51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSZKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYUSZ ELEMÉR

BUDAPESTI KIR. I
1935 MRC
ÁTVETTE

LXIX. ÉVF. 1—3. SZÁM. 1935. JAN.—MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1935.

Tartalom.

Lap

Szent-Iványi Béla: A pietizmus Magyarországon. (I. közlemény.).. 1
Ungár László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt.... 39
Mendöl Tibor: A francia emberföldrajz keletkezése és a történeti tudományok 61

Történeti irodalom.

Veress, Andrei: Bibliografia română-ungară. Românii în literatura ungară şi Ungurii în literatura română. I—II. Ism.: *Asztalos Miklós* ..... 7(
Janšák, Štefan: Slovensko v dobe uhorského feudalizmu. Hospodárske pomery od R. 1514 do R. 1848. Ism.: *Gogolák Lajos* ..... 7·
Kastner, Eugenio: Il contributo ungherese nella guerra del 1859. Ism.: *Szőke Mihály* 7ŝ
Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat. II—V. k. Ism.: *Balanyi György* 81
Holub-Pacewiczowa, Zofja: Osadnictwo pasterskie i wędrówki w Tatrach i na Podtatrzu. Ism.: *Kniezsa István* 86
Csatkai, André—Frey, Dagobert: Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust. Ism.: *Fleischer Gyula* 92
Lukcsics Pál—Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Ism.: *Kampis Antal*..... 96
Goetz, Walter: Propyläen-Weltgeschichte. I—X. k. Ism.: *Török Pál* 99
Stolz, Otto: Die Ausbreitung des Deutschtums in Südtirol im Lichte der Urkunden. I—III. k. Ism.: *Sinkovics István* 103

Szemle.

Lap

Moravcsik Gy.: A magy. tört. bizánci forrásai. *(Németh Gy.)* 110
Banfi, F.: L'origine della famiglia Zriny. *(Miskolczy I.)* 111
Sinkovics I.: A magyar nagybirtok a XV. sz. elején. *(Lederer E.)* 112
Pajewski, J.: Węgierska polityka Polski *(Bottló B.)* 113
Gáspár P.: Báthory István és Palestrina. *(Farkas L.)* 115
Bónis Gy.: A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata. *(Gábor Gy.)* 115

(Folytatása a borítók harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint *kéziratok* a szerkesztőség címére, **Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészetkar,** küldendők.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok"-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28. II. 16.

A pietizmus Magyarországon.

I. közlemény.

Az európai kultúra életében századokon keresztül visz vezető szerepet a vallás. A szellemi megnyilatkozások különféle fajainak vizsgálói nem juthatnak megnyugtató eredményekre, ha nem veszik figyelembe azokat a vallási mozgalmakat, melyek egyes korok közérdeklődésének központjában állva, a kor kulturális megnyilvánulásainak termőtalaját képezték. Még a kultúréletet elvilágiasító felvilágosodás is telítve van vallási indítékokkal. Ennek az újkor világnézetét előhívó hatalmas eszmekomplexumnak egy forrásból táplálkozó, gyakran mégis ellenlábasként jelentkező áramlatai közül az egyházi ortodoxia ellenzékeként fellépő érzelmi vallásosság mozgalmai jutnak el először a magyar földre. Közülük a pietizmus hagyta a legmaradandóbb nyomokat szellemi életünkben.

Az újabb történetírás még a pietizmus hazájában is adós e mozgalom olynemű eszmetörténeti megvilágításával, melyben az újabb történetszemlélet alapján elért eredmények egységesen lennének felhasználva. A róla szóló monográfiák a mult századvégi protestáns dogmatika szempontjából megírt egyoldalú kritikák.[1] Ritschl hatalmas munkájában a pietizmust a katolikus aszkéta ideál, a középkori misztika és az újrakeresztelkedők elfojtott eszméinek újraéledésének tekinti és a reformációtól való elfajulásnak minősíti. Az egyoldalú megvilágítás alól csak az úgynevezett szellemtörténeti kutatás szabadította fel.[2] Általa a mozgalom tör-

[1] Heppe, H.: Geschichte des Pietismus in der reformierten Kirche (namentlich der Niederlande). Leiden, 1879., Ritschl, A.: Geschichte des Pietismus. Bonn 1880—86. 3 kötet. — Goeters, W.: Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur Labadistischen Krisis 1670. Leipzig, 1911.

[2] Különösen: Unger, R.: Hamann und die Aufklärung. Jena, 1911.; Troeltsch, E.: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen, 1919. Ges. Schriften I. 827—833.; Weber, M.: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. 1922.; Mahrholz, W.: Deutsche Selbsbekenntnisse. Berlin, 1919. U. a.: Der deutsche Pietismus. Eine Auswahl von Erzeugnissen, Urkunden und Bekennt-

EGYETEMI KÖNYVTÁR SZEGED

téneti értéke mindjobban kibontakozott, azonban a változatos érdeklődések fényénél csak hol egyik, hol másik megnyilvánulása került előtérbe. Ezért mutatkozik szükségesnek, hogy e tanulmány keretein belül megkíséreljem a pietizmusnak a korszerű szempontok szerinti egységes értelmezését.

A mozgalom magyarországi szerepének vizsgálatánál az összefoglaló történeti, egyháztörténeti és pedagógiai műveken kívül[1] elsősorban Payr Sándor munkáira támaszkodhatunk.[2] A pietizmust óvatosan bár, de határozottan gyümölcsöző irányzatnak nevezi és 18 dunántúli és felvidéki képviselőjével foglalkozva elsősorban a dunántúli és pozsonyi eredményekre utal. Az erdélyi szász pietizmusról értékes adatgyüjteményt adott ki Jekeli Hermann és a mozgalom elleni harc egyik részletét külön is feldolgozta.[3]

A pietizmusnak kultúránkra gyakorolt hatását és jelentőségét csak az egész országban való szerepének egységes szemlélete révén mérhetjük fel. Hűek kell, hogy maradjunk, különösen most, a feldaraboltság partikuláris tudományművelést kényszerítő világában a mozgalom hordozóinak felfogásához, akik a kor hazaszemlélete révén hungarusnak, illetve transylvanusnak nevezték magukat egyaránt, nyelvre való tekintet nélkül. Amint a mozgalom irodalmának át-

nissen aus dem XVII., XVIII. und XIX. Jahrhundert. Berlin, 1921. ; Günther, H. : Psychologie des d. Pietismus. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft u. Geistesgeschichte, 1926. 1. füz. 144. l. ; Bornkamm, H. : Mystik, Spiritualismus und die Anfänge des Pietismus. (Vorträge der theologischen Konferenz zu Giesen.) 1926. ; Koszó J. : Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró. A racionalizmustól a romantikáig. Bp. 1925. ; Révész I. : Egész elvek és féligazságok. Protestáns Szemle, 1918. 283. l.

[1] A legújabb kutatások eredményei és a régebbiek irodalmára nézve elsősorban : Hóman—Szekfű : Magyar Történet VI. ; Révész I. : A magyarországi protestantizmus története. Tört. Tud. Kézikönyve III. 4. Bpest, 1925. ; Teutsch, F. : Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. 2 köt. Hermannstadt, 1921—23. U. a. : Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart. Hermannstadt, 1923. ; Finászy E. : Az újkori nevelés története. Bpest, 1927. ; Pintér J. : Magyar irodalom története. IV. ; Pukánszky B. : A magyarországi német irodalom története. Bpest, 1926.

[2] Payr S. : Magyar pietisták a XVIII. században (Különlenyomat a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Egyháztörténeti Monographiák c. kiadványából.) Bpest, 1898. és A pietizmus pedagógikája. Theologiai Szaklap, 1907—08.

[3] Jekeli, H. : Quellen zur Geschichte des Pietismus in Siebenbürgen. Mediasch, 1922. U. a. : Bischof Lukas Graffius im Kampfe mit dem Pietismus. Hermannstadt, 1922. (Beiträge zur Geschichte der ev. Kirche im Siebenbürgen).

tekintéséből látható, sokan lesznek pietistáink között, kikről nem e tanulmány mutatja ki az eszmében való részességüket, mégis az egységes kép megrajzolhatósága kedvéért a mozgalom képviselőivel egyenletesen kell foglalkoznunk pusztán jelentőségük mértéke szerint. Az eszméhez való fűződés megkötő életrajzi adatai és a szellemi hovatartozást tanusító írások és tettek lesznek a mozgalom útjelzői; felkutatásuk e munka elsőrendű feladata. Nem köthetjük magunkat egyik tudományág egyoldalú érdeklődéséhez sem, lehetőleg összes megnyilvánulásaiban fogjuk az eszmét végigkísérni.

Történetírásunk új útjain járók tudatára ébredtek annak, hogy a XVIII. század városi kultúráját a magyar tudomány mellőzött mostohaként kezelte.[1] A közjogi szabadságeszme központiságának történetírását nem érdekelte sem a nemzetietlennek minősített kor, sem az alkotmányvédelmi küzdelmektől távolálló városi polgári réteg. A mellőzött városi kultúrának — a magyar szellemi élet egyik fontos részének — ismeretét is elősegíti a pietizmus szerepének vizsgálata, mert e vallásos polgári mozgalom nálunk is elsősorban a városokban talált otthonra.

A pietizmusban sokáig a katolicizmusnak a protestantizmusba való betörését tekintették. Mint katolikust, mégsem ez bírt csupán a pietizmussal való foglalkozásra. Gragger Róbert emlékének kívántam munkámmal áldozni, ugyanis az ő tervei között szerepelt a pietizmus megírása is. Másolatban összegyüjtötte a mozgalom nagy hallei vezérének, A. H. Franckenak és fiának magyarokkal folytatott levelezését[2] és megszerezte a berlini Magyar Intézet számára a magyarországi pietista irodalom értékes gyüjteményét tartalmazó halle—wittenbergi magyar könyvtár nagy részét.[3] E munka szerény kísérlet a korán elhalt tudós nagyarányú tervének beváltására.

1. A pietizmus.

A tudattalan élő történelmi szellem, ha van ereje hozzá, mindig eljut egy olyan időponthoz, amikor tudatosítva önmagát, alkotásokba önti lényegét. Ezzel biztosítja fennmaradását, de ugyanakkor önállósított alkotásai megkötik

[1] Hóman B.: A magyar történetírás új útjai. Bpest, 1931. és Kornis Gy. ismertetése. Magyar Szemle, 1931. 340. l.

[2] Gragger Archiv. Berlini Magyar Intézet.

[3] Fitz J.: Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Berlin, 1927. 122. l.

tovahaladásában. Ha szabályozó normákba foglalta lényegét, eljön mindig az az idő, amikor tehernek érzi megváltozott lényegének a multban megtestesített formáját. Lassú, csendes változások vagy hangos forradalmak hoznak létre újabb alkotásokat, amelyekkel újra meg újra szembetalálkozik a tökéletesbülési vágy. Az emberiség legmagasztosabb érzése, az élő vallásos hit is állandó küzdelmet vív objektivációival, dogmáival és szervezetével.

Minél intenzívebb a lélek, annál gyorsabban objektiválódik és minél szabadabb, annál gyorsabban gyárt magának bilincseket. A reformációt életrehívó nagy vallásos élmény gyorsan alkotta meg felekezeteit. Ezek már a katolicizmussal vívott küzdelmükben szembetalálkoznak egymással is. Különösen a kis szekták, az unitáriusok, cseh, svájci és hutteri testvérek szenvedtek sokat a gyorsan hivatalossá váló tantételek híveitől. A protestáns felekezetek aránylag gyorsan csontosodtak meg, de nem késett a protestáns ortodoxia reakciója sem. Az ellenreformáció alatt elmélyült vallásos érzés a katolikus egyház keretein belül is ellentéteket támaszt. Mindkét oldalon jelentkezik a megigazulás vágya, a humanizmus racionalista bölcsességétől való elfordulás új életre kelti az aszkézist és a középkor misztikáját. A reformáció korának vallásossága alkalmas volt a tömegek megmozgatására, erkölcsi és szociális követelményekkel lépett fel, egyházak keletkezhettek belőle; a barok túlságosan kedvezett az egyedek érzelmi vallásosságának, a barok hangulat misztikája, extázisa és víziói csak szektákat és különös vallásos egyéniségeket teremthettek. A XVII. század vallásos mozgalmai a hitvitákba merülő és a vallásos áhitatot kielégíteni nem tudó ortodoxia racionalista iskolateológiájával szembeforduló forradalmiságukkal átvezetnek a felvilágosodás korába. Németország utolsó nagy vallásos népmozgalma: a pietizmus szoros, de különféle szempontú szellemi kapcsolatban van az egyidejű vallásos mozgalmakkal. Lássuk ezeket közelebbről.

A janzenizmus a maga gratia efficax tanával nem jelent csupán szűkkörű teológiai ellentéte a katolikus egyház hivatalos felfogásával szemben. A középkori skolasztika értelmi kultúrájával szemben az elmélyülő vallásosságnak, a bűntudat világnézetének bensőséges hitét sürgette és élesen szembehelyezkedik az uralkodó aristotelesi formalizmussal. Ugyanez jellemző a század protestáns mozgalmaira is. A protestánsok, de elsősorban a pietizmus hívei, szívesen fordítják a janzenisták írásait, sőt felmerült a protestáns-

janzenista egyesülés gondolata is ; nemcsak azért, hogy közös fronton induljanak harcba a „római püspök tirranizmusa" ellen, hanem mert legalább is protestáns részről, érezték mozgalmuk forrásának azonos lelki tartalmát.[1]

Nem követték a jezsuiták optimista derűs útját a Diadalmas Egyház boldogsága felé a quietisták sem. Szomorúnak, szenvedéssel teltnek látták az Istenhez vezető utat. A lélek aktivitásának, kívánságainak teljes letörése után remélték csak az Istennel való egyesülést. Bár a misztícizmus a katolicizmusban mindig biztosította az irracionális Isten-keresés vágyának belső és közvetlen kiélését, e korban mégis reakcióként jelentkezik a dogmatikus vitákban kialakult racionális teológiával szemben, mely minden erkölcsi, szemléleti, értelemfölötti dolgon racionálisan akarta magát áttörni. Az irracionális vágy irracionális kiéléséhez természetszerűleg a protestánsok is a misztikához fordultak és a XVII. század folyamán befogadták a spanyol-francia katolikus quietizmust is.

A lutheránus ortodoxia komolyan törekedett arra, hogy a reformáció örökségét megőrizze, de epigon vezérei nem számoltak azzal, hogy Lutherrel csak tovább dolgozni lehet, őt nem lehet kodifikálni. Nem számoltak azzal, hogy Luthernak nincs zárt és fixírozott tanítása, az ő elvei szerint nem lehet semmi kész tan uralkodóvá. A reformáció fölé erős épületet emeltek, nagyarányú szervező és konzerváló törekvésük egy új skolasztikát teremtett. Logikai törvények szerint szabályozták a vallást a legutolsó pontig, zárt egységet alkottak, melyben minden egyes csak alárendelve és beosztva szerepelhetett. A reformátorok úttörő és irányadó munkája az egész keresztény életet és felfogást érintette, azonban ők maguk sem rendelkezhettek világos áttekintéssel az általuk előidézett változás kiterjedése és határai felől. Miután nem tudatosították a reformáció lényegét, az ortodoxia teológusai a Rómával való konfliktusnak csak dogmatikus szempontjai szerint dolgozták át a keresztény tanokat. A középkori skolasztikus teológia tradícióinak hatására erős racionalizmus nyomult be a protestáns teológiába is. Luthernek Krisztusban való koncentrációja és Istennek olymódon való elképzelése, ahogy az Krisztusban megnyilvánul, elhomályosult a racionális úton való Isten-fogalomalkotás révén. Természetesen a reformáció biblicizmusa gátolta az önálló racionalista Isten-fogalom túlsúlyra jutását, de

[1] Zolnai B. : A janzenizmus európai útja. Minerva, 1933. 6—10. f.

viszont a biblia minden szavában egyenlő isteni tekintélyt akarván felismerni, a sokirányú bibliában a tulajdonképeni kereszténységet homályosan tudta csak felfogni. A teológia még sohasem volt annyira ószövetségi, mint most, még soha annyira nem helyezte központba az isteni törvényt és méltóságot. A legalizmus a teológiába és az egyház szervezetébe egyaránt bevonult, viszont a reformáció sola gratia-tanát meg kellett őriznie: a törvény és az isteni kegyelem kiegyenlítése vált központi kérdésévé és legnehezebb problémájává. Főtörekvése az volt, hogy az isteni kegyelmet beillessze a jogrend kereteibe. Ezt a megváltás tanában végezte el. A főszempont e tanban a Krisztus által keresztülvitt elégtételadás volt. A legalizmus Istene minden körülmények között megkívánta a satisfactiót, mert máskép csorba esnék az egész rendszerben, csorba esnék az isteni méltóságon. A jogi tárgyalásmód az isteni szeretetet, amelyet nem az erő, hanem a gyengeség jelének érzett és az isteni tekintélyhez nem tartott méltónak, törvényszerűnek és észszerűnek igyekezett feltüntetni. A szeretet el kellett, hogy fojtódjon addig, amíg a bűnért az elégtételt, az igazságnak megfelelően, a világrend kikövetelte. Mivel az ortodoxia elejétől fogva abból indult ki, hogy a szeretet és az igazságszeretet különböző, sőt ellentétes dolgok, a szigorúan legálisan kiképzett megváltástanban tükröződő istenképből végeredményben hiányzik a szeretet.

Hogy mennyire erős volt az ortodoxiában az isteni jogrend gondolata, világosan látszik világnézetéből is, amelylyel a teremtéstől kezdve az utolsó ítéletig mindent meg akart határozni és jogilag behatárolni.[1]

A jogi jelleg meghatározta az egyház szervezetét is. A nép teljesen kiszorult az egyház kormányzatából. A papság szigorú felsőbbségi rendszer alapján uralkodott. Az egyházi és erkölcsi rendőrség szerepét játszotta. A pap Herr Pfarrer volt, hogy megfelelő tekintéllyel vezethesse a szintén erősen jogi képzetű Weltregiment eszméjének megfelelő harcot a gonosz ellen, melyet az ember Istennel együtt visel. A dogmák védelmére és a teológiai vitákra kitanított papság hosszú beszédei tanító célzatúak voltak. A hittan tanításának

[1] Aulen, G.: Das christliche Gottesbild in Vergangenheit und Gegenwart. Gütersloh, 1930.; Brunner, E.: Religionsphilosophie evangelischer Theologie. Leipzig—München, 1926.; Elert, W.: Morphologie des Luthertums. I. Theologie und Weltanschauung des Luthertums, hauptsächlich im XVI. u. XVII. Jahrhundert. München, 1931.

szigorú examináló jellege volt, melybe a felnőtteket is bevonták, például Brautexameneket tartottak.

Kétségtelen, hogy e korban a protestáns eszme az egyházi énekekben és a nevelő célzatú, nem hivatalos iratokban jobban kifejezésre jutott, mint a teológiában. A templomi éneklés föllendült és az énekeskönyvek a bibliánál is népszerűbbek lettek.

Az elcsontosodott dogmatizmus legtermészetesebb, bár kezdetben egyáltalán nem tudatos ellenzője a barokban megerősödő protestáns misztika volt. A harmincéves háború pusztításai felkeltvén a vallás közvetlen kiélésének vágyát, előtérbe hozva a vezeklést, az őszinte töredelmet és a szenvedéstől sujtottak Isten-kereső érzelmi vallásosságát, fogékonnyá tették a XVII. század emberét a misztika iránt. Az oppozíció másik forrása is a vallásháborúk természetes következménye volt. A meddő szellemi viták és a céltalan háborús véráldozatok annak felismerésére vezettek sokakat, hogy egyik konfesszió nem abszolút érvényű kifejeződése a kereszténységnek. Már Simplicius Simplicissimus keresi a kereszténység legegyszerűbb közös igazságait és végső lényegét. Jelentkeznek a felvilágosodás historizmusának első csirái, melyek lassan az egyházak és a dogmák történelmi keletkezésének felismerésére vezettek és a róluk való felfogást gyökeresen átalakították. A kritika legerősebben a szeparációs törekvésekben öltött testet, amelyek ellentétben a reformáció korának dogmatikus alapú szektáival, már felekezeten felül álló mozgalmak voltak.

Az ortodoxiának az egyház talaján működő kritikusai mind többé-kevésbbé érintkezésben voltak a misztikával. Arndt, Andreae, Johann Gerhardt, Heinrich Müller bár különféle módon, jelentős képviselői voltak egy praktikus egyházi reform vágyának, mely tevékenyebb, aktívabb vallásos életet áhított. Az újjászületés misztikus élménye központi gondolatuk volt. Az említettek közül a pietizmus kialakulásában különösen Johann Arndt gondolatai jutottak nagy szerephez. Könyvei az Igaz Kereszténységről nagyon népszerűek voltak a század folyamán. E mű a misztikus irodalom nagy anyagát gyüjtötte egybe. Kempis, Tauler, Angela da Foligno miszticizmusát az érzelmi vallásosság érdekében összeolvasztotta a lutheri tanokkal. A szentbernáti misztikus Jézus szerelem a vallásos költőknél népszerűvé válik és az ortodoxia által mellőzött Krisztus-koncentráció az ő énekeikben talál kifejeződésre a hívek ajkán.

Először Angliában kezdték azt az eszmét hirdetni, hogy

az eddigi reformáció csak a keresztény tanok megreformálása volt, de mivel a kereszténység nem tan, hanem élet, szükséges az egész élet reformációja Krisztus szellemében. A Kálvin szigorú presbiteri alapeszméit valló puritánusok voltak ennek a gondolatnak első képviselői. A cambridgei egyetem puritánus légkörében születik meg a praxis pietatis, a gyakorlati keresztény élet eszméje. Újjászületik az „union with Christ" misztikája. Az érzelmi vallásosság itt talál legelőször követésre és lelkes hirdetőkre. A jámborság metodikus gyakorlása és az a felfogás, mely az egész életet istentiszteletnek fogja fel és e szerint szigorú erkölcsi követelményekkel lép fel, népszerűvé váló irataikban Anglián túl is elterjedt. A holland kálvinista egyház életébe is Angliából került a puritanus felfogás. A radikalizmusa miatt Cambridgeből távozni kényszerülő Amesius és az angol hatás alatt álló Gisbert Voetius voltak a XVII. század elején Hollandiában a puritán erkölcsi élet legbuzgóbb hirdetői. Coccejus (Koch) János a bibliának történeti tárgyalásával utat tört a dogmatörténet számára, de egyben az ortodoxiát alapjában támadja meg ama felfogásával, hogy a filozófiai elvek a teológiában nem alkalmazhatók, az értelem nem lehet sem forrása, sem szabályozója a vallási igazságnak. Felfogása erősen cristocentrikus, miután azonban azt tartja, hogy a Szentírás kezdettől fogva Krisztusról beszél, figyelme mégis túlzóan „az egész eljövendő kort visszatükröző" Ószövetségé. Hívei már azt vallották, hogy a biblia egyes helyei történeti összefüggésükből kiragadva nem lehetnek dogmák és felekezetek alapjai. A holland kálvinisták egy részét mégis csak az eredetileg katolikus Jean de Labadie vezette az egyháztól való elszakadáshoz.[1] Mozgalmát gyakran emlegetik együtt a német pietizmussal, bár ez tipikus szektenárius szeparációs irányzatú volt, melyből teljesen hiányzott a hibásnak felismert egyház megreformálásának sürgető aktivitása. Viszont ez a pietizmusnak döntő sajátossága volt.

A holland mozgalmakkal egyidőben már Descartes tanai is elindultak hódító útjukra, megtámadva az egyházak hivatalosan uralkodó, Aristotelesen alapuló, sok vihart kiállni tudó skolasztikájának tekintélyét. Nem véletlen, hogy Descartes első hívei coccejánusok közül kerültek ki és érthető, hogy Franciaországban a janzenistákat hajlandók voltak a cartesianusokkal összetéveszteni. Szent Ágoston kedvelése és Aristoteles elítélése valóban közös sajátságuk

[1] Troeltsch, Weber, Unger, Mahrholz, Günther: i. m.-i.

volt, de ez az állásfoglalás, mint élesen szembeötlő kapocs fogja össze e kor vallásos mozgalmait is a Port-Royaltól kezdve kelet felé egészen a pozsonyi pietistákig, akiknek vezére Bél Mátyás az emberiség nagy rendszerező mesterét „ama balgatag Aristoteles"-nek nevezi leveleiben.[1] Természetesen Descartes mechanisztikus szemlélete az elmélyülő vallásosság hívei előtt ellenszenvessé vált és misztikus szemléletük filozófiai alapvetését az Amsterdamban működő Poiretben találják meg. Poiret az irracionális megismerés igazát hangsúlyozza Descartes aktív rációjával szemben, amely képtelen megközelíteni a dolgok lényegét. A dolgok lényegébe ható misztikus megismerésre csak a passzív, szemlélődő lélek képes Isten beavatkozása és irányítása mellett.[2]

A misztika, mint a vallásos élmény közvetlen kiélésére való törekvés működhet a kialakult vallásos kultusz keretein belül, mint annak hasznos eleven gerjesztője, de könnyen merülhet túlságos szubjektivizmusba és mint ilyen, egyedülálló egyéniségeket, misztikus szektákat teremthet. A protestantizmusban felébredő misztika is bölcsőjévé vált egy erős szubjektivizmusnak, mely elmerült a barok extázis és víziók világába vagy quietista passzivitásába. Mikor ez a misztika az egyházon belül annak megreformálása érdekében éles reakcióként fellépett a vallásos intellektualizmus ellen a praktikus vallásos élet érdekében, megszületett a pietizmus. Mint misztikából eredő fenomén könnyen vesztheti el aktivitását túlzó önszemléletbe, aggódó elmélyülésbe merülve. Volt azonban egy eleven, aktív megnyilvánulási formája és éppen ez nyerte kortársaitól a pietista nevet. Ez a Lutherhez visszatérni akaró Spener reformja volt, melyben a felvilágosodás nagy szellemi áramlata egyik forrását találta meg. A felszabadult ész mellett a vallásban szabaddá tett érzelem érvényesülését is biztosította a szellemi életben lassan uralomra jutó felvilágosodás. A polgárság szociológiai alapot nyujtott elterjedésének, mert benne reális vallásos érzése összpontosult. Bár az intellektualizmus szabályozott világától való szabadulási vágy kaotikus megnyilvánulásaiból Spener egyszerű józansága határozottan kiutat jelent, ott gomolyogtak mozgalma körül a kor misztikus-szektenárius eszméi, a víziókba elmerülő rajongók és szenvedélyes próféták látomásai. A quietista hatás alatt

[1] Lev. Clement Mártonhoz. Halle, 1704. M. Nemz. Múz.

[2] V. ö. Túróczi-Trostler József: Magyar cartesianusok. Minerva Könyvtár. LXIII. Bpest, 1933.

álló Hemme Hayen, a harcias Peter Moritz, a Böhmétől befolyásolt Quirinus Kühlmann, Joachim Graulich és Anna Vetterin vízióiban és proféciáiban kifejeződő eszmék a pietizmus keretein belül vagy abból kiszakadva élénk hatóerői voltak a mozgalomnak. A személyes megtérés misztikus élményének hangsúlyozása később is sok céljaival nem teljesen egyező törekvéssel tette rokonná.

A sokféle szellemi áramlatok találkozóhelyéből a XVII. század első felében a háborúktól erősen sujtott Elszászból származó, a Genfben szónokló Labadieval és a szabadabb svájci egyházkormányzattal megismerkedő Spener Jakab 1675-ben adta ki a pietizmus programmját. Munkája, a Pia desideria Arndt Postilláihoz írt előszó volt. Célját címe világosan mondja meg: Herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirche sammt einigen einfältig dahin abzweckenden christlichen Vorschlägen. Szemlét tart az egyház állapota felett és gyakran hivatkozva Lutherre, élesen elítéli a világi vezetők, a papság, a diákság és a polgárság életét; az ortodoxia rideg sacramentalizmusát, a dogmák védelmére kioktatott papság tudós prédikációit, szóval mindazt, amit az őszinte vallásos érzés és hit szempontjából hibásnak talált. Javaslatai hat pontba szedve: 1. sürgetik a biblia, különösen az Újszövetség gyakori olvasását és magyarázatát a templomon kívül is. 2. Hangsúlyozza a lutheri egyetemes papság elvét, melyet az ortodoxia elfelejtett és követeli a nép bevonását az egyházkormányzatba. A harmadik pontban kimondja a pietizmus egyik legkedvesebbé váló jelszavát: „A tudás a kereszténységben nem elég, fontosabb az erény gyakorlása." 4. A hitviták tartásánál és a hitterjesztésnél a keresztény szeretet szempontjaira figyelmeztet. Ezzel az ortodoxia kényes oldalára tapintott. 5. Nagy gondot kell fordítani a papság nevelésére. A teológiai oktatást praktikussá kell tenni, a gyakorlati lelkészkedésre és nem teológiai vitákra kell nevelni az ifjakat. Legyen a papság lelkesedéssel és igaz hittel eltelve; az önnevelésre a misztikusok közül különösen Tauler prédikációit, Arndt Wahres Christentumját és Kempis Krisztus követését ajánlja. Legyen ezek segítségével a hit igazi érzelmi élménnyé. A papok gyakorolják magukat az anyanyelven való beszédben. A reformáció nagy gondolata kerül itt újra felszínre. 6. A szépen felépített prédikáció ne a pap egyéni hiúságát szolgálja; egyszerű és hatásos hirdetése legyen Isten igéjének. A katekizmus tanításánál legyen a fősúly a tartalmon, a lényegen és ne a szavakon.

Elveinek megfelelően aktív és tevékeny munkát fejtett ki. Frankfurt am Mainban a papoktól a tanítók kezébe átmenő vagy teljesen elfelejtett lutheri katekizmus-oktatást feleleventette ; átdolgozta Luther kátéját és a papok számára utasításokat adott ki.[1]

Feleleventette a konfirmációt, amelynél az előkészítő oktatásra helyezte a fősúlyt. A hitnek elvei szerint való mélyítése céljából létrehozta a collegium pietatis intézményét, azaz híveit vallásos összejövetelekre hozta össze, ahol bibliaolvasással és a vasárnapi prédikáció megbeszélésével töltötték idejüket. Előszeretettel olvasták a puritánus angol Baily († 1632) The practice of piety-jét, amelyet maga Spener fordított németre. 1682-től kezdve összejöveteleiket a templomban tartották meg. Az újítás ellenzői gúnyosan pietistáknak kezdték őket nevezni. Mint drezdai udvari pap, a lipcsei egyetemen az elhanyagolt bibliakutatás érdekében agitált. A hivatalos fórumok eretnek pietistának nevezték el és néhány év mulva Wittenberg megkísérelte tanításainak eretnek voltát tételenként kimutatni. Örömmel látta azonban, hogy akadnak, akik a biblia alapos tanulmányozása céljából Lipcsében collegium philobibliumot alapítottak. Eme intézmény alapítói közt, különösen August Hermann Franckeban találta meg Spener leglelkesebb és legtevékenyebb hívét.

Francke mélyebben gyökeredzett a spiritualizmus és a misztika világában, mint Spener. Nagy lelki küzdelmek után találta csak meg nyugalmát és azután fejtette ki nagyarányú tevékenységét. Életrajzában leírt lelki küzdelmei és megtérése a pietisták számára szinte pédaként szerepeltek. Tipikussá vált számukra a lelki élményeknek az a fokozata, melyeken vezérük átment : a bűntudat, a javulásra irányuló kísérletek, vezeklés, az Isten akaratában való teljes megnyugvás után a hirtelen és időhöz kötött megtérés biztos öntudatosulása, „az áttörés" a kegyelem bírásának biztonságába. Lelki küzdelmei közben Molinos spanyol quietista Guida spirituale című munkáját fordította latinra.

1689-től kezdve már Spener módszerét követve tartotta meg exegetikai felolvasásait Lipcsében. A hivatalos hatalommal rövidesen összeütközésbe került, előadásait 1690-ben betiltották. Vele együtt űzték el védőügyvédjét, a jogtudós Christian Thomasiust is, aki már németnyelvű

[1] Einfältige Erklärung der christlichen Lehre nach der Ordnung des kleinen lutherischen Kathechismus. 1677. Tabulae catecheticae 1683.

egyetemi előadásokon és német folyóiratokban harcolt az ész és a természet nevében az ortodoxia és a megcsontosodott tudákosság ellen. Az időközben Berlinbe kerülő Spener közbenjárására az új hallei egyetem adott otthont mindkettőjüknek. A friss erőtől duzzadó, rövidesen porosz királysággá váló Brandenburg leginkább Francke hívei közül szedte össze új egyetemének tanárait. Breithaupt, Anton, Stryk, Lange, Freylinghausen és Rambach Franckéval élükön a pietizmus számára akadémiai exisztenciát biztosítottak. III. Frigyes fejedelem a régi hallei lovagiskolából fejlesztette ki az egyetemet, amely 1693-ban császári megerősítést nyert. Francke aránylag rövid idő alatt az intézmények egész sorát alapította meg. Első iskoláját a szegények számára alapította, később tandíjas népiskolát létesített a polgári rend gyermekei számára. Ügyesen megszervezett és praktikusan kezelt alapítványokból mintaadó árvaházat, a tanítóképzés számára szemináriumot, konviktussal ellátott gimnáziumot, leánynevelőintézetet és egy előkelő ifjaknak szánt intézetet alapított. Az árvaházzal kapcsolatban jótékonysági intézményeket hozott létre : szegényházat és az elaggottak számára menedékházat. Tanítói a szegénysorsú teológusok közül kerültek ki ; ezeknek ingyen ellátást nyujtott az úgynevezett Freitisch im Waisenhaus, sok-sok tehetséges magyar teológus táplálója. Kórházában kezdetét vette a modern klinikai kiképzés. Gyógyszertára is nagy jelentőségre tett szert, Erdélybe is szállított gyógyszereket.

Pedagógiai rendszere teljesen a rendi és hivatásbeli nevelés világában gyökeredzett. Mivel azonban minden rend számára iskolát teremt és egyenlő gondot fordít minden rend művelésére, már ki is nő a rendi nevelés eszköréből. A reformáció pedagógiai jelentősége tetteiben újabb lendületet kapott, mert organizált erővel jelentkezhetett. Legfőbb pedagógiai alapelve, mely szerint a nevelés egyik lélek őszinte érzésvilágának a másikba való átsugárzása, a pietizmus egész struktúrájából természetszerűleg következik és sajátos, modern irányjelző.

A praxis pietatis helyesen felfogott szempontjai megteremtették a lutheri egyház belmisszióját. A hallei könyvkereskedés és nyomda, a pietizmus ellenségei miatt sokszor el is titkolva nevét, számos könyvet jelentetett meg és összeköttetésben állott a Canstein báró által 1710-ben alapított első bibliaterjesztő intézettel. A külmisszió is otthonra talált Halleban és innen kerültek ki az első kiváló evangélikus

misszionáriusok. Nagyarányú levelezésében, melyet később fia is folytatott, figyelmes irányítója volt híveinek, akiket törekvéseikben anyagilag is támogatott. Ez a tény nagyban elősegítette a magyarországi pietizmus elterjedését. Pedagógiai elveit rendszeres neveléstanában és lelkészneveléssel foglalkozó irataiban foglalta össze.[1]

Spener írásai Tübingában is felkeltették a fiatalok lelkesedését. Bár Francke személyesen is járt ott, a würtenbergi pietizmus más természetű volt, mint hallei. A würtenbergiek élükön Bengellel, tevékenységük rúgóját a biblia átélésében találták meg és nem a Francke-féle kegyelemelnyerés misztikus élményében. Pietizmusuk nem került oly éles ellentétbe a felvilágosodással, mint a halleiaké; sőt közülük egyesek határozottan a felvilágosodás teológiája felé vezettek.

A hallei pietisták lojális magatartása a felsőbb osztályok közt közkedveltekké tették őket. I. Frigyes harmadik felesége Spener egyik barátját tette udvari papjává, I. Frigyes Vilmos — bár a halleiak későbbi fanatikus vitáit nem szerette — Wolffal keletkezett afférjukban melléjük állott. A dán királyi udvar is a pietizmus hatása alá került. A mozgalom elterjedését az arisztokrácia köreiben Francke Királyi Pedagógiuma nagyban elősegítette. 1743-ig intézetében 25 gróf és 69 báró nevelkedett. Ez természetesen a polgárság közti elterjedését is sietette. Az egyetemeket nem tudta oly gyorsan meghódítani, mint a népet és udvarokat. Halléhoz állt mégis az ortodoxiával vívott vitáiban Königsberg, Jena, Giessen és Kiel. Itt élt Korkolth tanár, Spener és Francke jó barátja, aki lelkes hirdetője volt a pietista szellemben való vallásoktatásnak. A század elején izolálva jelentkezett egy-egy pietista tanár Leipzigben, Wittenbergben és Altorfban.[2]

A pietizmus itt vázolt főiránya fő gyökereinek eszmetartalmát: a protestáns misztika gazdag motívumait és az ortodoxiaellenes reformmozgalmakat a praxis pietatis gondolatában harmonikusan egyesítette. A történeti alapmotívumok a pietizmusnak elnevezett organizált eszmekomplexummal párhuzamosan, vele összefüggve vagy függetlenül egyenként is kifejtették impulzusaikat a század

[1] V. ö.: August, O.: A. H. Francke. (Schrödel: Päd. Klassiker B. IX.) Halle, 1902—1904.; Schrader, W.: Geschichte der Friedrichsuniversität zu Halle. Berlin, 1894.

[2] Tholuck, A.: Geschichte des Racionalismus. I. Geschichte des Pietismus und des ersten Stadiums der Aufklärung. Berlin, 1865.

fordulóján. Miután Spener, Francke és társai működésében öntudatosult is nevet kapott az általuk képviselt eszme, a vele itt-ott érintkező törekvések jogosan vagy jogtalanul megkapták a pietista nevet. Az eszme különféle összetevői: a lelki újjászületés sürgetése, a Krisztus személyébe való misztikus elmerülés, a lélek és Jézus közti szerelmi misztika, a megtérés kegyelmi állapotának érzete, a kis társaságokba való tömörülés vágya különféle módon fejeződtek ki, itt szigorú moralizmusban, ott rajongó enthusiazmusban, aszkézisben, vagy a részletes önelemzés hajhászásában. Az összefüggő kapocs: az élet szigorú értelmezése, a személyiség feloldása a vallásos érzelemben és a világtól való menekülés a lélek bensőségeibe a legváltozatosabb sorsokat és egyéniségeket fogta egybe. A vallásos elmélyülés nyomán elszaporodó önéletrajzok közül egy-egy feltárja a pietizmus neveltjeinek tipikus lelkiségét, például Petersen Eleonóra; mások költészetbe vetítik a pietizmus részlet motívumait, mint a népszerű, változatos lelkiségű, de erősen felekezeten felüli és életének bizonyos fázisaiban misztikus-szektenárius Gottfried Arnold,[1] vagy a határozottan Spener hatása alatt levő, de a quietizmustól erősen befolyásolt Gerhard Tersteegen.

A pietizmus érzelmi vallásosságában lappangó tolerancia az úgynevezett radikális pietistákban felekezeten felüli indifferentizmussá fokozódott. Gottfried Arnold Unpartheische Kirchen und Ketzerhistorie-jában, mely első kísérlet a vallás történetének megírására, az egyháztörténettel szemben, már arra a következtetésre jut, hogy az igazság mindig az Istent nyugtalanul szomjúhozó eretnekeknél van és nem az egyházak kényelmes keretei között. Az egyházak kialakulása az igaz kereszténység elfajulását jelenti. Dippel az Isten és emberek közti természetes kapcsolat miatt sürgeti a természetellenes történelmi keretek megszüntetését és várja az igaz vallásosságnak a keresztény morál alapján felállítandó egységét. Bár Spener és a halleiak a misztika közvetlen vallásos élményét az egyház javára igyekeztek gyümölcsöztetni, az ortodoxia őket tette felelőssé Dippel elveiért, melyeket pedig ők maguk is támadtak. Spenert hibáztatták a quedlinburgi rajongók fellépése miatt is. Bár a pietizmus ellenségei Spenert és a halleiakat gyakran vádolták meg azzal, hogy eretnek szektát alapítottak — kétségtelen, hogy reformmozgalmuk az egyház keretein belül maradt.

[1] Schröder, W.: Gottfried Arnold. Heidelberg, 1917.; Seeberg, E.: Gottfried Arnold. (Die Wissenschaft und die Mystik seiner Zeit.) Studien zur Historiographie und zur Mystik VIII. 1923.

Mind Spener, mind a halleiak — természetesen a maguk szempontjából — Luther szellemét akarták érvényesíteni. A keresztény gyakorlati élet és a nevelés terén kétségtelen az ő nyomain haladtak. Az ő szellemében igyekeztek átalakítani a felekezeti életet: a világiak végre aktív tagjai lettek az egyháznak. Lelki szükségleteik kielégítése vált az egyházi élet fő céljává. A hivatalos istentisztelet mellé lépett a házi ájtatosság; Luther erős biblicizmusa az Írás gyakori olvasásában és magyarázatában új életre kelt. A papi ideált is a reformáció szellemében formálták át; a pap nem polemizál, nem vitatkozik dogmatikus kérdésekről és nem polihistor többé, hanem felelősségének tudatában levő lelki atya, aki a vallásos érzés felkeltésére törekszik szívhez szóló beszédeiben; a hívő ideálja nem a vallás külső parancsait és tantételeit pontosan teljesítő, hanem a megszentelt életű tökéletes ember.

Miszticizmusuk Lutherban is alapot találhatott, hiszen maga is említette irataiban, például a Freiheit eines Christenmenschen-jében a léleknek Krisztussal való misztikus egyesülését. A lelki újjászületést ő is hangsúlyozza. A láthatatlan egyházról való felfogása a pietizmusban az egyházi reform érdekében érvényesült a „Mauerkirche" lebecsülésében. Fontos ellentétet jelentett azonban, hogy míg Luther az egész társadalmat, nagyobb tömegeket akart meghódítani, addig a pietisták az egyeseken — kisebb csoportokon keresztül óhajtottak hatást kifejteni. Erjesztő kovászként működtek az egyház kebelében. A pietizmus elterjedve a polgárság és a nemesség széles rétegeiben, máig is fennálló bensőséges, bibliaolvasó, de az egyház külső megnyilatkozásai iránt meglehetősen közömbös vallásosságot eredményezett. Ilyen irányú hatásának szempontjából tekinthette a mozgalmat Troeltsch az egyház keretein belül működő szekta-ideál kifejeződésének, mely vele egy időben a katolicizmusban a janzenizmust, a kálvinistáknál a puritánizmust eredményezte és amelynek élesebb kifejezői e korban a holland labadizmus és az Angliában külön egyházzá fejlődő metodizmus. Bár a pietizmusban éppen az előbb említett megtértek kis köréből való kiindulás szektaszerű motívum, mindig elismerte az egyházi felsőbbség egyesítő hatalmát és jogát. Szeparációba nem ment át és teljesen hiányzott belőle minden hajlam a radikális politikai és szociális törekvésekre, amely a hozzá közelálló puritánizmusban, határozottan megnyilvánult. Mindig lojális maradt, sőt szerette a vezető hatalmakkal való szoros kapcsolatot.

A teológia területén a pietizmus már alapelvei miatt sem tehetett szert vezetőszerepre. Hatásai inkább általános vallásos impulzusaival függnek össze, mintsem egy céltudatos, metódikus munkával. Praktikus céljai miatt hiányzott nála a megfelelő ezirányú koncentráció.

Az evangélikus teológia fejlődésében a felvilágosodás teológiája jelenti a vezető irányt. A pietizmus nem parallel jelenség mellette, hanem többé-kevésbbé előharcosa. A felvilágosodás a teológiát felszabadította a túlzó legalizmustól. Alapeszméje a kereszténység lényegének felkutatása volt. Egy bibliai kereszténységet akart teremteni, meg akarta a krisztusi tanokat egyrészt a zsidóság eszméitől, másrészt a keresztény egyházak tudós képzeteitől szabadítani. Az Újtestamentumhoz való fordulást a pietizmus készítette elő, mivel ez az ortodoxiával szemben egész jellegében inkább az Újszövetségre koncentrálódott. Istenképe cristocentrikus: az azt jelenti, hogy az isteni jogrend és szeretet közti dualizmus, amely az ortodoxia előbb ismertetett satisfactió tanában kifejeződött, az isteni szeretet erősebb kiemelésének javára háttérbe szorult. Ebből a szempontból lett irányjelző a teológia vezető áramlata számára, sőt később Schleiermachernél is éreztette hatását.

A pietizmus kétségkívül egyike azoknak az eszmeszálaknak, amelyek a felvilágosodás neve alatt egy új kultúra kiépítése céljából a század folyamán lassan összefonódtak és a multat kritika alá véve, az észre és a tapasztalatra támaszkodva, segítették elő az új világkép kialakulását. A felvilágosodás sokszínű eszmekomplexumába utalja mindenekelőtt az érzelmi tapasztalatoknak hangsúlyozása, melyet az irracionális vallási képzeletek között irányadónak tekint. Bár gyökérszálai a barok misztikus világából erednek, ennek extázisba futó vallásosságából határozottan kivezet. Vallásossága az egész életet szabályozza, nem csak a hevületek pillanataiban él. Éles reakció az ortodoxia ellen, az egyházról való új felfogást magáénak vallja, amennyiben azt az egyének szabad egyesülésének tekinti. Bevezeti az észszerű gyermeknevelést, az átadandó kultúrának praktikus kiválasztására törekszik, sürgeti az anyanyelven való tanítást és igehirdetést, ápolja az új tapasztalati tudományokat: az orvostudományt és a tapasztalati alapon revízió alá vett geográfiát és megalapítja a reáliskolákat. A keresztény ideál érvényesülésének minél nagyobb körben való elterjesztését sürgeti és számos jelét adja a népnevelés szorgalmazásában és jótékonysági intézményeivel, hogy a köz-

érdek és közboldogság eszméje, a felvilágosodás vezetőinek főtörekvése társadalmi működésének fő indítéka.

Ha tekintetbe vesszük a pietizmus keletkezésének és elterjedésének szociológiai feltételeit, világosabbá válik a felvilágosodáshoz való viszonya.[1]

A fejedelmi abszolutizmus korában lassan megerősödő polgárság praktikus érdeklődését oly területen kezdte először gyümölcsöztetni, ahol ez a legkevesebb ellenállást eredményezte és ez a vallás volt. Így fordult az egyház despotikus bürokratizálása ellen. Reális praktikus érzése először a vallás terén teremtett maga számára megfelelő reformot. Bár a pietizmusnak lojális magatartása miatt mindig voltak hívei a magasabb osztályokban; terjedése a kispolgárság erőre kapásával függött össze és nemcsak a mozgalom vezérei, de híveinek zöme is e rétegből került ki. Ápolgatója és fenntartója lett a német polgárság puritán, művészeteket pártolgató, jámborságra törekvő lelki életének.

Míg a pietizmus a vallás terén az érzelem hangsúlyozásának alapján állott, a felvilágosodás nagy erőre kapó racionalizmusa az ész segítségével akart a vallás irracionális birodalmába is betörni. Innen ered a közös talajból felnövő két áramlatnak gyors szembefordulása, amelyet nagyban elősegített a hallei irányzat túlságos moralizáló iránya.

Amikor a pietizmus szembetalálkozik a felvilágosodás racionalizmusával, tulajdonképen nem a saját speciális szempontjait, hanem a kereszténység érdekeit védte a transcendens területekre tévedt Ész deizmusa vagy atheizmusa ellen. Franckénak Thomasiussal való szoros barátsága, Lipcsében való közös küzdelmeik, melyek során együtt utasították őket ki, szépen szimbolizálja eszméiknek közös szellemi és szociológiai alapjait. Barátságuk felbomlása, Thomasius követőjének: Wolffnak Halleból való elűzése jelzi, hogy a saját területükről letévedt ész és érzelem harca elkerülhetetlen. A pietizmus ebben a harcban leszorult a német polgárság családi életének zárt falai közé és új életre támadt, a subjektivizmusának megfelelő Sturm und Drang és később a romantika érzelmi világában.

A pietizmus nem volt csupán a protestantizmus megfiatalító ereje, hanem mint az egész kultúrélet élesztője a vallásos érzés elmélyítése révén Bach és Händel művei nyomán a zene fejlődésére is hatott és szubjektiváló impul-

[1] Kleinberg, A.: Die deutsche Dichtung in ihrer socialen Zeit- und geistesgeschichtlichen Bedingungen. Berlin, 1927.

zusaival a német irodalom fejlődésében fontos jelentőségre téve szert a moralizáló és pszihologizáló irodalmi tendenciák alapjává vált.

Amint rokonság fogja össze a XVII. század mozgalmait, közös lelki élmény és egymásbanyúló gyökérszálak képezvén a rokonság alapját, a magyarországi pietizmus forrásai sem találhatók kizárólag Halléban és esetleg a halleiak közvetítő működésében, hanem a fentvázolt egész történelmi folyamatban.

2. Az egyházi ortodoxia ellenzéke Magyarországon a pietizmus előtt.

A kialakuló, lassan formálódó nyugateurópai vallási mozgalmak minden fázisában megjelent a magyarságnak egy-egy képviselője, hogy szomjas lélekkel magába szívja az új eszméket és érzéseket. A spanyol-francia irányok inkább a könyv terjesztő erejével jutnak katolikus köreinkbe; a protestáns ortodoxiaellenes mozgalmak Angliában, Hollandiában és Németországban időrendben is egymásután felbukkanó formái sok magyarnak váltak személyes élményeivé és sokakat töltöttek meg a küldetés kényszerítő érzésével, hogy hazájukba vigyék az új irányokat megismert alakjaikban. Amint Nyugaton az angol kálvinista egyház puritánus mozgalmaiban sürgetik először az áhítatosabb belső lelki élet fontosságát a dogmatikával szemben és a presbiterianus törekvések szállnak szemben a püspöki csontosodó szervezkedéssel, úgy nálunk is az ő tanítványaiknál bukkanunk először a reformok vágyára. A puritánus politikai és szociális törekvések nem érdekelték őket, annál mélyebben hatott rájuk az Angliában új lendületet kapott elmélyülő vallásosság. Érdeklődésüket az új angliai mozgalmak iránt a Hollandiába száműzött puritánusok, elsősorban Amesius keltették fel. 1638-ban Tolnai Dali János tíz magyar társával szövetséget kötött Londonban, az új elvek érdekében. Mint sárospataki tanár rendszeresekké tette a házi áhítatossági gyakorlatokat, az anyanyelvi tanítást, reformátori elveken alapuló érdekből, a latin és görög rovására szorgalmazta; le akarta törni az erőre kapó skolasztikus teológia és filozófia túlzó részletességgel való tanítását és az iskolai vitagyakorlatokon a polémikus irányú tételek mellőzésével az erkölcstan köréből tűzött ki tételeket. Előadásain Amesius munkáit fejtegette. A francia Ramus Petrus „természetes" logikáját tanította, mely „a skolasztikus homálytól" akarta a gondolkozást megszabadítani.

A konzervatív papság meg-megújuló támadásai következtében kétéves működés után 1642-ben meg kellett válnia tanári állásától, azonban rövidesen az abaújtornyai egyházmegye esperesévé választották. Hívei megkezdték a gyülekezetbeli családok házról-házra való látogatását és a házi ájtatoskodást. Lenézőleg szóltak a hivatalosan megállapított szertartásokról és prédikációikat szabadon választott alapigékre építették fel. A teológiai oktatást gyakorlati irányba szerették volna terelni és elítélték a dogmatikus vitatkozásokat; a népnevelést következetesen átgondolt vallási tendenciával ki akarták terjeszteni a nőkre is. A papi rangfokozatokat nem ismerték el és azt hirdették, hogy minden lelkész független papja saját egyházának, melyben szervezendő presbitériumával együtt joga van a szigorú fegyelem gyakorlására gyülekezete felett. Reformtörekvéseiket derékba törte a Geleji Katona István erdélyi püspök elnöklete alatt 1646-ban megtartott szatmárnémeti zsinat. Eszméiknek azonban új támogatója akadt Medgyesi Pálban a fejedelmi udvar lelkészében. Medgyesi egyik legelső átültetője volt az angol puritán irodalomnak, a reformokkal szemben mégis tartózkodóan viselkedett az ortodox papságtól befolyásolt I. Rákóczi György 1648-ban bekövetkezett haláláig. Eddig törekvéseinek tengelyében a presbitériumok felállítása állott, most azonban nyiltan az általánosabb reformok mellé szegődött. Lórántffy Zsuzsanna és ifjabb fia, Rákóczi Zsigmond pártfogolták törekvéseit. Az ifjú herceg Tolnait korábban tábori lelkészül is alkalmazta. Azonban a puritánus mozgalmaknak az angol polgári forradalommal való kapcsolata és I. Károly angol király 1649-i kivégzése az új fejedelemben ellenszenvet keltett minden, különösen angol eredetű egyházi reform iránt. Így a háttérben működő erők meglehetős kiegyensúlyozottsága mellett hosszú küzdelem fejlődött ki a hierarchikus és a presbiteriánus, azaz az ortodox és puritánus elvek között. Bártfán megjelent munkái[1] nagyban népszerűsítette a puritánus elveket. Lórántffy Zsuzsanna Sárospatakra költözése után Tolnai visszanyerte tanári állását. Reformtörekvései hatalmas tápot nyertek Comenius Amos 1650-ben való megérkezése révén. Sárospatakon Tolnaiban mindenkép előfutárját kell tekintenünk Comeniusnak, nemcsak azért, mert a comeniusi elveknek megfelelően indult el az iskola reformálása terén, hanem azért is, mert legfőkép ő

[1] Dialogus politicoecclesiasticus és Doce nos orare, quin et praedicare. Bártfa, 1650. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár (= R. M. K.) I. 831. 832.

egyengette Rákóczi Zsigmondnál meghívásának útját. Az uralkodó dogmatikus-skolasztikus iskolafilozófia ellen folytatott harcában így hatalmas segítséget nyert, hiszen Comenius, mindenben a lényeget kereső rendszerével a szavak és formák ellen küzdő mozgalmak pedagógiai konzekvenciáit a legtökéletesebben vonta le. Comeniusban az érzelmi vallásosság egyik komplikált lelkű nagy alakja került négy évre Magyarországba. A cseh-morva testvérek szektája, melynek püspöke volt, az üldöztetések alatt erősen misztikus hajlamúvá lett. 1628-ban sokan telepedtek le közülük Magyarországon, Szakolcán, Puchon és Lednicén. Comenius a magyarországi testvérek jósolgató papjával, iskolatársával, Drabik Miklóssal együtt hajlamos volt a misztikus prófétációkra, ismeretes ebből származó chilializmusa. Az egyházszervezeti kérdésekben nem egyezett meg az őt meghívókkal, sőt Independentia aeternarum confusionum origo c. presbitariánus ellenes munkáját ittléte alatt Lissában újra kinyomatta és példányokat juttatott belőle Sárospatakra. A mindjobban elharapódzó egyházpolitikai vitába azonban nem keveredett be. 1653-ban sikerült Medgyesinek keresztülvinnie, hogy az egyházi hatóságok hivatalosan megengedték a presbitériumok megszervezését azokban a gyülekezetekben, ahol ezt kívánták. Nagyon jellemző az új irány híveinek erősen személyes jellegű vallásosságára és a formalizmus elleni felfogására a Miatyánk kötelező elmondása körül támadt vita. Ellenszenvesnek tűnik fel számunkra az imaformához, bizonyos szókhoz való ragaszkodás ; mert a léleknek szabadnak kell lenni a könyörgésben. Az új eszmék érdekében több munkát ad ki az 1650-ben felállított sárospataki nyomda[1]. A szóban és írásban folyó viták során Abaúj vármegye még pozsonyi országgyűlés követének is utasítást adott, hogy a puritánusok ellenfelei körében hirdessék a békés kiegyezés közeli lehetőségét. Az országgyűlés protestáns követei közt erősen puritánus ellenes volt a hangulat ; sikerült azonban az egész ügyet elhallgatatni.

Az egyházszervezeti és szertartásbeli kérdések körüli vitáknál az egyéni hiten nyugvó személyes, erősen érzelmi vallásosság terjedése szempontjából sokkal fontosabb az a

[1] Medgyesi P. : Rövid tanítás a presbyteriumról. 1653. ; Isteni és istenes zsinat 1655. ; Tolnai J. : Daneus Racai, azaz a miatyánk felől igaz értelmű tanítóknak magok mentsége 1654. ; Lippai S. : Dissertatio .. 1654. ; Desperata causa 1655. ; R. M. K. I. 904, 966, 892. II. 811, 836.

csendes fordító munka, mely az angol puritánusok külsőséges egyházi reformoknál mélyebbre ható gondolatait ültette át Magyarországba. Megszólaltatták magyarul a cambridgei puritánusok vezéreit, elsősorban William Perkins-et (1558—1602). Ő volt a puritán hitelvek első szisztematizálója. Az aristotelizmus ellen forduló gondolkodás egyik első elindítója. A Cambridgeban új életre támadt platoni miszticizmusban az új világnézet filozófiai alapjait rakta le. Alapelve, hogy a megigazulás misztikus útján először a krisztusi emberrel kell egyesülnünk, hogy aztán a Krisztusban levő Istennel egyesülhessünk. Fordításra a népszerűbb vallásos áhítatra serkentő munkáit választották ki. Az öntudatos magyar puritánus mozgalom megkezdése előtt 18 évvel nyomatta ki Kecskeméti C. János ungvári lelkész az első magyar Perkins fordítást. (Catholicos-reformatos ... Debrecen 1620.)[1] Iratosi T. János thoronyai lelkész Lőcsén adta ki fordításait: Az ember életének boldogul való igazgatásáról ... (Lőcse 1637. 1641.) és a Patika szerszámos boltot. (Lőcse 1637. 1641.)[2] A hollandi egyetemek magyar puritánus köreiből származik a Perkinsus Guilielmusnak a lelkiismeret akadékiról írott drága szép tanításának első könyve. (Amsterdam 1648)[3]. Debreceni T. István Kettős kereszt ... címen adta ki Debrecenben 1685-ben Perkins népszerű erkölcstanát.[4]

A bensőséges vallásos élet renaissance-ának augusztinizmusa, mely Szent Ágostonban látja mesterét az önvallomások szeretetében, a bűntudat mély átérzésében és a megtérés boldogságában már a puritánus Medgyesinél jelentkezik. Munkáját, (Szent Ágoston vallása ... melyből világosan megbizonyíttatik, hogy ő pápista nem volt. Debrecen, 1632)[5] melyet angolból fordított, a cambridgeiek legünnepeltebb tudósának Lewis Bayly-nek elmélkedéseivel együtt nyomatta ki. Így lép a protestánsnak ítélt Augustinus a a praxis pietatis elvével karöltve a magyar közönség elé. Bayly nemcsak korában volt népszerű — magyarul már halála évében olvasható volt s Európa főbb nyelveire lefordították — hanem Spener ajánlata révén a pietistáknak közkedvelt mesterévé vált. Medgyesi The practice of piety című munkájából 1632-ben csak részleteket fordított le (Scala Coeli,

[1] R. M. K. I. 499.
[2] R. M. K. I. 670, 718, 671, 718.
[3] R. M. K. I. 800.
[4] R. M. K. I. 1330.
[5] R. M. K. I. 608.

avagy egynéhány elmélkedések és imádságok angolból Bayly Lajos Praxis Pietatisából. Debrecen, 1632.)[1], 1636-ban azonban kiadta a teljes fordítást (Praxis Pietatis. Az az keresztyén embert Isten tetszése szerint való járására igazgató Kegyesség Gyakorlás. Debrecen, 1636.) Népszerűségét jelzi, hogy 1678-ig hét kiadást ért el az ország különböző részein,[2] melyek közül 1643-ig átlag két évenként megjelent egy-egy kiadás.

Nánási Lovász István prédikációs könyve: Szű Titka (Kolozsvár, 1670.),[3] több cambridgei puritánus munkája alapján készült. Legfőkép Daniel Dyke és a könyv megjelenésekor még élő Thomas Grodwin gondolatait tolmácsolja. Grodwin önvallomásszerű írásaiban részletesen analizálta a bűntudat, a vezeklés és a megtérés kegyelmi állapotát. A prédikációs könyv természetesen hathatós terjesztő eszköz volt, mert a papok kezébe kerülve a gondolatközlés nagy lehetőségekhez jutott. A puritánus szigorú erkölcsi elvek irodalmi közvetítője Petkó János abaúji esperes volt. Angol bibliamagyarázata (Igaz és tökéletes boldogságra vezető kalauz. Sárospatak, 1656)[4] után szigorúan elítéli a táncolást. Tánc felboncolása (Debrecen, 1683)[5] című munkájában. Szigorú elveinek fenyegető érvelése a Mennyország dicsősége, pokol rettenetessége. Angliai nyelvről magyar nyelvre fordítván (Kassa, 1683.)[6]. Uttrechti tanuló korában adta ki Patai Balog János, a későbbi szászvárosi lelkész puritánus kegyességre bíztató angol fordítását. (Lelki igazgatás a betegségben és a halál árnyékában. Utraj 1700)[7] Amesius Angliai puritánizmusát Telki Bányai István (Uttrecht 1654.) és Komáromi Csipkés György (Debrecen, 1662.)[8] fordították magyarra. Szentgyörgyi P. István Amesius fordítása Jó cselekedetek gyémántköve (Kolozsvár, 1678) címen jelent meg.[9] Tolnaihoz hasonlóan Amesius munkáit kezdik a nagyváradi iskolában is tanítani és 1653-ban kiadják Amesius Technometriáját egy elegyes munkában[10]. Kolozsvár és Nagyenyed is befogadta Amesius kézi könyveit. A puritán egyház-

[1] R. M. K. I. 609.
[2] R. M. K. I. 657, 683, 700, 720, 751, 1215, 1225.
[3] R. M. K. I. 1103.
[4] R. M. K. I. 913.
[5] R. M. K. I. 1296.
[6] R. M. K. I. 1299.
[7] R. M. K. I. 1571.
[8] R. M. K. I. 894, 988.
[9] R. M. K. I. 1223.
[10] R. M. K. II. 799.

politikai és szertartás egyszerűsítő reformjai leginkább a kiegyenlítés útján mindenütt tért hódítottak. A fejedelemváltozások Erdélyben kedveztek a reformok híveinek. A szélsőségesebb elvek, például az oltár eltávolítása és a püspöki állás megszüntetése nem tudtak érvénysülni és mérsékelt, kiegyensúlyozódott helyzet teremtődött. Erdélyben az exponált presbiteriánus Kovásznai Péter erdélyi református püspökké választása jelzi a hierarchikus elvek megbukását, de egyúttal a presbiteriánusok megalkuvását is ; bár Kovásznai Péter kijelentése „azzal, hogy püspökké tétettem, semmiben sem érzem Istennek nagyobb kegyelmét rajtam, mint azelőtt", világosan jelzi, hogy nem távozott el attól a felfogástól, mely szerint a papot csak a belső megszentelt élet és semmiféle világi külsőség vagy szertartás emeli tisztségébe.[1] A dunamenti egyházakban is elterjedt a presbitériumi rendszer. Kecskeméten, a Csallóköz-Mátyusföldön a 60-as években szervezték meg a presbitériumot. Tiszántúl nem lévén rendezett viszonyok az egyes egyházak annyira magukra voltak utalva, hogy itt teljesen a papoktól függött a presbitériumok szervezése s ez több helyt meg is történt. A nagyváradi kollégium 1660-ban történt elpusztulásáig a puritánus eszmék terjesztője volt, Debrecenben Tolnai és Medgyesi volt pataki társa, Lippai hozta be az új irány aktivitását. Az új szervezők természetesen a puritánus elvek belső lényegét is érvényesítették, hiszen öntudatosan vallják, hogy megmutatták az embereknek, „hogy a Szentírás nem olyan teológiát tanít, mely üres spekulációkból áll, hanem mely élő hitet, lángoló kegyességet és a lelki kötelességek gyakorlását nyomja be és tökéletesen átalakít."[2]

A puritánus elvek irodalmi átültetői, vitázói és terjesztői legnagyobbrészt a holandiai egyetemek hallgatói közül kerültek ki. Legszívesebben Franekert látogatták és sokan jutottak át közülük Angliába is. A kintjártak elhozták magukkal *Coccejus* tanításait is, kit 1635-től a franekeri egyetemen, 1650 óta pedig a nagytekintélyű leideni egyetem dogmatikai tanszékén hallgattak. Bár hitrendszerének kifejtésében követett elvei és az általuk nyert bibliai dogmatika elfogadása alapjában a skolasztikus rendszer megsemmisítését jelentette ; hívei — így a magyarországiak is — a skolasztikus teológusok megszokott vitatkozásaiba merültek

[1] Levele Teleki Mihályhoz, 1668. Prot. Közl. 1897. 108. és 1894. 286. l.

[2] Pataki István : Halotti beszéd Kovásznai felett. V. ö. : Zoványi J. : A coccejanismus története. Bpest, 1890. 134. l.

el, a részletkérdések, különösen a szombat megünneplése, az Ószövetség prófétációi és a frigy-teológia kérdései érdekelték őket. Magyarokra való hatásának első nyomait Zoványi Jenő Diószegi Kalmár Pálnak és Szilágyi Tarpai András, a nagyváradi iskola későbbi igazgatójának Leidenben 1652-ben felolvasott értekezésében találta meg. A tanítványok hazatérve levélben fordulnak kérdéseikkel Coccejushoz.

A skolasztikus teológia hazai védői már 1673-ban, arra való hivatkozással, hogy több egyházat és iskolát kísértenek a tévelygések, a ratnóti erdélyi közzsinatot ítéletre bírják Dézsi Márton, Csernátoni Pál, Hunyadi Pál nagyenyedi és Pataki István kolozsvári tanár ellen.

A század ötvenes éveitől kezdve a holland coccejanus tanárok nagyrésze már Descartes filozófiájának alapján áll. Coccejus elvei befogadóképessé teszik a teológia számára is a skolasztika világuralmát megszüntető új filozófiai gondolkozást. Érthető, hogy az új irányok vezérei kapcsolatot találnak azzal a rendszerrel, mely az ortodoxia filozófiai alapjait rázta meg. A közös támadási irányon kívül növelte a befogadás lehetőségét az a coccejusi elv, mely külön területre utalja a filozófiát és teológiát s ezzel elismeri a racionalista filozófia lehetőségét, de kiutasítja azt a bibliára épült teológia módszeréből. A puritánusok személyes átélést hirdető individuális vallásossága viszont számunkra tehette rokonszenvessé az egyéni megrázkódtatásokban teremtődött, kételyekből kinövő descartesi filozófálást. Az új világkép kialakításában buzgólkodók magukba zárják mindazokat az elveket, melyekkel küldetésükben eljárhatnak.

Hollandiában még külön pártokká tömörültek az ellentétek, amikor már Apáczai Csere János kiegyenlítette lelkében teológiai elveit Descartes tanításával. Eredeti világnézeti koncepciót alkot lelkében, mely a skolasztikus teológia által nyujtott világkép helyébe az egyetemes tudás alapján emelkedik fel. Descartes jelentőségét csodálatosan korán megérti; látja és hirdeti, hogy nem filozófiát nyujt, hanem elsősorban filozófálni tanít meg. Filozófáló módszerét követve oly igazságokat is föl lehet fedezni, miket ő maga ki nem fejtett. Úgy találja, hogy az így felfedezett igazságok tiszta világosságot és bizonyosságot öltenek, a vitatkozás anyaga önmagában megsemmisül és így a szerény kétkedésből való kiindulás ezen az úton a lelkeket szelídségre és egyetértésre hangolja. A hivatalos filozófia vitatkozásai éppen az ellenkezőjét művelik. A vitatkozók önkéntelenül is civakodóbbá

és makacsabbá lesznek. A polemikus hangú ortodox tendenciák korai, de legalaposabb elítélése ez. (Oratio de studio sapientiae). Istene nem a cartesianusi mechanismus központja, hanem személyes élő hatalom ; tőle nyeri rendíthetetlen fanatizmusát igazságai hirdetésére. Puritánus elveit vakmerőséggel hirdette 1653-ban a kivégzett angol király menekülő papjától, az újítások nagy ellenségétől, Basire-től ellene felizgatott fejedelemmel szemben is. A Magyar Encyclopaedia X. részében az ortodoxia ellenes irányok vallásos individualizmusát hirdeti és a komoly belső megújulás puritánus módjait állapítja meg. Apáczai egyesítette magában a hollandiai eszmekohóban kitermelt irányok konklúzióit túlhaladva az ortodoxián, de felvértezve a felvilágosodás racionalizmusának egyoldalúsága ellen is.

Az új filozófia és a teológia közti ellentéteket Hollandiában a század második felében kiegyenlíteni törekvő coccejánus tanárok magyar hallgatói egyetemi értekezéseikben a szokásnak megfelelően teológiai részletkérdéseket tárgyalnak ; munkáikat azonban sokszor ajánlják a cartesianus elveket hirdető Csernatoni Pál nagyenyedi bölcsésztanárnak és a coccejanus Dézsi Mártonnak professzoraikon kívül, jelezve vele, hogy tudatos előttük az a szellemi rokonság, mely a messze hazában küzdő és üldözött újítókat Wittichhez, a leideni híres teológushoz, vagy Burmanhoz, Coccejusfrigyteológiájának legalaposabb kiépítőjéhez, amellett azonban Descartes első értékelőihez fűzik. Hazatérve is hirdetik a kiegyenlítés elveit, így Otrokocsi Fóris Ferenc kassai lelkész egyik abaújvári vitagyűlésen 1689-ben tartott előadásában, melyet 1690-ben Amszterdamban ki is nyomtatott, volt tanárának Burmannak szellemében. A magukkal hozott szellemben rendszeres filozófiai munkásságot fejtenek ki : Szilágyi Tönkő Márton debreceni tanár, majd 1699-óta tiszamelléki püspök és ismert coccejanus, aki eltitkolja ugyan Descartes nevét, de az ő terminológiájával dolgozik. Tisztán tükrözi cartesianus voltát Szathmári Pap János munkája : Philosophia prima seu metaphysica (Franeker 1682). Szathmárnémeti Sámuel kolozsvári teológiai tanár, a legnagyobb szabású coccejanus, nagyarányú túlnyomórészt exegétikai jellegű munkássága mellett Metaphysica contracta (Kolozsvár, 1696) című filozófiai tankönyvében Descaretes elveit fejtegeti. Az ortodox egyház egyeduralmát harciasan védő Pósaházi János is egy táborban érezve coccejanus és cartesianus ellenfeleit egy munkában igyekszik megcáfolni tételeiket Kolozsvárt 1685-ben kiadott Syllabusában.

Az érzelmi vallásosság angol-holland iránya megadta az új világkép kialakítóinak az áhítat mélységét, melynek segítségével egy egész világgal szemben is meg tudták igazságaikat védelmezni és azután letompultak a harcos élek, melyek új szervezetet, új szertartást és új filozófiát vívtak ki. A puritán életforma, az egyéni elmélyülés, a házi áhítat hangulatában kialakuló befeléfordulás, a bűntudat és a misztikus egyesülésre vágyódó Isten-keresés a szívekbe záródótt elvonulva a paplakok vagy kúriák csendjébe.[1]

A magyar szellemi életben Jansen eszmevilágának nem látható mélyebb, tudatosabb jelentkezése, csak hatásának nyomai találhatók meg. A Franciaországot megjárt Rákóczi Ferenc janzenista jellegű könyvek között éli száműzetését Rodostóban. Egyházhű, de életformájában és önvallomásaiban felbukkannak az oppozíciós lelkiség legegyetemesebb sajátságai: az augusztiánizmus, a lélekelemzés mélységei, az egyéni áhítatba merülő, de a külső vallásgyakorlatokat nem igénylő túlzó vallásosság. A janzenista irodalmi hatás a két osztrák tartományból: Belgiumból és Lombardiából árad Bécsbe és innen ereszt gyökérszálakat Székesfehérvár, Buda, Máriabesnyő, Gyöngyös és Eger könyvtáraiba. A XVIII. század közepére és második felére esik a franciás műveltségű Bécs janzenizmusa, a bécsi francia janzenista publikációk korszaka. A jozefinizmus örömmel látja a pápai centralizációval szembehelyezkedő janzenizmust és II. József talán mélyebb lelki szükségletből, de mégis elsősorban egyházpolitikai eszközül való felhasználása céljából pártjára kelt. 1781-ben eltiltja a janzenizmust elítélő Unigenitus-bulla befogadását. A bulla körüli harcok során a magyar papság is felemeli szavát az egyházi érdekek mellett; panaszaikból látható, hogy a janzenizmus elvei

[1] Heppe, H. i. m. Leiden, 1789.; Goeters, W. i. m. Leipzig, 1911.; Révész K.: A presbitérium legelső nyomai hazai református egyházunkban. Protestáns Szemle, 1892. 419—446. l.; Pokoly J.: Az első magyar református presbiterium keletkezése és szervezete. U. o. 1901. 202—220. l. A magyar puritánus mozgalmak egyházpolitikai és szertartásbeli törekvéseit tárgyalja: Zoványi J.: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bpest, 1911. A puritánus irodalomhatásokra hasznos útmutató: Fest S.: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig. Bpest, 1917. Pedagógiai szerepüket érinti: Rácz L.: Comenius Sárospatakon. Bpest, 1931. Zoványi J.: A coccejanismus története. Bpest, 1890. Egyik fejezete a magyar coccejanusokról szól. Descartes hatására v. ö. Turóczi-Trostler J.: I. m. és Tavaszy S.: Apáczai Csere János személyisége és világnézete. Cluj-Kolozsvár, 1925. c. kitűnő összefoglalást.

hazánkban is terjednek. Faludi a Nemes Emberben fejezi ki aggodalmát „a lélekben elragadott és fellegek közt nyargalódzó pietisták"-kal szemben — „akik kereskednek az aszkétasággal". Természetesen nem a protestáns pietistákat érti alattuk.[1]

3. A pietizmus magyarországi útja.

A puritanizmus és a janzenizmus életében élénk szerepet visz a politikum. Az evangélikus ortodoxia ellen forduló pietizmus is élvezi az utilitáris felvilágosult porosz kormányzat kegyét. Ezt azonban éppen ezért érdemelte ki, mert nélkülözött minden politikai tendenciát ; még egyházpolitikai szempontból sem jelent újat. Sem szervezeti, sem szertartásbeli reformigényei nincsenek. Tisztán lelki, vallásos megújításra törekszik. Ebből fakadnak gyakorlatias tendenciái és éppen ezekre volt szüksége a művelt, vallásos, „jó polgárok" általános boldogságán felépítendő porosz államhatalomnak.

Bár a pietizmus, mint korban legifjabb és egyben legutolsó vallásos népmozgalom előzőinek számos szellemi indítékát magába olvasztotta, homogénebbnek tűnik fel amazoknál. Ez azért van, mert összetevői spirituális indítékok, egységes lelkiségben nyilvánul, amelyen kívül marad a szervezetekre, szertartásokra vonatkozó formális érdeklődés és akció. Természetesen nem közömbös és passzív ezekkel szemben sem, de mindent egységes programmja szemszögéből néz és csak felhasználhatóságuk érdekli.

Míg a holland-angol mozgalmak a hazai kálvinizmusban az egyéni érdeklődés útján vagy egyik vagy másik követelményükkel jelentkeznek ; a pietizmus eszmevilágának átültetői — legvilágosabb jeleként, hogy egy tisztán spirituális mozgalom képviselői — színes, de egységesen spirituális világot építenek ki.

A XVIII. században Magyarországon a legfelsőbb egyházi felügyeletet a protestánsok felett katolikus püspökök gyakorolták. A saját lelkészeik által elvégzett egyházi szertartások díját le kellett fizetniük a katolikus egyháznak is és hozzá kellett járulniok a katolikus templomok építéséhez és fenntartásához. A szabad vallásgyakorlatot az úgynevezett artikuláris helyekhez kötötték. Ezek legnagyobbrészt kis

[1] Zolnai B. : Magyar janzenisták. Minerva, 1924. 66—98. 1923. 10—41, 129—165. U. a. : A janzenizmus európai útja. Minerva, 1933. 178—218.

helységek voltak, a templom és iskolaépület javítása vagy építése azonban itt is nagy nehézségekbe ütközött. A papságot mozgásában és hivatásának gyakorlásában folyvást korlátozták. A Carolina Resolutio 1731-ben csak az alsóbbfokú protestáns iskolákat engedélyezte, a felsőbb iskolák felállítását nehezen megszerezhető királyi engedélyhez kötötte. A protestáns városi polgárságot kiszorították a magisztrátusokból és 1751-ben megtiltották a városok hozzájárulását a protestáns iskolák fenntartásához. A magasabb műveltség megszerzését azzal is nehezítették, hogy 1725 óta csak útlevéllel lehetett külföldre jutni. Mária Terézia alatt a porosz egyetemek látogatása nagy nehézségekbe kerül, Halle látogatását 1763-ban külön rendelet is eltiltja, miután az előző években a hétéves háború tette lehetetlenné. A könyvnyomtatás és terjesztés elé is nagy akadályok gördülnek. III. Károly 1715-ben a nyomdák felállítását azokra a helyekre korlátozta, ahol megfelelő cenzorok működtek. A külföldi könyvek behozatala nagy anyagi kockázattal járt. A határon sok esetben foglaltak le könyveket. Rotharides Mihálynak, a magyar tudományosság történetét megírni akaró nagy nyomorúságában is megható kitartással dolgozó magyar tudósnak több ládát kitevő gyüjteményét cenzurázás címén tartogatják maguknál a hatóságok s csak sok könyörgés és közbenjárás, keresgélés után kapja vissza a gondozatlanságban nedvességtől nagyrészt tönkrement iratait.[1] Ha a határon át is jutnak a könyvek, a birodalom belsejében is feltartóztatják szállítóit. A konfiskált könyveket a császári udvarba szállítják. Hogy a bécsi szűrőt kikerüljék, az északi Kárpátok szorosain át juttatják be titkon szállítmányaikat.[2] Az evangélikus egyház az üldöztetések alatt semmiesetre sem vehette át mintájának, a német egyháznak szervezeti rendszerét. Ott világi támogatásban részesülő nagytekintélyű és nagyhatalmú papság őrizte az ortodoxia rendszerezett hitelveit, nálunk a magánistentiszteletekre szorult szervezetlen partikuláris gyülekezetek és bujdosó papjaik létük puszta védelmére fordították erőiket. A XVII. század végén, eltekintve az erdélyi szászoktól, a legnagyobb szervezetlenség tapasztalható. A magyarországi részek egyetlen super-

[1] Gragger R.: Egy magyar tudós sorsa. Klebelsberg-Emlékkönyv. Bpest, 1925. 437. l.

[2] Asbóth A. Kassa, 1733. aug. 1.; Trautmann S. Berg, 1733. aug 15.; Joh. és Georg Draud. Pozsony, 1749. aug. 13.; Moellenhof, Wien, 1733—36. levelei Franckehoz. Francke-hagyaték. Staatsb. Berlin.

intendense a bártfai Zábler Jakab volt, sőt a századforduló éveiben maga is bujdosni kénytelen és csak 1703-ban foglalja el ismét hivatalát. Mikor Rákóczi kezébe kerül a Felvidék, sietve választják meg a kerületek püspökeiket. A nagyarányú rózsahegyi szervezőzsinat 1707-ben négy kerületre osztja a Felvidéket. Bár a szabadságharc bukása után hatályát vesztették a rózsahegyi zsinat intézkedései, a superintendenciák működése ettől kezdve szakadatlan volt. III. Károly 1734-i rendelete az egész ország területén csak négy superintendenciát ismert el. A következő kerületek alakultak tehát ki : 1. a *dunántúli*, ahol azonban csak 1742-ben kerülhetett sor a püspökválasztásra ; 2. a *dunáninneni* kerület a Felvidék északnyugati részei számára ; 3. az úgynevezett *alföldi* és *bányai* kerület, mely a bányavárosokat és Zólyom, Bars, Hont, Nógrád, Pest és Békésmegyét foglalta magába ; a 4. a *tiszai* kerület, az északkeleti megyékből alakult. E területen Rákóczi alatt a városok és a megyék külön püspököt választottak. Károly rendeletének végrehajtása megkövetelte azonban az egyesítést ; a városok csak nagyon nehezen adták fel 1743-ban, a dobsinai koalícióban önállásukat. A városok általában nem tartották magukat a püspökök hatáskörében levőknek és szellemi függetlenségüket féltékenyen őrizték. Sopron például midőn a felpéci gyűlés lelkészét, Serpilius Sámuelt 1736-ban meghívta a dunántúli kerület élére, nem engedte meg neki a püspöki méltóság felvételét, mert attól félt, hogy papja újabb hivatala révén függő viszonyba kerül a kerülettel és esetleg kiváltságai áldozatul esnek. A pietizmus elterjedése szempontjából igen jelentős a városok ezen magatartása. A mozgásában, látogatásaiban a hatóságoktól akadályozott püspökök helyett a kisebb területeken könnyebben működő esperesek felügyelő szerepe emelkedik jelentőségre. A superintendensek nélküli kerületeket ők kormányozzák és a gyülekezetek teljes magáramaradottságát ők teszik lehetetlenné. A buzgó esperesek, vagy amint akkoriban nevezték őket, seniorok, rányomták felfogásuk bélyegét az egész esperesi kerületre. Egyházlátogató és felügyeleti joguknál fogva erősen befolyásolták a gyülekezetek életét. Gyűléseket tartanak kerületük papjaival és közösen intézik el a gyülekezetek ügyes-bajos dolgait. A gyűlések határozatai nagy tekintélyre emelkedtek.

Mivel a lelkészek nagyon rászorultak a nemesség támogatására, az egyházi élet igazgatásában a világiak nagy szerephez jutottak, éppen abban az időben, midőn Német-

országban az ortodoxia a papi tekintélyt magas fokra növelve, a világi befolyást a vallásügyekből teljesen kiszorította. Dunántúl jóval előbb volt világi felügyelője a kerületnek, mint püspöke ; a püspökválasztásoknál érvényesítették akaratukat, sőt még a szigorúan teológiai dogmatikus zsinati vitákba is beleszóltak.

Merőben más volt tehát a hazai egyház szervezeti jellege nálunk, mint Németországban ; mégis az tapasztalható, hogy az ortodoxia episcopalizmusa és tudós tanító jellege a meginduló szervezkedésben érvényesítette példaadó hatását. A felvidéki püspökök a gazdag, hatalmas német egyház hivatalos magatartását, a reformmozgalmat elítélő véleményét csorbíthatatlan tekintélytisztelettel szemlélték és kiépítendő egyházuk számára rendszerüket és szellemi habitusukat kötelező példának tekintették. Ez nyilvánul meg már a Rózsahegyen meghozott szervezkedésben is és számos jel mutat arra, hogy később is. Kermann Dániel, a dunáninneni kerület püspöke legfontosabb feladatának tartotta a külföldi egységes szertartási formulák alapján az egységes hazai szertartáskönyv megszerkesztését és bevezetését. Ambrózy György tiszai kerületi püspök 1741-ben körlevelében megköveteli a jegyespárok hittani tudásának ellenőrzését, nyilván az ortodoxia híres Brautexamenjeinek mintájára. Nálunk a pietista reformmozgalom működésével egyidőben szervezkedik a természetesen addig is meglévő ortodox szellem. Bár nálunk nem fejleszthette ki az ortodoxia tekintélyen alapuló jogi jellegű hatalmas egyházi szervezetét, megmeredt hitrendszere éppen tekintélyének erejével mégis uralkodó volt. Bár nálunk a szegény, üldözött pap nem lehetett a Spenertől elítélt „Herr Pfarrer", aki felülről nyert tekintéllyel emelkedik ki a hívek köréből, hiszen üldözött nyájával lélekben egybe kellett forrnia és csak bensőséges hit adhatott számára kitartást és erőt, mégis távol állott a papság sok helyen a pietizmustól megkövetelt mentalitástól. A pozsonyi ítéletek nyomán már a 70-es években 500-zal fogyott pár év alatt a papság száma ; társadalmi és gazdasági viszonyok nem tették e pályát vonzóvá. Az anyagi nyomorúság csökkentette tekintélyét. A külső körülmények bármikor megszüntethették a pap hivatalát, a templomfoglalások bizonytalanná tették megélhetését. A paphiány miatt a gyülekezetek iskoláit befejezni nem tudó kétestudású és erkölcsileg sem kifogástalan emberekre szorultak. A szervezetlenség révén felügyelet és ellenőrzés nélkül maradt helyeken a nyomor nyomán nem kés-

hetett az erkölcsi süllyedés sem. Protestáns egyháztörténetírásunk számos példával igazolhatja, hogy a századforduló prédikátorainak erkölcsi színvonala süllyedést mutat. A városok nagyrészt idegenből importált papjai sokszor mutatják a hivatalnokpap típusát, mint például a Pozsonyban rangvitákba keveredő Aulber János és Segner Ádám.

A szervezetlen, korlátozó erőket nélkülöző egyházban a szükséges felügyeletet és ellenőrzést a lélek mélyébe oltott áhitat adhatta csak meg. Ezt az igazi lelkipásztori hitet találták meg sokan a pietizmusban. E körülményben gyökeredzik a pietizmus egyik fontos vonzóereje magyar közvetítői számára. Mindenesetre a „szív vallásosságának" a kor hangulatában jelentkező követelménye megfelelő lelki feltétellel rendelkezik nálunk is. Ismeretes, hogy a háborúk borzalmai az emberiség vallásos életére befolyást gyakorolnak. Az emberietlenség szörnyűségeit átélő lélek önmagát is részesnek érzi azok felidézésében; az élet értéktelenségét tapasztalja és ha könnyen elveszthető élete mégis megmarad, magasztosabb célokra szánja. Ezek a lelki élmények felkeltik a bűntudatot, a tudatos megtérés vágyát: az érzelmi vallásosság fő indítékait. A világháború friss élménye után megérthetjük ezt az egyébként még pszichológiailag alaposan fel nem dolgozott lelki folyamatot.[1]

A XVIII. század elejére a Thököly—Rákóczi harcokban a Felvidék és Dunántúl is éppen elég szenvedésen ment keresztül. Míg a küzdő felek a hősiségben, a harc mámorában vagy rombolásban élték ki magukat, a polgárság körében kifejlődhetett az a lelki attitude, mely az előbb vázolt lelki folyamat előkészítője lehetett. A kis gyermekeit és beteg feleségét otthon nélkül hagyó, erdőkben bujdosó, száműzött és üldözött prédikátorok lelkében a szenvedés könnyen kivirágoztathatta az érzelmi vallásosság alapmotívumát, a misztikus Isten-közelség érzetét.

Az új irány elterjedésének szempontjából jelentős körülmény, hogy a pietizmus házi áhítata, egyetlen lényeges szembeszökő külsőséges megkülönböztetője a német egyházban, nálunk a kényszerítő erők következtében régóta megszokott magán vallásgyakorlat révén egyáltalában nem tehetett elidegenítő hatást.

A hazai evangélikusság kulturális vezetőrétege, a városi polgárság itt is keresztülment azokon a változásokon, melyek-

[1] Érinti e problémát: Bornkamm, H.: i. m.; Holl: Die Bedeutung der grossen Kriege für das religiöse und kirchliche Leben innerhalb des deutschen Protestantismus. H. n. 1917.

ben a szellemtörténet szociológiai szemlélete a pietizmus számára fontos előkészítő pszichológiai momentumokat lát. A török hódoltság idejében a meg nem szállott területeken, kiváltságaik teljében, a városok aránylag gazdagok, sokat utazgató polgárai tehetősek voltak. A kereskedelem, ipar és bányászat növelte anyagi erőiket, míg a nemesség folyvást gyengült. A Lipót-féle abszolutizmus alatt azonban még eme viszonylagos virágzásuk is véget ért. Bekövetkezett nálunk is a polgári rendnek az a hanyatlása, mely a harmincéves háború után Németország anyagi ügyeinek szabad vezetéséről leszorult polgárságában a szubjektivizmus termékeny humuszát termelte ki.

III. Károly alatt a népesedés, gazdagodás csendes folyamata indult meg. Az erős központi hatalom mellett a gazdagodó polgárság csak szellemi téren fejtheti ki aktivitását. Az elhanyatlás elmélyülő áhítatában megújuló vallásos élmény ad irányt érdeklődésének. A munkából, takarékosságból és józan erkölcsösségből összetett polgári életfelfogás utilitarizmusa révén is a pietizmus praktikus vallásos célkitűzéseihez vezeti. A hazai pietista irodalom ajánlólapjain szereplő gazdag adakozó polgárok nevei igazolják legjobban e folyamat meglétét. Az egyház működését bénító hatósági intézkedések szinte lehetetlenné teszik, hogy az egyházi tekintélyt igénylő ortodox elvek irányában keressen aktív vallási érdeklődésének terepet. Pszichológiai előfeltételek és külső kényszer kedveznek annak, hogy a pietista életforma szerint a hétköznapi munkából kiemelkedő ünnepi istentisztelet helyett megszentesüljön a hétköznapi munka és szűntelen istentiszteletté magasztosuljon a bensőségesen áhítatos polgári élet. A kegyesség gyakorlásának hirdetői, a vallásos élet súlypontjának erkölcsi életre való áttévői a praktikus polgári vallásos igények révén is, szomjas lelkekre találnak Magyarországon.

Az új irány első nyomaira, mielőtt még tudatosan jelentkeztek volna, az egyházi énekekben bukkanunk. A Németországban elterjedő ilyirányú énekköltés természetes hatása ez ; azonban népszerűsége azt jelzi, hogy megértő és együttértő lelkekre talált, még mielőtt pietistáinkban tervszerű kiadókra akadt volna. Első fennmaradt gyüjtemény e differenciálódó vallásos áhítat köréből Bubenka Jónás lőcsei pap énekes gyüjteménye (Auserlesene Geist und Trostreiche Jesuslieder ... Leitschau, 1683).[1] Bubenka feljegyzései sze-

[1] R. M. K. II. 1521.

rint Schumberg Tóbiás 1680-ban és 82-ben kiadott, ma már elveszett német énekeskönyvei is a Jézus-szerelem áhítatából fakadt énekeket tartalmaztak. Misztikus hajlamait jelzi Czvittinger által említett, fel nem lelhető 1681-ből származó könyvének hosszú jellegzetes címe is.[1] Az 1686-ban Lőcsén megjelent Neuvermehrtes und verbessertes Christliches Gesangbuch[2] Paul Gerhardttól és költőtársaitól is tartalmaz énekeket. Nagyrészt e könyv anyagát adta ki magyarul Aachs Mihály Lőcsén 1696-ban Zöngedöző Mennyei Kar-ában.[3] *Aachs Mihály* (1631—1708) dunántúli lelkész és kemenesaljai főesperes irodalmi működésében jelentkezik először a pietista pap típusa. Nem teológiai munkákat, hanem kizárólag érzelmi jellegű intelmeket, imádságos könyveket és énekeket ír. Valószínűleg Tübingából, ahol a speneri elvek korán ismeretesekké váltak és ahol tanulmányútja alatt ő is megfordult, hozta magával a lelkületének megfelelő pietista indítékokat. Pietistáink később nagy előszeretettel adták ki munkáit.

A Németországba menekülő száműzöttek körében találjuk az új irány első tudatos képviselőit. Az élet-halálkérdések itthoni zűrzavarából szalmacsépelő dogmatikus vitatkozások közé kerültek. Érthető ellenszenvvel látták ezt és Spener és követői fegyvertársakra találtak sokukban. A barok vallási extázis és szertelen misztika tipikus alakja közöttük az iglói származású költő, *Klesch Dániel* (1620—97). A hatvanas években kerül Németországba. A barok gáláns verselés és a mély vallásosság költője, *Sinapius János*, Trencsénből való száműzetése után 1672 óta Halléban húzta meg magát és életrajzírói szerint az új irányok támogatójává szegődött. *Lazarus Ágostont* (1635—1693) Lőcséről űzték el 1672-ben. Tíz év mulva a hét minden napjára írt kéziratos elmélkedéseinek tanusága szerint (melyet még 1789-ben is használtak Szinnyei szerint Lőcsén) a speneri irány egyik első hazai közvetítőjeként tért vissza lelkészi hivatalába. 1674-ben ítélte száműzetésre a pozsonyi törvényszék a szigorú erkölcsi felfogása miatt még modori híveivel is konfliktusba keveredő *Pilarik Istvánt* (1644—1710). Neu-Salzában a II. János György szász fejedelem által alapított magyar exuláns telepen élt, majd Jordansmühle lelkésze lett. A „hamis keresztények" megjavítására Arndt és Spener művei nyomán írja meg Höchst nöthiger nützlicher kateche-

[1] R. M. K. III. 3160.
[2] R. M. K. II. 1583.
[3] R. M. K. I. 1490.

tischer Lehrgrundját, jellemzően pietista függelékkel „von allerley andächtigen Seufzern" (Brieg, 1681). Spener nyomán kárhoztatja a tudálékosságot és bensőséges vallásosságot sürget. Énekeskönyvei már nem találhatók. Verses imakönyvében (Geistliche-Himmels-Leiter. H. n. 1706)[1] a pietisták által kedvelt Heinrich Müller énekeit magasztalja. Énekeskönyveinek címeiben is Müllert követi. Gyakran idézi Angelus Silesius és Paul Gerhardt verseit. A nyolcvanas években hat esztendőt ismét Modoron töltött el. Unokatestvére, a selmeci *Pilarik István* (1647—1710) száműzetéséből már 1677-ben visszatért. Spener elvei erősen befolyásolták. 1683-ig Léván működött, majd Selmec német lelkésze lett. 12 éves lelkészi működése alatt felhasznált szentírási és egyéb iratokból vett texusait magábafoglaló Zwölf Jährige Evangelisch- und Epistolische Kirchenarbeit Von Anno 1678 bis 1690 (Dresden, 1691)[2] című munkájának első részét, a tipikusan pietista Tugend Schule-t Spenernek ajánlja meleg és elismerő szavakkal.[3] A kegyesség gyakorlásának (a 2. rész címe is ez) és Spener nyilt elismerésének e könyv az első dokumentuma. Munkájával nem akar tápot adni a szabadon választandó texusok híveinek és az előszóban számos érvet hoz fel az istentiszteleteken szigorúan betartandó szentírási részek használról. Pilarikot 1704-ben a bányai kerület szuperintendensévé választotta. Az új irány terjedésének valószínű nagy kárára 1710-ben meghalt.

Míg Pilarik István a Halléból hazakerülő fiatal újítóknak az őket elítélő rózsahegyi zsinaton nyiltan nem száll védelmére, miután valószínűleg nem ismerte elveiket, a száműzetéséből 1683-ban visszatérő puchói lelkész, *Major Pál* felismeri az ifjabbakban elvbarátait. Az őket fenyegető Kermann Dániel megválasztása ellen — valószínűleg ismerve ortodox elveit — tiltakozik és Rózsahegyen mellékjük áll.[4] A hazai ortodox egyház ellen irányuló első pietista támadás a protestánsok magyarországi üldözését tárgyaló exuláns irodalomból ered. *Günther András* (1634—1709), 1671-ben száműzött szepességi káposztafalvai lelkész a szepességi ortodox lelkészi kart támadja meg 1675-ben Gründlicher

[1] R. M. K. III. 4570.
[2] R. M. K. III. 3682.
[3] „Dem weitberühmten Theologo, meinem in Christo hochzuehrenden Herrn Vater und gross-geneigten Gönner zu einer zwar geringen, doch wohl meinenden Dankbezeigung wegen vieler Verpflichtung."
[4] Pilarik István levele Blasiushoz. 1706. ápr. 30.; Stromp J.: Magyar ev. egyh. eml. Bpest, 1905.

Bericht, wie und warum Christus aus Ungerland weichet című röpiratában.[1] A szepességiek cáfolóirata (Vertheidigtes Guttes Gerüchte Derer aus der Ober-Ungarischen Graff-Schaft Zipsz., unschuldig ins Elend getriebenen Diener Christi, 1676) is felismeri, hogy Günther olyanokkal vádolja őket, amiket az újítók „koholnak" újabban az igazi ortodox hit védői ellen. A Spener fellépésének évében lefolyt vita a Szepesség élénk német kapcsolatainak, friss szellemi életének jellemző dokumentuma. 1707-ben kiadott munkájában (Handleitung zur höchst nötigen und unablässigen Übung des wahren Christentums)[2] már programmszerűen hirdeti a pietizmus szellemében való megújhodást. Tótnyelvű irodalmunk első Spenert követő kátéját az 1675-ben nápolyi gályákra hurcolt, majd onnan Németországba menekült *Simonides János* († 1708) írta hazatérte után. (Wysvetleni krestiansheho Uceni. Zittau, 1704.)[3] Száműzetése után Breznóbányán, Radványban és Besztercebányán működött.[4] *Lang Kristóf* magyarországi exuláns ismeretlen helyről és időből származó levele igen jellemző az ortodoxia külsőségeitől elkedvetlenedett száműzöttek Francke iránti figyelmének felébredésére. Előkelő támogatóitól hallott Francke felől, mint Spener követőjéről, ezért ír neki. „Titkos követőim vannak és a pietista nevet is megkaptam. Szaporítsa meg az Isten a megszenteltek számát és pusztítsa el a keresztény ceremóniákkal és külsőségekkel leplezett pogányságot."[5] A pietizmus előfutárjának tartott misztikus elmélkedők is megtalálták korán magyar közvetítőiket. A XVII. század hetvenes éveiben fordította le Heinrich Müller egyik munkáját a Szelepcsényi-féle vallásüldözések előtti idők utolsó dunántúli superintendense, *Szenczi Fekete István* Lelki nyugosztaló órák (Lőcse, é. n.)[6] címen.

A Spener által mozgalmának megindítójaként ünnepelt Arndt magyarra való fordítását a magyar szellemi életben még eddig kevés szerepet játszó női lelkek hívták életre. Apafi Mihály nejének, Bethlen Kata fejedelemasszonynak orvosdoktora, *Huszti Mihály* a „Méltóságos Asszony akaratjából" fordítja a Keresztényi jóságos cselekedetekkel

[1] R. M. K. III. 2717.
[2] R. M. K. III. 4190.
[3] R. M. K. III. 4489.
[4] Szinnyei J.: Magyar Irók Élete és Munkái; Pukánszky B.: i. m.
[5] Levele Franckehoz. Francke-hagyaték. Staatsb. Berlin.
[6] R. M. K. I. 1601.

tellyes Paradicsom Kertecskét (Kolozsvár, 1698)[1]. A század elmélyülő vallásosságának költőnője, *Petrőczy Kata Szidónia* is Arndtban találta meg legfőbb ihletőjét. Műveiből, elsősorban a Wahres Christentumból válogatja ki fordításainak anyagát. A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő jóillatú 12 liliom (Kolozsvár, 1705) és a Jó illattal füstölgő igaz szív (Lőcse, 1708)[2] szépen dokumentálja, hogy a sorscsapások alatt roskadozó lélek mily szívesen fordul Arndt misztikus-érzelmes áhítata felé. Élete és költészete az érzelmi vallásosság legvonzóbb és legeredetibb hazai megnyilvánulása, anélkül, hogy a speneri vagy hallei irányok elvszerű követője volna. Tollával a polemikus irodalmat is szolgálja. Három polemikus munkát is kiad és közülük egyet a nagy ortodox dogmatikus F. J. Mayertől fordít, aki Hamburgban az új irányok legharciasabb támadója volt. (A pápista vallásra hajlott lutheránus lelkek ismeretének hiánya. H. n., 1690.)[3] Családja a lutheri ortodoxia hű támogatója, bátyja elnököl a pietistákat elítélő rózsahegyi zsinaton.

August Hermann Francke híressé váló fellépése óta az áhítatos elmerülés hangulatvilágának választottjai mindinkább köréje sereglenek és vezérüket látva benne, irányához csatlakoznak. Korai megismerője a korponai származású *Burius János*, már tanuja lipcsei szereplésének és száműzetésének ; nem követi Halléba, mégis lelkes egyengetője lesz itthon eszméi terjedésének. Mikor azután Halleban Francke elveinek otthont teremt és életrehívja csodás gyorsasággal nagyarányú intézményeit, a századforduló új generációja seregestül keresi fel a várost. 1700—14-ig, Francke közvetlen hatásának legpezsgőbb éveiben, 112 magyarországi hallgatója volt a hallei egyetemnek.[4] A hallei intézményekben megforduló magyarokkal együtt e szám meglehetős magas, ha tekintetbe vesszük, hogy ezidőben a Rákóczi-mozgalom észrevehetően csökkentette a külföldre menő hallgatók számát és ugyanekkor a nagytekintélyű szomszédos Wittenberget 181 magyar keresté fel.[5] Részletes irodalom ismerteti a korabeli Hallét, itt nem bocsátkozhatunk annak a változatos világnak részletes megvilágításába, mely a Halleba

[1] R. M. K. I. 1524.
[2] R. M. K. I. 1704, 1747.
[3] R. M. K. I. 1399.
[4] A hallei Hauptbibliothek des Waisenhauses kézirata : D. 2., D. 11., D. 73.
[5] Asztalos M. : A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601—1812. Bp. 1931.

vonzottakat, az odaküldötteket vagy a véletlenül odakerülteket körülvette.[1] Volt, aki teljesen magábaszívta Halle világát, másokat a részletek ragadták magukkal és buzdítottak követésre. Tetteik és vallomásaik szerint legnagyobb hatást mindannyiukra Francke tette vált hite gyakorolta. A hazai nyomott viszonyokon segíteni akaró ifjak számára mi sem lehetett nagyobb élmény, mint a jóformán semmiből megteremtett intézmények egész sora. Szinte vakmerő reménnyel töltötte el őket, hogy hazatérve a lelkesedés és a hit fanatizmusával legyőzik a lehetetlent. Előfordul, hogy magának Franckenak kell túlbuzgó hívét a körülmények reális mérlegelésére figyelmeztetni.[2]

Az árvaház menzáján 1705—13-ig 22 magyar étkezett; ezért felügyelői és tanítói munkát kellett végezniök. Ezek közül kerültek ki Francke legbizalmasabb tanítványai. E kis kör meghitt hangulatában gyökeredzik Franckenak a magyar ügyek iránt érzett mély rokonszenve. A hallgatóságnak Franckéhoz és a többi professzorhoz fűződő kapcsolata sokkal közvetlenebb és barátibb jellegű volt, mint az ortodox egyetemek barok tekintélytisztelő társadalmában. A viszony meghittsége — melynek sokszáz levél az ékes bizonyítéka[3] — elsősorban a pietista lélekelemző önvallomások kultuszából ered, ami érthetően közelhozza egymáshoz az embereket. Azonban az üldözött elvbarátok összetartozandóságának egybeforrasztó érzése is elősegítette a közeledést. A pietista lélek megtértségének tudata megkülönböztető jeggyel egyesítette a kegyelem részeseit egy nagy családba, mely szellemi otthonát Halléban érezte, innen várt lelki, sőt anyagi oltalmat és segítséget a közös célok eléréséhez. Halle e kívánatnak meg is felelt. Francke nemcsak intézményeket, hanem lelkeket is tudott szervezni.

[1] V. ö. Krammer: A. H. Francke. Ein Lebensbild. Halle, 1882.; Schrader, W.: Geschichte der Friedrichs Universität zu Halle. Berlin, 1894.; Otto, A.: A. H. Francke. (Schroedel: Die päd. Klassiker Bd. 9—10.) Berlin, 1902—1904.; Sommer, S.: A. H. Francke und seine Stiftungen. H. é. n.; Krebs, A.: A. H. Francke und Friedrich Wilhelm; Payr S.: A pietizmus paedagogikája. Theologiai Szaklap, 1907—1908.; Péterfy S.: Francke A. H. Népnevelők Könyvtára, 19. sz. Bpest, 1903. A Francke-irodalomra nézve lásd még H. Schwartz: Pädagogisches Lexikon. II. B. Biesefeld u. Leipzig, 1929. 167—180.

[2] A. H. Francke levele Bárány Györgyhöz. 1715. F.-hagyaték. Staatsbibl. Berlin.

[3] A magyarok Franckéval való levelezése Francke kézirati hagyatékában, a berlini Staatsbibliothek kézirati osztályában (Katalog. A. Kaste 27.) és a Hauptbibliothek des Waisenhauses (Halle) kéziratai közt. (Handschrift A. 144. C. 158., D. 42., D. 90., D. 111., D. 113.) található.

Az ottjártakat nagyarányú levelezése hálózta körül. A hazájukba visszatért volt tanítványok lélekben mellette maradtak, lelki problémáikkal felkeresik, értesítik egyházuk életéről, annak minden változásáról és terveikhez tanácsot, könyvet, pénzt, nyomdát juttat nekik. Hasonló kapcsolatba kerülnek egymással is a pietisták. A levélbeli ajánlások utján újabb és újabb ifjak bukkannak fel Halléban. A második generáció már az alapító fiához, Gotthilf August Franckehoz kapcsolódik, de sokan keresik fel a pietista hatás alatt álló többi német egyetemet is: Jenát, Tübingát. Halléban már 1724-ben létesül egy 5000 talléros alapítvány 14 magyar honos ifjú számára. A teológusok Halléba való érkezésük utáni évben rendszerint tanítást folytathattak valamelyik iskolában. 1728 és 51 között 40-en szereztek pedagógiai gyakorlatot. A tanulókról és tanítókról pietista szokás szerint jellemzéseket írnak; a hazakerültek meglepő következetességgel váltják be a tulajdonságaik alapján hozzájuk fűzött reményeket.[1]

A magyar pietisták kultúrtevékenységének színezetét nagyon befolyásolta, hogy az ország mely részén fejtették azt ki. Erdélyben régi tradíciókon nyugvó tekintélyes és szervezett ortodoxia fogadta őket, a Felvidéken működésükkel egyidőben éledő és szervezkedő ortodox hatások, viszont a Dunántúl teljes szétziláltság és szervezetlenség. A városokban a kerületi szervezettől való függetlenség, vidéken az esperesek és superintendensek erősebb befolyása várt reájuk. Helyenkint más feladatokkal kellett megküzdeniök. A helyenkint változó körülmények más-más jelleget adnak tevékenységüknek; a különböző sors különböző sikereket nyujt számukra. Ez teszi megokolttá, hogy a továbbiakban nagyobb összefüggő tájankint és azokon belül városonkint kísérjük végig a pietista eszmék magyarországi érvényesülését. **Szent-Iványi Béla.**

[1] Informatoren Verzeichnis. D. 24. a. Kézirat. Hauptbibl. des W., Halle.

A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt.

A francia forradalom évei és az ezt követő napoleoni idők a bőség és gondtalan jólét több, mint két évtizedes korszakát jelentették a magyar mezőgazdaság számára. A konjunktúra, a magyar föld terményei iránt megnyilvánuló fokozottabb kereslet, a biztos értékesítési lehetőségek mentesítették földbirtokos osztályunkat az anyagi gondoktól s a pénzbőség ennek életmódjában és birtokviszonyaiban is nagy változásoknak lett előidézője.[1] A termények magas ára, a föld megnövekedett hitelképessége, a pénzbőség és a kisebb-nagyobb beruházások szüksége hatalmas hiteligénylésekre vezetett, melyeknek fő célja a zálogbirtokok visszaváltása, egyes birtoktestek kikerekítése és megnövelése volt. Viszont a felvett kölcsönök, a bekövetkezett infláció, valamint a bécsi kongresszust követő mezőgazdasági pekonjunktúra nagyban hozzájárultak a magyar rendek eladósodásához.[2] A bőséges évek idején a társadalom minden osztálya az életszinvonal emelésére törekedett és az elért eredményekről nehezen tudott lemondani. A nagy áldozatokat kívánó takarékosság, főleg a nemesség körében lassan tudott gyökeret verni. A gondtalan jólét külső látszatát továbbra is mindenki igyekezett fenntartani, de ez csak ideig-óráig sikerült. A harmincas évek folyamán a való helyzetet nem

[1] Erről minden vonatkozásban kitűnő összefoglalást nyujt ifj. Iványi-Grünwald Béla, a Széchenyi Hiteléhez írott Bevezetésében. Bp., 1930.

[2] Az életmód megváltozásának következményeivel a kor irodalma gyakran foglalkozott, pl. Csontos István: A szorgalmatosságról. Felső-Magyarországi Minerva. 1826. évf., 12. sz. U. o. Balajthy József: A mai idők. 1829. évf., 7. sz. Az eladósodás okait igen világosan összefoglalta Balásházy János: Politikai és státusgazdasági nézetek c. művének 3. füzetében. Debrecen, 1847. Az „Előszó"-ban, valamint az 1. szakaszban „Az eladósodás okairól". A dekonjunktúra következményeiről ugyancsak Iványi-Grünwald Béla: Széchenyi István magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon. 1790—1848. Pécs. 1927.

lehetett többé palástolni. Minden társadalmi réteg a nyomasztó anyagi viszonyok teremtette helyzetben lemondásra kényszerült. Egyedül a kisszámú nagybirtokos osztálynak sikerült kölcsönökből tovább pompázni. A közép- és kisbirtokos, vidéki birtokain meghúzódva, enni- és innivalóban bővelkedve, de minden egyébtől megfosztva élt jól-rosszul falusi magányában. Az alsóbb néposztályok, falusi lakosság, jobbágyok igénytelen életét a nélkülözhetetlen kézműipari cikkek áremelkedése és az alacsony árszinten mozgó termények közötti különbség, az agrárolló szétnyílása nagyon megnehezítette. A mezőgazdaság vásárlóképessége mélyen aláhanyatlott. Míg a XVIII. század végén a parasztgazda egy mérő búzáért egy pár csizmát vehetett, három mérőért 1 q sót, 4 mérőért 1 q vasat, addig 1838-ban 1 mérő búzáért 1·20 pengő forintot kapott, holott 1 pár csizmáért 2 pengő forintot, 1 q sóért 7—8 pengő forintot fizetett.[1] A mezőgazdasági termények piaci árának örökös ingadozása, a pesti és vidéki piacok közti jelentékeny árkülönbségek, az értékesítést végző szervek mohó haszonlesése a termelőt erősen megrövidítették. A kivitelre kerülő cikkek mennyiségbeli emelkedése nem kompenzálta a gazdát a bekövetkezett árzuhanásért. Legfőbb terményeinket nem azért vették szomszédaink, mintha azok nélkülözhetetlenek lettek volna számukra, hanem mert olcsón jutottak hozzájuk. A kivitel további fokozására pedig a fennálló körülmények közt gondolni sem lehetett, mivel egyrészt az osztrák piac telítve volt élelmiszerekkel és a magyar mezőgazdaság versenyképességének fokozására misem történt, másrészt pedig a burgonyatermelés magas terméseredményekkel általánossá vált az örökös tartományokban is és mint elsőrendű népélelmezési cikk, a magyar gabonaneműek fokozottabb fogyasztásának útját állotta. Egy-egy gyengébb termés idején a lakosság ezzel pótolta a kenyérliszt hiányát. Maradt volna a belső fogyasztás emelése, amire nyomatékkal Széchenyi hívta fel a figyelmet.

Ez a mezőgazdasági válság nem korlátozódott csupán Magyarországra. Egyetlen európai állam mezőgazdaságát sem kerülte el, de míg nyugaton a mezőgazdaság többé-kevésbbé fejlett agrárhitellel, kormánytámogatással, prohibíciós vámokkal övezve bizalommal kémlelhette a sötét láthatárt, a magyar gazda mindenkitől elhagyatva állott és jövője az erők szabad

[1] Századunk 1838. évf. 9. sz. Csaplovics János cikke. Ugyanott 15., 16. sz.: „A földtermékek és gyárművek árai közti régi arány nincs meg többé."

játékának odavetve, a legbizonytalanabb volt. Gazdaság-, kereskedelem- és vámpolitika a kormány irányítása mellett lassú sorvadásra ítélte mezőgazdaságunkat. Ilyen körülmények közt az orvoslás egyedüli módja a termelés korszerű átalakítása lett volna. Többet és jobbat termelni, biztosítani a fölöslegek elhelyezését a belső fogyasztás emelésével, valamint új külföldi piacok szerzésével. Ennek a feladatnak megvalósítása azonban csak pium desiderium maradt. A birtokos tőkehiány és eladósodása következtében egyedül a maga erejéből nagyobbarányú befektetések eszközlésére erőtlen lévén, hosszú évek multán gyümölcsöző munka helyett továbbra is korával s jól felfogott érdekeivel többé össze nem egyeztethető külterjes gazdálkodást űzött. A szemtermelés fejlesztését gátló akadályok leküzdése és okszerű állattenyésztés helyett a juhtenyésztés nagyarányú kifejlesztésével több, mint egynegyed századdal késleltette a nyugateurópai mezőgazdaság eredményeinek hasznosítását, pedig kettejük között minden téren amúgy is óriási szakadék tátongott.

A Mária Terézia idején szórványosan megjelenő juhnyájak 1845-ben 18 millió darabra szaporodtak — az erdélyivel együtt 19 millióra —, ami az egész állatállomány 65%-át képezte.[1] Megakadályozták a szántóföldek növelését és hatalmas területeket vontak el a takarmánytermelés és állattenyésztés elől. Elmaradt a műveléshez nélkülözhetetlen igásbarom szaporítása : az allodiális földeken 30—40 holdra, a jobbágytelken 60—70 holdra jutott egy pár ökör.[2] A kényszerű jövedelmi szempontoknak engedelmeskedve, még az olyan kitűnően kezelt gazdaságban is, mint az ürményiben, 1844-ben a juhtenyésztés a nyers jövedelem 40%-át szolgáltatta.[3] A gazdasági hátrányokon kívül súlyos károkat okozott a túlfejlesztett juhtenyésztés népesedési szempontból is. A puszták benépesítése egyetlen lépéssel sem haladt előre, népes tanyák és virágzó falvak helyén a juhok tízezrei tanyáztak. A már betelepített falvakban a földesúr, a jobbágyközségek telkeinek egy részét visszatartja, mint például Grassalkovich, aki 1823-ban örkényi jobbágyainak 50 telek helyett csak 34-et juttat, a többit „birgás árendátoroknak" adja bérbe. Ezek-

[1] Zima János : A mezőgazdaság elvont statisztikája. Pozsony 1845.

[2] Ditz Henrik : A magyar mezőgazdaság. Pest, 1869. 208. l.

[3] Korizmics László : A mezei gazdaság évkönyve. Pest, 1855. I. k. 403. l.

nek juhai a jobbágyföldeken örökös vetéskárokat okoznak és állataik elől elveszik a legelőt.[1]

Néhány nagybirtokos, látszólag jobb viszonyok közt, gazdaságát igyekezett a fejlődés követelményeihez idomítani, de a közép- és kisbirtokos gazdálkodása változatlan maradt.[2] Munkáját nem a jövedelmezőség irányítja, mert mindent termel, mindenféle állatot tart és legfőbb törekvése a birtokán belül való önellátás elérésére irányul. Országrészek gazdálkodása sem célirányosabb az egyes gazdaságoknál. Erdély például gyümölcsöt, bort nem termel, ennek egyrészét Moldvából és Oláhországból szerzi meg. A rétművelés és takarmánytermelés ismeretlen, ahol van, ott oly rossz karban, hogy az erdélyi állattenyésztő moldvai és oláh legelőre szorul.[3] Az a tiszteletreméltó erőkifejtés, mellyel a Magyar Gazdasági Egyesület a külföldi mezőgazdaság törekvéseit és a szakirodalom eredményeit igyekezett gazdáink körében népszerűsíteni, nem sok eredménnyel járt. A francia és német mintagazdaságok munkáját, a porosz és bajor gazdagyűlések tanuságait, melyeken néhány tagja mindig jelen volt, nem tudta a magyar mezőgazdaság érdekében hasznosítani, mert a jó szándék, becsületes törekvés a hitelhiány páncélfaláról minden esetben visszapattant.[4] Ilyen súlyos viszonyok közt tengődő mezőgazdaságunk és közvetve egész gazdasági életünk védelemre és sürgős segítségre szorult, miután felette sem mulhatott el nyomtalanul éppen a XIX. század második negyedében az ipar, mezőgazdaság és közlekedési eszközök területén bekövetkezett forradalmi jellegű átalakulás. Magyarország gyarmati helyzetének fokozottabb kihasználása érdekében a lázas gyorsasággal megépülő vasútvonalak már a negyvenes években az ország határáig nyomultak, hogy a Dunántúlon és az Alföldön keresztülhatolva újabb hatalmas fogyasztótömegek szerzésével növelhessék az osztrák-cseh és porosz-német tőkésgazdálkodás erejét. Ha a magyar mező-

[1] Magyar Gazda, 1846. évf. 22. sz.-ban Bernát György cikke. — Fényes E.: Magyarország leírása. Pest, 1847. 60. sk. l. — Wellmann I.: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Bp. 1933. 46., 91. és 155. l.

[2] Azért látszólag, mert jövedelme semmiképp sem állott arányban még birtoka nagyságával sem. Pl. az Eszterházy-család 720.000 holdas allódiális birtoka évente 800.000—1,700.000 forintot jövedelmezett, holdankint 1—2 forintot! Ditz i. m. 86. l.

[3] Hetényi János: Erdélynek remélhető anyagi kifejlése Kolozsvár. 1847. 101. l.

[4] Magyar Gazda, 1843. 2. sz.: „Melyek a mezei gazdaság jelen állapotjában felvirágozásának fő akadályai?" c. cikk.

gazdasági élet, a Nyugateurópában hatalmas lendülettel előretörő kapitalizmusnak és a tőszomszédságunkban kifejlődésnek indult osztrák-németnek nem akart ismét, mondhatjuk, történelmi korszaknak beillő időre kiszolgáltatva lenni, hanem tisztes és érdekeivel kiegyeztethető viszonyba óhajtott kerülni, úgy a negyvenes évek folyamán elérkezett a cselekvés órája. A kérdés megoldását halaszthatatlanná a nyugati és világpiaci helyzet avatta. A magyar gazda esélyeit búza, bor, gyapjú, bőr alacsony árai mellett az egyre fokozódó mindennapos verseny fenyegette. A konkurrencia, a racionális és tudományos mezőgazdasági üzemvezetés szellemi és tárgyi előnyeinek birtokában olcsón, jobbat és többet termelt. Évről-évre fejlettebb közlekedési eszközeivel, kitünő szárazföldi és vizi úthálózattal, csekély fuvardíjak mellett olcsóbban, gyorsan tudta termelvényeit piacra hozni. Két, mezőgazdaságunkat közelről érintő példán mindennél beszédesebben látható e fejlődési különbségekből származó közvetlen veszteség és távolabbi veszély.

A nyersgyapjút, egyik legkeresettebb cikkünket, melyből, mondhatjuk, egyedül pénzelt a birtokos nemes, sőt jobbágy is, már a negyvenes évek felé a német piacon megjelenő orosz, de főleg ausztráliai gyapjútermelők versenye fenyegette. Az ausztráliai termelők minden eddig ismert mennyiséget felülmuló árutömegeinek gyors megjelenése a londoni piacon, amely e cikk világpiaci árának szabályozója volt, valamint az áru minőségbeni állandósága, a fajták egyöntetű osztályozása, ellentétben a legtöbbször hanyagon kezelt és gyenge minőségű magyar gyapjúval, olyan tényező volt, amely még a pesti piacon is érzékeny árcsökkenésre vezetett. Ezenkívül rontotta az árakat az is, hogy a külföldi vásárló a szállítási költségeket a vételárba számította, ami a kivitel fokozását is hátráltatta ; pl. a viteldíj, tranzitóvámok Londonig 16 forint 55 krajcárral terhelték a magyar gyapjú mázsáját.[1] A szállítási költségek nem voltak sokkal kisebbek Porosz-, Olasz- és Franciaország felé sem. Az áralakulás ingadozását fokozta még a piacra kerülő mennyiségek folytonos és jelentékeny egyenetlensége ; egy-egy vásárra néha 10—12.000, néha 50—60.000 q került és ez is 2—5 forintos árcsökkenést idézett elő. Külföldi viszonylatban az évek óta folyó küzdelem — az ausztráliaiak angol tőkék támogatásával szívós következetességgel folytatták ezt, részünkről viszont semmi sem történt ezirányban — kimenetele nem

[1] Társalkodó, 1837. évf. 20. sz.

lehetett kétséges : 1850-ben a Magyar Kereskedelmi Társaság egyik ügynöke a boroszlói gyapjúvásáron tapasztalhatta, hogy főleg a német posztógyárak megbizottai az ausztráliai középfinom gyapjút vásárolják a magyar helyett. Ez, mondotta, ki fog szorulni nemcsak Németországból, hanem Ausztriából is, mert már a brünni posztógyárak sem a magyar nyersanyagot vásárolják.[1]

Az említett okok még talán nagyobb erővel hatottak a nyersbőr behozatala terén. A behozatal mennyisége 1845-ben 14.397 q volt, mintegy 880.260 pengő-forint értékben.[2] A marhatenyésztés csökkenése a nyersbőrárak emelkedésére vezetett. A tímárok, főleg a nagyszombatiak, szükségleteik egy részét külföldről voltak kénytelenek beszerezni. De nemcsak a közeli Dalmáciából és Olaszországból, hanem távoli világrészek nyersanyag emporiumaiból, így Montevideóból, Valparaisoból és Kalkuttából. Mindezt a szállítás rendkívüli olcsósága tette lehetővé. A trieszti kikötőbe érkező áru q-ja még elbírta a Nagyszombatig tartó út 10 váltóforintra rúgó fuvardíját is. A délamerikai bőr versenyképességét a csekély szállítási költségeken kívül jelentős súlykülönbözete is emelte. Mert, míg a magyar nyersbőr darabja körülbelül 16 fontot nyomott, addig az amerikai átlag 19 fontot ért el. A bőröket pedig darabonként vásárolták százas kötegekben és mivel az importált áru 300 fonttal nagyobbsulyú volt, a Triesztől Nagyszombatig tartó szállítási költségeket leszámítva, még mindig 9 krajcárral kevesebbe került, mint a magyar bőr, melynek fontjáért 1 forint 18 krajcárt kellett fizetni.[3]

Egyéb termelvények, mint búza, rozs, árpa, kukorica, bor, repceolaj, méz, viasz ára, mivel ezeknek úgyszólván egyedüli külföldi fogyasztói az örökös tartományok lakósai közül kerültek ki, nagyobb ingadozásnak nem volt kitéve. Jelentősebb változás a terméseredményekkel kapcsolatban jelentkezett. Egy-egy gyengébb termés idején ennek természetes kísérő jelensége, az áremelkedés pótolta a mennyiségveszteségeket. Általában a világpiaci árakat megközelítő nyersterményárak jobb híjján kielégíthették volna a magyar termelőt, ha azokat a valóságban meg is kapta volna. Ezt

[1] Magyar Gazda, 1850. évf. 50. sz. : „A magyar gyapjút egy igen nagy vetélytárs fenyegeti." A cikket Korizmics írta.

[2] Fényes i. m. I. köt. 72. l.

[3] Magyar Gazda, 1846. évf. 60. sz. : „Magyar bőr" c. cikkből.

azonban a legritkább esetben sikerült elérnie forgótőke és hitelhiány következtében.[1]

A mezőgazdasági válság az egész magyar gazdasági élet középponti kérdésévé avatta a hitelügyet. A magyar földbirtok hitelszükségleteit és hitelviszonyait a dekonkjunktura gyökerében átalakította. A régi hitelforrások, rokonok, magánszemélyek, egyházi vagy világi alapítványi pénzek, a helytartótanács kezelésében lévő alapítványi pénztár az inflációból súlyos veszteségekkel kerültek ki és az egyre fokozódó hiteligényléseket nem tudták többé kielégíteni.[2] Széchenyi hatalmas agrár-programmja, melyet a „Hitel"-ben fejtett ki, minden vonatkozásában felölelte a hitelkérdés egész komplexumát és javaslatainak szerves reform keretében a mikéntjére is rámutatott. Ami azonban Széchenyi grandiózus elgondolásában egyik zárókő lett volna, t. i. a váltótörvény, azt az egészből kiszakítva, az összefüggések mellőzésével, kellő előkészület nélkül léptette életbe az 1840. országgyűlés. Amint azt ugyancsak Széchenyi jellemezte, egyedül a „vox populi" követelésének kielégítésére, a pusztulás felé sodorva azokat, akiken segíteni volt hivatva. A törvény életbelépett hitelintézetek nélkül, fejlesztve az uzsorát, ahelyett, hogy azt korlátozta volna. Kiszolgáltatta az adóst a harmincas évektől kezdve a régi hitelező helyét elfoglaló spekulánsoknak, kiknek működése most már a lehető legkárosabban érvényesült a törvény által kiszélesített területen. A váltótörvény a hitelviszonyokat teljesen átalakította, az adóst pedig végrehajtási rendelkezéseivel megfosztotta a nemesi kiváltságaiból eredő jogorvoslattól. Az új törvény néhány város nagykereskedőinek érdekeit szolgálta, ahelyett, hogy — mint Széchenyi írta a „Kelet Népében" — a földbirtokost ajándékozta volna meg mindenekelőtt valódi hypothekával, amely maga után nem mesterkélt, de valódi közgazdaságot vonna. A mezőgazdaság, legbensőbb jellegének elhanyagolásával, három hónapra szóló váltóhitelt nyert. A kötelezvényre szóló kölcsönzés formáját pedig, amely legtöbb esetben néhány esztendőre szólt, a váltótörvényben a végrehajtás rendkívüli gyorsaságát biztosító rendelkezés mindjobban kiszorította. Most már a rövid

[1] U. o. „Hitelhiány, amely a termények valódi becsét leszállította." 1843. évf. 2. sz., vagy „Ez amaz jóllétünket embrióban tartó hijány, amelyben minden gazdasági romlásunk, pusztulásaink és veszedelmeink nagyrészint vannak lesülyesztve." Kémlő, 1836. évf. 57. sz.

[2] Iványi-Grünwald i. m. 64. és 145. l.

lejáratra szóló kölcsönök nem meliorációra, hanem a szűkebb háztartás pillanatnyi szükségleteire fordíttattak. Pusztításai mélyen behatoltak a rendi társadalom szerkezetébe: az adósra egy-egy váltókötelezettség olyanná lett, „mint a statárium ..... rövid időn meg kell halni a bűnösnek".[1] A nemesi osztályon kívül megtámadta a jobbágyságot is, amelyre a törvény a váltóképességet, mint demokratikus vívmányt, kiterjesztette. A haladás nevében a szegény jobbágyra olyan bilincseket rakott, melynek eltávolítását Kölcsey a humanitás, nemzeti és közérdek nevében tíz évvel előbb, 1830-ban a szatmári megyegyűlésen egyik legmegrázóbb beszédében követelte.[2] Most, a váltótörvény behozatalakor, a tehetősebb jobbágy terményeire, gyapjúra és búzára csak 20%-os kamatra kaphatott kölcsönt. A szegényebbje pedig 1 frt után hetenként 1 garast volt kénytelen fizetni, ami 52%-os kamattehernek felelt meg.[3] Peres eljárás esetén az adós sokszor mindenét elvesztette, a megyében idéztetéskor vagy végrehajtáskor a napibérek, vagy kocsidíjak oly nagyra nőttek, hogy a perköltségek háromszor is felülmulták a váltókövetelést. A jobbágy 15—20 forintos váltóadósságért több száz forintot kénytelen így fizetni és szerencsés, ha telkétől nem fosztják meg. A törvény egyéb rendelkezéseivel egyoldalúlag a hitelezőt védelmezte, aki kerülő utakon nem átallotta a fizetendő kamatot 20—30%-ra csavarni.[4] A bajbajutott adós, ha lejáratkor nem tud fizetni, vagy újabb és nagyobb áldozatok árán megújítja váltóit, vagy ha azokat másra cedálták — egész üzletág fejlődött ki ebből — uzsoráshoz fordul és ideig-óráig lélekzethez jutva sodródik tovább az anyagi pusztulás felé.

Mindezek után felmerül az a kérdés, kik voltak azok, akik ilyen módon szolgálták ki a termelő hiteligényeit? Elsősorban azok, akik állandó érintkezést tartottak fenn velük: zsidó gabona- és állatkereskedők és néhány birtokperen meggazdagodott fiskális. A terményértékesítés a XIX. században az ő kezükbe került, miután a görögöket bámulatos szívóssággal szorították vissza. Több helyen valóságos közelharcot folytattak ellenük, mint pl. a Jászságban, ahol testi

[1] Magyar Gazda, 1841. évf. 19. sz.

[2] Kölcsey F.: Minden munkái. Bp. 1886. VI. k. 68. l. „A szatmári adózó nép állapotáról".

[3] Balásházy i. m. 102. l.

[4] Főrendi Napló 1844. szept. 23-i ülés. A váltótörvény káros hatásairól már 1842-ben Szücs Ábrahám: A Kelet Népe gazdasági állása a gyakorlati életben. Pest, 1842. 12., 52., és 72. l.

épségük veszélyeztetésével, lopva szoktak tölteni egy-egy hetet úgynevezett zsidó éjjeli menedékhelyeken, mindaddig, míg üzleti ügyeiket le nem bonyolították.[1] Lassanként minden konkurrenciát megsemmisítve, a magyar nyerstermény-piac egyedüli urai lettek. Az áralakulásra egészségtelen monopóliumot gyakorló helyzetüket sokszorosan fokozta hitelnyujtási tevékenységük, amit a legszorosabban összekapcsoltak terményvásárlásaikkal és így olyan előnyös helyzetbe kerültek a termelővel szemben, amely tőlünk Nyugatra már a régmulté volt.[2] A terményeit értékesíteni óhajtó birtokos legtöbbször kénytelen hozzájuk fordulni, egyrészt mert más vevőt nehezen talál, másrészt, mert esetleg sürgős szüksége van kisebb-nagyobb összegre, amit még lábonálló gabonájára, nyíratlan gyapjújára vagy eljövendő szőlőtermésére vesz fel. A megszorult birtokos terményeit olyan áron kénytelen átadni, amilyet a vevő kedve szerint szab, jóval a valóságos piaci árak alatt ; pl. a gyapjú q-t 10—15 forinttal, a búza q-t 30—40—50 krajcárral olcsóbban. Ehhez az első veszteséghez csatlakozott az adás-vételi szerződésben feltüntetett összeg egyrészének a hitelező által csalárd módon való visszatartása, ami a beírt vételár 5—10%-át is elérte. Egyéb kikötések : a kötelezvényben feltüntetett teljes árumennyiség elmaradása esetére kikötött vinculum, bánatpénz és végül az előleg után a szállítás napjáig fizetendő 12—15%-os kamat. A termelő a legritkább esetben tudott eleget tenni mindezen feltételeknek és az előálló hátrálékokról váltót írt alá, egyszersmind terményeit több évre lekötötte. Ezzel azonban a kereskedő lett a birtoknak korlátlan és egyedüli haszonélvezője, míg a tulajdonos csak megtűrt személynek maradt meg a külső dekorum kedvéért.[3] De nemcsak a közép-, és kisbirtokos, hanem a nagybirtokos is hasonló feltételek mellett jutott pénzhez. Pl. gróf Festetich László 1828-ban 80.000 ezüstforintot vesz fel ez évi gyapjútermésére a bécsi Biedermann-cégtől, s mivel a termés értéke az előlegnél jóval kisebb, a fennmaradt rész után a kamatokat még 1845-ben is fizeti.[4]

[1] Horváth M. : Az ipar és kereskedés története Magyarországon. — Schäffer L. : A görögök vezetőszerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. Bp. 1930. — Kálmán Ö. : A zsidók letelepedése a Jászságban. Bp. 1916.

[2] Kuthy Lajos : Polgári szózat Kelet népéhez. Pest, 1841. 111. l.

[3] Hasonlókép foglalja össze a birtokos helyzetét a Magyar Gazda 1847. évf. 27. sz. „Haldokló gazdaság" (Életkép) c. cikk írója is.

[4] Pest vármegye levéltára : Adósság betáblázási jegyzőkönyvek. 1828. : 267., 268., 269. sz. 1846. : 2507. sz.

Másik elterjedt módja a kölcsönzéseknek az auszugális kereskedő-könyvi kivonatokkal történt. Ez burkolt hitelnyujtás volt, de a hitelezőt megóvta mindazon kellemetlen ségektől, amellyel a törvény az uzsorát akarta sujtani. Az auszugális váltók, kötelezvények a hitelt hamisan áruhitel formájában tüntették fel, mintha a vevő használati tárgyak vagy egyéb cikkekért maradt volna a kereskedőnek adós. A kereskedő, aki semmiféle árut nem adott át, hanem pénzt, azt tehette az ilyen adóssal, amit akart. Az ékszerész, szabó, bútorkereskedő, stb. képzeletbeli ékszereket, ruhákat, szöveteket, bútorokat „adott el" hihetetlen magas áron, melynek összegéből a megszorult adós csak egy kis töredéket látott csupán s ha perre került a sor, a felelősségrevonás a hitelezés természete folytán lehetetlenné vált. Mindenki tudott e visszaélésekről, de a fennálló nyomasztó hitelviszonyok mindenkit hallgatásra kényszerítettek. A nemesi családok sorra eladósodtak, tele voltak pörös eljárásokkal, végrehajtásokkal. Pest megyében az Almássy, Beleznay, Pongrácz, Rudnyánszky, Ilkey, gróf Fekete, Rhédey, Majthényi, Nagy, Mérey, Irsay, báró Splényi-birtokok jórésze zár alá került, másik részébe a hitelezők ültek be, árendába véve a birtokot követeléseik fejében. Baranya megyében a Batthyányi, Sauska, Jeszenszky, Czindery, Perczel, báró Puchner, báró Gervay-családok voltak ilymódon eladósodva. Jellemző a Batthyányiak esete, kiknek legnagyobb hitelezője a már említett Biedermann-cég volt. Kölcsönzéseik főleg 1813 óta szaporodtak meg. Ebben az egy esztendőben 254.000 váltó forintot, majd 1842-ben 150.000 ezüstforintot kölcsönöztek. Végül bekövetkezett a birtok megvásárlása, amihez előnyösebben hozzájuthattak régi követeléseik fejében azáltal, hogy az ugyancsak Batthyányiaknak kölcsönző Steiner és Társa bécsi cég 600.000 ezüstforintos követelése fölött is ők rendelkeztek. Az egész birtokot 1,800.080 ezüstforintért megvásárolta 1850-ben Biedermann Hirsch öt fia, Simon, József, Hermann, Antal és Gusztáv.[1] Az adós a legtöbb esetben súlyos helyzetbe került, az árendába jutott birtok után semmi jövedelme sem maradt, mert méltányos bérösszegről szó sem lehetett. Kisebb-nagyobb gabona- és gyapjúkereskedők kerültek így kiterjedt bérletekbe, a legnagyobbak közül csak a pesti Ullmann, Wodianer, Kohn, Mandel Selig, Hirsch Sámuel, Strasser Salamon, Goldner Mózes nagykereskedőket

[1] Baranya vármegye levéltára. Adósság betáblázási névjegyzék mutató könyvei. 1842. 2570. sz. és 1843.

említve.[1] Érdemes megemlíteni a sok eladósodott birtokos közül Beleznay Jánost is, akinek pilisi birtokait adósságai fejében 1839-től Ullmann Franciska, Wodianer Móricné bérelte 53.000 forintért. A bérlet 1845-ben járt le, ő azonban már 1843-ban új árendásnak, Ilkey Sándornak adta át a birtokot, aki méltányolta a tulajdonos Beleznay érvelését a haszonbért illetőleg és a bérlet árát 78.000 forintban állapították meg.[2] Szerencsésebb volt az a birtokos, aki élő- és holt felszerelését átadva az árendásnak, határozott fizetési feltételeket tudott kikötni. A bérlő-hitelező azonban még mindig busásan kárpótolta magát, pl. adósa pusztáinak olyan formában való bérletével, hogy több száz birkát fundus instructusként kap a bérlethez s csupán arra kötelezi magát, hogy a tenyészethez szükséges kosokat a földesúrtól szerzi be, — de azok sem kerülhetnek többe, mint 20 pengő forint.[3] Ilyen hitelviszonyok mellett már ritkaságszámba ment néhány nagybirtokos főnemes kölcsönvétele, akik hivatali állásuk vagy családi összeköttetéseik révén jutottak hatalmas, milliós összegekhez a frankfurti Rothschild, a bécsi Pereira-Arnstein et Eskeles, Sina, J. H. Stametz et Comp. bankházak útján, mint például Sándor gróf, kinek Metternich volt a kezese, Szász-Koburg Ferdinánd herceg és Orczy báró. A közép- vagy kisbirtokos továbbra is uzsorahitelre szorult, de még ezt sem kaphatta meg közvetlenül, hanem ügynökök útján, ami a közvetítő beiktatásával a kölcsönöket még jobban drágította.

Pénzintézetek, melyek jelzáloghitelt nyujtottak, a fiatal takarékpénztárak voltak. Elsősorban a Pesti takarékpénztár, amely a rendelkezésre álló tőkéket nem tudta kellő módon forgatni az alapszabályaiban kijelölt üzletágaiban és ezért jelzálogos hitelt is nyujtott, nemcsak nemesi birtokra, hanem jobbágy-telekre is. A betétek szaporodásával a Pesti takarékpénztár nemcsak Pest megyei nemesi birtokra, hanem Fejér, Bács, Csongrád, Esztergom, Heves, Hont és Komárom megyékben fekvőre is folyósított hitelt. A takarékpénztári hitel nagy előnye a 6%-os törvényes kamat valóságos meg-

[1] Éliássy István: Hunnia a haladás korszakában. Eger, 1842., valamint Baloghy László: Nemzetiség és alkotmányi mozgalma honunkban. Pest. 1841. felhívják olvasóik figyelmét e jelenségre.

[2] Pest vármegye levéltára. Betáblázott kötelezvények másolata. 1843. 886. sz.

[3] U. o. 1841. 445. sz. Pfund Henrik és fiai Lipthai Sándorral kötött bérleti szerződésben 3000 holdas birtokot évi 5.400 ezüstforintért bérelnek. Az árendát egyedül a termesztendő gyapjúból fizették.

tartása volt, de az intézet jellegét tekintve, a kölcsöntőke rövid felmondási ideje, 1000 forintig egy, 2000 forintig kettő, 3000 forintig három hónap, azonfelül egy év, annak agrárjellegét megsemmisítette.[1] A jobbágykölcsön hatéves törlesztési határideje közelítette meg legjobban a földhitel fogalmát. A legsajnálatosabb azonban az volt, hogy a hiteligényeket megközelítőleg sem tudta az ország két legnagyobb takarékpénztára, a pesti és pozsonyi kielégíteni. A pozsonyi takarékpénztár jelzálogos kölcsöne 200—300.000 forintnál nem volt több évente, ennek is egy részét lakóházakra nyujtotta és földbirtokra csak a nagy uradalmaknak kölcsönzött.[2]

A birtokos nemesség tehát megfelelő hitelszervezet hiányában, továbbra is az előbb említett uzsora jellegű hitelforrásokból merített. A negyvenes évektől kezdve, már az előző évtizedekben meginduló eladósodás folyamata rohamléptekkel haladt előre. Mielőtt a magyar föld jelzálogos terheinek néhány adatát ismertetnők, arra a kérdésre kell felelnünk, hogy az alább közlendő hatalmas összegek honnan kerülhettek először a hitelezők kezébe? Láttuk, hogy az adós kötelezvényei nem egyeztek meg a valóban kifizetett összeggel, az auszugális kivonatokkal űzött visszaélések folytán legjobb esetben a feltüntetett összegnek csak a felét fizették ki a hitelezők, de még így is hatalmas összegek felett kellett rendelkezniök. Ilyen nagy tőkék nem halmozódtak fel a magyarországi zsidóság kezén; azoknak egy részét nemzetközi kapcsolatai révén a vele legszorosabb rokoni és családi kapcsolatban élő külföldi, morva-cseh és alsóausztriai zsidóktól szerezte meg. E családi kapcsolatok Budán, Pozsonyon, Bécsen és Prágán keresztül, egész Amszterdamig, az

[1] Ugyanezen időben Angliában 2%, Franciaországban 3%, Németországban 4% volt a kamatláb.

[2] A Pesti Takarékpénztár földbirtokra nyujtott készpénzkölcsönzése a következőkép alakult:

1840-ben	28.100	ezüstforint
1841-ben	49.100	„
1842-ben	89.100	„
1843-ban	255.805	„
1844-ben	751.965	„
1845-ben	1,104.849	„
1846-ban	1,520.266	„
1847-ben	1,849.075	„

Fenyvessy Adolf: A pesti hazai első takarékpénztáregyesület 50 éves története. 1840—1889. Bp. 1890. 397. l. — Jónás János: Visszapillantás a pozsonyi első takarékpénztár 50 évi működésére. 1842—1891. Pozsony, 1892. 57. l.

európai szárazföld ekkor még egyik legjelentősebb tőkepiacáig nyultak. Fel kell tennünk, hogy a rokoni és sűrűn ismétlődő házassági kapcsolatok révén bizonyos tőkevándorlás indult Magyarország felé hozomány- és egyéb formában. A kereskedő családok férfi- és nőtagjai, a házasságok erősen hangsúlyozott anyagi részével, szoros érdekszövetséget teremtenek az idegenben élő, most már rokoncsaládokkal, tőkeerejüket megnövelik és üzleti összeköttetéseiket kiszélesítik.[1] A hazánkba telepedő zsidók élénk üzleti kapcsolatokat tartanak fenn származási helyükön maradt rokonaikkal, mint például a Morvaországból beköltöző liptószentmiklósiak.[2] A Lengyel- és Németországból, Sziléziából, Morvából, Alsóausztriából és Bécsből idekerültek, ha szegényen is érkeztek, az előbb említett módon jelentős összegeket vontak új letelepedési helyükre, melyet a leggyümölcsözőbben kihitelezésekkel kamatoztattak. A hitelüzletet kereskedelmi tevékenységük középpontjába állítva, pozíciójukat hatalmas mértékben sikerült megerősíteniök.

A magyar nemesi birtok jelzálogos terheinek még csak hozzávetőleges megbecsülése is igen nehéz feladat. Telekkönyv nem lévén, a terhek betáblázása a hitelező kérésére a megyei közgyűléseken történt, ahol az adósságbetáblázási jegyzőkönyvekbe, melyeknek vezetését már az 1723. évi 107. t.-c. kötelezővé tette, röviden feljegyezték a kötelezvények tartalmát és összegét. A váltótörvény meghozatalakor nagyobb biztosíték kedvéért az 1840. évi XXI. t.-c. ismételten elrendelte a betáblázási jegyzőkönyvek használatát. Ez időtől kezdve a kölcsönzések legtöbb esetben valóban a jegyzőkönyvbe kerültek, míg az előző évtizedekben előfordult sok olyan eset is, hogy 10—20, sőt 30 év mulva jegyezték fel a kölcsönzéseket. Erre leggyakrabban az késztette a hitelezőt, hogy a kamatokat rendszertelenül vagy egyáltalában nem kapta meg és az előreláthatő csőd bekövetkeztével akarta biztosítani ilymódon követeléseit. A régi hitelező előtt az adós személyisége is elég biztosítéknak látszott követelései biztonságát illetőleg és például a baranyamegyei béllyei főhercegi uradalom követelését be sem jelentette a kölcsönnyujtás alkalmával, csupán 1844-ben kéri a megyét, hogy a 30—40 évvel előbb nyujtott kölcsönök kitáblázását iktassa jegyzőkönyvbe. Így tehát sok felvett kölcsönről nem szerezhetünk tudomást. Ezenkívül az összegszerű megállapítások helyességét még két tényező nehezíti meg: 1. Az egész országra kiterjedő anyagot nem állott módunkban átvizsgálni; ez több évre terjedő munka lenne. 2. Az alább közlendő megyék nemesi birtokain fekvő terhek végösszegét módosítani fogja az egész országra kiterjedő vizsgálat, mivel egy-egy birtokos-nemesnek több megyében szétszórt

[1] E sűrű családi kapcsolatokra l. A. F. Pribram: Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien. Bécs, 1918. II. k. 531—544. l., Eheschliessungen in Wien c. fejezet.

[2] Herzog Emil: A zsidók története Liptószentmiklóson. Bp., 1894. 20. és 35. l.

birtoka lévén, kölcsöneit néha egész birtokkomplexumára vette fel és azt a hitelező mindazon megyékben, ahol adósának birtokai feküdtek, betábláztatta. Ilyen esetben, ahol a jegyzőkönyvek nem említenek az általunk átvizsgált területen speciális hypothekául kijelölt fekvőjószágot, az adósságot nem vettük figyelembe. Mindezek után talán mégis sikerül némi fogalmat nyujtanunk az eladósodás méreteiről, a Pest vármegye és Baranya vármegye nemesi birtokain fekvő terhekről és a borsodmegyeiekről, melynek, sajnos, elég sovány adatait Dessewffy Emil gróf egyik hírlapi cikkéből merítettük. Mielőtt az adatok közléséhez fognánk, meg kell említenünk, hogy kizárólag a nemesi birtokok terheit sorakoztatjuk fel, mivel az egyházi és kamarai birtokok, koronajószágok tehermentesek voltak, sőt jelentős összegek felett rendelkező uradalmi pénztáraik 1848-ig folytatták hitelnyujtó tevékenységüket. Pl. Baranya megyében a már említett béllyei 130.000 holdas főhercegi uradalom, amely évtizedek folyamán méltányos feltételek mellett több százezer forintnyi hitelt bocsátott a baranyai nemes birtokosok rendelkezésére.

Az itt következő táblázatokban Pest vármegye és Baranya megye adósságbetáblázási jegyzőkönyvei alapján ismertetjük az adósságok és törlesztések adatait 10 éves periódusokban, külön feltüntetve azokat a pénznemeket, melyekben a be- és kitáblázás történt. Végösszegül a váltó- és ezüstforintban, bankócédula-forintban és körmöci aranyban feljegyzett összegeket ezüst-, vagy másként pengőforintra átszánítva tüntetjük fel.

Pest vármegyében 1750—1847 között történt adósságbetáblázások.

Év	Váltóforint	Ezüstforint	Aranyforint	Bankócédula-forint
1750—1759.	97.520	—	—	—
1760—1769.	96.930	—	—	—
1770—1779.	757.878	—	353	—
1780—1789.	964.299	—	98	—
1790—1799.	2,070.880	—	330	—
1800—1809.	2,198.743	—	3.000	—
1810—1819.	4,787.658	172.721	51.342	178.729
1820—1829.	5,314.937	1,175.695	25.358	249.596
1830—1839.	2,582.387	2,318.378	24.701	41.175
1840—1847.	1,362.595	8,522.604	3.500	15.500

Kitáblázások összege 1750—1847 között.

1750—1759.	—	—	—	—
1760—1769.	—	—	—	—
1770—1779.	46.500	—	—	—
1780—1789.	279.939	—	—	—
1790—1799.	278.409	—	—	—
1800—1809.	1,330.231	—	32	—
1810—1819.	1,855.105	500	9.355	—
1820—1829.	1,566.583	99.999	77.398	425.000
1830—1839.	1,068.420	319.794	5.932	—
1840—1847.	1,201.259	964.134	1.500	50.000

Összeállításunkból világosan kitűnik, hogy az 1750—1847-ig terjedő 97 év folyamán Pest megyében a francia forradalmat megelőző négy évtizedben a betáblázott adósságok összege egészen lassú emelkedést mutat és 1790-ig, levonva a 170.575 forint visszafizetett összeget, az adósság 597.999 ezüstforintra növekedett. A következő három évtizedben, a konjunktúra és pénzbőség idején a birtokvásárlások, zálogbirtokok kiváltása, beruházások szükségletei és a tisztán konzumptív jellegű kölcsönzések hatalmas méretű hiteligénylésekhez vezetnek. Az előző 40 év kölcsönzéseit négyszeresen túlhaladva, az újabb hitel eléri a 4,038.758 ezüstforintot, illetőleg 2,653.260 ezüstforintot, mert a kölcsönzésekből 1,426.362 ezüstforintot visszafizettek. A mezőgazdasági dekonjunktúra évei katasztrófális hatást gyakorolnak a birtokos-nemesség helyzetére. 1820-tól 1839-ig a felvett kölcsönök összege kevés híjján kétszerese lesz az előző 30 év kölcsöneinek, 6,873.404 ezüstforint a kontrahált kölcsön, illetőleg 4,988.166 forint, ha levonjuk a visszafizetett 1,885.238 forintot. A visszafizetés aránytalanul kevés a felkölcsönzés nagyságához képest, ha az előző korszak visszafizetésével vetjük egybe, amellyel szemben mindössze 460.000 forintnyi emelkedés tapasztalható. Az eladósodás mind nagyobb méreteket öltött. A javulás elősegítése és védelem helyett az országgyűlés az 1840-ben hozott váltótörvénnyel a valódi helyzeten akaratlanul is csak rontott. A törvény meghozatalának évében a hitelezők úgyszólván beszüntetik hitelezéseiket, új kölcsön gyanánt mindössze 85.340 forintot folyósítanak; ugyanekkor a kitáblázás 134.276 forint. Annál nagyobb lendülettel indul meg a következő évben a kölcsönvételek áradata.

1841-ben	1,944.616	Kitáblázások	1841-ben	729.660
1842-ben	2,186.081	„	1842-ben	215.049
1843-ban	1,553.499	„	1843-ban	130.330
1844-ben	786.224	„	1844-ben	137.535
1845-ben	684.301	„	1845-ben	132.836
1846-ban	931.872	„	1846-ban	318.575
1847-ben	890.995	„	1847-ben	91.185
Összesen	8,977.588		Összesen	1,263.440

ezüstforint, ami messze elmarad a kölcsönök mögött. Ha ezt levonjuk a betáblázásokból, úgy a jelzett időben felvett kölcsönök összege 7,714.148 ezüstforint. Ennek az óriási összegnek felvételét egyedül a váltótörvény tette lehetővé, amely a hitelezők követeléseinek gyors elintézését minden módon biztosította. Így érthetjük meg, hogy hét év alatt a pestmegyei birtokos-nemesség kerekszámban mindössze 675.000 forinttal kevesebb kölcsönt vett fel, mint a megelőző 90 évben együttvéve! Ugyanis 1750-től 1840-ig az összes adósság 11,831.249 ezüstforintra rúgott, ebből törlesztettek 3,442.166 ezüstforintot, tehát 1840-ben, a váltótörvény esztendejében, a valóságos teher tisztán 8,389.083 ezüstforint volt. E két szám és az idő, melyet reprezentálnak, mindennél beszédesebb tanubizonysága a váltótörvény romboló hatásának.

Az eredményeket összegezve, kitűnik tehát, hogy a pestmegyei világi nemesi birtokokon, körülbelül 1 millió katasztrális holdon, 1750-től 1848-ig a bejegyzett kölcsönök összege 20,808.837 ezüstforintra emelkedett. Ebből kitáblázásra került 4,705.606 ezüstforint és így végeredményben 1847 végén 16,103.231 ezüstforint tőketeher feküdt e megye nemesi birtokain. Ha e kölcsöntőkék után fizetendő

törvényes kamatot 6%-nak vesszük, úgy az évi kamatteher 966.194 forintot és 26 ezüstkrajcárt jelentett. E kamatfizetési kötelezettség nyomasztó teherként nehezedett a földbirtokra, mert ha ennek pontosan eleget akart tenni, úgy 28.000 q búza vagy 16.103 bécsi q súlyú egynyíretű középfinom gyapjú árát kellett pusztán kamatfizetésre fordítani.

A baranyamegyei adatok a terhek alakulásáról az alábbiakban nyujtanak tájékozódást : [1]

Baranya vármegyében 1732—1847 között történt adósságbetáblázások.

Év	Váltóforint	Ezüstforint	Aranyforint	Bankócédula-forint
1732—1741.	4,842	—	—	—
1742—1751.	303.100	—	—	—
1752—1761.	190.100	—	—	—
1762—1771.	430.316	—	21	—
1772—1781.	616.876	—	—	—
1782—1791.	428.048	—	—	—
1792—1801.	1,222.481	—	—	—
1802—1811.	560.935	—	—	—
1812—1821.	1,368.171	254.082	26.390	12.000
1822—1831.	882.745	808.646	2.300	—
1832—1841.	65.175	795.033	200	—
1842—1847.	42.111	913.216	—	—

Kitáblázások összege 1732—1847 között.

1732—1741.	—	—	—	—
1742—1751.	—	—	—	—
1752—1761.	—	—	—	—
1762—1771.	—	—	—	—
1772—1781.	45.460	—	—	—
1782—1791.	462.300	—	—	—
1792—1801.	268.804	—	—	—
1802—1811.	490.584	—	—	—
1812—1821.	433.057	—	21.000	—
1822—1831.	17.500	37.100	—	—
1832—1841.	—	38.266	—	—
1842—1847.	1,090.859	141.889	2.400	—

A baranyamegyei jelzálogos adósságok alakulásának okairól a föntebbi táblázat alapján ugyanazt mondhatjuk, mint a pestmegyeiről. A francia forradalmat megelőző időben, 1732-től 1791-ig, a felvett adósság 789.313 ezüstforint, de ebből 203.104 forintot visszafizettek és így a valóságos teher 586.209 ezüstforint. A konjunktúra

[1] Meg kell említenünk, hogy Baranyában külön be- és kitáblázási jegyzőkönyveket nem vezettek. A közgyűlési jegyzőkönyvekhez készült adósság be- és kitáblázási mutatók a közgyűlési jegyzőkönyvek szövegével mindenben azonosak. Sajnos, mindkettő igen szűkszavú.

korszakában a kölcsönzések 1,649.192 ezüstforintra emelkednek, de ebből 567.278 forintot visszafizettek, tehát a valóságos adósság 1,081.914 ezüstforint. A dekonjunktúra és elkerülhetetlen beruházások éveiben az újabb adósság 1,993.597 ezüstforint, amivel szemben egészen jelentéktelen, 82.366 ezüstforint értékű kitáblázás áll. A váltótörvény meghozatalakor hét év folyamán az újabb adósságok összege 930.060 ezüstforint. Ugyanezen időben a kitáblázott adósságok 588.553 ezüstforintra emelkedtek. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy ezt az összeget, 548.625 ezüstforintot, a béllyei főhercegi uradalom pénztárának adósai fizették vissza, de nem a váltótörvény működésének korában, hanem azt megelőzőleg. Az uradalom ugyanis késedelmeskedett a kitáblázási kérelemmel egészen 1844-ig. Az adósságok jó részét az 1800—1820-as években vették fel, de ennek megyei betáblázása akkor elmaradt, úgyhogy azt csak most, 1844-ben, a kitáblázásokkal együtt jegyezték fel. Így tehát a váltótörvény Baranya megyében sem kímélte a nemesi birtokokat. Az összes adósságok 1732-től 1848-ig 5,346.194 ezüstforintra emelkedtek, míg a visszafizetés elérte az 1,441.301 ezüstforintot. Az adósságok összege 1847 végén 3,904.893 ezüstforintot mutat. Ezen összegnek évi kamatterhe 234.293 ezüstforintot és 58 krajcárt jelentett.

Borsod megye adatait Dessewffy Emil gróf hírlapi cikke nyomán állítottuk össze, amely a Budapesti Híradó 1845 februári 135. számában jelent meg „Adósság és hypotheka" címmel. Dessewffy a borsodi táblás jegyzék 1756—1844-ig terjedő adatai alapján megállapítja, hogy 88 év alatt az adósságok összege pengőforintra átszámítva 8,486.932 forint 34 krajcárra szaporodott.[1] Évente a betáblázás 96.453 forint volt, a kitáblázás összege 88 év alatt 1,055.884 forint 3 krajcár, amiből egy esztendőre 1.998 forint esik. 1833-tól kezdve növekednek a betáblázások, pl.: 1838-ban az összes betáblázás 1,090.936 pengőforint, míg a kitáblázás 6520 forint volt. 1844 végén a valóságos teher 7,431.048 forint 34 krajcár, melynek kamataira évente 445.860 forint szükséges.

Hogy valamennyi nemesi birtokon mekkora volt a teher, arra minden egyes megye adatainak ismerete nélkül számszerű pontossággal nem tudunk válaszolni. Ezt az összeget, a kortársak hozzávetőleges becslésére támaszkodva, körülbelül 300 millió ezüstforintra értékeljük. Ezt a számot részben Dessewffy, részben a kiváló mezőgazda, Korizmics becslésére alapítjuk. Dessewffy, a már említett cikkében Borsod adataiból kiindulva, azt az egész országra vonatkoztatja, ámbár hozzáteszi, hogy ennek érvényessége nem valószínű. Számításai során arra az eredményre jut, hogy a magyar nemesi földbirtokon 1756-tól 1844-ig 489,759.732 ezüstforint teher fekszik. Vele szemben az 1848-i költségvetési javaslat részletes tárgyalásakor néhány felszólaló 100—200 millióra becsülte a földbirtok terheit. A dolgokat alaposabban ismerő

[1] A cikkíró megjegyzi, hogy a betáblázás nemcsak földbirtokon fekszik, mert a megyében van egy kb. 35.000 lakosú mezőváros, amelynek magának betáblázási jegyzőkönyve nincs.

Korizmics László, aki ez időben Klauzál Gábor földmívelésügyi miniszter személyi titkára, a szerkesztésében megjelenő Gazdasági Lapok-ban 300 millióra becsülte a magyar nemesi birtok terheit.[1] Pest-, Baranya-, Borsod-megye adatai inkább Korizmics becslését támogatják; tudniillik Pest kivételes helyzete, területének óriás volta, nemességének jelentősége az eladósodás során is valószínűleg kivételes helyzetet eredményezett. Baranya- és Borsod-megyék adatai inkább az átlagképet tükrözhetik. Ha a horvát- és a határőrvidékeket leszámítva, a fennmaradó megyék területén fekvő nemesi birtokok terheit megyénként átlag 5 millióra taksáljuk, akkor mintegy 300 millió ezüstforint végösszeget nyerünk. Ezen 300 millió tőketeher kamatai fejében évente 18 millió ezüstforintot volt kénytelen fizetni a birtokos nemesség, ami egészen közeljárt Magyarország évi adójának összegéhez.

A magyar nemesi birtok eladósodása — annak módjától eltekintve — nem sajátosan hazai jelenség. Középeurópa agrártársadalma egyaránt osztozott a mezőgazdasági dekonjunktúra alakulásával járó jó vagy rossz eredményekben és az a 300 millió forint teher nem is tűnhetik fel valószínűtlennek, ha például mellé állítjuk a Poroszország mezőgazdáinak eladósodását feltüntető számadatokat. Természetes, hogy ez az összehasonlítás csupán az adósság összegére vonatkozhatik, mert a hitelforrások, a hitelfeltételek, a jóval alacsonyabb kamatláb mindenben megfelel a sajátosan mezőgazdasági hitel fogalmának, ami nálunk pedig teljesen hiányzott. Ezen adatok szerint a porosz mezőgazdaságot terhelő zálogleveles jelzáloghitel 1770-től 66.090 márkáról 1848-ig 256,663.509 márkára növekedett.[2]

A magyar mezőgazdaság képtelen volt a fennálló viszonyok közepette ilyen óriási kamatteher viselésére. Az évi 18 millió forintot csak a legnagyobb nélkülözések árán tudta előteremteni. Semmi kétség sem maradhatott aziránt, hogy ezzel a tőke- és kamatteherrel előbb-utóbb be kell következnie a teljes anyagi összeomlásnak. A kortársak az agrártársadalom vigasztalan helyzetét jól ismerték, legtöbbjük birtokos lévén, maguk is tapasztalhatták a fennálló helyzet

[1] Gazdasági Lapok, 1849. 2. sz. „Hazánk mezőgazdasági átalakulása" c. cikkében.

[2] Hecht, Felix: Die Landschaften und landschaftsähnlichen Kreditinstitute in Deutschland. I. k. Die Statistik. Lipcse. 1908. Gesammtpfandbriefumlauf der preussischen Landschaften 1770—1857. 600. sk. l.

hátrányait. Ilyenformán elhangzott megállapításaik súlyossága csak támogatja az előbb említett hozzávetőleges becsléseket. Deák Ferenc az Országos Védegyletről tartott beszédében többek között így jellemezte a magyar földbirtokos helyzetét: „Alig van már hazánk földén adóssággal nem terhelt jelentékeny család", holott 50 évvel előbb még jól birták magukat. A földbirtokos szegény, adósságának kamatai emésztik fel a közép- és nagybirtokos jövedelmének 70—75 százalékát, írja Széchenyi a „Két garas" című cikksorozatában.[1] Ilyen anyagi viszonyok között tengette a nemesség életét, amikor a köztehervíselés kérdése napirendre került. Az ország kiváltságos lakosai az előbb vázolt okok folytán joggal húzódoztak a rájuk nézve csupán újabb *terheket* jelentő kötelezettségek vállalásától, amelyek számukra semmi gazdasági előnyt sem jelentettek, megvalósításuknak módja pedig a kérdést mindinkább politikai-hatalmi jellegűvé tette.[2] Az ellenzék maradisággal, szűkkeblűséggel vádolta a „nem adózunk" jelszót hangoztatók táborát, nem mérlegelve azt a közvetlenül fenyegető anyagi katasztrófát, ami e jelszó híveivé tette őket és aminek elhárítása a legmagasabb rendű nemzetpolitikai feladatok közé tartozott. Ezért írhatta joggal Széchenyi 1847-ben, mintegy válaszként Kossuthnak és az ellenzéknek, hogy ha „kellő figyelemre méltatjuk kivált a kisebb nemesség állását, mely, ha a napfény létét tagadni nem akarjuk, százszorta aggasztóbb, mint az adófizetőé", „a minden adó legyen közös" jelszava, „a kisebb nemességet tekintve, a legnagyobb igazságtalanság, a szűkölködő vagyonosabb nemesre nézve pedig egyenesen hóbort volna . . . a nemességnek, az annyira elszegényedett nemességnek nyakába akarni vetni a honnak mindenféle terheit", nemcsak teherbíróképességét tekintve, kivihetetlen, hanem az ilyen követelés „a legmagasabbra potencirozza a nemesség írtózását a teherviseléstül . . . és nincs ékesszólás, mely az ekkép felpaprikázott nemességgel elhitethetné, hogy a nemfizetés bizony nem annyira becsület, mint volna inkább szégyen". „Ijesztgetni, erőltetni, zsarnokoltatni tán senkitül és semmi esetre theoretikus projectánsok által" nem hagyja magát s hogy inkább „törik-szakad", mielőtt ilyesek parancsa alá görbedne gyáva férgileg."[3] Nemességünk valóban e kérdésre vonatkozólag a „Hetilap ukázát" nem fogadta el egészen

[1] 1843. aug. 23-i cikk. Ugyanezt állapítja meg a Századunk 1843. 19. sz.-ban „Következetlenség" című cikk írója.
[2] Hasonlókép vélekedik a kérdésről Balásházy i. m. 59. l.
[3] Politikai programm-töredékek. 1847. Pest. 117—124. l.

a török-szakad pillanatáig[1] és a megvalósulás előtt álló közteherviselés ügye elszegényedve találta a magyar agrártársadalmat, amely megérett a törvényhozás felszínes védelmére: a moratóriumra. Ez a rendelkezés a fital beregi követnek, Lónyay Menyhértnek volt köszönhető, aki mint Naplójában írja, miután az országgyűlés pánikszerű hangulatban lefolyt 1848. március 18-i ülésén az úrbériség eltörlésével „senkinek sem jutott eszébe a törvényjavaslatokat bővebben megfontolni", az ő indítványára „mondatott ki, hogy a kárpótlásra jogosított földesúrnak adósságai a törvény további kárpótlási rendeletéig föl nem mondható". „Azt hiszem — teszi hozzá — sok ember jól járt e szabállyal, legalább uzsorát nem kénytelen fizetni."[2] Ezzel a határozattal azonban az eladósodás és vele kapcsolatos kérdések csak elodázódtak és a volt nemesek sorsa az ismeretlen jövőre bízatott.

Befejezésül talán nem lesz érdektelen, ha röviden vázoljuk azokat a terveket, amelyek az eladósodott földbirtokos osztály megsegítését célozták. Még a márciusi átalakulás előtt foglalkozott ezzel a kérdéssel, a mezőgazdasági szakirodalmat oly szerencsés érzékkel népszerűsítő Balásházy János, aki 1847-ben megjelent munkájában világos és körültekintő módon foglalta össze a bekövetkezett helyzet okait, tényezőit és kifejlődését.[3] Az orvoslás egyedüli módját az olcsó hitel megteremtésében látta és olyan programmot állított össze, amellyel ez elérhető lett volna. Mindenekelőtt a birtok hitelképességét kell emelni, ami elkerülhetetlenül az ősiség szabályozásához vezet, másodszor a termelvények értékét kell növelni, ami viszont megfelelő úthálózat kiépítése és a már meglévő jókarbantartása nélkül keresztülvihetetlen, végül mindezt be kell, hogy tetőzze a legnemesebb értelmű reform-munka: a köznép erkölcsi nevelése és mezőgazdasági szakismereteinek gyarapítása. E konzervatív jellegű és részleteiben elég pontosan kidolgozott tervezet részben Széchenyi koncepciójához, részben a történeti fejlődés szabta intézmények fokozatos és célszerű átalakításának szükségéhez alkalmazkodott. Központjában egy magyar hitelszervezet kiépítése állott, melynek megvalósítása 3 millió pengő forintot igényelt. Az alaptőke megteremtése Balásházy elgondolása

[1] U. o.

[2] Lónyay Menyhértnek 1847/1848-i Naplója. Közli Kónyi Manó. Budapesti Szemle. 1896. évf. 86. k. 48. l.

[3] Balásházy i. m. A III. füzet teljes címe: „Nézetek a magyar- és erdélyországi adósságokba merült föld- és házbirtokosoknak országos megmentéséről, az ingatlanbirtokok belbecsének rögtöni nevelése- és segélytnyujtó pénzügyi és egyéb jótékony intézkedések által."

szerint Széchenyi „két garasos" telekdíjtervével tartott rokonságot, amennyiben az ő tervezetében is, az adózó jobbágyokon kívül, a nemesség is fizetné az országgyűlésen megszavazott összeg után birtoka arányában kivetendő összeget. Mivel az idő sürget, azonnali országos kölcsön felvételét ajánlja a javasolt összeg erejéig, amelynek törlesztése a megszavazott és az évenkint befolyó subsidiumból történne. A 3 milliós alaptőkéből minden megyében, szabad királyi városban és szabadalmas kerületben egy-egy fiókbank lenne felállítandó, összesen 52. Ezeknek tőkeerejét növelnék a náluk betétként kezelt és 4%-ot kamatozó árvapénzek. Az intézetek a banküzlet minden ágával foglalkoznának, de hitelezéseiknek legalább felét földbirtokra nyujtanák. Kölcsönt nyerhetne itt nemcsak nemes, hanem polgár és jobbágy is. A legfőbb cél az olcsó hitel megteremtése és éppen ezért a kamatláb 4% lenne. Ezáltal a hitelpiacon a magánhitelek is az egész országot behálózó hitelszervezet feltételeit kénytelenek lesznek követni. Mindenesetre a spekuláció és uzsora nem garázdálkodhatott volna olyan mértékben, mint eddig. Balásházy érdekes és a porosz nemesi hitelintézeteket, valamint az osztrák „Egyesített árvapénztárakat" összekapcsoló és továbbfejlesztő elképzelése nem valósult meg, de a gondolat nem merült végleg feledésbe.[1]

Az áprilisi törvények között szereplő XIV. t.-c. tekinthető az előbbinek utódjául, amely elrendelte egy földhitelintézet felállítását 500.000 forint alaptőkével. A sajtó évek óta küzdött ennek megvalósításáért, abban a reményben, hogy az úrbéri tartozások megváltása az állam által egy ilyen hitelintézet vagy örökváltsági intézet útján lesz keresztülvihető.[2] A magyar pénzügyminiszter, aki jól ismerte a földbirtokosok helyzetét, a törvénycikknek érvényt akart szerezni és ezért 1848 május 27-én felhívással fordult a törvényhatóságokhoz, megyékhez és szabad királyi városokhoz, amelyben a törvénycikk értelmezését fejtgetve szükségesnek vélte, hogy az egész országban legyenek a felállítandó intézetnek megbízottai, kik a kölcsönért folyamodóktól a szükséges iratokat átveszik, a biztosítékul szolgáló birtokot megbecsülik, telekkönyvezését eszközlik és a kölcsönt pénz- vagy hitellevél formájában átadják. Továbbá a lekötött birtokot időnkint megvizsgálják és állapotukról az intézetnek jelentést tesznek.

[1] „Kumulative — Waisenkassen" ; ezek szervezését az 1790. február 11-i rendelet határozta el.

[2] Pl. a Pesti Hírlap 1846. 67. sz. „Hitelintézet és örökváltság" c. cikkben.

Az ügynököktől 5—10.000 pengő forint biztosítékot kell kérni, kinevezésüket a miniszter magának tartotta fenn.[1] Mindezen előzetes rendelkezés folyamányaként az 1848. év második felére szóló költségvetési előirányzat összeállításakor az alaptőkére kijelölt 500.000 forintot a pénzügyminisztérium 1,449.910 forintot kitevő kiadásai közé fel is vette.[2] Az országgyűlés megadta a felhatalmazást a kijelölt célra és összegre, de az ország pénzügyi állapota, majd a pénzügyi kormányzat másfelé irányuló törekvései, de legfőkép a bekövetkezett hadiállapot elsöpörték a megvalósítás lehetőségeit. Az intézet alapítására kijelölt összeget hadicélokra használták fel.

A pillanatnyi segítség tehát továbbra is a moratórium maradt, de ennek elégtelensége mindenki előtt világos volt. Miután segítségre a kormánytól a fennálló körülmények közt semmi kilátás sem mutatkozott, éppen ezért felmerülhetett olyan követelés is, mint amilyennek Zalay Imre volt a hangoztatója.[3] Egyik röpiratában azt követelte, hogy az adósságok egy részét egyszerűen törölni kell, az alapítványi, közpénztári és gyámpénztári kölcsönöket, — mindazokat, amelyek a törvényes kamatlábat túl nem lépték, visszaélést soha el nem követtek — biztosítani kell, ha másként nem, tekintve a volt nemesi osztályt ért újabb veszteségeket, állami hozzájárulással. Az állam az adósságokat, vagy annak egy részét vállalja és azt esetleg a volt földesúrnak fizetendő úrbéri kárpótlásból vonja majd le annak idején. Kifizetendőnek ismeri el a gyárosok, iparosok és kereskedők egymásközti kölcsöneit. Sőt azokat is, melyeknél a kereskedő be tudja bizonyítani, hogy „a vásárlott kelmék nem hamis pénzkölcsönzéseknek szolgáltak alapul". A visszaéléseket és az eladósodást oly hathatósan elősegítő váltóadósságokat és kötelezvényre felvett kölcsönöket azonban *grosso modo*, egyszerűen törölni kell, — mert nem egyebek uzsoránál.[4]

Ungár László (Pécs).

[1] Országos Levéltár. Pénzügyminiszteri iratok. 1848. 634. sz.
[2] Miniszteri jelentés az országos pénzügy iránt. 1848. júl. 18.
[3] Írói álnéven Erdélyi Arthúr.
[4] Erdélyi Arthur: Mult, jelen, jövő. Demokrátiai röpirat. Kolozsvárt. 1849. 83—92. l.

A francia emberföldrajz keletkezése és a történeti tudományok.

Ne tévesszen meg dolgozatunk címe senkit: nem óhajtjuk a tudományokat azok művelőivel azonosítani, sőt azt sem állítjuk, hogy a tudományok művelőinek nemzeti vagy nyelvi közösségek szerint való csoportosítása lenne az osztályozás legtermészetesebb módja. Az azonban kétségtelen, hogy egy-egy tudománynak a francia kultúrközösséghez tartozó munkásai tevékenységükben igen sok közös, kifelé megkülönböztető vonást árulnak el. Ez a különbség természetesen a tudományos termelés átlagában a legszembeötlőbb, vagyis annál meggyőzőbb, minél több esetet vizsgálunk meg. Azt hisszük, nem szorul bizonyításra az sem, hogy ilyen természetű különbségek inkább mutatkozhatnak a nyert eredmények rendszerezésében és előadásmódjában, mint a kutatás módszerében; legkevésbbé pedig a kutatómunka tisztán technikai természetű eljárásaiban. Ebből következik az is, hogy az olyan tudományágaknál, amelyek módszeres eljárásában a munka legjelentősebb része a kutató tevékenységre jut, kevésbbé helytálló francia, német vagy magyar tudományt különböztetni meg, mint olyanoknál, amelyek lényege elsősorban a szintézisben domborodik ki. Általában több joggal nevezhetjük a szellemtudományokat franciának vagy németnek, mint a természettudományokat. Inkább beszélhetünk tehát francia történettudományról, mint francia földrajzról, sőt francia emberföldrajzról is inkább, mint francia fizikai földrajzról.

A történelem és földrajz kapcsolatainak esetében is felfedezhetők bizonyos, a francia tudományt másoktól megkülönböztető sajátságok. Ezeket a különbségeket csak akkor láthatjuk tisztán, ha egyrészt ismerjük a két tudomány kapcsolatainak általános fejlődését, másrészt a francia történelem, végül a francia földrajz külön történetét. A másodikat ismertnek tételezvén fel, csak az elsőt és utolsót érintem néhány szóban.

A földrajznak a történelemhez való viszonyában nagyjából három fejlődésfokozat különböztethető meg. A legrégibb: a földrajz csupán a *hol* kérdésére felelő ismerethalmaz, amelynek egyetlen feladata, hogy a történelem tényeit helyhez rögzítse, azoknak mozdulatlan, élettelen hátteret adjon; nem önálló tudomány tehát, csupán igen alárendelt segédeszköze a történelemnek. Később a természettudományok hatalmas fejlődése nyomán nyilvánvalóvá válik a földfelszín összes fizikai jelenségeinek

szoros kapcsolata ; keletkezik egy tudomány, amely ezeket a kapcsolatokat térbeli elterjedésükben vizsgálja : a fizikai földrajz. Ez maga köré gyüjt minden geográfust s a másik diszciplinát, a történelmet szolgáló ismerethalmazt nem hajlandó többé tudománynak elismerni. Ezen a fejlődési fokon a földrajz tisztán természettudomány, amelynek a történelemmel alig van valami kapcsolata. A harmadik fejlődésfokozatot a földrajz tárgykörének bővülése és a történelemmel való kapcsolatok felelevenedésének lehetősége jellemzi. Lényege ennek a fejlődésnek az emberi jelenségek és a földfelszíni élet nagy egésze közötti összefüggés felismerése. A tárgykörnek ez a bővülése nem ment símán ; kifelé a szomszédos tudományokkal való határvillongások, befelé az ember és környezet, az anyag és szellem kölcsönviszonyának nagy problémája körül folyó viták kísérték még a közelmultban is.

Időpontokkal nagyon nehéz lenne ennek a fejlődésnek egyes fokozatait megjelölni, sőt azok nem is váltják fel egymást mindig az említett sorrendben. A XIX. század első felében Humboldt műveit, főleg a „Kosmos"-t[1] már a Föld fizikai jelenségeit egyetlen nagy egységbe fogó szintézis eszméje hatja át, holott ezt követőleg még hosszú évtizedeken át inkább az analízis elmélyülése, mint az elért eredmények szintézisére való törekvés jellemzi a földfelszínnel foglalkozó tudományokat, az iskolai földrajz pedig nem is régen még mindig csupán a lexikális ismerethalmaz színvonalán állott. Ritternek szigorú időrendben még Humboldtot is megelőző munkássága — teleológikus szemléletmódja ellenére is — a fizikai környezet és az emberi történelem kapcsolatainak hangoztatásával már az emberföldrajz alapvető problémáit érinti, viszont egyideig még mindig a földrajz fizikai ága fejlődik aránytalanul gyorsabban s éppen a XIX. század végén legszembetűnőbb az akkor még bizonytalanul tapogatózó emberföldrajzhoz mért hasonlíthatatlan fölénye.

A francia földrajztudomány fejlődésében is felismerhetők ezek a fokozatok. A fizikai földrajz anyagának összehordásában a franciák is buzgón vettek részt. Sőt Dufrénoy és Élie de Beaumont már 1841-ben felismeri a domborzat és a geológiai szerkezet szoros összefüggését,[2] holott a „hivatalos" geográfia még évtizedek mulva is a hegyrajzot csupán a gerincek, csúcsok, völgyek felsorolásában látta és nemlétező hegyláncokat rajzolt a vízválasztók helyére. A fizikai földrajz — igaz, hogy jórészt más nevek alatt — mégis fejlődik, sőt a francia tudományban talán sokkal merevebben el is különül a másik, a névlajstromszerű földrajztól, mint másutt. Ez az elkülönülés olyan nagymértékű, hogy a ma modernnek nevezett, a fizikai és emberi tényezők kapcsolatait hirdető földrajz nehezebben született meg francia földön, mint másutt. Talán nem csalódunk, ha ennek egyik okát a természet- és szellemtudományok művelőinek egy-

[1] 1845-ben jelent meg.

[2] Explication de la carte géologique de la France c. munkájuk első kötete 1841-ben jelent meg.

mástól való kissé kasztszerű elzárkózásában látjuk, ami egyebek között ma is megnyilvánul pl. az egyetemek nálunk megszokott bölcsészeti karának szerepét betöltő két fakultás : a faculté des lettres és a faculté des sciences elkülönülésében.

Távolról sem akarjuk azt állítani, mintha Franciaországban az egyetem jelentené egyszersmind a tudományos életet is ; a francia egyetemek szerepe ebben a tekintetben egészen más, bizonyos vonatkozásban sokkal szerényebb, mint akár a magyar, akár a német egyetemeké. A francia egyetem nem kutatóintézet is egyben, hanem úgyszólván kizárólag iskola, azonban iskola a szó legtágabb értelmében. És itt az iskola nagyon sokat jelent. Az egyetemekről kikerült fiatal tudósgeneráció továbbra is fakultásbeli hovátartozandósága szerint érezte magát a „lettres" vagy a „sciences" emberének.[1] A francia ember nagyon tiszteli a kereteket, a formákat és sokszor inkább hajlandó a tartalmat a meglévő keretekhez idomítani, mint fordítva. Minthogy régi időkben a földrajz a történelemnek volt a segédtudománya, a földrajzot ma is minden egyetemen a faculté des lettres-en adják elő, csakhogy most már a fizikai földrajz is kap ugyanitt tanszéket. (A faculté des sciences-on viszont van geofizikai tanszék.) Nagyon sokáig fennállott tehát az az állapot, hogy földrajznak csak azt a tudományt, helyesebben ismerethalmazt voltak hajlandók elismerni, amit hivatalosan is így hívtak s a fizikai földrajz anyaga szétszórtan, idegen természettudományok neve alatt lappangott.

A fejlődésben a németek kétségtelenül megelőzték a franciákat. Előbb önállósult náluk a fizikai földrajz tudománya. De ugyancsak németek indítják meg az emberföldrajzot is. Különösen Ratzel munkái keltettek rendkívüli visszhangot francia tudományos körökben. Ez a kívülről, a német tudomány felől érkező ösztönzés kelti életre a modern francia földrajzot. Azonban nem támadnak új keretek ; egyszerűen kibővítik a régieket s azok új tartalommal telnek meg. Az egykori történelmi segédtudomány elnyeli a természettudományok által nyujtott eredményeket. A modern francia geográfusok első nemzedéke történésznek indult, mindenesetre a „faculté des lettres"-ről került ki ; maga Vidal de la Blache is.

A franciák kivétel nélkül őt tekintik a modern francia emberföldrajz megalapítójának. Az utóbbi évtizedek valamennyi számottevő geográfusa közvetlenül vagy közvetve az ő tanítványa. Még Brunhes is, akinek sajátságos módon külföldön sokkal nagyobb a tekintélye, mint otthon. Pedig Brunhesben talán több az eredetiség, mint Vidal de la Blacheban. Az utóbbi főleg mint oktató teremtett iskolát. És itt meggyőző bizonyítékát látjuk annak a ténynek, hogy a francia egyetemnek, kizárólagos iskolajellege ellenére, helyesebben — a sajátos francia viszonyoknak meg-

[1] Igen figyelemreméltóak erre vonatkozólag L. Gallois : Le centenaire de la Société de Géographie de Paris c. cikkének megállapításai, Annales de Géographie, XXX. (1921.) 377. l.

felelően — éppen erős iskolajellege miatt milyen döntő szerepe van a francia tudomány irányításában. Vidal de la Blache az erősen centralizált Franciaország első egyetemének, a Sorbonnenak és az École Normale Supérieure-nek tanára volt. Keze alól került ki az új geográfus-nemzedék: a középiskolák és a vidéki egyetemek későbbi tanárai. Utána legfeljebb a részletek bővülnek, az alapokhoz senki sem mer hozzányúlni. Ha elvekről, szempontokról, módszerről van szó, mindenki Vidal de la Blachet idézi, mint aki fellebbezhetetlen és az emberföldrajznak — még pedig a külön francia emberföldrajznak — örök időkre lerakta az alapjait. Brunhes a Collège de France tanára volt. Ez sokkal kevésbbé kötött, kevésbbé iskolás programmú intézmény, mint a Sorbonne; alkalmasabb tehát arra, hogy egészen eredeti szellemek hirdessék innen egyéni mondanivalóikat. Hatása azonban sokkal szűkebb körre szorítkozik, hiszen kenyérkereső pályára jogosító oklevelet nem ad. Brunhest is, Vidal de la Blachet is a külföld könyveiből ismeri, a franciák személyük szerint is. Az elsőt egy önként toborzódott, lelkes, de csupán szűk kör vallja mesterének, az utóbbi „hivatalból" tanítómestere volt minden ma élő francia geográfusnak.

Melyek a legjellemzőbb vonásai Vidal de la Blache emberföldrajzának és ezen át a mai francia emberföldrajznak? Maguk a franciák az antideterminista felfogásban és a regionális módszerben jelölik meg geográfiájuk legszembetűnőbb sajátságait.

Ez az antideterminista felfogás abban nyilvánul, hogy hirdetői tagadják a fizikai környezetnek az emberre és emberi közösségekre való kényszerítő hatását. A fizikai miliő nem szabja meg az ember társadalmi, gazdasági és politikai életének formáit, csupán lehetőségeket nyujt azok számára. Az ember válogat köztük: a lehetőség néha valóra válik, néha nem. Az emberföldrajz jelenségeiben tehát nincsen semmi merev törvényszerűség; nem lehet valami előre felállított általános szabály szerint az okból az okozatra következtetni: a kapcsolatok minden egyes jelenség esetében egyéniek, tehát esetenkint, külön-külön kell őket elemeznünk. Ez a felfogás természetesen a regionális módszert tekinti a legcélszerűbbnek, vagyis olyan kis tájegységeknek a kiválasztását, amelyeken belül a fizikai és emberi jelenségeknek valami egyéni, a környező tájaktól eltérő kapcsolatai észlelhetők. Az ilyen kis területen belül mutatkozó kapcsolatoknak felismerését és elemzését tűzik ki céljukul a regionális monográfiák. Talán nem is helyes a francia emberföldrajz felfogását elvileg antideterministának nevezni. Inkább azt mondhatnánk: a francia emberföldrajz a tények alapos és részletes megismerése előtt óvakodik doktrinákkal megkötni a kutatást és mintegy előre megszabni, mi az, amit bizonyítani kell. Igen sok emberi jelenség akad, amely eddigi tudásunk szerint, úgy látszik, nem áll a miliő merev kényszere alatt, tehát a kételyre megvan minden okunk. De ha lelkiismeretes kutatások alapján ki is derülnének általános érvényű, törvényszerű összefüggések,

inkább számíthatunk megbízható eredményekre, ha álláspontunk egyelőre negatív: tagadunk minden determinizmust, míg elegendő bizonyítékunk nincsen rá. A tudomány az egyestől halad az általános felé, induktív módszerrel dolgozik. Előbb monográfiákat kell tehát írni, csak azután az általános emberföldrajz kézikönyvét. Valóban az emberföldrajznak nincs is kézikönyve; ami általános emberföldrajz címen franciául megjelent, mind egy-egy sokfiókos szekrényhez hasonlítható; a fiókok legnagyobbrésze azonban még üres. Ebben a tekintetben Brunhes is Vidal de la Blache nyomain jár: hatalmas munkájának[1] fejezetcímei egy-egy általános problémát hirdetnek, a tartalom azonban rendszerező fejtegetés, eredmények összefoglalása, általános tételek felállítása helyett egy-egy szépen kidolgozott példa, egy-egy speciális eset gondos elemzése. Számtalan ilyen speciális esetet kell még kidolgozni — a könyv ehhez ad mintegy útmutatást — s akkor majd fel lehet állítani általános tételeket: a ma még üres, de előre tágra méretezett keret megtelik. Erre a módszerre valóban illik az *échantillonnage* elnevezés. Vidal de la Blache nagy tekintélynek örvendő posthumus munkája sem „Traité", hanem csak „Principes de Géographie humaine".[2] Tele van példákkal. Amit megállapít, azt a példák alapján teszi, másutt csak a kitöltendő kereteket jelöli meg; ezért látszik első olvasásra roppant aránytalannak, néhol nagyon is részletezőnek, másutt egészen hézagosnak.

Más az az út, amelyen a németek, s más az, amelyen a franciák jutottak el a mai emberföldrajzig; több-kevesebb joggal azt mondhatnánk: a maguk német, illetőleg francia emberföldrajzáig. A németeknél specialista természettudósok részletmunkáiból nőtt ki egy később hivatalosan is elismert, önállóan művelt fizikai földrajz. Ez a természettudomány-jellegű földrajz erősödött meg azután annyira, hogy az emberi jelenségekre is kiterjeszthette érdeklődését. Így megszületett a német emberföldrajz, amelynek eredeti formájában előnye a szilárd természettudományi alap, hátránya viszont a kizárólagos természettudományi szemlélet, holott az nemcsak az emberi kultúra jelenségeinek elemzésében, de még ezek és a fizikai világ kapcsolatainak megállapításában sem lehet mindig célravezető. Még nagyobb hiba azonban, ha emberföldrajzi „törvényeket" — amelyek létezése a legtöbb esetben elvileg is kérdéses — nem elegendő számú egyes eset alapján próbálunk felállítani. Ez a hibája Ratzelnek is, aki egyébként nagy tudása, hatalmas átfogó képessége ellenére néha túlmerészen általánosított, a természeti kényszer egyszerű mechanizmusát látván ott, ahol valóban sokkal bonyolultabb az összefüggés. Ám Ratzel érdeme mégis elvitathatatlan: a franciák az ő koráig még ennyire sem jutottak.

A franciáknál a hivatalos földrajz még ekkor is a nomen-

[1] Brunhes, Jean: La Géographie humaine, Paris, 1910 (első kiadás). Harmadik kiadása 1925-ben jelent meg.

[2] Paris, 1922.

klatura színvonalán álló ismerethalmaz, a történészek ügye, még pedig egészen mellékes ügye. Ezek nem nagyon érdeklődtek a francia kultúrterületen különböző természettudósoktól művelt, mozaikállapotban lévő fizikai földrajz iránt, sőt még Reclus pompásan megírt s a humboldti gondolatot valósággal új életre keltő és azt a természettudományi kutatások azóta elért eredményeinek felhasználásával reálisabbá tevő művei[1] is úgyszólván hatástalannak bizonyultak ebből a szempontból, ellenben felfigyeltek, amikor a német természettudósok fizikai földrajza már annyira terebélyessé vált, hogy egy — egyelőre erősen természettudományi színezetű — emberföldrajzi ágat is kezdett hajtani. Ez a már körvonalaiban is nagyszabásúnak ígérkező tudomány célkitűzésénél fogva igen közel állott a francia történészek érdeklődéséhez. Megismerték és méltányolták az új tudományt, de nyomban erős kritikával is illették. Nem csodálhatjuk, hogy kritikájuk elsősorban a determinista túlzások ellen irányult.[2] A német emberföldrajz Ratzel-szellemű megfogalmazásával szemben tehát a francia emberföldrajz valóban antideterministának nevezhető. A történészekből toborzódott új geográfus-gárda — Vidal de la Blache és iskolája — az addig uralkodó lexikális ismerethalmaz helyére mindjárt a geográfia legmodernebb ágát, az emberföldrajzot állította s a német példán okulva látta egyszerre szükségesnek a fizikai földrajzi ismeretek beolvasztását a hivatalos földrajztudományba.

A modern francia földrajz — nemcsak az emberföldrajz, hanem a fizikai is — hatalmas ösztönzést kapott a magasabb színvonalat jóval korábban elérő, sokszor határozottan az élen haladó német földrajztól. Ezt el kell ismernünk, hiszen maguk a franciák sem tagadják. Maga Vidal de la Blache is talán Ritter és Humboldt olvasása közben vált geografussá s többször hangoztatta, mit köszönhet Ritter Vergleichende Erdkunde-jének.[3]

[1] Reclus, E.: La Terre. Paris, 1868. Nouvelle géographie universelle, 1875—1879.

[2] Vidal de la Blache: La Géographie politique, à propos des écrits de Mr. Frédéric Ratzel. Annales de Géographie. VII. (1898), 97. l. Ez a cikk tekinthető a francia emberföldrajz első elvi állásfoglalásának.

[3] Lásd L. Gallois nekrológját Vidal de la Blacheról: Annales de Géographie, XXVII. (1918) 163. l. Ugyanő, kiemelve Vidal de la Blache személyes ismeretségét Peschellel és Richthofennel, mondja: „Il fut toujours très au courant de ce qui se faisait en Allemagne dans le domaine de la géographie". — „Verrons-nous le moment où la Géographie, qui, d'abord essentiellement française, passait pour allemande, sera reconnue américaine? . . ." — kérdi Emm. de Martonne. U. a. XXX. (1921) 149. l. (A földrajz „francia" korszaka alatt azt az időt érti, amikor a kartográfiában a franciák vezettek, a földrajz maga pedig teljesítményének csúcsát a jó térképben érte el.) — „Il fut un temps où tous les géographes d'Europe écoutaient ce qui leur venait d'Allemagne comme la voix même de la science", mondja A. Demangeon. U. a. XLI. (1932) 31. l. Az idézetek sorát folytathatnánk.

A természettudományi alapon álló német geográfusok érdeme az emberföldrajz megteremtése, a történész franciáké viszont ennek az eredetileg nagyon egyoldalú tudománynak elvi kiegyensúlyozása. Legalább is ők voltak azok, akik a még hosszú ideig jobbra-balra lengő mérleg másik serpenyőjébe először vetettek súlyt. Az emberföldrajznak ugyanis még hosszú ideig tartó metódikus harcokon kellett átesnie, bár ezeket a harcokat többnyire nem franciák vívták. Azok az elvek, amelyeket Vidal de la Blache hirdetett, nagyrészt másutt is általánosakká váltak és ma semmiesetre sem nevezhetők már a francia földrajz kizárólagos privilégiumának. Sőt nagyon lehetséges, hogy azok a francia iskola fellépése nélkül esetleg mások kezdeményezésére diadalmaskodtak volna. Hiszen az összes, az emberrel valamilyen vonatkozásban álló tudományok fejlődésében megállapítható olyan korszak, amely a fizikai világ, a matéria szerepét túlontúl hangsúlyozta, amikor a természettudományi szemlélet, addigi hatalmas eredményeitől kissé megszédülve, illetéktelenül hódított idegen területeken is ; ezt a kilengést azután egy ellenkező irányú megmozdulásnak : a szellemtudományok öntudatra ébredésének kellett követnie. A földrajztudomány fejlődése kicsinyben ismételte ezeket a kilengéseket.

A németek természettudományi eredetű emberföldrajzának hatása alatt, de történészektől megindított francia emberföldrajz annak ellenére, hogy megszerezte a szükséges fizikai földrajzi alapokat, továbbra is szellemtudományi diszciplinákkal maradt igen szoros kapcsolatban. Legutóbb igen érdekes megjegyzést olvashattunk arról, hogy a franciáknál a történelemnek a szomszédos tudományokkal szemben egyáltalán nincsen meg az a központosító szerepe, mint a német tudományban. Helyét ebből a szempontból a szociológia foglalja el.[1] Amennyiben tehát az emberföldrajz fiatal tudományának határvillongásai támadhattak valamelyik érintkező tudománnyal, az elsősorban a szociológia lehetett. A veszély azonban nem volt túlkomoly, még a szociális morfológia részéről sem. Amire Baráth Tibor céloz, az inkább Febvre rémlátása.[2] Demangeonnak Febvre könyvével kapcsolat-

[1] Baráth Tibor. Századok, 1934. 348. l.

[2] Febvre, Lucien : La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire. Paris, 1922 (L'Évolution de l'humanité c. sorozatban), főleg 39—106. l. Ez a könyv, amelyet történész szerzője először még a világháború előtt fogalmazott meg, nem volt időszerűtlen 1922-ben sem, hiszen akkor még mindig változatlanul tombolt a harc az emberföldrajz szempontjai, módszere, elhatárolása körül. A mai olvasó persze sokszor úgy érzi, mintha a szerző nyitott kaput döngetne, annyi — akkor még vitás — kérdés tisztázódott azóta. De aggodalmaskodását már megjelenésének idejében is túlzottnak találták egyes geografusok. Találóan jegyzi meg róla A. Demangeon : „Certainement il prête plus d'une fois au soupçon dont il se défend „de créer le péril pour le plaisir de le dénoncer". (Annales de Géographie XXXII. (1923) 170. l.) „La géographie humaine a, *sans le savoir*, couru un grave danger : elle aurait dans la

ban tett megjegyzése: nem az a fontos, mi milyen cégér alatt jelenik meg, hanem, hogy mond-e valami újat és eredetit, leghívebben fejezi ki a geográfusok állásfoglalását a külső támadásokkal szemben. A szociológusok támadtak, a geográfusok dolgoztak úgy, mint azelőtt, s munkáiknak továbbra is „geográfia" címet adtak a szociológusok minden támadása ellenére is, — mindössze ez történt.

Hogy az emberföldrajz mennyire nem tért le a megkezdett útról, ezt a regionális monografiáknak a század első évtizede óta a mai napig megjelenő szakadatlan sorozata bizonyítja. Az első ilyen mintaszerű monografiák révén a fiatal francia emberföldrajz egyszerre az élre került. Hosszú ideig a franciák voltak ezen a téren a mesterek s példájukat csak később tudták utánozni a németek és mások is. A követett elvek nagyjából ma is ugyanazok, mint kezdetben; sem tárgyi, sem módszeres szempontból nem tapasztalható lényeges eltérés a Vidal de la Blache-féle alaptól. A szó betűszerinti értelmében francia iskoláról beszélhetünk, hiszen ezeknek az Európaszerte igen nagyra értékelt munkáknak túlnyomó többsége doktori értekezés. Vidal de la Blache tanítványai mesterük szellemében hirdetik ma is az emberföldrajzot az egyetemek katedráiról. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha a francia monográfia-irodalomban nem mutatkoznék semmi fejlődés. Ez azonban inkább nyilvánul a részletek egyre finomabb kidolgozásában, a módszer aprólékos részleteinek tökéletesedésében, mint újabb és újabb szempontok hangos csatározásában. Amilyen váratlanul szerzett fölényt a francia geográfiának az első monográfiák megjelenése, olyan csendes azóta a fejlődése. A metodikus harcokban a francia geográfusok alig játszottak szerepet. Ha az egyik vagy másik fél jelentős győzelmet aratott, óvatosan ők is felhasználták olykor az új eredményeket, egészében azonban ma is biztosabbnak vélik azt a türelmes munkát, amely az egyre szaporodó monográfiák megállapításaiból lassan építi fel az emberföldrajz épületét.

A fentebb idézett elv: ne törődjünk vele, ki minek nevezi azt, amit alkot, sokszor a legjobb biztosíték a tudományok határvillongásai ellen. És a francia emberföldrajz fejlődésében sok helyen kimutatható ennek az elvnek érvényesülése. De még inkább érvényesült egy másik elv, amelyet talán a tudományok „első foglalás jogá"-nak nevezhetnénk: a terjeszkedő fiatal tudomány behatol a szomszédos tudományoktól elhanyagolt területekre s azokat birtokába veszi. Ez a magyarázata annak,

sociologie une rivale, et cette rivale lui dénierait à peu près tout droit à l'existence . . ." (u. o. 167. l.). Végül a legjózanabb megjegyzés: „Nous pensons, comme Mr. Febvre, que ces querelles autour des frontières et des domaines d'une science sont un peu vaines. Rien ne compte si ce n'est les oeuvres originales qui apportent du nouveau, sous quelque drapeau que ce soit. S'il y a contestation sur les limites d'un sujet, tant mieux; il n'en sera que mieux étudié, étant considéré de deux points différents de l'horizon." (u. o.).

hogy a francia emberföldrajz igen sok olyan probléma teljes megoldását is feladatának tekinti, amelyen másutt több tudomány osztozik. Főleg azon esetekben következett ez be, amikor a földrajznak bizonyos tények, bizonyos adatok ismeretére volt szüksége, amelyeket másutt készen kap a szomszédos tudományoktól, itt ellenben magának kellett a kutatómunkát is elvégeznie, hogy az eredményekhez hozzájusson. A munkát végrehajtotta s mindenki természetesnek találta, hogy a jövőben is ezt fogja tenni. A földrajz fürgébb volt, a többi tudomány elkésett. A francia tudomány lezárt keretei sokkal nehezebben válnak szét, hivatalosan elismert új tudományok sokkal ritkábban keletkeznek, mint a németeknél. Természetesen ez sokszor csak látszat, mert hiszen a régi keret néha már igen heterogén és problémakörök szerint differenciált tartalmat ölel fel, anélkül, hogy szükségét éreznék a tartalom új nevek alatt való szétosztásának.

A német tudomány ismer településtörténetet és ismer településföldrajzot. A kettő között a különbség nem annyira tárgyi, sőt nem is a módszerben, hanem elsősorban a szempontban mutatkozik. Tárgyi különbségek vezettek ezzel szemben a városföldrajznak a településföldrajztól való önállósulására. Tárgyi és főleg módszeres egyezések viszont a településekkel foglalkozó tudományokat újabb koncentráció felé vezetik: a Siedlungskunde ugyan ma még talán inkább különböző tudományok munkásainak — geográfusoknak, etnográfusoknak, település- és gazdaságtörténészeknek, nyelvészeknek — egyre szorosabbá váló együttműködését jelenti, de minden jel új tudomány születését hirdeti. Az új mellett természetesen megmaradnak a régiek is.

A településsel kapcsolatos problémakör látszólag a francia tudomány mostoha gyermeke. Bizonyos vonatkozásaiban még adatgyűjtés sem történt, másutt azonban már a szintézist is eredménnyel kísérelhetik meg. Ez a szintézis teljesen más irányú, mint a német tudományban. A település problémaköre részekre bomlik és más, főleg gazdasági vonatkozású problémakörök részleteivel jut kapcsolatba. A szintézis a legtöbb esetben a *geográfia keretein belül* történik. Az a történész tehát, aki a nálunk megszokott terminológia szerinti településtörténet vagy gazdaságtörténet terén a francia kutatóktól elért eredményeket meg akarja ismerni, igen sokszor az emberföldrajzi irodalom, főleg a tájmonografiák lapozgatása közben találja meg azt, amit történészek munkáiban hiába keresne. A francia emberföldrajz tehát — sokkal inkább, mint bármely más emberföldrajz — nem csupán fizikai földrajzi magyarázattal szolgál bizonyos, a történész számára fontos tények megértéséhez, nem csupán a történészektől kikutatott gazdaság- és településtörténeti adatokat csoportosítja más szempontok szerint, sőt még azzal sem elégszik meg, hogy ezeket az adatokat szükség szerint esetleg néhány új adattal gyarapítsa, hanem sok esetben elejétől végig maga végzi el azt a munkát, ami másutt a gazdaság- vagy településtörténészre szokott hárulni.

Mendöl Tibor (Debrecen).

Történeti irodalom.

Veress, Andrei: Bibliografia română-ungară. Românii în literatura ungară și Ungurii în literatura română. I—II. k. (1473—1780., 1781—1838.) (Fundațiunea „Regele Ferdinand I.") Bucuresti, 1931. Cartea Românească, 8°. XXXI + 365, XII + 386 l.

V., ki levéltári és könyvtári tallózásai közepette évtizedeken át gyüjtötte a kezeügyébe került magyar-román és román-magyar vonatkozású adatokat, Bukarestben korlátlan kiadási lehetőségekhez jutott azáltal, hogy a román tudomány magának vindikálja az elcsatolt magyarországi területekkel kapcsolatos tudományos munkák elvégzését. Számos kötetre tervezett okmánytárának (Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si Tării-Românești) három kötetéről már megemlékeztünk (Századok, 1932. 202.). Azóta újabb három kötet jelent meg s megindult a román—magyar bibliográfia is, amelyből rögtön két testes kötet látott napvilágot. Az ilyen nagy termékenység, ha nem is más, mint évtizedes munka eredményeinek közreadása, bajosan eredményezhet tökéletes és minden igényt kielégítő kiadványokat. V.-nek fizikailag sem lehet ideje arra, hogy a korrektúrákat és az újabb kötetek sajtó alá rendezését a megkívánható pontossággal végezhesse el, hiszen nagy vállalkozásai mellett még a kisebb-nagyobb közlemények egész légióját adja közre. A román-magyar bibliográfia eddig megjelent két kötete is magán viseli az elhamarkodottság minden jegyét.

A feladat, melyet V. maga elé tűzött, messze túlhaladja egy ember munkaerejét s így szinte lehetetlen, hogy azt teljesen, maradék nélkül megoldja. Nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy összeállítsa a magyar irodalom minden román és a román irodalom minden magyar vonatkozását. Azonban nemcsak történelmi irodalomról van szó, hanem teológiai, természettudományi, földrajzi, sőt szépirodalomról is. Nem szorul bizonyításra, hogy egyetlen ember még egy különlegesen hosszú élet alatt sem tudná a teljes magyar és román irodalmat feldolgozni. Különösen nem 1870-ig, ameddig V. bibliográfiája haladni akar.

V. feladatát meglehetősen egyoldalúan fogta fel, mert míg a magyar irodalomból megfeszített igyekezettel szedeget össze minden lehetőt, sőt lehetetlent is, addig a román irodalomból

nem nagy igyekezettel kutatja fel a magyar vonatkozásokat. Eljárása határozottan következetlen. Így rögtön az első kötet elején sorra közli az 1484. évi nürnbergi esztergomi misszálét és breviáriumot, valamint az 1486. évi velencei esztergomi misszálét. Ugyan miért román vonatkozásúak ezek a könyvek? Azért, mert a kolofonban ezek a szavak olvashatók: „emendatum de consensu ac favore . . . Michaelis episcopi Milkouiensis, ac in pontificalibus vicarij generalis praenominante ecclesie Strigoniensis . . ." Vagyis nyomtattatójuk a milkói püspöki címet viselte. Ennek a püspöknek azonban, amint azt V. is megírja, a neve „Michael de Thwron" volt és Baranya-megyéből származott! Ezen az alapon meg kell rónunk V.-t, hogy hogy miért nem mért az egyenlőség mértékével. Ha ugyanis felütötte volna Ioan Bianu és Nerva Hodoș „Bibliografia românească veche" című nagy könyvészetének 1903-ban megjelent első kötetét, feltétlenül idéznie kellett volna abból a második és negyedik művet, az 1510-ben Targovișteben nyomott „Octoih slavonesc"-et és az 1535-ben nyomott s közelebbi hely-jelzés nélkül megjelent hasoncímű nyomtatványt, mert az első megemlíti, hogy Vlad vajdának, Ugro-Valachia fejedelmének parancsából jelent meg, az utóbbi pedig a megjelenés helyéül nevezi meg Ungro-Valachiát (tipărit in Ungro-Vlahia). Ungro-Valachiának 1510-ben és 1535-ben való említése legalább van annyira magyar vonatkozású, mint amennyire román vonatkozású az Esztergomban élő, magyar nemzetiségű, milkói püspöki címet viselő főpap említése. A román vonatkozások tág értelmezése, melyhez a magyar vonatkozások megszűkítése járul, zavaros és következetlen szempontul szolgált V.-nél.

V. kritikájára jellemző, hogy egyoldalúan elfogadja a román tudomány álláspontját. Amiért *Lupaș* Oláh Miklós esztergomi érseket egyoldalúan románnak véli, sietve beiktatja Oláh öt tanulmányát is a román vonatkozások közé. Nem hiszem, V. meggyőződéssel írta volna le, amikor Heltai 1532-ben Baselben megjelent „Chorographia Transylvaniae" című térképét is felvette könyvészetébe, hogy Erdély ezen legrégibb térképén „sok román név" is szerepel. Erdélyben nem volt ekkor még oly „sok" román helynév. Nem meglepő ezután az sem, hogy szerepel a román vonatkozások közt Joannes Ramus 1551-ben Bécsben megjelent, görögből latinra fordított „Epigrammata"-ja is, mert Oláh Miklósnak volt ajánlva; valamint Janus Pannonius Epigrammáinak 1559-i páduai kiadása, mert bizonyos Georgius Bona tetrastichonja is benne van. Ez a kitűnő „román" új nyeresége a román humanisztikának, bár maga V. sem tud többet mondani róla annál, hogy „Bona, Georgius Transylvanus, Dominus in Landseehr et Laknpach". Igaz, hogy ezt is csak a kötet névmutatójában árulja el. Szerencse, hogy utóbb egy Sambucus-nyomtatvány kapcsán felvilágosít V. arról, hogy Bonát azért tartja románnak, mert Oláh Miklós rokona volt. Hasonló módon mélyíti ki a magyar-román vonatkozásokat a halikarnassusi

Dionisius 1560-ban Velencében készült kiadása is, mert Dudich András a könyvet Oláh Miklósnak ajánlotta!

Amilyen bőkezű V. a magyar irodalomban talált román vonatkozásoknál, oly szűkmarkú a románban található magyaroknál. Ilyen az alábbi teljesen érthetetlen eset. V. igen helyesen felvette könyvészetébe Coresinek 1562-ben Brassóban nyomott „Evangheliar slavonesc" című kiadványát, amelyet Bianu és Hodoș a 11. szám alatt írtak le, hasonlóképen ezeknek 13. számú nyomtatványát is, az 1564-ben Brassóban megjelent „Tălcul evangheliilor și Molitevnic românesc"-et. Mellőzi azonban Bianu-Hodoș 12. számú nyomtatványát, a bukaresti nemzeti múzeumban őrzött, Brassóban Coresinél nyomott 1563. évi „Apostol românesc"-et. Ezek után igazán nem lehet megütközni, hogy V. — mint arra Treml Lajos már rámutatott az Ungarische Jahrbücherben — nem tud Coresi 1559-ben vagy 1560-ban Brassóban nyomott „Intrebarea creștinească" című nyomtatványáról, amely a kálvinista jellegű irodalom terméke s amelyről legutóbb Drăganu írt a Dacoromania IV. kötetében. V. úgy látszik, csak az index alapján tájékozódott s így maradhatott ki bibliográfiájából többek közt Bianu-Hodoș 12. tétele.

Annak bizonyítására, hogy V. nem olvassa el a könyveket, hanem csak a katalóguscédulákat, más példát is említhetek. A Régi Magyar Könyvtár I. kötetéhez tartozó művekben számos román vonatkozást találhatunk. Így például Melius Péternek Debrecenben 1565-ben megjelent könyvében, amely Sámuel és a Királyok könyvének fordítását tartalmazza, egyik jegyzetben olvashatjuk a következő mondatot: „szegények voltak, mint az oláhok" (a 149. levél „a" lapján jegyzet a Királyok könyve I. IX. 12. verséhez). Vagy pedig ugyancsak Melius Debrecenben 1563-ban megjelent „Magiar praedikatioc" című művéből idézhetem a következő mondatot: „Az barbaruson erti az nepnec sepproeit, tudatlan és ostoba nepet, kiket ez vilag el vetoetnec tartot. Mint most a czigan, *olah*, Racz, Orosz . . ." (a harmadik prédikációban.) Ez a két Meliusból kikapott adat kétségbevonhatatlanul becses román vonatkozású magyar adalék, melyet V. nem nézhetett volna el, ha Meliust elolvasta volna. Ennek hiányában Melius csak mint mellékvonatkozás került bele könyvészetébe. V. ugyanis felveszi bibliográfiájába Dávid Ferencnek azt a Kolozsvárott 1571-ben megjelent könyvét, amelynek címében Melius is előfordul. Pedig Meliust, mint láttuk, több figyelemre méltathatta volna! Azt már szinte felesleges is említenem, hogy Dávid kérdéses nyomtatványában csak annyi a román vonatkozás, hogy Békés Gáspár, akinek a könyv ajánltatott, a dedikációban többek közt a „Fogaras Tartománnak örökes ura" címet is viseli. Az ilyen adatok felsorakoztatása nagyonnagyon mélyre szállítja le V. munkájának értékét s a komoly román tudománynak saját érdekében kellene tiltakoznia, hogy az efféle eseteket bárki is román vonatkozásoknak tüntesse fel.

Egyrészt untatná az olvasót, másrészt kevés volna a Száza-

dok egy füzete rá, ha végig akarnék menni a két kötet valamennyi tévedésén, erőszaktételén, hiányán, hibáján. Az eddig idézett elriasztó eseteket nem kellett fáradtságos munkával összekeresni, s ha valaki használni próbálná ezt a bibliográfiát, maga is rájön, hogy az hiányos, egyoldalú és megbízhatatlan. Pedig eddig csupán a mű szempontjainak zavarosságára és következetlenségére s hiányainak természetére mutattam rá. Meg kell azonban emlékeznem a könyv néhány egyéb szembetűnő hibájáról is.

Hiányosak a könyvek lelőhelyeinek felsorolásai. Rendszerint egyetlen lelőhelyet említ meg a szerző, hozzátéve, hogy még vannak más példányok is. De hogy ezek hol vannak, arról nem szól még akkor sem, ha csak egyetlen más példány ismeretes. Így nem említi az 1580-as szászsebesi „Sbornik"-nál, továbbá az idézett Bianu-Hodoș 11. számú „Evangheliar"-nál, hogy egy-egy ismert példányuk a Magyar Nemzeti Múzeumban van. Általában hallgat a Múzeum régi román nyomtatványokban annyira gazdag Todoreszku-könyvtáráról. Ha több példány ismeretes, egész ötletszerűen nevez meg a lelőhelyekből egyet. Egészen érthetetlen, hogy miért utal egyszer csak a kolozsvári Erdélyi Múzeumra, amikor a kérdéses könyv minden budapesti könyvtárban megtalálható, vagy miért említi egyszer a Magyar Tudományos Akadémiát, amikor az a könyv a Nemzeti Múzeumban is megvan. Sőt előfordul az is, így a 17. számú könyvnél, hogy egyetlen lelőhelyet sem említ meg. Nem megbízhatók a lapszámutalások sem. V., úgy látszik, nem nézte meg magukat a könyveket, hanem átvette a rossz irodalmi adatokat. Így például Bianu-Hodoș 10. számú 1561-es brassói Evangheliarjának leírásánál átveszi a 246 lapszámot, holott már Popovici József szerint (Magyar Könyvszemle, 1913.) a könyv 252 levélből áll. V. különben ennél a tételnél hivatkozik Bianu-Hodoșra, Szabó Károlyra és önmagára, de Sztripszkyről elfeledkezik. Arra pedig kár szót is vesztegetni, hogy a váradi regestrum 1550-ben Kolozsvárott s nem mint V. állítja: Clujon jelent meg s hasonlóképen nem jelent meg egyetlen mű 1919 előtt sem Brașovban, sem Oradeában; Szász-Sebest sem hívták a XVI. században Sebișul Săsescnek. Ha ez a kiadó kívánsága volt, akkor is tudománytalan álláspontra mutat. A „targoviștei" nyomtatványokat egy magyar szerző sem szokta „vásárhelyi" nyomtatványoknak nevezni, pedig ezt a várost előbb valóban így nevezték. S ha már a váradi regestrumot megemlítettük, jegyezzük még ide, hogy az abban előforduló magyar és szláv személyneveket V. minden kritika nélkül románnak veszi. Ez a felfogás jellemző az egész műre.

V. könyvészetének eddig megjelent két kötete egyoldalú, hiányos, pontatlan és megbízhatatlan. Hogy ennek ellenére is lehet bizonyos esetekben használni, az nem V. érdeme, hanem annak a körülménynek, hogy még a legrosszabb könyvészet is jobb a semminél.

Asztalos Miklós.

Janšák, Štefan: Slovensko v dobe uhorského feudalizmu. Hospodárske pomery od. R. 1514 do R. 1848. (Szlovenszkó a magyar feudalizmus korában. Gazdasági viszonyok 1514-től 1848-ig.) Bratislava, 1932. Čs. Zemedelské Muzeum. 8° XXXVI + 298 l.

A magyar történetírásnak s a tanításaiból okulni is kívánó társadalomnak előbb-utóbb föl kell figyelnie a bennünket környező népek tudományos törekvéseire és szellemiségére. Ezek realisztikus megismerése és mérlegelése nemzeti tudományosságunk föladatainak és veszélyeztetett pontjainak kijelölése végett is ajánlatos. Manapság a magyar történettudomány tárgyilagos magatartásában igen sok van egy védelemre utalt nemzet elkeseredett ösztöneiből, amikor évezredes jogokra, vitathatatlan igazságokra, Európa és a magyarság összetartozására, Európának tett szolgálatainkra hivatkozik minduntalan. Politikai ellenfeleink tuományossága viszont a nemzeti eszme, a nemzetiségi kérdések jóvátételének s rendezésének ürügyén idéz nap-nap után Európa ítélőszéke elé.

Az előttünk fekvő könyv, amely a csehszlovák földművelési múzeum kuratóriumának kiadása, igen alkalmas arra, hogy e pörlekedés mozgatóerői közé bepillanthassunk. Szerzőjét nem követjük azon a bizonytalan úton, melynek kedvéért ő eleve föláldozza tudományos tárgyilagosságát egy aktuális politikai cél kedvéért: egész műve mintegy a csehszlovák földreform történeti igazolásául készült s főleg annak a bizonyítására tör, hogy mennyit szenvedett a mai Szlovenszkó területe a „magyar feudalizmus" politikai, társadalmi és gazdasági rendszere alatt. Történetileg némiképp is képzett olvasó előtt a recensens szinte már eleve fölmentve érzi magát azon föladat alól, hogy reámutasson részletesebben arra az alapvető hibára, mely e célkitűzésben rejlik: hiszen a történettudomány hivatásával már alapfogalmában is ellenkezik a jelen fogalmainak, társadalmi és politikai eszméinek a multra való tendenciózus visszavetítése. Másik alapvető hibája kutatói módszerének fogalomzavarából fakad. Ez különben az egész mai csehszlovák történetírás — s a belőle táplálkozó propaganda — alapvető attitüdje Magyarországgal szemben: államuk mai határai meghatározzák perspektívájukat a mult felé is. A mellett, hogy nagy eredménnyel és alapossággal művelik, nem egyszer egészen újszerű szempontokat is hozva — mint J. Pekář —, a történeti Csehország multjának feltárását, ha Szlovenszkó felé fordulnak, szinte egy cseh, vagy cseh forrásból merítő szlovák történetíró se tud szabadulni a jelen bűvöletétől. Szlovenszkót mint a történettől s a természettől adott egységet fogják föl s ebben közrejátszik a csehek erősen államjogi érzéke is; egy évszázadig vívták harcukat különféle eszközökkel a centralizált Habsburg-birodalom ellen Szent Vencel koronájának régi közjogáért és bár Szlovenszkó, a szlovák nép felé elsősorban a „csehszlovák" népi, nyelvi és nemzeti közösség természetjogilag levezetett elveivel, érveivel közeledtek, mégsem tudtak elszakadni attól a liberális nemzetállami

elvtől, mely a cseh történetírást és politikát Palacký példaadása óta áthatotta, hogy tudniillik minden nemzet és területe bizonyos fokon államilag is integrálódik. Így nehezen fogták föl az államtalan szlovák népnek Magyarországon belüli, csupán regionális és kulturális, de sohsem közjogi és politikai elemektől áthatott helyzetét. Szlovenszkó mai földjének magyar, német és szlovák elemektől átszínezett külön szellemisége e fölfogás előtt természetesen idegen, hiszen ez a magyar történetből érthető meg csupán. De Szlovenszkó, mint történeti és politikai egység, csak 1918 óta létezik. J. mégis úgy fog föladatához, hogy Szlovenszkót, mint történeti egységet vizsgálja s ezzel ismét a jelen politikai fogalmait és elfogultságait érvényesíti a történeti igazság rovására.

A magyar történet felé már eleve ily elfogultan közeledik. Három évszázad szellemét és fejlődését, társadalmi és gazdasági viszonyait J. a XIX. századi közkeletű polgári, demokratikus és liberális ideák szerint méri s ezek útján leplezetlen lenézéssel tekint e korszak felé. Hozzájárul ehhez még az az igen nagyfokú nemzeti elfogultság is, mely egész művét átszövi: cseh és magyar művelt történetírók olvasása után hangja szokatlanul s ellenszenvesen üt meg. A magyar rendiséget nem korának tükrében, az illető századok szükségletei, szellemi és gazdasági igényei nyomán szemléli, hanem a mellett, hogy elmarasztalja az egész régi Magyarország s főleg Szlovenszkó helyzetének a nyugatihoz képest hátramaradt voltáért, egyúttal még a magyar faj Szlovenszkó földjén és népén zsarnokoskodó elnyomó eszközét is látja benne. Így lesz felelős a magyar rendiség azért, mert nem sietett a XVI. századtól kezdve alkalmazni a XIX. század polgári eszméit és indusztrializmusát, polgári szellemét! Ahogy J. fölfogja, Szlovenszkó mint táji és történeti egység védte meg a magyarokat a török ellen. E földet sujtották a legjobban a magyar rendiség gazdasági, katonai, adóztatási módszerei. E mellett a magyar nemesség különböző, az uralkodóház ellen vívott „osztályharcai" — Bocskay, Bethlen és Rákóczi küzdelmei — mind jelentősen közrehatottak, hogy e föld és népe annyit szenvedett e feudális, kizsákmányoló uralom alatt; a magyar-szlovák viszony, a magyar rendiség és a szlovák nép közti kapcsolatok mélyebb és szellemibb magyarázatával ezekután szerzőnk adós maradt.

De főleg adós maradt azzal, amire pedig legjobban törekedett: a szlovák népiség történetével. Erre valóban igen nagy szükség lenne határainkon innen és túl egyaránt; igen sok tanulság lenne meríthető belőle, ha tárgyilagos és komoly módon készülne el. De J. politikai eredetű beállítottságától semmi sem idegenebb, mint a történeti szellem és gondolkozás. Elsősorban is a szlovák népiséget mai fogalmaiban, mai terjedelmében, mai politikai öntudatának formáival fogja föl. Statikus, ahistorikus, de nem organikus és genetikus képet ad, melyen a multra rá sem ismerünk, csak a szerző nagy buzgalommal fölvonultatott aktuális politikai állásfoglalásának bő dokumentációját nyerjük.

J. az évszázados magyar-szlovák viszonyt nem tudja másként elképzelni és megeleveníteni, mint az elnyomó s a kizsákmányolt elnyomott viszonyát. Forrásai között gyakran találkozunk Acsády Ignác nevével — s ez így itt sokat megmagyaráz. De nem nehéz ráismerni oly popularizátorok hatására sem e ponton, kik — mint Szende Pál és Ágoston Péter — a magyar fejlődés társadalmi és gazdasági viszonylatait a történeti materializmus egyoldalú, rideg szempontjaival magyarázták; J. legtöbbet tőlük tanult. De J. az itt nyert tanulságokat már nacionalista politikai elfogultságai szerint magyarázza: azaz teljességgel mellőzni látszik annak beismerését, hogy a történeti Magyarországon, illetőleg Szlovenszkón az elnyomó *magyar* nemességen és az elnyomott *szlovák* jobbágyokon kívül léteztek még *magyar* jobbágyok is. Úr és jobbágy viszonya szerzőnk előtt így lesz nemzeti elnyomatás. E helyzet 1918-ig se változott: a szlovenszkói nemesség osztályszempontoktól vezettetve elmagyarosodott, birtokai így igazságtalanul elkülönültek a szlovák nemzeti vagyonállagtól s fönnmaradásukkal csak tovább fokozták a nép nyomorát. E komor képzetek élén ott áll Werbőczy, a „magyar Macchiavelli" sötét alakja a maga jobbágytipró törvényeivel; emelkedést és enyhülést hozón jelenik meg a gazdasági reformokat, nemesi adóztatást akaró Kollonich s a sort az angol puritán, protestáns kapitalista gazdaságfilozófia elveit szlovenszkói környezete szomorú tanulságaival vegyítő Berzeviczy Gergely humanista egyénisége zárja le. Az egész műben talán csak ez a beállítás hoz valamely különleges, bár történetírói mértékkel alig mérhető érdekességet; a fejlődés fogalmának alkalmazása, egy genetikus gazdaságtörténeti rajz lehetősége ezzel kimerül. Az utolsó fejezetekben mégis hoz némi újat a szerző, midőn a szlovák nép gazdasági helyzetével foglalkozó régi írók — Lehoczky, Fejes, Fándly — nézeteit ismerteti s magyarázza az őket irányító európai — fölvilágosodási — hatásokat.

J. művének egyebek közt általában nagy hibája, hogy ez az egész fölfogás képtelen megérteni a magyar társadalmi fejlődés sajátos, autochton, nyugattól irányított, tőle mégis eltérő alkatát. Így marasztalja el a „magyar feudalizmust" azért, mert Szlovenszkó nem léphetett egy polgári fejlődés útjaira. „Feudalizmus" szerinte minden olyan rendszer, melynek a földön nyugszanak anyagi és szellemi alapjai, s mely extenzív naturálgazdálkodást űz. Így tesz továbbá azért szemrehányásokat e magyar rendiségnek, mert „osztályharcai" s az uralkodóház népjóléti törekvéseivel való szembenállása, nemadózásához való konok ragaszkodása gátolták a szlovenszkói városi és szabadabb paraszti élet kibontakoztát. Mikor azonban adatokkal kell igazolnia a „magyar feudalizmus" 1514—1848 közti szakának viszonyait, egyszerre kitűnik könyvének fölületes és elsietett volta. Mondanivalójának nagyrészét a magyar rendiség bírálata foglalja el. Midőn Szlovenszkó állandó, a magyar rendiség által okozott nyomorának igazolására kerülne sor, a sokat markoló címmel

ékes könyv nagyon keveset ad. A fölhozott adatok nagyjából az 1720-as évek viszonyainak részleteit tükrözik vissza csupán s így tényleg nem lehet tiszta képet nyernünk egy 300 éves fejlődésről. A szlovenszkói szabad királyi városok hanyatlását épp úgy a rendiségnek tulajdonítja, mint a gyakori tűzvészeket és éhinségeket. Nem gondolja meg, hogy az Európaszerte velünk szemben megváltozott gazdasági helyzet, a spanyol arany európai útja, az osztrák áruk magyarországi terjedése, a lengyel kereskedelmi viszonyok hanyatlása a szlovenszkói városok pusztulásának jobb magyarázatát adják. Épp úgy a szlovák népet pusztító inségekért legföljebb az egyes tájaknak abban az időben minden gazdasági érintkezést, szabad forgalmat megnehezítő, elzáró alkatát s a természeti viszonyokat lehetne felelőssé tenni. J. adatairól ezek után alig dönthető el: kapkodó és rendszertelen összeállításuknál az összeállítás politikai tendenciája a nagyobb-e?

Az egész munka így alig lehet nyeresége a fejledezni kezdő szlovák történetírásnak; sem anyagában, sem tudományos értékében nem jelent haladást. Mindezt jól megmagyarázza a könyv előszava is, mely dr. Anton Štefánek volt csehszlovák miniszternek, Jászi Oszkár köre hajdani tagjának tollából származik. Publicisztikai és popularizáló jellege fölment az alól, hogy tartalmánál, mely a középkor, a feudalizmus lényegéről, Ágoston és Aquinói Szent Tamás politikai és gazdasági elveiről értekezik ismert művek alapján, hosszasan időzzünk. De pár szempontot mégis jellemzőül kiemelünk. Az előszó külön megemlékezik a középkori parasztság helyzetéről. Szerző szerint Magyarországon volt a legrosszabb sorsuk; a nemesség gazdasági és szociális túlsúlya megakadályozott minden polgári fejlődést s e helyzeten egyedül a falu és város különbségeit eltüntető nacionalizmus segített, mely áthidalta a nemes és nemtelen osztályok évszázados egyenlőtlenségét. A magyar történet — így vezetődik be az előszó — igen szegény nagy eseményekben és komoly kulturális tényekben; a magyarok semmivel sem járultak az emberiség értékeihez.

J. könyve s a könyv előszava így igen jellemző példáit adják egy egyre közkeletűbbé váló új közszellemnek. Ez ellen küzdeni nem csupán a publicisztikának hivatása, de a történeti igazság elve és értéke alapján kötelessége a magyar történettudománynak is. A magyar történetírás sok területet elhanyagolt hajdani bőséges éveiben, aminek következményeit ma nehezen érezzük. Ilyen volt egyaránt a nemzetiségi kérdés történetének és a népiség történetének kutatása. Ma e mulasztások megbosszulják magukat; példa rá a most ismertetett mű. Így lesz kötelességévé történetírásunknak, hogy ne csupán a tudományos igazság kedvéért, de némileg a védekezés szándékával is komolyabb gondot fordítson a nemzetiségi kérdés multjának felkutatására s megalapítsa a maga tartós uralmát oly területeken is, hol eddig csupán a politikai publicisztika eszközei uralkodtak.

Gogolák Lajos.

Kastner, Eugenio: Il contributo ungherese nella guerra del 1859. (Storia e documenti. Studi e Documenti di Storia del Risorgimento. XI.) Firenze, 1934. Felice Le Monnier. 8°. 354 l.

Szekfü Gyula a „Világtörténet és magyar történet"[1] problémáit tárgyalva, hangsúlyozottan tárja elénk a különböző államokkal való kapcsolataink történeti feldolgozásának fontosságát. Kis nemzetünk — írja — a világtörténet ismeretét nem szolgálhatja másként, mintha saját történetét és szomszédaiét világítja meg saját lámpájával. Hiszen kívülről nézve, a magyar történet is része a világtörténetnek és aki jót alkot benne, munkájával egyúttal a világtörténetnek is hasznot hozott. De hogy ezt elérhessük, a mai helyzetben fokozott mértékben ki kell terjeszkednünk a magyar történelem és kultúra külső kapcsolataira, elsősorban a német—olasz és a szláv kultúrkörre, melyeknek történeti feldolgozását lényegesen elő kell segíteni. Ez volna az egyetlen tér, melyen mai viszonyaink között hazai és európai szempontból egyképen hasznos munkát végezhetnénk.

K., a XIX. századi olasz-magyar történeti kapcsolatoknak kitűnő szakembere, „Mazzini és Kossuth" című könyve után (1929) most a magyar emigráció későbbi életének képét adja. Számos tanulmányban foglalkozott már eddig is K. a magyar szabadságharc és a magyar emigráció olasz vonatkozásaival. E kisebb tanulmányaira, melyek többnyire olasz történeti folyóiratokban láttak napvilágot, most nem térve ki, csak a róma' „Rassegna Ital'ana"-ban (1933. nov. szám) megjelent „Lettere 'ned'te di Mazzini a Francesco Pulszky" című kis értekezéséről számolunk be röviden, részint azért is, hogy a Mazzini-kötetre, mely kétségtelen nyeresége legújabb történeti irodalmunknak, Fest Aladárnak folyóiratunkban (1929. 434. l.) közölt ismertetése után is még egyszer felhívjuk az olvasó figyelmét. Mazzininek Pulszky Ferenchez írt, idáig kiadatlan levelei méltó kiegészítését képezik ugyanis K. Mazzini-kötetének. Mazzinit e levelei élénk vonásokkal mutatják be, amint mindjárt kezdetben a magyar néppel való megértés útjait keresi. Hiszen tudjuk, hogy már 1832-től mily fényes szerepet szánt a lovagias magyar nemzetnek a demokratikus alapokon szervezett új Európában. Magyarország éppúgy, mint az olasz részek, Ausztria járma alatt nyög — ez volt a hitvallása Mazzininek — és éppúgy sóvárog a szabadság és egy szebb jövő után, mint olasz hazája. Pulszky londoni tartózkodása alatt ismerkedett meg Mazzinivel, a közölt levelek az 1850-es évekből datálódnak, a legutolsó 1862-ből. Hangjukon mindig megérzik a barátság és kölcsönös nagyrabecsülés, akár Kossuth terveiről, akár a lengyel kérdésről vagy Garibaldi szerepéről szólnak. 1863-ban szakad meg a levelezés ; Mazzini ekkor Frigyessy Gusztávval lép összeköttetésbe és további terveit már vele együtt szövi.

[1] Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Budapest, 1925.

K. most bemutatandó műve két részből áll : az 1859-i háború, illetőleg háborús készülődés magyar vonatkozásainak történetéből és a mintegy 80 oldalra terjedő okirattárból. Előszavában kifejti a szerző, hogy nem a Kossuth—Cavour közti vonatkozások újra felvázolása munkájának célja, hisz ezt elvégezték már sokan, olasz és magyar történetírók egyaránt, akik Kossuthtal és az olasz Risorgimento történetével foglalkoztak. Inkább Kossuth alakját, gondolatvilágát, tevékenységét mutatja be és a magyar emigráció magatartását : hogyan vett részt Cavour merész terveinek előkészítésében, e tervek kifejlődésében és megvalósításában. Tárgyalásának középpontja : Kossuth, egyéniségének legapróbb jellemző vonásaival, agyának minden villanásával. Útját gyakran keresztezi száműzött bajtársainak másirányú felfogása, de e sok különböző úton haladó magyar mind egy hajnalcsillagot lát maga előtt : a nemzeti függetlenséget. És mindig mindenütt ott látjuk a felhők, a bonyodalmak résein át a külső és belső történések ezreit, melyek gondolkodásra, célkitűzésre, cselekvésre késztetik a K. által jellemzően „apostol"-nak nevezett Kossuthot, a vezetőket és a közkatonák tömegét.

A szerző maga is említi, hogy könyvének ez az új célkitűzése széleskörű tudományos kutatást tett szükségessé. Valóban bőségesen is merített a budapesti és bécsi levéltárak gazdag anyagából. Az összegyüjtött dokumentumok tömegéből, amelyek talán valamikor — jegyzi meg a szerző — kiadásra fognak kerülni Magyarországon, csak azokat közli, amelyek az olasz Risorgimento történetére különösen jellemzőek. Itt felmerül bennünk a kérdés, ily nagy anyag birtokában nem lett volna-e célszerűbb külön kötetben adni az okirattárat, bőségesebb terjedelemben. Az a 87 okirat, amelyet művéhez mellékel, annyira fontos és annyira jellemző ennek a nagyon sokat vitatott évnek történetére, a magyar emigrációs mozgalomnak a jellemzésére — sohasem szabad elfelejtenünk, hogy a vonatkozó magyar történeti irodalom legnagyobb része, éppen a nyelv miatt, az olasz tudományos világnak hozzáférhetetlen —, hogyha valami mód mutatkoznék a gyüjtemény kiadóinak részéről, K.-nek, nézetünk szerint, tökéletessé kellene tenni ezzel a második kötet okiratgyüjteménnyel ezt a, hangsúlyozzuk, így is jeles munkáját.

K. vonzó, választékosan szép stílusban vonultatja fel előttünk nagy művének főszereplőit : Kossuth energikus és szervezésre, parancsolásra hivatott alakját, nagy szeretettel és megható színekkel Klapka fővezért, a párizsi és londoni magyar emigránsok vezetőit, III. Napoleont, unokaöccsét : Napoleon Jeromos herceget. A torinói udvarról, a higgadt, rendkívül nobilis és előrelátó Cavourról, a piemontei haza megteremtéséről, a magyar emigránsok ideözönléséről éppen úgy plasztikus képet kapunk, mint az emigránsok forró hazaszeretetéről, mely a legelső hívó szóra hallatlan távolságokból űzi, hajtja őket a harctérre, az osztrák ármádiából dezertáltakat esetleges bitóhalálra.

Amint elmélyedünk K. szép munkájában, mindig jobban

és jobban megvilágosodik előttünk ennek a balsikerű akciónak minden hátsó kulisszatitka. Vonzó előadású pragmatikus történetírás az, amit K.-től kapunk. Anyaga a magyar történelemmel foglalkozók előtt, Kossuth, Klapka és a többi szereplő emlékiratainak megjelenése s a publikált levéltári anyag közzététele óta, jelentékeny részében — természetesen — ismeretes. Az összeállításban, az anyag tudományos feldolgozásában K.-nek kettős érdeme van: a kiadatlan levéltári anyag mesteri felhasználása, amivel tárgyát szinte fényszóró-megvilágításba helyezi; a titkos rúgók, ok és okozati viszonyok vázolásában művész kezére mutat a levelek, parancsok, értesítések, diplomáciai jelentések adatainak felhasználása. Ezen a téren úttörő munkát végzett szerzőnk. Másik érdeme: a már publikált anyagnak az olasz tudományos világ és magyar kapcsolatok iránt érdeklődő közönség számára pompás, minden részletre kiterjedő, folyamatos, szinte lebilincselő hangú feldolgozása. A recenzens bízvást elmondhatja, hogy K. mindent felhasznált, mindenből merített, ami tárgykörére vonatkozik.

Műve így mindkét ország történettudománya számára hézagpótló; hadtörténelmi és diplomáciatörténeti szempontból is elsőrangú. Talán a hazai viszonyok ábrázolásánál részletesebb lehetett volna (olasz közönség olvassa könyvét), talán az Ausztriával való ekkori viszonyainkra jobban ki kellett volna terjeszkednie. Kissé vázlatosnak látszik — olasz szempontból tekintve csak! — a hazai állapotokról szóló rész (103—110. l.), bár a hangsúly nem is a hazai viszonyokon van. A hangsúly, ezt mindenütt igen jól érezzük, Torinón, Párizson, Londonon, Bécsen van, a balkáni kis államokon, III. Napoleon ígérgetésein, Napoleon Jeromos herceg jóindulatú, de türelmetlen, szélsőségekre hajló, kellőleg meg nem alapozott jellemén, meleg, jószívű magatartásán, amely azonban sok jót — a körülményeknél fogva is — nem hozott a reményeiknek élő, a magyar holnapról álmodó magyar emigrációnak; a döntő tényezők a francia diplomácia, Walewski külügyminiszter fondorlatos ellenakciói, aztán az angol közvélemény és később a német katonai viszonyok alakulása voltak. A katasztrófa kétségbeesett hangulatát, a villafrancai békekötés utáni magyar közfelfogást, a légió felbomlását, feloszlatását, Kossuth tárgyalásait, a végső intézkedéseket is ragyogó tollal írja le K.

Az oklevéltári részben a magyar emigrációnak Cavourral és Napoleonnal való kapcsolatairól közöl adatokat, majd a katonai tervek és a magyar légió okmányaiból kapunk néhány beszédes írást. Azután „a magyar felkelés az osztrák diplomácia és a bécsi titkos rendőrség jelentéseiben" fejezetben tárja elénk gr. Apponyi londoni követ, Rechberg külügyminiszter, Kempen rendőrigazgató és az osztrák államhatalom más tényezőinek jelentéseit, tevékenységét. Jellemző, kitűnően kiválasztott írások ezek. Kossuthnak a New-York Timesben megjelent (266. l.) honfitársait figyelmeztető cikke, gróf Bethlen Györgynek a piacenzai

huszárokhoz intézett beszéde (309. l.), a magyar megfontoltságnak és lovagiasságnak szép példái. K. könyve minden dícséretet megérdemel. Ha akár itthon, akár Olaszországban megkoszorúzzák, érdemes munkát ér a kitüntetés. **Szőke Mihály** (Szeged).

Gróf Tisza István összes munkái. Az Országos Tisza István-Emlékbizottság kezdeményezésére és támogatásával kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 4. sorozat. II. k. Levelek, távbeszélőn küldött izenetek, egyes előterjesztések 1914 júniustól december végéig. III. k. Levelek, távbeszélőn küldött izenetek, egyes előterjesztések és naplószerű feljegyzések 1915 januártól júliusig. IV. k. Levelek, távbeszélőn küldött izenetek és egyes előterjesztések az 1915. és 1916. évekből. V. k. I. Gróf Tisza István levele 1914 július 21-ről. II. 1916 február—november havában írt levelek, táviratok, távbeszélőn küldött üzenetek és egyes előterjesztések. Budapest, 1924—1933. 8°. VII + 392, X + 387, XXIV + 430, XL + 431 l.

Az Országos Tisza István-Emlékbizottság mindjárt a forradalmi ár elvonulása után tervbe vette a vértanuhalált halt nagy miniszterelnök szellemi hagyatékának publikálását. Munkáját, nagyon helyesen, a háborús évek roppant leveles anyagának közlésével kezdte meg. A közlés alapjául az a két nagy ládát megtöltő irattömeg szolgált, melyet T. özvegye még 1921-ben az Akadémia rendelkezésére bocsátott s mely részben Tisza eredeti kézírásában, részben Keblovszky Lajos miniszteri titkár stenogrammja nyomán készült másolatban, a levelek, táviratok és telefonüzenetek ezreit és ezreit tartalmazta. Természetes, hogy ennek a hatalmas kötegnek nyers publikálása nem felelt volna meg a célnak, hiszen a levelek közt nagy számmal vannak olyanok, melyek semmi közérdekűt sem tartalmaznak. Szemléltetésül legyen elég annyit említenünk, hogy az egyes napokra eső levelek száma rendszerint közel jár a százhoz, sőt akárhányszor meg is haladja azt. Csak dícsérni tudjuk tehát a kiadót, hogy a kiválogatásnál jó sűrűszemű rostát használt és csak azokat a darabokat vette fel gyüjteményébe, melyek a szó legtágabb értelmében közérdekűek, vagy bárminő tekintetben jellemzők írójuk egyéniségére. Ezzel a józan eklekticizmussal nemcsak a fölösleges hely- és költségpazarlást kerülte el, hanem nagymértékben megkönnyítette a kutató feladatát is, mert mentesítette őt a semmitmondó adatok ezreivel való időrabló pepecseléstől.

De ha így a kötetek anyaga a szó fizikai értelmében teljesnek nem is mondható, tartalmuk mégis rendkívül gazdag és változatos. A történetkutató a kül- és belpolitika minden kérdésében bő okulást meríthet belőlük. Legtöbb adatot természetesen a levélíró egyéniségének mélyebb megértéséhez talál bennük. A közölt levelek, üzenetek és előterjesztések százaiból és százaiból ugyanis nemcsak a háborús miniszterelnök képe bontakozik elénk, aki egy ország gondját hordja vállán, hanem az érzőszívű

emberé is, aki tömérdek gondja-baja közepett is módját tudja ejteni, hogy személyesen nézzen utána a hozzáforduló szegény emberek apró ügyes-bajos dolgainak. Így saját szava szerint kezét-lábát lejárta, hogy a rekvirált fogatok térítési árának ügyét valahára dűlőre vigye (III. 140. l.) s mikor hónapok keserves munkájával végre sikerül nyélbeütnie a dolgot, ezt mint nagy vívmányt közli — Sörös Gyula jegyzővel (U. o. 164. l.). 1915 nov. 26-án a harctéren elesett Borsós Ferenc gazdasági cseléd özvegye érdekében ír a sarkadi jegyzőnek és utasítja őt, hogy haladéktalanul gondoskodjék a nevezettnek kijáró özvegyi segély megállapításáról és kiutalásáról (IV. 283. l.). Még jellemzőbb világot vetnek emberséges gondolkodására 1915 aug. 27-én geszti számvevőjéhez intézett sorai: „A mostani drágaság mellett nagyon nehéz helyzetbe juthattak azok az istállóbeli cselédeink, akik egész fizetésüket pénzben veszik fel. Nagy csodálkozásomra egyikőjök sem panaszkodott még, vagy intézett hozzám kérést. De igazán törődnöm kellene velük, hiszen csupa régi hűséges ember, akinek az is becsületére válik, hogy nem panaszkodik. Feltűnés nélkül nézzen kérem a dolog után, tájékoztasson helyzetük felől és mondja meg, mit tartana legszükségesebbnek." (U. o. 146. l.) Különösen a háború szerencsétlen áldozatainak, a sebesülteknek, rokkantaknak és hadifoglyoknak ügyét karolja fel nagy szeretettel és megértéssel; e tárgyban váltott sűrű levelei meggyőzően mutatják, hogy nem bürokratikus kérdést, hanem szívügyet látott a dologban.

A levelek tanulmányozása nyomán általában melegebbé és emberibbé válik az a szigorú és keményvágású arc, mely a tragikussorsú miniszterelnökről a magyar köztudatba belevéső dött. Így közvetlen közelről szemlélve, a rideg vonások észrevétlenül megenyhülnek s megértő részvét, olykor szinte apai gyöngédség ül ki rajtuk; sőt időnkint a nyugodt bölcs mindent megértő és megbocsátó mosolya is felhajnallik rajtuk. „Hiába — olvassuk egyik levelében —, furcsa bogár az ember. A legfurcsább pedig valamennyi közt az, aki különbnek tartja magát a többinél; mikor mindnyájan olyan végtelen piciny pionok vagyunk a világ sorsát intéző felsőbb hatalom kezében." (IV. 146. l.)

Az emberséges ember mellett nem kevésbbé határozott vonásokban tűnik elénk a tüzesérzésű, fajáért élni-halni kész magyar ember képe. Hogy T. szerette nemzetét, mint kevesen kortársai közül, azt eddig is tudtuk, de hogy ilyen hévvel szerette, csak most, közvetlen megnyilatkozásaiból látjuk. Fajszeretetének legkézzelfoghatóbb bizonysága szinte vallásos áhitatig emelkedő hite, mellyel minden ellenkező látszat dacára rendületlenül bízik nemzete hivatásában és jövőjében. „Keserves húsz esztendőn keresztül gyötört az a gondolat — írja egyhelyütt —, hogy ez a monarchia s benne a magyar nemzet pusztulásra van kárhoztatva, mert az Úristen el akarja veszteni azt, akinek elveszi az eszét. Az utolsó néhány évben kezdett jobbra fordulni a dolog, mind újabb és újabb örvendetes események keltették új életre

a reményt, hogy a világtörténelem nem tér még napirendre felettünk. Most e nagy idők válságos napjaiban dől el a dolog, de azt a nemzetet, mely így viseli magát a reátornyosuló veszélyek között, nem ítélheti halálra a Gondviselés." (II. 93. l.)

Tüzes nemzeti érzéséből természetszerűleg következik elszántsága, mellyel a legkisebb magyar érdekért is síkra száll. Különösen a katonai hatóságok túlkapásai ellen emeli fel gyakran tiltakozó szavát. Ilyenkor igazán nem kíméli hangját. (Pl. II. 151. l.) A legféltékenyebb gonddal a magyar államiság önállóságának és öncélúságának megőrzésére vigyáz. Ezért a leghatározottabban szembefordul azokkal a fantasztikus elgondolásokkal, melyek nagyosztrák és nagynémet részről egyre gyakrabban merültek fel s melyek végelemzésben a monarchia szervezetének s ezen belül a magyarság állásának gyökeres átalakítását célozták. Mikor Berzeviczytől meghallja, hogy az osztrákok bizonyos pontokra nézve már meg is egyeztek a nagynémetekkel, így kiált fel: „Szép kis hazaárulás, ha némileg diluált adagolásban is. Aki ilyen mellett agitál, voltaképen egészen méltó helyen volna a Kramarz melletti szomszéd cellában. Furcsa vegyeskereskedés ez a mi osztrák hitestársunk, igazán „a fool paradise" volna a monarchia a magyarok nélkül." (IV. 347. l.) Nem csoda tehát, hogy a német részről jövő politikai és gazdasági kezdeményezéseket általában fenntartással és kritikával fogadja. Különösen a bennük megnyilvánuló nyers hatalmi vágy bántja őt. Ezért, bár egyébként a németek hűséges barátjának és őszinte bámulójának vallja magát, sehogyan sem tud megbarátkozni abbeli rossz szokásukkal, hogy a feléjük nyujtott kisujj helyett mindjárt az egész kar után nyúlnak (III. 140. l.) és felháborodva tiltakozik törekvésük ellen, hogy „vazallusviszonyt konstruálnak a monarchia számára." (IV. 348. l.)

Ugyanebből a szemszögből ítéli meg T. a Naumann-féle középeurópai tervet is, melynek pedig akkoriban, tudjuk, nálunk is meglehetős számmal akadtak bámulói. Joggal tart tőle, hogy a doktrinér egységesítési törekvések, melyek jogszabályokkal és intézményekkel akarják biztosítani az állandó együttműködést, előbb-utóbb megzavarják a bensőséges és termékeny együttmunkálkodás egyetlen alapját, a lelkek harmóniáját; meggyőződése szerint tehát mindazok az urak, akik vágyaikkal és kívánságaikkal túlmennek az elérhetőség határán, a lehető legrosszabb szolgálatot teszik az ügynek (IV. 348. l.). Szerinte legfeljebb gazdasági közeledésről lehet szó, de erről is csak akkor, ha „a közös eljárás nem jogi kényszeren, hanem a szövetséges hatalmak önkéntes elhatározásán nyugszik" (V. 414. l.). Ez mindenesetre másként hangzik, mint amiről annakidején a mi radikális középeurópásaink álmodoztak, ugyanazok, akik később a leghangosabban vádolták T.-t a német imperializmus szekerének tolásával.

Még közelebb segítenek bennünket T. egyéniségének és törekvéseinek megismeréséhez azok a levelei, melyek a háborúhoz való viszonyára vetnek világot. Tudjuk, hogy T. a közvéle-

ményben hosszú időn át úgy szerepelt, mint a monarchia háborús akarásának legerősebb megszemélyesítője; sőt az ellenséges propaganda egyenesen úgy tüntette fel őt, mint a háború egyik értelmi szerzőjét. Igaz, azóta a bécsi külügyminisztérium háborús okmányainak közzététele alaposan megtépázta ezt a hazug legendát, de egészen tisztán csak most, a levelek közlése után látjuk, hogy pontosan az ellenkezője igaz annak, amivel annakidején a miniszterelnököt rosszakaratú ellenségei vádolták s jóhiszemű, de tájékozatlan hívei ünnepelték. T. egy pillanatig sem akarta a háborút s mikor mégis kitört, legfőbb vágya az volt, hogy minél előbb kivonja belőle nemzetét. Valóban nem lehet tudatos háborúszerzéssel vádolni azt az államférfiút, aki még 1914 július 21-én, tehát a szerbiai ultimátum elküldésének előestéjén is így ír: „A dolog lefolyhat háború nélkül; adja Isten, hogy úgy legyen ... Bízzunk Istenben, hogy elkerüljük ezt a megpróbáltatást, ha pedig mégis reánk mérné, bízzunk benne kétszeres erővel." (V. XL. l.) Hiszen ő tudja, hogy minden háború nyomort, szenvedést, pusztulást jelent: ártatlan vér kiöntését, ártatlan asszonyok és gyermekek szenvedését. És amikor óhaja ellenére mégis kitör a háború, csak abban a gondolatban talál megnyugvást, hogy nyakunkon volt a hurok, amellyel, ha most el nem vágjuk, alkalmasabb időben fojtottak volna meg bennünket (II. 90. l.).

Ő tehát csak védelmi háborúra gondol. Ehhez a felfogásához mindig hű is marad. Jellemző, hogy még 1916 tavaszán, tehát a diadalmas oroszországi hadjárat s Szerbia és Montenegro letiprása után is így ír: „Ellenfeleink szétdarabolásunkra törtek. Tőlünk minden ilyen vágy távol állott, csak saját biztonságunkat kívántuk. Békét köthettünk volna tehát a hadüzenet napján vagy bármikor azóta ... A mi háborúnk védelmi háború." (V. 202. l.) És ez nem puszta hivalgás részéről. Hiszen adatunk van rá, hogy már 1914 augusztusának végén arra gondol, hogy a béke azonnali megkötése mellett aránylag mérsékelt feltételekre igyekszik rávenni a németeket (II. 110. l.). Innét kezdve a békekészség, mint valami állandó, újra meg újra visszatérő motívum kíséri levelezését. Alig múlik el hónap anélkül, hogy valamilyen vonatkozásban kifejezésre ne juttatná. Alkalomadtán még áldozatot is kész a békéért hozni. Így Buriánnak nyiltan megmondja, hogy az olasz kérdésben többet fog kelleni engedni, mint amennyire pillanatnyilag hajlandó (III. 260. l.). Ezzel kapcsolatban gondosan óvakodik minden olyan lépéstől, mely a későbbi békelehetőségeket ronthatná. Mikor például Vilmos császár Szerbia teljes felosztását (IV. 297. l.), az osztrák-magyar katonai körök pedig Montenegro annektálását sürgetik, ő a leghatározottabban tiltakozik e vérmes hódító szándékok ellen (u. o. 373. l.). Frigyes főherceg egyik hadparancsával kapcsolatban, melyben többek közt a monarchia jobb határaira is célzást tesz, rögtön óvást emel a békefeltételeknek prejudikáló egyoldalú katonai kijelentések ellen (V. 199. l.).

De nem folytatjuk tovább az egyéni vonások felsorolását. Úgy hisszük, ennyi is elegendő annak megéreztetésére, hogy a levelekből valóban új, a köztudatban élőtől sok tekintetben különböző, annál emberibb és sokrétűbb Tisza-arc bontakozik elénk. A jövő Tisza-biografusa minden bizonnyal bőven merít majd belőlük. De még nálánál is nagyobb oka lesz hálásan gondolni a kiadóra a háborús Magyarország eljövendő történetírójának. Hiszen köztudomású, hogy T. a háború első három esztendejében úgyszólván egyet jelentett magával az országgal. Annak a roppant bonyolult közigazgatási és gazdasági gépezetnek, mely lehetővé tette a háború zavartalan folytatását, ő volt az egyetlen felelős mozgatója : minden szál őtőle indult ki és őhozzája futott ; az ő tudta és akarata nélkül jóformán semmi sem történt az országban.

Ez más szóval azt jelenti, hogy T. háborús levelezésében benne lüktet az egész akkori Magyarország élete ezernyi ezer apró bajával, mérhetetlen szenvedésével és heroikus győzniakarásával. Egy messzetűnt világ képe tárul elénk, mely nap-nap után felbukkanó és egyre szélesebbé táguló problémáival még azokra is az újság ingerével hat, akik annakidején benne éltek és kínlódtak. Szinte magunk előtt látjuk, miként zuhan a béke áldásainak élvezéséből felriasztott társadalom a háborúba s hoz a kényszerűségtől szorítva napról-napra újabb és súlyosabb áldozatokat. És ezen alakuló, folyvást változó világ ködképéből, mint egyetlen állandó tényező, minduntalan T. képe tűnik elénk. Ő a demiurgosz, ő a fejlődés legfőbb irányító szelleme, aki mindenre gondol, mindent előre lát és mindent idejében elintéz. Körültekintése, sokoldalúsága és munkabírása valóban bámulatos. A legnehezebb és legbonyolultabb gazdasági kérdések kifejtésétől egészen jelentéktelen személyi ügyek elintézéséig mindenre tud időt szakítani. A sok kicsinyes üggyel való bajlódás közben azonban egy pillanatra sem válik kicsinyessé ; elhatározásaiban és tetteiben mindig az egész ország és nemzet érdekét tartja szem előtt. Jellemző, hogy tömérdek háborús gondja közepett is tud módot találni rá, hogy a nemzeti politika akut kérdéseit közelebb vigye a megoldáshoz. Különösen a nemzetiségi kérdés rendezésével bajlódott sokat. A román egyház vezetőivel e tárgyban váltott gyakori levelei meggyőzően mutatják, hogy teljes mértékben átérezte a nemzetiségi kérdés elmérgesedésében rejlő veszedelem nagyságát.

T. azonban sohasem korlátozta csupán a belpolitikára tevékenységét. Mint miniszterelnök, eleitől kezdve nagy figyelemmel kísérte a külügyek alakulását is és az uralkodó részéről élvezett kivételes bizalom birtokában nem egyszer döntőleg nyúlt bele a monarchia sorsának irányításába. Ezt nagyjából eddig is tudtuk, de befolyásának mértékét és terjedelmét csak most, leveleinek közzététele után látjuk világosan. Nem ok nélkül történt, hogy Ferenc József Berchtold lemondása után először neki ajánlotta fel a külügyminiszterséget (III. 31. l.), amit azonban elhárí-

tott magától, bizalmas barátját, Burián közös pénzügyminisztert ajánlva kinevezésre. Úgy érezte ugyanis, hogy őrá sokkal nagyobb szükség van Budapesten, mint Bécsben. Ez azonban semmit sem változtatott az eddigi állapoton ; a Ballhausplatz ezután is, sőt még nagyobb mértékben kikérte és követte az aktuális külügyi kérdésekre vonatkozó véleményét. Fényes bizonyság erre Buriánnal szinte nap-nap után ismétlődő levélváltása, melyben az akkori időknek úgyszólván minden politikai, diplomáciai, katonai, gazdasági, sőt személyi kérdése szőnyegre kerül.

A T.-levelek kiadása tehát minden tekintetben nagy és elismerést érdemlő teljesítmény. Bízvást elmondhatjuk, hogy a háború történetéhez magyar részről ez a legmonumentálisabb adalék, mely értékben és megbízhatóságban messze fölötte áll a háborús államférfiak, diplomaták és hadvezérek kisebb-nagyobb terjedelmű memoárjainak ; fölötte áll, mert a T.-publikáció nem a memoáríró sajátos értékelő szempontjain átszűrve, hanem eredeti tisztaságában és érintetlenségében közli a nagyértékű anyagot. Az a körülmény, hogy a kiadó az anyag ügyes csoportosításával, a szükséges felvilágosítások megadásával s részletes név- és tárgymutató mellékelésével minden tőle telhető módon iparkodott kezére járni a kutatónak, csak fokozza a kiadvány értékét. Megjegyezzük azonban, hogy az 1038. és 1039. számok csak elnézésből kerülhettek az 1915. évi akták közé.

Balanyi György.

Hołub-Pacewiczowa, Zofja: Osadnictwo pasterskie i wędrówki w Tatrach i na Podtatrzu. (Pásztortelepek és vándorlások a Tátrában és a Tátraaljén.) Kraków, 1931. Polska Akad. Um. (Prace komisji Geograficznej, No. 1.) 8°. XX, 508 + 32 mell. + 11 térkép.

A Kárpátok hegyei között elterjedt pásztorélet már több, mint egy évszázad óta foglalkoztatja az itt lakó népek műveltebb rétegét. Először a költők és a nemzeti eszme előharcosai fedezték fel és a mult század közepén uralkodó romantikus felfogásnak megfelelően, nemzetük legtipikusabb, legősibb jellegét, leghívebben megőrzött rétegét látták a hegyek szabad pásztoraiban. A pásztorkérdés ma sem nélkülözi egészen az érzelmi jelleget, és ez is egyik oka annak az élénk tudományos érdeklődésnek, amelyet ezen a téren a mai napig tapasztalunk. A kérdés tudományos vizsgálata Miklosich, a nagyhírű bécsi szlávista munkájával kezdődött,[1] aki a problémát teljesen a filologus szemével vizsgálta ugyan, de tanulmányával a történészek, geográfusok, etnográfusok és egyéb rokon szakbeliek érdeklődését is ráterelte a pásztorkomplexumra. Ennek nyomán a legkülönbözőbb szakbeli tudósok egész sora foglalkozott a kérdéssel, egyre be-

[1] A kérdés történetére l. A lengyel és a tót költözködő pásztorkodás magyar kapcsolatai c. tanulmányomat az Ethnográfia 1934. évf.-ban. Ugyanott a fontosabb bibliográfia is.

hatóbban mélyedve el a sokoldalú, több rendkívül fontos és érdekes elem összekeveredéséből keletkezett kárpáti pásztorélet vizsgálatába. A kérdés ennek ellenére ma sincs lezárva, sőt ma néhány problémát még sűrűbb homály fed, mint amilyen a kutatások legelején látszott.

Ennek a kérdésnek szentelte a szerző is munkáját. Az egész problémából azonban csak a Tátravidék, valamint az ezzel szorosan összefüggő területek (Szepes, Árva, Liptó) pásztoréletével foglalkozik, míg a Felvidék többi részét Kubyjowicz Wl. vizsgálja, akinek már számos idevágó részletmunkája jelent meg.[1] A szerző geográfus, Kubyjowicz-csal együtt a krakkói Sawicki professzor tanítványa, aki elsőnek tűzte ki feladatául az egész tót, morva, lengyel és rutén terület pásztorkodásának rendszeres feldolgozását és akinek számos idevágó, a maga nemében mintaszerű tanulmányt köszönhetünk. A kérdést tehát elsősorban a geográfus szemüvegén keresztül vizsgálja, de tekintetbe veszi a történeti fejlődést is, sőt ennek igen terjedelmes fejezetet szentel. Csak a nyelvészeti oldalt hanyagolja el úgyszólván teljesen, noha éppen e kérdésben a nyelvészeti tanulságok rendkívül fontosak. Ez az oka annak, hogy szerző némely eredményei nem állják meg a helyüket.

A hatalmas munka három főrészre oszlik. Az első a pásztortelepek természeti és gazdasági adottságaival, azoknak mai helyzetével foglalkozik (1—133. l.). A különböző hivatalos és nem hivatalos adatok, de kivált saját tapasztalatai alapján, amelyeket éveken át tartó rendszeres helyszíni kutatása alapján szerzett, beható, sőt aprólékosságig menő pontos képet ad a pásztortanyák (lengyel *szałas*, tót *salaš* < m. *szállás*) elhelyezésére gyakorolt térszíni, éghajlati és más természeti befolyásokról, a tanyák mai elhelyezéséről és a régebbiek nyomairól. Nagyon érdekes a pásztorkodás típusait tárgyaló fejezet. Bár a Tátravidék pásztorkodása mind gazdaságilag, mind etnográfiailag, építészetileg, sőt a pásztorterminológia tekintetében is a leglényegesebb pontokban egyforma jellegű, ami kétségtelenül azonos eredetére vezethető vissza, mégis az egyes vidékek között számos fontos eltérést találunk. Ezek az eltérések különösen a Tátra lengyel és tót oldala között nagyon szembeszökőek, ami arra mutat, hogy az évezredes állandó országhatár a két terület egyöntetű fejlődését nagy mértékben akadályozta. A kettő közti különbség többek között abban is mutatkozik, hogy a lengyel oldalon a pásztorkodás individuális, azaz minden gazda külön a saját legelőjén legeltet, míg a tót oldalon kollektív, a hatóság rendszeres ellenőrzése alatt álló közös legeltetés dívik közös pásztorral és közös legelőkkel. További fejezetekben a pásztortanyák szervezetét és a legelők tulajdonjogi viszonyait tárgyalja.

[1] Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich (A keleti Beszkidek pásztorélete) Prace Inst. Geogr. Un. Jag. No. 5. Kraków 1926. Życie pasterskie w Beskidach Magurskich (A Magurai Beszkidek — Kelet Árva — pásztorélete) Prace kom. Etnogr. Pol. Akad. No. 2. 1927. Typy pastierského života na Slovensku (A pásztorélet típusai a Felvidéken) Sbornik Múz. Slov. Spol. XXIV. Turč. Sv. Martin, 1930. Badania nad życiem pasterskiem na Słowaczyźnie (Kutatások a felvidéki pásztorélet fölött) Bratislava, III, 1929.

A második rész a vándorlások mai helyzetét és rendszerét írja le. Szerző itt kutatja a pásztorutakat és vizsgálja, hogy milyen területről hová és milyen időben hajtják a nyájat. Itt különösen szembeszökő a lengyel elem nagy mozgékonysága a tóttal szemben. Míg pl. a lengyelek rendszeresen átjártak a Tátra innenső oldalára is, addig megfordítva ez egyszer sem fordult elő. Nyilván ezzel magyarázható az a jelenség, hogy a lengyel lakosság átterjedt a határon innen is, míg a tót sehol sem lépi át ezt a vonalat. Rendszeresen, minden vidéknél külön tárgyalja a magasfekvésű hegyi legelőkre való fokozatos felhatolás rendszerét, az utak sűrűségét stb.

Mindezeknél a geográfus és etnográfus számára kétségkívül igen fontos fejezeteknél a történészt a harmadik fejezet, a történeti rész érdekli a legjobban (179—312. l.). Szerző itt is, mint az előző fejezetekben mindenütt, külön-külön tanulmányozza az egyes területeket. Külön tárgyalja a lengyel oldalt és külön a tót területet, ahol öt vidéket különböztet meg : 1. a bélai hegyek, 2. Javoryna (Szepes m. északkeleti része a Magas Tátra túlsó oldalán), 3. Szepes m. tátrai része, 4. Liptó és 5. Árva.

A történeti rész, mint az előbbi fejezetek is, hatalmas forrásanyag és az egész eddigi irodalom felhasználásáról tanuskodik. Szerző az eddig kiadott forrásokon kívül számos levéltárt kutatott át, amelyekből különösen az árvai uradalom szolgáltatott gazdag és rendkívül becses anyagot. Ezekből a forrásokból világos és kimerítő képet kapunk a XVI. század utáni időre vonatkozólag, azonban a XVI. század előtti, sajnos, még mindig nagyon fogyatékos maradt. Része van ebben kétségkívül a régibb forrásanyag hiányának is, de legfőképen annak, hogy szerző sem a szepesi levéltárakban, sem az Országos Levéltárban elhelyezett családi levéltárakban nem kutatott. Így Szepes megyére nézve kénytelen volt az eddigi oklevélkiadásokkal megelégedni, pedig, mint Fekete Nagy Antal legújabb könyvénél[1] látjuk, a Szepes megyére vonatkozó fontos középkori okleveleknek csak egy része van kiadva. Ezt annál is inkább kell sajnálnunk, mert Szepes megye pásztorkodása a szerző szerint az egész Tátra területén a legrégibb és legalább is a lengyel terület pásztorkodásának kialakulásában nagy szerepet játszott.

A pásztorkodásnak a Podhalen, de nyilván a többi területeken is, H.-P. négy korszakát különbözteti meg: 1. Az oláh vándorlások előtti kor, amely a szerző szerint a német telepítéssel áll szoros összefüggésban és amely a legrégibb időktől a XV. század végéig terjed. 2. Az oláh vándorlás kora, amely a XIV—XV. század határán kezdődik. Ez a korszak a pásztorkodás legnagyobb virágzásának korszaka, amikor a pásztorszervezet is végleg kialakul. 3. Az oláh vándorlás lezajlása utáni (XVII. század) korszak, amelyben a végleges letelepedés folytán a pásztorkodás mind szorosabb kapcsolatba kerül a földmíveléssel. 4. A XIX. század második felétől máig, a pásztorkodás általános hanyatlásának korszaka.

Szerzőnek a pásztorkodás német eredetéről kifejlett elmélete

[1] A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.

nem új, mert előtte már többen is vallották. A kérdés tulajdonképen szorosan összefügg a lengyel Tátraalja településtörténetével. A kutatók,[1] akik a Tátraalja történetével foglalkoztak, egyöntetűen arra az eredményre jutnak, hogy itt a XIII. században, a történeti kor legelején, erős szepesi hatással kell számolni. Zakrzewski lehetségesnek tartja, hogy Kokos (Kakas), a Berzeviczyek őse, valamint a Rátót nemzetség is szerepet játszhattak. Bizonyos helynevek, mint Kokoszowa, Ratoldowa stb. erre látszanak vallani. De ez azért is nagyon valószínű, mert a terület akkor az újsandeczi területhez tartozott, amely a XIII. században a magyar eredetű Kunigunda királyné birtoka volt. Legfőbb érvük azonban az a körülmény, hogy a XIII. században keletkezett községek mind idegen nevűek : Szaflary, Waksmund, Harklowa, Rudel (Skrydlna egykori neve, Zakrz. szerint a Rátót név német alakjából való). Eszerint tehát a lengyel Tátraalja első telepesei németek, mégpedig a szepesi szászok volnának. Mivel pedig ez a terület földmívelésre ma sem nagyon alkalmas, régebben pedig még kevésbbé lehetett az, azért az itteni telepesek megélhetési forrása a halászaton és vadászaton kívül csak az állattenyésztés lehetett, amelynek szokását a szászság magával hozta a Szepességből, ahol ez már a XII. században kimutatható. H.-P. teljes mértékben osztja az említett kutatóknak ezt a nézetét, sőt a maga részéről közelebbről is megjelöli azt a területet, ahonnan a pásztorkodás a Tátra túlsó oldalára átszármazott volna. Ez pedig szerinte Szepesbéla városa, amelynek a mai napig virágzó pásztorélete a XIV. századig követhető. Sőt valójában itt, ennek a városnak hatalmas, a pásztorkodás szempontjából rendkívül kedvező fekvésű területén alakult volna ki az egész tátrai pásztorkodás. Ez az utóbbi feltevés, sajnos, semmivel sincs igazolva. Mint már említettük, a szerző nem dolgozhatta fel a szepesi forrásanyag kiadatlan részét. Ez a kérdés tehát nyitva marad mindaddig, míg a jövő kutatás során új adatok nem kerülnek elő.

Azonban addig is, az ismert adatok alapján azt a nézetet, hogy a lengyel pásztorkodás a Szepességből indult ki, nyugodtan elfogadhatjuk. Igaz, az a tétel, hogy a pásztorkodás nomadizáló alakja a németektől származik, semmiképen sem tartható fenn, mert a német telepesek földmívelő-iparos jellegével a nomadizáló (költözködő) életmód olyan éles ellentétben áll, hogy ezt a szakadékot semmiféle analógiával áthidalni nem tudjuk. Másik, még fontosabb ellenérv azonban a pásztorterminológia német eredetű elemeinek teljes hiánya, amit annál is inkább kell hangsúlyoznunk, mert a tót és a lengyel nyelv egyébként hemzseg a német kölcsönszavaktól. Ezzel szemben a közelmultban rámutattam arra a lehetőségre, sőt bizonyos mértékben szükségszerű következtetésre,[2] hogy a pásztorszervezet kialakulásából a magyar

[1] L. Ethnográfia 1934. 67. és *Zakrzewski :* Najdawniejsze dzieje klasztoru Cystersów w Szczyrzycu (A szczyrzyci ciszterci kolostor legrégibb története), Rozprawy Akad. Um. XLI, 1—72.

[2] Ethnográfia. 1934. 69.

elemet semmiképen sem lehet egészen kizárni. A terminológiának nagyszámú magyar eleme, köztük olyan jellegzetes kifejezések, mint a *juhász* (amely azonkívül kizárja az oláh közvetítés lehetőségét is, mert itt teljesen ismeretlen), *bojtár, szállás, gazda, csapás* stb. önként kínálkoznak a magyar pásztorkodással való, kapcsolatok feltételezésére. Hogy ez a magyar pásztorelem hol és mikor érintkezett a tót és a lengyel (valamint a rutén és oláh) pásztorokkal, arra ma még nem lehet határozott feleletet adni. A Szepesség esetében a kérdés nem volna nehéz. Fekete Nagy Antal kiváló, korábban említett munkája után ma már nem kétséges, hogy a Szepesség legrégibb lakossága — mindenesetre régibb a németnél — a magyar határőrség, amely a pásztoréletet még az őshazából ismerte. Ezek a kérdések azonban bizonyára találnak majd további kutatóra.

Nehéz kérdés az úgynevezett ‚oláh' vándorlás kezdetének problémája is. Szerző ebben nem mer határozott állást foglalni s azért csak általánosságban, a XIV—XV. század határára helyezi ennek az időpontját. A források nagyon gyérek, sőt mondhatjuk, hogy a mi területünkön a XV. század vége előtt nincs semmi adatunk rá. Természetesen nem vesszük figyelembe Draganu könyvének teljesen hamis eredményeit,[1] amelyeket délibábos személy- és helynévmagyarázatokból szűrt le, hanem csakis a kétségtelen történeti források adatait. A Szepesség első ‚oláh' telepe az 1497-ben újratelepített Jakabvágása,[2] a lengyel Tátrában meg egyenesen a XVI. századig nem találkozunk velük. Csupán Árva megyének ‚oláh' telepei lehetnek régebbiek, mert az 1474-es privilégiumuk szerint már ‚ab antiquo habuerunt libertatem', ami kétségtelenül jelent néhány évtizedet is. Semmiesetre sem lehet azonban elfogadni *Kavulják* állítását,[3] hogy már a XIII. században lehet oláh nyomokat találni. Ebben a munkájában — amelyre még visszatérünk — számos tévedésén kívül *Vlach*-nak, azaz *Oláh*-nak olvassa az 1272-es oklevél[4] ‚mons Walch' adatát. Ez az adat azonban minden lehet, csak éppen *Vlach* nem. Eltekintve attól, hogy különös volna a *Vlach*-nak *Walch* alakja, már azért sem lehet helyes Kavulják olvasása, mert ebben az időben a *ch* nem *ch*-t (német ch), hanem *cs*-t jelöl. A *Walch* tehát nyilván *Valcs*-nak olvasandó és ez nem egyéb, mint a *vlk* ‚farkas' szóból képzett melléknévnek magyaros alakja (v. ö.: *Valkó* < *Vlkov*). A ‚mons Walch' jelentése tehát ‚farkashegy'. A *Knyazsa* sem okvetlenül az oláh *knez* származéka, hiszen a tótban is megvan ‚pap' jelentésben — egyébként is köszláv szó — és jelentheti a ‚pap birtokát', amint pl. a Püspöki, Papfalva stb. nevek a püspök,

[1] V. ö. Tamás, Századok 1934. 211. és Kniezsa, Ethnográfia 1934. 67—9. bírálatait.

[2] Jakubjany; Fekete Nagy i. m. 251.: 'per Theutonos et Sclavos antea possessa', Wenzel: Magyarország mezőgazd. tört. 370.

[3] Valasi na Slovensku; Sbornik na počest' Jozefa Skultétyho, Turč. Sv. Martin. 1933. 349. l.

[4] Wenzel. IV, 1—2.

a pap falujáť jelentik. Az árvai ‚oláh' lakosság beköltözésének, vagy inkább beszivárgásának kezdő pontját tehát szintén nyílt kérdésnek kell tekintenünk. Az azonban valószínűnek látszik, hogy nem dél, hanem észak, vagy északkelet felől jöttek be. Délen ugyanis első adatunk 1470-ből való az ‚oláhokra'.[1]

Hasonlóan nehéz probléma az ‚oláh' pásztorelem nemzetiségének kérdése. Az első kutató, Miklosich számára nem volt kérdéses, hogy ezek oláh nemzetiségűek voltak, akik a Balkánról észak felé való vándorlásuk közben egészen Magyarországig eljutottak. Később azonban mind több és több nehézségbe ütközött ennek az elméletnek a fenntartása. Az ú. n. ‚oláh' telepek lakóit és az ‚oláh jogot' a források már a legrégebbi időben hol *Valachi, ius valachale,* hol pedig *Rutheni, ius ruthenicale* néven emlegetik. Az is feltűnő, hogy azok az ‚oláh' telepek, amelyek a környező tót, vagy lengyel etnikummal szemben megőrizték különállóságukat, nem oláh, hanem — rutén nemzetiségűek. Már pedig csodálatos volna az oláhok elruténesedése tót vagy lengyel lakosság tengerében. Feltétlenül igaza van tehát Kadlecnek, hogy a forrásokban előforduló *valachus* kifejezés már csak foglalkozást és bizonyos különleges jogi helyzetet jelent és semmiképen sem oláh nemzetiséget. A legutóbbi időben azonban Dobrowolski lengyel kutató újból visszatért Miklosich elméletéhez és azt állítja — egyelőre csupán a munkájáról kiadott rövid kivonatokban —, hogy az ‚oláh' telepesek között az oláh népelem igenis nagyon jelentős szerepet játszott. Ezt az állítását az ‚oláh' települések hely- és családneveire alapítja.[2] Sajnos, az eddig csak sommásan közzétett eredményeinek nem ismerjük bizonyító anyagát, azért nehéz vele szemben állást foglalnunk. Nehéz feladat lesz az oláhban elő sem forduló szláv hegynevekre az oláh származás bélyegét reásütni. Ami a családneveket illeti, eddigi tanulmányaink alapján is nyugodtan állíthatjuk, hogy pl. a lengyel Tátraalján oláh családnév nem fordul elő, amint pl. Gömörben, az oláh telepítés egyik klasszikus földjén sem találunk kétségtelen oláh nevet. A Dobrowolski által felhozott két — szerinte nyilván legkétségtelenebb — példa: *Baliga* — oláh *baligă* ‚Tierkot' és *Galica* — oláh *galiţa* ‚Hausvogel' semmiesetre sem az. Az első ugyanis nem egyéb, mint a *Baltazar* olyan becéző alakja (v. ö. ugyanebből a tőből: Balo, Balko, Balek, Balik, Baloš, Balša, Balčo, Balan, Balica, Baluch stb.), mint Juraj-nak *Juriga,* Tomasnak *Tomiga,* Matej-nek *Maciga,* Vojtech-nek *Vojciga* stb.; a másik pedig a *Gál* név olyan származéka (v. ö. Galo, Gala, Galek, Galko, Galuš, Galoš, Galas stb.), mint Baltazáré *Balica,* Ádámé *Adamica,* Ďuraj-é *Ďurica* stb., amelyek mind gyakran elő-

[1] Časopis Muz. slov. spol. 1928. 44—45. l.

[2] Studja nad nazwami miejscowemi Karpat polskich: Sprawozdania z czynności i posiedzeń. Polsk. Akad. Um. XXXV, 8. füzet 4—7. l. és Migracje wołoskie na ziemiach polskich: Pamiętnik z powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie I., Lwów 1930. 135—152.

forduló nevek a Felvidéken is, a lengyel Tátraalján is. A családnevek alapján tehát semmiesetre sem lehet következtetni az ‚oláh' pásztorok *oláh* eredetére. Ezzel szemben kétségtelen a *rutén* népelem nagy szerepe az oláh jogon letelepített községekben. A mi területünkön is, a lengyel Tátraalján is, Árvában, Liptóban mindenütt sűrűn találkozunk Hric, Stec, Havrilo, Fedor, Nyfor, Rusnyák stb. nevekkel, amelyek a rutén népelem kétségtelen bizonyítékai.

H.-P. könyve tehát bizonyos fogyatkozásai ellenére is rendkívül becses és értékes munka, amely a kárpáti pásztorkodásról írt összes eddigi munkákat felülmúlja sokoldalúságával és anyagának nagy bőségével. Még megemlítjük, hogy munkáját bő adattár (315—453 l.) terjedelmes francia kivonat (454—80) és 11 térkép egészíti ki. **Kniezsa István** (Varsó).

Csatkai, André—Frey, Dagobert: Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust. (Österreichische Kunsttopographie. 24. k.) Wien, 1932. Verlag Rudolf M. Rohrer 4°. 354 l. 352 kép.

Az Österreichische Kunsttopographie két év előtt megjelent új kötete olyan terület műemlékeit tárgyalja, amelyet a trianoni békekötés csatolt Ausztriához. E terület politikai hovátartozandóságának kérdését Domanovszky Sándor döntötte el, midőn kimutatta Ausztria Nyugat-Magyarországra vonatkozó történeti igényeinek tarthatatlan voltát. (A magyar béketárgyalások, Budapest, 1920. I. k. 460. s köv. lapok.) A politikai birtokbavételt csakhamar nyomon követte a számunkra nem kevésbbé fájdalmas kulturális elcsatolás. A Helfert és Dvorák tudományos programmja alapján kitűnően szervezett osztrák műemlékhivatal érdeklődni kezdett az ölébe hullott új tartomány ismeretlen műemlékei iránt s ez érdeklődés első tudományos gyümölcse D. Frey könyve lett Burgenland műemlékeiről, mely az elcsatolt országrész művészeti emlékeit a Dehio-féle zsebkönyvek módszerével, topográfiai alapon, az ismeretlen anyag feletti friss lelkesedéssel tárta fel. F. pionir munkája azonban csak bevezetése volt a tulajdonképeni célnak, Burgenland műkincsei lajstromozásának és rendszeres feldolgozásának, mely feladat most immár felében megvalósulva fekszik előttünk, Kismarton, Ruszt és környéke műemlékeinek leírásában.

Már F. Burgenland-kötetének megjelenése alkalmával Kapossy János szinte drámai hangon (Magyar Szemle, 1930 június) rámutatott a mulasztásra, mely a kötet létrejöttével a magyar kultúrát terheli és a veszélyre, mely országunk történeti egységének széthullásával a magyar műemlékügyet fenyegeti; azonban szava éppúgy a pusztába kiáltott szó maradt, mint ahogy sok más ezirányú kezdeményezés is megtört az illetékes körök és a magyar társadalom közönyén. Meg kellett érnünk, hogy évszázados kultúránk művészeti emlékei egy osztrák tartomány művészetének megnyilatkozásaiként látnak napvilágot, hogy

magyar főurak és főpapok áldozatkészségéből épült váraink, templomaink, kastélyaink, művészi multunk számtalan más alkotásával együtt szellemileg is gazdát cseréltek és idegen cégér alatt idegen kultúrába bekebelezteltek. S e szégyenletes csatavesztésünk, sajnos, nem csupán Nyugat-Magyarország területére lokalizálódik. Karácsony előtt jelent meg „Deutsche Kunst in Siebenbürgen" címmel egy mintaszerű fényképanyaggal illusztrált kötet, amely a magyar Erdély műemlékeit foglalja le — mint a könyv címe is elárulja — a német szellem részére. Felső-Magyarország műemlékeit is másfél évtized óta gyüjtik, lajstromozzák, fényképekben örökítik meg a csehek s eddig csupán a kellő felkészültségű szakember hiányán mult, hogy az elvesztett Felvidék magyar műemlékeire is ráüssék az idegen bélyeget. Mindezt könnyen megakadályozhattuk volna egy idejében kiadott magyar műemléktopográfia által, mely e területek műemlékeinek szellemi birtokát biztosította volna Magyarország részére az ország történeti egységének széthullása esetében is. S hogy ezt mily könnyen, aránylag kevés munkával és kevés áldozattal tehettük volna meg, arra bizonyíték az osztrák műemléktopográfia Kismarton kötete, melyben nemcsak a mecénások személye, a Kanizsaiak, Erdődyek, Batthyányak, Nádasdyak és Esterházyak, nemcsak a jórészt magyar kutatómunka révén ismertté vált alkotóművészek sora magyar, de magyar az egész mű tudományos alapját szolgáltató s a kötet elején felsorolt irodalmi munkák kilenctizedrésze is. A mű kiadásához tehát rendelkezésre állottak a magyarnyelvű előmunkálatok, az anyagot feldolgozó hozzáértő szaktudósokban sem volt hiány, mi több, az osztrák kötet magyar főmunkatársát is kis jóakarattal a magunk számára nyerhettük volna meg, a kiadás költségeit pedig egyetlen meg nem tartott politikai ünnepség árából fedezhettük volna, ha épp ez a kis jóakarat és idejében való önelszánás nem hiányzott volna. Az objektív tudomány látszögéből mégis örülnünk kell a szép kötet megjelenésén, amely Nyugat-Magyarországnak Ausztriához csatolt részéből Kismarton és Ruszt városok, valamint a köréjök csatlakozó mintegy 26 község műemlékeinek leírását, méltatását, fényképben való bemutatását nyujtja.

Részben e terület határmenti fekvése, a két szomszédos ország gyakori ellenségeskedései, aztán a török háborúk és a kuruclabanc kor harcai hozták magukkal, hogy e terület régebbi műemlékekben aránylag szegény. A román építészetet mindössze a kismartoni capella sancti Martini és a kelénpataki Szent Jakab-kápolna képviselik a XIII. századból, azonban a XVII—XVIII. századi canonica visitatiók elég gyakran számolnak be lebontott románkori temetőkápolnákról. A gótikus templomépítés legjelentősebb emléke a kismartoni Szent Márton-templom, melynek építését nem sokkal 1468 után kezdték el, de a törökök betörése miatt 1529-ben félbeszakadt és déli tornya végleg kiépítetlen maradt. A háromhajós csarnoktemplom az alsóausztriai templomok, a mödlingi, bádeni és bécsújhelyi templomok tradícióit követi. Kismartonon kívül még az oszlopi templom főhajója, a kishöflányi és szentmargitbányai

templomok szentélyei mutatják a fejlett gótika jellegzetességeit, míg a terület többi gótikus temploma a késői gótikának feltűnő hosszú ideig, egészen a XVI. század első évtizedéig való megmaradását bizonyítja. A terület egyetlen középkori profán építészeti emléke a később barokk stílusban átépített kismartoni kastély volt, amely átépítés előtti alakjában egy négyzetalakú udvar köré épített négyszárnyú épületcsoport, egyenlőtlen alakú és nagyságú saroktornyokkal. Eredeti alakját egy 1616-ból való metszet őrizte meg számunkra. A gótikus szobrászatnak a ruszti templom kissé érdes, keményvonású Mária-szobra és a kismartoni plébániatemplom déli falán elhelyezett Madonna-szobor legjellemzőbb alkotásai. Részben ez országrész provinciális karaktere, részben a gótikus stílusformák hosszúéletű makacs megmaradása okozta, hogy a renaissance-stílusnak e területen alig maradt nyoma.

Az építészet és vele karöltve a festészet, szobrászat és ötvösművészet új nekilendülése az ellenreformáció korában következett be. A mozgalom politikai vezetői itt a szarvkői Stotzingen-család, Nádasdy Ferenc, gróf Esterházy Miklós, legfőképen azonban herceg Esterházy Pál, kik kolostoralapításaik folyamán számos helyen új templomot építtettek, vagy a meglévő régi templomok átépítését lehetővé tették. 1638-ban a protestáns községek egész sora, így Széleskút, Fertőfehéregyháza, Szárazvám, Okka, Feketeváros, Sérc és Szentmargitbánya erőszak útján visszatéríttettek a katolikus hitre, miután Nagyhöflány, Esterházy Mikós székhelye, továbbá Kismarton, Kishöflány és Lajtaszentgyörgy már korábban behódoltak az ellenreformációnak. A rekatolizáció itt is mindenekelőtt új templomok építésére törekedett, innen magyarázható Nyugat-Magyarország feltűnő gazdagsága korabarokk templomokban. Csak Meggyes és Ruszt állottak ellent egészen 1674-ig az erőszakos visszatérítésnek s a ruszti protestánsok régi templomukból kiszorítva, a XVII. század közepén saját templomuk felépítéséhez fognak, melynek építészéül meghívják Ulrich Mayer zürichi építőmestert s építkezéseiknél főképen Sopronból való protestáns mesterembereket foglalkoztatnak. A nyugatmagyarországi korabarokk templomtípus leegyszerűsített térkiképzésével még a késői gótikához való igazodást árulja el, csak a szá2ad második felében találunk az egységes mélységi ritmust megtörő, kereszthajószerű oldalkápolnákat. E templomok sajátos lokális jellegzetessége a tornyok nyolcszögletű, meredek piramis-sisakja, melyekhez hasonlókat Normandiában találunk s melyek ugyancsak gótikus hagyományokra nyúlnak vissza. Az állandó török veszély s a kuruc-labanc háborúskodások szükségessé tették a templomok és temetők fallal való megerősítését. A községi templomok népies irányban való fejlődésével szemben a főurak, Esterházyak és Nádasdyak korai barokk szakrális építkezései egészen a bécsi udvarban és az osztrák kolostorokban követett olasz igazodást mutatják, így a lorettomi templom oldalkápolnáival és pilasztereivel a tipikusan olasz felrajz-sémát szemlélteti. Belsejének nehézkes, vaskos stukkódísze pedig szintén a Bécsben megtelepedett olasz Carlone-műhely egyik jellemző sajátsága. A díszítő mesteremberek kilétére nézve, sajnos, a kolostorok és plébániák diáriumai kétségben hagynak, minthogy a szerződtetett mestereket rendszerint csak keresztnevükön, mint magister Petrus, Jacobus, Johannes stb. említik.

Jóval pontosabb tájékoztatást nyujtanak a herceg Esterházy-család levéltárában őrzött építészeti elszámolások, melyek túlnyomórészt a család legjelentősebb profán építkezésére, a kismartoni

kastélyra vonatkoznak. Az elszámolásokban említett nevek az építészen, Carlo Martino Carlonén kezdve, a festők, kőművesek, stukkátorok és szobrászokon végig, a felsőolaszországi vándor művészeknek jellemző csoportja, ahogy őket ezidőben Dél-Németországban, Ausztriában és Magyarországon mindenütt ott találjuk, amint alkalomról-alkalomra gazdát cserélnek, helyről-helyre vándorolnak. Ily tömeges olasz művész- és mesteremberinvázió mellett valóban véletlen, hogy a kastély homlokzatán elhelyezett 18 magyar vezér szobrásza, H. M. Mayr német eredetű, de valljuk is meg mindjárt, igen közepes tehetségű művész. Az egykorú hírek szerint nagyon elhanyagolt állapotban lévő középkori kastélyt, mint az új épületcsoport magvát, az építész megtartotta az 1663-ban megindult átépítés alkalmával. Carlone a Palladio-féle homlokzattípust háromemeletre terjedő óriáspilaszter-rendszerrel kombinálta s a tektonikus elemek síkszerű kezelésével, a párkányzat feloldásával, tetőzet feletti folyosók, loggiák és karcsú hagymasisakkal borított saroktornyok alkalmazásával a magyarországi korabarokk építészet egy egészen magábanálló, sajátos, izolált alkotását hozta létre. Mint maga a kastély, úgy nagytermének „Tencala" szignatúrával ellátott mennyezetfestménye is eltér a délnémet-osztrák-magyar mennyezetfestészet megszokott, illuzionisztikus irányától és inkább Andrea Sacchi és Carlo Maratta szigorú kötöttségű irányához mutat igazodást. A mennyezetkép Psyche és a Hesperidák mondáját körülményes módon szövi össze egy nem eléggé világos, magyarvonatkozású programmal és a cselekményt egyes magyar vidékek allegóriáival komplikálja. A kastély legújabb átépítése már a klasszicizmus idejébe esik.

A köszobrászat terén a kismartoni kastélymunkálatok egész szobrászgenerációkat foglalkoztattak, melyek neveit a hercegi levéltár elszámolásai és a plébániák anyakönyvei őrizték meg számunkra. A többnyire ismeretlen mesternevek sorából nagyobb képzettségénél fogva kiemelkedik a több generáción keresztül Kismartonban működő Hadl- és Ham-szobrászcsalád. A festészet terén az Egerben is működött Franz Sigrist a legkiemelkedőbb művésznév, mellette a Budán és más magyar városokban foglalkoztatott Franz Xaver Wagenschön és a Bécsben született, de Sopronban megtelepedett, bámulatosan termékeny Stephan Dorfmeister képviselik méltóbb formában a bécsi barokk festészeti iskolát. A klasszicizmus korának sok kiváló festőművészétől őriznek műveket a herceg Esterházy és Wolf műgyüjtemények, egyes darabokat néhány nemesi és polgári család is.

A rövid körvonalaiban ismertetett anyag művészettörténeti feldolgozását, szoros együttműködésben a vállalat szellemi vezérével, F.-vel Cs. végezte. F. tollát dícséri ezenkívül a kötet széleskörű áttekintéssel, páratlan anyagismerettel és biztos ítélettel megírt, mélyenjáró áttekintő bevezetése. Az előszót Karl Ginhart, az osztrák műemlékhivatal vezetője és a Kunsttopographie-vállalat jelenlegi szerkesztője írja. A herceg Esterházy-család levéltárának idevonatkozó okiratanyagát a bécsi Staatsarchiv azóta fiatalon elhúnyt kiváló levéltárosa, Rudolf Wolkan kutatta fel. Az épületek alaprajzi és tervfelvételeit Emmerich Sigris készítette. A minden elismerésünket kiérdemlő fényképfelvételek

javarésze Bruno Reiffenstein és az osztrák Lichtbildstelle műhelyéből került ki. A nagy tudománnyal megírt, ízléssel, gonddal, kiváló hozzáértéssel készült kötethez munkatársaknak és kiadónak egyaránt szerencsét kell kívánnunk. Bensőnkben azonban lehetetlen rá nem eszmélnünk, hogy a szellemi téren szenvedett csatavesztések nem kevésbbé végzetesek, mint a harctériek, annál inkább, mert semmiféle hadiszerencse többé nem fordíthatja azokat jóra. Az Österreichische Kunsttopographie Burgenland kötete is ily soha jóvá nem tehető csatavesztése a magyar tudománynak és annál lesujtóbb, minthogy nem a vak végzet, hanem saját mulasztásunk idézte elő. **Fleischer Gyula** (Bécs).

Lukcsics Pál—Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. (A Veszprémi Egyházmegye multjából I.) Veszprém, 1933. Egyházmegyei könyvnyomda. 8°. 254 l.

A helytörténeti kutatás újabban megindult mozgalmának egyik jelentékeny eredményét üdvözölhetjük ebben a könyvben. Szerzői a veszprémi levéltárak gazdag kiadatlan anyagának egybegyüjtésével városuknak folyamatos és részletekbe bocsátkozó történetét kívánták megrajzolni arra az időre, amelyre vonatkozóan történetírásunk eddig csak nagyjából vett és általános érvényességű képet alkotott. A kitűzött feladat minden szempontból hálás és a szerzők fáradtságot nem ismerő szorgalma, odaadó tárgyszeretete már csak abban is megtalálja a maga jól megérdemelt jutalmát, hogy művük megjelenése után azonnal nélkülözhetetlen segédeszközzé vált mind a magyar művelődés, mind pedig a magyar művészettörténet számára.

A város tulajdonképeni magjának, a várnak topográfiai meghatározásával indul meg a könyv. A rendelkezésre álló anyag alapján rekonstruálni igyekszik a várban elhelyezett épületeknek s maguknak a várfalaknak helyét és elrendezését s mérlegre teszi a váltakozva, majd a török, majd a keresztények részéről folytatott ostromok pusztításait. Azután az 1696-i dicalis conscriptio alapján a visszafoglalt város lakosságát, háztulajdonosait veszi vizsgálat alá. Az összeírásból kitűnik, hogy a vár alatt, illetőleg magában a várban a katonaság birtokában 238 ház, a polgári foglalkozást űzők birtokában 61 ház volt. Feltűnően csekély a házakhoz tartozó földbirtokok és szőlők arányszáma. Mint különösen fontos és érdekes jelenséget említjük meg, hogy az összeírás tanusága szerint 1696-ban Veszprém lakossága színmagyar volt. E felsorolás után a vár egyes épületeinek viszontagságos sorsát tárják fel a szerzők. Közintézmények és magánházakra vonatkozó építési, bontási, adásvételi adatok sűrű tárháza ez a fejezet, mely a romjaiból feléledő város topográfiai berendezkedésére vet világot s egyben értékes adalékokkal szolgál a békés élet folytán bekövetkező változásokra is. E változásoknak L. és P. külön fejezetet is szentelnek, melyben főként

a jogaikba visszahelyezkedni törekvő püspökség és az ennek végsőkig ellenálló várkapitányok, illetőleg városi magisztrátus küzdelmeit jelenítik meg. A könyv, természetének megfelelően, nagyobbik felében művészettörténeti vonatkozásban fontos adatokat tartalmaz. Fennálló, lerombolt, illetőleg újonnan emelt épületek históriáját. A legnagyobb figyelemmel kísérik nyomon a XVIII. század építkezéseit. Nagy püspököknek, egy Acsádynak, Biró Mártonnak, Kollernek tevékenysége nyer e fejezetben részletes megvilágítást, de nem mellőzik el a szerzetesrendek és magánosok kisebbjelentőségű építkezéseit sem. A század első felében különösen Biró Márton emelkedik ki, aki már mint kanonok és nagyprépost elárulja a későbbi nagykoncepcióju építkező püspököt. A század második felének meghatározója Koller, illetőleg az általa kezdeményezett püspöki palota. Ismeretlen művésznevek hosszú sora és hiányosan ismert mesterekre vonatkozó fontos kiegészítő adatok légiója teszik nélkülözhetetlenné ezeket a fejezeteket. E nevek annál is fontosabbak, mert fennálló emlékekhez kapcsolhatók s e réven a meginduló stílkritikai kutatás kitűnő támaszpontokhoz jut. Tiethardt József építőmester, Anteszner József festő és a szobrász Schmidt Ferenc József tevékenységének körvonalazása máris nagy értéket jelent viszonylag s joggal várható, hogy úgy ezek a nevek, mint a további ezirányú kutatás mihamarabb el fogja oszlatni azt a ködöt, mely a magyar vidék XVIII. századi művészettörténetét takarja. A kötet súlypontja azonban ebből a szempontból is az utolsó fejezetre esik, amelyben a szerzők a hazai késő barokk építészet egyik legjelentékenyebb mesterének, Fellenthali Fellner Jakabnak életére és működésére vetnek oly élénk világot, hogy adalékaikhoz szinte semmi hozzátennivaló nem maradt. Minden levéltári kutatónak például szolgálhat az a mindenre gondoló módszeres leleményesség, amellyel a szerzők Fellnernek születési helyét és idejét kiderítették, helyesbítve ezzel egy már beidegződött tévedést.

Fellner Jakab, nagymányai Koller Ignác veszprémi püspök megbízása folytán, mint a püspöki palota tervezője kerül Veszprémbe. Természetesen az építkezést nem vezethette személyesen ez a nagyon elfoglalt mester, hanem mint egyebütt is, pallérjainak egyikével, Hauensteiner Vencellel végeztette a tényleges munkát s maga csak ellenőrző szemléken vett részt. A püspöki palotán kívül egyéb épületeket is tervezett a városban, így az ú. n. „Aggpapok házát", a szemináriumot stb. Fontos még a püspöki palota freskóinak szerzőmeghatározása. Bár az egyenesen ezekre a freskókra vonatkozó feljegyzésekben nyoma sincsen a festő nevének, kerülő úton mégis sikerült az egész freskóműre vonatkozóan okmányszerűen bizonyítani azt, amit a stílkritika részben már régebben állított, hogy t. i. a freskók szerzője Johann Cimbal, ez a Magyarországon, illetőleg a Dunántúlon széles körben foglalkoztatott, középszerű bécsi festő. Kisebbjelentőségű iparosok, technikai szakemberek, tanult és auto-

didakta ezermesterek névsora egészíti ki a már felsorolt neveket.

Az előadottakból kétségtelenné válik, hogy L. és P. munkája elismerésreméltó teljesítménye a kutató és adatközlő irodalomnak. Minden munkának, mely a jövőben a Dunántúl egyház-, gazdaság-, had-, kultúr- és művészettörténetével foglalkozik, szorgalmasan idézett kútfeje lesz ez a könyv s egyébként is önmagában és önmagáért értéket képvisel. Szerzői a következetes, mindenre körültekintő szorgalom nyugodt önérzetével tekinthetnek munkájukra, melynél jobbat ma még a lokális történetírás sem produkált. Örömmel olvastuk végig s örömmel tekintünk a szerzőknek a kötetben már jelzett további közös munkássága elé. Mégis kénytelenek vagyunk néhány lényegbevágó és néhány felületen mozgó kifogásunkat ideiktatni. A könyv ugyanis címében nem adalékokat ígér, hanem nagyvonalú felépítést a várostörténet egy olyan korszakáról, mely a feldolgozó számára szinte korlátlan lehetőségeket rejteget. A könyv azonban nemhogy nagyvonalúságról, de még felépítésre való törekvésről sem tanuskodik. Csupán nyersanyagot tartalmaz. Kitűnő minőségű, de raktári módon kezelt nyersanyagot. A katolikus restauráció, ez a látható és láthatatlan szálaiban annyira bonyolult szellemi mozgalom, csak néhány telekelkobzásban és prédikátorkergetésben érzékelhető. A szerzők nem kívánnak a dolgok mélyére tekinteni ott sem, midőn a város lakosságának kicserélődéséről mint tényről beszélnek. Pedig fokozott figyelmet érdemelt volna az a körülmény, hogy Veszprémnek 1696-ban összeírt töretlenül színmagyar lakossága a XVIII. sz. közepére eltünt s helyet adott az új telepítésű, németajkú lakosságnak. Nem vizsgálták, vajjon természetes folyamat volt-e ez, vagy nem s egyáltalában az új lakosság betelepedésének menetéről sem kapunk képet. Különösen kifogásolható pedig a szerzőknek az az eljárása, hogy míg a németajkú iparosságról részletesen megemlékeznek és városias, polgárosult életmódját gyakran hangsúlyozzák, addig a magyar korszak lakosainak iparűző rétegeiről minden sürgető ok és alaposabb indokolás nélkül kijelentik, hogy nem jöhet számba mint városalkotó elem. A barokk a maga jellegzetes életformáival, mely az utóbbi idők magyar történetírásának legszebb és sok szempontjával, újraértékelésével talán a legtartalmasabb lapjait hívta életre, ugyancsak kurta-furcsa beállításban szerepel a könyvben. Nem célzunk itt a művészettörténeti terminológiának helytelen, meg nem értett alkalmazására (gyönyörű barokkhatás, igazi barokkhatás, barokkegyszerűség stb.), hanem a szerzők által is barokkszellemnek aposztrofált leírásra, mely a barokkszellem megnyilvánulását körmenetek tartásában látja kulminálni. (108. l.) A nagy barokk püspökök egyénisége is elsikkad a könyvben. Biró Márton mint izgága, mindenkivel pörösködő békétlen emberke tűnik elénk, pedig ez az erőszakosságaiban is nagyvonalú, szellemében emelkedett, méltóságára sokat adó, Egyházának hatalmáért küzdő s a rendi gondolatot

szinte megtestesítő főpap előkelőbb portrét érdemelt volna. Kollernek ugyancsak érdekes figurája néhány közhely mögül árnyallik elő. A szerzetesrendek betelepülésével kapcsolatban, szintén majdnem kizárólag a letelepedéssel együttjáró huzavonák, pörösködések tűnnek elő. Sem az oktatás, sem a betegápolás, sem pedig a pasztoráció menete, eredményei nincsenek kellőleg megmintázva. Pedig a restauráció békésebb oldala, a csöndes, lelkeket megnyerő része éppen a rendek munkájában található fel s e munka megrajzolása egyenesen megkapó eredményekkel szolgál. Utalunk e ponton Schoen Arnoldnak a Budai Szt. Anna-templomról megjelent munkájában, a jezsuiták letelepedését tárgyaló különösen szép és életteljes fejezetére. A püspöki könyvár keletkezésére, összetételére, gyarapodására vonatkozóan is hiába keresünk utalást. Pedig oly nagyfontosságú szellemi erősségnek, mint a veszprémi püspökvárnak a fegyvertára, eleve érdekli az olvasót s keletkezésének, meggyarapodásának felvázolása értékes vonásokkal szolgálhatott volna a vezérek arcképeihez. E hiányok mellett azután kirívóan tünnek szembe a közlések során azok a túlméretezések, melyek indokolatlanul foglalják el a helyet. Pl. a házak építéséhez szegecseket és kapcsokat szállító kereskedők stb. nevei bízvást elmaradhattak volna s a pörös akták adatait is nagyobb ökonomiával lehetett volna megválogatni. Fölösleges magyarázni, hogy a XV. századi várak a mai hadászat követelményeinek nem felelnek meg, de a török ellen jó szolgálatot tettek. Olvasóikat igen alábecsülik a szerzők, mikor ilyes dolgokban kioktatják őket.

Kifogásaink jelen tisztünkből fakadtak, amikor a munkát nemcsak a pozitív nyereség, de „secundum finem" kellett megítélnünk. **Kampis Antal.**

Propyläen-Weltgeschichte. Herausgegeben von **Walter Goetz.** Berlin, é. n. Propyläen-Verlag, 1—X. kötet + Registerband.

A Századok már foglalkozott a Propyläen-Weltgeschichte egyes köteteivel, vagy részeivel, most az egész mű befejezéséről tehetünk jelentést. Húsznál több szerző alkotásával állunk szemben, ennek dacára a fölfogás és előadás tekintetében alig találunk éles különbségeket. A több szerző munkájánál mindig fenyegető ismétlésre feltűnőbb mértékben csak a VI. kötetben bukkanunk, a francia és angol gyarmatosítás történeténél (381—406 és megint 409—422—426. l.). Az eseménytörténelem fölé emelkedéssel talán Ernst August Krause, a keletázsiai történelem földolgozója küzdött legnehezebben. Mint már a korábbi recensens említette (Századok, 1930. 784.) elsőrangú tudósok vállalkoztak a mű megírására, de főcél a nagyközönség szolgálása maradt. A szövegből csaknem teljesen elmaradt a forrásokra vagy az irodalomra való utalás, ezt pótolja a Registerband-ban közölt „Literaturnachweis". Bizonyos mértékig ehhez kiegészítésnek tekinthető a Hans Freyer tollából származó „Systeme weltgeschichtlicher Betrachtung" című fejezet (I. köt.), amely rövid, de szép áttekintést ad

a történetírás fejlődéséről. Sok hiányzó adatot pótol a minden kötet végén megújuló időrendi tábla és névmutató, amely utóbbi egybeöntve ismétlődik a XI. kötetben. Ebbe a mutatóba lehetett volna lexikonszerűen fölvenni néhány olyan címszót, amely a szövegből érdekes módon kimaradt : mint pl. a menhir, megalith.

Az egész műnek mintegy jellegét adja meg Walter Goetz a minden egyes kötethez írt bevezető és a X. kötethez írt zárófejezettel, továbbá a szintén az ő tollából eredő német történelmi (XIII—XVI. század és az ellenreformáció kora) és két kifejezetten szellemtörténelmi (szellemi mozgalmak a XVI. és XX. században) fejezettel. Ő az emberi szellem fejlődését, a kultúra történelmének megírását tekinti célnak, bár hozzáteszi, hogy nem szabad a szelleminek alárendelnünk minden történelmi életet. Ebből a fölfogásból következik, hogy szerzőtársaival együtt figyelemre méltatja mindazt, ami az emberi lélek alkotása, vagy ami erre hatást gyakorolhatott. A problémáknak és a földolgozásra váró anyagnak olyan tömege tódult ezzel az írók érdeklődési körébe, hogy munkájuk nem egyszer azon a veszedelmes határon jár, amelyen túl az eredmény ex omnibus aliquid, ex toto nihil lenne. A bevezetéseket sokszor csak az értheti meg, aki a történelmet alaposan ismeri, vagy legalább elolvasta azt a kötetet, amelyhez az előszó íródott ; az irodalomtörténeti fejezetek itt-ott csak az irodalomtörténet ismerőjének mondanak valamit, mert a fogalommá vált nevek csak annak számára jelentenek fogalmakat, aki a nevek viselőinek munkásságát ismeri.

Hans Freyer a már említett fejezetben a történelem haladásában nem lát állandó fejlődést, Hegel dialektikus fejlődésvonalát véli fölfedezhetőnek a nagy folyamatban, természetesen nem szigorúan hegeli fogalmazás szerint. Ebből a fölfogásból az következnék, hogy az egyetemes történelembe nem illők, vagy benne egészen mellékesek azok a korok és azok a népek, amelyek a dialektikus fejlődés szempontjából nem fontosak. Az csak természetes, hogy e kiadványban az ismert anyag meg van rostálva, de félreismerhetetlen az a törekvés, hogy lehetőleg minden ország és minden kor helyet kapjon benne, ez pedig annak a fölfogásnak felel meg, amely a történelemben minden kort és minden jelenséget önálló értéknek tekint, amint hogy ennek a Ranke óta gyakran hangoztatott elvnek is van hirdetője a műben. Ennek felel meg pl. a közép- és délamerikai népek történelmének kidomborítása (IX. köt. Herm. Wätjen). Aránylag ritkán fordul elő a népszám becslése a mű folyamán, pedig pl. a XVI. Lajos és Napoleon kora emberileg érthetőbbé válik, ha Franciaország XVI—XVIII. századi nagy népsűrűségét kiemeljük ; az angolszász népek mostani páratlan nagy jelentőségre emelkedése hasonló alapokon nyugszik.

Mértékkel alkalmazzák a szerzők a „törvényeket" a történelem magyarázására. Wilhelm Mommsen (VI. 444.) kereken kimondja : „Az a képzelem, hogy a francia nép természeténél fogva a központosításra van kijelölve, hamis, mint minden ilyen

általános tétel". Már az I. kötet (Friedrich Hertz : Rasse und Geschichte) végzett különben a hasonló problémákkal, amikor igen kétes értékűnek tüntette föl a faji és társadalmi előföltételek hatását a történelem alakulására és rámutatott a természeti viszonyok hatásának kiszámíthatatlanságára. Törvény helyett inkább a történés szükségszerűségének kimutatásával találkozunk elég gyakran. Görögország kultúrájának fénykorát „a hosszú béke varázsolta elő" (II. 119.), Franciaország, illetőleg a francia monarchia erősödését a királyi hatalom relatív gyöngesége tette lehetővé a XIII. század végéig; attól kezdve a francia királyok is kénytelenek voltak erejüket meghaladó föladatok megoldására vállalkozni, mint korábban a németrómai császárok.

Az életmód és világfölfogás, a társadalmi, sőt a gazdasági viszonyok ismertetésére szívesen használják föl az egykorú szépirodalmi alkotásokat, néha egy váratlan csattanóval jellemzik a kort, mint pl. Ernst Hohl ebben a mondatban : „Ugyanebben az évben (472) halt meg Rikimer és Olybrius, csodálatosképen mindkettő természetes halállal" (II. 461).

Többször találkozunk újszerű megállapításokkal. Paul Kirn elveti a „népvándorlás kora" elnevezést, mert, amint helyesen mondja, ebben a korban a vándorlás mindig rövid átmeneti állapot volt, melyet hosszabb egy helyen lakás váltott föl ; szerinte a helyes elnevezés : a germán népek államalapításai a római birodalom területén (III. 6.). Karl Hampe Németország középkori történelmében legnagyobb katasztrófának VI. Henrik korai halálát tartja (III. 527.), Walter Platzhoff XIV. Lajos hatalmának hanyatlását 1683-tól számítja (VI. 70.). Általában mégsem új eredmények vagy új fölfogások megállapítása volt a cél, hanem — ilyen összefoglalásnál természetes módon — a meglévőnek fölhasználása és világos előadása. Ez legjobban a régebbi korok történelménél sikerülhetett, mivel ezek kevésbbé bonyolultak. A görög és római történetnél természetesen váltakoznak az inkább politikai tartalmú fejezetek az inkább művelődéstörténetiekkel ; az előző mindig érthetőbbé teszi a következőt. Az újkorban is látjuk ezt több helyt, pl. a reformáció (V. köt. Paul Joachimsen) koránál. Itt a tárgyalás viszonylagos egységét az teszi lehetővé, hogy az egész ismert világ gondolkozásában egyetlen eszmecsoport lépett homloktérbe. Európa történelme szinte egységbe folyik a napoleoni korban, később a világháborúban ; a többi korban az érdekek és a gondolatok annyira szétágazóak, hogy az újabban szívesen fogadott összefoglaló fogalmakat (barokk, romantika stb.) az egyes szerzők nem győzik eléggé rugalmassá, sokra kiterjedővé tenni. Ezekben a korokban még a szorosan vett szellemi mozgalmak egységét is csak fenntartásokkal lehet megállapítani, a politikai történelem előadása pedig elaprózódik, szinte lexikonszerűvé válik, sőt bonyolítja és valósággal betegesen ugráló kaleidoszkópikus értelmetlenséggé teszi az érdekellentétek szakadatlan játéka. A világháború előzményeinél pl. angol-orosz, vagy japán-amerikai összeütközés elég közeli lehe-

tőség volt, a százmilliós nemzettömegek gazdasági és hatalmi féltékenykedésébe érdekes mellékzöngével szólt a schleswigi dánok poroszellenes érzése VII. Edvárd feleségének és Miklós cár anyjának a dán királyi családból való származása révén; a nagytömegek hangulatában egyszer a marxi osztályönzés, máskor a dinasztiáktól örökölt államhatalmi önzés uralkodott féktelenül.

A középkortól kezdve kihangsúlyozódik a német történelem. Erősebb akcentust ez a német íróknál természetes német jelleg a legújabb korban kap, amidőn a német birodalom egyébként is roppant jelentőségre emelkedik és amely kornak alig két nemzedéke világhatalmon és utána a megsemmisülés szélén látja a német nemzetet. Az ámulatba ejtő jelenségre sajátságos fényt vet Bismarck szavainak idézése: unda fert nec regitur. Nagyszerű képet ad a világgazdaság fejlődéséről Heinrich Herkner (XVIII—XIX. sz., VII. VIII. köt.) és Kurt Wiedenfeld (XIX—XX. sz., X. köt.). Nem elégít ki annyira Erich Brandenburg, akit talán az aránylag szűkös terjedelem kényszerített arra, hogy néhol mintegy ujságolvasók részére szükséges lexikális adatokkal szolgáljon a világháború előzményeiről (X. köt.). A világháború tárgyalásánál Max Montgelas ellentétben áll a francia írókkal „a marnei csata csodájának" magyarázatában. Montgelas t. i. azt igyekszik bizonyítani, hogy a német hadsereg képes lett volna kivédeni a francia támadást, ha az elhamarkodott visszavonulási parancs nem fosztja meg ennek lehetőségétől. Helyesnek érezzük azt az állítását, hogy be kellett volna fejezni a Szaloniki elleni hadjáratot, úgy érezzük, hogy Kiaocsout önként kellett volna kiüríteni, ez esetben t. i. Japán könnyű diadala és Keletázsiában előrelátható túlhatalma óvatásságra késztethette volna Oroszországot és Angliát, vagy legalább az Egyesült Államokat. Talán szintén Németország javára szolgált volna, ha előre sejtve az orosz forradalom kitörését, nem fordul a búvárhajóharc kiélesítéséhez. Ezek a megfontolások is mutatják, hogy a leírás központjában Németország áll, ez látszik a reparációk kérdésének tárgyalásában is (Erich Brandenburg). Fokozott német érzés nyilvánul meg a helynevek írásában; régente nem igen láttuk német könyvekben a Nanzig nevet Nancy, vagy éppen Temeschburg nevet Temesvár helyett.

Általánosan elfogadott nézetet követ Franz Schnabel, amikor Nagy Frigyes kitűnő jellemzésében (VI. köt.) azt állítja, hogy Nagy Frigyestől távolállott a nemzeti gondolat. De minek vonnánk messzemenő következtetéseket abból, hogy Nagy Frigyes nem vette számba az egyes államok (akkor csak homályosan vagy sehogysem ismert) nemzetiségi viszonyait, mikor a Propyläen-Weltgeschichte is homogénnek tudja a francia államot, amelynek határain belül pedig (nem számítva a bevándorolt idegeneket) a bretonok a franciától merőben idegen, a provençalok pedig rokon, de mégis önálló nyelven beszélnek, nyelvi jogaik érvényesítésében pedig éppenúgy akadályozva vannak, mint voltak a háború előtt a belgiumi flamandok. Nagy Frigyes

lelkesedett azért a Thomasiusért, aki Walter Platzhoff helyes megállapítása szerint elsőként tanított németül német egyetemen, Nagy Frigyes ódát írt a németekhez, összetartásra szólítva fel őket, türelmetlenül várta a német irodalom életképességének jeleit és a maga részéről súlyos megtévelyedésnek tartotta volna idegen trón elfogadását.

Hasonló fenntartással olvasom mindig a merkantilizmusról, hogy az csak Colbert századának jellemzője. Miben élünk mostan, ha nem a végsőkig kiélezett colbertizmusban? Nem módosított colbertizmus volt-e az, ami vasúti refakciák, védvámok, kiviteli prémiumok, iskolák és pénzsegélyek útján hazai ipar teremtését és fejlesztését akarta szolgálni a legtöbb államban már a háború előtt? Amint a legújabb korig érvényesnek tekinti Hans Plischke (VI. 449.) I. Ferencnek és XIV. Lajosnak a „teutsche Libertät" védelmére irányított politikáját, úgy bizonyos módosítással a legújabb korig uralkodóknak tekinthetjük Colbert elveit minden szabadkereskedelmi látszat ellenére és — megfordítva — csirájában élőnek a nacionalizmust az előző századokban. A munka tervének megfelelően szűkre szabott magyar történelemre vonatkozólag is találunk javításra szoruló adatot, ilyen pl. az, hogy I. Lipótot a magyar nagyok lázongó hajlama kényszerítette a vasvári békére; az okozatot tünteti fel oknak a szerző (VI. 66.). Egészen csodálatos az az állítás, hogy a hajdudorogi „román" görögkatolikus püspökségbe helyezett magyar püspököt a magyar kormány a háború előtt (X. 188.). Ilyen kisebb-nagyobb tévedések néhol bennünk is fölébresztik azt a szkeptikus fölfogást, amelyről Goetz a zárszóban tesz említést s amely szerint a történelem tanulmányozása csak a kételyek számát gyarapítja. A világtörténelem csodáinak szemléletében mégis, mintegy vígasztalásul azt fogadhatjuk el, amit szintén Goetz így fejez ki: „Az emberiség magas erkölcsi fogalmakat alkotott, ezeket többször megvalósította és tudatosabb lett a történelem folyamán. Szerencsétlenség-e vagy szerencse, a történelem természeti folyamategységből indult ki és most újra egységbeolvadásra törekszik".

Török Pál.

Stolz, Otto: Die Ausbreitung des Deutschtums in Südtirol im Lichte der Urkunden. München und Berlin, 1927—1932. Verlag von R. Oldenbourg. I—II., III. 1—2. kötet. 8°. XVII + 243; XIII + 332; XIX + 424; IX + 336 l.

E nagy munka keletkezésének hátterében éles megvilágításban jelenik meg az a szellemi harc, amelyet a mai németség folytat a békeparancsokkal elszakított területekért és fajtestvéreiért. Az osztrák-német és a birodalmi felfogás ugyanis találkozik azon a ponton, hogy a német nép sohasem fog lemondani az idegen uralom alá kényszerített németajkú lakosságról és azokról a földekről, amelyeket német munka hódított meg a természettől. Ezért siet segítségükre a pillanatnyilag rendelkezésre álló eszközökkel. A határokkal lehasított összefüggő népességtömböket

és szétszórt nyelvszigeteket úgy igyekszik megvédeni az új fennhatóság beolvasztó kísérleteinek ostromától, hogy az egy fajhoz tartozás, valamint a közös mult tudatát bennük minél szélesebben kiépíti és állandóan ébren tartja. Elveszített területeinek megmentésére pedig feltárja a hozzájuk tapadó német igények jogosultságát és egyszersmind elnémítja az ellenfél minden támadását, amely ezt aláásni próbálja.

Ezeken a munkaterületeken egész feladatsorok várnak a német történetírásra, mely elodázhatatlan kötelességének is tekinti, hogy fegyvereivel síkraszálljon népe érdekeiért, ezzel is igazolva, hogy milyen szorosan hozzásimul az élethez. Az egyik elszakított tartomány, Dél-Tirol történetírója St. lett, aki az innsbrucki Staatsarchiv tisztviselője és az ottani egyetem tanára. A St. Germain óta eltelt fél emberöltő alatt folyvást a déltiroli német föld és nép multjának szentelve idejét, újságok és folyóiratok hasábjain rajzolta meg a Brenner-alatti élet német vonásait. Utoljára pedig az itt ismertetendő vaskos kötetekben a déltiroli németség számára „időálló fegyvertárat" épít fel a történelmi bizonyítékokból. Hogy az elveszített területek sorsa mennyire az egész német nép közös ügye, azt legjobban szemlélteti ennek a könyvnek a kiadása. A költséges kiállítású és nagyszabású mű anyagi terheinek egyik fele ugyanis az osztrák fennhatóság alatt maradt testvérországra, Észak-Tirolra nehezedik. Az „Institut für Sozialforschung in den Alpenländern an der Universität Innsbruck", „Gesellschaft der Freunde und Förderer der Universität Innsbruck", Tirol tartomány és Innsbruck főváros hozzájárulása világít reá az ottani társadalom minden rétegének áldozatkészségére. Mellettük áll azonban a birodalmi-németség is, amelynek segítségét hozza a müncheni Német Akadémia és a költségek oroszlánrészét magára vállaló „Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung Leipzig".

St. könyve, amelynek jelentősége így magával tudta ragadni az egész német népet, megérdemli, hogy mi magyarok is tudomást vegyünk róla, hiszen reánk hasonló súllyal nehezednek azok a gondok, amelyek ezt a munkát életrehívták. Nem felesleges tehát megvizsgálnunk, hogy mit ölelnek fel e kötetek, milyen módszerrel dolgozik bennük a történetírás és mik azok az eredmények, amelyekből fegyvereket lehet kovácsolni az elveszettek megmentésére.

Szerzőnk azt akarja megfigyelni, hogy a Brennertől délre eső Tirolban mióta él és dolgozik németajkú lakosság, ennek az alpesi országnak a multjában milyen szerepet visz a német faj, és hogyan jelentkezik a német öntudat itt a határterületen, a román világ küszöbén. Ezekre a kérdésekre világosságot deríteni egyébként sem egyszerű feladat, mert jóformán csak kerülőutakon közelíthetők meg, különböző fajok és kultúrák érintkezési pontján pedig még csak fokozódik a nehézség. St. kizárólag írott források, mint ő mondja, — nálunk szokatlan módon szélesítve ki e fogalmat — oklevelek alapján dolgozik és anyagához alkalmaz-

kodva, más eszközökkel férkőzik hozzá Tirol nemzeti arculatához a régebbi és az újabb időkben. A középkorban a fajt „legállandóbb" és „legerősebb" megjelenési formáján: a nyelven keresztül akarja megragadni, ez tudniillik csalhatatlanul mutatja azon nép faji mivoltát, amelynek az ajkán él. Nagyon érdekes, de már előtte is alkalmazott módszerrel bogozza ki, hogy ezen vagy azon a vidéken milyen nyelvbe öntötték az emberek érzéseiket és gondolataikat. Tirolban ugyanis, miként a germán-román kultúrkör országaiban, majdnem a középkor végéig a nemzeti nyelvet jóformán egészen eltakarja előlünk az élet minden területét maga számára lefoglaló latin. Az oklevél írója azonban gyakran kénytelen olyan szavaknak is helyet adni, amelyek nem símulnak bele a latin szöveg egyöntetűségébe és így áruló nyomok az ottani lakosság nyelvének keresésénél. Ilyen elsősorban az egyes jogügyleteknél szereplő helyek és személyek neve. Az előbbiek közé tartoznak a falvaknak és a falu határában lévő földeknek, hegyeknek, vizeknek, réteknek, erdőknek, illetőleg ezek egyes darabjainak az ott élő nép által adott nevek, amelyek világosan mutatják, hogy milyen nyelvet beszélő emberek laktak környezetükben. A helynevek olyan maradandók, hogy gyakran túlélik a népet, amelytől származnak és átmennek az odakerülő másfajú lakosság használatába. Ennek szájában azonban kisebb-nagyobb formai változást szenvednek, amiből felismerhető a rátelepedők nemzetisége. Így Tirolban pl. nemcsak a német gyökerű helynevek felbukkanása beszél németajkú népességről, hanem a román vagy még régebbi alapréteg nyelvéből jövő, de német formában élő elnevezések is. Az oklevélírókat pedig nem lehet azzal vádolni, hogy szándékosan használnak német szavakat, sőt ellenkezőleg ők a lehetőség szerint mindent megtettek, hogy azok ne üssenek el a latin szövegtől; innen magyarázhatók a könnyen megtévesztő latinosítások, amelyek sokszor egészen világosan felismerhetők. Hogy milyen önkényesen fordították latinra a német helynevet, és éppen ezért nem szabad mindig a latin elnevezésből ott élő román lakosságra gondolni, azt nagyon szépen mutatja a következő eset. A német „Wald" helynevet három latin oklevél háromféleképen próbálja visszaadni, az egyik a latin „silva", a másik a „nemus" szóval, a harmadik pedig úgy illeszti szövegébe, hogy egyszerűen latin végződést ragaszt hozzá (II. 285. l.). Előfordul azután, hogy valahol a falvak, nagyobb puszták egészen a XV. századig (vagyis ameddig latinul íródtak az oklevelek) csak latin nyelven szerepelnek, amiből könnyen arra lehetne következtetni, hogy korábban nem is éltek német formában, tehát nem lakott ott addig németnyelvű népesség. Egyszeriben kiderül azonban, hogy ez csak a jegyzők műve, e nagyobb helységek határában ugyanis a sok apró helynév csupán németül fordul elő még a latin szövegben is, mivel ezeket lehetetlenség volt latinul kifejezni (II. 119. l.). Ez egyúttal arra is figyelmeztetés, hogy a parasztlakosság nemzetiségi viszonyainak kiderítéséhez nem elegendők a falu- vagy városnevek, mert ezek gyakran félrevezetnek, hanem

ismerni kell a falukörnyék részeihez tapadó elnevezések közül is lehetőleg minél többet.

A nyelv, illetőleg a nép keresésénél nagyon jól használható segédeszköz az oklevelekben előforduló személyek neve. A személy- (kereszt-) neveknek ugyan, amelyek a XII—XIII. századig az emberek egyedüli jelölői, az olyan átmeneti területen, mint Tirol, nem minden esetben és időben lehet hitelt adni. A langobardok pl. még akkor is kitartanak régi germán neveik mellett, amikor már a román nyelvet beszélik, viszont a németajkú lakosság a XIV. század óta egészen áttér a latin és bibliai nevek használatára. Inkább méltók a figyelemre a különböző forrásokból jövő család- (nemzetség-) nevek, amelyek sok érdekes dologra világítanak reá. Így pl. a helységgel, amelyről valakit elneveznek, különböző kapcsolata lehet az illetőnek. Ha egy ember nagyobb hely után nyeri a nevét, akkor ez azt jelenti, hogy ő ott lakott és azután máshová költözött el, a magában álló udvarház után pedig a rajta élő családot jelölik. Nagyon óvatosan kell annak eljárnia, aki családnevekből akar következtetést vonni hordozóik, valamint környezetük nyelvére, nemzetiségére és öntudatára. A név keletkezésének helyén és idejében rendszerint azt a nyelvet beszélték, amelyből maga a név származik. Hogyha tehát egy családnév német vagy idegen gyökerű, de formájában a német nyelvhasználathoz símuló szóból készült, akkor egészen bizonyos, hogy németajkú lakosság alkotása. A nevek vallomását azonban nem mindig lehet perdöntőnek elfogadni, mert hiszen könnyen megtörténik, hogy az általuk jelölt emberekkel együtt messzire, egészen idegen vidékekre sodródnak el. Hogyha pl. valamelyik faluban felbukkan egy német családnév, abból nem következik, hogy ott németül beszélő népesség lakik, mert az is elképzelhető, hogy a helység színolasz, és az odavándorló németfajú családnak csak a neve maradt meg, ellenben német nyelve és öntudata egészen elveszett. Egy helység népi arculatát csak akkor lehet pontosan leolvasni, hogyha több odavaló családnév jön elő közel egy időben. Gyakran előfordul, hogy egy családot népnévvel jelölnek, ami arra a lakosságra enged következtetni, amelyben az illető él. Valakit ugyanis csak akkor hívhatnak nemzetisége után, hogyha éppen ez feltűnő megkülönböztetője a többi ottani embertől. Ha pl. valahol szerepel egy „Walch" (vagy az oklevélírók fordításában : Latinus) nevű család, akkor a helység népessége német. Ennek a következtetésnek sem szabad azonban minden esetben hitelt adni, mert könnyen megtörténhet, hogy a család nevével együtt új környezetbe költözik át.

A nevek mellett más szavak is keresztültörnek a latin takarón és hírt hoznak a vidék élő nyelvéről. Az oklevelek írói ugyanis a jogi és gazdasági fogalmakat rendszerint nemcsak latinul adják vissza, hanem a világosság kedvéért a mindennapi életben használatos formájukban, vagyis németül is kifejezik. Így pl. „nomine locationis perpetualis, quod vulgariter dicitur erbrecht" (III. 2. 173. l. Nr. 31.), vagy „theloneum, quod teutonice dicitur zol"

(III. 1. 54. l.). E magyarázószavak kitételének csak akkor van értelme, hogyha azok az ottani nép ajkán élő nyelvből valók, amit különben a vulgariter (vulgo) bevezető szószerint is kimond. A XIII. század második felétől pedig Tirolban a latin helyett német nyelven kezdik írni az okleveleket, nyilvánvalóan azért, hogy az ottani lakosság, amelynek kezébe kerültek, könnyebben meg tudja érteni a beléjük foglaltakat. Ez tehát újabb bizonyság a népességre, azonban arra is van példa, hogy valahol az oklevelek nyelve német, az ott lakó emberek zöme azonban nem ezt beszéli.

Különböző népfajok találkozási területén tehát mindezek az eszközök, amelyek segítségével a történetírás hozzáférhet a lakosság széles tömegeinek nyelvéhez, illetőleg nemzetiségéhez, kisebb vagy nagyobb mértékben valamennyien tökéletlenek és könnyen visznek tévutakra. Éppen ezért nem szabad egyik vagy másik után elindulni, hanem együtt kell felhasználni őket, mert csak úgy igazítják ki egymás hibáit és adnak a valósághoz közelálló képet.

Ilyen módszerrel tárja fel St. a Brennertől délre eső Tirol népének alakulását egészen a középkor végéig; itt ugyanis befejeződik az a hosszú küzdelem, amellyel a németség meghódítja magának az élet különböző területeit. Az ezután következő időkben, különösen a két utolsó század folyamán inkább a Dél-Tirolban élő közhangulatot és nemzeti öntudatot veszi szemügyre és így akar rávilágítani az ottani népre. Munkájának ezen részében is néhány érdekes módszertani eljárást mutat be. Azokból az erőfeszítésekből következtet, amelyekkel emberek, helységek harcolnak, hogy ennek vagy annak a nyelvnek érvényt szerezzenek az iskolában, hivatalban és a többi életsíkon. Azt igyekszik lemérni, hogy a hétköznap fölé emelkedő és színvallásra kényszerítő események micsoda hatást váltanak ki az Etsch völgyében. Így pl. milyen hangulat uralkodik a lakosság körében német-olasz háborúk idején, vagy amikor Tirolt, illetőleg annak egyes részeit el akarják szakítani Ausztriától. Hogyan tesz vallomást magáról a nép nagyobb ünnepségek, pl. az 1859-es Schiller-évforduló alkalmával. Azután azt is figyelemmel kíséri, hogy a politikai pártok alapkőletételénél és működésük folyamán milyen helyet foglal el a nemzeti érzés.

Nem nehéz észrevenni, hogy szerzőnk kétféle módszere közül az előbbi segítségével sok olyan változást láthatunk tisztán a népesség összetételében, amelyek a második időszakaszban alkalmazott eszközök mellett homályban maradnak. St. eljárása tehát, hogy a nevek felhasználását már a XV. században befejezi, csak úgy megokolt, ha az akkor nyert helyzetképen a következő századok semmi lényegeset nem változtattak. Dél-Tirolban azonban nem ilyen a fejlődés útja, hanem ellenkezőleg, a középkor végén elért német túlsúlyt az olasz népáramlás sok helyütt nagyon megingatta. Az eltűnő német és az egyre bő forrásból ömlő olasz nevek ismeretével és feldolgozásával nagyon szépen lehetne lépésről-lépésre figyelemmel kísérni ezt a folyamatot, amelyet nélkülük

könyvünk nem tud eléggé megvilágítani. Nem egyenértékű helyettesítés az sem, hogy a Tirolban megforduló utazók leírásait, egykorú történeti és földrajzi munkák, valamint a népszámlálások idevágó adatait is igyekszik megszólaltatni.

Mindezekkel az eszközökkel, amelyeket használhatóságuk határaival együtt megismertünk, St. a következő módon rajzolja meg a román és germán világ közé ékelődő Dél-Tirol útját. Ez átmeneti vidék népi arculatát két különböző irányból jövő nagy emberáramlás formálja ki. Kr. u. a VI. század végén a Brenner-hágón át megindul a bajor és sváb rajok beszivárgása, és ez a forrás azután egészen a középkor őszéig nem is apad ki. A németség feleslegét folyvást vonzotta az Etsch völgye, ahol a szőlő- és gyümölcstermelés számára nagyszerű lehetőség adódott, mivel itt a dél melege messze behatol az Alpokba. A németajkú telepesek, ahol csak megvetették a lábukat, lassankint felitták a romanizált őslakosságot (rätorománok, ladinok), úgyhogy ebből csak a hegyek közt maradtak összefüggő darabok. A középkor végén zárt tömbben húzódott végig a németség az Etsch mindkét oldalán egészen az Avisióig, a jobb parton lefelé nem ment tovább, a keletre eső hegyes vidéket azonban Vicenza és Verona felé szélesen behintette apróbb-nagyobb nyelvszigetekkel. Nemsokára azonban ez a hatalmas német előretörés beleütközött a renaissance által felébresztett nagyolasz nemzeti gondolatba, amely a XVI. század óta kezdi hirdetni, hogy Itália természetes határa a Brennernél van. A németség nemcsak hogy megtorpan, hanem egyre fogy, mert az új hithez csatlakozó vidékekről nem jöhet többé erősítés, a Tirolban élő protestánsokat pedig a kormányzat kivándorlásra kényszeríti. Ezzel szemben nagy lendülettel kezdődik meg az olasz nép felfeléáramlása és nem is áll meg többé. Elsősorban az egyházon és az iskolán keresztül indította meg a harcot a német elem ellen, és az államhatalom tétlenül nézte a németnyelvű lakosság pusztulását, amelynek megmentésére a mult század végéig nem is történt komoly kísérlet. A német szigeteket csaknem egészen elnyelte a délfelől jövő áradás, a nép- és nyelvhatár Lavistól felcsúszott Salurnig, sőt még a német tömbben is jelentős olasz telepek bukkantak fel. A népességváltozás alapján mindig határozottabban követelte az olaszság, hogy Tirol olaszlakta darabjának (Trentino) önálló élete legyen. Ezt azonban nem sikerült kiharcolnia, pedig titokban sokkal többre, a Brennernél képzelt természetes határig készült, nem törődve azzal, hogy elérésére semmi remény nincsen. A világháborúnak kellett jönnie, hogy a déltiroliak többségének minden megmozdulása ellenére egyszerre megvalósuljon a Brennerig terjedő Itália, az olasz nép majdnem négy évszázados álomképe. St. Germain bizonyság azon általános érvényű tétel mellett, hogy a népek alkalomadódáskor csak azt tudják elérni, amit sok-sok egymásra jövő nemzedék gondolatban már jóval korábban előkészített. Belőle útmutatást meríthet a németség, hogy Dél-Tirol ügyét egy pillanatra se engedje elaludni se jóban, se rosszban. Olaszország, amikor ragaszkodik a Brenner-határhoz és színnémet vidékeket kényszerít hatalma alá, csak a saját előnyét nézi. A németek azonban az Etsch völgyét olyan elv alapján kívánják vissza, amely minden érdeket, különbség nélkül, ugyanazon mértékkel mér: a vitás területen élő nép önmaga döntsön sorsáról. Szerzőnk szerint ezen egymásmelléállítás a német igények felé billenti a mérleget.

Kár, hogy St. könyve a Brenner-alatti német életet Dél-Tirol

részei szerint szétdarabolva tárja elénk. Olvasás közben gyakran érzi ugyanis az ember, hogy ez a beosztás nem eléggé fedi a valóságos helyzetet, és az anyag kikívánkozik a reáerőszakolt keretekből. Az általános adatokat, amelyek az egész terület vagy nép sorsáról beszélnek, egyik vagy másik részhez kényszeríti. A mesterséges szétosztás eredménye azután az a sok-sok ismétlés, amellyel lépten-nyomon találkozunk. Hogy pedig írónk néha milyen önkényesen csatol valamely vidéket ide vagy oda, arra legjellemzőbb a Nonsberg német helységeinek esete. A bevezető részekben azt mondja az említett községekről, hogy jóllehet az Etsch jobb oldalán fekszenek, mégis Merán környékéhez tartoznak inkább, és ezzel kapcsolatban fogja őket tárgyalni (I. 38. l.). Majd pedig ezen terv ellenére egészen más helyen, a Bozen—Salurn közötti Etsch-szakasznál kerül reájuk a sor (II. 281. sk. l.). Dél-Tirol német lakosságának életében nem mutatkoznak olyan mély szakadékok, amelyek indokolttá tennék St. eljárását. Éppen ezért talán helyesebb volna, ha egységes képet rajzolna a németnyelvű népesség multjáról. Nem jutna itt szóhoz mindenegyes kis helység, vagy minden apró német sziget, csakis azok, amelyek valami új színt adnak az egészhez. Az átfogó rajz után, részint alátámasztására, részint pedig azok számára, akik a részletekbe is be akarnak pillantani, jöhet az adatok kisebb egységek (községek stb.) szerinti csoportosítása. Ekkor azonban elegendő az odavágó forrásrészek felsorolása, nem szükséges feldolgozásuk, amint pl. szerzőnk ezt a második kötetben teszi, mert itt már nem látunk újat, hanem csak egy-egy kiszakított részt, amelyek sokkal jobban érvényesülnek az általános kép összefüggésében.

A St. munkájában tárgyalt kérdések, mivel a ma életében szinte kiegyenlíthetetlen ellentéteket váltanak ki, különösen alkalmasak arra, hogy a feléjük közeledő történetírót elragadják a tudomány síkjáról. Könyvünk azonban ellene tud állani minden ilyen kísértésnek. Ahogyan az olasz történészek politikai céloktól sugallt tudománytalan próbálkozásait erős szavakkal bélyegzi meg, ugyanúgy igyekszik kiirtani a komoly történetírással össze nem egyeztethető német túlzásokat, amelyek csupán ártanak, hasznuk nincsen. De nemcsak másokat mér ilyen szigorú mértékkel, hanem ő maga is a kiküszöbölhető torzítások nélkül akarja visszaadni az elmult valóságot. Hogy pedig mindenkinek lehetőséget nyujtson az adatok ellenőrzésére, többezer tanuul hívott oklevelet közöl, egyesekből csak a jellemző részeket, másokat egész terjedelmükben, a perdöntően fontosakat facsimilében. Azt is megtanulhatjuk tehát tőle, hogy a legutolsó betűjéig tudományosan megokolt munka nyomában járhat csak az a mindent meggyőző erő, amely lelket önt az ügy híveibe, a semlegeseket felvilágosítja és megnyeri, az ellenfelek belső szilárdságát pedig megingatja.

Sinkovics István (Bécs).

Szemle.

Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. (Hóman Bálint: A Magyar Történettudomány Kézikönyve. I. kötet. 6/b. füzet.) Budapest, 1934. Magyar Történelmi Társulat, 8°. 256 l., egy táblával. Történettudományi kutatásunknak talán legnagyobb hiánya, hogy a rendszerességet — különösen régi időben — nem tartotta kellőkép szem előtt. Elsősorban az őstörténeti kutatásra akarom ezt vonatkoztatni, de azt hiszem, nem szükséges ezt a megállapítást erre korlátozni, — ellenkezőleg, ki lehetne terjeszteni a történeti tudományokon kívül egyéb szellemi tudományokra is. Kevesebb érzékünk van mint kellene bizonyos színtelen, nem mutatós, de a rendszeres kutatás szempontjából feltétlenül elvégzendő feladatok iránt s kérdések megoldására vállalkozunk, mielőtt a szükséges előmunkálatok megvolnának. Az utóbbi időben e tekintetben örvendetes javulás van s e javulás egyik legszembetűnőbb jelensége a Magyar Történettudomány Kézikönyvének programmja. Ennek egyik megvalósult része az előttünk lévő kötet, melyet elsősorban a magyar őstörténet szempontjából ismertetek; ezt annyival inkább megtehetem, mert a munka nagyobb részében őstörténeti vonatkozású forrásokról szól. Hamarosan negyven év választ már el bennünket „A Magyar Honfoglalás Kútfői" megjelenésének idejétől, de az is bizonyos, hogy e mű a saját kora követelményeinek sem felelt meg. A magyar őstörténet megbecsülhetetlen, minden más felett álló forrásának, Konstantinos Porphyrogennetos „De administrando imperio" című művének idevonatkozó részei még a bonni kiadás szövegét sem adják híven, hanem csak nagyjából, fontos részletek kihagyásával. Gardízí itt adott szövege és fordítása egészen használhatatlan, holott Gardízí művének bennünket érdeklő része még 1897-ben megjelent a szentpétervári akadémiánál Barthold gondos kiadásában és fordításával. Ibn Fadlán szövegét Frähn (1823) és nem Wüstenfeld (1866—70) nyomán közli a MHK. Folytathatnánk a felsorolást, különösen részletkérdéseket illetőleg, de világos már ennyiből is, hogy a magyar őstörténet forrásainak ismertetését és kiadását egészen új alapokon újra kell kezdeni. Hogy hogyan, arra nézve M. munkája szolgálhat például.

M. könyve mintaszerű részletességgel tárgyalja a magyar történet bizánci forrásait, az írók életét és egyéniségét, a munkákat, ezek hagyományozását, történeti értékét, megemlíti magyar szempontból való nevezetesebb részleteiket, s tökéletes filológiai apparátust ad: kimerítően tájékoztat a kéziratokat, kiadásokat, fordításokat és az irodalmat illetőleg. E mellett M. mester az előadásban: a könyv minden részlete világos, arányos és érdekes. Ha nagyjában eddig ismert anyagot is ad, ezt új világításba helyezi a magyar szempont kiemelésével és számos helyen saját részletkutatásaival. Különösen fontos, hogy M. a magyar őstörténettel összefüggő keleteurópai és középázsiai történetet is bevonta a tárgyalás keretébe. A magyar őskorról nagyjában meglehetősen világos képet alkothatunk magunknak, de igen tökéletlen lesz ez a kép akkor, ha csak azokra a gyér adatokra támaszkodunk, melyek közvetlenül a magyarokra vonatkoznak.

A részletekhez van néhány észrevételem. 13. l. Mehmed Zijá művének pontosabb címe: Istanbul ve bogaz iči. Bizans ve 'osmänly medenījetlerinin āsār-i bāqījesi. A 17. lapon Köprülüzade művének címében a második *müesseselerinin* szó helyesen: *müesseselerine* lesz.

29. l. M. elfogadja azt a tételt, hogy Herodotos bizonyos adatai török és finn-ugor népekre vonatkoznak. Sajnos, Tomaschek kutatásai e téren nélkülözik a szükséges kritikai elmélyedést, semmi szilárd megállapítása nincs. Kívánatos volna — M.-nak vannak is ilyen szándékai — hogy Herodotosnak idetartozó fejezetei újabb tüzetes vizsgálaton menjenek keresztül. 56. l. A magyar őstörténet szempontjából fontos a Zacharias Rhetorról nevezett szír krónikának az az 555-i jegyzéke, mely a Kaukázustól északra lakó népeket sorolja fel. Ezek között szerepelnek az onogurok. Nevüket Marquart (Streifzüge, 356.) *ūn(u)gūr*, Brooks kiadása, illetőleg fordítása *unāghur* alakban közli. M. az utóbbit idézi, de — bárhogy álljon is a kézirati hagyományozás ügye — csak az előbbi alak lehet a helyes, mely egy török vagy magyar *onugor, ongur* átírása. 92. l. A Geographus Ravennas műve kétségtelenül értékes forrás. M. szerint „főértéke abban áll, hogy megőrizte régebbi munkák anyagát". Jó lett volna azonban megjegyezni, hogy forrásait rendesen költi. 94. l. A Khorenei Mózesről szóló irodalom egy újabb terméke : P. Nerses Akinian : Moses Chorenatzi. Die Abfassungszeit der ‚Geschichte Armeniens' und die Persönlichkeit des Geschichtsschreibers in neuem Lichte betrachtet. Wiener Ztschr. f. d. Kunde des Morgenlandes XXXVII (1930), 204—17. 102. l. : „Hogy Theophanes a türk és kazár nevet . . . felváltva használja, az nyilván a különböző források használatának a következménye." Ez lehet igaz, azonban kétségtelennek tartom, hogy a VI. század második felétől, tehát a türk hódítás korától századokig egy időben viselték a kazárok a *kazar* és *türk* nevet. 112. l. A Responsa Nicolai papae-nak — úgy tudom — magyar fordítása is van. 127. l. A magyarság nevének legrégibb kétségtelen hitelű feljegyzésében, az Ibn Rusta-féle adatban, nem *mdžγrijjah*, hanem *mu(o)džγr(ijjah)* jelcsoportot látunk. (L. MNy. XXV, 8.) A 131. lapon azt írja M., hogy a „Naum élete" c. szláv fordításban ránk maradt görög munka, mely 924 táján keletkezett, megemlékszik a magyarok honfoglalásáról és a bolgároknak Magyarországból való elmeneküléséről. Érdeklődtünk a hely iránt, azonban a szerző újból megnézve a szöveget, azt állapította meg, hogy a bolgárokra vonatkozó fenti állítás az illető hely téves interpretációján alapszik.[1] 160—61. l. A De administrando imperio részletfordításai közt nincs felsorolva a MHK-ben megjelent fordítás és nincs megemlítve Dieterich német fordítása. 220. l. A *Haszán (Haszan)* nevet ne írjuk németesen *Hassan*-nak. 224. l. A *Gunduz-Alp* név helyesen *Gündüz-Alp*. Jó lett volna kissé részletesebb mutatót adni. A munkák címei általában nincsenek meg a mutatóban, ezért pl. a „De insidiis" de Boor-féle kiadását nem is tudtam hirtelenében megtalálni. De azért a munka könnyen használható s M. mindenképen nagy hálára kötelezte vele a magyar történettudományt. **Németh Gyula.**

Bánfi, Florio: L'origine della famiglia Zriny. (Kl. az Archivio storico per la Dalmazia XVI—XVII. kötetéből.) Roma, 1934. 8°. 27 l. B., miként Zrínyi Miklósról írt nagy munkájában Széchy Károly is, elveti Forstall és Gualdo Priorato kalandos származási tábláját, mely mindenáron előkelő római ősöktől akarja levezetni a Zrínyiek családját. B. okleveles bizonyítékokat keres s főleg a Smiciklas kiadásában megjelent Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et

[1] Legújabban: Magyar Nyelv XXXI (1935), 17. skk. lap. (Moravcsik Gyula: Két X. századi hagiografiai munka a magyarokról).

Slavoniae köteteit aknázza ki. Megállapítja, hogy a Zrínyiek ősei az egykori római területen őslakók voltak, tehát ereikben latin vér folyt. A család ősét bizonyos Istvánban találja meg, ki Gergely testvérével együtt II. Endrétől örök jogon megkapta a Kerkától Záráig terjedő földet és ezzel ők és utódaik megkapták a grófi címet is (1223). Ezt az Istvánt („de Breberio") Trau lakói grófjukká választották s „megszokták, hogy grófjuk állandóan a Brebiri-házból legyen, anélkül, hogy évről-évre választanák". A grófi címre vonatkozólag sokkal elfogadhatóbb magyarázatot ad Széchy. Szerinte a zsupa latin neve comitatus, a zsupán comes s a Brebiri zsupánok így jutottak a comes címhez. A Brebiri-család történetét, emelkedését vázolva megemlíti, hogy II. Károly sziciliai király a Brebirieket rokonainak, majd a királyné rokonainak mondja. B. ebből azt következteti, hogy a család egyik tagja, Stepko, IV. Bélától királyi hercegnőt, talán a király nővérét kapta nőül. Valószínűbb Pórnak Széchynél is idézett véleménye (18. l. 3. jegyz.), amely szerint Brebiri Pál második neje Dragutin István szerb fejedelem és magyar felesége Katalin leánya, Ursa volt. Igy került rokonságba úgy a magyar, mint a sziciliai királyi családdal. Amidőn a család birtokai közül Ostrovicát Nagy Lajos elcserélte a szlavoniai Zrin várával (1347), ettől kezdve nevezték magukat a Brebiriek Zrínyieknek. B. második célja bebizonyítani a Brebiri és Subich-család azonosságának hamis voltát. Miként Széchy, ő is arra az eredményre jut, hogy a Subichok házasság útján jutottak kapcsolatba a Brebiriekkel. Idézi is Wertner munkáját, amely szerint Subich János elvette III. Mladen leányát, Katalint s ez a rokoni kapcsolat adott alkalmat a latin Brebiri és a szláv bevándorolt Subich-család azonosítására. Ezt el is hisszük, bár B. érvelését gyengének találjuk. Ő egyszerűen kijelenti, hogy Lucius téved, az Obsidio Jadrensis névtelen írója pedig nem kompetens író. Megemlíti B., hogy a költő Zrínyi elkeseredve a bécsi udvar mellőzése miatt, kérni akarta Velencétől a Brebiriek velencei nemességének elismerését és oda akart kivándorolni. Halála megakadályozta terve kivitelében, családja kérését azonban kedvezően intézte el a signoria, közben azonban a Wesselényi-összeesküvés tönkretette a Zrínyi-családot. A költővel kapcsolatban említést tesz B. Pázmányról, kit „principe-primate"-nak nevez, holott tudvalevőleg ő még nem volt hercegprímás. A nagy szorgalommal készült tanulmány felhasználja az egész rendelkezésre álló irodalmat, csak az Anjou-kori Diplomáciai Emlékeket nem említi, pedig az I. kötetben több oklevél beszél a Brebiriekről. Bár sok újat nem hoz B. tanulmánya, mégis érdekes, mert több kérdés tisztázásához okleveles bizonyítékokat sorakoztat fel. **Miskolczy István.**

Sinkovics István: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. (Domanovszky S. : Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 8. sz.) Budapest, 1933. 8°. 68 l. A XV. századi magyar nagybirtok története, annak kialakulása, fejlődése, jövedelmezőségének kérdése a magyar gazdaságtörténet megoldatlan problémái közé tartozik. Az okleveles anyag kiadatlan volta a kutatást olyan nagy feladattá teszi, hogy még képzett történetkutatóink is csak félve nyúlnak ehhez a témakörhöz. Ezért nagy örömmel üdvözöljük ezt a doktori értekezést, amely komoly felkészültséggel tárgyalja a kezdődő magyar renaissance főúri udvarainak életét és alapos tanulmányozás után igyekszik tisztázni a XV. század eleji magyar nagybirtok társadalmi viszonyait. Igen behatóan foglalkozik a tanulmány egy még mindig nem eléggé ismert társadalmi jelenségnek, a XV. századi familiaritásnak kérdésével és

érdekes képet fest a kor jobbágyosztályának helyzetéről. Úgy hisszük azonban, hogy kissé túllő a célon, amikor a földesúr „idealizmusát" hangsúlyozza. A „zavaros idők" harácsoló, lelkiismeretlen földesurairól ugyanis, akik közt a condottiere-típus első magyarországi képviselői is helyet foglalnak, nem sok jóindulatot s még kevesebb idealizmust lehet feltételezni. Természetesen ott, ahol a jobbágy és földesúr közti érdekkapcsolatot emeli ki, S. fejtegetései már megállják a helyüket. Bizonyos fogalomzavarra vall, hogy a szerző Acsádyt a történeti materializmus képviselőjének nevezi. Beszélhetünk pozitivizmusról, de a történeti materializmus, a tudományos szocializmus történeti teóriája és harci fegyvere igen távol állott a magyar jobbágyság multjának kutatójától.

Gazdaságtörténeti szempontból egy komoly ellenvetést kell a munkával szemben támasztanunk. S. kétségbevonja, hogy a magyar főuraknak ebben az időben már jelentős készpénzvagyonuk lehetett. Magyarországon a „feudális kapitalizmus", hogy Sombart egy elnevezését használjuk, jóval régebben alakult meg, mint a polgári vagyon. Polgárságunk gyenge, kereskedelmünk, iparunk még aránylag fejletlen ebben a korban, főurainknak pedig szinte kimeríthetetlen anyagi források álltak rendelkezésükre. S. azt állítja, hogy a hadviselés és a főúri élet felemésztették a főúri vagyont. A gazdaságtörténeti kutatás tényei azonban az ellenkezőjéről győznek meg bennünket. A főurak igenis meg tudták őrizni vagyonukat és tudatosan gyüjtöttek kincseket. Gondoljunk csak arra a szerződésre, amelyet Zsigmond korában két testvér (stassoi Mustichius és Juga) kötnek egymással tudatos kincsgyüjtés céljából. (Közöltem „A középkori pénzüzletek története Magyarországon" c. könyvemben, 234. l.) Zsigmond király, ha pénzre, különösen ha nagy összegekre volt szüksége, Magyarországon nem a városokhoz, hanem a főurakhoz fordult, akik ezeket az összegeket mindig könnyűszerrel teremtették elő, természetesen a birtokszerzés reményében. Hiszen ez az alapja annak a különös államhitelrendszernek, amely Zsigmond uralkodása alatt alakult ki : a zálogosítások rendszerének. De maga S. is olyan adatokat közöl, amelyek — bár ő bizonyítéknak szánta őket — megdöntik felfogását ; pl. hogy a Marótiak nehezen teremtettek elő 40.000 aranyforintot, vagy hogy Ilsvai ajtónállómester és Kapolyai János „alig tudnak összehozni 10.000-et" (68. l.). A szerző, aki munkája egyéb részeiben a korral haladó történésznek mutatkozik, itt abba a hibába esik, amelyet tudományos történetírásunk hajnalán gyakran elkövettek. Nem számítja ki számszerűen és a vásárlóképességnek megfelelően ezt a 40.000 forintot. Számszerűen majd egy félmillió aranykoronáról, vásárlóérték szerint pedig ennek az összegnek a sokszorosáról van itt szó. Óriási vagyonnak kellett ott lenni, ahol — bár nehezen — ilyen összeget egyáltalán elő lehetett teremteni. Remélni szeretnők, hogy S. tanulmánya csak bevezetője egy olyan sorozatnak, amely a XV. századi nagybirtok gazdasági struktúrájával fog foglalkozni s amelyben a szerző további kutatásainak értékes eredményeit hasonló rátermettséggel fogja publikálni.

Lederer Emma.

Pajewski, Janusz: Węgierska polityka Polski w potowie XVI. wieku (1540—1571). (Lengyelország magyar politikája a XVI. század közepén.) Kraków, 1932. Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności. 8°. 242 l. P. e magántanári habilitációs értekezésében Lengyelország magyar politikáját vizsgálva, azt nem egyedül a magyar-lengyel politikai lehetőségek, hanem az európai helyzet szerint ítéli meg.

Kiindulópontja az a pillanat, midőn a lengyel politikának döntenie kellett, vajjon a Habsburgok magyarországi törekvéseit fogja-e támogatni, vagy pedig az újszülött János Zsigmond érdekeit védi-e, befejezése pedig az 1571. évi szerződés, melynek célja János Zsigmond helyzetének megerősítése. Fráter György János király halála után Erdély számára a Habsburg-ellenes francia királyban és János Zsigmond nagyatyjában, Zsigmond lengyel királyban keresett szövetséget. Ettől 1540 július 23-án kért támogatást. Zsigmond Kmita Pétert, a korona marsallját küldte Magyarországra, hogy szükség esetén Izabella és János Zsigmond jogait védelmezze meg, de megbizatása szerint Ferdinánd érdekeire és a magyar urak hangulatára is tekintettel kell lennie; a fegyveres segítség küldése elől kitért és azt tanácsolta, hogy a János király halála után maradt pénzből fogadjanak őrséget a veszélyeztetett várakba. Kmita betegségére hivatkozva visszaadta megbizatását. Ezután gyakran változnak nemcsak Zsigmond követjelöltjei, hanem tervei és követeinek adott utasításai is. Végül is október 2-án Czarnkowski András és Górka András azzal az ígérettel küldi Ferdinándhoz, hogy őt magyarországi terveiben nem szándékszik akadályozni és legszívesebben az ő fején látná a magyar koronát. A követek feladata volt még a Ferdinánd és Izabella közti közvetítés is. Ferdinánd Izabellához küldte Czarnkowskit, hogy a békesség érdekében bírja őt rá a váradi szerződés betartására, míg saját követei a Pozsonyba vagy Nagyszombatba való költözésre akarták rávenni. Mindez azonban keresztezte Fráter György elgondolásait. Lengyelország magyar politikájában két áramlat vehető észre. A hivatalos lengyel politika, célja lévén az Ausztriával való jóviszony fenntartása és a gyalui szerződés végrehajtása, azon volt, hogy Izabella hagyja el Magyarországot. A másik irányzat, amelynek lelke Bona, a királyné volt, viszont mindent elkövetett, hogy Ferdinándot céljai elérésében megakadályozza. Bona ellenezte fiának, Zsigmond Ágostonnak házasságát is Erzsébet főhercegnővel. Érthető, hogy e két ellentétes hatás alatt nehéz volt Izabella helyzete. Az 1540—1543. évek közti eleven magyar-lengyel kapcsolatok után 1548-ig csendesebb korszak következett. Zsigmond halálának és Zsigmond Ágost trónralépésének hatását a magyar és német politikai fejlődés szempontjából még nem vizsgálták meg. Zsigmond Ágost szembehelyezkedett anyja törekvéseivel. Politikai elgondolásának tengelye a Jagello—Habsburg szövetség volt, ami a Ferdinánd pártján álló magyar uraknak őszinte örömet okozott, Izabellát viszont még nehezebb helyzetbe juttatta. 1549-ben új lendületet vett Lengyelországban a magyar ügyekkel való foglalkozás. A szenátus úgy döntött, hogy Izabella maradjon Erdélyben és ily értelemben küldött követséget hozzá, a követek visszatérése után viszont Ferdinánd és Zsigmond Ágost oly megegyezést kötöttek, hogy a lengyel politika kijelenti érdektelenségét a magyar ügyekben. Bár a követjárások ezután is folytatódtak, szó sem lehetett arról, hogy a lengyel politika támogatja Erdélyt, amelyet Izabella is elhagyott. Ferdinánd, hogy Izabellával való viszonyát rendezze, Zsigmond Ágostot kérte fel 1553 őszén, hogy Izabellát további tevékenykedéséről beszélje le. Követeinek a hosszas lengyelországi tárgyalások alatt állandó szemrehányásban volt részük. Ezek visszatérve azt ajánlották uruknak, hogy egyezzen ki Izabellával. Zsigmond Ágost is elküldötte Bécsbe követeit, de ezek sem tudtak ott célt érni. Ferdinánd állandó izgalommal figyelte Izabellát, aki, midőn a lengyel közvetítés eredménytelen maradt, vissza is tért Erdélybe János Zsigmonddal. A lengyel politika 1565-ben ismét

kezébe vette a Szatmáron folyó tárgyalások irányítását ; ezek mindig Zsigmond Ágost követének jelenlétében folytak. Az 1570. évi speyeri egyezmény megkötésében Konarski Ádám poznani püspök nagy szerepet játszott. A János Zsigmond halála miatt életbe nem lépett szerződés, majd Báthory Istvánnak Erdély fejedelmévé, később lengyel királlyá választása Lengyelország magyar politikájában új korszakot nyitott meg. P.-nek értékes és a források, különösen a lengyel források alapos felhasználásával elkészített munkájában külön ki kell emelnünk stílusának eleganciáját és kifejező erejét, ugyanakkor azonban nem hallgathatjuk el, hogy a krakkói Tudományos Akadémia nyomdájához méltatlan az, még ha elsősorban a szerző is felelős érte, hogy a magyar nevek — noha megfelelő betűk állottak rendelkezésére — hihetetlenül sok íráshibával kerültek be a könyvbe. **Bottló Béla.**

Gáspár Pál: Báthory István és Palestrina. (A budapesti érseki kat. reálgimnázium és a vele kapcsolatos Rákóczi-kollégium 1933—34. évi értesítője. 13—23. l.) A világhírű egyházi karnagy, a „princeps musicae" 1583-ban ismerkedett meg Báthory Endrével, mikor ez királyi nagybátyja megbízásából lengyel követség élén Rómában járt. Palestrina ekkor hozzá és Báthory Istvánhoz költeményt írt, melyet meg is zenésített. Érdekes, hogy Palestrina 33 kötetben megjelent művei közt alig szerepel egy-két hasonló világi dal. Az első hatsoros disztichon Endrét, a másik, ugyancsak hatsoros, Istvánt dicsőíti. E dalt Palestrina éppen akkor készülő motettás kötetének élére tette és a kötetet ékes előszóval a Báthoryaknak ajánlotta. Szerző a dalt partitúrába foglalta és modern hangjegyekre átírta. Az adatokat a külföldi, főleg olasz Palestrina-életrajzokból gyüjtötte össze ; a magyar történeti művek ugyanis nem emlékeznek meg erről az érdekes művelődéstörténeti adalékról. **Farkas László.**

Bónis György: A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben. (Angyal-Szeminárium kiadványai. 26. sz.) Budapest, 1934. 8°. 46 l. Régi írásaimban többször tettem panasz tárgyává jogtörténeti monográfiáink feltűnő gyér voltát és azt, hogy íróink jogintézményeink történetének csak a mohácsi vészig terjedő részével foglalkoznak. Annál nagyobb örömmel konstatálom, hogy újabban az egyetemi szakoktatás iránya kedvező fordulatot vesz és jogtörténeti irodalmunk több oly értékes dolgozattal gyarapodott, amelyek tárgya jogintézményeinknek a mohácsi vész utáni fejlődése. Ezek közé tartozik B. dolgozata is. Ez egy 1712-ben keletkezett büntetőtörvényjavaslatot ismertet, melynek szerzője — legalább túlnyomó részben — Bencsik Mihály, Nagyszombat város tudós szenátora és országgyűlési követe volt, aki mint a bölcsészettudomány doktora, hites ügyvéd, táblabíró és tanácsos, több mint 20 éven át tanította a magyar jogot, de a római jogban is kitűnt. Az ő felszólalásának eredménye volt, hogy az 1712. évi országgyűlés bizottságot küldött ki egy jogászi munkaprogramm kidolgozása céljából, míg a munka vázlatának kidolgozását magára Bencsikre bízták. A vázlat tíz pontot állított fel, mint sürgős rendezésre szoruló tárgyat tartalmazót, s ezen pontok közül a 9. : „A büntetéseket a cselekményekhez képest szabályozó büntetőtörvénykönyv (praxis criminalis)" tulajdonképen nem más, mint egy szerves egészet képező büntetőkódex javaslata, melyet azután az országgyűlés megtárgyalt és nagyjában el is fogadott, sőt hozzájárult a király is, de amelyből törvény még sem lett, eddig meg nem állapított okból. B. tehát helyesen állapítja meg, hogy itt egy eddigelé nem ismert s a jogtörténeti irodalomban nem méltatott

elaborátummal állunk szemben, mely az első lépést tette meg egy szerves büntetőkódex megalkotásához. Tette pedig ezt oly időben, amikor a Kollonics bíbornok által Ausztria részére szerkesztett *Praxis Criminalis* latin fordításban 1697 óta hozzá volt csatolva a Szentiványi Márton által kiadott Corpus Juris Hungarici-hoz és ily módon tulajdonképen a magyar joggyakorlatba is átment. Szerzőnk ezek szerint azt bizonyítja be, hogy már 80 évvel előbb, mint azt eddigi ismeretünk alapján hitték íróink, egy önálló büntetőjogi javaslatot tárgyalt le a magyar országgyűlés. B. nemcsak ismerteti a javaslatot, hanem méltatja is azt, mint jogtörténeti emléket, mely jogi kultúránkra és joggyakorlatunkra vet fényt.

A magunk részéről B. dolgozatához csupán annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy a Bencsik-féle 1712. évi törvényjavaslat úgylátszik nem egész terjedelmében tárgyaltatott le az 1712-i országgyűlésen. Ezt tartom a magam részéről legelfogadhatóbb magyarázatnak arra nézve, hogy miért nem lett törvény az egész javaslatból s miért cikkelyeztetett be a javaslatnak csupán egy pontja, az 1715. évi 51. törvénycikk alakjában, amely az uzsoráról rendelkezik. Csak így érthető meg, hogy az 1715-i törvények, melyek a büntetőkódex kidolgozását a rendszeresítő bizottságra (systematica commissio) bízták, mégis jónak láttak néhány büntetőjogi vonatkozású rendelkezést törvénybe iktatni. Így a 7. §. a felségsértés esetében követendő eljárást, a 48. §. a gonosztevők szabadonbocsátása útján elkövetett bűnpártolást, az 53. §. a Rákóczi-pártiak által elkövetett visszaéléseket, az 55. §. a hatóság elleni erőszakot, az 56. §. a bányahatóságok tisztjeinek kihágásait s a 94. §. az erdei kihágások hatóságait szabályozza. Igaz, hogy ezek a paragrafusok alig tartalmaznak novumot, hanem túlnyomórészben már a régebbi törvény megerősítéseit, de voltaképen mégis olyan intézkedéseket, amelyek éppúgy várhattak volna az új büntetőkódex megalkotásáig, mint a Bencsik-féle javaslat eddig ismert részei. A szóbanforgó Bencsik-féle javaslat egyébiránt, ha jogászilag tekintve és a XVIII. század elejének jogalkotási rendszerébe helyesen beleillesztve értékes alkotás is, a maga korának babonás társadalmi felfogásain túlemelkedni nem tudott. A javaslat még mindig igen terjedelmes paragrafust szentel a boszorkányságnak s az eljárási szabályok még mindig fenntartják a tortúrát (kínvallatást), amelyet végül Mária Terézia 1776-i királyi rendelete törölt el. Mindez azonban a XVIII. század elejének szemszögéből veendő számításba s a javaslat jogászi értékén nem sokat változtat.

Gábor Gyula.

Marczali Henrik: A katonai Mária Terézia-rend körül. (Értekezések a tört. tudományok köréből. Kiadja a M. T. Akadémia. XXV. k. 2. sz.) Budapest, 1934. 8°. 25 l. A Mária Terézia-rend közjogi jellege körül folyó vitába — melyről a Századokban nemrég (1934. 366. l.) megemlékeztünk — egy akadémiai felolvasásban Petrichevich ezredes oldalán beleszólt M. is. A cím után ítélve, azt vártuk volna, hogy a szerző cáfolni fogja Reiner és Polner érveit és újabb bizonyítékokat sorakoztat fel a rend magyar közjogi jellege mellett ; M. azonban csupán Reinernek azzal az állításával száll szembe, hogy Mária Terézia európai nagyhatalmi állását ausztriai fejedelmi minőségében foglalta el. Ezt a kérdést is sommásan, pár mondatban elintézi azzal, hogy a nagyhatalmi állást a magyar csapatok szerezték meg, s hogy egyes európai hatalmak — angolok, hollandusok, franciák — 1745, sőt 1748-ig magyar királynőnek címezték a Habsburg-ház fejét s mint ilyennek szavaztak meg hadi segélyeket. Minthogy forrásait nem

jelöli meg, nincs módunkban állításait ellenőrizni, de mindez amúgy sem dönti el azt a kérdést, hogy a királyné a rendet magyar rend gyanánt alapította-e? Magával a Mária Terézia-renddel M. csak annyiban foglalkozik, hogy a kolini csata leírásával kapcsolatban Buday Ezsaiás „Magyarország históriájá"-ból kiírja a rend alapítását és közli az alapszabályok néhány pontját. Ennek nincs tudományos értéke s az egész értekezés is inkább csak szellemes csevegés, amelyben a szerző a tárgyhoz nem is tartozó kérdéseket vegyít össze, minők: Magyarország és Ausztria közjogi és gazdasági viszonya, a magyar csapatok kiválósága, a császári sereg szelleme, II. József egyénisége, az 1790. évi török háború stb. **Döry Ferenc.**

Vasskó Ilona: A pécsi püspöki könyvtár francia nyomtatványai és kéziratai. (Közlemények a pécsi Erzsébet-Tudományegyetem könyvtárából. 33. sz.) Pécs, 1934. 8°. 124 l. — **Nagy Rezsőné Géfin Mária: A szombathelyi Herzan-könyvtár francia könyvei és kéziratai.** (Specimina diss. fac. philos. reg. hung. univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis. 57. sz.) Győr, 1934. 8°. 96 l. Birkás Géza, úgy látszik, tervszerűen dolgoztatja fel hallgatóival a vidéki könyvtárak francia könyvanyagát. A feladat valóban magától kínálkozik, mert a magyar barokk korszak könyvtárainak a gazdag francia könyvanyag jellemző vonása. Így került sor most a pécsi és a szombathelyi püspöki könyvtárakra. Amazt főleg Klimó György, majd Esterházy Pál és Koller József kanonok gyüjtötték össze. Koller a forradalom idejében még egyenesen Franciaországból is próbált könyvet szerezni emigráns papok segítségével, mert nagyon érdekelte őt a francia egyház sorsa. Ebben az időben azonban már nagy nehézségekkel járt a francia könyv behozatala és talán ez is egyik oka, hogy a francia könyvek egyszerre megritkulnak ez évek idején a magyar könyvtárakban. Koller különben több francia emigránsnak nyujtott menedéket, sőt egyiküket, valami Villemur nevű őrgrófot, meg is gyanusították az éremgyüjtemény elveszésével kapcsolatban. V. több részletet is közöl a könyvekkel kapcsolatos francia levelezésből, mely a nagyszámú hitvédelmi munkával együtt még jobban megérteti velünk, miért éppen Pécs lett a felvilágosodás elleni magyar hitvédelem gyujtópontja: buzgó szellemi élet folyt itt, mely igyekezett mindig lépést tartani az európai áramlatok megismerésében.

A csehnémet születésű gróf Herzan Ferenc volt a szombathelyi püspöki könyvtár alapító mecénása. A műbarát barokk-főpap típusa, aki lelki jóságával és tapintatos politikájával úgy Róma, mint Bécs bizalmát birta. Megdöbbentő olvasni, hogy a könyvtár legnevezetesebb 11 darab kézirata 1909-ben eltűnt és csak egyikük, egy igen jelentős cseh kézirat került antikvárius révén a Nemzeti Múzeumba. Az eltűnt kéziratok között elsőrendű francia ritkaságok szerepelnek: livre d'heures-ök, melyekre különösen pályáznak a könyvtártolvajok. (Így tűnt el a háború után az akadémiai könyvtárnak is egy ilyen miniált livre-d'heures-je.) A francia anyagban természetesen Herzannál is a hittudomány uralkodik, de az egykorú történeti és információs irodalom is jelentékenyen van képviselve. A könyvek gyüjtési módja és a kiválasztott anyag arról tanuskodik, hogy Herzan bibliofil ember volt, ritka kéziratok és kiadások érdekelték elsősorban. Birkás Géza gondolata igen hasznosnak mutatkozik. Ha ezt a munkát rendszeresen folytatjuk, igen használható francia könyvanyag áll majd rendelkezésére a kutatónak, ki eddig bécsi és német könyvtárakra volt utalva tanulmányainak kiegészítésénél.

Eckhardt Sándor.

Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója. Sajtó alá rendezte Alszeghy Zsolt. Budapest, 1931. Genius—Lantos kiadás. 8°. 140 l. Bár a munka nem a rabság idején, hanem sokkal később, 1828-ban készült, mégis olyan elevenen, a pillanatnyi benyomás olyan intenzitásával tárja elénk írója élményeit, mintha egykorú feljegyzéseket tartalmazna. Az ebben a könyvben is megnyilvánuló élénk szellem igen jellemző K.-ra. A széleskörű érdeklődés, az alkotó léleknek az a sajátossága, hogy a nyert impressziókat nemcsak a maga számára dolgozza fel, hanem átadja — lehetőleg minél szélesebb rétegű — környezetének is, kisgyermekkora óta megvolt benne. Lelki aktivitása magyarázza Martinovics összeesküvésében való részvételét is. A titokzatosság képzeletére és a teátrális iránti erős érzékére hatott, Hajnóczi barátsága pedig a felvilágosodás eszméin kiművelt szellemét fogta meg. Alapjában véve azonban távol állott minden forradalmi gondolattól. A középnemesség magasműveltségű tagja volt, jószívű és bizonyos mértékig szabadelvű, de attól, hogy a magyar társadalom testében változásokat óhajtott volna, minden családi tradíció, minden gyermekkori emlék visszatartotta. A „Fogságom naplója" K.-t a szenvedések éveiben állítja elénk és nemcsak mint irodalmi alkotás, hanem mint történeti dokumentum is nagyértékű. Igaz köszönet illeti Alszeghy Zsoltot és tanítványait, akik szövegkritikai alapon adták ki és mindenki számára hozzáférhetővé tették. **Vozáry Judit.** (Szeged).

Meszlényi Antal: Severoli bécsi nuncius egyházpolitikája (1802—1816.) főtekintettel Magyarországra. Budapest, 1932. 8° 33 l. II. József egyházpolitikája a szellemi kapcsolatokat lazította meg Róma és a magyar katolikus egyház között, a francia háborúk pedig tényleg is lehetetlenné tettek minden összeköttetést a katolikus egyház fejével. VII. Pius francia fogsága idején (1810—14) Severoli bécsi nuncius minden felsőbb utasítás nélkül vezette a nunciatura ügyeit, jelentései tehát rendkívül fontosak. M. értekezésében a jelentésekből a magyar vonatkozásokat állítja össze. Ezek közül a fontosabbak a tanító szerzetesrendek visszaállítására, az egri érsekség, valamint a szatmári és kassai püspökségek alapítására és az egyházmegyei papnevelés újjászervezésére vonatkoznak. Nagyfontosságúvá válik Severoli működése az 1809-iki hadjárat alatt, amikor a francia előnyomulás elől Magyarországra kénytelen menekülni s innen indít eredménytelen akciót a pápai állam megmentése érdekében. A bécsi kongresszuson eredménnyel vesz részt Consalvi bibornok mellett. M. tanulmánya Severolinak főleg két nagyobb, összefoglaló jelentésén alapszik. Az egyik 1809-iki magyarországi útjáról szól; ebben igen jellemző, hogy a magyarok, még a protestánsok is, milyen szívesen fogadták a pápa képviselőjét. A papság szellemében azonban a jozefinizmus mély nyomokat hagyott, amelyet a kormány intézkedései még inkább elmélyítenek. Másik összefoglaló jelentésében, 1814-ben, a Rómában visszatért pápának négyévi működéséről számol be. M. értekezése sok becses és használható adatot tartalmaz, de meglehetősen a felszínén halad a problémáknak. Így nagyon röviden, néhány semmitmondó szóval intézi el Consalvi államtitkár és Severoli szereplését a bécsi kongresszuson, holott ennek már nagy irodalma van, amiről M., úgy látszik, nem vett tudomást. A magyar vonatkozások így kiszedegetve az események nagy összefüggéseiből, érdekes adalékokat szolgáltatnak ugyan, de a kérdést nem tisztázzák minden részletében. **Tóth László.**

Takáts Sándor: Kémvilág Magyarországon. I—II. k. Budapest, 1934. Franklin-Társulat. 8°. 168, 185 l. A munka a szentszövetség idejéről szól, de elszórt feljegyzéseivel átfogja az egész reformkort. Ferencnek a bizalmatlanság jegyében elindult kabineti abszolutizmusához nyujt meglepő kiegészítéseket, ahhoz a kormányrendszerhez, amelynek politikája a mozdulatlanság fenntartása, legfőbb eszköze pedig az a kémrendszer, amely az egész monarchiát behálózva, megfigyeléseit a társadalmi élet minden mozzanatára, sőt — a postát a maga szolgálatába állítva — a vezetőegyéniségek magánéletére is kiterjeszti. Magyarországon és Erdélyben különösen jelentőssé teszi az uralkodó szemében a titkos rendőrség szerepét a legbizalmasabb tanácsadók (Baldacci, Kollowrat) magyarellenessége. Éppen ezért megyei tekintélyek és országos nagyságok lépéseit azonnal követik a kémek és titkos megbízottak jelentései. A lassan meginduló reformtörekvések gondolati és hangulati elemei, a nemesség ébredő nacionalizmusának a külsőségei mind figyelemreméltó anyag a titkosrendőrség számára, amely a pohárköszöntők érzelmes szavaiban, az országgyűlések szüreti mulatságaiban, az ellenzéki bálokban és társas összejöveteleken éppen úgy keresi a gyanúsat, a változást óhajtó és a kormányrendszerrel való elégedetlenséget elárulo hangokat, mint a kerületi és országos ülések tanácskozásaiban és politikai vitáiban. Mindig aprólékosak, igen sokszor túlzók és naivak ezek a jelentések, de mindenkor jellemzők arra a szellemre, amely minden szabadabb megmozdulást — még ha az messze a megvalósulástól, csupán gondolati vagy hangulati formában jelentkezik is —, veszedelmesnek, forradalminak tart, azokban az években, amikor Magyarország és Erdély a korszerű reformok útjáról már nagyon is lekésett és az újkori életformáktól sajnálatosan elmaradt. A feldolgozásban a titkosrendőri jelentéseken van a hangsúly, de ezek mellett és ezeken keresztül még sok színes rajzban elevenedik meg az olvasó előtt a XIX. századi fejlődés számos részlete. Nemzetiségünk diadalmas előtérbejutása tűnik ki a kezdet nehézségeivel küzdő magyar színészet fokozatos érvényesüléséből; gyorsan magyarosodó városaink polgári őrhadainak hazafias hangú zászlószenteléseiből pedig a magyar nemesség újjáéledt nacionalizmusának és életformáinak az átalakító hatása. A titkos konventikulumok korlátlan szólásszabadsága és radikálizmusa lelkes, de nem egyszer heves és türelmetlen liberalizmust hirdet, amelynek szélsősége az országgyűlési ifjúság fegyelmezetlenségében és a barokk pompával megrendezett főispáni beiktatások zajos tüntetéseiben nyilvánul meg. A könyv minden egyes fejezete a maga tarka színeivel gazdag összetevője ennek a kornak, amelynek elmaradt állapotaiból az újjáalkotás vágya és lendülete érzik ki helyes és elítélhető megnyilatkozásaival együtt. Maga a munka nem tudományos feldolgozás, hanem ötletszerű; szerkezetéből hiányzik a szigorú rendszer és merev tervszerűség, adatai az elbeszélő író spontánságával következnek egymásra, ennélfogva mindig közvetlenül hatnak. Nagy érdeme, hogy a később elpusztult osztrák belügyminisztériumi levéltár anyagának az összegyüjtésével hasznos adatokat őrzött meg a későbbi tudományos feldolgozás számára. Így különösen felhasználható lenne T. könyve Wesselényi modern életrajzának a megírásánál, akinek az egyéniségén keresztül önként kínálkoznék az erdélyi állapotok bemutatása és ugyanakkor a magyarországi vonatkozások feltüntetése is. A könyv egyik legbecsesebb értéke azonban a már említett közvetlensége. Eredeti stílusával, lelkes hangjával méltán sorakozik T. korábban megírt műveihez, amelyeknek könnyen folyó előadásmódja, kedves humora, színes, eleven, köz-

vetlen leírásokban és elbeszélésekben hűen szemlélteti azt a kort, amelyet ismertet, s ezzel nagy mértékben keltette fel a közönség érdeklődését a nemzeti mult iránt. **Varga Johanna** (Hegyeshalom).

Kincs Elek: Kölcsey a közéletben. Szombathely, 1931. 8°. 59 l. A szerző Kölcseyt mint az élet cselekvő emberét óhajtja bemutatni és elsősorban országgyűlési küzdelmeit kíséri figyelemmel. K. mulasztással vádolja történetírásunkat e pályafutás kellő méltánylásának hiányáért, azonban tanulmánya után sem mondható el, hogy a hiány. Kölcsey közéleti tevékenységének kellő méltatása, most már megszűnt volna. A dolgozat nagy fogyatkozása, hogy a szerző nem képes a mű középpontjában álló egyéniséget korába, így közelebbről az 1832—36. évi országgyűlés folyamába beállítani. A kép egészen mozaikszerű, az adatok lazán függenek össze és kimerítőknek sem mondhatók. De amint nem előnyös oldala a részletkutatásban való elmélyedés, éppen úgy nem árul el a felmerülő kérdések elemzésében sem jártasságot s előadásában általában a felszínen mozog. A dolgozat egyik fejezetében (VI. A szabadságért.) Kölcseynek a szabadságért vívott küzdelmével foglalkozik ; szép feladatként kínálkozott volna itt Kölcsey szabadságfogalmának meghatározása, mely hol egészen a rendi koncepció szellemében, hol a kora-liberálizmus erkölcsi alapokon nyugvó alakjára emlékeztetően jelenik meg. Éppen Kölcsey pályájának méltatása nem nélkülözheti az ily elvi alapvetést, ezzel azonban K. dolgozatában sehol sem találkozunk. Ehelyett egészen vulgáris meghatározások tűnnek fel több helyen ; különösen az említett VI. fejezet bővelkedik ilyenekben (liberalizmus stb.). Stílusa is több helyen csiszolatlan (az arisztokraták „slepphordozóiról", „külföldet majmoló főurakról", majd a „minden hájjal megkent ravaszság" és „raffinéria" útjáról stb. beszél); a jelenre vonatkozó utalásai néha erőltetettek és általában szükségtelenek. A függelékben K. a Kölcsey számára készült utasítást, az Országgyűlési Tudósítások Kölcsey távozására vonatkozó részét és Kölcsey Antónia naplójából vett részleteket közöl. **Varga Zoltán** (Debrecen).

Hermann Egyed: A magyar katholikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932. 8°. 125 l. A magyar katholikus egyház és papság szerepe a szabadságharcban Meszlényi Antal munkája (A magyar katholikus egyház és az állam 1848/49-ben, Bp. 1928) után is egészében megoldatlan maradt. Történetírásunk ugyanis eddig még egyáltalában nem, vagy csak alig végezte el ennek a problémának szintétikus megoldásához nélkülözhetetlenül szükséges részletkutatásokat. H. könyve ennek a kérdésnek egyik igen fontos, s eddig leginkább csak szubjektív felfogásban ismertetett részletével, a szabadságharcban részt vett katholikus papok sorsával az önkényuralom idején, foglalkozik. A munka a kérdést sikerrel oldja meg, a szerző igazán széleskörű levéltári kutatások alapján, minden érzelmi momentumtól teljesen menten szigorú tárgyilagossággal és módszerességgel tárgyalja mindvégig témáját. A könyv hibái inkább abból származnak, hogy H. az általa felkutatott levéltári anyagnak minden elismerésre méltó alapos felhasználása mellett kissé kevés gondot fordított az irodalom és a sajtó gazdag anyagának értékesítésére. Az egykorú hírlapokból mindössze csak a Religiot használja, pedig máshol talán még sokkal értékesebb anyagot talált volna. Azután kevéssé érdeklik H.-t a könyvében tárgyalt személyek előélete vagy további sorsa. Ilyen természetű, rendszerint szűkszavú megjegyzéseket csak a legismertebb egyéniségeknél találunk tőle. Pedig egyáltalán nem lett volna meddő fáradság — és

ebben a különböző egyházi természetű, kétségkívül bőséges forrásokon kívül, sok esetben már Szinnyei írói lexiconja is irányítóul szolgálhatott volna, — az elítélt papoknak a szabadságharcot megelőző irodalmi és közéleti szereplését vizsgálat alá venni és így megteremteni a logikus kapcsolatot előző működésük, az abszolutizmus alatti helyzetük, valamint a kiegyezés után alakult életsorsuk között. Ezt H. kevés fáradsággal, de igen sok, a magyar katholikus egyház XIX. századi történetére éles világosságot vető tanulsággal megtehette volna, ha az anyaggyüjtésnél a levéltári kutatás mellett az irodalom feldolgozására is hasonló gondot fordít. E kissé egyoldalú anyaggyüjtés, valamint néhány apróbb hiba dacára is H. munkája egyik legbecsesebb forrása a magyar katholikus egyház történetének a szabadságharc és az abszolutizmus idejében. **Tóth László.**

József főherceg: A világháború, amilyennek én láttam. (Napló és hivatalos akták alapján.) Az aktaszerű anyagot összegyüjtötte és összeállította *v. Rubinthy Dezső*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1930—1933. IV—VII. kötet. 8°. 12+886 lap+44 melléklet; 8+928 l.+31 mell.; 12+708 l.+33 mell.; 7+670 l.+57 mell. József főherceg háborús naplójának, melynek a VII. kötet befejező részét képezi, első kötete 1926-ban, nyolc esztendővel ezelőtt hagyta el a sajtót. S bár a közbeeső időben e naplókról különböző folyóiratokban — így az első kötetekkel kapcsolatban a „Századok" hasábjain is már három ízben[1] — megjelent részletes és kimerítő ismertetések után nem sok mondanivalónk maradt, mégis, ahogy ezúttal az utolsó köteteken végigtekintünk s ezzel kapcsolatban az egész művet magunk elé idézzük, nem mulaszthatjuk el, hogy még egyszer rá ne mutassunk ennek a hatalmas munkának nem mindennapi értékeire. A könyv több, mint amit a cím — „A világháború, amilyennek én láttam" — mond. Mert a naplórészletek, melyek valóban mintegy szubjektív képét adják a nagy küzdelemnek, egy, Rubinthy altábornagy által kiváló szorgalommal összeállított, a világháború fontos és kellő részletességű ismertetését tartalmazó szilárd keretbe vannak beillesztve, sőt a szöveg között, illetőleg a függelékben közölt jelentések, parancsok, helyzet-vázlatok, kimutatások, hadrendi beosztások stb. pillanatról-pillanatra feltárják az okokat is, melyek a naplójegyzések készítőjének felfogását, hangulatát stb. az illető helyzetben és időpontban előidézték. A munka tehát a háború szubjektív képét annak objektív képe mellett mutatja be s megmagyarázza, hogy valamely momentum miért látszott éppen akkor éppen olyannak; s így sokszor megkapóan érzékelteti azt is, hogy dolgok, események, melyek ma, többszörös feldolgozás és több oldalról való megvilágítás után, egyszerűeknek, könnyen megérthetőeknek, határozott körvonalúaknak látszanak, milyen áttekinthetetlen, bizonytalan formában mutatkoztak akkor a legmagasabb beosztású (József főherceg a tárgyalt időben — 1916 december és 1918 november között — már hadsereg-, illetőleg hadseregcsoport-parancsnok volt), tehát legszélesebb perspektívával rendelkező hadvezetők és államférfiak előtt is. (Elég lesz talán, ha itt példaként csupán arra a zavaros, kusza és nehezen tisztuló képre utalunk, amely az összeroskadt orosz birodalom fegyveres erejének felbomlásáról a központi hatalmak főhadiszállásain lassan kialakult.) Másfelől a naplóbejegyzések — melyek a német és osztrák-magyar hadvezetés technikáját, az Oberste Heeresleitung és az Armee-Oberkommando nem mindig zavartalan

[1] 1927. 71—79. l. 1929. 67—81. l., 440—443. l.

együttműködését is szépen megvilágítják — a nélkül, hogy kifejezetten jellemezni akarnának, egy-egy helyzet vagy beszélgetés leírásával igen jól karakterizálják e korszak egyes exponált alakjait. Például nagyon jellegzetesek azok a benyomások, melyeket József főherceg Károly királynál tett látogatásai, illetőleg a királyi kihallgatások után feljegyzett s egy rövid találkozás véletlenül éppen elég színtelen leírása mögött is kirajzolódik az öreg marsall, Hindenburg nemzete és császára fölé magasodó emberfeletti alakja. S végül a hadtörténelmen túl a politikai történet is hálás lehet azokért az adalékokért, melyeket a rettenetes nyomás alatt megrendült monarchia testében, belső szervezetében megindult lassú erjedés, majd a rohamos összeomlás lefolyásáról e naplókból meríthet. Ennyi érték mellett nem akarunk e hatalmas munkával szemben mellőzhető kifogásokat támasztani, így csak futólag említjük meg, hogy a mű rendkívüli terjedelme (a hét kötet együtt több mint 5500 oldal) néhány — hasonló helyzetet vagy hangulatot festő — részlet, illetőleg néhány családi vonatkozású feljegyzés mellőzésével talán csökkenthető volt volna. E megjegyzésünk azonban természetesen nem kívánja csorbítani s nem is csorbíthatja e könyv kiváló érdemeit. József főherceg naplója a világháború magyarországi irodalmának kétségtelenül legnagyobbszabású alkotása, mely egyes, különösen sikerült lapjain e gigászi küzdelem számos momentumát már nem is a fotográfia, de valósággal a mozgófénykép hűségével és elevenségével vetekedő megrázó erejű leírásokban örökítette meg az utókor számára. **Varga Endre.**

Hanika, Josef: Ostmitteldeutsch-bairische Volkstumsmischung im westkarpathischen Bergbaugebiet. (Deutschtum und Ausland. 53. sz.) Münster i. W., 1933. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung. 8°. XVI + 139 l. Németpróna, Körmöcbánya és vidéke, továbbá Pálosnagymező német lakosságának származási helyét iparkodik megállapítani a szerző. Nehéz feladatra vállalkozott, mert e nyelvszigetek 6—700 éves multúak, sokféle hatás alá kerültek, s így tisztán nyelvészi alapon alig-alig lehetne megnyugtató eredményre jutni. H. jól ismeri e nehézségeket s éppen ezért a lakosság történeti multját, szokásjogát is vizsgálat alá veszi, hogy a nyert eredményt nyelvtörténeti kutatásaival összevethesse és így legalább hozzávetőleg tudjon következtetni e nyelvsziget eredetére. A lakosság településéről szólva, külön foglalkozik a falvak, külön a városok keletkezésével, a helységnevek eredetével, majd a lakosság szokásjogával, önkormányzatával. Az okleveles anyagot átkutatta, lelkiismeretesen kihámozva a szükséges adatokat; foglalkozott azután a kuttenbergi joggal, mely szerint Körmöcbánya élt. Eredményképen kimondja, hogy a telepesek nagy része a Szudeták vidékéről vándorolt be, mert a falubeliek települési módja, a körmöci polgárság eredete, a telepek neve erre a vidékre utal. E vizsgálódások után széles alapon kutatja a telepesek nyelvjárását. Behatóan foglalkozik ennek jelenségeivel, nevezetesen a szilézziai és bajor befolyással, a szláv szókincs hatásával, a tájszólások földrajzi eredetével, s külön Körmöcbánya nyelvjárásával, mely némileg elütő a németprónaitól. Széleskörű vizsgálódásainak az az eredménye, hogy a lakosság nyelve a keleti középnémet nyelvterületről való ; alapja a szilézziai nyelvjárás, mely idővel bajor elemeket szítt magába. A bajor hatás még a betelepülés előtt mehetett végbe, még pedig morva területen ; a betelepülés után bajor-osztrák bevándorlás folytán újabb elemek jutottak a nyelvbe. E hatás Körmöcbánya és vidéke lakosságának tájszólásán vehető észre, amely a morva

Schönhengst helységre és az iglaui nyelvterületre utal. Foglalkozik még H. a nyelvterület néprajzával is. Nem szándékozván azonban ezt egészen feldolgozni, csupán példákat hoz fel a néphit egyes jelenségei köréből annak bizonyítására, hogy ezek is a Szudeták vidékére utalnak. Szerző a történeti igazság kiderítésére törekszik s ezért megállapításaiban óvatos, szinte aggályoskodó. Forrásmunkáit lelkiismeretesen felhasználja, köztük több magyarnyelvű művet is. A történeti rész megírásához Ernyey József múzeumi főigazgatótól nyert útbaigazítást; neki köszöni e rész átnézését is. Munkájához néhány jellemző képet, nyelvtörténeti térképet és az egyes nyelvi jelenségek feltüntetésére több grafikont csatol. Könyve határozottan nyereség a tudomány számára. Mivel külföldi írók a Felvidék településével ismételten foglalkoznak mostanában, kívánatos lenne, hogy kutatóink a felvidéki *magyarság* települési viszonyainak több időt szentelnének s így megakadályoznák annak feledésbe merülését, hogy a magyarság is végzett kultúrmunkát a Kárpátok lejtőin.

Relković Néda.

Dvihally Anna Mária: A budai szőllőművelés története. (Domanovszky S.: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 4. sz.) Budapest, 1932. 8°. 126 l. Az értekezés végig kíséri Buda szőllőművelésének egész multját. A jólét bizonyos fokát elért kereskedő és ipart űző polgárok már a város életének első századaiban megteszik az első lépéseket a környékbeli dombok beültetésére. Bortermelő lázuk árendás földekre is kiterjeszkedik és virágzó szőllőtermelésük neves lesz az országban. Károly Róbert is, a Vencel-párti Buda ellen indulván, szőllői letarolásával vél érzékeny csapást mérni a város falai közé szorult budaiakra. A többszöri csapást kiállt szőllőkre igazi romlást a felszabadító háborúk hoztak; a török kor e tekintetben korántsem jelentett oly nagy visszaesést, mint gondolnók. A második fejlődési időszak az 1686 utáni évekkel indul meg. A lakosság kicserélődésével megváltozott a szőllőgazdálkodás arculata is. Az új telepes rácok kis dominiumokban rendezkednek be és a budai jó vörösborokat is ők honosítják meg, a korábbi kizárólagos fehér fajokkal szemben. A XVIII. századi viszonyokról, művelési módokról, dülőbeosztásokról a tanácsi jegyzőkönyvek alapján részletes tájékoztatást nyujt a szerző. Ez az idő azonban már a hanyatló kor kezdete. Borhamisítások gátolják az amúgy is nehézzé váló értékesítést. Végezetül a filoxera pusztítása zárja be a hosszúéletű virágzó szőllőkultúra kapuit. D. a rendelkezésére álló forrásanyag szerint a XVIII. századi állapotokat részletesebben, a megelőző idők képét vázlatosabban rajzolja meg. A középkori állapotokat jórészt Salamon Ferenc monografiája és a budai jogkönyv alapján jellemzi; a második részben a már említett tanácskönyvek és az 1789-i összeírás szolgáltatják az előadás anyagának nagy részét. Javára lett volna a dolgozatnak, ha a szerző a termésértékesítésekre vonatkozóan szélesebb alapokra helyezi előadását és kiterjeszkedik az országos viszonylatokra, lehetőleg adatokat megemlítve, nem — mint teszi — általánosságban. Ekkor volna ugyanis látható, hogy vajjon mennyi hasznot nyujtott még a nehéz értékesítés mellett is a szőllőgazdálkodás. E szélesebb horizonttal talán nem volna érezhető a dolgozaton az az igénytelenség, amely így többé-kevésbbé megüli.

Gerendás Ernő (Róma).

Haiczl Kálmán: Érsekújvár multjából. Érsekújvár, 1934. 8° IV+321 l. A trianoni béke az elszakított Felvidék magyarságát kulturális téren rendkívül válságos helyzetbe sodorta. Amíg Erdély-

ben, annak sajátos viszonyaiban és történetében gyökerezve, az összeomláskor nagyban-egészben készen állott a tudományos, irodalmi és művészeti élet önálló folytatásához szükséges organizmus, addig a felvidéki magyarság kultúrája, az egységes magyar kultúrának ez a része, az új államhatárral levágatván az anyatörzsről, táplálék hiányában, gyökértelenül lassan hervadni, pusztulni kezdett. Gyökereket, életerős hajtásokat máig sem tudott ereszteni. A tudományos történetírás teljes hiánya a legfeltűnőbb. Ez annál különösebb, mert hiszen közismert, hogy a nagy nemzeti csapások mindig felkeltik a közönség történeti érdeklődését, amikor az emberek a sivár jelen számára a multban kerosnek vigasztalást s a multból akarnak erőt meríteni a felemelkedéshez. A felvidéki magyarság ilyen igényei mindeddig kielégületlenek maradtak, még egész diletáns próbálkozásokról is alig van tudomásunk. Kétségkívül oka ennek az, hogy a Felvidék minden magyar történelmi mű elől hermetice el van zárva s ha valakiben szunnyadoztak is volna ott történetírói hajlamok, magára hagyatva, tájékozatlanul nem merte azokat életre kelteni. Tavaszi ugaron őszkor elhullott magból kelt gyenge hajtás csak H.-nak előttünk fekvő munkája is, mégis örülnünk kell neki, mert talán új vegetáció kezdetét jelenti.

Az óvatos „Érsekújvár multjából" cím dícséretreméltó törekvést takar. H. Érsekújvárnak, ennek a híres magyar végvárnak zaklatott életét mondja el alapításától lerombolásáig s nyilván azért adta könyvének ezt a címet, mert maga is érezte, hogy amit nyujt, az nem a története Érsekújvárnak. Az „Érsekújvár multjából" valahogy úgy viszonylik Érsekújvár történetéhez, mint Anonymus krónikája a honfoglaláshoz ; érdekes mozzanatok vannak benne elmondva röviden, majd jelentéktelen események, olykor nem is odatartozók, hosszadalmasan, de azt, hogy miből és hogyan épült a vár, amelyről 300 oldalon beszél, kik és hogyan éltek benne és környékén, mi volt a körülötte másfélszázadon át folyó harcnak a hatása emberekre és a vidékre, röviden, milyen volt Érsekújvár története, nem tudjuk meg, legfeljebb csak sejtjük itt-ott a könyvből. Pedig H. sokat olvasott, Istvánffytól, Bél Mátyástól kezdve a Levéltári Közlemények legújabb évfolyamáig. Ám ennek dacára tudományos fegyverzete alig éri el a mult század hatvanas éveinek a mértékét s a könyv jegyzetei alapján azt hihetné az ember, hogy a szerző nincs tisztában a levéltári kutatások fontosságával. H. ugyanis csak az esztergomi prímási és káptalani levéltárakból használt fel néhány iratot. Nagyon sajnáljuk ezt, mert a Buda eleste után az esztergomi érsek által alapított, majd a királynak átadott és a Rákóczi-szabadságharc után lerombolt, tehát tipikusan török hódoltságkori Újvár rendkívül alkalmas lett volna arra, hogy történetében a törökkori magyar végvár születése, élete és halála megrajzoltassék. Folyóiratunkban e hiányokra rá kellett mutatnunk. De ha úgy nézzük a könyvet, hogy H. nem a magyar történettudományt akarta vele előbbre vinni, hanem a felvidéki magyarság történeti érdeklődését kívánta valamelyest kielégíteni, akkor azt kell mondanunk, hogy nem végzett hiábavaló munkát és elérte célját. Ez esetben az „Érsekújvár multjából" a magyar kultúra számára többet jelent, mint ha szerzője mintaszerű értekezést írt volna a törökkori magyar végvárakról. Kár, hogy a kettőt együtt nem tudta megoldani. **Pleidell Ambrus.**

Rapcsányi Jakab: Baja. (Magyar városok monográfiája. XIV. k.) A magyar városok monográfiája kiadóhivatala. Kiadótulajdonos : dr. Ladányi Miksa. Budapest,VII. Dohány-u. 84. Budapest, 1934. 8°.

671 l. A munka a városi monográfiáknak abba a sorozatába tartozik, amelyről néhány ismertetés folyóiratunk hasábjain is megjelent már. Ezek a kritikák mind a legnagyobb megütközéssel, sőt felháborodással emlékeztek meg arról a vállalkozásról, amely nem törekszik tudományos színvonalon mozgó helytörténeti művek kiadására és egyáltalában nem fordít különösebb gondot arra, hogy a megjelenő művek szakemberek tollából kerüljenek ki. A tudományos szempontok következetes mellőzésének láttára azt kell hinnünk, hogy a vállalkozás legfőbb — talán egyetlen — vezérelve anyagi érdek. A legújabb monográfia pedig, a korábbi kötetekkel szemben kifejtett igen éles és súlyos kritikák ellenére, nemhogy haladásról nem tanuskodik, hanem benne az üzleti szempont még dominálóbb szerephez jutott. Így, hogy — mást ne említsünk — a könyv teljes egynegyedrészét „Személyi adattár" címen a bajai polgárok személyi adatainak felsorolása foglalja el, bizonyára az illetők megfelelő anyagi ellenszolgáltatása fejében. Ha már a kiadó, csak az anyagi szempontokat tartván szem előtt, nem tud különbséget tenni a rosszul megírt és jól megírható helytörténeti munkák között, működésének káros voltára pedig nem hajlandó ráeszmélni, sajnálkoznunk kell, hogy találhat jóhiszemű szerzőket, akik odaadják nevüket vállalkozásához. Mert az ilyesféle munkák egyáltalán nem válnak dicsőségére sem a szerzőknek, sem az illető városoknak. Az előttünk levő kötet szerzője — egyébként orvos — 1927-ben megírván Jánoshalma történetét, amint a bevezetésben említi, kutatásai közben kapott kedvet Baja történetének a megírására. Ugyanitt jelzi azt is, hogy nagyobb igényű monográfia elkészítésére törekedett, mint azok, akik eddig a város multjával foglalkoztak. „A magam részéről teljesebb munkára törekedtem. Történeti okiratra, mely ha nem is sorozható a nagy monográfiák sorába, de intentiója az." A könyv áttanulmányozása után, sajnos, nem állapíthatjuk meg, hogy a szerző elérte távoli céljait ; az intenció nem pótolja a munka igazi értékét. Az öt részből álló munkának csak az első és részben a második része foglalkozik a város történetével. Az első rész „az őskortól kezdve a középkor eseményein végighaladva, a város összes mozzanatait felöleli, az újkor történetét is belefoglalva". Kiemelhetjük e részből, hogy a város lakossága a mohácsi vész előtt színmagyar volt. A XV. század folyamán került Baja a Czobor család birtokába és kezén is maradt az utolsó Czobor haláláig, 1771-ig. Nagyon gyér ismertetést nyujt R. a földesúr és város viszonyáról. Adatait általában feldolgozott munkákból és adattárakból meríti, amelyekből hosszabb részleteket is lenyomat ; pl. 40, 120, 249. l. Eltér ettől némileg a török hódoltság leírásánál, majd a következő időknél, ahol a viszonyokkal nemcsak elég részletesen foglalkozik, hanem közöl több eddig még kiadatlan levelet, kiváltságlevelet, összeírást, valamint a földesúr és a város polgársága között a birtokviszonyokra vonatkozó contractust is, a latin kifejezéseknél oly hibákkal, amelyek aligha tulajdoníthatók a nyomda felületességének. (Pl. 67. l.-on : „pretiosis favoribus Igratia (!) comendati manimus Ex Grali Congne (!)", „servi oblgmi humillimi notas (!) cottus Bacsiensis". Az is különös, hogy amíg a 95. l.-on levő magyar folyamodvány rövidítéseit feloldja — így pl. „kelmetekért" után zárójelben odateszi : „kegyelmetekért" —, addig a négysoros latin szövegben ilyen hajmeresztő értelmetlenségeket is lenyomat : „Ad . . . Bacsiensos Duos(!) Dominos" és „Perl (!) Bajae 8-va Aprilis . . . Intra Screipt". (!) Ez a néhány adat azonban legkevésbbé sem feledteti a város történetének — korszakokra való tekintet nélkül — szaggatott, szétesö, közhelyekben, közismert és általános részekben bővelkedő előadását. Azok a

nagy megrázkódtatások, melyek több alkalommal érték a várost, a történeti rész túlságos felaprózása folytán teljesen elvesznek. Megközelítőleg sem domborodik ki a felszabadulás után bekövetkezett nagy változás, amely a városnak I. Lipót által mezővárosi rangra való emelése, majd a határőrvidékhez való csatolása által is kifejezésre jutott. Nagyon kevés felvilágosítást nyerünk a város és a megye kapcsolatáról is. A XVIII. században a Grassalkovich-család a város földesura. Közöl a szerző egy szerződést, amelyet a város és Grassalkovich Antal gróf 1755-ben kötött és 1767-ben megújított, valamint egy rendeletet 1779-ből, amely a város közigazgatását szabályozza. Több alkalommal megemlékezik a telepítésekről is, azonban ezeket is felszínesen tárgyalja, egyáltalában nem említve, hogy milyen méretű telepítések történtek, kik és kiket, milyen feltételek mellett telepítettek Bajára. Külön fejezetet szentel a tűzeseteknek, elemi csapásoknak, Ferenc császár látogatásának stb., a város régi, XIX. század előtti kereskedelmét azonban elintézhetőnek véli 15—20 sorral, megtoldva azt még a második részben másféloldalas semmitmondó kijelentésekkel. A második részben a népesedési viszonyokkal, közoktatás-, mezőgazdaság-, közlekedés-, hitélet-, ipar és kereskedelemmel foglalkozik. Sajnos, ezekben a fejezetekben is csak ritkán állítja elénk magát a fejlődést, hanem legtöbbször a XIX. századi viszonyok bő és részletes leírását nyujtja. „Baja története a XIX. században" sokkal megfelelőbb cím lett volna, mert amit a korábbi időkre vonatkozólag közöl, az még bevezetésnek is meglehetősen kevés. A három utolsó rész már teljesen kívül esik egy történeti munka keretein. Diáktalálkozók alkalmából kiadott emlékkönyvek szoktak hasonló lírai hangulatú, reminiscenciákkal teli kis cikkeket közölni. Nem tartozik ide természetesen Bács-Bodrog vármegye községeinek ismertetése sem, amelyről igazán nem tudjuk, hogy mi célt szolgált, amikor azok rövid, de pontos történetét megkapjuk Borovszky vármegyei monográfiájában. **Vácz Elemér.**

Kerekes György: Baja régi kereskedelmének pusztuló emlékei. (A bajai m. kir. áll. Türr István felsőkeresk. iskola 1933—34. évi értesítője. 1—10. l.) A XVIII. században fellendülő, élénk vásárai miatt „Kis Pest"-nek nevezett városnak sorsáról eleven, bár vázlatos képet fest a szerző. Termény-, állat-, fa- és borkereskedés központja volt Baja és kilenc megye forgalmát kapcsolta be vonzókörébe. Részletesebb képet csak a XIX. századi állapotokról kapunk, különösen a szekeresekről, hajósokról, vizimolnárokról és deszkásokról. Kár, hogy nem tekinthetünk be K. forrásanyagába és nem tudjuk meg, hogy a levéltárak mit őriztek meg Baja kereskedelmének pusztuló emlékeiből. **Farkas László.**

H. Pálfy Ilona: Baranyamegye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. (Magyar Statisztikai Szemle. XI. [1933.] 972—988. l.) **U. az: Győr sz. kir. város az 1828. évi összeírás megvilágításában.** (U. ott. XII. [1934.] 367—76. l.) Elhanyagolt történeti statisztikánknak határozottan nagy nyeresége P. két kis tanulmánya. Kicsinyek, ami a terjedelmüket illeti, de gazdag anyagot sűrítenek össze táblázataikban ; a beléjük fektetett munkát és fáradságot csak az tudja igazán méltányolni, aki már állított össze ilyeneket. Az első tanulmány azért jelentős, mert a magyar történet folyamán mindig nagy szerepet vitt nagybirtok sorsából ad kétszázados hosszmetszetet. Példának Baranya megyét választja tipikus nagybirtokos jellegénél fogva s elsősorban a II. József alatt felállított provinciális tábla anyagát aknázza ki, de gondosan fel-

használja az egyéb számbavehető összeírásokat is. Persze léptennyomon számolni kell azokkal a korlátokkal, melyeket a történeti statisztika forrásainak természete állít a problémák felvetésének útjába, annál is inkább, mert éppen a föld, a mezőgazdaság természetével fér össze a legkevésbbé a számszerű ábrázolás. De még így is jól tájékoztatnak a számok a fejlődés általános menetéről: sorra megelevenedik előttünk a török uralom hatása, majd a neoacquistica mozgalmas korszaka sok új, idegen földesurával. Még 1789-ben is töretlen a nagybirtok hegemóniája: a megye öthatodrésze 8 világi és 4 egyházi nagybirtokost ural ekkor s a helyzet 1848-ig alig változik. A jobbágyfelszabadítás nagy megrázkódtatásait 1893-nál előbb, sajnos, nem tudjuk számszerűen megfogni; ekkor már tizenkétszer annyi a 100 holdon felüli birtokos, mint egy századdal előbb, holott birtokukban a régi területnek csak 72%-a maradt, az is erősen feldarabolódva és nagyrészt új urak kezén. — A másik tanulmány az 1828-as összeírás gazdag anyagából rekonstruálja a 100 év előtti Győr képét. A számadatokból világos képet nyerünk a nem-nemes családfők számáról, nemzetiségi, foglalkozásbeli stb. tagozódásáról. Közülük 38% a polgár, 20% a házas, 32% a házatlan zsellér; a német elem, mely átlag 45%-ra rúg, a polgárság körében lép legjobban előtérbe (60%). A foglalkozási arányszámok (iparos 27, kereskedő 7%) értékét erősen csökkenti az ismeretlen foglalkozásúak (jórészt valószínűleg gazdálkodók) nagy száma (57%). Annál értékesebbek az erősen differenciálódott iparosság megoszlását tükröző adatok; kár, hogy itt P. az iparosokat betűrendben és nem ipari főcsoportok szerint sorolja fel; szívesen láttunk volna százalékos adatokat is. Feltűnő, hogy a 605 iparosból 185 (31%) a varga s igen erős a textilipar arányszáma (21%) is. Minden második mester dolgozott segéddel ekkoriban, és pedig átlag kettővel, ami arra mutat, hogy az ipart még teljesen kezükben tartották azok a céhek, amelyek ellen két évvel később Széchenyi emelte messzehangzó szavát. De a fejlett ipar mellett jelentékeny lehetett Győr városának mezőgazdasága is, aminthogy a sokszor nagy tőkeerővel rendelkező kereskedők legnagyobb része is terményekkel, állatokkal kereskedett s főútvonalul, mint a hajósok tekintélyes száma mutatja, a Dunát használta. Mindezen felül még számos értékes tanulsággal szolgál P. alapos tanulmánya; sok érdekes adat tanuskodik a város fejlett kultúrájáról is. **Wellmann Imre.**

Málnási Ödön: A herceg és gróf Pálffy család vöröskői és bazini levéltára. Homok, 1933. 8°. 27 l. A szerző 1932 nyarán rendezte ezt a két levéltárat s az alkalmat felhasználta arra, hogy rövid tájékoztatást tegyen közzé a XVI. század óta országos viszonylatban is nagy szerepet játszó család levéltárairól. A gazdag politika- és hadtörténeti anyag mellett a levéltárakat főleg a családi uradalmak gazdasági iratai töltik meg, mely utóbbiakban „Magyarország jelentékeny hányadának gazdaságtörténete, társadalomtörténete és helytörténete alig érintett állapotban várja a rendszeres feldolgozást." M. ismerteti a birtokszerzés folyamatát, melyet Pálffy Miklós indított meg a Fuggerektől szerzett vöröskői uradalommal s fia, Pál, majd a család más tagjai is sikeresen folytattak tovább. Az ország északnyugati részén összegyüjtött hatalmas birtokcsoport a család négy ága között tagozódott fel s az ági központoknak megfelelően alakultak ki a levéltári gyüjtőközpontok is, így: 1. malackai levéltár (a hercegi ág s a malackai, dévényi, bátorkeszi, marcheggi s az ausztriai heidenreichsteini uradalmak iratai), 2. stomfai levéltár

(a stomfai uradalom iratai, egyébként ma Stübingben), 3. vöröskő levéltár (a vöröskői uradalom iratai), 4. bazini levéltár (a bajmóci, szuhai, királyfalvai, alsónyárasdi, bazin-szentgyörgyi és szomolányi uradalmak iratai, 1931 óta szintén Vöröskőn). Ezekhez járul a pozsonyi vár uradalmán létesített széniorátusi hitbizomány levéltára. A hasznos kis munka második részében a vöröskői és a vele egyesített bazini levéltár tartalmi vázáról nyerünk útmutató tájékoztatást.

Szabó István.

Megjegyzések Imre Sándor bírálatára (Századok, 1934. 338. l.). A szerkesztőség óhajára a legrövidebbre fogom megjegyzéseimet. 1. Bírálóm szerint „Eötvös József báró első minisztersége" című munkámból nem tűnik ki eléggé, vajjon csupán Eötvös miniszterségét, vagy az egész első VKM. történetét akartam-e megírni? Művem egésze, címe, előszava s más helyei (pl. az 57., 261. l.) világosan mutatják, hogy tárgyam Eötvös József báró öthónapos miniszterségé; természetes azonban, hogy kezdeményezéseinek sorsát a lemondása utáni időben is továbbkísértem. Azt, hogy még Eötvös, avagy már Szász Károly vezetése idején történt-e valamely intézkedés, tárgyalásomban mindenütt pontosan megjelöltem (v. ö. 65., 88—89., 120., 127., 162. stb. l.); sőt e szétkülönítésre nagy súlyt vetettem (l. 83. l.). 2. A bírálat úgy látja, hogy munkám csak a tényeket,terveket és intézkedéseket mutatja be s az eredet nyomozásáról „eleve lemondott". Ezzel szemben csak néhány főbb kérdés tárgyalására hivatkozom. A népiskolai törvényjavaslattal kapcsolatban 15 lapon át (203—217) tárom fel e tervezet hazai és külföldi előzményeit. Részletesen kifejtem az új minisztérium kialakulását a helytartótanács osztályaiból (41—48. l.). Bemutatom Eötvös népoktatásügyi intézkedéseinek általános és egyes okait (107., 108., 110., 111. stb. l.), az egyetemi, 1848 : XIX. t.-c. eredetét (57., 94. l.), a vallásról szóló, 1848 : XX. t.-c. indítékát s a vele oki kapcsolatban lévő intézkedések sorát (60., 63—76. l.), az egyéb vallásügyi kezdeményezések forrásait (80. s köv., 83. s köv. l.), a kormány viszonyának alakulását a felekezetekhez s ennek magyarázatát (86—91. l.), a szakoktatási rendszer bevezetésének körülményeit (115—131. l.), a konviktusokra, Teréziánumra vonatkozó elgondolások eredetét, a minisztérium költségvetési tervezetének Eötvös művelődéspolitikai felfogásából való szerves kisarjadzását (158—162. l.) stb. A bírálóm által egyetlen példaként említett számszerinti osztályozás eltörlésének okát is megjelölöm (93. l.). 3. A minisztérium elveszett iratai közül a fontosabb tárgyúakra a lajstromkönyvek alapján rámutattam (16., 67., 86. l.). A beküldött tervezetek sorából nemcsupán „kiragadott példákat" ismertettem, hanem 21 lapon át, megfelelő csoportosításban, minden jelentősebbet. 4. Azt, hogy Eötvösnek 1848-ban nem sikerült a népnevelés ügyét rendeznie, egyáltalán nem tulajdonítottam csupán a szabadságharc nehézségeinek (v. ö. 259. l.). A bajok gyökerét (u. ott) elsősorban kényes nemzetiségi és felekezeti viszonyainkban láttam s emlékeztetek (éppen, mint bírálóm) az 1868.-i törvény létrejöttének körülményeire (259. l.).

Hajdu János.

A szerző hivatkozásai helyesek; véleményemet azonban e pontokat is szemem előtt tartva fejeztem ki. Ezért azokat, akik e *Megjegyzések*et elolvasták és így állításaimat tévesnek gondolhatják, a könyv és a bírálat egybevetésére kérem. Akkor megokoltnak látják, hogy álláspontomat sem az egész műre, sem a szerző említette részletekre nézve nem tudom módosítani.

Imre Sándor.

Kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

MAI

AUSZUG AUS DER ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN HISTORISCHEN GESELLSCHAFT :
EXTRAIT DE LA REVUE DE LA SOCIÉTÉ HISTORIQUE HONGROISE :
ESTRATTO DELLA RIVISTA DELLA SOCIETÀ DI STORIA UNGHERESE :
EXTRACTS FROM THE PROCEEDINGS OF THE HUNGARIAN HISTORICAL SOCIETY :

SZÁZADOK

BAND LXVIII. 1934. HEFT 1—10. VOLUME LXVIII. 1934. FASCICOLO 1—10
TOME LXVIII. 1934. LIVRAISON 1—10. VOLUME LXVIII. 1934. NOS 1—10

Das erste Kapitel der ungarischen Städtegeschichte.

VON AMBRUS PLEIDELL.

Die meisten Grundfragen der ungarischen Städtegeschichte, so auch das Problem des Ursprungs, sind noch grösstenteils ungelöst. Gustav Wenzel, Josef Szalay und Valentin Hóman befassten sich in erster Reihe mit Recht und Organisation der altungarischen Städte. Neuerdings untersuchte Konrad Schünemann das Problem der Entstehung der ungarischen Städte in seiner „Die Entstehung des Städtewesens in Südost-Europa" betitelten Studie. Da er jedoch seine Folgerungen nicht aus dem historischen Material ableitete, sondern vielmehr eine im voraus aufgestellte These zu beweisen suchte, sind seine Ergebnisse nicht befriedigend.

Schünemann reiht die ungarischen Städte unter diejenigen ein, die man — besonders seit Rietschel — „gegründete Städte" zu bezeichnen pflegt und die in Schlesien, Böhmen, Mähren und Polen als Produkte der Expansion der deutschen Kultur nachweisbar sind. Im grossen ganzen stimmt diese Schlussfolgerung Schünemanns mit dem bisherigen Standpunkt der ungarischen Geschichtswissenschaft überein. Die Vertreter dieses Standpunktes gründen jedoch ihre Ansicht überwiegend auf die Verhältnisse der letzten anderthalb Jahrhunderte des ungarischen Mittelalters, in denen die Bevölkerung der ungarischen Städte grösstenteils aus Fremden bestand. Es ist jedoch nicht zulässig, aus den Zuständen des 15. Jahrhunderts auf die Anfänge, auf die Keime des ungarischen Städtewesens zu folgern. Vor der Zeit König Béla's IV. (1235—1270) gab es in Ungarn keine bewusste Städtepolitik, keine Städtegründungen. Das Privileg der Stadt Nagyszombat (Tyrnau) aus dem Jahre 1238 ist das erste Stadtprivileg, auf das bald eine lange Reihe anderer stadtgründender Privilegien folgte. In den Jahren 1240—1269 erhielten Bars, Zágráb, Szepesolaszi, Zólyom, Pest, Körmend, Korpona, Beregszász, Nyitra, Szina, Vágújhely, Dobronya, Bátaszék, Besztercebánya, Füzitő, Komárom und Késmárk von Béla IV. ähnliche

EGYETEMI KÖNYVTÁR SZEGED

Privilegien, deren Ziel ausgesprochen und unverkennbar die Gründung einer Stadt war ; sie hatten häufig an beinahe gänzlich unbewohnten Orten die Gründung von Städten in europäischem Sinne zur Folge. Diejenige politische Bewegung, die in Westeuropa eine ganze Reihe von Stadtgründungen zum Ergebnis hatte und in manchen Gegenden in einigen Jahrzehnten ein blühendes Stadtleben hervorzauberte, hat also auch Ungarn erreicht, aber erst zur Zeit Béla's IV. Unter den aufgezählten Städten finden wir die ansehnlichsten Städte des ungarischen Mittelalters wie z. B. Székesfehérvár (Stuhlweissenburg), Esztergom (Gran), Sopron (Ödenburg) nicht, — diese sind bereits viel früher entstanden. Aber auch aus der obigen Aufzählung müssen noch zwei Städte, Pest und Zágráb, herausgehoben werden. Das Privileg der Stadt Pest soll nämlich nach seinem Wortlaut nichts anderes als eine Bekräftigung der alten allgemeinbekannten Vorrechte der Stadt sein, da die alten Privilegialbriefe während der Invasion der Tataren verschollen sind. Und auch von Zágráb ist es nachweisbar, dass — wenn auch nicht auf genau demselben Ort, wo Béla IV. im Jahre 1242 die neue Stadt gegründet hat — bereits früher eine bescheidene stadtähnliche Siedlung bestanden hat. Zu diesen noch vor der Zeit Béla's IV. entstandenen Städten müssen auch Győr (Raab) und Pozsony (Pressburg) gezählt werden, obzwar die erste erst im Jahre 1271, die zweite im Jahre 1291 ein Privilegium erhielt. Ebenfalls früher ist auch Óbuda (Alt-Ofen), dessen Entwicklung durch wirtschaftsgeographische Ursachen gehemmt wurde, entstanden. Und auch das im Jahre 1248 ausgestellte Privilegium von Nyitra (Neutra) betont, dass die Bürger dieser Stadt auch vorher völlige Stadfreiheit genossen haben.

Die Entstehung dieser Städte hängt mit den grossen Einwanderungen unter Géza II. (1141—1162) und Béla IV. nicht zusammen. Die Zipser Sachsen waren auch am Ende des 13. Jahrhunderts noch einfache Bauern, die von König Géza auf den zu der Burg Szepes (Zips) gehörenden königlichen Domänen angesiedelt wurden, teils, um hier an der Rodungsarbeit teilzunehmen, teils zu Grenzbefestigungszwecken. Gleichfalls waren damals auch die Siebenbürger Sachsen noch Bauern. Die dritte grosse Gruppe der deutschen Siedler der Arpadenzeit — in der Gegend von Szatmár und den Fluss Szamos entlang — konnte auch keinesfalls aus städtischen Elementen bestehen, da ja in dieser Gegend die Klause (indago) nur in der Mitte des 12. Jahrhunderts so weit vorgeschoben wurde, dass sich hier überhaupt Landbevölkerung niederlassen konnte.

Die beliebtesten Hilfsmittel der deutschen städtegeschichtlichen Forschung, die Stadtpläne, sind in bezug auf die ungarischen Städte kaum zu gebrauchen, denn die meisten von ihnen wurden von tatarischen, türkischen, deutschen und ungarischen Heeren verwüstet, so dass weder ihre heutige Topographie, noch die des 18—19. Jahrhunderts irgendwelche Schlüsse in bezug

auf ihre Entstehung zulässt. Die sporadischen mittelalterlichen Überlieferungen über einige wenige Städte, wie Buda, Pest, Esztergom, sind nicht ausreichend genug, um daraus die Topographie der betreffenden Stadt rekonstruieren zu können. Wir müssen uns damit begnügen, aus den örtlichen und öffentlichrechtlichen Verhältnissen der verschiedenen Elemente der Stadtbevölkerung — soweit diese feststellbar sind — auf den Ursprung der Stadt zu schliessen.

Diese Arbeit wird dadurch erleichtert, dass die Zeit Bélas IV. auch in bezug auf die bereits früher bestandenen Städte nicht unbemerkt verstrich. Die Städtegründungspolitik Bélas IV. verfolgte nämlich nicht nur wirtschaftspolitische Ziele, — er wollte auch das Land gegen einen eventuellen neuen Tataren- oder andern feindlichen Einbruch mit stark befestigten Städten schützen, so wie es Heinrich I. im 10. Jahrhundert in Sachsen tat. Zu diesem Zweck verlegte er einen grossen Teil der bereits früher entstandenen Städte, diejenigen nämlich, die aus dem Gesichtspunkte der Landesverteidigung ungeeignet lagen, auf einen befestigten oder wenigstens leicht zu befestigenden neuen Ort. So war es z. B. in Zágráb, Esztergom und Pest und später unter Stephan V. in Győr. Das Stadtprivileg aus dem Jahre 1271, das die Stadt Győr aus dem Anlass dieser Umsiedelung erhielt, ist hauptsächlich deshalb von grossem Interesse, weil es uns mit den Bevölkerungselementen bekannt macht, die vor der Umsiedelung in der Stadt lebten: Am zahlreichsten waren natürlich die königlichen hospites, denen das Privileg auch nach der Umsiedelung dieselben Sonderrechte zusicherte, die die königlichen cives und hospites von Székesfehérvár genossen; es lebten hier ferner zu der Burg von Győr und Szolgagyőr gehörende Burgleute, sonstige königliche Dienstmannen, Dienende der Johanniter und andere ähnliche Elemente, die der König jetzt in den Bürgerstand erhob. Es ist unzweifelhaft, dass die Aufnahme der Dienenden der Johanniter in den Bürgerstand nur mit Einwilligung der Letzteren vorgenommen werden konnte. Der König hatte gleichzeitig auch die in Győr wohnhaften Dienenden des Bischofs und des Kapitels von Győr mit den gesamten Vorrechten der königlichen Bürger ausgestattet, aber mit dem Vorbehalt, dass sie den census oder terragium an den Bischof, bzw. an das Kapitel, zu Händen ihres besonderen eigenen Richters auch in der Zukunft entrichten müssen. Census oder terragium hiess aber diejenige Leistung, die der Bürger für den Besitz sienes Grundstückes an den Stadtherrn bezahlte, — eine städtische Steuer römischen Ursprungs, die in der Fachliteratur unter dem Namen Emphyteusis bekannt ist. Dies war auch in Ungarn die übliche Steuer der königlichen Städte. Sie wurde ursprünglich den einzelnen Stadtbewohnern auferlegt, vom Ende der Arpadenzeit aber von der Stadt in einer Summe entrichtet. Census oder terragium konnte aber auch Gegenstand einer Schenkung sein und so hat aus städtegeschichtlichem Gesichtspunkte diejenige Bestimmung

der Urkunde eine viel grössere Bedeutung, laut der von den Bürgern des Bischofs oder des Kapitels die erwähnte Abgabe von ihrem eigenen besonderen Richter eingesammelt werden soll. Dies bedeutet nämlich, dass, obzwar das Privileg die gesamte Bürgerschaft der Stadt mit den gleichen Rechten ausstattete und in gewisser Hinsicht, so z. B. was ihre militärischen Verpflichtungen anbetraf, ihnen dieselben Lasten auferlegte, — die Sonderstellung der bischöflichen und der kapitularen Stadt dadurch nicht angetastet wurde. Ohne eine Verletzung bestehender Rechte hätte der König auch nicht anders verfahren können. Zwei Jahre später wurde von König Ladislaus IV. die Jurisdiktion des Kapitels über seine eigenen Bürger in einer besonderen Urkunde anerkannt und die Sonderstellung der bischöflichen und der kapitularen Stadt neben der königlichen wurde Jahrzehntelang nie in Frage gestellt.

In Győr wohnten also vor der Erlassung des Privilegs von 1271 von der königlichen Stadt unabhängige bischöfliche und kapitulare Stadtbürger, ferner Burgleute, königliche Dienstmannen und andere nicht-bürgerliche Elemente. Das gleiche trifft auf Esztergom zu, das im 12. Jahrhundert sehr berühmt war und im internationalen Handel eine grosse Rolle spielte. Hier sind wir jedoch imstande, die bischöfliche Stadt, wie auch die des Kapitels, von der königlichen Stadt auch topographisch zu unterscheiden. Die Lage dieser verschiedenen Stadtteile und die diesbezüglichen, wenn auch recht spärlichen Urkundenangaben lassen es einwandfrei feststellen, dass die älteste Siedlung in Esztergom die sich konsequent Civitas Latinorum nennende königliche Stadt war, ferner, dass die Siedlung bereits in der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts bestand. Ungefähr zu denselben Ergebnissen gelangt man in bezug auf den Ursprung von Győr, Székesfehérvár, Zágráb, Pest und im allgemeinen aller derjenigen oben aufgezählten Städte, die am Anfang der Regierungszeit Béla's IV. eine Rolle gespielt haben, — alle diese Städte waren schon zur Zeit der ungarischen Landnahme vorhanden.

Es ist auffallend, dass — ausgenommen Nyitra — alle, von den landnehmenden Ungarn hier vorgefundenen Städte in Transdanubien, innerhalb des einstigen römischen Limes lagen (bei Pozsony und Pest überschritt der Limes die Donau, so dass auch diese beiden Städte hierzu gezählt werden müssen). Hieraus folgt aber, dass diese Städte, ebenso wie die linksrheinischen und die an der Donau gelegenen deutschen Städte, römischen Ursprungs sind. Von den Städten Esztergom, Székesfehérvár und Zágráb wissen wir es mit Bestimmtheit, dass unter ihrer Bevölkerung bis in das 13. Jahrhundert hinein Latinen gelebt haben; der Kern dieser Städte, die älteste Ansiedelung, wurde auch im Laufe des ganzen Mittelalters Vicus Latinorum genannt.

Bei der Untersuchung der Frage der Möglichkeit einer Kontinuität im Bestehen der römischen Städte bis zur ungarischen Landnahme — wir dürfen hierbei nicht vergessen, dass die an-

gebliche rumänische Kontinuität nichts weiter als ein Märchen ist — müssen wir vor allem darauf hinweisen, dass die neueren Forschungen das Weiterleben der römischen Kultur in sämtlichen europäischen Provinzen auch nach dem Zusammenbruch des Römerreiches nachgewiesen haben. Hier und da gab es zwar einen Bruch in dieser Entwicklung, aber eben die Ergebnisse der städtegeschichtlichen Forschungen zeigen, dass die Berichte über die Zerstörung der Städte in der Völkerwanderungszeit teilweise auf Schlecht-Unterrichtetsein beruhten, teilweise rhetorischen Übertreibungen entsprangen. Im benachbarten Noricum gab es zahlreiche römische Städte, die die Völkerwanderung überlebten, darunter auch das so ziemlich auf der Heerstrasse der Völkerwanderung liegende Wien, und auch in Dalmatien, sogar in Serbien blieben römische Städte bestehen. Es wäre also mehr als verwunderlich, wenn nur Pannonien eine Ausnahme dieser Regel bildete, das vier Jahrhunderte lang unter römischer Herrschaft stand und in dessen Boden die römische Kultur nach dem Zeugnis sowohl der archäologischen Funde wie der geschriebenen Quellen bald nach der Eroberung tiefe Wurzeln schlug. Andrerseits ist es bekannt, dass der Zusammenbruch des Limes und der Abzug der Legionen im Leben Pannoniens keine Katastrophe hervorrief. Die Barbaren, die die Herrschaft von den Römern übernahmen, gehörten ja bereits früher, als römische Söldner, der pannonischen Wehrmacht an, die Hunnen, die an Stelle der Goten traten, waren Verbündete der Römer. Einer der einflussreichsten Hofleute Attilas war der aus Pannonien stammende Orestes, dessen Schwiegervater im weströmischen Reiche ein vornehmes Amt bekleidete und dessen Sohn unter dem Namen Romulus Augustulus den kaiserlichen Thron bestieg. Nach dem Tode Attilas gehörte Pannonien eine Zeit lang wieder dem römischen Reiche an und mit seiner Verteidigung wurden die im römischen Solde stehenden Westgoten und später die Langobarden betraut, die dann die Provinz wieder auf friedlichem Wege, auf Grund eines Vertrages, den Avaren übergaben. Unter den archäologischen Funden gibt es römische Münzen, die am Ende des 4. Jahrhunderts in Pannonien geprägt wurden, aber grösstenteils so abgenutzt sind, dass man sie gar nicht bestimmen kann. Dies zeigt, dass das Wirtschaftsleben hier auch in der Völkerwanderungszeit in den alten Bahnen weiterging. Auch die Städte florierten weiter. In der offiziellen römischen Chronik ist es aufgezeichnet, dass am 7. September 456 Savaria von einem grossen Erdbeben heimgesucht wurde. Da diese Chronik nur die wichtigsten Ereignisse verzeichnete und den Angelegenheiten der Provinzen nur sehr selten Aufmerksamkeit schenkte, so ist daraus zu schliessen, dass Savaria in dieser Zeit eine berühmte und wichtige Stadt gewesen sein musste. Einige Jahre später hören wir über Aquincum ; im 7. Jahrhundert über Mogentiana, das in der Nähe des heutigen Keszthely lag, wegen seiner blühenden Gold- und Silberschmiedekunst berühmt war und später durch

eine uns unbekannte Katastrophe vernichtet wurde. In Sirmium widerstand die römische Bevölkerung jahrelang der Belagerung durch die Avaren : die Stadt war auch in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts noch weithin bekannt. In Sirmium wie auch in Siscia ist nicht nur das Weiterleben der römischen Bevölkerung und der lateinischen Sprache, sondern auch das Fortbestehen des Christentums bis zur ungarischen Landnahme nachweisbar. Am Ende des 8. und im 9. Jahrhundert erwähnen wieder verschiedene Quellen die civitas Savaria, die dann am 20. November 860 von Ludwig dem Deutschen dem Salzburger Erzbistum geschenkt wurde. Nach dem unzweifelhaften Zeugnis archäologischer Funde wissen wir, dass der im Zentrum des heutigen Szombathely liegende Kirchplatz das Forum von Savaria war und dass die heutige innere Stadt genau dort liegt, wo früher das Zentrum der alten römischen Kolonie lag. Eine interessante Verkörperung der Kontinuität der römischen und der mittelalterlichen Stadt war hier eine Dreieinigkeitsstatue, die auf einer römischen Granitsäule stand. Die innere Stadt des heutigen Győr fällt mit dem Zentrum der Römerstadt Arrabona zusammen, die in einer Quelle vom Anfang des 8. Jahrhunderts erwähnt wird und deren Fortbestehen bis zur ungarischen Landnahme durch die die Stadt umgebenden mächtigen Gräberfelder aus der Landnahmezeit schlagend bewiesen wird. Obzwar Aquincum seit dem Ende des 5. Jahrhunderts nicht mehr erwähnt wird, so liegt das heutige Óbuda doch auf derselben Stelle, wo das Castrum von Aquincum und die um dieses herum entstandene sog. Soldatenstadt lag. Die aus der Mitte des 12. Jahrhunderts stammende, aber auf früheren Quellen fussende Chronik des Anonymus zeigt, dass man sich im 10. und 12. Jahrhundert des römischen Ursprungs dieser Städte noch bewusst war, dass damals sogar auch die alten römischen Paläste noch erhalten waren und von den an Zelte und primitive Holz- und Lehmhütten gewöhnten, landnehmenden Ungarn sehr bewundert wurden. Auch romanisierte Bevölkerungselemente lebten in dieser Zeit noch in der Stadt, ebenso wie in Sirmium und Siscia.

Es ist allgemein bekannt, dass zur Zeit der ungarischen Landnahme Bevölkerungselemente römischen Ursprungs östlich vom Kanton Graubünden, in den Alpen zerstreut zwischen den Germanen und in den mittleren und nördlichen Teilen der alten Raetia, ferner auf dem Gebiete Noricums, in den Nebentälern der Drau, in Oberösterreich, in der Gegend von Salzburg und auch entlang der Donau ganz bis St. Gotthard in einer grossen zusammenhängenden Masse lebten, sich romani, latini nannten und von den Deutschen Walchen genannt wurden. Auch in Dalmatien hielt sich die römische Bevölkerung inmitten der eingewanderten Slawen, in erster Reihe natürlich in den Städten: die Stadtbevölkerung wurde hier noch in der zweiten Hälfte des Mittelalters im Gegensatz zu den Slawen latini — slawisch „vlasi" — genannt. Wenn also Pannonien auch noch eine geraume

Zeit nach der ungarischen Landnahme von Überresten römischer Völkerelemente umgeben war, so musste es zur Zeit der Landnahme auch in dem mit den obenerwähnten Gebieten geographisch zusammenhängenden Pannonien eine romanisierte Bevölkerung gegeben haben. Von diesen Römern redet auch Anonymus, wenn er erzählt, wie Óbuda und Veszprém von den landnehmenden Ungarn den Römern entrissen wurden. Auch die in Transdanubien recht häufigen Ortsnamen „Olasz", „Olaszfalu" sind, ebenso wie die Ortsnamen mit dem Wort „Walch" auf bayrischem und alemannischem Gebiet, das Andenken dieser römischen Bevölkerung und sind gleichzeitig unzweifelhafte Beweise für das Fortbestehen römischen Lebens in diesen Territorien. Das deutsche Wort „Walch" und das ungarische „olasz", das gleichen Ursprungs mit dem ersteren ist, aber mit südslawischer Vermittlung zu den Ungarn gelangte, sind gänzlich gleichbedeutend mit den lateinischen Wörtern romanus, latinus. Es ist also kein Zufall, dass in allen Gegenden jenseits der Donau mit dem Wort „olasz" verbundene Ortsnamen zu finden sind, wo die landnehmenden Ungarn nach dem Bericht des Anonymus römische Bevölkerung vorgefunden haben. Die Bedeutung dieser Tatsache wird noch grösser, wenn man erfährt, dass Anonymus die Ortsnamen etymologisch analysierte, — dies beweist, dass diejenige Bevölkerung, deren Andenken in den Ortsnamen mit „olasz" bewahrt wurde, auch seines Wissens römischen Ursprungs waren. Es ist zwar wahr, dass auch in Oberungarn und sogar in Siebenbürgen Ortsnamen mit dem Wörtchen „olasz" vorkommen, bei diesen ist es aber in jedem einzelnen Falle nachzuweisen, dass ihre Bewohner wallonische oder vlämische Siedler waren. Im Gegensatz hierzu steht uns keine einzige Angabe darüber zur Verfügung, dass die Bewohner der erwähnten transdanubischen Ortschaften eingewanderte Siedler gewesen wären; sie wurden auch nie Vlamen oder Gallier genannt, wie die ersteren. Während schliesslich die oberungarischen und siebenbürgischen „Latinen" ohne Ausnahme Ackerbauer waren, waren die meisten transdanubischen Latinen, vornehmlich die Latinen von Esztergom, Székesfehérvár und Zágráb, typische Städter.

Die Anthropologie liefert einen weiteren Beweis für die Kontinuität des pannonischen Römertums bis zur Landnahmezeit. In den südlichen Teilen Transdanubiens, in den Komitaten Baranya, Somogy und Zala findet man heute noch sporadisch, im westlichen Grenzgebiet, hauptsächlich in den Komitaten Sopron und Moson, sogar etwas häufiger, einen niedrig-gewachsenen, braunhäutigen, langschädeligen Menschentyp, der unverkennbar die Rassenmerkmale der mediterranen Rasse trägt.

Auch das Fortbestehen des Christentums in Pannonien in der Zeit zwischen Römerherrschaft und Landnahme wird durch die Archäologie nachgewiesen (Funde von Bezenye, Keszthely, Tótvázsony, Zalavár). In Pécs, — das bereits in den Quellen des 9. Jahrhunderts Quinqueecclesiae, Quinquebasilicae genannt

wurde und das ähnlich wie Savaria bereits in der Karolingerzeit kirchliches Besitztum war und dies auch später unter ungarischer Herrschaft blieb — wurde Mitte des 9. Jahrhunderts vom Salzburger Erzbischof Liutprand eine Kirche eingeweiht, die inmitten eines altchristlichen Friedhofes erbaut wurde. Der Friedhof entstand aber um die Wende des 4. und 5. Jahrhunderts an der Stelle, wo früher das römische Castrum lag, — die zurückgebliebene römische Bevölkerung rettete sich nähmlich vor den Wogen der Völkerwanderung, ebenso wie in Wien, in das frühere Castrum und bestattete ihre Toten nach damaligem christlichem Gebrauch in der Nähe der Kirche. (In der selben Zeit und auf die gleiche Weise entstand auch Székesfehérvár.) Die ausgegrabenen Ruinen der in der spätrömischen Zeit erbauten Friedhofskapelle von Pécs verraten, dass die Kapelle während der ganzen Völkerwanderungszeit ihre Aufgabe erfüllt hat, dass sie sogar neu gestrichen und auch ihr Altar verlegt wurde. Die Tatsache, dass die Kirche in der Karolingerzeit und sogar die spätere im 11. Jahrhundert an derselben Stelle erbaut wurden, liefert, von archäologischen Daten unterstützt, den Beweis für das kontinuierliche Fortleben des Christentums und damit auch der römischen Bevölkerung in Pécs. In bezug auf Esztergom, dass an einem wichtigsten Punkt der ungarischen Donau, auf dem Platz der römischen Stadt Solva liegt, hat es auch Schünemann zugegeben, dass dort bereits vor der Landnahme irgendeine Siedlung vorhanden sein musste. Während der Römerzeit lag hier das Castrum angeblich am Fusse des Schlossberges ; die den vielsagenden Namen Commercium tragende bürgerliche Stadt musste also südlich vom Castrum gelegen haben, dort, wo seit der Landnahme die civitas Latinorum lag. Nur diese Kontinuität vom römischen Commercium bis zum mittelalterlichen Vicus Latinorum gibt eine Erklärung für die interessante Tatsache, dass die Latinen von Esztergom in Steinhäusern wohnten, wo doch sonst in Ungarn bis zum 13. Jahrhundert auch die Kirchen beinahe ausschliesslich aus Holz gebaut wurden und die steinernen Wohnhäuser in dieser Zeit auch in den deutschen Städten noch als Seltenheit galten. In Esztergom gab es aber auch nur in der Latinenstadt Steinhäuser, wie wir das von Rogerius über die Mitte des 13. Jahrhunderts wissen ; die an die Latinenstadt sich anschliessenden neueren Siedlungen des 10. und 11. Jahrhunderts sind ebenso wie in den übrigen Städten Europas, aus Holz erbaut worden. Es ist also klar, dass die Steinpalais Esztergoms Überreste aus der Römerzeit waren.

Die alten römischen Städte waren also in Ungarn ebenso wie in allen andern auf den Trümmern des Römerreiches entstandenen Ländern, die Grundlage der Entwicklung des Städtewesens. Diese waren auch auf heutigem deutschen Gebiete ganz klein und eng ; von den dalmatinischen wissen wir sogar, dass die meisten unter ihnen überhaupt keine Stadtmark hatten. Sogar in der unmittelbaren Nachbarschaft der Städte waren die Aecker im Besitze slawischer Eroberer, denen die Stadtbewohner,

die Latinen, für ihre ausserhalb der Stadt gelegenen Weingärten Pachtzins zahlen mussten. Dieselben Züge finden wir bei den ungarischen Städten Esztergom, Székesfehérvár, Sopron und Győr; die Latinen von Esztergom mussten sogar ihr Rathhaus auf fremdem Territorium errichten. In Ungarn war also die Lage dieselbe wie in Dalmatien. Die Stadtmark wurde vom Eroberervolk beansprucht und besiedelt und die alte Bevölkerung hat nichts anderes behalten als ihre Freiheit und ihre Steinbauten.

Die Keime des ungarischen Städtewesens lagen also in den hier vorgefundenen alten Römerstädten, die Möglichkeit für die Entwicklung dieser Keime lag jedoch in der Eigenart des ungarischen Volkes. Die Ungarn waren zur Zeit der Landnahme im allgemeinen sicher keine Städter. Sie brachten jedoch aus ihrer alten Heimat eine solche kaufmännische Tradition mit sich, die der hier vorgefundenen städtischen Kultur sofort neue Lebenskraft verlieh. Nach der Landnahme und als deren Folge entwickelten sich zwischen West und Ost neue Handelsbeziehungen, die Ungarn für drei Jahrhunderte zu einem wichtigen Handelszentrum gemacht haben. Auf ungarischen Märkten trafen sich Kölner, Aachener, Regensburger, Wiener Kaufherrn mit russischen und griechischen Händlern, die teure Pelze, Seide und orientalische Gewürze mit sich brachten. Gleichzeitig besuchten aber ungarische Händler nicht nur die Märkte von Kiew, Konstantinopel und die der unteren Donau, sowie auch Prag, sondern auch diejenigen des Westens, z. B. Köln, regelmässig. An diesem Welthandelsverkehr nahmen selbstverständlich auch Ungarn teil, die sich dicht um die alten Städte angesiedelt hatten und deren Siedlungen am Ende des 13. Jahrhunderts in den meisten Städten, wo keine besonderen Hindernisse im Wege standen, wie z. B. in Győr oder in Esztergom, mit der Altstadt verschmolzen. Andrerseits siedelten sich aber in den wichtigen Handelsemporien nicht nur dem Ungartum ihrer Rasse nach nahestehende östliche Händler an, wie z. B. die nach Pest recht zahlreich eingewanderten Wolga-Bulgaren, sondern es kamen allmählich auch immer mehr Deutsche und sogar Franzosen. Dieser Prozess führte, besonders nach dem Tatareneinbruch, wo die Einwanderung im Interesse der Städtepolitik von den Königen systematisch gefördert wurde, zu der allmählichen Germanisierung mancher Städte.

Drei Zeitschriften.

Von Elemér Mályusz.

Seit dem Weltkriege wendet sich die Aufmerksamkeit der deutschen wissenschaftlichen Welt immer intensiver dem Volke zu. Besonders Ethnographie und Geschichtswissenschaft sind bestrebt, das Leben der niederen Volksschichten zu erforschen. Es gibt zahlreiche neue Zeitschriften, die diese neue Richtung des wissenschaftlichen Interesses dokumentieren, darunter auch das „Karpathenland" und die „Deutsch-ungarischen Heimatsblätter".

Aus deutschem Gesichtspunkte erfüllen beide Zeitschriften eine hohe Mission, da sie völkische Gruppen, die früher beinahe keine Notiz voneinander nahmen, als ein einheitliches Volk auffassen und in ihnen das deutsche historische Bewusstsein zu vertiefen trachten. Die Geschichtsbetrachtung des Karpathendeutschen und des Deutsch-Ungarn kann heute eben an Hand der sich an die oben erwähnten Zeitschriften knüpfenden Literatur schon klar umrissen werden. Der erste kümmert sich um die Vergangenheit des alten Staatsorganismus, innerhalb dessen er vor 1918 gelebt hat, überhaupt nicht, sondern nur um das Schicksal seines Volkes, wie dieses, unabhängig vom Staate, in seiner Stadt oder seinem Dorf zurückgezogen lebt, seinen völkischen Charakter wahrend. Der zweite beschäftigt sich intensiv mit dem Werdegang der ungarischen Kultur, da er darauf dem Kulturzentrum Wien einen entscheidenden Einfluss, dem Deutsch-Ungartum aber eine Vermittlerrolle zuschreibt. Die Vertreter dieser Auffassung machen sich recht häufig grosser Übertreibungen schuldig, — die Reaktion hierauf ist eine Richtung, die eine ungarische kulturelle Autokratie verkündet. Es wäre von grosser Wichtigkeit, diese zwei Auffassungen miteinander in Einklang zu bringen. Den geeignetsten Weg zu diesem Ziele erblicken wir in einer Erforschung der ungarischen Kulturentwicklung mit Hilfe der Methode, die Aubin bei seinen Rheinlandforschungen angewendet hat. Der Begriff der Kulturprovinz kennt nämlich das Gleichnis vom Lehrer und vom Kinde mit bescheidenem Anspruch nicht, sondern bewertet die Rezeption und die Verschmelzung der Kulturgüter und ihrer Ausgestaltung zu einer selbständigen Kultur höher als eine einfache Übergabe und Übernahme dieser Kulturgüter. Das Beispiel der deutsch-ungarischen Heimatsblätter ist trotz aller Einseitigkeit der Zeitschrift sehr lehrreich, — nach diesem Vorbilde müssten auch wir Zeitschriften schaffen zur Kräftigung des völkischen Bewusstseins des in der Slowakei, in Siebenbürgen und Südslawien lebenden Ungartums.

In Ungarn sind in der Nachkriegszeit eine ganze Reihe von neuen lokalen Zeitschriften gegründet worden, die sich jedoch mit einer Untersuchung der Vergangenheit der adeligen und städtisch-bürgerlichen Kultur begnügen; als Beispiel führen wir die Zeitschrift „Győri Szemle" an. Sie strahlen also eine gänzlich vorkriegszeitliche Atmosphäre aus, was z. B. bei Győr, das ganz nahe an der Trianoner Grenze liegt, darin zum Ausdruck kommt, dass die Zeitschrift sich mit dem Schicksal des abgetrennten Gebietes des Komitats Győr und dessen ungarischer Bevölkerung überhaupt nicht befasst. Diese Einseitigkeit ist so unzeitgemäss, dass ihre Beseitigung als dringende Pflicht betrachtet werden muss.

Neuere Abhandlungen historischen Interesses im ungarischen geographischen Schrifttum.

Von TIBOR MENDÖL.

Die heute noch in ihren Kinderschuhen steckende historische Geographie hat die Aufgabe, eine treue Rekonstruktion des physischen Milieus, im Rahmen dessen die historischen Geschehnisse vor sich gingen, dem Historiker zur Verfügung zu stellen ; das Endziel wäre freilich die Schaffung ganzer systematischer Sammlungen solcher Rekonstruktionen für den Gebrauch der Historiker. Solange dieser Idealzustand in dem Grenzgebiete von Geschichte und Geographie nicht erreicht ist, muss die Geschichte die Ergebnisse der geographischen Forschungsarbeit aufmerksam verfolgen und mit mühevoller Arbeit das für sie brauchbare Material daraus ausscheiden. Fast jede geographische Studie enthält ja Material, das für den Historiker wertvoll ist und manche wirtschaftsgeographische und siedlungsgeographische Abhandlungen sind fertige Materialsammlungen für den Wirtschafts- und Siedlungshistoriker. Im folgenden werden acht in den letzten Jahren erschienene ungarische Inauguraldissertationen aus dem Gesichtspunkte untersucht, ob sie durch eine Rekonstruktion der Urlandschaft oder einer späteren historischen Landschaft oder schliesslich durch die Mitteilung jedweder Angaben auch dem Historiker brauchbares Material bieten. Es wird hierbei auch versucht, festzustellen, in welchem Grade die gebotenen Rekonstruktionen zuverlässig bzw. hypothetisch sind.

Die Aufgaben der mittellateinischen Philologie in Ungarn.

Von KONRAD HEILIG.

Die mittellateinische Philologie ist keine einfache historische Hilfswissenschaft, — sie hat ein ebenso gutes Recht, als selbständiger Wissenschaftszweig angesehen zu werden wie die klassische Philologie. Ihre Aufgabe erschöpft sich nicht in der Erleichterung des Verständnisses der mittelalterlichen Quellentexte, sie hat einen eigenen Zweck : die Entwicklungsgesetze der wichtigsten mittelalterlichen Sprache systematisch zusammenzufassen. Um diese Aufgabe erfolgreich lösen zu können, muss der mittellateinische Philologe vor allem ein heute weitverbreitetes Vorurteil über Bord werfen : er darf das Mittellatein nicht als eine verdorbene Form des klassischen Lateins, als „Mönchslatein", „Küchenlatein" ansehen. Warum sollte denn z. B. Cicero massgebend für die Beurteilung des Lateins der viele tausend Bände umfassenden mittelalterlichen Literatur sein ? Wenn man der Sprache des Mittelalters Gerechtigkeit widerfahren lassen will, muss man sie als etwas selbständiges und nicht nur in ihrem Verhältnis zum klassischen Latein bewerten.

Die erste Voraussetzung der mittellateinischen Studien ist eine gründliche philologische Schulung. Man darf das Mittel-

latein nicht als eine Sprache auffassen, die jede Konstruktion, jede Regelwidrigkeit zulässt. Das Mittellatein hat ebenso feste Regeln wie jede andere Sprache. Diese Regeln sind jedoch häufig von denen des klassischen Lateins abweichend und deshalb ist die Ansicht falsch, dass eine noch so gründliche Kenntnis des klassischen Lateins zum Verständnis mittellateinischer Texte ausreichend ist.

Der beste Weg zur Erlernung einer Sprache ist die Lektüre, — das Vorhandensein guter Lesebücher ist also eine der ersten Voraussetzungen für das Studium des Mittellateins. Ein solches Lesebuch haben wir in Ungarn nicht, — dieser Mangel müsste also bald behoben werden. In ein solches Lesebuch müssten vor allem Stücke aus den Quellen der ungarischen Geschichte und zwar möglichst aus solchen, deren Verfasser Ungarn waren, aufgenommen, werden — u. zw. müsste sich dieses Lesebuch hauptsächlich auf die Literatur des 13. Jahrhunderts beschränken, da die Texte des 14. Jahrhunderts die Sprache nicht mehr in ihrer charakteristischen reinen Form zeigen.

Im mittelalterlichen Wortschatz lassen sich drei grosse sprachgeschichtliche Gruppen unterscheiden: die literarische Latinität, die eine organische Fortsetzung des Spätlateins ist, das Kirchenlatein, das mit dem Christentum in die Sprache eingedrungen ist und schliesslich das Vulgärlatein, aus dem sich die romanischen Sprachen entwickelt haben, die ihrerseits wieder dem Mittellatein unzählige Lehnwörter geliefert haben. Die mittellateinische Philologie hat die Aufgabe, diese Elemente genau herauszuanalysieren, neben den neuen Wortbildungen auch dem Bedeutungswandel der klassischen lateinischen Wörter nachzugehen und zum Verständnis des Vulgärlateins die romanische, germanische und in ungarischen Belangen auch die ungarische Philologie zur Hilfe zu nehmen.

Aber auch auf dem Gebiete der mittelalterlichen Poesie harren noch viele Aufgaben der Lösung. Nach der herrschenden Ansicht hat das Mittelalter nur den Hexameter, den Pentameter und das Distichon als Verse angesehen. Die Wahrheit demgegenüber ist, dass das Mittelalter einen solchen Reichtum von neuen Versformen hervorgebracht hat, von dem die klassische Latinität nicht einmal eine Ahnung hatte. Der Reim wird, wenn auch vielleicht nicht vom Mittelalter ins Leben gerufen, so doch von diesem vervollkommnet. Das grösste Gewicht hat jedoch das Mittelalter auf den Rhythmus gelegt.

Neue ungarische theatergeschichtliche Literatur.

Von EDITH M. CSÁSZÁR.

Die ungarische Theatergeschichtsschreibung blickt auf eine ca 50-jährige Vergangenheit zurück. Bis zur Jahrhundertwende entwickelte sie sich parallel mit der westeuropäischen Forschungsarbeit und wendete ihre Aufmerksamkeit — ebenso wie die deutsche

Fachliteratur dieser Periode — in erster Reihe den Fragen des Theaterbetriebes, der materiellen Seite des Theaters zu. Am Anfang dieses Jahrhunderts nahm das Interesse für die Theatergeschichte ab und die ungarische Fachliteratur blieb hinter der westeuropäischen zurück. Ein grosser Teil der in der neuesten Zeit erschienenen theatergeschichtlichen Werke befasste sich mit den deutschsprachigen Bühnen Ungarns, was ein Zeichen dafür ist, dass das Deutschtum sich des kulturhistorischen Wertes des Theaters völlig bewusst ist. Die zu dieser Kategorie gehörenden Bearbeitungen sind sehr gründlich und zuverlässig, da sie aber ohne Auslese zu viel Material mitteilen, auch grösstenteils trocken. Von den zusammenfassenden, einen grösseren Problemkreis behandelnden Arbeiten ist das Buch Jolantha Pukánszky-Kádárs über das deutsche Theater in Ungarn hervorzuheben. Das Werk ist meisterhaft ; sein einziger Fehler ist, dass es den Einfluss des deutschen Theaters auf das ungarische überschätzt. Die Autoren der Arbeiten, die sich mit der Geschichte des ungarischen Theaters befassen, sind im allgemeinen nicht genügend in der Aesthetik bewandert und haben auch zu wenig Interesse für die ausländische Fachliteratur, für sozialgeschichtliche Fragen und für die nationale Bedeutung der Schauspielkunst. Hervorzuheben ist nur das Buch Anton Németh's („Die Tragödie des Menschen auf der Bühne), das besonders über die Geschichte der Regie sehr viel wertvolles bringt. — Eine wichtige Aufgabe der ungarischen Theatergeschichtsschreibung wäre, die Entwicklung der Schulbühne in der Zeit vor der Aufklärung gründlich zu erforschen ; den Spuren des mittelalterlichen und des Renaissance-Dramas nachzugehen, ist vielleicht die ethnographische Forschung in erster Reihe berufen.

Gesichtspunkte zur Erforschung des Ursprungs des ungarischen Calvinismus.

Von Emmerich Révész.

Ein bedeutender Teil eben des rassenreinsten Umgartums bekannte sich nach der Reformation zum Calvinismus und hält auch heute noch hieran fest. Wie dieser Vorgang sich abspielte, ist noch nicht genügend klargelegt worden. Neuerdings hat Nikolaus Asztalos die Theorie aufgestellt, dass der ungarische Calvinismus nicht vom Wittenberger Cryptocalvinismus abstammt, wie man das früher annahm, sondern nur durch diesen befestigt wurde, und dass ferner an dieser Befestigung neben dem Einfluss Melanchthons besonders der Umstand von grosser Bedeutung war, dass diejenigen Ungarn, die mit der Reformation einen Kontakt hatten, die deutsche Sprache im allgemeinen nicht beherrschten. Beide Thesen bedürfen einer Korrektur. Der reformierte Glaube war im Ungarn des 16. Jahrhunderts noch kein Calvinismus. Calvins Einfluss darauf war in theologischer Hinsicht noch nicht entscheidend, in bezug auf die Kirchenverfassung, die Disziplin und

die Liturgie kam er sogar überhaupt nicht zur Geltung. Der Wittenberger Cryptocalvinismus bestand aber im wesentlichen in einer gewissen Zuneigung zu der Calvinschen Lehre vom Abendmahl; mit der für Calvin viel charakteristischeren Lehre von der Prädestination haben weder Melanchthon noch andere zeitgenössische Wittenberger Theologen sympathisiert. Dagegen waren die ersten grossen theologischen Lehrer der ungarischen Reformierten, Stephan Szegedi-Kiss und Peter Meliusz, unbedingte Anhänger dieser Lehre. Von Melanchthon haben sie nur eine mehr formelle Schulung erhalten, — der Inhalt ihrer Lehren geht auf die deutsch-schweizerischen Theologen zurück. Calvin kannten sie nur wenig. Ihr Reformiertentum war eklektisch und Wittenberg spielte darin nur eine untergeordnete Rolle. Was die 2. These Asztalos' betrifft, so können wir die Unkenntnis der deutschen Sprache keinesfalls als eine ausreichende Erklärung dafür ansehen, dass die ungarischen protestantischen Theologen sich mehr nach der Schweiz als nach Wittenberg wandten. Alle bedeutenderen Schriften Luthers und seiner Anhänger sind ja auch in lateinischer Sprache erschienen. Obzwar der Lutherismus hauptsächlich bei den Völkern germanischer Rasse verbreitet war und ist, so kann eine ernste Geschichtsschreibung die Gründe hierfür keinesfalls allein in den Faktoren der Rasse und der Sprache suchen.

Im Ungarn der Reformationszeit lebte die deutschsprachige Bevölkerung in starken, alten, privilegierten politischen und kirchlichen Organisationen, — deshalb konnte sie sich einheitlich zur Augsburger Konfession bekennen. In dieser ihrer Stellungnahme wurde sie selbstverständlich durch ihre kulturellen Beziehungen und ihre Rassenverwandtschaft mit dem überwiegend lutherisch gewordenen Volke des deutschen Reiches bestärkt. Um das Ungartum, bei dem diese Faktoren wegfielen, wetteiferten alle Richtungen der Reformation frei miteinander. Der Sieger blieb schliesslich die schweizerische („helvetische") Reformation und zwar nicht deshalb, weil diese Richtung nicht „deutsch" gewesen wäre und so unter den Ungarn mehr Sympathien gefunden hätte, sondern nur, weil sie die kräftigste Propaganda entfaltete, weil sie für die radikalsten Reformen eintrat, weil die meisten grossen Grundherrn und einige angesehene Städte eben der rein ungarischen Gebiete sich ihr anschlossen und schliesslich weil sie sich im siebenbürgischen Fürstentum einen überwiegenden politischen Einfluss errang.

Dieses schweizerische, helvetische Reformiertentum der Ungarn war aber im Laufe des ganzen 16. Jahrhunderts noch kein Calvinismus, — nicht nur die Ergebnisse theologischer Untersuchungen zeigen dies, sondern auch die Tatsache, dass in der ältesten ungarischen reformierten Gedankenwelt noch keine Spuren der calvinistischen politischen Widerstandslehre und der liberalen Stellungnahme in bezug auf die Zinsfrage aufzufinden sind, — und doch hätten beide Thesen einerseits in den politischen Ver-

hältnissen des Landes, andrerseits in der regen kaufmännischen Tätigkeit des reformierten ungarischen Bürgertums einen fruchtbaren Boden gefunden. Dass sie trotzdem in bezug auf beide Fragen bei der konservativen lutherischen bzw. bei der mittelalterlichen Auffassung ausharrten, ist ein schlagender Beweis dafür, dass der Calvinismus als geistesgeschichtliches Ganzes in das Ungarn des 16. Jahrhunderts noch nicht einzudringen vermochte.

Corona und regnum.

Von EMMA BARTONIEK.

In den ältesten erzählenden Quellen der ungarischen Geschichte, in denen des 11. Jahrhunderts, kehrt ein konsequent immer im selben Sinne angewendeter Begriff wieder: die „corona", die alles umfasst, was mit dem Amt, der Würde, der Regierungstätigkeit des Königs zusammenhängt. Sie bedeutete also in dieser Zeit, wo das Leben des Staates auf der Person des Königs ruhte, soviel wie Staat. Also schon das 11. Jahrhundert hat einen primitiven, aber doch abstrakten Staatsbegriff, dessen symbolischer Ausdruck die Königskrone ist. Ebenso konsequent wenden diese Quellen aus dem 11. Jahrhundert die Bezeichnung „regnum" an, die neben dem geographischen Begriff des Landes das Objekt der königlichen Herrschaft, der Regierung, und in ihrer dritten Bedeutung, die dem König gegenübergestellte Gesamtheit der Untertanen bezeichnet. Im 13. Jahrhundert erfährt der Begriff „corona" einen Bedeutungswandel, — den grossen Umwälzungen im Leben des Staates entsprechend. Früher wird das Wort „corona" immer im Zusammenhang mit der Tätigkeit des Königs gebraucht; im 13. Jahrhundert dagegen schon mehr in Verbindung mit den Diensten der Untertanen am Staate, — seit dieser Zeit fangen die letzteren bereits an, ihren Anteil an der Regierungstätigkeit zu fordern und in das Staatsleben einzudringen. Während des 13. und 14. Jahrhunderts ist aber die Krone noch ununterbrochen beim König und die starken Herrscherpersönlichkeiten des 14. Jahrhunderts verdrängen die Untertanen sogar aus ihren bereits früher eroberten staatlichen Machtpositionen.

Im 15. Jahrhundert stellen sich entscheidende Änderungen ein. Die rasche Aufeinanderfolge der verschiedenen Dynastien, die Erschütterungen der wirtschaftlichen Grundlagen der königlichen Macht und das ungeheure Anwachsen des Grossgrundbesitzes zeitigen einerseits eine Kräftigung der politischen Macht der Stände oder richtiger des sich auf seine Besitztümer stützenden Hochadels und schaffen die Grundlage für seine Stellung im öffentlichen Leben; sie tragen andrerseits aber auch viel zur Hebung der Bedeutung der heiligen Krone bei. Eben is diesen bewegten Zeiten besteht das Bedürfnis nach einem Symbol, das den über der Person des Königs stehenden Staat verkörpert. Eben diese Überpersönlichkeit der heiligen Krone hat es ermöglicht, dass die Stände, die im 15. Jahrhundert die Regierung und die

Staatsgewalt häufig an sich reissen, sich auch der hl. Krone, die früher immer im Besitz des Königs war, bemächtigen. Es kommt die ständische Auffassung auf, dass die Übertragung der königlichen Macht das souveräne Recht der Stände sei und dass diese infolgedessen befugt sind, über die hl. Krone zu bestimmen. Diese Auffassung wird im Jahre 1440 auch in der Krönungsurkunde Wladislaus' I. zum Ausdruck gebracht. Im Zusammenhang hiermit kommt der Begriff der Mitgliedschaft der hl. Krone auf: der Adel ist jetzt nicht mehr „fidelis", Untertan, Untergeordneter der Krone, sondern ihr Mitglied. Nach dem im Jahre 1514 erschienenen Tripartitum Werbőczys, des grossen Kodifikators des ungarischen Gewohnheitsrechtes, sind König und Adel durch das Recht des ersteren, seine Untertanen in den Adelsstand zu erheben und durch dasjenige des letzteren, seinen König zu wählen, zu einer untrennbaren Einheit verbunden. Auf Grund dieser Einheit ist der Edelmann Mitglied der hl. Krone.

Eröffnungsrede des Präsidenten

VALENTIN HÓMAN

in der ordentlichen Generalversammlung der Ungarischen Historischen Gesellschaft am 25. Oktober 1934.

Die Gründer unserer Gesellschaft hatten ein doppeltes Ziel im Auge: einerseits die Pflege der historischen Wissenschaften, andrerseits die Popularisierung der Forschungsergebnisse, die Hebung der historischen Bildung der Nation. Es spielte hierbei wohl auch eine Reminiszenz des utilitaristischen Prinzips einer früheren Periode der pragmatischen Geschichtsschreibung mit, — der eigentliche Beweggrund dieser Zielsetzung war jedoch die richtige Erkenntnis, dass die Nation, die eben zu der Zeit der Gründung (1867) ihre politische Selbständigkeit auf dem Wege des Ausgleichs mit Österreich wieder errang, einer historischen Bildung sehr bedurfte. In den späteren Zeiten ging der Kontakt zwischen unserer Gesellschaft und den breiten Kreisen der Öffentlichkeit leider verloren. Die Entwicklung der Wissenschaften in der Richtung der Spezialisierung am Ende des 19. Jahrhunderts trug nicht zu deren Volkstümlichkeit bei. In den friedlichen Jahrzehnten um die Jahrhundertwende fiel dies wenig auf, heute jedoch, wo die dramatische Bewegtheit unserer historischen Zeit wieder in breiten Kreisen der Gesellschaft das Verlangen nach der Kenntnis der historischen Vergangenheit erweckt hat, darf dieser Zustand nicht länger aufrechterhalten werden. Auch das Streben nach Synthese in unserer Wissenschaft, ihre ganze heutige Richtung ist für die Wiederherstellung des Kontaktes mit dem grossen Publikum günstig. Unsere Gesellschaft muss also den Weg, den ihr ihre Gründer vor 67 Jahren gewiesen haben, wieder einschlagen.

Franz Josefs Jugend.

Von DAVID ANGYAL.

Franz Josef hat beinahe alle seine hervorragenden Charakterzüge von seiner Mutter geerbt, — deshalb müssen seine Biographien mit einer Schilderung des Lebens und des Charakters der Erzherzogin Sophie beginnen. Die Autoren, die sich mit dem Leben Franz Josefs befassen, behaupten eindeutig, dass die Erzherzogin während ihrer in München verbrachten Mädchenjahre unter den Einfluss des Görres'schen romantischen Katholizismus gelangte. Dies ist jedoch falsch, — die Traditionen des väterlichen Hauses haben im Gegenteil ihre Seele dem politischen und religiösen Liberalismus zugänglich gemacht. In den 40-er Jahren wurde jedoch ihr Katholizismus eifriger und im Jahre 1848 schloss sie sich leidenschaftlich derjenigen Partei an, die sich für den erbarmungslosen Absolutismus einsetzte. Auf die Erziehung Franz Josefs hat sie sehr viel Sorgfalt verwendet. Die Schuljahre des jungen Erzherzogs waren uns bis jetzt hauptsächlich in der Beleuchtung Helferts bekannt. Jetzt sind wir in der Lage, das Bild, das Helfert entwarf, auf Grund der in der Wiener Nationalbibliothek aufbewahrten Schulhefte des Erzherzogs zu ergänzen. Diese zeigen, dass Franz Josef ein sehr aufmerksamer und gewissenhafter Schüler war, der allen Wissenszweigen gegenüber Empfänglichkeit zeigte, aber in der Lösung der Schulaufgaben nicht immer originell war. Auch Rauschers oft erwähnter Einfluss ist auf Grund dieser Schulhefte nachweisbar. Die Lieblingsmaterie des jungen Erzherzogs waren die Kriegswissenschaften, — das Eindringen in diese hat ihm seine bedeutende Fertigkeit im Zeichnen erleichtert. Daneben zeichnete er sich hauptsächlich durch ein schnelles Lernen fremder Sprachen aus. Unter der Führung des Domherrn Paul Kiss von Nemeskér hat er auch ungarisch gelernt. Derselbe unterrichtete ihn auch im Lateinischen und Griechischen und hat dabei die lateinischen Sprachübungen dazu benutzt, um seinen Zögling in die ungarische Geschichte und Geographie einzuführen. Er liess ihn auch Széchenyis „Politische Programmfragmente" lesen. Vor 1848 hat Franz Josef Ungarn fünfmal besucht. Als sein Auftreten und seine gute ungarische Aussprache bei den Ständen des Komitats Pest eine grosse Begeisterung hervorriefen, betrachtete der junge Erzherzog diesen ungarischen Temperamentsausbruch mit Kälte. Als er jedoch bei der Eröffnung des letzten ständischen Landtages den grossen Eindruck sah, den die ungarischen Worte Ferdinands machten, erwärmte sich auch sein Herz für die loyale ungarische Nation.

Das Verhältnis der Zágráber und der Várader Chronik zueinander.

Von EMMERICH SZENTPÉTERY.

Für die Untersuchung der Zusammenhänge der erzählenden Quellen der mittelalterlichen ungarischen Geschichte sind unter

den sog. kleineren Chroniken diejenigen von Zágráb und Várad von grosser Bedeutung. Besonders seit der Untersuchung Kaindl's (1900) ist die Ansicht vorherrschend geworden, dass die Verwandtschaft der beiden stark übereinstimmenden Chroniken nicht auf einem direkten Zurückgreifen der späteren (der Várader) auf die ältere beruht, sondern dass beide auf eine gemeinsame Quelle zurückgehen. Die Richtigkeit dieser Ansicht sollen die voneinander unabhängigen, aber auf eine gemeinsame Urquelle zurückgreifenden Erweiterungen beweisen. Die Vertreter dieser Ansicht haben jedoch nicht auf die Codices zurückgegriffen, die uns die Chroniken bewahrt haben, sie haben sogar in den meisten Fällen nicht die besseren Publikationen von Tkalcic und Bunyitay benutzt, sondern die ganz schlechten, in mancher Hinsicht irreführenden Textausgaben Flórián Mátyás' ; ferner haben sie bei der Vergleichung der Texte der Statuten der beiden Kapitel, in die eingefügt uns die Chroniken überliefert sind, nicht beachtet. Ein Vergleich der beiden Statuten zeigt jedoch, dass sie in demselben Masse übereinstimmen wie die Chroniktexte, dass also bei der Abfassung der Statuten des Kapitels von Várad diejenigen von Zágráb benutzt worden sind. Dies ist nicht auffallend, — die beiden Kapitel wurden von Ladislaus dem Heiligen gegründet und standen in Verbindung miteinander. Die Übereinstimmung der Statuten lässt es jedoch als wahrscheinlich erscheinen, dass die ebenfalls stark übereinstimmenden Chroniktexte nicht voneinander unabhängig entstanden sind. Ein gründlicher Vergleich macht diese Wahrscheinlichkeit zur Gewissheit. Es stellt sich dabei heraus, dass die Abweichungen teils nur stilistischer Art bzw. unbedeutend sind, teils in Erweiterungen von lokalem Belang liegen (solche Erweiterungen finden wir in der Zágráber Chronik nur eine, in der Várader bedeutend mehr) und dass einzelne Stellen der Várader Chronik von nicht lokalem Interesse in der Zágráber fehlen.

Die letzterwähnten Stellen der Várader Chronik sind mit einer einzigen Ausnahme auch in den grösseren Chroniken, die zu der Gruppe der Ofener Chronik gehören, vorhanden. Die erwähnte Ausnahme, nämlich die Jahreszahlen der Regierungszeit Ladislaus' IV., ist ein einfacher Rechenfehler, den sich der Kompilator der Chronik zuschulden kommen liess. Die Abweichungen aber, die zwischen den Angaben der Zágráber und der Várader Chronik bestehen, sind teils Schreib- und Copierfehler der Várader Chronik (hier müssen wir auch berücksichtigen, dass das Statutenbuch, das uns den Text der Várader Chronik erhalten hat, kein Original ist, sondern eine Abschrift vom Ende des 15. Jahrhunderts), teils finden sie sich an Stellen, wo die Angaben der Zágráber Chronik von denen der grösseren Chroniken abweichen. Unter den letzteren gibt es auch einige Daten, die in der Zágráber Chronik richtig, in den grösseren Chroniken falsch mitgeteilt worden sind und die die Várader Chronik in Anlehnung an die grösseren Chroniken ebenfalls falsch mitteilt. Aus obigen Fest-

stellungen folgt, dass der Text der Várader Chronik unzweifelhaft auf den Text der Zágráber zurückgeht; den letzteren hat der Kompilator der Várader Chronik mit lokalen Ereignissen ergänzt und hier und da auf Grund der grösseren Chroniken umgeändert. Eine Nebeneinanderstellung der Originaltexte zeigt ferner, dass der Verfasser der Várader Chronik den auch heute vorhandenen Text der Zágráber (bzw. dessen genaue Abschrift) benutzt hat und dass er bei seinen Umänderungen sich auf einen zur Gruppe der Ofener Chronik gehörenden umfangreicheren Text, einen Codex des Vatikans, stützte.

Literatur.

(Die näheren bibliographischen Angaben der besprochenen Werke s. im ungarischen Originaltext. Die in Klammern hinter den Titeln der Bücher stehenden Zahlen weisen auf die entsprechenden Seiten der ungarischen Hefte hin.)

Hajnal, Stephan über *Thienemann, Theodor: Literaturhistorische Grundbegriffe.* (Ung.) (S. 73.) — T.'s „Grundbegriffe" gehören nicht allein der Literaturgeschichte an. Sie geben eine gemeinsame Basis für die Erklärung der Entwicklung der menschlichen Kultur im allgemeinen, — deshalb ist sein Buch auch für den Historiker ausserordentlich wertvoll. Der erste Teil ist einer Analyse des Entwicklungsbegriffes gewidmet. Für T. ist die Hegemonie des Geistes, das Aufsteigen zum absoluten Geist, der zusammenfassende Gedanke und gleichzeitig auch die letzte Triebkraft der Entwicklung. Die philosophische Konzeption hindert jedoch T. nicht an einer realistischen Beobachtung der einzelnen Stufen der Entwicklung. Er zeigt den Weg, den die Anhänger der Hegelschen oder irgend einer andern philosophischen Entwicklungslehre gehen müssen, um jede erzwungene Spekulation zu vermeiden. Der zweite Teil gibt die Untersuchung der Entwicklungsstufen, er stellt Verfasser, Vortragenden, Publikum und Werk in ihrem Verhältnis zueinander dar; es ist also nicht die Dynamik der Ideen, Inhalte, Gedanken, die er hier wertet, sondern die Ergebnisse des gegenseitigen gestaltenden Einflusses von Mensch zu Mensch und von Mensch zu Kulturprodukt. T. hat es hier versucht, eine zwischen der deutschen Geistesgeschichte und der französischen littérature comparée vermittelnde Methode auszubauen. Auf die allgemeine Geschichtswissenschaft übertragen, bedeutet sein Versuch eine Befreiung von den Einseitigkeiten der geistesgeschichtlichen und der positivistischen Richtung, die Gewinnung einer gemeinsamen, tieferen, natürlicheren Grundlage, die für eine jede Forschungsmethode einen fruchtbaren Boden abgibt.

V. über *Joó, Tibor: Die Aufgabe der Geschichtsphilosophie und die Lehre Ernst Troeltsch's.* (Ung.) (S. 75.) — Die Studie gibt eine kritische Untersuchung der Troeltsch'schen Geschichts-

philosophie und gleichzeitig liefert sie auch Bausteine zu einem positiven geschichtsphilosophischen System. Bei den kritischen Betrachtungen geht der Verfasser von dem Postulat aus, dass das Werk nicht auf Grund eines Abmessens an äusseren Gesichtspunkten, sondern durch die Persönlichkeit des Schöpfers betrachtet, erfasst werden muss. Er fragt erst nach dem zentralen Problem Troeltsch's und zeigt dann das Verhältnis der Einzelprobleme und Ergebnisse zu diesem Zentralproblem. Er forscht danach, wie Troeltsch zu seinen Problemstellungen und seinen Lösungen gelangt ist, warum er einige Detailfragen berührt, andere vernachlässigt. Die anhand der Kritik dargebrachten positiven Beiträge geben einen vielversprechenden Anfang zu einem im Sinne der kritischen Philosophie konstruierten System der Geschichtsphilosophie.

Darkó, Eugen über *Fehér, Géza: Die Denkmäler der bulgarisch-türkischen Kultur und ihre Beziehungen zu der ungarischen Urgeschichte.* (Ung.) (S. 79.) — Der um die Erforschung der Denkmäler der protobulgarischen Kultur vielverdiente Verfasser hat sich in diesem Buche das Ziel gesetzt, alle sprachlichen und sachlichen Denkmäler dieser Kultur zu einem einheitlichen Bilde zusammenzufassen und aus dieser Synthese auf Ursprung, Art und Bedeutung der untersuchten Kultur Schlüsse zu ziehen. Er geht von der Feststellung aus, dass die Bulgaren schon in ihrer zwischen den Flüssen Don und Kuban gelegenen Urheimat keine Nomaden, sondern ein sesshaftes, Ackerbau und Tierzucht treibendes Volk waren. Als sie am Ende des 7. Jahrhunderts nach Moesien gewandert waren, brachten sie hierher schon eine ziemlich hohe Kultur mit sich. F. ist bestrebt, die Spuren dieser aus der Urheimat mitgebrachten Kultur auch an den im heutigen Bulgarien gefundenen protobulgarischen Denkmälern nachzuweisen.

Belitzky, Johann über *Húščava, Alexander: Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia.* (Die Besiedelung des Komitats Liptó bis zum Ende des 14. Jahrhunderts.) (S. 84.) — Nach H. war das Gebiet des Komitats Liptó am Anfang des 13. Jahrhunderts grösstenteils von Waldungen bedeckt und unbewohnt. Im Hauptteil seiner Arbeit ordnet er auf Grund der Donationen die Ortschaften des 13. und 14. Jahrhunderts nach ihrem Vorkommen in chronologischer Reihenfolge, um auf diese Weise ein Bild von dem örtlichen und zeitlichen Ablauf der Besiedelung zu gewinnen. Diese Aufgabe hat er gut gelöst, einigen Schlussfolgerungen jedoch, die er in bezug auf die Nationalität der ersten Bewohner dieses Komitats zieht, können wir nicht beistimmen. Er summiert seine Ergebnisse darin, dass die erste Siedlerwelle in diesem Komitat aus Slawen und zwar aus Tschechen bestand und dass dieses Komitat zusammen mit der ganzen mittleren Slowakei im 13. Jahrhundert mit Mähren eine ethnische Einheit gebildet hat. Demgegenüber scheint es uns nicht sehr wahrscheinlich zu sein, dass die Slawen hier vor dem Einbruch der Tataren eine grössere Rolle gespielt hätten als die Ungarn. Von sieben uns bekannten Sied-

lungen waren doch zwei ungarisch, eine wahrscheinlich ungarisch und 2—3 zweifelhaft. Nach dem Tatareneinbruch war aber das Ungartum nicht mehr in der Lage, dem fernen Norden von seinem Bevölkerungsüberschuss abzugeben und so erlangte hier in der Mitte des 13. Jahrhunderts das slawische Element das Übergewicht.

Baráth, Tibor über *Hajnal, Stephan: Die Periode des geplanten Landtages von 1642.* (Ung.) — und *Fekete, Ludwig: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy.* (S. 86.) — Die beiden Bände erschienen in einer Serie, die Fürst Paul Esterházy zur Beleuchtung der Tätigkeit des Palatins Nikolaus Esterházy veröffentlicht. Im ersteren gibt H. sowohl mit Hilfe des sorgfältig ausgewählten Quellenmaterials, wie auch in der vorzüglichen umfangreichen Einleitung einerseits ein plastisches Bild des grossen Palatins, andrerseits einen wertvollen Beitrag zu dieser ziemlich vernachlässigten Periode der ungarischen Landesgeschichte. Der zweite Band will teils der Geschichte der türkischen Botmässigkeit, teils der Turkologie dienen. Da jedoch der Bestand des Archivs an türkischen Schriften in keiner Weise ein geschlossenes Material bietet, hat das Bild, das es über die Geschichte der Zeit zu vermitteln vermag, einen ziemlich fragmentarischen Charakter. Als turkologische Veröffentlichung hat der Band dagegen einen sehr hohen Wert und dashalb wäre es vielleicht zweckmässiger gewesen, ihn von dem Ballast der historischen Hülle gänzlich zu befreien.

Pukánszky, Béla über *Chr. Oeser's — Tobias Gottfried Schröer's — Lebenserinnerungen.* (S. 89.) — Die Memoiren dieses Pressburger Schriftstellers und Professors sind das erste Dokument, das über die Entstehung des völkischen Bewusstseins eines gebildeten Deutsch-Ungarn berichtet. Da die ungarische Öffentlichkeit noch bis vor kurzem in der Illusion lebte, dass die deutsche Minderheit des Landes bereit war, einheitlich und widerstandslos in dem Ungartum aufzugehen, sind ähnliche Veröffentlichungen, die geeignet sind, die dieser Illusion widersprechende Wahrheit aufzudecken, mit Freude zu begrüssen. Mit der Art der Publikation können wir uns jedoch nicht einverstanden erklären. Die Herausgeber haben nämlich die Memoiren mit Ausnahme des 2. Teiles nicht in ihrer ursprünglichen Form veröffentlicht, sondern in der Umarbeitung des bekannten Germanisten Karl Julius Schröer, des Sohnes des Verfassers. Die Umarbeitung stammt aus den 70-er Jahren, also aus einer Zeit, wo die Schulverein-Bewegung das deutsch-ungarische Verhältnis getrübt hat und es ist klar, dass die überhitzte Atmosphäre nicht ohne Einfluss auf die Umarbeitung blieb.

Angyal, David über *Berzeviczy, Albert: Die Periode des Absolutismus in Ungarn 1849—1865. Bd. III.* (Ung.) (S. 93.) — Der vorliegende 3. Band des grosszügig angelegten Werkes zeichnet sich durch eine noch grössere Ausführlichkeit aus als

die zwei ersteren ; er berichtet in chronologischer Reihenfolge über die Ereignisse von nur drei Jahren. Die Ausführlichkeit gereicht aber dem Werke nicht zum Nachteil, der Reichtum an Einzelheiten belebt die Erzählung. Der Band ethält nur die politische Geschichte der drei Jahre ; die Kultur- und Sozialgeschichte sind einem 4. Bande vorbehalten.

Szentpétery, Emmerich über *Kehr, P. : Die Kanzlei Ludwigs des Deutschen* — und — *derselbe : Die Kanzleien Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren.* (S. 97.) — Die neuere Erweiterung des Forschungsgebietes der Diplomatik kann natürlich nicht das Aufgeben der alten bewährten Grundlagen bedeuten. Das dies auch nicht der Fall ist, zeigen u. a. die neueren Bände der Monumenta Germaniae Historica. Die zwei hier besprochenen Studien des hervorragenden Vertreters der klassischen deutschen Diplomatik fassen die historischen und diplomatischen Ergebnisse zusammen, die das neuerdings in den Monumenta veröffentlichte Material liefert und zeigen wieder einmal, wie ergebnisreich die diplomatische Forschung auch für die Allgemeingeschichte ist, — wie manche scheinbar ganz spezifische diplomatische Tatsachen geeignet sind, sonst gänzlich unzugängliche politische Verhältnisse und historische Ereignisse zu beleuchten.

Lederer, Emma über *Spangenberg, Hans : Territorialwirtschaft und Stadtwirtschaft.* (S. 102.) — S. befasst sich mit einer Detailfrage der Wirtschaftsstufentheorien und polemisiert hauptsächlich mit G. von Below. Er behauptet, dass von einer Stadtwirtschaft in dem von Bücher und Below gebrauchten Sinne des Wortes nur in bezug auf die Grossstädte gesprochen werden kann.

Thomas-Treml, Ludwig über *Drăganu, Nocolae : Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi a onosmasticei.* (Die Geschichte der Rumänen im 9—14. Jahrhundert auf Grund der Orts- und Personennamen.) (S. 211.) — Das Buch stellt einen bisher unerreicht kühnen Flug des dakoromanischen Pegasus dar. Wir wollen uns hier diesmal nur mit seinen Behauptungen über die pannonische Urbevölkerung befassen, deren Unwissenschaftlichkeit und Übertreibungen wohl auch von den nicht voreingenommenen Landsmännern des Verfassers mit wenig Begeisterung aufgenommen werden. Der Verfasser versucht, den Beweis zu führen, dass die landnehmenden Ungarn in Pannonien, d. h. im heutigen Transdanubien, eine rumänische Urbevölkerung vorgefunden haben. Er beruft sich hierbei auf die Arbeit des bekannten ungarischen Chronisten Meister P. (Anonymus), ferner auf Ergebnisse der Orts- und Personennamenforschung. Bei Anonymus kommt nähmlich der Ausdruck romani vor ; D. stellt nun gänzlich willkürlich, ohne ein ernstes wissenschaftliches Argument hierfür liefern zu können, die Gleichung: romani = pastores romanorum = blachii auf. Die gänzliche Unhaltbarkeit dieser These kann sehr leicht nachgewiesen werden. Die Personen- und Ortsnamen, auf die er sich beruft, zeugen

von einer grossen Phantasie, stellen aber den Rezensenten vor eine sehr schwierige Aufgabe, da der Verfasser nie mitteilt, wann er selber an die Richtigkeit seiner Behauptungen und Lösungen tatsächlich glaubt und wann nicht. Es gibt kaum ein zweites Buch auf diesem Gebiete, in dem die Wendungen „es könnte sein", „es wäre möglich" so oft vorkämen, wie in D.'s Buch ; allerdings kommt es bei ihm nicht selten vor, dass er seine Kombination einmal als Möglichkeit und ein andermal als das gesicherte Ergebnis einer methodischen Forschung hinstellt. Seine etymologische Methode ist recht einfach : bei jedem Personen- und Ortsnamen (möglichst unklaren Ursprungs), dessen Klang an eine rumänische Wortform erinnert, stellt er den rumänischen Ursprung fest. Er arbeitet mit den Griffen der Propaganda : behauptet, ohne zu beweisen und stellt es dem Ungläubigen anheim, die Unrichtigkeit seiner Behauptungen nachzuweisen.

Murarik, Anton über *Luby, Štephan : Liptovsky a turčiansky register z roku 1391. (Die Register von Liptó und Turóc aus dem Jahre 1391.)* (S. 221.) — Die Studie ist unter der geistigen Führung Prof. Rauschers entstanden, der die Existenz einer eigenen slowakischen Rechtsgeschichte nachzuweisen versucht. Der Verfasser ist der Ansicht, dass die zwei wichtigsten Quellensammlungen der slowakischen Rechtsgeschichte die zwei erwähnten Register sind und deshalb unternahm er deren Bearbeitung aus dem Gesichtspunkte der Geschichte des Privatrechtes. Trotz ihrer Originalität bringt aber seine Studie kaum etwas, was der ungarischen Geschichtsschreibung bisher unbekannt gewesen wäre und auch der Nachweis einer selbständigen slowakischen Rechtsgeschichte ist ihm misslungen. Die sporadischen particularen Züge, auf die er hinweisen kann, entspringen den Besonderheiten der lokalen Verhältnisse und der Besiedelung und verschwinden gänzlich in der einheitlichen ungarischen Rechtsmaterie, die er als die Rechtsordnung der Register darstellt. Letzten Endes ist also die Studie ein unfreiwilliges Zeugnis für die historische Integrität des ungarischen Rechtsgebietes.

Domanovszky, Ákos über *Fitz, Josef : Andreas Hess, der Ofener Wiegendrucker.* (Ung.) (S. 224.) — Trotz der Popularität, der sich Hess in dem ungarischen historischen und literaturgeschichtlichen Schrifttum erfreut, ist F. der erste, der sich wirklich eingehend mit ihm befasst hat. Das umfangreiche Wissen und die lebendige Invention des Verfassers, der sich eines ganz modernen Forschungsapparates bedient, bürgen für den Erfolg der bahnbrechenden Arbeit. Er bereichert das uns bisher bekannte Bild Hess' mit einer ganzen Reihe von neuen Zügen, wobei er die Gewissheiten immer scharf von den Wahrscheinlichkeiten trennt. Er hat manches unbekannte und unvermutete über den Meister Hess, über seinen Typenvorrat, über den Betrieb der Ofener Druckerei, über seine Abstammung usw. mitzuteilten und weiss sogar über einen bisher unbekannten vermutlichen Druck der Hess'schen Offizin zu berichten.

Váczy, Péter über *Ligeti, Paul: Der Weg aus dem Chaos. Eine Deutung des Weltgeschehens aus dem Rhytmus der Kunstentwickulng.* (S. 227.) — L. baut seine Ausführungen auf die Beobachtung auf, dass die einzelnen Perioden der Kunstgeschichte, die einzelnen Kunststile, einmal der Malerei am nächsten stehen, ein andermal der Plastik oder sogar der Architektur. Er meint auch eine regelmässige Aufeinanderfolge dieser verschiedenen Kuntstile feststellen zu können: auf eine Periode der Hegemonie der Architektur soll immer eine bildhauerische Periode und darauf eine malerisch empfindende folgen. Dass er die gesamte Kunstentwicklung, ja, sogar das Weltgeschehen, in dieses dreigliedrige Schema hineinzwingen will, wirkt selbstverständlich forciert und wenig überzeugend.

Deér, Josef über *Hampe, Karl: Das Hochmittelalter. Geschichte des Abendlandes von 900—1250.* (S. 231.) — H.'s Interesse wendet sich in erster Reihe den historischen Individuen, ihrer die Geschichte gestaltenden Tätigkeit und ihrem Verhältnis zu den Institutionen und zum im Rankeschen Sinne aufgefassten Zeitgeist zu. In unserer Zeit der Geistesgeschichte und der soziologischen Geschichtsbetrachtung macht das von H. gegebene Bild den Eindruck einer übermässigen Einfachheit und Hintergrundlosigkeit. Das Mittelalter sieht er als etwas Fertiges, Feststehendes an und vernachlässigt infolgedessen die Kräfte, die dieses Zeitalter als eine einmalige und individuelle Erscheinung erzeugt haben. Es ist seinem bedauernswerten Mangel an ethnologischer Schulung zuzuschreiben, dass er das Mittelalter noch immer auf die alte Weise als eine germanisch-romanische Kulturgemeinschaft ansieht, die aus der Begegnung der antik-christlichen und der germanischen Welt hervorging; von den Ergebnissen der völkerkundlichen Universalgeschichte nimmt er überhaupt keine Notiz.

Huszti, Josef über *Martin, Alfred: Soziologie der Renaissance.* (S. 233.) — Der Verfasser ist historisch erstklassig orientiert. Trotzdem hat man den Eindruck, dass er sich diesmal in allzu hohe Regionen verstieg, dass er aus der Hochburg der Abstraktion die Geschichte betrachtend, nur noch die wesentlichsten Züge erkennt, die Einzelheiten aber nicht mehr. Es ist jedenfalls beruhigend, dass diese wesentlichsten Züge im grossen und ganzen mit den von Burckhardt skizzierten übereinstimmen. Verallgemeinernd könnte man das Werk mit der Formel charakterisieren, dass es die wichtigsten Thesen Burckhardts zu einem System zusammenfasst und die Mängel und Lücken dieses Systems ergänzend ausfüllt. Trotz seiner Mängel und seiner zum Widerspruch herausfordernden Feststellungen, gibt das Werk sehr viele anregende, befruchtende Gedanken, — es gibt nicht viel Bücher, die ein höheres Lob verdienen.

Komoróczy, Georg über *Brückner, Alexander: Dzieje kultury polskiej.* Bd. I—III. (S. 236.) — Das Buch ist bisher die beste Synthese der polnischen Geschichte. D. ist ein Forscher mit sehr

weitem Gesichtsfeld; er ist Philologe und Literaturhistoriker und dies sichert ihm manche Vorteile, so z. B. bei der Feststellung der Verbreitung der polnischen Urbevölkerung auf Grund der Ortsnamen. Es erwachsen daraus aber auch manche Nachteile: er kümmert sich nicht um das innere Leben des Staates, forscht nicht nach den Ursachen der Entwicklung, beachtet nicht die europäischen geistigen und sozialen Bewegungen und nimmt deren Einwirkungen auf die polnische Entwicklung nicht wahr.

Piegler, Andreas über *Szőnyi, Ottó: Alte ungarische Kirchen.* (Ung.) (S. 332.) — Sz. gibt eine zusammenfassende Darstellung der Geschichte der ungarischen Kirchenbaukunst Grossungarns seit Stephan dem Heiligen bis ca 1830. Am besten gelungen ist der Abschnitt über das Mittelalter, — hier ist der Verfasser am heimischsten. Von grosser Bedeutung ist gleich am Anfang des Buches seine Feststellung von den Kirchenbauten Stephans des Heiligen, — dass sie nämlich keine Holzbauten waren, wie man das bis jetzt annahm. Sehr eingehend befasst er sich auch mit den Kirchen der verschiedenen Orden. Man pflegte immer die Zisterzienser als die eifrigsten Vorkämpfer des am Ende des 13. Jahrhunderts zur Alleinherrschaft gelangten gotischen Stils hinzustellen. Sz. hält dagegen die in den Städten sich niederlassenden Franziskaner und Dominikaner für die wahren Apostel des neuen Stils, schreibt aber auch der städtischen Bürgerschaft eine wichtige Rolle um dessen Verbreitung zu. Ein besonderes Kapitel befasst sich mit den Dorfkirchen; für den nicht unterrichteten Leser ist es hier recht erstaunlich, wieviel Kirchen, bzw. Kirchenruinen aus der Arpadenzeit uns erhalten sind.

Asztalos, Nikolaus über *Dragomir, Silviu: Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în Secolul XVIII.* (S. 335.) — Das Buch behandelt eines der interessantesten, aber auch traurigsten Kapitel der Geschichte der siebenbürgischen Rumänen: die mit den Habsburgern ausgefochtenen Kämpfe der rumänischen Orthodoxen um die Anerkennung ihrer Kirche. Das Buch ist auf breiter Grundlage aufgebaut und von ehrlichen wissenschaftlichen Bestrebungen getragen, die nirgends von politischen Gesichtspunkten gestört werden.

Imre, Alexander über *Hajdu, Johann: Die erste Ministerschaft Baron Josef Eötvös' 1848.* (Ung.) (S. 338.) — Der Verfasser trug ein reiches archivalisches Material zusammen, es gelang ihm jedoch nicht, dieses Material zu einem einheitlichen Bild zu gestalten. Er war scheinbar selber nicht im klaren damit, ob er in erster Reihe die Persönlichkeit Eötvös' oder die Geschichte des ersten ungarischen Kultusministeriums in den Vordergrund schieben wollte. Im ersten Falle hätte er die kurze Amtszeit Eötvös' als einen Abschnitt seines Lebens darstellen, im zweiten Falle seine Ausführungen mehr in die Geschichte der ungarischen Kulturpolitik einbetten müssen. Er tat beides nicht und so vermittelt sein Buch weder von der Persönlichkeit Eötvös' noch vom ersten Kultusministerium ein klares Bild.

Kring, Nikolaus über *Huizinga, J.: Herbst des Mittelalters.* (S. 345.) — Das Buch ist wie eine Bildergalerie, in der in geschmackvoller Gruppierung eine Reihe meisterhafter Bilder zu finden sind, die Szenen aus dem spätmittelalterlichen Frankreich und den Niederlanden darstellen. Eine methodische Einwendung können wir jedoch nicht unterdrücken. Wenn man in einem Zeitabschnitt nur nach den charakteristischen Zügen einer sterbenden oder einer neuentstehenden Kultur sucht, so wird das so gewonnene Bild vielleicht an Schärfe gewinnen, es muss aber andrerseits einseitig werden. Es heisst unbedingt, den Reichtum, die Mannigfaltigkeit des Lebens zu vergewaltigen, wenn man in irgendeiner beliebigen Periode nur die Erscheinungsformen eines vergehenden oder eines aufsteigenden Zeitalters erblickt.

Baráth, Tibor über *Seignobos, Charles: Histoire sincère de la nation française.* (S. 348.) — In Deutschland hat unter allen Geisteswissenschaften die Geschichtswissenschaft die zentralste Lage, in Frankreich dagegen die Soziologie. Dies darf man nicht vergessen, wenn man S. richtig beurteilen will. In seinem Geschichtswerk sind die Kapitelaufschriften zur Hälfte dem Begriffskreis der Politik, zur Hälfte dem der Soziologie entnommen. Seine Geschichtsbetrachtung ist typisch französich. Er wertet beinahe ausschliesslich aus soziologischen Geschichtspunkten. Sein Ausleseprinzip misst denjenigen Ereignissen eine Bedeutung zu, die dauernder Wirkung waren. Er betrachtet es als die vornehmste Aufgabe des Historikers, den kausalen Zusammenhang, die kausale Aufeinanderfolge der Ereignisse zu erforschen. Es ist klar, dass er hierbei keine kontinuierliche Entwicklungslinie geben kann; über deren Brüche versucht er sich damit hinwegzuhelfen, dass er sich auf den Zufall beruft. Trotz all der Mängel der französischen Geschichtsschreibung, die bei S. auf eine typische Weise zum Ausdruck kommen, würde sich eine eingehende Untersuchung ihrer spezifischen Züge doch lohnen: die Betonung des sozialen Elementes würde den hinter dem Schlagwort der Geistesgeschichte bereits übermässig üppig wuchernden Psychismus auf eine wohltuende Weise mildern.

Mendöl, Tibor über *Schier, Bruno: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa.* (S. 355.) — In den letzten Jahren ist auf dem Grenzgebiete der Kulturgeschichte und der beschreibenden Ethnographie kaum eine zweite Arbeit erschienen, die in bezug auf den Umfang des bearbeiteten Materials und der bearbeiteten Literatur und auf das Gewicht der Ergebnisse sich mit dem vorliegenden Buche messen könnte. Der Schwerpunkt des Buches liegt in der kritischen Bearbeitung der Literatur über die Hausformen Mittel-, Nord- und Osteuropas. Wir bedauern es nur, dass es das ungarische Haus, abgesehen von einigen beiläufigen, teilweise sogar falschen Bemerkungen gänzlich unberücksichtigt lässt; die Miteinbeziehung der ungarischen Hausformen hätte sicher zu einer Reihe neuer Probleme

geführt und in bezug auf manche Fragen von denen des Verfassers abweichende Lösungen ergeben.

Tóth, Ladislaus über : *Ungarn betreffende Urkunden aus italienischen Archiven, hrsg. vom Ungarischen Historischen Institut in Rom. Bd. I. : Lukcsics, Paul : Papsturkunden des 15. Jahrhunderts. Bd. I. : Papst Martin V.* (Ung.) (S. 426.) — Der Band teilt 1453 Regesten aus der Zeit Kaiser und König Sigismunds mit, — eine Zeit, in der Rom und Ungarn miteinander in enger politischer, kirchenpolitischer und kultureller Verbindung standen. Leider erschöpft die Veröffentlichung nicht das ganze bekannte urkundliche Material der Regierungszeit Martins V., sondern lässt ganze Serien des Vatikanischen Archivs unberücksichtigt. Aber auch an der Methode der Mitteilung selbst ist manches auszusetzen, — die Regesten sind nicht nach einem einheitlichen Prinzip redigiert, teilweise viel zu kurz und auch die einleitende Studie müsste reichhaltiger und systematischer sein.

Bónis, Georg über *Kónyi, Mária : Die Reformvorschläge der Systematica Commissio von 1715—1722.* (Ung.) (429.) — Die Studie befasst sich mit der Tätigkeit der vom Reichstag 1715 entsandten Reformkommission, die die Ausarbeitung von die Verwaltung, das Heerwesen und die Wirtschaftspolitik betreffenden Reformvorschlägen zur Aufgabe hatte. Sie erstreckt sich aber auch auf das weitere Schicksal der Projekte, so u. a. auf die Errichtung und die Organisation der ungarischen Statthalterei. Die Verfasserin leistete eine sehr gewissenhafte und gründliche Arbeit.

Szabó, Stephan über *Wellmann, Emmerich : Die Bewirtschaftung des Grassalkovich'schen Dominiums von Gödöllő unter besonderer Berücksichtigung der Jahre 1750—1815.* (Ung.) (S. 432.) — Das Buch erschien in der von Alexander Domanovszky herausgegebenen, in der ungarischen Wirtschaftsgeschichtsschreibung epochemachenden Sammlung des Kulturhistorischen Instituts der Budapester Universität. Unter den Abhandlungen der Sammlung finden sich bisher bereits fünf historische Monographien von Grossgrundbesitzungen, die zeitlich, landschaftlich, aus dem Gesichtspunkte des Besitzers usw. so ausgewählt sind, dass sie die historische Entwicklung des ungarischen Grossgrundbesitzes von möglichst vielen Seiten beleuchten. Der vorliegende Band fusst auf einem reichen archivalischen und literarischen Material. Der Verfasser ist über die wirtschaftlichen Ideen und sozialen Strömungen der Zeit gut unterrichtet und versteht es, die Darstellung des Grossgrundbesitzes von Gödöllő in eine entsprechende historische Perspektive zu stellen. Seine Beobachtungen scheinen unanfechtbar und endgültig zu sein.

Pukánszky, Béla über *Roth, Stephan Ludwig : Gesammelte Schriften und Briefe. Bd. I—IV.* (S. 435.) — Die ungarische Geschichtswissenschaft nahm bisher von Roth, diesem vielseitigen und begeisterten Förderer der Entwicklung der Siebenbürger Sachsen, kaum Kenntnis. Dies ist umso weniger verständlich

da R. der grösste Verkünder des völkischen Bewusstseins unter den Sachsen war. Er versuchte die grossen Massen seines Volkes für den Widerstand gegen das Ungartum zu organisieren und bot sogar hierin den siebenbürgischen Rumänen die Waffenbrüderschaft an, — damit das Verhältnis der siebenbürgischen Minderheiten zum Ungartum für Jahrzehnte bestimmend. Die vorliegende Veröffentlichung erweckt im Fachmanne zwar einige Befremdung, weil sie die einzelnen Schriften, Briefe und Tagebücher in eine grossangelegte Biographie eingebettet mitteilt und die Briefe R.'s stellenweise willkürlich kürzt, bzw. als belanglos gänzlich unberücksichtigt lässt. Man muss jedoch zugeben, dass das Werk ein treues und einheitliches Bild des Lebens und der Tätigkeit R.'s vermittelt.

Balanyi, Georg über *Apponyi, Albert Graf: Memoiren. Bd. II.* — und — *derselbe: Erlebnisse und Erinnerungen.* (Ung.) (S. 443.) — Der nach dem Tode A.'s erschienene 2. Band seiner Memoiren hat leider einen stark fragmentarischen Charakter. Die Herausgabe der vorgefundenen Aufzeichnungen hat die Akademie der Wissenschaften übernommen. Diese Aufgabe wurde auch auf eine musterhafte Weise gelöst und die Mängel des nicht druckfertigen Manuskripts mit Hilfe von Anmerkungen und Erläuterungen behoben. Dafür, dass die Erzählung mit dem Jahre 1906 abbricht, und so eben die bewegtesten Zeiten der politischen Laufbahn A.'s daraus fehlen, konnte jedoch keine Abhilfe geschaffen werden. — Die „Erlebnisse und Erinnerungen" enthalten eine Reihe unzusammenhängender Aufzeichnungen aus dem Privatleben A.'s, die er eben wegen ihres privaten Charakters aus den „Memoiren" ausschied.

Kring, Nikolaus über *Aubin, Hermann: Staat und Nation an der deutschen Westgrenze* — und — *derselbe: Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches.* (S. 449.) — Die Gestaltung der Grenzen eines Landes ist die Funktion nicht nur des Staatslebens des betreffenden Landes, sondern auch der Nachbarländer. Au. weist zwar in seinen zwei vorzüglichen Studien auf die Unterschiede im staatlichen Leben Frankreichs, des deutschen Gebietes und der östlichen Nachbarn des letzteren hin, lässt aber diesen Gesichtspunkt doch nicht genügend zur Geltung kommen, sonst hätte er die Wesensgleichheit der Schlagwörter (Kulturmission usw.) der gegen Deutschland gerichteten französischen Expansionspolitik und der deutschen Expansionspolitik nach dem Osten hin, klarer zum Ausdruck bringen müssen.

Révész, Emmerich über *Andreas, Willy: Deutschland vor der Reformation.* (S. 451.) — Das Buch ist die bisher am besten gelungene synthetische Darstellung dieser Zeitenwende in der Geschichte des deutschen Volkes. Die Einzelkenntnisse des Verfassers sind imponierend umfangreich, seine Fähigkeit, diese Einzelheiten zu einer geistesgeschichtlichen Einheit zusammenzufassen, ungewöhnlich gross und seine religiöse Unparteilichkeit

in der ganzen Literatur des von ihm behandelten Fragenkomplexes beinahe beispiellos. Sein Buch ist nicht nur wissenschaftlich, sondern auch als Kunstwerk hervorragend. In Einzelheiten wird es wohl das Objekt harter und vielleicht auch berechtigter Kritiken sein, — ebenso wie die „Soziallehren" Troeltsch's im Laufe der letzten 20 Jahre, — im ganzen wird es aber, ebenso wie letzteres, der weiteren Forschung lange Wegweiser sein.

Hajnal, Stephan über *Gross, Lothar: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559—1806.* (S. 457.) — Das Buch gehört einer neuen historischen Hilfswissenschaft, der Aktenkunde an, die im wesentlichen eine umgestaltete Form der Urkundenlehre darstellt und deren Objekt das neuzeitliche Aktenmaterial ist. G. ist ein bewährter Fachmann auf diesem Gebiete. Sein Buch ist unglaublich reich an minuziösen Einzelbeobachtungen, die mit einem grossen fachmännischen Wissen und einer bewussten Methodik verwertet werden. Er schaltet die ausserhalb seines Aufgabenkreises stehenden, zusammenfassenden Gesichtspunkte gänzlich aus. An exakten Ergebnissen ist die Arbeit so reich, dass man bei ihrer Lektüre das Gefühl hat, die Entwicklung der Bürokratie, aber auch die des europäischen Staatswesens und der Gesellschaft wäre nun kein unbegreiflicher Prozess mehr, der nur mit Hilfe eines mehr oder minder ans Mystische grenzenden Rekonstruktionsversuches verstanden werden kann.

Ungár, Ladislaus über *Lefebvre, George — Guyot, Raymund — Sagnac, Philippe: La révolution française.* (S. 461.) — L. schildert die Lage der Kontinente, Regierungen und Völker am Vorabend der Revolution, den Zusammenbruch des ancien régime, das Zustandekommen der Koalition und ihre Kämpfe mit dem revolutionären Frankreich bis 1795. Er neigt zu einem platten historischen Materialismus und lässt sich infolgedessen manche grobe Übertreibungen und Einseitigkeiten zuschulden kommen. — Die Geschichte des Direktoriums bearbeitete G. mit einem viel feineren Geschichtssinn; besonders die klare Darstellung der aussenpolitischen Bestrebungen dieser Jahre muss als musterhaft hervorgehoben werden. — S. untersucht das Verhältnis der Revolution zur Kultur. Er macht verzweifelte Anstrengungen um den Vorwurf zurückzuweisen, dass die Republik keine kulturpolitische Konzeption gehabt hätte. Die wissenschaftlichen, literarischen und künstlerischen Schöpfungen dieser Zeit versucht er als Produkte der Revolution hinzustellen, obzwar sie organisch mit dieser nichts zu tun hatten, sondern die Früchte der geistigen Bewegungen des 18. Jahrhunderts waren.

Rundschau.

(In diesem Abschnitt können wegen Platzmangels nur die Auszüge von einigen der umfangreichsten Besprechungen mitgeteilt werden. Für die bibliographischen Angaben der besprochenen Werke gilt hier dasselbe wie in dem Abschnitt „Literatur".)

Kampis, Anton über *: Studien aus der Vergangenheit Budapests Bd. I.* (Ung.) (S. 114.) — Der Band hat ein ausgesprochen kunsthistorisches Gepräge. Die darin enthaltenen 8 Studien befassen sich mit der Ortsbestimmung der früheren Franzstädter Kirche, mit der Geschichte der königlichen Burg, mit einem bisher völlig unbekannten Maler des 17. Jahrhunderts, mit den Ofener und Pester Architekten der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts, mit den neuen Ausgrabungen des Schlosses König Matthias' in Budanyék, mit dem Gebäude des Hotels „Königin von England" und dem der Kaserne „Drei Hasen" und schliesslich mit den alten Spielkartenmalern Ofens und Pests. — *Barta, Johann* und *Franz Eckhart* über *Váczy, Peter : Die Zeit der symbolischen Staatsbetrachtung in Ungarn.* (Ung.) (S. 239.) — Die philosophische Einleitung der Studie weist schwere Mängel auf, — der unüberlegte und willkürliche Gebrauch philosophischer Begriffe führt zu fortwährenden Begriffsverwirrungen. V. versteht unter symbolischer Periode das Ende des. 12. Jahrhunderts und das 13. Jahrhundert, da in dieser Zeit die öffentlich-rechtlichen Begriffe in Bildern des Privatrechtes in der Form von Gleichnissen ausgedrückt werden. Nach V.'s Meinung ist die Betrachtungsweise dieser Periode eine gänzlich feudale, die Wirklichkeit entspricht jedoch dieser Betrachtungsweise gar nicht. Unserer Meinung nach dürfen Betrachtungsweise und Wirklichkeit nicht so scharf einander gegenübergestellt werden. *Mihalik, Alexander* über *Genthon, Stephan : Die alte ungarische Malerei.* (Ung.) (S. 241.) — Die Probleme der mittelalterlichen ungarischen Tafelmalerei waren noch grösstenteils ungelöst, G. musste also neben der Bearbeitung der grösstenteils veralteten Literatur auch Einzelforschungen in imponierendem Umfange leisten. Es gelang ihm auch, seine Aufgabe beinahe restlos zu lösen. Die ungarische Malerei steht bis zum 1. Viertel des 15. Jahrhunderts unter dem Einfluss der italienischen, in den späteren Jahrzehnten unter dem der deutschen gotischen Malerei. In ihren glücklicheren Perioden zeigt sie Kunstwerke auf, die, auch mit den besten Produkten der westeuropäischen Malerei verglichen, ersten Ranges sind, — so die Bilder des Thomas v. Kolozsvár, die des Meisters der St. Elisabeth-Bilder von Kassa und die des Meisters M. S. — *Szabó, Stephan* über *Szabó, Desider : Die Geschichte der Urbarialregulierung in Ungarn unter Maria Theresia. Bd. I.* (Ung.) (S. 244.) — Der vorliegende Band umfasst eigentlich nur die Vorgeschichte der Urbarialregulierung. Das aus dem ungarischen Landesarchiv und dem Wiener Staats- und Hofkammerarchiv stammende Material besteht aus den Berichten und Vorschlägen der ungarischen Behörden, den Referaten der Staatsräte, den Resolutionen der Königin und aus verschiedenen Verordnungen und erstreckt sich nicht nur auf die verwaltungsmässige Abwicklung der Urbarialregulierung, sondern auch auf die soziale und wirtschaftliche Lage der Bauernschaft. Die umfangreiche Einleitung enthält eine erschöpfende Darstellung der vom Aktenmaterial illustrierten Ereignisse. — *Révész, Emmerich* über *Török, Michael Nikolaus : Die Geschichte des ungarischen kirchenpolitischen Kampfes.* (Ung.) (S. 247.) — Der Verfasser steht

auf dem offiziellen Standpunkt der katholischen Kirche. Er war seiner Zeit als Journalist aufmerksamer Beobachter des kirchenpolitischen Kampfes von 1890—1894 und gibt eine recht geschickte kurze Zusammenfassung nicht nur der Ereignisse dieser Jahre, sondern auch der Vorgeschichte des Streites. Er vermag jedoch nicht in die Tiefen des Problems einzudringen und festzustellen, welchen Anteil die geistigen Strömungen, die politischen, sozialen und wirtschaftlichen Kräfte der Jahre 1840—1890 an der Zuspitzung der kirchenpolitischen Gegensätze gehabt haben. — *Fekete, Ludwig* über: *Festschrift, Georg Jacob zum 70. Geburtstag gewidmet.* (S. 253.) — Es ist J.'s Verdienst, dass die deutsche Turkologie im Laufe der letzten 30 Jahre grössere Fortschritte zu verzeichnen hatte als während des ganzen vorigen Jahrhunderts. Für Ungarn ist seine Tätigkeit deshalb von grosser Bedeutung, weil im Mittelpunkt seiner Forschungen — da die in Europa erhaltenen, leicht zugänglichen Quellen sich grösstenteils auf Ungarn beziehen — das ungarische Landesgebiet und seine Geschichte steht. — *Kardos, Tibor* über *Schüller, Hermann: Die Reden des Christian Schesäus im Lichte der humanistischen und reformatorischen Rhetorik.* (S. 362.) — Die vorzügliche Studie hat auch einige Mängel, die sich grösstenteils aus der Zielsetzung ergeben: auch die gründlichsten formellen Untersuchungen erwecken bei einer Ausschaltung der inhaltlichen Probleme den Schein der Oberflächlichkeit. Zu bemängeln ist ferner, dass Sch. den ungarischen Humanismus gänzlich unberücksichtigt lässt, wo doch der Humanist Schesäus unbedingt Anteil an der ungarischen humanistischen Bewegung nahm. — *Döry, Franz* über *Petrichevich, Georg: Der militärische Maria Theresien-Orden in der richtigen öffentlich-rechtlichen und historischen Beleuchtung,* — *Reiner, Johann: Der militärische Maria Theresien-Orden* — und — *Polner, Edmund: Der öffentlich-rechtliche Charakter des Maria Theresien-Ordens.* (Ung.) (S. 366.) — Oberst G. P. versucht den Beweis zu führen, dass Maria Theresia den Orden in ihrer Eigenschaft als ungarische Königin als ungarischen Orden gegründet hat und dass infolgedessen die Mitgliedschaft gegenwärtig vom Reichsverweser Ungarns verliehen werden kann. Seine Beweisführung ist jedoch nicht stichhaltig; die historischen Tatsachen widersprechen seiner Theorie. Seine Arbeit blieb auch nicht unbeantwortet: die Studien der Professoren J. R. und E. P. weisen überzeugend darauf hin, dass der Orden kein ungarischer, sondern ein österreichischer Orden ist. — *Varga, Zoltán* über *Nagy, Alexander: Das reformierte Kollegium von Debrecen. Bd. I.* (Ung.) (S. 374.) — Die Arbeit will ein synthetisch zusammenfassendes Bild der Geschichte der alten Hochschule entwerfen, — dem vorliegenden 1. Bande gelang es jedoch nicht, dieses Ziel zu erreichen. N. widmet seine Aufmerksamkeit in erster Reihe den Äusserlichkeiten der Geschichte der Schule: ihrer Organisation, den Pflichten der Würdenträger der Jugend, dem alltäglichen Leben der Schule, zu. In die Tiefen des geistigen Lebens der Schule vermag er jedoch nicht einzudringen. — *Ungár, Ladislaus* über *Robert, André: L'idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon.* (S. 381.) — Trotz seiner zahlreichen Mängel — wie z. B. die Einschmelzung von umfangreichen Auszügen teilweise gänzlich veralteter Werke in den auch sonst uneinheitlichen und unproportionierten Aufbau der Darstellung — enthält das auf einem imponierenden literarischen Apparat fussende Werk manche interessante Ergebnisse. — *Genthon, Stephan* über *Huizinga, J.: Holländische Kultur des 17. Jahrhunderts.* (S. 479.) — Die Kultur des kleinen Hollands hatte im 17. Jahrhundert einen ausgesprochen

individuellen Charakter, der nicht viel mit der grossen geistigen Strömung des Zeitalters, dem Barock, gemein hatte. H. sucht nach den Ursachen dieser Sonderstellung und erblickt sie hauptsächlich darin, dass der Träger der holländischen Kultur in dieser Zeit die handeltreibende Bürgerschaft war.

Feuilleton.

Extra Hungariam non est vita.

Von KONRAD HEILIG.

Das im Auslande wohlbekannte Sprichwort über Ungarn „*Extra Hungariam non est vita, Si est vita, non est ita*", ist aller Wahrscheinlichkeit nach nicht ungarischen Ursprungs. Es lässt sich für drei deutsche Universitätsstädte nachweisen: für Leipzig, Göttingen und Heidelberg und das macht es wahrscheinlich, dass es sich hier um einen Studentenspruch handelt, der tief ins Mittelalter hineinreichen kann. Eine genaue rythmische Ausgleichung des ersten Verses, die Reduzierung auf den im Mittelalter sehr beliebten Achtsilber, wie ihn der zweite Vers bietet, lässt vermuten, dass der Name der Universitätsstadt, in welchem der Spruch zuerst geprägt wurde, zweisilbig gewesen ist. Am nächsten liegt da wohl die Annahme, dass dies die älteste Universität des alten deutschen Reiches war, nämlich Prag (Praga).

Das Gericht der königlichen Kurie und das Vorladungssiegel König Andreas' I.

Von PETER VÁCZY.

Im vorigen Jahre hat Emil Jakubovich einen glänzenden Aufsatz über dieses metallene Vorladungssiegel veröffentlicht. Er zeigte darin, dass das Siegel unzweifelhaft echt ist und wahrscheinlich ein ähnliches Siegel Stephans des Heiligen zum Vorbild hatte, ferner, dass es Vorladungssiegel war. Nur mit einer Behauptung J.'s können wir uns nicht einverstanden erklären; er meint nämlich, dass das Siegel das Vorladungssiegel eines königlichen Richters (judex regius, bilotus regalis) gewesen wäre. Die Vorladungssiegel der königlichen Richter trugen jedoch immer ihr eigenes Zeichen und nicht das Bild des Königs, wie unser Siegel. Hauptsächlich aus diesem letzten Umstand meinen wir folgern zu müssen, dass dieses älteste bekannte heimische Vorladungssiegel das Siegel der königlichen Kurie war.

Für die Ausgabe verantwortet: Alexander Domanovszky.

22.053. — Königliche Ungarische Universitäts-Druckerei, Budapest, (V.: Thieting Richárd.)

	Lap
Marczali H.: A Mária Terézia-rend. *(Döry F.)*	116
Vasskó I.: A pécsi püspöki könyvtár francia nyomtatványai. *(Eckhardt S.)*	117
Nagy R.-né Géfin M.: A szombathelyi Herzan-könyvtár. *(Eckhardt S.)*	117
Kazinczy F.: Fogságom naplója. *(Vozáry J.)*	118
Meszlényi A.: Severoli nuncius egyházpolitikája. *(Tóth L.)*	118
Takáts S.: Kémvilág Magyarországon. I—II. *(Varga J.)*	119
Kincs E.: Kölcsey a közéletben. *(Varga Z.)*	120
Hermann E.: A magyar kath. papság az abszolutizmus idejében. *(Tóth L.)*	120
József főherceg: A világháború, amilyennek én láttam. IV—VII. *(Varga E.)*	121
Hanika, J.: Ostmitteldeutsch-bairische Volkstumsmischung. *(Relković N.)*	122
Dvihally A. M.: A budai szőlőművelés tört. *(Gerendás E.)*	123
Haiczl K.: Érsekújvár multjából. *(Pleidell A.)*	123
Rapcsányi J.: Baja. *(Vácz E.)*	124
Kerekes Gy.: Baja kereskedelme. *(Farkas L.)*	126
H. Pálfy I.: Baranya megye birtokai és birtokosai a XVIII. sz.-tól. *(Wellmann I.)*	126
H. Pálfy I.: Győr az 1828. évi összeírás megvilágításában. *(Wellmann I.)*	126
Málnási Ö.: A Pálffy-család levéltára. *(Szabó I.)*	127
Hajdu J.: Megjegyzések Imre S. bírálatára	128
Imre S. válasza	128

Kimutatás a Magyar Történelmi Társulat alapítótagjai részéről 1935 január 1-től február 15-ig történt *alapítványkiegészítésekről*, illetőleg *adományokról*. — Kiegészítés: Esterházy hercegi hitbizományi és családi főlevéltár 100 P, dr. Lukcsics József (Veszprém) 14 P. — Adomány: Festetics hercegi könyvtár 10 P, dr. Gombos F. Albin 10 P, dr. Károlyi Árpád 10 P, Lyka Döme 10 P, Sopron vármegye 10 P, Zala vármegye 9 P, Zirci apátság 10 P. — Ez alkalommal is felhívjuk alapítótagjaink figyelmét arra, hogy névsoruk, alapítványaik összegének feltüntetésével együtt, a Századok multévi tartalomjegyzékéhez csatoltan nyomtatásban is megjelent.

A SZÁZADOK

TELJES SOROZATA (1867-TŐL) JUTÁNYOS ÁRON MEGVÁSÁROLHATÓ.

ÉRDEKLŐDNI A TITKÁRI HIVATALBAN LEHET.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÚJABB KIADVÁNYAI

Gróf Széchenyi István naplói. IV. k. (1830—1836) Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: *Viszota Gyula.* 826 l.

Bolti ára 25 P, tagoknak 18 P.

A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Az iratokat sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Szabó Dezső* 813 l.

Bolti ára 25 P, tagoknak 18 P.

Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. (A Magyar Történettudomány Kézikönyvének I. k. 6. b. füzete.) 256 l.

Bolti ára 12 P, tagoknak 9 P.

A Századok 1934. évi pótfüzete. 144 l.

Bolti ára 4 P 60 f, tagoknak 3 P 20 f.

Mindezek a könyvek, valamint a Társulat egyéb kiadványai is a titkári hivatalban (Budapest, I. Vár Országos Levéltár) kaphatók. Ugyanitt rendelhető meg a

Károlyi Árpád Emlékkönyv, amely 36 történelmi tanulmányt tartalmaz.

Az 590 lap terjedelmű kötet bolti ára 20 P, tagoknak 12 P.

21.690. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSZKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYUSZ ELEMÉR

BUDAPESTI KIR. ÜGYÉSZSÉG
35 MAJ 23.
ÁTVETTE

EGYETEMI KÖNYVTÁR

LXIX. ÉVF. 4—6. SZÁM. 1935. ÁPR.—JÚN.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1935.

Tartalom.

Lap

Németh Gyula: A székelyek eredetének kérdése 129
Szent-Iványi Béla: A pietizmus Magyarországon (II. közlemény.) 157
Tompa Ferenc: Ősrégészet—őstörténet 181

Történeti irodalom.

Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. II. k. A rendiség kialakulásának kora. III. k. A magyar nagyhatalom. A magyar renaissance — Mohács. Ism.: *Holub József* 192
Vanyó Tihamér Aladár O. S. B.: Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről. 1600—1850. Ism.: *Tóth László* 205
Vanyó Tihamér Aladár O. S. B.: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról. 1666—1683. Ism.: *Tóth László* 205
Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. (1672—1732.) Ism.: *Bónis György* 210
Kretschmayr, Heinrich: Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt. 3. Bd. Aktenstücke. Bearbeitet von *Friedrich Walter*. Ism.: *Ember Győző* 216
Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István naplói. III—IV. k. Ism.: *Varga Zoltán* 220
Pataki Vidor: Az egri vár élete. Ism.: *Banfi Florio* 226
International Bibliography of Historical Sciences. I—V., VII. k. Ism.: *Baráth Tibor* 231
Braun, Franz—Ziegfeld, A.: Geopolitischer Geschichtsatlas. Ism.: *Mendöl Tibor* 239

Szemle.

Lap

Beninger, E.: Die Germanenzeit in Niederösterreich. *(Horváth T.)* 244
Horváth H.: A budai pénzverde művészettörténete. *(Huszár L.)* 244
Schulek A.: Vegyesházi királyaink pénzei. *(Huszár L.)* .. 244
Halecki, O.: Un empereur de Byzance à Rome. *(Moravcsik Gy.)* 246
Istványi G.: A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. *(Hajnal I.)* 246
Meznerics I.: A megyei büntető igazságszolgáltatás *(Döry F.)* 247

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint *kéziratok* a szerkesztőség címére, **Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészetkar,** küldendők.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok"-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28. II. 16.

EGYETEMI KÖNYVTÁR

A székelyek eredetének kérdése.

Mikor Ligeti Lajos néhány évvel ezelőtt Kínai-Mongolországban járt, egy neves erdélyi írónk megkérdezte tőlem, igaz-e az, hogy Ligeti Kelet-Ázsiában megtalálta a székelyek rokonait. Ligeti Lajos természetesen sohasem gondolt arra, hogy Kelet-Ázsiában a székelyek rokonait keresse, ellenben kétségtelen, hogy az említett kérdés a magyar közönségnek a székely problémával szemben elfoglalt álláspontjára rendkívül jellemző. Mióta a magyar tudomány a székelyek eredetének kérdésével foglalkozik, a közönség érdeklődő része mindig valami meglepő, sokatmondó megállapítást várt erre vonatkozóan. Nem is csalódott; a tudományos kutatás, melynek fantáziáját csak gyér adatok kötötték, egymásután szállította a tarka és bizarr elméleteket. A székelyeknek a magyarsággal szemben való különleges helyzete, a hun mondával való szoros kapcsolata, a székely rovásírás és általában az egész magyarság eredete iránti romantikus érdeklődés mind hozzájárult a székely kérdésnek e szemléleti módjához, mely még a legutóbbi időben is több lehetetlen elméletet hozott napvilágra.

A módszeres magyar történettudomány általában szakított ezzel a kalandos felfogással, de véleménye nem eléggé szilárd, nem eléggé egységes a székelyek eredetének oly kérdéseiben sem, melyekben határozottan állást foglalhatunk.

Ez ingadozások megszüntetéséhez szeretnénk a következőkben hozzájárulni. A magyar tudománynak nem áll érdekében, hogy a székelyek eredetét a hazai és a külföldi közönség lényegében nyilt kérdésnek lássa s ezzel alkalom adódjék újabb kalandos elméletek felállítására. Ellenkezőleg arra kell törekednünk, hogy amit a székelyek eredetéről határozottan mondhatunk, ahhoz ragaszkodjunk és azt vigyük be a köztudatba. Viszont, ami kétséges, arról csak másodsorban s csak mint feltevésről beszéljünk, vagy inkább ne is beszéljünk. A székely eredetkérdés irodalmában a legtöbb tanulmánynak épp az a legnagyobb hibája, hogy még ami jót mond, azt is átszövi egy önkényes elmélet szálaival, mely

természetesen jobban izgatja a képzeletet, mint az a pár kevésbbé színes igazság, melyet a székely kérdésben megállapíthatunk. De a világos dolgoknak kétes elméletekbe való beburkolása azután homályossá és bizonytalanná teszi az egész megoldást.

A székely kérdés irodalmával általában nem foglalkozom. Egyszerű vélemény-katalógust adni felesleges volna ; a véleményeket felsorolja Sebestyén Gyula,[1] újabban Erdélyi Lajos.[2] Viszont a székely kérdés történetének alapos megírása önálló nagy feladat.

Annyival inkább elhagyhatom az irodalom ismertetését, mert — bármennyit írtak is a székely kérdésről, ez a probléma, ha tisztult is, de nem fejlődött. Itt nem épített senki mások előző kutatásaira, nem is építhetett, mert nincs anyag ; itt a megelőző irodalom felhasználása inkább csak cáfolás céljaira szolgált. Bizonyításom során is csak kivételes esetekben fogok azokra hivatkozni, kik előttem az illető tételt már kimondották vagy elfogadták ; ez egyrészt aránytalanságot idézett volna elő a dolgozatban, mert az irodalom igen nagy, másrészt ez az egész nagy irodalom kevés számú adat variálásából állván, az illető tételek vallóinak felsorolása tudományosan nem sokra tanítana bennünket. Viszont ezzel nem akarom azoknak az érdemét kisebbíteni, kik előttem dolgoztak e kérdésben.

*

Induljunk ki Hóman Bálintnak abból a részletesen megokolt megállapításából,[3] hogy a székelység vérségi köteléken alapuló társadalmi és politikai szervezete csak az ősi időből való örökség lehet ; e szervezet Hóman szerint archaisztikus és a XII—XIII. századi k i r á l y i Magyarország szellemével merőben ellentétes jellegű.

Ezt a tételt erősíthetjük és bővíthetjük a székely régiség egy másik, talán legszebb emlékének, a rovásírásnak a tanuságával is.

Első pillanatban talán hajlandók volnánk azt gondolni, hogy a rovásírás útmutatást ad a székelyek eredetét illetőleg, azaz am'lyen eredetű a rovásírás, olyan eredetűek a székelyek. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, azt látjuk, hogy ez a következtetés helytelen. A török eredetű rovásírás ábécéje a Fekete-tenger mellett különleges magyar hangok, az *f* és *h* jelölésére görög betűkkel bővült, tehát a

[1] Ethnographia, VIII. 1897.
[2] A székelyek eredetéhez nyelvjárásaik alapján. 1928.
[3] Magyar Nyelv. XVII., 93—97. l.

rovásírás már a Fekete-tenger mellett magyar írás, így a székelyek már mint magyar régiséget őrizték meg.

Mégsem kell azt gondolni, hogy a rovásírásnak a székelyek eredete kérdésének vizsgálatában semmi hasznát sem vesszük. Ellenkezőleg — mint erre már céloztam —, ennek a tanusága alapvető fontosságú. Mennyiben? Annyiban, hogy a székelyeknél fennmaradt magyar rovásírás a székely-magyar közösséget visszaviszi a magyar pogányság korszakába. A keresztyén korban a székely-magyar rovásírás-közösség elképzelhetetlen. Kétségtelen tehát, hogy a székelyek már a pogány korban együtt élnek a magyarsággal.

Most menjünk tovább.

Bizonyításunk második láncszeméül a székelyekre vonatkozó első történeti adatokat vesszük. Ezek krónikai adatok ugyan, de a mi szempontunkból teljes értékűek. Az első adat 1116-ból való, mikor II. István és a csehek a határon találkoztak és összecsaptak.[1] Ennél az összecsapásnál István először a besenyőket és székelyeket küldi a csehek ellen; ezek, a magyar krónika szerint, megfutamodnak: „... a hitvány besenyők és székelyek egy seb nélkül futottak a király táboráig".[2] Mellékesen megjegyzem, hogy a krónika téved, a besenyők és székelyek nem futottak meg, hanem vitézül harcoltak.[3]

A második adat a székelyekre vonatkozólag a Képes Krónika 70. fejezetében, az 1146-i lajtamenti csatának, II. Géza Henrik herceg feletti győzelmének leírásában van. A csata kezdetének elbeszélésénél azt mondja a forrás: „S a gaz besenyők és hitvány székelyek, kik szokásuk szerint a magyarok dandárai előtt jártak, mind egyaránt futottak, mint a juhok a farkasok előtt." (Szabó Károly fordítása.)[4]

E két legkorábbi, kétségtelen hitelű adat a maga igénytelenségében igen becses útmutatással szolgál. Világosan mutatja ugyanis, hogy a székely a magyarságnak egy újabban csatlakozott törzse. Mert az újabban csatlakozott, idegen eredetű törzsek azok, melyeket a törökös szervezetű népek, amilyen a magyar is volt, a harcban előre küldenek.[5] Ezeket

[1] Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I.[2], 227. skk. l. és 420. j.

[2] „Bisseni atque Syculi vilissimi usque ad castrum regis absque vulnere fugierunt." Képes Kr. 68. c.

[3] L. Pauler, i. h.

[4] „Bisseni vero pessimi et Siculi vilissimi omnes pariter fugierunt sicut oves a lupis, qui more solito praeibant agmina Hungarorum."

[5] L. „A honfoglaló magyarság kialakulása" (= Honf. M. Kial.) c. munkám, 19—20. l.

az újonnan csatlakozottakat meglehetősen le is nézik. Baján avar fejedelem a később csatlakozott kuturgurokat küldi Dalmáciába s kijelenti, hogy azért küldi őket, mert esetleges pusztulásukat nem nagyon bánja. A mongolok a kunokat erőszakkal kergették a harcba.

A besenyők, kik a fenti adatokban a székelyekkel együtt szerepelnek, a magyarsághoz újabban csatlakoztak s ilyen újabban csatlakozott nép a székely is. Ezért küldik őket előre a harcba, ezért bízzák rájuk a határ védelmét, ezért írnak róluk némi lenézéssel.[1]

Nem lehet tehát kétségbevonni Anonymusnak és a Krónikának azt a tudósítását, hogy a székelyek a honfoglalás ideje körül csatlakoztak a magyarokhoz.

Fontos erősítő adatot őrzött meg Anonymus, midőn 50. és 51. fejezetében megemlíti, hogy a székelyek a magyar sereg előtt harcoltak. Az ősi szokás sokáig fennmaradt: még 1499-ben is úgy rendelkezik II. Ulászló, hogy a székelység — ha a király kelet felé harcol — menet az előcsapatot, jövet a hátvédet alkotja.[2]

Megállapíthatjuk tehát, hogy a székelység idegen néptörzs, mely még a pogány korban csatlakozott a magyarsághoz. Arra vonatkozóan, hogy milyen eredetű nép, vagyük vizsgálat alá a nevét. A népnevek ugyanis — mint ezt a Honf. M. Kial.-ban bizonyítottam — többnyire megőrzik az ősi eredet emlékét.

Inkább csak mellesleg jegyzem meg, hogy a *székely* szó természetesen népnév és nem foglalkozást jelentő szó, nem „határőrt" vagy más ilyesmit jelent, amint legutóbb Hóman Bálint meggyőzően bizonyította.[3]

A *székely* népnevet semmiféle más nyelvből nem sikerült eddig nehézségek nélkül származtatni, csak a törökből.

Nem lehet a *székely* népnevet a magyar *szék* ‚sedes' szóból magyarázni, mert a székely székek később keletkeztek annál az időnél, mikor a *székely* név először előfordul. Nem lehet a *székely* nevet a magyar *szék*, *szík* szóval sem kapcsolatba hozni; arra gondolhatna valaki — részben gondolt is —, hogy a *szék*, *szík* szó, mely a magyarban valaminek a ‚javát' is jelenti, az *-ly* képzővel ellátva, népnévvé vált. Hangtani és alaktani akadálya nincs e magyarázatnak;

[1] A *pessimi* és *vilissimi* jelzők elsősorban hitvány fegyverzetükre vonatkoznak; v. ö. még a *Bottal-ütő-besenyő* helynevet, Jakubovich Emil: Magyar Nyelv. XVII. 1921., 119—20. l.

[2] Székely Oklevéltár (= Szék. Oklt.), III., 139.

[3] Magyar Nyelv. XVII., 99—100.

hasonló jelentésű népneveket is találunk a törökségben, de azért mégsem tartom elfogadhatónak e magyarázatot, mégpedig azért, mert a *székely* szó, mint nomen appellativum, nincs meg s az így magyarázott nevet nem tudnánk megfelelő magyar törzsnév-csoportba beállítani. Egyetlen magyar eredetű törzsnevünk a *Nyék*, de ennek egészen más a jelentésbeli háttere. De már csak azért sem valószínű a székely népnév magyar eredete, mert, mint láttuk, maga a nép idegen.

A székely népnév többi magyarázata tudományosan annyira nincs megalapozva, hogy vele foglalkozni felesleges.

Egy ilyen magyarázattal mégis kénytelen vagyok foglalkozni, mert ez — a név összes magyarázatai között — a legelterjedtebb. E szerint a *székely* név az *esegel*-bolgárok nevével függene össze. E volgai-bolgár néptörzs neve Ibn Rusta-nak a báskiriai magyarokról szóló tudósításában és az ezzel összefüggő szövegekben fordul elő. Azt mondja Ibn Rusta, hogy „a besenyők országa és a bolgárok közül való eszegelek országa közt fekszik a magyarok első területe". A név — mely *esk(g)el*-nek, *esek(g)el*-nek, *isk(g)il*-nek, *isik(g)il*-nek s még más formákban is olvasható — így van írva Gardízínál is. Al Bakrínál már megromolva, *eṣk(e)l* formában van a név, az 1300 körül író Abulfidánál szintén eltorzítva, *(el)se(i)ke(i)k* alakban. Hogy e népnevet hogy kell olvasni, az nem világos. Talán *eskil*-nek, mert egy ilyen nevű ('Ασκήλ) türk fejedelem van Theophanes Chronographiájában s a török fejedelmi nevek gyakran származnak népnevekből.[1] Bárhogy van is azonban a dolog, annyi bizonyos, hogy ez a szó magánhangzóval kezdődik, ennélfogva a *székely* névvel semmiképpen sem lehet egyeztetni.

A név helyes magyarázata Thúry Józseftől származik.[2]

Mielőtt magyarázatát ismertetnénk, foglalkoznunk kell a név régi alakjaival. A *székely* népnév régi alakjairól — Jakubovich Emil összeállítása alapján — a következőket mondhatjuk.

XI. századi adatunk nincsen, első adatunk 1131 körüli időből való, Sár ispán ítéletlevelében található ; ez egy *Scichul* nevű sószállító szolga neve. Ezzel az adattal legalább is egyértékű, kétségkívül még régibb időből való hagyományra megy vissza a székelyek neve a magyarországi latinságban, a *siculus* név. E két régi adat egy ómagyar *szikül* alakot mutat. E mellett már 1213-ban mutatkozik a Váradi Regestromban

[1] L. Honf. M. Kial., 154. l.
[2] Erdélyi Múzeum (= Erd. M.). XV. 1898. 244. skk. l.

az *ë*-hangzós alak is : *Scecul* villa s ugyanott találjuk1 217-ből a *Sceculzaz* alakot. 1324-ben megjelenik a *zekel* alak,[1] egy tolnamegyei község nevében.

Ezek az alakok szabályosan származhatnak egy régi *szikil* alakból.

Egy török *sikil* alakból magyarázta e nevet Thúry József. A török adat csak egy forrásban van meg, Šejch Sulejmán csagatáj szótárában, de helyességében nincs okunk kételkedni. A szó alakja *sikil*, jelentése a ‚nemes, tiszta fajú és származású, előkelő származású, hercegnő fia, uralkodó fia, előkelő ember fia, herceg'. Már mondottam, hogy a *székely* név szóban levő magyarázatának hangtani nehézsége nincs. Jelentéstani szempontból meg éppen nagyon tetszetős a magyarázat. T. i. az említett török szó kétségtelenül méltóságnév. A besenyő törzsnevek magyarázata kapcsán fejtettem ki, s a Honf. M. Kial.-ban újabb példákkal is igazoltam, hogy a török népnevek egy jó része eredetileg méltóságnév. Arra gondolhatna valaki a fentiek alapján, hogy a *székely* név eredetileg nemes embert jelent. Ezt nem hiszem, egy ilyen név nem illene jól a régi török népnevek rendszerébe. A *székely* itt ‚herceget' jelent, illetőleg a népnév eredetileg annyit jelent mint „a herceg törzse, a herceg népe", hasonló tehát az ilyen török népnevekhez: „az alkirály törzse", „a vezér törzse", „a miniszter törzse" stb.

Ezt a magyarázatot támogatja az a körülmény is, hogy a székelyeknél a hadnagyság és bíróság tiszte történeti időben a nemekben és ágakban szabályosan váltakozva, évenként öröklődött. Tehát a méltóságok intézménye szoros összefüggésben volt a törzs-szervezeti beosztással. Ez tükröződik a *székely* népnévben is.

De török irányba mutat az ősi székely multnak egy másik nevezetes, a krónika által fenntartott emléke, a *Csigla*-mező kifejezés is, melynek tanuvallomását eddig a kelleténél kevesebb figyelemre méltatták. A krónika szerint ez az a hely, ahol a székelyek Árpád idejéig meghúzódtak. E hely nevét Thúry József[2] magyarázta s magyarázatát elfogadhatónak gondolom.

A név alakjait gondosan és kimerítően tárgyalja az Etymologiai Szótár ; megállapítja, hogy az eredeti alak *Csigla*, ebből szabályosan fejlődött a Kézainál található *Csigle* alak, ugyanúgy, ahogy a *dinya* alakból *dinnye*, a *misa*-ból

[1] Csánki D. : Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III., 450. l.

[2] Erd. M., XV. 1898. 206. skk. l.

mise fejlődött ; szabályos képzés a Dubnici és Budai krónikában található *Csiglád* alak is, olyan képzés, mint az *apród, szád, Abád.* Ide tartozik a veszprémmegyei *Csögle* helynév is, mely 1340-ben *Chigla* (olv. *Csigla)* alakban is előfordul ; a *Csigla* > *Csigle* > *Csëgle* > *Csögle* szabályos magyar fejlődés.

A név eredeti alakja tehát *Csigla.* Alapszava a török *čïγ* szó, mely az oszmánliban és a csagatájban ismeretes ;[1] jelentése ‚magas gát, nádból és gyékényből font magas kerítés, a sátor bejárata előtt kifeszített gyékény, nagy hó, lavina'.[2] A *-la* képző a törökben denominalis helynévképző, v. ö. kún *bor* ‚bor' — *borla* ‚szőlőskert', oszmánli *tuz* ‚só' — *tuzla* ‚sótelep', oszmánli *qum* ‚homok' — *Qumla* (helynév) ‚homokos hely'. A *čïγla* tehát a törökben ‚gáthelyet' jelent.

Tudva már most azt, hogy a törökös szervezetű népek, mint például az avarok, bolgárok és magyarok milyen nagy gondot fordítottak a határvédelemre[3] s hogy a Krónikában a *csigla* azt a helyet jelenti, melyen a székelyek a nyugati nemzetektől félve, nevüket is megváltoztatva, meghúzódtak (Kézai : „. . .qui timentes occidentis nationes in campo Chigle usque Arpad permanserunt, qui se ibi non Hunos, sed Zaculos vocaverunt"), nem kételkedhetünk Thúry magyarázatának helyességében. Itt tehát a székely régiségben egy másik török nyom van előttünk. Két ellenvetést lehetne tenni. Először azt, hogy a *csigla* esetleg török eredetű, más forrásban fel nem jegyzett magyar szó, másodszor azt, hogy a török *čïγ* szó *-la* képzős alakja török forrásban nem fordul elő. Az elsőre azt felelhetjük, hogy a magyarban *csigla* köz-szó a valóságban nincsen s a később tárgyalandó, de általában jól ismert székely-magyar kapcsolatokat tekintetbe véve, jól elképzelhető, hogy egy a székely régiségben fennmaradt szó, mint magyarországi helynév, előfordul. A második ellenvetésre azt mondhatjuk, hogy, sajnos, a török régiség legfontosabb fogalmainak nevei is csak kis számmal vannak feljegyezve s a *čïγla* — ha nincs is meg török forrásban — világos, szabályos képzés.

A székelyek török eredetére mutatnak egyéb mozzanatok is. Így elsősorban az, hogy a székelyeknek törökös törzsszervezete van s hogy, mint a többi török eredetű magyar törzsek, önálló néprészként csatlakoznak a magyarsághoz.

[1] A kazáni (Bálint) *čik* ‚szél, határ' stb. aligha tartozik ehhez. V. ö. Fehér Géza : A bolgár-török műveltség emlékei, 26. l.
[2] Radloff, Aḥmed Vefíq paša, Šejch Šulejmán.
[3] Fehér : Bolg. Műv. Eml. 8. skk. l.

Török eredetre mutat az is, hogy a székely a besenyőhöz hasonló nyílas, harcos nép.[1] A székelyeknél, épúgy, mint a törököknél (pl. a türköknél, kunoknál), megvolt a méltóságok öröklésének intézménye.[2]

Ennyi az, amit a székelyek ősi származásáról mondani tudok. Az eredményt így fogalmaznám: a rendelkezésünkre álló adatok tudományos értelmezése csak azt a feltevést engedi meg, hogy a székelyek török eredetűek, tehát minden olyan elmélet, mely a rendelkezésünkre álló adatok alapján ezen a kereten kívül keresi a székelyek eredetét, lehetetlen.

Szólnom kell még néhány szót a székely-hun kapcsolat kérdéséről. Ezt ugyanolyan formán kell megítélnünk, mint a magyar-hun kapcsolatot.[3] A magyar is, a székely is abból a nagy török népcsoportból került ki, melynek legkiválóbb uralkodója Attila, leghatalmasabb népe a hun volt. Ezek a népek Attilához és a hunokhoz való tartozásuk emlékét természetesen megtartották. Egészen más kérdés azután a hun monda és a Hun Krónika alakulásának története. Sajátságos és kétségtelenül helytelen az a felfogás, mely a hun hagyomány magvát, lényegét a magyaroknál és a székelyeknél idegen eredetűnek gondolja. Ne a mi szemünkkel nézzük a dolgot, hanem a honfoglaló magyarokéval és székelyekével, kiket jóval kevesebb idő választott el Attila korától, mint minket, s kiket történeti érdeklődésük minden szála a török népekhez fűzött. Hogyan lehet úgy gondolkozni, hogy mikor a nyugati hagyomány megőrizte Attila emlékét, a keleteurópai, Attila népének a hagyománya valamilyen formában nem őrizte volna meg.

Irnikre, Attila fiára a bolgárok a VIII. században még emlékeznek; egészen természetes, hogy a magyaroknál és a székelyeknél Attila és a hunok emléke a IX. században még megvolt, elsősorban talán az uralkodó családok hagyományaiban.

*

Ami már most azt a kérdést illeti, hogy a számbavehető török népek közül melyik az, melytől a székelyek származnak, erre a kérdésre — úgy látom — adataink alapján nem lehet határozottan feleletet adni. Legvalószínűbbnek gondolom, hogy a székelyek a kabarok egyik törzse.

[1] Schünemann: Ung. Jahrb. V. 1925. 446—47. l.

[2] Thomsen: Inscription de l'Orkhon. 59. l.; Pauler: M. N. Tört. Szt. Istvánig. 127. l.

[3] L. Honf. M. Kial. 216—20. l.

Ez az a török nép, melyről biztosan tudjuk, hogy a honfoglalás ideje körül csatlakozott a magyarokhoz. Kettős csatlakozást vennék fel. Az első — melyről Konstantinos Porphyrogennetos és Anonymus tudósít bennünket s mely alkalommal a kabarok már a magyar nyelvet is megtanulták — még Dél-Oroszországban történt. E csatlakozás után a kabarok hadi és politikai tekintetben még meglehetősen laza összefüggésben voltak a magyarokkal. Tudjuk, hogy a törökös szervezetű népekné[1] az egyes törzsek annyira önállóak, hogy közös fejedelmük néha nincs is. És hogy ezek a kabarok mennyire önállóak voltak a magyar törzs-szövetségben, azt világosan mutatja az Admonti Évkönyvek feltűnő és sokatmondó adata a 881-ik évre vonatkozólag: „Primum bellum cum Vungaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite", melyben a kabarok önállóan szerepelnek, ahogyan soha, egyetlen más magyar törzs sem szerepel. Így érthető az, hogy Mén Marót kazárjai, kik természetesen a kabarok egy részével azonosak, a 890-es években már mint külön nép élnek Magyarországon, mely népet a magyaroknak meg kell hódítani. A székelyek, Anonymus szerint, a bihari kazárok közelében élnek — nem tartom lehetetlennek, hogy a székelyek e kazár-kabaroknak egy önálló törzse, mely a honfoglaláskor immár másodszor csatlakozik a magyarokhoz, mint ahogyan Mén Marót kazár-kabarjai is Magyarországon másodszor kapcsolódnak a magyar törzs-szövetséghez.

Egy ilyen kettős csatlakozásban — a törökös szervezetű népek alakulási szokásait ismerve — nincs semmi feltűnő.

Ilyenformán magyarázatot nyerne a hagyománynak azon állítása is, mely arról szól, hogy a székelyek régibb lakói Magyarországnak, mint a magyarok. „A hagyományból nyilvánvaló, hogy a XI. században a székelyeket Magyarország honfoglalás előtti lakóinak és Attila népének tartották. Ez a tudat minden alap nélkül nem alakulhatott ki. A X. század vége óta betelepülő besenyőket, bolgárokat, kunokat sohasem mondta senki őslakóknak" — írja Hóman Bálint.[1]

Egy másik, sajnos, szintén nem egészen meggyőző bizonyítéka volna a székelyek kabar eredetének az, melyet Pais Dezső Magyar Anonymusa „Székelyek" c. jegyzetében a következőképen fogalmaz: „Az Anonymusnál szereplő bihari kozárok meg az Edömén-féle kunok (illetőleg kumánok) mellett szintén a honfoglaló kabarok egyik nemzetségét

[1] Magyar Történet. I., 124. l.

kereshetjük a székelyekben. Az Edömén *kun : chun : hunjai*-val való kapcsolatuknál fogva teszi őket Anonymus Attila népévé, a Krónika pedig Edömén—Csaba—Attila-ivadékokká." (Ez kissé módosítandó ; a székelyek a Hun Krónika szerint hun maradványok, Edömén pedig Csaba fia, Attila unokája, de a székelyek nem tőle származnak, ő csak a székelyek m e l l e t t szerepel.) Pais Dezső magyarázatának az a feltevés a lényege, hogy a „kun" név, mellyel Anonymus a kabarokat jelzi, nem a történetíró találmánya, hanem olyan név, mellyel a kabar nép vagy ennek egy része valóban nevezte magát. Mivel pedig a „kun" név azonos a „hun" névvel, ennélfogva, ez elmélet szerint, feltehetjük, hogy a hun-székely kapcsolatról szóló krónikai hagyomány voltaképen kun-székely, azaz kabar-székely kapcsolatot akar mondani.

Ezt a bizonyítékot én másképen fognám fel. Elhagynám a hun = kun = kabar-elméletet, amely lehet helyes, de erősen feltevésjellegű s azt hangsúlyoznám, hogy a Hun Krónika szerint Edömén és a székelyek egy eredetűek. Edöménről pedig biztosan tudjuk, hogy kabar,[1] ennélfogva a székelyek is kabarok volnának.

Az az ellenvetés, hogy a székelyek nem lehetnek kabarok, mivel Anonymus kun és kazár néven szerepelteti a kabarokat, nem vehető figyelembe. A török néprészek alakulási mozgalmai és a népnevek sorsa sokkal bonyolultabb, semhogy arról Anonymus mai követelményeinknek megfelelő tudósítást nyujthatna az illető események után több száz évvel.

Lehetséges azonban, hogy a székelyek nem kabarok, hanem valami más török törzs, pl. avarok.

1898-ban Thúry József — talán Vámbéry[2] hatása alatt — kimerítően fejtegette, hogy a székelyek avar eredetűek.[3]

Ennek bizonyításánál Thúrynak az a kiinduláspontja,[4] hogy a székelyek a tulajdonképeni Magyarország területéről költöztek Erdélybe, mert *a)* ezt bizonyítja minden krónikánk, *b)* a székelyek nyelve egészben véve azonos a magyar nyelvvel, *c)* sokkal előbb ismerünk székelyeket Magyarországon, mint Erdélyben. E kiinduláspont nem elég szilárd, egyik bizonyíték sem sokatmondó : *a)* Anonymus Bihar tájára

[1] Ezzel a kérdéssel bővebben foglalkoztam a Honf. M. Kial.-ban, 238—40. l.

[2] A magyarság keletkezése és gyarapodása. 1895. 214—15. l.

[3] A székelyek eredete. Erd. M. XV., 1898. és „Még egyszer a székelyek eredetéről." Erd. M. XVI. 1899.

[4] Erd. M. XV., 87. l.

teszi a székelyeket, Kézai nem határozza meg eredeti lakóhelyüket, a Képes Krónika egyenesen Erdélybe teszi a Csiglamezőt ; *b)* a nyelv egyezését önmagában többféleképen lehet magyarázni ; *c)* előbb ismerünk ugyan székelyeket Magyarországon, mint Erdélyben, de ez nem sokat mond, mert oly időre vonatkozik, mely az eredet, a kialakulás kérdésénél számbavehető időponttól már igen messze van. E kiindulópont azonban nem annyira fontos, mint a bizonyítás következő mozzanatai.

Thúry bizonyításának első lényeges pontja az, hogy a Székelyföld helynevei feltűnő egyezéseket mutatnak bizonyos magyarországi vidékek helyneveivel: „93 székelyföldi név 194-szer fordul elő Magyarország területén, mégpedig a Dunántúl, Pozsony és Nyitra megyék idefoglalásával, 126-szor, a Tiszántúl (Szamos, Maros, Tisza és Erdély közén) 68-szor, olyformán, hogy a székelyes helynevek amott Zala (21), Veszprém (16), Baranya (14) és Vas (12) megyékben, emitt pedig Bihar (16), Szatmár (13), Szilágy (11) és Arad (10) megyékben találhatók a legnagyobb számmal."[1]

A második lényeges pontja Thúry bizonyításának az, hogy Magyarország azon helyein, hol „a legnagyobb számmal" találhatók a székelyes helynevek, tehát a Dunántúl bizonyos részein, továbbá a Szamos, Maros, Tisza és Erdély közén, a honfoglalás korában avarok laktak, s ezzel már az eredménynél is vagyunk : a székelyek tehát avar eredetűek.[2]

A székelyföldi és magyarországi névegyezések a székely kérdés szempontjából valóban nem közömbösek ; ilyen egyezések, mint *Pozsony, Zobor, Moson, Ráb(a)* mindenesetre sokat mondanak. Azt sem lehet állítani, hogy Thúry önkényesen állította volna össze a helyneveket. Bizonyítása még sem fogadható el, mert ilyen helynévegyezéseket ott is találunk, ahol előfordulásukat különös ethnikai kapcsolat nem indokolja. Így Heves megyében Csánkinál találunk *Abád, Ál'si, Bő, Dorog, Erk, Györk, Keve, Kömlő, Kürt, Laak, Mak, Őrs, Pós, Tar(csa), Tárkány, Bene, Pata* nevű községeket, melyek éppúgy megvannak Komárom megyében is. Ha az ember előveszi az összes székely község-, folyó-, hegy- és dűlőneveket — amint Thúry nagyjában teszi — kétségtelen, hogy Magyarország bármely megyéjében talál ezekkel azonos neveket, de ezekre az egyezésekre történeti következtetéseket építeni nem lehet. A székelyföldi és magyarországi helynév-

[1] Erd. M. XV., 157—58. l.
[2] Erd. M. XV., 200. skk. l.

egyezések tehát nem oly természetűek, hogy a székely kérdés kutatásában szilárd alapul szolgálhatnának.

Baj van Thúry bizonyításának második főmozzanatával is. Nem lehet bizonyítani, hogy a honfoglalás korában avarok laktak volna épen a szóbanforgó területeken. Thúry egyenesen azt gondolja,[1] hogy a honfoglalás korában Magyarországon élő avarok száma elérte a honfoglaló magyarokét, sőt esetleg meg is haladta azt.

Hogy Pannóniában a IX. században laktak avarok, abban senki sem kételkedik, mert ezeket az avarokat megbízható történeti források (Einhard s mások) emlegetik. Hogy azonban avarok laktak volna a honfoglalás idejében minden olyan helyen a Dunán túl, továbbá Pozsony és Nyitra megyében, ahol székelyes helynevek vannak, azt bizonyítani nem lehet, sőt ez egészen valószínűtlen; a Thúry által felhozott forrásokban pontosabb helymeghatározásról csak egyetlen egy esetben van szó, Einhardnál, aki azt mondja, hogy 805-ben az avar fejedelem, a keresztyén Theodor, Sabaria és Carnuntum között, tehát Vas, Sopron és Moson megyében kér lakóhelyet Nagy Károlytól a szlávoktól szorongatott avarok számára. Ezenkívül még csak a „Conversio Baguariorum et Carantanorum" említ avar területet a Rába és a Balaton között. (Magyar Honfoglalás Kútfői = M. H. K. 307. l.) Hogy másutt is laktak volna még avar töredékek a Dunán túl és a Felvidéken, azt fel lehet tenni, de erről semmi tudományosan elfogadható dolgot mondani nem lehet. Hogy különben ezek a pannóniai avarok nem lehettek nagy számmal, az következik abból, hogy még a szlávok is kiszorították őket. Azt is figyelembe kell venni, hogy ezek az avarok már kezdtek keresztyénné válni, ami mindenesetre megindította a környező népekkel való összeolvadás folyamatát. Ha a honfoglaló magyarok jelentős avar néptöredékeket találtak volna a Dunán túl, ezekről a honfoglalás kútfői feltétlenül szólanának, helynevekben vagy a magyar régiség emlékeiben nyomuk volna.

Nem lehet tehát bizonyítani, hogy a Dunán túl és a Felvidéken avarok laktak volna azokon a helyeken, ahol „székelyes helynevek" vannak; a honfoglalás idejében voltak még avarok a Dunán túl, de kis számmal, valószínűleg már nagyobbrészt összeolvadva a környező szlávokkal.

Az avarság másik területe Thúry szerint a Tisza, Szamos, Maros és Erdély között volt. Ezt főleg két adattal bizo-

[1] Erd. M. XV., 247. l.

nyítja Thúry : 1. Einhard szerint 796-ban a Pipintől szorongatott avarok a Tiszán túlra menekülnek, 2. „ezeket a Tiszán túl lakó avarokat a IX. század közepén Ravennai Guido geographus említi."

Ehhez a második ponthoz két megjegyzést kell fűznünk : az első most nem fontos, az t. i., hogy a Geographus Ravennas és Guido két személy (Guido a Ravennas kivonatolója) ; fontos azonban egy második megjegyzés, az, hogy a Ravennas nem 850, hanem 680 körül írt, tehát a Pipin által a Tiszán túlra űzött avarokról nem beszélhet, mert hiszen Pipin előtt száz esztendővel élt.

Első helyre tehát a Ravennas adatát kell tenni ; szerinte 700 körül avarok éltek Dáciában, azon a földön, melyen a *Tisia, Tibisia, Drica, Marisia, Arine, Gilpit, Gresia* folyók folynak. („... Datia prima et secunda, quae et Gipidia appellatur, ubi modo Uni qui et Avari inhabitant.")[1] A Ravennas adata Thúry bizonyítása szempontjából semmi lényegeset nem tartalmaz ; hogy a Tiszán túl — mondjuk 650—700 között — avarok laktak, azt az avarokról szóló történeti források alapján régen gondolták, de ki tudja, kétszáz évvel később, a magyar honfoglalás idejében, laktak-e ezen a területen avarok? Nem hiszem, hogy laktak volna — legalább is jelentős számmal —, mert semmi nyomuk sincs.

A Ravennas avarjaitól függetlenek a Pipin avarjai, kik 796-ban a Tiszán túlra menekültek, de hogy ott is maradtak, azt — mint láttuk — senki sem mondja s ennek semmi nyoma.

De van a Thúry bizonyításának még egy nagy hiánya : az avar helynevek, melyekkel bizonyít, egyáltalában nem avarok. Mert gondoljunk csak egy kicsit jobban bele ebbe a helynevekkel való bizonyításba. Az avarok Thúry szerint is törökök, a lakóhelyüket, költözésüket bizonyító helynevek között tehát feltétlenül kellene lenni egy világosan mutatkozó török csoportnak. Ezzel a gondolattal Thúry eleinte egyáltalában nem számolt ; később, midőn Sebestyén e tekintetben kifogást emelt, foglalkozott a dologgal és a Sebestyén ellen írt polemikus cikkében[2] a szóbanforgó kilencvennél több helynév közül tizenötről bizonyítja, hogy török eredetű, azonban e tizenöt magyarázat között is alig akad olyan, ami elfogadható : az egyeztetések egyszerűen a székely helyneveknek törökök lakta területek hasonló helyneveivel és

[1] Ed. Pinder et Parthey. 202., 204. l.

[2] Még egyszer a székelyek eredetéről, Erd. M. XVI.; az ide tartozó rész : 271—74. l.

hasonló török közszavakkal való összevetésén alapulnak, — minden, az illető nevek eredetére, történetére vonatkozó magyarázat nélkül; a tizenöt közül öt esetben súlyos hangtani akadályok is vannak.

A tárgyalt két főbizonyíték elestével nem jönnek számba Thúry kisebb bizonyítékai.[1] Harmadik bizonyítékul felemlíti Thúry, hogy „a hun-avarok története csak egyévi megszakítás nélkül is folytatódik a székelyek történetében", mert hiszen a nemzeti hagyomány szerint a székelyek hunok, mely név az avarokat jelzi. Negyedik bizonyíték volna a *Baján* helynév, mely *Bajan* avar kagán nevének felel meg; előfordul Vas és Sopron megyében; „Ung megyében . . . van szintén egy *Bajánháza*, a székelyes nevű Botfalva és Lukaháza szomszédságában". Megjegyezhetjük, hogy *Botfalva* és *Lukaháza* nem igen illenek az avar korba; *Baj*, *Bajka*, *Vajk*, *Baja*, *Bajon*, *Baján*, *Bajcs* hely- és személyneveink mind a török *baj*: ‚gazdag, gazda, úr' szóval függenek össze, s ebből a szóból származik *Bajan* avar fejedelem neve is, de a fenti magyar neveknek nem e fejedelmi név volt a forrása, hanem a későbbi magyarországi törökség.[2] Ötödik bizonyítéka Thúrynak a *Csigla* név, hatodik bizonyítéka a *székely* név; ezeknek török eredetét Thúrynak sikerült kimutatni, de ami török, az még nem avar. E két névmagyarázatról különben fent bőven szóltam.

Thúrynak tehát a székelyek avar eredetét bebizonyítani nem sikerült.

Meglehetősen el van terjedve még ma is a székelyek magyar eredetének elmélete. Engel[3] vetette fel ezt a gondolatot, melyet azóta a magyar tudomány számos művelője képviselt; szerinte a székelyek Etelközből menekült magyarok (zurückgelassene Ungrische Wächter), kik az ismeretes etelközi bolgár-besenyő veszedelem alkalmával jöttek Erdélybe. Ez a gondolat, legalább ebben a formában — mint annyi más, amely a székely kérdés megoldására vonatkozóan felvetődött — puszta ötlet, semmivel sem bizonyítható.

Más alapon és jóval nyomatékosabban képviselte a székelyek magyar eredetének elméletét Hunfalvy Pál. Szerinte „az árpádi királyok telepíték azokat határőrökül, azaz székelyekül, Erdélynek keleti határaira".[4] Bővebben kifejtette elméletét „A székelyek. Felelet a székelyek scytha-

[1] Erd. M. XV., 204. skk. l.
[2] Gombocz: Árpádkori török személyneveink. 45. l.
[3] Gesch. d. Ungrischen Reichs. I. 1797. 281. l.
[4] Magyarország Ethnographiája. 1876. 379. l.

hun eredetűségére" c. munkájában (1880). Ebben — Nagy Jánossal és Deák Farkassal polemizálva — elsősorban a nyelv tanuvallomásának fontosságát hangsúlyozza, azután vizsgálja a székely nyelvjárások sajátságait s arra az eredményre jut (27., 63. l.), hogy a székely nyelv egy a magyar nyelvvel, „mert legkülönösebb, legfeltetszőbb régies szavait vagy szóalakjait is megtaláljuk itt-ott a nagy magyar nyelv különböző járásaiban". „A nyelvi tanuság tehát arról győz meg, hogy a székely nép eredetére nézve azonos a nagy magyar néppel. Ebből okvetetlenül foly, hogy a kicsi székely nép a nagy magyar néptől szakadott el." Azután történelmi bizonyítékait sorolja fel Hunfalvy. Kiemeli (37. l.), hogy sem a legendák, sem a krónikák nem tudnak arról, hogy Szent István idejében Erdélyben székelyek laktak volna. Nem hallunk a székelyekről későbbi időben, Szent László keleti harcainak történetében sem. Azután XIII. századi és még újabb történeti adatok magyarázatával próbál világot vetni a kérdésre. Eredménye (62—63. l.) a következő. Az erdélyi székelyek a XIII. század elején tűnnek fel, tehát a XII. században települtek oda; koronai birtokokon telepedtek, lassanként alakítván, királyi engedelem mellett, több-több széket; társadalmi szerkezetükben feltűnik a lófők intézménye, ezekben a soltészokhoz és kenézekhez hasonló telepítő vállalkozókat gyaníthatunk. Az ethnikai kérdést így dönti el (52. l.): „Az összes székelység . . . különböző eredetű népekből alakult meg, úgy mint a nagy többséget tevő magyarokból, az ezeket megelőző eredeti szlávokból [értsd: Erdélynek régibb lakosaiból], s az az után érkező jövevény (orosz, lengyel, bolgár) szlávokból; továbbá besenyőkből, oláhokból és az úgynevezett tulajdonképeni *vendégek*-, azaz németekből. A sokféle eredetű lakosság azonban nemzetileg magyarrá, társadalmilag és politikailag székellyé vált az időnek összesimító hatása által." Amennyiben Hunfalvy történeti bizonyításában helyes részek vannak — úgy látom azonban, hogy bizonyításának jórésze elavult[1] —, ezek oly időkre vonatkoznak, melyeknek tanusága az eredet kérdésének szempontjából nem vehető figyelembe. Más kérdés a székelyek eredete és más kérdés későbbi településük, alakulásuk, keveredéseik története. Ami pedig Hunfalvy kiindulóspontját és főbizonyítékát illeti, hogy t. i. a székelyek nyelve semmiben sem különbözik a magyarokétól, tehát a székelyek magyar eredetűek, ez körülbelül annyit

[1] V. ö. Hóman: Magyar Nyelv. XVII. 90. skk. l.

ér, mintha valaki a magyarországi mai jászok és kunok magyar nyelvét akarná e népek eredetének kérdésében bizonyságul felhasználni.

Hunfalvy elmélete nagy hatással volt, ezt vallotta Marczali Henrik is. 1881-ben,[1] Marczali „magyar gyarmat"-nak mondja a székelységet, 1896-ban,[2] a magyar mellett némi besenyő elemet is feltesz a székelyek ősi nemzetségei közt, de 1911-ben[3] újra tiszta magyaroknak gondolja őket.

Fent láttuk, hogy adataink a székelyek magyar eredete elméletének feltétlenül ellentmondanak.

A székelyek besenyő, bolgár, gepida, oláh stb. eredetének elméleteivel nem foglalkozom, ezek pusztán ötletek, melyeket valószínűvé tenni nem lehet s melyek általában nem is igen vertek gyökeret.

*

Most vizsgáljuk meg, mit mondanak a székelység régi ethnikai kapcsolatait illetőleg a székely nemek és ágak nevei. E nevek XV. és XVI. századi feljegyzésekben maradtak reánk, oly formában, hogy a feljegyzések hitelességében nem lehet kételkednünk.

A székely nemzetiségi szervezetre vonatkozó adatokat Connert János állította össze „A székelyek intézményei" c. munkájában (5. skk. l.). A székely nemzetségi szervezet első említése 1427-ből való. Arról szól ez az adat, hogy a Kézdi székben levő Torjavására várost bizonyos szolgáltatások alkalmával öt nemzetség között osztják fel.[4] 1548-ban ugyancsak Kézdi székben *Jenew* nemzetség és (tévesen) *Bessenyew* nemzetség szerepel.[5] Ugyancsak egy 1548-i oklevélben fordul elő a *Besenyő* ágnév : *ad Ramum Bessenijew ag.*[6] Maros székben 1497-ben a Halom nem és Péter ága („in genere halom in linea pether"),[7] 1499-ben az Erlöc nem és Szovát ága („de genere Ewrlevcz et linea Zouath"),[8] a Meggyes nem és Kürt ága („in genere Medgyes, in linea Kywrth")[9] fordul elő, 1538-ban a Meggyes nem Dudar és Kürt ága, továbbá a Halom nem Náznán ága.[10]

[1] Budapesti Szemle. XXV. 138. l.
[2] Millenáris Történet. II., 169—70. l.
[3] A „Műveltség Könyvtára" számára írt magyar történetben.
[4] Szék. Oklt. I., 122—23. l.
[5] Szék. Oklt. III., 289. l.
[6] Szék. Oklt. III., 294. l.
[7] Szék. Oklt. III., 129. l.
[8] Szék. Oklt. I., 291. l.
[9] Szék. Oklt. I., 288. l.
[10] Szék. Oklt. II., 48. l.

De különösen becsesek azok a jegyzékek, melyek az összes maros-széki nemek és ágak nevét tartalmazzák.

1548-i kelettel maradt ránk egy jegyzék, mely a hadnagyság és bíróság nemek és ágak szerinti váltakozásának sorrendjét tartalmazza. E jegyzékben 24 ág neve található s ennek megfelelően a jegyzék 24 évre szól. Mivel benne két maros-széki helyről, Ákosfalváról és Vajáról történik említés, a jegyzék csak Maros székre vonatkozhatik. (Ezt a következtetést mindjárt egy másik emlékkel is igazolva látjuk.) E jegyzéket kiadta Szabó Károly a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában őrzött eredetiről a Szék. Oklt. II. kötetében. Előtte kiadták Engel János Keresztély, Kállay Ferenc és Nagy-Ajtai Kovács István. (Szabó Károly: Szék. Oklt. II., 78—79. l.)

Ennek a jegyzéknek egy változata egy bécsi, Kollár-féle XVIII. századi kéziratban is fennmaradt. Kiadta Szádeczky Lajos, a Szék. Oklt. V. kötetében. (66—68. l.; rövidítése: Kollár I.) Dátum nélkül maradt fenn a bécsi császári levéltár Kollár-féle codexében egy — Szabó Károly szerint a XVI. század első feléből származó — feljegyzés, mely a három székely rend, a székely nemek, ágak és székek jegyzékét tartalmazza. Kiadta Kovachich, majd Szabó Károly a Szék. Oklt. II. kötetében. (Szabó Károly: Szék. Oklt. II. 80—81. l.; rövidítése: Kollár II.) Egy negyedik jegyzéket, mely azt tartalmazza, hogy 1491-től 1514-ig, mely nemek mely ágai és ez ágaknak mely tagjai viselték a főhadnagyi és főbírói méltóságot, Szabó Károly adott ki a Szék. Oklt. II. kötetében (139—143. l.); a következőket mondja róla: „Eredetije pergamenen a gr. Rhédey-család levéltárában Kolozsvártt. Hátára jegyezve más kézzel, a XVI-dik század végére mutató írással: „Az Sczitiijából be yeot zekelijeoknek Eleijreol valo ijecces." — Az eredetiről, mely a m. történelmi társulat 1868-dik évi első vidéki gyűlése alkalmával fedeztetett fel, az én másolatom után közzé tette gr. Lázár Miklós, az ezen lajstromban előforduló Maros széki főtisztekre és családokra vonatkozó becses jegyzetekkel, Századok II. évf. 1868. 673—692. l." E jegyzéknek legújabban egy új kézirata került elő Székelyudvarhelyről, melyet Lukinich Imre bocsátott rendelkezésemre. E kézirat írása szerint határozottan újabb másolata az eredetinek vagy egy régebbi másolatnak. Feltűnő a dátuma, mely a kolozsvári példány „ezer ǫt zaz hotwen het" évszáma helyett „Ezer öt száz hetven hét" évszámot tüntet fel. Mivel a kolozsvári példány az *öt* számnevet más helyen is írja *hǫt* alakban (i. h. 140. l.: *Ezer nǫjg zaz kǫjlencwen nǫjgben*, utána: *„Ezer nǫeg zaz kǫjlencwen hǫt ezttendoben"*), a dátumában található *hotwen* alakot nem szükséges *hetven*-re javítani. A székelyudvarhelyi másolat névalakjai itt-ott igen feltűnőek, amint ezt nemsokára látni fogjuk. — Ezek tehát a maros-széki adatok.

A XV. századi Kászon székben hat nemzetség volt, ezek közül az egyik: *Halom*.[1]

Sepsi székben is van nyoma a nemzetségi szervezetnek (l. lent).

A többi székekből nincsenek adataink a nemekre és ágakra vonatkozóan. Csík székben azonban szintén megvolt a nemzetségi felosztás, amit Connert helyesen abból követ-

[1] Szék. Oklt. I., 298. l.; XVI. századi adat.

keztet, hogy a Csík széktől elszakadt Kászon székben megvolt. Kétségtelennek tartom, hogy a többi székekben is megvolt a nemzetségi felosztás ; hogy erre adatunk nincsen, az tiszta véletlen.

Az adatok szerint Maros székben hat, Kászon székben hat, Aranyos székben hat, Kézdi székben öt nem volt. Megállapítható tehát, hogy általában minden székben hat nem volt ; a kézdi-széki adat, mely öt nemzetségről szól, nem sokat számít, mert megállapítható, hogy a székely törzsrendszer az ágakra vonatkozóan is állandó létszámokat mutat, t. i. a teljesen ismert maros-széki törzsrendszerben mind a hat nemben szabályosan négy-négy ág van. Némi zavart okozhat az a körülmény, hogy az 1557-i jegyzékben, annak kolozsvári példányában, székelyudvarhelyi másolatában és talán esetleges egyéb másolataiban némely ágnév romlott formában került be ; így pl. a *Kürt* ágból *Kurta* ág, a *Vácmán* ágból *Vatanyán* ág, *Vasmy* ág, a *Bod* ágból *Zöld* ág, a *Vaja* ágból *Aja* ág lett ; ezenkívül a *Halond* ág az első bécsi jegyzékben *Gabwd*, *Gabowd* néven szerepel. Ezek azonban világosan romlott alakok s nem külön ágnevek.[1] Kétségtelen tehát, hogy a székely törzsrendszer alapja hat nem és minden nemben négy-négy ág.

Itt önkénytelenül eszünkbe jut az oguz törzsrendszer, mely a török törzsi felosztásnak egyik legősibb és legszabályosabb formáját mutat ja.Az oguz törzsrendszerben — épúgy, mint a székelyben — hat törzs van s minden törzsben négy nemzetség. Kérdés azonban, nem véletlen-e ez az egyezés.

Egy ilyen szabályos politikai és hadi felosztás természetesen gyakran megzavarodik. Ezért nem szükséges — mint Connert[2] teszi — azt feltenni, hogy a Kézdi szék öt neméről szóló adat hibás.

„Előttem az is bizonyosnak látszik — mondja Connert (7. l.) —, hogy mindazon székben ugyanazon nemzetség, ha nem is mindig ugyanazon ág, létezett." Itt egy kissé vigyázni kell, mert az összes nemek és ágak jegyzékét csak Maros székből ismerjük. A maros-széki hat nem a következő : *Ábrán*, *Adorján*, *Halom*, *Jenő*, *Meggyes* és *Örlöc*. Kézdi székből fel van jegyezve egy nem, ez *Jenő*, Kászon székből szintén egy, ez *Halom*. Tehát mindkét székből csak olyan nem van feljegyezve, mely Maros székben is megvan. De ez a két adat

[1] Így már Szabó Károly : Szék. Oklt. II., 142. l., Szádeczky: Szék. Oklt. V., 67. l., Sándor Imre : Geneal. Füz. I., 3. l.

[2] A székelyek intézményei. 6. l.

még kevés ahhoz, hogy kimondjuk, hogy minden székben ugyanaz a hat nem fordult elő. Ami az ágakat illeti, a Kézdi székben van *Besenyő* ág, mely nincs meg Maros székben. Connert (6. l.) azt mondja, hogy a *Besenyő* szó talán másolási hiba, de erre a feltevésre semmi szükség sincs. Sepsi székben van *Odwor* ág, mely szintén nincs meg Maros székben. Connert fent idézett tétele tehát nem fogadható el. A török törzsrendszereknél az egyes törzsek nemzetségeinek nevei között gyakran fordulnak elő ugyanazon nevek. Így pl. a karakirgizek Sary-Bagyš törzsének tizenegy nemzetsége van; mind a tizenegy nemzetség neve megvan vagy a Bugu törzsben, vagy a Soltu törzsben is.[1] Számos idetartozó példát idézhetnénk, de azt hiszem, felesleges. A jelenség természetesen költözésekkel, a nemzetség egy részének a régi törzstől való elválásával és új törzshöz való csatlakozásával magyarázandó. Azt is el lehet képzelni, hogy egy törzsrendszerben minden törzsben ugyanazok a nemzetségnevek fordulnak elő, de ezt a székelyeknél feltenni nincs okunk.

S most lássuk ezeket a székely nem- és ágneveket.

Maros szék.

I. Halom nem.

Halom. 1497 : *Halom* (Szék. Oklt., III. 129. l.) 1502 : 1550 : „de genere *Halom*". (Barabás : Szék. Oklt. 192, 194, 283. l.) 1505 : *Halon* (u. o. 211, 213, 216 l.). 1538 : *Halom* (Szék. Oklt. II., 48. l.). 1548 : *Halom, Halond.* 1557 : *halond.* Kollár I. : *Halom.* Kollár II. : *Halom.* — Kiejtése kétségtelenül *Halom, Halomd, Halond* (v. ö. a *Halom* ágnevet is); azonos a magyar *halom* szóval, illetőleg ennek *-d* képzős származékával. A *halom -d* képzős származéka *(holmodi)* már 1055-ben, a tihanyi apátság alapítólevelében előfordul.[2] *Halom* családnév is volt a székelyeknél.[3] Érdekes, hogy mint ágnév csak a *-d* képzős alak szerepel.

A Halom nem ágai.

György. 1548 : *gijerg, gijergij.* Kollár I. : *Gyurg, Gwrg.* Kollár II. : *Gyewrgh.* — Olvasata *Gyërgy, György.*

Péter. 1497 : *Pether* (Szék. Oklt. III., 129. l.). 1502 : „linea *Pether*" (Barabás: Szék. Oklt. 192, 194. l.). 1550 :

[1] Radloff : Phonetik. XL. l.
[2] Jakubovich—Pais : Ómagyar olvasókönyv. 22. l.
[3] Szamota—Zolnai : M. Oklt. Szótár, s. v.

„in . . . ramo *Peter* Aga“ (u. o. 283. l.). 1548 : *Peter*. 1557 : *peter*. Kollár I. : *Péter*. Kollár II. : *Pether*.

Halond. 1548 : *Halond*. 1557 : *halond*. Kollár I. : *Gabwd, Gabowd*. Kollár II. : *Halomd*. — L. a *Halom* nem-nevet.

Náznán. 1505 : *Naznan* (Barabás: Szék. Oklt. 211, 213 216. l.). 1538 : *Naznan*. (SzékOklt. II. 48. l.) 1548 : *Naznan*. 1557 : *Naznan*. Kollár I. : *Náznán*. Kollár II. : *Naznan*. — Olvasata *Náznán*, melyet a maros-széki *Náznánfalva* helynév biztosít.[1] E helynév a Dvorzsák-féle Helységnévtárban *Náznánfalva* és *Násznánfalva*, Czuczor—Fogarasinál *Náznánfalva* alakban szerepel.

II. Örlec nem.

Örlec. 1499: *Ewrlevcz* (Szék. Oklt. I., 291. l.) 1548: *Ewrlech* (egyszer), *Ewrlechij* (egyszer), *Ewrlijch* (háromszor), *Ewrlich* (egyszer), *Ewrlijchij* (háromszor). 1557 : *ewrloc, ewrlec, ewçrlc*. Kollár I. : *Ewrlik* (mindig így). Kollár II. : *Ewrlewcz*.— Olvasata *Örlic, Örlec, Örlöc*. Más előfordulásáról nem tudok.

Az Örlec nem ágai.

Bud. 1548 : *Bwd*. 1557 : *bod*. Kollár I. : *Dwd, Bud*. — Olvasata *Bud* ; az 1557-i, több tekintetben hibás jegyzék *bod* alakja nem veendő figyelembe.

Szovát. 1499 : *Zouath* (Szék. Oklt. I., 291. l.). 1548 : *Zowat*. 1557 : *zowat, zowath*. Kollár I. : *Zowat, Zowát*. Kollár II. : *Zowath*. — Olvasata *Szovát*, azonos Szovát helynevünkkel, mely Kolozs, Hajdú, Sopron és Komárom megyében fordul elő.[2] Ugyanezen név *-a* képzővel bővült alakja a *Szováta* helynév, mely Maros-Torda megyében, illetőleg Maros székben ismeretes.[3] A név, mint személynév, előfordul már 1150-ben *Sculvvata* (= Szóváta) alakban.[4]

Seprőd. 1548 : *Seprwd*. 1557 : *zeprod, seprod*. Kollár I. : *Seprewd*. Kollár II. : *Sepreud*. — Már Thúry észrevette, hogy *Seprőd* helynév is van Maros székben s ugyancsak ő sorolja ide az aradmegyei *Seprőd* helynevet is ; ez utóbbinak idetartozása azonban kétséges, mert a régiségben ilyen alakjai vannak : *Sebren, Sebred, Sebrith*.[5]

[1] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[2] Thúry : Erd. Múz. XV., 146., 155. l.
[3] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[4] Jakubovich : Magyar Nyelv. XX., 20. l., Pannonh. Rendtört. I. 599. l.
[5] Csánki : M. Tört. Földr. I., 743. l.

Ecken. 1548 : *Echken.* 1557 : *eczken.* Kollár I. : *Etzken.* Kollár II. : *Eczken.* — Olvasata *Ecken,* v. ö. Kállay Ferenc : Historiai értekezés a' nemes székely nemzet' eredetéről (1829), 142. l. : „*Eczken földje, Eczken vize, Eczken rét* ma is fenn maradtak a' Székely földön Háromszéken és Csikban." Pais Dezső figyelmeztetett a zalamegyei *Vöckönd* helynévre, mely ez ágnévvel minden valószínűség szerint azonos ; a *v* eltűnése és az *e* — *ö* megfelelés (zárt *e* esetében) szabályos ; az utóbbi nem is probléma : *Vöckönd* régi alakja *Veczkend* (1451).[1]

III. Jenő nem.

Jenő. 1548 : *Jenw.* 1557 : *Jeno.* Kollár I. : *Jenew.* Kollár II.: *Jenyew.* — Olvasata *Jenő, Jenyő.* Van *Jenőfalva* helynév is Csíkmegyében. Azonos a régi magyar *Jenő* törzsnévvel, illetőleg az ebből keletkezett *Jenő* helynévvel.

A Jenő nem ágai.

Szomorú. 1548 : *Zwmwrw.* 1557 : *zomoro.* Kollár I.: *Zwmwru.* Kollár II. : *Zomorow.*

Új ág. 1548 : *Wij.* Kollár I. : *Wÿ.* Kollár II. : *Wy.*

Boroszló. 1548 : *Borozlo.* 1557 : *borozlo.* Kollár I. : *Borozló.* Kollár II. : *Borozlo.* — Van Csík megyében *Baraszló* helynév is. A név a régi magyar *Boroszló* személynévvel, illetőleg helynévvel azonos, mely szláv eredetű.[2]

Balázsi. 1548: *blasij.* 1557 : *balasij, Balassij.* Kollár I. : *Blasÿ.* Kollár II. : *Balasy.*

IV. Meggyes nem.

Meggyes. 1498 : *Medgyes* (Szék. Oklt. I., 288. l.). 1501 : „de genere *Meggyes* et linea *Meggyes*" (Barabás: Szék. Oklt. 189, 190. l.). 1538 : *Meggijes* (SzékOklt. II., 48. l.). 1548 : *Megges, Meggijes, Megijes.* 1557 : *mijegges, mijeggijes, megijes, meggijes.* Kollár I. : *Megyes, Medgyes.* Kollár II.: *Meggyes.* — Számos *Megyes, Meggyes* stb. helynevünkkel azonos.

A Meggyes nem ágai.

Meggyes. 1509 : „in linea *Meggyes*" (Barabás: Szék. Oklt. 231. l.). 1548 : *Megges.* 1557 : *meggijes, megijes.* Kollár I. : *Medgyes.* Kollár II. : *Megyes.*

[1] Csánki : M. Tört. Földr. II., 122. l.
[2] Gombocz—Melich : Et. Sz. s. v. 1. *Boroszló* és 2. *Boroszló.*

Dudar. 1505 : „in genere *Meggyes* in linea *Dudor*“ (Barabás: Szék. Oklt. 211., 213. l.). 1538 : *dwdor* (Szék. Oklt. II., 48. l.). 1548 : *Dwdor, Dudor.* 1557 : *dwdor, dudor.* Kollár I. : *Budor, Dwdor.* Kollár II. : *Dudar.* — Azonos a veszprém-megyei Felső- és Kis-Dudor helységek nevének alaprészével.[1] Kovács Indexe szerint *Dudor* : arator in vill. Focud. 1211.

Kürt. 1498 : *Kywrth* (Szék. Oklt. I., 288. l.). 1505 : „in genere *Meggyes* in linea *Kwrth*“ (Barabás: Szék. Oklt. 211. l.). 1505 : *Kewrth* (u. o. 213., 216. l.). 1538: *kijwrth* (Szék. Oklt. II., 48. l.). 1548 : *Kwrt.* 1557 : *kwrt.* Kollár I. : *Kwrt, Kwrth.* Kollár II. : *Kyrtha.* — Azonos a régi magyar *Kürt* törzsnévvel, illetőleg a magyar *Kürt* helynévvel.

Gyaros. 1548 : *gijarws.* 1557 : *gijaros.* Kollár I. : *Gyarws.* Kollár II. : *Gyaryws.* — Olvasata *Gyarus, Gyaros* vagy *Gyáru(o)s.* Eredete nem világos, sem helynévhez, sem köznévhez kapcsolni nem tudom.

V. Adorján nem.

Adorján. 1548 : *Adorijan.* 1557 : *adorijan.* Kollár I. : *Adorjan, Adorján.* Kollár II. : *Adoryan.* — Latin eredetű személynév és helynév. Mint személynév már a XII. században előfordul. V. ö. Gombocz—Melich : Et. Sz.

Az Adorján nem ágai.

Telegd. 1548 : *Thilecd, Thelocd.* 1557 : *telegd, telekd.* Kollár I. : *Telegd.* Kollár II. : *Thelegd.* — E nevet „megtaláljuk a régi *telegdi* esperesség, *Telegdi-Baczon* (Udvarhelyszék) és *Mező-Telegd* (Bihar megye)“ nevében is.[2]

Pozson. 1548 : *Poson.* 1557 : *pozon.* Kollár I. : *Poson.* Kollár II. : *Poson.* — Azonos az ismeretlen eredetű régi magyar *Poson* > *Pozsony* (⌣ *Posa)* személynévvel és az ebből keletkezett helynévvel. V. ö. Melich: Magyar Nyelv XV. (1919), 49—57. l., Száz. LVIII. (1924), 695—713. l. „*Poson* nevű család Jedden (Maros szék) még a mult század végén is létezett. (Orbán Balázs : A Székelyföld. IV., 180. l.)“[3]

Vácmán. 1548 : *Wachijman, Wachman.* 1557 : *wacmijan.* Kollár I. : *Watzmán, Wátzmán.* Kollár II. : *Waczman.* — Személynévben már 1484-ben előfordul : „... Michaelem de *Waczmany* ...“ (Szék. Oklt. III., 105. l.) Maros széken a Közép-Nyárád vidékén van *Vácmán(y)* puszta (régen

[1] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[2] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[3] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.

helység) és *Vá(a)cmán(y)* hegy.[1] Bizonyára a német *Watzmann* személynévből származik.

Vaj(a). 1548 : *Waija*, *Waij*. 1557 : *waij*, *[w]aija*. Kollár I. : *Waij*. Kollár II. : *Waya*. — Szabó Károly : Szék. Oklt. II., 142 l. : ‚ez ág nevét tartotta fenn a maros-széki *Vaja* falu'. Ilyen nevű helység van Szabolcs és Szilágy megyében is.[2]

VI. Ábrán nem.

Ábrán. 1518 : „in genere *Abran*" (Barabás: Szék. Oklt. 260. l.). 1548 : *Abran*. 1557 : *zabrag*, *abram*. Kollár I. : *Abran*, *Abrán*. Kollár II. : *Zabran*. — Régi magyar személy-, illetőleg helynév az egyházi latinságból. (L. Gombocz—Melich : Et. Sz. s. v. *Ábrahám.)* Kollár egyik jegyzékének *Abrán* alakja ma is él a székely *Ábránfalva* vagy *Abránfalva* (1635 : *Abramfalua*, Barabás: Szék. Oklt. 371. l.) helynévben.[3] Ábránfalva különben kettő volt a Székelyföldön, az egyik Udvarhely széken, a másik Csík széken (ez ma már elpusztult), Karcfalvától keletre.[4] Az 1557-i jegyzék *Zábrág* alakjában a *g* tévedés, e jegyzékben más tévedések is előfordulnak. Ellenben a *z* aligha lesz tévedés, mert Kollár egyik jegyzékében is megvan. A *Zábrán* mindenesetre későbbi alak, a *z* „az Ábrán nem" kifejezésben a névelőből vonódott a névhez.

Az Ábrán nem ágai.

Nagy. 1548 : *Nagij*. 1557 : *nag*. Kollár I. : *Nagy*.

Gyerő. 1548 : *gijerw*. 1557 : *gero*, *gerw*. Kollár I.: *Gerw*, *Gyerw*. Kollár II. : *Gyewrew*. — A *György* ⌣ *Gyërgy* személynév becéző alakja.[5]

Új ág. 1518 : „in . . . arbore seu linea *Vyag*". (Barabás: Szék. Oklt. 260. l.). 1548 : *Wij*. 1557 : *wij*. Kollár I. : *Wÿ*. Kollár II. : *Wy*.

Karácson. 1548 : *Karachijon*. 1557 : *karacijon*. Kollár I. : *Karachijon*, *Karachyon*. — A szláv eredetű régi magyar *Karácson* névnek[6] a megfelelője.

Kézdi szék.

Jenő nem. 1548 : *Jenew* (Szék. Oklt. III., 289. l.).

Besenyő ág. 1548 : *Bessenijew ag.* (Szék. Oklt. III., 294. l. ; v. ö. III., 289. l. jegyzet : *Bessenyew.)*

[1] Szabó Károly : Szék. Oklt. III., 105. l., ; Orbán Balázs : A Székelyföld leírása. IV., 54., 179. l.
[2] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[3] Horger, v. ö. Et. Sz. idézett címszó.
[4] Thúry : Erd. Múz. XV., 145. l. 1. j.
[5] Horger : Magyar Nyelv. XX., 172. l.
[6] Melich : Magyar Nyelv. II., 56—57. l.

Kászon szék.

Halom nem. (Szék. Oklt. I., 298. l.)

Sepsi szék.

Aghaz nem, 1427, 1508, 1509. (Szék Oklt. III., 44., 171., 172., 175. l.)

Koroniza ág. 1508 : *Koroniza* (Szék. Oklt. III., 171. l.), *Coroniza* (u. o. 172. l.). 1509 : *Koroneza* (Szék .Oklt. III., 175. l.)

E két sepsi-széki név hitelességében kételkedem. Az *Aghaz* nem először egy oly oklevélben fordul elő, melyben Kusalyi Jakcs János székely ispán bizonyítja, hogy Zsigmond király Sepsi-Szent-Györgyön tartott törvényszékén a Gidófalvi családot az Aghaz-nemből való igazi nemes székelyeknek elismerte. Feltűnő, hogy ennek a Zsigmond-kori oklevélnek a dátuma a ránk maradt másolatban 1527. Feltűnő azután az, hogy az Aghaz nem „igazi" nemessége annyira hangsúlyozva van („de vero et certo genere nobilium Siculorum wlgo Aghaz nominatorum"). Szabó Károly a következő megjegyzést teszi az oklevél végére : „Szentgyörgyi és Bazini Péter erd. vajda és székely ispán 1508-ban kelt ítéletlevelének 1782-diki hiteles átiratából, Bodor Tivadar sepsi-szent-györgyi ügyvéd birtokában." (Szék. Oklt. III. 44. l.) A következő oklevelek, melyekben az Aghaz nem és ennek Koroniza-ága előfordul (Szék. Oklt. III., 170. skk. l.) arra vonatkoznak, hogy a Bodor-családot az Aghaz-nem Koroniza-ágának tisztsége megilleti. Az első ilyen oklevél 1508 dec. 15-én kelt és „Szentgyörgyi és Bazini Péter országbíró, erd. vajda és székely ispán 1509. jan. 6-án kelt ítéletleveléből" való. A második 1508 dec. 21-én kelt s szintén a fent idézett ítéletlevélből való. A harmadik 1509 jan. 6-án kelt : „A maros-vásárhelyi kir. táblának Bodor Antal részére 1782-ben kiadott hiteles átiratából, mely megvan dr. Bodor Tivadar sepsi-szentgyörgyi ügyvéd birtokában." Ezekben is szerepelnek ilyen kifejezések, mint : „in vero genere Nobilium Sciulorum Aghaz vocato." A Zsigmond-kori és a XVI. század elejéről való oklevelek tehát ugyanazon sajátságos kiemeléssel, ugyanazon kifejezésekkel emlegetik az Aghaz nemet. Mindehhez hozzájárul még az *Aghaz* és *Koroniza* nevek furcsa alakja, melyeket sehogy sem lehet a régi magyar nevek közé beilleszteni. Az *Aghaz* nevet illetőleg Szádeczky (A székely nemzet tört. 27. l.) az *Ágház, Aggház, Ákos* olvasatok lehetőségét veti fel, a *Koronizá*-t hajlandó volna *Koronká*-nak olvasni ; ezt Szabó Károly a Szék. Oklt. idézett kötetében *Koroniczá*-nak olvassa.

Odwor ág. 1525 : „arboris seu linee *Odwor* sedis Sepsy". (Barabás: Szék. Oklt. 401. l. ; a kiadó az *Odwor* szónál megjegyzi : „A tulajdonnév az oklevél írójának sorközi betoldása. A névben valószínűleg elhomályosult *o* betűt újabb korban tintával ki akarván javítani, elmázolták".)

*

Lehet-e ezeknek a nem- és ágneveknek haszrát venni a székely nép kialakulása kérdésének vizsgálatánál ? Itt két szempont jön különösen tekintetbe. Az első az, hogy a nem-

és ágnevek elvileg feltétlenül elsőrangú történeti emlékek. Másodszor azonban figyelembe kell venni bizonyos gátló körülményeket. A székelyek a honfoglalás ideje körül csatlakoztak a magyarokhoz s nemzetségneveiket csak a XV. század végéről ismerjük. Hatszáz év hosszú idő, ezalatt rendesen igen nagy változások történnek a nemzetségi szervezetben. Meg kell gondolni azt is, hogy a székelyek azt a hatszáz évet, mely alatt előttünk levő nemzetségneveik kialakultak, már nem mint török, hanem mint magyarnyelvű nép töltötték el, a keresztény műveltség kötelékében, ami neveik alakulására szintén lényeges befolyással volt.

Ehhez járul még az a körülmény, hogy a székely kisebb számú nép, hogy sokat harcolt, meghatározott hadi feladatai voltak, tehát folyton kiegészítésre, más népelemekkel való bővítésre szorult. Ilyen körülmények között természetesen nem várhatjuk, hogy a néprésznevek nagyon régi időbe menjenek vissza.

Azonban, hogy e XV. századi nevek, mondjuk pl. a XIV. században keletkeztek volna, vagy pl. egy átszervezés eredményei volnának, azt feltenni lehetetlen.

Érdekes, hogy Sándor Imre, ki először kísérelte meg e nem- és ágnevek történeti beállítását,[1] éppen ezen a valószínűtlen nézeten van. Szerinte „[Magyarországon] általában véve a XIII. század második felétől a XIV. század második feléig (tehát egy évszázadig) volt szokásban valamely genushoz kötni a családot, mely alkalmasnak mutatkozott a közös leszármazáson alapuló jogok érvényesítésére".[2] Hogy Sándor Imrével nem igen lehet egyetérteni a nemzetségi szervezet intézményéről való felfogásban, az különösen akkor tűnik ki, ha a székely nemzetségekről szóló véleményét megismerjük. „A székelyföldön — írja — 1491—1575-ig tart a genusok cyclussa, sem azelőtt, sem azután az oklevelek nem említik."[3] Erre azt jegyezhetjük meg, hogy a nemzetségi szervezet intézménye a székelyeknél a XVI. század második felében valóban megszűnt, de ebből semmit sem lehet következtetni a régi állapotokra. A székely nemzetségi szervezet első említése nem 1491-ből való, mint Sándor Imre szavaiból következnék, hanem 1427-ből. De hogy a székely

[1] Nemek és ágak a Székelyföldön. Genealogiai Füzetek. I. (1903.) 1. skk. l. V. ö. még „A székelyek letelepülése" c. munkáját. 1930. 41—54. l.

[2] Gen. Füz. I., 1. l.

[3] „A székelyek letelepülése" c. munkájában (41. l.) már azt olvassuk, hogy „a székely nemzetségek eredetileg bizonyára vérségi kapcsolatok kifejezői."

nemzetségi szervezet nem 1400 körül keletkezett, az a történeti feljegyzések hiánya ellenére is kétségtelen, mert egy nemzetségi szervezet a törökös szervezetű népeknél — ha nagyon erősen változik, alakul is — mesterségesen nem keletkezik, ez szerves folyamat, melynek kezdete az ősidőkbe megy vissza s egy törzsrendszer nevei — legalább is az előző századok történetére nézve — kiváló fontosságúak. Hóman Bálint[1] a székelyek eredetéről írt tanulmányában — mint láttuk — szintén nagy fontosságot tulajdonít a székely nemzetségi szervezetnek.

Ha mármost a székely nem- és ágneveket vizsgálat alá vesszük és történeti szempontból értékesíteni próbáljuk, a következő eredményekre jutunk.

Legvilágosabban látszik a székely nem- és ágnevek közt a magyar személynevek csoportja. Idetartoznak: *Adorján*, *Ábrán*, *Péter*, *György*, *Gyerő*.

De ezek mellett szintén világosan látszik egy másik csoport, azon nem- és ágnevek csoportja, melyek magyar helynevekből keletkeztek. Ilyenek: *Halom*, *Meggyes*, *Seprőd*, *Telegd*. Sajátságos csoport ez, amilyet a régi magyar és török népésznevek között eddig nem találtunk. Ez érthető, mert hiszen a helységek és városok a régi törököknél és magyaroknál a törzsi szervezet mellett jelentéktelen szerepet játszottak. A helység kapta nevét a törzstől és nem megfordítva. Egészen más körülmények közt alakult ki a székely nemek és ágak névrendszere. A nem vagy ág gyakran arról a helységről kapta a nevét, melyhez eredetileg tartozott, ahonnan való.

Külön kell szólni a *Jenő* és *Kürt* nevekről. Ezekben eleinte a honfoglaló magyarság *Jenő* és *Kürt* törzsnevét láttam; Pais Dezső figyelmeztetett arra, hogy ezek helynevek is lehetnek s tekintetbe véve azt, hogy a székely nem- és ágnevek közt valóban nincs pogánykori csoport, ellenben világosan látszik az imént említett helynévcsoport, nem lehet kétségünk aziránt, hogy *Jenő* és *Kürt* mint helynevek kerültek a székely törzsrendszer nevei közé. Valószínűnek tartom, hogy az ilyen nevek is, mint *Boroszló*, *Balázsi*, *Pozsony*, *Szovát*, *Dudar* helynevekből váltak népésznevekké, bár az a lehetőség sincs kizárva, hogy személynevek voltak.

A többi nevek eredetileg nagyobbára alighanem személynevek. A két *Új* ág eredete szerint is népésznév, talán ilyen a *Nagy* ág is.

[1] Magyar Nyelv. XVII., 96—97.

Eltekintve a kétes vagy ismeretlen eredetű nevektől, melyek csekély számúak s melyeknek megfejtése kétségkívül semmi különösebb eredményt nem hozna, e nem- és ágnevek általában határozottan magyar eredetűek. Nyoma sincs olyan török eredetű névnek, mely a székelyek ősi török származásának emlékét őrizte volna meg.

Itt valaki ellentmondást láthat : azt bizonyítottam, hogy a székelyek törökök, s úgy tudjuk, hogy a régi ethnikai kapcsolatokat a nemzetségnevek megőrzik ; mégis azt látjuk, hogy a székely nemzetségnevek közt nincsenek olyanok, melyek a török eredet emlékei volnának. Az ellentmondás — mint már a fent mondottakból is kitűnik — csak látszólagos. Nem lehet azt mondani a nemzetségnevekről, hogy az ősi származás emlékét megőrzik, hanem csupán azt, hogy történetileg becses tanuságokkal szolgálnak. Nincsen tehát semmi különös abban, hogy a székelyeknél török nemzetségneveket a XV. század végén már nem találunk.

A Honf. M. Kial.-ban (31. l.) a következőket írtam a szóbanforgó elvi kérdésről : „Nagyobb törzsek tovább megtartják a nevüket, kisebb törzsek, nemzetségek, ágak és családok nevei jobban változnak ; különösen a kisebb osztályokban (ág, család) folyton új nevek keletkeznek, s a régebbiek gyakran eltűnnek. Ezt kiemeli már Levšin a kirgizek leírásában." Íme, ezt a tételt illusztrálja a székelyek esete : a *székely* népnév, mint nagyobb alakulatnak a neve, fenntartotta a törökséggel való ethnikai kapcsolat emlékét, a nem- és ágnevek, mint kisebb alakulatok nevei, megváltoztak.

Nem az ősi török származás emlékei tehát a székely néprésznevek, hanem a IX—XV. századi székely-magyar érintkezéseké. Mint ilyenek, világosan mutatják, hogy a székelység a XV. század előtti századokban a magyarságnak épp olyan része, mint akármely más magyar néprész. Bizonyos, hogy e nevek magyar néptöredékeknek a székelységbe való beolvadását is jelzik. A *Besenyő* ágnév arról tanuskodik, hogy besenyők is csatlakoztak a székelyekhez. De csatlakozhattak a székelyekhez más magyarországi népelemek, például németek és szlávok is.

Különösen sokat mondanak a magyarországi kapcsolat szempontjából a *Rába* pataknév, a *Moson* helységnév, a *Pozsony* ágnév és a *Zobor* hegynév. E székely neveknek a megfelelő magyarországi nevekkel való csoportos egyezése — mint már Thúry[1] kiemelte — nem lehet véletlen. Természetesen nem

[1] Erd. Múz. XV., 158—59. l.

a véletlen műve a dunántúli és a székely népköltés némely elemeinek egyezése sem.

Az erdélyi és magyarországi (dunántúli, felvidéki) székelység természetesen azonos, egy nép, szétválasztásukra semmi okunk.

Befejeztem mondani valómat.

Nem mondtam semmi különösen újat, semmi meglepőt s ezzel bizonyára csalódást okoztam, mert hozzá vagyunk szokva, hogy a székely eredet kérdésében folyton új és meglepő dolgokat halljunk. A tudományos kutatásnak azonban nem az a feladata, hogy kétes tanubizonyságok alapján minél több elméletet alkosson, hanem hogy megtalálja és erősítse azokat a tételeket, melyek az igazságnak megfelelnek.

Németh Gyula.

A pietizmus Magyarországon.

a) A Felvidéken. II. közlemény.

A Felvidéken az évtizedekig betöltetlenül levő superintendensi hivatalokat a Rákóczi-szabadságharc elején ismét működésbe hozták s a hagyományos kerületek megválasztott püspökei a világiakkal egyetértve rövidesen elhatározták az 1622 óta nélkülözött zsinat összehívását is. Az erkölcsi megújhodás vágyának megerősödését jelzi, hogy a világiak 1706-ban szigorúbb magatartást kívántak papjaiktól. Az ortodox papság a zsinattól a Németországban zavarokat okozó hallei pietisták megrendszabályozását várta. A dunáninneni püspök, Kermann Dániel meghívó körlevele is a tévtanok elfojtását tünteti fel a zsinat legfőbb céljának. Félelme érhető. Kermann egyik legtöbbet üldözött papi család sarja[1] s a Rákóczi alatt lassan erősödő egyház egységét a szervezés nehéz idejében nem akarta megzavartatni. Aggódva írja körlevelében: „Íme a tél elmult, a virágzó szőlők jó illatot adnak, fogjátok meg nekünk a rókákat, melyek a szőlőket elpusztítják, mert a mi szőlőink virágokban vannak." Félti az alig lábrakapó gyenge egyházat a „gonosz" gondolkozású „eretnek ördögöktől", akik titkon szövetkeznek az egyház ellenségeivel és az Úr szőlőjének művelését megakadályozzák. Kéri a híveket, hogy szívleljék meg azoknak a törekvését, akik arra határozták magukat, hogy a legkisebb rosszra való alkalmat, mely az egyháznak, akár hamis tan, akár rossz erkölcs által kárt okoz, megszüntetnek, midőn e célból általános szent zsinatot hívnak össze.[2]

A Rózsahegyen 1707-ben lefolyó zsinat története ismeretes.[3] A pozsonyi esperesség előkészületei és javaslatai közé már pietista szempontú kívánságok is bekerültek. Leg-

[1] Zsilinszky M.: Kermann Dániel evang. püspök élete és művei. 1663—1740. Bp. 1899.

[2] Acta Relig. Prot. in Hung. Tom. III. fol. lat. 2059. M. Nemz. Múzeum.

[3] Zsilinszky M.: Egy forradalmi zsinat története. Bp. 1889.

szembetűnőbb, hogy a fülgyónás megszüntetését kérik. Modorban megtartott előkészítő tanácskozásaikon jelentős szerepet vitt a Franckéval levélbeli összeköttetésben levő Ehrenreich Weissbeck János és a zsinatra küldött képviselőjük Mittuch Ádám batizi pap lett, aki ott a pietizmus nyilt védőjeként mutatkozott. Kermann támadásaival szemben legelőször Burius János besztercebányai lelkész — Francke lipcsei ismerője, kinek öccse 1703-ban Halleban tanult — szólalt fel a pietizmus védelmében. Védelme a pietista eszme helyes történelmi értékelésére irányul. Megkísérli, hogy az elismert Arndt és Spener tanításának a pietizmussal való azonosságát kimutassa. A zsinatot rendkívül meglepte, hogy tekintélyes férfiak védik a halleiakat. A világiak közül a hazai protestánsok érdekében a külföldi protestáns udvaroknál is többször megforduló Szirmay Miklós kifejtette, hogy Svédország királya nem kedveli az új irányt és üldözendőnek véli itthon is a pietizmust. Jánoky Zsigmond, Thököly egykori vezére és Rákóczi bizalmasa nem tartja olyan veszedelmesnek a pietizmust, mint Szirmay, mert csak „privata opinio" és nem „doctrina". A papság képviselői közül csak ketten állottak Mittuch és Burius mellé : Major Pál puchói lelkész és Plathy András. Kermann azt követelte, hogy hivataluktól fosszák meg mindannyiukat, azonban a zsinat ebben a lelkiismereti szabadság megsértését látva, az ügy barátságos elintézését javasolta. A vádlottak végre azzal a kijelentésükkel nyugtatták meg a kedélyeket, hogy az ágostai hitvallás és a szimbolikus könyvek alapján állva a németországi pietisták túlzásait elítélik. A zsinat a pietizmust az aláírások után külön cikkelyben ítélte el, kimondván, hogy minden eretnekséget és szektát kárhoztat és azokat a magyarországi evangélikus egyházakból örökre kitiltja, jelesül pedig a pietizmust, minden kinövésével egyetemben. Az ortodox tanok védelmére a zsinat behozta a püspökök cenzurázó jogát, melynek alapján a vallásos könyveket kiadatásuk előtt a kerület püspöke két tudós emberrel megvizsgálni volt hivatva. A pietizmus szigorú felfogásának és az új papi ideált felállító mozgalmának ad igazat a világiak panasza, mely a papság társadalmi és hivatali magatartásában hibákat talált : eseteket tudnak, midőn a pap megtagadta az egyházi szolgálatot, ha nem kapott stólát. Az egyes kerületek élére világi és egyházi konzisztóriumokat állítottak. Az egyháziak összeállításánál a pietistákat teljesen mellőzték, csupán az említett, kátéjában Spenert követő Simonides János került Kermann mellé.

A világi konzisztóriumokban helyet foglaltak azonban a pietisták későbbi támogatói: Róth Mihály eperjesi városbíró, a dunántúli pietisták istápolója, kinek neve a pietista könyvek ajánlataiban szerepel és báró Hellenbach János Gottfried, kinek orvos fia 1700-ban nevelőjével, a későbbi jeles dunántúli pietistával, Károlyi Istvánnal Halleban járt.

A zsinat határozatainak Rákóczi ügyének rosszrafordultával nem lehetett érvényt szerezni, sőt 1715-ben a 31. t.-c. a „lázadók" által szerzett határozatokat meg is semmisíti. Az egyháziaknak a pietizmust elítélő határozott fellépéséhez a világi urak nem járultak hozzá. Nagyon jellemzők felfogásukra, mely változatlanul megmaradt, Jánoky Zsigmond Szirmay Miklóshoz 1707-ben a zsinat után írt sorai: „Sokaknak van egyben másban más-más vélekedése, de azzal in fundamentalibus szakadást nem teszen: ki foghatja meg elméjét mindenkinek és álomforma vélekedését?"

A hallei eszmék legkorábban Besztercebányán és Pozsonyban leltek otthonra. Azt a nemzedéket, mely a század első évtizedében egy egész életre Francke elvei mellé szegődött, e két város iskoláiból irányítják Halléba. *Besztercebányán* működött 1697 óta Burius János, aki legkedvesebb tanítványának, a humaniorák tanulását Pozsonyban végző Bél Mátyás külföldre való kijutását egyengette. Mint tót pap itt működik 1704-től 1708-ig a többször említett Simonides János. Az ifjú Bél Halléba való kiutazása előtt már teljesen a korabeli modern antiaristotelesi világnézet alapján áll. Határozott kifejezésre jut ez 1701 és 1704 között pártfogójához, Clement Mártonhoz írt leveleiben.[1] Ámbár a nagytehetségű és sokoldalú Bél nem tekinthető típusnak, mégsem vagyunk messze az igazságtól, ha lelki fejlődésében elsősorban Besztercebánya és Pozsony iskoláinak hatását látjuk. Támogatója, Clement Márton zólyomvármegyei főjegyző nyilván egyik legerősebb támasza a pietista eszme Besztercebányára való átültetésének. Ez időben Rákóczi porosz ágense és valószínűleg poroszországi összeköttetései juttatják az új irányzat ismeretéhez. Halléban az ifjú Bél Francke figyelmét gyorsan magára vonta; a tanítás terén oly szép eredményeket ért el, hogy saját fia nevelését is reábízta, sőt annyira meg volt vele elégedve, hogy Buriushoz írt levelében mintegy a hallei iskolázás ideális mintáját mutatja be, mondván: „Szívesen veszek minden ifjút Magyarországból, innen úgy fognak távozni, mint Bél."[2] A földrajz-

[1] M. Nemzeti Múzeum. Kézirattár.
[2] 1709. máj. 31. Staatsbibl. Berlin.

tudomány modern műveléséhez is az alapismereteket Halléban szerezte meg. Háromévi kinntartózkodás után 1708-ban a besztercebányai iskola conrectora lett.[1] Halléból való meghívása egy évvel a rózsahegyi zsinat végzései után érthető felháborodást keltett. Szirmay Miklós elítéli Burius János választását, „mely által egy fészke leszen Besztercebánya a pietizmusnak". Felszentelése elé akadályok nem gördültek, mert ezt a Spener-követő Pilarik István püspök végezte el. Az iskolánál való működése második évében már megkétszereződött a tanulók létszáma. Felhasználva a Rákóczi alatti szabadságot, a grammatikai fokon túlterjedően bölcsészetet, történelmet és földrajzot tanított, sőt a pietista lelkészképzés eszméi szerint a felsőbb éves tanulóknak alkalmat adott a prédikálásra is. A pietista hittan-irodalom átültetését is megkezdte. Első munkája Francke vejének, Freilinghausen hittanának magyarra való fordítása: a *Compendium*, amelyet „az igaz keresztényi életre való rövid és együgyű vezérléssel" bővített meg. A Francke-intézmények nyomdája adta ki 1713-ban. Munkáját Torkos Andrásnak, a Győrött működő pietista lelkésznek ajánlotta, aki az új vallásirodalom egyik legtevékenyebb művelője volt. Elöljáró beszédében tartózkodó óvatossággal kitér a súlyosnak mondott okok felsorolása elől, melyek könyve kiadására bírták; csupán azt hangsúlyozza, hogy az efféle gyakorlatias valláskönyvekben nagy hiány van. Gyakorlati, valláserkölcsi tevékenykedése mellett megindul tudományos működése is, mellyel már az újkor embere lép a magyar kultúra színpadára.[2] Nagyarányú munkássága azonban már Pozsonyban folyik le, ahová 1714-ben költözött át. Rektori hivatalát, melyet 1710-től viselt, Simonides János fia, Pál vette át; semmi nyoma sincs azonban annak, hogy Spenert követő atyja nyomdokain haladt volna. Csak 1745-ben akadt megint Jenában és Halleban képzett rektoruk Adami János Jakab személyében, aki később a papi hivatalt is betöltve, 1770-ig működött Besztercebányán. Katekizmusmagyarázatokat adott ki (Regensburg, 1751 és Pozsony, 1765) és megkísérli a vallásnak a fölvilágosodás

[1] Haan L.: Bél Mátyás. Bp. 1879. (Értekezés a tört. tud. köréből.)

[2] Dékáni K.: Bél Mátyás földrajza. Marosvásárhely, 1903. Hóman B.: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Bp. 1920. (A Szent István Akad. történelem-, jog- és társ.-tudományi osztályának felolvasásai. I. k. 5. sz.) — Gárdonyi A.: A magyar történettudomány kezdetei. Protestáns Szemle 35. 1926. 361—72. l. — Losonczi Z.: Bél Mátyás és a magyar tudomány. Bpest. 1927. — Hóman—Szekfű: Magyar történet. VI. köt. 330. l.

materialista felfogásával való kiegyenlítését (Kurze Anleitung die Freigeister auf besseren Gedanken und die Vernunft zu Gehorsam des Glaubens zu bringen. Pressburg, 1769.) a könyv címében megjelölt úton. Itt működik, mint lelkész 1732-től 1737-ig a később Sopronba kerülő Oertel János Gottfried, a misztikus tót dalok és dagályos, érzelgős prédikációk szerzője. Utódja Pohl Mihály, a pietizmust az egész század folyamán mereven visszautasító, sőt Kermann gyűlöletét a pietizmus iránt változatlanul fenntartó turóci esperességből került Besztercebányára. A turóciakhoz intézett búcsúlevelében az ortodoxia elítélő hangján beszél a pietizmusról. Új állomáshelyén „a pietizmus álarcában működő sátán" letörésére készül. Úgy látszik, Besztercebánya pietista híre bírta e nyilatkozatra. Itteni működése csak két évig tartott.[1] Bél alatt virágkorát élte a város iskolája, később a vallási politika megakadályozta fejlődését.

Pozsony papjai közül többen már korán a speneri pietista irány híveivé váltak. A XVII. században a papság nagyrésze németországi volt. Az augsburgi születésű Reiser Antal 1672-ben távozni volt kénytelen. Hamburgban a Spener-féle eszmék egyik legkiválóbb harcosa lett. Közvetlen kapcsolatai a magyar pietistákkal nem voltak, azonban munkáival csatlakozott a magyar exulánsok azon törekvéséhez, mely a magyarországi üldözésekre akarta a világ figyelmét felhívni. Karl Philipp Moritz, a pietista életfelfogást és gondolkodást ábrázoló regényíró Anton Reiser című regényének főhősét róla nevezte el. A regényíró fiatal korára estek ugyanis Gőtze hamburgi küzdelmei a színház ügyeivel kapcsolatban és ekkor élhetett még az 1681-i pietista színházellenes támadás emléke, melyben Reiser nagy szerepet vitt *Theotromania* című színházellenes iratával.[2]

Schnaderbach György Frigyes meklenburgi származású lelkészt 1692-ben Horn bécsi svéd követ hívta meg prédikátornak. A következő évben Modoron lett német pap, 1697-től 1701-ig Pozsonyban működött.[3] Innen Halléba

[1] Stromp J. i. m. 617. l.

[2] Deutsche Literaturdenkmale des XVIII. Jhs. von B. Seuffert. No. 23. L. Geiger előszava. XV. l.

[3] V. ö. erre és a továbbiakra: Schmied—Markusovszky: Geschichte der ev. Kirchengemeinde in Pressburg. Pressburg, 1906. — Markusovszky S.: A pozsonyi ág. ev. lyceum története. Pozsony, 1896. — Szelényi Ö.: A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917.

került, majd a berlini Petrus-templom primariusa lett. Hasonlóan előkelő egyházi állást nyert Németországban a hallei érdekkörön belül Weissbeck Jánosnak, az Ausztriából gyermekkorában Magyarországra kerülő pozsonyi papnak fia, Weissbeck Ehrenreich János. Egyike volt a Franckeval legkorábban levélbeli összeköttetésbe lépő magyarországiaknak. 1690-től 1700-ig a pozsonyi gimnázium conrectora volt. Később Alslebenbe került és 1713-ban Halberstadtban superintendens lett.

E két pap-tanító hívei és tanítványai közül kerültek ki az első pozsonyi teológusok, akik a pietizmus eszméinek később terjesztőivé váltak. Az 1704-ben Halléba kerülő pozsonyi Rabacher János András magyar társaival együtt meleg támogatásra talált Schnaderbachnál. Egyetemi tanulmányai után Alslebenben nevelősködött, itt viszont Ehrenreich állott segítségére. Schnaderbach közvetítésével Berlinben lelkészi állást kapott és a legjobb erők vezetésével szerezhette meg papi gyakorlatát. Valószínű, hogy hathatós támogatásukat élvezték a többi pozsonyiak is. A későbbi pozsonyi pietista kör második kiváló tagja, Marth János Mátyás is összeköttetésben volt Ehrenreich Weissbeckkel és — noha Németországban jó állás vár reá — az ő tanácsára tér vissza Pozsonyba. Ismerve a pietisták propagatív törekvését, e tanácsban határozott célkitűzést láthatunk a Pozsonyban elterjesztendő elvek érdekében. Ehrenreich Weissbeck János testvére, György pozsonyi tanár 1699-ben az elvbarátok bizalmas hangján Francke figyelmébe ajánlja Mittuch Ádámot, a későbbi nagyszombati, majd batizi papot, a pietizmusnak a rózsahegyi zsinattal szembeszálló bátor terjesztőjét. 1705-ben egyenesen Halléból került a pozsonyi iskola élére a később pietista volta miatt elüldözött Büttner Lajos[1].

Ezeken a szálakon indult meg a pietizmus terjesztése Pozsonyban. A századeleji pozsonyi papságról nem sok épületes dolgot jegyez fel Pozsony történelme ; gyakorta keveredtek egymással kellemetlen rangvitákba. Elképzelhető, hogy Pozsony protestáns közönsége szívesen fogadta a modern lelkipásztorkodás Halléból egymásután visszaérkező szerény, lelkes munkásait, akik egész más világot jelentettek a féltékenykedő papok után.

[1] Payr S. : Adalékok a dunántúli protestantizmus történetéhez. M. Prot. Egyháztört. Adattár V. 1906. 81. és 90. l. — U. a. : i. m. Theol. Szaklap. 1908. 90. l.

Rabacher János András tért vissza először az új irány határozott programmjával. 1712-ben lett pozsonyi lelkész és ettől kezdve a pietizmus kihangzásáig, a század második felének derekáig szakadatlan sorban Halléval állandóan kapcsolatban levő pietisták töltötték be a város lelkészi állásait. Rabacher irodalmi működést nem fejtett ki, azonban ideális pietista lelkipásztor volt. Prédikációiban a pietista megtérés előfeltételeként követelt bűnbánatot hirdette, 1744-ben elhagyta Pozsonyt és a hallei egyetem első kancellárja unokaöccsének, Gróf Sechendorfnak udvari papja lett. Rabacherrel egyidőben már sok pozsonyi tanult Halléban, köztük 1706-ban Mohl Éliás, a későbbi dunáninnei püspök. 1714-ben a pozsonyi egyház gimnáziumának vezetését Bél Mátyásnak ajánlotta fel. Bél meghívásának legfőbb szorgalmazója egykori pozsonyi és hallei iskolatársa, Rabacher volt. Bél besztercebányai eredményei azzal a reménnyel töltötték el a pozsonyiakat, hogy iskolájukat, mely az 1713. évi nagy pestisjárvány után majdnem teljesen kiürült, e szervező erő új életre kelti. Bél feltételekhez kötötte jövetelét. Ezek azt jelzik, hogy Francke szellemében, hallei mintára akarta az iskolát átformálni. Fontos számára, hogy a szegénysorsú gyermekeknek felállítható lesz-e egy alumneum. Biztosítani kívánja maga számára a tanszemélyzet kiegészítésének jogát. Veszedelmes hallei hírében állva hangsúlyozza, hogy a reábízott ifjúságot „az Úr meghamisítatlan igéje és az azon alapuló Augustana Confessio és egyéb szimbolikus könyvek útmutatása szerint valódi istenfélésre és alapos tudásra fogja vezetni."[1] A pietista pedagógia alapelvei szerint reformálta át a vezetésére bízott iskolát. Utasításai szerint a kellő megértést a szövegek megtanulása elé helyezte. Tanári értekezleteket létesített, megkövetelte a végzett anyag rendszeres jegyzőkönyvezését, ami 1751-ig szakadatlanul folyt is. Tankönyveket adott ki. Az iskola hírneve gyorsan nőtt ; míg 1714-ben csak 40 tanítvány jelentkezett, 1715-ben már 105 tanuló iratkozott be, a harmincas években pedig a létszám 400—450-re rúgott. Bél tudományos és pedagógiai sikerei tekintélyét nagyon emelték, lojális magatartása pedig az udvar támogatását vívta ki. Mindezek révén a pietista eszmék Pozsonyban nyugodt fészekre találhattak. Bél meghívása után Pozsony valóban a felvidéki pietizmus központjává vált és joggal mondja egy pietistaellenes irat 1729-ben, hogy Bél a várost hallei kreatú-

[1] Markusovszky S.: i. m. Pozsony, 1896. 137. l.

rákkal töltötte meg. „Ezért nevezik Pozsonyt mostanában Kis-Hallénak."[1]

A hallei szokás szerint pontosan vezetett iskolai anyakönyvekből kiviláglik, hogy Magyarország legelőkelőbb evangélikus családainak fiai Pozsonyban tanultak. A Prónay, Podmaniczky, Sréter, Justh, Radványi, Radvánszky, Jeszenák, Káldi, Szirmay, Pulszky, Gosztonyi, Zmeskáll, Rádai, Szemere, Torkos, Schedius, Dessewffy, Zerdahelyi, Pfannschmied családok sarjai Bél híres iskolájában a praktikus pietizmus friss szellemében végezték tanulmányaikat. E családok nevei gyakran szerepelnek a pietista fordítások, káték, bibliakiadások ajánló sorain, jeléül annak, hogy az új mozgalom nyomán megindult vallásos irodalom támogatásra talált náluk. Bél pedagógiai és tudományos működése mellett a nép vallásos érdekeit szolgáló irodalomra is gondolt. 1717-ben a pietizmus filobiblikus programmjának megfelelően kiadta Lipcsében Károlyi Gáspár Új-Szövetségét. 1719-ben Bélt lelkésszé választották. Ebben a minőségben több ideje jutott nagyarányú irodalmi és tudományos munkásságának kifejtésére. A vallásos áhítat irodalmi szolgálatát sem hanyagolta el. Latin és német imakönyvet ad ki. (Preces christional. Lipcse, 1728. Die gottsuchende Seele. Lipcse, 1719.) Az említett Huszti-féle Arndt-fordítás alapján kinyomtattatja ő is a *Paradicsom Kertecskét* Nürnbergben 1724-ben ; a tótság számára pedig a Prágában 1617-ben Longolius Mihály által fordított *Igaz kereszténység* könyvét adta ki újra 1715-ben és kiegészítette Arndt ötödik könyvével. A tótság vallásos irodalommal való ellátásának szorgalmazása a vele való közös munkára bírta Kermann Dánielt is. A pietistaellenes püspök már a rózsahegyi zsinaton hangoztatta egy tót bibliafordítás szükséges voltát és 1714-ben körlevélben kérte paptársai működését. A szabadságharc leveretése után a szervezkedés munkájában gátolva, a vallási öntudat emelésére fordította erejét. E munkában találkozott a pietisták törekvéseivel és Bélben talált megfelelő munkatársra. 1700 körül már nagyon érezhető volt a tót bibliák hiánya, melyeket eddig kizárólag külföldről szereztek be. 1732-ben jelent meg Kermann és Bél közös fordítása (Biblia Sacra, to jest Biblj Svata . . .), melyben a cseh-

[1] Verzeichnis allerhand pietistischer Intriguen und Unordnungen in Lithauen, vielen Städten Theutschlandes, Hungarn und Amerika durch Jo. Jeverum Wiburgensem, 1729. Az álnevű szerző H. Schroeder : Lexikon der Hamburger Schriftsteller Bd. II. szerint Sebastian Edzardus.

morva testvérek bibliáját követik jelentős átdolgozással. A nyomtatást a hallei nyomda végezte a Thurzó-örökösök és Gróf Donnersmarki Henkel Erdmann Henrik támogatásával. Hogy Kermann, aki már 1700-ban Wittenbergben jártában megkísérelte a biblia kiadását, Hallera szorult, jelzi, hogy Francke intézetei mennyire megfeleltek céltudatos törekvéseiknek. A kiadás ügyét nem Bél intézi kizárólagosan, hanem Kermann is összeköttetésbe lép a gyűlölt Halleval. A pietizmus ellenségei szerint Bél, „a világ legnagyobb plagizátora" Kermanntól elcsalta kéziratait és így jelentette meg a munkát.[1] Kermann levelezése gróf Henkellel e vád alaptalanságáról győz meg.[2] Nagyon jellemző Bél vallásos irányzatára, hogy kiadja Kempis Tamást is (Thomae a Kempis de imitando Christi libri tres. Lipcse, 1725). Az áhitat emelésére szolgáló iratait magyar, német, tót, latin nyelven írja, — mindig olyan nyelven, hogy megértsék azok, akiknek legnagyobb szükségük van az illető könyvre. A legtisztább lutheri álláspont párosul itt a gyakorlati kereszténység pietista eszméivel.

A conrectori állást Bél mellett 1714-től 1716-ig Kogler János töltötte be, aki 1707-ben került Halleba és ott mint az árvaház menzájának kiválasztott tagja, a Franckehoz legközelebb állók társaságába került. Bél maga választotta ki benne segítőtársát a szervezés munkájában. Utódja Beer Frigyes Vilmos lett. A pozsonyiaknak Halle iránt megnyilatkozó korai érdeklődésére mutat, hogy atyja, egy kötélverő mester, határozottan kívánta, hogy fia Halleban tanuljon. Halleba való utaztában Jénában maradt, ahol Buddens, a híres pietista professzor, elsősorban a pietisták praktikus jóléti intézményei iránt keltette fel érdeklődését. 1712-ben felkereste az egyszerű türingiai földműves, Christoph Beck által alapított lanzendorfi árvaházat és tapasztalatairól 1714-ben nyomtatásban is beszámolt. (Nachrichten von den Anstalten des Waisenhauses zu Lanzendorf bei Weissenfels. Jena.) Bár Pozsonyban csak 1779-ben létesült árvaház, az árvák javát szolgáló fundációk elszaporodását nagymértékben Bél és Beer akciói váltották ki. Ezidőben az egyház többnyire özvegy asszonyokhoz adta ki az árvákat s ezzel kettős irányban jótékonykodott.

A lelkésszé választott Bélt követő rektor, Marth János Mátyás, 1710-ben Jenában, Buddens hatására, átélte a tipikus pietista megtérést és lélekben újjászületve Halleba töreke-

[1] Verzeichnis.
[2] Hsch. A. 144. Hauptbibl. d. W. Halle.

dett. A hallei kör legkiválóbbjaival szoros összeköttetésbe került. Langenál lakott, Freylinghausen és Francke buzgó tanítványa volt. 1713-ban Francke a königsbergi Collegium Fridericianumba tanítóul ajánlotta. Innen 1718-ban visszatért Pozsonyba, ahonnan Franckeval való levelezése szerint a Felvidék pietistáinak működését élénk figyelemmel kísérte. Ő vetette meg alapját az iskola könyvtárának. Három évi rektorkodás után 1721-ben lelkésszé választották. Pappá való avatása alkalmával jutottak először előtérbe a hivatalos egyház és a pozsonyiak közti ellentétek. Kermann Dániel nem volt hajlandó őt ordinálni, mire Marth Jenában avattatta fel magát. Kéziratos önéletrajza a megtérés utáni boldog hangulatban analizálja megtérése történetét.[1] Népszerű munkájában a pietista teológia nyomán megváltozott istenkép: a szeretet Istene alakul ki. (Democritus Quaerens et Meristianus Respondens . . ., welche ganz kurz und deutlich verfasset worden von einem, der das glaubet und bekennet: Gott ist die Liebe. Frankfurt und Leipzig, 1734.) Lelkésszé választása után a gimnázium igazgatását Beer Frigyes Vilmos vette át. A megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva, újabb reformokat hozott be. Bár Halleval állandó összeköttetést tartott fenn, éppen úgy, mint Bél, ő sem volt a hallei rendszer egyszerű másolója, hanem a hazai érdekeket szem előtt tartva alkotta meg reformjait. Az iskola 1747-ig állott vezetése alatt és népszerűsége a reáltárgyak erősebb ápolása és a magyar nyelvi tanfolyamok révén állandóan nőtt. Jelentősége — és ezzel egyidejűleg a pietista szellemiség elterjedésének lehetősége — 1733 után azáltal is fokozódott, hogy a Resolutio Carolina számos felvidéki iskolát grammatikai tanfolyamokká fokozott le, mire ezek tanulói Pozsonyt keresték fel.

Beer rektorsága alatt megszaporodtak a pietista tanítók. Bohnrad Györgyöt, az 1724—26-os évek conrectorát, akit Bél Nagypalugyáról juttatott Pozsonyba, szintén vádolja az említett pietistaellenes irat. 1726-tól 1747-ig a conrector a kiváló földrajztudós és történész, Bél tudományos törekvéseinek folytatója és hagyatékának feldolgozója, Tomka Szászky János volt. Egyetemi tanulmányait Jenában elvégezve, a dunántúli pietista központban, Győrött tanárkodott. Pozsonyi tanártársai közül Kubány György 1730-ban került Hallébe, tanítási gyakorlatát ott szerezte meg. A nagy alapítót már nem ismerte, de fiával, Gotthilf August Franckéval tartós barátságot köt. Hűségesen értesítette a

[1] Pozsonyi ev. egyh. kézirattár.

hallei köröket a magyar eseményekről. A pozsonyi tanárok hírnevére jellemző, hogy Csehországba is hívják. Bár érzi, hogy az eszme érdekében oda kellene mennie, ezzel a megokolással: „Elsősorban a hazának (Vaterland) tartozunk szolgálni s ezt nem szabad elhagynunk, ha szüksége van reánk", inkább otthon marad. Halleban tanult és az ifjabb Franckeval összeköttetésben maradt Fischer János Mihály és Matern Kristóf is. Utóbbi — aki a dunántúli pietisták kedvelt állomáshelyéről, Nemes-Csoóról került Pozsonyba — Rabacher elköltözése után lelkész lett. A Hallében végzett volt pozsonyi tanulók álláshoz juttatásában célszerű utánpótlás nyilvánul meg. Beer lelkésszé választása után 1747-ben Tomka Szászky lett a rektor, akit a conrectorságban Peschko Mihály követett. Ez Besztercebányáról származott, Burius és Bél tanítványa volt. Pozsonyban 1722 óta működött s a conrectorságot 1757-ig viselte. A rektori székben Tomka-Szászkyt 1760-ban Benczur József váltotta fel. Egyetemi tanulmányait Halléban és Jénában végezte. 1755-ben Késmárkon rektorrá választották s ott a pietizmus pedagógiai realizmusa szellemében reformálta az iskolát. Mint jeles pedagógust és történészt hívták meg Pozsonyba. Tíz év mulva Késmárkra ment vissza, de 1776-ban visszakerült Pozsonyba városi tanácsosnak. II. József a m. kir. kamara levéltárnokává, majd bécsi könyvtárnokká nevezte ki.

Hagyományos szokás volt ekkoriban, hogy a rektorokat lelkésszé választották. Így tettek Pozsonyban is. Az iskola vezetői tartották tehát az egyház ügyeit is kezükben, ennélfogva Pozsony egyházi életében is ugyanaz a vallásos irány érvényesült, mint az iskolában. A pietista papok működését elősegítette az a körülmény, hogy a város erősen védelmezte egyházi ügyeinek autonómiáját. 1725-ben megjelent egy pasquill, majd egy gúnyos vers a pozsonyi pietisták ellen, de az egyház vezetősége elcsitította a gúnyolódást.[1] Csak így lehet megérteni, hogy éppen Kermann kerületében alakulhatott ki mindjárt kezdetben erős pietista kör. Egy Halléba írt értesítés szerint, állítólag Kermann veje, Mathesius, a katolikusoknál arról beszélt, hogy a pietizmus meg nem engedett szekta és ennélfogva nem részesül az evangélikusok törvényes jogaiban.[2] Kermann és a pozsonyi egyház között Bél lelkésszé választása után viszály is tört ki. Bél tiltakozott a püspöki látogatás ellen. A kormány a pozsonyiak-

[1] Marth levele Franckehoz. 1724. okt. 2. Staatsb. Berlin.
[2] U. a.

nak fogta pártját, mivel Kermann, aki a lázadóknak minősítettek zsinatán elnökölt és megáldotta Rákóczi zászlóit, Rákóczi hívének számított. Ez a politikai exponáltsága hatalmát nagy mértékben korlátozta. Székhelye Miaván, Pozsonytól messze feküdt. Mindezek a körülmények veszélytelenítették a pozsonyiak szempontjából. Utódja, elfogatása után (1737), Mohl Illés modori lelkész nem vett ugyan részt a pozsonyi pietisták tervszerű munkájában, de nem tartozott a wittenbergi ortodoxok közé. 1705-ben Halléban tanult. Bél Breithaupt elnöklete alatt tartott teológiai értekezéséhez, amely egyébként a Besztercebányára készülő Bél dogmatikai állásfoglalását volt hivatva dokumentálni, üdvözlő verset írt. Pozsony közelében levő Modoron 1714 óta működött. Püspökké választásakor a beiktató-beszédet Rabacher tartotta. Érthető ezek után, hogy 1739-ben a konzervatív turóci esperesség papjai előtt tisztázni kénytelen a pozsonyi pietista iratokat tótra fordítgató Miletz Illéshez való viszonyát.[1] Természetes, hogy az új püspök, aki 1761-ig állt a dunáninneni kerület élén, nem okozott a pozsonyiaknak semmi nehézséget.

Bél utódja 1749-ben Kéler Zsigmond lett, a pozsonyi gimnázium és a jénai egyetem tanítványa. Kétségtelen, hogy a pozsonyi körbe teljesen beleillett, bár felfogásáról közelebbit nem tudunk.[2] Őt követte Ribinyi János, Bél tanítványa, aki szintén Jenában tanult. A 40-es években ugyanis az osztrák örökösödési háború nehézzé tette Halle látogatását, bár politikai okokból való betiltása később következett be. Talán ebben is magyarázatot nyer az a körülmény, hogy a magyar pietizmus nem vette fel a túlzóan moralista, sokszor képmutató jelleget, mely a frissességét elvesztő hallei irányzat kinövéseiben éppen a század második felében kezd mutatkozni. Jénai tanulmányai után Ribinyit, mint a soproni gimnázium rektorát a hivatalos egyházi tanítástól való eltérés miatt heterodoxiával vádolták. Pozsonyban való megválasztása, ahol a Sopronhoz való közelség révén tudhattak a vádaskodásról, azt mutatja, hogy pietista szellemű eltérésekről lehetett csak szó. Mint historikus csatlakozott a pozsonyi tudós körhöz. Egyháztörténetében a pietizmusról, melyet csak a rózsahegyi zsinattal és Burius besztercebányai szereplésével kapcsolatban

[1] Stromp J. i. m. 617. l.

[2] Életírója szerint: „Er war auch ein sonderlicher Tröster der Armen und Kranken, deren er sich treulich annahm." Schmied—Markusovszky i. m. II. 44. l.

említ, a rokonszenv hangján szól.[1] Marth után Serpilius Sámuel Vilmos lett lelkész. Bár atyja, a későbbi modori és soproni pap, tanulókorában Hamburgban 1695-ben iratot adott ki Francke ellen és katekizmusa is erősen ortodox, a pap kötelességét így határozva meg: „óvakodjék az isteni tanítással ellenkező veszedelmes véleményektől", ő maga Bél fölött tartott búcsúbeszédében és prédikációiban pietistának mutatkozik. Atyját ugyanis korán elvesztette, mielőtt még lelki fejlődésére hathatott volna. Ő is a pozsonyi történész gárdához tartozik. Állásában 1762-ben a szepességi származású Klein Mihály váltotta fel, aki az eperjesi és pozsonyi gimnáziumban tanult, majd Jenában folytatta tanulmányait, 1751-ben Breslauban egy pietista szellemben megírt kátét adott ki, melyet a pietisták által szorgalmazott konfirmációk előkészületére szán (Katechetische Heilsordnung). Főforrása Spener Einfältige Erklärungja.

A magyar- és tótnyelvű gyülekezet 1730-ban szintén pietista papot választott meg lelkészéül: a turóci származású Miletz Illést, a tót pietista irodalom legtevékenyebb művelőjét, aki magyarul Nagyenyeden tanult meg. 1722-ben Jenába ment, ahol Buddens és Rambach révén megismerkedett az új iránnyal. Eperjesről került a Trencsén melletti Bicsére, mint özv. báró Calisiusné, Révay Erzsébet udvari lelkésze. A pietizmus praktikus jámborságra vezető vallásos iratait a felvidéki tótsághoz anyanyelvükön igyekezett eljuttatni. Az ő művei jelentik a pietista tót irodalom zömét. Pozsonyi pappá való megválasztása előtt egy évvel adta ki tótul Arndt Postilláit a Spener-féle kiadás alapján.

Az első Úrvacsorához való előkészítésre egy pietista szellemű munkát magyarul is kiad (Bárányoknak az ő jó pásztoroknak karjaira való egybegyüjtések. Lipcse, 1736). A pietizmus nyomán átalakult az Úrvacsora első élvezetéről, az úgynevezett konfirmációról való felfogás is. Az ortodoxia sacramentalizmusának megfelelően kézrátétel útján adta meg a lelki megerősítést ennél a szertartásnál, mely a megkereszteltet felekezetének tagjává avatja. Az előtte szokásos examinálás helyébe Spener felfogása nyomán alapos előkészület és a hitben való öntudatos megerősítés lépett, mely mellett a szertartás csak forma maradt. Ennek az új felfogásnak és egyúttal az eddig csak szórványosan ismert konfirmációs előkészületnek a felvidéki egyházakba való bevezetését pietisták szorgalmazták. E törekvésnek első

[1] Ribini, J.: Memorabilia ecclesiae augustanae confessionis in regno Hungariae a Leopoldo usque ad Carolum. Posonii, 1789.

jele éppen Pozsonyban Miletz könyve, mely misztikus hatások nyomát is mutatja. A konfirmációban „nem csak a betű szerinti" hitet nyeri el az ember, hanem „az ő üdvezítőjét egészen fel és beveszi és önnön magát egészen ő nekie sajájának adja". Az új hitet csak a pietizmus sokat hangoztatott „megtérésében" találjuk meg, ez adja meg „az új engedelmességet", amelynek „a szívből" kell származnia, „nem a természetnek erőltetéséből". Egyébként a ma szokásos konfirmáció rendjét: az Úrvacsorához először járuló gyermekek oktatását és a hívek elé való állítását 1746-ban határozták el először Pozsonyban. Serpilius Sámuel Vilmos tartotta az elsőt, a másodikat Bél és attól kezdve rendszeressé vált évenkint egyszer. Miletz a híres Rambach elmélkedéseiből négy tót fordítást is készít (Premysslowanj o Sedni Poslednjch Slowjch Uhrižowaneho Gežisse Krysta . . . H. n., 1738. Premysslowanj o utrpenj Gižisse Krusta. Zittau, 1744. Evangelium Izaiase, 1744. Sprsitedlné reci pana Gezjse, 1745.). Eichorn Lelki békéjét (Duchownj pokogjk) Halléban adta ki 1744-ben. Úgy látszik önálló munkája az *Evangelicky budič* (H. n., 1744.), melyben a „szíveket" akarja felébreszteni Krisztus követésére.

A turóci esperesség aggodalommal látta Miletz egymásután megjelenő könyveit. 1739-ben Mohl Illés superintendenst felelősségre is vonták Miletz Postillái miatt. Turzó János esperes 1741-ben esperesi gyűlést hirdet Necpálra a pietizmus terjedésének meggátlása céljából, majd egész hadjáratot indít Miletz ellen, melyben különösen Severin Pál garamszegi lelkészben talál támogatóra. Nagyon rosszul esik nekik, hogy Mohl nem lép fel Miletz ellen, sőt a székhelyén levő konvent határozatilag kéri, hogy a pietizmus miatt ne szítson senki ellentétet. Az ő felfogásuk szerint minden módon küzdeni kell „a speneri tévelygések" ellen éppen azért, hogy megóvják az egyházat a zavargástól. Sőt küzdeni kell azok ellen is, akik eltűrik és támogatják őket.[1] Miletz utóda 1758-tól 1803-ig Institoris-Mossoczy Mihály, a pozsonyi gimnázium neveltje, számos jótékonysági intézmény alapítója lett. Hogy jótékonysági törekvéseinek alapja a pietista szellemű praktikus vallásosság volt, annak beszédes jele az általa új tót kiadásban 1783-ban megjelentetett Arndt-féle Igaz Kereszténység.

A hallei pietizmus virágkorában a század első felében Pozsonyban a szellemi élet összes vezetői az új reformmozgalom hívei voltak. Központi helyzete révén a Felvidék

[1] Turzó lev.-i, 1741. Stromp J. i. m. 615. l.

pietizmusának szinte minden rezdülése kapcsolatos vele. Pozsonyban nem következett be a pietizmus hallei elfajulása a következő generációnál. Ennek oka a magyarországi pietizmus erős praktikus természetén kívül, amelynek a reáltudományok művelését Magyarországba bevezető pozsonyi tudós pietista kör leghatározottabb kifejezője volt, Pozsony városának fellendülő világi fejlődése is. A „kis Halle" Mária Terézia alatti helyzete, az a körülmény, hogy Pozsony a politikai élet központjává lett, itt tartózkodtak az országos főhivatalok, a nádor és a királyi helytartó, itt lakott a magyar arisztokrácia, itt folytak le az országgyűlések, a királynő nagy fénnyel és pompával berendezett kastélya az élénk udvari életet csillogtatta. A megszaporodó világi körök, a felvilágosodás világi műveltségének hordozói életmódjukkal és kultúrájukkal nagy mértékben befolyásolták a pozsonyi pietizmus természetét is. Tiszta moralizmusba nem süllyedt és feloldása a felvilágosodás egyházi műveltségébe zökkenő nélkül ment végbe. A pozsonyi pietisták pedagógiai működésének elismerése volt az 1769-ben Pesten tartott ev. egyházi tanácskozás megbízása, mely szerint a pozsonyi konvent felhatalmazást nyert, hogy állapítsa meg az egyes osztályokban használandó tankönyveket és a stúdiumok idejét az összes hazai evangélikus iskola számára. A pozsonyi pietista kör munkásaiban nemcsak egy új vallási irány és pedagógiai rendszer képviselői jelennek meg, hanem a felvilágosodás kibontakozó eszméinek harmonikus teljességével lépnek a magyar szellemi élet színpadára. Elsősorban Bél, Tomka-Szászky és Benczur tudományos működésében ismerhető fel az új embertípus. Vallási beállítottságuk praktikus, dogmamentes és a hasznosság ideális célzatát magábarejtő gondolkodást követel tőlük. A formáktól a lényeg felé kanyarodás tudományos téren annak a jénai államismereti iskolának a hívévé teszi őket, mely nem a közjogi és politikai keretek megrajzolásában, hanem a lakosság életének kutatásában látja a történetírás célját. Bél és társai történelmi és földrajzi műveikben a különféle társadalmi osztályok életkörülményeit kutatják saját tapasztalataikra támaszkodva, azzal a céllal, hogy eredményeiket az általános emberi jólét érdekében lehessen kamatoztatni. Amidőn Bél 1721-ben *Nova Posoniensia* címen hírlapot alapít, ezzel is olyan törekvés nyomai mutatkoznak, mely később a felvilágosodás eszméinek terjesztésében is fontos tényező volt. A másik terjesztő eszközt, a felvilágosodás irodalmának nyelvét, a franciát is bevezetik Pozsonyban:

a kor kívánalmait szem előtt tartó pietista reális pedagógia elvei szerint. Míg Bél mesterei, Thomasius és Francke, ha velük szimbolizáljuk a felvilágosodás egyoldalúvá váló racionalizmusát és a vallás érzelmi területét védő állásfoglalást, bizonyos idő mulva elhajlanak egymástól, Bél Mátyás és tanítványai megőrzik az azonos talajból felbukkanó eszmék egységét. Állásfoglalásuk teszi lehetővé, hogy a hazai evangélikusság oly jelentős szerepet visz később a felvilágosult racionalizmus világnézetének átültetésében.

A Pozsony melletti városkák is aránylag korán pietista befolyás alá kerültek.[1] *Szentgyörgyön* működött 1706-tól 1710-ig Kis Péter, miután 1702-től a hallei egyetemen tanult és egyideig Berlinben és Königsbergben lelkészkedett. Szentgyörgyről a Dunántúl szervezkedő pietisták iskolájához került Győrbe. A szomszédos *Bazin* lelkésze volt 1706-tól a rózsahegyi zsinattal kapcsolatban emlegetett Mittuch Ádám, aki a feljegyzések szerint különösen az ifjúság vallásos nevelésével tűnt ki. *Modoron* nem akadunk exponált pietistákra, az iskola szervezetében és rendjében azonban nem vonhatták ki magukat a közeli Pozsony hatása alól.[2] A Miletzzel kapcsolatos pietistaellenes támadások tárgyalásánál láttuk, hogy a modori egyháztanács a pietizmus kárhoztatására nem volt hajlandó. A *nagyszombati* evangélikus gyülekezet működését 1706-ban betiltották. Csak a következő század elején alakult ismét meg. Utolsó lelkésze a Bazinba menekült Mittuch volt. A dunáninneni kerület többi részében csak szórványosan jelentkezik egy-egy pietista. A Nyitra-, Trencsén, Árva-, Liptó- és Túróc-megye faluiban szétszórt papság, megőrizve az ortodoxia konzervatív állásfoglalását, tévelygésnek tartotta a halleiek követését. Jellegzetes Hradszky Jánosnak, a nyitramegyei botfalvi lelkész fiának esete. A huszas években Halléban tanult; lelkiéletét feltáró levelei szerint túlzóan vallásos, szenzibilis lélek, telítve a „kegyelem állapotát" elért pietisták küldetés-érzetével. Hazatérve Botfalun szeretett volna lelkészkedni; Kermann jóakaratát sikerült valahogyan megnyernie, de a vidéki papság kinyomozta, hogy Halléban gyakran „gyalázta" az

[1] Az egyes helységek papjaira nézve: Klein, J. S.: Nachrichten von den Lebenszuständen und Schriften ev. Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn. Leipzig u. Ofen 1789. — Hornyánszky, V.: Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn. Pest, 1863. — Klanicza, M.: Fata Aug. Conf. Ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestiensem. Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria III. Pest, 1865.

[2] Wölfel, S.: Beyträge zur Geschichte des ev. Gymnasiums in Modern. Pressburg, 1826.

ortodoxia fellegvárát, Wittenberget. Hogy „jobb alapokat szerezzen", ismét kiküldték, még pedig Wittenbergbe. Az említett 1729-ben megjelent pietistaellenes irat felháborodva írja, hogy újra Hallébe ment, majd Berlin mellett kapott állást. 1730—33 között mégis *Botfalván* lelkészkedik, megfordul több nyitrai faluban, *Dormonyban*, *Kasztolnán*, az ezeknél nagyobb *Krajnában* pedig 17 évig lelkészkedik. Rajta kívül csak Nógrádi Mihály kerül Halléből Nyitramegyébe ; miután Halléban tanított is, *Pritrzsdben* lelkészkedik 1736 és 1747 között. *Trencsén megyében* korán mutatkoznak pietisták. Kermann megválasztása ellen tiltakozó és Rózsahegyen pietistaként szereplő Major Pál az akkoriban jelentős *Puchón* volt lelkész, Bél és Rabacher társaságában Halléban tanuló Andricius Mihály Rajec lelkésze lett 1705-ben, *Bicsén* pedig Miletz működött Pozsonyba való meghívatása előtt.

A nagyobb bányavárosok mindegyikében működnek pietisták. Besztercebánya szerepe már ismeretes. *Körmöcbányán* az innen Pozsonyba kerülő Kéler Zsigmond és Klein Mihály lelkészkedett 1748-tól 1754-ig. *Selmecbányán* élt, mint tudjuk, Spenert követő Pilarik István püspök 1710-ig. 1716-ban az egyik megüresedett német lelkészi állásra Bél Mátyást hívták meg. Báró Hellenbach János Gottfried egész levelezést bonyolított le Pozsonnyal Bél megszerzése érdekében. Nem lehet véletlen, hogy a Pozsonyból eltávozni vonakodó Bél helyett Selmecre az erdélyi pietizmus életében jelentős szerepet játszó németországi Voigt Kristóf került. Francke ajánlatára juttatták az erdélyi pietista körök Nagyszebenbe, hogy ott, miután hasonló megbizatást végzett már Teschenben, az iskolát hallei mintára szervezze át. Mint alább látni fogjuk, a konzervatív körök áskálódása miatt 1713-ban száműzték. Bécsbe ment, valószínűleg támogatójának, Hussmann von Rothenfels Jánosnak révén, aki nagyszebeni polgármester és az erdélyi szászok bécsi megbizottja volt. Nyilván a bécsi protestáns követségek alkalmazottjai által alkotott pietista kör közvetítésével jutott a halleiakhoz vonzódó Hellenbach Voigthoz. Selmecen a német egyház ügyeit 1732-ben bekövetkezett haláláig intézte. Miután a bányavárosok vallásgyakorlata korlátozott volt, nem számítódván artikuláris helyeknek, Selmecen is sok baj volt, különösen ha a pap a város területén kívül merészelt funkciókat végezni.[1] Voigt hűséggel érte-

[1] Breznyik J. : A selmecbányai ág. hitv. ev. egyház és lyceum története. Selmecbánya, 1883.

síti Franckét a város és a Felvidék állapotairól ; elsősorban arról, hogy többen vannak olyanok Selmecen is, akik Halléban tanultak. Voigtról nem maradt semmiféle irodalmi hagyaték vagy feljegyzés.[1] Az egyház belső életében folytatott csendes munkássága mindenesetre abban a szellemben folyt, melynek képviselőjeként annakidején Erdélybe küldték s mellyel továbbra is érintkezésben maradt. Mint neves pedagógus, nem lehetett számára közömbös a selmeci gimnázium sem. Ezt azonban éppen odaérkezésének évében fokozták le, a városbeli jezsuiták pedig a protestáns papság minden lépésére vigyáztak. Tót paptársa, a Halleban tanult Andricius Izsák, ki egyébként Pilarik veje volt, úgy látszik, nem volt a hallei lelkészideál megvalósítója. Homo valde levis animinek mondották később és Voigt szerint sem maradt meg sok nála abból, amit ott tanult. Úgy látszik, Hellenbach és Voigt hatására elvbarátjuk kerül 1724-ben az iskola élére Gribeck István személyében, aki az egykorú konzervatív támadások szerint ellensége volt a wittenbergieknek. Halleban Breithaupt tanítványa volt Pellio Sámuel, aki az iskolánál 1710—1746-ig viselte a conrectori tisztet. Voigt róla is, mint elvbarátról ír Halléba. Az algimnáziummá lefokozott iskola belrendjében határozott pietista nyomokat is találunk 1737 után Turcsányi Dávid rektorsága alatt : ettől kezdve vezetnek iskolai jegyzőkönyveket a tanulók viszonyairól. *Bát* város lelkésze, Valentini János, a század elején összeköttetést tart fenn Franckeval. Az 1705-ben Halléban tanuló Strba György *Egyházas-Maróth* honti faluban lett lelkész, majd *Szent-Antalra* került és a nagyhonti esperesség conseniora volt. Ilyen minőségben vett részt a rózsahegyi zsinaton ; itt azonban nem szerepel a pietizmus védői között.

Az *Aszódon* működő Bertos András, mint Bél tanítványa került Besztercebányáról Halléba 1711-ben. Aszódon esküt kellett letennie, hogy nem pietista. A pietisták ellenségeinek véleménye szerint azért halt meg fiatalon 1725-ben, mert esküje ellenére terjesztette a pietista elveket.

A Szepesség lengyel fennhatóság alatt levő városaiban az evangélikusok helyzete nem volt könnyebb, mint más városokban.[2] Rákóczi mozgalmainak hatása azonban itt is érezhetővé vált. A szepesi városi, majd a felsőpoprádvölgyi

[1] Händel V. levele. Selmecbánya, 1906. júl. 25. Gragger Archiv (II. 55.) Berlini Magyar Intézet.

[2] Bruckner Gy. : A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. k. Bp. 1922.

fraternitás életrekeltésével ismét központi összekötő szervezet létesült a Szepességen, sőt külön püspöke is volt egy ideig az itteni és a keleti részek városainak 1709-től kezdve. Ez a viszonylag erősebb szervezettség a pietizmus ellenében is érezteti hatását.

Gölnicbánya befogadta ugyan 1706-ban Rozsnyóról pietizmusa miatt elűzött Kephalides Sámuelt, Francke tanítványát, de már 1707-ben, valószínűleg a rózsahegyi zsinat hatására az egyházi törvényszék elé állították. Az újonnan szervezett városi fraternitás esperese egy bizottság élén elkobozta könyveit és hivatalvesztésre ítélte, azonban néhány világi befolyásos úr közbenjárására az ítéletet nem hajtották végre. Később héthársi lelkész lett. Schwartz János eperjesi lelkész, városi superintendens, hamis tanok hirdetésével vádolta és felvette a tévelygő papok listájára.[1]

Késmárkra korán eljutnak a pietista eszmék.[2] Keil János, akit Besztercebányán Burius tanított, majd a pozsonyi iskola növendéke volt, Halléból, ahol Béllel egyidőben tanult, tanított és az árvaházi menza tagja is volt, 1710-ben a gimnázium élére került. A pestis-járvány fiatalon elragadta. A pietizmus pedagógiai irányzata csak Benczur József működése révén talál a század közepén otthonra e városban. Jénai és hallei tanulmányaiból visszatérve, 1755-ben iktatták be; ekkor pietista szellemű bővítésekkel látta el az iskola 1742-ben készült szabályzatát. Erősen hangsúlyozza, hogy a tanárok tanítványaikat ne csak oktassák, harem saját példájukkal is vezessék isteni félelemre és tisztességes viseletre. A rektor vezesse pontosan a tanulók matrikuláit, írja be életrajzi adataikat és előhaladásuk jeleit. A pietista bibliatanulmány hatására a legfelsőbb osztályokban a Szentírás héber és görög szövegét olvastatja. A tanárok kötelesek szorosan követni a megállapított leckerendet és módszert. Míg ezekben a hallei rend szembeötlőbb szabályaira ismerünk, a tanítás céljának meghatározásában a pietista szellem a felvilágosodás szempontjainak érvényesülését sürgeti. Míg az előző belrend a tanítás céljául az emberi lélek két sarkalatos tehetsége szerint részint az értelem tudományos ismeretek révén való kifejlesztését, részint az akarat nevelését tekinti, most a nevelő-oktatás célja a vallásos kegyességen és becsületes jellemen alapuló általános emberi műveltség lesz.

[1] Kephalides lev. 1725. nov. 28. Staatsb. Berlin.

[2] Palcsó I.: A késmárki ág. hitv. ev. kerületi líceum története. Késmárk, 1893.

Benczurnak Pozsonyba távozása, majd tíz év utáni visszatérte Késmárk és Pozsony iskolájának összhangbahozását segítette elő. Munkatársa volt a szintén Halléban tanuló Kriebel János, aki két évig tanított a hallei Királyi Paedagogiumban. Benczur Bélhez hasonlóan élvezte a hatalom támogatását; ezt azzal a tudományos munkásságával érdemelte ki, hogy megcáfolta a porosz királynak Sziléziára vonatkozó igényét. Működése révén a pietizmus pedagógiai realizmusa tartósan meghonosult Késmárkon. A Franckeféle Királyi Paedagogium mintájára és hasonló céllal alapította a Benczur ajánlatára Pozsonyban és Jénában tanuló Podkoniczky Ádám a késmárki Pedagógiai Intézetet az iskolát pártoló vidéki nemesség gyermekei számára. Ez az intézet 1795-től 1803-ig állott fenn.

Lőcsén igen mostoha körülmények között tengődött a hatosztályú latin iskola. A pietizmus képviselője 1693-tól 1732-ig conrectorként, rektorként, majd lelkészként működő Günther Sámuel volt. Az ortodox álláspontot védő Frühauff Kristóf és Veinert András eperjesi lelkész akadályozták meg, hogy Günther a városban született Trautmann Györgyöt, az eperjesi kollégium kiváló tanítványát, aki 1725-ben tért haza Halléból, bejuttassa a lőcsei iskolába. Akadt mégis pietista társa, a Pozsonyban tanult Simonides János és a Jénában tanult Schwartz Gottfried személyében. Conrectori és rektori működésük alatt honosult meg itt is a pietizmus pedagógiai rendszere. Schwartz 1732-től 1734-ig viselte a rektorságot és meghonosította a pietistáktól annyira szorgalmazott pontos osztálykönyvet és a naponkénti reggeli ájtatosságokat, enyhítette a fegyelmezést, a reáltárgyakra pedig nagy gondot fordított. Ellentétbe keveredett azonban az egyháziakkal és vágyait követve Halléba ment tanárnak. Simonidest, aki 1732-től már lelkész volt, 1758-ban Bél pozsonyi tanítványa, Ribinyi János követte állásában. Az exakt-tudományok felkarolása a pietisták nyomdokain átvezetett azután a század végén az utilitáris iskolareformhoz, melynek korai hirdetője lett Chrastina Illés volt jénai tanuló 1772-től kezdve.

Iglón is a Pozsonyból Halle felé mutató pietista realizmus ad szervezetet az 1784-ben engedélyezett triviális iskolának. Az iskola megszervezői itt Czirbesz János András és Steller Tóbiás voltak. Az előbbi Pozsonyban Tomka Szászky vezetése alatt tanult, majd Halléba került, ahol ekkor már az a racionalizmustól befolyásolt irány érvényesült, mely az iskola életközelségét hirdette. Steller Tübingá-

ban ismerkedett meg a pietista pedagógia reális irányával.[1] Iskolarendjük szószerint átveszi a Beertől javított Bél-féle pozsonyi tananyagot.[2] Czirbesz érintkezésbe kerül a herrnhuti testvérek iglói kiküldöttjével is. Merev vallásosságukat elítéli, de áhitatuk mély érzelmi világa magával ragadja. Pietista lelkületére rendkívül jellemző ez a kapcsolat.[3] A Szepességnek Halle iránt korán felébredő érdeklődésére mutat, hogy 1714-ben az Iglóról Franckeval levelező Cramer Antal bejelenti az iglói városbíró fiának Halléba utazását.

Lőcsével kapcsolatban említett Trautmann *Szepesváraljára* került, később pedig együtt működött *Hétharson* Kephalidessel. Kephalides lelkész, ő pedig rektor volt a gimnáziumnál. Itt válaszolt 1726-ban a lőcsei polgároknak ellene írt nyilatkozatára, melyben ezek tiltakoztak az ő pietizmusa ellen. Ez időben írja Kephalides is panaszkodó levelét Halléba arról, hogy Schwartz János püspök üldözi mindkettőjüket. A lőcseiek újólag támadták. A pietizmus kérdésének felkeltése bírta rá Schwartzot, hogy a kormányzata alatt levő városokat állásfoglaló nyilatkozatra szólítsa fel. 1727-ben a városok ünnepélyes nyilatkozatot adtak ki az ágostai hitvalláshoz való hű ragaszkodásukról. A héthársi iskola 1747-ben megszűnt. Aáchs püspök fia, ifjabb Aáchs Mihály győri gimnáziumi rektori állását 1709-ben a *bártfaival* a cserélte fel. A dunántúli pietistákhoz hasonlóan ő is visszanyúl a régebbi magyar fordítások irodalmába és életrekelti a korban aktuálissá váló műveket. Felfogásának és vallásos hangulatának megfelelően újra kiadja Zólyomi Boldizsár semptei pap 1616-ból származó Gerhardus János fordításait[4] Bártfán 1710-ben (Szentséges elmélkedések és kegyes gyakorlások és A kegyesség mindennapi gyakorlása).[5] A szentbernáti misztikát támasztja fel Madarász Márton eperjesi lelkész *Szent Bernát atyának szép ájtatos elmélkedése* című Lőcsén, 1649-ben kiadott fordításának[6] újabb kiadásával. (Kassa, 1710.)[7] Aáchsra később *Kassa* bízta iskolájának vezetését, ugyanekkor betöltötte itt a magyar lelkészi

[1] Bruckner i. m.

[2] A Schulordnung magyar ford. Pákh. K.: Az iglói ág. h. ev. főgimn. tört. Igló, 1896.

[3] Diarium von Igló 1774. Archiv der Brüder-Unität in Herrnhut. Sign. R. 19. H. N. 2. (A herrnhutiak felvidéki szerepét más helyen fogom ismertetni.)

[4] RMK. I. 460. l.

[5] RMK. I. 1771. 1772.

[6] RMK. I. 824. l.

[7] RMK. I. 1773.

állást is. A harmincas években a kassai Asbóth Ádám lelkész több könyvszállítmányt kap Halléból. Halléba írt tervei szerint praktikus egyházi könyveket, katekizmust szeretne kiadni ; a gyülekezetnek azonban sok baja van, pénzüket bírságokra kell költeniök ; 1732-ben ugyanis különösen szigorúan elítélték őket az úrnapi körmenetről való távolmaradásuk miatt. 1733-ban egy nagyobb szállítmány könyvét konfiskálták. Kephalides nyilatkozatából kiviláglik, hogy Asbóth ismert terjesztője volt a Halléból küldött és valószínűleg hallei ízléssel összeválogatott könyveknek. Bár *Eperjesen* lakott a pietizmust üldöző Schwartz János püspök, az iskola vezetésére mégis Halléban képzett rektort alkalmaztak 1721-ben Toperczer Péter Pál személyében, aki Halléban az Anna angol királynő által alapított ösztöndíjat élvezte és Keil Jánossal a késmárki iskola rektorával egyidőben volt 1709-től 1711-ig az árvaház tanítója. A híres eperjesi kollégium, amelynek nagyarányú kifejlesztését tervezték a Rákóczi alatt szervezkedő felvidéki evangélikusok, 1710 óta egyszerű helyi iskolává süllyedt. A külvárosba szorult egy faépületbe s a megfelelő hely és tanerő hiányában alig érvényesíthette az új rektor a Halléból magával-hozott reformeszméket. Utódja 1726-ban Ignáth György lett. Tanulmányait Tübingában, annak a báró Calisius-családnak támogatásával végezte, melynek Miletz Illés, a híres pietista udvari lelkésze lett. Miletz rövid ideig együtt is működött az eperjesi iskolánál vele. Az iskola csak a század végén kezd ismét kerületi jellegűvé válni.[1]

A tiszai kerületben Bodó András püspök 1704—1708 között 18 papjelöltet ordinált. Ezek közül az egyetlen külföldön járt, a pietizmusa miatt sokat üldözött, már említett Kephalides Sámuel volt. Antoni Sámuel 1709-től 1738-ig 117-et ordinált ; külföldön tanult közülük 48, azonban túlnyomóan Wittenberget keresték fel, csak heten voltak pietista egyetemen.

Kephalides Sámuel *Rozsnyón* kezdte meg magyarországi működését 1705-ben ; mivel Halléban tanult, egy bizottság előtt vizsgát kellett letennie. Hívei azonban, mivel a szokástól eltérőleg nem vígasztaló prédikációt tartott, hanem megtérésre és vezeklésre intette őket, ellene támadtak. Később Gölnicbányára ment. A dunántúli pietisták egyik kiváló tagja, a hányatott, viszontagságos életű Hegyfalusy György,

[1] Hörk J.: Az eperjesi ev. ker. Collegium története. Kassa, 1896.

1706—1708 között működött itt is, mint magyar lelkész. Ebből az időből származik Bodó püspök halálára írt pietista szellemű Carmen-elégiája.

Gömörön lelkészkedett a Hallében tanuló Ursini Mátyás 1727-től 1749-ig. *Gecelfalván* lett lelkész Stringer János, aki Halléból azzal a tervvel jön hazájába, Franckenak írt levele szerint, hogy itthon többek közt propagandát fejtsen ki a hallei Királyi Paedagogium érdekében a nemesség körében. Pietista szellemű működésére felfigyelt az emlegetett pietista-ellenes gúnyirat is. A harmincas években már nincs Gecelfaluban. A sárosmegyei *Komlóson* találjuk 1722-ben Bél volt tanítványát, majd segítő munkatársát, Jaskaliczky Jánost, akinek Halléból hazaírogatott leveleit ünnepélyesen vissza kellett vonnia, mielőtt pappá lett. *Lófalun* lett lelkész 1713-ban Apostoli István, aki a Bél vezetése alatt álló besztercebányai iskolából került Halléba és tagja volt az árvaházi menzának is.

A sároszempléni esperesség a harmincas években külön is felkéri a püspököt, hogy ne engedje a pietizmust elharapódzni; kérik, hogy a városi püspök se mulassza el a papjelöltek alapos megvizsgálását. A Kukowon tartott esperesi gyűlésen (1737) esküvel és elmozdítás terhe alatt arra kötelezik magukat a lelkészek, hogy igaz evangélikus vallást hirdetnek a Szentírás szerint úgy, amint ott áll s magamagát magyarázza s a szimbolikus könyvek, a Formula Concordiae szerint tanítanak, a hallei, tübingai és jénai teológusok tanait, amelyek a magyar evangélikus egyház tanaival ellenkeznek, megvetik, hasonlóképen minden néven nevezendő, a lutheri egyház tanaival ellenkező tévtant is és azokat nyilvánosan és magánkörben egyaránt üldözni fogják.[1] A gyűlések elé sokszor kerül Sartoris János ügye ; az ellene indított fegyelmi vizsgálat váltotta ki az esperesség ismertetett állásfoglalását. Három hónapig tartó vizsgálat után a superintendenshez küldték vizsgáztatás céljából, mert „nem látszik tiszta ortodoxnak." Sarto is *Ránkról*, ahol lelkész volt, az ötvenes évek közepén *Felsőkemencére* került. Ambrozi György püspök is támogatta az esperesség konzervatív papságának törekvését és 1743-ban tartott nagy egyházlátogató körútján szigorúan megbírálta a lelkészek prédikációit.

[1] U. a.: A sáros–zempléni ev. esperesség története. Kassa, 1885.

A vidéki papság természetes konzervativizmusa a pietizmus ellenében általában mindenütt megnyilvánult. A városok elsősorban iskoláikban látták szívesen a pietista pedagógia képviselőit, akik legnagyobbrészt Pozsony felvilágosult, fejlődésre kész, hajlékony szervezetét és módszerét juttatták a Felvidék valamennyi jelentős protestáns iskolájába. A pietista Hallét látogatók harmadrésze Pozsonyból származtatja magát, a második harmadrész a bányavárosokból — túlnyomóan Besztercebányáról —, a többiek a Szepességről, Kassáról és Gömör-megyéből kerülnek ki. Ez is mutatja a felvidéki evangélikus kultúrszférák egyenletesen megnyilvánuló érdeklődését a hallei mozgalom iránt.

Szent-Iványi Béla.

Ősrégészet — őstörténet.

1. K. Jacob-Friesen, aki elsőnek kísérelte meg egy aránylag fiatal tudományágnak, az őstörténelmi kutatásnak alapfogalmait és kutatási módszereit rendszerbe foglalni, mondja a következőket :[1] ..Későn ébredtünk arra a tudatra, hogy a művelődéstörténeti kutatást kiterjeszthetjük azokra az időkre is, amelyekből semmiféle írásos emlékeken alapuló kútforrás sem áll rendelkezésünkre. A középtengeri országok kulturájától túlsokáig elvakítva, az antik írók szemléletével, „barbárnak" tekintettünk minden más népet és kultúrájuknak minden emlékét a „klasszikus" leletekkel szemben leértékeltük. Csak a 19. század hozott változást ebbe a szemléletbe, amidőn az „ásó tudománya", az őstörténeti kutatás kiépült és megmutatta a csodálkozó emberiségnek, hogy ezeknek a „történelemtelen" népeknek milyen magas kultúrája volt már nemcsak Caesar és Tacitus idejében, hanem azokban az annyira messze nyúló időkben is, amelyekkel idáig senkisem számolt . . . Ma már az őstörténelmi kutatás eredményei általánosan ismertek és élénk érdeklődést keltenek a legszélesebb körökben is".[1]

Hogy az őskori kutatás ma már önálló tudományág és éppen olyan történelmi disciplina, mint akár az ókor, vagy a középkor történelme, erre már magam is több ízben rámutattam.[2] Utaltam arra is, hogy mennyire helytelen, mennyire nem fogalomfedő a „praehistoria", a „történelem előtti idők" elnevezés és mennyivel inkább kell az emberiség eme legnagyobb történelmi szakaszának az „őskor" és az „őskori történelem" elnevezést adni. Megemlékeztem azokról a tudományágakról, amelyekbe az őskori kutatást kialakulása folyamán besorozni akarták, holott azokhoz szükség esetén csak mint segédtudományokhoz folyamodhatik.

A sajátos cél felé sajátos eszközökkel törekvő őskori kutatást sikerült az utolsó évtizedek folyamán ezeknek a más úton haladó tudományágaknak a bilincseitől megszabadítani. Minthogy azon-

[1] Jacob-Friesen, K. H.: Grundfragen der Urgeschichtsforschung. Hannover, 1928. 85—86. l.

[2] Az őskori kutatás történettudományi feladatai. Budapesti Szemle. 210. k. 1928., 439—455. l. Előadás a Magyar Történeti Társulatban. — Régészet. A magyar történetírás új útjai. Budapest. 1931. 353—364. l.

ban ezt a végre egyenes úton haladó történelemtudományi ágat éppen napjainkban egy új oldalról, a népélet tanulmányozásával foglalkozó etnológia felől fenyegeti az a veszély, hogy tetszetős jelszavak örve alatt a két tudományág módszereit a kutatásban nemcsak egymás mellett, hanem egymás helyett is alkalmazzák, szükségesnek látszik, hogy az őskori kutatás módszereinek fejlődésével és célkitűzésével e helyütt is ismételten foglalkozzunk és ebben a keretben képet adjunk az etnológia és az őstörténeti kutatás egymáshoz való viszonyáról is.

A modern etnológia egyik legkiválóbb művelője, W. Schmidt, igen szemléltetően mutatja be azt a fejlődési folyamatot, amelyen a népélettan önálló tudományággá fejlődött.[1] Herodotostól kiindulva, aki elsőnek beszél népekről, azok történetéről, életéről és szokásairól, Schmidt négy fejlődési szakaszt állapít meg :

I. Népéletrajz, összekötve történelemmel, földrajzzal és fajismerettannal ;

II, Népéletrajz, földrajzzal és fajismerettannal ;

III. Népéletrajz, fajismerettannal ;

IV. Népéletrajz önállóan.

Ezzel a fejlődésmenettel tehát a maga részéről határozottan bizonyságot tesz a mellett, hogy az etnológiai kutatást mai formájában, minden más tudománytól függetlenítve, önálló tudományágnak akarja elismertetni.

Ha ehhez a sémához hasonlóan az őskori kutatás fejlődésmenetét periódusokra akarnánk osztani, úgy visszamehetnénk mi is Herodotoshoz, aki IV. könyvében a Maros vidékén élő népek gazdagságáról is megemlékezik, tehát hazánk őslakosságának történetéhez szolgáltat adatokat, vagy akár Pliniushoz, aki 37. könyvében kőbaltaleletekről tesz említést. Valójában azonban ősrégészeti kutatásról csak attól az időponttól kezdve beszélhetünk, amidőn 1836-ban Thomsen és Danneil egymástól függetlenül az őskort nagyjában három fő szakaszra osztották : a kő-, bronz- és vaskorszakra. Azóta iránykeresésében az őskori kutatás az alábbi fejlődésen ment keresztül :

I. Természettudományi irány (összefüggésben a geológiával, antropológiával és palaeontológiával) ;

II. Művészettörténeti irány (typologizálás) ;

III. Művelődéstörténeti irány (összefüggésben az etnológiával) ;

IV. Települési régészet (összefüggésben a filológiával, topográfiával és fajismerettannal) ;

V. Őstörténelem.

Az őskori kutatásnak alig volt szüksége egy évszázadra, hogy önálló tudományággá fejlődhessék.

2. 1838-ban ismeri fel először Boucher de Perthes a Somme vidékén ősállatok maradványaival együtt talált palaeolith kőesz-

[1] W. Schmidt—W. Koppers : Völker und Kulturen. Der Mensch aller Zeiten. III. k. Regensburg, 1924. 6. l.

közökben az emberi kéz alkotásait. Úgy a geológia, mint a palaeontológia sietett ezeket az eredményeket a maga számára értékesíteni és a diluviális rétegek tüzetesebb tanulmányozására, valamint a jégkorszakok problémájának megoldására az emberi kultúra legprimitívebb és legősibb emlékeit bizonyító erejű kútforrásokként felhasználni. A kutatásnak ettől kezdve mindinkább gyorsuló tempója mindenesetre ennek az érintkező tudományágak részéről megnyilvánuló érdeklődésnek volt köszönhető. Amidőn pedig a század közepén Düsseldorf mellett előkerültek a jégkorszak emberének legelső csontmaradványai is, az antropológiára nemcsak hogy átragadt ez az érdeklődés, de igyekezett a kutatást teljesen kisajátítani és az ősrégészetet az ősembertani kutatás egyik segédeszközévé süllyeszteni. A kutatók élére az a Rudolf Virchow állt, aki maga a neandervölgyi emberben nem fosszilis, hanem betegesen elkorcsosult embert látott. Csak a század fordulóján sikerült G. Schwalbenak és H. Klaatschnak Virchow állításait megdönteni és ezzel az ősembert legitimálni. A földtan és az ősállattan azonban csak a pleistocaen rétegekben érintkezik az őskorral régészeti kutatással, míg a holocaen rétegekben kicsúszik lába alól a talaj és a fiatalabb kőkortól kezdve megszűnik közöttük az az összekötő kapocs, amely az ugyanazon rétegben való előfordulás, vagyis az egyidejűség szempontjából eddig a határvonalig mindhárom tudományág számára kétségtelenül annyira értékes volt.

Más a helyzet az antropológiával szemben. Minthogy ez a tudományág nem áll meg a legfiatalabb ősembermaradványoknál, hanem kutatásait kiterjeszti a fajismerettan mezejére és átviszi azt a recens és ma élő emberfajtákra is, ilymódon az őskor minden periódusában megtalálja a helyét. De vezető, irányító szerepe az őskorban semmiesetre sem lehet, minthogy célja és módszerei teljesen elütőek; a fajták tökéletes kianalizására még ma sem rendelkezik kétségtelen eszközökkel és bizonyítékokkal, sőt az alluviális rétegekből előkerülő emberi maradványok kormeghatározásánál teljesen önállótlan és elsősorban a kísérő leletek bizonyító erejére támaszkodik. Miután pedig ezek a leletek történelmi és nem természettudományi dokumentumok, ennélfogva a velük foglalkozó tudományág sem sorolható a természettudományok körébe.

A neandervölgyi ember eltűnése után — tudatosan beszélek eltűnésről és nem kipusztulásról — az aurignacien kulturában, Franciaország és a Riviera vidékén, tehát egy aránylag kis területen, háromféle emberfajta is él egyidejűleg. A kereszteződésre, keveredésre tehát már nagyon korán meg volt az alkalom. Ettől az időtől kezdve Európa területén fajilag tiszta, zárt egységet alkotó népekről komolyan már nem is igen lehet szó. Érthető ezért, ha a régész az antropológusnak csak a mérések adta számadatokat szem előtt tartó eredményeit nem egyszer bizonyos szkepszissel fogadja.

Az őskor tehát az antropológiát csak mint bizonyos esetekben alkalmazható, segítségül felhasználható, de nem mindig

kétségtelenül bizonyító eszköznek tekintheti és mint ilyent azok közé a természettudományi ágak, a geológia, palaeontológia, zoológia, botanika, mineralógia, pollenanalízis és vegyvizsgálatok rendjébe sorolja, amelyeknek kutatási eredményei a régészeti kutatást nem egyszer hasznosan támogathatják.

3. Az őskor három nagy periódusra való felosztása — amelynek kezdetben természetesen ellenzői is voltak — megadta a lehetőséget arra, hogy a részben véletlenül, részben pedig a mindinkább megélénkülő ásató tevékenység útján előkerülő leletek úgy a tudományos kutatás, mint a múzeumi kiállítás számára most már rendszerbe foglaltassanak, relatív és abszolút kronológiájuk pedig a lehetőség szerint minél pontosabban meghatároztassék. Az új irány előharcosai főként az északi kutatók voltak. Hogy csak néhány nevet említsünk, az angol J. Lubbock, a francia Mortillet, a német O. Tischler, a dán J. A. Worsaae és S. Müller, a norvég Undset korszakalkotó munkássága mellett a svéd H. Hildebrand és az egyidőben szinte legfőbb tekintélynek elismert O. Montelius voltak annak az úttörő munkásságnak az irányítói, amelyet még annak ellenére sem szabad leértékelnünk, ha magunk részére ezt a nagyrészt műtörténeti módszerekkel dolgozó és elsősorban a leletek tipológiai osztályozásával foglalkozó irányt már nem is tartjuk járhatónak.

Ez a l'art pour l'art régészkedés ugyanis, amely szerényen megelégedett a kronológia megállapításával, akkor tévesztette el az utat, amikor ehhez a mindenesetre lényeges, de végsőnek nem tekinthető célkitűzéshez a száraz és evolúcionálisan elképzelt tipológizálást választotta módszertani alapul. E helyütt rögtön rá kell mutatnunk arra is, hogy erre a leletgyüjtésnek helytelen módja kényszerítette őket. Mert vagy elhanyagolták az ásatást és megelégedtek a véletlenül előkerült, vagy kereskedők kezén keresztül ment és így bizonytalan eredetű leletek kényelmes összegyüjtésével, vagy pedig, amennyiben mégis rászánták magukat az ásatásra, az a kellő felügyelet és iskola hiányában nem a lelőkörülmények, a környezet és rétegek megfigyelésén alapult, hanem tisztára csak anyaggyüjtésre, a kiállításra is alkalmas leletek kiszedésére szorítkozott. Ezek után természetes, hogy az elsősorban felhasználható leletanyagot, amelynek alapján Sophus Müller, Montelius és G. Kossinna kronológiája készült, a maradandóbb anyagból készített fémeszköz, fegyver és ékszer szolgáltatta, amelyeket típusonként csoportosítva és minden fajtánál egy természetes és folytonos fejlődést feltételezve besoroltak egy spekulatív alapon felállított időrendbe.

Ma már kétségtelen, hogy ez a módszer kiindulásnak megjárta, de a kutatás fejlődésével mindinkább kiütköztek a benne rejlő hibák és hiányosságok is. A környezetéből kiszakított lelet történelmi problémák megoldására semmiképen sem volt alkalmas. A folytonos analógiakeresés nem egyszer a tér és idő határainak átlépésére csábította a kutatót, amelynek következménye a leletanyag összefüggésének helytelen értelmezése lett. A kultúrák

és azok termékeinek evolúciójába vetett rendületlen hit nem számolt azzal, hogy nem vezethető vissza minden kultúrtermék, még a hasonló célt szolgáló sem, egyetlen eredőre. A gázlámpa, vagy a villanyégő nem az olajmécsesnek, vagy a fagygyúgyertyának az egyeneságú leszármazottja. Természetes, hogy a kultúrák fejlődése sem képzelhető el tisztára belső evolúció alapján. A környezet megváltozása, erőszakolt, vagy önként átvett idegen hatások a fejlődés menetét sokkal inkább meggyorsíthatják. A mellett a fémtárgy, amely kereskedelmi cikk is, épen maradandó, tartós anyagánál fogva nem tudja hűségesen visszatükrözni a gyorsabb ütemű fejlődést. Maga az anyag becses, féltve őrzött, apáról fiúra száll; különösen az egyszerűbb, bevált formák hosszú időn át változatlanul megmaradnak, ilymódon legfeljebb csak első megjelenésükkel lehetnek korhatározók (terminus ante quem).

Ez a tipologizáló iskola evolúciós szemléletében oly messze ment, hogy a kultúremlékek formájára és ékítésére vonatkozólag — holott azok mindegyike éppen az őskorban legtöbbnyire egyéni alkotás — valóságos műtörténeti szabályokat dolgozott ki és módszerében tökéletesen teoretikussá vált.

Ilymódon a leletanyag műtörténeti interpretálása éppen a reális, történelmi alap elhanyagolásával módot adott arra is, hogy egyes kultúrák formakincse, vagy akár egy-egy ornamens, díszítő motívum keletkezése, származása, vándorlása, idegen és nem egyszer térben és időben át sem hidalható kulturakörben való felbukkanása körül hosszú és heves viták indulhassanak meg, amelyek, minthogy meddő filozofálgatásnál többet alig tudtak nyujtani, a történelmi problémák megoldásához semmivel sem járultak hozzá.

A leletanyagnak ebben az egyoldalú szemléletében az archeológia műtörténészeit a kevésbbé mutatós anyag — egyszerű cserép, csont-, kőeszköz stb, — érthető módon nem is érdekelte, de annál mohóbb érdeklődéssel és a legapróbb részletek gondos boncolgatásával fordult kutató és irodalmi tevékenységük ahhoz a fém-, főként nemesfém-anyaghoz, amelyeknek ismertetését díszkiadású munkák tehették még ünnepélyesebbé. Rajongói az unikumoknak, a csapongó emberi alkotóképesség egyéni és így egyedülálló termékeinek, holott a tudományos célért tudományos módszerrel dolgozó történetkutató számára ezek az unikumok csak egyszerű, semmitmondó kuriozitások, minthogy megbízható kútforrásként egyedül csak a típusos leletek szolgálhatnak.

Lázas, szorgalmas munkálkodás jellemezte ezt az iskolát, amely, minthogy a történelmi emlékeknek egy idáig ismeretlen és bőségesen gazdag területén dolgozott, anyagösszehordásával kétségtelenül imponált az olvasónak, a kötetek nagy számával és terjedelmével pedig — a nem olvasónak. Szintézisre ez az egyoldalú részletkutatás nem tudott és nem is mert vállalkozni. Ezért ebből a könyvtárakat kitevő szakirodalomból a későbbi kutatás számára jóformán csak az ábrák maradtak meg és a fel-

fokozott esztétikai régészkedés mellett kifelejtődött belőle a történelem.

Ezt az irányt illusztrálja nálunk többek között Hampel József „A bronzkor emlékei Magyarországon" című munkája is és ez az irány tette lehetővé a dilettáns régészet oly nagyfokú megerősödését, hogy annak művelőivel még napjainkban is találkozunk. Hatása alól a külföldi ősrégészet is nehezen tud megszabadulni és Nils Åbergnek mostanában megjelent, hatalmas anyagot felölelő több kötetes munkája — „Die bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie" — bizonyítja, hogy Svédországban Monteliusnak még mindig akadnak követői. Az igazság érdekében meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az irány ráterelte ugyanakkor a figyelmet az egyébként Lissauer által kezdeményezett leletkataszter és ennek kapcsán a topográfia fontosságára.

4. Műtörténeti alapon indult el, de hamarosan átcsapott a művelődéstörténeti irányba az az iskola, amelynek a bécsi M. Hoernes volt a legharcosabb és kétségtelenül legszellemesebb képviselője.[1] Ez az iskola már nem elégszik meg a leletek egyszerű, kronológikus osztályozásával, hanem igyekszik azokon keresztül megismerni a hagyományozót, az embert; próbál behatolni annak fizikai és szellemi életébe, érdeklődése kiterjed az őskor emberének életkörülményeire, foglalkozására, vallására, művészetére és végül fajtájának megismerésére. Kutatásaihoz, problémáinak megoldásához segítségül hívja az élő etnografiát és etnológiát és nem egyszer a ma élő primitív törzsek életviszonyaival való összehasonlítás útján jut el azokhoz az eredményekhez, amelyeknek jórésze sajnos nem bizonyítható, spekulatív.

Amint tehát látjuk, az etnológia mezejére való elkalandozás az ősrégészetben nem éppen mai keletű, ennek az iránynak már bizonyos multja van és ha napjainkban ismét találkozunk vele, úgy ez a jelenség csak felújításnak tekinthető.

Kétségtelen, hogy az ősrégészeti kutatás egyik feladata és célja az őskor művelődéstörténeti problémáinak megoldása. Nem más ez, mint a leletek visszahelyezése abba a környezetbe és életviszonyok közé, amelyek azokat kitermelték. Ezáltal kapjuk meg a kultúra képét, amelyen keresztül végül megismerhetjük annak hordozóját, magát az embert. Ebben a végcélban valóban találkozik a két disciplina, az őskori kutatás és az etnológia, a cél felé vezető út azonban mindkettőnél sajátos és nem ugyanazon a csapáson halad. Jacob-Friesen fentemlített munkájának bevezetőjében ugyancsak hangsúlyozza a két tudományág egymástól való függetlenségét, amennyiben rámutat az etnológia horizontális és az ősrégészet vertikális irányú munkásságára.

Az etnológiának a jelent is tekintetbe vevő, népeket összekötő, nagy területeket átfogó tendenciája van, amely nem egyszer

[1] Legjelentősebb munkái: Natur- und Urgeschichte des Menschen. Wien—Leipzig, 1909. — Urgeschichte der bildenden Kunst. Wien. 1915. II. kiad.

már a metafizikával határos. Az ősrégészetnek alapja, eszközei és módszere is reálisabb és nem az emberi kultúra mai felszínén mozog, hanem visszanyúl egészen annak gyökeréhez. Nemcsak a kultúrákat akarja megismerni többé-kevésbbé teoretikusan elképzelt, szubjektíven felállított, széles alapokra helyezett csoportosításban, hanem a kultúrán belül a népet és végeredményben annak történelmét.

Tagadhatatlan, hogy a két tudományág iránykeresésében és módszereiben lépésről-lépésre erős közeledést mutatott egymáshoz. Hogy csak a legkiválóbbakat említsük, A. Bastian és F. Ratzel munkássága még túlnyomóan az „Elementargedanke" és „Völkergedanke", a néppszihológia analizálásán alapszik, de L. Frobenius már az anyagi kultúrjavakat is vizsgálat alá veszi. Hogy ez a kutatás nála evolúciós alapon történik, az érthető lesz az által, hogy ő maga is Darwint tartja mesterének. A hasonló fejlődési fokon álló és elterjedésű kultúrelemek összessége alapján azután ő vonja meg elsőnek a kultúrakörök határait. Amíg azonban Frobenius újabban ismét a metafizikai irányt favorizálván, egyoldalúvá lesz, addig W. Schmidt és W. Koppers egy évtizeddel ezelőtt megjelent munkája a legméltóbb képviselője annak az új iránynak, amely egyrészt a szellemi és az anyagi kultúrjavakat egyformán figyelembe részesítve állítja fel kultúrköreit, másrészt a művelődéstörténeti cél elérése érdekében az etnológiát véglegesen önálló tudományággá fejleszti.[1]

Schmidt kultúrköreinek alapja az apa, vagy az anya köré helyezkedő család és az ebből kifejlődő társadalmi forma. Ezzel szemben az ősrégészet által meghatározott kultúrakörök alapja maga a nép, a nemzet és határai lényegében ugyanazt a vonalat fejezik ki, amit a modern értelemben vett nemzeti államok országhatárai jelentenek.

A kétfajta kultúrakör tehát lényegesen eltér egymástól. Az egyiknek alapja társadalmi berendezkedés és műveltség, tehát jórészt szellemiekre támaszkodik, a másiknak anyaga pedig majdnem százszázalékig materiális és ezt a földből előkerülő leletanyag szolgáltatja. Az etnológia az egységes szellemi kultúrák határait keresi, amelyeken belül különböző fajtájú és nemzetiségű népek is helyet foglalhatnak, az ősrégészet pedig éppen a nemzetiségi, tehát politikai határokat igyekszik megvonni. Hogy a kettő mennyire nem azonos, példaképen utalunk Bulgáriára, amelynek népe fajilag és nemzetiségileg turk, kultúrában török-szláv és nyelvében majdnem kizárólag szláv.

Az a tény tehát, hogy mind a két tudományág kultúrakörökkel dolgozik, nem azonosságra, hanem csak hasonlóságra mutat, annál is inkább, mert az etnológiai kultúrakör valójában szintézis, az őskori kultúrakör pedig egy analítikus, részekre bontó kutatás eredménye. Egy természettudományi hasonlattal azt is mondhatnánk, hogy az egyik lehet keverék, a másik ellenben vegytiszta. Ennek alapján a két tudományág eredményeit sohasem

[1] W. Schmidt—W. Koppers i. m.

hozhatjuk egy nevezőre. Szükségesnek tartjuk ennek a hangsúlyozását azért is, mert erre nézve épp a legutóbb történt kísérlet O. Menghin „Weltgeschichte der Steinzeit" című munkájában, aki a még fajilag és nemzetiségileg jóformán alig ismert kőkori kultúrákat elsősorban alap- és törzskultúrákra, majd ez utóbbin belül totemisztikus, növénytermelő, állattenyésztő, pásztorkodó, lovasnomád, paraszti, úri, valamint pásztor-harcos kultúrákra tagolja. Ez a csoportosítás annyira önkényes, hogy ezen az úton haladva tág tér nyílik a teoretikus spekulációra és így a realitásokra törekvő és a leletanyagban objektív történelmi kútforrásokra támaszkodó ősrégészeti kutatás számára nem kívánatos és nem célravezető.

Változó körülmények, külső behatások, más környezet, más éghajlat ugyanazt a népet más és más életviszonyok közé kényszeríti és társadalmi berendezkedését is másként formálhatja. A fiatalabb kőkori bükki kultúra embere még jórészt barlangokban él, de utóda, a tiszai kultúra hordozója, már kimondottan földmívelő és állattenyésztő és életmódjának megfelelően falvakban él. Ugyanennek a kultúrának az embere, mikor eljut az Aegei-tenger vidékére, idővel részesévé lesz az ott uralkodó pásztor-harcos, majd magas fokot elért városi kultúráknak is.

A fent elmondottakból következik, hogy az etnológia és az ősrégészet egymás önállóságát nem fenyegetheti, minthogy nemcsak módszereikben, hanem célkitűzéseikben is az itt-ott mutatkozó hasonlóság ellenére lényeges eltérések is vannak. Az etnológia a művelődéstörténetet szolgálja, az ősrégészet pedig ezen felül oknyomozó alapon az őskor politikai történelmére is fényt akar deríteni. Hillebrand Jenő, aki egy cikkében ugyancsak foglalkozott a két disciplina egymásközti viszonyával, maga is elismeri, hogy az őskori kutatás egyedüli célja csak a „történelem előtti idők" történelmének felderítése lehet.[1] Vele együtt készséggel hangoztatjuk mi is, hogy a két tudományág eredményeinek kölcsönös szem előtt tartása feltétlenül kívánatos, minthogy azok kiegészíthetik és támogathatják egymást, de meggyőződésünk szerint egymást sohasem helyettesíthetik.

5. A leletkataszterek felállításával, az ezen alapuló topográfia elkészítésével, az ásatások megszervezésével és gondosabb, módszeresebb végrehajtásával, a stratigráfia megfigyelésével és végül a leletek morfológiai vizsgálatával a század fordulóján iránykeresésében eljutott az ősrégészet a települési archeológiához, amely megadta a módot az egyes kultúrakörök határainak megvonására és ilymódon véglegesen történelmi irányba terelte a kutatást.

Az úttörő munkát ebben az irányban a mult század első felében F. Lisch, majd a század vége felé M. Weigel végezték, de lendületet az új módszerbe és célkitűzésbe a nemrég elhúnyt G. Kossinna hozott. Ő mondta ki elsőnek azt az itt-ott még vitatott,

[1] Prehistória és etnológia. Arch. Ért. XLIV. k. (1930.) 213. l.

de komolyan alig cáfolható megállapítást, hogy egy-egy őskori kultúra határai megegyeznek egy nép, vagy néptörzs által megszállt terület határaival. A kutatás figyelme és érdeklődése ezzel átterelődött a kultúráról annak hordozójára, magára a népre. De felfigyelt erre a nacionalista, helyesebben soviniszta fajkutatás is, amely rögtön meglátta a kihasználatlan terület adta lehetőségeket, amelyekkel alátámaszthatta hol valószínű, hol pedig ködös és erőszakolt faji elméleteit, valamint bizonyos területekhez ősi jogon való kapcsolatát.

Ebben a soviniszta szemléletben maga Kossinna járt elől jó példával, aki a német ősrégészetet „eine hervorragende nationale Wissenschaft"-nak deklarálta. Követői hamarosan akadtak nemcsak odahaza, hanem főként a szláv kutatók között — pl. a cseh Pič és Niederle, a lengyel Boguslawski és Kotrzewski, vagy előttük F. v. Miklosich —, akik nemcsak a lausitzi kultúrát könyvelték el szlávnak, hanem a veneteket, illyreket, thrákokat, dákokat is ősi szláv törzseknek minősítették. Ilymódon az egész Dunavölgye és ettől délre a Balkán már az őskorban a szláv kultúrát tükrözné vissza. Ebben a nemes vetélkedésben, az indogermán népek lakta ősi föld birtoklása körül folyó csatározásban természetesen a román kutatás sem maradhatott el és V. Pârvan kétségtelen szorgalommal, de annál kevesebb kritikával megírt „Getica"-jában a thrákokat, gétákat és dákokat egyfajú népeknek minősítvén, minden további nélkül megteszi őket a mai románság őseinek.

És amidőn ez a soviniszta őstörténelmi kutatás már a bronzkorban szlávokkal és románokkal telepítette be a Kárpátok medencéjét, nálunk nem volt senki, aki ez ellen szót tudott volna emelni, mert az őstörténeti kutatásnak nem volt iskolája, amely megszervezze, a dilettantizmus meddőségéből kiemelje a kutatást és bebizonyítsa, hogy ennek a most már ezer év óta nekünk is szent földnek a történelme nem a honfoglalással és nem is a római hódítással kezdődött, hanem akkor, amikor az első őslakó tűz mellé telepedett a Bükk és a Kárpátok rengetegében.

Amennyire tudománytalan az ősrégészetben a politikumnak ez az előtérbe helyezése és tendenciózus erőszakolása, éppannyira tudománytalan a történelmi és így a régészeti kutatás bármely ágának a többi fölé való helyezése, vagy háttérbe szorítása. Kezdve a kőkorszak legrégibb szakaszától egészen napjainkig egyforma fontosságú feladatok elé van állítva a történelmi kutatás és itt a lényegen semmit sem változtat az a körülmény, hogy írásos vagy földből ásott történelmi emlékeket használunk fel kutatásainkhoz kútforrásul. Az azonos cél érdekében forráskritikával, oknyomozó alapon dolgozik mind a két módszer és mindegyik igénybe veszi más tudományágak segítségét is. Így sietett a települési régészet segítségére a lingvisztika, az antropológia és a fajismerettan is. Az ősrégészet pedig ezt a támogatást különösen ott használja fel készségesen, ahol a kutatás egyúttal nemzeti célokat is szolgál.

6. A tisztán történelmi célkitűzéssel dolgozó ősrégészet alapja ma már a települési archaeológia, legfőbb eszköze pedig a módszeres és nem leletgyüjtésre, hanem a problémák megoldására irányuló ásatás.

Az egyes kultúrák lakótelepeinek feltárásával teljes képet nyerünk a települési viszonyokról, a lakosság sűrűségéről, a lakóház, a foglalkozási ágak, földmívelés, ipar és kereskedelem, az élelmezés, a társadalmi berendezkedés és a szellemi élet, egyszóval a kultúra formájáról. Különböző fejlődési fokon álló, vagy egymástól eltérő kultúrák ugyanazon a helyen, de egymás fölött való elhelyezkedésének rétegképe (stratigráfia) meghatározza azok korbeli egymásutánját (relatív kronológia). Azonos kultúremlékeket tartalmazó sírmezők elősegítik az egyes periódusok, történelmi időszakaszok elhatárolását, másrészt megismertetnek bennünket a temetkezési ritussal, amely kapcsolatban lévén a lelki élettel, vallással, — egyik legfontosabb kritériuma a kultúrakörök meghatározásának. Megbízható időrendi adatokat szolgáltatnak a zárt, elrejtett kincsleletek is, amelyeket azonban természetüknél fogva legtöbbnyire a véletlen hoz napvilágra. Lakórétegeket, háznyomokat tartalmazó telep feltárását ma már csak a módszerekkel teljesen tisztában lévő, a föld különböző színfoltjaiból ítélni tudó és a legtágabb szakismerettel rendelkező, iskolázott ősrégész végezheti el kellő gondossággal és a problémák megoldását elősegítő eredménnyel.

De épp ilyen iskolázottság, az összes kultúrák ismerete szükséges a leletek morfológiai vizsgálatához, a velük szemben való forráskritika alkalmazásához is. Ma már nem elégedhetünk meg egy-egy lelet, edény, eszköz, fegyver, vagy ékszer rendeltetésének meghatározásával, hanem ismernünk kell annak egész genezisét, tudnunk kell róla, hogy saját terméke-e annak a kultúrának, amelyben találtatott, vagy pedig idegen származású. Ebben az esetben ugyanis nemcsak korhatározó jellege van, hanem világosságot vet az egyes kultúráknak egymáshoz való viszonyára is.

A leletekben és életformákban mutatkozó konzervatívizmus, új formáknak régiekkel való keveredése zavartalan helyhezkötöttséget jelent. Ezzel szemben a kultúratörés, a kultúrelemeknek csaknem teljes kicserélődése az ősi lakosság eltávozásáról és egy új nép helyfoglalásáról, esetleg erőszakos hódításáról tesz bizonyságot. Ennek megállapítása azonban, különösen, ha azt is meg tudjuk határozni, hogy hol keresett új hazát az őslakó és honnan indult el a hódító, — pl. az illyr-kelta lakosság kicserélődése, — voltaképen már politikai történelem, annál is inkább, mert az abszolút kronológiával a népmozgalom időpontját is megállapíthatjuk megközelítő pontossággal.

Így kísérvén az egyes kultúrákat vándorútjukon, vagy fejlődésük menetén mindaddig, amíg csak írásos történelmi emlékek nem állnak rendelkezésünkre, megtaláljuk végül magát a kultúrahordozót, a népet és megismerjük Egyiptom, illetőleg az ókor kronológiájának segítségével annak időrendbe beiktatható tör-

ténelmét is. Kutatásainkban kétségtelenül nagy hasznát vesszük a természettudományok, a filológia és etnológia segítségének is, amelyek mellett azonban az őskori régészet mindenkor önálló történelmi disciplina marad.

A magyar ősrégészetet legközelebbről érdeklő megoldott és megoldatlan történelmi problémákról szólni messze elvezetne bennünket tárgyunktól.[1]

Meg kell említenem azonban, hogy ebben a történelmi irányban halad Hillebrand Jenő paleolith kutatása is, amelyről most ad számot az Archaeologia Hungaricában. És ezt az irányt követi külföldön az a fiatal generáció, amelynek közel sem kellett annyi nehézséggel megküzdenie, mint a magyar kutatásnak. Nekünk ugyanis még ma sincs hivatalosan elismert és tervszerűen dolgozó őstörténeti iskolánk. Ebben a tekintetben mi kivétel vagyunk Európa kultúrállamai között, ahol ezt a tudományágat mint teljes jogú és nemzeti szempontból is nagyfontosságú történelmi szakot iktatták mindenütt a főiskolai oktatás keretébe. Az önállóvá lett Lengyelország például 1921-ben négy egyetemen állított az ősrégészetnek tanszéket. Előttünk járnak ebben a tekintetben a balkánállamok is, Németország pedig a legújabb időkben hét új tanszékkel bővítette az akadémiai iskolázást.

Magyarországot érte az a kitüntetés, hogy 1940-ben Budapesten gyűl össze az ősrégészeti kongresszus. Tudományos és nemzeti érdek, hogy erre a megtisztelésre a legintenzívebb ősrégészeti kutatással és az azokról való beszámolók sorozatával tegyük méltóvá magunkat. Módszeresen iskolázott ősrégészekre van tehát szükségünk, ezt kívánja meg a történelmi oktatás teljessége, valamint a vidéki közgyüjtemények tudományos intézetekké való fejlesztése is.

Az ősrégészet célja az őstörténetben adva van; a kialakult módszerek megjelölik a célhoz vezető utat is. Ezen az úton el kell indítanunk most már a kutatás munkásait is.

Tompa Ferenc.

[1] Ezekre rámutattam már az 1932-ben Londonban tartott előadásomban. Die wichtigsten Probleme der Urgeschichtsforschung in Ungarn. Proceedings of the first International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. London, 1932. Történelmi alapon körvonalaztam Magyarország őskori települési viszonyait e cikkemben: Települési viszonyok az őskori Magyarországon. Károlyi Árpád-Emlékkönyv. Bpest, 1933. 505—511. l. Sajtó alatt van a Römisch-Germanische Kommission Berichtjében a tavasz folyamán megjelenő beszámolóm: „Zwanzig Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn.", amely voltaképen Magyarország őskori történelmének összefoglalása a legújabb kutatások tükrében.

Történeti irodalom.

Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar Történet. II. k. A rendiség kialakulásának kora. III. k. A magyar nagyhatalom. A magyar renaissance — Mohács. Budapest, é. n. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 8⁰. 368, 483 l.

A Magyar Történetnek az a két kötete, amelyet az alábbiakban ismertetni akarunk, történelmünk legmozgalmasabb három századát — XIII—XV. — foglalja magában. Csodálatosan mély és gyorsütemű volt a változás, amely politikai, társadalmi és gazdasági téren a XIII. században megindult, s amely a magyar életet minden vonatkozásában átalakította. Egy nép fejlődésének változásait, periódusait jól megjelölni annyi, mint az illető fejlődés lényegét felismerni. H. mutatott rá először világosan arra (v. ö. II. 358.), hogy a XI—XII. század történetünkben oly élesen válik el a következőktől, hogy középkori történetünknek külön korszakát alkotja. Ennek a periódusnak „a keresztény királyság" nevet adta, de a II. kötetben mint a „patrimoniális" királyság koráról beszél róla több helyen. Nem ide tartozik most annak vizsgálata, mennyiben helyes ez a megjelölés, s milyen jobb névvel tudnók helyettesíteni. Az a fontos, hogy igen jelentős és gyümölcsöző volt H.-nak ez a meglátása a XIII. század epochális voltáról, mert ez segített a fejlődés vonalának felismeréséhez s számtalan részletprobléma helyes magyarázatához. Abban azonban talán túlmessze megy H., hogy a XIII. századdal már az „újkor" beköszöntét látja Nyugaton abban a nagy átalakulásban, amelyet oly szépen rajzol meg (43.), s — minthogy a magyar fejlődés a nyugateurópaival szervesen összefügg — nálunk is, az ú. n. kései középkort inkább a XVI—XVII. századdal hozva szerves összefüggésbe (358). A „Streit um das Mittelalter"-t (Dove) inkább azok javára kell eldöntenünk, akik a XIV—XV. századot nem zárják ki a középkorból, bármennyire is a bomlás jeleit, a középkori eszmék hanyatlását, gyengülését látjuk a XIII. század derekától kezdve, mert ez tulajdonkép középkor még, ha hanyatlóban is, a „Herbst des Mittelalters" (Huizinga). A periodizálás szempontjából ugyanis nem annyira az a fontos, hogy mikor indulnak meg a nagy történeti evolúciók, hanem, hogy mikor bontakoznak ki, mikor érik el tetőfokukat. Csak a XV—XVI. század fordulóján látjuk ezt: „die doppelte Offenbarung der Ideen der neueren

Geschichte als unwiderstehliche Richtung und als neue kombinierende und gestaltende individuelle Kraft", — mint Srbik írja („Mittelalter" und „Neuzeit") W. v. Humboldt után. Helyesebb tehát H.-nak az a formulázása, amellyel a III. kötetben találkozunk egy helyt (147.), hogy a XIII—XIV. század az újkorba átvezető korszak, „La désagrégation du monde médiéval" — 1453-ig és „L'avance des temps modernes" 1453—1492-ig, — mint Halphen nevezte az ú. n. kései középkort.

H. a XIII. századdal kezdődő korszak első felének, a XIII—XIV. századnak, „*A rendiség kialakulásának kora*" címet adta. Ezzel, valamint a XI—XII. századnak, az I. kötet keresztény királyságának „patrimoniális" megjelölésével világosan leszögezte felfogását a középkori magyar fejlődésről. Szerinte a Nyugattal való szoros kapcsolat folytán (46.) a mi XIII. századi történetünknek is legfontosabb és legkarakterisztikusabb jelensége a politikai szervezkedés első stádiumába ért rendek nyílt fellépése; a főpapság már a század elejére országos renddé sűrűsödött, ide nyúlnak vissza a világi nagybirtokosok rendi szervezkedésének gyökerei, — s ez időtájt tűnnek fel a köznemesi rendnek körvonalai (53—6.) is; IV. Béla korában ez a rendi szellem csak erősödik, a rendek politikai hatalommá nőnek s kialakulóban van az alkotmányos rendi felfogás is (107). Ezzel az új osztályalakulással szoros okozati összefüggésben következett be a királyi hatalom elhanyatlása és alkotmányos korlátozása: 1277 óta már törvényhozó országgyűléssel találkozunk, 1290-ben[1] megjelenik az első rendi országgyűlés (79.), az 1298-i törvényekben kifejezésre jut a törvényhozás alkotmányos formája,[2] s ezzel befejezéshez jutott az 1222-ben megindult politikai mozgalom.

Hogy mikor beszélhetünk rendiségről, arra vonatkozólag eltérők a vélemények. Leghelyesebb bizonyára az az álláspont, hogy jogilag abban a pillanatban születnek meg a *rendek*, amikor hozzájárulási jogot nyernek a fejedelem rendelkezéseihez. A rendeknek ez a jogi helyzete az adóval kapcsolatban alakult ki, s így *rendi alkotmányról* tulajdonkép csak akkor lehet szó, amikor a fejedelem által az adómegajánlás céljából létesített szerv, az országgyűlés gyakori vagy periódikus összehívása által állandó alkotmányos intézmény lett az ország képviseletére.

Az új dualisztikus államnak az alapvonásai a legtöbb német territoriumban a XIII. század végén már világosan állanak előttünk, de az teljesen csak a XV. század elejére alakult ki. Mályusz röviden érintette már régebben (Századok, 1931. 415.), hogy ő — szemben H.-nal és Eckharttal — a magyar rendi társadalom kialakulását csak a XIV. század végére, a XV. század elejére teszi, s így a XIII—XV. századot — mint a varsói kongresszuson

[1] Állandóan 1291-et ír H., pedig II. 236. helyesen mondja, hogy ez országgyűlést 1290-ben tartották.

[2] Már 1286-ban ezt olvassuk IV. László egy oklevelében: „in communi congregatione baronum et nobilium regni nostri, nobis cum eisdem baronibus sedentibus" ... (Hg. Festetics-lt. Ant. doc. lac. I.)

tartott előadásában (Résumés, 316.) és a karizmatikus királyságról írt tanulmányában (Társadalomtud., 1934. 174.) részletesebben kifejtette, — a *hűbériség korának* nevezi. Szerinte nálunk a XV. század a hűbériség és rendiség küzdelme, s ez éppen olyan átmeneti korrá teszi, mint a karizmatikus és hűbéri gondolat harca a XIII. századot.

Azzal tisztában kell lennünk, hogy ilyen kormegjelölés sem tökéletes, sem állandó nem lehet, mert a históriai képzetek egész komplexumát nem tudhatjuk egy szóval kifejezni; hiszen egy-egy korszak diapazonját még szabatosan meghatározni sem vagyunk képesek, hogyan tudnók egy szóval azt visszaadni, érzékeltetni! Ha helyesen fogjuk fel az ilyen megjelöléseket, akkor nem találunk kiegyenlíthetetlen elvi ellentétet olyan állásfoglalásokban, mint aminő pl. H.-é és az imént ismertetett.

Természetesen azt állandóan szem előtt kell tartanunk, hogy itt sajátos magyar fejlődésről van szó, amely ugyan egyáltalán nem volt mentes idegen hatásoktól, mégis a maga útját járta. Az kétségtelen, hogy a rendiség kialakulása nálunk is a XIII. századdal indult meg; IV. László ideje óta gyors ütemet vett az alkotmányos fejlődés, amely azonban Károly Róbert hatalmának megszilárdulásával egyszerre megakadt. Károly Róbert — írja H. — nem volt hajlandó a maga hatalmát a rendekkel megosztani, s az Anjou-királyok kormányzatát hatalmuknak szinte teljesen korlátlan gyakorlása jellemezte (II. 350., III. 116.). Országgyűlést 1323—82 közt csak egy-két izben hívtak össze (338),[1] s törvényhozásuk és kormányzatuk véleményezőszerve a nagyobb királyi tanács volt. Mellékesen megjegyezve, hogy Szilágyi Lóránt kutatásai után valószínű, hogy Schillernek ez a megkülönböztetése: nagyobb és szűkebb királyi tanács, nem állhat meg (Turul, 1930; kny. 40.), H. e megállapítása azt mutatja, hogy a híres 1351-i törvény sem országgyűlésen jött létre. Azt nagyon jól tudjuk, hogy törvény és rendelet közt elvi különbséget ekkor még nem kereshetünk, s ezt szépen bizonyítja egy érdekes okleveles adatunk épp az 1351-i törvénnyel kapcsolatban, mely erről mint a királyi kegyből folyó ténykedésről beszél: „libertate nobilium regni per nos nuperrime eisdem gratiose concessa". (Zalai oklt. I. 542.)

Az ellentét a két felfogás közt még jobban elsimul, ha figyelembe vesszük azt, amit már említettünk, hogy a rendi állam *alkotmányformája* lassan alakult ki, s a XV. században sem volt még teljes, holott lényeges sajátosságaiban a rendi állam már a XIII. század végén előttünk áll. H. nagyon érdekesen mutat rá arra, hogy 1318-ban már jelentkezik a birtokos rendek adómegajánlási jogát vitató rendi felfogás is (324), a fejlődést azonban megakasztotta Károly Róbert és Nagy Lajos erős egyénisége. Így azután nálunk nem alakult ki az a hármas tagozódás sem,

[1] III. 116. azt írja ezzel szemben, hogy 1323 után *nem* adtak módot a birtokososztályok politikai akaratának országgyűlési nyilvánítására.

amit a német territoriumokban találunk, ahol a Landesherrschaft és a rendek közé beékelődött a Rat, a tanács, hanem a király egyedül a tanácsot fogadta el, mint láttuk, törvényhozása és kormányzása véleményezőszervének.

Ilyen forrongásban lévő, nagy átalakulásokat előkészítő korok arculatán a különböző vonásokat meglátni nem könnyű dolog. H. éles szeme észreveszi a fontos problémát, s nemcsak a legszembetűnőbb feudális vonásokra mutat rá, mint pl. a hűbéri alapokon nyugvó hadügyi szervezetre, hanem hangsúlyozza, hogy a közigazgatásban és pénzügyigazgatásban is feudális irányú a fejlődés (333, 342, 350). Kiemeli azt is, hogy a hűbériségből bontakozott ki a rendiség (III. 113), végeredményében azonban azt állapítja meg, hogy a magyar államfejlődés láncolatából hiányzott a *tiszta* hűbériség, mert a hűbériség virágkorában a keresztény királyság ereje európaszerte példátlan volt s gátat vetett a földbirtok és tisztségek elhűbériesedésének, mikorra pedig lesüllyedt, a szó igazi értelmében vett hűbériség átvételéről többé nem lehetett szó. A lengyel irodalom is általában tagadja a hűbériség fokát a lengyel alkotmányfejlődésben (pl. Wojciechowski: „La Pologne passe directement de l'organisation de tribu à celle de „Ständestaat"; Kochanowski: „La Pologne . . . de son passé exempt de féodalité"), pedig kétségtelen, hogy a társadalmi és politikai fejlődés egy bizonyos fokán és szakában az alkotmány megfelelő formája a feudalizmus volt, természetesen a sui generis lengyel hűbériség, ahol — mint Eckhart írja — szintén hiányzott a „l'aspect extérieur de la féodalité." (Przewodnik historyczno-prawny. IV., 1933. 5.) Nálunk is még alapos kutatásokra és vizsgálatokra van szükség ebben az irányban, s az így nyert adatokat az összehasonlító módszerrel kell majd feldolgozni, értékesíteni.

Rendkívül fontos ebből a szempontból, — s így érthetően jelentős helyet foglal el H. tárgyalásában is —, a *serviens-kérdés*. H. részben Erdélyi felfogásához csatlakozik, amennyiben szerinte is a *serviens* semmiképp sem azonos a nemes jelentésével, a *nobilis* szóval, de eltér tőle, mert nem tartja a servienseket szolgaeredetűeknek, hanem kis hűbéreseknek (62—3), királyi hűbéres vitézeknek és a nemesség alsó határán mozgó s teljes nemesi szabadság elnyerésére még csak törekvő hűbéres katona-osztályt lát bennük (79., 80., 192.), akik csak a XIV. század derekán lesznek teljesjogú nemesek (83.). Mályusz H. nyomán indul el (Társadalomtud. 1934. 178.), amikor azt tartja, hogy nobilis és serviens az aranybulla korában nem azonos, de ő mást ért *nobilis*en is és *serviens*en is, mint H. Bár újabban történetirodalmunk ezzel a kérdéssel nagyon sokat foglalkozott, még egyáltalán nem mondható elintézettnek, mint épp Mályusz legújabb társadalomtörténeti kutatásai mutatják. Érdekes, hogy a lengyel fejlődés milyen erős hasonlóságot mutat a H. vázolta magyar fejlődéssel e tekintetben. A lengyel nemesség, a szlachta tömegét a régi „milites" alkották, akik lépésről-lépésre küzdötték ki rendi szabadságukat a gyenge

fejedelmi hatalomtól, amellett ez a szlachta a legerősebben hangoztatta a nemesség tagjainak formális és elvi egyenlőségét! A mileseknek az összeolvadása a nobilisekkel a szlachta kiváltságos rendjévé Lengyelországban azonban már a XIII. század végére befejeződött. Viszont, hogy csak egy nehézségre mutassak rá, a híres kehidai, 1232-i oklevélben a veszprémi püspök (!) fordul a zalai serviensekhez „videns (eos) esse iudices et posse facere iustitiam" s perli Atyusz bánt. Már most nehezen hihető, hogy Atyusz bán, aki somogyi ispán és királynéi udvarbíró is volt, megjelent volna a kis hűbéresek előtt, vagy hogy ő is a serviensek közé tartozott volna, — mint Mályusz írja —, (az oklevél szerint „qui unus erat de nobis"), a bán a „nemesség alsó határán mozgó kis hűbéresek" közé !?

H. szerint 1222 után már csak az örökjog tekintetében maradt fenn különbség a foglaló nemes és a királyi serviens között, s ezt a válaszfalat döntötte le Nagy Lajos 1351-ben, amikor az ősiség érvényét valamennyi nemesre kiterjesztette s így lehetővé tette a különböző eredetű nemesi rétegek teljes társadalmi összeolvadását. Nem terjeszkedhetünk itt ki örökjogunk behatóbb vizsgálatára, — legutóbb Eckhart foglalkozott vele „A magyar történet új útjai" c. kötetben megjelent tanulmányában —, de kétségtelen, hogy itt sem lehet addig tiszta képet nyernünk, míg az idevágó egyes kérdéseket nem tisztázzuk részletes adatgyüjtés alapján. H. azt írja, hogy a szállásbirtok és adománybirtok jogi különbsége 1351 után elenyészett (II. 337.), s Eckhart szerint is a XIV. században fejlődött ki az az elv, hogy „tulajdonkép már nem tesznek különbséget ősi és adománybirtokra vonatkozólag" (I. h. 294.), ami különben általános vélemény történetirodalmukban. Csak az okleveles anyag gondos megvizsgálása mutatja meg, helyes-e ez a felfogás ! ?

Épp így vagyunk az ú. n. szentkorona-tannal is, amelyet nagyon szépen fejt ki s magyaráz H. úgy, hogy a korona, mely Szent Istvántól a királyság szinonimájaként szerepel, a gyermekuralom idején nőtt a királyi hatalom szimbolumává, s abban a korban, amikor a királyság ura már nem maga a király, hanem a király és a birtokos rendek, nyerte el későbbi, Verbőczinél található értelmét. Károly Róbert idején már kialakulóban látjuk szimbolikus közjogi jelentőségét, előhírnökéül a XV. század derekán már kialakult és szabatosan körülírt szentkorona-tannak, mely az I. Ulászló koronázásakor kiadott törvényben jelentkezett először teljes tisztaságában (II. 248., III. 115., 289.). Ulászlót ekkor a Szent István fejereklyetartójáról levett koronával koronázták meg ; talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy az 1386-i törvények azon szavaiból, hogy az országgyűlés tagjai Fejérvárott „capite eiusdem s. regis altari supposito manualiter tacto" esküdtek meg, hogy a szent korona érdekeire lesznek tekintettel, az következtethető, hogy nem annyira a szent király ereklyéje volt a szimbolum, hanem a rajta lévő királyi korona ! H., s mint látni fogjuk, Sz. fejtegetései nagyban hozzájárultak e sokat

vitatott kérdés tisztázásához, de itt is még sok kutatásra van szükség, olyan tanulmányokra, mint Bartoniek Emmának finom megfigyelésekben gazdag dolgozata (Századok, 1934), amelyek e kérdés egy-egy részletére vonatkozólag az összes felkutatható adatokat értékesítik.

Talán kissé sokat is foglalkoztunk az alkotmánytörténeti kérdésekkel, de a fejlődés útját ezen a vonalon kísérhetjük csak figyelemmel. Bár H. munkájának is ez a gerince, ő kitűnő példát mutat arra, hogy egyedül a politikai szempontok szemmeltartása nem elégséges, hanem ezek fejtegetését állandó kapcsolatba kell hozni a társadalmi, gazdasági viszonyok vizsgálatával, s ugyanakkor szem előtt kell tartani a szellemi tényezőket is, amelyeknek döntőerejük van a történet irányításában.

Ami a gazdasági vonatkozásokat illeti, azoknak mindenütt nagy teret ad : II. Endre forrongó korában éppúgy, mint Károly Róbert korának bemutatásánál, — itt nemcsak azokat az eredményeket foglalta össze színes képbe, amelyeket régebbi munkái nyujtottak, hanem sok újjal is bővítette azokat —, s Nagy Lajos és Zsigmond korában is. Csak azt az érdekes kisérletét emeljük ki, hogy fáradságos munkával megpróbálta összeállítani az Anjou- és Zsigmond-kori birtokmegoszlást. Veszedelmes kisérlet a statisztika alkalmazása olyan időkre, amelyekre vonatkozólag szorosabb értelemben vett statisztikai anyag alig maradt fenn, de H.-t józan mérséklete, valamint szigorú módszeressége nemcsak megóvta minden túlzástól, hanem oly meglepő eredményekre vezette, amelyek fontos politikai és társadalmi kérdések egész sorának világosabb meglátásához és megoldásához segítették.[1]

Ilyen módon azután a társadalom fejlődése s képe is az egyes korszakokban nagyon élesen domborodik ki H. munkájában, ami abban a korban, amikor az állam társadalmi alapjai oly gyors és mélyreható változásokon mentek át, rendkívül fontos. A II. kötetben megismerjük az Aranybulla korának társadalmát, a hamarosan nagy szerephez jutott oligarchiát, a nagybirtokos osztályt s a kialakulóban lévő városi és parasztosztályt ; a III.-ban a rendi társadalom szervezetét, mely a XIV. század elején megszűnő régi társadalom helyét foglalta el, s itt mutatja be H. a nemzetiségi társadalmak kialakulását is. Rendkívül érdekesek és tanulságosak megfigyelései a nagybirtokos főnemes családok felemelkedéséről és letűnéséről, a Nagy Lajos idejében hirtelen magasbaszökő katona-családokról, amelyek sokáig igen jelentős politikai szerepet játszottak. Zsigmond korát is azzal teszi érthetőbbé, hogy felvonultatja előttünk az új arisztokráciát és rámutat arra, hogy akkor kezdődött meg a nagybirtok politikai túlsúlyá-

[1] Csak azt jegyezhetném meg erre vonatkozólag, hogy, mint a rendelkezésemre álló urbáriumokból látom, a községenként felvett 120-as lélekszám kissé sok ; bár el kell ismernünk, hogy az ily alapon nyert végösszeg egyáltalában nem magas.

nak kora, amikor a vezetőszerepet játszó 20—30 főúri család a többitől mereven elkülönült.[1]

Érthető, hogy ezzel a módszerrel, amely a történeti élet egységének alapján áll és annak egészként való szemléletét hangsúlyozza, a történeti eseményeket gyökereikig tudja követni, s nemcsak arra képes, hogy a történeti állapotokat minden részletükben megismerje, hanem arra is, hogy az egésszel való kapcsolatukban mutassa be őket. Igen sok olyan eredményt hoz felszínre, amelyek a régi szemléleti mód mellett rejtve maradtak a kutatók előtt, s amelyek sok tekintetben módosították történetirodalmunk felfogását sok eseményről és szereplőről. Mindehhez járul világos, szép előadásmódja, amelynek egyik nagy erőssége, hogy modern kifejezésektől sem idegenkedik, — pl. koaliciós kormány, nyugati szláv korridor, nemzeti egység politikája, stb. —, s az, hogy ahol alkalma van (pl. II. 282., III. 146.), szívesen utal a mai helyzetre ; így nemcsak szemléltetőbbé lesz, hanem közelebb is férkőzik olvasójához.

Ami az így jelentkező ú. n. átértékelést illeti, H.-nak álláspontja az, hogy ez nem más, mint az új szempontokat adó vizsgálati módszer szükséges következménye. Helyesen ismeri fel II. Endrében, akiről régebbi történetírásunk ítélete nagyon szigorú volt, az új korszak első képviselőjét ; ő veszi észre, — finom megfigyelés —, hogy a XIII. században a keleti bevándorlás révén végbement erős vérkeveredés megbontotta a magyarság etnikai egységét, aminek következtében megbomlott lelki egysége és felborult a társadalom egyensúlya is ; ő adja helyes értékelését Károly Róbert uralkodói egyéniségének, aki lerakta a Nagy Lajos-kori „archiregnum" alapjait és Zsigmondénak is, akinek uralkodását átalakító és fejlődéstörténeti jelentőség tekintetében Szent István és II. Endre korához hasonlítja, stb.

Jellemzései kitűnőek ; akár részleteiben kidolgozott portrét ad, mint pl. II. Endréről, Nagy Lajosról, Zsigmondról, Lackfi

[1] Hogy az irodalmat H. alaposan ismeri, azt felesleges külön hangsúlyoznunk ; gyakran fordul magukhoz a kiadott okleveles forrásokhoz is, sőt felhasználta a Fejérpataky által gyüjtött Zsigmond-kori oklevéltár másolatait is. Csak egy nagyobb mű kerülte el figyelmét, úgy látom, Lederer Emma úttörő munkája a középkori pénzüzletekről. Ezt azért említem itt meg, mert a gazdasági és társadalmi s így politikai szempontból is annyira jelentős nagy vagyonok ismertetésénél a nagybirtok mellett a készpénzvagyonokat is számba kell vennünk, hiszen ezek már a XIV. században igen jelentősek voltak. Hogy csak néhány példát említsünk, 1393-ban Velencében már régebben elhelyezett 10.000 arany forint tőkéről olvasunk, amely 5%-ot hozott (N. Múz. levt.) ; ez az összeg kb. 130.000 pengőnek, a vásárlóerejét tekintve pedig kb. 1,000.000 pengőnek felelt meg (Kováts F. : Egyház és városgazdaság a középkorban. Szeged, 1934. 10. l.) ; 1469-ben ugyancsak Velencében deponált („uti moris est") igen jelentős tőkéről olvasunk (Zichy-okmt. XI. 41., 225. l.), s figyelemreméltók azok az összegek is, amelyeket pl. Zsigmond vett kölcsön várakra és birtokokra világi és egyházi uraktól.

Istvánról, akár csak pár szóval vázol, a legplasztikusabban állítja elénk az illető egyéniségét, mint pl. a „beteglelkű Attila-paródia" Kun Lászlóét, a „kalandorvágású" Szentmiklósi Pongrácét, vagy Nekcsei Demeterét, akinek alakját szeretetteljes gyengédséggel mutatja be. Hogy minél közelebb férkőzhessék annak testi és lelki habitusához, akit meg akar rajzolni, az átöröklési szempontokat is figyelembe veszi, mint pl. Nagy Lajosnál, anélkül azonban, hogy e veszedelmes terrénumon túlzásba esne. Csak aki ismeri középkori történetirodalmunk nagy hiányait, épp biografikus természetű munkákban, az tudja értékelni, hogy mit jelentenek azok a hosszabb-rövidebb jellemzések, amelyekkel a szereplőket bemutatja. Mennyi kutatás kellett sokszor ahhoz, hogy egy-egy szereplő közelebbi családi viszonyait, hivatali pályájának állomásait, vagy vagyoni emelkedését pár szóval bemutathassa. Az egész munkára elmondhatjuk ugyan, hogy „Operum fastigia spectantur, latent fundamenta", — de különösen az ilyen részekre illik ez!

Tekintettel a készülőben lévő újabb kiadásra, néhány apróbb megjegyzés mellett[1] csak azt akarjuk még itt megemlíteni, hogy a városokról szólva (III. 129.) azt írja, hogy 7—800 kiváltságos község volt Magyarországon a középkor végén, amelyek a királytól kaptak városi kiváltságokat, s egy más helyt is „városi kiváltságokkal rendelkező" 687 várost és mezővárost említ (III. 152.). Mályusznak nagyon becses tanulmánya alapján mondja ezt, aki szintén „mintegy 800 városjoggal dicsekvő" telepről beszél (Társadalomtud., 1926. 376.), azonban ezt is helyesebb így korrigálni: „város *névvel* dicsekvő" telep, mert kétségtelen, hogy ezeknek túlnyomó része jobbágyközség volt és nem volt semmiféle városi kiváltságuk, amint azt pl. a zalai urbáriumokból a zalai ú. n. oppidumokról megállapíthatom.

*

[1] A XIII. sz. elején még nem történtek meg a nemzetségeknél a birtokosztályok (II. 70.), hanem csak jóval később. IV. Bélának egy adománylevele alapján (ÁUO. VII. 105.) nem általánosíthatjuk, hogy 1239 után tett adományai mind katonaállítás kötelezettségével voltak terhelve (II. 106.). A latinusok „olasz" megjelölése, minden magyarázat nélkül, félreértést okozhat a kevésbbé jártas olvasónál. Az 1267-i törvényben szereplő 2—3 nemest, akiket megyénként Szent István napjára Fehérvárra hívtak, bajosan lehet a szolgabírákkal azonosítani (II. 195.). Úgy látszik, Pór A. után írja azt H., hogy Károly Róbert 1337-ben foglalta vissza a Muraközt; ez azonban már korábban megtörtént. (V. ö. Zala m. tört. a középkorban, I. 124.). A sedria hatásköre a XIV. sz. közepe után is kiterjedt birtokperekre is, de korlátozva (l. u. o.). A próbákat nem IV. Béla tiltotta el, hanem a budai zsinat IV. László idejében (II. 347.). A „freisingeni" h. inkább használjuk a „freisingi" megjelölést. — II. 149. Sztridet ír, III. 206. Osztrogót, ami tulajdonkép Sztridó. — II. 187. Zaland, Szentpétery megállapította, hogy a püspök helyes neve Zalaud. — III. 100. Paolo Veronese és Tintoretto egykorúak voltak, így e mondat fogalmazása nem helyes.

A munka eredeti terve szerint H.-nak kellett volna az egész magyar középkor történetét megírnia. Közbejött akadályok miatt azonban csak Mátyás trónraléptéig készült el — az utolsó fejezetben már Bartoniek Emma volt munkatársa — s így Mátyás és a Jagellók korát Sz. írta meg. Hozzá ez a kor nagyon közel állt; Mohács előzményeivel alaposan foglalkozott, mielőtt a XVI. század történetéhez kezdett volna, mert hiszen csak így indulhatott el a magyar újkor megírására, azonkívül a rendiség szempontjából ez az annyira jelentős korszak őt, akinek az újkori rendiség nagyszerű képét köszönhetjük, különösen érdekelhette. Hogy pedig Mátyás hatalmas egyénisége s az uralkodásával kapcsolatos problémák erősen vonzották, azt természetesnek tarthatjuk; így megértjük, hogy nagy szeretettel mélyedt el, tulajdonképeni munkája befejeztével, ennek a korszaknak a tanulmányozásába.

Mátyás megválasztása és az 1458-i törvények a XV. század derekára már nagyra nőtt rendek újabb lendületes térhódítását mutatják, amint siettek felhasználni az alkalmat saját érdekeik hathatós képviseletére. De nagyot csalódtak, mert Mátyás rögtön megmutatta, hogy nem hajlandó a rendi követeléseket elfogadni. Amint H. Károly Róbert és Nagy Lajos egyéniségét vette vizsgálat alá, hogy megmagyarázhassa, mikép tudták a XIII. század végén megindult rendi fejlődés útját elzárni, Sz. meg Mátyás lelkéhez igyekszik közel férkőzni, hogy uralkodása jellegzetességeit a gyökerekig feltárhassa.

Kiindulópontja az, hogy Mátyás renaissance-fejedelem volt, tehát megértéséhez és igazi nagysága méltánylásához a „renaissance" fogalma adja meg a kulcsot. Ennek finom elemzésével állítja elénk a húsból s vérből való renaissance-királyt s ad feleletet két igen jelentős kérdésre.

Mátyást, akinek, mint Sz. írja, renaissance-szelleme nem kisebbet alkotott, mint egészen új, büszke magyar államot, uralkodásában az a hit éltette, hogy ő a magyar nemzet akaratának kifejezője és formálója. S mivel a magyar renaissance államában a még szunnyadó nemzeti erőket egyedül a fejedelem személye képviselte, ő lett ismét természetes képviselője a nemzeti autonómiának. (Jól emlékszünk, hogy Meinecke e tartalmas kifejezését Sz. honosította meg két évtized előtt történetirodalmunkban.) Így a rendek említett előretörésének meg kellett torpannia a fejedelemmel szemben, akinek nagy morális erőssége volt, hogy ő képviselte a nemzeti vagy állami érdekeket. A fejlődésnek az az iránya tehát, amelyet az ő uralkodása megjelölt, az újkor abszolutisztikus nemzetállama volt, s ebben Mátyás országa, megelőzve a németnyelvterületeket, a francia állammal haladt párhuzamosan. Érdekes, amit erre vonatkozólag Kardos Tibor állapít meg,[1] hogy

[1] Callimachus. Bpest, 1931. (Minerva-könyvtár, XXXVI.) 65, 76.; u. a.: Stílustanulmányok Mátyás király kancelláriájáról. (Közlemények a pécsi Erzsébet-tudományegyetem könyvtárából). 22. sz. (1933. okt.) 13. l.

Callimachus az abszolút uralkodó eszményképét látta meg Mátyásban, s így „Attila" című röpirata tulajdonkép nem egyéb, mint renaissance-államelmélet, mely teljes egészében Mátyás alakjához fűződik. Ez az ő abszolutizmusa nem azt jelentette, hogy megszűnt a küzdelem a rendek és a király között ; tovább folyt az, de a harc reá nézve veszedelmet nem jelentett. Országgyűléseket sűrűn tartott, azonban mint Sz. kiemeli, az volt az álláspontja, hogy csak azt az ígéretét kell megtartania, melyet a maga és az állam érdekében levőnek ismer fel. Nagyon érdekes e szempontból az 1486-i törvények bevezetése, ahol ezt olvassuk : „Decet reges, principes, qui superna dispositione in supremae dignitatis specula constituuntur, non solum armis, verum etiam legibus esse decoratos, et bonorum stabiliumque potius institutorum rigore, quam *absolutae potentiae* vel damnandae abusionis severitate populos subjectos et simul imperii sui habenas moderari". Istentől nyert fejedelmi hatalom, alávetett nép, az uralkodás gyeplői, — olyan kifejezések, amelyek nem a rendi kormányzás szótárából valók ! De emellett éles tiltakozás is nyilvánul itt meg a korlátlan hatalom esetleges vádja ellenében, s az alkotmányos rendi kormányzás hangsúlyozása a törvények jelentőségével kapcsolatban, amiről azonban, mint láttuk, szó sem lehetett.

Így áll előttünk Sz. rajzában az a fejedelem, akiről Callimachus az abszolút uralkodó eszményét mintázta, s akinek polgár- és jobbágyvédelmében az újkori abszolutizmus vonásait ismeri fel. A rendek tehát nem jelenthettek reá nézve veszedelmet, de veszedelmes lehetett volna a harmadik tényező, a királyi tanács. Ezt azonban nagy ügyességgel úgy szorította lassanként háttérbe, hogy az ügyek intézését tőle személyesen függő egyének kezébe adta s így valósággal ő kormányzott.

A másik kérdés, amelyre a renaissance-fejedelem fogalmának helyes megismerésével keres s ad feleletet Sz., az, vajjon valóban azért törekedett-e Mátyás nyugati hódításokra s a német császári koronára is, hogy hatalmas nyugati területek erőforrásainak birtokában számolhasson le végleg a törökkel? A kérdés feltevése mutatja már, hogy a felelet, amelyet ad, eltér eddigi történetírásunk felfogásától, ahol ilyen kérdés tulajdonkép fel sem merülhetett, annyira egyöntetű volt Mátyás külpolitikájának s diplomáciájának ily értelmű magyarázata.

Sz. Mátyás renaissance fejedelmi egyéniségéből indulva ki, vizsgálja korának szemüvegén át egész koncepcióját, s ily módon arra az eredményre jut, hogy ő, mint a nemzetállam nagy szervezője, oly szilárdnak kellett, hogy érezze hatalmát, hogy azzal szemben a törököt nem tekinthette számbaveendő erőtényezőnek, s így — írja — nem szükséges folyvást megfeszülő akarata mögé kulisszaként törökellenes nagy terveket képzelnünk. Érdekes, hogy már „A magyar állam életrajza" c. munkájában nagyon közel járt ehhez a reálisabb szemlélethez; mint „hatalmas renaissance-uralkodóról" beszél itt róla, akit „a legnagyobb és legnehe-

zebb feladatok izgattak", de akkor még nem pillanthatván természetesen a dolgoknak annyira a mélyére, így folytatta: „Hivatva érezte magát arra, hogy Közép-Európa minden erejét egyesítse saját kezében az oszmánok visszaverésére". Kaser is helyesen tapint rá a dolog lényegére, amikor — persze minden magyarázat nélkül — a Jagellókról, Podiebradról és Mátyásról úgy ír, hogy ezek „alle sind ergriffen vom Rausch einer *Grossmachtpolitik*" és „selbst bis zur Kaiserkrone ihre Blicke erheben", de ő is a törökkel hozza ezt nála kapcsolatba: „Zugleich ist vor allem Ungarns Politik ostwärts gerichtet, auf die Abwehr der türkischen Sturmflut". (Das späte Mittelalter. 1925. 3. l.)

Vajjon Sz. álláspontja megfosztja-e Mátyást a messzetekintő, magyar célú világpolitikai törekvés pálmájától, amelyet az eddigi történetírás juttatott neki? Egyáltalán nem. Hiszen amikor ő Európa közepén egészen új, büszke magyar államot alkot, mely a Keleti-tengertől Anconáig évtizedeken át a dolgok irányítója, akkor magyar célú világpolitikát űzött minden porcikájában!

Ezek szerint a szempontok szerint vizsgálja Sz. Mátyás uralkodásának minden oldalát. S miután végigkísérte diplomáciai tárgyalásainak, hadi vállalatainak szinte áttekinthetetlen tömegét, belső reformjait mutatja be, amelyek nélkül nem folytathatta volna harminc évnél tovább hadjáratait és diplomáciáját. Egész sorát adja értékes és új megfigyeléseinek a közigazgatás centralizálását célzó intézkedéseivel, adóügyi és hadügyi reformjaival kapcsolatban. Természetesen mindezeknek a kérdéseknek a vizsgálatánál sohasem hagyja figyelmen kívül azt, hogy az akkori magyar társadalom struktúrájának milyen szerepe volt a reformok életrehívásában, másfelől pedig, hogy ezeknek milyen hatása volt a társadalomra. A nagybirtokosok túlhatalma ellen védekezendő, alkotta meg jórészt igazságügyi reformjait, hogy azok befolyását visszaszorítsa, ezért erősítette a vármegyéket s ezért vette védelmébe a városokat is. Sajnos, e városvédelmi politikájának, mint különben egész politikájának, társadalmi következései — állapítja meg Sz. — sohasem tudtak kiérni.

Így bontakozik ki Sz. mesteri vésője alól Mátyásnak nagyszerű emberi és fejedelmi alakja, amely azzal, hogy annyira közel hozza hozzánk, semmit sem veszt nagyságából. El kell ismernünk, hogy nemcsak a legkiválóbb politikai tehetség volt az akkori Európában, hanem a legnagyobb formátumú egyéniség is. Kardos szerint Callimachus az „Attila"-ban rajzolt uralkodói eszményt machiavellista alapelveivel együtt Mátyás királyról mintázta.[1] Sz. nagyon helyesen emeli ki erre vonatkozólag, hogy bár az állam hasznát kereste, sohasem tévedt az erkölcstelenségek labirintusába, s így az ő machiavellizmusa ártatlan gyermekjáték az egykorú olasz fejedelmek államművészetéhez képest. „Hérosz volt, aki túlnagy volt a tömeg számára és túlsokat akart."

Mátyás uralkodása úgy ékelődik be a magyar fejlődés med-

[1] I. h.

rébe, mint a két nagy Anjou-királyé. Kidölte után a rendek hatalmának semmi sem állván útjában, szabadjára engedhették rendi önzésüket, s ezzel megásták a mohácsi sírt. Ebben a „királytalan" korban merülhetett fel ismét a szentkoronának az a tipikusan rendi elmélete, melyet Verbőczi fejtett ki, mely szerint a közhatalom a nemességé, a kommunitásé, s tőle száll át koronára és királyra. Nagy nyomatékkal mutat azonban rá Sz. arra, amikor a szentkorona tanát világosan kifejti, hogy a szentkorona ez új fogalmazása óriási pozitív hatással volt a magyar államiságra, mert ez lett évszázadokon át egyik legerősebb biztosítéka a magyar állam és nemzettest egységének.

Ezzel szemben azonban hangsúlyozza, hogy Verbőczinek nagy vétke is van, az, hogy munkájába beillesztve az 1514. évi országgyűlés jobbágyellenes határozatait, a népet kettészakította. Egy pillanatig sem vonjuk kétségbe a Tripartitum jelentőségét ebből a szempontból, de viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fejlődés már régóta ebben az irányban haladt, külföldön is, ahol már korábban röghöz kötött lett a jobbágy s nálunk is, ahol a törekvés, mint a törvényekből is látjuk, szintén az volt, hogy a földesúr a jobbágyát földjéhez kösse. Tehát „mielőtt a törvényhozásban a szabadköltözködés eltörlése szankcionálást nyert volna, az élet már eldöntötte, hogy a parasztság sorsa a földesura akaratához legyen láncolva. Az élet haladt a maga útján, a törvényhozásnak csupán azt a jogot tartva fenn, hogy formát adjon a hosszú fejlődés végcéljának : a földhözkötöttségnek" (Századok, 1929—30. 792.). Ezért nem volt eredménye az 1547-i és 1556-i törvényeknek, melyek eltörölték az örökös jobbágyságot s megadták a jobbágyoknak a szabad költözködési jogot. Verbőczi, aki épp akkor készült el nagy munkájával, nem hagyhatta figyelmen kívül az új helyzetet, ezt neki abban meg kellett rögzítenie; hogy azonban ezt a „törvény szövegén is túlmenőleg" tette volna, azt nem merném mondani. Még pedig azért nem, mert nem bizonyítható Sz.-nek az a kijelentése, amelyre alapozta fenti megállapítását, hogy t. i. „a magyar föld ekkor még nem volt a nemesség kizárólagos tulajdona".[1]

II. Lajos alatt az anarchia csak növekedett, mert most már a rendek maguk sem tudták többé, hogy mit akarnak, s így következett be a legmélyebb elhanyatlása az államiságnak és a rendiségnek. Sz. felveti a kérdést, hogy mik voltak a Mohács előtti hanyatlásnak a felismerhető okai. Romlott kor, erkölcsi mocsár terjengett itt ? — kérdi, s felelete az, hogy a hanyatlásnak fel-

[1] A familiarisokat illetőleg itt is azt írja, mint a róluk szóló alapvető munkájában, hogy tetteikért nem őket, hanem a dominust vonja a törvény felelősségre, s hogy a nemes familiáris felett a dominus ítélkezik, ha az ő birtokán él (383, 432). A dominus azonban, mint földesúr, csak a „jobagiones et familiares inpossessionati" (inpossessionatus = ignobilis !) felett ítélkezett, a nemes familiarisok felett soha ! Ezeket mindig megidézik, vagy „de eadem", t. i. a birtokukból vagy pedig „de officiolatibus".

ismerhető okait a politikai viszonyokban kell keresnünk, mert felelősséges munka egy egész kort ily bűnök tömegével megterhelni, s általánosító szemlélet volna egy-egy korszak mélybeindulását egyszerűen a népesség erkölcsi megromlásából magyarázni. Burgio jelentéseinek ismeretében, úgy véljük, talán még sem lehet ilyen enyhe az ítéletünk azok felett, akik e korban „a történetet csinálták", mert a pápai követ jelentései és a velencei követek sürgönyei és relációi a legkiáltóbb vádiratok e kor szereplői ellen.

Annyi sok új meglátás, finom megfigyelés van e néhány lapnyi fejezetben is felhalmozva, hogy csak sajnálhatjuk, hogy nem állt rendelkezésére több hely, és igyekeznie kellett, hogy minél jobban összevonja mondanivalóit, mert e kötet terjedelme már amúgy is túlnagyra nőtt. Kétszeresen sajnáljuk ezt, ha a mohácsi csata négyszázados évfordulója alkalmából megjelent Tomori-tanulmányára gondolunk, történetirodalmunk egyik gyöngyszemére, amelynek pazar színeit itt hiába keressük.[1]

Ilyen természetű munkáról minden ismertetés, akármilyen terjedelmes legyen is, csak nagy vonásokban tud képet adni. De nem is lehet más feladata, mint az, hogy rámutasson arra, mi a jelentősége tudományunk fejlődése szempontjából.

A Magyar Történet szerzőinek a szintézis iránti erős érzékét és kiváló képességeit nem kell különösebben hangsúlyoznunk. Szinte elkápráztató az anyagnak az a széleskörű és biztos ismerete, ami az alapot adja ; biztos ítélettel tudnak abban tájékozódni s rendet teremteni. Az ú. n. szellemtörténeti módszer az ő kezükben gyümölcsöző eszköz, oly értelemben, amint azt Wilamowitz értelmezte : „Szellemtörténet lehet sublimisen hangzó, lehet valóban sublimis : az a veszély megvan, hogy a szellem modern szavakban sekélyesedik el, ha az életet, amely nemzette, nem fogjuk fel, mint egészet s nem követjük és értjük meg valamennyi testi megnyilvánulásában szeretettel, sőt talán lemondással is." (Egyet. Phil. Közl. 1932. 6.) H. és Sz. ebben a nemes és igazi értelemben vett szellemtörténészek, akik az összes történeti tényezőket értékük szerint megbecsülik s így mentek minden egyoldalúságtól. Rekonstruáló képességük rendkívül erős, s ennek, valamint éles intuiciójuknak segítségével teljesen bele tudják magukat élni

[1] A részleteket illetőleg néhány elírásra mutatunk rá. A VI. fejezet első mondatában azt olvassuk : „... a magyarországi Habsburgoknak fiága magvaszakadt", e. h. : a Habsburgok fiágának magvaszakadt. A 421—2. l.-on többször személynököt ír ítélőmester helyett. Sz. is kb. 800-ra teszi azoknak a mezővárosoknak a számát, amelyek szolgáltatásaikért egy pénzbeli összeget adtak. Már előbb utaltunk rá, hogy az oppidum néven szereplő mezővárosoknak csak kis része volt olyan, mint pl. Szeged és Munkács. A nemesség tizedmentessége nem Mátyás alatt állandósul végkép (401.). Már 1439 :XXVIII. mint régi szabadságukat említi ezt. A 415. l.-on Sz. is azt írja, hogy XXIII. János pápa mentette fel a nemességet a tized alól 1415-ben. Mátyás 1486-i törvénykönyvével nem egységes magánjogot akart alkotni (418.).

a mult eseményeibe; mivel egyéniségüknek érzelmi elemei is szóhoz jutnak, s stílusuk, amellett, hogy komoly, színes és meleg is tud lenni, a Magyar Történet nemcsak tudományos szempontból nagyjelentőségű mű, hanem vonzó olvasmány a nagyközönség számára is. Egyfelől tehát sok ösztönzést nyujtó példa, másfelől a magyarság szélesebb köreinek helyes történetszemléletét szolgáló s így politikai műveltségét munkáló, gazdagító hatalmas alkotás.

Holub József (Pécs).

Vanyó Tihamér Aladár O. S. B.: Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről. 1600—1850. (Olaszországi magyar oklevéltár. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet, II. kötet.) Pannonhalma, 1933. 8°. XXII+456 l. — **U. a.: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666—1683.** (A pannonhalmi Főiskola könyvei III.) Pannonhalma, 1935. 8°. 108 l.

A római magyar történeti intézet kiadványainak második kötete az intézet újkori történeti munkásságának területéről hoz bő aratást és igen figyelemreméltó eredményeket. Már a Fraknói Vilmos által szerkesztett *Monumenta Vaticana Hungariae* is közölt újkori egyháztörténeti anyagot, így itt jelentek meg Buonvisi bécsi nuncius jelentései Buda visszafoglalása idejéből, a vállalat legutolsó kötete pedig, amely az erdélyországi pápai nunciusok jelentéseit közölte VIII. Kelemen idejéből, éppen negyedszázaddal ezelőtt jelent meg Veress Endre kiadásában. Az újjászervezett római magyar történeti intézet tehát ezen a téren is a régi tradiciókat követi, amikor a magyar vonatkozású újkori egyháztörténeti anyag feldolgozását és részben való kiadását is munkakörébe iktatta. Sőt még abban is a régi gyakorlat érvényesül, hogy az újkori anyag feldolgozása és kiadása nincs szerves munkatervhez kötve, hanem a tudósok egyéni célkitűzéseinek, vagy bizonyos aktuális szükségleteknek megfelelően folynak ezek a kutatások és eredményeik közrebocsátása.

A vatikáni levéltár anyaga a reformáció óta kétségkívül vesztett egyetemes történeti értékéből, aminek igen egyszerű a magyarázata. Amíg a pápaság az egész középkoron át Luther fellépéséig az egész nyugati kereszténységnek vitathatatlan szellemi központja és igen sok vonatkozásban legfontosabb politikai tényezője, népek és fejedelmek politikai döntőbírája is volt, addig a reformáció a nyugati keresztény nemzetek közül éppen azokat szakította el Rómától, amelyek a reformáció által megteremtett szellemi adottságok és a felfedezések folytán előállott kapitalisztikus gazdasági lehetőségek révén az újkor szellemi, politikai és gazdasági rendjének kialakításában igen nagy, sok tekintetben döntő szerepet játszottak. A pápaság lelkiekben való egyeduralmának ezt az alláhanyatlását méginkább elmélyítette az a körülmény, hogy Róma politikai tekintélye is alláhanyatlott abban a pillanatban, amikor Itália egyrészt a spanyol hódítás, másrészt a császári politika kényszerű passzivitása miatt

egészen a napoleoni háborúkig megszűnt az európai politika elsőrangú s önállóan cselekvő tényezője lenni s a nemzetközi gazdasági életben is alárendelt szerepet játszott.

Így érthető, hogy a pápai politika európai egyeduralmának lehanyatlásával az annak emlékeit őrző történeti anyag is veszít jelentőségéből és fontosságából. Korántsem akarjuk ezzel azt mondani, mintha a vatikáni levéltárak anyaga az újkor történetének megírásánál elhanyagolható volna, csupán hangsúlyozni szeretnénk, hogy annak jelentősége igen sok vonatkozásban csökkent egyéb forrásoké mellett, másrészt pedig a vatikáni levéltárak történeti szempontból fontos anyagának a természete és mibenléte is lényegesen különbözik a középkoriétól. Amíg a pápai levéltáraknak a történetírás szempontjából legbecsesebb középkori anyaga legnagyobbrészt a bullákból, brévékből, supplikációkból és a számadáskönyvekből tevődik össze, addig az újkori történeti anyagnak legbecsesebb részét az állandó pápai nunciaturáknak a XVI. század folyamán történt megszervezése után állandósult jelentései és a pápai diplomáciai szolgálat fejétől, a pápai államtitkártól, a nunciusokhoz és egyéb diplomáciai képviselőkhöz küldött utasítások alkotják. Tekintettel arra, hogy a pápai politika az újkorban is, hatalmi poziciójának gyengülése dacára vagy talán éppen azért, az egész európai politikával számolt és minden tényezőjét felhasználta, vagy legalább is állandóan figyelemmel kísérte a saját politikai törekvései szempontjából, világos, hogy a nunciusok és egyéb bizalmas diplomáciai kiküldöttek sok ezer kötetre menő jelentései az újkori ~~európai~~ politikának egy, a katolikum szempontjából sajátos nézőpontú és egyben rendkívül gazdag eseményanyagra támaszkodó képét adják. Ennek a képnek a teljességét igen sok tekintetben egészítik ki az egyházban főképen a tridenti zsinat után kialakult központi kormányszerveknek, az egyes kongregációknak az irattárai, amelyek a szorosan vett egyházi adminisztráció emlékein túl igen sok esetben politikumot is tartalmaznak, hiszen az 1622-ben alapított hitterjesztési kongregáció alá tartoztak Európában és Európán kívül mindazoknak az országoknak az egyházi ügyei, amelyekben hiányzott a hierarchia; a török hódítás folytán tehát csaknem az egész XVII. századon át ide tartoztak a balkáni területeken kívül a magyarországi török hódoltság katolikus egyházi ügyei is.

A vatikáni levéltárnak XIII. Leó pápa által történt megnyitása után nyomban megindultak a munkálatok az újkori történeti anyag feldolgozására és közzétételére. Különösen a római német intézetek, ú. m. a porosz történeti intézet, a Görres Gesellschaft történeti intézete és az osztrák történeti intézet fáradoztak azon, hogy az egykori római szent birodalom német területén működött nunciusok jelentései és az idevonatkozó utasítások módszeres feldolgozásban közzététessenek. Ennek az együttes munkának az eredményeképen láttak eddig napvilágot a XVI. és XVII. századi németországi (bécsi, prágai,

müncheni, kölni) nunciusok jelentései részint a *Nuntiaturberichte aus Deutschland* sorozatban, részint más helyen. De ez a nagy gonddal és szervezett munkával megindított vállalkozás nem jutott túl félszázad után sem VIII. Orbán korán. A más országokra vonatkozó pápai diplomáciai jelentésekből és utasításokból a kutatók eddig csak egyes részleteket ragadtak ki, aránylag még legtöbbet merítve az itáliai kis államok nunciatúráinak az anyagából.

A magyar történetkutatás ebben a tekintetben meglehetős hátrányos helyzetben volt. Magyarországon a mohácsi vész óta a világháború utánig nem működött önálló pápai diplomáciai szolgálat, nem tekintve a XVI. század végén a Báthoryak idején Erdélyben szerepelt ideiglenes pápai diplomáciai képviseletet. A magyarországi egyházi politikai viszonyok és a török elleni háborúval kapcsolatos pápai segélyhadak ügyei a bécsi pápai nunciusok hatáskörébe tartoztak, de igen sok esetben a lengyelországi nunciusok is belekapcsolódnak különösen az erdélyi és a török elleni politika ügyeibe. A török hódoltság alatt lévő területek állapotáról pedig 1622 után a Propaganda Kongregáció által kiküldött papok és szerzetesek jelentenek, így az erre vonatkozó anyag ismerete is nélkülözhetetlen a pápaság, valamint Magyarország egyházi és egyházpolitikai viszonyainak ismeretéhez. De a katolikus egyháznak a tridenti zsinat által az addiginál sokkal erősebben központosított szervezete a többi római kongregációt is közvetlen kapcsolatba hozta a világegyházzal. Ezért a vatikáni levéltár, valamint a Propaganda Kongregáció levéltára mellett a többi pápai dicasterium levéltára is igen becses történeti forrásanyagot tartalmaz. Sajnos, ezek a kongregacionális levéltárak, valamint a legfőbb egyházi törvényszékek, mint a *Rota Romana* és a *Segnatura Apostolica* levéltárai, ma még vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben hozzáférhetők a tudományos kutatás számára.

Annál jobban kell tehát értékelnünk az előttünk fekvő kötet írójának fáradozását, amellyel sikerült a zsinatok kongregációjának levéltárában a magyar püspökök ötéves jelentéseit az 1600—1850 közötti időből összegyüjteni. Bár ezek az ötéves püspöki jelentések, amelyeknek beküldésére a főpapokat a tridenti zsinat kötelezte, teljesen tárgyilagos történeti forrásoknak nem tekinthetők, mert a jelentéstevők egészen érthető emberi motivumokból rendszerint úgy színezik ki egyházmegyéjük állapotát, hogy az Rómában kedvező benyomást keltsen, mégis értéktelennek nem minősíthetők, különösen statisztikai szempontból, s a jelentések hitelességét maga a Szentszék igyekezett a nunciusok, vagy más megbizottak által ellenőriztetni.

V., hangsúlyozzuk, elismerésreméltó feladat megoldására vállakozott e jelentések összegyüjtésével és feldolgozásával. Az egészen magától értetődő, hogy az anyaggyüjtésnél a Szent István koronája alá tartozó összes egyházmegyék jelentéseit figyelembe vette. Nem tudunk azonban egyetérteni V.-nak

azzal az eljárásával, hogy az anyag összegyüjtésénél, egy-egy a veszprémi püspöki, illetőleg a kalocsai érseki levéltárból vett jelentésen kívül, csupán a zsinatok kongregációjának levéltárára támaszkodott. „Gyüjteményünket sajnos már nem volt alkalmunk tökéletesíteni — írja az előszóban — az Apostoli Kancelláriában, a limina-látogatásokra nézve feljegyzéseket tartalmazó Registra Litterarum köteteinek és a vatikáni levéltárban őrzött pápai válasziratoknak kiaknázásával." Nem egészen értjük a szerzőnek ezt a mentegetődzését. Elvi akadályai ezeknek a kutatásoknak nem voltak, tehát csak a szerző sietős munkája magyarázza meg az anyag egy fontos részének ezt a lényeges elmellőzését. Eljárását nem tudjuk helyeselni, mert ismerve a mi történeti irodalmi viszonyainkat, el fog telni egy-két emberöltő, amíg valaki ismét hozzáfog ezeknek a jelentéseknek az átnézéséhez és esetleg kipótolja majd a V. által hagyott hiányokat. De ha már bármi okból a római kutatás folytatása nem volt lehetséges, legalább a magyar püspöki levéltárakból kellett volna a gyüjtést a lehetőség szerint kiegészíteni. Itt nem lett volna szabad megelégedni, mint V. teszi, az egyes levéltárosok nemleges híradásával, hanem közvetlenül kellett volna kutatni talán az illető püspökök magánlevéltárában vagy más helyen, ahol esetleg valami okból jelentések maradhattak fenn. Hogy ez nem lett volna teljesen reménytelen munka, mutatja már a szerző által közölt két jelentés is. De hogy máshonnan is lehetett volna még a gyüjteményt bővíteni, arra csak jellemző példaképen hozzuk fel, hogy Földváry László „Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez" című művében (Budapest, 1898, 216—19. l.) nyilván a váci püspöki levéltár nyomán sokkal részletesebben közli Pongrácz György váci püspök 1675-i jelentését, mint ahogy azt V.-nál (248—50. l.) találjuk. Lehet, hogy ha V. a még szükségesnek mutatkozó kutatásokat Rómában és itthon elvégezte volna, könyve egy-két esztendővel később jelent volna meg. De alig hisszük, hogy egy ilyen évtizedekre szóló alapvető forrásgyüjteményjellegű műnél ez a késedelem nagyobb baj lett volna, mint az, hogy jelen állapotában egy nem teljesen befejezett forrásgyüjtemény van előttünk, amelynek kiegészítésére egyelőre alig számíthatunk.

Másik elvi természetű megjegyzésünk, hogy meggyőződésünk szerint magukat a jelentéseket helyesebb lett volna az eredeti latin nyelven, a hozzájuk fűzött reflexiókat pedig ugyancsak eredetiben, olaszul közzétenni. V. magyarnyelvű kivonatban adja vissza a jelentések tartalmát. Bárminő gonddal és elismerésreméltó részletességgel is készültek ezek a kivonatok, mégis lehetetlen volt a szerzőnek a jelentés minden részletére kitérni, azt meg ma egyáltalán nem lehet megállapítani, hogy egy későbbi időben a kutatás akkori módszerei mellett az eredeti szövegből a kutató mit tart majd fontosnak, amit V. magyarnyelvű átdolgozása nem ad vissza. V., úgy látszik, a nagyközönségre gondolt és ezért adta latin és olasz eredeti helyett magyarnyelvű bő kivonatban

az egész forrásanyagot. Sokkal helyesebb lett volna a nagyközönség érdeklődését az előszóban kielégíteni, ez esetben maguk a jelentések a szakemberek számára eredeti nyelven, csonkítatlanul láthattak volna napvilágot. Az ilyenfajta műveknek nálunk úgyis olyan kevés az olvasója, hogy azok kedvéért igazán felesleges lényeges tudományos szempontokat feláldozni.

Ha az anyaggyüjtés terjedelmével és a publikálás módjával szemben voltak is megjegyzéseink, annál nagyobb elismeréssel szólhatunk a kötet terjedelmes bevezetéséről. Ez V. igazi történetírói készségéről győz meg bennünket. Jól látja meg a problémát, vagyis, hogy ezek a jelentések tulajdonképen azt tárják Róma elé, hogy a tridenti zsinat reformhatározatait miként hajtották végre Magyarországon. Ezt a jól felfogott problémát helyesen teszi V. előadásának gerincévé. A jelentések hézagos anyagán messze túlmenve, a hazai és külföldi irodalom adataiból gazdagon merít és találó külföldi analógiákkal világítja meg a magyar katolikus egyház belső életének mintegy kétszázados fejlődését a katolikus restauráció idejében.

V. valóban mindent elkövetett, hogy munkáját és annak tudományos eredményeit mentől szélesebb körben elterjessze. Jól sikerült bevezetését külön is kiadta (A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon, Pannonhalma, 1933. 78 l.), külföld számára pedig egy önállóan megjelent latinnyelvű összefoglalásban (De exsecutione decretorum concilii tridentini in Hungaria 1600—1850. Pannonhalma, 1933. 16 l.) állította össze kutatásainak lényeges eredményeit. Remélhetőleg V. nem hagyja abba kutatásait, s az ő munkáiból, valamint a pannonhalmi főiskola tanítványainak szépen szaporodó doktori értekezéseiből mihamarább ki fog alakulni a magyar katolikus restauráció részletekbe menő hű történeti képe. A római intézet kiadványai során pedig várjuk a Propaganda Kongregáció magyar vonatkozású adatainak publikálását és feldolgozását, amely a hódoltsági területek katolikus viszonyainak ismeretéhez fog nélkülözhetetlen adatokat nyujtani s egyúttal alapul szolgál az ezen területeken később bekövetkezett katolikus restaurációs munka megismeréséhez is.

Ugyancsak V. római tanulmányainak részleteredményeit foglalja egybe az a másik kötet is, amelyben a szerző a bécsi nunciusok jelentéseinek, valamint a hozzájuk intézett római utasításoknak magyar vonatkozású adatait gyüjti össze. Ennek a kötetnek a bevezetése is igen sikerült, mert széleskörű irodalmi ismereteken felépített korrajzzá bővíti ki a nunciusi jelentések és államtitkári utasítások mozaikszerű adatait. Hogy az alapos irodalmi ismereteket megemlíteni nem felesleges dícséret, arra a legjobb példa, hogy magának Fraknóinak, amikor Buonvisi nuncius jelentéseit Buda visszafoglalása idejéből a *Monumenta Vaticana Hungariae*-ben kiadta, nem volt tudomása arról, hogy Buonvisi jelentéseinek egy része már régen megjelent nyomtatásban (v. ö. Trenta: Memorie per servire alla storia politica

del card. Francesco Buonvisi. I—II. k. Lucca, 1818.). Igen alaposak és világosak a jelentésekhez fűződő jegyzetek és tárgyi magyarázatok is, amelyek a további kutatást szerencsésen segítik elő azzal, hogy mindenütt tartalmazzák az idevágó irodalomra vonatkozó utalást is.

Nem egészen világos, hogy miért korlátozta V. anyagközlését az 1666—1683. esztendőkre. A bevezetésben erre vonatkozólag azt írja, hogy Szelepcsényi György érseki székfoglalásával kezdi a jelentések közlését, viszont azt nem viszi egészen Szelepcsényi haláláig, 1685-ig, mert 1684-től kezdve csak nagyon kevés egyházi vagy politikai vonatkozás található bennünk, annyira lefoglalja a nunciusok és Róma figyelmét a török elleni háború ügye. Nem helyeselhetjük V.-nak ezt az eljárását, mert így megint csak nem egy históriailag lezárt egésznek okleveles anyagát adja, hanem csupán abból egy kissé önkényesen kiszakított részletet. Sokkal logikusabb lett volna, miután V. vezető szempontja egyháztörténeti — vagyis a katolikus restauráció ügye római szemmel nézve —, ha az I. Lipót idejéből való összes jelentések magyar vonatkozásait gyüjtötte volna össze. Vagy pedig pápai uralkodási évek, esetleg nunciatúrák szerint zárhatta volna le az anyagot, amint ezt a nunciusi jelentések német kiadói rendszerint teszik. Így a nunciusi jelentések egy korszakát az illető ország első főpapjának működési éveihez szabni s még ezt sem teljesen keresztülvinni, kicsit szokatlan, ami az olvasónál ebben az esetben is a túlzott sietség benyomását kelti. Ami a jelentéseknek és az utasításoknak csupán magyarnyelvű kivonatban való közlését illeti, amelyet csak a legfontosabb részleteknél vált fel a szószerinti eredetiben való közlés, utalunk a fentebb részletesen kifejtettekre. Kár volt itt is annyira takarékoskodni a hellyel és nem minden részletet a kutatás számára egyedül kielégítő eredeti szövegben közölni, a szélesebbkörű érdeklődést pedig a gazdag anyagú bevezetésre utalni. V. azonban ezzel a könyvével is kétségtelenül jó munkát végzett és határozottan igen sok becses részlettel gazdagította történeti tudásunkat.

Tóth László.

Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. (1672—1732.) Kalocsa, 1933. 8°. 332 l. + 1 leszármazási táblázat.

Csáky Imre kimagasló alakja a XVIII. század eleji magyar közéletnek. Tevékenysége rendkívül széleskörű és sokágú: az egyház bíbornoka, egyházmegyéinek építője, a katolicizmus terjesztője, a trón hűséges támasza, az országgyűlés vezérszónoka, a reformbizottságok elnöke, s mint ilyen, számos közgazdasági, közigazgatási, katonai és jogi újításnak (pl. magyar haditanács, helytartótanács, kerületi táblák, folyamszabályozás, telepítés eszméjének) kitartó harcosa, családjának hűséges támogatója, alárendeltjeit megbecsülő, európai látókörű főúr. Életútja külföldi tanulmányokon, plébánosi, alkancellári, püspöki, érseki munkásságon, kuruc küzdelmeken, országgyűlési és bizottsági

vitákon, udvari intrikákon, pápaválasztásokon, sikereken és nélkülözéseken vezet keresztül és a jogosan remélt prímási szék helyett mellőzésben és csalódásban végződik. Ezt a nagystílű és a kor minden kiemelkedő eseményével összefonódó életet írja meg M., ezt használja fel a kor széleskörű megismertetésére is. Terjedelmes munkájának nagy erényei, de nagy hibái is vannak.

Elismerést érdemel mindenekelőtt a bevezetés, a Csáky-család történetének vázlata és a leszármazás pontos felkutatása, mely több szempontból módosította az eddigi eredményeket. Ugyancsak kiváló munka Csáky bíboros életének részletes tárgyalása is, mely úgyszólván napról-napra nyomon kíséri hősét és annak mindenirányú tevékenységére figyelemmel van. Ennek az aktivitásnak még futólagos áttekintése is meggyőz arról, hogy ez az életrajz nem volt kis feladat, megírása pedig nem csekély érdem. Minthogy az események indokait csak a háttér tüzetesebb megvizsgálása derítheti fel, M. a bíbornok működésével kapcsolatban azzal csak lazán összefüggő területeken is kutatott és itt is jelentős új eredményekhez jutott. Elég itt csak az egyháztörténelmi vonatkozású részekre: a Csáky—Telekessy viszály új megvilágítására, az oláhok és rácok katolizálásának tárgyalására, az egyházmegyék, szerzetesrendek, plébániák, püspöki székhelyek fejlődéséhez szolgáltatott értékes adalékokra utalnunk. De mindezeket a benyomásokat háttérbe szorítja az az elismerés, amelyet M. páratlan buzgalommal végrehajtott, széleskörű kutató munkája feltétlenül megérdemel. Az igazság megismerésére való kitartó törekvés még akkor is kiváltaná a megbecsülést, ha szerző nem iparkodnék a hatvan levéltár és harmincezer cédula említésével műve nagy méreteit hangsúlyozni; a fárasztóan sűrű szedésű tekintélyes kötet minden lapján kitűnik az előadást megalapozó anyaggyüjtés impozáns volta.

Ez a megállapításunk azonban nemcsak dícséretnek, hanem kifogásnak is érthető: a munka elsőnek szembetűnő hibája éppen az, hogy az anyag terjedelme nagyon is észrevehető. A cím még nem jogosít fel arra, hogy a bíbornok életének örve alatt a XVIII. század részletes monografiáját adja a szerző. Ebben az esetben a cím megtévesztő és a főhős háttérbe szorul. Csáky életrajzának a korrajz fejezeteivel kettétört leírása elég bizonyíték arra, hogy M. nemcsak túlméretezte munkáját, hanem az anyagot sem tudta rendszerbe foglalni. Az első negyven év élettörténetét követi Csáky javadalmainak és magánjavainak külön-külön tárgyalása (egymásutániságot egymásmellettiség), azután egy kronológikus rendbe illeszkedő fejezettel megszakítva a kor teljes keresztmetszete, hogy a bíbornok utolsó éveinek egyébként erősen hanyatló leírása ismét hosszmetszettel (egymásutániság) zárja le a munkát. Ez a rendszernek nem nevezhető sorrend maga is mutatja, hogy a Csáky-életrajzot elfojtó enciklopédiát a szerző azért írta meg, mert feladatát hibásan fogta fel. Ugyancsak erre vezethető vissza a nézetünk szerint fölösleges részek sokasága is (javadalmak, lakosztályok, gazdaságok leltárainak, alispánok,

kanonokok névsorainak, katonai létszám- és zsoldlistáknak felvétele, III. Károly udvarának leírása stb.). De vannak a túlméretezésnek más hátrányai is. Ha ugyanis a szerző a monográfia nagy feladatát veszi vállára, nemcsak szerkezetileg kell uralkodnia az anyag fölött, hanem úgy is, hogy egyrészt a történettudomány minden ágára kiterjedő szakértelemmel meg tudja állapítani minden adat igazi értelmét, másrészt higgadt értékeléssel ki tudja jelölni minden állítás megfelelő helyét a kor helyesen megrajzolt képében. M. munkájánál azonban mind a szakértelem, mind az értékelés terén hiányok és hibák mutatkoznak.

A szakértelem hiánya különösen a jogtörténeti vonatkozásokban szembetűnő. A koronázás M. szerint „a rendi kiváltságoknak ünnepélyes elismerése" s ezért „nyilvánvaló a magyar állam közjogi egységének hiányossága". (? 150. l.) Az országgyűlésen kilátástalannak tartja a megyei követek küzdelmét, mert a városi és káptalani követek számszerint többen voltak a megyeieknél (262. l.), pedig ekkor már a városok csak együttesen rendelkeztek egy szavazattal s így a nemeseké volt a többség. A törvények hódolatteljes stílusából tényekre következtet (155. l.), panaszaik általánosításával túlsötét korrajzot ad, persze a köznemesség rovására (200. l.), a bajok említését meglátja, de ugyanabban a cikkben a remédiumot nem (190. l., az 1723 : LXIII. cikkre nézve). A törvények intenciójának teljes félreértése különösen az 1723 : XI., XII. cikkek értékelésénél tűnik fel : az enyhébb büntetések felé irányuló jogfejlődést kodifikáló törvények, melyek az eléggé méltányos Bencsik-javaslat alapján számos esetben helyettesítik más büntetéssel a fej- vagy jószágvesztést (nota infidelitatis), szerző beállításában azt mutatják, hogy a nemes terménye szent és sérthetetlen, mert felgyújtását szigorúbban sújtják, mint a szülők megverését (noha a törvényben nem áll a *nemes* szó !), másrészt azt, hogy a hadbavonulni vonakodók büntetésének enyhítésével az országgyűlés a hazafúi kötelességek semmibevételét nyiltan elismeri ! (166, 194. l. ; hasonló a 192. l.-on az 1723 : CXI. cikkről.) Ez a beállítás csak abból származhatik, hogy M. egy előre elképzelt tétel — a nemesek alávalósága — érdekében sorakoztat fel minden lehető adatot s így nem akarja megérteni azok igazi jelentését.

Nem esik ilyen súlyos beszámítás alá, de szélesebb körben érvényesül az igazságszolgáltatás fejlődésében való járatlanság. Az 1712. országgyűlés Systemája M. szerint „a megyei törvényszékeket a pozsonyi főtörvényszékek alá rendeli" (151. l.), noha abban ilyen intézkedés nincsen, mert nem is lehetett. (Megállapodott pozsonyi „főtörvényszékek" nem voltak, az „alárendelés" pedig csak a fellebbezést és a nagybírák utasítási jogát jelentheti, ami eddig is megvolt.) Az 1715 : XXVIII. t.-cikkből azt olvassa ki, hogy „a megyék gyakran az ítélőmesterek elé utalnak olyan pereket, melyek nem tartoznak hatáskörükbe, hogy ezáltal az ítélőmesterek nagy költséget okozhassanak" (200. l.). Pedig a törvényből az tűnik ki, hogy éppen a megyék rovására bitoroltak egyes ügyeket az ítélőmesterek, nemhogy a megyék segítették volna őket a felek megterhelésére! Betetőzi mindezeket a köznemesség megvádolása az igazságtól való irtózással, igazságtiprással ; „az igazságügyből éppen csak az igazságot vették el", „csak csellel sikerült az igazságszolgáltatásba egy kis igazságot csempészni", „a megyei köznemesség . . . semmitől sem irtózott jobban, mint az igazságnak a törvénykezésben való

érvényesülésétől". (9, 10, 151, 199, 200, 261, 266. l.) A kérdést azonban paradoxonok nem oldják meg s éppen végletes beállításuk ingatja meg hitelüket. A valóságban az 1712. országgyűlésen a nemesek javasolták még Csáky előtt a megyei bíráskodás egyszerűsítését, közülük s nem a távollevő mágnások követei közül kerültek ki a modern, de nemesellenes Csáky-Systema támogatói, sőt az elfogadásra nagyrészük hajlandó is volt, mikor Nádasdy püspök elrontotta a szépen induló megegyezést. Lányi Pál naplója (Múz. Quart. Lat. 378.) mindezt világosan tanusítja. S ha óvatosabbak voltak is a rendek, azt eléggé indokolttá tette az előző korszak törvényes bíróságainak szünetelése és idegen, törvénytelen fórumok (udvari marsallátus, kancellária, kamara, haditanács) megerősödése. A Bécsből jövő újításoktól nem ok nélkül lehetett félni. A *magyar* érdek éppúgy szólhatott a konzervatívizmus, mint az újításvágy mellett. M. rendi érdek — igazságtalanság, királyi érdek — igazságosság egyenletei tehát nagyon elhamarkodott ítéletek. Szerinte az 1729-es törvényhozás perrendtartása is nyitott kaput hagyott az igazság eltávozásának (202. l.), hiszen „az egész feudális társadalmi rend az igazságtalanságra volt felépítve". (151. l.)

Mindezekből a kellően meg nem alapozott állításokból az tűnik ki, hogy a szerzőnek fogyatékos a szakértelme, ellenben túlteng benne a nemesellenes érzelem. Ez a tendencia az alapvető fogyatkozása M. értékelésének. Értékmérője a jobbágyság szempontja. Szerinte a jobbágyság megérett a felszabadításra, melynek legfőbb akadálya a köznemesi elnyomás. Aki a jobbágyokat segíti, támogatja, mint a király vagy Csáky bíbornok, magasztalásban részesül, aki fejlődésük útjába áll, becsmérlést érdemel. Az egyház feudális (222. l.), a Csákyra nem hallgató mágnások irtóznak az igazságtól (151. l., sokhelyütt téves jellemzéseik 160., 161. l.), a köznemesek pedig valóságos gonosztevők (maleficusok : 203. l.). Az idézetek tömegével lehetne csak teljes képet adni arról az útálatról, amellyel M. a köznemességet tárgyalja. A nemes irtózik az igazságtól, tobzódik a jobbágyüldözésben ; királygyűlölő, lokálpatrióta, szűklátókörű és maradi, kinek a kevés reform is sok és megbuktat minden haladást ; az ország integritásáért csak azért küzd, hogy földhöz jusson ; Budavár felszabadítását legalább is közönyösen nézi ; mindenhez hozzájárul, csakhogy a honvédelmi szolgálatot és az adófizetést elkerülhesse ; a katonai excessusokon nem azért háborodik fel, mintha a gyűlölt jobbágyot sajnálná, hanem azért, mert a jobbágyot tulajdonának tekinti ; a kamarától nem kér költségvetést, hiszen úgysem ő fizet adót ; országos ügyekben rendszerint tájékozatlan, mert csak a saját sérelmeivel foglalkozik ; önkényesen megakadályozza az udvari kamara jóindulatú törekvéseit ; a szerzetesrendeket jobbágyelnyomáshoz használja fel, de csak addig támogatja, amíg pénzbe nem kerülnek. (9., 10., 128., 137., 140., 155., 162., 163., 166., 171., 173., 178., 192., 193., 198., 205., 234., 236., 261. l.) „Primitív, sanguinikus temperamentum, túlfűtött önérzet, hiúság, büszkeség, dac, gőg, öntetszelgés, a birtok vagy esetleg a vármegye határáig terjedő látókör,

politikai hallucinálás, határtalan jobbágygyűlölet és az erkölcsi jó iránti közömbösség: együttvéve az átlagos köznemes lélek jellemző vonásai. Evés, ivás, jobbágyverés és szeretkezés: hegemonizált ösztönéletének formái." (196. l.) Ez az elrettentő típus egyedül a Tripartitumot olvassa s ebből szív magába „száraz, élettelen, fejlődésellenes jogászszellemet". (236. l.) Ezért M. fölényes gúnnyal és megvetéssel tárgyalja „a nemesség szent evangéliumát", sőt ezt teszi felelőssé a haladás elgáncsolásáért, hiszen ebbe nyúlnak le Verbőczi rendi nemzete uralmának jogi gyökerei (166., 192., 236., 298. l.); örömmel említi meg, hogy „egy század alatt ki is száradt ezen uralomfa" (167. l.). A haladás lassú menetéért csak a köznemesség felelős: „a tekintetes és nemes vármegye másfélszázaddal marasztalta le a magyarságot az európai fejlődésből", sőt a megyei nemesség az oka Világosnak és Trianonnak is (157., 179. l.).

Hogy ezek a jellemzések a XVIII. század arcának nem hű rajzát, hanem teljesen hamis és torz képét adják, az kétségtelen. A végletes állítások nem szorulnak cáfolatra, mert annyira elfogultak; az igazságügyi vonatkozásúakon kimutattuk felületességüket is. Csak azon lehet csodálkozni, hogy a szerző gondolkodás nélkül alkalmazza a XIX. század liberális szemléletét, a haladás értékmérőjét egy teljesen ellenkező világnézetű korra, tekintet nélkül arra az alapvető elvre, hogy minden kort önmagából kell megismerni. Természetes, hogy így ferde képet kapunk, hiszen a XVIII. századeleji köznemességtől elvárt jobbágyfelszabadítás Nyugaton is csak a francia forradalommal indult meg s annak eszméi csak félszázad multán hatották át annyira a magyar társadalom vezető rétegét, hogy végrehajtásra kerülhetett a sor. Ez a történelemellenes szemlélet, melyet M. legnagyobb erényének tart, a valóságban legsúlyosabb botlása. De hogyan is követelhetné joggal a jobbágyságnak politikai szerephez való juttatását, mikor annak a társadalom fejlődésére gyakorolt állítólagos nagy hatását ő maga sem tudja velünk elhitetni s a szűkszavú, idegen szavakkal az érthetetlenségig zsúfolt magyarázata (195. l.) még a történelmi materializmus dogmáira támaszkodva sem tud bennünk meggyőződést kelteni, csak kételkedést.

Már nem ilyen világos annak a tételnek téves volta, hogy a reformokban Csákynak kezdeményező és vezető szerepe van, a nemes követeknek pedig csak hátráltató és akadályozó funkciójuk. Vagyis az a kérdés, valóban olyan kiemelkedő helyen áll-e Csáky a kor újítási mozgalmaiban. Erre egy olyan bizottságnak a működése ad választ, melyben Csáky vezetése alatt túlnyomóan köznemes tagok munkálkodtak: a törvények és a törvénykezés javítására kiküldött Systematica Commissióé. (1715: 24. t.-c.) M. szerint a bizottságban „csak" Esterházy Imre püspök, Károlyi Sándor, Koháry István országbíró, a személynök és a tábla tagjai rendelkeztek Csákyn kívül jogi tudással, ezért a kiegészítést Csákyra bízták, meghagyván neki, hogy hívja meg a kancellária megbízottait és a jogi doktoro-

kat is(!) a tárgyalásokra. Csáky állította össze a jogi rendszer nyersanyagát és az 1723. évi döntő vitában ő fogadtatta el annak lényegét, egyenként szerelve le az országgyűlés hangadó tagjait (200., 256., 266. l.). A valóságban a bizottság összetétele egyáltalán nem volt „fogyatékos", hiszen abban az említetteken kívül Benesik professzor, Prileszky és Skaricza kiváló ügyvédek is helyet foglaltak s a kiegészítést a király távolról sem bízta Csákyra, hanem kijelentette, hogy *egy* kancelláriai tanácsost és *egy* doctor iurist maga fog még kijelölni, amit meg is tett. (1716. nov. 3. leirata, Régi orsz. ltár Lad. Q. Fasc. A. Nr. 1.) A jogi rendszer vázlatát a *köznemes* Prileszky, nyersanyagát a *köznemes* Szluha állította össze, Csákynak csak irányító szerepe volt, de minthogy betegeskedése miatt alig egy-két ülésen jelent meg és nem rendelkezett kellő energiával, akaratát sokszor nem is tudta keresztülvinni. (A bizonyító anyagot máshelyütt kívánom bővebben kifejteni.) Az 1723-i országgyűlésen pedig nem Csáky agitációja, hanem Esterházy Imre és Mannagetta munkája, de főleg a király leiratai szerelték le az ellenzéket és buzdították a hűségeseket. (Ilyet kapott Csáky is, de ezt M. egészen rossz összefüggésben hozza : 268., 269. l.) Mindebből láthatjuk, hogy M. a köznemesség rovására túlságosan kiemeli Csáky alakját, pedig a valóságban a nemesek is tudtak dolgozni az igazságért, Csáky viszont sokkal gyengébb akaratú ember volt, semhogy „a XVIII. század Széchenyije" lehessen (9. l.).

Aki a mágnások elitje és a köznemesek zöme közti mérleget ilyen egyoldalúan állítja föl, aki egyrészt az ideális gondolkozású Csáky és a nemesség, másrészt a kiváltságos és a jogtalan osztály közt olyan mély szakadékot lát, természetesen nem ismerheti el az egész társadalmat átfogó barokk-szellemet a kor szellemének. De ez a mesterséges széttagolás őt magát is képtelenné teszi egységes korszellem megjelölésére. Csak azt állítja, hogy a kor *nem* hanyatló, *nem* is barokk, de hogy *mi*, arra nem ad feleletet (243., 244. l.). Így tehát nincs mivel vitatkoznunk. Nézetünk szerint a kor megnyilvánulásaiból sokkal meggyőzőbben mutatta ki a barokk-szellemet Szekfű Gyula (Magyar Történet VI. 130. skk. l.), semhogy azt M. félreértésen alapuló és propagandisztikusan beállított adatai alapján kétségbe kellene vonnunk. Miért ne viselhetnék a kor építkezése és egyéb alkotásai ugyanazt az elnevezést, ha a bennük kifejeződő szellem, a hazafias (királyhű és rendi), vallásos, a multat és a hősiességet tisztelő barokk-szellem azonos, mikor például a renaissance-kultúra elnevezés már régen vitán fölül áll.

Végső feladatként M. munkájának értékét kell megállapítanunk. Ő maga meg van róla győződve, hogy a helyérdekű (79., 85. l.) és alkotmánytörténeti fikciókat kergető (133. l.) történetírással szemben egy új társadalmi és történeti szemlélet kifejezését adja (298. l.), gr. Csáky Imre előszava pedig a kuruc történetírás elítélésével emeli ki M. érdemeit. Ha nem is vonhatjuk kétségbe a munka modernebb (helyenkint túlságosan szociális

ízű) felfogását, ez nem érvényesül mindenütt és nem jelent feltétlenül érdemet. A helyérdekű történetírás szerintünk nem olyan veszedelmes, mint az osztályérdekű; az alkotmánytörténeti fikciókat nem védelmezzük, de le kell szögeznünk, hogy M. maga is felállít ilyent (166. l.) s ezáltal elveszti a jogot, hogy kontároknak bélyegezze azokat, akik „még mindig Timon könyve alapján fertőzik a jogászokat" (312. l.); az új szemléletbe pedig nehezen illik bele az elavult történelmi materializmus tétele a társadalmi fejlődés szükségképeni voltáról (195. l.). Végül a kuruc történetírás hibái még nem adnak okot arra, hogy M. teljesen labanc-szellemben tárgyaljon a Rákóczi-felkelésről. Végelemzésben tehát a munka impozáns méretű anyaggyüjtése dacára sem szolgálja szerző szándéka szerint a történeti igazságot.

Bónis György.

Kretschmayr, Heinrich: Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt. 3. Bd. Vom Sturz des Directoriums in publicis et cameralibus (1760/61) bis zum Ausgang der Regierung Maria Theresias. Aktenstücke. Bearbeitet von **Friedrich Walter.** (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 29.) Wien 1934. 8° VIII+478 l.

Az osztrák központi kormányszervek történetét ismertető munkának legújabb kötete, melynek feldolgozója új munkatárs, szervesen kapcsolódik a korábbiakhoz. Az első rész I. Miksától 1749-ig haladt s egy kötetben történeti feldolgozást, kettőben iratokat hozott. A második részt, amely 1848-ig terjed, öt kötetre tervezik. Az első itt is történeti feldolgozás lesz, a további négy iratokat ad. A most megjelent kötet Mária Terézia uralkodásának két utolsó évtizedét öleli fel, annak legfontosabb hivataltörténeti aktáit bocsátva közre.

Az időbeli elhatárolást, bár Mária Terézia uralkodását háromfelé szakítja, természetesnek kell tartanunk. Az uralkodói hatalom az örökös tartományok rendjeivel vívott küzdelmében 1749-ben döntő sikert ért el, aminek gyakorlati jelentősége elsősorban az volt, hogy a rendek az adót nem évenkint, hanem tízévenkint ajánlották meg. A rendi hatalmat, mely minden téren hanyatlóban volt, a központi kormányszékek közül a kancelláriá képviselte. Ennek a jelentősége is csökkent. Gróf Haugwitz az uralkodói hatalom és a rendiség erőviszonyának következményeit vonta le, amikor 1749-ben keresztülvitte a cseh és az osztrák kancelláriák egyesítését, majd az új cseh-osztrák kancelláriát, miután az igazságügy intézését kezéből kivetette, Directorium in publicis et cameralibus néven a legfőbb pénzügyi hatósággal egyesítette.

1749-től 1760-ig Haugwitz volt a monarchia belügyeinek legfőbb irányítója. Szilézián osztrák kézen maradt részén próbálta ki először azt a közigazgatási rendszert, amit azután a központi hivataloknál is megvalósított. Haugwitz rendszerét 1761-ben az ú. n. Kaunitz-rendszer váltotta fel; ettől kezdve a monarchia belügyeire is Kaunitz hercegnek volt a legnagyobb

befolyása. W. kiadványában ennek a két rendszernek a küzdelme áll az előtérben. Hogy e rendszereket megérthessük és értékelhessük, szemügyre kell vennünk az államügyeket a XVIII. század közepén.

A külügyek intézése élesen elvált a belügyekétől, annál nehezebb határvonalat húzni a belügyek egyes fajtái között. Talán legjobban sikerül rendszert vinnünk az egyes ágak bonyolult hálózatába, ha megkülönböztetjük az uralkodó és az ország viszonyából származó közügyeket (provinciale vagy publico-politicum) az eredetileg tisztán uralkodói magánügyektől (camerale). A kettő határterületén vannak a hadügyek (militare). Az egyes ágak fejlődésének nyomonkövetése most nem lehet célunk ; egyszerűen megállapíthatjuk, hogy mindegyik főágból több mellékág hajtott ki, s ezek egymással olykor összefonódva külön életet éltek a XVIII. század közepén. A provinciale köréhez tartozott többek között az igazságügy (iustitiale) és az adóügy (contributionale) a kancelláriа alatt, valamint a gazdaságügy (commerciale) 1746 óta külön hivatal alatt. Haugwitz elgondolása — porosz mintára — az volt, hogy a gazdasági és az adóügyeket össze kell kapcsolni a kamarai ügyekkel, hogy így az egész birodalom pénzügyi irányítása egységes legyen. Az igazságügyet külön hivatal alá rendelte (Oberste Justizstelle), a kancelláriа többi ügyét pedig a Directorium in publicis et cameralibus néven felállított új hatóság hatásköréhez csatolta. A Directorium hatáskörének másik részét a kamara ügyköre adta. Ez az ügykör már többszörös csonkításon ment keresztül, a kamarai jövedelmek tekintélyes része zálogban volt s ezeket az elzálogosított jövedelmeket külön hivatalok kezelték. Az udvari kamara azért a Directorium felállítása után sem szűnt meg, a pénz- és bányaügyek, valamint a magyar ügyek tartoztak alája.

A Directorium volt Haugwitz rendszerének a lényege, alapgondolata pedig az állam gazdasági és pénzügyigazgatásának egységesítése. Az ötvenes években hozzácsatolták a gazdaságügyet (commerciale) és a hadseregellátás ügyét (commissariaticum) is. A hétéves háború követelményeinek azonban nem tudott megfelelni. Ennek okát a rendszer alapos vizsgálata hivatott felderíteni. W. szerint békerendszer volt, a háború nyomása alatt más rendszer is összeroppant volna. Tény, hogy Haugwitz nem tudta teljesen megvalósítani elgondolását. A Directorium nem bírt minden pénzügyi hatóságot magába ölelni. Munkaköre viszont még így is túlságosan megduzzadt, azt nem volt képes tökéletesen ellátni. A háború hatása alatt először a hadseregellátást kellett hatásköréből kivenni, 1760—61-ben pedig sor került teljes feloszlatására.

Ezt a munkát Kaunitz végezte el. Ő is szükségesnek tartotta, hogy a monarchia vezetése egységes legyen. Éppen az egység biztosítására létesítette 1760-ban az államtanácsot. Haugwitz a Directoriumban, egy hivatalban törekedett az egységre, Kaunitz azt egy a hivatalok fölött álló tanácsadó testületben valósította

meg. 1760-tól kezdve minden hivatal javaslatai az államtanács elé kerültek, az államtanács véleményt adott azokról, s csak azután döntött az uralkodó. Az államtanács elméletben sokkal magasabbfokú egységet jelentett, mint a Directorium, hiszen valamennyi hivatal fölött állt, míg a Directorium csak egy volt, bár messze kimagasló, a többi között. A gyakorlatban az államtanács sem működött kifogástalanul, javításáról állandóan tárgyaltak.

Az államtanács működése feleslegessé tette a Directoriumot, a benne egyesített hivatalok visszanyerték korábbi önállóságukat. Először a hadseregellátás került önálló vezetés alá (Militär-Ökonomie-Hofkommission), hogy azután 1762-ben a Generalkriegskommissär alatt visszaolvadjon a haditanácsba, ahonnan eredetileg kivált és csak elszámolással tartozzék a pénzügyi hatóságoknak. Újra önállósult a cseh-osztrák kancelláriа, hatáskörе azonban szűkült. Az igazságügy az Oberste Justizstelle alatt maradt, a gazdaságügy szintén külön hivatalt kapott újra : a kereskedelmi tanácsot. A kancellária megmaradt régi teendői közül legjelentősebb volt az adóügyi tárgyalás a rendekkel. Az udvari kamara visszanyerte hatáskörének a Directoriumra szállott részét, szervezete azonban nagy változáson ment keresztül, s ez az újítás az államtanács felállítása mellett a Kaunitz-rendszer legnagyobb teljesítménye.

Az újítás elgondolója gróf Zinzendorf Lajos volt, Kaunitz csak megvalósította azt. Az újítás lényege az volt, hogy a pénzügyigazgatásnál nem tárgyi, hanem szervezeti megosztásnak kell érvényesülnie. Korábban az állam jövedelmei részekre szakadozottan állottak egyes hivatalok alatt, egy részük a Directorium, más részük a Banco, ismét más az udvari kamara alatt. Ezek a hivatalok az alájuk rendelt jövedelmekkel kapcsolatban minden ügyet intéztek : a szellemi irányítást, a pénztári ügyeket és a számadást is. Zinzendorf elgondolása szerint külön hivatal intézi az összes jövedelmek szellemi irányítását, külön a pénztári ügyeket, s végül külön az elszámolást. Ez a szervezeti megosztás a korábbi tárgyi elkülönüléssel szemben a hivataltörténetben kétségtelenül magasabb fejlődési fokot jelentett. Tökéletesen megvalósítani azonban nem lehetett, éppen ott nem, ahol a legszükségesebb lett volna, a szellemi irányításnál, mivel a jövedelmek zálogosait az irányításból nem lehetett kizárni. Az irányítás így megoszlott a Hofkammer, a Banco és a Ständische-Kredit-Deputation között. A pénztári ügyeknél hasonló volt a helyzet. Itt csak az jelentett különbséget, hogy a legfelső kezelő hivatalnak, a General-Kasse-nak ugyanaz a személy : Gr. Hatzfeld állott az élén, aki a Bancot és a rendi hitelbizottságot vezette. Csak az elszámolást intézte egységesen a Rechenkammer vezetője : Zinzendorf új elszámolási módszere szerint.

Az új rendszernek ugyanazzal a nehézséggel kellett megküzdenie, mint Haugwitz rendszerének : teljes megvalósulása nem sikerült. Sorsát már ez a körülmény megpecsételte, azután az,

hogy tökéletes ügymenetet kívánt, gyorsaságot, határozottságot, csupa olyan dolgot, ami nem volt sajátja a Habsburg-bürokráciának. Elméleti értékét ez nem rontja, sőt emeli, gyakorlatilag azonban azt eredményezte, hogy az ügyek az egyes hivataloknál összetorlódtak. Az ügykörök nem váltak tisztán széjjel, hatásköri összeütközések támadtak; különösen a Rechenkammer ellen merült fel sok panasz és Zinzendorfnak szemére vetették, hogy az ellenőrzést nem utólag, hanem előzőleg akarja gyakorolni. Általában sok volt a személyi természetű nehézség. Még túlságosan nagy volt a személyek jelentősége. A hivatalok hatásköri alakulása rendszerint személyi változásokkal állott kapcsolatban. Hivatalok olvadtak össze és váltak szét a szerint, hogy közös vezető alá kerültek, vagy változás állott be vezetésükben.

Mindezen okok következtében 1765-ben módosítani kellett az 1761-es elgondolást. A módosításban — W.-ral ellentétben — nem Haugwitz rendszeréhez való visszatérést látunk, hanem Kaunitz rendszerének alakítását a helyzethez. A reform hordozója — Zinzendorfra és Hatzfeldre támaszkodva — most is Kaunitz volt. Elsősorban a pénzügyigazgatás szellemi egységét biztosították, amennyiben a Hofkammer és a Banco közös vezetés alá került; Hatzfeld lett az új kamaraelnök. A rendi hitelbizottságnak szintén Hatzfeld volt az elnöke, de ennek a hivatalnak a jelentősége megcsökkent és 1768-ban meg is szűnt. A kamarába olvadt a Generalkasse is, független maradt azonban a Rechenkammer. Az igazgatás és ellenőrzés szétválasztásának elvét tehát, ami az 1761-es reform lényege volt, fenntartották. A pénzügyigazgatás így két szervre támaszkodott: a kamarára és a számvevő kamarára. A kamara jelentőséget és vele a pénzügyi egységet növelte, hogy a kancelláriától alája került a contributionale, a kancellária viszont megkapta a commercialet. Ezután lényeges változás csak 1773-ban történt, amikor a Hofkammer és a Rechenkammer összeolvadt. Zinzendorf szisztémája együtt bukott meg elgondolójával, ez azonban elméleti jelentőségét nem csökkenti. Az udvari kamara így egymagában egyesítette a pénzügyi igazgatás minden ágát és fokát. A Directoriumtól annyiban eltért, hogy mellette működött a cseh-osztrák kancellária, sőt 1771-ben, amikor minden hivatalnál nagy személyi változások voltak, visszakapta a contributionalet, ami az 1771-ben a kamarához csatolt, de 1776-ban visszakerült commercialeval a kancelláriának is jelentős szerepet biztosított a gazdasági élet irányításában.

Kancellária és kamara: ez a két hivatal igen gyakran változott az 1760—80-as években. Mellettük a többi központi hivatalnak: Staatskanzlei, Hofkriegsrat, Obriste Justizstelle, Studienhofkommission (1760-ban vált ki a Directoriumból, 1778-ban a kancelláriába olvadt) aránylag változatlan volt az élete. A központi hivatalokban végbemenő változásoknak rendszerint változások feleltek meg az alsóbb hivataloknál is, de ezekre a közölt iratokban csak töredékes utalásokat kapunk.

Körülbelül ebben foglalható össze az a kép, amit a központi

hivatalokról nyerünk W. aktakiadványából. Javaslatok, ellenjavaslatok, bírálatok, utasítások váltják egymást a kötetben. Közben a kiadó magyarázó megjegyzései, amik az iratokból nyerhető töredékeket egységes egésszé hivatottak összefoglalni. Ez azonban nem sikerül. Magáról a tárgyalások menetéről sem értesülünk teljes pontossággal. W. ezt azzal okolja, hogy a szóbajövő iratok nagy része feldolgozás közben elpusztult 1927-ben, az igazságügyi palota égésekor. A változások létrejöttét sem látjuk egész világosan, az egyes államférfiak szerepe sem teljesen tisztázott, az uralkodóé pedig úgyszólván a homályban marad. Ez is az iratok elpusztulásával magyarázható. A megmaradt iratok közül W. a legfontosabbakat kiadta, a többit jegyzetben jelezte, hogy — amint mondja — a hivatalok történetírójának ne kelljen újra az egész anyagot átnéznie. Ezt a munkát az eljövendő történetíró még sem kerülheti el. A kiadott és felsorolt iratok alapján egyetlen hivatal történetét sem lehet megírni. Azok alapján csak töredékes képet kapunk az egyes hivatalok ügyköréről, szervezetéről. A tisztviselőkről, akik az életet jelentették, a hivatali életről, a működésben lévő hivatalról csak sejthetünk valamit a közölt iratok alapján. Őszintén meg kell mondanunk: az iratközlést nem tartjuk szerencsés megoldásnak. Ezt különösen hangsúlyoznunk kell akkor, amikor a magyar hivataltörténet még a kezdet kezdetén áll, s esetleg a Fellner—Kretschmayr mintájára készül elindulni. Olyan hivataltörténetre van szükségünk, amelynek írója elmélyed a kérdéses hivatal iratanyagába és abból vonja le megállapításait, nem pedig a hivatalokról folyt tárgyalások és döntések esetlegesen és hiányosan fennmaradt emlékeiből. Nem mondhat például a történetíró ítéletet — amint azt W. megteszi — az államtanács működéséről, ha az államtanács iratanyagát nem tanulmányozta át, s csupán egyes hivatalszervezési tárgyalásokra vonatkozó iratokat vizsgált meg. Hazai viszonyaink között nem engedhetjük meg azt a fényűzést, hogy hatalmas köteteket töltünk meg iratokkal, s amellett a hivatalok élete, amiről a köteteknek beszélniök kellene, szinte teljesen homályban marad. Amikor a magyar hivataltörténet megalapozására kerül a sor — ami tudvalévőleg a Fontes-sorozatban készül valóra válni —, a feldolgozókat ne befolyásolja a Fontes iratközlő jellege, ne iratkiadásra törekedjenek, hanem a legrészletesebb feldolgozásra — ami a magasabb általános szempontokat természetesen nem zárja ki —, s ha idegen példát keresnek, ne Fellner—Kretschmayr kiadványát, hanem Lothar Gross nemrég megjelent kötetét kövessék. **Ember Győző.**

Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István naplói. III—IV. k. Budapest, 1932—1934. Magyar Történelmi Társulat. 8°. LXXVIII+810; LXXI+754 l.

A „Fontes" sorozat V. gondozásában és bevezetésével ellátott két hatalmas kötetét mindenekelőtt a forráskiadványnál éppen nem jelentéktelen, bár merőben külsőleges szemszögből, a sajtóalárendezés technikai szempontjából kíséreljük meg vizs-

gálat alá venni. Az anyag összeállításában V. felfogásunk szerint túlságosan bőkezűnek bizonyult. A törzsanyagul szolgáló naplók mellett, melyeket a Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatainak megfelelően teljes szövegükben közöl, igen nagy helyet foglalnak el oly egyéb iratok, melyek csupán a naplók adatainak kiegészítését s az azokban felmerült kérdések további megvilágítását szolgálják. A III. kötet 777 lapra terjedő iratanyagából 397 lap a „Függelék". Az itt közölt anyagnak csak igen kis töredékét lett volna szükséges szószerinti és teljes szövegben adni. Egyrészt mert az iratok közül többnek, mint történeti forrásnak nincs oly nagy jelentősége, hogy az a teljes szövegben való közlésre érdemes volna, másrészt mert nem állnak a naplókkal szerves kapcsolatban. Így kifogásolható több szempontból az akadémiára vonatkozó iratok közlése is, melyek pedig 244 lapot foglalnak el. Ezek a naplókkal ugyan kétségtelenül vonatkozásban vannak, azonban a szorosan vett főcéltól mégis igen messze vezetnek. Egyébként is az idesorozott anyag teljesnek nem tekinthető — pl. az akadémia-alapításra vonatkozó első kísérletek és törekvések iratai közül csupán Bessenyei, Révay, Luby, Vay István és báró Prónay László műveivel, illetőleg tervezeteivel foglalkozik —, pedig úgy látszik, éppen ez a teljességre törekvés volt V. célja. Ezt mutatja, hogy Bessenyeinek csak egy évvel a III. kötet megjelenése előtt újból kiadott Jámbor szándék-át (Magyar Irodalmi Ritkaságok 4.), az országgyűlési írásokban vagy Kazinczy levelezésében fellelhető tervezeteket és nyilatkozatokat teljes szövegükben közli. De magát az elsőízben kiadott iratok nagyrészét is csak egészen speciális, az akadémia és akadémiai törekvések történetére vonatkozó kutatás használhatja. Bár egyáltalán nem tartjuk az itt kiadott gyüjtemény közlését a történettudomány sürgős feladatának, mégis — ha már kiadásra került — sokkal célszerűbb lett volna kiegészítve egészen külön sorozat önálló köteteként kiadni. A III. kötet összeállítási technikájával szemben a IV. kötetnél már határozottabban érvényesül az említett kiadási szabályok célzata s itt a legszükségesebb anyag közlésének elve nyomul előtérbe, de felfogásunk szerint a „Függelék" tartalmának jegyzetekbe szorításával és a bevezetés szövegébe való bedolgozásával még mindig lehetett volna a kiadást egyszerűsíteni s az egész művet könnyebben használhatóvá és áttekinthetőbbé tenni.

Széchenyi naplója — mint minden spontán megnyilatkozásokban bővelkedő, nem irodalmi céllal készült írásmű — telve van gyakran csak egészen futólagosan tett megjegyzésekkel, melyek bizonyos belső szaggatottságot eredményeznek. A naplók e tulajdonságán természetesen nem állt módjában a kiadónak változtatni, de kellett volna azon a külső töredezettségen, amely az olvasó teljes elmélyedését lépten-nyomon zavarja. Egyes oldalakon a különböző zárójelek egész tömegével találkozunk, ezek pedig a zavaró hatáson kívül a szöveg külső képét, a sorok összhangját is rontják.

E zárójelek túlnyomó része V.-nak a rövidítések feloldásában tapasztalható nagyfokú óvatosságából származik. Kiadása úgyszólván teljesen ragaszkodik a kézirat helyesírásához, sokszor interpunkciójához is s még a konvencionális rövidítések megoldását is csak zárójelek közé iktatva adja. Címek, hónapok, mérték- és pénzegységek rövidítései szerintünk minden jel nélkü feloldhatók volnának. A félbenhagyásos rövidítéssel írt, de kétségtelenül felismerhető nevek ugyanígy kiegészíthetők lettek volna. Az általánosan használt rövidítések mellett a napló természetéből folyó egyéni rövidítésekkel is felette gyakran találkozunk. Ezek leginkább tulajdonnevek sziglás rövidítéséből állanak. (Pl. Crescence, Zichy Károly, Wesselényi stb., akiknek nevét sohasem írja ki.) Mivel V. jegyzetekben úgyis adja a ritkábban előforduló neveknél a legfontosabb személyi adatokat, elég lenne talán a rövidítésre is csak ott hivatkozni. A gyakran előforduló neveket minden különös jelzés nélkül feloldhatónak véljük. Szükségtelennek tartjuk az elírt szavak helyes alakjának jegyzetben való kiigazítását — teljesen elegendő a szokott jel (!) használata —, valamint a teljes kelet naponkénti kiírását, hiszen az élőfejek állandóan mutatják az évet és hónapot, viszont a napot Sz. is rendesen feltünteti; ellenben az áttekinthetőség növelésére szolgálna a napok keltezésének kövér szedéssel való kiemelése.

Az elmondottak azonban mitsem vonnak le a naplók kiadásának jelentőségéből, sőt éppen azok használhatóságát szeretnék előmozdítani, hiszen a történelmi kutatás szempontjából a tervbevett Sz.-sorozat mielőbbi megjelenése valóban igen kívánatos volna. A naplók és levelezések kiadása nyomán eddig is értékes tanulmányokkal bővelkedő kiterjedt Sz.-irodalmunk remélhetőleg még mélyebbé és színekben gazdagabbá válik. Különösen Sz. gondolat- és reformrendszerének, valamint egész életműve kialakulásának és fejlődésének tanulmányozását várhatjuk tőle. Már eddig is néhány jólsikerült filológiai elemzés rámutatott azokra a hatásokra, melyek tanulmányai és olvasmányai nyomán Sz. világnézete kialakulásában szerepet játszottak. A naplók élményszerű benyomásokat rögzítenek meg és segítségükkel az államférfi és politikus mellett az ember alakja domborodik ki szemünk előtt.

Világos képét adják pl. a naplók Sz. *hivatástudata* kialakulásának. Míg az ifjú Sz.-nél a tett inkább csak a nagyúr játékösztönéből, szórakozó hajlandóságából, lelke belső bizonytalanságából, Crescence iránt érzett kezdődő szerelméből és a büszkeségből származó nagyság utáni vágyból születik meg,[1] későbbi éveiben tanítása abszolút eredménye éppen a „munka moráljának megteremtése" lesz.[2] Nemesi és arisztokratikus életszemléletét polgári életfelfogással átitatott olvasmányai és a polgári

[1] Halász G.: A fiatal Széchenyi. Nyugat. 1934. 543. skk. l.
[2] Pauler Á.: Széchenyi társadalmi erkölcstana. Sz. eszmevilága. II. 84. l.

jellegű külföldi technikai kultúra hatása gyökeresen átalakítja polgári értékelésű világszemléletté. A reformer Sz.-nél a munka és a cselekvés vágya nem csupán ösztönös menekülés útja lelkiismereti vívódásai elől és nem is csak „akcióra éhes, ideges, erkölcsi tökéletességet hajszoló életérzésének" következménye,[1] hanem a perfekció hitével összekapcsolt vallásos meggyőződésének, világnézete legmélyebb erének felbukkanó forrása. A cselekvés, teremtés vágyát az emberi lélek mélyén feltalált isteni szikra magyarázza. Az isteni szellemtől áthatott emberi lélekben Isten szólal meg, akinek ezzel a lélekkel terve van s rajta keresztül megy végbe, jut beteljesedéshez a folytonos teremtés végtelen világfolyamata. Az „ember, mint az Istenség szikrája, csak abban talál váltig eledelt, ha teremthet. Nézzünk a leghatalmasabbtul lefelé az egész emberi nemre sejtve, vagy sejdítlen teremt, vagy teremteni törekedik". A tökéletesebb szomjúhozása lelkünk legfőbb tulajdonsága, ez emel ki az állati sorból s biztosítja lelkünknek „egykori csodás erőre fejlendő hatalmát". A tökéletesebb elérése utáni vágyon kívül a munka jelentőségét más szempontból is hangsúlyozza. Ez szolgál az ember Isten rendelte céljai betöltésére. A rendeltetéstudat a hivatás és a kötelesség fogalmát építi ki. Sz.-nél, jellegzetes polgári felfogással, ez a hivatásbeli munka kerül az emberi élet középpontjába.[2] Crescence iránt érzett szerelme is hivatástudata kiépítését szolgálja. Ha Crescence az erény útján akar maradni, a feleség és anya hivatását, kötelességét kell teljesítenie. Hivatást és kötelességet keres tehát Sz. is, hogy méltóvá váljon szerelméhez s nem választhat kisebb feladatot, mint egy ország regenerálását.

De nemcsak a hivatástudat fokozatos fejlődés, a fogékony lélekre gyakorolt különböző élmények és hatások következménye Sz.-nél, hanem hivatásának felismerése is. Előbb a cselekvés kötelezettségét érzi, majd hazája regenerálása nagy munkáját vállalja feladatául. Éppen így közéleti tevékenységének első lépései inkább belső kényszer, mint tudatos elmélkedés eredményei. A reformátor Sz. tervszerűen és megfontolva cselekszik. Helyesen látja V., hogy Sz. bárhol utazik, mindenütt hazája van szeme előtt s „minden jót, amit lát, hazája érdekében lát." 1830-tól kezdve élete szinte szakadatlan tanulmányút. Magyarországi, aldunai, törökországi, valamint nyugati, különösen angliai utazásai mind a legkövetkezetesebb tervszerűség jegyében folynak le. Pl. angliai útjai alkalmából minden jelentősebb hidat különös figyelemre méltat, részletes vizsgálat alá vesz. Megfigyeléseit naplójába jegyzi s még a hidak fontosabb alkatrészeiről is vázlatokat készít. E mellett felkeresi a legelső szakembereket a részletkérdések és lehetőségek megbeszélése végett s így kellő elméleti és gyakorlati alapvetéssel, teljes tájékozott-

[1] Mint Skala I. : Gróf Széchenyi István és a magyar romanticizmus. Bp. 1932., írja. 17. l.

[2] Sz. gondolkozása jellegzetes polgári vonásaira bővebben Varga Z. : Sz. I., a polgár. Debreceni Szemle, 1934. szept.

sággal lép fel az álló híd érdekében. A technikai haladás irányában tanusított — de mégis sokoldalú — érdeklődése kiterjed az út- és utcakövezés módjára is, a hajózás lehetőségének megteremtése és a folyószabályozás érdekében pedig életét veszélyeztető alapos előtanulmányokat végez.

A magyar alkotmánnyal szemben tanusított elégedetlenségét többször kifejezésre juttatja naplóiban. Szerinte a magyarságnak nincs helyes fogalma a valódi alkotmány mibenlétéről; szükségesnek vallja a reprezentatív alkotmányos rend megvalósítását. Az alkotmányos élet kérdései különösen az 1825—27. évi országgyűlés alatt foglalkoztatják, de működése és érdeklődése hamarosan merőben gyakorlati célok elérésére terelődik át. Naplói folyamán végigvonul az a törekvés, hogy saját anyagi ügyeit minél észszerűbben rendezze. Kiadásai csökkentésére egészen aprólékos számításokat végez és nem hiányzik adott alkalommal a takarékosság törvényeinek áthágásáért az önmagának tett szemrehányás sem. A magyarság egyeteménél szintén a gyakorlati érzék kifejtését sürgeti s ennek hiányát korholja. A feudális, gazdaságilag immobil társadalommal szemben Sz. a tipikus polgári erények képviselője s magyar talajon ő szerez azoknak polgárjogot. Sz. már ezzel a tettével is a magyar koraliberális törekvések megindítójának tekinthető.

Sajátos vonása történetírásunknak, hogy Sz. tanítása és a koraliberális nemzedék viszonyának megítélésénél nem tud szabadulni azoktól az előítéletektől, melyek az egykor ellentétes álláspontot elfoglaló felek tisztánlátását megzavarták. Míg Sz. és a koraliberális nemzedék koncepciója ellentétes vonásairól, e sok tekintetben egészen személyes motivumokból felépülő ellentét kialakulásáról a következő kötetek anyagának új adatai alapján lesz időszerű szólni, most a rokontulajdonságok kiemelésére kínálkozik alkalom. Sz. rendszerének alapja tagadhatatlanul: vallásossága, mely azonban szakítva a felekezetek dogmatikai vitáinak kiélezésével, elsősorban a vallásosság erkölcsi oldalait állítja előtérbe. E tettekben nyilvánuló vallásosság kívánata és fontosságának hangsúlyozása nem idegen a koraliberális nemzedéktől sem, sőt éppen belőle fakad reformrendszere is. Történetírásunk elsősorban a francia hatásokat igyekszik e liberális nemzedéknél kimutatni, holott az angolszász vallásosságból fakadó reformrendszer hatása már a kortárs báró Eötvös Józsefnél tudatos volt. Nem szabad elfelejtkeznünk Troeltsch figyelmeztetéséről,[1] aki a liberálizmusban — ha nem is mindig tudatos — vallásos jellegű szociális ideák jelenlétére mutat rá. A vallásos érzés elszíntelenedése lassú fokozatossággal csak a 40-es évek második felében előtörő nemzedéknél következett be. E vallásos felfogás következménye a szabadság-fogalom tartalmában bekövetkezett változás. A nemesi társadalom a

[1] Protestantisches Christentum und Kirche in der Neuzeit. Kultur der Gegenwart. I. 4.²1909. 637. skk. l.

szabadságot a rendi alkotmányból fakadó jogok gyakorlásában látta. Sz. az egyéni erők kifejtésére kíván utat nyujtani, hogy minden ember résztvehessen erőivel a teremtés állandó folyamatának munkájában. Eötvös az emberben szintén az „isteniség edényét" látta s azt az eleven erőt, mely az emberiség és haladás céljait megvalósítja. A negyvenes évek elején a liberális nemzedék célja — mint Sz.-nél — az ember különféle tehetségeinek kifejtése. Nem az egyén korlátlan szabadsága áll rendszerük középpontjában; konstitucionálizmusuk célja éppen a közösségek és egyedek viszonyának pozitív szabályozása. Az emberi lélek emelését célozzák azzal, hogy erői kifejtésére utat nyitni törekszenek. Ez az óhaj áll e nemzedék közgazdasági törekvései, erőteljes gazdaságpolitikája és általában egész reformrendszere mögött. A koraliberális nemzedéket épp úgy áthatja a polgári erények tisztelete, fontosságuk tudata, mint Sz.-t. A liberálizmus keletkezésére ható erők között a külföldi történetírás legkiválóbb képviselői nem szégyeltek az akció és reakció egyszerű, de az emberi lélekből mégis kiirthatatlan törvényére hivatkozni. A magyar történetírásban ezzel szemben egy módszertani szempontból éppen nem helyes elv kezd gyökeret verni és történetírásunk számos képviselője Sz. túlzott álláspontjáról ítéli meg a helyzetet. Sz. ítélete kétségtelenül nem volt tárgyilagos akkor, midőn a kormányzat Magyarország iránt tanusított jóakaratában bízott, másrészt nemzetével szemben emberfeletti követelményeket támasztott, midőn azt várta, hogy a kényes és kiélezett kérdések elhallgatásával fogja a számára nyitvaálló kevés úton rejtett erőit érvényesíteni. Sz. belső átalakulására jellemző, hogy míg a Hitel megírása előtt készült jegyzeteiben gazdasági helyzetünk talpraállítását — igaz, itt elsősorban a gabonakereskedelem lebeg szeme előtt — csak a nemzetnek a vámok meghatározására gyakorolható jogától várja, az ugyancsak ebből az elgondolásból kiinduló és a kormány merev elzárkózására kirobbanó védegyleti mozgalommal élesen szembehelyezkedik. A „történelmi kórtan" kétségtelenül végzetesen helytelen útra téved, ha ezzel a tényezővel nem számolva, az elmult korok minden hibáját egyedül csak nemzeti gyengeségünkkel igyekszik magyarázni.

A negyvenes évek folyamán a közéletbe bevonuló ifjú nemzedék a kormánynak a magyar nemzet legelemibb kívánságaival szemben is elfoglalt merev, akadályozó politikájának hatása alatt állott. Szabadságfogalmuk elveszíti etikus tartalmát s a közjogi küzdelmek a szabadság alkotmányos jellegét domborítják ki. Stancsics szembehelyezkedik Kossuth nemzedékének gazdaságpolitikájával, tiltakozik azok felfogása ellen, akik a gazdaságpolitikát csak gazdasági szempontból tekintik és ipari vívmányok, technikai haladás, az ország anyagi emelése helyett emberi és szabadságjogokat követel. A liberálizmus a negyvenes évek végén feltörő ifjú nemzedék gondolkozásában vesz új — elsősorban közjogi jellegű irányzatot. Fellépésükkel ér véget a magyar

liberálizmus első korszaka. A reformer Sz. és Kossuth- Eötvös-nemzedék kétségtelenül, a naplók tanusága szerint is, sokkal közelebb állottak egymáshoz — a közöttük uralkodó meghasonlás ellenére —, mint a reformkori országgyűlések liberális politikusai és a márciusi ifjúság.

Sz. naplói — reméljük — hozzá fognak járulni ahhoz, hogy a reformkor vezető eszméit a *reformer* Széchenyi mértékével tudjuk lemérni és az objektív történetírás Sz.-ben a koraliberális törekvések hatalmas előmunkását lássa meg.

Varga Zoltán (Debrecen).

Pataki Vidor: Az egri vár élete. A ciszterci rend egri Szent Bernát-gimnáziumának értesítője az 1933—34. iskolai évről. Eger, 1934. 7—71 l. 10 ábrával.

Bár P., saját szavai szerint, nyolc évi régészeti és levéltár kutatásának eredményeit foglalja össze dolgozatában, az egri vár építészeti fejlődéséről mégis helytelen képet nyujtott. Balsikerét elsősorban a grafikai források félreértése okozta ; a 4. és 7. ábrán közölt alaprajzokról ugyanis olyan magyarázattal szolgál, mely éles ellentétben áll egyrészt a hadiépítészettan általános elveivel, másrészt az egri várnak bizonyítékokkal is dokumentálható tényleges alakulásával. Éppen mert évek szorgalmas munkájának eredményeit tartalmazza a tanulmány, szükségesnek véljük, hogy ne néhány általános mondatban, hanem részletekbe menően foglalkozzunk vele.

Fel nem ismerve a várban 1560—61-ben működő Paolo da Mirandola alaprajzának (4. á.) igazi jelentőségét, P. úgy véli (32. l.), hogy „e terv igen nagyszabású, valósággal hármas erődítés", mellyel a tervező „nemcsak a Dobó-féle belső várat erődítette volna meg, hanem az árokvonalon kívül egy védhető lőállásos fedett utat is, Dobó várán belül pedig még egy-egy külön-külön védhető erődítést" épített volna. Igazában azonban ez alaprajz a vár 1560 előtti állapotának legteljesebb ábrázolása, melyen P. a XIII—XIV. századi belső védövet Paolo da Mirandola XVI. századi tervének nézte, a tervezett várárkot pedig egy harmadik erődövnek ! E sajnálatos botlás következtében hamisnak bizonyulnak P. rekonstrukciós kísérletei, melyeket a vár közép- (1. á.) és renaissance-kori (2. á.), továbbá Dobó-kori (3. á.) állapotairól elképzel. Szerinte „Eger első várát nem vehetjük sem nagyobbnak, sem kisebbnek az 1568-as térkép (6. á.) belső váránál" (11. l.), holott Paolo da Mirandola rajza szerint, habár kisebb kerülettel, felölelte a későbbi „belső" (helyesen felső) és „külső" (helyesen alsó) várnak majdnem egész területét. Eltérően a szerzőnek az 1. ábrán elképzelt rekonstrukciójától, e tatárjárás után épült vár magvát a várhegy tetején a püspöki és káptalani paloták együttese képezte a közéjük ékelt „mastio"-val (a későbbi Tömlöc-torony), míg a várhegy keleti lejtőjére lenyúló piacot palánköv vette körül, melynek bejáratát egy tipikus „puntone", ötszögű kaputorony alkotta. Tehát nem

a második építészeti korszakban (renaissance 1450—1526) bővült az „ősvár" (11. l.) a keleti piaccal, vagy mint P. mondja, a „külső várral", mely szerinte valósággal felkúszott a keleti magasabb dombra (26. l.), holott a várhegy lejtőjén terült el, míg a keleti domb egy különálló magaslat volt, melyről pontos, P.-tól nem ismert topográfiai adatokat Claudio Cogorano (Történelmi Tár. XI. 114.) és Carlo Theti (Discorsi delle fortificazioni, Vicenza. 1617. 93. l.) szolgáltatnak. Ellenben renaissance-kori építkezés a Paolo da Mirandola rajzán feltüntetett második, vagy külső védöv, P. szerint „gótikus fal"(?), mellyel a középkori várat a XV. század második felében körülvették ; de téves a 2. ábrán közölt rekonstrukció, mert a belső, középkori védöv mellőzésével csak a külsőt szemlélteti s így nem nyujtja teljes képét a renaissance-kori állapotnak. A szerző ezután „viszontagságos idők (1526—1548)", „Dobó-vára (1548—1552)" és „restauráció (1553—1568)" címek alatt két egymástól élesen különváló építészeti kort, a harmadikat (1526—1557) és a negyediket (1557—1568) összezavarja. A viszontagságos időkben eszközölt építkezéseket indokolatlan túlzással „nagyszabású vármodernizálás"-nak nevezi (24. l.), holott az egészen 1567-ig véghezvitt építkezések teljesen átmeneti jellegű (a vár kettéosztása felső és alsó várra, a Varkoch-kapu) s szabálytalan igazításokban (Sandri-propugnaculum és Dobó-bástya) s az 1552-i ostrom utáni tökéletlen helyreállítási munkálatokban (Bornemissza-bástya) határozódtak. A 3. ábra, mely a vár 1552-i állapotát rekonstruálja, mellőzi a belső primitív védövet, amellett későbbi állapotot is mutat az 1561-ben emelt középső kapu feltüntetésével. A negyedik építészeti korszak volna az, melyet P. „restaurációnak" nevez (31. l.), holott inkább az újjáépítés kora volt, mely Paolo da Mirandolának a 4. és 5. ábrán közölt tervei szerint indult meg, de e tervekből csak a várnak terméskővel való kifalazása és az északi tűzfal valósult meg a Zárkándi-félbástyával. Ebben az állapotban mutatja a várat az 1568-ban felvett alaprajz (6. á.), melyen a szakértő szeme könnyen észreveszi azt, amit P. nem látott meg rajta, hogy tudniillik az újjáépített vár új arculata ellenére is megmaradt primitív középkori alapformájában s az újkorban virágzó olasz bástyás rendszer rekvizitumaiból csak irreguláris jellemvonásokat vett fel, miért is már saját korában elavult jellegű volt. Szükségessé vált tehát a vár modernizálása s nem „újjáépítése", mint P. gondolja (41. l.), melynek folyamán 1569 és 1595 között — szerinte — Ottavio Baldigarának a 7. ábrán közölt modern olasz bástyaövét építették volna meg, habár nem „teljes egészében" (50. l.). Itt esett P. a másik nagy tévedésbe, midőn Baldigara terveit (7., 8., 9. ábra) legalább kétharmadrészben megvalósítottaknak állítja (43. l.), bizonyítékra való minden hivatkozás nélkül. Állítását azonban megdönti Carlo Theti tanusága, amelyből nyilvánvaló, hogy a modernizálás csupán a felső váron az északkeleti és délkeleti bástyák és a hozzájuk tartozó kötőgát építésében határozódott, mely tényt Zinzendorfnak

(10. á.) és Farrelnek a vár végleges állapotáról felvett alaprajzai is megerősítenek. Igaz ugyan, hogy e két alaprajz már nem szemlélteti az időközben (1702) lerombolt alsó várat, melyet P. szerint Baldigara modern bástyaöve képzett volna, mindazonáltal a szakértő szemében félre nem érthető bizonyságul szolgálnak, hogy a Baldigarától végrehajtott építkezések távolról sem a P.-tól a 7. ábrán bemutatott tervrajz alapján készültek. Hogy pedig az alsó várban valóban nem történt lényegesebb építkezés, azt P.-val szemben bebizonyítottnak látjuk Cogorano mérnöknek az építkezések befejezése után tett nyilatkozatával (Tört. Tár. XI. 114.), mely az alsó várat „öregvárnak" (castel vecchio) nevezi a modernizált felső, azaz „új várral" (castel nuovo) szemben. Az alsó várat tehát elavultsága miatt bontották le 1702-ben, amit aligha tettek volna meg vele, ha az egy új és modern bástyaöv lett volna, mint P. szeretné hinni.

Ezek szerint tévesnek tartjuk P. egész elgondolását az egri vár építészeti fejlődéséről. De valóságos csoda is lett volna, ha eljut a helyes megfejtéshez, oly szembetűnően járatlan a hadiépítészettan elméletében! Egyetlen ilyen tárgyú szakmunkára sem hivatkozik, nem ismeri, úgy látszik, Enrico Rocchi „Le fonti storiche dell'architettura militare" című modern és alapvető munkáját sem, mely kell, hogy a magyar várakkal foglalkozó kutatóknak is katekizmusa legyen. Ilymódon a tanulmány botlások sorozatává lőn. A szerző azt hiszi, hogy az egri erősség „lovagvár" volt (19. l.), holott a várkastélyok típusát képviselte. Tinódit mesteréül fogadva el, derűre-borúra „bástyának" nevezi a vár összes irregoláris védműveit, pedig ez az elnevezés kizárólag a „sistema bastionato" különleges rekvizitumát, az előírás szerinti pentagonális védműveket jelöli, aminők alig voltak az egri várban; így a Tömlöc-bástya (25., 32., 39. l.) helyett a Tömlöc-torony, a Chaby- (24. l.), Bolyki- és Bebek-bástya (32., 39. l.) helyett a Ch.-, B.- és B.-rondella, a Zárkándi-bástya (32., 40. l.) helyett a Z.-félbástya elnevezés az indokolt; ,a „Föld-bástyának" (32. l.) és „Sándor-bástyának" (24., 25., 26., 39. l.) nevezett védművek ágyúpadok voltak, mely utóbbinak helyes „Sandri" elnevezését Tinódi után Sándorra torzította a szerző. Tájékozatlanságának igen meglepő bizonyítéka, hogy a „falsabraga" elnevezésen, melyet ő „fossa brea"-nak ír (49. l.), árkot ért, holott gát volt az. Viszont tudákosság jele a 9. ábrának párhuzamosan magyar, latin, német és francia szakkifejezésekkel való interpretálása, pedig valamennyi helyett inkább a mellőzött olasz terminus technikusokat várnók. Nem használta fel P. az olasz forrásokat sem, melyek pedig az egri várról való ismereteinknek igen lényeges részét alkotnák. Ily forrást csak egyszer értelmez, midőn C. Thetire hivatkozik (42., 68. l.), akiről olyat állít, aminek épp ellenkezője derül ki a meg nem értett forrásból. Nem ismerve Centoriót, aki 1551-ben járt Egerben, mitsem tud Castaldo, Aldana és Teuffel várépítészeti tevékenységéről; de nem tud L. F. Marsilinek a vár átvétele és felmérése körül 1687-ben

végzett szerepéről, melyet ha nem Fantuzzitól, mindenesetre Emilio Lovarinitól (Autobiografia di L. F. Marsili. Bologna, 1930. 81—86. l.) részletesen megismerhetett volna ; Natale Continál megtalálhatta volna az 1552-i ostrom védőinek vérszerződését, melyet a magyar irodalomban csak hírből ismernek ; az 1595-i ostrom elbeszélését pedig Comazzi és Chiarelli emlékirataiból, továbbá Viconak Caraffa életrajzából sok új adattal bővíthette volna ; kitér a keresztesi csata bibliográfiájára is, anélkül, hogy tudna a legfontosabb forrásról, melyet Ilario Rinieri (Clemente VIII e Sinan Bassa. Róma, 1898. 151. l.) közölt a római Aldobrandini-levéltárból ; az 1687-es visszafoglalást illetően csak Fischer elveszett térképéről emlékezik, holott két nagyszerű alaprajz is közkézen forog Chiarelli és Rossi ismert műveiben. Ha már nem végzett itáliai levéltári kutatást, legalább a római Vallicelliana Cod. N. 33. f. 177. Relatio-ját megismertethette volna (Magy. Tört. Tár. III. k. 228. l.). A bécsi levéltárak vonatkozó olasz anyagát sem kutatta fel kimerítően s az egyik legfontosabb okmányt, azaz Giovanni Maria Speziecasa 1554-i jelentését a vár állapotáról (Memoriale di la fabricha di Agria. Hofkammerarchiv. Hung. fsc. 14,340.) fel sem említi. Kifogásolnunk kell Carlo Promisnak az olasz hadiépítészekről írt munkáinak (a Miscellanea di Storia Italiana IV., VI., XII. és XIV. köteteiben) mellőzését, melyekben pedig támpontot találhatott volna az egri várépítők helyes megítélésére ; de azt is megtanulhatta volna belőlük, hogy „Magister Joannes Maria" és Giovanni Maria Speziecasa nem voltak azonosak, mint ő állítja (29. és 65. l.), hanem két különböző személy ; az előbbi név ugyanis Giovanni Maria Olgiati da Milano építészre (Misc. di Stor. ital. XII. 517.) vonatkozik. Nem tud P. a Cogorano egri szereplésére vonatkozó olasz irodalomról sem (Atti dell'Emilia IV. I : 217.), melyet Pastor is idéz (Storia dei Papi. XI. 217.), akit szintén nem ismer. Még kevésbbé menthető a hazai kutatás némely fontosabb eredményének elhanyagolása. Így nem vette észre, hogy a tőle hivatkozott „propugnaculum Sandry" elnevezésben (39. l.) a vedanói Alessandro mesternek előtte ismeretlen családi neve rejlik, holott Alessandro Sandri nevét már Pasteiner Gyula ismerte. Nincs tudomása a C. Theti egri jelentésével is foglalkozó tanulmányról (Hadtört. Közl. XXXIII. 13.) sem. Nagy fogyatkozása P. dolgozatának a módszertani iskolázatlanság. Forrásait igen sokszor csoportosan idézi, minek következtében sok adat forrásjelzése elsikkadt ; ilyenek például Bornemissza és Zárkándi kapitányságának dátumai, melyeket a szerző, úgy látszik, összezavar (31., 32. l.), holott azokat fontos volna tudnunk a róluk nevezett védművek keletkezése miatt ; főleg a 41., 94., 100., 101. számú jegyzetek olyanok, melyekben nem látjuk a vonatkozó nagyszámú adatok kellő igazolását. Általában szembetűnő, hogy forrásait nem használja ki eléggé, sőt épp a legfontosabbakat, tudniillik Baldigarának részletes jelentéseit kiaknázatlanul hagyta, de nem használta fel a hivatkozott

XVIII. századi alaprajzokat (108. jegyz.), sőt a Markó Árpádtól felfedezett igen fontos Farrel-féle térképet sem, melyek épp az ellenkezőjét igazolják annak, amit állít a vár végleges formájáról.

P. munkáját azonfelül túlfűtött lelkesedés hatja át, ami magában véve nem volna baj, ha nem ragadná szertelenségekre. Szerinte minden különleges, ami az egri várra vonatkozik, a vár pedig egyenesen páratlan. Építőmesterei „elsőrendű szaktekintélyek" (31. l.), így Theti, a legjelentéktelenebb mesterek egyike, „Olaszország egyik legkiválóbbnak ismert szaktekintélye" (42. l.), Baldigara pedig „kora egyik lángeszű tervezője" (u. o.), de a többieknek is kijut legalább a „híres" jelző (24., 29. l.). Valójában a felsoroltak legfeljebb csak közepes tehetségek voltak, mintahogy munkájuk sem tekinthető rendkívülinek. P. szerint a vár „valóságos iskolapéldája és élő múzeuma a magyarországi várfejlődésnek" (7. l.), holott maradványai csupán 35 év (1560—1595) építkezéseit dokumentálják; teljesen indokolatlan amaz állítása, hogy e vár „egy európai viszonylatban is páratlan magyar kincs" (7. l.), mely „tartalmazza a XVI. század — külföldi viszonylatban is páratlan — várépítkezéseit" (61. l.). Itt P. a vár földalatti védműveire céloz, melyeket ő egri különlegességnek vél s mint egy újságcikkből kitetszik, terjedelmüket 45 km-re kalkulálták (v. ö. Bárdos J.: Az egri kazamaták. Nemzeti Újság melléklete, 1929 júl. 7. sz.). Nos, a falak belsejébe, alapjaiba vágott folyosók s egyáltalán a földalatti járatok annyira nem egri különlegesség, hogy példáit megtaláljuk az ókori hadiépítészetben és a középkorban, például többek közt Assisi várában is, sőt Magyarországon is (Gyalókay Jenő közlése szerint középkori példájával a nagyváradi várban találkozott). Az olaszbástyás szisztéma aztán adoptálta és továbbfejlesztette az ilyen védműveket, melyek az aknatámadások védelmére elengedhetetlen feltétellé váltak a XVI. és XVII. században. Az egri földalatti védművek „páratlanságának" érvét a szerző Maggiorotti tanulmányából merítette (Rivista d'Artiglieria e Genio 1930. 1180.), akit ő teljesen félreértett. Mint Maggiorotti munkatársa, kijelenthetem, hogy a táborszernagy az Egerből nyert információktól megtévesztve állította, hogy e vár földalatti védműveinek 45 km-nyi terjedelme példátlan az európai hadiépítészetben. Azóta azonban kiderült, hogy ez a szám csak alaptalan kalkuláció volt s hogy a tényleg létező egri földalatti védművek terjedelme csak harmincadrésze annak; ilymódon megdőlvén a premisszák, a belőlük vont következtetés is elvesztette erejét. Teljesen helytelen eljárás volna kimagyarázni Maggiorotti véleményéből, mintha ő nem a földalatti védművek 45 km-es terjedelme, hanem maguk a földalatti védművek miatt mondta volna páratlannak az egri várat, mert hiszen félre nem érthetően kitetszik a tőle hivatkozott példákból, hogy az egrihez hasonló földalatti védművek olaszországi várakban is előfordulnak, többek közt Pistoiaban és Torinóban, mely utóbbi helyen rilevans terjedelemben körülveszik az egész várat (Rivista d'Artiglieria id. köt. 1185.).

P. túlzásaival szemben a következőket kell megállapítanunk: Az egri vár, mint Zinzendorf és Farrel alaprajzai tanusítják, az olasz bástyás szisztémának egy torz produktuma volt, mely stílus szempontjából nem érte el azt a formai tökélyt, melyet a győri, nagyváradi, érsekújvári, kanizsai és szatmári várak képviseltek, bár építészeti anyagánál fogva különb volt ezeknél; az egri vár külföldi viszonylatban semmi különös érdekkel sem bír, a hazai viszonylatban azonban megvan az az érdekessége, hogy a többi magyar vár elpusztulása miatt talán csak itt látható legteljesebb mértékben az újkori várépítészet ama sajátsága, mely a földalatti védművekben határozódik.

Banfi Florio (Róma).

International Bibliography of Historical Sciences. Edited by the International Committee of Historical Sciences, I—V., VII. (1926—1930. 1932) k. Washington. 1930—1934, 8°, LXVIII + 366, LXXX + 430, CVIII + 458, CVIII + 496, 514, CXVI + 526 l.

Az alább tárgyalásra kerülő bibliográfia (B.) a történészek nagy nemzetközi szervezetének, a Történettudományok Nemzetközi Bizottságának legszebb gyümölcse. Jelképe annak a nemzeti alapon fölépülő univerzálizmusnak, amely a világháború után minden tudományra, de különösen a történettudományra jellemző lett.

E bibliográfiai vállalkozásnak történeti előzményei vannak. A Jahresberichte der Geschichtswissenschaft néven ismert bibliográfia ugyanis 1916-ig évről-évre számot adott az egész világ történettudományi működéséről.[1] S ha elsősorban német tudományos érdekeket szolgált is, amelyben a német, osztrák és svájci kiadványok aránylag nagy helyet foglaltak el, nemzetközileg mégis nagy szolgálatokat tett. Más hiányában tehát mindenki ezt a német kiadványt használta. A Jahresberichte azonban a világháború folyamán megszűnt. A béke helyreálltával tehát, amikor a tudomány újra elfoglalta a nemzetek életében megillető helyét, hiánya rendkívül érezhetővé vált. A történeti kiadványok áttekinthetősége pedig, főként tudományunk új fejlődése nyomán, parancsoló szükséggé lett. Így érett meg egy új gondolat, amely a brüsszeli (1923) és a genfi (1926) nemzetközi kongresszusok eredményeképen rövidesen meg is valósult. Az American Historical Association közvetítésével ugyanis a Laura—Spilman—Rockefeller Emlékalapítvány 15,000 dolláros adományával megteremtette az első kötetek létrehozásához szükséges pénzügyi alapot. Egyidejűleg megalakult a Commission pour l'Annuaire international de Bibliographie historique, a Történettudományok Nemzetközi Bizottságának egyik albizottsága, amely kidolgozta azokat az elveket, amelyek szerint a B.-t el kell készíteni. Így elhatározta,

[1] Az illető német kiadóvállalat ma csupán nemzeti bibliográfiát készít, a Jahresberichte der deutschen Geschichtswissenschaft-ot.

hogy e kiadvány, mint a volt Jahresberichte, középső helyet foglaljon el a rövid időközökben megjelenő ú. n. folyó bibliográfia és a több év anyagát feldolgozó ú. n. retrospektív bibliográfia közt. Azaz lehetőleg biztosítsa mind a két típus előnyét. Ennek értelmében a B. minden egyes kötete egy évnyi időszakot foglal magába és — legalább is elvben — egy évi távolságban követi a mozgó tudományt.

A B. beosztása az egyes történettudományi ágak szerint és kortani alapon történik. A Jahresberichte földrajzi kereteinek alkalmazása ugyanis a politikai határok rendkívüli mozgékonysága miatt, sok nehézséget okozott volna. De másrészt sem volt kívánatos, hogy történeti szempontok helyett földrajziak irányítsanak egy speciálisan történeti bibliográfiát. Mindemellett azonban a B.-ban közreműködő egyes nemzetek maguk készítik el a megfelelő anyagot és pedig egységes méretű kis cédulákon, amelyeket a szerkesztőség pontosan megállapított elvek szerint rostál és csoportosít. A rostálás alapelve az, hogy a B.-t csak a világ, azaz egyetemes történelem szempontjából jelentős munkák érdeklik. Tehát nem veszi figyelembe az egyes nemzetek belügyeit speciálisan tárgyaló munkákat, helytörténeti dolgozatokat, kisebb vidéki és városi monográfiákat, biográfiákat stb. A B. tehát, a szó történettudományi értelmében, kiváltképen nemzetközi és semmiképen sem teszi feleslegessé a nemzeti bibliográfiákat.

Minden kötet a munkatársak nevének országonként való felsorolásával kezdődik. Utána a B. beosztási táblázata következik, ötnyelvű szövegezésben: angolul, franciául, németül, olaszul és spanyolul. Majd a B. számára átnézett folyóiratok jegyzékét találjuk és csak ezután jön a tulajdonképeni „bibliográfia", két hasábra tördelt szövegben, megfelelő tipográfiai kiállítással, címenként folyó számozással ellátva. A művet a személy- és szerzőnevek, valamint a földrajzi nevek mutatója zárja be.

Az eddig megjelent kötetekben az alábbi országok évi történettudományi termékeit dolgozták fel: Amerikai Egyesült Államok, Belgium, Csehszlovákia, Dánia, Esztország, Finnország, Franciaország, Görögország, Jugoszlávia, Kolumbia, Lengyelország, Lettország, Luxemburg, *Magyarország*, Nagy-Britannia, Németalföld, Németország-Ausztria (együtt), Norvégia, Olaszország, Oroszország, Palesztina, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szentszék.[1]

A „bibliográfia" tizennyolc fejezetre oszlik. Minden fejezet élén jegyzet igazít útba a rostálás mértéke felől, „szigorú", „mérsékelt", „enyhe" stb. kifejezésekkel. Amely tudományágnak külön nemzetközi bibliográfiája van, mint pl. a numizmatikának, abban a rostálás elve „szigorú". Amely nemzetnek nincs nemzeti történeti bibliográfiája, annak céduláit enyhébben rostálják meg. A „bibliográfia" a mű vagy cikk címén és szerzőjének nevén kívül az alábbi könyvészeti

[1] A *görög* történettudomány 1928, 1929, 1930, 1932. évi termése nincs feldolgozva. *Jugoszlávia* és *Luxemburg* hiányzik: 1927—1930. és 1932-ben. *Oroszország* és *Svédország:* 1927-ben. *Kolumbia* és *Lettország:* 1926—1929. és 1932-ben. *Magyarország:* 1932-ben. *Szentszék* külön szerepel 1932-től, addig Olaszország alatt.

adatokat tartalmazza : 1. a kiadás helye ; 2. a kiadó neve ; 3. a kiadás ideje ; 4. a könyv vagy cikk alakja ; 5. a könyv vagy cikk lapszáma ; 6. az esetleges gyüjtemény ; 7. lehetőség szerint a mű ára ; 8. a műre vonatkozó egy-két fontosabb beszámoló említése ; 9. a mű címe az öt említett nyelv egyikén, amennyiben nem azokon íródott ; 10. a cím elégtelensége esetén öt-hatszavas leíró (de nem értékelő) magyarázat.

Az 1926-os B. 4908 címet ; az 1927-es 5556-ot ; az 1928-as 5820-at ; az 1929-es 6235-öt ; az 1930-as 6419-et ; az 1932-es pedig 6722 címet sorol fel.

Az „átnézett folyóiratok jegyzéke" a címszavakban alkalmazott rövidítéseket oldja fel. A rövidítéseket a Code international d'Abréviation des titres périodiques (Paris, 1930) szabályai szerint, egységesen állapították meg.

A mutatókról csak azt jegyezzük meg, hogy az elsőben a szerző és a történeti személyek nevei közt tipográfiailag nincs különbség, és hogy a másodikban a földrajzi neveket az illető ország elnevezése s írásmódja szerint szerepeltetik, kivéve, ha a név kétséges, vagy ábrázolása nyomdatechnikailag körülményes. Ez utóbbi két esetben a francia elnevezést alkalmazzák.

A B. utolsó számai egységesség, pontosság, előállítás és használhatóság tekintetében messze fölülmúlják a sajtóhibáktól hemzsegő első, 1926-os kötetet. E szemmel láthatóan fokozódó javulás a Bibliografiai Bizottság és elsősorban a szerkesztőség fáradságot nem ismerő két tagjának, P. Caron és M. Jaryc szakavatott bibliografusok érdeme. Ez a folytonos javulás a használat nyomán kialakult kívánságok eredménye.[1]

Szabadjon a B. fokozatos javítása érdekében a magyar rész tárgyalása előtt az alábbi általános jellegű óhajokat kifejeznünk.

Mindenekelőtt csonkának érezzük a B.-t, mert sem Jugoszlávia, sem Görögország, sem Luxemburg, sem egyes balti államok történészei nem szolgáltatják be rendszeresen a rájuk eső bibliográfiai adalékot. Feltűnik az is, hogy a távol Kelet legnagyobb műveltségű országának, nevezetesen Japánnak, történeti termékei a B.-ből teljesen hiányoznak. Ha a közvetlenül érdekelt felek a munkát bizonyos okok miatt nem tudják elvégezni, talán közbeléphetne a Bibliográfiai Bizottság ?

Mint erről szó is van, üdvös lenne, ha a B. „történelem" fogalmának időbeli határát nem a mai napban állapítanók meg, hanem valamivel korábban. Mondjuk 1914-ben, vagy 1920-ban. Így ugyanis elkerülhető volna az egymástól világnézeti alapban igen eltérő mai politikai rendszerek „történetére" vonatkozó, inkább

[1] Az első kötetre vonatkozó fontosabb kritikák : W. Bauer (Minerva-Zeitschrift, 7), C. Bloch (La Quinzaine critique, 1931), P. Herre (Historische Zeitschrift, 145), W. Stach (Historische Vierteljahrschrift, 26), H. Temperley (English Historical Review 46). — A Bibliografiai Bizottság működésére vonatkozólag l. a Bulletin of the International Committe of Historical Sciences tárgymutatóiban a megfelelő címszókat. A B. keletkezéséhez olv. M. Lhéritier : Le projet d'Annuaire international de Bibliographie historique, Bulletin des relations scientifiques, n° 1, 1927, Paris, I. I. C. I.

publicisztikai jellegű munkák felesleges felsorakoztatása. Azt sem tartjuk okvetlenül szükségesnek, hogy az átnézett folyóiratok jegyzékét öt-hat címre terjedő változás miatt évről-évre lenyomtassuk. Ez a jegyzék pl. 1928-ban és 1929-ben, semmi változást sem mutatott. Az így megtakarítható száz oldalon a hiányzó országok adaléka bőségesen elférhetne. A folyóiratok jegyzékét pedig esetleg öt évenként külön füzetben lehetne forgalomba hozni. Mint általában minden mutató, akként a B. mutatói is tökéletesbíthetők. Előnyös lenne pl., ha a szerzők és történeti személyek nevei közt valami különbséget tennénk s egyiket a kettő közül dűlt betűvel szedetnénk. Így a mutatóból azonnal megállapítható volna, hogy adott helyen pl. T. G. Masaryk mint szerző vagy mint történeti személy szerepel-e. A földrajzi mutatóban pedig hasznos volna utalást tenni az egykor huzamosabb ideig összetartozott, tehát történetileg szorosabban érdekelt országokra vagy országrészekre. Erre Ausztria—Magyarország esetében példa is van. Ugyancsak a földrajzi mutatóban az „ország" neve alá *is* be kellene sorolni azoknak a világtörténeti eseményeknek bibliográfiáját, amelyek városokban játszódtak le s ezidőszerint csak az illető város neve alatt említtetnek. A mohácsi vész például nagyon is a „Magyarország" rovat alá tartozik s nem csupán Mohácsé alá.

Kívánatos lenne egy negyedik mutató felállítása is, amely népek (cseh, zsidó) szerint csoportosítaná a könyvcímekre utaló számokat. Ez főként Közép- és Keleteurópa, valamint a Balkán félsziget szempontjából jelentene sokat, ahol a politikai határok egyáltalán nem esnek össze az etnografiai határokkal. Következésképen egy-egy kulturnemzet történeti szerepének megállapításához a jelenlegi beosztás szerint, — mint ezt a magyar anyag alapján majd részletesebben is látjuk — öt-hat ország csoportját is át kell böngészni s napokat fordítani arra, amit jó mutató segítségével fél óra alatt is elérhetnénk. A megoldás úgy képzelhető el, hogy a B.-t jelenlegi formájában elkészítve, korrektúraként megküldenék az érdekelt nemzeti munkatársaknak s azok saját népükre vonatkozólag fölállítanák a teljes anyag alapján a megfelelő mutatót. Így ez a nemzetközi B. kevés munkával sokkal tökéletesebb lehetne s amellett nemzetileg is jó szolgálatot tenne, főként olyan országokban, ahol nincs folyó történeti bibliográfia. Ez elől az óhaj elől annál kevésbé zárkózhatik el a Bibliográfiai Bizottság, mert hiszen az 1930-as B. tanúsága szerint a földrajzi nevek mutatójában újabban „Deutschland, Deutschtum" szerepel, ami az egész német nép történetét felöleli, beleértve a „független" osztrákokat és az Auslandsdeutschtum néven összefoglaltakat is. E ténnyel ha nem is magát a negyedik indexet, de annak elvét máris elfogadták és többé semmi sem állhat útjában annak, hogy a hiányolt mutatót egyetemes érvénnyel bevezessük.

Különösen közelről érdekel bennünket e B.-ban a *magyar munkatárs adaléka* s általában a magyarságra vonatkozó, tehát

több munkatárstól (német, cseh, francia, oláh stb.) eredő bibliográfiai rész. Röviden az a tény, minő szemléletet alkothat a magyar nemzet történeti szerepéről az a kutató, aki a kérdés tanulmányozására a B. alapján indul el. E kérdés nagy fontosságát eléggé megértjük, ha tudjuk, hogy ezideig semmiféle olyan magyar eredetű történeti bibliográfia nincsen, amely a magyarságról tájékozódni óhajtó történészt magyar szellemben kalauzolná.

A B. magyar adalékát 1926-ban Halász Gábor és Kozocsa Sándor, 1927-ben Kozocsa Sándor és Lukinich Imre, 1928-ban és 1929-ben ismét Kozocsa Sándor, 1930-ban Szabó Gábor és Seregély E., 1932-ben senki sem készítette azt el.[1]

Ismerve azt az odaadást, amellyel nevezett szerzők dolgoztak, csak elismeréssel adózhatunk munkájuknak. A jobb ügy érdekében talán mégis hasznosan cselekszünk, ha a „Journal de la Société hongroise de Statistique" című francia nyelvű folyóiratunkra felhívjuk figyelmüket, amelynek cikkeit nem szokták jegyzékükbe felvenni. E folyóirat írói ugyanis a külföldi irányzatos munkákat állandóan számon tartják és történeti vonatkozású cikkeikben a hangsúlyt az így előálló szükség szerint helyezik el. Néha az is szembeötlik, hogy a magyar címek kissé pongyolán vannak franciára fordítva, sőt hibásan is. Ezt is csak éppen megjegyezzük egy ideál szempontjából, tudva, hogy mi az ilyen nemzetközi munkára még nem vagyunk berendezkedve.[2] Örvendetes másrészről az, hogy a sajtóhibák száma a B. első kötetétől kezdve folytonosan csökken, bár a tökéletességtől még elég messze vagyunk. Az 1929. évi kötetben például a 976. címben egymagában öt sajtóhiba akad: Hóman (*Balint*), Szekfü (*Guyla*). Magyar történe. V. kötet . . . Budapest, Egyetemi ny. stb.[3]

B. szerkezetéből folyik, hogy erre a kérdésre: milyen a magyar nemzet világtörténeti szerepe?, — csak igen hiányos tájékozódást nyerhetünk. Ez a megállapítás, mint már korábban is említettük, általában mindazokra a népekre vonatkozik, amelyeknek vagy

[1] Az 1932-es B-ból a magyar adalék igen sajnálatosan kimaradt. Erre az évre a magyarságra vonatkozó tájékoztatást csaknem kizárólag idegen történetírók nyujtják. Az ilyen módon felvételezett magyar nyelvű munkák egyike ekként került kinyomtatásra: 5484. Homan (Bálint). Külturpolitikai (külpolitikai helyett) irányok a magyar történetben stb.

[2] Ha azonban független államiságunkat művelődési tekintetben is ki óhajtjuk domborítani, az ilyen munkára is be kell rendezkednünk. Ez is „hivatalos" ügy. Bezzeg nem probléma ez szomszédainknál, akik minden alkalmat megragadnak, hogy munkásságukat nemzetközi fórumokon fitogtassák. A gazdagabb Franciaország pedig a hasonló természetű munkák költségeit külön alapból fedezi.

[3] A legutoljára megjelent 1930-as B. adatait utólagosan csatoltuk jelen beszámolónkhoz. Ezért csak itt jegyezhetjük meg, hogy a magyar munkatársak ezúttal tökéletesnek mondható munkát végeztek. A sajtóhibák száma is teljesen elenyésző. Köszönet M. Jarycnak, aki a korrekturákat átjavítás céljából szíves volt nekem is megküldeni.

egyáltalán nincs politikai szuverénitásuk, vagy pedig ha van, nem esik egybe néprajzi területükkel, tehát különösképen Kelet-európa és a Balkán-félsziget népeire. A jelenlegi földrajzi mutató a politikai nemzet javára torzít és elsikkasztja a „kisebbségeket". Csak hosszas munka árán tudtuk például előkeresni azt a bibliográfiát, amely az eddig megjelent hat kötetben a magyar nép történeti szerepére vonatkozik. Az eredményt, egyéb hasznos adatokkal együtt, az alábbi statisztika mutatja.

Év	A)	B)	C)	D)
1926.	71/10*	6	68/52	39
1927.	92/15	11	46/39	43
1928.	61/17*	7	47/43	36
1929.	49/18	6	58/53	36
1930.	107/17	61	107/68	52
1932.	44/27	0	35/34	52**

A)-törtben a *számláló* a földrajzi mutatóban „Magyarország" címszó alatt felsorolt művek számát jelenti; a *nevező* jelzi, hogy ebből hánynak a szerzője idegen történész.

B) = magyar szerzőktől eredő s „Magyarország" címszó alá tartozó, de ott fel nem sorolt munkák száma.

C)-törtben a számláló az egyéb címszók alatt rejtőző magyar vonatkozású munkák számát jelzi; a nevező mutatja, hogy ebből hánynak a szerzője nem magyar történész.

D) = a bibliografiában feldolgozott magyar provenienciájú folyóiratok száma.

* Egy-egy mű tévesen idesorolva.

** Érthetetlen, hogy ilyen nagy a „feldolgozott" magyar proveniánciájú folyóiratok száma, holott ebben az évben a magyar bibliográfiai adalék teljesen hiányzik.

Az „egyéb" címszók alól előkerülő s a magyar nép szerepére vonatkozó munkák ilyen meglepően nagy száma arra mutat, hogy a B.-t sürgősen tökéletesítenünk kell. Ez a tökéletesítés kétféle műveletet igényel. Először is, a földrajzi mutató egyes országcímeiben, például Csehszlovákia, a *v. ö.* rövidítéssel fel kellene hívni a kutató figyelmét arra, hogy nézze meg az érdekkörébe tartozó más címszók adatait is, így például Kelet, Magyarország, Középeurópa stb. szókat. Erre kivételesen utalás is történik (1928 B. 189. l.).

A második művelet abban áll, hogy felállítunk egy negyedik, mindössze pár oldalra terjedő mutatót, a kultúrnemzet (ma pontosabban: népnemzet) fogalom alapján. Ez tudniillik az egyedüli mód arra, hogy egy-egy nép szerepéről teljes és hű bibliográfiai tájékozódást nyerhessünk. Ezzel megszűnne az a lehetetlenség is, hogy például a zsidó népről, amely politikai szuverénitás nélkül és meglehetősen szétszóródva is igen jelentős

szerepet játszott és játszik manapság is egész Európában, csak hetek fáradsága révén szerezhessünk kimerítő bibliográfiai tájékozódást. A meglévő „Palesztina" rovat ugyancsak keveset mond e nép karrierjéről. Hasonlóképen nem illik Etelköz és Lebédia „Magyarország" alá, hanem igen is a „magyarság" alá. Van is már eset a történeti irodalomban hasonló természetű mutató felállítására a Dahlman—Waitz legutolsó kiadásában, ahol az „Auslandsdeutschtum" című fejezet az érintett gondolatból eredhetett.

Ezt a javasolt mutatót — újra hangsúlyozzuk — csakis a nemzeti munkatársak állíthatnák össze, éspedig a korrektúrapéldányok alapján, mert csak azok ismerik részletesen a vonatkozó irodalmat. Ebből a párlapos pótlékból bizonyára anyagi haszon is háramlana, mert nemzeti bibliográfiával nem rendelkező országok számára igen használható tájékoztatást nyujtana. Nem volna felesleges a már megjelent kötetekhez is elkészíteni a javasolt mutatót.

Speciálisan a mi tudománypolitikánkat illetik az alábbi észrevételek.

1. Az ilyen átfogó címszók alatt, mint Középeurópa, Keleteurópa, Duna, Duna-völgye, Duna-medence, Kárpátok, alig találunk magyar munkát. E tényt ismerve, érdemben cselekednénk, ha jelentősebb kiadványainkhoz magyarázatul hozzáfűznők például, hogy „adalék a Duna-medence történetéhez". Néha ugyanis a tárgy nemzetközi szempontból való meg nem nevezése a szerkesztőség, sőt a specialista előtt is azt a benyomást kelti, hogy jelentéktelen részletmunkával áll szemben. Így a magyar munkatárs adaléka a rostálásnál gyakran kihull[1]. A megállapított tényből eredő második, sokkal fontosabb következtetés az, hogy a magyar történetírás a szükségesnél kevesebb gondot fordít arra, hogy saját szempontjából átgondolja és megfogalmazza Középeurópa, Keleteurópa, Duna-völgye stb. történetét. A külföldi specialisták ma már nem korlátozzák vizsgálódásukat csupán egy-egy középeurópai nemzet történetére s nem abból kiindulva igyekeznek megérteni a nagyobb egységet, Középeurópát, hanem fordítva. Ez kifejezésre jut a háború utáni angol, német. olasz „keleteurópai" történetkutató intézetek létesítésében. Nyomatékosan figyelmeztet ez arra, hogy történetírásunknak mily nagy szüksége van magyar értelmű dunavölgyi történetszemléletre!

2. Az imént közölt statisztikából meglepődve vehetjük tudomásul, hogy a magyarság történeti szerepére vonatkozó tájékoztatást a kívánatosnál nagyobb mértékben idegen szerzők szolgáltatják. Ha figyelembe vesszük, hogy e szerzők munkái világnyelven, avagy világnyelven írt részletes kivonatokkal jelennek meg, szomorúan állapíthatjuk meg azt is, hogy a magyar

[1] Iorga nem ok nélkül helyezi Romániát minden hasonló alkalommal „Délkelet-Európába" és lengyel kollégáink számára sem dekoratív elem az „európai Kelet" (Est européen).

nemzetkép kialakítását a magyar történészek helyett világszerte mások, jórészt ellenségeink végzik. A magyar kultúra felelős legfőbb őrének figyelmét ez a körülmény bizonyára nem fogja elkerülni, sem az, hogy a helyzet gyökeres megjavítására egyebek közt az is szükséges, hogy legyen egy idegen nyelven megjelenő és kellő tapasztalattal irányított történeti folyóiratunk.[1]

3. Szomorú, hogy a B. nemzeti segédeszközöket tárgyaló rovatában a magyar történettudomány nemzeti bibliográfiája nem büszkélkedik ott a cseh, lengyel, oláh bibliográfiák társaságában. Ez is olyan hiány, ami bizony a mi fejlett történettudományunkhoz nem méltó. Európában ma már csak nyolc-tíz olyan ország van, amelynek nincs nemzeti történettudományi bibliográfiája, de ezek kultúrális rangban mind Magyarország után következnek.

4. A magyar bibliográfiai adatoknál mindig pontosan meg kellene adni, hogy idegen nyelvű kivonattal jelentek-e meg, s e kivonat terjedelmét is fel kellene tüntetni.

5. A cseh, román, szerb, lengyel történetírás, a B. tanusága szerint is, könnyebben kapcsolódik bele a nagy nemzetek történeti irodalmába; külföldi folyóiratokban, külföldi kiadóknál aránytalanul többet szerepelnek munkáik. Magyar történetíró csak a fordítás költségeinek kockázatával kísérletezhet s ha dolgozatát el is fogadják, honorárium híjján e jelentékeny kiadás sem térül meg. Szükséges lenne tehát olyan támogatás, amely legalább az olyan mukák költségeit térítené meg utólag, amelyek valamely előkelő külföldi folyóiratban vagy tudományos sorozatban már megjelentek. Máskülönben még azokra a kevesekre is, akik anyagilag jobb helyzetben vannak, elviselhetetlen áldozatot jelent a külföld számára való állandóbb dolgozás, — holott a hazai idegen nyelvű publikációknál nyilvánvalóan sokkal hatásosabb, ha a külföld tekintélyes orgánumaiban szólalhatunk meg.

6. Meglepődve láttuk, hogy a Középeurópára vonatkozó — reánk többnyire nem kedvező — művek mellett szinte sohasem található magyar kritikára való utalás. Valljuk be, ilyen kritika nem is igen van. Meglévő történettudományi folyóirataink ugyanis nem képesek a magyar vonatkozású idegen kiadványokat kellően figyelemmel kísérni. Ez a hiány azt jelenti, mint a B. is híven tükrözi, hogy a magyar álláspont a világ előtt ismeretlen. A világtörténet mellőzése, tudjuk, nálunk idült baj. Tisztán belpolitikai síkon már a háború előtt is tudatossá vált s ezért alapították 1912-ben a Történeti Szemlét. E folyóirat hatása azonban csak a huszas években volt jelentősebb. De az ekkor közölt egy-két összefoglaló cikk az évtizedek folytán előállt nagy hézagot egyál-

[1] A két eddigi kísérlet — a Háborús Felelősség és South East european Review — sok tanulságot rejt magában. Romániának is van idegen nyelvű történeti folyóirata, a Revue historique du Sud-Est européen, s emellé az erdélyi kérdések figyelésére most újabb folyóiratot létesítettek, a Revue de Transylvanie-t, amely elsősorban történettudományi jellegű.

talán nem töltötte ki. Áldásy Antal korai halála pedig ismét szünetet hozott. A baj most már igen nagy, rajta csak széles frontú tudománypolitikával segíthetünk. Nézetünk szerint elsőrendű érdek, hogy illetékes folyóiratainkat a világtörténeti irodalom követésére képessé tegyük. Gondolok mindenekelőtt a magyar nyelvű Történeti Szemle új programm szerint való föléleszlésére és a létesítendő idegen nyelvű folyóiratra, amely esetleg a Történeti Szemlével kapcsolatosan működhetnék. Gondolunk azután a három meglévő hungarológiai kiadványnak, a Revue des Etudes Hongroises, az Ungarische Jahrbücher és az alvó Corvina-nak nagyobb mértékű historizálására.

Ne feledjük el, Keleteurópa határai még nem véglegesek. Nyugaton nagy szellemi harc folyik e terület birtokáért s e harcból a magyar történettudománynak is ki kell vennie részét. Nevetséges szociológus és Nietzsche-re hivatkozó nagyon is politikus állítás az, hogy a történelem ilyen kérdésekben nem tényező. Megengedem, kevésbbé a tárgyi, de igenis a filozófiai síkon mozgó történelem, amely gondolkodásunkat akaratunk ellenére is nagyon befolyásolja. Az érintett bajok öntudatosítása és a szükséges orvosszerek kisürgetése céljából tehát időszerű volna, hogy a II. Magyar Történettudományi Kongresszus mielőbb összeüljön s tekintélyével sikerre vezesse e nemzeti szempontból is igen fontos tudománypolitikai óhajokat. **Baráth Tibor** (Páris)

Braun, Franz — Ziegfeld, A.: Geopolitischer Geschichtsatlas. Dresden, 1930. Verlag von L. Ehlermann. 240 térkép 100 táblán.

Új tudományok hosszabb-rövidebb ideig tartó gyermekbetegségei a tárgy és a módszer bizonytalansága és az ebből adódó surlódások a szomszédos tudományokkal. Rendszerint többen voltak a kezdeményezők: többen érezték, hogy a tudományos anyag bizonyos része kikívánkozik a régi keretek közül és új szempontú szintézist követel; idő kell tehát míg tisztázódik, pontosan mit és milyen szempontból öleljen fel az új tudomány és főleg hol határolódjék el a régiektől. Ilyen új tudomány a geopolitika is, amelyről kétségtelenül sokkal többen beszélnek, mint ahányan tartalmával és feladataival tisztában vannak. Sőt egyelőre még igen sokan hirdethetik, hogy geopolitikát művelnek, vagy legalább is „geopolitikailag szemlélik" a jelenségeket, ha valószínűtlen okoskodásaikat a megállapodottabb „régi" tudományok, a földrajz, a történelem, vagy a gyakorlati politikusok részéről indokoltan támadó kritika sarokbaszorítással fenyegeti.

A geopolitikát a közfelfogás gyakran azonosítja a politikai földrajzzal; sokan azt hiszik, hogy csupán névcsere történt, mások viszont arra gondolnak, hogy a geopolitika a sejtelmük szerint avult politikai földrajz szerepének átvételére hivatott modern tudomány. Pedig a kettő nem azonos; nem pótolhatja, de nem is zárja ki egymást.

Amíg a földrajzot a politikából csupán a földfelszíni élet egészével tájankint más és más módon szerves kapcsolatba hozható elemek érdeklik és ezek is olyan mértékben, amint hatnak rájuk a fizikai és emberi — domborzati, éghajlati, demográfiai, gazdasági — tényezők és viszont, amint szerepük van a táj életében és képében; addig a geopolitika szemléletének középpontjában magának a politikának a jelenségei állnak: az egyes közösségek — államok s egyéb szervezetek — és azok életmegnyilvánulásai. Akár tényleges területhódítás, akár gazdasági, pénzügyi vagy egyéb természetű kiaknázás, anyagi vagy szellemi befolyásolás legyen is az államok befelé vagy kifelé irányuló terjeszkedésének célja, ezek a törekvések térbelileg rögzíthetők: egyrészt mint a surlódás, a terjeszkedés felületei, másrészt mint a terjeszkedés irányai. A geopolitika azonban a politikai jelenségeket nemcsak a térbe vetíti, hanem egyrészt magával a térrel, másrészt a tájak életében szerepet játszó tényezőkkel magyarázni is igyekszik. Tehát a térben is gondolkodni tudó politikus tudománya; ebből a szempontból alkalmazott tudomány, elméleti alapvetés gyakorlati célok szolgálatában. A politikusnak az innen nyert helyes térszemléletre éppen olyan szüksége van, mint a helyes korszemléletre; az ő gyakorlati tértudománya azonban épp oly kevéssé azonos a politikai földrajzzal, mint történeti iskolázottsága a politikai történelemmel.

Politikai földrajz és geopolitika között elméletben aránylag könnyűszerrel megvonhatjuk a határokat; nehezebben sikerül ez a gyakorlatban, különösen a mennyiségileg igen tekintélyes német geopolitikai irodalom terén. A vesztett háború után a német közönség tudni akarta, miért érte a súlyos csapás, hogy a jövő érdekében legalább a tanulságokat levonhassa és az újabb nemzeti felemelkedéshez szükséges iskolázottságot megszerezze. Ezért fordult a német geografusok figyelme a politikai kérdések, a politikusok figyelme pedig a geografiai problémák felé. Így jött létre egy sokaktól művelt, határozatlan tartalmú és elveiben csak lassan tisztuló tudomány: a német geopolitika. Ez a magyarázata a geopolitikainak nevezett munkák elvi, módszeres és tárgyi bizonytalanságainak, ellentmondásainak, célzatos túlzásainak és tévedéseinek. Az elismerést érdemlő buzgalom sokszor nem állott arányban a tárgyi tudás és a szemlélet szükséges sokoldalúságával, a nemzeti érdekeknek önmagában véve tiszteletreméltó szolgálata gyakran legyűrte a tárgyilagosságot. Ezért nem hajlandó például a francia kritika — új tudományok keletkezésével szemben táplált ellenszenvén kívül — a geopolitika létjogosultságát elismerni. A francia geografusok továbbra is csak politikai földrajzról tudnak; szerintük a németek az új név alatt nem tudományt, hanem politikát művelnek.

Nehéz volna világosan megfogalmazni, mit nyujthat a geopolitika idegen tudományok művelőinek, közelebbről a történésznek. Feleletünk egészen másként hangzik és használhatósága inkább a jövőre szól, ha geopolitikán azt a tudományt értjük,

amivé szükségképen fejlődnie kell, és egészen, szinte esetről-esetre másként, ha a geopolitikainak nevezett munkákat vesszük sorra.

Az ideális geopolitika térszemléletre tanítja a történészt. Semmiféle tudomány művelőjének sem válik ártalmára, ha vizsgálatának tárgyát idegen tudomány szemléletében is megismeri. A történész egyéni szellemi rugékonyságának növelésén, szempontjainak tágításán kívül azonban a geopolitika államok, egyéb emberi közösségek és politikai törekvések keletkezésének, fennmaradásának és elmúlásának térben ható tényezőiről és ezeknek a tényezőknek súlyáról is felvilágosítást nyujt. Igaz, a történelem a politikai földrajztól is szerezhet ilyenirányú tájékozódást, de egyrészt nem annyira teljeset, másrészt a földrajz más irányban szintetizált anyagából a történelem az útbaigazításokat sokkal nagyobb fáradsággal hámozhatja csak ki. A geopolitika ebből a szempontból a történelemhez közelebb áll : a történész számára sokkal közvetlenebbül kiértékelhető megállapításokat tartalmaz, hiszen anyaga az állam vagy egyéb politikai jelenség köré, mint központi probléma köré rendeződik. Természetesen sokkal soványabb az eredmény, ha az elméleti fejtegetésekről az eleven példák egyikére térünk át, B.—Z. művére, amely a tartalmában meg formájában is kétségtelenül mást nyujt, mint a korábbi úgynevezett történelmi atlaszok.

Azon térképek mintájára, amelyek az országhatárokat, helységeket részletesen és feltűnően, a vízrajzot és hegyrajzot vagy egyáltalán nem, vagy csupán főbb vonásaikban és halványan, de mindezt a jelenlegi állapotban ábrázolják, készülhetnek térképek elmult idők állapotairól is. Az eddigi megszokás a történelmi atlaszokban csupa ilyen térképek időrendbe sorakozó gyűjteményét kereste. A közfelfogás nem egészen helyesen, politikainak nevezi ezt a térképet, ha a jelenlegi állapotot, történetinek, ha a multat ábrázolja. A történeti térkép legfeljebb abban különbözik a másiktól, hogy nem csupán az önmagukban véve legjelentősebb helységeket vagy egyéb földrajzi objektumokat tünteti fel, hanem azokat is, amelyekhez az illető korban valamilyen esemény fűződött. Ugyanígy megtalálhatjuk rajta esetleg egy-egy hadjárat útvonalát is. Az ilyen atlasznak egyetlen haszna, hogy segítségével az események lokalizálhatók. Úgyszólván csak a puszta eseményekkel kapcsolatban felel a hol ? kérdésére, hiszen már az államok, vagy egyéb történelmileg fontos politikai szervezetek térbeli méreteiről is csak egymást nagy hézagokkal követő pillanatképeket nyujt s természetesen még kevésbbé tájékoztat törekvések és mozgalmak mélyebb és bonyolultabb térbeli vonatkozásairól. Tehát tisztán sztatikusnak nevezhető : időkeresztmetszeteket ábrázol, ellenben magát a fejlődést, a folytonos változást nem rekonstruálhatjuk belőle. Ehhez igen gyakran még technikai hibák is járulnak : a térképlapok túlságos tarkasága és aprólékossága a pillanatképnek nagyobb korok szempontjából jelentéktelen részleteit hangsúlyozza a lényeges, korszakokon át tartós vonások rovására.

B.—Z. atlasza ebből a szempontból kétségtelenül tökéletesebb. Bár a korszakok időrendjét az ókortól a jelenkorig nagy vonásokban tiszteletben tartja, ezen belül azonban nem évszámokhoz kötött merev pillanatképeket nyujt, hanem bizonyos kort jellemző mozgalmak, törekvések és eszmék (felfedezések, gyarmatosítás, reformáció, dinasztikus és nemzeti államok alakulása stb.) köré csoportosítja térképeit, úgy, hogy azok a fejlődést is feltüntessék. Térképeinek aránylag nagy száma és azoknak különböző mértéke és terjedelme az elrendezést is megóvja a merevségtől. Németország különösen bőven méltatott területi fejlődésének különböző kérdéseit néhol kis térképeknek egész sorozata világítja meg, másutt a terjeszkedés időrendben egymást követő fokozatait egyetlen térkép tünteti fel. Természetesen néhol időkeresztmetszeteket is rögzít, mint például a Németország 1792 körüli politikai szétforgácsoltságát feltüntető térképen, de ilyenkor valóban jellemző időpontot választ ki és igen sokszor csak akkora területet, amelyen belül minden részlet jellemző az ábrázolt jelenség szempontjából. A lényeges vonásoknak a lényegtelenek rovására való kiemelését azonban nem csupán a térképek méreteinek, tárgyának és felölelt területének esetről-esetre az ábrázolandó problémákhoz szabott gondos kiválasztása biztosítja, hanem az ábrázolás technikája is. Egyszerűségre törekszik: aprólékos, részletekbe vesző rajz és tarka színek helyett fekete és fehér foltokkal és vonalakkal dolgozik, ezenkívül legfeljebb a tengerek jelölésére alkalmazza a zöldeskék színt. Nem új módszer, hiszen a német geopolitikai irodalmat jellemzi az ilyen világos, a lényeget szinte durván, plakátszerűen kifejező térképek használata. Ha csupán azt akarjuk szemléltetni, hogy a római birodalom a köztársaság korának végén a Földközi-tengert körülölelő, igazi „mediterrán" hatalom volt, leghelyesebb, ha a térképre csupán a szárazföld és tenger határát rajzoljuk rá, a tengert kékre festjük, a birodalom területét feketére s minden egyebet fehéren hagyunk. Ennek az egyetlen ténynek világos megértését további részletek berajzolása csupán zavarhatná. Nagy Péter politikája, mint térprobléma, szintén akkor rajzolódik ki legmeggyőzőbben, ha a csupán körvonalaiban feltüntetett Eurázia fehérszínű felületén a XVII. századvégi Oroszország tengertől elzárt óriási területét egyetlen fekete folt, a legközelebbi tengerek felé vezető irányokat nyilak, az azóta meghódított területeket különböző csíkozás jelzi. B.—Z. atlaszában az az új, hogy ilyen térképekkel kíséri végig az egész világtörténelmet, helyesebben a Közelkelet és Európa, az újkortól kezdve pedig az európaizálódó Föld egész történetét. Nem az egyes események helyét rögzíti, hanem valóban a történelem nagy, korszakos mozgalmait vetíti a térbe. Nem önkényesen megszakított folyamatokról rajzol aprólékos helyzetképet, hanem a térben lezajló folyamatok folytonosságát és időbeli egymásbakapcsolódását érzékelteti. Ez az újfajta, dinamikusnak nevezhető ábrázolásmód természetesen nem teszi feleslegessé a régit, a szokásos sztatikus történeti atlaszt, hiszen mindegyiknek egészen más a feladata.

Ezzel szemben az a sajátságos — s ez nagyon jellemző a geopolitika fogalmának manapság néha túlságosan tág, jelen esetben azonban éppen túlságosan szűk értelmezésére —, hogy B.—Z. atlasza a „geopolitikai" jelző használatát azzal már indokoltnak véli, hogy politikai törekvések és mozgalmak, államok és egyéb közösségek és szervezetek térben való elhelyezkedésének és terjeszkedésének puszta tényeivel foglalkozik, illetőleg azokat mint puszta tényeket térképre rajzolja. A geopolitika tágabb értelmezése szerint az ilyesmi csupán az első feladat, amelyet követnie kellene a tények magyarázatának. Ezt a második feladatot az atlasz akkor oldaná meg, ha a térképeken a politikai jelenségeken kívül az azok mögött álló, azokkal gyaníthatólag vagy bizonyíthatólag oksági kapcsolatban álló, vagy azokat legalább is méreteikben és irányukban módosító tényezőket is feltüntetné. Nagyon tévednek a szerzők, ha ezt a feladatot az atlaszhoz csatolt külön klíma-, talaj- és egyéb fizikai viszonyokat feltüntető térképek közlésével megoldottnak vélik. Ez ugyanolyan eljárás, mintha egy világtörténelmi kézikönyv szerzője bevezető fejezet gyanánt változatlanul átvenné egy fizikai földrajzi kézikönyvnek a Föld klímaterületeiről, hegyrendszereiről, vagy talajtípusairól szóló fejezetét abban a hiszemben, hogy ezzel könyvét geopolitikai alapon megírt világtörténelemmé tette. Mennyivel inkább kiérdemelné az atlasz a geopolitikai jelzőt a szó teljes értelmében, ha például az európai államok gyarmatainak fokozatos térhódítását olyan alaptérképen látnánk, amely halvány színekkel a mérsékelt, óceáni éghajlatú területeket, a sivatagokat és egyéb, a gyarmatok terjeszkedése szempontjából jelentős éghajlattípusok elhelyezkedését is feltüntetné! Bizonyára a történészek sem kifogásolnák, ha a tengeráramlások rajza nem hiányoznék a nagy tengeri felfedezők útvonalait ábrázoló térképekről, éppúgy, mint a nehezen járható hegyvidékek vagy erdők helyének legalább durva jelölése minden olyan térképről, amely akár szárazföldi utazók, akár hadseregek útjáról akar tájékoztatni. A táj fizikai jelenségeinek nem a fizikai földrajzban szokásos általános kategóriáit kell egyetlen térképre felrajzolni, hanem esetről-esetre ki kell keresni azokat a tisztán fizikai földrajzi szempontból néha igen jelentős, máskor kevésbbé fontos tényezőket, amelyek az éppen szóbanforgó politikai jelenség térbeli elhelyezkedését jórészt valóban megmagyarázzák.

Egy ilyen, a geopolitikai-történeti címet teljes joggal viselő atlasz elkészítése még a jövő feladata. Ez lenne a harmadik atlasztípus. amely az előbbi kettőt: a dinamikusat és az egyszerűen ma is „történeti"-nek nevezett sztatikus atlaszt kiegészítené és azokkal együtt valóban hasznos szolgálatot tehetne geografusnak, történésznek és politikusnak egyaránt.

Mendöl Tibor (Debrecen).

Szemle.

Beninger, Eduard: Die Germanenzeit in Niederösterreich von Marbod bis zu den Babenbergern. Ergebnisse der Bodenforschung. Wien, 1934. Verlag Dr. E. Stefan. 8°. 179 l. 72 képpel és 4 térképpel. A szerző a reál-archaeológia egyik kiváló középeurópai művelője. Módszerének megfelelően, ennek a munkájának is gerincét a leletstatisztikák alkotják. Ahol lehet, ott népi, illetőleg nagyobb egységekbe osztva közli a lelőhelyeket (kelta, román régiségek), a népvándorlások korából azonban csak évszázadokra tagolt adatokat nyujt. Ezt a forrásanyagot a történeti háttér rajza, új vagy eddig rosszul közölt tárgyak szép felvétele és hasznos időrendi táblázatok egészítik ki. Külön fejezet, melynek R. Büttner a szerzője, tárgyalja az 568—1282. évek történeti fejlődését. Ebben a részben különösen a helynévkutatás eredményei fontosak. (A régészet kultúrtörténeti szintéziséhez ugyanis leginkább a helynevek kutatása szükséges.) Bennünket természetesen B. könyvének azok a részei érdekelnek leginkább, amelyekben a magyar föld, illetőleg a magyar nép multjával összefüggő kérdéseket tárgyal. Ilyen az avarság alsóausztriai szerepének kérdése. A B. összegyüjtötte avar leleteket a következőkkel egészíthetem ki: Wien, XIII. Spohrgasse; Wien, VI. Stumpergasse 7; Wien, közelebbi lelőhelye hiányzik (a Römisches Museumban van); Münchendorf, Pottschach és Bernhardstal. Nagyon jó a szerzőnek az a megállapítása, hogy a talált tárgyak az avarkor végéről valók; ugyanis a történeti adatok is azt bizonyítják, hogy Nagy Károly uralkodásának kezdetén az avar birodalom nyugati határa még az Enns folyónál volt. A határvidéket avaroktól igazgatott szlávok védelmezték. Nyilván csak elírásról lehet szó, mikor az Unter-St.-Veiten feltárt temetőről azt írja, hogy a sírok egy része a magyaroké lett volna. Az Ostmark feletti átmeneti magyar uralmat hirdeti egy helynév, Ungerndorf (a Laa mellett), mely a szomszédos Oberleisbergen előkerült I. Endre-kori két ezüst pénzzel van datálva. Ebből az időből való a Köttlach-kultúra, melynek anyagában a helyi szláv elemeken kívül megtaláljuk a magyarság emlékeit is. A magyar régiségeknek ilyen formában megírt kézikönyve a történettudománynak nagy hasznára lehetne. **Horváth Tibor.**

Horváth Henrik: A budai pénzverde művészettörténete a késői középkorban. (Numizmatikai Közlöny. 1931—32. évf., 14—47. l.) **Schulek Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük.** II. A budai pénzverésről Károly Róberttől Zsigmondig. (U. o., 48—70. l.) A magyar numizmatika legelhanyagoltabb fejezetének jelentős és alapvető feldolgozását adja e két tanulmány. H. művészettörténeti szemmel és célkitűzéssel dolgozta fel a budai veretű pénzeket Zsigmondig bezárólag s értekezését kiegészíti, illetőleg érmészeti szempontból bizonyos fokig bírálja és korrigálja Sch., aki hosszú éveken át folytatott kutatásai eredményeit bocsátja itt a nyilvánosság elé. H. szellemtörténeti és Sch. inkább gazdaságtörténeti és öncélú numizmatikai vizsgálódásai végre tiszta képet nyujtanak pénztörténetünknek a sok apró részletprobléma miatt eddig homályos és bizonytalan fejezetéről. Míg a korábbi magyar érmészeti irodalom jóideig csak a „leíró numizmatika" alapján dolgozott s legfeljebb „Corpus"-ok összeállítása volt a végcél, Sch. tanulmányait a széles megalapozottság s a tágabb perspektíva jellemzi. Szerencsésen kapcsolódnak ehhez az irányhoz H. vizsgálódásai is. H. többet lát a pénzekben, mint egyszerű csereeszközt, az éremképek módot nyujtanak neki, hogy egybevetések, analógiák

segítségével beállítsa őket az egyetemes magyar, illetőleg európai művészeti fejlődés menetébe s egyúttal messzemenő következtetéseket vonjon le. Egyik legfontosabb eredménye Károly Róbert pénzei stíluskapcsolatainak pontos körülhatárolása. Szerinte az aranyforintoknál a kezdődő toscanai trecento művészet hatása, a garasoknál pedig az északi gótika formaérzéke nyilvánul meg. Ez a megállapítás alkalmat nyujt neki egykorú művészetünk kettős irányának újabb frappáns igazolására is. A garaspénzeknek a cseh garasoktól eltérő jellege — a Kuttenbergből jött pénzverők működésének ellenére is — az újabban mind szűkebb hatókörre szorított prágai udvari művészet problémájának megvilágosításához jelent H. számára igen használható anyagot. Nagyon értékes fejtegetéseinek az a része, ahol az aranyforint- és garasstílus Nagy Lajos-kori egybekapcsolódásáról beszél, ezt a folyamatot különösen a Szent János-kép átalakulásával illusztrálva. Szélesen alapozott kultúrtörténeti hátteret nyujt a Szent László-kép alkalmazásának megértéséhez is, hogy végül szemléltetően olvassa le az éremképekről a Zsigmond-korabeli kozmopolita udvari művészet jellegzetességeit s a Szent László-kultusz továbbfejlődését. Ezek az eredmények az érmeket kiemelik eddigi elszigetelt öncélú, csupán gyüjtési objektumként szereplő helyzetükből s kívánatossá teszik, hogy hasonló szempontok érvényesüljenek az árpádkori és erdélyi pénzek vizsgálatánál is. Megkísérli H. a budai pénzverde működését is megvilágítani, a tisztviselőkre vonatkozó adatokat összeszedni s az itt vert pénzek sorozatát egybeállítani. Ezen a téren azonban inkább csak az eddigi eredmények összefogására törekszik, amely eredmények egy modern, nagy apparátussal dolgozó numizmatikai vizsgálódás mellett bizonyos fokig természetesen javításra és kiegészítésre szorulnak. Ezt nyujtja Sch. tanulmánya.

Sch. módszerét a Károly Róbert pénzeit tárgyaló korábbi tanulmányából már jól ismerjük (v. ö. Századok. 1932. 451. l.) s ez a minden kis részletre kiterjedő, valamint forrásokra, technikára és első pillanatra mellékesnek tűnő apró-cseprő körülményre is ügyelő gond, türelem jellemzi ezt az értekezését is; Sch. főbb eredményei közé tartozik, hogy Károly Róbert H. által változatoknak mondott aranyairól kétségtelen technikai bizonyítékok segítségével kimutatja, hogy azok utánveretek. Az egyiket Besszarábiából, a másikat esetleg Aragoniából származtatja, bár az utóbbi teória kissé merésznek tűnik fel. Rendkívül jelentős eredménye, hogy a Nagy Lajos budai pénzein előforduló újgur-mongol jegyek analógiái megtalálhatók a bolgár pénzeken ; ez nyilvánvalóvá teszi, hogy az izmaelitáknak innen hozták magukkal ezeket. Sikeresen azonosítja Zsigmond aprópénzeit; a „ducat" nevét (a legkisebb és legrosszabb pénzfaj) gúnynévnek veszi azzal az indokolással, hogy a ducaton levő Szt. László-kép talán emlékeztetett az aranyforint (dukát) éremképére. Nehéz bizonyítani, de a magunk részéről nem tartjuk feleslegesnek itt reámutatni arra a körülményre, hogy ez időben Havasalföldön a magyar denárnak körülbelül megfelelő pénzfaj Mircea vajda (1383—1419) privilégiális leveleiben szintén a ducat nevet viseli s fölvethető esetleg a kérdés, hogy nincsen-e a két elnevezés között valami összefüggés? Az említetteken kívül azonban nagyon sok apró megállapítás fűződik még Sch. nevéhez, melyeket lehetetlen csak részben is felsorolnunk. Nagy lépéssel viszik ezek előre tudásunkat. A pénzeknek meghatározott verdéhez — jelen esetben a budaihoz — kapcsolása és egyúttal időrendjük megállapítása munkájának igazi gyümölcse ; ezek a lassanként szaporodó kronológiai táblázatok teszik szükségessé előbb-utóbb a Corpus új, modern követelményeknek megfelelő kiadását. Sch. értel-

mezésének a H.-étól eltérő egyéb részletei csak numizmatikai szempontból fontosak. Kétségtelen, hogy e tekintetben többnyire Sch. eredményeit kell elfogadnunk, bár van köztük vitatható rész is, pl. az autonóm városi veretek kérdése. A két tanulmány, ezt hangsúlyoznunk kell, a részleteredmények eltérő volta ellenére sem áll szemben egymással, hanem kiegészíti egymást. Az Anjouk és Zsigmond idejében működött első és legfontosabb pénzverdénk érmészeti és művészettörténeti monográfiáját jelentik mintaszerű feldolgozásban.

Huszár Lajos.

Halecki, Oskar: Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'empire d'Orient 1355—1375. (Travaux historiques de la Société des Sciences et des Lettres de Varsovie. Vol. VIII.) Warszawa, 1930. 8°. 416 l. A bizánci birodalom történetének utolsó periódusa, a Palaiologosok kora (1261—1453) még aránylag nagyon kevéssé ismeretes. Míg a korábbi századokra vonatkozólag a részletkutatások és monografikus feldolgozások egész sora áll a kutató rendelkezésére, addig itt még a legszükségesebb alapvetés sem történt meg. Ennek okát főleg abban a tényben kell keresnünk, hogy Bizánc a restauráció után sohasem nyerte vissza többé azt a világtörténeti szerepét, melyet 1204-ig játszott s így történetének e periódusa az egyetemes európai történet szempotjából kevésbbé jelentős. A meggyengült és földrajzilag is összezsugorodott görög császárság a XIV. század közepétől kezdve élet-halálharcot vív a hódító és terjeszkedő oszmanli-törökökkel, ez a küzdelem minden életerejét leköti és politikai befolyásának körét szűk körre korlátozza. Noha Bizánc egyes vezető alakjai már korán világosan látják, hogy az oszmanli-törökökkel csak erős nyugati segítséggel tudnának sikeresen szembeszállani s hogy ez viszont csak az egyházi unió árán szerezhető meg, a latinellenes egyházi párt minden ilyenirányú törekvést meghiúsít. Az uniós törekvések egyik legérdekesebb képviselője és legállhatatosabb harcosa V. Ioannes Palaiologos császár, aki 1369-ben Rómában áttért a katolikus egyházba, hogy ezáltal előkészítse a végleges uniót és biztosítsa Bizánc számára Nyugat fegyveres támogatását. A nagy áldozat azonban nem hozta meg a kívánt eredményt: az unió terve megtört a bizánci orthodoxia ellenállásán, a pápák által tervezett „keresztes hadjárat" pedig az illetékes nyugati tényezők közönyén. Az uniós törekvések e kétévtizedes, V. Ioannes személyéhez fűződő történetével foglalkozik H. munkája, amely a szó szoros értelmében európai távlatból nézi e kérdést és dolgozza fel annak sokfelé ágazó vonatkozásait, miközben a bizánci elbeszélő és okleveles forrásokon kívül gazdag, jórészt még kiadatlan nyugati anyagot értékesít. A mű, amely új, eredeti szempontjai révén is, a Palaiologosok korára vonatkozólag alapvető és hézagpótló monográfia, a magyar történet kutatóját különösképen érdekelheti, mert egyik fejezete „Un empereur de Byzance à Buda" címen (111—137. l.) V. Ioannes császárnak két ifjabb fia: Manuel és Michael kíséretében Nagy Lajos udvarában 1366-ban tett látogatásával is részletesen foglalkozik. A szerző, aki az idevonatkozó magyar és nyugati okleveles anyagot jól ismeri, először használja fel a bizánci Demetrios Kydones munkáinak tudósításait és a Nagy Lajossal folytatott, végső eredményében sikertelen tárgyalásokat a magyar király balkáni politikájának tükrében mutatja be. **Moravcsik Gyula.**

Istványi Géza: A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. (A Pázmány Péter Tud. Egyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai.

1. sz. Oklevél- és címertani tanszék.) Budapest, 1934. 8°. 116 l. Az „írásbeliség"-en a gyakorlati, nem irodalmi íráshasználatot érti. Vannak társadalmak aránylag korán jelentékeny írásos irodalommal s igen kevés gyakorlati íráshasználattal, ami pl. Európa görögkeleti kultúrkörét is jellemzi a nyugatival szemben. Ezek társadalomfejlődése kevésbbé tud komplikáltan szervessé válni. A gyakorlati írásbeliség elterjedésének és mélyülésének tehát benső szociológiai értelme van; s a népnyelv használata ez írásbeliségben a társadalom új, mesterséges szerveződésének szélesebb alapokra való helyeződését jelenti. A magyarnyelvű írásbeliség megindulása mintegy két évszázaddal elmaradt a szomszédos német mögött, hasonlóan a lengyelhez. Nem lehet egyszerűen kultúrfokkülönbségre következtetnünk ebből, a kérdés bonyolultabb. De mégis oly jelenség, amely egyik leglényegesebb momentuma a magyar társadalom- és kultúrfejlődésnek. I. munkája — igen helyesen — egyelőre nem bocsátkozik mélyebb s összehasonlító értelmezésekbe; csak a magyar írásbeliség kialakulásának körvonalait akarja kitapintgatni. Ezt azonban oly szakszerű felkészültséggel és eleven érzékkel teszi, hogy munkája körülbelül rekonstruálta a talajt, amelyen a társadalomfejlődés szempontjából végzendő kutatásoknak majd mozogniok kell. Úgy hisszük, a társadalomfejlődés minden területe — irodalom, jog, gazdaság, oktatás stb. — állandóan használható alapokra talál az értekezésben. Szakszerűsége nemcsak éles, hanem bensőleges is. Elszórtan fennmaradt iratok tartalmi és formai vizsgálata, amelyből fáradságos gondosság árad felénk, kerek, eleven végeredményeket hoz. Hajlékony kifejezőkészségének is nagy része van ebben. A feldolgozott anyag annyira terjedelmes, hogy nagyjából véglegesnek lehet tartani a megalkotott körvonalakat: a kiadott forrásokon kívül nagyarányú levéltári kutatásokat is végzett, nemcsak a magyar anyaországban, hanem Erdélyben is. S ez máris erőteljesen domborít ki alapvető különbségeket a két terület társadalma között: a latinnal szemben aránylag gyorsabban általánosodó magyar írásbeliség az erdélyi társadalomnak ősi és tovább is folytatódó szervezeti önállóságára mutat, aminek a politikai különfejlődés csak egyik jelensége. I. valósággal az egyes iratok szociális helyzetét adja a külső-belső részletektől az író személyéig s írása céljáig való vizsgálattal. Ennyiben szinte módszertani alakítás a munkája. A távolabbi összefüggések felfedésénél kénytelen egyelőre még általánosabb, kidolgozatlanabb utalásokkal megelégedni. Túlságos kezdeményezőszerepet lát az iskolákban, illetve kevéssé fogja fel azokat is a társadalomszerveződés jelenségeinek s így elgondolása ez oldalról eléggé mechanikus. E téren és az írásbeliség szerepének egyéb kérdéseiben is csak az összehasonlító, Európára és még messzibb hátterekre kiterjeszkedő áttekintés alakíthat ki módszertani elveket. Erre azonban viszont csak ilyen sikeres monografiák eredményeivel való állandó kölcsönösség, boncolgató s összefoglaló munkálatok együttese vezethet. **Hajnal István.**

Mezneries Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16—19. században. Budapest, 1933. 8°, 137 l. — **Torday Lajos: A megyei polgári peres eljárás a 16—19. században.** Budapest, 1933. 8°, 148 l. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából. 1. és 2. sz.) A magyar jogtörténetnek Werbőczi utáni kora mostoha gyermeke volt irodalmunknak. Jogtörténeti íróink előszeretettel a középkorral foglalkoztak s az újkort csaknem teljesen elhanyagolták. Az egyetemi oktatás is legfeljebb az alkotmánytörténet terén lépte át az újkor küszöbét, a magán- és büntetőjog, illetőleg a büntető és

polgári peres eljárás intézményeinek tárgyalásában azonban nem jutott Werbőczin túl s nem hidalta át azt a negyedfél századot, mely a magyar középkort a mi korunktól elválasztotta. A jogtörténet s a modern jogi tanulmányok között hiányzott a kapcsolat. Csak a legújabb időkben kezdett a figyelem a Habsburg-kor jogintézményei felé fordulni. A perjog terén Vinkler János, pécsi egyetemi tanár vállalkozott az úttörés nehéz munkájára. *A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig* címmel 1927-ben megjelent, akadémiai pályadíjas, kétkötetes műve azonban nehézkes s — főleg az igazságszolgáltatási szervezet fejlődését tárgyaló részében — szubjektív okoskodásokkal és fejtegetésekkel átszőtt, és épen ezért nehezen áttekinthető előadásánál fogva, nagy terjedelme ellenére sem elégít ki minden tekintetben, már azért sem, mert Vinkler — mint munkájából látszik — nem mélyedt bele maguknak a pereknek a tanulmányozásába s ennélfogva a szabályok gyakorlati alkalmazását, a való életet nem volt módjában közvetlen tapasztalatból megismerni. Ilyen összefoglaló munka kellő megírása megfelelő monografikus előmunkálatok nélkül alig is sikerülhetett volna. Örömmel üdvözöljük tehát, hogy Eckhart Ferenc, budapesti egyetemi tanár jogtörténeti szemináriumában ebbe a körbe vágó részlettanulmányok elkészítését tűzte ki feladatul. Mindkét feladat nehéz volt, M.-é talán még inkább, mert a büntető bíráskodást illetőleg a jogi irodalom még szegényebb s a tételes törvényekben is sokkal kevesebb az idevágó rendelkezés, mint a polgári peres eljárásra nézve. A két szerző egyöntetű módszerrel dolgozott. A szakirodalmon s természetesen a Corpus Jurison kívül kiaknázták — mint már Vinkler is — a Corpus Statutorum vaskos köteteit s minthogy mindezek csak töredékes képet nyujtottak volna a magyar igazságszolgáltatásról, igen helyesen, neki álltak Pestvármegye levéltárában magukat az eredeti pereket tanulmányozni. Hogy ez mily nagy munkát jelent, nem szükséges magyarázni ; de éppen ebben látjuk dolgozataik egyik fő értékét, mert így alkalmuk nyílott kiterjeszkedni a szabályokkal nem mindenkor egyező bírói gyakorlatra is.

M. munkájában először a megyei igazságszolgáltatás szerveivel és személyeivel foglalkozik ; bemutatja a polgári bíróságtól (sedria) a XVII. század közepén különvált büntető sedria szervezetét, működési idejét és helyét, illetékességét és hatáskörét, mely a maitól lényegesen különbözött, minthogy számos bűncselekmény, mint delicta privata, a polgári bíróság elé tartozott ; ismerteti a vád és a védelem alanyait és működését s azután tárgyalja a büntető per összes fázisait a feljelentéstől és nyomozástól kezdve a büntetés végrehajtásáig. Nagy szorgalommal összegyüjtött adatait gondosan rendszerezve, amennyire ezek engedik, tárgyának minden részletére iparkodik világosságot vetni. Előadása mindenütt szabatos, jogászi szempontból kifogástalan. Ha valamit, csupán az idézett latin kifejezésekben és szövegekben, főleg a rövidítések feloldásánál elkövetett hibákat róhatjuk meg, minők pl. fiscus *magisturalis*, inquisitio *magistrualis*, in *magistralibus* obiectis (mindenütt, magistratualis' helyett), mandatum *compulsatorium* (‚compulsorium' h.), *superactaeque* actioni (‚supratactaeque' h.). Látszik, hogy ebben a részben nem volt mentora. Egyébként a dolgozat teljes elismerést érdemel. T. munkájának szerkezete azonos az előbbiével. Ő is a bíróság szervezetével kezdi, mely azonban a polgári perekben bonyolultabb, mint a büntető eljárásban, amennyiben a sedria mellett mint külön bíróság működött az alispáni s a szolgabírói ítélőszék is (forum vicecomitis és f. iudicis nobilium). Ezzel kapcsolatban természetesen bonyolultabb volt a ha-

táskör kérdése is. T. szintén végigvezet a polgári per egész folyamán, kezdve a megintéstől a végrehajtásig s a perorvoslatok különféle neméig. Mindezekről, ha röviden is, de igen jó, áttekinthető képet nyujt. Munkája általában szabatos, bár több ízben tapasztaljuk, hogy idézetei nem pontosak, s néha téved, pl. midőn ezt írja: „A nemesség kérdésének a perbe való kapcsolásával gyakran találkozunk. Amennyiben alperes erre hivatkozik, felperesnek igazolnia kell a nemességét. Itt tehát a *reus excipiendo actor fit* elve hajótörést szenved." (71. l.) Ellenkezőleg, itt érvényesül az elv. A latin nyelvvel, sajnos, T. sincs egészen bizalmas lábon. Pl. ilyeneket olvasunk: *iurassor* notarius (‚iuratus' h.), *legatum* et extradatum (‚lectum' h.), *extradatur* per me (‚extradatum' h.), adnexis *geminis* paribus (‚genuinis' h.), *secum* sive comparuerit sive non (‚secus' h.) stb. Ezek a szépséghibák azonban a mű használhatóságát nem érintik s mindkét dolgozatot mint kitűnő segédkönyvet ajánlhatjuk azoknak, kik kutatásaik közben peres iratokkal kénytelenek foglalkozni, s ezek között elsősorban a vármegyei levéltárak kezelőinek. **Döry Ferenc.**

Fejér Rózsa: François Rákóczi II. dans les mémoires français de son temps. (Specimina diss. fac. philos. reg. Hung. univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis. 29.) Pécs, 1931. 8°, 50 l. A szerző az egykorú francia mémoire-irodalom alapján azt vizsgálja, hogy milyen benyomásokat tett Rákóczi a Napkirály udvarára, számkivetésének franciaországi évei alatt. A dolgozat szemléletesen vázolja fel ezeknek az éveknek történetét és ebbe a keretbe illeszti bele a jelentősebb mémoire-ok megemlékezéseit. Így foglalkozik Dangeau, Saint-Simon, Bonnac, Breteuil, César de Saussure feljegyzéseivel és ide sorolja az orléansi hercegné, Elisabeth-Charlotte és Madame de Maintenon leveleit is. Az időrendben összeállított mémoire-részletek mutatják, hogy a megérkezése előtt csak újsághírekből ismert Rákóczi hogyan nyeri meg XIV. Lajost és egész udvarát jóságával, műveltségével, nehéz társadalmi helyzetében különösen tapintatos, szerény és mégis fejedelmi viselkedésével és modorával. Amennyire a tárgyalt részletekből kitűnik, a francia udvari élet előkelőségei szeretik és becsülik a fejedelmet, úgyannyira, hogy érdeklődésük életének hétköznapi apróságaira is kiterjed. Az egységes képbe foglalt idézetek megvilágítják a fejedelem vonzó egyéniségét és érdekes fejezetét alkotják a magyar-francia kultúrtörténeti kapcsolatoknak. **Kónyi Mária.**

Bobula Ida: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Budapest, 1933. 8°. 199 l. A könyv tárgyánál fogva inkább a publicisztika felé hajlik, hiszen a nők helyzetét a régi társadalomban modern szemlélet és modern törekvések avatták történelmi problémává s B. maga is aktuálisan értékesíthető tanulságokat igyekszik levonni belőle; de a munka olyan tudományos apparátussal készült, hogy mindig hasznos segédeszköz lesz a XVIII. század társadalmi képének helyes megítélésénél. A magyar nő történetén keresztül egy darab színes korrajzot és nemesebb értelemben vett erkölcsrajzot kapunk, könnyed, élvezetes előadásban. Ez utóbbi nem kis részben a kor szerencsés megválasztásának is eredménye, mert éppen a XVIII. században ment a társadalmi élet és ebben a nő helyzete talán a legnagyobb átalakuláson keresztül. Amíg a század elején a magyar nő — ha talán nem is volt olyan „elnyomott és alárendelt helyzetben", mint B. mondja — úgyszólván kizárólag családjának és gazdaságának élt s a korviszonyok kényszerítő hatása következtében mulatsághoz, szórakozáshoz csak ritkán jutott, meg műveltsége is meglehetősen igénytelen maradt, addig ugyanakkor Nyugat-Európában már a

lovagromantika, a renaissance-eszmék és a francia szellem találkozásából született galantéria uralkodott. A galantéria — mint a modern európai műveltség, amelynek tartozéka volt — feltartóztathatatlanul terjeszkedett kelet felé, Mária Terézia korában bevonult a bécsi udvarba, ahonnan az ott forgolódó magyar urak, testőrifjak és mindenekelőtt a hölgyek, minden árnyoldalaival és hibáival együtt, csakhamar átültették Magyarországba is. A szorgalmas, gyüjtögető nagyasszonyokból a század végére szalónokban élő divatos dámák lettek, akiket már nem a háztartás, vagy a beteg jobbágyasszonyok panaszai, hanem a gáláns udvarlók bókjai foglalkoztattak. Kétségtelen azonban, hogy a galantériával párhuzamosan terjedő őszinte nőtiszteletnek és a nők fokozottabb társadalmi szereplésének pozitív eredményei is voltak. Így mindenekelőtt az, hogy a XVIII. század második felében komoly kérdéssé vált a nőnevelés ügye, amely, mint B. nagyon helyesen rámutatott, tulajdonképen ekkor veszi kezdetét Magyarországon, amivel egyidőben mind nagyobb számmal kezdenek bevonulni a nők az irodalomba is. Ugyancsak nemes szándékúnak tartjuk a nőknek azt a törekvését, hogy a század végefelé bizonyos fokig részt kértek maguknak a közéletben, legalább annyira, hogy az országgyűlés karzatán mint hallgatóság jelen lehessenek. Ez a tanácskozások színvonalát kétségtelenül emelte volna. A nemzeti művelődés szempontjából tehát sokat jelentett a galantéria magyarországi térfoglalása és B. hasznos munkát végzett azzal, hogy erre rámutatott. A munkából itt-ott modern társadalomszemlélet tükröződik vissza, ami történeti tanulmánynál elmaradhatott volna, bár elismerjük, hogy ez nem megy a történetírói objektivitás rovására.

Pleidell Ambrus.

Patonay József: Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyestanítórend. I. rész. (A tatai kegyestanítórendi reálgimnázium 1933—34. évi értesítője, 33—81. l.) A szerző, a tatai reálgimnázium világi tanára, a lovászpatonai Somogyi-levéltárból kiindulva, fáradságos és gondos kutatással világítja meg a Somogyi-család multját, majd Somogyi János pályáját ismerteti. Ez 1784-ben vasmegyei másodalispán, majd apósának, gr. Győry Ferenc kerületi királyi biztosnak pártfogásával kinevezés útján veszprémi alispán lesz. 1791-ben nádori ítélőmesterré, 1795-ben kancelláriai tanácsossá, 1801-ben állam- és konferenciatanácsossá nevezik ki. Tehetségével, szorgalmával és nagy tudásával megnyeri Ferenc király bizalmát és ez állandóan a legfontosabb és nagy körültekintést kívánó ügyek előadásával foglalkoztatja. 1808-ban az alkancellári méltóságra emelkedik. Pártfogója az íróknak és tudósoknak, így Révai Miklósnak, aki az ő hathatós támogatásával nyeri el 1802-ben az egyetemi katedrát. Nagy része van a bencés, cisterci és premontrei rend visszaállításában és különös hálára kötelezte a piarista rendet azáltal, hogy 1807-ben kieszközölte a székesfehérvári kusztodiátusi javadalom adományozását. P. dolgozata 1806-ig terjed, hősének az adományozás ügyében kifejtett tevékenységével csak a II. részben szándékozik foglalkozni. Kár, hogy a gondos kutatással és szeretettel megírt kis tanulmányt sok felesleges reflexió és szubjektív részlet terheli. Reméljük, hogy ezek a következő részből hiányozni fognak.

Friedreich Endre.

Veress Endre: Gróf Kemény József. (1795—1855.) Erdélyi Múzeum. Új folyam, IV. (1933.) 3—38, 129—158, 257—306. l. A legszorgalmasabb magyar történetírók egyikét emeli ki V. a homályból. Valódi jelentősége nemcsak a köztudatban nem él elég élénken,

hanem a tudományos életben sem részesült kellő méltánylásban. Pedig, ha Kemény munkásságát tekintjük, valóban nem tudjuk, hogy vajjon sokoldalúságát, fáradhatatlan adatgyüjtését, vagy pedig irodalmi működésének mennyiségét csodáljuk-e jobban. Saját sorai jellemzik a legjobban : „Miért nincs száz kezem, szemem és órám, hogy mindent felkarolhassak." Mintha egyszerre és egymaga akarta volna évtizedek mulasztásait pótolni. Célja Erdély történelmének megírása volt, de fölismervén, hogy erről addig nem lehet szó, amíg a források nem ismeretesek, egész életét ezek összegyüjtésével és közrebocsátásával töltötte, miközben egyes kérdések tisztázására számtalan tanulmányt írt. Talán így is volt jobb, mert nem volt szintetikus elme. Munkái nagy részét németül írta, hogy a külföld ne csak elfogult idegen írók munkái nyomán ismerje meg multunkat. Szoros kapcsolatban állt az erdélyi szász történetírókkal is és sok tekintetben segítette őket rendelkezésére álló adataiból. Mindezért nem kerülhette el egyes túlzó hazafiak támadásait. Tudományos érdemeit még növelte azzal, hogy hatalmas kézirat- és oklevélgyüjteményét az Erdélyi Múzeumra hagyta. Minderről V. széleskörű tanulmányok alapján, élvezetes stílusban ad képet. Az értekezés legnagyobb része bő életrajz, de mégis ezt úgy tudja alakítani, hogy tulajdonképen csak hátteret adjon Kemény tudományos és politikai működésének ismertetéséhez. Talán nem ártott volna a kritikának nagyobb teret engedni, különösen azért, mert a Kemény készítette néhány hamis oklevél túlságosan megingatta történetírónk hitelét, pedig ezek csak jelentéktelen epizódok az ő munkásságában és éppen a behatóbb kritika erősíthette volna meg minden vitán felül álló értékeit. V. Kemény irodalmi munkásságának teljes bibliográfiáját közli. Még csak ennyit : a cikket azért is örömmel fogadjuk, mert hasonló tárgyú és hasonló alapossággal megírt értekezések nagymértékben fokozhatják az erdélyi magyarság nemzeti öntudatát és kitartását.

Csapody Csaba.

Luigi Tüköry (1828—1860). Testi, documenti inediti e tavole. Palermo, 1933. Industrie riunite siciliane 8°, 115 l. 1933 tavaszán Palermo városa nemes gondolattal kettős ünnepet ült. Tüköry Lajos hamvait, aki Palermo 1860-i ostrománál mint Garibaldi elővédjének parancsnoka esett el a Bourbonok ellen való küzdelemben, a nagy sziciliaiak S. Domenico-beli panteonjába vitette át, díszes márványsíremléket emelve a származás szerint magyar, de „világpolgár" szabadsághősnek, s ugyanakkor a világháború Palermóban elhúnyt fogoly magyar katonáinak emlékét egy obeliszkkel örökítette meg. E kettős ünnepséghez fűződik díszesen kiállított kiadványunk, mely a merőben aktuális vonatkozású cikkek mellett tartalmaz néhány olyan tanulmányt, melyeket történeti irodalmunknak számon kell tartania. Francesco Guardione már ismert adatok alapján mondja el T.-nek a sziciliai expedícióban játszott szerepét, Ugo De Maria pedig Francesco Crispinek néhány kiadatlan levelét dolgozza fel magyar emigránsokhoz az 1860 után is fenntartott olaszországi magyar légió zavarainak idejéből. A szépen illusztrált könyv magját azonban Berzeviczy Albert T.-életrajza (23—26. l.) és Tóth László kimerítő jegyzetekkel ellátott okmánykiadása (29—70. l.) képezik. Az első itt-ott levéltári adatokkal egészíti ki azt a keveset, amit T.-ről tudunk, az utóbbi Nemzeti Múzeumunk emigrációs anyagából közöl tíz T.-levelet Konstantinápolyból barátjához, Kmetty György tábornokhoz és húsz újabb okmányt, melyek vonatkozásban állnak a szabadsághős életének egyes mozzanataival. Ha sok újat belőlük sem tudunk meg, ezek

az adatok színesebbé teszik T. eddig ismert arcképét. Tóth csak egy helyen téved, mikor a rövid bevezetésben T. érdeméül rója fel (31. l.), hogy az 1859-i háború után nem élt az olaszországi magyar légió tagjai részére a zürichi békében kikötött amnesztiával és nem tért vissza hazájába. Az amnesztia ugyanis csak a hadifogolyból lett légionistákra vonatkozott, de nem a magyar szabadságharc emigránsaira, sőt az osztrák katonai hatóságok külön vizsgálatot rendeltek el annak megállapítására, hogy a visszatért légionista hadifoglyok közé nem lopakodott-e emigráns tiszt. Eltekintve attól, hogy az olasz-magyar kapcsolatok egy igen rokonszenves ünnepsége adott alkalmat e kiáltvány megjelenésére, az nagyon hasznos gyarapodása a „risorgimento" amúgy sem gazdag magyar vonatkozású irodalmának is.

Kastner Jenő (Pécs).

Butler, Cuthbert—Lang, Hugo O. S. B.: Das vatikanische Konzil, seine Geschichte von innen geschildert in Bischof Ullathornes Briefen. München, 1933. Kösel-Pustet, 2. kiad. 8°. 465 l. A vatikáni zsinatról eddig megjelent történelmi munkák általában két hibában szenvedtek: vagy olyan aránytalanul terjedelmesek voltak, hogy a közönséget szinte elriasztották, vagy pedig éppen ellenkezőleg, rövidségük és pártjellegük miatt nem adtak kielégítő és objektív képet a zsinat eseményeiről. Ezen a hiányon segített L., amikor szerencsés fogással angol rendtársa, B. művét választotta ki lefordítás céljából, aki viszont a zsinati események tárgyalásánál elsősorban Ullathorne birminghami püspöknek a zsinatról írt leveleire támaszkodik. B. a leveleket keretbe foglalja és a zsinat lefolyásának tárgyalása elé még négy igen jól megírt történelmi fejezetet helyez a pápa világi hatalmáról, a gallikanizmusról, ultramontanizmusról és új ultramontanizmusról. Igen érdekes áttekintést kapunk a zsinat előkészületeiről és rövid, de találó seregszemlét a zsinaton vezetőszerepet játszó püspökökről, köztük Simorról, Haynaldról és Strossmayrről is. A könyv befejezése a zsinat után történt eseményekről tájékoztatja az olvasót megint sok magyar vonatkozással. A fordító L. még hozzáadta B. előadásához a zsinaton szintén jelenlevő Utto Lang metteni bencés apát naplójegyzeteit, amelyekben szintén vannak magyar vonatkozások, egyébként azonban lényegesebb új dolgot nem hoznak. Hogy L. valóban szerencsés kézzel nyúlt B. műve után, mutatja az a körülmény, hogy a fordítás már második kiadást ért meg. Ullathorne püspök a zsinaton az „infallibilista" többség és az „inopportunista" kisebbség között állott, egyik párt agitációiban sem vett részt, de mindkettő vezető embereivel élénk összeköttetést tartott fen, ezért mindkettő legkisebb hadmozdulatairól is jól van értesülve. Pártatlansága mellett szenvedélytelen angol-szász természete is képessé tette arra, hogy az inopportunisták kisebbségben levő, de annál temperamentumosabb csoportját is objektive megfigyelje és adandó alkalommal igazságot szolgáltasson neki — esetleg infallibilista pártállású zsinati tagokkal és írókkal szemben is. A magyar főpapok tudvalevőleg egységes frontban állottak az inopportunista oldalon, azaz a pápai tévmentesség dogmatikus definícióját főkép politikai okokból időszerűtlennek, sőt veszedelmesnek tartották. Közöttük Simor és Haynald, továbbá a szangvinikus Strossmayr vezetőszerepet vittek nemcsak a magyar püspöki karban, hanem a kisebbség akcióiban is. Szereplésük ugyan eddig is ismeretes volt a zsinat aktapublikációiból (Mansi és Collectio Lacensis), de Ullathorne püspök és Lang apát feljegyzései érdekesen világítják meg, hogy ez a szereplés milyen hatást tett magukra a zsinati

atyákra. Mivel a két feljegyzés egymástól távolálló résztvevőtől származik, nem látszik elhamarkodottnak az az állításunk, hogy az egész zsinati gyülekezet közhangulatát fejezik ki, amikor például egyöntetűleg őszinte irígyléssel emlegetik a magyar püspökök pompás latin tudását, amellyel úgy kezelték a zsinat hivatalos nyelvét, mintha anyanyelvük lett volna. Feltűnt nekik a magyar püspökök kitűnő szónoki tehetsége és debatteri készsége is. Ullathorne találó megfigyelése szerint rögtön meglátszik a szónokló zsinati atyákon, hogy parlamentáris országokból vagy tanári katedrákról jöttek-e. Ezek — mint a németek (osztrákok) és magyarok — mindig szorosan a kitűzött témákról beszéltek, míg a többiek nagyon könnyen elkalandoztak a tárgytól. B.-L. könyvét egyéb kitűnő tulajdonságai mellett ezek a magyar vonatkozások is élvezetes olvasmánnyá teszik a magyar olvasó számára. **Hermann Egyed.**

Maggiorotti, L. A.—Banfi, F.: Le fortificazioni di Buda e di Pest e gli architetti militari italiani. (Kl. az „Atti dell'Istituto di Architettura militare" 1934. évf.-ból.) Roma. 8°. 92 l. A részletes és alapos tanulmányban a szerzők nem csupán az irodalmat használták fel, hanem levéltári kutatásokat is végeztek s igen érdekes és nálunk részben ismeretlen képanyagot gyüjtöttek össze. A tanulmány első része Buda és Pest hajdani erődítményeit írja le, Budaváránál főleg Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás király építkezéseivel foglalkozva. Pest erődítményeire vonatkozóan nagyon fontos Gian Giacomo de Rossi rajza, amely a város északnyugati sarkán állott mentsvárat is feltünteti, abban a formájában, amelyben azt a János király szolgálatában volt Mario Speziecasa, már a bástyarendszer szabályai szerint építette. A várművek fejlődésének szakszerű fejtegetése után sorraveszik a szerzők a Budán és Pesten működött olasz katonai építészeket, Brunelleschi jeles tanítványától, Manetto Ammanattinitól kezdve. Azután felsorolják mindazokat az olaszokat, akik 1540 és 1686 között, Budáért és Pestért harcolva, kitüntették magukat. Külön fejezetben szólanak Michele d'Aste báró alezredesről, aki — olasz szemtanuk egybehangzó vallomása szerint — elsőként hatolt a várba, 1686 szeptember 2-án. De harcközben súlyosan megsebesült és 9-én meg is halt. Ideiglenesen Pesten, majd végleg a budavári Koronázó-templomban temették el. Végül azoknak a terveknek ismertetése következik, amelyeket Budavárának korszerű átépítésére Marsili terjesztett I. Lipót király elé. Pénz hiányában egyik sem valósulhatott meg. **Gyalókay Jenő.**

Tanulmányok Budapest multjából. II. k. Budapest, 1933. Budapest Székesfőváros kiadása, 8°, 190. l. Tíz tanulmányt foglal magában ez a szép kiadvány, melynek első kötetét már régebben méltattuk. (Századok, 1934. 114.) Ez első kötet óta különös figyelem fordult fővárosunk történetére. Mintha minden cáfolni akarná azt a már-már közhellyé merevedett tételt, hogy Budapestnek csak közelmultja és jelene volna, a levéltárak ontják magukból az érdekesnél érdekesebb adatokat, s régi, tévesen ismert, helytelenül értékelt épületek lerázzák magukról a hamis vakolatburkot, hogy ódon szépségük a maga viharvert, de eredeti pompájában bontakozzék ki. Az első tanulmány éppen egy ilyen emlékkel foglalkozik. A budapesti belvárosi plébániatemplommal, amelyről az volt a megformált ítélet, hogy csupán szentélye a középkor maradványa. Az Erzsébet-szoborral kapcsolatos térrendezési munkálatok során azonban a legnagyobbszerű meglepetésekkel szolgált a habarccsal elburkolt épület. A bontócsákány nyomán kiderült, hogy nemcsak a szentély, de a hajó is a középkor,

az eredeti gótikus templom maradványa. Nagyszerű faragott kapuzatok, ablakbélletek és egészen új architektonikus részek kerültek a napvilágra, freskótöredékek, faragványos kövek hosszú sora bővítette a templomról való ismereteinket. A feltárás nehéz és nagy szaktudást igénylő munkája Lux Kálmán avatott kezébe került, aki e gondos és teljességre törekvő tanulmányban is közzétette megfigyeléseit. Tanulmánya szinte a templom monográfiájává nőtt, lelkiismeretes anyaggyüjtésével és az új megfigyelések tömegével többet mond a templomról, mint annak egész eddigi irodalma összevéve. Kár, hogy leírásai itt-ott terjengősek, néhol pedig homályosak. Kuzsinszky Bálint Aquincum helyrajzáról értekezik, az általa és munkatársai által vezetett ásatások tanulságai alapján a római kolónia topográfiáját igyekezvén meghatározni. A szépítőbizottmány iratai a mult század felére vonatkozó városépítészetet illetően kimeríthetetlen anyaggal szolgálnak a kutatónak. Rokken Ferenc is főleg erre az anyagra támaszkodik, midőn a mai Ferenc József-tér kialakulását, a körötte álló épületek történetét vizsgálja, amelyek építése eleven részletességgel tárul fel az olvasó előtt. Különös figyelmet érdemel Horváth Henrik tanulmánya, melyben az Apród-utca 6. számú házban a mészréteg alól előbukkant XVIII. századvégi chinoiserie-falfestményeket elemzi. A képek nem a kor szinvonalán mozgó remekművek, Horváth e szerény s mondhatnók triviális anyagot csak mint kiindulópontot ragadta meg, hogy belőle és általa hosszú és fáradságos munka árán, érdekes és változatos szellemtörténeti képét rajzolja meg a XVIII. századvégi Budának. E ponton alludálnunk kell arra a tényre, hogy a tanulmányok gyakran tartalmazzák a semmitmondó levéltári adalékok fárasztóan hosszú sorát. A telekkönyvi bejegyzéseknek, a szállítóiparosoknak és fuvarosoknak a tárgyalás szövegében való emlegetése gyakran fölöslegesen szakítja meg az előadást. Horváth cikke mentes ezektől a kitérésektől, s adatainak gazdagsága -- éppen fontosságuk miatt — csak élénkíti cikkét. Módszerét, hogyan lehet szerény anyagot nagy összefüggésekbe szervesen bekapcsolni, különösen követendőnek tartjuk. Nem kevésbbé érdekes Révhelyi (Réh) Elemérnek cikke, melyben a főváros képtárának hajlékot adó, volt Károlyi-palota építésének történetére vet világot. Révhelyi, a hazai barokk-építészetnek előnyösen ismert kutatója, fedezte fel a salzburgi születésű Andreas Mayerhoffert, ezt a szorgalmas és jelentékeny mestert, aki a kétségbevonhatatlan adatok szerint a XVIII. század közepén valóban majdnem minden jelentékeny építkezésben részt vett. Így 1759-ben vállalkozott Barkóczy Ferenc megbízásából az 1696-ban Kalcher Márton budai kőműves által épített Wilfersheim-féle ház átalakítására. Ez az átalakítás azonban nem volt végleges, az építkezések és átépítések a Károlyiak megbízásából egész 1841-ig tartottak, s Révhelyi szép következetességgel illeszti egybe az egymást felváltó építészeknek, Jungnak, Zitterbartnak, Riegelnek, Hofrichternek és Kochnak működését. Bánrévy György folytatja a budai vár épületeire vonatkozó kutatásai eredményeinek közlését. Most a katonai szertár (Zeughaus) építéstörténetét és további sorsát világítja meg adatokban gazdag tanulmányában. Míg Rexa Dezső az 1831-ben Pesten szereplő magyar színtársulatokról szolgáltat adatokat, Kelényi B. Ottó a pesti német színház építésének gazdaságtörténeti érdekességeit közli. Adatait ő is főként a szépítőbizottságnak már említett irataiból bányászta ki. Dolgozata az ipartörténettel foglalkozóknak tesz nagy szolgálatot, akik a munkabérekre és az anyagárakra vonatkozó kijegyzéseit bizonyára értékesíthetik majd. Gárdonyi Albert, a kötet

szerkesztője és lelke, fővárosunk egyik legszebb pontjának, a Kamaraerdőnek, ezenkívül a Svábhegynek parcellázását és a főváros első nyaralótelepeinek kialakulását írja meg a legnagyobb pontossággal. Isoz Kálmán pedig egy pesti zenész zsebkönyvének feljegyzéseit közli. **Kampis Antal.**

Emlékkönyv Esztergom török uralom alól való felszabadulásának kétszázötvenéves jubileuma alkalmából. Szerkesztette Sinka Ferenc Pál. (Esztergom Évlapjai. VI. évf., 1—2. sz.) Esztergom, 1933. 8°. 160 l. Négy dolgozat látott napvilágot a Századok előző évfolyamaiban többször megemlített folyóirat legújabb számában: egy szép emlékbeszéd, egy pártpolitikai kihangzású cikk, egy Esztergom ostromait ismertető dolgozat befejező része és egy, több mint százoldalas „tanulmány" a török félhold magyarországi uralmáról és hanyatlásáról s az ennek emlékére rendezett esztergomi jubileumi ünnepségekről. Erdélyi László kijelenti, hogy új adatok felkutatásánál fontosabb az ismert adatok megbecsülése és értékesítése a mai nemzedék okulására (5. l.). A cikkírók — híven tartva magukat ehhez az elvhez — megelégedtek ismert adatok csoportosításával és politikai „tanulságok" kihangsúlyozásával. Ha az utóbbi esztendőkben nem olvastunk volna számtalan cikket, odavetett megjegyzést, panaszt és jótanácsot a helytörténetírás feladatairól, módszeréről, érdemes volna perbeszállni a fentebbi kijelentéssel. Így csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy a közölt cikkeknél sokkal értékesebbnek tartanánk egyszerű dézsmajegyzékeknek akár kommentár nélkül való publikálását is. Ha Erdélyi elvét alkalmaznók például Magyarország történetének megírására, akkor ez azt jelentené, hogy hazánk történetét néhány terjedelmesebb világtörténetből kellene kiírnunk. Igazán nem csodálatos, ha efféle célkitűzések után a nagy anyagi áldozatokkal kiadott (10 pengős) füzet csak újabb dokumentum amellett, hogy helytörténetírásunk még mindig zátonyon vesztegel. Mivel a füzet cikkei egészen közismert dolgokat tárgyalnak s mert többnyire igen átlátszó célzattal csoportosítják adataikat, talán szabad lesz részletesebb ismertetésük helyett általánosabb jellegű megjegyzéseket tennem.

„A magyar történetírás új útjai" című gyűjteményes munka, a helytörténetírás feladatairól írván, belenyugszik, „hogy az egyetemektől nem várhatjuk, hogy a tanárképzésen és az általános történeti ismeretek, valamint a történeti módszertan gyakorlati szabályainak közvetítésén kívül még a helytörténeti kutatás speciális művelésére is felvértezzék a hallgatót" (265. l.) Ha azonban arra gondolunk, hogy a helytörténet művelésére jóformán kizárólag a vidéki iskoláknál működő történettanárok volnának hivatva, mégis azt kell mondanunk, hogy az egyetemeknek mindenképen módot kell találniok arra, hogy — számotvetve a tanárképzés követelményeivel — történetszakos hallgatóikat ilynemű speciális alapismeretek birtokába juttassák. A fenntebb idézett sorok megjelenése óta a Pázmány-egyetem bölcsészeti karán rendszeresítették a proszemináriumok intézményét. Ezek feladata a középiskolából egyetemre kerülő hallgatóságot bevezetni a tudományos gondolkodásba, módszerileg tanulságos munkák olvastatásával és tudományszakjuk körébe vágó, egyszerűbb problémák önálló megoldatásával. Azt hisszük, érdemes volna megkísérelni, hogy vajjon e proszemináriumok közül egyet vagy kettőt nem lehetne-e gyümölcsözően a helytörténetírás szolgálatába állítani. Még a jelenlegi heti egy óra mellett is van idő arra, hogy az első félévben néhány módszertani munkát és methodikai szempontból kiváló feldolgozást olvastassunk. Város- és falutörténeti,

valamint jó településtörténeti dolgozatok jöhetnek elsősorban tekintetbe (Tagányi, Hóman, Győrffy, Pleidell, Fekete Nagy, Kötzschke, Kastner, Vancsa, Keyser stb.). A történeti módszertanok rég bevált tanítása, hogy kezdők számára legalkalmasabb középkori feladatok, problémák kitűzése. Az első félév olvasmányai után jól kiválasztott, azaz adatokban gazdag falvak középkori oklevelei alapján e falvak multját lehetne a hallgatókkal rekonstruáltatnunk. Restringáltabb területen, a rendelkezésre álló időn belül, nagyobb nehézség nélkül elvégezhető dolgozattémát alig lehetne jobbat találni. Dióhéjba sűrítve, már a kezdet kezdetén megismerkedhetik a hallgató a legegyszerűbb módszertani követelményekkel, sőt egybefogó, áttekintőképességének is bizonyítékát adhatja. A későbbi évek folyamán a mai viszonyok közt, természetesen, csupán önképzésre lehet számítani. Ennek irányát és gyümölcsöző tartalmát alkalmas helytörténeti monográfiáknak szakdolgozatokként való kitűzése szabhatná meg. Az már az ellenőrzés körébe vágna, hogy efféle munkák vállalása ne a becsületes dolgozás megkerülése legyen s hogy egyesek ne két-három hónap alatt akarják községük történetét összeállítani. Az új eredményeket hozó szakdolgozatokból továbbra is lehetne doktori értekezés. Azok számára pedig, akik nem kívánnak szigorlatozni, mindenesetre értékesebb lenne a sablonos szakdolgozati témák helyett helytörténeti problémákkal való foglalkozás, mert ilymódon vidékre kerülő tanáraink, fogékonnyá téve kisebb históriai és geográfiai egységek multjának kérdései iránt, szabad idejüket nemcsak a receptív továbbolvasás, hanem az alkotó munka szolgálatába állíthatnák. Úgy gondoljuk, hogy a fentebb vázolt út követése a jelen körülmények között az egyedül lehetséges a kiáltó hiányok némi pótlására. Többesztendős gyakorlat mutatná meg aztán — bizonyára sok tévedés és kárbaveszett fáradság árán —, hogyan kellene a végleges megoldást előkészíteni.

Az Évlapok szerkesztői, de kivált kiadói jószándékának teljes elismerése ellenére is meg kell mondanunk, hogy mindaddig, amíg programmjukat nem tudományos szempontok és e folyóirat lapjain is gyakran hangsúlyozott módszertani alapelvek irányítják, maradandót nem fognak nyujtani. Ha az előttünk fekvő jubileumi számmal szemben el is tekintünk további kritikai megjegyzések tételétől, az ízléses históriai előadás elemi feltételeit sem tekintő részletek (14—15., 132., 154. l. stb.) olvasása után kifejezést kell adnunk rendkívüli sajnálatunknak és csodálkozásunknak, hogy egy történeti folyóirat szerkesztője nem ismeri Szekfű Gyula „Politikai történet" című tanulmányát, különösen pedig annak finom iróniával írt 429—434. lapjait a pseudo-történetírásról. (A magyar történetírás új útjai, 1931.) Szeretnők remélni, hogy a következő számok cikkeit már az ott olvasható tanítások szellemében fogja megrostálni, még ha anyagának kilencvenöt százalékát áldozatul kell is ejteni kritikájának. Nem tudományos irányoknak és köröknek a tudomány fegyvereivel való bevallott vagy leplezett szolgálata ugyanis a tudomány megbízhatóságába vetett hitnek méltatlan aláásását jelenti.

Kring Miklós.

Breznay Imre: Eger a XVIII. században. I—II. k. Eger, 1933—1934. Egri Nyomda R. T. 8°. 288, 336 l. Eger város levéltárában végzett többévi kutatásának eredményeit közli a szerző a fenti cím alatt. Könyvében sok jellegzetes adatot sorakoztat fel a hódoltság után kibontakozó városképről, a lakosságról, a városi háztartásról, közigazgatásról és bíráskodásról. Leírja a mezőgazdasági, ipari és

kereskedelmi viszonyokat ; részletesen szól az ingatlanforgalomról és a népoktatással kapcsolatban a szellemi életről is. Legsikerültebben a város ipari góccponttá alakulását és II. József vallási politikájának vonatkozásait tárgyalja. Alapos helyismeretre valló hozzáértéssel ír a topografiai viszonyokról ; megállapítja a kataszteri változásokat, a régi házak helyét és tulajdonosait. Kár, hogy tanulságos helyrajzi megállapításait térképen nem szemlélteti. Meggyőzően mutat rá, hogy az Acsády-féle történeti-statisztikai munkának Egerre vonatkozó adatai mennyire hibásak és hiányosak ; ez újólagos figyelmeztetés lehet, hogy Acsády kiadványának használatánál óvatosság szükséges. A szerzőnek sikerült a helyi érdeklődők számára írt népszerű könyvében jellemző rajzokat adnia a XVIII. századi Egerről. Mozaikszerű előadásmódja azonban nem bizonyult alkalmasnak a fejlődés menetének megrajzolására. Feldolgozás helyett megelégedett az anyag bizonyos fokú rendezésével. Az egyes fejezetcímek alatt inkább csak példákat sorol fel és a régi helyesírás megtartásával nyers idézeteket közöl, a belőlük kínálkozó megállapítások rendszerbefoglalása azonban elmaradt. Az alkalmazott csoportosítás sem felel meg teljesen az anyag elrendezésének. A fejezetcímek nem mindig fedik a tartalmat. Így egyes gazdaságpolitikai részek a közbiztonságról szóló fejezetben olvashatók, demografiai leírásokat pedig három fejezetben is találunk. Néhány terjengős fejezet mellett nagyon hiányzik a város és földesura viszonyának ismertetése. Emelte volna a könyv értékét, ha B. a nemzetiségekre (rácokra), az árvíz elleni védekezésre és a régi utcákra vonatkozó adatait is közzétette volna. Az űrmértékek általános magyarázata mellett érdekes lett volna annak megállapítása, hogy a korábban messzi földön elterjedt egri köböl mint bormérték használatos volt-e a XVIII. században. (V. ö. Lederer E. : A régi magyar űrmértékek. Századok, 1923. 314—315 l.)

Szerző mindvégig nagy érdeklődéssel és tárgyszeretettel vizsgálja a kor lelkiségét és Eger speciális viszonyait. Túlfűtött lokalpatriotizmusában azonban kissé romantikus színben látja a század erényeit és hibáit. Talán ez a szemlélet akadályozta meg az annyira csodált „építőszázad" összefüggő áttekintésében. Egy város XVIII. századi képének megrajzolásánál nem elegendő csupán a saját — körülhatárolt — anyaggyüjtésünkre támaszkodni. Az a körülmény, hogy Eger iskola-, vár- és művészettörténetét már avatott tollak feldolgozták, nem mentesít, hanem éppen kötelez az eredmények felhasználására, különösen egy ilyen természetű munkánál. Rendszeresebb feldolgozást is adhatott volna, ha a helytörténetírás mai követelményeinek ismeretében fog munkájához és a városi levéltárban végzett gyüjtését más helyi levéltárak, mint az érseki, a káptalani magán- és országos, a megyei és esetleg valamelyik szerzetesi levéltár anyagával kiegészíti. B. azonban, úgy látszik, már eleve sem akart ily szakszerű feldolgozás követelményének eleget tenni, hanem megmaradt az előszóban jelzett célkitűzés keretei között. Nem akart „elegáns történettudományt" nyujtani, hanem „csak apró kicsiségeket". Szívesen elismerjük, hogy ebben a vonatkozásban derekas munkát végzett. Sok szeretettel és elismerésre méltó buzgalommal gyüjtött adatokat Eger XVIII. századi történetéhez, amelyek lényegesen meg fogják könnyíteni a későbbi rendszeres feldolgozást.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Vecsey Lajos: A szombathelyi királyi liceum alapitása és első évei. 1793—1808. Szombathely, 1934. 8°. 95 l. A szombathelyi líceumot 1793-ban Szily püspök, a heiligenkreutzi cisztercita apát, mint a

szentgotthárdi apátság akkori birtokosa és Vas vármegye rendei alapították. Az iskola 1850-ig állott fönn, amikor Thun reformja a gimnáziummal egyesítette, mint annak VII. és VIII. osztályát. Leghíresebb tanítványa Széchenyi István volt, aki az 1806/7. és 1807/8-i tanévben mint magántanuló tett vizsgát. Legnevesebb tanára pedig a szótáríró Kresznerics Ferenc. V. az intézet első 15 évének történetét írta meg igen alapos levéltári kutatások alapján és a szakirodalom körültekintő figyelembevétele mellett. Feldolgozása módszeres, színvonalas, s így csak sajnálni lehet, hogy könyve nem tartalmazza az intézmény egész történetét. **Tóth László.**

Ambrózy Ágoston: Tokaj-Hegyalja és néhány szellemtörténeti vonatkozása. Budapest, 1932. 16°. 152 l. Az író — maga is hegyaljai lakos — rajongója a hírneves borvidéknek. Ismeri a helyi viszonyokat, a szőlőket és szőlőbirtokosokat s fogékony a mult emlékei iránt is, anélkül azonban, hogy azok komolyabb rendszerezését csak meg is kísérelné. A személyes élményekből és tapasztalatokból születő könyvecske különös keveréke a lexikonnak és az anekdotának. Helyleírásaiban s a művelés és értékesítés kérdéseinek fejtegetésében még található eredetiség, legkevesebb azonban a Hegyaljáról származó művészek és írók s a hegyaljai kapcsolatú írói, képzőművészeti és zenei alkotások szinte szédítő felsorolásaiban. Pedig „az aranyhegyekben az eszmei áramokat, az összefüggéseket a kapa és lélek között", egyszóval a „szellemtörténeti vonatkozásokat" éppen ezekkel vélte a szerző kimutatni. Természetesen sikertelenül, mert a szellemtörténelem a hozzácímzett munkában nem ismerhet magára s nem láthatja fellobogni azokat a testvéri „szellemtörténeti pásztortüzeket", melyeket a szerző meggyujtani óhajtott. **Szabó István.**

Fodor István: Kántorné az első magyar tragikai hősnő. Marosvásárhely, 1933. Marosmenti Élet kiadása. 8°, 84 l. **Fodor István: Maros vásárhely szini élete.** A marosvásárhelyi színészet történetére vonatkozó dokumentumok gyüjteménye. I. könyv. Marosvásárhely, 1933. Marosmenti Élet kiadása. 8°, 130 l. Kántorné a marosvásárhelyi temetőben fekszik eltemetve s a szerző legfőbb célja az, hogy e sír iránt kegyeletet ébresszen városa lakóiban. Tudományos tekintetben a munka kevéssé fontos, mert a forrásul szolgáló marosvásárhelyi emlékek Kántorné művészetéről alig szólnak, csak utolsó éveinek emberi nyomorúságát világítják meg. A másik munka értékesebb. A város levéltárában őrzött színlapokból összeállítja F. az időnként itt játszó társulatok műsorát és közöl néhány színházi vonatkozású levelet és okiratot is. Ezeknek alapján rekonstruálja a színi életet, amely hasonló a legtöbb magyar kisvároséhoz : a vándortársulatok, jobbak vagy gyengébbek, évente eljöttek és eljátszották a műsorukat. Valami speciális színházi kultúra megteremtéséről, a könyv tanusága szerint, nem lehet szó, ehhez a város vezetőrétege nem volt elég öntudatos. Nagy kár, hogy F. a problémakeresésben nem olyan szerencsés, mint az adatközlésben, ez azonban abban leli magyarázatát, hogy semmiféle modern irodalmi segédeszköz nem állott rendelkezésre. Ez a szellemi körülzártság s a könyvek szegényes kiállítása mintha szimbóluma lenne annak, hogy a szűkös viszonyok között tengő erdélyi kultúra kimerül a magyarságért folytatott küzdelemben és tudományos építőmunkára már kevés ereje marad. **M. Császár Edit.**

Láng Ferenc : Egy darab Szatmár multjából. A „Szatmári jótékony nőegylet" története 1851—1931. Szatmár-Satu-Mare. É. n. 8°. 111 l. Szerző, a szatmári főgimnázium tanára és az ottani nőegylet

főtitkára, széles alapokra fektetett monografiában számol be a nyolcvan éves társadalmi intézmény történetéről. A rendelkezésére állott anyagnak megfelelően inkább a közelebbi évek eseményeit adja elő részletesebben. A lendületesen megírt füzet figyelme gondosan kiterjed a nőegylet mindenkori társadalmi szerepére, szociális tevékenységére és kulturális jelentőségére. Szatmárnémeti város eljövendő monografusa szép haszonnal forgathatja majd L. munkáját s illesztheti néhány lapon eredményeit a maga előadásába. Egy ilyen természetű könyvről ez a legtöbb jó, amit mondhatunk. De ez a munka arra is jó, hogy buzdításul szolgáljon a nőegyletnek a jövőre, hiszen a kisebbségi sorsban élő magyarság számára az ilyen karitatív intézményeknek fokozott jelentősége van. Nem hallgathatjuk el, hogy a szerzőt lendületes stílusa helyenkint néha nagyon is elragadta.

Asztalos Miklós.

Taylor, Hugh: History as a science. London, 1933. Methuen & Co Ltd. 8° VII+138 l. A szerző nem hivatásos történetíró, érdeklődési köre főleg a szociológia, fölfogása Comte követői közé sorozza. A történész célja szerinte az ember tudásának gyarapítása és erkölcsiségének javítása ; a társadalom szempontjából fontosabb az utóbbi. A történetírás régente kiskorúnak tekintette az emberiséget, a teljes igazságot nem merte megmondani, sőt még ma is alig lehet beszélni tudományos történetírásról, legfeljebb porosz, oxfordi, romantikus és több más történetírói iskoláról. A tudományos történetírásnak célja a történelmi fejlődés elveinek, a haladás okainak és természetének fölfedezése volna. (Sietek rámutatni, hogy ebben a célkitűzésben előre megalkotott fölfogás rejlik : a történelemben fejlődésnek, fejlődés elveinek, haladásnak és haladás okainak, természetének létezése van apriori föltételezve.) Erre képtelen volt eddig a történetírás, mert a történetíró elfogultságában csak azokat az adatokat vette észre, amelyek — mondja tovább T. — az ő előre megalkotott világképébe illőek. A környezet nem is tűrte volna, hogy az uralkodó viszonyoknak mintegy kritikája legyen a történelem. Az angol történetírás — nyilván ez lebeg T. előtt — mindenáron annak kimutatására törekedett, hogy az emberiség haladása a demokrácia felé irányul, hogy minden önkényuralom eleve elhibázott, hogy Angliában mindig a parlamenté volt az igazi hatalom. A történelem a civilizáció történelmét azonosítja azoknak a nemzeteknek életével, amelyek sikert értek el, nem veszi figyelembe, hogy a civilizációt gyakran erkölcsileg, gazdaságilag és vallási szempontból elitélendő korok és eszközök vitték előre. Nem akarja belátni, hogy az emberiség életében a háború a szabály, a béke a kivételes állapot. Nem szabadság, hanem ész kell a nemzetek kormányzására ; a vezetés, a törvényalkotás még parlamentáris államokban is a kormány kezében van. A kormányzás, „melynek jelentőségét történelmi szempontból nem lehet túlbecsülni", teljhatalomra törekszik, amire szüksége is van, mert csak erős kormány vezetheti sikerre az államot. Minél nagyobb veszélyben forog egy állam, annál erősebb kormányra van szüksége, a népnek tehát legtöbb esetben nem olyan kormánya van, „amilyent érdemel", hanem amilyent a külpolitikai viszonyok reákényszerítnek. Az erős kormány nemcsak külpolitikai szempontból, hanem a belső fejlődés szempontjából is előnyös : a zsarnoki kormány a legtöbb esetben áldásos volt. Helyes az a megállapítása, hogy a háborús hangulatot rendesen nem „háborús ok" idézi elő, hanem a háborús hangulat talál háborús okot. Ezen a téren feltűnően látszik, hogy a tömeg nem olyan erkölcsös, mint az egyén, ami azért tragikus az

emberiségre, mert a nemzet is tömeg, s mint a tömeg, barbár indulatoknak van alávetve. Nem is alkalmas a történelem erkölcsi útmutatás céljára. Ezt legvilágosabban Machiavelli munkájából láthatjuk: ő elfogulatlanul kérdezte meg a történelmi adatokat. A történészek túlnyomó része nevelő célból írta munkáját, tévútra vezetve olvasóit és leszállítva saját munkásságának értékét.

Ennyi az, amit T. könyvéből elfogadhatunk, ha nem másnak, legalább meggondolások kiindulópontjának. A továbbiakban ő maga esik abba a hibába, amelyet sok éleslátással ostoroz. Az erős kormány jogosságát és helyességét bizonyítva, Mrs. Webster francia forradalomról írt munkája alapján akarja elhitetni egyebek közt azt, hogy gyökerében elhibázott gondolat a forradalom ellen katonaságot vezényelni; a helyes a forradalmat ellenző polgárság megmozdítása, mint azt Mussolini és 1926-ban az angol kormány tette. T. megfeledkezik a legtöbb sikeres ellenforradalom történetéről, köztük éppen a francia forradalom korában Napoleon nagy sikeréről. Miután helyesen kimutatta, hogy a történetírásnak nem lehet célja az emberek nevelése, ő maga a kormányoknak akar adni a történelemből merített tanácsokat és mint az általa kifogásolt történészek erőszakoltan bizonyítják, hogy a forradalom szükséges, úgy bizonyítja ő számos történeti tény téves elmagyarázásával, hogy kellő eréllyel a forradalom megakadályozható, azt nem a népszenvedély idézi elő, hanem izgatás, pl. a nagy francia forradalomnál az orléansi herceg és a porosz kormánynak Clootz fölhasználásával folytatott intrikái. Ha már ez a különös gyanusítás is feltűnő, még modernebb, de 10—20 év előtti és nem mai modernség a német nemzetre a föltétlen háborús szándék ráfogása. A brit birodalmat akarták ők megszerezni, azért kezdték a háborút, most a „nagyhangú" (braggart) Hitler támogatása ugyanerre a szándékra vall. Ennek megelőzésére a győztes nemzetekből kell szövetséget alkotni a világbéke megmentésére. Nem tartja ideálisnak ezt a javaslatot, szükséges rossznak tekinti, hogy összefogjanak azok az államok, amelyeknek a „legtöbb" veszítenivalójuk van. Ez a „legtöbb" természetesen anyagiakra vonatkozik és nem pl. humánus érzésre. Ezen a politikai téren megszűnik a történelmi kritika jogosultsága; erre csak annyit mondhatunk, hogy T. ilyen állásfoglalásának logikus előzménye az, hogy szerinte a történelemből erkölcsi szabályokat kivonni nem lehet, viszont ellentmondó előzménye az, hogy szerinte az államférfinak a történelemből tanulnia kell. **Török Pál.**

Taeuber, Walter: Geld und Kredit im Mittelalter. Berlin, 1933. Heymann. 8⁰. XIII + 361 l. A középkori pénztörténetnek nagyon sok homályos kérdését deríti fel T. ebben az inkább filológiai és jogtörténeti, mint gazdaságtörténeti munkában. A pénz jogtörténetét akarja megírni, tehát ezt a problémát fejtegeti: milyennek kellett lennie a pénznek az emberek felfogása szerint a középkorban, milyen volt annak az élethez való viszonya, milyenek a középkori kölcsönök törlesztési formái. Vázolja a pénz- és terménygazdálkodás értékviszonyait, tisztázza az államnak, mint törvényhozó testületnek a szerepét a pénz kibocsátásánál és fenntartásánál. Fejtegetéseinek alapjául a kanonista irodalom, elsősorban Pillius munkássága szolgál, de ennek a forráscsoportnak eredményeit kiszélesíti a pápai rendeletek magyarázatával is. Arra a kérdésre vonatkozólag, hogy a dénár és a későbbi ezüst-arany pénzek hogyan viszonylottak egymáshoz, T. megállapításai nem gazdagítják látókörünket. Eddig is ismertük az egyes pénzdarabok keletkezésének, az arabok hatásának, az uralkodói intézkedé-

seknek körülményeit és eredményeit. De új adatokat tár fel könyve a kanonista irodalom és a glossátorok tételeinek az ismertetése során, főként arra a problémára vonatkozólag, hogy mik voltak a kölcsön feltételei, mik határozták meg a hiteléletet? Megelégedéssel olvassuk e részben a pénzvisszafizetésnek különböző módjairól, elsősorban a terményben való visszafizetésről kifejtett sorokat. Ezek kapcsán kitér T. pl. a régi és újbor viszonyára, a bornak, mint általánosan elfogadott fizetési eszköz szerepének a tisztázására is. Egész könyve annak a Menger-i elméletnek hódol, melynek lényege a pénznek, mint társadalmi értékmérőnek meghatározása és ebből az alapgondolatból fejti ki a Karoling-kortól a késői középkorig uralkodó azt a felfogást, amely szerint a kölcsönpénzt naturaliákban is vissza lehet fizetni. A következtetés megállja a helyét, hiszen a pénz ilyen felfogása mellett a kölcsön tulajdonképen vásár, de nem lehet e gyakorlat miatt a középkori gazdasági viszonyokat a terménygazdaság körébe utalni; hasonló helyzettel ugyanis pl. a XVIII. században épúgy, mint más kultúráknál is, minden korban találkozunk. Téves eszerint T.-nek az a megállapítása, hogy a pénzkölcsön visszafizetése természetben nem szokott előfordulni magasabb gazdálkodási fokozaton. De ez a tévedés nem érinti T.-nek sem pontosságát, az eddig ismeretlen, gazdag irodalom feltárásában, sem pedig mélységét a pénzkölcsönnek, tehát a hitelélet, valamint a pénz vásárlóereje problémájának a megoldásában. Csak sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy a magyar irodalomról nem vesz tudomást, pedig éppen a magyar tudománynak sikerült ezideig legjobban tisztáznia a pénzmértékek fejlődésviszonyait és társadalmi értékalapjait. **Komoróczy György.**

Dopsch, Alfons: Die ältere Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Bauern in den Alpenländern Oesterreich. (Instituttet for sammenlingende Kulturforsking. Serie A.: Forelesinger.) Oslo, 1932. 8°. VIII+181 l. Az oslói egyetemes művelődéskutató intézet meghívására 1929 őszén tartotta D. előadásait. A nyolc fejezetből álló kis munka azért érdemel részünkről is figyelmet, mivel a szomszédos ország jobbágyviszonyainak átnézeti képét adja a legrégibb időktől a középkor végéig. Azt hisszük, nem felesleges gondolatmenetét röviden vázolnunk. D. végigkíséri az osztrák Alpesek településtörténetét attól az időtől, amelyre csupán az ásatások vetnek némi fényt. Az első települések a folyók fővölgyeiben voltak, míg a mellékvölgyek későbbi települések. Mivel az alpesi legelőkre csak a fővölgyeken keresztül vezetett út, a mellékvölgyek lakosai részére az állatok áthajtását meg kellett engedni. A települések már a germánok előtt ezer méterig hatoltak fel, a korai középkorban másfélezer méterig, a XIII. században pedig kétezren is találunk lakott helyeket. A délnyugati részeken éppen a kalandozó magyarság szorította a magasabb hegyekbe a lakosságot. A lechfeldi csata után azután feléled a művelődés az alacsonyabban fekvő területeken is. A kétezer méterig terjedő települések azonban nem maradtak fenn sokáig. Az erdőkben valóságos rablógazdálkodás folyt, a lavinák útjába tehát nem állott akadály s így a magaslatok megközelítése mind nehezebb lett. Az erdőségek csökkenése a földesúri bányák üzemét is megakasztotta. E mellett a koraközépkor száraz-meleg klímáját D. szerint felváltotta a hideg-nedves, ami a településeket szintén fokozatosan visszaszorította a völgyekbe. Az Alpesek vidéke így a XIV. században elnéptelenedik, a községek egész sora pusztul el, de nem a háborúk, vagy az ellenségek pusztításai, hanem a nemesérc csökkenése következtében. A parasztok hűbérjogon, élethossziglan kapták a földeket, s az utódok örökösödése

elé a földesurak itt sem gördítettek akadályokat. Amikor azonban az örökösödés révén a birtokok nagyon felaprózódtak — csak némely helyen találkozunk a testvérek osztatlan birtoklásával, — a földesurak az örökösödési jogot a legidősebb fiúra korlátozták. A jobbágyság az alpesi vidékeken sohasem adózott terményekkel, hanem mindig pénzben ; ennek oka D. megállapítása szerint az volt, hogy a földesurak leértékelték a terményeket s így a jobbágy a piacon jobb árat tudott magának biztosítani. A XV. század végén és a következő elején, részben a vallásreformátorok hatása alatt, parasztlázadások törnek ki, amelyek célkitűzéseikben nagyjából megegyeznek a délnémet és bajor parasztlázadásokéival : el akarták törölni a különböző földesúri jogokat. A jobbágyok szabadok akartak lenni és önkormányzati jogot akartak maguknak biztosítani. D. szerint ezek olyan célok voltak, amelyek elérését maguk a jobbágyok sem igen remélték. A földesúri törvényszékek megszüntetése 1679-ben, a jobbágyság eltörlése pedig csak II. József alatt, illetőleg 1848-ban következett be. D. rövid összefoglalásában a középkori gazdaság- és társadalomtörténetet rajzoló nagy munkáinak eredményei találnak gyakorlati ábrázolásra. Munkája feltétlenül alkalmas a nemzetközi gazdasági rendszerek és jogviszonyok összehasonlítására s így tanulmányozását melegen ajánljuk az e kérdések iránt érdeklődők figyelmébe.

Bakács István János.

Haase, Roland: Das Problem des Chiliasmus und der dreissigjährige Krieg. Leipzig, 1933. 8°. 157 l. A szerző a „chiliasmus" fogalmának többé-kevésbbé önkényes kitágítása alapján — ami egyébként nem az ő leleménye — chiliasmuson azt az érzésvilágot és gondolkozásmódot érti, amely egy kényszerű történeti fejlődés során bekövetkezendő tökéletes jövendőre, paradicsomi korszakra irányul. A chiliasta hit, remény, várakozás és esetleg tevékenység tárgya tehát — a szerző egyik tanítójának, Alfred Doren lipcsei professzornak tömör kifejezése szerint — mindig egy „Wunschzeit", ami az idő síkjában párhuzama a tér síkjában előálló rokon „Wunschraum"-képzetnek, az utópiának. A chiliasmus fogalmának ily rendkívül tág meghatározása alapján érthető, hogy a szerző nemcsak a kommunista álomban, de még a racionalizmus Kulturoptimismus-ában is chiliasmust vél fölfedezni. Verba valent sicut nummi s elvégre minden összegező történetszemléletnek joga van hozzá, hogy lélektanilag azonos szerkezetű s részben még eszmeileg is hasonló tartalmú történeti jelenségek számára összefoglaló elnevezéseket keressen s eképen az egyes konkrét szellemtörténeti képleteknek nagy összefüggésekbe való beillesztését s ezáltal megértését is elősegítse. Azonban mi mégis azt hisszük, hogy a chiliasmus fogalmának ilyen kitágítása történetileg nem eléggé indokolt és a tudományos szóhasználatban félreértésekre adhat alkalmat. Az, amit történeti alapon egyedül lehet chiliasmusnak nevezni — a Messiás eljövetele ill. visszajövetele és a végítélet közt eltelendő „ezeréves országlás"-nak bibliai és bibliánkívüli zsidó, általában keleti eredetű s a János Jelenései 20. fejezete alapján a kereszténységben is polgárjogot nyert képzete —, csak jókora erőltetéssel hozható egy nevezőre más jövőbenéző elképzelésekkel, amelyek az emberi történet folyamán több-kevesebb hatóerővel bíró közösségi tényezőknek bizonyultak, de amelyeknek a történeti kereszténységgel és annak bibliai alapjaival édeskevés közük van, vagy éppen semmi közük sincsen. A chiliasmus elnevezésnek mindezekre a heterogén jelenségekre gyüjtőnévül alkalmazása tehát állandó zavaroknak lehet a forrásává,

annál is inkább, mert ma még távol van attól, hogy általánosan befogadottnak lehessen tekinteni.

Ez a zavaró hatás magánál a szerzőnél is megmutatkozik annyiban, amennyiben a dolgozata aránylag kis területen óriási anyagot igyekszik összezsúfolni: a történet során felmerült összes „Wunschzeit"-képzeteknek akarja adni áttekinthető összefoglalását, lélektani fölfejtését és eszmei elemzését egészen a jelenkorig. (Csak a fascizmus és a hitlerizmus hiányzik még belőle, pedig a szerző meghatározása és gondolatmenete szerint ezek is föltétlenül „chiliastikus" jelenségek!) Ebben a kétségtelenül szép olvasottsággal és elég beható történetfilozófiai iskolázottsággal megszerkesztett óriás keretben maga a kép, a harmincéves háború folyamán érvényesülő chiliastikus eszmék és törekvések ábrázolása nem domborodik ki eléggé. H. ugyan nagy gonddal merült el a korszak chiliasta irodalmának tanulmányozásába s természetszerűleg különös figyelmet szentelt az itt legelsősorban számbajövő Comeniusnak; de a chiliasta eszmék szerves belekapcsolódását a harmincéves háború korabeli Európa szellemi életébe és eseménysorozataiba mégsem tudja elég meggyőzően és szemléletesen megmutatni. Comenius hihetetlenül gazdag eszmevilágának elemzéséhez nem volt elég ereje és fölkészültsége; a chiliasmus általa — megint elég önkényesen — megkülönböztetett kétféle (vulgaris és spiritualista) típusának a Comenius lelkében való kapcsolódását nem tudja megértetni velünk s a Comenius-Drabik-féle chiliasta váradalmaknak a Rákóczi-ház politikájában való érvényesülése, amit pedig a legfeszültebb figyelemmel vártunk dolgozatától (hiszen a chiliasmus szerepe a harmincéves háborúban ezen a ponton kulminál!) csalódást okozó rövidséggel van kifejtve s a főleg Kvacsala érdemes kutatásain alapuló eddigi tudásunkat lényegileg nem viszi előbbre. Ennek egyik oka az is, hogy a szerző magyarul nem tudván, az idevonatkozó forrásanyag egy értékes részéhez egyáltalán nem férhetett hozzá. A tárgy irodalmában és mai szempontjaiban különben igen hasznavehető összefoglaló tájékozást nyujt a dolgozat, de különösen teológiai és egyháztörténeti részében — ahol H. csak vendégszereplő — számos apróbb-nagyobb tévedést és elírást is tartalmaz. Csak példaképen említjük meg, hogy az ószövetségi „zsidóságot" (helyesen Izrael népét) a későbbi és mai zsidósággal fenntartás nélkül egynek venni nem lehet s ha a zsidóság „misztikus-spekulativ hajlamáról" beszélünk (19. l.), ez némileg talál ugyan a későbbi zsidóságra, de egyáltalán nem a bibliai Izráelre. Végzetesen összetéveszti a szerző (31. l.) a montanizmust a donatizmussal: Szent Ágoston az utóbbi ellen harcolt (mely azonban egyáltalában nem volt chiliasta szekta), az előbbi Ágoston idejében már nem szerepelt. A protestantizmus egész határozottan nem a „misztika gyermeke" (91. l.). Hogy a chiliasmus miért inkább protestáns talajon talált az újkorban otthont, mint katolikuson, azt a szerző bonyodalmas fejtegetéssel igyekszik magyarázni (50—51. l.), amelynek lényege az, hogy a protestantizmus a katolicizmussal szemben „war ... zum Anwalt des freien Geistes geworden" — ez azonban tévedés. A végső ok egyszerűen a protestáns biblicitás s ezzel szemben az az Ágoston óta szilárdan álló katolikus tan, amely az „ezeréves birodalmat" a látható, földi egyházban már megvalósulva látja. A nem könnyen olvasható, mert a legújabb történelemelméleti műszavak és gondolatmenetek rengeteg fölösleges ballasztjával terhelt dolgozatot fiatal szerzője doktori értekezésként nyujtotta be a lipcsei filozófiai fakultáshoz.

Révész Imre (Debrecen).

Balanyi György: A művelődés eszménye egy XVII. századbeli utópiában. Budapest, 1933. 8°. 24 l. A mai államberendezkedési törekvések, különösen erős racionalisztikus-kollektivisztikus jellegükkel világszerte nagy érdeklődést ébresztenek a mult századok hasonló célokat követő elméleti kísérletei iránt. Ebből az érdeklődésből fakadt B. értekezése is. Campanella „Civitas Solis"-ának ismertetését adja. Ennek a nagyhatású késő-renaissancekori férfiúnak leghíresebb munkáján keresztül igyekszik bepillantást nyujtani a kor politikai és pedagógiai racionalizmusába, melyet teljesen áthat a kollektivizmus szelleme. Az értekezés címe bizonyos szempontból tágabb, más szempontból szűkebb, mint tényleges tartalma, attól függ, mit értünk a művelődés alatt. Mert Campanella kultúrideálját csak vázlatosan mutatja be, viszont nemcsak a közművelésre vonatkozó tanait tárgyalja, hanem a „Civitas Solis" államberendezését is. Előljáróban Campanella mozgalmas életét és sokoldalú munkásságát vázolja a szerző, ki e rövid ismertetéssel is jó szolgálatot tett azoknak, akik gyors felvilágosítást óhajtanak erről a politikai teoretikusnak is oly nevezetes férfiúról. **Joó Tibor.**

Heckscher, Eli: Der Merkantilismus. Übersetzt aus dem Schwedischen von Gerhard Mackenroth. Jena, 1932. Gustav Fischer. I—II. k. 8°. XIV + 450, VII + 370 l. A stockholmi egyetem gazdaságtörténet-tanára, a nyugateurópai irodalom és a maga svéd történeti kutatásainak alapján, a merkantilizmus egész problémaanyagát áttekintve, e rendszernek új szintézisét fejti ki. Kimutatja a merkantilizmus egyes vonásainak, mint pl. a monopóliumnak középkori eredetét, elénk vázolja az egyes országokban mutatkozó nagy ellentéteket, rávilágít a XVII. századi államszervezeti viszonyok között fennálló nagy akadályokra, pl. a közigazgatás szervezetleneségére, amelyek lehetetlenné tették a merkantilista elvek teljesfokú megvalósítását. Ez akadályozó tényezők között nagy szerepet juttat a morális és társadalmi okoknak is. Ezzel kapcsolatban elemzi a merkantilizmus társadalmi, pénzügyi és kereskedelempolitikáját, mindenütt hangsúlyozva a kor egyes írói között fennálló áthidalhatatlan véleménykülönbségeket is. Könyvének második kötetében területenként jellemzi a merkantilista politikát s ezen keresztül az egyes nyugateurópai államok gazdasági életét a XVII. században. Ebből a szempontból könyve gazdaságtörténeti kutatásaink mai állásának megfelelően csaknem egészen hiánytalan. Csupán kiegészítésül tartjuk szükségesnek megemlíteni, hogy a részletek tárgyalásánál nagy segítséget nyujtott volna P. Boissonadenak Colbertről szóló könyve (1932), vagy az elméletek különféle csoportjainak jellemzésénél Morini—Comby könyve: Mercantilisme et protectionisme (1930), amely egy, a XVI. századtól a XIX. századig húzódó fejlődéstörténeti vonalat állít elénk. Fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet Zigmund Gargas „Volkswirtschaftliche Ansichten in Polen im XVII. Jh." (1905.) c. könyvére, amely a nyugateurópai elméletektől kissé eltérő lengyel merkantilista iskolák felfogásának megrajzolásával érdembeli kiegészítése lenne a francia, német, angol stb. viszonyokat tárgyaló merkantilista irodalomnak. **Komoróczy György.**

Tárca.

FINÁCZY ERNŐ †
1860—1935

A neveléstudománynak magyar nagymestere, társulatunk igazgatóválasztmányának tagja, eltávozott közülünk. Neve, egyénisége egy hosszú emberöltőn át fogalom volt a maga tudományának, de minden más tudományágnak területén is, amely saját jelene és multja, az emberi társadalom életében vitt szerepe iránt érdeklődött.

Belső okai vannak annak, hogy sokan elsősorban a történettudóst látták benne : Erős elméleti, filozófiai képességei nem lettek egyoldalúan úrrá felfogásában, ami benne a nevelés lényegéről kialakult. Nemcsak gondolatokat és embereket vizsgált, hanem azt, hogy a nevelésnek természetes, vagy mesterséges módszerei, ösztönös vagy okszerű elvei milyen kölcsönös viszonyban állottak a különböző korszakok társadalmával, miként nőttek ki azokból, vagy módosultak általuk. És ezért a szellemi fejlődésnek minden filozófiatörténetnél, műveltségtörténetnél életteljesebb, jelentőségükben átérthetőbb leírását adják Finánczy művei, valósággal társadalmi súlyát a különböző korszakokban feltörő gondolatoknak. Aki úgy érzi, hogy a szellemi mozgalmak, a tudományos eredmények nem csupán saját zárt belső törvényszerűségük szerint alakulnak és járják be fejlődéspályájukat, s hogy a társadalmat nem csupán felülről adott parancsszavaikkal késztetik a fejlődésre, hanem átérti a szellemnek és társadalomnak elválaszthatatlan együttes életét, az elsősorban a nevelés történetében igyekezzék tanulságokat keresni. Ez a történet magának a gondolat társadalmiságának, intézményességének története. Finánczy művei a magyar közönségnek azon, más téren, sajnos, ritka alkalmat nyujtják, hogy magyar tudós és író vezesse végig az emberiség egész neveléstörténetén és hogy ezúttal a magyar fejlődéssel is ugyanazon író ismertesse meg. Sőt, ha valaki idegen írók neveléstörténeti műveit olvassa, szembetűnővé lesz előtte Finánczy munkájának határozott előnye velük szemben. Mindegyiknél tisztábban látja az arányokat, az egyes eseményeknek, mozgalmaknak, gondolatoknak jelentőségét. Minden más, nagyobb nemzet írója önkéntelenül is bizonyos mértékben egyoldalúan lát, saját nemzete kultúrszerepének hatása alatt ; Finánczyé igazi kiegyenlített, európai tekintet, amit különben ifjúságától kezdve beható külföldi tudományos kutatások alakítottak ki benne. A nagy nemzetek hatalmas kultúrversenyét a multban bensőséges biztossággal figyeli és egyenlően érzi igaz erejüket. Előadásmódja nem stílus, hanem a szavaknak az élet és súly szerint való kiosztása ; és ezzel a multból szóló régismert gondolatok, mondatok valóságszerű, drámai életre ébrednek újra. A krisztusi tanokból vett idézetek

éppúgy levetik a megszokás burkolatát és újra megrázó erejükre élednek, mint ahogyan a reneszanszból felénk hangzó mondatok is ismét a napsütés ragyogásával érintenek bennünket.

Az egykori gondolat és lelkület nem a maga elvont értékében akar hatni reánk, hanem az emberi közösség életével való eleven összefüggésben: Ez Finánczy neveléstörténetének tudománya és művészete. Mély problémákat idézett fel az őt követő tudományos nemzedékek számára, amelyek mindig hálás szívvel merítenek majd új célokat és feladatokat az ő munkásságából.

Hajnal István.

Volt-e Székesfehérvárott római telep?

A jelen közlemény megírására Pleidell Ambrus „A magyar várostörténet első fejezete" című tanulmányának az a részlete indított, amely Székesfehérvárról, mint római telepről szól.[1] Nem régiben még magam is azon a véleményen voltam, hogy Székesfehérvár tényleg utóda az itt létezett, jelentős római telepnek az innen származott feliratos kövek alapján, bár már akkor is gyanúsnak találtam, hogy Székesfehérvárott római sírokra eddig még nem akadtak.[2] Azóta tüzetesebb tanulmány tárgyává téve az irodalomban Székesfehérvárral kapcsolatos és a város római jelentőségével összefüggő római emlékeket, korábbi álláspontomat fel kellett adnom és oda változtatnom, hogy a mai Székesfehérvár helyén nem lehetett jelentős római telep és azt a fontos vallási központot, melyet Mommsen és utána Hampel idehelyez,[3] ugyan Székesfehérvár környékén, de nem Fehérvárott kell keresnünk.

Ezt az álláspontot képviseli az irodalomban Kuzsinszky Bálint, aki azt a római vallási központot Sárpentelére helyezi és Herculiával azonosítja két Sárpentelén talált római felirat (CIL. III. 3342, 3343.) alapján.[4] Azonban a mi felfogásunk szerint Kuzsinszky feltevése sem állhat meg, mert Sárpenteléről sincs semmi római adatunk. Még a két feliratos kőről is kétséges, hogy Sárpenteléről valók. E kövek egyikének ugyanis (CIL. III. 3342), mely szerint Severus és Caracalla egy elpusztult templomot újra építettek, Romer—Desjardin szerint három lelőhelye van: Pusztaföveny, Sárpentele és a tolnamegyei Kömlőd.[5] A másik székesfehérvári, illetőleg sárpentelei feliratos kő (CIL. III. 3343) oltárkő, melyet a tartomány papsága ajánlott fel Jupiter Dolichenusnak, származása azért kétséges, mert ugyancsak Romer—Desjardin szerint az oltárkő farádi Vörös Ferenc adományából, mint velencei lelet, került a Nemzeti Múzeumba.[6] A harmadik,

[1] Századok, LXVIII. 1934. 290. l.

[2] Székesfehérvár műemlékei. Székesfehérvár, 1927. 13. l. — Székesfehérvár művészeti emlékei. Magyar Művészet, VI. (1930) 393. l.

[3] Budapest régiségei. IV. (1892) 48. l.

[4] Ókori Lexikon. 1902. I., 896. l.

[5] A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. 62. l. 113. sz.

[6] U. o. 13. l. 30. sz.

szintén templomról, az isteni Marcus Aurelius templomáról szóló felíratos kő (CIL. III. 3345)[1] jelenleg Székesfehérvárott, a püspökkert egyik falában van befalazva. Ennek eredete Adonyra vezethető vissza.

Amint kétséges ennek a három legfontosabb székesfehérvári római telepre vonatkozó felíratnak eredete, éppen olyan bizonytalan a többi fehérvárinak tartott római köveké is. Ilyenek a Henszlmann által említett kövek a bazilika apsziszának alapzatában[2]. ; azok a mitológikus jeleneteket ábrázoló faragványok, melyek 1874-ben a bazilika legmélyebb alapfalaiból kerültek elő[3] és jelenleg a püspökkertben vannak; a Septimius Severus és Caracalla tiszteletére készült kőtábla (CIL. III. 3346) a budai kapu tornyából,[4] töredéke jelenleg a székesfehérvári múzeumban, vagy S. Statilius Maximusnak (CIL. III. 10.336), a Kígyó-utca 11. sz. falába beépített, nevezetes felíratos köve, mely szerint ez a S. Statilius Maximus legatus pro praetore volt Alsó-Pannoniában, majd mint consul és a szent épületek curatora szerepelt.[5] E tiszteleti emléket Hampel szerint a pátkai római telep craviscus sátorkészítői (canabenses) 146-ban állították fel pártfogójuknak.[6]

Mindezek, valamint a többi székesfehérvári római kövek is, melyek a legtöbb esetben mint régi épületek alkatrészei kerültek elő, csak az esetben jöhetnének számításba, mint székesfehérvári leletek és bizonyságai az itteni római lakóhelynek, ha Székesfehérvárott is megvolnának a római telepnek azok a kétségbevonhatatlan nyomai, minők Esztergomban, Győrött, Szombathelyen, Pécsett, Sopronban a város területén, vagy annak szomszédságában talált római épületmaradványok és temetők. Ilyen adatunk azonban még Székesfehérvárról nincsen, pedig rájuk kellett volna akadnunk akkor, midőn 1910—11-ben a vízvezetéki, csatornázási munkálatok alkalmával a római castrum helyeként feltételezett Belváros utcáit teljesen feltárták. Ily körülmények között a nagyszámú székesfehérvári kő idekerülésének magyarázata csak az lehet, hogy a környékből szállították azokat be, mint építőanyagot, ahol körös-körül megtaláljuk a római életnek nemcsak szórványos leletekben, de alapfalakban, sírokban, temetőkben megmaradt nyomait. Tehát ezek között és nem Fehérvárott kell keresnünk azt a jelentős központot, amelyet e vidéken a településre kedvező földrajzi viszonyoknál fogva feltételezhetünk és a római leletek nagy száma alapján joggal kereshetünk.

Székesfehérvár körül eddig ismert római telepek az irodalom és székesfehérvári múzeum adatai szerint: a város határában,

[1] Ókori Lexikon, 1902. I., 896. l.
[2] A székesfehérvári ásatások eredménye. 1864. 90. l.
[3] Pauer János: Historia Dioecesis Albaregalensis. 1877 X—XI. t. — Reissenberger és Henszlmann: A nagyszebeni és székesfehérvári templom. 1883. 57—60 l.
[4] Károly J.: Fejér vármegye története. 1898. II. 6. l.
[5] Arch. Ért. 1927. 62. l.
[6] Budapest régiségei. IV. k. 49. l.

a kisbasaréti dülőben, 1934-ben feltárt kisebb jelentőségű lelőhely római cserép- és sírkő-töredékekkel, alapfalszerű építménnyel és csontvázakkal. Seregélyes határában, a Mészáros-tanyán találtunk határozott római telepnyomokat. Pátka híres pannóniai fibulájával, halomsírokkal, római vízgáttal szerepel az irodalomban,[1] a székesfehérvári múzeum pedig kis kőkoporsóban talált terra sigillata edényeket őriz ugyaninnen. A zámolyi szőlőkben talált sír leletei szintén a székesfehérvári múzeumban vannak több terra sigillatával együtt.[2] A sárkeresztesi római telepről Lichtneckert József tanuskodik.[3] Iszkaszentgyörgyön Gróf Pappenheim parkjában őriznek néhány faragványos követ. A múzeum kutatásainak 1934-ben, a Zsidóhegy lejtőjén, az itt létező római telep alapfalait is sikerült felfedezni, a Somosmályi szőlők területéről meg téglasírokról szerzett tudomást. Romer Csórról egy fejetlen kőszobrot említ, mint római leletet.[4] Ez most a székesfehérvári múzeumban van. Ugyancsak Csóron 1905 táján a Csárdaaljai-dülő szőlőiben találtak római régiségeket.[5] Sárkeszi Mithrasszentély emlékeivel, köztük oltárkövek és egy elsőrendű kidolgozású dombormű a bikát ölő Mithrassal, került a telepszerű római lelőhelyek sorába.[6] Szabadbattyán (Csíkvár) római régiségei: Aurelia Sabina és A. Sabinilla sírköve a székesfehérvári püspöki kőtárban.[7] Resatus sírköve (CIL. 3358) és domborműves síremlék jelenleg a székesfehérvári múzeumban.[8] Saját megfigyelésem szerint 1928-ban, az országút szabályozása alkalmából, a falutól keletre téglasírokat hánytak ki.

Mindezek szinte törpeségek a Tác határában fekvő fövenypusztai leletek nagy száma és tárgyi jelentősége mellett. Erről tanuskodnak Romer Flóris közleményei,[9] az Archeológiai Értesítő adatai,[10] főleg pedig a székesfehérvári múzeum innen származó leletei.[11] Különösen figyelemreméltó három mitológikus tárgyú faragvány: Icarus, a Trójából menekülő Aeneas és egy Hephaistos és Athene mithoszát ábrázoló dombormű. E dombormű jelentőségét, mely valamely épület (sír-aedicula vagy templom) díszítménye lehetett, Oroszlán Zoltán ismertette, megállapítva, hogy

[1] Arch. Ért. 1875. 72. l.; 1914. 390. l.

[2] U. o. 1894. 282. l. — Károly J.: Fejér vármegye története. V. 538. l.

[3] Arch. Ért. 1894. 168. l.

[4] A Bakony, 1860. 78. l.

[5] A Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület jelentése. 1910—11. 27. l. — Múz. és Könyvt. Értesítő. 1913. 190. l.

[6] Székesfehérvári Szemle. 1932. 64. l., 1933. 15. l.

[7] Arch. Közl. 1863. 157. XII. sz.

[8] Arch. Közl. 1866. 101. l.; Arch. Ért. r. f. XIV. 48. és 192. l. Székesfehérvári Szemle, 1931. 10—12. füzet. 16. l.

[9] Arch. Közl. VI. 103. l. Romer-Desjardin. i. m. 113. és 202. sz.

[10] Arch. Ért. 1895. 286—287. l.; 1896. 177. l.; 1899. 429. l.; 1903. 428. és 446. l.

[11] A Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület jelentése. 1912. 22. és 28. l.— Múz. és Könyvt. Értesítő 1913. 192—193. l.

tárgyánál fogva túlnő a pannóniai provinciális művészet keretein és helyet kér az egész antik mitológiai emlékanyag nevezetesebb és fontosabb ábrázolásai között.[1] Települési szempontból fontos, hogy mindezek a kövek egy helyről, a római telepet felölelő terület legmagasabb pontjáról kerültek elő, mely helyzetével és fenti leleteivel capitóliumszerűen emelkedik ki a körülötte fekvő telepből és így önként kínálkozott a településre.

A fövenyi telepnek ezt a Székesfehérvár vidékén ismert többi telephelyekkel szemben való kiemelkedését a székesfehérvári múzeumnak itt végzett 1934-ik évi kutatásai is fényesen igazolták, sőt fokozták. Ezek folytán kiderült, hogy a telep, melynek központja gróf Zichy János Margit-telepnek nevezett szőlője, mintegy négyzetkilométernyi területet foglalt el, ahol kövek, téglák, edénycserepek, érmek, római út- és épületmaradványok alakjában mindenütt megtalálhatók a római élet nyomai. Sajnos, a terület nagy részét már gőzekével feltárták és a szőlőültetvény is akadályozta az ásatást. A meg nem bolygatott részeken való kutatás azonban máris meglepő eredményekre vezetett egy nagyobb szabású római villa és téglasírokból álló temető feltárásával. Mindezekből kétségtelen, hogy a Székesfehérvár környékén keresett római vallási központ, melyet Kuzsinszky Herculiával azonosít, csak a fövenypusztai római telep lehet és miként a Gönczi-féle térkép helyesen jelzi, itt volt Herculia, nem pedig Székesfehérvárott vagy Sárpentelén.

A fövenyi ásatások legnevezetesebb eredménye a római teleppel egybefüggő Nyerges-dülőben egy IV. századi, három apsziszos keresztény templom feltárása, mely elrendezésében, méreteiben tetemesen felülmúlja az összes eddig ismert pannóniai őskeresztény épületemlékünket. Valóságos bazilika, melyet Eggert Rudolf, a kiváló ókeresztény archeológus véleménye szerint a IV. században profán római épületből alakítottak át keresztény templommá.[2] Véleményem szerint ez is fényes dokumentuma annak, hogy a római időben Székesfehérvár vidékének nem Fehérvár, hanem Föveny volt a központja Herculia néven és pedig a kereszténység idején is ugyanolyan jelentős vallási szereppel, mint a pogányság virágzása korában.

Marosi Arnold (Székesfehérvár).

Mi történt a nagyváradi káptalannal 1566-ban?

Az 1566 március 10-ére Tordára egybehívott erdélyi országgyűlésnek a vallásügyre vonatkozó törvénycikke egyebek közt a következő intézkedést is magában foglalja: „Az váradi káp-

[1] Oroszlán Zoltán: Athene és Hephaistos ritka mithosza a székesfehérvári múzeum egy római kőemlékén. Arch. Ért. 1932—33. 54—61. l., 11. k.

[2] Bővebb ismertetését l. Marosi A.: A tác—fövenypusztai ásatás. Székesfehérvári Szemle. 1934. 53—71. l.; u. a.: Őskeresztény emlékeink és a fövenypusztai bazilika. Katolikus Szemle. 1935. 78. l.

talannak ő Felsége ez jövő virágvasárnapot hagyta, kik ha meg akarnak térni, házokban, szőlőjökben, marhájokban, jószágoktól elválva, kiket ő Felsége magának akar tartani, békeséggel megmaradhatnak ; ha penig az Istennek igéjét nem akarják venni, személyekkel, marhájokkal egyetembe valahova akarnak menni, szabadon elbocsáttassanak." Pár száz évvel későbbi történetírók[1] szerint a könnyen felizguló és könnyen felizgatható nép sajnálatos módon segítette elő a törvény eme rendelkezésének végrehajtását. A főtemplom elleni támadással és a Szent László király sírjának feldúlásával már a megelőző évben kimutatott fanatizmusa ezúttal odáig fajult volna, hogy midőn virágvasárnap (ápr. 7) elérkezett s ezzel lejárt a még ott székelő társaskáptalannak, vagyis a Szent Istvánról nevezettnek adott határidő (a székeskáptalan már nem volt meg), a hitük mellett megmaradó és erről egy ünnepélyes körmenettel nyilvánosan tanuságot tevő kanonokokat megrohanta az emiatt felbőszült tömeg s míg a megtámadottak egyrésze el tudott menekülni, másrésze áldozatául esett a tömeg dühének, ott nyomban lemészároltatván.

Körülbelül eképen lehetne összefoglalni némely más adatokkal egybevetve ezt az ennél eredetileg túlzottabban előadott és egyidőben már majdnem egyetemesen elfogadott állítást. Míg aztán Bunyitay Vince annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a kanonokok legyilkolásáról szóló, de kizárólag hagyományból merített állítás nem alapul valóságon.[2] Erre nézve főképen egy csomó egykorú történetíróval bizonyított, mint akiknek reánkmaradt följegyzéseiből semmiesetre sem hiányoznék a nagyváradi szomorú esemény elbeszélése vagy legalább is fölemlítése, ha az csakugyan megtörtént volna, de akik végképen hallgatnak még arról is, aminek tényleg meg kellett ott történnie.

Ővele szemben Karácsonyi János később arra a vélekedésre jutott, hogy annyi történhetett az illető alkalommal, hogy egyes kanonokok súlyos bántalmazásokat szenvedtek, amikbe vagy ott a helyszínén, vagy azután beléhaltak.[3] Ebbeli véleményét főleg arra építé, hogy az akkori kanonokok közül némelyeknek a későbbi sorsáról nem bírunk számot adni a meglevő adatokból.

Nem azért, mintha lehetetlenségnek tartanám ezt a megoldást és általában a felekezeti fanatizmus bármily szörnyű megnyilvánulását akármelyik oldalról, hanem a Bunyitay inkább csak közvetett és negatív jellegű bizonyításának kiegészítéseként a Nagyváradon akkor történtekről okvetlen jól értesült és — ami itt a legdöntőbb — azokról be is számoló egykorú írók előadásából kiindulva, én viszont azt merem állítani, hogy semmi

[1] Gánóczy A.: Episcopi Varadienses. 1776. II. k. 129. l. — Keresztury J.: Descriptio episcopatus et capituli M. Varadinensis. 1806. II. k. 39. l.

[2] Századok, 1878. 577—84. l.

[3] U. o. 1921—2. 440—51. l.

efféle dolog nem fordult elő Nagyváradon s a róla szóló állítás sem eredeti, sem pedig akárhogy is átidomított alakjában nem több, mint puszta szóbeszéd vagy későbbi kitalálás.

Melius Péter debreceni református lelkész és tiszántúli püspök ugyanis egyik művében, a Jelenések könyvét magyarázóban,[1] melyet még ugyanabban az évben, 1566-ban és éppen Nagyváradon nyomtattak ki, de amely csupán 1568-ban jutott aztán nyilvánosság elé, ilymódon emlékszik meg a nagyváradi káptalan dolgáról: „. . . . a ragadozó farkasokat, hóhér papokat, barátokat elveszti, mint *Fejérvárott, Váradon a másik János király által kitisztítá*, kinek által Isten rontsa meg jobban az Antikrisztus országát, mint a Dávid . . . király által",[2] majd emígy: „Mint latrokat *kiűzik a klastromból, káptalanból, mint Erdélyben, Váradon.*"[3]

Már most ha ismerjük Meliusnak a katolikus papság elleni, gyűlölettől áthatott más kifakadásait is, ha olvastuk azokat az ádáz nyilatkozatait, melyekkel csak egyetlen egy évvel azelőtt is a szó szoros értelmében bujtogatta mind a „fejedelmeket", vagyis főurakat, mind a népet, a „szegény pórok"-at a papok és barátok kiirtására, öldöklésére,[4] akkor bizonyosak lehetünk felőle, hogy ha valósággal sikerül leplezetlen izgatásaival akárhol is ezeknek megfelelő eredményt elérnie, kétségtelenül kitörő örömmel, a legteljesebb önelégültséggel adott volna róla hírt, hogy íme! foganatba ment az óhajtás, meghallgatták szavát s mulhatatlanul eldicsekedett volna vele, még ha nem is nyílott volna reá kellő alkalma. Hát még mikor a követendő példára való utalásnak kínálkozó alkalma is önként hozta volna magával, hogy világgá hirdesse az általa elhintett magvak termésbe szökését és egyúttal a közelben adott példa követésére buzdítson másokat is! Egyáltalában nem lehet tehát még gondolni sem valami olyasra, hogy több esett volna meg Nagyváradon, mint amennyit megörökített Melius.

De ugyanezt bizonyítja egy hasonlóképen akkori katholikus tanu is. A jezsuita Arator István 1574-ben szintén megemlékezett a nyolc évvel azelőtt Nagyváradon végbement eseményről, de nemkülönben csakis annyit írt róla, hogy onnan a kanonokokat kikergette az előbbi fejedelem.[5] Pedig ha valami még rosszabbon is keresztülmentek volna, nincs rá eset, hogy elhallgassa s korántsem egyszerűsíti vagy enyhíti le ennyire. Elképzelhetően egészen

[1] Teljes címe: Régi Magyar Könyvtár I. k. 69. sz. a.

[2] Oo. 3. levél.

[3] Hhh. 1. levél.

[4] Szemelvényeket közölt belőle Kanyaró F.: Dávid Ferenc. 1906. 19—21. l. Legyen elég közülük egyet bemutatni: „Miként Illés levágatja a községgel a Baal papjait: most is fejedelmek vágjátok le a Baal miséző, parázna papjait!"

[5] Veress E.: Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai. I. k. 11. l.

más szempontból, mint Melius. Ugyanezen az alapon veendő figyelembe Telegdi Miklósnak hasonló értelmű, jóllehet talán szintén inkább csak közvetett, de ebben a tekintetben különlegesen számottevő bizonyságtétele. Ő ugyanis a lutheránus Bornemisza Péter „Fejtegetés"-ére 1580-ban adott válasza folyamán a gyilkolásnak hitfelei, illetőleg egyháza ellen vetett vádját visszahárítva a protestánsokra, sok más példa között arra is hivatkozott, hogy „a papokat és szerzeteseket Erdélyben és *Várad táján* csak egynéhány esztendővel ezelőtt megfoszták és elűzék, meg is ölének bennek."[1] Vajjon elhallgatta volna-e ezt a nem Várad tájára, hanem pontosan Váradra helyezett, még pedig többszörös gyilkosságot, ha valósággal megtörtént volna? Mert hiszen az, hogy megtörtént, csak éppen nem tudott róla, föl sem tételezhető a legtávolabbról sem. **Zoványi Jenő.**

[1] 1898-i kiadás 59—60. l.

Kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

EGYETEMI KÖNYVTÁR Szeged

Lap

Torday L.: A megyei polgári peres eljárás. *(Döry F.)* 247
Fejér R.: Rákóczi dans les mémoires français. *(Kónyi M.)* 249
Bobula I.: A nő a XVIII. sz. magyar társadalmában. *(Pleidell A.)* 249
Patonay J.: Medgyesi Somogyi János. *(Friedreich E.)* 250
Veress E.: Gr. Kemény József. *(Csapody Cs.)* 250
Luigi Tüköry. (1828—1860.) *(Kastner J.)* 251
Butler, C.—Lang, H.: Das vatikanische Konzil. *(Hermann E.)* 252
Maggiorotti, L. A.—Banfi, F.: Le fortificazioni di Buda e di Pest. *(Gyalókay J.)* 253
Tanulmányok Budapest multjából. II. *(Kampis A.)*..... 253
Esztergomi emlékkönyv. *(Kring M.)* 255

Lap

Breznay I.: Eger a XVIII. sz.-ban. *(Eperjessy K.)* 256
Vecsey L.: A szombathelyi líceum alapítása. *(Tóth L.)* 257
Ambrózy A.: Tokaj-Hegyalja. *(Szabó I.)* 258
Fodor I.: Kántorné. *(M. Császár E.)* 258
Fodor I.: Marosvásárhely színi élete. *(M. Császár E.)* 258
Láng F.: Egy darab Szatmár multjából. *(Asztalos M.)* .. 258
Taylor, H.: History as a science. *(Török P.)* 259
Taeuber, W.: Geld u. Kredit im MA. *(Komoróczy Gy.)*..... 260
Dopsch, A.: Die ältere Wirtschafts- u. Sozialgesch. der Bauern. *(Bakács I. J.)*.... 261
Haase, R.: Das Problem des Chiliasmus. *(Révész I.)* 262
Balanyi Gy.: A művelődés eszménye. *(Joó T.)* 264
Heckscher, E.: Der Merkantilismus. *(Komoróczy Gy.)* 264

Tárca.

Hajnal István: Finánczy Ernő. † 265
Marosi Arnold: Volt-e Székesfehérvárott római telep? 266
Zoványi Jenő: Mi történt a nagyváradi káptalannal 1566-ban? .. 269

Kimutatás a Magyar Történelmi Társulat alapítótagjai részéről 1935 február 15-től május 1-ig történt *alapítványkiegészítésekről*, illetőleg *adományokról*. — Kiegészítés: Csanád—Arad—Torontál k. e. c. vármegyék 16 P. — Adomány: Dr. Tóth László 10 P. Folyó évi január 1-től május 15-ig kiegészítés címén befizettetett 130 P, adomány gyanánt 79 P. Ismételten felhívjuk alapítótagjaink figyelmét arra, hogy névsoruk, alapítványaik összegének feltüntetésével együtt, a Századok multévi tartalomjegyzékéhez csatoltan nyomtatásban is megjelent.

Felhívjuk olvasóink figyelmét arra, hogy a

MAGYAR TÁRSASÁG (IV, SZERB-UTCA 23. SZ.)

több tételben

1400.— PENGŐ PÁLYADÍJAT

tűzött ki oly monográfiák jutalmazására, amelyek egyes községek történetét, mai gazdasági, egészségügyi, kulturális és népviszonyait, továbbá a háború és a válság hatását és a bajok orvoslásmódját ismertetik. Az érdeklődők részére a Társaság a pályázati feltételeket díjtalanul megküldi.

A NAPOKBAN HAGYTA EL A SAJTÓT

JÓZSEF NÁDOR IRATAI

III. KÖTETE.

Ez a kötet, amely a **MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI** során megjelenő **JÓZSEF NÁDOR ÉLETE ÉS IRATAI** c. sorozat IV. kötetét alkotja, a nádor 1807—1809. években írt legfontosabb irratait tartalmazza, köztük az 1809. évi inszurrekciós naplókat, amelyek a kötet felét teszik ki. — A kiadványt **DOMANOVSZKY SÁNDOR** rendezte sajtó alá bő jegyzetezéssel és az iratok sorsára vonatkozó magyarázatokkal. — A 960 lapra terjedő kötet

ÁRA 25 PENGŐ.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 pengőért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalánál, Országos Levéltár. (I. ker., Vár, Bécsi kapu-tér 4. szám.)

KÁROLYI ÁRPÁD EMLÉKKÖNYV

Ezt az emlékkönyvet történetíróink doyenjének nyolcvanadik születésnapja alkalmával nyujtották át tisztelői, élükön a Magyar Történelmi Társulat elnökével. Az Emlékkönyv, amely a magyar történettudomány 36 munkásának kisebb-nagyobb tanulmányát tartalmazza, könyvkereskedői forgalomba nem kerül s egyedül Társulatunk titkári hivatalában szerezhető meg.

Az 590 lap terjedelmű kötet ára 20 P. — A Társulat tagjai 12 P kedvezményes áron vásárolhatják meg.

22 203. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.)

31593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSZKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYUSZ ELEMÉR

BUDAPEST KIR. ÜGYÉSZSÉG
1935 SZEP. 13
ÁTVÉTEL

LXIX. ÉVF. 7—8. SZÁM. 1935. SZEPT.—OKT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1935.

Tartalom.

Lap

IFJ. VAYER LAJOS: Pázmány Péter ikonográfiája 273

SZENT-IVÁNYI BÉLA: A pietizmus Magyarországon. (III. közlemény.) 321

Történeti irodalom.

BÁTKY ZSIGMOND, GYÖRFFY ISTVÁN és VISKI KÁROLY: A magyarság tárgyi néprajza. I—II. k. Ism.: *Wellmann Imre*..... 334

RAUSCHER, RUDOLF: O žilinském právu magdeburském německým jazykem sepsaném z roku 1378. Ism.: *Murarik Antal*..... 342

PEHM JÓZSEF: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Ism.: *Hermann Egyed* 346

SCHÜNEMANN, KONRAD: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. Ism.: *Ember Győző*..... 348

HAUMANT, EMILE: La formation de la Yougoslavie, XV—XXe siècle. Ism.: *Lathó István* 352

SCHNABEL, FRANZ: Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert. I—III. k. Ism.: *Varga Zoltán* 358

Szemle.

Lap

Schiopul, J.: Contribuţiuni la istoria Transilvaniei. *(Rónai A.)* 362

Soranzo, G.: Acquisti e debiti di Béla IV. *(Banfi F.)*.... 364

Dupré Theseider, E.: Un codice dell' epistolario di S. Cater. da Siena. *(Banfi F.)* 364

Dupré Theseider, E.: Il problema critico della Lettere di S. Caterina. *(Banfi F.)*.. 364

Kellogg, Ch.: Jadwiga Poland's Queen. *(Tóth L.)*..... 365

Mihalik, A.: L'origine dello smalto filogranato. *(Kampis A.)* 365

Downey, F.: Soliman le Magnifique. *(Baráth T.)* 366

Clauser M.: A Zrínyiász sorsa. *(Joó T.)* 367

Belitzky J.: A magyar gabonakivitel tört. *(Pleidell A.)*.... 368

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint *kéziratok* a szerkesztőség címére, **Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészetkar,** küldendők.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok"-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Pázmány Péter ikonográfiája.

A történettudomány fejlődésében századunk a szintézisek korát jelenti. A szintetizáló törekvésekkel szerves összefüggésben azonban állandó differenciálódási folyamat is megy végbe, mely a szintetikus és analitikus munka eredményességét egyaránt elősegíti. Ez a differenciálódási folyamat hozta létre az utolsó évtizedek alatt az új történeti résztudományt : a történeti ikonográfiát.[1] Az új tudomány kultúrközösségünk tudományos életében ma már jelentőségének megfelelő helyet foglal el, művelői, a történészek és művészettörténészek közül kikerült történeti ikonográfusok külföldön számosan intenzív munkásságot fejtenek ki. A magyar tudományosságban azonban, speciális történeti ikonográfiai téma feldolgozása előtt maga a történeti ikonográfia fogalma magyarázatra, sőt ismertetésre szorul. Minthogy a történeti ikonográfia viszonylagosan még mindig az általános történettudomány legfiatalabb résztudománya, ma még nem késő, hogy mi is bekapcsolódjunk a nemzetek itt is megnyilvánuló kulturális versenyébe.[2]

A történeti ikonográfia létrejöttét és kialakulását, munkájának megindulását és eredményességét az általános történettudomány szempontjainak, anyagának és módszeré-

[1] Hangsúlyoznunk kell a történeti és művészeti ikonográfia különbözőségét. A művészettudományi, művészettörténeti, művészeti ikonográfia az általános művészettudomány azon résztudománya, mely a műalkotásokat tárgyi szempontból vizsgálja, azaz megállapítja a műalkotásban ábrázolt tárgyat, foglalkozik a megállapított tárgy jelentésével, kutatja a megmagyarázott tárgy szellemi kapcsolatait. A műalkotás tárgyának a műalkotás formájához való viszonyával a művészeti ikonográfia nem foglalkozik, megmarad a tárgynak önmagában, de nem önmagáért való vizsgálatánál. (A művészeti ikonográfia reprezentatív művelője Emile Mâle, L'art religieuse en France köteteivel.)

[2] Hekler, A. : L'iconographie en ce qui concerne spécialement l'histoire (Hongrie). Bulletin of the International Commitee of Historical Sciences. Nr. 11. Febr. 1931. — Baráth T. : A történeti képkutatás kialakulása, jelen állása és magyar feladatai. Magyar tanulmányok. 4. szám. Páris, 1935., amellyel e folyóiratban más alkalommal fogunk foglalkozni.

nek modern rendszerezése, de mindenekelőtt a történeti forrás, kútfő, dokumentum fogalmának teljes tisztázása tette lehetővé és szükségessé. Ma történeti forráson a fogalom legextenzívebb értelmezésében mindazt értjük, ami a történelmi élet szellemi rekonstrukciójához, egyszerűen kifejezve a múlt lehető legtökéletesebb rekonstrukciójához anyagot szolgáltat. A történeti forrás értékét felhasználhatósága, azaz ennek főkritériuma: a forráskritika segítségével megállapított hitelessége, belső és külső autenticitása adja meg.[1]

A történeti ikonográfia az általános történettudomány azon résztudománya, mely a ma már általánosan, minden módszertani rendszerezéstől elismert jelentőségű és hitelességű képszerű történeti forrásokkal, az elmúlt történeti valóság ábrázolásaival, az ikonográfiai dokumentumokkal foglalkozik.[2]

A történeti ikonográfia sajátos anyagát alkotó képszerű vagy ábrázolt források két csoportra oszthatók: műalkotás-jellegű és nem műalkotás-jellegű ikonográfiai dokumentumokra. Az első csoportba tartozik minden képzőművészeti alkotás, építészeti, szobrászati, festészeti alkotás, rajz, metszet, érem, pénz, pecsét, bélyeg, címer stb., a második csoportba pedig az egy fogalomnak tekinthető fénykép és film. Mindkét csoport dokumentumainak történeti forrásértékét hitelességük, autenticitásuk szabja meg, melynek megállapítása, azaz a történeti ikonográfiai forráskritika, a sajátos anyag összegyüjtésére, elrendezésére és feldolgozására kialakult sajátos módszernek legjelentősebb feladatát alkotja.

Az autenticitás megállapítása viszonylagosan kevesebb nehézségbe ütközik a nem műalkotás-jellegű ábrázolt for-

[1] Bauer, W.: Einführung in das Studium der Geschichte. Tübingen. 1928. 157. l.

[2] U. o. 326. l. Andrup, O.: Über die Arbeit der ikonographischen Kommission. Kopenhagen, 1932. 1. l.: „... Die Kunstwerke haben noch einen andern Wert als den rein artistischen. Sie sind Denkmale einer Zeit mit ihren Menschen und ihrem Leben und werden für die Nachwelt zu einem Arsenal von Aufschlüssen ... ein Fond historischer Dokumentierung". Lemoisne, P. A.: Les collections historiques du Cabinet des Estampes. Résumés des communications présentées au congrès Varsovie 1933. (VIIe Congrès International des Sciences Historiques.) 138. l.: „L'intéret que présentent pour l'étude de l'histoire les documents figurés, ne fait plus de doute pour personne. Les sources iconographiques, dans bien des cas, peuvent suppléer aux textes, aider à réformer des jugements et même renouveler l'étude de certaines questions d'histoire."

rások esetében. A fénykép, legtökéletesebb formájában mint hangos és színes film, kétségtelenül a legautentikusabb ikonográfiai dokumentum, a történeti valóságnak a legtökéletesebb ábrázolt rekonstrukciója. A történeti ikonográfia mai helyzetében azonban a nem műalkotás-jellegű ikonográfiai dokumentumokat mennyiségben és jelentőségben egyaránt felülmúlják a műalkotás-jellegűek. Ez a helyzet sokáig semmiesetre sem fog tartani, mert a fényképek és filmek száma a képzőművészeti alkotások számával szemben napról-napra növekszik.

A műalkotás-jellegű ábrázolt források autenticitásával kapcsolatban első pillanatra talán felmerülhetne a régi kétség, a múlt század történettudományának tartózkodó bizalmatlansága a műalkotással, mint történeti forrással szemben, mely a történeti ikonográfia kialakulását oly sokáig megakadályozta. Ma azonban, a művészet- és történettudomány, ezeken belül a művészettörténet és esztétika, illetőleg a szellemtörténet és történeti ikonográfia szempontjainak tisztázása után, ezzel az elavult felfogással végérvényesen leszámolhatunk. A művészeti koncepció és a történeti dokumentáció, a műalkotás mint olyan és a műalkotás mint ikonográfiai dokumentum (képszerű vagy ábrázolt történeti forrás), tudományos szemléleti értéke nem állhat egymással sem egyenes, sem fordított arányosságban. A két szemlélet nem áll egymással szemben, hanem egymás mellett. Hasonlóképpen tisztázott a szellemtörténeti és történeti ikonográfiai értékelés megkülönböztetése. A szellemtörténeti szemlélet a művészettel mint az emberiségre, a társadalmakra, a művészen és műélvezőn kívül a társadalom minden tagjára ható, rajtuk át eseményeket, történéseket, történelmet alakító tényezővel foglalkozik. A történeti ikonográfia számára a művészet mint az eseményeket, történéseket feljegyző, megőrző, megörökítő, történelemről tanuskodó tényező szolgáltat a műalkotásokban ikonográfiai dokumentumokat, képszerű vagy ábrázolt történeti forrásokat.[1]

A műalkotás-jellegű ikonográfiai dokumentumok magától értetődően meghatározzák a velük szemben alkalmazandó sajátos módszert, mely így a történettudományi és művészettudományi módszer egyesítéséből, azaz megfelelő helyen a megfelelő alkalmazásából jön létre, mint sajátos történeti ikonográfiai módszer. A sajátos anyag és az ebből követ-

[1] Abraham, P.: Arts et sciences, témoins de l'histoire sociale. Annales d'histoire économique et sociale. 1931. 10. k.

kező sajátos módszer mellett, helyesebben ezek felett, a történeti ikonográfiának is, mint minden más történeti résztudománynak, a vezető szempontjai azonosak az általános történettudomány vezető szempontjaival, és végcélja azonos annak végcéljával: a történeti mult lehető legtökéletesebb rekonstrukciójával.[1]

Pázmány Péter ikonográfiája lévén a speciális történeti ikonográfiai témánk, a történeti ikonográfiai kutatás számára ma legjelentősebb három dokumentum-csoport közül, a történeti személyek portréi, történeti események és helyek ábrázolásai közül, az elsővel általánosságban is kell foglalkoznunk. A portré fogalmának meghatározása nem a mi feladatunk. A művészettudományban több egyszerűbb és bonyolultabb meghatározás van használatban,[2] a történeti ikonográfiában megelégszünk a legáltalánosabbal. Eszerint a portré egy ember képmása.[3] Az autenticitásra vonatkozólag pedig az az általános tétel érvényes: az a portré tekinthető autentikusnak, amely természet után készült. Ez azonban történhetik kétféleképen. Az ábrázolt személy modellt ül a művésznek, vagy a művész emlékezetből készíti el a modell portréját. Az első esetben a portré közvetlenül, a második esetben közvetve, de mindkettőben természet után készült, azaz a művész a modellt természetben látta. Az autenticitás szempontjából az első eset látszik fontosabbnak, pedig teljesen a körülményektől, az ábrázolt és ábrázoló egyéniségétől, stb. függ, hogy az első vagy második esetben jön létre autentikusabb képmás. Abban az esetben, ha a művész természetben nem látta a modellt, de életidejük egybecsik, a portré mint egykorú, a később készülteknél autentikusabbnak tekinthető. Ez azonban nem általános érvényű tétel, mert később készült, de autentikus portréra hűen visszamenő portré autentikusabb

[1] Gerola, G.: Di alune fonti italiane per la iconografia dei reali di Polonia. Résumés ... Varsovie 1933. 142. l.: „I (documenti) sono considerati indipendentemente dal loro valore artistico o da altri particolari di vario interesse, bersi dal punto di vista puramente iconografico."

[2] A legprecízebb, de minden egyes szavának helyes értelmezéséhez részletes fejtegetést igénylő meghatározás: „Porträt ist die Repräsentation einer Individualität durch abbildende Darstellung der anschaulichen Erscheinung eines bestimmten Menschen." Deckert, H.: Zum Begriff des Porträts. Marburger Jahrbuch, 1929. 261. l.

[3] Ebben szerepel a történeti valóság: egy ember, szerepel az erről való dokumentum: a képmás; a meghatározás tehát megfelel a portré, mint történeti ikonográfiai dokumentum meghatározásának.

lehet, mint egykorú, de sem közvetlenül, sem közvetve természet után nem készült portré.[1]

Legszorosabb értelemben véve, autentikus tehát a közvetlenül vagy közvetve természet után készült portré. Az egykorú és később készült portrék azonban, mint ilyen autentikus portrék leszármazottai, azaz másolatai vagy átdolgozásai szintén fontosak, amennyiben kerülő úton hozzásegítenek az autentikus portrék megállapításához. Elsőrendű jelentőségre emelkednek abban az esetben, ha az általuk fenntartott autentikus portré már elveszett. Az autentikus portrék megállapításánál az egykorú vagy későbbi karikatúrák vagy ideálportrék is hasznosíthatók, természetesen kellő kritikával. Mindezek a segítőforrások maguk is ikonográfiai dokumentumok, melyekhez sorolhatók az ábrázolt életében vagy halála után készült maszkok, ugyanígy a róla készült fényképek is, melyek az előbbiektől csak abban különböznek, hogy nem műalkotás-jellegűek.

Mindezeken kívül felhasználhatók segítőforrásul más történeti források is. Ezek közül itt elsősorban az olyan irott források jöhetnek számba, melyek az ábrázolt külső karakterére és megjelenésére vonatkozó egykorú, vagy egykorúakra visszamenő, szóval autentikus leírásokat tartalmaznak. Az ábrázolt jellemrajzai, belső karakterére vonatkozó adatok csak nagyon ritkán, és akkor is a legnagyobb kritikával hasznosíthatók. Az ábrázolt külső és belső karakterére vonatkozó leírásokon kívül, legtágabb értelemben tulajdonképen minden, az ábrázolt életére vonatkozó irott forrás tartalmazhat az autentikus portrék megállapításánál hasznosítható adatot.

Segítőforrásul tekintetbeveendő az említett képszerű és irott forrásokon kívül minden más történeti forrás is, melyekkel szemben a szokásos forráskritikát kell alkalmaznunk. Meg kell azonban említenünk még egy fontos segítőforrást: az ábrázolt holttestét. Amennyiben ez épségben megmaradt és hozzáférhető, nagyon jelentős segítséget szolgáltathat az autentikus portrék megállapításához. Természetesen ez a dokumentáris érték a megmaradás fokától függ és esetenként a legkülönbözőbb lehet.

Mindezen segítőforrások közül, mint látjuk, a legfontosabb az ábrázolt fényképe. Ebből következik, hogy a fényképkorszak előtt, vagyis a mult század közepéig, az autentikus portré megállapítása sokkal nagyobb nehézségekbe

[1] Schmidt, J.: Das authentische Porträt der Kaiserin Maria-Theresia von Habsburg-Lothringen. Bulletin ... Nr. 16. Sept. 1932.

ütközik. Viszont éppen ezért a fényképkorszak előtti idő szolgáltatja a történeti ikonográfia mai helyzetében a legfontosabb feladatokat és a legnehezebb, vagyis a legérdekesebb problémákat.[1]

Az első és legjelentősebb feladat, az autentikus portré megállapítása után, a kutatás nem állhat meg. Következik az autentikus portrék kronológiai sorrendbe foglalása, mely az említett segítőforrások igénybevételével, de már sokkal inkább maguk az autentikus portrék alapján történik, majd e portrék leszármazottainak, közvetett és közvetlen másolatainak, átdolgozásainak, valamint ezek újabb leszármazottainak genealógiai összeállítása, ezen belül a különböző típusok megállapítása, tehát az ábrázolt személy portréinak teljes feldolgozása. Mindezekben alakul ki a történet- és művészettudományi módszer együtteséből a sajátos történeti ikonográfiai módszer, melynek alkalmazását speciális példán fogjuk bemutatni.[2]

Ezen ikonográfiai feladatok elvégzése után következhetik az analitikus történelmi ikonográfiai munka eredményeinek szintetikus szellemtörténeti felhasználása. Kiindulva az autentikus portréktól, végigkísérhetjük a történelem korszakain át napjainkig a portré életét, kutatva a változó korok által előidézett változások okait. Ezeket a portréban mindig meg kell látnunk és sohasem belelátnunk. Így lesznek azután a résztudomány eredményei általános tudományos értékűek.

1. A segítő források áttekintése.

A Pázmány Péter ikonográfiáját alkotó dokumentumok tárgyalása előtt az autenticitás megállapításánál tekintetbe vehető más történeti segítő forrásokat kell vizsgálat tárgyává tennünk.

Pázmány Péter élete a magyar történelem egyik legtragikusabb korszakába esik. A XVI. század végén és a XVII. század elején az ország három részre bomlása már meghozta szomorú következményeit, de a vigasztalan helyzet megszünésének még előjelei sem mutatkoztak. Állandó küzdelem minden téren, ez ennek a korszaknak a jellemző

[1] Beresteyn, E. v.: L'iconographie de Grotius. Bulletin ... Nr. 11. Febr. 1931. „Les inconvenients d'une iconographie augmentent selon que le personnage a vécu à une époque plus lointaine et moins notoire."

[2] Andrup, O. i. m. a módszer legfontosabb kérdését, a leírást, részletesen tárgyalja.

sajátsága. A kor történelmi életének részletes festése nem tartozik feladatunk körébe, de mint hátteret figyelembe kell vennünk és mindég emlékezetünkben tartanunk. Ha ikonográfiai szempontjainkból hasznosítható, elsősorban irott történeti források után kutatunk, minden más szempontnak megfelelő forrást inkább találunk, mint ilyeneket. Pázmány Péter számtalan forrásban szerepel, kiterjedt levelezése, naplószerű és történeti művek egyaránt ontják a rávonatkozó adatokat. Egész élete nyitott könyvnek látszik. A harcos jezsuita, az országot irányító esztergomi érsek, a világpolitikában szerepet játszó bíboros és mindezeken felül a katolikus restauráció sohasem pihenő vezéregyénisége tisztán kirajzolódik előttünk ezeknek a forrásoknak az alapján, amint Fraknói Vilmos két Pázmány-életrajzában, valamint rávonatkozó egyéb műveiben ennek klasszikus történeti megfogalmazását adta.[1]

Ha azonban nem a közélet ezer vonatkozásában szereplő, általános történeti szempontból nagyjelentőségű személyiségről, de mondjuk így, Pázmányról a magánemberről, Pázmány magánéletéről keresünk adatokat, ezek a források rohamosan kezdenek elapadni. Végre, ha külső karakteréről, testi megjelenéséről, fizikai mivoltáról szeretnénk ikonográfiai szempontból értékesíthető adatokat megtudni, az irott források teljesen felmondják a szolgálatot. Ennek a jelenségnek, melyet Pázmány legtöbb kortársával kapcsolatban ugyanígy konstatálhatunk, okát csak egyben láthatjuk, és ez az, hogy Pázmány küzdelmes korában egy Pázmány Péternek modern fogalmaknak megfelelő magánélete nem volt, és nem is lehetett. Pázmány élete történeti élet volt a szó legszorosabb értelmében. A források erről tanuskodnak és teszik lehetővé ennek alapján belső karakterének megrajzolását. A külső karakterről, mint az egyéniség közvetlenül jelentősnek nem tekintett részéről pedig hallgatnak. A Pázmányra vonatkozó hatalmas forrásanyag egészében nincs egy olyan sem, mely önmagában történeti ikonográfiai szempontból értékesíthető volna. Az ikonográfiai dokumentumok vizsgálatánál látni fogjuk, hogy alig egy pár, egészségi állapotára és ezen át külső karakterére vonatkozó adat nyujt itt némi, nem nagy értékű segítséget. Hogy példákat mondjunk, e kornak jellegénél fogva szá-

[1] Frankl V.: Pázmány Péter és kora. I—III. Pest, 1868—1872. Fraknói V.: Pázmány Péter. Budapest, 1886. (Magy. Tört. Élet rajzok.) Az elsőt Fraknói, 1., a másodikat Fraknói, 2., megjelöléssel idézzük.

munkra legtöbbet ígérő forrása, Kemény János önéletrajza, bár szinte jellemrajzát adja Pázmánynak, külső karakterét nem írja le, ikonográfiai kutatásainkhoz segítő forrást nem nyujt. Közvetlen környezetének egyik legbizalmasabb embere, Dobronoki György apró részletekre kiterjeszkedő naplójában sem szól Pázmány testi megjelenéséről. Sok magyar írott forrást sorolhatnánk még fel, melyek szintén nem tartalmaznak idevágó anyagot. Az ilyenirányú kutatás eredménytelenségének már jelzett okát egész egyszerűen úgy fogalmazhatjuk meg, hogy Pázmány korában az általános viszonyok adta körülmények között, a küzdelmes közélet tárgyi része az érdeklődést annyira lekötötte, hogy a közélet főszereplőinek a formai részt érintő külső, testi megjelenése az érdeklődés köréből kiszorult. Pázmány korának magyarjai annyira el voltak foglalva az ország életének minden egyén életébe közvetlenül belenyúló momentumaival, hogy a természetesen mindig meglévő személyi érdeklődések írásba foglalására sem idejük, sem kedvük nem igen volt.

Miután a magyar források nem jöhetnek számításba, felmerül a külföldi források kérdése. A követjelentések azok, melyek itt, tekintve Pázmány életkörülményeit, elsősorban figyelmet érdemelnének. Azonban a pápai, más olasz és spanyol követjelentések, valamint külföldi szereplésének egyéb irott emlékei, és itt különösképen utolsó római tartózkodásával kapcsolatos forrásokra gondolunk, bármilyen nagy mértékben is foglalkoznak Pázmánnyal, akárcsak a magyar források, egy pár apró és csekély értékű, szintén egészségi állapotára vonatkozó adaton kívül ikonográfiai szempontból hasznosítható anyagot nem tartalmaznak. Pázmány korának francia diplomatái, kiktől írásaik jellegénél fogva legtöbbet várhatnánk, Pázmány életviszonyainak megfelelően, aránytalanul kevesebbet emlékeznek meg róla, és a közvetlen érintkezés legtöbbszöri hiánya miatt számunkra értékesíthető adatokat nem szolgáltatnak. Mint látható, a történeti ikonográfiai kutatás első feladatánál, az autenticitás megállapításánál az egyik legfontosabb segítő eszközre, az irott forrásokra Pázmány Péter ikonográfiájának kidolgozásában, pár kis jelentőségű adatot kivéve, nem számíthatunk.[1]

Említettük, hogy az ábrázolt személy fizikai marad-

[1] Ezt a pár adatot az ikonográfiai dokumentumok vizsgálatánál, az adandó alkalmakkal fogjuk közölni és a lehetőséghez képest felhasználni.

ványai, holtteste szintén fontos segítő forrás lehet a portrédokumentumok autenticitásának megállapításánál. Az exhumált holttest forrásértékét természetesen épségbenmaradásának foka határozza meg. Lássuk milyen a helyzet Pázmány Péter holttestét illetőleg.

Pázmány sírjának pontos helye sokáig problematikus volt. Az írott források szerint a pozsonyi Szent Márton székesegyházban, Alamizsnás Szent János mauzoleuma közelében, melyet ő maga készíttetett, temették el 1637 április 3-án.[1] E mauzoleum mellett, a templom jobb oldalán, ma is megvan az a befalazott márvány emléktábla, melyet Eszterházy Pál nádor 1710-ben állíttatott, Pázmány Péter, Lippai György és Széchenyi György prímások sírjának megjelölésére.[2] Lippai György végrendeletében csakugyan úgy intézkedik, hogy temessék Pázmány mellé, oda, ahol azelőtt az Oltáriszentséget őrizték.[3] Ezen adatok egybehangzó tanusága szerint Pázmány sírjának a székesegyház szentélyében kellett lennie.[4] 1859 szeptember 12-én Knauz Nándor sok eredménytelen kutatás után, többek segítségével, itt meg is találta Pázmány sírját, a szentély oltár előtti része alatt lévő sírboltban.[5] Leletéről írott beszámolójának[6] minket érdeklő része, Pázmány holttestének leírása, fényképek hiányában természetesen nem kielégítő.

A leírás szószerint a következő: „Ha látták olvasóim Pázmánynak különösen régibb arcképeit, például Kalauzának nagyszombati 1766-ik évi kiadásában, akkor kissé fogalmuk lehet, mint találtuk e nagy érseket sírjában feküdve." A leírást tehát a holttestnek „régibb arcképek"-hez való hasonlításával kezdi, ez a visszafelé következtetés azonban teljesen elhibázott, hiszen a holttest autenticitásának bebizonyosodásával,[7] éppen tőle kell hogy kiinduljon az ikonográfiai dokumentumok autenticitásának vizsgálata. A például

[1] Schmitth, N.: Archiepiscopi Strigonienses. Tyrnaviae, 1758. II. 123. l.

[2] A felirat szövegét közli Knauz idézendő műve.

[3] Esztergomi káptalani levéltár.

[4] Pázmány halála után a Lippai által kezdeményezett és Pálffy Pál megrendelésére Bécsben tervezett síremléke nem került kivitelre, csak egy egyszerű márványtábla, „Petrus Pázmány Cardinalis" felirattal jelölte a sírt, Eszterházy említett márványtáblájáig. (Pálffy levele Lippaihoz, 1641. április 10-éről. Esztergomi prímási v. levéltár.)

[5] Lippai mellette, Széchenyi kissé messzebb, a mauzoleum alatt volt eltemetve, itt találta meg Knauz sírjaikat ugyanakkor.

[6] Religio, 1859. II. 23. sz. és Budapesti Hírlap, 1859. 228. sz.

[7] Lippai agnoszkálását a végrendelete szerint viselt kereszt tette lehetővé.

említett portré valószínüleg csak az elsőnek észbeötlő portrét jelenti és így még annak autenticitására sem következtethetünk az ötletszerű összehasonlításból, amint ennek a portrénak későbbi vizsgálata is ezen feltételezésünk mellett fog szólni. A leírást így folytatja: „Arcbőre összeszáradva bár, és orr meg ajk nélkül, megvan még, s fején a jezsuitaformájú, háromszögletes, egyszerű fekete posztóból készült quadratum, mint az említett képeken láthatni. Csontjai . . . többnyire megvannak még . . . Haja, szakálla és bajusza ép még, bár természetesen többé nem teljesen. Hullája fölött veres damask reverenda terül, mely középig gombokkal ellátva, onnan egész végig nyitva áll és kabátformájú, collárója nincs, hanem reverendájának gallérja pótolja helyét, úgy mint a jezsuiták máig is hordják. Lábán egyszerű bőrcipők . . .“ Végül megemlíti, hogy a koporsó hossza 6', szélessége 1'2".

Knauz leírása, mint látjuk, bármilyen pontossággal is történt, a legfontosabb rész, az arc leírására alig terjed ki és fénykép hiányában nem sok felvilágosítást ad számunkra. Más kérdés az, hogy maga az arc állapota mennyiben tette ezt lehetetlenné. A ruházat leírása részletesebb, de minket ez csak közvetve érdekel, az ikonográfiai dokumentumok autenticitásának megállapításánál keveset segíthet, miután általánosságokat foglal magában. Az arcról kutatásainkhoz fényképet készíttetni nem tudtunk és így egy esetleg fontos segítő forrást vagyunk kénytelenek nélkülözni. Az ismertetett leírás számunkra csak azt a konkrét eredményt adja, hogy Pázmány exhumált holtteste nem tér el nagy mértékben a Knauz által ismert portréktól.

Itt kell megemlítenünk a Pázmány exhumált holttestéről származó s a bécsi Pazmaneumban ereklyeként őrzött szakállrészletet, mely fontos segítő forrásunk. A Pazmaneumban egy később ismertetendő portré metszetreprodukciójának[1] egy bekeretezett és vízfestékkel kiszínezett példányából kivágták a szakáll helyét és beleillesztették az eredeti szakáll több szálát. A maradvány hitelességét a keret hátlapján lévő felirás igazolja, mely szerint a pozsonyi székesegyház 1865—69 közti restaurálása alkalmával Lollok József, a Pazmaneum akkori spiritualis directora hozta magával a nyílt sírból kivett ereklyét és helyezte mai helyére.[2]

[1] L. XII. sz. portré.

[2] A felírás szövege a következő: Reliquia venerabilis e barba immortalis memoriae Cardinalis Petri Pázmány, quam occasione restaurationis Ecclesiae Collegiatae ad S. Martinum Posoniensis

A szakállrészlet színe sötét vöröses-barna. Ez a körülmény nagy jelentőségű az ikonográfiai dokumentumok autenticitásának megállapításánál.

Meg kell még említenünk, hogy Pázmány Péter külső karakterének, testi mivoltának, megjelenésének leírásai, jellemzései, mind az ismertetendő dokumentumok valamelyikének alapján készültek, legtöbbször egyoldalúan, kevés, sőt csak egy dokumentumot véve tekintetbe. Idetartoznak életíróinak, a régebbiek közül kiemelve Podhradczky Józsefet,[1] az újabbak közül Fraknóit[2], leírásai. Mindkettő egyesíti a belső karakter jellemzését a külső karakter leírásával és emiatt, valamint az említett egyoldalúság miatt, a történeti ikonográfia szempontjából leírásaik autentikusnak el nem fogadhatók.

2. Az ikonográfiai dokumentumok vizsgálata.

A Pázmány Péter ikonográfiája feldolgozásánál tekintetbeveendő portréanyag aránylag nagyszámú. A vizsgálatnál már ezért is a részletekbe menő és sokszor aprólékosnak látszó, de feltétlenül szükséges és egyedül célravezető szigorú kritikát kell alkalmaznunk. A vizsgálatnak ki kell terjednie minden ismert portréra. Tárgyalásunk folyamán a feltételezett és későbbiekben megalapozott kronológiai sorrendben fogunk haladni, tehát az autenticitás lehetőségét magában foglaló portrékból kell kiindulnunk.

I. Ma a pannonhalmi Szent Benedek-rendi főapátság birtokában lévő vászonra festett portré, melyet pannonhalmi portrénak fogunk nevezni.

Mellkép, az alak majdnem szemben, kissé jobbra fordul, a fej ugyanígy. A háttér egységes barna felület.[3] A ruházat fekete jezsuita-reverenda, a fehér gallérból balra nagyobb, jobbra kisebb részlet látható. A fej fedetlen, az arc sárgásbarna, hússzínű, az ajak piros, a szem barna, a szemöldökök enyhén ívelten, az orr hosszú, gyengén hajlott, az áll erősen előre nyúlik, a balfül nem látszik. A haj feketésbarna, a bajusz fekete, a hajból baloldalon egy tincs a homlokba göndörödik, a jobbfül előtti másik tincs az arc felé göndörödik, a bajusz lefelé konyúl. A festékréteg erősen repedezett és hólyagos. A jobb szemen át a vásznon körülbelül 8 cm-es szakadás van, mely ragasztással és ráfestéssel javított. A kép szélétől körülbelül 15 cm-re

(1865—1869) ex aperto tumulo assumsit Josephus Lollok director spiritualis collegii Pazmaniani pieque recondidit in facie huius simulacri. Dulce memoriale Collegii.

[1] Podhradczky J.: Pázmány Péter élete. Buda, 1836.

[2] Fraknói, 2., 66. l.

[3] A szineknél mindig figyelembeveendő az idők folyamán esetleg beálló változás.

bevágás fut körül, kivéve az alsó szélét. Valószínűleg régebbi keretezés nyoma. A képen szignatúra, dátum vagy más jelzés nincs. A kép alatt a következő felirat van: „R. P. Petrus Pazmany S. I. Postea S. R. E. Cardin. Et—A. Epp. Strig. Biblio. Hanc Collegio Poso. Donavit 1636." [1] A kép eddig publikálatlan volt.[2]

A kép eszerint a pozsonyi jezsuita kollégiumból került Pannonhalmára, mostani helyére. A pozsonyi jezsuita kollégium épülete ugyanis 1773-tól, a rend feloszlatása után különféle célokra szolgált, majd 1812-től 1851-ig a bencés gimnázium hajléka volt. A bencések kiköltözésük alkalmával vitték magukkal a képet Pannonhalmára.

Látjuk tehát, hogy a felirat a portrét szorosan összekapcsolja a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárával, melyet Pázmány az új kollégium 1628-tól 1635-ig tartó építésével kapcsolatban, 1636-ban kelt végrendeletében adományozott a kollégiumnak. A kollégium évkönyveiből[3] tudjuk, hogy a könyvek díszes szekrényekben voltak elhelyezve, melyek fölött a megfelelő tudományszakban kitűnt jezsuiták gazdagon bekeretezett portréi állottak. Így a szónokok fölött Pázmány portréja. A pannonhalmi portré felirata kétségtelenné teszi, hogy itt ezzel a portréval van dolgunk. Egykorúságát a könyvtár 1636-os adományozási dátuma bizonyítja, mint terminus ante quem, még korábbi keletkezési időre utal az a körülmény, hogy Pázmányt mint egyszerű jezsuitát, érseki és bíborosi méltóság jelei nélkül ábrázolja, mely egyszersmind terminus ante quemként adja 1616-ot, érseki kinevezésének évét. Az arc különben is 30—40 év körüli ember arca, mely szükségtelenné teszi a terminus post quem, Pázmány 1587-ben, 17 éves korában történt jezsuitarendbe lépésének tekintetbevételét. A portré fontos különbsége a többiektől a szakáll és quadratum hiánya, valamint az egyszerű jezsuita ruházat. A szakálltalanság különben szintén a korai datálás mellett bizonyít. A bajusz fekete, illetve a haj feketésbarna színe a már hitelesen megállapított rőtszakállúsággal nem áll ellentétben. A külső és belső okok alapján tehát a portrét a legnagyobb valószínűséggel 1605 és 1615 közé, Pázmány 35-ik és 45-ik éve közé datálhatjuk.

[1] A pannonhalmi portré fényképét Esztergálos Tibor O. S. B. főiskolai tanár volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

[2] Megemlíti Rimely, C.: „(imago), quae in Monasterio S. Martini in monte Pannoniae conservatur, Pazmannumque in habitu ordinis sui repraesentat, annoque notatur 1636." Historia Collegii Pazmaniani. Viennae, 1865. 254. l. 2. j.

[3] Kivonatuk: Hevenessy-kéziratgyüjt. XVIII. köt. és a római évi jelentésekben.

Az egykorúság után a természet után készültség kérdése merül fel. Tekintve, hogy itt minden segédforrásunk hiányzik, a művészeti stíluskritikai módszert kell alkalmaznunk. Az ilyen vizsgálat eredménye, elsősorban az arc meggyőző eredetisége alapján, mely különösen a többi portréval való egybevetés útján lesz világossá, valószínűvé teszi, hogy a portré természet után, közvetlenül vagy közvetve keletkezett.

A portré, megállapított dátumát tekintve, készülhetett Pázmány grazi vagy magyarországi tartózkodásával kapcsolatban egyaránt, mindkét helyen. A kép művészi nivója az első mellett szólhatna, azonban a második eshetőséget sem szabad kizárnunk. Nem szabad minden művészi képesség lehetőségét megtagadnunk a XVII. század legelején induló pozsonyi és nagyszombati magyar barokk szárnypróbálgatásaitól sem. Mesterkérdés természetesen egyik esetben sem merülhet fel. Mindkét esetben a portré minden valószínűség szerint Pázmány birtokában volt, és maradt addig, míg a pozsonyi jezsuita kollégium berendezésénél, könyvtárával együtt, fiatalkori képét, a fiatal jezsuita szónok portréját, a kollégiumnak adományozta.

Vizsgálódásaink alapján, ha nem is teljes biztossággal, de a legnagyobb valószínűséggel, a pannonhalmi portrét, mint egykorú és természet után készült portrét, autentikusnak fogadhatjuk el. A többi autentikus portréval való egybevetés megállapításunkat meg fogja erősíteni. Ezt az egybevetést azok ismertetése közben adódó alkalmakra tartva fenn, tisztáznunk kell egy többek ál[illegible]al autentikusnak tartott, nem is Pázmány Pétert ábrázoló portré ügyét.

Pázmány halála után egész Európában a jezsuiták rezidenciáiban, különösen főiskoláiban a rend kitűnőségeinek galériája számára Pázmány portréját is elkészíttették. Tudomásunk van a római és salamancai főiskola portréiról, ezeket később fogjuk ismertetni. A grazi egyetem, Pázmány tanulmányainak, majd tanári működésének (1597—1601 és 1603—1607) színhelye természetesen szintén ezek sorába tartozott. Adatunk van arra, hogy könyvtárában már 1685-ben megvolt Pázmány portréja, 1694-ben pedig az egyetem akkori rectora, Szörényi ezt a portrét a polemikus irodalom könyvszekrénye fölé helyezte, hasonlóan a pozsonyi kollégiumi könyvtári gyakorlatához.[1] A portréról későbbi adatunk nincs, a grazi jezsuita egyetem régi

[1] Ezeket az adatokat Fraknói, l., II. 300. l. közli, hivatkozva Peinlich, Geschichte des Gymn. in Graz. II. 92. l.-ra.

épületében azonban, melyben ma a tartományi levéltár van elhelyezve, ma is van egy portré, mely ott mint Pázmány Péter portréja szerepelt. Kutatásunk révén[1] azonban kitünt, hogy a kép hátlapján egy XVIII. századi felírás Bellarmin Róbert bíboros, Pázmány közvetett mesterének nevét tünteti fel: „Robertus Bellarminus Controversista". A portré összevetése Bellarmin autentikus portréival[2], valamint Pázmány autentikus portréinak bármelyikével, így a már tárgyalt pannonhalmival, meggyőzően igazolják a grazi portré feliratának helyességét. A kép leírását ezek után mellőzhetjük, és a képet magát kikapcsolhatjuk Pázmány Péter ikonográfiájából. A kép különben publikálatlan.

II. Ma a bécsi Pazmaneum birtokában, az intézet első emeleti rectori szobájában lévő, vászonra festett portré, melyet a másik pazmaneumi portrétól való megkülönböztetésül, pazmaneumi első portrénak nevezünk.

Térdkép, az alak szemben, felsőtest kissé jobbra, fej ugyanígy balra fordúl. A háttér egységes barna felület, a fej körül világosabb árnyalatú. A balkéz a kép alsó jobbsarkában elmosódott támlányon vagy asztalkán lévő nyitott könyvön nyugszik, melynek jobboldali lapján két sorban „Fundatio-nales" felírat van. A nyújtott jobbkéz a testtől kissé eltartva kitárt gesztust mutat. A fejen vörös quadratum, a ruházat vörös palliumból és fehér karingből áll, melyen át vörös reverenda látszik. A karing a csuklóknál és csipőmagasságtól lefelé, csipkésen szegélyezett. A nyakkivágásban jobbra fehér gallér részlete tűnik elő. A nyakban vöröses szalagon drágakövekkel kirakott kereszt függ. Az arc rendes húszínű, a szem kékesszürke, a szemöldök nagyon enyhén ívelt és az orr is gyengén hajlott, hosszú. Az őszes haj csak jobboldalon látszik, a szakáll és bajusz sötét vöröses-barna, rőtszínű, a szakáll egy tömegben van, a bajusz kissé felfelépödrött. A kép balsarkában évszám elmosódott nyomai látszanak, más jelzés a képen nem található. A festés erősen megbarnult, valószínűleg át is festett, az évszám elmosódásának okát valószínűleg az utóbbiban kereshetjük.

Látjuk tehát, hogy a pannonhalmi portrétól való eltérések, ikonográfiai szempontból, a bíborosi öltözet, világos, illetve kékesszürke szem, őszes haj, kissé felfelépödrött bajusz.

A kép maga, felírás nélkül, az olvashatatlan évszámmal, eredetéről semmit sem mond. Rimely Károly a Pazmaneum történetéről irott munkájában[3], szólva először az általunk

[1] A grazi portré fényképét Egger Hermann grazi egyetemi professzor szíves útmutatása szerint a Landesregierungsarchiv igazgatóságától kaptuk meg.

[2] V. ö. pl. a Fraknói, 2., 19. l.-on közölt portrét.

[3] Rimely i. m. 254. l., 2. j.: „Adest insuper in Refectorio Collegii alia imago eiusdem Pazmanni, cuius lineamenta a magnifico hocce simulacro nonnihil abludunt, quaeve inscriptionem anni

később tárgyalandó másik pazmaneumi képről, említi, hogy van azonkívül a Pazmaneumban Pázmánynak még egy portréja, mely az előbb említett vonásaitól eltér, inkább a pannonhalmi portréhoz hasonlít, és 1769-es évszámmal van ellátva. Már most az a kérdés, azonos-e a Rimely által említett portré a mi pazmaneumi első portrénkkal vagy nem. Az elmosódott évszám, mint bármilyen más évnek, így 1769-nek is olvasható, az említett átfestés, mely a számokat csaknem teljesen eltűntette, történhetett Rimely adata, vagyis 1865 óta is. A kép stíluskritikai vizsgálata megerősítené azt a feltevést, hogy a portré a XVIII. század második felében készült. A kép egésze mérsékelt művészi kvalitású, de egyes részletek, és itt elsősorban a csipke kezelésére gondolunk, elég fejlett technikai készséget árulnak el. Mindez egy XVIII. század második felében dolgozó, kisebb jelentőségű mesterre igen jellemző lehet. A két portré tehát ilyen alapon identifikálható. Ha azonban ezt elfogadjuk, a kép egykorúságáról, természetutáni készültségéről már nem lehet szó. Ilyen esetben azonban rögtön felmerülhet a kérdés, nem megy-e vissza autentikus eredetire, azaz tekintve, hogy dokumentumanyagunkban ilyen nem ismeretes, nem tart-e fenn számunkra elveszett autentikus portrét.

Valószínűnek kell tartanunk, hogy a bécsi Pazmaneumban, mint Pázmány által alapított egyik legjelentősebb intézetben, ha nem is már életében, de okvetlenül nemsokára halála után, közvetve vagy közvetlenül természet után, elkészíttették portréját. Pontos adatunk erre nincs, csak Rimely említi azt a — már késői — adatot, hogy a Pazmaneum első centennariumi ünnepségeinek alkalmával, az ebédlőben a kollégium maecenásainak portréi függtek, az istentisztelet alatt pedig az oltártól jobbra Pázmány képe volt elhelyezve.[1] Ha portrénkra vonatkozólag elfogadtuk az 1769-es dátumot, akkor itt 1723-ban, csak egy régebbi képről lehet szó, esetleg a feltételezett, portrénk által fenntartott, autentikus portréról. Ezt a feltevésünket igazolni, régebbi adat hiányában, nem tudjuk.

Az autentikus portréra való visszamenés lehetőségét azonban portrénktól teljességgel meg nem tagadhatjuk, közelebbről is meg kell tehát vizsgálnunk. Rimely szerint a pannonhalmi portréhoz hasonlít, főbb eltéréseit már említettük, kérdés, hogyan magyarázhatjuk ezeket.

1769 fert, magisque consimilis est imagini illi, quae . . ." (Folytatását lásd már i. h.)

[1] Id. m. 128. skk. l.

Az arc egésze kétségtelenül közel áll a pannonhalmi portréhoz. A szemöldök enyhébben ívelt, a gyengén hajlott orr teljesen megegyező. A többi részlet eltérése, a haj őszülése, a szakállnövesztés, a bajusz kissé felfelépödrése mind ugyanabban találhatja magyarázatát, amiben a viselet megváltozása, az egyszerű fekete jezsuita ruha helyett a vörös bíborosi öltözet. Ezt a magyarázatot a két portré között eltelt legalább tíz év adja meg. A pazmaneumi első portré már a bíboros-érseket ábrázolja, a már 59-ik évét betöltött embert. A szakállviselet, a bajuszviselet változása, és természetesen az őszülés így tehát megérthető, nincs azonban megoldva a világos, kékesszürke szemek kérdése. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy nem autentikus, csak valószínűleg autentikus portréra visszamenő portrét vizsgálunk, mely másfél századdal későbbi keletkezésének nyomait, éppen részleteiben magán kell, hogy viselje. Láttuk, hogy a portré egészének és részleteinek stíluskritikai vizsgálata a XVIII. század második felére utalt, tehát nem egy autentikus portré másolatával, hanem átdolgozásával van dolgunk. Az átdolgozó változtatásának kell tehát tulajdonítanunk az egyetlen meg nem magyarázható ikonográfiai változást, a világos szemeket is. Mindenesetre ez az átdolgozó éppen az ikonográfiailag legfontosabb részben, az arcban, hűen követte mintáját. Ezt tanusítja a portrénak a pannonhalmi és később ismertetendő portrékkal való egybevetése, és nem utolsósorban a szakáll kimondott rőt színe.

A feltételezett autentikus minta datálásánál terminus post quem 1629, ante quem pedig a többi ismertetendő portré alapján 1632 lehet. Mesterkérdésről hipotetikus dokumentumnál természetesen nem beszélhetünk, az 1769-es portré pedig valószínűleg bécsi mester műve, a már ismert külső és belső adottságok alapján.

Végeredményben tehát a pazmaneumi első portré nem autentikus, de autentikus portréra való visszamenése valószínű.

A portré mellképrészletét kőmetszetben publikálták, egy példánya a Történelmi Képcsarnok metszetgyüjteményének 9909 sz. darabja. Felírása: „Peter Pázmán, Kardinal-Primas von Ungarn. — Geb. 4. October 1570. — Gest. 19. März 1637." Szignálva és datálva nincs, valószínűleg a mult század közepén készült, közepes tehetségű mester műve. Az arc vonásai teljesen elváltoztak, a metszetmásolatok gyakori hibája, a részletek aránylagos megegye-

zése, de emellett az egész teljes elváltozása, világosan mutatkozik rajta. Készítésének alkalma ismeretlen, helye valószínűleg Bécs, bár ezt a feltevést a német felirat önmagában nem igazolja, csak az eredeti festmény helye támasztja alá. Kisebb méretben reprodukálta Fraknói a Pazmaneum alapításának 300-adik évfordulója alkalmából kiadott értekezésében.[1]

III. Ma ismeretlen helyen lévő festett portré, melyet, más megkülönböztetés hiányában, bíbornoki kalapos portrénak nevezünk.

Mellkép, az alak kissé balrafordul, a fej ugyanígy. A háttér legnagyobb részét a kép felső jobbsarkából elvont függöny takarja, a függönyön díszes keretbe foglalt IHS. A jobboldal függöny által el nem takart részén könyvespolc, egyik könyv felírása : „Szentírás — fordította — magyarra — Pázmány Péter." A balkéz a baloldalon lévő asztalkán nyugszik, a mutatóujj intő gesztussal felemelt, a kisujjon gyűrű van. A jobbkéz az asztalkán lévő lapokra ír, az asztalkán díszes püspöksüveg. A fejen bíbornoki kalap, melynek lecsüngő zsinórjai a bojtokkal elől a mellen össze vannak kötve. A ruházat pallium, melyből a jobboldalon kilátszik a gallér és reverendarészlet. A palliumon elől háromszor három gomb. Az arcban a szem sötét, az orr a már ismert, a szemöldök erősebben ívelt. Csak a balfül látszik. A hajzat sötét, a hajból csak jobboldalon látszik egy részlet, a bajusz lefelé konyúló.A bal alsó sarokban a metszetklisé készítőjének szignatúrája : „Pollák Zs.". A leírás nyomtatott metszet-reprodukció után készült, tehát nem teljes, a szinek kimaradtak és nem is hiteles.

A kép reprodukcióját Fraknói közli a Vasárnapi Ujság 1880-as évfolyamában, Pázmány egy alkalmi méltatásához mellékelve.[2] Szerinte a kép a liptó-szentmiklósi jezsuita rezidencia tulajdona volt, majd a rend feloszlatása után az okolicsnói ferences zárdába került. Innen jutott Majláth Bélához, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárosához, ki a képre Fraknói figyelmét felhívta, sőt neki is ajándékozta. Hogy azután Fraknói birtokából vagy hagyatékából hova lett, és egyáltalában megvan-e még, ezt minden utánajárásunk ellenére sem sikerült kikutatnunk. Meg kell tehát elégednünk az említett nyomtatott reprodukcióval, melyet a Bodon-Szalay-féle Magyar Történelem is közöl.[3] A reprodukció alapján végérvényes következtetéseket természetesen nem vonhatunk le, különösen mivel Fraknói semmilyen

[1] Fraknói V. : A Bécsi Pázmány-intézet megalapítása. Budapest, 1923. 16. és 17. l. közt.

[2] F. V. : Pázmány Péter. Vasárnapi Ujság, 1880. 22. sz.

[3] Bodon J. és Szalay J. : A magyar nemzet története. Budapest, 1881. III. 235. l.

feliratot, sem más jelzést sem közöl, a stíluskritikai vizsgálat pedig reprodukcióval szemben mindig bizonytalan talajon mozog. Mindezek ellenére a kép vizsgálatát meg kell kísérelnünk.

A portré hasonlatossága az eddig egyetlen autentikusnak elfogadott pannonhalmi portréhoz kétségtelenül nagyobb, mint a pazmaneumi első portréé. Ez a hasonlóság az arc egésze, de különösen az ívelt szemöldökök és lefelékonyuló bajusz részletein alapszik. A szemöldökök ugyan itt is csak enyhén ívelten, de vonaluk még sem annyira elegyenesített, mint a pazmaneumi első portrén, hanem a pannonhalmi portréval megegyező. A bajuszviselet tekintetbe vételével mindenesetre óvatosan kell bánni, mert, mint mondottuk, itt számolni kell a viselet változtatásával is.

A természetesen csak teljesen hipotetikus autenticitás, vagy autentikus portréra való visszamenés mellett szólna a többi autentikus portréval való összehasonlítás is, és egy kis megfontolás útján még az egyedül ezen a portrén szereplő bíborosi kalap is. Ugyanis a késői, értve ezalatt az ábrázolt halála után legalább ötven évet, másolók vagy átdolgozók, bármennyire el is tértek ábrázolásuk egészében az esetleg autentikus mintájuktól, éppen ilyen részletkérdésekben, mint például a ruházat egyes részei, nem igen szoktak eltérni a mintául szolgáló portrétól. Önkéntelenül érezték ugyanis feladatuk visszásságát, természetben nem látott modellről való portré festésének nehézségeit és éppen a részletekben igyekeztek az identifikálás lehetőségét biztosítani, tudva előre, hogy összhatásában autentikus benyomást alkotásuk úgysem adhat. Így tehát ilyen jellegzetesség, mint a csak ezen a portrén előforduló bíbornoki kalap, ha nem is portrénk autenticitása, de autentikus portréról való származása mellett szólna. Következtetésünk semmiesetre sem általánosítható, a vele ellenkező esettel ugyanúgy számolnunk kell. A mi potrénk esetében azonban, elsősorban szerény felsőmagyarországi piktorra és nem mintáknak magát alá nem rendelő, szolgai másolást nem tűrő, önálló művészegyéniségre gondolnánk. A bíbornoki kalapos portré autentikus portrétól való származása mellett szólna a reprodukció esetében — ismételten hangoztatjuk — legnagyobb fenntartással alkalmazott stíluskritika is. A portré beállítása és a részletek nagyobb biztossága, inkább a XVIII. századra enged következtetni. A kép vagy mintájának keletkezésére itt is post quem 1629. A Pázmány életéből fennmaradó nyolc éven belül a reprodukció alapján, az arc és haj-

zat pontos ismerete nélkül, pontosabban el nem helyezhetjük, bár a később ismertetendő portrék segítségével, mint a pazmaneumi első portrét, inkább 1632 előttre, mint ezutánra datálnók.

Végeredményben tehát a bíbornoki kalapos portré, a képet eredetiben nem ismerve, az autentikus portrék sorába fel nem vehető, de autenticitása, illetőleg autentikus portréra való visszamenése nem tartható kizártnak.

Míg az eddig tárgyalt három portré közül végérvényesen csak az egy pannonhalmi portrét fogadtuk el autentikusnak, az ezután következő portrék autenticitása, részben teljes bizonyossággal, részben nagy valószínűséggel igazolható. Az összes következő autentikus portrék az 1629, sőt minden valószínűség szerint 1632 és 1637 évek között helyezhetők el. Ismertetésükben, a lehetőséghez képest, az általunk megállapított időrendet fogjuk megtartani.

Mielőtt a sorban első portré, Szelepcsényi György első Pázmány-portréjának tárgyalásába kezdenénk, mesterének fontosabb életkörülményeivel kell foglalkoznunk,[1] kitől ezen kívül, Pázmány még egy másik portréja is származik. Pohronczi Szelepcsényi György (1595—1685), Pázmánynak az esztergomi érseki székben harmadik utóda (1666—1685), szegény szülőktől származott és mint a nagyszombati városi iskola tanítója kereste kenyerét. Itt vonta magára Pázmány figyelmét, ki felvette egyházmegyéjének papnövendékei közé. 1627 tavaszán feladta neki a négy kisebb rendet, és ugyanazon évben, több társával együtt kiküldte a római Collegium Germanico-Hungaricumba.[2] Szelepcsényi itt végezte tanulmányait 1634-ig. Hazatérte után csakhamar esztergomi kanonok lett, és pályáján ettől kezdve gyorsan haladt előre. Apát, prépost, majd különböző püspökségek után 1657-ben kalocsai érsek, és végre 1666-ban esztergomi érsek lett. Politikai szereplése közismert, mint emberről már kortársai is a legellentétesebben nyilatkoztak, ezeket követték a vele foglalkozó történetírók is.[3]

[1] Fraknói, l., III. 142. l. és Szinnyei J.: Magyar írók, XIII. Budapest, 1909. 634. l.

[2] Péterffy, C.: Sacra Concilia. Pars Secunda. Posonii. 1742. 223. l.

[3] Millenáris Történet. VII. k. Acsády I.: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. Budapest, 1898. 228. skk. l., — Hóman—Szekfű: Magyar Történet. V. k. Szekfű Gy.: XVII. század. 338. skk. l.

Irodalmi és művészeti maecenási működése szintén ismeretes.[1]

Személyes művészi tevékenységét, bár éppen Pázmány portréival kapcsolatban megemlítették, de művészettörténeti szempontból mindeddig nem méltatták. Megelégedtek a Pázmány- és más rézmetszetű portrék szerzőjének szignatúra alapján történt megállapításával,[2] a művelődéstörténeti különlegesség ismertetésével és méltatásával[3], ezen a tényen túlmenőleg azonban Szelepcsényi rézmetszői oeuvrejének összeállítását, sőt egyes munkáinak művészettörténeti vizsgálatát hiába keressük. A magyarázatot a magyar művészettörténet általános vázlatszerűségében kell keresnünk, melynek a XVII. század portréművészete ma még teljesen feldolgozatlan része.[4] Szelepcsényi egész életén végighúzódó rézmetszői tevékenységének egyelőre csak kevés, életének legkülönbözőbb korszakaiból származó, szignált és datált, illetve datálható emlékét ismerjük, melyek egykorú magyar művészetünkben elsőrangú, de általános mértékkel mérve sem alacsony színvonalról tanuskodnak. Feladatunk körébe azonban nem tartózhatik ezek művészettörténeti méltatása,[5] csak a két Pázmány-portré ikonográfiai vizsgálata.

Szelepcsényi György Pázmánynak, mint említettük, két rézmetszetű portréját készítette el. A kettőt legalább két év választja el egymástól, tehát tekintve, hogy ebből az időközből más portrékat is ismerünk, egyelőre csak az első portréval fogunk foglalkozni.[6]

[1] Timon, S.: Purpura Pannonica. Tyrnaviae, 1715. 67. l., Szinnyei J.: i. m., i. h., Magyar Történelmi Tár. XI. k. Pest,1862. 239. l., Éber L.: Szelepcsényi György oltára a nyitrai székesegyházban. Archaeologiai Értesítő. XXXVIII. 1918—1919. 57. l.

[2] Többek között: Fraknói, 2., 187. és 337. l. és Varjú E. az első portré tárgyalásánál idézendő munkájában.

[3] A második Pázmány-portréval kapcsolatban: Lukinich I.: Szelepchény György esztergomi érsek mint rézmetsző. Magyar Bibliofil Szemle. 1925. 12. l.

[4] Nem tekinthetjük tudományos feldolgozásnak az egyetlen idevágó publikációt: Lehel F.: Magyar művészet a Törökvilág idején. Budapest, 1913. V. ö. Gerevich T. bírálata. Archaeologiai Értesítő. XXXIII. 1913. 275. l. V. ö. az idevonatkozó részeket: Péter A.: A magyar művészet története. Budapest, 1930. II. 12. l. és Genthon I.: Az új magyar festőművészet története. Budapest, 1935. 14. és 15. l. A történeti ikonográfiai kutatások művészettörténeti hasznosságát most speciális példán láthatjuk.

[5] Szelepcsényi művészettörténeti méltatását más alkalomra tartjuk fenn.

[6] Varjú E.: Műlapok a Magyar Nemzeti Múzeum történeti osztályában őrzött régi rézmetszetű dúcokról. I. sorozat. Tíz régi

IV. Szelepcsényi első metszetének kliséje, Varjú Elemér tanusága szerint, ezelőtt pár évvel még a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában volt, egyetlen ismert lenyomatával együtt. Ma mindkettő eltűnt. Nem teljes, szélein hiányos, így szignatúra nélküli reprodukcióját közölte Szalay Imre.[1] Kutatásaink folyamán a metszetnek alig eltérő, publikálatlan példányát sikerült megtalálnunk az esztergomi prímási könyvtárban.[2] A metszet Pázmány Péter prédikációi 1636-os kiadásának egy példányában van címlap előtti oldalként beragasztva. A Szalay által közölt példány az ovális portrét egyszerű vonalas keretben adja, a keret nélküli felirat egy része fölötte egyenes vonalban : „mortuus Ad. 1637. Men : Mart : die 19", másik része alatta az ovális kerettel párhuzamosan : „Emin : Princeps. ac Dn D. Petrus Pazmany S. R. E. Card : Archp Strgonien : " Varjú Elemér szerint, a jobb alsó sarokban a „G. Szelepchény. f." szignatúra volt, melyet a nyomtatott reprodukcióban elhagytak.

Az Esztergomban talált példány viszont díszes barokk, egész lapot betöltő keretbe van foglalva, melyen belül az ovális kontúrt követő belső keretben a következő a felírás : „Eminentiss : Ac Reveren : Princeps. Petrus S. R. E. Presb : Cardin : Pazmany, Archpus Eccl : Metrop : Strigonien : Lociq Eiusdem Comes Perp : Primas Hung : Legatus Nat : S. C. Ro : Matis Summus & Secretar : Cancell : Ac Consil : &". A külső díszes keret felső részén középen Pázmány címere, melynek két oldalán két kis angyal főpapi jelvényeit tartja. Az alsó részben a felírás :

„Corporis effigiem Pazmanni, haec monstrat imago :
Effigiem mentis scriptio docta refert."

A keret alsó jobbsarkában a szignatúra : „G. Szelepchény. f."

A portré leírása a pesti és esztergomi példány különbségeivel együtt :

Ovális keretbe foglalt mellkép. Az alak kissé jobbra fordul, a fej ugyanígy. A háttér a pesti példányon üres, világos felület, az esztergomin az ovális formához alkalmazkodó, rostélyosan satirozott egységes sötét felület. A fejen quadratum, a ruházatból csak a pallium

magyar arckép. Budapest, 1932. 1. sz. Pázmány Péter bíbornokérsek, Magyarország prímása (1570—1637) arcképe Kilián Lukácstól.

[1] Magyarország történeti emlékei az 1896 évi ezredéves orsz. kiállításon. II. rész. Szerkeszti Szalay I. Budapest, 409. ábra, 339. l., Pázmány Péter (1570—1637) a Nemzeti Múzeum könyvtárából jelzéssel és Pázmány-autogramm facsimiléjével.

[2] Dr. Zákonyi Mihály ny. orsz. levéltárnok szíves útmutatása alapján.

látható, melyen a szegélytől jobbra négy pár és az alsó szélnél még egy gomb van. A nyaknál balra nagyobb, jobbra kisebb csuklyarészlet látszik, a gallér ugyanígy. Az arcban az orr a már ismert, a szem sötét, a szemöldök az eddig ismertetetteknél még erősebben ívelt. A szemkörnyék kevéssé puffadt. A balfül nem látszik. A hajból csak balra vehető ki egy részlet, az egységes szakáll és felfelé pödrött bajusz őszes. A pesti példányon a quadratum alól a középen egy hajtincs látszik ki.

Látjuk tehát, hogy a portré legfontosabb részében az alakban, illetőleg az arcban, különbség csak ez az egy hajtincs. Meg kell most már oldanunk a metszet két példánya, mondhatjuk, a portré két fogalmazása közti viszony problémáját. Varjú, ki az esztergomit még nem ismerte, a pestiről megjegyzi, hogy „vázlatszerű, igénytelen" és valószínűnek tartja, hogy a metszet egy odavetett, vázlatszerű rajz után készült. Már most, ami a pesti fogalmazást illeti, ez a feltevés csakugyan megállhatja a helyét. A technikai kidolgozás felületessége, a háttér üresen hagyása, a tulajdonképeni dekoratív keret hiánya, végül a minden művészi elosztás nélkül alkalmazott feliratok emellett bizonyítanak. Ez a metszet valóban készülhetett futólagos vázlat után. Ellenben az esztergomi portré minden részlete, a háttér, a ruházat és az arc, a pestinél gondosabb és magasabb művészi nívót jelentő technikát mutat. Ez a technika, mely elsősorban a köpeny felületének árnyékolásában nyilatkozik, már maga kizár minden vázlatszerűséget, a kész metszetben. Ha azután a szabályos művészi ökonomiával elrendezett feliratokra, valamint az egész, korai magyar barokkra igen jellemző keretre gondolunk, világos lesz, hogy itt egy átgondolt dekoratív együttesbe illesztett, teljesen kidolgozott portréval állunk szemben.

A két fogalmazás eltéréseinek csak egy magyrázatát adhatjuk. Mindkettő alapjául elfogadjuk a Varjú által csak a pesti fogalmazás számára feltételezett vázlatot. Ennek a vázlatnak, vagy esetleg már pesti metszetfeldolgozásának egy, minden valószínűséggel csak később készült, mondhatjuk ünnepélyesebb fogalmazása az esztergomi metszet. Mindkét fogalmazáson rajta van a Szelepcsényi-szignatúra, melynek hitelességében kételkedni nincs okunk. Szelepcsényi György volt az első odavetett vázlat alkotója és ugyancsak ő az erről készült első vázlatszerű és a második kidolgozott fogalmazás kivitelezője. Hogy ez mit jelent, nem kell részleteznünk; Szelepcsényi nemcsak Pázmány kortársa, de tanítványa és bizalmasa is volt, ki vele állandó személyes érintkezésben állott. Portréinak közvetve vagy közvetlenül

természet után készültsége természetes, autenticitásuk kétségbevonhatatlan.

Az esztergomi fogalmazás technikai és koncepcionális magasabbrendűségét az ünnepélyesebb kidolgozás természete hozza magával és ez magyarázza egyszersmind az egyetlen tartalmi eltérést is. A pesti fogalmazáson meglévő hajtincs ugyanis mint oda nem illő intim vonás maradt el az esztergomi fogalmazásról, mely az ünnepélyesebb jelleget csak zavarta volna. Az ünnepélyesebb fogalmazás eredetét illetőleg, azt hisszük, nem csalódunk ha benne egy, a nagyszombati nyomda által kiadott, Pázmány Péter halála után készült emléklapot látunk. Ezzel egyszersmind eljutottunk a datálás kérdéséhez.

Itt természetesen először az alapul szolgáló vázlat keletkezési idejét kell tisztáznunk. Terminus post quem, a már ismert 1629. A később ismertetendő portrék terminus ante quemnek 1633-at adják. Szelepcsényi 1627-ben került ki Rómába és ha 1634-i végleges hazatéréséig időközben haza is látogatott, a legvalószínűbb az, hogy portré-vázlatát 1632-ben Pázmány huzamosabb római időzése alatt, a személyes találkozás közvetlen impressziójában készítette. A később ismertetendő, 1633-t terminus ante quemként szolgáltató nagyszombati portré bizonyságán kívül még egy körülmény is megerősíti az 1632-i keletkezési évet. Szelepcsényi 1634-ben készült második portréja ugyanis az elsőnél magasabb művészi nivójú, szükségessé tesz tehát a kettő között legalább két év különbséget.[1] A vázlat két metszetfeldolgozását illetőleg a pesti felírata kétségtelenné teszi, hogy Pázmány halála után készült, az esztergomi pedig, eddigi fejtegetéseinkből következik, hogy csak a pesti fogalmazás után, tehát szintén Pázmány halála után keletkezhetett. Ez viszont igazolja azt a feltevésünket, hogy ez az ünnepélyesebb feldolgozás a nagyszombati nyomda emléklapja, melyben így a nagyszombati nyomda kevés fennmaradt XVII. századi termékeinek egyikét sikerült feltalálnunk. A második Szelepcsényi portréval való stíluskritikai összevetés azután kétségtelenné teszi datálásunkat. Az első portré esztergomi fogalmazása ugyanis az 1634-ben készült második portré művészi nívóját, nem az eredeti vázlatot alig módosító ikonográfiai

[1] Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy ez utóbbi megjegyzésünk csak az első portré alapjául szolgáló vázlatra és az ezt nyersen megőrző, keretnélküli pesti metszetfeldolgozásra vonatkozik. Az esztergomi fogalmazással, mint látni fogjuk, éppen ellenkezőleg áll a dolog.

részeiben, de a dekoratív keret elgondolásában felülmúlja és a kettő között újabb fejlődést tesz szükségessé. Ez ellen a datálás ellen nem állhat meg az az ellenvetés sem, hogy esztergomi metszetünk nem készülhetett Pázmány halála után, mert egy 1636-ban megjelent könyvbe van beragasztva, hiszen éppen az a valószínű, hogy a halála után készült emléklapot beragasztották a pár évvel régebbi könyvbe. Ha Pázmány halála (1637) előtt készült volna, természetesebb lett volna a metszet és könyv együttes kiadása, miáltal ilyen beragasztás feleslegessé vált volna.

A Szelepcsényi-féle első portréval kapcsolatos datálásaink tehát a következők: Az alapul szolgáló vázlat 1632-ben, a pesti fogalmazás 1637-ben, vagy nem sokkal később, az esztergomi fogalmazás 1637 után, de valószínűleg még a Pázmány halálát követő tíz esztendőben, tehát 1650 előtt készült. A vázlatot számunkra fenntartó két rézmetszet Pázmány autentikus portréját foglalják magukban.

Ha ezt az autentikus portrét összevetjük az eddig egyetlen, már tárgyalt autentikus pannonhalmi portréval, az összes eltérések magyarázatukat lelik a két portré keletkezése között eltelt körülbelül 20 évben. A fiatal jezsuitából sok küzdelmen és betegségen átment,[1] idő előtt megöregedett bíbornok lett. A Szelepcsényi-féle első portré tárgyalása után már érthető, hogy miért foglalkoztunk előtte a két nem biztos autenticitású pazmaneumi első és bíbornoki kalapos portréval, melyeket, természetesen hipotetikusan, a portrék időrendi sorában a pannonhalmi portré után és a Szelepcsényi-féle első portré elé helyezünk.

V. Szelepcsényi első portréjához kapcsolódik szerintünk Pázmány Kilián Lukács által készített rézmetszetű portréja.[2] Leírása a következő:

A portré az egyszerű dekoratív kereten belül ovális belső keretben van, melynek körirata: „Eminentiss: Ac Reven: Do: D: Petrus S. R. E. Presbyter Cardin: Pázmány, Archi-

[1] Pázmány betegeskedéséről levelezésében találjuk a legtöbb adatot. A leveleket a következő kiadás alapján idézzük: Pázmány Péter levelezése, kiadta Hanuy F. Budapest, 1910—11. 1632 előtt betegeskedéseiről említés történik: Pázmány a pozsonyi káptalannak, 1618. nov. 8., Pázmányhoz Lépes Bálint, 1618. dec. 7., Id. Fraknói, I., I. 410. l., Pázmány Meggau Leonhardnak, 1618. dec. 14., a bécsi nuncius jelentése, 1626. máj. 20. Id. Fraknói, I., II. 187. l., Pázmány a Pazmaneum rectorának, 1631. márc. 8. Az 1632-i római utazás előtt és alatt is folytonosan gyengélkedik, v. ö. Fraknói, I., III. idevonatkozó részeit és az ott idézett helyeket.

[2] Varjú E.: I. m.

epus Eccl: Metropol: Strigonien: Lociq eiusdem Comes Perpetuus Primas Hungar: Legatus Natus, S. C. Rq Mat: Summus & Secretarius Cancellarius Ac Consiliarius. &." A dekoratív keret alsó részében lévő felirat:

„Purpura Virtutem, doctrinam scripta loquuntur;
Magnos magna decent: Utraque summa fuit."

A dekoratív keret alsó részének az ovális belső kerettől balra eső, volútaszerű sarkában a szignatúra: „L. Kilian schalpsit."

Maga a portré a Szelepcsényi-féle első portréval beállításban teljesen egyezik, ezért csak az eltérő részleteket említjük fel: A palliumon csak a négy pár gomb van meg, a szemek nem egyenesen a szemlélőre néznek,[1] de kissé balfelé, a jobbszem más alakú, szögletesebb, mint a valamivel kisebb balszem, mindkettő világosabb. A jobbfül hegyesebb és a balfül részlete is látható. A baloldalon a hajrészlet élesebben látszik. Mindezek az eltérések a Szelepcsényi-féle első portré mindkét fogalmazásától fennállnak. Fontos és a Kilián-féle portré eredetére meghatározó azonban, hogy a quadratum alól középen kilátszó hajtincs itt megvan, tehát ez csak az első, pesti fogalmazással állhat kapcsolatban, minthogy a második, esztergomi fogalmazáson ez a részlet nem szerepel. Viszont azonban Kilián Lukács 1637-ben meghalt, az első, pesti fogalmazás pedig szintén Pázmány ugyanabban az évben bekövetkezett halála után készült. Így tehát Kilián metszete a Szelepcsényi-féle első portré egyik Szelepcsényitől származó metszet feldolgozása után sem készülhetett, hanem csak az ezek alapjául szolgáló eredeti vázlat lehetett a mintája. Minthogy így közvetve egy autentikus portrét tart fenn számunkra, közelebbről meg kell vizsgálnunk keletkezési körülményeit.

Készítője Kilian Lucas (1579—1637), az augsburgi híres rézmetsző-család egyik legnevesebb és legtermékenyebb tagja.[2] Legkiválóbbak ugyan ornamentális munkái, de portréi, nagy számuknál és hatásuknál fogva, szintén jelentősek, bár kvalitásaik igen különbözők. Pázmány portréja hiteles művei közé tartozik.[3] Tekintve az első Szelepcsényi-féle portrétól való függőségét, 1632 és 1637 között keletkezett.

[1] Különben az összes többi portré, az éremkép kivételével, közvetlenül a szemlélőre néz.

[2] Thieme—Becker: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XX. k. Leipzig, 1927. 295. l.

[3] Le Blanc, Ch.: Manuel de l'amateur d'estampes. Paris, 1856—1888. II. k. 452. l. A Pázmány-portré sorszáma itt 128.

Ezt a függőséget az egész beállításon kívül, éppen az említett eltérések igazolják, az arcon konstatált eltolódások másolásra és nem önálló rajzra engednek következtetni. A jellemző hajtincs azután itt is véglegesen bizonyít, ez ugyanis Pázmány egyetlen más autentikus portréján sem szerepel, csak a Szelepcsényi-féle első portré első fogalmazásán. Kilián különben fiatalkori olaszországi tanulmányain és egy későbbi szászországi utazásán kívül csak még egyszer mozdult ki Augsburgból, mikor is a közeli császári táborba ment, hogy II. Ferdinánd portréját elkészítse. Pázmánnyal tehát személyesen nem találkozhatott, portréját csakis valamely hozzá eljuttatott vázlat, „Vorlage", után készíthette el. Figyelembe véve, hogy portréinál az ovális mellképtípust kedvelte leginkább, a Szelepcsényi-féle vázlat igen alkalmas mintának kínálkozott számára. Pázmány augsburgi mesterekkel gyakran állott összeköttetésben, elsősorban[1] ötvösökkel, ezek révén a vázlat könnyen eljuthatott Kiliánhoz. Nem akarunk túlzott hipotéziseket felállítani, de kézenfekvő lenne, hogy a Szelepcsényi-féle első portré két ismert rézmetszetfogalmazásának alapjául szolgáló eredeti vázlat eltűnésének okát ebben lássuk.

Művészettörténeti szempontból azután érdekes következtetésekre adhat alkalmat az eredeti vázlat két Szelepcsényi-féle és Kilián-féle feldolgozásainak összevetése, tekintetbe véve természetesen, hogy Szelepcsényi saját vázlata után dolgozott, Kilián pedig ugyanazt mint idegen Vorlaget használta. Ez azonban már a két művészegyéniség vizsgálatához és nem a mi feladatunk körébe tartozik.

A Kilián-féle portrét kiadta a nagyszombati egyetemi nyomda, 1766-os Kalauz kiadásában,[2] a címlap előtt, a már úgyis dekoratív keretbe foglalt portrét még egy, a könyv többi ornamentális részével megegyező külső keretbe foglalva. Az eredeti réztáblának eszerint már 1766-ban Magyarországon kellett lennie, azonban 1817-ben arról értesülünk, hogy vadasi Jankovics Miklós, a híres műgyűjtő, külföldről szerzi meg és pályázatot hirdet egy Pázmány-életrajzra, melyhez a metszetet szeretné csatoltatni.[3] A réztábláról megemlékezik Fejér György is a Jankovics-gyüjteményről írott

[1] Pázmány a Pazmaneum rektorához: 1631. febr. 21., márc. 8., 1635. júl. 17., szept. 26., okt. 3., nov. 28., 1636. febr. 9., 17., márc. 10., máj. 6., 13., 22., jún. 5., 18.

[2] Hodegus. Igazságra Vezérlő Kalauz. Mellyet írt Pázmán Péter. Nagyszombatban. 1766. esztendőben.

[3] Tudományos Gyüjtemény. 1817. VI. 134. l. Jutalom-Tétel.

ismertetésében.[1] Jankovicstól azután a gyüjteménnyel együtt a Magyar Nemzeti Múzeumba került, hol ma is megvan. Említi a Kilián-féle portrét Podhradczky is, Pázmány életrajzában,[2] belőle kiindulva közöl Pázmányról méltatást a Pesti Napló egy 1862-ben megjelent tárcája.[3] Legújabban a Nemzeti Múzeum a dúcról másolatot készíttetett, az új reprodukció azonban, a réztábla elváltozásai miatt, az 1766-ostól apró részletekben eltér.

Végeredményben tehát a Kilián-féle portré autentikus portrénak, a Szelepcsényi által készített első Pázmány-portrénak a másolata, tehát autentikus portréra megy vissza, azonban minthogy az eredeti autentikus portré ismeretes, önmagában nincs nagyobb ikonográfiai jelentősége.[4]

VI. Ma a nagyszombati Szent Ferenc-rendi zárdában lévő festett portré, melyet nagyszombati portrénak nevezünk.

Csipőkép, a térd már nem látható. Az alak kissé jobbra fordul, fej ugyanígy. A háttér egységes feketés, sötétkék-lila felület. A felső jobb sarokban sárga betűs felirat:

„Ars utinam vitam, mentemque effingere posset,
Pulchrior Hungariae nulla tabella foret."

A felirat alatt püspöki címer: püspöksüveg arany széllel, arany kereszttel és kék béléssel; hétágú aranykorona; szürkés, ezüstös, helyenkint aranyozott pásztorbot; címert körülvevő bíborvörös, aranyrojtos, aranyszélű, kék selyembélésű köpeny; köpeny alatti pajzson fekete bibornoki kalap. A címermező sötétkék, széles piros szalaggal balról jobbra átszelt, a szalag fölött és alatt egy-egy cifra aranygomb. A címer rámája kék, arany kerettel. A jobbkéz a mellre helyezett, a balkéz a jobb alsó sarokban álló asztalkán csukott könyvet tart. A könyv előlapja szürkéssárga, könyvmetszete piros. Az asztalterítő sötétzöld. A ruházat: bíborszínű quadratum, ugyanolyan színű pallium, alatta csipkés karing, fehér virágok szürke alapon, erősen megsárgulva. A karing csuklórészlete is ugyanolyan. A nyaknál balra nagyobb, jobbra kisebb, fehér gallérrészlet. Az arc egészséges testszínű, a szem sötétkék, a szemöldök nem túlságosan ívelt, az orr a rendes, balfül nem látszik. A hajból balra látszik egy kevés őszes részlet, az egységes szakál is őszes, a lefelé konyuló bajusz barnás, őszülő.[5] A kép a zárda ebédlőjében van, a nedves levegő miatt a színek erősen megfakultak. A képen az említett feliraton kívül más jelzés, szignatúra nincs. A kép alatt a következő felirat van:

[1] U. o. 1817. XI. 1. l. Fejér Gy.: T. Vadassi Jankowics Miklós Gyüjteményeiről . . .

[2] I. m. 19. l. Jegyzetben.

[3] Pesti Napló. 1862. 237. sz. A magyar irodalom történetéből. Jámbor Páltól. Pázmány.

[4] Jellemző a magyar történeti ikonográfia helyzetére, hogy, míg a Kilián-féle másolat nagy elterjedtségnek örvendett, a Szelepcsényi-féle eredetiről Szalay és Varjú i. m. kívül más tudomást nem vett.

[5] A nagyszombati portré fényképét P. Smida Illuminat O. F. M. volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

„Petrus Pázmany S. R. E. Cardinalis Arch. — Episcopus Strigoniensis Conventus Tyrnaviensis P. P. — Franciscanorum de Anno 1633 Restaurator et Dotator Munificus." Ezalatt a jobbsarokban : „Renov. A. 1878."

A felirat tanusága szerint tehát a portré terminus post quemje 1633, amikor is Pázmány a nagyszombati ferences zárdát lebonttatta és helyébe újat építtetett, a templomot helyrehozatta és könyvtárából a rendház könyvtárát gyarapította. Az új zárda a későbbi török és Thököly-féle harcok alatt sok pusztításon ment keresztül, így a képről egykorú írott forrásból adatot nem meríthetünk.[1] A zárda Historia Domusában a XIX. század eleji feljegyzés, megemlítve Pázmány nagylelkűségét a zárdával szemben, a képről a következőket mondja : „atque ideo in parenne horum beneficiorum monumentum asservatur in hodiernum usque diem tanti Praesulis et Maecenatis effigies in communi fratrum triclinio, cui non inconcinne hi versus subscripti leguntur : Ars . . ." Ez az adat késői és így nem jelentős.

A portrét először Fraknói publikálta,[2] minden kritikai vizsgálat nélkül, mint autentikus portrét, utána ugyanígy még sokan mások.[3] A Fraknói-féle és őt követő publikációk azonban nem teljes fénykép, hanem Dörre Tivadar mult század végén készített pontatlan rajza után adták a nagyszombati portré vállkép-részletét. Eredetileg Dörre tette figyelmessé Fraknóit a képre, elkészítve az arcvonásokat meglehetősen elváltoztató másolatát. Mindezek a Dörre-féle rajz alapján készült reprodukciók természetesen a portré vizsgálatánál tekintetbe nem vehetők. Fénykép alapján készített reprodukció eddig publikálatlan volt.

A képről csak Varjú tett pár kritikai megjegyzést, tehát alaposabban kell megvizsgálnunk az autenticitás szempontjából. A felirat említett 1633-as terminus post quemjét megerősíti az 1632-i Szelepcsényi-féle első portréval való egybevetés, míg az 1634-i második Szelepcsényi-féle portré a terminus ante quemet szolgáltatja. Az öregedés jelei, a szemkörnyék és az egész arc puffadtsága, illetőleg ernyedtsége, a szem beesettsége, az őszülés előrehaladása, az 1632-i portrénál erősebb, de az 1634-inél gyöngébb mértékben jelentkeznek a nagyszombati portrén. Pázmány egészségének a római úttal kapcsolatos állandó hanyatlása ezeket

[1] A magyarországi ferencesek latin rendtörténete.
[2] Fraknói, 2., Címlap előtt. V. ö. 335. l.
[3] Többek között : Pázmány Péter . . . Összes Munkái. VI. k. Budapest, 1903. Címlap előtt., Beőthy Zs. : A magyar irodalom története. 2. kiadás. Budapest, 1899. 272. és 273. l. között.

a rohamos öregedésre valló jeleket eléggé megmagyarázza. Feltéve, hogy nem festési hibáról van szó, itt már a hát meghajlását is konstatálhatjuk.

Eszerint a képen megadott 1633. év nemcsak terminus post quemnek, de a kép keletkezési évének is tekinthető. Különben is valószínű, hogy a zárda újjászületése után hamarosan megfesttették a nagy pártfogó portréját, mely stíluskritikai alapon is a XVII. század közepére helyezhető. Az egész beállítás gyámoltalansága, a részletek aránytalansága, mely különösen a quadratumon és jobbkézen figyelhető meg, a csipke mesterkélt kirajzolása emellett szól, viszont az arc ezek ellenére természet utáni impressziót mutató közvetlensége szintén ezt erősíti meg. A többi autentikus portréval való megegyezés minden részletben megnyilvánul, a sötétkék szem származhatik esetleg az 1878-i, vagy más restaurálásból is.[1] Egyáltalán nem valószínű, hogy éppen Nagyszombatban és 1633-ban Pázmány-portré akár közvetve, akár közvetlenül, természet után ne készült volna. Mesternevet, sajnos, a művészettörténeti kutatás nem tud segítségül nyujtani, de enélkül is, az eddigiek alapján végeredményben a nagyszombati portrét nagy valószínűséggel autentikusnak fogadhatjuk el.

VII. A nagyszombati portréval szoros kapcsolatban van a Pázmány Zoltán birtokában Pécsett lévő festett portré, melyet a Pázmány-család portréjának nevezünk.

Mellkép, az alak kissé jobbra fordul, a fej ugyanígy. A hátteret sötétzöld, feketésbe játszó függöny takarja. A quadratum és a pallium, amelyen a szegélytől jobbra 14 gomb van, bíborszínű. A nyaknál balra nagyobb, jobbra kisebb fekete gallérrészlet. A szürkésfehér karingből csak a két alsókar csipkés részlete látszik. A jobbkéz magyarázó gesztussal a mell előtt van, a balkéz nem látszik. A kezek és az arc barnás testszínű, a szem sötétbarna, a szemöldök nem túlságosan ívelt, az orr a rendes, a balfül nem látszik. A baloldalon látszó kis részlet, az egységes szakál és a lefelé konyuló bajusz őszes. A képen szignatúra, dátum vagy más jelzés nincsen. A kép alatt a következő felirat van: „Cardinalis Petrus Pazman Societatis Iesu Fundator Academiae Tyrnaviensis. 1635." A kép állapota nem kielégítő, tűzvésztől is szenvedett, legutolsó restaurálása alkalmával a Szépművészeti Múzeumban a hátlapjára festett Kálváriát különválasztották.[2]

[1] Az autentikus portrék alapján legvalószínűbb, hogy Pázmány szeme sötétbarna volt, bár tulajdonképen csak a sötét szín a biztos és így a sötétkék sem teljesen kizárt.

[2] A Pázmány-család portréjának leírását dr. Pázmány Zoltán egyetemi tanár volt szíves rendelkezésünkre bocsátani. A portré fényképét ugyancsak ő publikálta először: Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárából. 30. sz. 1934. jún. A Pázmány-család egy régi leszármazási táblázata.

A portré a Pázmány-család hagyománya szerint már régen a nemzetség birtokában van,[1] felirata azonban arról tanuskodik, hogy eredetileg a nagyszombati jezsuita akadémia, azaz egyetem számára készült. A portré azonosítható tehát azzal a Pázmány-arcképpel, melyre az egyetlen egykorú írott forrásban fennmaradt adat vonatkozik. Ez az adat a következő: Dobronoki naplójában[2] 1636 augusztus 27-ről írja, hogy a nagyszombati jezsuita kollégium egy pozsonyi festővel 24 forintért elkészíttette Pázmány portréját. A nagyszombati jezsuita kollégium, illetőleg a Pázmány-család portréja tehát a lehető legpontosabban datálható: 1636-ban készült. A nagyszombati portréval és a később ismertetendő portrékkal való összevetés azonban érdekes problémát vet fel. A Pázmány-család portréja ugyanis, bár 1636-ban készült, közelebb áll az 1633-i nagyszombati portréhoz, mint a később, 1634- és 1635-ben készült portrékhoz.

Pontosabban össze kell tehát vetnünk a két kétségtelenül összefüggő portrét: Az alak beállítása a térd-, illetőleg mellképen teljesen megegyezik, csak a jobbkéz ujjainak a gesztusa különböző. Ugyancsak a jobbkar ingujjrészlete a nagyszombati képen csak a csuklóig, a Pázmány-család képén a könyökig látszik. A gallér az előbbin fehér, az utóbbin fekete. A Pázmány-család képén a palliumon szegély és gombok is látszanak, valamint a quadratum kontúrjai erősebben hangsúlyozottak. Az arc ezen határozatlanabb, kevésbbé portrészerű, a szakáll elnyujtottabb. A balkéz helyzete a nagyszombatival ellentétben, megokolatlan. Az összevetésből látjuk, hogy az ikonográfiai szempontból leglényegesebb rész, az arc, mindkét portrén megegyezik, csak a portrészerűség, a természet után készültség konstatálható foka különböző. A felsorolt eltérések egy mindenesetre gyakorlott másolómester fontoskodó hozzáadásainak tekinthetők, ki a jelentős részek gyöngeségét jelentéktelenek gyarapításával akarta ellensúlyozni. A nagyszombati kép eredetisége mellett bizonyít tehát, a már magában elegendő, három évvel korábbi datálás mellett, az arc kétségtelenül nagyobb portrészerűsége. A Pázmány-család portréjának másolat, illetőleg átdolgozás jellegére pedig jellemző a balkéz helyzete, mely az eredeti képen a kézben tartott könyv miatt

[1] Pázmány Z.: A szilasi és laki Pázmány-nemzetség. Pozsony, 1904. 10. és 11. l. jegyzet., U. a.: Családi regeszták. III. Pécs, 1931. 188. l., Magyar Állam, 1904. 122. sz. A pozsonyi Pázmány-ünnep.

[2] A budapesti Pázmány Péter tudományegyetemi könyvtár kéziratgyüjteményében.

természetes volt, míg itt értelmetlenné vált és a képsarokban elvágva, kiegészítése a szemlélő képzeletére van bízva. Az 1636-i portré pozsonyi mestere természetben is láthatta Pázmányt és minden valószínűség szerint látta is, de, gyönge képességében nem bízva, a természet helyett inkább egy már kész közeli mintára, a nagyszombati ferencesek portréjára, támaszkodott. Az eredmény az lett, hogy a kész portré az 1636. év Pázmánya helyett újra az 1633. év Pázmányát adta. Következtetésünk mindenesetre a nagyszombati portré autenticitását még erősebben alátámasztja és a Pázmány-család portréjának igazi ikonográfiai jelentőségét éppen ebben az eredményben kell látnunk. A Pázmány-család portréja tehát, ha bizonyos fokig egykorú autentikus portré átdolgozása, illetőleg másolata is, maga is autentikusnak tekinthető. Autenticitása írott forrás adatán alapszik, melyet kívüle csak a második Szelepcsényi-féle portréról mondhatunk el.

VIII. Ma az esztergomi prímási palota második emeleti folyosóján, a prímások galériájában lévő, festett portré, melyet esztergomi portrénak nevezünk.

Ovális, mélyített belső keretbe foglalt mellkép. Az alak kissé jobbra fordul, a fej ugyanígy. A háttér legnagyobb részét a jobb oldalról elvont zöld függöny takarja, a szabadon maradt részlet kék. A quadratum és pallium bíborszínű, a palliumon a szegélyvonaltól jobbra 7 pár gomb látszik, melyektől balra ráncok futnak szét; a nyaknál balra nagyobb, jobbra kisebb csuklya- és fehér gallérrészlet. Az arc hangsúlyozottan egészséges színű, a szem sötét, az orr a rendes, a szemöldök ívelt, a balfülből kevés látható. A baloldalon halványan látszó haj, a felfelé pödrött bajusz és a középen kettéválasztott szakál ősz. Az ovális belső és négyszögletes külső keret alkotta négy sarokban, az ovális vonalat követő, jobbra fenn kezdődő felírás: „Fundator — Coll: Soc: Jesu — Posoni — Ensis." A kép alatt a következő felirat van: „Petrus Sac: Rom: Cardinalis Pazman Archi — Episcopus Strigoniensis —." A kép átfestett, a színek bántóan világosak, szinte rikítók. Az átfestést, melynek következtében az arc formái is elpuhultak és teljesen határozatlanná váltak, nem tarthatjuk ötven évnél régebbi kontármunkának.

A kép a feliratában is említett pozsonyi kollégiumból származik, a pozsonyi kir. kath. gimnáziumból került a Magyar Történelmi Képcsarnokba, majd innen mai helyére. A másik, szintén a pozsonyi jezsuita kollégiumból, illetőleg kir. kath. gimnáziumból származó portrét, mely ma is a Történelmi Képcsarnokban van, később más összefüggésben fogjuk ismertetni.

Ha az esztergomi portrét az eddig tárgyalt autentikus portrékkal egybevetjük, az ovális keretben való elhelyezés, valamint az egész beállítás a Szelepcsényi-féle első portréra,

vagy annak Kilián-féle variánsára emlékeztet. A különbség csak a valamivel nagyobb testrészlet, ennek megfelelő nagyobb számú gombsorral és a háttérben a függöny festői alkalmazása. Ezek a változások nagyon könnyen származhatnak a rézmetszet festménnyé való átdolgozásából, ami nem ritka jelenség volt, gondoljunk a ma szokásos fénykép utáni portréfestés analógiájára. Ha azonban magát az arcot nézzük, ebben inkább a nagyszombati portréhoz való hasonlatosságot fedezhetünk fel, az öregedés erősen jelentkező nyomaival. Sem a nagyszombati, sem a Szelepcsényi-féle első portrén, sem Pázmánynak egyetlen más portréján sem találjuk azonban a szakáll említett kettéválasztását.

Ha tisztázni akarjuk az esztergomi portré hovátartozóságát, tekintetbe kell vennünk, hogy az erős átfestés végérvényes következtetéseket lehetetlenné tesz. A stíluskritika csak azt eredményezheti, hogy a kép valószínűleg a XVII. vagy XVIII. századból származik, ez azonban az autenticitás kérdésében fel nem használható. Az a tény, hogy a pozsonyi jezsuita kollégiumból ered, nem zárja ki azt a tetszetős feltevést, hogy egy olyan pozsonyi piktor műve, ki a nagyszombati portrét és az említett rézmetszetportrék valamelyikét szintén ismerte, s mindkettő felhasználásával készítette művét. Azonban ismét csak a szerény, nem igen eklektizáló felsőmagyarországi piktorra kell gondolnunk és úgy véljük, helyesebben tesszük, ha ilyen átfestett képnél nem formai sajátságokból, hanem inkább a beállításból vonunk le következtetéseket. Eszerint a nagyszombati portrét kikapcsolva, az esztergomi portréban a Szelepcsényi-féle első portré, vagy ennek Kilián-féle variánsa festménnyé való átdolgozását kell látnunk, mely így, meglévő autentikus portré átdolgozásaként, önmagában ikonográfiai szempontból különösebben nem jelentős.

IX. Szelepcsényi György 1634-ben bevégezte római tanulmányait, kiadta teológiai doktori tételeit és munkáját pártfogójának, Pázmány Péternek ajánlotta. A tételek címlapját saját maga rajzolta és metszette rézbe, a középre Pázmánynak dekoratív keretbe foglalt portréját illesztve, az előszóban pedig hálásan köszöni meg az iránta mutatott jóságát.[1]

[1] Péterffy, C.: I. m. Pars secunda. Ad Lectorem. „V. . . . Petrum Pazmany Georgius Szelepcsény, alumnus Collegii ad S. Apollinarem in Urbe, cum Theologicas positiones Professoris sui P. Joannis de Lugo S. J. deinde S.R.E. Cardinalis, Pazmano inscriberet et propugnaret, arte sua, quam eximie calebat, in aere exhibuit . . ." és u. o. 225. l., Lukinich I. i. m.

Az említett dekoratív keret tipikus barokk ornamentális és figurális kompozíció. A középen ovális belső keretbe foglalt arckép két oldalán az egyházi és világi hatalmat jelképező allegórikus női alakok állanak, különféle attributumaikkal. A portré felett Pázmány címere, mely fölé két puttó emeli a bíborosi kalapot. Maga a keret tulajdonképen kulisszaszerű tipikus architektúra. A keret művészettörténeti méltatása nem feladatunk, csak ismételjük az első Szelepcsényi-féle portréval kapcsolatban mondottakat, hogy az első portré kerete a másodikét felülmulja, tehát az első kerete csak a második portré után készülhetett. A portré ovális kerete alatt, a díszek között olvasható a „MDCXXXIV" dátum. Ez alatt négyszögletű belső keretben a tulajdonképeni címlap: „Propositiones Theologicae-Auspiciis-Eminentissimi Principis-Petri. Cardin. Pazmany-Archip. Strigoniensis. Primat.-Hung. S. Sed. A. Legati Nati. etc.-defensa a Georgio Pohroncio Szelepchény ung.-Coll. Ger. et Ung. Alum." A cím keretétől jobbra és balra folytatva: „Romae... Permissu-supe... riorum-ex offi... cina-Franc... Corbelle". Az egész lap alsó jobbsarkában a szignatúra: „Geor. Szelepcheny-invenit et fecit."

A portré tehát szignált és datált, valamint az első portrénál ismertetett okokból kétségtelenül autentikus.

A portré leírása a következő: Ovális keretbe foglalt vállkép. Az alak kissé jobbra fordul, a fej ugyanígy. A háttér egységes felület, az alak körül csak vonalasan, a keret felé rostélyosan satirozott, a satirozás az ovális formához alkalmazkodó. Az alak fején quadratum, ruházata pallium, 3 pár gombbal a szegélytől jobbra; a nyaknál a csuklyából és gallérból balra több, jobbra kevesebb látszik. Az arcban feltűnő az eddig ismertetett autentikus portréknál erősebben hajlott, szinte már sasorr, az élesen felívelő szemöldök és a szemkörnyék egészségtelen puffadtsága. A balfül nem látható. Az egész ősz hajzat összeolvad és egységes tömeget alkot; a haj csak a baloldalon látszik, a fül előtt a szakálba megy át, melyben a lefelékonyuló bajusz is eltűnik.

Nagy változásokat konstatálhatunk tehát az eddigi autentikus portrékhoz képest. Kétségtelen, hogy a sok és hosszantartó betegeskedés Pázmány életének utolsó éveiben[1] nem maradt nyomtalanul az arc kialakításában. Az első Szelepcsényi-féle portrén és a nagyszombati portrén már láttuk a rohamos öregedés nyomait, de a vonások ilyen erős kiéleződésére még más magyarázatot is kell találnunk.

[1] Prédikációinak 1636-os első kiadásában többhelyütt megemlékezik hanyatló egészségi állapotáról. Lásd különösen 1241. l. és passim.

Mielőtt Szelepcsényi véglegesen hazajött, 1632 után, de 1634 előtt, okvetlenül találkozott itthon Pázmánnyal, szemtől szembe látta a küzdelmes élettől már erősen megviselt főpapot. Rómában azután, midőn téziseinek címlapját készítette, közvetlenül természet után készült vázlat, vagy közvetve emlékezet alapján, amellett, hogy az öregedés észlelt jeleit hűen igyekezett megörökíteni, az ezekben erőteljesebben megmutatkozó karakterisztikumot is kihangsúlyozta. Ezek a karakterisztikus vonások már az ismert autentikus portrékban is fellelhetők, azonban itt Szelepcsényi kihasználva az idő által kiélezett voltukat, nemcsak hangsúlyozza, de kiemeli, sőt mondhatjuk, túlozza őket. Gondoljuk el a metszet keletkezését. Szelepcsényi teológiai téziseinek címlapját készíti, melyen nagy pártfogójának arcképét akarja megörökíteni. Rómában, a nagy barokk főpapok városában van, mindenfelé látja ezeknek impozáns felfogású, karakterisztikus vonásaikat az egyéniség méltó jellemzése céljából erőteljesen kihangsúlyozó portréit. Most ő, a messziről ideszakadt magyar művész, hazája Rómában is híres primásának akar az itt látottakhoz és egyéniségéhez méltó portrét készíteni. Ilyen körülmények között jön létre, már fejlettebb művészi eszközök közreműködésével, második, 1634-i Pázmány-portréja. Az időközben fejlődött művészi technika lehetővé tette az elgondolásnak megfelelő karakterportré keletkezését, amelyet a részletek finom kidolgozása még tökéletesebbé tett.

A portré változásainak okát tehát egyaránt láthatjuk az ábrázolt megváltozásában és az ábrázoló tudatos és tudatalatti művészi alkotómunkájában. A Szelepcsényi-féle második Pázmány-portré a valóban művészi, de egyszersmind teljesen autentikus portré tökéletes példája, mellyel konkréten igazolva látjuk elméleti megállapításunkat: A művészi és történeti dokumentációs érték nem két egymással szemben, hanem egymás mellett álló fogalom.

A második Szelepcsényi-féle portrénak két eredeti példányát találtuk meg; az egyik, a címlap a tézisekkel együtt, a Magyar Nemzeti Múzeumban van, a másik, csak a címlap a tézisek nélkül, a bécsi Albertinában. A portrét többen publikálták, az egész címlappal együtt, vagy anélkül, de kifogástalan klisét nem igen találunk köztük.[1]

[1] Reprodukciók: Az egész címlap: Fraknói, 2., 186. l., Millenáris Történet. VI. k. Budapest, 1898. 455. l., Lukinich I.: I. m. 12. és 13. l. között. Csak a portré: Brisits F.: Pázmány világa. Budapest, é. n. Címlap előtt.

Érdekes, és a magyar történeti ikonográfia helyzetére jellemző, hogy Pázmánynak ez a legkarakterisztikusabb és éppen ezért legközismertebb portréja nem eredeti formájában, hanem több mint száz évvel későbbi kiegészített másolatában terjedt el. Így rögződött be a köztudatba, mint Pázmány autentikus portréja. Az utókor benne kapta meg a legkarakterisztikusabb egyéniség-portrét, részben belőle alkotta meg magának fogalmát Pázmány egyéniségéről, részben belemagyarázta az élete és művei alapján alkotott fogalmát. A portré mestereként azután mindenütt a másolat készítője szerepelt,[1] Szelepcsényi nevét nem kapcsolták össze egyik legsikerültebb munkájával.

A másolatot Jeremias Gottlob Rugendas (1710—1772), a híres augsburgi festő- és rézmetsző-család a XVIII. század közepén Pozsonyban működő, tehetséges tagja készítette, Péterfy Károly „Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata" című, 1742-ben Bécsben és Pozsonyban megjelent munkája számára. Péterfy Rugendassal több magyar főpap arcképét is elkészíttette és előszavában pontosan megemlíti a felhasznált mintákat. Ezzel azután a magyar történeti ikonográfia számára értékes forrást nyujt.[2] Pázmány képéről is elmondja, hogy Szelepcsényi készítette eredetijét, „ex quo prototypo, idem Pazmani vultus hic feliciter expressus est." Ebben igazat adhatunk Péterfynek. Rugendas metszeteit az eredetihez való erős ragaszkodás jellemzi, követi azoknak művészi kvalitásait is és így másolatai szintén nagyon különböző kvalitásúak. Pázmányé, a Szelepcsényi-féle eredeti érdeméből, egyik legsikerültebb portré a Péterfy által közölt galériában.

Rugendas, kiemelve az ovális alakú portrét eredeti keretéből, saját kora ízlésének megfelelő, plasztikusan mélyített, higgadtabb és egyszerűbb dekoratív keretbe illesztette,

[1] Így Podhradczky J.: I. m. 19. l. Fraknói mindkettőt ismeri és közli, anélkül, hogy kapcsolatba hozná őket.

[2] I. m. Pars Secunda: Ad Lectorem. IV. Effigies autem Archi-Episcoporum Strigoniensium, qui vel ipsi Synodos celebrarunt, vel a Dioecesanis habitos indultu suo comprobarunt, non ad oblectamentum, sed gratam memoriam interserui . . . ecquis in me censuram ferat, cum sacros Antistitum vultus, ad oblivionem fere damnatos, in lucem repetam? utinam effigies Majorum, qui aeternitatem nominis sunt meriti, hodie intueri liceret! . . . Desideramus. — V. Ne porro temere ex tabellis obviis collectas effigies existimat lector, unde ad nos pervenerint, intelligat velim . . . (Közli a portrék eredetét.) . . . Haec igitur forma, animique fuit habitus Virorum illustrium, cum aetate in ultimum fere senium declinarent. Hos posteri intuitu pientissimo et veneratione condigna identidem repetamus.

a portrén magán más változtatást nem eszközölt, mint a most négyzetalakú belső keretnek megfelelően mellképpé egészítette ki. A portré részleteinek gazdagodása, a láthatóvá vált bal felsőkar és a pallium gombjainak 14-re szaporodása ebből ered. Az egész kép árnyékolási technikája természetesen már az eredetinél fejlettebb. Felirása a keret portré alatti részében : „Petrus P. Pazmany. — S. R. E. Cardi. Archi. Episcopus. Strigoni. — Obyt Posonii XIX Marty Anno MDCXXXVII". Alatta balsarokban szignatúra : „I. G. Rugendas sc. Posonii". Jobbsarokban oldalszám : „pag. 219".

Ez a Rugendas-metszet van kiállítva a Magyar Történelmi Képcsarnokban, a III. teremben, 214. b. katalógusszám alatt, másik példánya megvan a metszetgyüjteményben is. Péterfy munkájának példányai után sokan reprodukálták,[1] sőt a mult században metszetmásolatokat is készíttettek róla.

Az eredeti Szelepcsényi-féle rézmetszetet másolta a mult század elejének neves magyar rézmetszője, Ehrenreich Ádám Sándor (1784— kb. 1840) „Icones Principum" című, 1822-től megjelent nagyméretű, 120 portrét magában foglaló rézmetszetkiadványa számára.[2] Az Ehrenreich-féle metszet, melynek egy példánya a Történelmi Képcsarnok metszetgyüjteményének 3599. sz. darabja, magán viseli a másolt portrék minden határozatlanságát. Az alakot a mester balra fordította, mellképpé egészítette ki, nyakláncon függő keresztet adott hozzá, az egészet a rá jellemző gyöngyös keretbe foglalta. A felirás a kerettől balra : „A. Hofman del . . ." és jobbra : „A. Ehrenreich sc." A portré alatt : „Eredeti képe a Betsi Ts. Kir. Könyvtárban találtatik". A Rugendas-féle másolatot azonban nem közelíti meg.

Hasonlóképen a mult század elején készítette egy ismeretlen kőmetsző a Szelepcsényi-féle eredeti másik másolatát, mely a Felső Magyar-Országi Minerva 1826-i évfolyamának első kötetében Debreceni Bárány Ágoston Pázmányról írott fellengző és tévedésektől hemzsegő életrajzához adott

[1] Többek között : Podhradczky J. : I. m. Címlap előtt. Fraknói 2., 280. és 281. l. között. Beöthy Zs. : A magyar irodalom története. Budapest, 1896. I. 264. l. Hanuy F. : I. m. I. k. Címlap előtt. Lukinich, I. : I. m. 12. és 13. l. között.

[2] Icones Principum, Procerum ac praeter hos illustrium Virorum, Matronarumque Veteris et praesentis aevi, quibus Hungaria et Transylvania clarent. V. ö. Thieme—Becker id. m. X. k. Lyka K. cikke.

melléklet gyanánt jelent meg.[1] A másolat keret nélküli, körül kevés satirozott háttérrel. Az eredeti vállképformát megtartotta, de az alak, mint Ehrenreichnél is, balra fordul. Bár Ehrenreich másolata finomabb munka, ez az eredetiből többet őrzött meg, a másolásból eredő határozatlanság itt éppen a darabosság miatt nem olyan nagyfokú. Felirata a portré alsó jobb sarkánál: „ged. im lith. Institut in Wien." Alatta: „Pázmány Péter, — A Római Szent Szék Kárdinálisa, Esztergomi Érsek, — Magyarország Prímása És Fő Kancelláriusa, — A Bölcselkedés És Hittudomány Doktora. — Szül. MDLXXII. Oct. 4d.; Meghalt MDCXXXVI. Márt. 19d. — A Bécsi Kőmetsző-Intézetben." A Történelmi Képcsarnok metszetgyüjteményében egy példánya a 6553. sz. darab.

A két említett metszet minden valószínűség és a feliratuk tanusága szerint az eredeti bécsi példánynak másolatai.

Egy ismeretlen és gyönge tehetségű kőmetsző a mult század második felében a Rugendas-féle második átdolgozást is lemásolta, kettősvonalas keretbe foglalta, nyakláncon függő keresztet adott hozzá, az alakot meghagyta jobbra fordulónak. Felírata, a keret alatt: „Pázmány Péter esztergomi érsek-Cardinális és Magyarország Prímása — Pest. Lauffer és Stolp. — Nyomt. Rohn. A. Pest. 1859." A kőmetszetet közölte Török János „Magyarország prímása. Közjogi és történeti vázolat. (Pest. 1859.)" c. munkájában.

X. Ma a Magyar Történelmi Képcsarnok II. termében, 132. kat. szám alatt kiállított, festett portré, melyet arcképcsarnoki portrénak nevezünk.

A portrét már említettük az esztergomi portré tárgyalásával kapcsolatban, mint amely szintén a pozsonyi jezsuita kollégiumból származik, melynek könyvtárából került ki a pannonhalmi portré is. Mint ahogyan az esztergomi portréról megállapítottuk, hogy minden valószínűség szerint a Szelepcsényi-féle első portré, vagy ennek Kilián-féle variánsáról készült átdolgozás, ugyanígy az arcképcsarnoki portré mestere minden kétséget kizáróan, a Szelepcsényi-féle második portrét, vagy Rugendas-féle variánsát vette festményének mintájául. A kép ezektől csak a festménnyé való átdolgozás következményeiben tér el. Ezek az eltérések a következők: Az alak a négyszögletes keretnek megfelelően, mellképformára

[1] Felső Magyar Országi Minerva. Folyó-Írás. 1826. I. 521. l. Debreczeni Bárány Á.: Pázmány Péter' Római Szent-Egyház Kardinálisa' ‚Esztergomi Érsek', 's Magyar-Országi Prímás' képe.

nőtt, a balkar így láthatóvá vált és a balkéz ingujjából csipkés részlet is előtűnik. Csipkerészlet van a gallérnál is. A quadratum és pallium bíborszínűek. A gombsor a szegélytől jobbfelé van és 12 gombból áll. Az arcszín a rendes, a hajzat őszbevegyülő. A háttér felül fekete felületét nagyrészben eltakarja a jobb felső sarokból elhúzott, aranyos szélű, aranyzsinórral tartott függöny. A függöny alatt szürkésbarna háttérrészlet látszik. Felírás a kép alatt: „Petrus I. Pazmány. S. R. E. Cardinalis, Archi — episcopus. — Strigoniensis, Collegy S. J. Posonien: Fundator." Gyönge reprocióját közli a Millenáris Történet,[1] és az Asztalos—Pethő-féle Magyar Történet.[2]

Látjuk tehát, hogy az említett eltérések ikonográfiai szempontból nem jelentősek, az egyetlen, melyben másolói önkény látszik, a ruházat csipkerészleteinek hozzáadása és a gombok áthelyezése. A többi változást a rézmetszet festménnyé való átdolgozása magyarázza, mint az esztergomi portré analóg esetében. A másolat jellegéhez tartozó határozatlanság, és itt elsősorban az arcra gondolunk, szintén feltevésünk mellett szól. A korra vonatkozólag a stíluskritikai vizsgálat a XVII. századra lokalizálja a portrét, tehát mintája csak a Szelepcsényi-féle eredeti portré lehetett, tekintve, hogy a Rugendas-féle variáns 100 évvel később keletkezett.

Valószínűnek kell tartanunk, hogy a Pázmánnyal állandóan szoros kapcsolatban álló pozsonyi jezsuita kollégium, ha nem életében, de halála után okvetlenül csakhamar elkészíttette portréját, mint azt a többi Pázmány pártfogását hasonló mértékben élvező intézet esetében láttuk. A pannonhalmi portré ugyanis természeténél fogva nem felelhetett meg teljes mértékben a nagy főpap emlékét méltóan megörökíteni akaró tendenciának. Már most, tekintve, hogy az esztergomi portré átfestése minden vele kapcsolatos következtetést hipotetikussá tesz, felmerülhet az a feltevés, hogy az arcképcsarnoki portréban kell látnunk a pozsonyi jezsuita kollégium eredeti XVII. század közepe felé készült portréját, mely a legsikerültebbnek talált Szelepcsényi-féle második portré után készült, de festhette olyan mester is, aki Pázmányt természetben látta, és így személyes impresszióival ellenőrizhette mintájának helyességét, melyet a kész portré tanusága szerint teljes mértékben elfogadott.

[1] VI. k. 178. és 179. l. között.

[2] Asztalos M. és Pethő S.: A magyar nemzet történcte. Budapest, 1933. 208. és 209. l. között.

Ha ezt a következtetést elfogadjuk, a portré, ha másolat, illetve átdolgozás is, autentikus, sőt egykorúak által autentikusnak elismert portré másolata, és mint ilyen, ha önálló ikonográfiai jelentősége nincs is, autentikus portrét hitelesen fenntartó portrénak tekinthető.

XI. Ma a római Università Gregoriana Piazza della Pilotta-i épületében lévő festett portré, melyet római portrénak nevezünk.

A kép szintén a Szelepcsényi-féle második portré festménnyé való átdolgozása. Az átdolgozás hasonló eredményekkel járt, mint az arcképcsarnoki portrénál. Az eredeti ovális, jobbraforduló vállképből, négyszögletes, balraforduló mellkép lett. A quadratum és a szegélytől jobbra öt gombbal ellátott pallium bíborvörös, a gallér fehér. A két felsőkar láthatóan elválik a törzstől. Az arc és ajak színe sápadt, sárgás, a szem fekete. A sötét haj, bajusz és szakáll erősen őszül. Felirat a kép alatt: „Petrus. Card. Pazmany. Soc. Iesu." Más szignatúra vagy dátum nincs, 1869-nél régebbi adat nem ismeretes róla.[1] A portré a jezsuiták római főiskolájának, a Collegio Romanonak előcsarnokában volt, majd 1870-ben átadták a rend Via del Seminario-i collegiumába áttelepített Università Gregorianának, ahonnan 1931-ben került át az új egyetemi palotába a mostani helyére.[2]

A második Szelepcsényi-féle portrétól való származás mellett szól az arc beállításának azonosságán kívül egyes részletek tökéletes megegyezése is. A gallér kontúrjai teljes pontossággal követik az eredeti megfelelő vonalait, az ősz és fekete hajfürtök elosztása pedig csodálatosan hűséges másolást mutat. A római portré ismeretlen művésze az arcképcsarnoki portré mesterénél kétségtelenül magasabb művészi kvalitású művet készített, de míg az, ha szerényebb eszközökkel is, az eredeti kihangsúlyozott vonásait, az orr és szemöldök kiéleződését meg bírta tartani, a római portréban az arc karakterisztikuma erősen gyengült. Megerősítheti ez a körülmény említett feltevésünket, hogy az arcképcsarnoki portré mestere természetben is látta Pázmányt és ellenőrizhette mintájának helyességét. A római portré művésze ezzel szemben valószínűleg csak a rézmetszetű eredetire volt utalva, és a karakterisztikus vonásokat bántónak találva, az egész felfogásában megnyilvánuló ideali-

[1] Fraknói, I., III. 300. l.

[2] A római portré fényképét dr. Luttor Ferenc prelátus, kánonjogi tanácsos volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

záló tendenciának megfelelően, letompította őket. Valószínű, hogy a római jezsuiták Pázmány halála után nemsokára megfesttették a nagy magyar főpap portréját a rend kiválóságainak galériája számára.[1] A stíluskritikai vizsgálat megerősítheti azt a feltevést, hogy a portrét XVII. századi olasz művész készítette.[2]

Végeredményben a római portré ikonográfiai jelentősége az arcképcsarnoki portréével egyenlő: meglévő autentikus portrét fenntartó átdolgozás.

Meg kell még említenünk a Szelepcsényi-féle második portré vagy valamelyik variánsának még egy késői festmény-átdolgozását, mely ma a Pázmány Péter Tudományegyetem rectori szobájában van. A portré térdkép, az alak és fej kissé balra fordul, a balkéz a jobboldalon lévő asztalkán tekercset tart, melynek felirata: „Fundatio Universitatis B. P. 1635." A jobbkéz gesztusa a balkézre mutat. A ruházat pallium és superpelliceum, a fejen quadratum, a megfelelő részek bíborszínűek. Az alaktól balra könyvespolc, az asztalkán takaró. A színek csomósan felrakottak, az arányok sokhelyütt elrajzoltak. Az arc a Szelepcsényi-féle második portré típusának határozatlan képviselője. A képen szignatúra vagy dátum nincs. Szerintünk a mult század közepére datálható. Mindenesetre az egyetem számára készült, feliratának tanusága szerint. Önálló ikonográfiai értéke magától értetődően nincs, jelentősége az ismertetett, mult században készült metszetekével egyenlő.[3]

XII. Ma a bécsi Pazmaneum második emeleti dísztermében lévő, vászonra festett portré, melyet pazmaneumi második portrénak nevezünk, kétes autenticitású, de több szempontból fontos.

Egészalakos kép, mely Pázmányt dolgozószobájában ábrázolja. A háttérben jobbra dór oszlop és egy balusztrád részlete látható, utóbbi felett kilátás nyílik a felhős égre és a távolban egy kupolás,

[1] Feltehetjük esetleg, hogy a művész természetben is látta Pázmányt, de ez, amennyire valószínű a pozsonyi mesternél, annyira véletlen lehetőség a római művész esetében.

[2] Hangsúlyozzuk, hogy csak fénykép alapján volt módunkban a vizsgálatot megkísérelni.

[3] Nem valószínű, de tekintetbe véve a mű gyönge kvalitását, nem lehetetlen, hogy csak átfestése származik a mult század közepéről, maga a kép pedig régebbi. Ebben az esetben azonos lehetne a Fejér György által említett, ma különben ismeretlen portréval, amely a XVIII. században készülhetett. Ikonográfiai jelentőségén azonban ez sem változtatna. V. ö. Fejér, G.: Historia Academiae. Budae, 1835. 216. l. „... Alia eiusdem effigie gloriatur palatium Universitatis Reg. Hungaricae."

oszlopos templomra. A táj határozatlan, barnás-vörös színben tartott. A különben sötét háttér többi részét a bal sarokból elvont, sötét-rózsaszínű, virágdíszekkel beszórt függöny takarja. Az alaktól balra barna, címeres terítővel letakart asztalon aranyos tintatartó, tollak, kék és rózsaszínbe kötött, címeres könyvek és feliratos papírlapok vannak. A karosszék támlája szürkés-fekete, a széken, valamint az alak lábai alatt lévő párnák rojtjai, a karosszék más díszeivel együtt aranyosak. Az előtér jobb alsó sarkában egymásrahalmozott, piros, zöld, barna, címeres kötésű könyvek, felülről a másodikból feliratos tekercs gördül ki. A padlózat zöld és sárga kockákból van kirakva. Az alak körülbelül természetes nagyságú, a karosszékkel együtt balra fordul. Fején az eddig ismertetetteknél alacsonyabb, bíborvörös quadratum, ugyanilyen színű a nyolc gombos pallium, a fehér gallér részletei mindkét oldalon látszanak, nyakában drágaköves kereszt függ. A superpelliceum leomlik a térdekre, két ujja is látszik, a szélein csipkés. A két kéz a karfákon nyugszik, a jobbkézben félig nyitott, kékeszöldbe kötött, sárga metszésű könyv. A lábakon bíborszínű topán. Az arcszín rendes, a szem világos szürkés-zöld, a szemöldökök és az orr erősen íveltek, majdnem megközelítik a Szelepcsényi-féle második portrét. A jobbfül nem látszik. A haj őszes, a bajusz és szakáll még sötét, feketés-barna. A képen a következő feliratok találhatók: Az oszlop talapzatán: „Eduard Spiro ft." Az asztalon lévő papírlapon: „Fundator Collegii Pazmaniani Vienensi Die 20 Septembris A. 1623 Facta." A jobb alsó sarokban, a tekercsen: „Hoc Petri Pazmany simulacrum — ut magnum Hungarorum antistitem — ac immortalem cognominis collegii statorem — redderet posteris conspicuum — e coaevo exemplari — Romae penicillo artifice efficto — desumi fecit Josephus Kunszt — abbas B. M. V. de valle Weszprimiensi — E. M. S. canonicus collegii Pazmaniani rector — A. R. S. MDCCCXXXVIII."

Rimely[1] dicséri az adományozót és az adományt és elmondja a feliratból már ismert adatokat. A kép büszkén hangoztatott egykorú római eredetijéről azonban sem ő nem mond többet, sem másutt sehol sem sikerült bármit is kinyomoznunk. Ez a római eredeti nem lehet azonos már ismert római portrénkkal, sem egy másik, később tárgyalandó Pázmánnyal tévesen kapcsolatba hozott római portréval, ennek bizonyítása a képek összevetésével feleslegessé válik. A pazmaneumi második portré egykorú római eredetijének kérdése nyitott marad, mi csak az 1838-i másolattal foglalkozhatunk. A kép barokkos reprezentatív portré, a művész közepes tehetségű, bár nem tudjuk mit kell az ő, és mit a minta mesterének számlájára írnunk a kép művészi nívójának tipikus középszerűségéből. Bizonyos rutin mindenesetre meglátszik a festmény minden részletében. Ikonográfiai szempontból legfontosabb az említett, Szelepcsényi-féle máso-

[1] I. m. 254. l. „Rector Josephus Kunszt . . . munificentiam ejus, qui existimationis bonae Collegii semper studiosissimus erat, loquuntur . . . icon item Fundatoris immortalis, in oeco Rectoris appensa, cujus inscriptio laudes eam procurantis ipsa enunciat."

dik portréhoz való hasonlóság, mely valószínűvé teszi, hogy az eredeti, vagy talán csak a másolat mestere ismerte a rézmetszetet. Az autenticitást illetőleg, az eredeti ismeretlensége miatt, bármely hipotézis felállítása feleslegesnek látszik.

Érdekes jelenség, mely valószínűleg éppen a második Szelepcsényi-féle portréval való kapcsolatban leli a magyarázatát, hogy a második Szelepcsényi-féle portré után ez a pazmaneumi második portré terjedt el leginkább, örvendett a legnagyobb népszerűségnek. A budapesti egyetemi könyvtár igazgatói szobájában van térdkép-másolata, melyet „Stephanus Sződe pinxit Anno 1862", és Mayer István esztergomi nagyprépost végrendeletileg adományozott a könyvtárnak.[1] Az esztergomi papnevelő intézet birtokában van egy ismeretlentől festett mellképmásolata, és ugyanott az a teljes és pontos másolat, melyet „F. Rusz 1865." Rimely munkájában a címlap előtt hozza rézmetszetben teljes, de pontatlan másolatát, a következő feliratokkal: „Eduard Spiro pinxit." „Jos. Axmann sclupsit Viennae 1855." „Pázmány Péter, — Cardinalis, Magyarország prímása- és esztergomi érsek."[2] Mellképmásolata, ugyancsak Rusz Károlytól, megjelent a Hazánk s a Külföld 1867-i évfolyamában.[3] Szintén mellkép-másolatát közli Kőhalmi-Klimstein József Pázmányról irott megemlékezésében.[4]

XIII. Az időrendben utolsó autentikus Pázmány-portré, amely egyszersmind az egyetlen plasztikus portré: Pázmány Péter éremképe.

Az igen ritka éremmel[5] numizmatikai szempontból többen foglalkoztak, így régebben Hampel József,[6] legújabban pedig Huszár Lajos vizsgálta teljesen kimerítően.[7] Mi történeti ikonográfiai szempontunkból fogjuk tárgyalni, de talán numizmatikai szempontból értékesíthető eredményt is fogunk szolgáltatni.

[1] Magyar Könyv-Szemle. 1894. 192. l. Szilágyi S.: Jelentés a budapesti Egyetemi Könyvtár állapotáról 1893-ban.

[2] I. m. 254. l. „Imaginem hanc aere incidi fecit Societas S. Stephani, a qua nos quoque illam reciproco obsequio accipientes, opellae huic praeposuimus."

[3] Hazánk s a Külföld. 1867. 37. sz. 577. l.

[4] Magyar Helikon. I.

[5] A M. N. Múzeum Éremtára állandó kiállításának vezetője. Budapest, 1933. 54. l.

[6] Hampel J.: Pázmány-fémer. Arch. Ért. XI. 1877. 138. l.

[7] Huszár L.: A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem 300 évének érememlékei. Numizmatikai Közlöny. 1929—1930. 56. skk. l.

Az érem egyetlen ismert eredeti ezüst példánya a Magyar Nemzeti Múzeum éremtárában van. Nagysága 35 mm, súlya 16·5 gr. Előlapján a körirat: „Petrus . S . R . E . Cardinalis . Pazmany ." Rajta Pázmány portréja. Vállkép, az alak jobbrafordul, a fej majdnem teljes profilban van. Fején quadratum, melynek mindkét oldala látható, ruházata pallium, a szegélytől jobbra négy gombbal. A kámzsa és gallér csak baloldalon látszik. Haj, bajusz és szakál olyan, mint a második Szelepcsényi-féle portrén, a szemkörnyék puffadtsága szintén, az orr is majdnem annyira hajlott. A hátlapon körirat: „Archiepiscopus Strigoniensis." Rajta Pázmány címere a bibornoki kalappal és a bojtokkal, a címer és a kalap között kereszt van. A köriratokat a képektől elválasztó vonal fonott, a hátlapon ehhez még dísz is járul.

Az érem nem volt forgalmi pénz, Pázmánynak sosem volt pénzverési joga. Csak emlékérem volt és már készítésekor kevés példányban terjedt el, már a XVIII. század végén is ritkaság-számba ment.[1] Eredetileg csak ezüst és arany veretben készült, a meglévő bronz, vert és öntött példányok csak későbbi utánzatok.[2]

Minket az autenticitás megállapításánál az érem keletkezésének körülményei érdekelnek. Nálunk a XVII—XVIII. században az emlékérmek divatja nem volt olyan virágzó, mint ugyanakkor külföldön. Csak különleges alkalmakkor készíttettek emlékérmet. A Pázmány-érem a numizmatikai vizsgálat alapján Pázmány életében kellett, hogy készüljön, már pedig Pázmány életében két eseménnyel kapcsolatban gondolhatunk erre. Az egyik a bíborosi méltóság elnyerése, a másik a nagyszombati egyetem alapítása. Eddig a legtöbb kutató az utóbbival hozta kapcsolatba az érem keletkezését, ezt mi most ikonográfiai alapon is megerősíthetjük. A portré ugyanis eddig nem volt különösebb vizsgálat tárgya, pedig ez az érem datálásának egyik legfontosabb érve lehet. A portré, mint már a leírásban említettük, az összes autentikus portrék közül legközelebb áll Szelepcsényi második 1634-i rézmetszetéhez. Bár beállításban, az alak majdnem teljes profilba fordításával eltér, éppen az a körülmény, hogy az arc hasonlósága mégis rögtön szembetűnik, bizonyítja, hogy a két portré időben egymáshoz közel készült. Láttuk a Szelepcsényi-féle portrén az öregség jeleit, valamint a karakterisztikus vonások erős hangsúlyozását. Az előbbi itt teljes mértékben megvan, az utóbbi, melyet Szelepcsényi egyéni felfogásából vezettünk le, csak kisebb mértékben jelentkezik. Mivel a Szelepcsényi-féle

[1] Weise: Vollständiges Guldencabinet. 1780. „ist ein hauptrarer Gulden."

[2] Hamisítványait lásd Huszár L. i. m.

portré 1634-ben keletkezett, igazolva látjuk, hogy az éremportré 1635-ben, az Egyetem alapítása alkalmából készült.

A datálás után a keletkezés helyét, illetve a mesterkérdést kell vizsgálnunk. Már Hampel is említi, Fraknói alapján, hogy valószínűleg Augsburgra kell gondolnunk. Pázmány ugyanis legtöbbször augsburgi mesterekkel, ötvösökkel állott összeköttetésben, amint ezt már a Kilián-féle metszettel kapcsolatban láttuk. Pázmány augsburgi kapcsolatai éppen 1635—36-ban legerősebbek, ami szintén az érem 1635-ös datálása mellett szól. Augsburgra mutat ezen felül a stíluskritikai vizsgálatok eredménye is, melyet Huszár precizirozott. Eszerint az érem keletkezési idejét tekintve, id. Sailer Daniel, Dadler Sebastian és Stadler David augsburgi éremvésők műhelyéből kerülhetett ki. Az ugyanakkor Körmöcbányán dolgozó id. és ifj. Hailer Dániel műveivel bizonyos rokonságot észlelhetünk, azonban lényeges különbségek, így elsősorban a portré művésziesebb beállítása, a közvetlen augsburgi származás mellett szólnak.

Kérdés, hogy egy augsburgi mester műve mennyiben felelhet meg a portré-autenticitás követelményének? Láttuk a Szelepcsényi-féle második portréhoz való hasonlóságot, feltehetnénk tehát, hogy Szelepcsényi téziseinek egy Augsburgba került példánya után dolgozott az éremportré művésze. Ebben az esetben azonban nem valószínű, hogy a beállítás így változott volna meg, a művész vagy meghagyta volna az eredeti beállítást, vagy, ami még valószínűbb, felhasználta volna a kiélezett karakterisztikus vonások adta lehetőséget, és a teljes profilt alkalmazta volna. Helyesebbnek látszik az a feltevés, hogy az éremportré, mint a Kilián-féle portrénál is láttuk, vázlat, „Vorlage", után készült, melyet vagy egy Pázmánynál járt más augsburgi ötvös készített, vagy ami szintén nem lehetetlen, maga az érem művésze rajzolta így le közvetlenül természet után Pázmányt. A három eshetőség bármelyikét fogadjuk el, a portré egykorúsága kétségtelen, a közvetett természet után készültség teljesen, a közvetlen természet után készültség nagy valószínűséggel elfogadható. Mindezek alapján az éremportrét, mint Pázmány 1635-i, utolsó autentikus portréját tekinthetjük.[1]

Még két Pázmánnyal kapcsolatba hozott, de véleményünk szerint nem Pázmányt ábrázoló portrét kell megemlítenünk. Az egyik ma a Római Magyar Intézet tulaj-

[1] Reprodukciói: Fraknói, 2., 320. l., Beöthy Zs.: A magyar irodalom története. Budapest, 1896. I. 294. l.

donában van, Fraknói Vilmos ajándéka. A festmény felirata: „Cardeal Pas-mano Arcebispo de Strigonia de S6 Ann-os." A felírás ellenére az ábrázolt bíboros vonásai Pázmányéhoz nem hasonlítanak, úgyhogy csakis ideálportréról beszélhetünk. A spanyol felirat eszünkbe juttatja, hogy Fraknói a mult század közepén a salamancai jezsuita egyetemen látott egy Pázmány-portrét.[1] Bár a római kép származása ismeretlen, adatok hiányában a salamancai portréval kapcsolatba nem hozható.[2] A másik portré a római S. Girolamo (Illiricorum), Pázmány tituláris templomához tartozó Collegium dísztermében van, a bíborosok galériájában. Jelzés a képen nincs, csak a sorrendből következtethetnénk a Pázmánnyal való azonosításra. A többi képpel való összevetés azonban ez ellen szól. A két portré, mint a grazi portré is, nem foglalhat az autentikus portrék sorában helyet.

Az ismertetett portrékon kívül még néhány adatot találtunk, melyek azonban ma ismeretlen portrékra vonatkoznak, és az ismertek közül egyikkel sem hozhatók kapcsolatba.[3] Az ismert autentikus portrék sorrendjének megállapítása után azonban már minden később napvilágra kerülő portré elhelyezhető Pázmány ikonográfiájában, autenticitásának megállapítása már nem okozhat különösebb nehézségeket.

A történeti ikonográfiai vizsgálat legfontosabb részét, az autentikus portrék megállapítását ezzel befejeztük, most eredményeink összefoglalásául állítsuk fel a portrék genealógiáját:

Autentikus portrék:

1605 és 1615 között: Pannonhalmi portré (I).
1632: Szelepcsényi-féle első portré (IV). Vázlat.
Első fogalmazása: 1637.
Második fogalmazása: 1637 után.
Kilián-féle fogalmazása (V): 1632 és 1637 között.
1633: Nagyszombati portré (VI).
Pázmány-család portréja (VII): 1636.
1634: Szelepcsényi-féle második portré (IX).

[1] V. ö. Fraknói, l., III. 300. l.

[2] A portré fényképét dr. Miskolczy Gyula egyetemi tanár, a Római Magyar Intézet igazgatója volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

[3] Fraknói említi, hogy sikerült egy olyan portrét megszereznie, melyet egy magyar misszionárius Ceylon szigetén fedezett fel. Fraknói, l., III. 311. l. Két Pázmány-portré van Pozsonyban, melyekről egyelőre sem fényképet, sem leírást nem sikerült kapnunk.

1635: Érem-portré (XIII).

Ezen autentikus portrékra visszavezethető egykorú portrék:

Esztergomi portré (VIII), visszavezethető IV-re.

Arcképcsarnoki portré (X), visszavezethető IX-re.

Római portré (XI), visszavezethető IX-re.

Ismeretlen autentikus portréra megy vissza, egykorúság, sőt autenticitás lehetőségével:

Bíbornoki kalapos portré (III): 1629 és 1632 között.

Ismeretlen autentikus portréra megy vissza, de nem egykorú:

Pazmaneumi első portré (II): 1629 és 1632 között.

Ismeretlen egykorú portréra megy vissza:

Pazmaneumi második portré (XII).

Az autentikus, és ismeretlen autentikus portrékat megőrző portrékról készült másolatok és átdolgozások:

VI-ról: Dörre Tivadar rajza. XIX. sz. vége.

IX-ről: Rugendas Jeremias Gottlob rézmetszete. 1741 k.

IX-ről: Ehrenreich Ádám Sándor rézmetszete. 1822 k.

IX-ről: Ismeretlen mester kőmetszete. 1826.

IX-ről: Ismeretlen mester kőmetszete. XIX. sz. közepe.

IX-ről: Ismeretlen mester festménye. XIX. sz. közepe.

III-ról: Pollák Zs. metszet-kliséje. 1880.

II-ről: Ismeretlen mester kőmetszete. XIX. sz. közepe.

3. *Pázmány modern portréinak áttekintése.*

A történeti ikonográfia tulajdonképeni feladata az autentikus portrék problémáinak tisztázásával véget ért. A későbbi korok ábrázolásaival kapcsolatban már a szellemtörténeti szempontok az irányadók. A történeti ikonográfia eredményei lehetővé teszik — nagy történeti személyiségek portréin keresztül — változó korok változó szellemének vizsgálatát. Az autentikus portrék ennél a vizsgálódásnál pozitív alapot és kiindulópontot szolgáltatnak és minden belemagyarázást megakadályozva, pozitív szellemtörténeti eredményekre vezetnek.

Pázmány Péter ikonográfiája ilyen nagyobbszabású szellemtörténeti vizsgálatra és eredményekre alkalmat nem szolgáltathat. Láttuk, hogy az autentikus portrék közvetlen másolása és kisebbfokú átdolgozása a mult század közepéig tartott, megfelelően a Pázmány halála óta eltelt idők egységesen barokk művészeti beállítottságának. A nagy egységen

belül bekövetkező kisebb változások, majd a klasszicizmus rövidéletű korszaka a témában foglalt speciális okoknál fogva, nagy barokk főpap ábrázolásáról lévén szó, a portré alakulásában nyomot nem hagytak. A mult század második felében azután a hisztorizmus korszaka, mely művészi vonatkozásban még ma sem tekinthető végleg befejezettnek, magánosok és intézmények megrendelésére bőven termelte, minden történeti személyiséghez hasonlóan Pázmány Péter portréit is. A portrék művészei többé-kevésbbé igyekeztek ragaszkodni az ismert autentikus portrékhoz, a legnagyobb népszerűségnek, már említettük, a legművészibb autentikus portré, Szelepcsényi György 1634-i portréja örvendett.

Tekintsük át most az utolsó ötven év művészi szempontból legkiemelkedőbb Pázmány-portréit.

1885-ben festette Than Mór Pázmányt dolgozószobájában, munka közben ábrázoló olajfestményét. A bíboros íródiákjának diktál, kiben a festő a fiatal Fraknói arcvonásait örökítette meg. Az autentikus portréktól teljesen eltávolodott, ideálportrét alkotott.[1] Ugyanabban az évben készült Temple János olajfestménye is, mely az egyetem alapító oklevelének aláírását örökíti meg. Temple Thannál mérsékeltebb művészi eszközökkel, de nagyobb hűséggel igyekezett az autentikus portrékhoz ragaszkodni, mintája a Szelepcsényi-féle második portré volt.[2]

Ugyancsak ezt az autentikus portrét vette mintául mindegyik következő alkotás mestere is: Az esztergomi bazilika szobrát Pietro della Vedova turini szobrász készítette, ki Pázmányt szónoki pózban ábrázolta. Pázmányt korának reprezentatív alakjaitól körülvéve találjuk Lotz Károly freskóján, a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében. Radnai Béla budapesti szobrán a barokk főpaphoz méltó barokk szónoki gesztussal állítja őt elénk, ifj. Vastagh György pedig a budapesti Tudományegyetem számára készítette el az alapítót az ifjúság körében ábrázoló szobrát, mely ma a központi épület előcsarnokában van.

A Pázmány Péter Tudományegyetem aulájában találjuk Pázmány legújabb, legmodernebb portréját, melyet Kontuly Béla a Szelepcsényi György 1634-es portréjához való erős ragaszkodással, de a legmodernebb művészi eszközökkel festett meg. Az Egyetem 300 éves jubileuma alkal-

[1] Ma a Pázmány Péter Tudományegyetem filozófiai karának dékáni szobájában; dr. Kornis Gyula egyetemi tanár adománya.

[2] Ma a Pázmány Péter Tudományegyetem teológiai karának tanácstermében.

mából készültek Pátzay Pál és Berán Lajos plakettjei egyetemi pecsét számára.

Az utolsó ötven év Pázmány portréinak legnagyobb jelentőségét történeti ikonográfiai és szellemtörténeti szempontból egyaránt abban kell látnunk, hogy a legművészibb autentikus portréhoz, Szelepcsényi György 1634-i portréjához való ragaszkodásukkal élő bizonyságát szolgáltatják a történeti és művészi tényezők teljes harmóniájában fogant ikonográfiai dokumentum jelentőségének.

Mindezen művekkel azonban bizonyára nem záródott még le Pázmány Péter alakjának modern művészi feldolgozása; a Pázmány Péter Tudományegyetem jubileumi éve valószínűleg ösztönzőleg fog hatni művészeinkre. A megállapított autentikus portrék, élükön Szelepcsényi György 1634-i portréjával, a jövő Pázmány-képmásainak mesterei számára a művészi alkotó munkában szilárd alapot nyujtanak. Az élő tudomány és élő művészet szerves összefüggése alapján a történeti ikonográfia tudományos eredményei a jövőben így egyszersmind a művészi alkotásra is hatást gyakorolhatnak. **Ifj. Vayer Lajos.**

I. Pannonhalma. Szt. Benedek-rendi főapátság.

II. Bécs. Pazmaneum.

III. Ismeretlen helyen.

IV. Esztergom. Prímási könyvtár. (Egyetlen ismert példány.)

V. Budapest. Magyar Nemzeti Múzeum.

VI. Nagyszombat. Szt. Ferenc-rendi zárda.

VII. Pécs. Pázmány Zoltán birtokában.

VIII. Esztergom. Prímási palota.

IX. Budapest. Magyar Nemzeti Múzeum. — Bécs. Albertina.

X. Budapest. Magyar Történelmi Képcsarnok.

XI. Róma. Università Gregoriana.

XII. Bécs. Pazmaneum.

XIII. Budapest. Magyar Nemzeti Múzeum.

XIV. Róma. Magyar Intézet.

A pietizmus Magyarországon.

b) Dunántúl. III. közlemény.

Míg a Dunántúl Somogy, Tolna és Baranya megyén kívül 1661-ben 220 anyagyülekezet volt kilenc esperesi kerületbe osztva egy superintendens kormányzata alatt, a XVIII. század közepén, mikor hosszú szünet után ismét superintendenst választhattak az evangélikusok, a törököktől visszaszerzett Somogy, Tolna és Baranya megyéket is ideszámítva, alig volt 60 gyülekezet. 1681 óta csak a győri esperesség állott fenn, 1695-ben szerveződött a kemenesalji, majd 1720-ban a tolna—baranyai esperesség és ezt követte végre az 1742-i superintendens választás. A század fordulóján szervezetlenség, teljesen magárahagyott pusztuló gyülekezetek fogadták itt a pietizmus eszméitől fellelkesült ifjú papnemzedéket. A dunántúli viszonyok lényegében befolyásolták és már eleve kirajzolták az ide kerülő pietizmus jellegét. A pusztuló egyházakból kikerülő fiatal teológusok az új mozgalomnak legközvetlenebbül felhasználható építő értékeit sajátították el; anélkül, hogy ennek oppozíciós jellege, a náluk egyáltalában nem létező „Steinkirche" ellen szerepet játszhatott volna. Ők maguk abban határozzák meg céljukat, hogy az egyház érdekében kifejtett új reformátori munkával fogják a romokba döntött dunántúli evangélikus kereszténységet visszaállítani.[1] A szóval és írásban terjesztett, elmélyített áhitatra építgették fel a pietizmus által hangoztatott igazi lelkipásztori szellemben végzett munka révén a dunántúli kerület lassan megszervezhető és egységbe foglalható evangélikus életét. A tevékeny munka szüksége és talán magyar lelkületük reális józansága elfojtotta a Dunántúlra kerülő pietizmusban a túlzó szubjektivizmus misztikáját is. Talán sehol a világon nem érvényesült ennyire a pietizmus praktikus irányzata.

Sopron a maga külön vallásos életével és féltve őrzött kiváltságainak birtokában, de elsősorban a kerület népének

[1] Torkos A., Bárány Gy., Vásonyi M. lev-i Franckehoz. Staatsb. Berlin.

zömétől különböző német nyelve miatt a kerülettől való különállását és egyéni fejlődését jobban megőrizte, mint a felvidéki városok. 1689-ben Röschel János wittenbergi egyetemi tanár szülővárosa kérelmére az evangélikus városi konvent elé terjesztette az iskola szervezetére és tantervére vonatkozó javaslatát. A protestáns humanista szellemű javaslat a vallási oktatás egyik vezérfonalául már Spener Tabulae catecheticae-ját is ajánlja. Nem következik ebből, hogy Spener híve lett volna, hiszen az erkölcsök nemesítésére, a pietizmus áhítatba fogant erkölcsiségére nem gondolva, Erasmus De civitate morum-át, Catót és Pythagorast ajánlja. Röschel javaslata nyomán készült el 1693-ban az iskola humanista szellemű tanterve. Wittenberg hatása alól nem vonta ki magát később sem Sopron. Innen került Deccart Keresztény János is az iskola élére. 1718-ban fejleszteni kívánván az iskolát, a konvent a wittenbergi egyetemhez fordult alkalmas tanerőért. Wittenberg Hajnóczy Dánielt ajánlotta. Mikor 1741-ben az iskola vezetését megkapta, lehet, hogy a közeli nagytekintélyű pozsonyi iskola mintájára, vagy talán az általánosan terjedő pietista pedagógia nyomán, az eddigi szokásokat a pietistáktól általában szorgalmazott kívánalmakkal módosította, szigorú ájtatossági rendszert hozott be, ezentúl nem osztályonkint, hanem közösen tartják reggelenkint a közimát. Évnegyedenkint tanári tanácskozásokat tartat, melyeken a rektor átnézi a tanítás anyagának jegyzőkönyveit. Bevezeti a földrajz tanítását a Halléban használt Hübner-féle *Kurze Fragen aus der alten und neuen Geographie* című kézikönyv alapján.[1] Hajnóczi buzgó pártfogója volt a Dunántúl tevékenykedő pietistáknak. Az ismert pietista Tóth Sipkovics püspökké választásakor Halléban üdvözlő verset adott ki (Epistola Gratulatoria, 1742). Utóda Bél volt kedvelt tanítványa, a későbbi pozsonyi szerepléséről már ismert Ribinyi János lett. Ha a soproni iskolában nem is érvényesültek Francke pedagógiai reformjai, a pietizmustól befolyásolt pedagógiai realizmus váltotta fel itt is a humanista iskolarendet.

A soproni papság körében a Heinrich Müller hatása alatt álló 1662 óta lelkészkedő Gruber Ádámtól kezdve az ortodoxia racionalizmusából kivezető érzelmes prédikációkat tartó lelkészek működnek. 1723-ban kerül ide Pilgram János Zsigmond, a bécsi svéd követség pietista lelkésze. Erősen szubjektív beszédei a pietista önvallomásokat juttatják

[1] Müllner M.: A soproni ev. főtanoda története. Sopron, 1857.

eszünkbe. A jellegzetes pietista fokozatokon, a magábaszállás, megtérés és lelki megújhodás útján keresztül elnyerhető kegyelmi állapot elérésére biztat. A pietisták teológiai gyakorlatának megfelelően sokat foglalkozik a megváltással, mint Krisztus szeretetének tényével. (Passionspredigten. Nürnberg, 1723. Sieben Predigten. Frankfurt, 1736. Die himmlisch gesinnte Christen. 1731.) A pietista egyházi énekeket gyüjti egybe *Neuvermehrtes Oedenburgisches Gesangbuch*-jában 1726-ban. 1739-ben bekövetkezett halála után a besztercebányai Oertel Gottfried János, a pietista misztika egyik képviselője váltja fel. Itt működik 1749 óta a dunántúli pietista kör vezérének, Torkos Andrásnak fia, József, a második pietista nemzedék felvilágosult rétegének természettudós tagja. Sopron polgárságának körében is korán megnyilvánul a Halle iránti érdeklődés. 1702-ben Eisenreich kereskedő Halléból kér nevelőt Francketől a bécsi pietisták útján, Halléban tanul 1705-ben a polgármester fia, Dobner Sebestyén Ferdinánd, a későbbi régiségtudós és történész, akinek a magyarországi szellemi élet, a szokások, erkölcsök történetének megírására irányuló történelmi munkássága a felvidéki pietista történészek törekvésével egyezik meg.

Győr városa sokkal élénkebb kapcsolatot tartott fenn a Dunántúl szétszórt gyülekezeteivel. Központjává vált a Halléból hazaérkezők építő munkájának. Az 1681-i soproni törvények Győrt illetőleg kifejezetten is megengedték, hogy az evangélikusok templomot építhessenek.[1] 1699-ben készült el az új templom és mellette a háromévfolyamú iskola, ugyanekkor kezdte meg a szervezett egyházközség is hivatalos működését. Vezetői közt volt mindjárt kezdetben Torkos András, a legkorábbi magyar Halle-látogató. Spener hatására — akinek hozzá írt leveleit tisztelettel őrizte — wittenbergi tanuló korában, 1792 és 1798 között gyakran fordult meg Halléban, hogy Francket hallgathassa.[2] Polcz Mihály latin szatirája őt nevezi a magyar pietizmus egyik vezérének.[3] Győrött eleinte tanári, majd 1707-től kezdve lelkészi teendőket végzett. A tehetségesebb növendékeket

[1] Nagy V.: A győri ev. egyház multjából. Prot. Szemle 1904. 333—344 l.

[2] Halléban jártának eddig ismeretlen adatai Franckehoz írt levelében: Győr, 1709. febr. 24. Staatsb. Berlin.

[3] Kézirat. M. Nemz. Múz. Levéltára. A Torkos családra nézve v. ö. Hellebronth K.: Az ócsai és enesei Torkos-család. Gálos R., Torkos János. A Győri Szemle Könyvtára 12. Győr, 1934.

Halléba irányítja, köztük Győr megye és Pozsony híres orvosává váló fiát is. 1709-ben adja ki *Engesztelő áldozat, azaz öt részből álló Szent Lélekkel teljes áhitatos és buzgó imádságok* című Swaidli Mihály győri kereskedő költségén Halléban kinyomtatott imakönyvét. Francke közbenjárására gyorsan készültek el a nyomtatással, mert ő is átérezte annak szükségét, hogy végre a magyarnyelvű evangélikusok is imakönyvhöz jussanak. Költői érzékkel megírt szívből fakadó imáiban felismerhető az őszinte és közvetlen imádkozásra való példaadás célzata.[1] A század végéig négy kiadást ért el. Ugyanekkor jelent meg névtelenül Halleban a *Győri Katekizmus :* Luther kis kátéja. Ez is több kiadást ért el. Az imakönyv és káté mellett nem maradt el a bibliának fordítása sem. Bélhez hasonlóan ő is csak az Újszövetséget fordította le és szintén görög forrásokat használt. A fordítás gyakorlati céljának megfelelően hátul ószövetségi részleteket és rövid imákat is közöl a papok részére. 1736-ban jelent meg Wittenbergben fiának, Torkos Józsefnek előszavával. Lelkészkedése alatt volt a felvidéki szerepléséről már ismert ifj. Aáchs Mihály egyideig az iskola rektora. Mellette működött eleinte mint konrektor Károlyi István, majd átvette tőle az iskola vezetését. A Dunántúlról fiatalon Selmecre került a Hellenbach-családhoz nevelőnek. Báró Hellenbach János Gottfried vele küldte Halléba 1701-ben orvosnövendék fiát. Rövid győri tanárkodás után vidékre hívták lelkésznek. Ettől kezdve általános szokássá vált, hogy Győrből kerültek ki a vidék legjelentősebb papjai, Győr tekintélyének és a győri funkciókat betöltő pietista kör munkásságának általános elismerését jelezve. Torkos András munkatársa volt a győri iskolánál Tóth Sipkovics János is. A besztercebányai gimnáziumból került ki Halléba. Itt két évet töltött és a neves Breithaupt tanárnál lakott. 1709-ben elhagyta Győrt. Őt követte a szintén rövid ideig itt tanárkodó, a Pozsony melletti Szent Györgygyel kapcsolatban már emlegetett Kis Péter. Hosszabb működést fejtett ki Vásonyi Márton. Már hallei tanuló korában támogatója volt Torkos Halléban készült kiadványainak. Az Engesztelő Áldozat „Előljáró beszédét" itt írta 1709-ben. Ugyanekkor megkezdte ő is a céltudatos fordító munkát. Még Halléban való tartózkodása alatt látott napvilágot két Francke fordítása : *August Hermann Franckénak rövid és egyűgyű, de fundamentumos útmutatása.* Halle, 1711. és *Szent Irás szerint*

[1] R. M. K. I. 1759.

való életnek reguláí. Halle, 1711.[1] Az Élet reguláit Eisenreich Rudolf bécsi kereskedőnek ajánlja. Úgy látszik, Eisenreich Sopronból, ahol korán feltűnt Halle iránti érdeklődése, Bécsbe került, vagy mindkét helyen érdekeltségei voltak. Vásonyi szerint a külföldi akadémiákra törekvő magyar ifjak jeles támogatója. A munka Vásonyitól eredő bevezetése a tipikus pietista megszentelt életút első magyar kifejtése: „Mivelhogy a maga tselekedetit el hagyja és megisméri, hogy ő magától semmi egyebet nem tehet, hanem bűnt tenni, sem Istenhez és az ő világosságához nem mehet egyedül, csak ha magát Isten kegyelmére bízza és az Isten bárányára néz, kinek vérében az Atyához közelget. Úgy születtetik benne az új erő, hogy a hitet, mint valami mennyei világosságot és tüzet érezze az ő szívében, a Krisztusnak szerelmét megkóstolja és az új ember, mint valami jó fa kivirágzik és jó illatját adja, Istennek és embereknek kedves gyümölcsöt teremjen." A munka maga általános erkölcsi utasításokat tartalmaz. A társadalomban jólforgó barok emberideál vallásos szempontú átfestésére irányul. Könyvéhez csatolta *Gerhard János elmélkedéseiből vett kegyes életnek rövid, de summás reguláí*-t. Ebben a pietizmus aszkézisét szólaltatja meg és egy egyházi éneket is közöl a „Világnak megútálásáról". A pietizmus lelkipásztor eszményét állítja a magyarság elé *Papi terhé*-ben (Jena, 1726), melyben az ilynemű pietista irodalom legjelentősebb munkáját, Korholth kieli tanár Schwere Priesterbürde-jét fordította le.

Barátja, Szeniczei Bárány György, a dunántúli pietizmus másik nagy munkása, a pietizmus gyakorlati értékeinek egyik legteljesebb kifejezője és megvalósítója a győri, pozsonyi és eperjesi iskolák látogatása után kerül Halléba, mint Roth Mihály sárosi alispán gyermekeinek nevelője. 1711-ben tért vissza Győrbe és 1713-ig tanított itt mint konrektor. Bár később messzi Tolna-Baranya szétzilált gyülekezeteiben végzi építő-szervező munkáját, a győri kör irodalmi terveinek mégis legtevékenyebb támogatója. Első munkája Francke híres pedagógiájának, a *Kurzer und einfältiger Unterricht, wie die Kinder zu wahren Gottseligkeit und christlichen Klugkeit anzuführen sind, ehemals zu Beruf Christlicher Informatorum entworfen und nun auf Begehren in Druck gegeben* című munkának magyar viszonyokhoz szabott átdolgozása. A gyakorlati célnak megfelelően Virth nürnbergi párbeszédben feldolgozott kiadását használja és „közbeszél-

[1] R. M. K. I. 1783, 1784.

getésbe" foglalja Francke pedagógiai gyakorlatának leszűrt eredményeit. Ez a harmadik könyv, melyet a magyarság „hasznára" a hallei nyomda 1711-ben kiad. Címe: *Aug. H. Francke oktatása a gyermeknevelésről. Az igaz isteni félelemre és kegyességre, mint vitessenek a kis gyermekek . . . szükséges voltáért és a közönséges haszonért kérdésekbe foglalva . . . Mely munkával minden valláson lévők alkalmasan élhetnek, mert itt a hit dolgáról nem disputáltatik, hanem kiváltképen a kegyes szüleknek és a hív praeceptoroknak jó és kegyes tanács adatik, mint viseljék magukat jó lelki esmérettel a gyermekek körül, hogy az ő tisztekben az Istennek bővséges áldását várhassák magukra.*[1] Az első magyar elvszerű neveléstudományi munka, mely már címében is jelzi, mint válik a pietizmus új világba forduló gyakorlati vallási tendenciája révén a felvilágosodás egyengetőjévé; mely szeme előtt tartja a köz szükségletét és annak kíván minél szélesebb körben használni. Célja a köz boldogítása azért, hogy az emberiség végcélját a Teremtő akarata szerint elérhesse. Ismeretes egyébként, hogy Francke pedagógiájában a modern individuális-pedagógiának, mely humanista nyomokon a felvilágosodás idejében formálódik ki, számos gyökérszála megtalálható. Bárány kis összefoglalásába átkerülnek Francke lélektani megfigyelései, jeléül, hogy ő is átérezte a gyermeki individuum felismerésének fontosságát. Pedagógiai érdeklődésének második produktuma *Volf Ábrahámnak és Rogallen Fridriknek Atyafiságos serkentések, mely az újonnan rendeltetett tanítóknak adattatott.* Jena, 1736. Korholth Súlyos papi terhé-hez hasonlóan a hivatásérzésen és az őszinte hiten alapuló papi és tanítói munkára biztat. A papi magatartás előírásánál a jellegzetes magyar falusi viszonyokra is kitér, például, hogy hogyan viselkedjék a meghívott pap a lakodalmakon. A lelkivezetők „élő" hitéről beszél a Nürnbergben 1735-ben kinyomtatott Luther-féle *Kis Katekizmusá*-nak előszavában is, melynek megbővített kiadása 1750-ben jelent meg Laubánban. Kátéi, a Rambach után írt *Gyermekeknek kézikönyvecskéje* (Jena, 1740) és a *Panoplia Katholica, az az Lelki Fegyverház* (1733), mely szentírásbeli idézeteket tartalmaz a káté egyes állításainak bizonyítására, átültették hazánkba a pietista valláspedagógia tananyagát és összeállításuknál fogva módszerét is. Ennek a vallástanítási elvnek természetesen alapja a tanító mély és őszinte áhitatának érzelmi átadása volt. Nem elégedett meg az ortodoxia

[1] R. M. K. I. 1782.

eljárásával, mely tanított és taníttatott és a megnevelendők kötelesek voltak a hallottakat az egyház tekintélyénél fogva az egyéni részvétel és személyes élmény nélkül is elfogadni és vallani. Az új irányú módszer élettelen anyagot nem taníttatott be és igen nagy szerepet visz benne a világossá váló tartalomnak a vallásos életre való alkalmazása.[1] Viszont a világossá tételnél szeretik a káté állításainak bibliából való bizonyítását; általában a sokoldalú megbeszélést, hogy a tárgyaltak teljesen élménnyé váljanak, mely őszinte érzések magjává alakul. Ennek a tanítási menetnek legteljesebb sikerét abban látták, hogy a gyermek érzelmei a tanultak alapján előkészület nélkül imában jutottak kifejezésre. Hallében az ízig-vérig pedagógus Bárányra ez tette a legnagyobb hatást[2] és erre irányul később működésének minden megnyilvánulása. Kis Katekizmusának említett előszava sok praktikus utasítást ad a tanításra. Részletesen foglalkozik a tanítók személyével is. Ismeri az osztály közös munkájának jelentőségét, a „felhozott kérdést" a gyermekekkel „reparáltatja", a felelet elbírálását az osztályra bízza. A cél: „nem elég megismerni az igazságot; hanem kívántatik, hogy annak (t. i. a gyermeknek) szíve és akaratja hajoljon ahhoz való engedelemre". Szorgalmazza az idősebbek tanítását is különösen faluhelyen vasárnap délutánonkint. Aprólékos és finom pszichológiai megfigyelésekről tanuskodó utasításokat ad a velük való foglalkozásra. Nem az ortodoxia examinálását követi, állandó mottója, hogy a megtanult dolog „bennek lélekké és életté változzék". Javasolja a gyermekeknek évenkinti rendszeres előkészítését az első Úrvacsorához. Itt vetődik fel tehát először a Dunántúl Miletz pozsonyi konfirmációs előkészítő-oktatásterve, melyet később tényleg be is vezettek, mind itt, mind a Felvidéken.

Bárány irodalmi terveiben hasznos társa volt Sartorius Szabó János. Felvidéki származású, a besztercebányai iskolából jut Jénába és Wittenbergbe. Győrött 1723—24-ben tanárkodott. Benne leli meg Bárány és Vásonyi már 1711-ben tervezett Arndt Wahres Christentumának fordításánál segítőtársát.[3] A munka: *Arndt Jánosnak az igaz keresztyénségről írott négy könyvei . . . a magyar Sionnak épületire közvilá-*

[1] Gaudy L.: A biblia történetek tanításának valláspedagógiai módszertana. Debrecen, 1928.

[2] Bárány Gy. feljegyzései. Közli Payr S.: Adalékok a dunántúli protestantizmus történetéhez. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. V. (1906.) 90. l.

[3] Leveleik Franckehoz 1711 ápr. 27. Staatsb. Berlin.

gosságra bocsáttatott Jénában 1741-*ben*. A fordítás Vásonyi munkája, Bárány javította át, sajtó alá Sartorius Szabó rendezte és terjedelmes előszót írt hozzá. Az eddigi Arndt-fordításoktól ez az előszó különbözteti meg elsősorban. Itt ugyanis Arndt jelentősége tudatosan is kifejezésre jut. Az „Igaz kereszténység" fogalmát programmszerűen határozza meg, mely „A Szent Lélektől megvilágosított, megtérített és megkereszteltetett ember szívének olyan tulajdonsága, mely szerint az igaz élő hitből és annak erejéből készen és örömest igyekszik az Isten akaratját cselekedni . . ." Megadja az igaz kereszténység gyakorlásának magyarnyelvű irodalmát is, mely legnagyobbrészt a győriek kiadásait tartalmazza. A „reformatus uraimék" könyvei közül Bayly Kegyesség Gyakorlását ajánlja. Ismerteti Bél és Pekryné, Petrőczi Kata Sidonia Arndt fordításait és Miletztől nyert értesülése szerint említést tesz arról, hogy Pekry Lőrinc felesége példáján felbuzdulva, Arndt könyveit — németül nem tudván — latinból kezdte fordítani, kéziratai Dániel Istvánné, Pekry Polixénia grófnőhöz jutottak. Tudatos eljárásának, melyet az eddigi fordítások gondos szemléje is jelez, praktikus célzatosságát jelzi annak hangsúlyozása, hogy a könyvet nemcsak olvasni, de követni is kell. A pietista áhitat érzelmi karakterének megfelelően értékeli a hangulat vallási jelentőségét. Az egyéni hangulat helyes értékelése menti meg az áhitat metodikus gyakorlásának követelésétől, bár a német példákat követve, a vasárnapokra és az ünnepekre a szöveget beosztja.

Sartorius Szabó János, Bárány György és fia, János közösen készült munkája a görögből fordított *Új Testamentum* (Laubán, 1754). Feltűnő, de nagyon jellemző az Újszövetségre koncentrált pietista felfogásra, hogy mind a három pietista bibliafordítás : A Bélé, Torkosé és ez az Újszövetséget tartalmazza. A győriek elkészítik az Ószövetség fordítását is, de elsősorban ezt igyekeztek kiadni. Sartorius énekes- és imádságoskönyvet is ad ki *Magyar lelki óra* címen (Wittenberg, 1730), melyben a magyar evangélikus templomi énekek anyagát német és cseh pietista énekek átültetésével bővíti. Kiad egy bibliaidézet gyüjteményt kérdésekben és feleletekben a vallásoktatás céljára (H. n., 1732). Luther Kis Katekizmusát ő is lefordítja (Wittenberg, 1733. Nürnberg, 1754).

Pozsonyba való menetele előtt Győrött tanárkodott Tomka-Szászky János is. Rövid ideig itt működött Hegyfalusi György is, a *Centifolia* (1729) című verses imakönyv

szerzője. 1731-ben konrektor, majd Tomka-Szászky után rektor lett Fábri Gergely, a győri iskola felvidéki származású neveltje. Wittenbergben tesz papi vizsgát, mégis teljesen beleillik a győri körbe. 1734-ben szerkeszti énekeskönyvét, az *Úti Társ*-at, melyet a debreceni *Halott temetéskorra való énekek*-kel[1] együtt Müller János győri nyomdásszal adat ki, de hogy nyomdájukat titokban tartsák, Norinberga szerepel a címlapon.[2] Sopronban jelent meg bibliai példákkal bővített katekizmusa. Mint wittenbergi tanuló résztvett Sartorius Lelki Órájának összeállításában.

A győri kör Aáchs Mihályban rokonlélekre találva, többször kiadja, iskolai használatra átdolgozza énekes- és imakönyveit. Az ő működésük révén jelenik meg az *Arany Lánc* 90 év alatt 10 kiadásban, sőt Fábri Gergely úgy adja ki 1734-ben naplója szerint a *Zengedező Mennyei Kar*-ral együtt a győri nyomdában „ob certas causas", hogy az újabb kiadást is a Bárány-Vásonyi-féle kiadás 1726-os évszámával látják el. Torkos József, Torkos András fia győri rektorkodás után került a soproni iskolához.

1749-ben Mária Terézia azzal a megokolással, hogy Győr megszűnvén véghely lenni, az ott, mint véghelyen adományozott szabad vallásgyakorlat is megszűnik, a helytartótanács útján a győri evangélikus templomot bezáratta és lelkészeit a városból elmozdíttatta.

E körből kerültek ki hosszabb vagy rövidebb győri működés után a század első felében Dunántól jelesebb papjai, különösen a szabadabb vallásgyakorlatot élvező és ennélfogva vezető szerepet vitt artikuláris helyek, Nemes-Dömölk, Nemescsoó, Vadosfa és a végvárak lelkészei és nagyrészt a kerület esperesei és püspökei.

A *kemenesaljai esperességet*, amelynek élén állott 1708-ig Aáchs Mihály, 1713-ban Hegyfalusi György kapta meg, mint devecseri lelkész. Sok gyülekezetnél megfordult, legtovább a szabad vallásgyakorlatot élvező végvárban, Nagyvázsonyban volt. Itt halt meg 1730-ban. 1743-tól 74-ig állott az esperesi kerület élén Miskey Ádám, sok pietista búcsúztató vers és beszéd szerzője, aki Gerhard Jánostól fordította a *Hitnek Paisá*-t (Lipcse, 1742). Az artikuláris *Nemescsoón* működik Kis Péter 1714-től 32-ig, utódja már

[1] Első kiadása: Újfalvi Imre: Halotti énekek. Debrecen, 1598. R. M. K. I. 302.

[2] Payr S.: Fabri Gergely naplója. Theológiai Szaklap. II. (1903) 124—132 l., Szent-Iványi B.: Egy győri nyomda rejtett kiadványai 200 évvel ezelőtt. Könyvtári Szemle. I. (1934) 7. sz.

1724-ben Sartorius Szabó János lett. A pietizmus jótékonykodó célzatát követve árvaházat alapít. Az árvaház legföljebb haláláig, 1756-ig állhatott fenn, annál is inkább, mert Kőszegen ellensúlyozásul a katolikusok nagy árvaházat létesítettek.[1] 1741—44-ig a kőszegi gyülekezet Nemescsoón alkalmazott lelkésze volt Matern Kristóf Márton, a későbbi pozsonyi pap. Élte utolsó éveit 1759—66 ig itt tölti Fábri Gergely.

A *győri esperesség* élére 1711-ben, mint kispéci lelkészt, Károlyi Istvánt választják. Ő gondolt először a papság és tanítók családjainak intézményes segélyezésére és nyugdíjazására. Ismeretes, hogy akkoriban a papság anyagi helyzete nagyon súlyos volt. A nagyműveltségű pap a hányatott, bizonytalan, kevéssé fizetett élet után elöregedve a legnagyobb inségnek volt kitéve. Ezen akarva segíteni Károlyi, 1732-ben lerakta az esperességi segélyező pénztár alapjait.[2] 1710 óta alesperes volt a Téten lelkészkedő Tóth Sipkovics János. Az esperesség papjai 1715-ben latin üdvözlő versben köszöntötték Kispécről Franckét; ez az egyetlen Magyarországról való nem magánjellegű Francke-üdvözlés.[3] 1737-ben Tóth Sipkovics lett az esperes, 1754—56-ig pedig Bárány György fia, János Felpécen. Az esperesi kerületbe tartozó sopronmegyei artikuláris *Vadosfa* papja lett 1724-ben Vásonyi Márton. Utódja 1737 óta Fábri Gergely. Szinte minta egyházközséget szervez. Pontosan vezeti az egyházi könyveket és ezeknek száraz adatait részletesebb feljegyzésekkel látja el. Iskolamesteren kívül praeceptort is tartanak és rendesen fizetik az egyház vezetőit. A világi előljárók többször kapnak megbízást, hogy jelen legyenek az iskola vizitációin és a vizsgákon. 1751-ben a falu lakossága összeütközésbe került a szomszédos falu Vadosfára körmenetet vezető katolikus plébánosával és a kellemetlen verekedéssé fajuló viszály miatt az állítólag „külső országbeli patrónusokat" emlegető Fábrit Vadosfáról kitiltják és mivel akkor már superintendens volt, hivataláról letétetik.[4] 1753-ban *Kertára* megy. Vadosfára pedig Sartorius Szabó János veje, Kutsera Márton került. Vadosfának Mária Terézia korában kisgimnáziuma volt.

[1] Gönczi M.: Az árvaházak kialakulása Mária Terézia korában. Bp., 1933.

[2] Poszvék S.: A dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi „Gyámolda" története. Sopron, 1897.

[3] D. 42. sz. kézirat. Hauptbibl. d. W. in Halle.

[4] Payr S.: Fábri Gergely és az 1751 évi vallási zavargás Vadosfán. Bp., 1894.

Tolna és *Baranya* szétszórt és rendezetlen gyülekezeteit Szeniczei Bárány György szervezte meg. Fáradhatatlanul költözött egyik gyülekezetből a másikba. 1720-ban a felvidéki püspök, Kermann esperessé nevezte ki az általa életrekeltett és megszervezett esperességben. A nagyvázsonyi végvári egyházban 1714—18-ig működött. 1722-ben és 29-ben Sárszentlőrincen volt és itt érte a halál is 1757-ben.

A pietisták példaadó munkájukkal gyorsan kivívott tekintélyét mutatja, hogy midőn a dunántúli evangélikusságot támogató híres Telekesi Török-család utolsó sarja 1722-ben elhúnyt, Vadosfán való temetésén, melyen 40 pap volt jelen, T. Sipkovics János, Torkos András, Miskey Ádám és Hajnóczi Dániel mondhatták el pietista gyászbeszédeiket (A cédrusfának siralmas esete. Lipcse, 1723). A dunántúli evangélikus élet e nagy gyászában nyilván olyanokat jelöltek ki maguk közül szónokokul, akik általános bizalomnak örvendtek. Mikor végre hosszú idő után a dunántúli kerület 1736-ban a szervezettség olyan fokára jutott, hogy superintendens-választásra gondolhattak, a pietista Torkos Andrást, Sartorius Szabó Jánost és Tóth Sipkovics Jánost jelölték püspöknek ; az 1742-ben végre megejthető választáson Tóth Sipkovics került a kerület élére. Perlaky József nemeskéri pap kifogást tett a beiktatás előtt ellene, mert egy lőcsei diák emlékkönyvébe azt írta : „Eruditio sine pietate nulla est", Fábri védelmező válasza az volt, hogy értené a vádat, ha ezt írta volna : „Theologia sine pietate nulla est". Esküjében — mint általában az esperesek ebben az időben — a Szentírás, az ágostai hitvallás és a szimbólikus könyvekhez való ragaszkodást ígér. A dunántúliak pietizmusuk miatt üldözést nem szenvedtek, de kerülték is e szó megvitatását. Wittenberggel is kapcsolatban és jóviszonyban voltak : Sartorius Szabó János 1729-ben mint a magyarok hites ephorusa kinn volt Wittenbergben és ott kiadott Lelki Óráját a szász királynak ajánlja, „aki az ortodox luteránusok mellett hűségesen kitart." Ez nem kétszínűség volt a részükről, hanem csupán az, hogy tisztában voltak eszméiknek jogos és helyes voltával. A pietizmus miatt komoly torzsalkodás nem volt a dunántúli kerületben. Tóth Sipkovics utódjául Perlaky Józsefet választják és az idős, beteges superintendens a kerületet Fábri Gergely támogatásával irányította. Halála után Fábri személyében ismét pietistát tettek püspökké 1750-ben. A vadosfai zavargás miatt azonban le kellett köszönnie. Új superintendenst abban a reményben, hogy Mária Terézia meg fogja változtatni az ítéletet,

nem választottak csak 1754-ben, még pedig Németh Sámuel győri lelkészt. 1756-ban az idős Sartorius Szabó Jánost jelölték, de Wittnyédy János kerületi felügyelő erősen érvényesített befolyására a fiatal Bárány Jánost választották meg, még atyja életében. Utódja 1758-ban a már lelkészkorában paptársaival, sőt előljáróival szemben is szigorú követelményekkel fellépő Balog Ádám lett.[1]

A kerület irányítását magukhoz ragadó pietisták irásaikban hirdetett elvek szerint járták el lelkészi működésükben is. A hívekkel való közvetlen minél gyakoribb érintkezést, hű testi és lelki gondozásukat, a házi áhitatosság szorgalmazását, a biblia és az áhitatos könyvek elterjesztését, a gyermekek és az iskolázatlan felnőttek tanítását írják elő esperesi és püspöki utasításaikban és mindezeket saját működésük példájával terjesztik.[2] Egyházlátogató utakat tesznek, bár ezekben a protestánsellenes hatóságok folyvást akadályozzák őket. Ahol pietisták működnek, mindenütt megkezdik a matrikulák pontos vezetését és a konfirmációra való előkészítő oktatást. Nagy gondot fordítanak az egyházi énekek tanítására, ehhez kiadásaik bő anyagot nyujtanak. Működésük hatása gyakorlati értékeinél fogva tartóssá vált. Dunántúl későbbi superintendensei is az ő irányukat követik, sőt nyomait adják még a század végén is a pietizmus iránti rokonszenvüknek. Nagy István superintendens, aki konfirmációs tankönyvet ír, kiadja a pietisták által kedvelt Rambach Jánosnak Elmélkedéseit (Pozsony, 1790). A mű előszavát a pozsonyi Institoris Mossótzy Mihály írja. A Pozsonyban és a Dunántúl kivirágzott pietista szellem még a következő századba is átviszi a vallásosság pietista érzelmességét, mely egyébként tartós velejárója lett a protestáns lelkületnek. Halle hatásának megnyilvánulása volt a század végén a Hallében megforduló és Francke mintáját az árva- és szegénygondozás terén követni akaró dunántúli lelkésznek, Hrabovszky Györgynek rövidéletű árvaház és alumneum alapítása Várpalotán és Hegyes-Kissomlón.

Hogy a dunántúli pietisták mennyire átérezték Halle számukra való jelentőségét, azt Bárány János Tóth Sipkovics és atyja felett tartott búcsúztatói: a pietista kör eme önkritikái érdekesen jelzik.[3] Hallét „az igaz tudomány és

[1] U. a.: Egy püspök utód, aki nem engedelmeskedett előljárójának. Ev. Egyház és Iskola. XI. évf. (1893).

[2] Eljárásukat ismerteti Payr S. i. m. 38—42 l.

[3] Payr S. i. m. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. V. (1906). 80 l. és u. a.: Magyar Ev. Egyháztörténeti Emlékek I. (1910). 327 l.

kegyesség házának" tekintik, ahol „csudálva nagy dolgokat láttak . . . hatalmas lelki tanítást hallottak", mely őket Krisztushoz vonta. Tudták, hogy Hallét sokan elítélik, mégis ide kötik magukat. Atyjáról írva mondja:

„Ó kegyes férfiak, Breithaupt, Anton és Frank,
Ó nagy tudományú Michaelis és Lang,
Kikről terjed mindenfelé nagy hír és hang,
S ellenek a világ eleitől villang.
Tanítóid voltak, az tagadhatatlan
Kikre a világ még máig is méltatlan,
Mivel nem maradott nevek vádolatlan,
Sőt még holtak után most sincs rágalmatlan.
De te végig lettél azok követője,
Hogy nem csak szájadban volt Isten igéje,
Sőt egész éltedben megtetszett ereje
És tanításodnak lett fényes pecsétje."

Szent-Iványi Béla.

Történeti irodalom.

Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly: A magyarság tárgyi néprajza. (A magyarság néprajza I—II. Sajtó alá rendezte Czakó Elemér.) Budapest, é. n. (1933—34.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 4°. 435+443 l. 1 térkép, 1235+1519 kép és ábra.

A magyar népélet régi, lelkes búvára: Herman Ottó vetette egyszer a történetírás szemére, hogy „a népi hagyományok eleddig kevesebb becsben állottak nem egy történetíró szemében, aki a hatalom fényében látja a nemzet életét s kicsinyli, kevesli azt a színtájat, amely telve van munkával, verejtékkel, áldozattal és szenvedéssel, de éppen azért a nemzet életét jelenti." Az azóta eltelt idő gyökeres s ezért felette örvendetes változást hozott ezen a téren. A hősök kultusza lejárt, helyette a tudomány érdeklődése mindinkább a tömegek élete, a történelem névtelen hősei felé fordult. A multba néző tekintet ma már nem áll meg a nagy egyéniségek bámulatánál, hanem rajtuk túl észreveszi és meg akarja ismerni a nép örök, kimeríthetetlen őstalaját, melyből azok a hatalmas, kimagasló törzsek messze, mélyre hatoló gyökérszálakon át szívják az életerőt. Ha önmagunkat igazán meg akarjuk ismerni, ide, a néplélek mélységeibe kell leszállanunk. Így látjuk csak meg az itt lappangó titokzatos erőket, melyek századokon át bámulatos hűséggel őrízték meg számunkra a magyarság ősi kultúrjavait. A nép, elsősorban a parasztság állandó kölcsönhatásban áll az organikus élettel s ez az erőforrás, a földdel való kapcsolat nem engedi, hogy szerves közösségi élete felbomoljék, maga pedig a városi népesség módján puszta tömeggé váljék. Ebben a tudatban hangzik fel egyre sűrűbben az a vélemény, hogy szellemiségünknek a mostaninál mélyebb gyökeret kell vernie a nép „mély kultúrájába", mert nemzeti felemelkedésünknek ez az igazi bázisa.

Senki sem kételkedhetik ezek után abban, hogy igazi nemzeti tudomány a magyar néprajz,[1] mely a nép lelkének feltárását — annak szellemi és tárgyi megnyilatkozásain keresztül — tűzte maga elé feladatul s ezáltal mélyen, messze bevilágít a magyar

[1] Szükségesnek tartjuk ezt hangoztatni azért, mert Solymossy S. (Ethnographia, 1926: 19. l.) még úgy érzi, mentegetőznie kell, mert a (tág értelemben vett) ethnológia nem nemzeti tudomány (!).

multba is. Nemzeti önmegismerésünk, nemzeti egyéniségünk kidomborítása szempontjából, de a történettudomány számára is eléggé nem méltányolható tény tehát, hogy az Egyetemi Nyomda kiadásában, a magyarság ismeretét szolgáló „hungarológia"-sorozatban a Magyar Történet után napvilágot látott a Magyarság Néprajzának első két kötete. Hosszú, hangyaszorgalmú munkásság előzte meg a magyar néptudománynak ezt az első szintézisét. Az „Ethnographia-Népélet" és a „Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője" évfolyamaiban, meg a különböző kisebb-nagyobb monografiákban évtizedeken át gyűltek össze a magyar nép igazi megismerésének építőkövei s a kissé távolabb álló történésznek régi kívánsága teljesül most, hogy a számára is fontos néprajzi adalékoknak ebben a szinte már áttekinthetetlen tömegében végre biztos tájékozódást szerezhet. Mindamellett a magyar néptudomány aránylag korán jutott el az első összefoglaló feldolgozáshoz, hiszen a néprajz — értvén itt mindig a nemzeti néprajzot, mely egy kultúrnemzettel foglalkozik (Volkskunde), szemben a primitív népek őskultúráját tárgyaló egyetemes néprajzzal (Völkerkunde) — nálunk is, a külföldön is egészen fiatal tudomány. Tárgyi néprajzi gyüjtésünk (különösen ami a viseletet illeti) megindult ugyan már a XVIII. század végén — elég itt példakép Bikkessy több mint százesztendős munkájára hivatkoznunk —, de céltudatossá, rendszeressé csak Reguly Antal tette, aki aztán Xanthus Jánosban és Rómer Flórisban, első tárgyi gyüjteményünk megalapozóiban talált folytatóra. Herman Ottó, Jankó János és társaik munkássága jelenti aztán a legfontosabb mérföldköveit a magyar néptudomány kibontakozásának, mely végül most B., Gy. és V. munkájában érte el a kiérés stádiumát.

Bármilyen haszonnal forgattuk volna tehát már korábban is a magyarság néprajzát, nincs mit szégyenkeznünk rajta, hogy e részben csak most jutottunk el az első összefoglaló seregszemléig. Hiszen a németeknél is csak most jelent meg az első ilyen nagy (mindamellett a mienknél kisebb méretű) szintézis, mely az egyes részterületek legkitűnőbb szakértőinek közreműködésén épült fel.[1] Egy-egy tudósuk persze már jóval korábban is vállalkozhatott áttekintő feldolgozásokra, sőt Schullerus, illetőleg Gréb munkájában már az erdélyi és a szepesi szászság is dicsekedhetik egy-egy néprajzi összefoglalással.[2] Mindennek az a magyarázata, hogy német földön az anyaggyüjtés, meg a módszer is igen megszívlelendő haladottságról tanuskodik, aminthogy a nemzeti néprajznak, létrejöttétől fogva, kétségtelenül ők a legnagyobb mesterei. Emellett összehasonlító vizsgálódásaikba

[1] Die deutsche Volkskunde. Herausgegeben von A. Spamer („Reichsleiter der Abteilung für Volkskunde"). Berlin u. Leipzig, 1934.

[2] Schullerus, A.: Siebenbürgisch-sächsische Volkskunde im Umriss (Leipzig, 1926), inkább népszerű munka. — Gréb J.: Zipser Volkskunde (Reichenberg, 1932), főleg a népnyelvre vet súlyt.

már a magyar néprajzi jelenségeket is bevonják,[1] ami eggyel több ok arra, hogy munkásságukat egy kissé szemügyre vegyük. Náluk is hosszú és nem is nyílegyenes út vezetett Herdertől — ő teremtette meg a népdal kultuszát s beszélt először a nép lelkéről — és Justus Mösertől, a nép első rajongójától a modern módszerekig. Előbb el kellett még jönnie a romantikának, a nép iránti érdeklődés s a buzgó gyüjtőmunka első hősi korszakának, hogy az a Grimm-testvérek utódainál ködös mitológiává fajuljon el; aztán W. H. Riehl munkásságának, aki tárgyi hagyaték és szellemi hagyomány gyüjtésén át egyaránt a nép lelkéhez akart hozzáférkőzni s így 1858-ban joggal hozta először kapcsolatba a néprajzzal a tudomány szót. Korszakalkotó lépés volt ez, új tudományt hirdetni akkor, midőn a néprajzi kutatás még különféle egyéb tudományok, mint a nyelvészet, történelem, földrajz, szociológia, antropológia stb. függvényeként tengette életét. Az már aztán más kérdés, hogy helyes útra lépett-e Riehl, amikor — mintegy Möser folytatójaként — a néprajzban társadalmi tudományt látott s azt a szociológiával hozta kapcsolatba. Mai szemmel nézve, működésében mindenesetre fogyatékosságnak tűnik fel az, hogy nem tudott szabadulni korának természettudományos, darwinista felfogásától s a népélet törvényeinek leszűrését jelölte meg a néprajz végső céljául.

Csak a XX. század szabadította fel aztán végkép a néprajzot idegen tudományok gyámkodása alól s emelte azt a szellemtudományok sorába, ami ránk nézve azért fontos, mert a természettudományos módszer helyén a történetinek diadalrajutásával volt egyértelmű. Csak ezóta lett világossá, hogy mindaz a sajátos tárgy és hagyományos szellem, ami a nép körében él, csak kis részben magának a népnek, a primitív közösségnek a terméke, míg tekintélyes hányadában nem egyéb, mint a „szellemileg gazdagok", a magasabb társadalmi rétegek asztaláról hullott morzsa. A nép, ez a praelogikus, asszociatív gondolkodású kollektív egyéniség csak keveset produkál, de annál többet reprodukál: a felülről bizonyos idő multán alászállt kulturjavakat asszimilálja, az egyénit általánossá, primitívvé, a magáévá teszi. Azaz, amint azt — főleg Hoffmann-Krayer, J. Meier, Mogk és Lévy-Bruhl kutatásainak betetőzésekép — H. Naumann fejtette ki rendszeresen és vitte át a néprajz egész területére,[2]

[1] Schier, B.: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. (Reichenberg, 1932.) (Kritikáját Mendöl Tibortól l. Századok 1934. 355.)

[2] Naumann, H.: Grundzüge der deutschen Volkskunde (Leipzig, 1922, második, csaknem változatlan kiadása 1929). Egyes túlzásai mellett is (ilyen pl. mikor a népért való rajongással szemben az ellenkező végletre helyezkedik) kétségkívül alapvető munka. Annál feltűnőbb, hogy az Ethnographia ismertetője (1922 : 110 l.) egyáltalán nem ismeri fel jelentőségét s puszta kompendiumot lát benne.— Fentiekre l. még: Spamer, A.: Deutsche Volkskunde als Lebenswissenschaft vom deutschen Volkstum. (Leipzig—Berlin, 1933).

a népélet tárgyi és szellemi jelenségeinek vizsgálata közben legfontosabb az eredet kérdése. Félretéve minden „romantikus" szemléletet, állandóan, a legapróbb részletekig meg kell különböztetnünk a primitív közösségi szellem termékeit a „szállománytól" (gesunkenes Kulturgut).

A történetírásnak kétszeres az öröme, amikor látja, hogy a „Magyarság tárgyi néprajzának" tudós szerzői a néprajzot nem kapcsolják össze — Riehl újra divatossá vált módján — gyakorlati célú szociográfiával (az egyébként igen nagyjövőjű falukutatás és a statisztika felhasználásával) és nem kalandoznak el az új német fajelméletre építő ködös mithosz-világba sem, melyben a Grimm-testvérek kezdeménye éled újra,[1] hanem általában, amennyire módjukban volt, Naumann alapvetőnek mondható, termékeny módszerét tették magukévá. Ez a módszer ugyanis, mely alkalmasnak látszik arra, hogy megerősítse a néprajz mint külön tudomány jogosultságába vetett hitet és véget vessen a fiatal tudományokra jellemző methodikai ingadozásoknak, szoros kapcsolatot teremt a történelem, különösen annak művelődéssel foglalkozó része s a néprajz között. Mert — túl a primitív-kollektív szellem termékein, melyekre nézve az egyetemes néprajz, a szociológia és a tömeglélektan szolgál becses útbaigazításokkal és tanulságokkal — a felülről alászivárgó kultúrjavak régóta kutatási területe a történésznek is. Csakhogy míg a historikus a fejlődés irányában halad előre, addig a néplélek kutatója a nép körében máig fellelhető javakból indul ki s azokat követi visszafelé a felsőbb társadalmi rétegekig.

Hogy új néprajzi rendszerezésünk is ezeken az említett alapokon épült fel, világosan mutatja a bevezető, tájékoztató fejezet, mely a néprajz fogalmát, módszerét, segédtudományait, felosztását öleli fel s rövid történeti és térbeli összegezést is nyujt. V. könnyed, kerek mondatai Ariadne-fonálként vezetik el az olvasót a nép, a falu hagyományos, közösségi életformái közé, melyek kitaposott útként könnyítik az egyén előrejutását. „A nép, a népi közösség nem tűr egyéniségeket, de neki magának van egyénisége." Népdal, népmese, népnyelv, népművészet a maguk sajátos zamatával mind egy kollektív egyéniség, a személytelen nép alkotásai. Vele foglalkozik, az ő megértésére törekszik a néprajz, amikor „a mai népek teljes műveltségállományában megrekedt ősi szellemi hagyományokat és tárgyi hagyatékokat kutatja", s ezek eredetére akar rávilágítani. „Eszerint történeti módszerű tudomány s célját tekintve legközelebb áll a művelődéstörténethez", de a művelődés folyamatának „minden népre vonatkozólag csak a kezdete érdekli"[2]. És nagy szolgálatára

[1] Az elsőre példa: Becker, H.: Was will Volkskunde? (Stuttgart, 1934). A másodikra K. von Spiess érdekes könyve: Deutsche Volkskunde als Erschliesserin deutscher Kultur (Berlin, 1934).

[2] Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy véleményünk szerint a néprajznak, ha csak másodsorban is, de foglalkoznia kell a „szállománnyal", mert össze kell fognia a kétféle eredetű javakat egyfor-

van az őstörténetnek, amikor világot vet rég letűnt műveltségszintek tárgyi és szellemi műveltségvagyonára. Ezeknek az ősi elemeknek azonban, melyeket az ősfoglalkozásokat folytató vadász-halász, pásztor és földműves elemek őriztek meg a leghívebben, csak töredékei élnek ma már. A maradványokra idegen, felülről jött műveltségelemek telepedtek s épp ezért a „hagyaték elemeinek felismerése, szétválasztása a néprajz feladata". Az egyes jelenségek, változatok ilyen eredet szerint való vizsgálata során a magyarság mai néprajzi műveltségvagyonában négy összetevőre bukkanunk. A tárgyi és szellemi javak egyik csoportja az emberi lélek mindenütt azonos alapszövetéből fakadt, tehát közös emberi jelenség. A másik az európai műveltségkör közös sajátja, óeurópai hagyaték, mely a honfoglalás után szomszédaink közvetítésével jutott el hozzánk. A javak harmadik csoportjának, az európai magaskultúra termékeinek a felső társadalmi rétegek közvetítésével jutottunk birtokába (különösen a renaissance óta). Végül „a jelenségeknek egy további csoportját keletről hoztuk magunkkal; ez eredeti örökségünk."

A népi műveltségállomány apró részleteinek ilyen eredet szerinti szétválasztására a néprajz csak akkor gondolhat, ha a jelenségek puszta leírásán túl apróra összehasonlítja azokat a szomszédos és rokon népek hasonló javaival s visszaköveẗi őket az említett módon gyökerükig. A tisztán leíró néprajz tehát a munkának csak legelső, kezdeti stádiuma; a mélyebb problémák meglátásához és megoldásához csak az összehasonlító és genetikus módszer vezet el. Mindennek azonban elengedhetetlen előfeltétele a széleskörű anyaggyüjtés s ahol ez még a kezdeteken nem jutott túl, az összes problémákra feleletet nem várhatunk. Ezért a „Magyarság néprajzának" egyes fejezetei, mint azt már az ajánlás előrebocsátja, a kutatás mai állásának megfelelően helyenkint megmaradtak a puszta leírás mellett, míg másutt a jelenségek rendszerezésével, eredetük és rokonságuk megfejtésével is megpróbálkoztak.

Rendkívül nagy anyag az, ami a tudós szerzők írásából és a nagyszámú szemléltető illusztrációból elénk tárul. A két hatalmas kötetnek már puszta átlapozása azt a benyomást kelti, hogy olvasójuk, különösen ha városi ember, ámulva fog gyönyörködni a magyar néplélek megnyilatkozásainak színpompás, változatos seregében és egész csomó felfedezéssel lesz gazdagabb. Csak következetesen keresztülvitt csoportosítás teremthetett rendet a népi hagyaték szinte beláthatatlan tömegében, az egész munkán végigvonuló ökonómikus elrendezés, mely a kevésbbé ismert jelenségeknek nagyobb teret juttatott. A rendszerezés elvét a

mán, mert összetevői közé tartozik a népi mellett a történeti is. Felülről leszivárgó kultúrelemeket egy nép csak akkor vesz át, ha technikai és anyagi előfeltételeken túl megvan erre a lelki fogékonysága is. S az átvételt mindig asszimiláció követi, melynek módja és lefolyása mindig jellemző a népi közösségre, eredménye pedig az immár népivé vált kultúrelem hosszú élete.

szerzők a „létfenntartás követelményeiben" találták meg s az elsőrendű életszükségletek alapján a táplálkozás, építkezés, bútorzat, fűtés, mesterkedés, viselet, (a II. kötetben:) gazdálkodás, díszítőművészet és a hagyomány tárgyai főcsoportjaiba sorolták az egyes jelenségeket. Ez az osztályozás kétségtelenül indokolt s a kutatás mai állásának bizonyára a legmegfelelőbb. Legfeljebb arról lehetne vitatkozni, hogy indokolt-e a szellemi néprajzból kiragadni a hagyomány tárgyait s nem lett volna-e logikusabb sorrend például ez : település, gazdálkodás, táplálkozás, viselet, mesterkedés és népművészet (ez utóbbi kettő együtt). A lényeges azonban az, hogy bemutatásra kerül a nép életével kapcsolatos minden féle tárgy és munkamód a maga kerekded teljességében és sokoldalúságában. Hogy ez mit jelent, csak akkor tudjuk felmérni igazán, ha szem előtt tartjuk, hogy a fentebb említett új nagy német néprajz szövegkötetében a tárgyi részt csupán a ház, viselet és népművészet képviseli s mindez együttvéve kénytelen beérni a terjedelem negyedrészével, másfélszáz lappal.

Messzire vezetne akár csak egészen vázlatosan is szemlét tartani az egyes fejezetekbe sűrített gazdag anyag felett. Meg kell elégednünk azzal, hogy a munka gondolatmenetét főbb vonalaiban vázoljuk s rámutassunk azokra a részekre, melyek a történészt különösen érdeklik. A táplálkozás című fejezetben B. a primitívebb formáktól a fejlettebbek felé haladva, sorra bemutatja a gyüjtögető életmód emlékeit, a nyers táplálék feldolgozási és eltartási módjait, a sütés-főzést, ételeket-italokat s az evéssel kapcsolatos szerszámokat. De már előljáróban megtudjuk, hogy e részben a rendelkezésre álló gyüjtött és leírt tárgyi anyag még nagyon is hiányos s ezért „a magyarság táplálkozásának képét tudományosan megrajzolni ma még lehetetlen". A végső mérlegelés során annyi mégis kitűnik, hogy idevágó szerszámaink nagy része középeurópai hagyaték s — amint az a nyelvészet eredményeinek körültekintő értékesítéséből adódik — leginkább német, a kezdetlegesebbje szláv közvetítéssel jutott el hozzánk.

Közelebbről érdekli a történészt az építkezést tárgyaló fejezet, — az ősi elemek t. i. itt, meg a gazdálkodás terén maradtak meg legháborítatlanabbul, — melybe beolvasztva találjuk a településről szóló részt is. Nem B. hibája, ha a településformákra alig jutott több 10 lapnál. Elmaradott településtörténeti irodalmunkat terheli a mulasztás, ha még csak tapogatózva beszélhetünk csoportos és soros, vagy utcás faluról, csoportos és kerített (zárt) udvarról s ezek eredetéről és többet csupán a tanyarendszerről tudunk mondani. Még a házról szóló ismereteink is sok kívánni valót hagynak hátra. B., a kérdés legjobb ismerője, úgy véli, hogy paraszthá zaink belső tagozódásuk szerint a főbb európai típusokba illeszkednek be, de a magyar és idegenből átvett elemeket ma még nem tudjuk kellőképen különválasztani rajtuk. Ha a kezdetleges hajlékokból kiindulva, apróra megtekintjük a ház építését, egyes részeit és belső tagolódását (utóbbit élesen elkülönítve a külső formától, melyre a nemzeti jelleg jobban

rányomja bélyegét), két (keleti és déli) tűzhelyes, két (nyugati és északi) kemencés és egy kevert (középmagyar) hazai háztípust különböztethetünk meg. Ezt a felosztást a tűzhelyből kiinduló alapos fejtegetés során szűri le a szerző; érdekes lett volna itt állást foglalni Schier említett nagy munkájával szemben, mely a felvidéki háztípusokat ősi soron az észak- és keleteurópai (beleértve az Alpokat) kultúrkörbe illeszti be. Tanulságos megállapítás még, hogy az ősi egysejtű, tűzhelyes magyar hajlék alkotó elemei közt a nyelvészet tanusága szerint sok a szláv elem, míg a német kölcsönhatások már a magasabb műveltségszinthez tartoznak. A magaskultúra javainak alászállására azonban a bútorzat a legjobb példa. Éppen ezért V. nagy gondot fordít az egyes bútordarabok történeti alakulására, a leszivárgás menetének rajzára, de emellett nem feledkezik meg a kezdetleges bútorokról sem s részletesen leírja, hogy mikép emelkedtek fel ezek a földről, mintegy párhuzamosan a házi élet szintjének emelkedésével.

Ami ehhez az élethez, a háztartáshoz tartozott, azt ősi soron mind a maga keze munkájával teremtette elő a nép fia. Épp ezért a mesterkedésben a házi munka őrizte meg a legrégibb hagyományokat, míg a kézművesek tevékenysége néprajzi szempontból csak másodsorban jöhet számításba. Ha B. kitűnő vezetése alatt, a nyersanyagból kiindulva, szemügyre vesszük az egyes iparágakat, kiderül, hogy a szövés-fonás, agyagművesség, tülökmunka stb. népünknek régi mestersége, de igazán otthon a fa- és bőrmunkában érezte magát, aminek a formagazdagság a legbeszédesebb bizonysága.

Míg a mesterkedést illetőleg előmunkálatok hiányában puszta leírásnál többről az esetek legnagyobb részében nem lehetett szó, sőt az is hézagos, már a viselet dolgában a megfigyelés gazdagsága szélesebbkörű problématűzést engedett meg. Az ünnepi, díszes népviselet régóta felkelti a közönség érdeklődését s a laikus könnyen hajlandó arra, hogy a mai viseleteket túlbecsülvén, ősinek tekintse. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy a nép körében ma már legnagyobbrészt az úri osztály levetett ruhadarabjaival találkozunk. Ha népünk magakészítette, ősi viseletét keressük, — s a Nyugattal szemben itt is szerencsénk, hogy ennek félreesőbb vidékeken, nem egyszer nemzetiségeink körében, máig van nyoma — a jobbágy és kurtanemes viseletét kell visszafelé nyomoznunk, amíg azt a tárgyi emlékek és leírások engedik. Ezért Gy., akit a historikus egyébként is nagyon előnyösen ismer korábbi munkáiból, sűrűn felhasznál történeti forrásokat is, amikor anyag, szabás, típus szerint szedi rendbe változatos népi ruhadarabjainkat. Ami közülük ősi, bolgár-török eredetű nevet visel s Dél-Oroszország felé utal, míg Nyugat és Dél felé alig fedezhető fel kapcsolat. Ismeretük rendkívül fontos azért, mert tárgyi műveltségünk legsajátosabb elemei közül valók s a legjobban tükrözik népünk egyéniségét.

Ugyancsak Gy. tollából ered a gazdálkodás nagy fejezete, mely közel 300 lapon a II. kötet gerincét alkotja. Külön fel kell

rá hívni a figyelmet, mert a sablonos néprajzi ábrázolásokban rendszerint csak házról, viseletről és népművészetről esik szó, holott a gazdálkodás igen ősi elemeket őriz. Ilyeneket bőven tár fel nekünk Gy. gazdag irodalmi adatokon felépített s a históriai vonatkozásokat mindenkor kiemelő, élvezetes előadása, amint sorra felvonultatja előttünk a gyüjtögetés (beleértve a méhészkedést), vadászat, halászat, állattartás, földművelés, azután a teherhordás és közlekedés eszközeit és eljárásait. Mindezt lehetetlen itt még főbb vonásaiban is bemutatnunk ; a gazdaságtörténésznek úgyis tüzetesen meg kell ismerkednie nemcsak az ügyes összefoglalásokkal, de a fejezetekben foglalt gazdag anyag egészével. Ki kell azonban emelnünk a tősgyökeres népi szakkifejezések tömegét, amely éppen ebben a fejezetben a legnagyobb. Valóban nagy érdeklődéssel várjuk a negyedik kötethez igért névmutatót, amely a történésznek is nagy hasznára lesz. Egyébként a rendelkezésre álló anyag mennyisége és értéke itt sem egyforma : míg a szőlőművelés tekintetében pl. meg kell elégednünk vázlatos leírással, addig a halászat terén, hála Herman, Munkácsi és Jankó előmunkálatainak, messzemenő következtetések vonhatók le.

Ami népi díszítőművészetünket illeti, anyagban itt sem volna hiány, csak ennek értéke hagy hátra kívánnivalót. Ugyanazzal a jelenséggel találkozunk itt, akár a viselet terén : a közönség figyelmét az újabb keletű, cifra holmi, mint : hímzés, csipke, kerámia köti le, míg népművészetünk igazi ősi, anyagukban, technikájukban, formájukban és díszítményükben harmonikus darabjai — mint a porszarúk, bőrmunkák, székely festékesek (szőnyeg) és kapuk — meg nem érdemelt mellőzésben részesülnek. Ezért, meg a helyszűke miatt is, V. — nagyon helyesen — a kéreg-, csont-, szarú-, lószőr- és bőrmunka, szőttes, hímvarrás, csipke, „tojáshímzés", fafaragás, cserépmunka és bábosság részletes bemutatása helyett összehasonlító vizsgálódásokkal igyekszik egyengetni a tudományosabb szemlélet útját. Ezen a téren még sok a tennivaló, hiszen ma még az ősi, keleti formakincset nem tudjuk határozottan elkülöníteni az itt talált, vagy később átvett elemektől.

Az utolsó fejezet, V.-nek a hagyomány tárgyairól szóló összefoglalása, melyből itt csak játékműveltségünk fejlettségét emeljük ki, már a szellemi néprajz nagy érdeklődéssel várt köteteihez vezet át bennünket. Igen nagy területet jártunk be a Tárgyi Néprajznak ízes-zamatos magyarsággal megírt, pompás képekkel tarkított közel 900 lapján és csodálatosan gazdag az az ismeretanyag, amit belőle meríthetünk. A népi hagyaték megismerésén, megbecsülésén és szeretetén kívül azonban még egyre megtanít bennünket a két szép kötet : arra, hogy még korántsem állhatunk meg ennél a nagy munkával elért összefoglalásnál. Amint Czakó E. magvas ajánlása szerényen mondja : „Amit a Magyarság Néprajza nyujt, az nem lezárás, hanem indítás és pedig a magyar csodaszarvas jelképi eszményének megfelelő értelemben : vissza-

tekint ugyan minden lépésnél, de mégis előre vezet az élet és a verőfény felé". Valóban, B., Gy. és V. nagy műve további munkára buzdít. Mert hol vagyunk még attól, hogy a magyarság tárgyi hagyatékának egész gyökérhálózatát magunk előtt lássuk, vagy hogy azok földrajzi elterjedését a német földön máris nagy eredményeket elért kartográfiai módszer alapján[1] a legapróbb részletekig meghatározhassuk? Ma még az ország legkülönbözőbb részeiről kell egy-egy példát összehordanunk néprajzunk épületéhez s népcsoportokat is csak hozzávetőleg tudunk megjelölni, nemhogy tüzetes, mindenre kiterjedő néprajzi jellemzésükre vállalkozhatnánk. Nem segíthet itt más, csak vállvetett, önfeláldozó gyüjtőmunka. Egy egész világ van itt letűnőben s szinte napról-napra semmivé lesz a nép ősi, szent kincseinek egy-egy darabja. Igaz, eddig is csak el-eltűnt a felülről rátelepedő elemek nyomása alatt a kollektív népi egyéniség egy-egy terméke, de mindez nem is fogható ahhoz a pusztításhoz, amit a technika és korlátlan közlekedés mai világában a selejtes városi kultúrjavak tesznek a népi hagyatékban. Tegyük bármennyire is a magunkévá Naumann fanyarul józan álláspontját, mondjuk is ki vele együtt, hogy a népi javak tűnésén panaszkodni a „romantikus", idejétmult szemlélet velejárója, hiszen csak a felső réteg termel s ő tehet róla, ha a népnek ezúttal csak az áruházak salakját tudja átadni, — mindez nem segít rajtunk, akik még számos ősi hagyatékot menthetünk meg a biztos elsüllyedéstől. Panaszkodni valóban nem helyes, cselekedni kell itt, menteni, ami még menthető. B., Gy. és V. nagy műve már megvetette a magyar néprajz jövendő épületének alapját, kijelölte a végzendő munka útját s ez mulhatatlan érdeme.

Wellmann Imre.

Rauscher, Rudolf: O žilinském právu magdeburském německým jazykem sepsaném z roku 1378. (Zsolna 1378-i németnyelvű magdeburgi joga.) Das Silleiner Rechtsbuch aus d. J. 1378. (Rozšířený otisk z předmluvy „Knihy Žilinské" vydané profesorem Dr. Václavem Chaloupeckým ve Slovenském Archivu svazek I.) V. Bratislavě 1933. 8°. LXIX l.

Fr. Hrubý és V. Chaloupecký professzorok a morva országos levéltárban, J. Beck irodalmi hagyatékában megtalálták Zsolna városának 1378-ban kelt német nyelvű jogkönyvét. Beck annak idején nyilvánosságra is hozta felfedezését, de a jogkönyvnek azóta ismét nyoma veszett. Chaloupecký most egy 1473-ban kelt, ugyanazon kódexben található *cseh* fordítását tette közzé a Slovenský Archív első köteteként. R., ehhez a kiadáshoz írt előszavában — melynek különlenyomata az ismertetendő dolgozat — az eredeti, német szövegű jogkönyv forrásait kutatja.

[1] Erre nézve s egyébként is a néprajz és településtörténet összefüggéseire igen tanulságos: Helbok, A.: Siedelungsgeschichte und Volkskunde (Dresden, 1928). Megemlítendő itt az „Atlas der deutschen Volkskunde" c. hatalmas német vállalkozás is.

Tanulmányában közli az eredeti német szöveg artikuluscímeit, valamint a jogkönyv forrásaiként szereplő jogkönyvek és az említett cseh fordítás artikuluscímeit, amihez a radnai jogkönyv teljes szövegű kiadása csatlakozik, ugyancsak forrásaira való utalásokkal. Megállapításainak lényegét cseh és német nyelven ismerteti. A német összefoglalás, érdemi részében, a csehnek a fordítása, de míg belőle egyfelől oly részek hiányoznak, melyek a cseh szövegben megvannak, másfelől oly bekezdéseket is tartalmaz, amelyek viszont a cseh szövegből maradtak ki. A csak németül közölt szakaszok fogalmazása feltűnően óvatos. Az irodalmi utalások újra való lenyomásának mellőzése érezhető hiánya e résznek, amit Conrad Borchling is helytelenített kritikájában (Zeitschrift der Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch. 1934. Germ. Abt. 351. l.).

A zsolnai jogkönyv előszavának első sora útbaigazítást adott R.-nek a forráskutatásban: „*Hie hebt sich an der kunig puch vnd marburgychz recht. Amen.*" Eszerint a jogkönyv a Sachsenspiegel és a magdeburgi jog kompilációja. Ezzel azonban csak két jogkönyvcsaládot jelölt meg. Cikkelyenként mutatja ki R., hogy az előszó a szász Weichbildchronik (Cronica de tempore creationis mundi) szövegével azonos; az érdemi rész pedig — a fennmaradt jogkönyvek közül — egyrészt a Sachsenspiegel, ennek krakói extravagansai és a Weichbildrecht, másrészt a magdeburgi jogkönyvcsaládhoz tartozó 1261. és 1295.-i breslaui és az 1304. évi görlitzi jogkönyvek artikulusaiból tevődik össze, amelyekhez Magdeburg anyaváros, mint fellebbviteli fórum szentenciái csatlakoznak. Tekintettel arra, hogy a magdeburgi jogok és a Sachsenspiegel kereszteződéséből származott jogkönyvek egymástól nem annyira tartalmilag, mint inkább elrendezésükben különböznek, R. sorrendi szempontból is vizsgálja a zsolnai jogkönyvet és úgy találja, hogy Neumarkt jogkönyvével áll a legközelebbi rokonságban.

A továbbiakban R. a zsolnai jogkönyv mintáját keresi. Abból indul ki, hogy 1379-ben Zsolna városának a tescheni jog használata eltiltatott (Fejér IX./7. 619.), tehát előzőleg a tescheni pozitív jogot tekintette ius particularejának. Komoly kritikai nehézséget jelent azonban R. számára az a tény, hogy a tescheni jogkönyv ma már fel nem lelhető. Ezért, álláspontja fedezésére, anyagi jogi és külső jogforrási mozzanatokat használ fel. Rámutat arra, hogy a sziléziai városok, így Teschen is, eredetileg flamand jogot recipiáltak. Teschen azonban 1374-ben a magdeburgi jogcsaládhoz csatlakozott, fellebbviteli fórumaként Breslaut ismerve el. Ezt a tényt R. a zsolnai jogkönyv szempontjából rendkívül jelentősnek tekinti, mert e tény a zsolnai jogkönyv dátumát, tehát Zsolna részéről a magdeburgi jog kifejezett recepcióját, csak négy évvel előzi meg. „Talán nem lenne túlmerész dolog azt állítani" — mondja —, hogy Zsolna érdeklődött anyavárosánál jogrendszerének változása felől és talán éppen erre való tekintettel másolták le számára a tescheni jogkönyvet. Határozottan

nyomósabb okfejtéssel mutat rá tételének valószínűségére, amikor a breslaui jogkönyv, a krakói extravagansok hatásából és a harmadjog intézményéből kívánja a zsolnai jogkönyv tescheni eredetét levezetni. Első vonatkozásban, egy-egy artikulusban kimutatja a breslaui hatást és rámutat arra, hogy Teschen Breslaut ismerte el anyavárosául, amivel magyarázatot nyer e hatás. Másrészt, a Sachsenspiegel ú. n. krakói extravagansainak a zsolnai jogkönyvben való előfordulása szinte bizonyossá teszi ennek sziléziai eredetét, mert hiszen a krakói extravagansok éppen a sziléziai jogvidék jogkönyveinek jellemzői. Végül nyomatékosan kiemeli a harmadjog (Drittelrecht = a ius vidualenak a férji substantia egyharmadára való korlátozása) előfordulását a zsolnai jogkönyvben, pedig a harmadjog R. szerint tipikus sziléziai jogintézmény, a flamand és cseh-morva jog összehatásának eredője. Ha ez utóbbi állításával szemben rá is kell mutatnunk arra, hogy a harmadjog Európa egyéb vidékein is előfordul, — legyen elég csak E. Meijers „Le droit ligurien de succession" (Haarlem 1928.) c. művére hivatkozni, aki ismert elméletét nagyrészt a helyenként feltünedező harmadjogra építi — azt el kell ismerni, hogy igen ritka jelenség, mely valóban nyomós érvként hat. R.-nek, a zsolnai jogkönyv tescheni eredetének bizonyítására irányuló okfejtése, a maga összességében, pedig egyenesen meggyőző.

A zsolnai jogkönyvben, egy egységes szakasz keretében, radnai eredetű artikulusokat találunk. Ezt R. igen meggyőzően mutatja ki: teljes szövegben leközli Radna eddig ismeretlen jogkönyvét s a zsolnai jogkönyv megfelelő artikulusainál (415—427) csak a radnai jogkönyv vonatkozó artikulusszámát idézi. A radnai jogkönyv, amely szintén a zsolnai jogkönyv kódexében foglal helyet, de ettől függetlenül, „chvnig Stephan", R. szerint V. István korában keletkezett. Forrásait R. az iglaui (Morvaország) és selmeci jogkönyvben látja. Arra vonatkozólag pedig, hogy miként kerültek a radnai cikkelyek a zsolnai jogkönyvbe, tetszetős megoldást nyujt. Rámutat arra, hogy Zsolna nem volt bányaváros, míg Radna igen. Korpona bányaváros volt és Zsolnával kimutathatólag szoros jogi kapcsolatot tartott fenn. „Talán" Korpona közvetítette a radnai jogot. Kár, hogy ezt a lehetőséget már a következő sorban bizonyosságnak veszi s egyszerűen korponai jogról beszél. Pedig éppen ez a rész az egész könyv hasonlíthatatlanul leggyengébb pontja. Hogy miért kellett volna tizenhárom egészen általános jellegű, tehát bányavárost semmiképen sem praesupponáló büntetőjogi artikulus közvetítéséhez bányaváros, azt nem tudjuk megérteni.

Az elmondottak során nem terjeszkedtünk ki a „Kniha Žilinská" Chaloupecký által eszközölt kiadására. Ehhez képest értékelésünk is csak R. dolgozatára szorítkozik. R. tanulmánya, a zsolnai jogkönyv forrásainak kutatása, kiváló munka. Nemcsak az okfejtés alaposságára gondolunk, hanem a szerző tiszteletreméltó objektivitására is, amelyre sehol a legcsekélyebb tendenciózus beállítás sem vet árnyat és amely az alapul fekvő cseh-

nyelvű jogkönyvtől el mert tekinteni, minden mentegetődzés nélkül az eredeti német szöveget téve vizsgálata tárgyává.

Bármennyire is csak R. írására kívántunk szorítkozni, nem tekinthetünk el annak vizsgálatától, hogy a kutatásai alapjául szolgáló jogkönyvnek van-e egyáltalában jogtörténeti jelentősége. A zsolnai jogkönyv 427. artikulusában ezt olvassuk: „Hy endet sych das landrecht ... Anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo octavo finitus est liber iste proxima sabbato post festum vndeviginti milia (helyesen: undecim milium) virginum: tehát 1378 október 23-án. Zsolna városának testimonialis levele (Fejér i. h.) pedig, amelyben Zsolna, arra való hivatkozással, hogy a király a tescheni jog recepciójától eltiltotta, Korpona jogát recipiálja, 1379 március 8-án kelt. A két dátum között tehát négy és fél hónapi időköz van. Ha már most tekintetbe vesszük egyfelől azt, hogy az 1378 okt. 23-i explicitet követőleg még 63 artikulust írt le a másoló („Nu heben sich an dy lehenrecht" !), másrészt pedig végiggondoljuk azt az eljárást, mely az 1379. március 8-i oklevéllel végződött (a városi tanács jóváhagyta a jogkönyvet, a királyhoz terjeszti fel jóváhagyásra, a király felülvizsgálja, elutasítja, visszaküldi, Zsolna új anyavárost választ, kérését Korpona elé terjeszti, Korpona dönt és erről Zsolnát értesíti, Zsolna kiállítja az oklevelet), akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a zsolnai jogkönyv semmiképen sem lehetett hatályban. R. erre nem gondol. Ő csupán a tescheni jog eltiltásában lát nehézséget, ennek megodását azonban megtalálni véli a tescheni és „korponai" jogszabályok egyesülésében. „Talán lehetséges lenne e jogszabályok egyesüléséből megmagyarázni, hogy miért nem veszített jelentőségéből a zsolnai jogkönyv, amikor Zsolnának megtiltatott, hogy Teschenhez forduljon instrukcióért." Eltekintve attól, hogy itt — mint láttuk — nem eltiltásról, hanem a megerősítés megtagadásáról van szó, rá kell mutatnunk egyrészt annak a valószínűtlenségére, hogy a király csak az 1—414. és 428—480. artikulusokban foglalt tescheni jogszabályoktól tagadta volna meg a megerősítést, míg a közbenső 13 „korponaitól" nem, másrészt pedig arra a tényre, hogy a zsolnai jogkönyv 13 „korponai" eredetű artikulusa kizárólag büntetőjogi részletkérdésekkel foglalkozik s így semmiképen sem alkalmas arra, hogy jogkönyv szerepét töltse be. De hiszen világosan beszél a már többször idézett oklevél: „Ideo nos ... tota universitas Civium ... in Zelina leges ... Civitatis Korpona iustas ... esse recognovimus, ad easdem nos et nostram Civitatem ... in requisitione Juris et Justitiae confederationem constringimus. (Fejér IX./7. 619.): tehát Zsolna 1379-ben Korponát ismeri el anyavárosául, jogát recipiálja. Ha a zsolnai jogkönyv valóban alkalmazásban lett volna, azt magával a jogkönyvvel lehetne bizonyítani. A 71*a*.—104. fólión u. i. Zsolna város bíróságának szentenciái találhatók 1561-ig terjedőleg. Ki kellene mutatni, hogy e szentenciák a zsolnai jogkönyv tételes bázisán nyugszanak.

Murarik Antal.

Pehm József : Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. (A veszprémi egyházmegye multjából. 2. sz.) Zalaegerszeg. 1934. 8°, 496 l.

Padányi Biró Márton veszprémi püspök alakja eddig inkább protestáns egyháztörténelmi művekben szerepelt. Katolikus munkákban, ha egyáltalán foglalkoztak vele, csak igen szerény, szinte eldugott, majdnem szégyelt hely jutott neki. Érthető, hogy a protestáns írók Biró püspök portréjában azokat a vonásokat domborították ki, amelyek őket közelebbről érdekelték és saját forrásaik alapján csak azokat az eseményeket mondották el, amelyeknek a „malleus haereticorum" részéről ők voltak a szenvedő alanyai.

Katolikus oldalról a teljes Biró-portré megfestésére, annak megfejtésére, hogy milyen lehetett befelé, saját egyházához, papjaihoz, híveihez való viszonya, eddig alig történt kísérlet. Ami történt, az, Hornig kiadványát leszámítva, amely Biró naplóját publikálja, nem egyháztörténelmi munkában található, hanem Szekfű Gyula Magyar Történetének VI. kötetében. A veszprémi püspöki levéltárnak éppen Biró kormányzatának idejéből származó hatalmas anyagán keresztül eddig még nem szólalt meg a püspök.

P. monográfiájával végre pótolta a katolikus egyháztörténetírásnak ezt a mulasztását. Előttünk áll most ennek a mongol koponyájú, ősi kisnemes, apai részről kálvinista ivadék egyházfőnek a teljes alakja, aki barokkos fényű, pazar udvart tart, amiben még arisztokrata püspöktársait, pl. Csáky Imre bíborost is felülmúlja, de — s ez nem puszta külsőség nála — még sarkantyús csizmában, lovon jár, a parókás, símaképű barokk világban még bajúszt hord, s ha a canonica visitatiókor fényes hintaja elakad a feneketlen sártengerben, leszáll és átgázol a sáron, de a kijelölt időnél mégsem érkezik később a vizitálandó parókiára, ahol bizony sokszor várják félelemtől dobogó szívvel nemcsak a protestánsok, hanem saját papjai is. Feltétlen dinasztikus hűsége mellett sem sütkérezik a bécsi udvar fényében, mert itthon tartja a hazai rög és ezen vívja szenvedélyes, nagy csatáit.

A feudális és állami erőkészlet teljes felhasználásával térít a protestánsok között, a meggyőzés és lélekrehatás sok szép példája mellett nem egyszer kétségtelenül nemcsak ma, hanem már akkor is anakronisztikusan ható eszközökkel és módszerrel. Elfoglal 19, visszafoglal 44 és lerombol 18 protestáns templomot és imaházat. 40 helyen szűnik meg alatta az ő egyházmegyéjében a protestánsok szabad vallásgyakorlata. Viszont visszaállít 39 plébániát, 48-at pedig maga alapít, ami a mai veszprémi plébániáknak több mint egyharmadát teszi ki. Épít és építtet 93 új kat. templomot és kápolnát, 112-őt pedig helyreállít. Erre a célra a természetbeni szolgáltatások mellett csak készpénzben több mint 240,000 frt-ot áldoz. Összesen 129 papot nevel és küld ki 5 politikai megyére kiterjedő dioecesisébe, de híveinek fáradhatatlan, első lelkipásztora tulajdonképen ő maga marad még püspök korában

is, ami nála annál természetesebb, mert a hierarchiai fokozatok mindegyikét végigjárta és kiismerte. Vizitációs útjain naponta néha 4—5 prédikációt is mond, ma is élő jámbor társulatokat alapít, egyházi énekeket szerkeszt és maga tanítja meg rájuk a híveket. Zamatos magyarságú szóval és írással épít befelé és támad kifelé.

Sokat támadott Enchiridionja volt ennek a harcos embernek az írásba foglalt programmja. Még „intra muros" sem talált osztatlan tetszésre még a maga korában sem, ámbár nincs kétség benne, hogy egy századdal korábban sem elvei, sem hangja akkora visszhangot nem keltettek volna, mert a XVII. század az Enchiridionnál sokkal vaskosabb fegyvereket is természeteseknek és megengedhetőknek talált a hitvitákban. P. munkájából látjuk azonban, hogy Biró nemcsak a protestánsok felé volt a kíméletlenségig hajthatatlan, hanem meggyőződése és tervei érvényesítésében gyakran befelé is. Állandóan harcban áll székvárosával, káptalanával, a megyéjebeli szerzetesekkel. 1749-ben Somogyban és Zalában via facti, hajdúkkal vereti ki a zágrábi horvát papokat, akik a török világ zavaraiban beszüremkedtek az ősi veszprémi egyházmegye plébániáira. Váratlanul jelenik meg egy-egy templomban, beül a hívek közé, meghallgatja a prédikációt, de ha nem nyeri meg tetszését, azonmód leparancsolja a szónokot a szószékről és maga hirdeti az Isten igéjét.

Nem illett egészen bele a maga korába: ez volt már a kortársak, barát és ellenség felfogása erről az acélkeménységű főpapról, aki lehet előttünk szimpatikus vagy antipatikus, de akiről el kell ismernünk, hogy a maga nemében egész ember és nagy egyéniség volt. Most látjuk, hogy a zágrábi püspökkel folytatott évtizedes harcai még Trianonra is kihatottak. Amit visszaperelt és visszafoglalt tőle egyházmegyéje számára, az magyarrá lett, pedig ha zágrábi jurisdictio alatt marad, ma kétségtelenül horvát lenne. Természetesen anakronizmus lenne, ha Bíróban modern értelemben vett nemzetiségi politikust keresnénk. Ő itt is elsősorban a maga főpapi jussát követelte, de az bizonyos, hogy hajthatatlanságával a mi számunkra mentett meg nem megvetendő területeket az ország testéből. Így áll előttünk „az alkotó férfi csatamunkája, amelyben lehettek és voltak is hibák, de amelytől mindamellett csodálatunkat elfogultság nélkül meg nem tagadhatjuk." (102. l.)

P. az igazság őszinte keresésével írta meg nagyszabású monográfiáját. Nem szépít, nem menteget, nem töröl és nem értékel át egyetlen vonást sem abból a képből, amely Bíróról eddig tudatunkban volt, csak hozzátesz új vonásokat, amelyek után eddig senki sem kutatott, de amelyek a püspök egyéniségéhez és annak megértéséhez hozzátartoznak. Hősével szinte együtt él. Maga adja meg annak a disztanciának a mértékét, amelyet mégis vele szemben elfoglal: „Igyekeztünk a nagy Janssen elvét követni: Die Quellen sprechen zu lassen. Hogy az író mégsem vonta meg magát teljesen az anyag mögött, az természetes." (12. l.)

Nyelve alakítóerején megérződik a gyakorlott szépíró. Még Biró végeláthatatlan pereskedéseit is élvezetes olvasmánnyá tudja tenni. De nem is iparkodik ellenállni a belső ösztönnek, hogy mindazt el ne mondja, amit Bíróról, a többi személyekről, eseményekről, helyekről tud. Az epizódoknak és anekdotáknak ez a novellaszerű kiszélesítése a stílus minden élénksége mellett is zavarólag hat az olvasóra, mert elvonja a figyelmet a tárgyalás fővonalától. Ugyancsak szívesen vettük volna, ha a szerkesztésben is szigorúbb lett volna önmagával szemben. Megértjük és helyeseljük, hogy az olyan összetett és sokoldalú életet, mint amilyen Biró püspöké volt, nem mondja el kronológikus monotonsággal, hanem iparkodik anyagát bizonyos eszmék szerint csoportosítani. És itt elismeréssel kell szólnunk P. jó szeméről, amely igen sok érdekes részletproblémát fedez fel Biró egyéniségében és munkásságában. De ebben talán túlságba is megy. Könyvének vannak fejezetei, amelyek szorosan egymásmellé tartoznának, magától értetődően nemcsak nyomdatechnikailag, hanem szerkezetileg is. Az előszóban pl. (12. l.) megemlíti röviden, hogy Bíróval eddig Hornigon kívül csak egy-két cikk foglalkozott, sokkal később azután (367. skk. l.) ennek a kérdésnek újra egy egész fejezetet szentel. Összehasonlítja Birót Forgách Ferenccel (315. l.). Ugyanitt lett volna szerintünk helye a Biró és Pázmány c. fejezetnek. A példákat még szaporítani lehetne. Általában is veszedelmes dolog, egy egyéniségben külön választva tárgyalni az embert, a püspököt, főispánt, írót, szónokot, mecénást stb., mert az egyes apró fejezetek közt az összeköttetést nagyon nehéz megteremteni. A részjellemvonások elszigetelten fognak egymás mellett állani és azonfelül szinte elkerülhetetlen nemcsak a szinoním szavak és mondatok. hanem egész gondolatsorok ismétlődése is. Az eredmény az összkép szétesése lesz.

Megértjük azonban, hogy P. semmit sem akart elhagyni sok fáradsággal összegyüjtött anyagából. Mert csak nagy elismeréssel szólhatunk arról a rengeteg, bizonyára hosszú évekre kiterjedő munkáról, amelyet művébe fektetett. Jegyzetei mutatják, hogy nem puszta tudományos dísz a munkája elején forrásként megjelölt 45 kisebb-nagyobb levéltár. A legtöbbjéből, elsősorban a Pfeiffer János levéltáros által nagy önfeláldozással rendezett veszprémi püspöki levéltárból bőségesen merített. Irodalmi apparátusában a protestáns irodalomra is tekintettel volt. Munkájának, melynek használatát részletes név- és helységmutató könnyíti meg, éppen a becsületes, mindenre kiterjedő anyaggyüjtés és a róla tudományos kifogástalansággal való számotadás marad a főelőnye. **Hermann Egyed.**

Schünemann, Konrad: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. XLVII. (1933) 13—56. l.

A szerző a magyar történelem német vonatkozásainak érdemes és rendkívül szorgalmas kutatója. Két nagyobb munkája, amelyekről annakidején folyóiratunk is megemlékezett, továbbá

számtalan tanulmánya általánosan ismertté tették nevét és még azok elismerését is kivívták számára, akik akár felfogásával, akár eredményeivel nem érthetnek egyet. Kétségtelen ugyanis, hogy munkái mindenképen előmozdították a problémák tisztázását. Kevésbbé ismeretes már az a működése, amelyet mint a „Jahresberichte für deutsche Geschichte" referense fejt ki. Ennek köteteiben széleskörű nyelvismeretével egymaga méltatja a délkeleteurópai történetírás német vonatkozású magyar, román, horvát, szerb termékeit s e kritikákban, el kell ismernünk, mindenkor a legnagyobb tárgyilagosságot tanusítja. Mindezt szükségesnek véltük előrebocsátani, hogy az olvasó előtt megindokoljuk szokatlan eljárásunkat, amiért egy aránylag nem nagyterjedelmű, de eredményekben gazdag folyóirat-cikket beható megbeszélés tárgyává tettünk.

Sch. értekezésében arra az eredményre jut, hogy II. József uralkodását csak úgy lehet megérteni, ha ismerjük előzményeit, azt a fejlődést, amelyen 1765—80 között, azaz az államügyekkel való foglalkozásának kezdetétől trónrajutásáig keresztülment. Amikor trónralépett, egyénisége már kialakult. Ezt az alakulást, amely nem volt ment zökkenőktől, Mitrofanov, életrajzírói közül még a legjobb, figyelmen kívül hagyta, úgyhogy Sch. nyugodtan állíthajta: II. Józsefről minden tekintetben kielégítő munkával a történetirodalom nem rendelkezik. Ezt a megállapítást anélkül teszi, hogy Marczali munkájáról megemlékeznék, de ezt a munkát sem tekinthetjük olyannak, amely feleslegessé tehetné, hogy II. József uralkodását magyar szempontból is alapos vizsgálat alá vegyük.

Sch. tulajdonképen Mária Terézia korának a szakértője s figyelemreméltó megállapításokkal gazdagítja e korra vonatkozó ismereteinket. Magára az uralkodó személyére nézve tanulságos az a megfigyelése, hogy nem tekinthetjük uralkodásának 40 évét egységes egésznek. Az egyéniség színeződésével, amit Szekfű Gyula a Magyar Történet VI. kötetében igen szépen megrajzolt, nem foglalkozik, inkább az uralkodó aktivitását, munkateljesítményét vizsgálja s arra az eredményre jut, hogy Mária Terézia személyes részvétele az ügyek intézésében uralkodásának első felében sokkal jelentősebb, mint a másodikban. Ezzel magyarázza, hogy e kor intézkedéseiben ellenmondások akadnak. Az államtanácsot azért kellett 1760-ban felállítani, hogy vállalja az abszolutisztikus kormányzás mellett az uralkodóra nehezedő terheket, amiket Mária Terézia egyedül — ez természetes — nem viselhetett tovább. Az államtanács létesítése azonban nem jelentette azt — s Sch. eredményének helyes megvilágítása érdekében ezt hangsúlyoznunk kell —, hogy az uralkodó személye a belügyek intézéséből kikapcsolódott. Az államtanács mindenesetre nagy könnyebbségére volt. Azonban amikor az esetek többségében egyszerűen csak elfogadta az államtanács resolutiotervezetét, ez még nem jelentette azt, hogy a kérdéses ügyet nem tanulmányozta maga is át. Hogy ezt megtette, azt igen

sok esetben bizonyítják a hosszabbnál-hosszabb előterjesztéseken mindig nagy hozzáértést mutató széljegyzetei. Nagyon kell vigyáznunk, hogy Mária Terézia szerepét ne egyedül az iratok alapján ítéljük meg. A szóbeli tanácskozásoknak sokszor semmi nyomuk sem maradt fenn. Csak egy példára hivatkozunk : azokra a tanácskozásokra, amelyeket Mária Terézia a magyar úrbérrendezés kérdésében a magyar vezető férfiakkal folytatott. Hogy ezek a tanácskozások megtörténtek, azt tudjuk, hogy hogyan folytak le, arra csak következtethetünk. Egészen természetesnek látszik annak feltevése, hogy az uralkodó nemcsak írásban, hanem audienciákon is meghallgatta vezető államférfiait. Ezeken a beszélgetéseken olyan egyéniség, amilyen a királynő volt, feltétlenül hatott hivatalnokaira. Olyan erők működését is figyelembe kell vennünk, amelyeknek írásos nyomai nem maradtak fenn, ha nem akarjuk az egyoldalúság és elvakultság gúnyos vádját szabadítani a történetírás nyakába.

Tanulságos, amit Sch. a bécsi vezető államférfiak, az államtanács tagjainak gazdaságpolitikai állásfoglalásáról megállapít. A bécsi udvar gazdaságpolitikájának irányváltozásait elsősorban mindig Magyarország érezte. Sch. megállapítása szerint Mária Terézia korának gazdaságpolitikájában két felfogás küzdött egymással. Az egyik csak a német-cseh tartományok érdekét tartotta szem előtt s ezzel Magyarország gazdasági elnyomását célozta és eredményezte. A másik az egész birodalom — Magyarországot is beleértve — érdekét nézte, célja nem az volt, hogy Magyarországot kizsákmányolja, hanem hogy az egész birodalom gazdasági életének összhangját biztosítsa. Célkitűzésében Magyarország az egész birodalom gazdasági életében azt a szerepet kapta, amely a többi országhoz való viszonyából következett. Az első irányt, amelyet Sch. elítél, a kereskedelmi tanács — ezt már Eckhart Ferenc is megállapította — képviselte, tehát a gazdasági élet legfőbb hatósága, de volt híve az államtanácsban is : elsősorban gróf Blümegen, a cseh-morva szempontok sokszor erőszakos érvényesítője. Teljes uralomra ez az irány Sch. szerint csak rövid időre jutott, 1770 és 1772 között. 1772-ben Blümegent József, aki a második irány híve volt, eltávolította az államtanácsból. 1770 előtt pedig báró Borié, akinek kiválóságát Sch. ismételten hangsúlyozza, akadályozta meg a kereskedelmi tanács szűkkeblűségének az érvényesülését, amit Eckhart szintén megállapított már.

Borié idejében — Sch. helyesen állapítja meg, hogy a 60-as évek gazdaságpolitikájára Borié nyomta rá bélyegét — a bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországgal szemben nem volt rosszindulatú. Sch. Eckharttal szemben Pleidell Ambrusra hivatkozik, amikor hangsúlyozza, hogy Mária Terézia egész gazdaságpolitikája, nem számítva az említett 1770—72 közti időszakot, a magyar gazdasági élet fellendítését célozta. Borié idejében pedig egyenesen ipartámogató jellegű volt. Ezt a jellegét a 70-es években elvesztette ugyan, de nem azért, mert iránya Magyar-

ország ellen fordult, hanem mert ekkor már érvényesültek a gazdasági liberalizmus elvei, amelyek a gazdasági életben minden támogatást elleneztek. Sch.-nak abban igaza van, hogy Mária Terézia uralkodása a magyar gazdasági élet fellendítését célozta. Azt is helyesen állapítja meg, hogy Borié az iparosításra is törekedett. Azt azonban nem említi, hogy csak olyan iparágak, olyan gyárak létesítését tartotta megengedhetőnek, amelyekből hátrány a birodalom többi országaira nem származhatott. Borié távozása után (1770) csak ez az óvatosság maradt meg a bécsi udvar gazdaságpolitikájában: a többi ország gyáriparára káros gyárak felállítását Magyarországon minden módon meg kell akadályozni. Az iparfejlesztési törekvés, még olyan csonka formában is, ahogyan Boriénál jelentkezett, nem szerepel többé. Ezért már joggal vonható felelősségre a bécsi gazdaságpolitika. De Boriénak szemrehányást nem tehetünk, elfogultságot nem vethetünk szemére.

Nem szabad elfelejtenünk, amit politikusaink és történészeink igen gyakran figyelmen kívül hagytak, hogy Bécsben Magyarországot nem nézhették külön egységnek sem gazdasági, sem politikai, egyáltalában semmilyen tekintetben sem. Ezen a ponton van a különbség a magyar és a bécsi szemszög között. A magyar szemlélet sohasem tekintette Magyarországot egy nagyobb egység az egység többi részéhez alkalmazkodni köteles tagjának. Ennek a szemléletnek állami önállóságunk nagyon sokat, nyugodtan állíthatjuk: létét köszönheti. Távol áll tőlünk, hogy ezt a szemléletet elítéljük, bár nem tagadhatjuk, hogy túlzásai olykor nem váltak a nemzet hasznára. Nem eshetünk azonban abba a hibába, hogy a bécsi államférfiak működését is a magyar szemlélet alapján ítéljük meg vagy el. Ha Magyarországot önálló gazdasági egységnek tekintjük, a bécsi udvar vétkes mulasztást követett el, amikor megakadályozta a magyar gyáripar kifejlődését. De Bécsben nem tekintették Magyarországot külön gazdasági területnek, benne az egész birodalom egy részét látták csupán. Más kérdés azután, hogy ezzel a résszel szemben megtettek-e mindent, ami az egésznek nem volt kárára? Borié erre törekedett, ezt határozottan állíthatjuk. De sem előtte, sem utána nem találkozunk ezzel a törekvéssel. Megint más kérdés, hogy Magyarország iránti rosszakaratból maradtak-e el ezek a törekvések vagy pedig a gazdaságpolitika általános hibái következtében, amelyek a többi társországot is hasonló mértékben sujtották. Ezek lehetnek egyedül azok a szempontok, amelyek alapján a bécsi udvar gazdaságpolitikáját s általában egész magyar politikáját megértenünk és értékelnünk lehet és kell.

II. József gazdaságpolitikájában trónralépése előtt, de azután sem találunk Magyarországgal szemben rosszakaratot. Sch. megállapításai után világos József gazdaságpolitikájának kialakulása. A 60-as évek elején, amikor először vett részt az államtanács ülésein, még nem volt határozott állásfoglalása. A merkantilizmus virágkora a monarchiában a 60-as évekre esett,

József is merkantilista lett ebben az időben. Felfogása aztán lassan átalakult, helyesebben kibővült, főleg utazásai nyomán. Nem lett feltétlen híve egyik iránynak sem, mindegyikből átvette azt, amit a monarchia testére szabottnak talált. Mint minden törekvésében, gazdaságpolitikájában is állandóan az egységes birodalom lebegett szeme előtt.

Gazdaságpolitikáját, egész politikai elgondolását anyja életében nem tudta megvalósítani. Tragikuma már ezekben az években kezdődött. Állandóan harcolt a monarchia szervi hibái s a személyekben rejlő gyarlóságok ellen. Szomorú szemlélni, hogy a legtisztább jóakarat, az emberi élet mulandó, de mégis édes örömeinek teljes megtagadása, nem közepes tehetség minden energiája a hatalom legmagasabb polcán olyan eszközök birtokában, amelyek önmagukban is fél sikert jelentenek, mindez kudarcot szenved az emberi gyarlóság elleni küzdelemben. József már mint a trón várományosa megélte ennek a csalódásnak egy részét. De még mindig remélhetett, uralomrajutásától még mindig várhatott változást. Tragikuma a halál keserű poharában teljesedett be célját nem ért élete szomorú estéjén. Utána senki sem kezdte újra a lélekölő kísérletet. A monarchia még másfél századon át változatos napokat látott, de sorsa már meg volt pecsételve, amikor leglelkesebb hívét elhelyezték a Kaisergruft szürke koporsójába. **Ember Győző.**

Haumant, Emile: La formation de la Yougoslavie, XV—XXe siècle. Institut d'Etudes Slaves de l'Université de Paris, n°5. Paris, 1930. éd. Bossard. 8°. X+752 l.

Az új délszláv állam francianyelvű történetét egységes szemléletben H. írta meg elsőnek. Tárgyszerű aprólékossággal ugyan nem terjed ki a XV. század előtt levő korokra, de hetvenegy oldalas bevezetése ideológiailag azokat is felöleli. Az író a szlávok régi barátja. Rokonszenve először 1896-ban egy latin nyelven írt inkább publicisztikai természetű dolgozatban nyilatkozott meg.[1] Érzelmei a háború hozta változások nyomán csak fokozódtak. Jelen munkájával a párisi egyetem Szláv Intézetének E. Denisdíját érdemelte ki.

Déli szomszédaink történetének ez új és egységes fogalmazása bennünket közelről érdekel. Jelen beszámolónkban azonban csupán három szempontból vegyük vizsgálat alá: keressük 1. miként jelentkezik benne a jugoszláv eszme, 2. milyen értelmezést nyernek a magyar-délszláv kapcsolatok és 3. milyen a török-korszak felfogása. E három történetszemléleti síkon ugyanis, mint látni fogjuk, a jugoszlávizmus főbb kül- és belpolitikai tanításai megtalálhatók. A jugoszláv gondolat történeti begyökereztetése ugyanis a mai állameszme helyességét, a magyar-délszláv kapcsolatok értelmezése pedig az új királyság kisebbségi politikáját óhajtja igazolni. A török-jugoszláv érintkezések

[1] Quid detrimenti Slavi ceperint ex invasione Hungarorum, Paris, Colin.

felfogása viszont szépíteni akarja az európai kultúrával szemben vallott egykori nagyon is barbár délszláv magatartást.

1. Szerző a déli szlávok történeti eseményeit a jugoszláv gondolat köré csoportosítja. Egyéb közös történeti mozzanat hiányában a nyelv és szokás azonosságából indul ki. Ez a két kritérium számára egyúttal a nemzet fogalmat is helyettesíti. Így lesz koncepciójában a szerb, a horvát és a szlovén nép azonos néppé és így lesz számára történeti valósággá a jugoszláv egység attól a pillanattól kezdve, amikor e három nép a Balkánon föltűnik. A félsziget hátrányos földrajzi tagoltsága miatt azonban a jugoszláv nép csak későn ébred egységének tudatára, amikor idegen erők azt már szétbomlasztották. Az öntudat kialakulása után azonban az egység helyreállítása fokozatosan minden délszláv népnek politikai célkitűzésévé válik. E jugoszláv mentalitás útja a XV. századtól kezdve nyílegyenes vonalként jelentkezik. Ez az elbeszélés kerete. Szerző ezt az alábbi módon tölti ki.

A VII—VIII. századbeli jugoszlávok nagy területet népesítettek be. Ők lakták az egész Balkán-félszigetet, északon a Duna vonaláig, vagyis a cseh nép közeléig értek, keleten pedig a Balaton partjáig (30. l.). (Itt a cseh-délszláv folyosó történeti elhelyezése, amire szerző később is szorgosan visszatér.) Ez a nagytömegű jugoszláv nép csak az alkalmat várta öntudatának, majd utóbb államának megvalósítására (740. l.). Öntudata kialakítására az alkalmat a török szultánok európai beavatkozása adta, állami léte megvalósítására valót pedig a világháború szolgáltatta. Az egység tehát hosszú elnyomás és több évszázados kálvária után valósult újra meg. A mozgást a török birodalom roppant ereje indította meg. Elmosta a régi délszláv államok határvonalait, letörölte a térképről a kis politikai alakulatokat s az egyes jugoszláv népcsoportokat bensőséges érintkezésbe hozta egymással. Ez a mozgó tömeg a renaissance idején öntudatra ébredt s legelőbb Dalmáciában sajátságos jugoszláv szellemet alakított ki. Az új szellem kifejezésre jutott az epikai énekek ben is, amelyeket a XVI. és XVII. században a Duna és az Adria közt elterülő széles földsávon végesvégig egyformán énekeltek. A XVIII. században már annyira jutott a délszláv gondolat, hogy a katolikus vallású népcsoportban a nagy tömegeket is áthatotta (742. l.). Az illír, nagyhorvát és nagyszerb gondolat lényegében azonos, azaz jugoszláv lévén, a vonal a XIX. században is egyenes marad. A XX. század elején — s ezt az olvasó az eddigiek után meglepve veszi tudomásul — „a jugoszláv gondolat érik, de célja még homályos. A legmerészebb gondolkodók sem merik az egyesülés eszméjét fölvetni, hanem csupán föderalizmus-féléről álmodoznak. Mi szerbek akarunk maradni — írta Pribićević — és sem a horvátoktól, sem a szlovénektől nem kívánjuk, hogy nemzetiségüket föladják." Hasonló a helyzet a világháború alatt (686., 688—689. l.). Az egység gondolata azonban mégis megvalósul.

2. A sűrűbb magyar-délszláv kapcsolatok szerző szerint

Horvátország meghódítása idején, a XI. században kezdődtek.[1] A magyar állam délszláv politikája ekkor, valamint az egész középkoron keresztül imperialista jellegű volt, az új és legújabb korban pedig elnyomó irányzatot vett. Ez a magyar balkáni politika nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a meglévő jugoszláv egység felbomoljék és a korábban egységes nép ágakra szakadjon (39. l.). Ezt a gondolatmenetet szerző így bizonyítja.

A horvátok meghódítása a szuverénitás átruházása ellenére is hosszú ideig inkább csak névleges maradt. A magyar törekvések ezidőtájt inkább a Balkán-félsziget belseje felé irányultak. Így a keresztes háborúk ürügye alatt folytatott Árpád- és Anjoukori támadások főleg a szerb népet érték. A török hatalom visszahúzódása után azonban, tehát a XVIII—XIX. században, megkezdődik a horvátok kálváriája. A magyar elnyomás ellen már ekkor háborog a szláv óceán. Fiúme is csak hamis okiratszöveg révén kerülhet Budapest fennhatósága alá. (370. l.). Az elnyomás nemcsak politikai jellegű, hanem pénzügyi is. Horvátország jövedelmének a kiegyezésben biztosított és helyszínen fölhasználandó 45%-a évről-évre jelentékenyen csökken. Kiderül, hogy a magyarok a kikötött összeg harmadrészét rendszeresen „ellopják" (485. l.). A rossz magyar lelkiismeret többször is megnyilatkozik (629. l.). A horvátok pedig aktivitásba lépnek. (A szerző itt, 486. l-on oly pórias kifejezéseket használ, amelyek nem reprodukálhatók.)

A szerbekkel a Balkánon való középkori érintkezést az akadémiai stílussal keveset törődő szerző a bevezetésben alig hozza szóba. Figyelme majdnem kizárólag a világháborúban nyert területre, azaz Magyarország déli részére esik, a fennálló területi állapot igazolásául. Gondolatmenete ez : a délszláv történet összefüggő nyomai a Duna-medencében a magyarok megtelepedésével kezdődnek. A XI. századi oklevelek Csanádon orthodox monostorról tesznek említést. Ince pápa 1204-ben panaszkodik az ilyen kolostorok sokasága felől és megjegyzi, hogy a magyarok minden fáradsága kárbavész, mert a szerbeket lehetetlenség megtéríteni. Egyáltalán e középkori magyarországi szerb tömegből csupán a vezetők magyarosodtak el. De létszámuk így sem csökkent, sőt a folytonos déli bevándorlás révén növekedett. Olyannyira, „hogy a XIV. században Magyarország egész déli része átmeneti jelleget öltött, ahol a magyar elemet főleg a helyőrségek képviselték." A rigómezei csata után a szerbek magyar területre való tódulása méginkább fokozódik. Csak egy bevándorlóval, Brankovics-csal 80.000-en jönnek Magyarországba. Mátyás király uralkodásának négy esztendejében, 1480—1483-ban

[1] A magyar történetírás a „hódítás" kérdését, valamint annak szellemét végleg tisztázta. L. Deér J. : A magyar-horvát államközösség kezdetei, Budapest, 1931 ; hozzá Bajza József kiegészítését, Budapesti Szemle, 1932 május. Kár, hogy Deér dolgozata idegen nyelven nem jelent még meg.

200.000 szerb lépi át a magyar határt. E nagy bevándorlás nyomán Dél-Magyarország népességének többsége már a XV. században szerb. Szerb a 10.000 főnyi dunai flotta is, sőt az egész magyar hadsereg. A XVI. századra pedig nemcsak a déli rész szerbesedik el, hanem az egész magyar királyság fele. A Duna-Tisza köze ugyanekkor valóságos kis Raska (Szerbia), éppolyan Raska, mint a többi, csakhogy sokkal vadabb (150. l.), ahol tehát kulturális misszióra terep nyílik.

Szerző csodálkozik, hogy ez a Magyarországon tényleg meglévő nagy tömeg jámborságában még önálló állam alakítására sem tett kísérletet. Annál inkább csodálatosnak tartja ezt, mert szerinte a szerb rendkívül tehetséges és politikai érzékkel megáldott nép, amely a szóbanforgó korban az összes harcban lévő államokat (Erdélyt, Török Birodalmat, Ausztriát, Magyarországot) ténylegesen vezeti. De bárhogyan is álljon a dolog — írja —, a szerbeknek ekkor, 1690-ben már vajdájuk van, tehát egy a császáritól különálló hadseregük. A kezükben lévő hatalom is nagy: a szalánkeményi győzelem után, amikor az osztrákok XIV. Lajossal vannak elfoglalva, szinte egymagukban védelmezik Magyarországot (154. l.).

Ez a Magyarországon lakó nagy szláv tömeg szolgáltatja a császárnak a katonaságot. Mária Terézia idejében például a franciák ellen 25.000 embert állítottak ki, ugyanakkor viszont a királynőjükért valamennyien halni akaró magyarok csak 6000-t. A XVIII—XIX. század azonban a szerbek további magyarországi fejlődésének nem kedvezett. Rákóczi „hordái" Baranyában sok szerb falut elpusztítottak (155., 732. l.) s a magyarok is visszaszállingóztak a veszedelem idején elhagyott területekre. Így a szerb elem a XVIII. század végére hamarosan Budapest vonala alá szorult (480. l.). Az 1790 után meginduló „magyarisme" újabb súlyos csapásokat mért rájuk (321. s köv. l.) 350. s köv. l.). Visszaállították a vármegyét s azon keresztül erélyesen magyarosítottak (156. l.). Parasztjaik „megundorodva a svábától meg a magyartól", maguk is visszavonulóban voltak (94. l.). E változott helyzet következtében a XIX. század végére szerb többségüket rendre elvesztik: Pečuj (Pécs), Szegedin, Baja, Novi-Sad (Újvidék) (480. l.). „Összegezve, a magyarországi szerbek, akiket a veszély pillanatában behívtak az országba, a nagy részben saját vérükkel kivívott győzelem másnapján arra ébredtek, hogy betolakodott és kiirtandó idegenként kezelik őket, nem ugyan fizikailag, mert azzal túlsokat veszítenének, hanem nemzeti szempontból." (157. l.)

Mindeme magyarosító törekvések ellenére az ország déli részében a délszlávok megmaradtak összefüggő tömbökben. A kormányrudat ekkor is a kisebbségben levő magyar elem tartotta kezében, de már a szerbség intellektuális rétege is jelentékeny volt. A XIX. század három legnagyobb délszláv költője, Radičević, Jaksić és Jovan-Jovanović, a „magyarországi Szerbiá-

ból" származtak.[1] Ilyen anyagi és erkölcsi helyzetben — gondolhatja az olvasó — valóban nagy igazságtalanságot szüntetett meg a világháború, amikor Nagy-Magyarország területéből a déli részt Szerbiának juttatta. Ha ugyanis Nagy-Magyarországnak ez a része néprajzilag szerb volt a középkorban, szerb a török korban és azután is napjainkig, miért ne legyen ma már politikailag is az? S ez a bekebelezett országrész annál jogosabban szerb birtok, mert rajta mindössze csak 467.654 magyar él, akiknek politikai súlya szétszórtságuk miatt jelentéktelen (v. ö. 737., 732., 728. l.), másrészt pedig ellensúlyozásul még ma is sok délszláv él idegen fennhatóság alatt, nevezetesen Csonka-Magyarországon, a „folyosó" területén, amely utóbbi csak védhetetlensége miatt nem jutott Szerbiának (732. l.). Sőt, látva e tényeket, azt mondhatjuk — persze mindig szerző beszél —, hogy „a délszlávok felszabadítása megcsonkítássá fajult" (738. l.).

3. A szerbek törökkori magatartása európai szempontból szerző minden szépítgetése ellenére is elég sajnálatos. A nemesség egy része ugyanis a szultán jövetelének hírére megfutamodott, másrésze pedig anyagi okok miatt pogány hitre tért s maga is pusztítója lett annak a kultúrközösségnek, amely felé előbb vonzódott. De lássuk a mentőakciót!

A változásnak a szerbek örültek, éspedig azért, mert így a magyarokon bosszút állhattak. Hogy tehát törökké lettek, ezért a tényért Európa előtt a magyar imperializmus felelős. A török alatt sorsuk is jobbra fordult, mert saját despotáiktól is megszabadulhattak. Ezután már bégek, agák, sőt basák is lehettek. Az új urakat hamar meg is szokták, sőt idők multán „számukra a török név már nemcsak kiváltságokkal, hanem számos győzelem büszkeségével is kapcsolódott. S mivel a győzelmek érdemét maguknak tulajdonították, törökebb töröknek vélték magukat, mint Sztambul megvetett turcsákjai". A renegát jugoszlávok a pogányok legbiztosabb eszközei voltak. A XVII. és XVIII. században már annyi volt a balkáni renegát, hogy számban és erőben az igazi törököket majdnem fölülmulták. A kádi, a mufti meg a szerdár kivételével csaknem az összes magas állást ők töltötték be. Jugoszlávok voltak a fürge nyelvű költők, a határmenti pasalikok fejei, az volt a budai, a temesvári és a belgrádi basa, csakúgy mint összes tisztjeik és katonáik, egyszóval a birodalom igazi urai. Szinte az egész Török Birodalom az elszlávosodás veszedelmének volt kitéve (86. l.). Ez az európai kultúrközösség szempontjából ennyire „megbízható" szlávság szerző szerint „többé-kevésbbé" mégis „nemcsak Ausztriát, hanem Európát is megmentette a töröktől" (85—92., 151. l.).

[1] A leírt demográfiai viszonyok alapján H. nem átalja a magyarországi szerbek által is lakott területet egyszerűen „Serbie de Hongrie" fábólvaskarikájának nevezni. Különbséget tesz *hongrois* és *magyar* közt is. Előbbi jelentése nála egyszerűen magyar alattvaló, utóbbié pedig fajilag magyar. Hongrie az ő fogalmi rendszerében csupán földrajzi értelemmel bíró szó.

A magyar históriában járatos olvasó számára nem szükséges a felsorolt kijelentéseket helyreigazítani, hogy a szerb, a horvát és a szlovén népnek igen erősen kiforrt nemzeti egyénisége van, hogy a délszláv királyságnak semmiféle hagyományon nyugvó létjoga nincs stb. H. állításainak téves volta túlságosan is szembeszökő. Inkább arra törekszünk, hogy magyarázatát adjuk e kétségbeejtő és a francia történetírásra egyáltalán nem hízelgő tákolmány létrejöttének. Szerző tudja, hogy Jugoszláviában szerb, horvát, szlovén, dalmát és macedóniai *compartiment* van. Tudja és előre bejelenti (XI. l.), hogy e mozaik nem alkalmas egységes történetszemléletre, hogy a tények közt „lehetetlen helytálló szinkronizmust" felállítani. Megállapítja azt is, hogy Jugoszláviának nincs földrajzi egysége (2. l.), hogy ez a királyság túlságosan „törékeny" (739. l.), „védhetetlen" (738. l.) s hogy mindez az „ország létalapja és tartóssága" szempontjából figyelemreméltó. Azaz szerző látja mindazokat a mozzanatokat, amelyekre munkája koncepcióját építenie kellene. Miért cselekszik mégis másképen? Tisztán politikai okokból: a szlávság a német törekvések ellen a legjobb gát, Franciaország természetes szövetségese, tehát minden módon erősítendő. Azaz történetírói nyelven szólva szerző megbízhatatlan munkás, aki az olvasót szándékosan félrevezeti.[1]

Mivel H. a jugoszláv történet francia „specialistája", művének hatása széleskörű. Valamennyi francia író átveszi az általa terjesztett téves és ránknézve hátrányos szemléletet. Jaquin például, hogy mindjárt szemléltessük H. hatását, a jugoszlávizmus iránt érzett rokonszenvében mesterét is felülmúló buzgalommal ezt írja: A déli szlávok multjának értelme örökös fájdalmas harc a szabadságért: az egységért; „Jugoszlávia nemcsak életre való állam, hanem hosszú történeti fejlődés logikus eredménye" (7. l.).[2] Az álszenteskedés sem hiányzik, mert neki is „legfőbb gondja a történeti igazság mindenekelőtt való tiszteletbentartása és a tények tárgyilagos előadása".[3] **Lathó István.**

[1] Az előszóban ezt olvassuk: „Különösképen azért várunk sok szemrehányást, mert a szerbeknek túlszép, vagy legalább is túlnagy helyet biztosítottunk (előadásunkban). Igaz is, folyton hangsúlyoztuk szerepüket. Továbbmenőleg e mű megírásával célunk csak az volt, hogy megmutassuk a jugoszláv nép egység felé való törekvését". IX. l.

[2] Jaquin, P.: L'effort yougoslave, Paris, Alcan, 1932.

[3] Itt jegyezzük meg, hogy a párisi egyetem Szláv Intézetének általában minden tudományos munkásságában túlzott mértékben érvényesül a politikai szempont. Ezt a tényt a francia tudomány is beismeri és kiküszöbölésére törekszik. Olv. erre vonatkozólag *La Science française*, második teljesen átdolgozott kiadás. II. k. Paris, Larousse, 1933, 450. skk és főként 463. l. A jelen 1935. évben Párisban a meglévő Szláv Intézettől függetlenül külön lengyel Tanulmányi Központ (Centre d'Etudes Polonaises) alakult, amely programmja szerint jelentékeny történettudományi munkásságot fog kifejteni. Az Intézet keretében kinevezett, valamint meghívott történészprofesszorok működnek.

Schnabel, Franz: Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert. I—III. k. Freiburg i. B. 1929—1934. Herder, 8°, XI+648; X+414; IX+500 l.

Annak az ötven évnek leforgása, amely Treitschke „Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert" című művének és Sch. munkájának megjelenése között eltelt, kellőképen indokolja ez utóbbi kiadását; célja pótolni a hiányt, hogy Treitschke óta senki sem vállalkozott a németség XIX. századi történetének összefoglalására. Nemcsak az új történetírói gyakorlat, új módszerek, a történetíró megváltozott érdeklődési köre sürgette e feladat elvégzését, hanem az a körülmény is, hogy azóta lezárult az a korszak, melynek Treitschke nemcsak történetírója, hanem egyszersmind képviselője is volt. A XX. század embere egy új korszak küszöbéről már teljes tárgyilagossággal tekinthet vissza a XIX. század szenvedélyes harcaira, nyugodtan vizsgálhatja, mérlegelheti és értékelheti annak eredményeit. Sch. meg tudja ezt tenni, noha előtte teljesen tudatosak kora és az előző korszak ellentétes törekvései. Nem engedi elhatalmasodni magán az ellenszenv érzését, amit oly gyakran megfigyelhetünk azoknál a történetíróknál, akik teljesen saját koruk szemszögéből nézik elődeik életpályáját s mivel törekvéseik ellentétes célra irányzottak, velük szemben állandóan rosszalásukat hangoztatják. Sch. felülemelkedik ezen az állásponton s széles skálájú műveltségével arra igyekszik, hogy a kor emberét, annak szükségszerű belső kiformálódását megértse és kielemezze, noha művét nem csupán korok és kultúrák rajzának szánta, hanem a jelent a történelemből, az életet a fejlődésből akarja megérteni. Ez a gyakorlati célkitűzés azonban a munkát nem teszi irányzatossá; a szerző tartózkodik attól, hogy említett szempontját a jelenre vonatkozó utalásokkal érje el. Így a munka határozottan mély fejtegetések sorozata s gyakorlati törekvése ellenére sem más, mint a kérdések elvont vizsgálata.

Sch. művének kétségtelenül legjellemzőbb vonása — ami egyébként szintetikus jellegű munkáknál elsősorban és fokozottan felkelti figyelmünket — eredeti történetírói módszere. Ennek sajátossága azonban nem valami újszerű elvi megállapításban és ezen elv megvalósításában kereshető. Az általa is hangsúlyozott kívánság: a legkülönbözőbb vonatkozásokban megjelenő életnyilvánulások belső összefonódását, legmélyebb gyökerét kikutatni és feltárni, az újabb történetírásnak általánosan hangoztatott törekvése s nem is mai keletű; sőt ma már széltében alkalmazást nyert az a módszertani elv, hogy a történetírás az igen sok esetben csupán külsőleges szempontokra figyelmező ok és okozati viszonyok kutatásán felülemelkedve elsősorban a tárgyalt kor emberének lelkialkatát teszi vizsgálat tárgyává, hogy azután a világnézet és életszemlélet jellegzetes vonásaiból kiindulva tehesse meg az élet minden megnyilvánulására vonatkozó megállapításait. Sch. munkájának főerőssége ennek az elvnek meglepő következetességgel és eddig alig tapasz-

talt elmélyedéssel keresztülvitt megvalósítása s széles alapon, biztos kézzel vezetett gyakorlati alkalmazása. Ebben nagy segítségére van mély szellemtudományi s így elsősorban filozófiai tájékozottsága, de az is, hogy a történettudomány legellentétesebbnek látszó területein is a szakkutató biztonságával mozog. Mélyenjáró szintézisének minél szélesebb körű ismerete a magyar történettudományra — véleményünk szerint — igen nagyjelentőségű volna. Nem a tárgyi ismereteknek bővülésére gondolunk itt, hanem arra, hogy e munka tanulmányozása a magyar történetírás számára új szempontok érvényesítésére és a történelem folyamán feltűnő legkülönbözőbb törekvések eszmei alapjának felderítésére bizonyára gazdag indításokat adna. Természetesen nem gondolunk Sch. történetírói gyakorlatának egyszerű utánzására, mivel jól tudjuk, hogy nemzeti életünk belső fejlődésének egyéni jelenségei csak sajátos történetírói módszer segítségével közelíthetők meg. Sch. mester a történelem problémáinak meglátásában, körülhatárolásában és megfejtésében. Mivel műve előterében az ember belső alkatának elemzése áll, így természetesen háttérbe szorul a fejlődés időbeliségének érzékeltetése; ez a könyvben éppen csak nagy vonásokban érvényesül.

Csak futólag tekintjük át a munka beosztását, hogy legalább némileg szembetűnővé váljanak szempontjai. Az első kötet négy könyvre osztva a szellemi és politikai előzményeket tárgyalja. Az első könyv a modern világ történelmi alapjaival, a német történelem felépítésével, a francia forradalom jelentőségével foglalkozik, majd az empíret és a klasszicizmust jellemzi. A második könyvben az új szellem, a harmadikban az új állam alapvetését tárgyalja; az előbbiben Herder és kora jellemzésével, a neohumanizmus és romantika elemzésével éri el célját, az utóbbiban a világpolgárság és nemzeti állam gondolatának szembeállítása után Stein, Scharnhorst, Humboldt és Hardenberg személye köré fonva gondolatait, az állam, a hadsereg és az oktatásügy reformját veszi — mindig a világnézeti gyökereket keresve — vizsgálat alá, majd Thaer és A. Müller gondolkozásának ellentétes vonásaira rámutatva, a liberális és konzervatív társadalomképet fejti ki. Az első kötet utolsó könyve Napoleon és a vele kapcsolatos problémák jelentőségét teszi vizsgálat tárgyává. Legjellegzetesebben érvényesül módszere a második kötetben, amely „Monarchia és népfenség" alcímmel a közjogi problémákat vizsgálja. Anyagát három főfejezet alá csoportosítja. Az első két fejezet (Die Ordnung — die Bewegung) a fennálló társadalmi rend szellemi alapvetését adja, majd szembehelyezi az új irányzat elveinek elemzését. A harmadik fejezet a két irányzat küzdelmét rajzolja meg. A harmadik kötet a kor filozófiájának (Hegel és kora), szellem- és természettudományának s végül technikai kultúrájának képét adja. A tervbevett negyedik kötet az individualizmus szélsőségekbe terelődésének korával óhajt foglalkozni.

Már csak azért is lehetetlen volna ismertetésünk keretében

Sch. művének részleteredményeire kitérnünk, mivel igen sok anyagot elhagyott ugyan, ami eddig a történelemhez tapadt, viszont számos szempontot vett fel, amellyel eddig a történettudomány nem foglalkozott; részletesen foglalkozik a történet- és a természettudományok fejlődésével, ez utóbbinál például az orvostudományok vizsgálatánál is, szokott módszerével, a világnézeti elemek érvényrejutását domborítván ki.

Nem lehet érdektelen számunkra, mint vélekedik Sch. a XIX. század jellemző vonásait képező két szellemi és politikai áramlatról, a liberálizmusról és a demokráciáról. A kettő között alapvető különbséget állapít meg: a liberalizmus az egyén értékébe vetett hitből indul ki s az egyén sajátos tulajdonságait a közösség életében is meg akarja őrizni, a demokrácia ellenben a közösség értékének hitéből indul ki és az egyént annak alávetni és alárendelni akarja. A modern demokrácia az egyenlőség fogalmát a matematikából vette; alapgondolata az volt, hogy a társadalom minden szellemileg egészséges, felnőtt tagja hivatott szavazatával a nyilvános ügyek intézésében közreműködni, amennyiben minden egyes ilyen szavazat, amelyben az egyénnek önmagával szemben érzett felelőssége kifejezésre talál, egyaránt értékes hozzájárulást jelent a közjó eléréséhez. A liberalizmus Sch. szerint más eszmény után indult, mint a demokrácia. Hirdette ugyan az embereknek, mint embereknek egyenlőségét, ezáltal egy régi keresztény kultúrörökséget tartva fenn, akarta is az egyenlőség megteremtését, de csak abban az értelemben, hogy minden ember számára képességének és rátermettségének megfelelő érvényesülési lehetőséget kívánt biztosítani s így a demokráciával a kiváltságok ellen közösen folytatta harcát. A liberalizmus azonban azt a különbséget, melyet ember és ember közé tehetség, anyagi javak és képzettség emeltek, elismerte és azokat tekintetbe is akarta venni. A liberalizmus — mondja Sch. —, mint a vagyon és képzettség képviselője: az értelmiség uralmának megteremtésére igyekezett s bár eltekintett a fennálló társadalmi tagozódás fenntartásától, az egyeduralkodók süllyedő abszolutizmusa és a demokrácia között az aranyközépút helyreállításán és megőrzésén fáradozott; a monarchia ellen a népjogra hivatkozott, a nép törekvései ellen az uralkodóknál keresett védelmet. A liberalizmus egyébként idők folyamán a demokratikus egyenlőségfogalomból mind több és több elemet vett fel. Sch. e szembeállítás ellenére nem tekinti a két mozgalmat egymást kizáró ellentétnek, mivel azok valójában két különböző dolgot tárgyaltak: a liberalizmus az állam működési körének területéről és határáról, a demokrácia az állam szuverénitásának birtokosáról beszélt s mindkettő egyaránt az autonómia szelleméből eredt.

Ha Sch. a liberalizmus vezető gondolatát az egyén értékébe vetett hitben találja is meg, mégis távol áll tőle — amit pedig magyar talajon nem egyszer tapasztalhatunk —, hogy a liberalizmusban az egyénnek azt a törekvését lássa, hogy minden megkötöttségtől szabadulni akar; ellenkezőleg, ő a liberalizmus nagy

történelmi teljesítményét éppen a jogállam megteremtésében találja meg. A liberalizmus törekvése ugyanis az volt — mondja Sch. —, hogy az önkény helyébe a jogot és törvényességet állította: nem a hatalom elérése és a jólét biztosítása szemében az állam legfőbb célja, mint ahogy a királyi abszolutizmus vagy a jakobinusok diktatúrája hirdette, hanem a jog megvalósítása. A polgári gondolkodásnak és a jogállam gondolatának első, nagyjelentőségű német képviselője Kant lett azáltal, hogy az erkölcsi elveket az eudaimonista filozófiától és a célszerűségi szempontoktól megszabadította és az államot úgy határozta meg, mint az embereknek törvények alatt való egyesülését. A történelem és az ember legfőbb feladatát Kant egy teljesen igazságos polgári alkotmány megvalósításában jelölte meg, ezt nevezvén ő szabadságnak. A politikai szabadság Kant szerint nem szabadosság bármit tenni, amire az embernek kedve van, hanem lehetőség annak cselekvésére, amire joga van. Amennyiben az állam célja az új elmélet szerint nem a jólét, hanem a jog biztosítása lett, ebből következett az állam működési körének korlátozása s arra szorítása, hogy a jog gyakorlását biztosítsa.

Meg kell vallanunk, hogy meggyőződésünk szerint ezen a ponton Sch. nem mutat reá elég határozottan arra a különbségre, ami a korai és későbbi liberalizmus felfogásában nyilatkozott. Bár a liberalizmus az államot a jog biztosítójának tekintette, mégsem elégedett meg azzal, hogy annak hatáskörét puszta tagadólagos álláspontra szorítsa, hanem reformjai révén az egyén legbelsőbb ügyeibe avatkozott bele. Azt hisszük, e tekintetben sokkal jobban fogja fel a korai liberalizmus jelentőségét K. Diehl, aki szerint a liberalizmus valóságos államkultuszt űzött. Az államnak, a liberális tanítások szerint — amint azt Diehl megállapítja — a szabad és egyenlő emberek társaságának kell lenni, ahol mindenki az egész javát szolgálja, az állam gondolata minden szívet betölt és általános lelkesedést kelt, e világi istennek a szolgálata új istentisztelet és kultusz formáját ölvtén fel. Az államnak ily felfogását megváltoztatják az anarchia társadalomfilozófiai irányzatának elméleti képviselői, kik az egyén szabadságát hirdetik s kiknek elgondolásai felszívódva a liberális tanításokba, a liberalizmus irányát is megváltoztatták (Socialismus, Kommunismus, Anarchismus. Jena, 1923). Ez a kor lett a liberalizmus hanyatlásának kora, midőn az elveszítve rugékonyságát és reformkészségét, megszűnt építő szellemi áramlat lenni.

Jól látja azonban Sch., — hogy művéből még egy, számunkra tanulságos problémát ragadjunk ki — a liberalizmusnak a belső ember megnemesítésére való törekvését, melyre a német iparlétesítő törekvésekkel kapcsolatban mutat reá (III. 276.). A német indusztrializmus úttörői nem akarták a gépek által az életet eldurvítani, jól tudták, hogy az ipar legjelentősebb feladatának az ember szolgálatának kell lennie s meg voltak győződve, hogy a technika által az életszínvonal emelkedése nemcsak az élet-

formák külső javulásában fog megnyilvánulni, hanem az ember belső változását is magával vonja.

Kétségtelennek tartjuk, hogy Sch. munkája, ha nem is a történetírás elvi alapvetésében, de gyakorlatában új utat tör és meg is mutatja, hogy ezen az úton kiváló eredményeket lehet elérni. **Varga Zoltán.** (Debrecen.)

Szemle.

Schiopul, Josif: Conribuţiuni la istoria Transilvaniei în secolele XII. si XIII. I. Ţara Bârsei şi Cavalerii Teutoni. II. Invaziunea Mongolilor din 1241. Cluj. 1932. Tipografia Naţională. 8° 164 l. A munkának, amely az újabb román történetírás felfogását jellegzetesen képviseli, első része a német lovagrend Barcaságba való telepítésével foglalkozik s azt igyekszik kimutatni, hogy a magyar és német történelemírás azon állítása, hogy a lovagokat II. Endre Brassó vidékére, a barcasági földre telepítette, teljesen téves. A szerző szerint az oklevelekben szereplő „terra Borza" (Boza, Boze, Burza) nem azonos a mai Barcasággal. Azok közül az oklevelek közül, amelyek a földet a német lovagokkal kapcsolatban emlegetik, mindössze négy olyan földrajzi meghatározást ismerünk, amelyből a Barcaságra következtethetünk. Éppen ez a négy oklevél azonban csak a XVIII. század végén vált ismeretessé, amikor az erdélyi szászok II. Józseffel szemben privilégiumaik érvényességét akarták mindenáron bizonyítani. Ellenben 24, e tárgyravonatkozó pápai bulla, amelyek mind későbbi keltezésűek, mint a XVIII. század végén felfedezett 1211, 1212 és 1222 évből származó oklevelek, nem adnak pontos leírást a vidék fekvéséről, sőt még azt sem említik, hogy az „erdőkön túl" feküdne. De az oklevelek tartalma is ellentmond annak, hogy a Barcaság lett volna a lovagok területe, hiszen arany- és ezüstbányászatról és a folyókon való sószállításról olvasunk bennük, amikről a Barcaságban szó sem lehet. A szerző egyéb érveket is említ. II. Endre 1222-i oklevele egy szót sem szól az 1211. és 1212. éviekről, viszont a pápa 1231-ben, amikor ez okleveleket idézi, mit sem tud az 1222. éviről. Az 1222-i oklevélben előforduló hibás és lehetetlen nevek Paulernek és Tagányinak is feltüntek, mondja a szerző. Szerinte azok a másolatok, amelyek az említett négy oklevelet reprodukálják és amelyeket a XVIII. század végén fedeztek fel, nem hitelesek, hanem jóval később készültek és valószínűleg az eredeti oklevelek elveszvén, csak rekonstrukciók, amelyekbe a leíró új részeket is toldott be. A szerző szerint a német lovagok „terra Borza"-ja valahol Máramaros vidékén lehetett. Erre mutatna az a körülmény is, hogy a pápa az egri és az erdélyi püspökökhöz fordul a lovagok dolgainak kivizsgálása végett, vagyis a kérdéses terület e két püspökség határán lett volna. A „montes nivium" kitétel, amely a pápai bullákban is szerepel, a magyar „havas" szónak a fordítása, amely abban az időben nem volt gyüjtőnév, hanem kifejezetten a magyar-lengyel határon húzódó északkeleti Kárpátokat jelentette. A szerző feltevése mellett szóló bizonyítéknak tekinti azt is, hogy Endrének a lovagok ellen viselt hadjáratairól Erdélyben semmiféle feljegyzés vagy említés nincsen. Hivatkozik továbbá Sch. Katona Istvánra, aki szintén Máramarost tartja a terra Borza valószínű helyének. A szerző e kifogásokkal és érvekkel megdöntöttnek tekinti azt a felfogást, hogy a Barcaságot először a német lovagok telepítették be és sietve levonja következtetését, hogy a terület első telepesei csak románok lehettek.

A könyv második részében azt próbálja bebizonyítani a szerző, hogy 1241—42-ben a tatárok Erdélyen nem vonultak keresztül s így azt nem pusztították el. Ennek az „eredménynek" közvetve van jelentősége: Sch. ugyanis azt következteti, hogy a tatárjárás pusztításaival eszerint nem lehet többé magyarázni a magyarok és szászok Erdélyben való betelepedésére vonatkozó pontos adatok hiányát. Erdélyben az őslakosság a román s a magyarok és a németek csak a tatárjárás után, éppen ennek üldözései elől menekültek ide. Nem lesz érdektelen ezeket az érveit is áttekintenünk. A tatárjárásról szóló számos krónika közül mindössze kettőben van arról említés, hogy a tatárok Erdélyt is feldúlták. Az egyik az erfurti krónika, amely „Hermanni villa", azaz Nagyszeben elpusztításáról beszél, 1242-ben. Ez azonban nem egykorú feljegyzés, hanem a következő század elején kelt, amit bizonyít a „septem castra" kitétel is. A tatárjárás előtt ugyanis várak Erdélyben még nem épültek. A „villa Hermanni" elnevezés nem vonatkozik Szebenre, mert e nevet a város csak jóval később kapta. Van még egy krónikának nevezett írás, az epternachi, amely erdélyi helységek elpusztításáról beszél, de ez nem krónika, hanem egy odavetett megjegyzés egy vallásos tárgyú munka hátlapján, amely szintén jóval későbbi keletű a tatárjárásnál. A legfőbb bizonyíték, amelyre az eddigi felfogás támaszkodott, — mondja Sch. — Rogerius leírása. Azonban Rogerius egy szóval sem említi azt, hogy Erdélyen a tatárok keresztülmentek. Az „ultra silvas" kitétel nem Erdélyt jelenti, hanem azon egyszerűen erdőket kell érteni. Különben is ebben az időben Erdélyre az egybeírt.„Ultrasilvania" vagy „Transilvania" elnevezést használták. Különösen Rogerius leírásának 60., azaz befejező részét hozzák fel Erdély elpusztításának bizonyítására, ahol Rogerius Alba városról beszél. Ezt a fejezetet azonban nem Rogerius írta és nem is származhatik a XIII. század közepéről, mert benne a Rhodus-szigeti keresztesekről van szó, akik pedig csak 1310-ben szerezték meg a szigetet. Rogerius pedig 1249 előtt írta munkáját, 1268-ban pedig már meghalt. Mindezekből s még más apróbb körülményekből arra az eredményre jut Sch., hogy Erdély a tatároktól bántatlan maradt, nem pusztult el, sőt Magyarországról is sokan menekültek ide. Így például a székelyek, akikről legelőször csak a tatárjárás után hallunk s akik addig Észak-Magyarországon, a Vág vidékén laktak, a XIII. század elején pedig Biharban katonai szervezetük volt. Itt idézi Jakubovich Emil: „Adalékok az Anonymus-kérdéshez." című tanulmányát a Klebelsberg-Emlékkönyvből. Összefoglalásul a következőket jegyzi meg: A szászoknak azért nincsen okmányanyaguk az első letelepedéseikről, mert az idegen elemek beszivárgása kezdetben egészen jelentéktelen volt Erdély autochton népe közepette. Maguk a magyarok is több, mint egy évszázadig állottak Erdély kapui előtt és a második magyar benyomulás a honfoglalás utáni évszázadokban is megállott a Maros vonalánál. A tatárjárás bolygatta meg először alaposabban Erdély lakosságát, amikor is Magyarország lakói a tatárhadak elől nagy tömegekben menekültek Erdélybe s itt később állandóan megtelepedtek. Ezek a tömegek viszont kiszorították az autochton népességet. Így például a székelyek az őslakókat Moldovába szorították. Innen ered a magyar királyoknak az a kövctelése, amely a XIV. században a románok és magyarok közötti konfliktusokra vezetett, amennyiben ezek igényt formáltak a Kárpátokon túli országokra is. Nem ezek a területek tartoztak valaha a Magyar Szent Koronához, hanem e területek népességének egy része. Eddig tart Sch. könyve. Ámbár sok ellentmondás és bizonytalan állítás van benne, úgyszintén

a tendencia is állandó vezérszálként kibukkan minden oldalon, nem lehet eltagadni, hogy tudományos köntösben és elég kiterjedt forrásismerettel ír. Érdekes a székelyek eredetéről elfoglalt álláspontja is, amely Xenopol, Jorga, Opreanu stb. felfogásai után új orientációt jelent. **Rónai András.**

Soranzo, Giovanni: Acquisti e debiti di Béla IV re d'Ungheria. Aevum VIII. (1934) 343—356. l. Milano. A dolgozat szerzője a milánói Kath. Egyetemen a modern történelem tanára, aki a tatárjárás miatt minket is érdeklő „Il papato, l'Europa Cristiana e i Tartari" (Milano, 1930) c. munkájával értékes tanujelét adta az akkori magyar viszonyok példaszerű ismeretének, ezúttal IV. Béla vásárlásait dokumentáló adóslevél felfedezésével és ismertetésével nyujt érdekes adalékot a kor gazdaság- és divattörténetéhez. A szóban lévő okmány a velencei Archivio di Stato egy pergamenlevele, nyilvánvalóan másolat a XIII. sz. közepéről, „Computus syr Vullamy quem dedit domino R(egi) in Suris (!) tempore Benedicti prepositi" címen tételszerű felsorolását nyujtja különféle árucikkeknek (bíbor, selyem, prémek, övek, kehely, ékszerek stb.), az azokért fizetett előlegek feltüntetésével, melyeket ugyanazon szállítótól és hitelezőtől különböző helyen (Suris, Potok, Vgaçha, Waçh, Syrmia, Zeloch, Bistrka, Semluhe, in silvis de Lompert, iuxta Goron), különböző alkalmakkor vásárolt a király a maga és családja, továbbá udvarának tagjai (archiepiscopo Colocensi, Chak bano, Comiti Demetryo, Magistro C. tavarnicorum, Magistro Johanni medico regis, M. ro Stephano, M. ro Raynaldo eiusque fratri J(ohanni), M. ro Aiudo, stb. stb.), vendégei (nunciis de Pulgaria) stb. számára. Az adóslevél, mely dátum és kelet nélkül való, nem nevezi meg a királyt, s így megfejtésével S. a magyar viszonyok ismeretének ékes próbáját adta, felismerve a IV. Bélával való összefüggést. Támpontul az okmány címében lévő „Benedictus" szolgált, aki S. szerint azonos ama Benedekkel, aki 1240-ben mint budai prépost és kir. alkancellár, 1241-ben pedig mint székesfehérvári prépost szerepel, és aki 1242 március 18-án „praepositus Albensis et aulae regiae cancellarius" címen kívül az „electus Colocensis" címet is viselte, azonfelül a király kíséretében volt annak 1241—42-i dalmáciai tartózkodásakor. Mindazonáltal az adóslevél nem tekinthető IV. Béla dalmáciai tartózkodása emlékéül, mert ez a Benedek, akinek kalocsai érsekké való kinevezési okmánya 1243 júl. 15-én kelt, S. szerint nem azonos az adóslevélben említett kalocsai érsekkel („Item in valore X. marcarum mercimonia archiepiscopo Colocensi"); az utolsó tételek egyikében ugyanis újra előkerül („Benedictus prepositus Bude in domo Valterii") budai préposti minőségben, következésképp az okmányunkban említett kalocsai érsek nem más, mint Ugrin, aki e méltóságát 1219-től a mohi pusztán bekövetkezett hősi haláláig viselte. Nyilvánvaló tehát, hogy IV. Béla adóslevele a tatárjárást megelőző években eszközölt vásárlásait dokumentálja. S. tanulságos fejtegetéseit az okirat pontos kiadásával egészítette ki, melyhez csatolt bőséges jegyzeteiben megpróbálkozott a többi személy- és helynevek megfejtésével is, de e tekintetben a szükséges segédeszközök hiánya miatt kevés siker kísérte próbálkozásait. **Banfi Florio** (Róma).

Dupré Theseider, Eugenio: Un codice inedito dell'epistolario di S. Caterina da Siena. Bulletino dell'Istituto Storico Italiano e Archivio Muratoriano. 48. (1932.) 17—56. l. — **U. a.: Il problema critico delle Lettere di S. Caterina da Siena.** U. o., 49. (1933.) 117—278. l. Roma. Sienai Szt. Katalinnak Nagy Lajos királyhoz írt levele (Fraknói:

Magyarország és a Szentszék, I. 286. l.) miatt érdeklődéssel vettük kezünkbe e tanulmányokat, melyek elseje a szent Epistolariumának a bécsi nemzeti könyvtár kiadatlan, XV. századi kódexét ismerteti, másodika pedig pontos jegyzékét adja a Szt. Katalintól származó 372 levélnek. E tanulmányokból kitűnik, hogy a sienai szent nemcsak Lajos királlyal, hanem Erzsébet anyakirálynéval is kapcsolatban állott, akihez írt levele tudtommal eddig észrevétlen maradt a hazai irodalomban. Ezt a levelet szerzőnk az említett bécsi kódexben találta, de megvan a sienai S. Domenico (G. Gigli : L'Opere di S. Caterina. Siena, 1713. III. 522. l.) és a római Casanatense (N. Tommaseo: Le lettere di S. Caterina, Firenze, 1860. II. 380.) kéziratában, sőt P. Misciattelli (Le lettere di S. Caterina, Siena, 1913. II. 346—352. l.) kiadásában is. A tudós kiadó azonban, megtévesztve a levél egy kitételétől, azt hiszi, hogy az Nagy Lajos uralkodásának (1342—1382) első éveire vonatkozik, midőn a gyermekkirály helyett édesanyja uralkodott. Következtetése azonban helytelen, mert Erzsébet királyné később is kormányozott, sőt 1370-től kizárólag ő kormányozta Lengyelországot. S csakugyan, a levél tartalma jóval későbbi időre, a 70-es években bekövetkezett eseményekre utal. Szt. Katalin ugyanis arra buzdítja a királynét, hogy nyerje meg fiát a pápa által tervezett török elleni hadjárat ügyének, s bár nem nevezi meg a pápát, nyilván XI. Gergelyt (1370—1378) kell értenünk, aki 1372-ben ismételten háborúra szólította fel a magyar királyt a török ellen (Mon. Hung. Hist. Acta Extera III., 22., 40.). Ily körülmények között Szt. Katalin közbenjárása csakis 1372 végén, vagy 1373 elején történhetett, következésképen ez időtájra kell helyeznünk a szóbanforgó levél keletét. A másik, Nagy Lajoshoz 1380 körül írt, s Fraknóitól már ismertetett levél nem fordul elő a bécsi kódexben, de az ismert Theiner-féle kiadáson kívül, mint D. is megjegyzi, ki van adva Gigli (188. sz.), Tommaseo (357) és Misciattelli gyüjteményeiben is. E levelek miatt is jogos érdeklődéssel várjuk az Epistolarium kritikai kiadását, melyet az Istituto Storico Italiano D. személyében valóban avatott kezekre bízott. **Banfi Florio** (Róma).

Kellogg, Charlotte: Jadwiga Poland's Great Queen. New York, 1931. 8°. XXVIII + 304 l. Nagy Lajos király leányának, a Lengyelország történetében nem kevésbbé nagyemlékű Hedvig királynénak népszerű életrajzát írta meg ebben a vaskos kötetben egy lelkes és tudós amerikai írónő. Munkáját Lengyelország első elnökének, az Amerikában oly nagyrabecsült Paderewskinek bevezetése ajánlja az angolszász közönségnek. K. könyve megérdemli nemcsak a lengyel, de a magyar közönség és a magyar tudomány figyelmét is. A szerző gonddal igyekezett a magyar és lengyel irodalomból összegyüjteni mindazt, amit hősére vonatkozóan talált, s anyagát művészi kézzel önti irodalmi formába olyképen, hogy könyve azon amerikai olvasók számára is élvezetes olvasmány, akik eddig mit sem tudtak az európai történetnek erről az alakjáról. Ez a mű ismét azt igazolja, hogy a történelem tényeinek, igazságainak a nagyközönség körében való népszerűsítésére a legalkalmasabb forma az életrajz, ennek kereteit lehet kitölteni a társadalmi és politikai történet jellemző és hű képeivel. K. könyve hősének életrajzán túl megismerteti olvasóit a magyar és lengyel történet és társadalmi fejlődés jelentős szakaszaival is. A magyar történetírás eredményeire gróf Klebelsberg Kunó, Lux Kálmán és Bobula Ida hívták fel szerencsés módon a szerző figyelmét.
Tóth László.

Mihalik, Alessandro : L'origine dello smalto filogranato. (Pubbli-

cazioni della R. Accademia Ungherese di Roma.) Roma—Budapest, 1933. 8°. 28 l. + 37 kép. A tanulmány egy különös és világszerte magyarnak elismert középkori ötvöstechnikának, a sodronyzománcnak eredetét vizsgálja. Elindulva Radisics Jenő nyomán, az olasz föld ötvösművészetének topográfiai és főként időrendi vizsgálata révén arra az eredményre jut, hogy a sodronyzománc technikája tulajdonképen Olaszországban keletkezett. Mert míg az első ilynemű magyar emlékek (nyitrai evangeliarium, nürnbergi korona stb.) a XIV. század végén, illetőleg (a győri herma) a XV. század legelején készültek, addig az első részben sodronyzománccal ékített ötvöstárgy, az aostai SS. Pietro ed Orso-templomban őrzött karalakú ereklyetartó, hihetőleg még a XIII. század végének, de legfeljebb a XIV. század legelejének a terméke. M. kimutatja, hogy ez a technika Olaszországszerte, a Venetotól le Nápolyig, egyaránt ismert és kedvelt volt s hosszú sorát közli a szebbnél szebb ötvöstárgyaknak, melyek mindegyike kiváló példája a sodronyzománcos technikának. Azt is megmagyarázza, hogy a sodronyzománcot miért nevezték el magyar technikának. Szerinte e technikát a magyar ötvösök akkor kezdték el művelni, mikor annak gyakorlata Olaszországban már hanyatlóban volt. A magyar ötvösök kezén azután új virágzásnak indul a sodronyzománc és színpompás darabjai az export révén Európa minden országába elkerülnek. Sőt a XV—XVI. század folyamán külföldre származott magyar ötvösmesterek máshol is meghonosítják, úgy, hogy a XVI. század elejétől német, lengyel, sőt svéd sodronyzománc művekkel is találkozunk. Így lett általános véleménnyé, hogy a sodronyzománc eredetét a magyar ötvösség körében kell keresni. M. a sodronyzománc sokat vitatott kérdéséhez oly meggyőző adatokat szolgáltatott, hogy e kérdés hosszú időkre lezártnak tekinthető s csak a véletlen szolgáltathat oly adatokat, melyek alapján az újabb vizsgálat szükségessé lesz. Anyagismerete, mely most már egész Európa sodronyzománcos ötvösemlékeire kiterjed, oly gazdag, hogy a legnagyobb érdeklődéssel várjuk bejelentett további közléseit az északi sodronyzománcra vonatkozólag. Óvnunk kell azonban M.-t a tárgyak hiperkritikájától, mely legalább annyi bajt okozhat, mint a kritikátlanság. Így szerintünk e cikkében indokolatlanul és különösebb sürgető ok nélkül rekesztette ki hazai emlékeink sorából a londoni South Kensington-Museum kis sodronyzománcos illatszertartóját.

Kampis Antal.

Downey, Ferfax: Soliman le Magnifique. Traduction française par S. M. Guillemin. Paris, 1930. Payot. 8°. 248 l. Mióta Törökország a vallás mindenhatósága alól felszabadult és nemzeti jegyben megújulva az európai politikai életnek ismét aktív tényezője lett, azóta multja iránt a külföldön is fokozottabb az érdeklődés. Nyelvi nehézségek miatt azonban az újabb feldolgozások tárgyi ismeret tekintetében alig haladják túl a már Hammer—Purgstall és Zinkeisen által is elért színvonalat. Történetfelfogásuk viszont, mellyel külön tanulmányban is érdemes lenne foglalkozni, annál változatosabb. Az a benyomásunk, mintha Európa teljesen elfelejtette volna a „pogányt" és megbocsátott volna neki. Nagy Szolimán jelen életrajza választékos irodalmi nyelven készült. Szerző annyira ébrentartja figyelmünket, hogy művét szinte regényként olvassuk, le sem téve, míg a végére nem érünk. Az olvasó a történet mesélőjével együtt rokonszenvvel bámulja a nagy hőst és az őt kísérő néhány személyt, akiknek élesen megrajzolt alakja mögött csak háttérben zsong az anonim élet. Természetesen kissé egyoldalú megvilágítás ez, a Törvényhozó három

évszázadra szóló belügyi alkotásai homályba borulnak: a harcos és szerelmes szultán elnyomja az igazi Grand Turc személyét. Magyarország és népe sokat szerepel D. könyvében. Két fejezete teljesen magyar tárgyú, de azontúl is bőségesen foglalkozik velünk. Ilyen megjegyzései vannak: „Magyarország fiatal királyának, Lajosnak, kellett volna annyira bölcsnek lennie, hogy a szultánnak behódol." (26. l.). „Esztelen vakmerőség" volt részéről Mohácsnál csatát fogadni (80. l.). A szultán egyik nagy vérengzése indokolt, mert a magyar király „áruló" módon akarta magát a Nagy Török hűbérisége alól kivonni. Hogy Magyarország olyan gyorsan elveszett, annak magyarázata nagyrészben az ország belső viszályaiban található. Zápolya magatartása „gyáva távolmaradás" (79. l., v. ö. 74., 77. l.). Ez a vajda ugyanis „esküszegéssel mocskolta be lelkét", amiért nem sietett királya segítségére (100. l.). Kárhozatos az „önző", a „fösvény", a „zajongó" nemesség és papság, e két társadalmi osztály, amely ahelyett, hogy az ország közérdekére nézett volna, ráült pénzére (26., 74. l.). Zrínyi és Jurisics Miklós magyarjai bátor és derék katonák, akik helyüket megállják. E látszólag különféle értékmérőt tükröző ítéletek alkalmasan csoportosíthatók egy közös, mereven katonai nézőpont körül. Szerző számára két harci egység van adva, mondjuk, a „kék" meg a „piros", melyek közül az utóbbi erősebb. A kék feladata az, hogy megvédje magát, a pirosé, hogy győzzön. A mozdulatok ezután, a feladvány értelme szerint, szinte gépszerűen bíráltatnak el. Az idézett s ránk nézve egyáltalán nem hizelgő kitételek forrása tehát nem annyira az irántunk érzett ellenszenv, hanem inkább történetírói iskolázatlanság. Erre vall szerzőnek már jelzett egyoldalúsága is. De bármi legyen is az indíték, a tény fennáll s vele a franciaországi magyar történetszemlélet kihámozásánál számolnunk kell. Szerző tudása szerint a Szolimán által elrabolt Corvin-könyvtárnak ugyanaz lett a sorsa, mint a híres alexandriai könyvtáré, tudniillik hogy teljesen elpusztult (161. l.). Szerinte a *Gran* nevű magyar város Budától 45 kilométernyire, északnyugati irányban, a *Sarre* (!) és a Duna folyók összefolyásánál fekszik (175. l.). Neki *Güns* magyarul Kosreg (124. l.). E tévedések oly feltűnőek, hogy magyar olvasó előtt javításra nem is szorulnak. **Baráth Tibor** (Páris).

Clauser Mihály: A Zrinyiász sorsa (1651—1859). Budapest, 1934. 8°. 46 l. A műalkotások sorsa, azoknak a hatásoknak a története, amelyeket kiváltanak korukból és az utókorból, azaz mint objektív szellemi alkotásoknak az élete, a legérdekesebb történeti problémák közé tartozik. Ilyen esetekben a szellemnek egy-egy valamennyire mégis csak szemmel látható, tárgyi adatokkal mértföldkövezett útja kísérhető végig. Ez a kutatás számos tanulsággal szolgál. Bizonyára megállapíthatunk a hatásra, kapcsolatra, az objektív szellem életére nézve törvényszerűségeket, — ha természetesen nem is a természettudomány törvényeinek értelmében, de bizonyos strukturális állandóságokat. Beleláthatunk abba az irodalom- vagy művészettörténeti jelenségbe, amit egy-egy műalkotás és általában alkotó elfeledése vagy felfedezése jelent, megismerhetjük ennek okait, megvilágosodhat előttünk nagy egyének ízlésalakító hatalma vagy ízlésfordulatok befolyása a műalkotás utóéletére. Sok becses adalékot nyerhetünk a közszellem, korszellem, nemzeti szellem megismeréséhez is. Egyszóval ezek az „utótörténeti" vizsgálódások legsajátosabban „szellemtörténeti" természetűek és valóban kívánatos, hogy mennél szorgalmasabban lássunk neki az effajta kutatásoknak. A szintétikus természetű értelmezést természetesen meg kell előznie az adatok

pontos és teljességre törő megállapításának. Ezt a nélkülözhetetlen előkészítő munkát végezte el a Szigeti Veszedelem útótörténetére vonatkozólag C. igen derekasan, lelkiismeretes filológiával. Felkutatta, összeállította és nagyrészt közölte az idevágó szövegeket, s így most már egybegyüjtve áll előttünk minden adat, amely a Szigeti Veszedelem közvetlen XVII. századi hatásáról, másolatairól, XVIII. századi „felfedezéséről", az átdolgozási szándékokról, új kiadása körüli eseményekről, s végül a XIX. századi nagy hatásáról Arany „Zrínyi és Tasso"-jáig hírt ad. Munkáját elismerés illeti meg. S mint doktori dolgozat, jó készültségről tanuskodik. **Joó Tibor.**

Belitzky János: A magyar gabonakivitel története 1860-ig. (Domanovszky S.: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 2. sz.) Budapest, 1932. 8°. 151 l. A budapesti tudományegyetem művelődéstörténeti intézete szürketáblás köteteinek ez a száma is jó iskolázottságról és nagy szorgalomról tesz tanuságot. B. munkájából világos képet nyerünk a magyar gabonakivitel multjáról, a középkortól egész 1860-ig, ahonnan a magyar gabona világkereskedelmi szerepét lehet számítani. Kitér amellett a belföldi gabonaértékesítés körülményeire is. Különösen tanulságos a munka első fele, amelyből megtudjuk, hogy a középkorban legfeljebb határszéli forgalomban lehetett szó nálunk külföldre irányuló gabonakereskedelemről, sőt különösen utóbb, a mohácsi vész utáni időkben, részben a gabonatermelésnek a háborús pusztulások miatt való csökkenése, részben pedig a várőrségek és a katonaság fogyasztása következtében igen sokszor nemcsak kivitelre nem jutott gabona, hanem az ország — főleg a nagy hadjáratok idején — egyenesen behozatalra szorult. B.-nek a magyar gabonakivitel XVIII—XIX. századi történetét tárgyaló fejtegetései már nem hatnak annyire újszerűen, hiszen körülbelül köztudomású, hogy a bécsi udvar gazdaságpolitikája ebben az időben az osztrák tartományok érdekei szerint irányította a magyar terménykivitelt s így a gabona kivitelét is csak akkor engedte meg, amikor az örökös tartományok élelmezése már biztosítottnak volt tekinthető. B. most újabb kutatásokkal és számszerű adatokkal igazolja ezt a felfogást. Másrészt megtudjuk B. munkájából azt is, hogy a XIX. század közepéig kiviteli tilalmak nélkül sem vett volna a magyar gabonakivitel valami nagy lendületet, mert a közlekedési viszonyok olyanok voltak, hogy a nagy szállítási költségek következtében a magyar gabona rendes viszonyok között még a magyar tengerparton sem volt versenyképes. A magyar gabonának jövőt, értékesítési lehetőséget tulajdonképen a vasút hozott. **Pleidell Ambrus.**

Varga Zsigmond: A debreceni református főiskola nagykönyvtára írásban és képben. Debrecen, 1934. Nyomta a Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó r.-t. I. kötet: Szöveg. 8°. 228+IV l. II. kötet: Képek. 2°. 103 tábla. A legörvendetesebb ebben a két kötetben az, hogy ilyen kiadvány a mai viszonyok között egyáltalán megjelenhetett. Kitűnő papírja, a bibliografiai leírásokhoz szükséges többtípusú szedése, félezer költséges fényképes hasonmása, kétnyelvű szövege — mindez rengeteg pénzbe került. S miután bibliofil természetű bibliografiáról van szó, melynek kiadási költségei ma semmi körülmények között meg nem térülhetnek, tisztelettel hajlunk meg a kiadó nemes áldozatkészsége előtt. A kiadó maga a Református Főiskola Nagykönyvtára, amely évek óta gyüjtötte a megtakarításait, hogy belőlük ezt a munkát megjelentethesse. A könyvtárnak századok óta nagy hírneve van, hiszen a XVI. század közepe óta

szolgálja a magyar műveltséget s egyike azoknak az igen kevés magyar könyvtáraknak, melyeknek a török vész nem ártott. A Debrecentől távol élők azonban történeti multja és gazdagságának hire ellenére is alig tudtak róla többet, mint ami néhány kéziratáról — a Debreceni- és Lugossy-kódexről, a Bursa Wittenbergensisről s néhány énekeskönyvéről — a szakirodalomban ismeretes, továbbá — Szabó Károly nyomán — hogy sok régi magyar könyve s azok közt feltűnően sok unikuma van. De mindez csak kis töredéke a könyvtár ritkaságainak s V. két kötetét lapozgatva, elámulunk a könyvtár gazdagságán. Ezúttal is beigazolódik, hogy könyvtárt csak hírből ismerni annyit ér, mint könyvet ismerni hírből. A könyvtárt e kiadvány útján szélesebb körben megismertetni tehát igen érdemes és szerencsés gondolat volt.

V. számolva azzal, hogy a Könyvtár értékét elsősorban múzeális becse, ritkasági és különlegességi foka szabja meg, csupán a régi, drága és érdekes anyagát ismerteti. Úgy vélte, ez érdekli leginkább a külföldet is s ezért magyarázatait német nyelven is közli. A könyvtörténeti beosztás szinte magától kínálkozott: először a kódexeket írja le, azután az ősnyomtatványokat, majd későbbi híres nyomdák termékei következnek, utánuk a „Régi Magyar Könyvtár" csoportjai, az Apponyi-tárgykörbe tartozó magyarvonatkozásúak, a kiadásuk fontossága miatt híressé vált művek, az 1848—49. szabadságharcra vonatkozó emlékek gyüjteménye, nevezetes provenientiák s végül a díszkötések leírása fejezi be az első kötetet. E beosztás természetes határait azonban nem tartja következetesen tiszteletben s gyakran megesik, hogy az együvé tartozó anyagot szétszakítja. A kódexek csoportjába XVI. és XVII., sőt XVIII. századi kéziratokat is belefoglal, viszont más kéziratokat 65 lappal utóbb nemzeti irodalmunk legrégibb termékeinek külön csoportjában tárgyal. Az illuminált kódexeket részben eltérő leírással és eltérő helyrajzi jelzetekkel a kötet vége felé újra felsorolja. Az ősnyomtatványok időrendes csoportjából kimaradtak és másutt nyertek elhelyezést az 1500 előtt megjelent Aldinák. A Régi Magyar Könyvtár csoportjaitól elkülönült Tóthfalusi Kis Miklós 21 nyomtatványa és a 115 unikum. A magyarvonatkozásuak közt Stephanus-nyomtatvány is akad, mely a Stephanus-gyüjteményből maradt ki. Mintha nem tudta volna eldönteni, melyik csoportja szebb, melyikre legyen büszkébb? A csoportokon belül az időrendet követi, címleírásai rövidek s a kódexeknél éppen csak jelzi a tartalmat, a kort s az írásra használt anyagot, megjegyezvén, hogy szakszerű leírásuk hivatott paleografusra és kutatóra vár. Sajnáljuk, hogy ez még nem történt meg, mert a gyüjtemény igen érdekes és becses; állítólag még XI., vagy XII. századi kézirata is van. De legalább az irodalomban már ismertetett kódexeknél kellett volna bibliografiai utalásokat adnia, mint pl. a Debreceni kódexnél Zolnai Gyula leírására és Volf György kiadására. Helyesek az ősnyomtatványok leírásai utalással a megfelelő Hain-számra; de hiba, hogy azokat, melyeket Hain nem ismert, nem határozta meg Copinger vagy Reichling alapján. Itt-ott balfogásokkal is találkozunk. Megengedhetetlen például az elől-hátul csonka Thuróczi-Chronica ilyen meghatározása: „Augsburge Vindelicorum v. Brune? MCCCCLXXXVIII. perg. 4°. Hain 15.516, 17." Ha még nem látott volna példányt a két kiadásból, csak valamelyik lap sorait kellett volna megszámolnia; Hain megmondja, hogy a brünni kiadás 36, az augsburgi 38 soros. Itt nyilván az augsburgi kiadásnak egy csonka hártyapéldányáról van szó. Hainra és nem Ebertre kellett volna hivatkoznia az ősnyomtatványkorba tartozó Aldináknál is; a Régi

Magyar Könyvtárba tartozóknál pedig Hain mellett Szabó Károlyra is.

De ha van is és marad is bibliografiai módszertani kifogásunk, tisztelettel hajolunk meg V. előtt a nagyszerű anyag feltárása miatt. Négy XV. század előtti kódex, 32 kézirat a XV. századból, egy fontos magyar nyelvemlék, 143 ősnyomtatvány, 1273 darab a Régi Magyar Könyvtárból, 52 külföldi régi magyarvonatkozású munka, az Aldinák, Giunták, Froben-, Stephanus-, Plantin-, Elzevier-, Tótfalusi Kis- és más híres nyomdák termékeinek hosszú sora, azután a reformáció gyönyörű anyaga (Erasmus 22, Luther 14, Zwingli 5, Calvin 17, Melanchton 13, Bullinger 11, Beza 5 első kiadása, stb.), a későbbi századok legremekebb nyomtatványai, metszetek és az 1848—49-es nyomtatványok gondosan tagolt gyüjteménye s végül a könyvtárban annyira bővelkedő különleges példányok neves emberek bejegyzéseivel, vagy debreceni remekkötésekben : mindez olyan anyag, hogy leírásával V. valóban nemzeti kincset tárt fel előttünk. Kár, hogy az I. kötetnek nincs indexe ; sokszor fogjuk használni ezt a kiadványt s index hijján a címek kikeresése felesleges időveszteséget fog okozni. A II. kötet illusztrációi a tükrök kisebbítése és a méretek elhallgatása miatt csak korlátozott fogalmat adnak eredetijükről. A II. kötet képanyagának hibái miatt főként a nyomdának teszünk szemrehányást. Autotypiához síma papír kell, de akkor nem szabad hozzá alányomatot adni ; az alányomás megszünteti a papír símaságának előnyeit s maszatossá teszi a képeket. Alányomás nélkül az illusztrációk sokkal hatásosabbak lettek volna.

Fitz József.

Fleischer Gyula: Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. Budapest, 1935. Magyar Tudományos Akadémia. 8°. 108 l. Természetes visszahatásul a régebbi művészeti irodalomban dívó, gondolat nélküli adatközlésre, manapság nagyon divatba jött, adatok nélkül, csak gondolatokat közölni művészekről. Modern művészekről szóló könyvekben vagy kiállítási katalógusokban szinte reménytelen a születési évszám keresése, akármilyen nyelven legyenek is azok írva. Világos, hogy a régi módszer époly hibás, mint az új, melynek hátrányait főleg az érzi, ki gyakran kényszerült tudományos katalógusok készítésénél pontos életrajzi adatok keresésére. Ilyen módon a lexikális munkák fontossága és kívánatossága óriási módon megnőtt, s már eleve örömmel üdvözöljük az olyan könyvet, mint az előttünk fekvő. F. a bécsi Akadémia 143 kötet névkönyvének kijegyzésével és könyvének megírásával hasznos munkát végzett és a magyar művészettörténeti kutatónak nélkülözhetetlen forrásanyagot adott a kezébe. Méltó folytatása ez a könyv a szerző korábbi munkájának, melyben a bécsi levéltárak XVIII. századi magyar vonatkozású anyagát tette közzé. Hiszen mindnyájan tudjuk, mily fontos szerepet töltött be a bécsi Akadémia festőink kiképzésében s hogy tanítványai közé tartoztak legnagyobbjaink. De tulajdonképpen nem is ő miattuk érdekes a lajstrom, melyet kapunk, hiszen az ő ott tartózkodásuk meglehetősen tisztázott ; sokkal fontosabb F. munkája a kisebb nevek szempontjából, kikről eddig semmit, vagy igen keveset tudtunk. Nem egy olyan névre bukkanunk, mely eddig semmilyen lexikonban sem volt található s néha-néha felmerülő ügyes munkáikra a név idegen hangzása miatt eddig gondolkodás nélkül mondtuk, hogy nem magyar (pl. Folnesich).

A könyv bevezetése világos előadásban összefoglalja a bécsi Képzőművészeti Akadémia történetét 1692-től, az első időn át, mely-

ből nem maradtak névkönyvek, egészen 1900-ig. F. már ebben az áttekintő részben is erősen kiemeli a magyarok szerepét, olyan általános szempontból tárgyalva anyagát, mire a lexikális rész nem nyujthatott módot. Csupa rendkívül érdekes adatot tudunk meg itt: hogy már 1726-ban van magyar növendéke az Akadémiának, s hogy az első időben a nyugatmagyarországi vidékek mutatták a legnagyobb érdeklődést az intézmény iránt, azonkívül a Felvidék és Buda. Végül, hogy az iparosok és tanoncok számára berendezett vasárnapi tanfolyamok valóságos „iparosvándorlást" vontak maguk után Erdély városaiból és a Szepességből. Milyen megkapó képe a tanulnivágyásnak tárul elénk e pár adatból! S egész történelem van abban az egy adatban, hogy 1848 tavaszától 1849 őszéig nincs magyar tanulója az Akadémiának. Művészeti adatok mellett a rövid feljegyzésekben gazdag kultúrhistóriai anyag is bújik meg; s világosan kibontakozik az Esterházyak kultúra-terjesztő szerepe. A XVIII. század közepén a kismartoni kovács és cukrász a bécsi Akadémián tökéletesítik mesterségüket. S azóta is vagy 100 éven át Kismarton, Fraknó folyton ott szerepelnek a születési helyek között. Általában rendkívüli nyomatékossággal derül ki az adatokból, mily nagy becsülete volt a mesterségnek a mult század első felében. Temérdek kárpitos, bádogos, aranyműves, vasesztergályos, aranyozó, kefekötő, lakatos, üveggyöngykészítő, gombkészítő, kártyafestő, szerszámkészítő, órásmester és kertész tartotta nélkülözhetetlennek magasabb kiképzését. Ezek mind a virágfestészetre vagy rézmetszésre jártak. Hogy a sablonokkal való dolgozás divatossá levése előtt a szobafestők is az Akadémián tanultak, szinte természetes. Ingyen munkát vállalnak, hogy tanulhassanak! Gépvilágunkból irígykedve nézünk vissza az egyéni munkának és egyéni ambiciónak erre a letünt világára. Meglepetés a zsidó vallásúak magas számaránya is. Alig tudtunk eddig zsidó vallású magyar festőkről.

Igen szerencsés F. könyvének utolsó fejezete is, az Akadémia magyar díjnyerteseinek díj- és évszámszerinti felsorolása. Ezek az adatok a művészek nevei alatt egyenként megtalálhatók ugyan, de azért így külön kiemelve és összefoglalva, élvezetes áttekintést nyujtanak. Imponáló, hogy mennyi díjat vittek el a magyarok s mennyire megérdemelten. F. könyvét végiglapozva azzal a lexikális munkánál szinte paradox érzéssel tesszük le, hogy felüdültünk olvasása közben s hogy ezt az összeállítást el kellene végezni egyéb külföldi akadémiákra nézve is. A könyv megiratásának gondolata a magyar művészet ügyét mindenekelőtt szívén viselő Petrovics Elektől származik s ezért külön hála illeti meg őt, úgyszintén a Magy. Tud. Akadémiát a kiadás költségeinek előteremtéséért. **Hoffmann Edith.**

Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. Bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel ellátta barabási Kun József. I. kötet. 1888 február 3.—1903 november 3. A fiatal képviselő. II. kötet I. rész. 1903 november 3.—1904 október 4. Először miniszterelnök. Küzdelem a parlamentárizmusért. Budapest, 1930—1933. Magyar Tudományos Akadémia. 8°. XIX+764, XXIV+824 l. A XIX. században minden kultúrnemzetnél megvolt az a törekvés, hogy a parlamentárizmus talajából nagyranőtt államférfiaik beszédeit külön kiadványok útján tegyék közkinccsé. Az első ilynemű kiadványok az angolszász államokban már e század derekán láttak napvilágot és a művelt nagyközönség úgy az amerikai Daniel Webster, mint az angol Peel, Palmerston és Gladstone szemelvényes parlamenti beszédeiben gyönyörködhetett. Mindezek a kiadványok azonban —

majdnem kivétel nélkül — abba a közös hibába estek, hogy az egyes államférfiak parlamenti vagy közéleti működéséről a szemelvényes közlés folytán nem nyujtottak átfogó képet. E művek kézhezvétele alkalmával az olvasónak mindig az az érzése, hogy a szerkesztő esetleges egyoldalú kiválasztási szempontjai helyes ítéletében megzavarják. A tudományos kutatás szempontjait is figyelemre méltató közlés terén az első komoly kiadványokkal a német birodalomban találkozunk. Ott Bismarck államférfiúi egyénisége állt az érdeklődés központjában, akinek az összes parlamenti beszédeiről készült különböző kiadványok valóban hű képét adják nagyvonalú politikájának és sokoldalú tudásának. Miként Bismarck a XIX. század közepe óta a német históriának valóságos alappillérévé vált, úgy nálunk T. markáns alakja a század utolsó évtizedétől kezdve egészen az összeomlásig elválaszthatatlanul összeforrott parlamenti életünkkel, sőt nemzetünk sorsával. Ebből a meggyőződésből fakadt az akadémia azon jelentős elhatározása, hogy a Balogh Jenő szerkesztésében megjelenő T.-iratokat parlamenti beszédeivel egészítteti ki. Ezzel többféle célra törekedett. Egyrészt lehetővé akarta tenni, hogy a művelt közönség T. szellemi kincseit maradéktalanul élvezhesse, másrészt pedig a T.-kutatóknak módot akart nyujtani arra, hogy olyan forráskiadványhoz jussanak, mely őket nemcsak a T. szereplésével kapcsolatos parlamenti ülésekről készült gyorsírói feljegyzésekről és irományokról, hanem a tárgyalásra került törvényjavaslatok, interpellációk előzményeiről is kimerítően tájékoztatja. Barabási Kun József e tekintetben mintaszerűt nyujt. A képviselőházi ülések tárgysorozatának és lefolyásának bő tartalmi ismertetése után leközli szószerint — a közbekiáltásokkal együtt — T. felszólalásait, amelyek után rendszerint a válaszbeszédek ismertetése következik. Mindezt alapos szövegközti vagy szövegalatti magyarázatokkal adja elő, ami a szerkesztés fenti módszerével együtt az ülések teljes lefolyásának figyelemmelkísérését és ehhez képest T. beszédeinek tökéletes megértését teszi lehetővé. Szerencsés gondolat volt a szerkesztőtől, hogy T. képviselőházi felszólalásait a választói előtt tartott beszámolóival is kiegészítette, mely utóbbiak összefoglaló jellegüknél fogva T. politikájának megismeréséhez gyakran fontosabbak az egyes aktuális problémákról tartott parlamenti felszólalásainál. E két kötetben felragyognak előttünk T. hatalmas képességei, megbűvöl bámulatos sokoldalusága és alaposság, az a komoly, szinte vallásos meggyőződés, ahogy az ő egyéni, darabos nyelvén és metsző logikájával 15 éven keresztül a Házban felszólalt, vitatkozott. Nincs a közéletnek olyan problémája, melynek tárgyalásánál meg nem csillogtatta volna szellemének kincseit. Beszédeiben kifejtett véleménye, néha szinte jóslatszerű előrelátása rendkívül tanulságos, sőt sokban ma is aktuális. E két kötet, melyeket részletes tartalom- és névmutató egészít ki, a szerkesztés mintaképei és méltán állíthatók Horst Kohl nagy Bismarck-kiadványa mellé.

Jánossy Dénes (Bécs).

Csallány Dezső: A kunszentmártoni avarkori ötvössír. (Német kivonattal.) Szentes. 1933. 4°. 54 l. 9 táblával. Kunszentmártonban 1926 nyarán nagyjelentőségű sírra bukkantak. Egy páncélos, dárdás, kardos vitéz pihent ott, de lábánál ötvösszerszámok, a mellén pedig bizánci pénz- és mérlegsúlyok feküdtek. Egy vándorötvösnek volt ez a sírja, aki egyúttal kiváló, a vagyona védelmére kész harcos is lehetett. Ezt a sírt dolgozza fel tanulmányában Cs. A fényképeket, ahol ez szükséges, magyarázó rajzok kísérik. Hasznos

és pontos a rokonanyag gyüjtése és a reá vonatkozó irodalom idézése. Helytálló a datálása is: a VII. század közepe. A leleteknek etnikai meghatározása azonban, mely szerint a kuturgur-bolgár nép hagyatékából valók, kissé szélesebbkörű vizsgálatra és több bizonyítékra szorulna. **Horváth Tibor.**

Csapody Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. (Domanovszky S.: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 6. sz.) Budapest, 1933. 8°. 51 l. E munka alapján tanulságos összehasonlításokat tehetünk és a szerző fáradozásának eredményeképen tévesnek bizonyult nézetet változtathatunk meg. Az tűnik ki ugyanis, hogy az ország ezen aránylag legnyugalmasabb és a külföldi hatásoknak legjobban kitett vidékén nem voltak olyan rendezettek az állapotok, mint azt gondoltuk. A Dunántúlnak mezőgazdaságilag excellens jellege az alsólendvai uradalom gazdálkodásából nem olvasható ki, sőt az eddigi feldolgozásokból ismert tiszántúli, regéci uradalomnál jóval elmaradottabb állapotokat mutat. Tehát nemcsak az országhatár s így a jó felvevőpiacok közelsége, nemcsak a kedvezőbb gazdaságföldrajzi fekvés, kultúráltabb környezet, a közelebb érhető külföldi példák hatottak egy-egy uradalom felvirágoztatásánál, hanem szükség volt a birtokosok áldozatkészségére is. Cs. a számadások tömeges és fárasztó adatait pompás grafikonokkal tette könnyen áttekinthetővé 1712-től 1750-ig terjedőleg. A grafikonok felölelik a gabonafélékből származó bevételeket, külön ábrázolva az allódiális földeken termett s a decima és nónából származó mennyiségeket. Áttekinthető képet nyerünk az uradalomhoz tartozó 7 mezőváros és 77 község allódiális vetéseiről, a gabona értékesítéséről, melynél a Grácba, tehát külföldre szállított mennyiségeket a szerző mindig külön tünteti fel. Az értékesítéssel kapcsolatban — igen helyesen — olyan vázlatrajzot is közöl, mely az uradalmi termények és termékek piacait tünteti fel. Két grafikonban foglalja össze Cs. az uradalom pénzbevételeit és kiadásait; ezekből egy pillantásra megállapítható, hogy a bevételeknek évről-évre fokozódó növekedése nem jelentette a tiszta jövedelem emelkedését, mivel a kiadások is állandóan ugyanakkora tételekkel emelkedtek, vagyis végeredményben az arány nem változott. A szerző tolla helyenkint vitatható területekre siklott. Pl. a konvencióknál beszél (19. l.) árpa és köles őrlését helyettesítő búzáról, ami gazdasági szempontból érthetetlen. Igy látja, hogy az uradalom jövedelme csökkent a katonaságnak eladott gabona miatt, melynek árát nem az uradalmi, hanem egyenesen a központi pénztárba fizették (41. l.). Ez azonban, mivel az összeg végeredményben egy helyre folyt, legfeljebb könyvileges átadásnak tekinthető. Az állattenyésztés csekélyebb mérvéből arra következtet, hogy „e tekintetben tehát magasabb fokon állt a gazdálkodás" (46 l.). Ez a megállapítása csak úgy lenne helyes, ha egyúttal a szántók területi arányának magas százalékát is bizonyítaná. Tanulságosak Cs. társadalomtörténeti fejtegetései is. Látjuk, hogy a jobbágymunka és jobbágyság az alsólendvai uradalomban nagy szerepet játszott, mert — cselédség alig lévén — minden munkát ő végzett. Helyzete azonban még így is jó volt, mert aránylag nagy számánál fogva a kötelességek és terhek eléggé szétoszlottak s kímélését, gondviselését a hercegi család mindig gazdatisztjei főkötelességei közé sorozta. Cs. munkájának egyébként ez a legszebb része; ugyanitt igen figyelemreméltó megjegyzéseket tesz az árendás, a szabad költözésű és az örökös jobbágyokról. Az uradalom gazdálkodása egyhangú s extenzív volt. A szántókon kizárólag gabonaféléket, búzát, rozsot, zabot, hajdinát

termeltek, melyek szinte egész esztendőn át tartó munkát adtak. Meglepően korán találkozunk a soványabb földek trágyázásával, holott ezt akkor még általában feleslegesnek ítélték. A gabonafélék mellett a bor a fő jövedelmi forrás. Ezt csekélyebb mértékben az allódiális termésből nyerték, míg nagyobb részét a jobbágyság szolgáltatta be. Az alföldi viszonyokkal szöges ellentétben az állattenyésztés teljesen alárendelt szerepet játszott. Az összes fogatos munkákat jobbágyrobotban eszközöltették. Kezdettől fogva állandó haszonállatként csak a sertéssel találkozunk, amihez később, bár jóval csekélyebb mérvben, a juhászat járult. Ez igen érdekes, mert a helyzet országszerte éppen az ellenkező volt. Maga a földesúr tőkét, munkát nem fektetett intenzíven a gazdálkodásba s így a jövedelem is, amelyet nyert, eléggé alacsony, bár viszont állandó. A kiadás és bevétel aránya kedvező képet tüntet fel, mert a tiszta jövedelem mindig felette volt az 5000 forintnak. Ismételjük, Cs. munkáját elismerés illeti meg eredményeiért, amelyekkel gazdagabbá tette a magyar nagybirtok gazdálkodásáról alkotott s ma már közkeletű képet.

Penyigey M. Dénes (Debrecen).

Péterdi Ottó: Az észak-bakonyaljai német falvak dülőnevei. (Német philologiai dolgozatok, LXI.) Budapest, 1934. Szerző kiadása. 8°. 63 l. Hét bakonyaljai falu: Bakonygyirót, Bakonykoppány, Bakonypéterd, Bakonyszentiván, Fenyőfő, Románd és Szücs művelés alatt álló határrészeiről szól P. dolgozata. A határrészek neveinek puszta magyarázata szélesebb település- és gazdaságtörténeti alapokon a falvakból kisugárzó tájkultúra nagyvonalú rajzává kerekedik. Egy nálunk, sajnos, kevéssé művelt kutatásirány gazdag eredményekkel kecsegtető lehetőségeire világít rá a szerző kísérletnek nevezett munkájával. A dülőnévkutatás több tudomány határterületén született, osztozik tehát a határproblémák közös sorsában: eleinte kevesen mernek hozzányúlni, mert a vele való foglalkozás a tudományok megszokott régebbi kereteihez viszonyítva heterogén ismeretanyag megszerzésére és heterogén kutatási módszerekre kötelez. P. szerint a dülőnévkutatás feladata a névanyag összegyüjtése s azután főleg annak magyarázata, célját tekintve pedig az egész munka elsősorban a helytörténethez hord építőanyagot, mint annak nyelvészetileg megalapozott segédtudománya. Minthogy azonban a szerző saját megállapítása szerint is a határ kialakulásának történeti egymásutánjáról a dülőnevek „feltűnően nem tájékoztatnak" (8. l.), arra a kérdésre, hogy a táj kihasználásában a fejlődés vagy egyéb változás egyes fokozatai mikor következtek be, a legtöbb esetben továbbra is a helytörténet egyéb forrásaiból, a helytörténész eddig ismert módszereivel kapjuk meg a feleletet. Ezután láthat csak a nyelvészetileg iskolázott dülőnévkutató saját feladatához: kikutatni, akad-e dülőnév, amelynek jelentése ezekhez a helytörténeti tényekhez, a táj gazdasági kihasználásának változásaihoz kapcsolódik. Sőt ennek a feladatnak megoldását a *hol* kérdésére adandó felelet is rendszerint meg szokta előzni: P. eljárása is az írott forrásanyag (oklevelek, conscriptiók) átvizsgálásán kívül a különböző időkből származó határtérképek tanulmányozásával kezdődött. Mondhatnánk tehát, hogy ma még inkább a helytörténet az adományozó és a dülőnévkutatás a megajándékozott fél. A dolgozat eredményeit ennek alapján röviden így foglalhatnánk össze: a nyelvész a saját vagy mások helytörténeti kutatásaiból nyert eredményeket felhasználva, meghatározta egy sereg dülőnévnek puszta nyelvészeti módszerrel nem minden esetben tisztázható pontos jelentését.

Visszaadja-e a kölcsönt a nyelvész a történésznek úgy, mint ahogy a szerző szeretné, amikor határozottan a helytörténet szolgálatában jelöli meg a dülőnévkutatás célkitűzését? Ezt valóban a határkihasználás jelenségeinek pontos helyhez rögzítésével érné el, ami a helyet jelölő, térképre írott dülőnevek jelentésének megfejtésével kétségtelenül meg is történik. Szerző dolgozata azonban az óhajtott célt csak részben éri el, mert az említett falvak esetében a helytörténetileg valóban jelentős eredmények túlnyomó többsége (a pusztán nyelvészetileg, nyelvjárástanilag fontos eredményekről nem a mi feladatunk megemlékezni) a tulajdonképeni dülőnévkutatás eljárása nélkül, a helytörténet egyéb, a dolgozatban alkalmazott módszereivel is elérhető lett volna és volt is. Hogy Bakonygyirótot a XVIII. században erdő és bozót vette körül, arról az 1720-as conscriptio „nemoribus circumseptus" kifejezése is meggyőz bennünket. A József császár korabeli térkép egy bizonyos időpontra, a század utolsóelőtti évtizedére vonatkozólag még a „hol" kérdésére is megfelel. Hogy azonban az ezen a térképen már szántónak jelzett „Birkenäcker" területe régebben szintén még az erdőhöz tartozott, azt már valóban a név igazolja. A dülőnévkutatás tehát, mai állásának megfelelően, főleg két irányban tesz hasznos szolgálatot a helytörténetnek: egyrészt néhol a fejlődés időrendjében, ahol egyéb forrás hallgat, kitölt egy hézagot, másrészt néhol megerősít egy-egy más úton is megállapítható tényt. A dolgozatban azonban nem találunk példát olyan esetre, ahol P. a dülőnév esetleges ellentmondásával cáfolná valamely egyéb forrás adatát. Ellentmondás esetén ma még szinte mindig az egyéb forrás adata a döntő s ilyenmódon csupán a megegyezés gyümölcsöző, még pedig nem annyira a helytörténet számára, amelynél ez csupán egy amúgy is ismert tényt erősít, hanem a dülőnévkutatás saját módszerének jövője szempontjából, minthogy így egyre több, tartalmilag megfejtett elnevezés gyűlik össze, amelyek nagyobb száma esetén idővel talán lehetővé válik a per analogiam való következtetés; a puszta név perdöntően bizonyító erejű lesz kevéssé megbízható egyéb források ellentmondó adatával szemben is. A dülőnévkutatásnak erre kell törekednie, mert csak így válhatik a ma még túlnyomóan a szomszédos kutatáságaktól megajándékozott félből bőkezű adományozóvá. Addig azonban számos lelkiismeretesen összeállított névgyűjteménynek kell még megjelennie.

P. dolgozatát éppen a történész számára igen élvezetessé teszi anyagának elrendezése, amely az egyes falvakra vonatkozó fejezetek eltérő címei ellenére is mindenütt egységes szempontot követ: a határ gazdasági kihasználásának fejlődéstörténete áll a középpontban s ezt mintegy csak megvilágítják a dülőnevek. Az egyezés határkép és dülőnevek közt így valóban meglepő, a felületes olvasót azonban az a veszély fenyegeti, hogy a határkép egész fejlődéstörténetét kiolvashatónak véli a puszta dülőnevekből, holott azok alapján csupán egy időtől független, különböző korok állapotait egymás mellett feltüntető összkép rajzolható; a fejlődés vonalát nem a nevek, hanem egyéb forrásai alapján húzta csak meg a szerző. A dolgozat így meggyőzőbb, a dülőnévkutatás révén elérhető eredményeket a valóságnál kedvezőbb színben feltüntető, viszont a kutatás mai lehetőségeit világosabban mutatta volna be a szerző, ha mindenütt pontosan megemlíti, hogy megállapítása a néven, vagy egyéb forráson alapul-e. Hasonlóképen kívánatos lett volna megemlíteni, hogy a nép nyelvében élő dülőnevek közül melyek egyeznek a határtérképek és telekkönyvek elnevezéseivel és melyek különböznek. Csupán ezeket az

apróbb észrevételeket tehetjük a településtörténet szemszögéből erre az érdekes és érdemes dolgozatra. **Mendöl Tibor** (Debrecen).

Stern Mór : Szatmári zsidók útja. Történeti tanulmány a szatmári zsidó község multjából. Satu Mare (Szatmár). É. n. (1931.) Szerző kiadása. 8°. 143 l. — **Kun Lajos : A veszprémi zsidóság multja és jelene.** 1932. Szerző kiadása. 8°. 188 l. — **Silberstein Adolf : A siklósi izraelita hitközség története.** Siklós, 1933. 8°. 39 l. Örömmel vettük kezünkbe a három munkát, azt vélvén, hogy be fogják mutatni a magyar zsidóság életútját, azt, ami fejlődésében tipikus. Időrendben elsőnek St. könyve jelent meg. Érdekesen jellemzi a szatmárnémeti városi tanács küzdelmét a zsidósággal. Az 1721-ben kapott szabadságlevél megadta ugyanis a lehetőséget, hogy a zsidókat kizárhassa falai közül. Ennek dacára 1735-ben 17 zsidó szerepel az összeírásban, a XVIII—XIX. század fordulóján azonban egy sem. St. egyáltalában nem adja magyarázatát, hogy mikor s mily módon sikerült a városnak a zsidókat kiszorítania. Tény azonban, hogy a vásárokra továbbra is bejártak, mert máskülönben nem állott volna érdekükben 1807-ben az ünnepeikre eső vásár elhalasztását kérelmezni. A városi tanács tehát egyedül a polgárjogot tagadta meg a zsidóktól az 1830-as évekig. K. munkája a három közül legértékesebb. Veszprémben a zsidóság 1723—25-ben telepedett le, 1770-ben 13 család élt ott, köztük 3 iparos. K. közli : 1839-től napjainkig évenkint a születések és halálozások számát, amiből láthatjuk, hogy mily nagymérvű a zsidóság számbeli csökkenése. Ennek dacára 1825—1900 között a hitközségi tagok száma 79-ről 300-ra növekedik. E jelenség okát K. nem magyarázza meg. Érdekes, hogy a hitközségi iskolában már 1838-tól tanították a magyar nyelvet, de 1870-ben senki sem tud magyarul s így a jegyzőkönyveket továbbra is német nyelven — 1840-ben tértek erre a héberről — kellett írni. A veszprémi zsidóság kezdettől fogva iparral is foglalkozott s 1930-ban is a 300 családfő közül csak 70 kereskedő. S. voltaképen csak az utolsó évtizedek történetével foglalkozik. Igaz, Siklóson a zsidók csak a XVIII. század végén telepedtek le s 1850-ben 123-an voltak. Csalódottan tettük le a könyveket, megállapítva azt a sajnálatos tényt, hogy egyikük sem közelíti meg azt a színvonalat, amely tudományos szempontból értékelhető lenne. Nagy hibájuk, hogy túlságosan kihangsúlyozzák a szereplők személyét. K. például Hochmuth főrabbit háromszor is méltatja, S. közli a pápai hitközségnek Róth főrabbihoz intézett levelét stb., az utolsó esztendők alkalmi beszédeit is olvashatjuk. Oldalakon keresztül közlik a hitközségi egyletek tisztikarainak névjegyzékét. K. még fényképekben is bemutatja a nagy elődöket s itt saját fényképét is megtaláljuk. A források használata, megjelölése nem egyszer hagy kifogásolni valót. A munkák a történettudománynak akkor jelentenének számbavehető értéket, ha a zsidóság gazdasági életét rajzolták volna meg, például a szatmári Markovics Mátyás birtokszerzési politikáját, a veszprémi zsidóság gazdagodásának módját, a bevándorlások, a megmagyarosodás történetét. A három munkával azért foglalkoztunk kissé hosszasabban, hogy jelezzük : a zsidóság magyarországi történetének minden feldolgozását szívesen látjuk s ezeknek a nehezen hozzáférhető adatoknak feltárását várjuk. Azonban tiltakozunk az ellen, hogy a „történet" öpenyébe burkolózva a közelmult eseményei bíráltassanak meg vagy a még élő szereplők örökíttessenek meg. E munkákból, sajnos, éppen a történetíráshoz annyira szükséges távlati felülemelkedés s az objektív szempontok érvényesítése hiányzik. **Bakács István János.**

Farkas László: Vedres István uradalma a Tisza-balparton 100 évvel ezelőtt. Szeged, 1934. 8°. 24 l. (Kl. a „Városkultúra" 1934. évf.-ból.) A levéltári kutatásokon alapuló kis tanulmány Vedres szegedi földmérő egyik legmaradandóbb alkotásával, a Szeged közelében, a Tisza balpartján létesített Vedresháza alapításával foglalkozik. E község, vagy inkább mintagazdaság igazi jelentősége és értéke csak akkor tűnik ki, ha figyelembe vesszük az előmunkálatokat, elsősorban annak a csaknem 4000 holdnyi területnek az ármentesítését, amely területen épült a falu. Vedresnek többi, az Alföld gazdasági hasznosítását célzó tervei és alkotásai is elismerésre méltók. Sajnos, mint F. is írja, Vedres és a hozzá hasonló lelkes vállalkozók nekilendülése „legtöbbször elszigetelt fáradozás maradt, mert az elindulást nem vezették országos tervek és egységes szempontok". Vedres tervei közül a legtöbb még ma is csak terv és beletartozik abba a komplexumba, amit „alföldi problémák" néven ismerünk.

Vácz Elemér.

Glaser Lajos: A karlsruhei gyüjtemények magyarvonatkozású térképanyaga. Budapest, 1933. M. kir. Állami Térképészet („Térképészeti Közlöny" 6. sz. különfüzete). 8°. 136 l. + 3 reprodukció. I. Lipót úgynevezett felszabadító hadjárata alatt Magyarország különböző területeiről nagyszámú térkép, tervrajz, vázlat stb. készült, melyek — minthogy e kor fejlettebb hadmérnöki tudománya az operációstérepről már jóval hűbb képet szolgáltathatott — az előző idők hasonló termékeinél sokkal precízebb kivitelűek. Ezek tehát, mint a XVI. század fantázia, hallomás vagy legjobb esetben szemlélet alapján készült mappái után az első méréseken alapuló, pontosabb és részletesebb térképek, a magyar kartográfiának értékes dokumentumai. Ez anyag legnagyobb része természetszerűleg Bécsben őriztetik s ott a magyar kutató számára — Eperjesy Kálmán úttörő munkái révén is — könnyebben hozzáférhető, számos térkép azonban (a bádeni őrgrófi családnak a török háborúkban előkelő szerepet vitt tagjai útján) a karlsruhei gyüjteményekbe került s ott a magyar tudományosság részére mindeddig ismeretlen és felhasználhatatlan maradt. Ez indította arra G.-t, hogy a karlsruhei General-Landesarchiv stb. állományában található magyar vonatkozású térképek szakszerű s — tekintettel a nehezebben megközelíthető anyagra — igen részletes katalógusát elkészítse. Munkája természetesen nem korlátozódhatott kizárólag a török háborúkkal kapcsolatos darabokra, hanem a magyar területeket ábrázoló (más úton idekerült) korábbi és későbbi jelzeteket is feldolgozta, úgy, hogy könyve összesen 670 különböző korú, eredetű és kiállítású térképet, terepvázlatot stb., illetőleg ezekről készült s ugyanitt őrzött másolatot sorol fel. Az egyes darabok determinálására szolgáló adatok összeválogatásánál G. nagyon jó módszert használ. Katalógusa ugyanis önálló tételeknél a levéltári helyszámon kívül — a lehetőség szerint — megadja a címet (magyarázó szöveget), dátumot, rajzolót vagy másolót (reprodukcióknál a kiadót), lap-nagyságot, méretarányt, kivitelt és minőséget (kéziratos, metszet vagy nyomat, monokrón vagy színezett, papír vagy pergamen lapon készült, egyszerű vagy díszes kiállítású stb.). Ha a cím hiányzik, vagy nem kifejező, megmondja: mily terület látható az illető térképen, megjelöli továbbá az orientációt, az esetleges fokbeosztást stb. Végül egy ügyes szám-kulcs segítségével sok esetben a térképek ábrázolási módját is feltünteti: azt, hogy az illető lap jelöli-e és hogyan a domborzati és vízrajzi viszonyokat, a terület térfelszín-kultúráját (szántó, erdő stb.) s az emberi település

által létrehozott különböző objektumokat (épület, híd, út stb.). G. könyve tehát, mely a szokásos helynévmutatón kívül egy, az előfordult nevezetesebb térképrajzolókra és kiadókra vonatkozó lexikális mutatóval is ki van egészítve s mely kétnyelvű (magyar-német) szövegével és latin jelkulcsával a külföldi kutatónak is rendelkezésére állhat, nemcsak a történész, de a geografus s a kartografus nézőpontjait is kielégíti. Éspedig oly szerencsés módon, hogy a G. által használt módszer alapúl szolgálhatna egy, térképgyüjtemények katalogizálásánál általánosan alkalmazandó egységes, egyezményes felvételi eljáráshoz, melynek — amennyiben az ilyen heterogén-természetű anyagnál egyáltalán lehetséges — végleges formában való kidolgozása s az egyes anyagok speciális szempontjaihoz való adaptálása végett kívánatos volna, ha az érdekeltek: legkiválóbb kartografusaink s az egyetemek megfelelő tanszékeinek, tudományos gyüjteményeinknek s térképészeti intézeteinknek képviselői, minél hamarább együttes ankétre hívatnának össze. **Varga Endre.**

Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Zweite, völlig neubearbeitete Auflage. In Verbindung mit A. Bertholet, H. Faber u. H. Stephan herausgeg. v. H. Gunkel u. L. Zscharnack. I—V. kötet és „Registerband". Tübingen, Mohr, 1927—1932. — **Lexikon für Theologie und Kirche.** Zweite neubearbeitete Auflage des Kirchlichen Handlexikons. Herausgeg. v. Dr. Michael Buchberger, Bischof v. Regensburg. Schriftleiter Konr. Hofmann. I—VI. kötet. (A—Maura). Freiburg, Herder, 1930—34. A történetkutató nélkülözhetetlen segédeszközeire kívánjuk felhívni a figyelmet, amikor a fenti két legmodernebb theológiai és vallástudományi enciklopédiát itt röviden bemutatjuk. Az egyik a már befejezett, a protestáns, a másik, a még most folyó a róm. kat. szempontú tudományosságot van hívatva elsősorban szolgálni. De ezzel nem akarunk egyebet mondani, csak annyit, hogy a protestantizmus történetére, tanaira, jelen állapotára és minden világnézeti, társadalmi, művelődési stb. kérdésben elfoglalt álláspontjára nézve elsősorban a „RGG²" nyujt hiteles tájékozást, míg ugyanezt a r. katholicizmus dolgaira vonatkozóan elsősorban a Lexikonban lehet és kell keresni. Egyébként azonban a két mű versenyez egymással magasrendű tárgyilagosság, átfogó tudományos látókör és előkelően tárgyszerű stílus tekintetében: úgy, hogy amit az egyikük a másik táborról mond, az nem kevésbbé figyelemreméltó és főként nem kevésbbé becsületes tájékozás, legfeljebb tán hézagosabb, mint az, amit a maguk világáról írnak. Mindkét mű érett lexikográfiai termés: szerkesztőik értékesítették mindazokat a tapasztalatokat és tanulságokat, amelyeket a „RGG¹", illetőleg a „Handlexicon" összeállítása közben és — után évtizedeken át szereztek. Mindkettőnek dolgozótársi és szakvezetői kara a német prot. és róm. kat. theol. és vallási tudományosság legfényesebb neveit foglalja magában, a mellett pedig külföldi szakemberekkel is előnyösen kiegészült. (Magyar dolgozótársakat különösen a Lexikonban találunk nagyobb számmal). Mindkét vállalkozás alig fölbecsülhető jelentőségét elsősorban az adja meg, hogy az egészen monumentális nagy theol. és egyházi enciklopédiák, aminő a 24 kötetes Herzog-Plitt-Hauck-féle (III. kiadásában 1913-ban befejeződött) protestáns „Realencyklopädie", meg ennek r. kat. pendantja, a „Wetzer-Welte", legföljebb ha emberöltőnként, vagy még sokkal nagyobb időközökben bírnak csak megújulni, tehát a tudomány haladásának mai ütemével nem tarthatnak lépést. Ezért van szükség kisebb terjedelmű és így rövi-

debb időközökben megújulható lexikonokra is, amelyekben az egyes tényekre, adatokra, részletkérdésekre nézve éppoly megbízható és színvonalas tájékozás foglaltatik, mint amilyen alapos bevezetést kaphatni bennük átfogóbb kérdésekben is, összefüggő problémacsoportok rendszeres tárgyalásában. A történetkutató, dolgozzék bár a vallási kérdésekkel látszólag a legkevésbbé összefüggő területeken, első renden és minden lépten-nyomon rászorul e két pompás kalauz segítségére, amelyekhez hasonló jellegűt, értékűt és modernségűt egyéb európai nyelveken nem kaphat, (még legjobban az angol protestáns Hastings-enciklopédia közelíti meg őket, de enyyire „upto-date" az sincsen már !). A gazdaságtörténész épp oly kevéssé mondhat le támogatásukról a kapitalizmus vagy a kommunizmus szellemtörténeti hátterének vizsgálatánál, mint ahogyan az orvostörténésznek is minduntalan segítségül kell őket hívni a neurózis és az okkultizmus szövevényes és rejtelmes világában. Arról nem is kell szólanom, hogy a jog-, az irodalom- és a művészettörténész mennyire reájuk van utalva. A legutóbbi a kitűnően összeválogatott gazdag képanyagért is különösen hálás lesz. A RGG² használatát a rendkívüli gonddal és ügyességgel összeállított, 450 lapra terjedő Register még a kezdő kutatók számára is nagyban megkönnyíti ; befejezése után bizonyára a Lexikon is kap majd ilyet. A RGG² külön érdeméül fel kell még jegyeznünk, hogy 1909—1913-iki első, szintén öt kötetes, de valamivel mégis soványabb és registernélküli kiadásához képest jelentékeny előnye dolgozótársi karának most már *minden* álláspontú (tehát nemcsak a liberális-modernista-vallástörténeti) prot., *sőt nem is csak prot.* tudósokból való kikerülése. A Lexikon ezzel szemben vallásfelekezetileg — mondani sem kell — szigorúan egységes, de ott meg éppen ennek a szigorú egységnek a következetes és polémia-nélküli keresztülvitele a tanulságos és tiszteletet gerjesztő. Történész számára elfogulatlanságra jobban ránevelő iskolát vallási ellentétektől tépett tudományos életünkben nem ismerek, mint ennek a két lexikonnak egyszerre való forgatását. **Révész Imre** (Debrecen).

Graf András : Antik hatások a korai bizánci irodalom etnográfiai tudósításaiban. (Kl. az Egyetemes Philologiai Közlöny LVII. (1933.) évf.-ból.) Budapest, 1933. 8⁰. 26 l. (Latin nyelvű kivonattal.) Nagy szorgalommal, lelkiismeretes kutatások alapján megírt értekezés, mely minden ízében magán viseli az önzetlen, komoly tudományosság bélyegét. Szerzője azt nyomozza, hogy a korai bizánci irodalom etnográfiai tudósításai az antikéval azonos szempontok alapján jöttek-e létre s így a bizánci etnográfia egyenes folytatása-e az ókorinak ? A történetszemlélet időnkénti változásához hasonlóan, vele párhuzamosan módosul az etnográfiai szemlélet is. Ennek minden időben vannak bizonyos szempontjai — a tudományos terminológia topos-oknak nevezi ezeket, — melyeknek gyakran torzító-tükrében hagyományozódik rég letűnt és ma is élő népek testi, lelki alkatának képe. Igen fontos ezeknek a toposoknak és átvételeiknek megismerése, mivel „az átvett szemponttal — legalább bizonyos mértékig — a tárgyi elem is együtt jár". G. beható vizsgálódások után jut arra az eredményre, hogy a bizánci etnográfia szempontjait az antik irodalomtól örökölte. Igen szeretnők, ha szerző tanulmányait a későbbi, VII. század utáni időkre is kiterjesztené s őstörténetünkre annyi fényt vető bizánci források megítélését újabb, biztos pillérekkel támasztaná alá. Egy megjegyzése, mely antik klisé nyomait fedezi fel a magyar krónikában, arra figyelmeztet, hogy az ilyen irányú

vizsgálódások esetleg újabb szempontokat szolgáltatnának hazai forrásaink értékeléséhez is. **Kring Miklós.**

Dombi József : Perusia ókori története. Storia antica di Perugia. Budapest, 1932. 8°. 45 l. Szerző doktori értekezésének tárgyául a szokottnál szélesebbkörű témát választott ugyan, de feladatát mégis jól oldotta meg azáltal, hogy Perusia történetének politikai jellegű részét az ismert forrásokra támaszkodó modern történeti irodalomból vette át, kisebb, saját észrevételei alapján eszközölt módosításokkal. Ezzel is hasznos összefoglalást adna a város története iránt érdeklődők kezébe, azonban ezen túlmenően munkáját igen sok nép-, település- és művészettörténeti stb. adalékkal bővítette, amelyek legnagyobbrészt saját, helyszíni felfedezései. Érdekes része a munkának az etruszk városkapuk építészeti elemeinek ismertetése, valamint a város őslakosságára vonatkozó, feliratokról és egyéb emlékekről leolvasható adatok egységes képpé való feldolgozása. Az egész dolgozat elárulja, hogy a régi és új történeti irodalom teljes ismeretével készült és tanuságot tesz a szerzőnek alapos régészeti és művészettörténeti tudásáról is. **Gronovszky Iván.**

Kruse, Helmut: Studien zur offiziellen Geltung des Kaiserbildes im römischen Reiche. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, im Auftrage und mit Unterstützung der Görres-Gesellschaft herausgegeben von E. Drerup, H. Grimme, J. P. Kirsch, XIX. k. 3. f.) Paderborn, 1934. Schöningh. 8°, 116 l. Ez a gondos tanulmány, mely számos ponton érintkezik alulírottnak a monarchikus udvari szertartások kialakulásáról szóló, alig valamivel előbb megjelent tanulmányával (Römische Mitteilungen 49., 1934., 1—118. l.), R. Delbrueck és F. J. Dölger közös tanítványának bonni disszertációja. Értéke a császár személyes jelenlétét pótló képmás jogi szerepének pregnáns meghatározása ; csak néhány megjegyzést óhajtanék fejtegetéseihez hozzátenni. A trónváltozások alkalmával szokás volt a táborokban s a polgári élet legfeltűnőbb gyülekezőhelyein az új császár képmását felállítani. E szokás politikai jellegű hűségnyilvánításból hamarosan kényszerű jogszokássá merevedett. K. azt hiszi, hogy csak Diocletianus óta változott át azután e szokásjogi gyakorlat felülről követelt alkotmányjogi aktussá. (23. l.) De ma már tudjuk, — idézett munkámban igyekeztem ezt részletesen bizonyítani —, hogy Diocletianusnak az államreform terén nem kezdeményező szerepe volt, hanem csak legutolsó befejezője volt ő egy régen megindult lassú folyamatnak. Így volt ez e téren is : a babérkoszorúval felékesített császárképmások szétküldése már régen a tetrarchia előtt alakult ki, mint az új rezsimek első hivatalos ténykedése (id. m. 71. l.). Az új császárok képmásai, melyek előtt kötelességszerű hódoló ünnepségek játszódtak le mindenütt, tényleg elsősorban festett képek lehettek. A berlini múzeumok most szereztek meg egy kis kerek, festett képet Septimius Severus és családjáról, amely kétségtelenül hivatalos használatra készült — Geta damnatio memoriae-vel való sujtását is végrehajtották rajta — s amely eddig az egyetlen ismert ilynemű lelet (R. Zahn a „Die Antike" hasábjain fogja publikálni, de szíves engedelmével már most említhetem). Nem érdektelen megjegyezni, hogy e pompás fenntartású, Egyptomban lelt képecske a császárok rangjelző viselete szempontjából is alapvető jelentőségű : a bíborszegély helyett aranyszegéllyel ábrázolt tógaviselet, aranykoszorúkkal a mellen, nem lehet más, mint a már Nerva alatt feliraton előforduló vestis alba triumphalis, egy tisztán monarchikus díszruha ; a Severus, Caracalla és Geta hosszú sceptrumai is az ab-

szolút monarchiának Iuppitertől átvett jelvényei, úgymint Domna istennő-diadémája és a császárok drágaköves aranykoszorúi is. Említést érdemel még a császárnénak a praetexta mintájára készült bíborszegélyű ruhája is. K. művének a fősúlya a későbbi császárkoron nyugszik és a középkorban is követi az antik jogszokások folytatását, amire történészeink figyelmét fel szeretném hívni.

Alföldi András.

Vasiliev, A. A.: Histoire de l'empire byzantin, traduit du russe par P. Brodin et A. Bourguina, préface de M. Ch. Diehl, de l'Institut. I—II. Paris, 1932. éd. A. Picard. 8°. X. 498; 482 l. Nemcsak a szorosabb értelemben vett bizantinológusok és Kelet-Európa történetének kutatói, hanem általában mindazok, akiknek tanulmányai Bizánc történetével érintkeznek, régóta érezték a hiányát a bizánci történet modern tudományos feldolgozásának. A bizantinológia négy évtizedes részletkutatásainak eredményeként ma már egyes korszakokra vonatkozólag megbízható monografiák állnak rendelkezésünkre, ha itt-ott — mint például a Palaiologosok korára vonatkozólag — még nagy ür tátong is a kutatásokban. Az eddigi összefoglaló feldolgozások azonban — mint például az orosz Uspenskij és Kulakovskij munkái — vagy csonkán, befejezetlenül maradtak, vagy — mint Iorga, Roth és Diehl kis könyvei — éppen csak a legszükségesebb vezérfonalat nyujtják s így tudományos kézikönyvként nem jöhetnek számba. E régóta érzett hiányt teljes mértékben kielégíti V. munkája. A szerző, aki hazáját, Oroszországot elhagyván, Amerikában telepedett le s jelenleg a madisoni egyetem tanára, egyike a bizánci történet legkiválóbb kutatóinak s korábban már több munkájában foglalkozott Bizánc és a vele érintkező egyes népek (így a szlávok, gótok és arabok) kapcsolataival. Összefoglaló munkájának első kötete még 1917-ben jelent meg orosz nyelven s ezt követte az 1923—25. években még három ugyancsak orossnyelvű kötet, amelyek együttesen Bizánc egész történetét felölelik. Ennek az orosz munkának alapos kibővített átdolgozása először angolul „History of the Byzantine Empire" címen jelent meg (I—II. Madison, 1928—1929.), míg végre újabb gondosan átdolgozott és tökéletesített alakban franciául is napvilágot látott. A munka első fejezete a bizánci történeti kutatások eddigi történetét tárgyalja s a nyugati kutatók mellett (mint pl. Gibbon, Lebeau, Bury stb.) részletesen foglalkozik az orosz bizantinológusok Nyugat-Európában kevésbbé ismert és értékesített munkásságával is. Ehhez csatlakozik a segédtudományok terén megjelent segédeszközök és a bizantinológiai folyóiratok ismertetése. Bizánc történetét a szerző nyolc korszakra tagolva dolgozta fel: I. A keleti császárság a IV. századtól a VI. század elejéig. 2. Justinianos és közvetlen utódai (518—610). 3. Herakleios dinasztiájának kora (610—717). 4. A képrombolás kora (717—867). 5. A makedon dinasztia és a bekövetkező zavarok kora (867—1081). 6. Bizánc és a keresztes hadjáratok. A Komnenosok és Angelosok (1081—1204). 7. A nikaiai görög császárság és a konstantinápolyi latin császárság (1204—1261). 8. Bizánc bukása (1261—1453). Az egyes fejezeteken belül először kimerítő áttekintést kapunk a külpolitikai eseményekről s Bizáncnak az egyes népekkel vívott küzdelmeiről és velük való kapcsolatairól. Ezt követi a belső történet menetének ismertetése: az egyházi, törvényhozási, közigazgatási, közgazdasági viszonyok és változások rajza s végül a művelődési viszonyok (irodalom, tudomány, nevelés, művészet) ismertetése. Kiegészíti mindezt az egyes korszakokra vonatkozó gazdag szak-

irodalom felsorolása. A feldolgozásban V. különös gondot fordított arra, hogy Bizánc politikai és művelődéstörténetének egyes vitás problémáit — amilyenek természetesen bőven akadnak — kiemelje. Ilyen esetekben részletesen ismerteti a kérdés és a rávonatkozó kutatások történetét, miközben saját vizsgálódásait is értékesíti. Különös érdeme, hogy az idevonatkozó orosz kutatások eredményeit — melyek a nyugateurópai kutatók jórésze előtt mindezideig ismeretlenek maradtak — mindenütt tekintetbe veszi, felhasználja s ilyen módon a tudomány közkincsévé teszi. V. munkája tehát nem a bizánci történet eredeti, új „szintézis"-ének készült, amelyet ezután is a jövőtől várunk, hanem egy részletes, szisztematikus, teljes tudományos apparátussal felszerelt kézikönyvnek, amely egyrészt megbízható tájékoztatást nyujt mindazoknak, akik a bizánci történet egésze és egyes korszakai iránt érdeklődnek, másrészt biztos kiindulópontul szolgálhat a kutatók számára is, akik a bizánci történet egyes problémáira vonatkozó kutatásnak történetét és mai állását akarják megismerni. V. mintaszerű kézikönyvét, melyet 30 szépen kiválasztott illusztráció díszít és 7, Schrader „Atlas de géographie historique"-jából átvett térkép egészít ki, melegen ajánljuk a hazai történettudósok figyelmébe. **Moravcsik Gyula.**

Filippini, Francesco: Il cardinale Egidio Albornoz. Bologna, 1933. 8°. 463 l. A kiváló hadvezér, jeles kormányférfi és változatos életpályát megfutott Albornoz kardinális története általános érdeklődésre tarthat számot, főleg nálunk, hiszen Nagy Lajos királyunkkal is összeköttetésben állt. Egy tételről újabb munka megírása akkor megokolt, ha az író új adatokat tud felsorakoztatni, a tárgyalásba újabb szempontokat tud belevinni, szóval, ha tovább viszi tárgyát. Ez esetben azonban a munka megírása nem indokolt. Negyven évvel ezelőtt Wurm német alapossággal és lelkiismeretességgel írta meg kisebb terjedelemben ugyan, de sokkal szisztematikusabban Albornozról szóló művét, melyet F. elnagyolt, kevés gonddal megírt munkája nem tud háttérbeszorítani. Még krónikás forrásait sem használja ki teljesen, rosszul idéz, hiányzik a bibliográfia s általában hanyagság jellemzi a szépen kiállított munkát. **Miskolczy István.**

Bácsy Ernő: Die Urkundensprache in den Rheinlanden bis etwa 1500. (Vokalismus.) (Huss Richárd: Swemmel. Német irodalmi és nyelvtudományi dolgozatok a debreceni tudományegyetem német szemináriumából és nyelvatlaszintézetéből. II. k. 1. sz.) Debrecen, 1934. 8°. 72 l. A német oklevélnyelv kutatása azért tanulságos számunkra, mert így összehasonlítási alapot nyerhetünk a magyarországi német kultúra egyik igen fontos ágának, a XV. században már szépen virágzó hazai németnyelvű írásbeliségnek megismerésére és megértésére. Jelentős feladat lenne elsősorban hazai germanistáink számára, hogy értékesítsék az újabb német irodalom, K. Burdach és körének (Gutjahr, Merkel, A. Bernt stb.) kutatási eredményeit a magyarországi németnyelvű oklevelek földolgozásában. Ezen az úton akarja megtenni az első lépést B. tanulmánya; mint az előszóban írja, a rajnai oklevélnyelv vizsgálatával az lett volna a főcélja, hogy alapot adjon az erdélyi szász és a moseli-rajnai frank nyelvjárás nyelvtörténeti összehasonlítására. Ennek elvégzésére azonban kísérletet sem tesz, hanem megelégszik a XIV—XV. századi rajnai oklevélnyelv magánhangzóinak vizsgálatával. Sőt arra sem ügyel, hogy erősen kihangsúlyozza, vajjon a felsorolt nyelvi jelenségek közül melyek nyelvjárásbeliek s melyek általánosak az egész német oklevél-

nyelvben. B. a kiadott forrásanyag, sőt javarészt a Heinzel, Scheben, Scheuermann, Tille hasonlótárgyú kitűnő földolgozásaiban fölhasznált és idézett anyag alapján dolgozik. Munkája így alig egyéb, mint a modern német nyelvtörténet idevonatkozó kutatási eredményeinek újracsoportosítása, tarkítva a szerző egy-két találó megjegyzésével. (Például igen figyelemreméltó az úgynevezett grafikus *i* szerepének tisztázása.) A szerző, sajnos, nem vállalkozott arra, hogy az analizáló munka természete szerint szétszóródott adatokból összefüggő képet szerkesszen meg. Ilyen körülmények között a dolgozatnak történészek, elsősorban diplomatikusok számára legértékesebb része a hosszú „Literaturverzeichnis". De minden hangsúlyozott teljességre való törekvése ellenére hiányoznak belőle oly alapvető művek, mint például M. Vancsa: Das erste Auftreten d. deutschen Sprache in den Urkunden. Leipzig, 1895. és A. Bernt: Die Entstehung unserer Schriftsprache. Berlin, 1934. **Istványi Géza.**

Hauser, Henri: La prépondérance espagnole. (1559—1660.) (Peuples et Civilisations. IX. k.) Paris, 1933. Librairie Félix Alcan. 8°. 594 l. A renaissance és reformáció tovább szövődő szálait vizsgálja H. a világhatalommá nőtt spanyol uralom, ellenreformáció, francia polgárháború, Németalföld és Anglia nagyhatalmi versengése, a német—római birodalom önemésztő harcai, Keleteurópa, a Skandinávfélszigot, Lengyel- és Oroszország küzdelmeinek rendkívül változatos és sokszor tragikus eseményein keresztül. Előadásában a gazdasági és társadalmi változások éles rajzával az első pillantásra kuszáltnak tetsző diplomáciai és katonai lépések benső értelmet nyernek és megvilágosodnak a nemzetközi politikai élet hirtelen irányváltozásai. Távoli világrészek eseményeinek ismertetésében ezeknek az anyaállammal való gazdasági, politikai és szellemi kapcsolatait vizsgálja és a gyarmatosítás átalakulását, meg azt a kultúrmunkát hangsúlyozza, mely a nyers conquista-t követte: a távoli jövőt biztosító poblaciont. H. művének értéke a szintézis biztonságában rejlik; a korszak életének minden megnyilvánulása, a belső összefüggések a legszerencsésebb tolmácsolásban jutnak kifejezésre. A vallásos élet, katholikus és protestáns aspirációk, művészetek története, állameszme, bölcselet könnyed biztonsággal illeszkednek e korszak nagy történelmi freskójába. Írásművészete eleven, színes képsorozattá fűzi az európai mult e korszakát, amely oly gazdag a politika, hadvezetés, egyház, szellem és művészet fiainak arcképeiben. H. valóban az átélés képességével festette meg portréit az Escorial uráról, a birodalom első bürokratájáról, a castiliai fennsíkok égő forróságát visszasugárzó Szent Teréz lelkéről, a hidalgó lelkiségét nemzeti éposszá formáló Cervantesről, a katonabíboros Richelieuről, művészekről, társadalmi osztályokról és egész nemzetekről. E nagyvonalú összefoglalásban a török hódoltság alatt pusztuló magyarság és a francia diplomácia érdekkörébe vont Erdély, nemzetközi jelentőségükhöz mérten, kellőképen szerepelnek. Mindamellett fájdalmas megütközéssel olvashatunk az erdélyi vallásviszonyokkal kapcsolatban román tömegek kálvinizmusáról és magáról Erdélyről, mint hegyilakók hazájáról, kiket „félparaszt" uraik kormányoznak. E néhány sor mögött a dákóroman elmélet és az erdélyi oláh őslakosság leigázásának meséje húzódik meg, míg a „szlovák" Kárpátok kifejezésében a cseh imperializmus szólamainak minden áron multat igazoló törekvése ismerhető fel. A román történetírás a multban is szívesen szolgálta a legsovénebb törekvéseket, most pedig népét a francia tudományon keresztül, a kálvinistákká előléptetett oláhok szerepében mint a tolerancia megvalósítóját tünteti fel. E sorozat

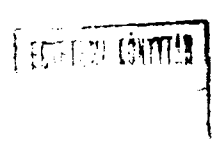
köteteit bizonyára olyanok forgatják, kik nagyvonásokban sem ismerik Közép- és Kelet-Európa történetét, s mivel egy-egy sorozat hasonló vállalkozást 30—40 évre feleslegessé tesz, az ilyesféle történelmi fordítések élete egy emberöltőre ismét biztosítottnak látszik.

Ungár László (Pécs).

Roykó Viktor: Előadások a francia forradalomról. Tizenkét előadás. Prof. dr. Vámbéry Rusztem előszavával. Kiskunfélegyháza, 1934. 8°. 142 l. Tulajdonképen nem is foglalkoznánk ezzel a könyvvel, ha nem vetne fel olyan kérdéseket, amelyek egyetemes kultúrtörténeti szempontból megkívánják tisztázásukat. A könyv történeti része nem viszi előbbre tudásunkat. Értékes fejezeteket tartalmaz ugyan, de adatait Kropotkin „Francia forradalom"-jából meríti s legérdekesebb részleteinél csak mosollyal állunk meg: mily hűségesen követi R. mesterét. Ennyit a könyv ténytörténeti fejezeteiről. A forradalom meghatározásánál és fogalmi osztályozásánál régi kategóriákba sűríti tudását: még mindig megkülönbözteti egymástól a politikai és szociális forradalmat, pedig ha organikusan nézi az életfejlődés útjait, észre kell vennie, hogy az államélet kereteinek megállapítására irányuló *politikai* forradalom végső elemzésében mégis csak a társadalmi élet egészéből merít ihletet, tartalmat meg a társadalmi hullámvonalak irányítása ad. Politikai és társadalmi forradalom sohasem különíthető el egymástól, hiszen a társadalmi élet átalakulása mindig politikai formaváltozást is hoz magával és viszont. Még kevésbbé helyes a francia forradalomnak csak a második fázisában „nemzetinek" nevezni a forradalmat, mert ebben az előadásban az olvasó olyan képet nyer, mintha a nemzeti elem a társadalmi megmozdulással már meg is szűnt volna. Nem tartjuk történetileg igazoltnak a szerzőnek „békés és erőszakos" forradalmakat megkülönböztető beosztását sem, hiszen ez az elkülönítés semmit sem mond, ha rámutatunk arra, hogy alapjában minden — még az 1689-i angol dicsőséges is — forradalom erőszakos; az erőszak intenzítását azonban az fogja eldönteni, hogy milyen nagy ellenállást tanusít a régi rendszer; más szavakkal: mennyire érett és elfogadott az új rendszer, akár társadalmi (politikai), akár eszmei téren. Ami pedig a francia forradalom egyetemes törekvéseit illeti, ennél a kérdésnél nagyon kell vigyáznunk, mert a forradalomnak, mint történeti átalakulási *folyamatnak*, célkitűzései között a szemhatár végső pontján mindig az egyetemes emberiség, a hegeli humanizmus áll: minden forradalom eszmeiségét a nemzetektől független, azok fölött álló gondolatok fejezik ki. Csak később, a gyakorlati megvalósulás útján, alakul át ez a nemzetfölötti eszmeiség nagyon is „önző" nemzeti dicsőséget kereső életformává. Csak egy szót akarunk szentelni R. magyar vonatkozású megjegyzéseinek. Ha a Martinovics-féle kísérletekről komoly történeti munkák alapján próbált volna képet alkotni, nem került volna abba a hibába, hogy azokban lássa a francia forradalom előnyös alkotásainak kifejezőit, hanem sokkal inkább megtalálta volna azokat a mégiscsak magyarabb és ugyanakkor egyetemesen nagyobb színvonalú regnicolaris deputatiók jelentéseiben. Csupán utóiratként jegyezzük meg, hogy a fasizmusnak és a hitlerizmusnak a francia forradalommal való összehasonlításából kialakított ítélete nemcsakhogy ahisztorikus, hanem — céltudatos tendenciája miatt — egyenesen káros is.

Komoróczy György.

Kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

Lap

Varga Zs.: A debreceni ref. főiskola nagykönyvtára. *(Fitz J.)* 368
Fleischer Gy.: Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. *(Hoffmann E.)*.... 370
Tisza I. képviselőházi beszédei. *(Jánossy D.)*..... 371
Csallány D.: A kunszentmártoni avarkori ötvössír. *(Horváth T.)* 372
Csapody Cs.: Az Esterházyak alsólendvai uradalma. *(Pennyigey M. D.)* 373
Péterdi O.: Az észak-bakonyaljai német falvak dülőnevei. *(Mendöl T.)* 374
Stern M.: Szatmári zsidók útja. *(Bakács I. J.)* 376
Kun L.: A veszprémi zsidóság multja. *(Bakács I. J.)* 376
Silberstein A.: A siklósi izr. hitközség tört. *(Bakács I. J.)* 376
Farkas L.: Vedres István uradalma. *(Vácz E.)*..... 377

Lap

Glaser L.: A karlsruhei gyüjtemények térképanyaga. *(Varga E.)* 377
Die Religion in Gesch. u. Gegenwart. (Révész I.) 378
Lexikon f. Theol. u. Kirche. (Révész I.)..... 378
Graf A.: A bizánci irodalom etn. tudósításai. *(Kring M.)* 379
Dombi J.: Perusia tört. *(Gronovszky I.)* 380
Kruse, H.: Studien z. Geltung des Kaiserbildes im röm. Reiche. *(Alföldi A.)* 380
Vasiliev, A. A.: Historie de l'empire byzantin. *(Moravcsik Gy.)* 381
Filippini, F.: Il cardinale Albornoz. *(Miskolczy I.)* .. 382
Bácsy E.: Die Urkundensprache in den Rheinlanden. *(Istványi G.)*..... 382
Hauser, H.: La prépondérance espagnole. *(Ungár L.)*..... 383
Roykó V.: Előadások a francia forradalomról. *(Komoróczy Gy.)*..... 384

A

HUNGAROLOGIÁNAK

a nemzeti önismeret tudományának alapvető műve a

»Magyarság Néprajza«

A népélet és a néplélek legkiválóbb tudósai 4 vaskos kötetben, többezer képpel tárják elénk népünk ősi multjának a jelenbe átmentett értékeit. I. és II. kötet tárgyi néprajz, III. és IV. kötet szellemi néprajz. Az egész mű ára félbőrkötésben 80 P. Előnyös részletfizetési feltételek. Részletes ismertetést díjtalanul küld a

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
Budapest IV, 242. Postafiók.

A Magyar Történelmi Társulat legújabb kiadványa

JÓZSEF NÁDOR IRATAI

III. KÖTETE.

Ez a kötet, amely a **MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI** során megjelenő **JÓZSEF NÁDOR ÉLETE ÉS IRATAI** c. sorozat IV. kötetét alkotja, a nádor 1807—1809. években írt legfontosabb iratait tartalmazza, köztük az 1809. évi inszurrekciós naplókat, amelyek a kötet felét teszik ki. — A kiadványt **DOMANOVSZKY SÁNDOR** rendezte sajtó alá bő jegyzetezéssel és az iratok sorsára vonatkozó magyarázatokkal. — A 960 lapra terjedő kötet

ÁRA 25 PENGŐ.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 pengőért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalánál, Országos Levéltár. (I. ker., Vár, Bécsi kapu-tér 4. szám.)

KÁROLYI ÁRPÁD EMLÉKKÖNYV

Ezt az emlékkönyvet történetíróink doyenjének nyolcvanadik születésnapja alkalmával nyujtották át tisztelői, élükön a Magyar Történelmi Társulat elnökével. Az Emlékkönyv, amely a magyar történettudomány 36 munkásának kisebb-nagyobb tanulmányát tartalmazza, könyvkereskedői forgalomba nem kerül s egyedül Társulatunk titkári hivatalában szerezhető meg.

Az 590 lap terjedelmű kötet ára 20 P. — A Társulat tagjai 12 P kedvezményes áron vásárolhatják meg.

22.494. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSZKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYUSZ ELEMÉR

1936 JAN - 9

LXIX. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1935. NOV.—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1935.

Tartalom.

Lap

HÓMAN BÁLINT: Elnöki megnyitóbeszéd 385

KRING MIKLÓS: Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről 390

SZENT-IVÁNYI BÉLA: A pietizmus Magyarországon. (IV. és befejező közlemény.) 414

MENDÖL TIBOR: Gazdaság- és településtörténet a francia földrajzban 428

BARÁTH TIBOR: Magyar történet a francia középiskolákban 442

Történeti irodalom.

DIE DEUTSCHE KUNST IN SIEBENBÜRGEN. Herausgegeben von *Victor Roth*, bearbeitet von C. Theodor Müller, Alexander Freiherr v. Reitzenstein, Heinz R. Rosemann. Ism.: *Kampis Antal*.... 451

BALOGH JOLÁN: Márton és György kolozsvári szobrászok. Ism.: *Pigler Andor* 457

DOMANOVSZKY SÁNDOR: József nádor iratai. II—III. k. Ism.: *Varga Zoltán* 460

BERNÁT GYULA: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. Ism.: *Wellmann Imre*..... 464

NADLER, JOSEF: Das stammhafte Gefüge des deutschen Volkes. Ism.: *Pukánszky Béla* 466

KUHN, WALTER: Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Ism.: *Lux Gyula* 470

ODDI DI PERUGIA, P. GIACOMO: La Franceschina. Testo volgare umbro del secolo XV., edito per la prima volta nella sua integrità dal *P. Nicola Cavanna O. F. M.* I—II. k. Ism.: *Banfi Florio*.... 473

AHMED REFIK: Hidžrī onbirindži 'asīrda Istanbul hajātī 1000—1100. Ism.: *Fekete Lajos* 478

HOSZOWSKI, STANISLAW: Ceny we Lwowie w latach 1701—1914. Ism.: *Komoróczy György* 482

TOMASEWSKI, EDWARD: Ceny w Krakowie w latach 1601—1795. Ism.: *Komoróczy György* 482

RÉNOUVIN, PIERRE: La crise européenne et la grande guerre. (1904—1918.) Ism.: *Ungár László* 484

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint *kéziratok* a szerkesztőség címére, **Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészetkar,** küldendők.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok"-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28. II. 16.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DOMANOVSZKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN, MÁLYUSZ ELEMÉR

LXIX. ÉVFOLYAM

1935.

BUDAPESTEN, 1935.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

Kir. Magy. Egyetemi Nyomda Budapest VIII, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.)

TARTALOM.

Lap

BARÁTH TIBOR: *Magyar történet a francia középiskolákban* 442
HÓMAN BÁLINT: *Elnöki megnyitóbeszéd* 385
KRING MIKLÓS: *Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről* 390
MENDÖL TIBOR: *A francia emberföldrajz keletkezése és a történeti tudományok* 61
MENDÖL TIBOR: *Gazdaság- és településtörténet a francia földrajzban* 428
NÉMETH GYULA: *A székelyek eredetének kérdése* 129
SZENT-IVÁNYI BÉLA: *A pietizmus Magyarországon* 1, 157, 273, 414
TOMPA FERENC: *Ősrégészet — őstörténet* 181
UNGÁR LÁSZLÓ: *A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt* 39
IFJ. VAYER LAJOS: *Pázmány Péter ikonográfiája* 273

Történeti irodalom.

Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok. Ism.: *Pigler Andor* 457
Bátky Zsigmond, Győrffy István és Viski Károly: A magyarság tárgyi néprajza. I—II. k. Ism.: *Wellmann Imre* 334
Bernát Gyula: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. Ism.: *Wellmann Imre* 464
Braun, Franz—Ziegfeld, A.: Geopolitischer Geschichtsatlas. Ism.: *Mendöl Tibor* 239
Cavanna, P. Nicola l. *Oddi di Perugia* .....
Csatkai, André—Frey, Dagobert: Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust. Ism.: *Fleischer Gyula* 92
Die deutsche Kunst in Siebenbürgen l. *Roth, Victor* .....
Domanovszky Sándor: József nádor iratai. II—III. k. Ism.: *Varga Zoltán* 460
Frey, Dagobert l. *Csatkai, André* .....
Goetz, Walter: Propyläen-Weltgeschichte. I—X. k. Ism.: *Török Pál* 99
Győrffy István l. *Bátky Zsigmond* .....
Haumant, Emile: La formation de la Yougoslavie, XV—XXe siècle. Ism.: *Lathó István* 352

Lap

Holub—Paczewiczowa, Zofja: Osadnictwo pasterskie i wędrówki w Tatrach i na Podtatrzu. Ism.: *Kniezsa István* 86

Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. II. k. A rendiség kialakulásának kora. III. k. A magyar nagyhatalom. A magyar renaissance. Mohács. Ism.: *Holub József* 192

Hoszowski, Stanislaw: Ceny we Lwowie w latach 1701—1914. Ism.: *Komoróczy György* 482

International Bibliography of Historical Sciences. I—V., VII. k. Ism.: *Baráth Tibor* 231

Janšák, Štefan: Slovensko v dobe uhorského feudalizmu. Hospodárske pomery od R. 1514 do R. 1848. Ism.: *Gogolák Lajos* 74

Kastner, Eugenio: Il contributo ungherese nella guerra del 1859. Ism.: *Szőke Mihály* 78

Kretschmayr, Heinrich: Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt. 3. Bd. Aktenstücke. Bearbeitet von Friedrich Walter. Ism.: *Ember Győző* 216

Kuhn, Walter: Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Ism.: *Lux Gyula* 470

Lukcsics Pál—Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Ism.: *Kampis Antal* 96

Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. (1672—1732.) Ism.: *Bónis György* 210

Nadler, Josef: Das stammhafte Gefüge des deutschen Volkes. Ism.: *Pukánszky Béla* 466

Oddi di Perugia, P. Giacomo: La Franceschina. Ism.: *Banfi Florio* 473

Pataki Vidor: Az egri vár élete. Ism.: *Banfi Florio* 226

Pehm József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Ism.: *Hermann Egyed* 346

Pfeiffer János l. *Lukcsics Pál* .....

Rauscher, Rudolf: O žilinském právu magdeburském německým jazykem sepsaném z roku 1378. Ism.: *Murarik Antal* 342

Refik, Ahmed: Hidžrī onbirindži 'aṣîrda Istanbul ḥajātî 1000—1100. Ism.: *Fekete Lajos* 478

Rénouvin, Pierre: La crise européenne et la grande guerre (1904—1918). Ism.: *Ungár László* 484

Roth, Victor: Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Bearbeitet von C. Theodor Müller, Alexander Freiherr v. Reitzenstein, Heinz R. Rosemann. Ism.: *Kampis Antal*.... 451

Schnabel, Franz: Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert. I—III. k. Ism.: *Varga Zoltán* 358

Schünemann, Konrad: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. Ism.: *Ember Győző* 348

Stolz, Otto: Die Ausbreitung des Deutschtums in Südtirol im Lichte der Urkunden. I—III. k. Ism.: *Sinkovics István* 103

Lap

Szekfű Gyula l. *Hóman Bálint* ....
Gróf Tisza István Összes Munkái. 4. sorozat. II—V. k. Ism.: *Balanyi György* 81
Tomasewski, Edward: Ceny w Krakowie w latach 1601—1795. Ism.: *Komoróczy György* 482
Vanyó Tihamér Aladár O. S. B.: Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről. 1600—1850. Ism.: *Tóth László* 205
Vanyó Tihamér Aladár O. S. B.: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról. 1666—1683. Ism.: *Tóth László* 205
Veress, Andrei: Bibliografia română-ungară. Românii în literatura ungară și Ungurii în literatura romană. I—II. k. Ism.: *Asztalos Miklós* 70
Viski Károly l. *Bátky Zsigmond* ....
Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István naplói. III—IV. k. Ism.: *Varga Zoltán* 220
Walter, Friedrich l. *Kretschmayr, Heinrich* ....
Ziegfeld, A. l. *Braun, Franz* ....

Szemle.

Ambrózy Ágoston: Tokaj-Hegyalja és néhány szellemtörténeti vonatkozása. Ism.: *Szabó István* 258
Balanyi György: A művelődés eszménye egy XVII. századbeli utópiában. Ism.: *Joó Tibor* 264
Banfi, Florio: L'origine della famiglia Zriny. Ism.: *Miskolczy István* 111
Banfi, Florio: Le Stimmate della B. Margherita d'Ungheria. Ism.: *Balanyi György* 486
Banfi, Florio l. *Maggiorotti, Leone Andrea* ....
Bácsy Ernő: Die Urkundensprache in den Rheinlanden bis etwa 1500. Ism.: *Istványi Géza* 382
Belitzky János: A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Ism.: *Pleidell Ambrus* 368
Beninger, Eduard: Die Germanenzeit in Niederösterreich von Marbod bis zu den Babenbergern. Ism.: *Horváth Tibor* 244
Bobula Ida: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Ism.: *Pleidell Ambrus* 249
Bónis György: A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben. Ism.: *Gábor Gyula* 115
Breznay Imre: Eger a XVIII. században. I—II. k. Ism.: *Eperjessy Kálmán* 256
Bujnákovi, Pavlovi, ctitelia, priatelia, žiaci. Ism.: *Kniezsa István* 496
Butler, Cuthbert-Lang, Hugo O. S. B.: Das vatikanische Konzil seine Geschichte von innen geschildert in Bischof Ullathornes Briefen. Ism.: *Hermann Egyed* 252
Clauser Mihály: A Zrínyiász sorsa (1651—1859). Ism.: *Joó Tibor* 367
Csallány Dezső: A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Ism.: *Horváth Tibor* 372

Lap

Csapody Csaba : Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Ism. : *Penyigey M. Dénes* 373
Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Ism. : *Révész Imre* 378
Dombi József : Perusia ókori története. Ism. : *Gronovszky Iván* 380
Dopsch, Alfons : Die ältere Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Bauern in den Alpenländern Oesterreich. Ism. : *Bakács István János* 261
Downey, Ferfax : Soliman le Magnifique. Ism. : *Baráth Tibor* .. 366
Dupré Theseider, Eugenio : Il problema critico della Lettere di S. Caterina da Siena. Ism. : *Banfi Florio*..... 364
Dupré Theseider, Eugenio : Un codice dell'epistolario di S. Caterina da Siena. Ism. : *Banfi Florio*..... 364
Dvihally Anna Mária : A budai szőlőművelés története. Ism. : *Gerendás Ernő*..... 123
Eckhart Ferenc : A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig. Ism. : *Török Jenő* 494
Emlékkönyv Esztergom török uralom alól való felszabadulásának kétszázötvenéves jubileuma alkalmából. Ism. : *Kring Miklós* 255
Farkas László : Vedres István uradalma a Tisza-balparton 100 évvel ezelőtt. Ism. : *Vácz Elemér* 377
Fejér Rózsa : François Rákóczi II. dans les mémoires français de son temps. Ism. : *Kónyi Mária*..... 249
Filippini, Francesco : Il cardinale Egidio Albornoz. Ism. : *Miskolczy István*..... 382
Fleischer Gyula : Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. Ism. : *Hoffmann Edith* 370
Fodor István : Marosvásárhely színi élete. Ism. : *M. Császár Edit* 258
Fodor István : Kántorné az első magyar tragikai hősnő. Ism. : *M. Császár Edit* 258
Frischauer, Paul : Prinz Eugen. Ism. : *Szőke Mihály*..... 490
Gáspár Pál : Báthory István és Palestrina. Ism. : *Farkas László*..... 115
Glaser Lajos : A karlsruhei gyüjtemények térképanyaga. Ism. : *Varga Endre* 377
Graf András : Antik hatások a korai bizánci irodalom etnográfiai tudósításaiban. Ism. : *Kring Miklós*..... 379
Gündisch, Gustav : Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit (1530—1828). Ism. : *Huszár Lajos* 487
Haase, Roland : Das Problem des Chiliasmus und der dreissigjährige Krieg. Ism. : *Révész Imre* 262
Haiczl Kálmán : Érsekújvár multjából. Ism. : *Pleidell Ambrus* 123
Haiczl Kálmán : Léva története a XVI. század végéig. Léva története a XVII. században. Ism. : *Gerendás Ernő*.. 497
Hajdu János : Megjegyzések Imre Sándor bírálatára 128
Halecki, Oskar : Un empereur de Byzance à Rome. Ism. : *Moravcsik Gyula* 246
Hanika, Josef : Ostmitteldeutsch-bairische Volkstumsmischung im westkarpatischen Bergbaugebiet. Ism. : *Relkovič Neda* 122
Hauser, Henri : La prépondérance espagnole. Ism. : *Ungár László*..... 383

Lap

Heckscher, Eli : Der Merkantilismus. Ism. : *Komoróczy György* 264
Hermann Egyed : A magyar kat. papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Ism. : *Tóth László* 120
Hoffmann, H. : Reformation und Gewissensfreiheit. Ism. : *Botár Imre* 502
Horvát István : Magyar irodalomtörténete. Ism. : *Gillemot Katalin* 495
Horváth Henrik : A budai pénzverde művészettörténete a késői középkorban. Ism. : *Huszár Lajos* 244
Irodalomtörténeti dolgozatok. Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. Ism. : *Joó Tibor* 496
Istványi Géza : A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. Ism. : *Hajnal István* 246
Jorga, N. : Deux siècles d'histoire de Venise. Ism. : *Miskolczy István* 486
Jori, Ilio : Eugenio di Savoia. Ism. : *Szőke Mihály* 490
József főherceg : A világháború, amilyennek én láttam. IV—VII. k. Ism : *Varga Endre* 121
Kazinczy Ferenc : Fogságom naplója. Ism. : *Vozáry Judit* 118
Vitéz Kárpáthy-Kravjánszky Mór : Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576—1586). Ism. : *Vanyó Tihamér* 488
Kellogg, Charlotte : Jadwiga Poland's Great Queen. Ism. : *Tóth László* 365
Kerekes György : Baja régi kereskedelmének pusztuló emlékei. Ism. : *Farkas László* 126
Kincs Elek : Kölcsey a közéletben. Ism. : *Varga Zoltán* 120
Kruse, Helmut : Studien zur offiziellen Geltung des Kaiserbildes im römischen Reiche. Ism. : *Alföldi András* 380
Kun Lajos : A veszprémi zsidóság multja és jelene. Ism. : *Bakács István János* 376
Kuzsinszky, Valentin : Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Ism. : *Finály Gábor* 500
Láng Ferenc : Egy darab Szatmár multjából. Ism. : *Asztalos Miklós* 258
Lexicon für Theologie und Kirche. Ism. : *Révész Imre* 378
Maggiorotti, Leone Andrea—Banfi, Florio : Le fortificazioni di Buda e di Pest e gli architetti militari italiani. Ism. : *Gyalókay Jenő* 253
Marczali Henrik : A katonai Mária Terézia-rend körül. Ism. : *Döry Ferenc* 116
Málnási Ödön : A herceg és gróf Pálffy-család vöröskői és bazini levéltára. Ism. : *Szabó István* 127
Meszlényi Antal : Severoli bécsi nuncius egyházpolitikája (1802—1816) főtekintettel Magyarországra. Ism. : *Tóth László* 118
Meznerics Iván : A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI—XIX. században. Ism. : *Döry Ferenc* 247
Mihalik, Alessandro : L'origine dello smalto filogranato. Ism. : *Kampis Antal* 365
Moravcsik Gyula : A magyar történet bizánci forrásai. Ism. : *Németh Gyula* 110
Nagy Rezsőné Géfin Mária : A szombathelyi Herzan-könyvtár francia könyvei és kéziratai. Ism. : *Eckhardt Sándor* 117
Pajewski, Janusz : Węgierska polityka Polski w potowie XVI. wieku (1540—1571). Ism. : *Bottló Béla* 113

Lap

Patonay József: Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyestanítórend. Ism.: *Friedreich Endre* .. 250
H. Pálfy Ilona: Baranya megye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. sz.-tól napjainkig. Ism.: *Wellmann Imre* 126
H. Pálfy Ilona: Győr sz. kir. város az 1828. évi összeírás megvilágításában. Ism.: *Wellmann Imre*..... 126
Péterdi Ottó: Az észak-bakonyalji német falvak dűlőnevei. Ism.: *Mendöl Tibor* 374
Piszker Olivér O. S. B.: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején. (1743—83.) Ism.: *Tóth László* 491
Pleidell Ambrus: A merkantilizmus történetéhez Magyarországon. Ism.: *Bakács István János* 495
Rapcsányi Jakab: Baja. Ism.: *Vácz Elemér* 124
Rothacker, Erich: Geschichtsphilosophie. Ism.: *Dékány István* 499
Roykó Viktor: Előadások a francia forradalomról. Ism.: *Komoróczy György* 384
Schiopul, Josif: Contribuţiuni la istoria Transilvaniei în secolele XII. si XIII. Ism.: *Rónai András* 362
Schneider Miklós: Fejérmegyei boszorkányperek. Ism.: *Varga Endre* 498
Schulek Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. Ism.: *Huszár Lajos* 244
Schünemann, Konrad: Ansätze zu volkspolitischer Zielsetzung in der Ansiedlungsgeschichte des XVIII. Jh.-s. Ism.: *Kring Miklós* 490
Silberstein Adolf: A siklósi izraelita hitközség története. Ism.: *Bakács István János* 376
Sinkovics István: A magyar nagybirtok élete a XV. sz. elején. Ism.: *Lederer Emma* 112
Soós Béla: Zwingli Ulrik küzdelme a római katolikus egyház ellen 1519—1524. Ism.: *Révész Imre* 501
Soranzo, Giovanni: Acquisti e debiti di Béla IV. re d'Ungheria. Ism.: *Banfi Florio* 364
Stern Mór: Szatmári zsidók útja. Ism.: *Bakács István János* 376
Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez. Ism.: *Wellmann Imre*..... 498
Taeuber, Walter: Geld und Kredit im Mittelalter. Ism.: *Komoróczy György* 260
Takáts Sándor: Kémvilág Magyarországon. I—II. k. Ism.: *Varga Johanna* 119
Tanulmányok Budapest multjából. II. Ism.: *Kampis Antal* 253
Taylor, Hugh: History as a science. Ism.: *Török Pál*..... 259
Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. Ism.: *Jánossy Dénes* 371
Torday Lajos: A megyei polgári peres eljárás a XVI—XIX. században. Ism.: *Döry Ferenc* 247
Luigi Tüköry (1828—1860). Ism.: *Kastner Jenő* 251
Varga Zsigmond: A debreceni református főiskola nagykönyvtára írásban és képben. Ism.: *Fitz József* 368
Vasiliev, A. A.: Histoire de l'empire byzantin. Ism.: *Moravcsik Gyula* 381
Vasskó Ilona: A pécsi püspöki könyvtár francia nyomtatványai és kéziratai. Ism.: *Eckhardt Sándor* 117

Lap

Vecsey Lajos: A szombathelyi líceum alapítása és első évei. Ism.: *Tóth László* 257
Veress Endre: Gr. Kemény József. Ism.: *Csapody Csaba*.... 250
Walter, Friedrich: Kaunitz' Eintritt in die innere Politik. Ism.: *Ember Győző* 492
Walter, Friedrich: Der letzte grosse Versuch einer Verwaltungsreform unter Maria Theresia (1764—65). Ism.: *Ember Győző* 492
Gr. Zichy Ladomér: A tatárjárás Magyarországon. Ism.: *Csapody Csaba* 486

Tárca.

Hajnal István: Finánczy Ernő † 265
Lukinich Imre: Gergely Sámuel † 503
Lukinich Imre: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1934. évi működéséről 505
Marosi Arnold: Volt-e Székesfehérvárott római telep? 266
Szabó István: Pleidell Ambrus † 504
Görzsönyi Vargha Zoltán: Egy-két szó Pázmány Péter ikonográfiájához 507
Zoványi Jenő: Mi történt a nagyváradi káptalannal 1566-ban? 269
Hivatalos értesítő 508

Pótfüzet.

EMBER GYŐZŐ: *Magyarország és az államtanács első tagjai* 554
FEHÉR GÉZA: *A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténetkutatás*..... 513
PÉTERDI OTTÓ: *A Balaton-Felvidék német falvai* 693
WEIDLEIN JÁNOS: *A dűlőnévkutatás történeti vonatkozásai* 665

Elnöki megnyitóbeszéd.

A Társulat 1935 dec. 12-én tartott évi rendes közgyűlésén mondotta **Hóman Bálint** elnök.

Tisztelt Közgyűlés!

Tudományegyetemünk nemrég lezajlott jubiláris ünnepségén az 1935. évet a történeti emlékezések évének neveztem. Jelentős események sokszázados évfordulóinak ez a találkozása a magyar multra irányítja tekintetünket s az emlékezések nyomán új erővel elevenednek meg magyar lelkünkben nemzeti történetünk sorsdöntő eseményei és kimagasló személyei.

Mult év tavaszán Esztergomban ősrégi épület romjai kerültek napvilágra, századokon át rájuknehezedő földhalom alól s a szakszerű ásatások eredményeképen idén már teljes pompájukban bontakoztak ki e romokból III. Béla király fényes palotájának körvonalai és művészi maradványai. Forrásadatainkból megállapítható, hogy a tűzvésznek áldozatul esett régi székesegyház és királyi kastély helyén Jób érsek és Béla király most hétszázötven éve, 1185-ben fogtak az új székesegyház és királyi palota építtetéséhez. Béla építkezése új művészi törekvések, új építészeti stílus meghonosodásának, a francia nyomon induló magyarországi román építőművészetnek kiindulópontja volt. A palota a maga nyugati szellemével és fejedelmi pompájával legjellemzőbb és legnagyobbszabású emléke, hites tanuja és egyben szimboluma a szentistváni királyság szellemének, műveltségének, nagyságának és hatalmának. Jelképe annak az előkelő hatalmi állásnak, melyre a magyar királyságot első nemzeti dinasztiánknak Szent István nyomdokain haladó

tagjai emelték s amelynek egyik legmarkánsabb képviselője éppen III. Béla, ez a francia műveltségű nagy magyar király volt.

A királyi palotával egyidőben és tőszomszédságában ugyane stílusban épült székesegyház és a nyomában keletkezett román templomok hosszú sorozata viszont a ciszterciek, ferencesek, dominikánusok betelepedése nyomán francia és olasz hatás alatt megindult vallásos fellendülés korszakának emlékei és tanui. Annak a magyar lélek mélyéig hatoló vallásos szellemnek a jelképei, aminek emlékét Árpádházi Szent Erzsébet felemeltetésének hétszázadik évfordulóján épp ez évben ünnepelte a magyar katolicizmus és vele az egész katolikus világ. Ennek a szellemnek és a szentistváni királyság hagyományainak volt képviselője Szent Erzsébet testvére, IV. Béla király is, ki nővére szentétavatásának évében — éppen most hétszáz esztendeje — lépett ősei trónjára, hogy majdan nagy szenvedésekben megacélosodva, újjáalapítójává legyen országának.

Ezidén volt hatszázadik évfordulója az 1335. évi visegrádi fejedelmi kongresszusnak, hol az árpádházi királyok koronájával együtt azok magyarérdekű hatalmi koncepcióját is átöröklő magyar Anjou-ház alapítója az Árpádok lengyel-magyar és olasz-magyar politikájának kereteit nagyhatalmi méretekre növelte. I. Károly a magyar, lengyel, cseh és délnémet hatalmakat felölelő középeurópai szövetségnek s ennek keretében a nagy romlás után újra „archiregnum" rangjára emelt Magyarország vezetőszerepének alapját vetette meg a visegrádi királytalálkozón, hol először vett részt politikai aktusban a gyermek Nagy Lajos: a középkori magyar nagyhatalom legnagyobb és legjellegzetesebb képviselője.

Ez a nagyhatalom most 450 éve jutott nyugat felé legnagyobb kiterjedéshez. Hunyadi Mátyás cseh és osztrák hadjáratainak gyümölcse 1485-ben ért be a világpolitikában immár egy század óta nagy szerepet betöltő Habsburg-hatalom fővárosának, Bécsnek elfoglalásával. Mátyás királynak a magyar-osztrák-cseh államközösségre alapított császári

hatalom gondolatán felépült dinasztikus koncepciója megbukott, de felépítése — bármiként vélekedjünk is a nagy renaissance-király elgondolásának indító okairól — kétségtelenül egyik legnagyobb teljesítménye a magyar nagyhatalmi politikának; tartós megvalósulása Mátyáshoz hasonló képességű uralkodók alatt új irányt szabhatott volna az egykorú magyar politikát dominálo törökkérdés megoldásának.

Mátyás elgondolása későn valósult meg, realizálói a magyar történeti gondolattól távolálló fejedelmek voltak. A Habsburgok magukévá tették és megvalósították Mátyás király koncepcióját, a magyar-osztrák-cseh államszövetségen alapuló császári hatalom gondolatát s a török elleni küzdelmükben is kiaknázták e hatalmi konstrukció erejét és eszközeit. De politikájukat a magyar szempontok mellőzésével dinasztikus világbirodalmi érdekek irányították. A török hódítás következtében három részre szakadt és belső viszályokba merült nemzet új nehéz problémával, állami függetlensége, politikai szabadsága, szellemi önállósága biztosításának sorsdöntő történeti problémájával került szembe. Ha eddig idegen hatalmak hódító törekvéseivel szemben kellett védekeznie, most a felette uralkodó törvényes hatalom jogfosztó kísérleteivel, a világbirodalmi politikának a nemzetegyéniségeket megsemmisítéssel fenyegető törekvéseivel került szembe. A politikai és felekezeti megoszlásnak másfélszázados korszakában a nemzet jobbjai a szellem fegyvereivel igyekeztek megóvni a nemzet önállóságát s a magyar szellemi életre nehezedő német befolyás ellen vívott küzdelem egyik hatalmas eszközét, a független magyar kulturális és tudományos élet egyik erős fellegvárát 1635-ben — most háromszáz esztendeje — teremtette meg Pázmány Péter a tudományegyetem alapításával.

Ötven évvel később a szellemi fegyverek már nem voltak elégségesek e küzdelem eredményes folytatásához. Magyarország felszabadult a török iga alól — a jövő évben lesz Budavár felszabadításának kétszázötven éves fordulója. De a felszabadítás nem Pázmány Péter nagy tanítványának,

Zrínyi Miklósnak magyar elgondolása szerint, nem pusztán magyar erővel történt s a dinasztia birodalmi erők felhasználásával felszabadított országát hódított tartományként igyekezett politikai függetlenségétől megfosztva a nagy világbirodalom keretébe beilleszteni. A nemzet védekezésre, sőt fegyveres felkelésre kényszerült.

Ennek a függetlenségi harcnak volt hőse és vezére Rákóczi Ferenc, — halála kétszázadik évfordulóját ünnepeltük ez évben. Rákóczi Ferenc személyében lelki alkata és nevelése következtében, de a vérség erejénél fogva is egyesültek a megelőző korban egymással harcban álló politikai és felekezeti táborok vezéreinek — a Rákócziaknak és Zrínyieknek, Bethlen Gábornak és Pázmány Péternek — hagyományai. Egyéniségének nemes vonásai, szemérmetes lelke, mély vallásossága, áldozatos önzetlensége, emelkedett közéleti morálja, nagy elvek törhetetlen tisztelete, korában páratlanul álló szociális érzéke s a nemzeti függetlenségről és önkormányzati jogokról vallott meggyőződése a történeti nagymagyar gondolat hordozójává, a nemzet egyetemének eszményi hősévé avatta Rákóczi Ferencet. Emberi gyengeségei — hiszen ilyenek is voltak — nem kisebbítik, sőt élesebb színekkel festik alá magas erkölcsiségének és nagyszerű jellemének harmonikus képét. Bukása felemelte. Lemondása, a maga egyéniségét és személyi érdekeit mibe se vevő elvi magatartása a magyar nemzeti függetlenség szinte már testetlen eszményévé avatta. Történeti alakja, küzdelme és lemondása, az akcióban és passzivitásban egyaránt megnyilvánuló hatalmas akarata erőforrása, ösztönzője, jelképe lett a nemzeti szabadság eszményéért, a nemzet önkormányzatáért vívott minden békés és fegyveres küzdelemnek.

Ez a harc jutott döntő fázisába gróf Széchenyi István és kortársai parlamenti küzdelmével s e küzdelem egyik legjelentősebb eredménye, a magyar nyelv hivatalos használatának elismerése éppen ma száz éve, 1835-ben következett be.

Nagy történeti évfordulóknak a körülmények véletlen

találkozása folytán, avagy a Gondviselés rendeléséből bekövetkezett találkozása az 1935. év ünnepségeit Szent István három év mulva esedékes jubileumi évének preludiumává avatja. Egymásután vonulnak fel előttünk a középkori magyar hatalomnak, Szent István királyságának nagy reprezentánsai: III. Béla, IV. Béla, Károly Róbert, Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás, szellemi és politikai függetlenségünk nagy harcosai: Pázmány Péter, Bethlen Gábor, Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc és Széchenyi István, hogy tanuságot tegyenek a nagymagyar gondolat és a szentistváni nemzetállam eszméje mellett. Az évfordulók találkozása lehet a véletlen játéka, de van benne valami megkapó és van benne valami intelem és ösztönzés is számunkra: intelem történeti multunk megbecsülésére, ősi hagyományaink tiszteletére, ösztönzés régi nagy magyarok nemzetépítő munkájának korszerű folytatására!

A Magyar Történelmi Társulat LXIX. évi rendes közgyűlését megnyitom.

Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről.

(Adatok és problémák.)

Középkori történetünk egyik kutatója e messze tűnt időket a ma problémáihoz viszonyítva mindinkább halványuló háttérnek nevezte.[1] Ez a halaványy, az aktualitásokhoz mérten jelentősége vesztett háttér behatóbb vizsgálódásra nem egyszer a terra incognita fehér foltjaiba vész. Az idő haladásának természetes fakító és jelentőségmorzsoló hatása csak részben magyarázhatja a szűntelenül súlytalanodó multnak e fehér foltjait, a kései magyar középkor különösen társadalmi és gazdasági vonatkozásainak felderítetlenségét. Több joggal hivatkozhatunk e téren kutatómódszereink fejletlen voltára és anyagkiaknázásunk elégtelenségére.

Ez utóbbi körülmény különösen a XIV. század második felét és a XV. századot illetőleg szembeszökő. A kiadatlan oklevelek tízezrei éppúgy gördítenek szinte leküzdhetetlen akadályokat az átfogóbb tanulmányok, mint a részletkérdések vizsgálata elé. Alig van olyan munka, mely az említett időszak keretén belül a rendelkezésre álló forrásanyag teljes feldolgozásával dicsekedhetnék. Mivel pedig a teljes anyaggyüjtést méltán tekintik a tudományos gondosság első feltételének, csak természetes, hogy a források egybehordásának nagy nehézségei következtében a Mohácsot megelőző két évszázad szociális történetének problémafelvetése igen szegényes.

Problémák felvetése nélkül azonban a történettudomány éppen úgy nem fejlődhetik, mint kellő forrásanyag hijján. Sokszor éppen az anyaggyüjtés közben felvetődő kérdések időnkénti tisztázása és megbeszélése vezet a forráskiaknázás munkájának megkönnyítésére. A tudományban végleges megállapítások nincsenek. Ezért álszeméremnél és a felelősségvállalás megkerülésénél gyakran nem egyéb az a hivatkozás, amely a tudományos munka teljes stagnálását a megingathatatlan eredmények elérhetetlenségével igyekszik magyarázni.

[1] Deér J.: A magyar—horvát államközösség kezdetei. Jancsó Benedek Emlékkönyv. 97. l.

A magyar jobbágyság szabad költözési jogáról az alábbi sorokban foglalt néhány megfigyelés olyan forrásgyüjtés alapján vettetett papirra, mely a teljességtől igen távol áll. Mivel azonban e körben belátható időn belül a teljességet megközelítő anyaggyüjtést, sajnos, nem végezhetek, úgy gondoltam, hogy eddigi igénytelen észrevételeim közzététele nem lesz teljesen indokolatlan és hiábavaló dolog.

*

Acsády „A magyar jobbágyság története" című munkájában annak a nézetének adott kifejezést, hogy a magyar jobbágyságot Nagy Lajos kilencedtörvénye tömörítette tulajdonkép véglegesen egységes társadalmi osztállyá.[1] E felfogással szemben már előbb is és azóta is hangzottak el ellenkező vélemények, újabban elsősorban Mályusz Elemér és Lederer Emma tanulmányai mutattak rá nyomatékosan arra, hogy a középkori magyar társadalom struktúrája mily kevéssé ismerte a rendiséget annyira jellemző osztály- (rend-) elkülönítő választófalakat, különösen a társadalom legfelsőbb és legalsóbb rétegeiben.[2] Az alábbi két oklevélrészlet enumerációját is csak ennek a megállapításnak szem előtt tartásával érthetjük meg. Zsigmond 1393-ban a pécsváradi konventet bizonyos hatalmaskodás megvizsgálására küldi ki, melyet János bátai apát követett el „per . . . universos *hospites* seu populos de . . . villa Zeremlyen"; a vizsgálat megejtéséről számolva be, a konvent már jobbágyoknak nevezi a királyi oklevél hospeseit: a király elé idézi „prescriptos *iobagiones* annotati domini abbatis".[3] 1391-ben a pécsi püspök hatalmaskodott „missis Andrea de Food dicto de Mohach necnon Iohanne magno de kulked *ciuibus* ceterisque populis et *iobagionibus* suis in eadem Mohach commorantibus".[4]

Példáinkból, melyeket tetszés szerint szaporíthatnánk, az tűnik ki, hogy, ha nem is tekintették teljesen azonos

[1] I. m. 137. l. Szerinte a kapuadó indította meg a főbb elemeiben már meglévő jobbágyintézmény összekovácsolódásának folyamatát, melyre azután a zárókövet a kilenced behozatala tette le (127. l.). A jobbágysággal kapcsolatban, korára és felfogására jellemző módon osztályokról, sőt osztályharcokról beszél (már az 5—6. lapon).

[2] Mályusz E.: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. XV. k. 356. skk. l.) U. a.: Az 1498. évi 41. törvénycikk. (Századok, 1930. 809. skk. l.) Lederer E.: A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. (Századok, 1928. 492. skk., 633. skk. l.)

[3] Zichy-Okmánytár IV. 519.

[4] U. o. 556. l.

fogalmaknak a civis, hospes és iobagio kifejezéseket, ezeket tarka összevisszaságban, gyakran pedig egymással párhuzamban, egyértékű terminusokként használták. Mindaddig értelmetlenül állottunk e látszólagos fogalomzavarral szemben, míg az imént említett újabb kutatások fel nem derítették a mögöttük zajlott gazdasági és társadalmi átalakulások folyamatát: Volt u. i. egy pontja a középkori gazdasági életnek, a bérletrendszer, mely polgár és jobbágy, sőt nemes és jobbágy között nem ismert mélyreható, lényegbevágó különbségeket. Látjuk, mindinkább utat tör magának az a felismerés, hogy a magyar középkor társadalmát nem szabad a fejlett terminológiájú rendiség szkémájába szorítva vizsgálni.[1]

Ennek a szkematikus vizsgálódásnak eredménye, hogy a magyar jobbágyság kialakulása egészben véve, sőt egyes részleteit tekintve is ismeretlen folyamat. A jobbágyfogalom jellegzetes komponensének tartjuk a röghözkötöttséget. A szabad költözési jog fokozatos átalakulását vizsgálva tehát, magának a jobbágyság történetének köréből rekeszthetünk ki esetleg olyan megállapításokat, melyek a valóságnak nem felelnek meg.

Tudott dolog, hogy a magyar jobbágyság földhözkötöttségét az 1514. évi 14. t.-c. statuálta „mera et perpetua rusticitate", sujtván a lázadó jobbágyságot.[2] Elfogadott véleménynek tekinthetjük azt is, mely e törvénycikkben nem a pillanatnyi bosszú művét, hanem a fokozatos fejlődés eredményét látja. Vannak, akik e fejlődés kiindulópontját a magyar királyság első századába teszik, míg mások kezdeti stádiumát az 1459-i, 1463-i és 1474-i országgyűlések azon végzeményeiben pillantják meg, melyek értelmében — hogy Acsádyt idézzem — „a szabad költözés egy év tartamára felfüggesztetik".[3]

[1] Tagányi és Szekfű munkásságához fűződik e tény felismerése, amelynek következetes, minden téren való alkalmazásától még mindig igen-igen messze vagyunk. Közkeletű fogalmakat minden meggondolás, időbeli és térbeli korlátozás nélkül használunk. Kivált társadalomtörténeti tanulmányoknál volna nagy szükség arra, hogy minden felvetődő terminus tartalmát pontosan megállapítsuk, mielőtt operálnánk vele.

[2] A törvénycikkek szövegeit — ha megjegyzést nem teszek — a Márkus-féle, milleniumi Corpus alapján idézem.

[3] I. m. 170. l. Speciális jobbágy-tanulmányok még: Tarján K.: A szolgáló népek (Déva, 1914.), Nagy Sándor: A jobbágyság története Magyarországon. (Nagybecskerek, 1891.) Nagy Benjamin: A magyarországi jobbágy állapota Róbert Károlytól 1514-ig. (Budapest, 1896.) Jánossy J.: A magyar jobbágyság Mátyás korában

Azok, akik a jobbágyság szabad költözési jogának vizsgálatában a legrégibb időkig mennek vissza, arra hivatkoznak, hogy a koraközépkori magyar társadalom egyes elemeivel kapcsolatban a más úrhoz való állás, költözés jogának problémája nem egy alkalommal igen korán felvetődött már. Így Szent István II. törvénykönyvének 21., 22. és 23. cikke a seniorok mileséről, serviensről, hospesről és szolgájáról intézkedik ; e cikkek azt kívánják, hogy a szolgálattevő népeket uraiktól ne csalogassák el,[1] Szent László III. törvénykönyvének 21. cikke megtiltja más szolgájának befogadását.[2] Kálmán a kóbor szolgák visszaadását rendeli el és azok büntetéséről szól, akik ilyen kóbor szolgákat házukba fogadtak (I. tvk. 42., 43., 44. t.-c.)[3]. Alább látni fogjuk, hogy a jobbágyok költözési jogának szabadsága, vagy megkötöttsége mennyire nem *csak* a jobbágyon, vagy *csak* földesurán fordult meg. Elhurcoltatás, szökés éppúgy formálta e jogot idők folyamán, mint a kölcsönös megegyezés, vagy földesúri tilalom. Jobbágy és földesúr viszonya tehát fontos volt itt is, a döntő azonban, ami a különféle eseteket közös nevezőre hozta, — ami csupán egy jelenség más és más megnyilvánulásaivá tette az elhurcoltatást, szökést, vagy szabad távozást, — az volt, hogy a jobbágyot erősebb kötelékek fűzték a *földhöz*, mint földesurához.

Ezzel szemben, mint az idézett törvénycikkekből is kitűnik, a királyság első századaiban a társadalom szolgálattevő elemeinek mozgási szabadságát kizárólag az őket urukhoz fűző *személyes* viszony szabályozta. A nagyobb értékű, királyi adományok oklevelei kivétel nélkül felsorolják a földek, vámok, állatállomány és egyéb értékek mellett a különféle szolgáló népeket. Így találjuk már a tihanyi apátság

Komárom, 1914.), Kiss K. E.: A magyar jobbágyság kialakulása. (Klny. a csongrádi reálgimn. 1932—33. és 1933—34. évi értesítőjéből. Csongrád, 1934.)

[1] II. 21. : „Volumus, ut unusquisque senior seu dominus suum habeat militem, id est servientem, nec aliquis alter illi suadeat antiquum deserere seniorem et ad se venire . . . ; 22. : „. . . siquis hospitem cum benevolentia accipit . . . non deserat suum nutritorem . . .“ 23. : „Si cuius miles vel servus ad alium fugerit et is, cuius miles vel servus fuga est elapsus . . . etc . . .“

[2] III. 21. : „Interdicimus etiam, ut nullus recipiat servum alterius vel lixas . . .“

[3] I. 42. : „Quicunque absque licentia regis vagum tenuerit, pensas solvat quinquaginta quinque . . ., 43. : „Cum quis vagum apprehensum tenuerit, a domino eius una pensa redimatur“; 44. : „Si quis vagum, quem tenet, aut alicui donarit, vendiderit, decem pensas persolvat . . .“

alapító oklevelének végén, a kezdetleges határleírás befejezése után a szerzetesek szolgálatára rendelt munkásoknak számszerinti felsorolását.[1] Több mint két évszázadon át az adománylevelek megformulázása a tihanyi oklevél ősmintáját mutatja. Mindössze a jogok körülírása válik pontosabbá, az igen kezdetleges határleírás mind precizebbé lesz,[2] az ingó vagyon felsorolása körülményesebb. Ha az oklevélben felsorolt értékek pontosabb, vagy pontatlanabb körülírásából, meghatározásából szabad ezeknek csekélyebb, vagy nagyobb jelentőségére következtetnünk, akkor a korábbi századokban az emberi munkaerőnek nagy értékével szemben a földnek értéktelenebb voltát állapíthatjuk meg. A birtokok elhatárolását kezdetben bizonyos hozzávetőlegesség, elnagyoltság jellemzi. Ezzel szemben a szolgáló népek felsorolása már legelső hiteles emlékünkben, a tihanyi alapító oklevélben is a lehető legpontosabb. Ez a pontosság, részletezettség bizonyos ideig még fokozódik: a condicionáriusokat igen gyakran név szerint is felsorolják.[3] Tudjuk azonban azt is, hogy a határleírások megbízhatósága, pontossága idővel szintén emelkedett. Formulái teljesebbekké váltak. A XIII. század végére a magánbirtokok határainak megállapítása már igen gondos eljárás alapján ment végbe. Kétségtelen tehát, hogy amíg a XII. század vége felé a szolgáló népek felsorolása mind szegényesebbé és ritkábbá válik és az adományozási oklevelek megelégszenek a földek enumerálásával, esetleg a mansiok számának megállapításával, addig az elsorolt földek térbeli meghatározása, körülírása részletezővé és pontossá lesz. Mindjobban szaporodik azoknak a donációs okleveleknek száma, melyek földadománynál egyebet nem tartalmaznak.[4]

[1] Pannonhalmi Rendtörténet X. 487. skk. l.

[2] A határleírás kezdetben a birtok fekvésének (situs) közelebbi megjelölésében merül ki. Később azután mind több és több határponton keresztül meghúzott vonal nyomonkövetése volt a határbejárás feladata. A XIII. századból már igen pontos metalis okleveleink maradtak. V. ö. A bécsi gr. Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet IV. Évkv. 6—8. l. (1934.)

[3] Ezekre a sok esetből néhány jellemző példa: 1002 (ill.1109): Czebe Gy.: Szent István veszprémvölgyi donátiójának görög szövegéről 10. l. (Ak. nyelvt. ért. XVII. 8.); 1075: Mon. Strig. I. 53; 1135: Fejér: Cod. dipl. II. 82. és VII/5. 100. (nevek!); 1181: Szentpétery: Regesta I. 43—44. (nevek!); 1198: Fejér: II. 344.; 1201: Hazai okmánytár V. 4. (nevek!); 1208: Fejér: III/1. 58. (szolgáló népek neveivel); 1228: Hazai okmánytár. II. 2. (nevek!); 1237: Mon. Strig. I. 321. és 1245: Orsz. Ltár. Dl. 287. (szolganépek felsorolása).

[4] Így pl.: Wenzel: ÁUO. X. 13. (1291); u. o. 33. (1292);

A földnek magában való, a munkaerők számától független értéke folyton emelkedik. Emberi munkaerő és ingatlan egymást kiegészítő egyenlő értékként áll egymással szemben. Igen jellemző e folyamatnak betetőződésére, legvégső stádiumára az a XIII. századvégi oklevél, mely bizonyos elveszített földek helyett azok tulajdonosát szolganépekkel igyekszik kárpótolni. 1270-ben Thyba, hogy testvéreinek megszökött szolgáit Reynoldus étekfogómestertől visszaválthassa, birtokának egy részét Reynoldusnak adja örökjogon.[1]

A királyság első két századában az egyik úr *szolgálat tából* a másik úr *szolgálatába* álltak az emberek. A XIII. század második felétől az egyik úr *birtokáról* a másik úr *birtokára* költöznek a szolgáló elemek. 1298-ban szabják meg először pontosabban azokat a feltételeket, melyekhez a birtok, a föld elhagyásának engedélyezését fűzték.[2] A koraközépkori ember a társadalom alantabb álló rétegeit is szolgálati viszonyuk alapján osztályozta. Minden egyes ember helyzetét a személyes, szolgálati kötelékek határozták meg. Ennek a viszonynak sokféleségéből következett, hogy a kapcsolatok megszüntetésének is igen sokféle módja volt. A XIII. század végétől egy nagy rendező elv vonul be fokozatosan, párhuzamban a föld értékességének emelkedésével: a szolgáló népek megkötöttsége a földhöz, az úr birtokához viszonyítva jelenik meg.[3] A donációs oklevelek mind ritkábban

u. o. 37—40. (1291); u. o. 110—112. (1293) stb. . . Ez a jelenség annyira közismert, hogy a példák további szaporítását, más oklevéltárakból vett adatok végtelen sorának feljegyzését mellőzhetőnek tartom. Bárki ellenőrizheti akármelyik publikációban e ténynek sűrű megnyilatkozását.

[1] „. . . eandem porcionem suam, ipsum in dicta terra Zokola iure hereditario contingentem . . . in redempcionem seu concambium eorundem seruorum et ancillarum dedit et tradidit . . .“ (Wenzel: ÁUO. XII. 12—14.)

[2] 1298: 70. t.-c. L. alább e dolgozat végén mondottakat.

[3] Korábban erről szó sem lehetett. A földközösség a gazdasági és társadalmi élet minden vonatkozását annyira át- meg áthatotta, olyannyira domináns életforma volt, hogy az egyes földdarabok, szüntelen váltogatván gazdáikat, a szolgáló népek viszonyait, helyzetét rögzítő tényezőkként nem szerepelhettek. Igen jellemző, hogy mindenütt, ahol szétszórt birtoklással, nem egységes birtoktesttel találkozunk, éppen erre való hivatkozással az egyes mansiokat szám szerint (utóbb név szerint is) felsorolják. Igen korai, de világos példa erre a pannonhalmi monostor birtokainak Szt. László-féle összeírása. Amely praediumokban az apátság egyedüli birtokos, ott mindössze a praediumok nevét és fekvését adja az oklevél („In his . . . praediis nullus hominum habet potestatem praeter abbatem ipsius sancte ecclesiae.“) Ahol másokkal közös birtoklásban jelenik meg a monostor, a mansiok

emlegetik a birtokokon lakó népeket, ill. ezek felsorolása mind egyszerűbbé válik. Föld és ember egymáshoztartozása a XIV. század elejére természetes lesz. Jobbágyszökések és elhurcoltatások, jellemző módon, arra indítják az érdekelt földesurakat, hogy *birtokaik* határait bejárassák.[1] A jobbágyság kialakulása szolgálategységesítő és az embereket mind erősebben a földhöz kapcsoló (nem röghöz kötő !) folyamat lévén, a jobbágyság szabad költözési jogának vizsgálatában azon időkig, amelyek a földnek magában való értékét még nem ismerték fel igazán, visszamennünk nem lehet. Mivel a XI—XII. században a szolgálati viszonyok, személyes kapcsolatok rendkívüli tarkasága eleve lehetetlenné tette azonos tartalmú és egységes formájú költözési jog kialakulását, az állítólag teljes megkötöttséghez vezető fejlődés kiindulópontját sem tehetjük ezekre a századokra.

Vannak, akik — mint említettem — ennek a fejlődésnek kezdő stádiumát az idézett XV. századvégi törvénycikkekben látják. Azonban ennek az állításnak sincs szilárd alapja. Az 1459 : 30. t.-c. ugyanis azt mondja ki, hogy „*iobagiones* tam regales, quam aliorum . . . usque integram dicti exercitus anni revolutionem causa commorandi non *deducantur*“,[2] az 1463 : 17. t.-c. pedig : „ab emanatione praesentis constitutionis usque ad quintum decimum diem descensus praesentis exercitus *iobagiones per quempiam non abducantur*“. „Non deducantur“ és „non abducantur“, „ne hurcoltassanak el“ ; a törvény tehát a jobbágyok elhurcolását tiltja. Noha a jobbágyok szabad elhurcolása és szabad költözése között — mint látni fogjuk — valami nagy különbség nem volt, mégis, mivel az idézett két törvénycikk nem szól — expressis verbis — a jobbágyság szabad költözésének megtiltásáról, ilyenről nem is beszélhetünk.

Már az 1474. évi 14. t.-c. homályosabb szövegezésű, de éppen e homályosabb szövegezés pontosabb elemzése mutathat rá arra, hogy a kérdés tulajdonképen mi körül is forgott. Míg ugyanis egyrészt kimondja, hogy „. . . . *iobagiones* quorumcunque usque ad annum integrum non *dimittantur*“, azonnal siet is hozzátenni, hogy „si autem aliqui eorum

számának és különleges szolgálatának megadása nem marad el („Cetera autem loca, que habet commixtim cum populis, ista sunt. Est unus locus, ubi dedit rex l. ductores nauium X. mansiones . . . etc. . . .“) Pannonhalmi Rendtört. I. 590—592. l. (1083—1095. közt.)

[1] V. ö. alább a 406. l. 2. jegyzetében idézett okleveleket.

[2] Kovachich, M. G.: Vestigia comitiorum apud Hungaros 342. l. A törvény „a die, qua presens constitutio in sede iudiciaria cuiuslibet comitatus promulgata fuerit . . .“ lép érvénybe.

fugientes recesserint, vel *non habita licencia et iusto terragio eorum minime deposito*, aliqui eosdem deduxerint, tales reddantur suo domino, iuxta antiquam regni consuetudinem . . .", amiből az következik, hogy a költözésre engedélyt, ha kértek, mégis kaphattak.

Minden kétséget kizáróan bizonyítják az illető évből származó oklevelek azt, hogy az említett törvényes intézkedések célja nem a jobbágyság röghözkötése volt. Mátyás 1459 szeptember 24-én Bihar, Szatmár, Szabolcs és Kraszna megyéknek szigorúan meghagyja, hogy azokat a jobbágyaikat, akik „*non habita licencia nec iusto terragio deposito*, sed clandestine" Debrecenbe szöktek, a polgárok megkárosításával ne hurcolják vissza, hanem a város bírái előtt keressenek elégtételt.[1] 1463-ban Mátyás éppen azon vizsgálat alapján, melyet az előbb említett törvénycikket hozó tolnai országgyűlésen a királyi notarius ejtett meg, intézkedett bizonyos, engedély nélkül (non habita licencia) elhurcolt jobbágyok ügyében.[2]

Az idézett törvénycikkek, nyomatékosabban tiltván a törvénytelen jobbágyelhurcolást, mindössze elővigyázati rendszabályoknak látszanak. Nyilvánvaló lesz ez azonnal, mihelyt megfontoljuk, hogy ezek az országgyűlések a hadsereg összeállítása érdekében afféle megyénként végzendő népszámlálást rendeltek el. 20, később 10 jobbágy után egy embert tartoztak kiállítani a földesurak. Mármost joggal lehetett attól tartani, hogy azok a földesurak, akikre viszonylag nagyobb teher esik (például aki 20 jobbágya után ugyanannyit tartozik kiállítani, mint más 39 után), más birtokosoktól jobbágyaikat elhurcolják. Ami egyfelől egyes földesurakat károsított volna nagyon, másfelől a registrum felvételét tette volna lehetetlenné. Ezek alapján azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az említett három országgyűlés végzeményeinek célja nem az volt, hogy a jobbágyság végleges röghöz kötését fokozatosan előkészítsék.

*

Sokkal inkább tekinthetjük az ilyenirányú fejlődés egy lépcsőfokának, a költözésnek *földesúri engedélyhez* kötését. 1514 előtt minden jobbágy akadály nélküli költözése azon fordult meg, hogy vajjon „habita licencia et iusto terragio deposito" távozott-e, vagy sem.

Mielőtt ez utóbbi formulát pontosabb vizsgálat alá vennénk, néhány olyan kérdést szeretnék felemlíteni, melyekre

[1] Teleki J.: A Hunyadiak kora. X. 633.
[2] Zichy-okmánytár. X. 270.

megnyugtató választ csak hosszas kutatások után lehet várni, de amelyek felvetése és szemmeltartása talán nem lesz felesleges. Mindenek előtt ki kell emelnem azt a körülményt, amely az oklevelek vizsgálatánál a legszembeszökőbb, hogy t. i. mily szoros összefüggésben áll a szabad költözés kérdése a népességi és telepedési viszonyokkal. A parasztságnak a XIV. században Európaszerte erősen megnyilvánuló vándorlási vágya csaknem kizárólag a népesedési viszonyok nagymérvű megrosszabbodásával áll összefüggésben. Ez az elvándorlási processzus kiváltkép az 1347—50-i rettenetes pestis után öltött nagy méreteket.[1] Kétségtelennek látszik, hogy az efféle, óriási területeket meglátogató, népességapasztó katasztrófák minden alkalommal belső népmozgalmak megindulására vezettek. Ezen túlmenően azonban a katasztrófák hatása nemcsak a népesség pillanatnyi csökkenésében, hanem periodikusan visszatérő emberanyaghiányban is jelentkezik. E szempontból Magyarországon az 1348-i feketehalálon kívül elsősorban a tatárjárás jöhet számításba. Igen sok adatra vona szükségünk e tényezők munkájának biztos kimutatása érdekében. Sajnos éppen ez az, ami a tatárjárás következményeinek lemérésénél mindig hiányozni fog. Bizonyos körülmények megfigyelésének lehetőségétől azonban még így sem vagyunk teljesen elzárva. Ha csak Rogerius leírását tartjuk is szem előtt, mely a valósághoz közeljáró képben örökítette meg a tatárjárás mérhetetlen pusztításainak különböző formáit, biztosra vehetjük, hogy nemcsak 1241- és 1242-ben, hanem még azután is egy-két esztendeig zuhanásszerűen esett vissza a születések száma. Kellett, hogy ezek az elmaradt születések valamilyen formában éreztessék hatásukat akkor, amikor a tatárjárás nemzedéke a munkás férfikor küszöbéig jutott. Hasonlókép a feketehalál idején kidőlt generáció hiánya is megmutatkozhatott a gazdasági élet különféle területein. Persze azt, hogy mi minden vezethető vissza ezekre a katasztrófákra, a gazdasági és társadalmi élet változatos eseményeiből aligha lehet már kétségtelenül megállapítani. Ha visszás dolog is az időbeli egymásutánban kauzális összefüggést keresni, a tények feltűnő összehangzása indít annak megemlítésére, hogy a jobbágyszökésekről és elhurcolásokról szóló oklevelek, illetve törvénycikkek azokban az években (a XIII. század kilencvenes éveiben) jelent-

[1] V. ö. Kowalewsky, M.: Die ökonomische Entwicklung Europas, IV. 141. l. és Kulischer, J.: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte I. 128. skk. l.

keznek elsőízben, amikor a tatárjárás nemzedéke az ötvenes években járt volna és nagy tömegben való fellépésük éppen a feketehalált követő fél évszázadra, a XIV. század második felére esik. Igen jellemző tény, hogy a jobbágyság költözési viszonyaival legalaposabban éppen az 1405. évi törvénycikkek foglalkoznak, melyeknek jelentőségét nemcsak mi, a szövegezés aprólékos, pontos voltából vesszük észre, hanem amelyet az utána következő kor is erősen érzett : törvények, így különösen Mátyáséi, nem egyszer hivatkoznak rá,[1] az oklevelekben pedig egészen 1514-ig visszatérő sztereotíp frázis jobbágyköltözésekkel kapcsolatban, hogy „iuxta vim et formam generalis decreti domini Sigismundi imperatoris et regis" kell eljárniok a hatóságoknak.[2] Feltehetjük, hogy valamely társadalmi és gazdasági életjelenség törvényekbeli lecsapódását legalább 20—25 évvel előzi meg a mindennapi életben való első jelentkezése. Azok az okok tehát, melyek 1298-ban szükségessé tették a jobbágyok költözési jogának első országos szabályozását, bizonyára már a XIII. század hetvenes éveiben megkezdték munkájukat, tehát akkor, amikor a tatárjárás idején született emberek a harmincas éveikben jártak. Nemkülönben a Zsigmond-féle törvényhozást megelőzőleg már a XIV. század második felében mutatkoztak a jobbágyok nagyobbarányú belső vándorlásának következményei,[3] abban az időben, amikor a feketehalál által megtizedelt vagy meg sem született nemzedék az előttejárók helyébe lépett, vagy munkájukat folytatta volna. Igen valószínűnek látszik tehát, hogy ezeket a jobbágymozgalmakat nemcsak az időbeli egymásutánság biztosan megállapítható ténye, hanem azok a szálak is, amelyek okokat és következményeket fűznek össze, szorosabban kapcsolják a magyarságot erősen megritkító katasztrófákhoz. Itt egyelőre annyit talán elfogadhatunk, hogy *a tatárjárás és az 1348. évi pestisjárvány*, mint népességapasztó

[1] Így például 1470 : 4. t.-c. : „secundum decretum praefati Sigismundi regis". De maga Zsigmond is igen fontosnak tartotta e rendelkezéseket. Egy hatalmaskodási esetben például a vizsgálat elrendelését így okolja meg : „Unde cum nos huiusmodi novos actus potenciarios in vilipendium nostri decreti superinde stabiliti et firmati per quemcumque patratos impune pertransire non velimus . . ." (Zichy-okmánytár. V. 505. — 1407-ből.)

[2] Többek közt Hazai okmánytár. II. 356. (1474-ből).

[3] Alább ezekből az évekből sok példát idézek. Egyébként oklevélkiadásaink, meg a kiadatlan oklevelek egyszerű átlapozása után is azonnal feltűnik, hogy a jobbágyköltözések és szökések e kor írásba foglalt ügyeinek túlnyomó részét alkotják.

csapások *nagyban befolyásolták a magyar jobbágyság életének, kiváltkép szabad költözési jogának alakulását.*[1]

*

A jobbágy szabad elköltözésének megengedése, vagy akadályozása, természetesen nem csupán egyetlen efféle általánosabb jellegű okra vezethető vissza. Az okok egész szövevényével állunk szemben, melyek kibontakoztatását csak az egyes birtokokra vonatkozó összes adatok figyelembevétele mellett kísérelhetjük meg. Rengeteg, jellemző adatokban gazdag oklevelet lehetne idéznünk, de jóformán egy olyan birtokunk sincs, amelyen a fejlődést minden ízében elejétől végig kísérhetnénk. Itt különösen a krízis legválságosabb ideje, a XV. század jön elsősorban tekintetbe, mely időszakra nézve éppen a legnehezebb és legfáradságosabb — oklevélkiadások hiányában — az anyag lehető teljes összegyüjtése. Meg kell elégednünk tehát egy-egy kisebb részlet megvilágításával.

Szabolcs megye kisvárdai járásában, a Bodrog-köztől nem messze fekvő, az oklevelekben Komorou, Komoró vagy Komoród néven emlegetett kisközségre vonatkozó adatok kapcsán igyekszem néhány kérdést, mely a szabad költözés problémájával összefügg, vázlatosan ismertetni, az oklevelek közül csak a legjellemzőbbeket emelve ki. E faluban a csicseri Ormós, a Kisvárdai és a Komorói családnak voltak birtokaik.

1327-ből maradt ránk Fülöp nádornak egy oklevele, melyben felhívja az összes nemeseket, hogy jobbágyaikat, „habita licencia iustoque terragio persoluto", Loránd fia Tamás, három szabolcsmegyei birtokára, köztük Komoródra akadály nélkül engedjék költözni, mert e birtokot — mint mondja — „in nostram assumpsimus proteccionem specialem et tutelam" s a birtokos (Tamás) az odaköltöző jobbágyoknak négyesztendei adómentességet fog adni.[2] Ez a birtok tehát akkoriban lakatlan, vagy csak nagyon gyéren lakott lehetett.

[1] Itt ismét hangsúlyozom, hogy értekezésemnek semmi egyéb célja nincs, mint néhány probléma felvetése. Egyes, ténymegállapításként hangzó mondataival problémamegoldások igényének még látszatát sem szeretné felkelteni. Oly hosszas kutatások volnának szükségesek az itt érintett kérdések megoldásához, hogy e megoldások valószínűleg még nagyon sokáig fognak váratni magukra. Ezért látszik nem egészen megokolatlannak a tények tisztázásának hiányában csupán maguknak a problémáknak felszínentartása.

[2] Zichy-okmánytár I. 303. l.

Csaknem teljesen azonos tartalmú oklevelünk van 1358-ból Nagy Lajostól.[1] A birtok ekkor már Tamás fiáé, Komorói Jánosé. Lajos király is különös oltalmába veszi a birtokot s szintén meghagyja a nemeseknek, hogy a földbért lefizető és engedélyt nyert jobbágyaikat szabadon bocsássák Komoródra. Itt már a másik két birtokról nincs szó és a mentesség sem négy, hanem csak három évre szól. A másik két birtokot nyilván sikerült ekkorra betelepíteni ; Komoród sem lehetett már annyira puszta, legalább is erre enged következtetni a mentességi idő rövidebb volta.

Ilyesféle birtokmegtelepítési oklevelet, amilyenek különben e korból igen nagyszámban maradtak reánk, Komoródra vonatkozólag nem is ismerünk s biztosra vehetjük, nem is adtak ki többet.

A középkor viszonyait szem előtt tartva, egy-egy birtok megtelepítésénél a birtokot környező terület jön elsősorban tekintetbe, bár igen messzi vidékekről lefolyó telepítésekre is találunk nagyon érdekes példákat. E folyamat megindítását szolgálják azok az oklevelek, amelyek „ad possessionatos et iobagiones habentes nobiles" vannak intézve s amelyek a megtelepülőknek néhány évi mentességet biztosítanak.[2] Ott, ahol a környező vidék sűrű lakosságú s a megtelepítendő birtok jó eredményekkel kecsegtet, e folyamat símán, minden súrlódás nélkül megy végbe. Így történhetett Komoród mellett 1327-ben említett másik két szabolcsi birtok Bodony és Sólymos esetében. Ott azonban, ahol vagy gyér lakosságú a környék, vagy magának a birtoknak földje sovány, vagy általában fekvése rossz, e népességkiegyenlítődési folyamat soha nem ment zökkenők nélkül.

Nem tudjuk, hogy milyenek voltak Komoród mezőgazdasági viszonyai a középkorban, de hogy nem a környező vidék gyér lakosságában rejlett lakottá válása lassúságának oka, azt a későbbi évekből ismeretes adatok is bizonyítják.

1364-ben a birtok akkori tulajdonosa, Komorói Jakab Szabolcs és Bereg megye közös generalis congregatióján panaszt emelt Kont Miklós nádor előtt, hogy egy jobbágya „non recepta sua licencia, nec terragio suo persoluto", Várdai Domokosnak a szomszédságban fekvő Litke nevű birtokára szökött. A jobbágynak öt ökre azonban előbbi sessióján, Komoródon maradt. Várdai Domokos kárpótlásképen az öt ökörért a panaszos komoródi jobbágyaitól 25 sertést

[1] U. o. III. 136. l.
[2] Így Sztáray-oklevéltár I. 167. l.

hajtott el, „omni sine lege". Várdai tagadta, hogy a jobbágy elszökésében bármi része is volna s azt állította, hogy a 25 sertést azért vitte el, hogy ezzel a jobbágyot magához kösse. Erre Kont nádor az egri káptalanhoz utasította, hogy ott tegye le az esküt ártatlanságáról.[1] Még ebben az évben kelt az az oklevél, mely szerint Kont nádor Várdai Domokost az egri káptalan előtt letett esküje alapján az ellene emelt vád alól felmenti.[2]

Nyilvánvaló tehát, hogy a jobbágy saját jószántából szökött meg, sőt esetleg kért is engedélyt az eltávozásra s nem Várdai Domokos érdeke volt Litkére hurcoltatása. Komoródi Jakab hamis váddal élt, hogy a jobbágyot, kit jogosan nem tarthatott vissza, valamiképen visszaszerezhesse.

A komoródiak további viszályairól nincsenek értesüléseink, de maradtak fenn oklevelek, amelyek Komoród másik birtokoscsaládjának, a csicseri Ormósoknak hatalmaskodásairól szólanak a Kisvárdai családdal szemben. Így 1378-ban azt halljuk, hogy csicseri Ormós Pál Kisvárdai Domokos Litke nevő birtokának határait pusztította.[3] S hogy az efféle hatalmaskodásokról mit kell tartanunk, arra vonatkozólag érdekes felvilágosításokkal szolgál Nagy Lajos egy 1351. évi oklevele, amely Farkaslyuki János panaszáról szól Vesszős mesterrel szemben.[4] Vesszős famulusaival és jobbágyaival először egy farkaslyuki, majd egy hetényi jobbágyát fogatta el a panaszosnak, végül pedig egy famulusát támadta meg a nyilt úton és raboltatta ki. Mindezzel meg nem elégedve, „de die in diem" uszítja embereit Farkaslyukra és Hetényre s hordat el velük onnan barmokat s más értéktárgyakat azzal a nyilvánvaló szándékkal, „ut desolari et depopulari possint" a két birtokot. Legérdekesebb a vád két utolsó pontja, mely szerint Vesszős Farkaslyuki János jobbágyait azzal a fenyegetéssel űzte el, hogy ha birtokáról el nem távoznak, fejükre gyujtja házukat. És aligha tévedünk, ha hozzátesszük, hogy azzal a szándékkal cselekedett így, hogy az innen elszökött jobbágyokat saját birtokain telepítse le.

Az a hihetetlen sok hatalmaskodás, melyeknek regisztrálásával e századok oklevelei telve vannak, túlnyomó részben amellett szólanak, hogy a lakatlan vagy a szükségletekhez mérten gyér lakosságú területek benépesítésére a szomszédos területek jobbágyfeleslege nem volt elég.

[1] Zichy-okmánytár III. 252. l.
[2] U. o. III. 270. és 271. l.
[3] Így pl. Zichy-okmánytár IV. 18, 33 stb. . . . l.
[4] U. o. II. 458. l.

Világosan kitűnik ez például a komárommegyei Tóváros község keletkezésének történetéből. Amíg a mai Tóváros területe a korai középkorban részben mocsaras, részben terméketlen, mindenesetre lakatlan terület, addig közvetlen szomszédságában a mai Tata nagyközség már virágzó település volt.[1] A XV. század elején azután emlegetni kezdik Újtatát, majd egymás mellett a két Tatát: oppidum slavonicale et hungaricale. A régi Tata mellett gyorsan fejlődésnek indul az új, a XVIII. század közepéig Tótváros, két évszázad óta Tóváros néven ismert község. Keletkezésére kétségtelenül az adott alkalmat, hogy Zsigmond király nagy udvartartásával nem egyszer hosszabb időt töltött e vidéken. Természetesen ez az igények rendkívüli mértékű megnövekedésével járt; a munkáskezekre egyszerre nagy szükség volt. Érthető tehát, hogy a nagy lehetőségek messze vidékekre vonzólag hatottak. 1413-ban többek közt arról olvasunk, hogy a nyitramegyei elefánti nemesek egy csomó elefánti jobbágya Újtatába ment.[2] Feltehetjük, hogy a nyitra- komárommegyei települési vonal a tótvárosi települési központ felé irányuló sugaraknak csak egyike és talán nem is leghosszabbika volt. Elefánt lakossága ugyanis, amennyire ezt okleveleinkből meg lehet állapítani,[3] nemcsak ma, hanem a XV. században is magyar volt. Tótvárosnak meg már neve is mutatja, hogy lakosságát legnagyobb részben szlávok alkották.[4] Igen valószínű tehát, hogy Nyitra megyében a magyar Elefánt község nem a legészakibb pontja volt Tóváros telepeseket szívó hatásának, hanem ez messzebb északra, a szláv nyelvterületre is felsugárzott.

Éppen nem csodálatos, hogy ez a belső népmozgalom, mely igen távoli vidékek jobbágyságát is elvándorlásra bírta, a súrlódások, sőt az egészen komoly összeütközések hosszú sorát vonta maga után, aminek emlékét a középkor hatalmaskodási perekről szóló okleveleinek ezrei őrizték meg.

*

[1] Legutoljára Holló K.: Tata és környékének földrajza (Szeged, 1935.) c. munka foglalkozott — teljesen a régebbi munkák után indulva — a község történetével (24—28. l.) V. ö. még Csánki történeti földrajzában a III. k. 491—92. l.-n mondottakat.

[2] Orsz. Levéltár, Dl. 10071.

[3] Orsz. Levéltár. Elenchus summarius archivi... provinciae Hungaricae ordinis Sancti Pauli (Ginde Gáspártól), 1750. Pag. 186, 187 stb.... Jánosveölgye, Vághásfölde stb.... dűlőnevek szerepelnek ott.

[4] A XVII. század óta igen sűrű összeírások (a XVIII. század közepe óta szinte évenként; a tatai gróf Esterházy-levéltárban) ezt megerősítik.

A jobbágysággal kapcsolatban álló perekben bizonyos kettősséget állapíthatunk meg: a jobbágyoknak ugyanis vagy potencialiter történt *elhurcolásáról*, illetőleg lakóhelyéről való elűzéséről hallunk, vagy pedig fugitive et clandestine *szökéséről*. Csaknem teljesen azonos motivumokra vezethetjük vissza, de mégsem azonosíthatjuk a két jelenséget.

Az esetek túlnyomó része a jobbágyok elhurcolásáról és elűzéséről szól.[1] Az efféle hatalmaskodást elkövető földesúr szeme előtt saját birtokainak benépesítése lebegett. Itt az iniciativa és a végrehajtás a földesúr részéről indul ki, bár az is megfigyelhető, hogy az elhurcolt jobbágyok sem játszottak mindig passzív szerepet. 1407-ben a zágrábi káptalan Töttös László blinai jobbágyai által szomszédvári Tóth Miklós és Lipouchi (Lipóczi) Rafael birtokain elkövetett hatalmaskodásokról tett jelentést Zsigmond királynak.[2] E szerint az oklevélben megnevezett néhány blinai jobbágy a sértettek Pritizka nevű birtokáról „*septuaginta septem iobagiones . . . cum domibus, rebus et bonis eorundem . . . asportari fecissent*". Mivel alig képzelhető, hogy oly kevés ember 77 jobbágyot házastól, mindenestől el tudott volna hurcolni azok komoly ellenkezése esetén, nyilvánvaló, hogy itt nem beszélhetünk a jobbágyok teljes passzivitásáról.

A szökéseknél az aktív szereplő a jobbágy volt.[3] Az igen gyakori jobbágyszökések oka főkép az, hogy a különféle birtokokon a megélhetési lehetőségek igen különbözők voltak. Nem utolsósorban játszott azonban szerepet a szökött jobbágynak a büntetéstől való félelme. 1366-ban a begáni jobbágyok Homoki Miklósnak egy homoki jobbágyát elhurcolták, „qui ei in multis culpabilis exstitisset."[4] Ez utóbbi kitételből arra következtethetünk, hogy a jobbágy maga akarta elhurcoltatását. A szökésre vagy jobbágyelhurcolásra alkalmat adó sok más ok közül (így a jobbágyság sanyargatása, igazságtalan megbüntetése stb.)[5] még csak egyet

[1] Károlyi-oklevéltár II. 39., Sztáray-oklevéltár I. 319. l., II. 108. l., 301., 330., 349., 358., 378., 436., 457. Teleki-oklevéltár I. 201., 534., II. 333. Hazai Okmánytár I. 394., III. 260. Zichy-okmánytár I. 168., 211., 281., II. 145., 252., 291., 298., 319., 326., 516. VIII. 473. stb. . . .

[2] Zichy-okmánytár V. 515. l.

[3] Ányos L. : Szilágyi Erzsébet oklevelei. Levéltári Közlemények, V. évf. 81., 82. VI. 251. l. Sztáray-oklevéltár, II. 7., 501. ; Teleki-oklevéltár, I. 255., 543. ; Hazai Okmánytár, II. 313., 355. ; Zichy-okmánytár, I. 139., 268. VIII. 531. IX. 176.

[4] Sztáray-oklevéltár, I. 349.

[5] V. ö. Sinkovics I. : A magyar nagybirtok élete a XV. század elején (Domanovszky : Tanulmányok 8.) Budapest, 1933. 56. l. V. ö.

tartok érdemesnek kiemelni. 1375-ben Nagy Lajos felhívta az összes birtokos nemeseket, hogy azokat a jobbágyokat, akik Várdai Domokos birtokairól szöktek el, ha haza akarnak térni, akadály nélkül engedjék elköltözni, mivel az ok, amiért a jobbágyok előbbi földesuruk birtokát elhagyták, már nem forog fenn. Várdai Domokossal és famulusaival szemben ugyanis gyanu merült fel, hogy Kassa város polgárain hatalmaskodást követtek el, „ablacione rerum" által, mire a jobbágyok megfélemlítve („timore concussi") tömegesen hagyták el gyanuba fogott földesuruk falvait.[1]

*

Ha már most e jelenségeket előfordulási helyük szerint vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy egyes megyék, illetőleg vidékek feltűnően sokszor szerepelnek ez összehasonlításban. Ebből persze határozott következtetéseket levonnunk még nem lehet, éppen okleveles anyagunk töredékessége folytán. Különösen két vidék az, amelyen feltűnően sok jobbágyszökési és elhurcolási eset fordult elő: az egyik, melyet Szatmár, Szabolcs, Zemplén és Ung megye területe alkot, a másik pedig, melyet Tolna, Baranya és Bodrog megyék területe ölel fel. Hogy e jelenség okának helyi viszonyokban kellett gyökereznie, az nyilvánvaló. De hogy mi volt ez ok, azt vajmi nehezen tudjuk ma már megállapítani.

Több, mint egy évszázadra kiterjedő, ádáz küzdelmek színhelye volt a pécsi püspökök Kölked, Nyárád és Mohács községei egyfelől, a bátmonostori Töttös-család Majsa, Kerekegyház, Lak és Lajmér birtoka másfelől. Gyakran előfordult, hogy évente nem is egy oklevél szólt e birtokok közt kölcsönösen elkövetett hatalmaskodásokról, jobbágyelhurcolásokról és szökésekről. 1391-ben például a pécsi püspök Ugal György nevű pécsi castellanusa a püspök mohácsi jobbágyainak segítségével Töttös László laki birtokáról, hol több mint ötven jobbágy lakott, előzte a parasztságot, a falut teljesen elpusztította és elnéptelenítette.[2]

Ily körülmények között másutt is hihetetlenül gyorsan változott a népesség: rövid időn belül vált egy-egy falu néptelenné, majd telepedtek meg benne ismét lakósok. Megtörtént, hogy egy falu lakossága egy éven belül csaknem teljesen kicserélődött (a Várdaiak birtokain).

még Zichy-okmánytár, X. 269. (1463:) a jobbágyak „propter metum descensus presentis exercitus" szöktek el.

[1] Zichy-okmánytár III. 595. l.

[2] U. a. IV. 452., 472. l.

A pécsi püspök emberei 1393-ban ismét jártak Lakon s azt teljesen felégették ; de már csak nőket találtak ott s némi hadi élelmiszerkészletet, melyet azután magukkal is vittek.[1] A villongások a két birtokcsoport között ezekben az években (a XIV. század utolsó esztendeiben) érték el tetőpontjukat. A püspök és a Töttös-család, hogy az áldatlan küzdelemnek véget vessen, többizben is egyezkedni próbált. Némi nyugalom állott be a századfordulókor, amikor is e területen több határjárást tartottak. Érdekes, hogy az ezekről szóló oklevelek nagyobb kiterjedésű mocsarakról emlékeznek meg, melyek még manapság sem tűntek el onnan egészen.[2]

Igen mocsaras az a másik vidék is, amelyről az előbb emlékeztem meg, a Bodrogköz vidéke.[3] Egyszersmind ezek a területek hazánk legtermékenyebbjei közé is tartoznak. Azt, hogy vajjon az a sok hatalmaskodás, jobbágyelhurcoltatás, jobbágyszökés és a nyomukban járó villongások, melyeknek e területek a középkorban annyiszor voltak tanui, okozati összefüggésben állanak-e az előbb említett tényezőkkel, s ha igen, főleg melyikkel, — sajnos — adatok hiányában eldönteni alig lehetne, csupán a jelenségek parallelizmusának megállapítása áll módunkban.

*

A magyar jobbágyság költözési viszonyaival foglalkozva, eddig az e költözést szabályozó, vele kapcsolatban lévő jelenségek és okok közül csak a legfelszínesebbeket vettük szemügyre. Hátra volna, hogy a legmélyebben fekvő s így a leginkább ható okok taglalására térjünk át. Minthogy azonban e feladat megoldása a birtokviszonyok, általában a magyar középkori gazdasági élet igen aprólékos ismeretét tételezi fel, kénytelenek vagyunk e téren is csupán a legáltalánosabb utalásokkal beérni.

1476-ban Szilágyi Erzsébet egyik oklevelében azt olvassuk, hogy újvárosi jobbágyai a föléjük rendelt officialisokat. Guti Márton és Keszi Orbán újvárosi ispánokat arra kérték, hogy Kállay János özvegyének szomszédos birtokáról, Simáról, a jobbágyokat hurcolják el hozzájuk. Sőt az e kérelemmel előálló jobbágyok már — nyilván, hogy az officialisok munkáját megkönnyítsék — a simai jobbágyokat több alkalom-

[1] U. a. IV. 517.

[2] U. a. IV. 543., 548—557., 558—561., 563—564., 566—569., 600—602., 603—605. stb.

[3] V. ö. ezekre még Hóman térképét : Magy. Tört. I. köt. 368. l.

mal fosztogatták.[1] Első pillanatra különösnek látszik a jobbágyok kérése. Vajjon miféle érdekük fűződött ahhoz, hogy a szomszédos földesúr jobbágyaival számuk megnövekedjék? Aligha más, mint hogy ezáltal terheiken kívántak könnyíteni. És e teher egyéb, mint *robotmunka* nem lehetett. A jobbágyterhek közül csupán a robotolás az, ami az egyes jobbágyokra annál inkább válik elviselhetővé, mennél többen vannak, akiket ennek ellátása terhel. Az egyes paraszt adózóképességét a jobbágynépesség számának növekedése nem hogy növelné, hanem inkább csökkenti. Adózó és robotoló parasztság, mint egymástól mereven elkülöníthető, önállóan magukban álló társadalomelem tulajdonképen talán sohasem volt ismeretes nálunk, aminthogy a felettük álló, gazdasági erőikre igényt tartó, nagy szervezetek, a Gutsherrschaftok és Grundherrschaftok fogalmi megkülönböztetése sem oly egyszerű a magyar középkort illetőleg. Mégis, mivel mindenütt, ahol bizonyos dolgok megállapítására, nehezen mérlegelhető tények körülírására van szükségünk, kénytelenek vagyunk a valóságban soha tisztán elő nem forduló jelenségek, intézmények absztrahált fogalmával élni, itt is nevezhetjük talán a „Gutsherr"-t *robotoltató*, a „Grundherr"-t pedig *adóztató földesúrnak*. Hisz a kettő között a legfőbb különbség — jobbágyaikhoz való viszonyukat vizsgálva — az volt, hogy, míg a „Gutsherr" nagyobb területeket tartván saját kezelésében, inkább volt rászorulva az ingyenes jobbágymunkára, addig a „Grundherr" jobbágyainak termény- és pénzadójából élt.[2]

Az újvárosiak *robotoltató* földesúr jobbágyai lehettek. Valóban, Szilágyi Erzsébetről tudjuk, hogy kitűnő gazda volt. Officialisaihoz intézett gazdasági utasítások nagy számmal maradtak fenn tőle. Ezekből az utasításokból, valamint nem régen kiadott okleveleiből világosan kitűnik, hogy birtokainak irányítását kezéből soha ki nem engedte. Jobbágyaitól nem adót, hanem munkát kívánt. Okleveleinek kiadója, Ányos Lajos, néhány szóval igen szépen jellemzi Szilágyi Erzsébet nemes erkölcsi felfogását, amely még más földesurak jogainak épségben tartása felett is őrködött.[3] Biztosra vehetjük s erre talán hangsúlyozottan is felhívhatjuk a figyelmet, hogy azokat az utasításait, melyekben

[1] Ányos id. közlése: Levélt. Közl. VI. 254. l.

[2] A magyar irodalomban — tudtommal — Komoróczy György érintette először a középkori Gutsherrschaft és Grundherrschaft különbségét, egy ismertetés kapcsán. (Századok, 1930. 790—795. l.)

[3] Levéltári Közl. V. 59—63. l.

officialisainak szigorúan meghagyja, hogy az alájuk rendelt jobbágyokat ne engedjék más földesurak birtokaira átcsapkodni, azokat fosztogatni, nemcsak nemes felfogása, hanem saját érdekeinek szemmeltartása is diktáltatta vele. Ezek az elkalandozások alkalmasint nagyon is elvonták jobbágyait a szokott munkától s még attól is tartania kellett, hogy a károsultak a hatalmaskodókat tetten érve, azonnal elfogják.

Szilágyi Erzsébet jobbágyainak példája arra figyelmeztet, hogy, amikor a szabad költözési jog 1514 előtti alakulását akarjuk vizsgálni, elsősorban is a mindenkori birtokviszonyokat kell behatóbb elemzés tárgyává tenni. A birtokok állapota, helyes vagy helytelen arányokban való megoszlása, termékenysége és talán nem utolsó sorban a földesúr egyénisége azok a főtényezők, melyeknek függvénye a középkori magyar jobbágy helyzete, különösen pedig költözési szabadságának korlátolt, vagy korlátlan volta. A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle egyik névtelen cikkírója néhány szóval felhívta a figyelmet arra a különbségre, mely a szabad költözési jog tekintetében a kisebb- és a nagyobbbirtokú nemesség felfogása között fennállott.[1] Most hozzátehetjük, hogy a további vizsgálatok egyik legfőbb irányítójának a Grund- és Gutsherrschaftok lehető disztinkciójának kell lennie; úgy látszik, hogy a jobbágy szabad költözési joga erősen függött attól, hogy a földesura adót, vagy robotot kívánt-e tőle inkább.

Anélkül, hogy a pontosabb vizsgálatoknak elébe akarnék vágni, röviden szólok a befejezésül ismét szemügyre veendő formuláról. E formulára egyszer már hivatkoztam s azt is kiemeltem, hogy a jobbágyszökéseket, jobbágyelhurcolásokat regisztráló oklevelek — bár nem mindannyi — sztereotíp módon ismétlik, hogy a jobbágy „non habita licencia nec iusto suo terragio deposito" távozott, illetőleg hurcoltatott el. Néha az engedélyt (licencia) nem is említik, mindössze egyszerűen „iusto terragio suo minime persoluto" áll az oklevélben. Éppen az a körülmény kelti fel figyelmünket, hogy egyes földesurak birtokain elkövetett hatalmaskodásokkal kapcsolatban évtizedeken keresztül állandóan megjelenik e formula, más birtokoknál meg soha, vagy csak ritkán és nem teljes alakjában fordul elő. De ha e formulának csak némi nyoma is van, a földbér (terragium) lefizetését soha sem felejtik el kiemelni. A kérdés már most az, vajjon melyik földesúr ragaszkodott oly görcsösen jobbágya földbéréhez? Kétségtelenül az, akinek főjövedelmi forrását éppen

[1] M. Gt. Sz. 1895. (II.) 245—247. l.

alattvalóinak adója alkotta, vagyis a Grundherr, az *adóztató földesúr*.

Érdekes, hogy a szökések esetében a formulát csaknem mindig használja az oklevél, míg az elhurcolási esetekről szólva, jóformán kivétel nélkül mellőzi azt. A terhes földbér elől szökő jobbágy legfőbb bűne éppen, hogy e bért nem fizette le, a panasztevő „Grundherr" ezt hangsúlyozza tehát; a robotoltató földesúr pedig, amikor jobbágyait tőle elhurcolják, nem a földbér le nem fizetését emeli ki panaszában, hanem az elhurcolt jobbágyok számát és az elhurcolás idejét.[1] Az abductio legtöbbnyire „circa festum Petri et Pauli apostolorum", vagy „in estate, videlicet tempore messis", azaz nagymunka idején történik.[2]

A „Grundherr" és „Gutsherr", az adóztató és robotoltató földesúrnak a költözési jog szabadságára gyakorolt befolyása további vizsgálatának szükségességére ezzel talán eléggé világosan rámutattam. Természetesen az urbáriumok s általában az egyes birtokokra vonatkozó összes adatok, a törvény intézkedései s más tényezők beható mérlegelése szükséges ahhoz, hogy a további kutatásoknak eredményei kellő alapot nyerjenek.

*

Végül befejezésképen röviden vizsgálat tárgyává szeretném tenni a már többször említett formulát, mely 1514-ig hol egyszerűbb, hol bővültebb, hol meg igen terjengős, a speciális viszonyokhoz mért alakban jelentkezik.

A formula gerince: „non habita licencia nec iusto terragio deposito". Kissé már bővebb alak: „non habita licencia, nec iusto terragio deposito, aliisque debitis suis minime persolutis". Igen szabatos az 1405. évi II. dec. 14. cikkének fogalmazása, mely a szabad költözés feltételéről szólva, kijelenti, hogy a jobbágyok „habita licencia iustoque terragio et aliis debitis eorum persolutis et expeditis, liberam, tutam et omnimodam moraturos se transferendi habeant facultatem". Az említetteken kívül, ezek különféle bővítéseképen, igen terjengős formulákkal találkozunk még; felsorolásukat mellőzhetjük, mivel lényegükben az egyszerűbb fogalmazatoktól nem különböznek.

E formula első feljegyzése az 1298 : 70. törvénycikk,[3]

[1] Ezekre példák e dolgozat 404. l. 1. jegyzetében felsorolt esetek.

[2] Pl. Sztáray-oklt. I. 358. l.

[3] 1298 : 70 : „Item quilibet rusticus seu iobagio alicuius nobilis si voluerit de possessione domini sui, *habita licencia et iusto ac consueto terragio sui persoluto* ad possessionem alterius nobilis,

majd hosszú szünet után az általam ismert okleveles anyagban 1327-ben lép fel ismét.[1] Ha egészen bizonyos is, hogy egy-két adat elkerülte figyelmemet, nagy általánosságban mégis feltűnő, hogy e sztereotíp kitétel éppen törvényben s az okleveles gyakorlatot két évtizeddel megelőzően jelentkezik. Bartal Skerlecz Miklósra hivatkozva azt állította,[2] hogy az 1298-as végzemények a 44. articulustól kezdve nem III. András, hanem csak Károly Róbert alatt keletkeztek, figyelmeztetve arra, hogy e cikktől kezdve az András által nem használt, de Károly Róbertre annál jellemzőbb „per praelatos et barones taliter est decretum" kifejezés használatos. Egészen Paulerig általános volt e felfogás. Ő azonban, mint egy rövid jegyzetben kijelentette, semmi okát nem látja annak, hogy e cikkeket ne III. Andrásnak tulajdonítsa. Bővebb megokolást azonban ő sem adott.[3] Hóman a 45. cikktől ránkmaradt törvények hozásának idejét 1299-re teszi.[4] A cikkek behatóbb elemzése nem lehet e sorok feladata, csupán azt kívánják kiemelni, hogy a mi formulánknak korai (s ami a legfeltűnőbb, először törvényben való) jelentkezéséből és az egész törvényhozás korbizonytalanságából következőleg a formulába sűrített problémacsoport tudatos jelentkezését a XIII. század végénél korábbi időre nem tehetjük.[5] A formula azután a XIV. században mind sűrűbben fordul elő, a XV. századtól szinte évenként jelentkezik. Kovachich a „Formulae solennes styli . . ." c. gyüjteményében[6] közöl többek közt egy, okleveleket, formulákat tartalmazó kódexet, melyet — Rugonfalvi Kiss szerint[7] — Maghi János közjegyző állított össze prakszisa alapján, magánhasználatra. E gyüjteményben gyakran szerepel a mi formulánk is, ami szintén fontossága mellett bizonyít: a gyakorlati élet jogásza szükségesnek tartotta, hogy mindennapi munkájában állandóan kezénél legyen.

vel alias, quo ei placuerit, cum omnibus suis rebus libere se causa commorandi transferre valeat." Az alább következőket röviden már érintettem egy alkalommal (v. ö. Századok, 1932. 59. l. 2. jz.)

[1] Zichy-okmánytár, I. 303: „*habita licencia iustoque terragio . . . persoluto.*"

[2] Commentariorum ad historiam status iurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. II. 209. skk. l.

[3] A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1899. II. k. 360. jz.

[4] Magyar történet, II. 244—5. és 361. l.

[5] Ez összhangban van azzal a megállapítással, hogy a tényeknek törvényben való megnyilatkozását legalább 20—25 évvel előzi meg a ható okok munkájának megindulása.

[6] Pest, 1799.

[7] Századok, 1928. 946. l.

Dolgozatom elején rámutattam arra, hogy a jobbágyság végleges földhözkötése felé haladó fejlődés egy fokozatának tulajdonképen e formulának fellépését kell tartanunk ; hisz ehhez kapcsolódott a költözést akadályozó legtöbb ok és ürügy, amelyet mind felsorolni nem is tudnánk s amelyeknek összességét Mátyás 1486-i dekrétumának 39. pontja az „excogitata novitas" fogalmába sűrített. Ha most figyelembe vesszük a formula generális jellegét s azt a körülményt, hogy a XV. század végén, főleg 1492-ben mind szigorúbb intézkedések szólnak a jobbágyság szabad költözési jogával kapcsolatban, valamint, hogy ez intézkedésekkel parallel bontakozik ki a törekvés a jog kodifikálására a jogbizonytalanság ezer bajának megszüntetése céljából, akkor nem látszik alaptalannak, ha egy általános, folyton erősbödő jogi hatásra következtetünk, ami e korban alig lehetett más, mint *római jogi*.

Nálunk a római jog ismeretéről pozitive csupán a XIII. század vége óta beszélhetünk. Az első magyar, akiről biztosan tudjuk, hogy a római jog alapos ismeretével tért haza Itáliából „István pozsonyi prépost, pápai káplán és választott kalocsai érsek, ki mintegy 1263-tól 1266-ig tanult Bolognában."[1] III. András okleveleiben már a „canonicalium civiliumque . . . cognitores iurium" és „utrorumque iurium legitime sancciones"[2] tekintélyére hivatkozik. A római jog hazánkban való elterjedésének egyes részleteit ma sem ismerjük. Kétségtelen, hogy Mátyás alatt a római jog hatása erősödött s hogy e hatás legszebb megnyilvánulása Werbőczy műve volt. Ezzel korántsem akarom a Tripartitumot egyenesen a római jogra visszavezetni, de hogy ennek sokat köszönhetett, azt még azok is kénytelenek elismerni, akik leghevesebben védelmezték a hazai szokásjogban gyökerező, speciális nemzeti jellegét. Talán Illés József jellemzi legjobban a római jog és Werbőczy viszonyát, amikor kiemeli, hogy „a római jog Werbőczynél elsősorban mint tudományos simító, formulázó, a szöveget szabatosító eszköz szerepelt a jogtételek megfogalmazásánál és definíciók felállításánál"[3]. A római jog hazánkban is tért hódított, ha recepciójára nem is került sor[4]. Minden egyéb jogok alapját, ősforrását ismer-

[1] Pór A. : Adatok a bolognai és padovai jogegyetemen a XIV. században tanult magyarokról. Századok, 1897. 780. l.

[2] Wenzel : ÁUO. X. 137. és 142. l.

[3] Bevezetés a magyar jog történetébe. Budapest, 1910. 154. l.

[4] Jellemző, hogy a magyar tudományos jogi irodalom művelése éppen azokkal a munkákkal indul meg, amelyek a római és a magyar jog összehasonlításával foglalkoznak. V. ö. Pauler T. : Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. Budapest, 1878. 6. l.

ték tehát minálunk is és találtak benne a colonatus intézményében a mi jobbágyságunk kialakulásával igen analóg fejlődést.

A költözés első akadályozása itt is a földesúri licenciához kötésből indult ki. „A földbirtokosoknak kezdettől megvoltak arra eszközeik, hogy szabad bérlőiket földjük elhagyásában megakadályozzák. Ezek az emberek szinte szabályszerű következetességgel voltak bérfizetéseikkel hátralékban"[1] Feliratok szólnak arról, hogy a „reliquae colonorum" menynyire illuzóriussá tették a szabad költözést, míg végre a császárkor végén bekövetkezett a teljes röghözkötés.

A Codex Iustinianus számtalan helye szól erről: „*nulla* nec tunc *licencia concedenda* colonis fundum, ubi commorantur, relinquere", vagy „. . . *nec recedendi*, quo velint aut permutandi loca *habeant facultatem*"; másutt meg „. . . *non... habere licenciam* relicto suo rure in aliud migrare, sed semper terrae inhaereant, quam semel colendam patres eorum susceperunt."[2]

A magyar formulában mintha ezek a definíciók csengenének vissza. Hogy a kettő között van-e összefüggés, bizonyítani nem tudom. Mindenesetre érdekes, hogy a colonus kifejezés a jobbágy jelölésére a római jog nagyobbmérvű elterjedésével egyidőben válik használatossá.[3] Nem hiszem, tehát, hogy nagyot tévednénk akkor, amikor feltesszük, hogy a római jognak a magyar jobbágytársadalom kialakulásában némi része volt. Talán e hatás természetére is ráillenek Illésnek a római joggal kapcsolatban mondott és imént idézett szavai, t. i., hogy a jobbágyságra vonatkozó jogtételek, meghatározások formulázásánál is mint simító, szabatosító eszköz szerepelt a római jog, azaz a középkori magyarság alsóbb, egymásbaolvadó rétegeinek szétválasztásánál, kibontakoztatásánál működő, társadalomalkotó erőként.

*

A szabad költözés kérdése nemcsak egyidős a magyar jobbágysággal, hanem életsorsának állandó problémájává lett. E jog tartalmában és formájában beállott minden eltolódást nyomon követte a jobbágyság életének időnkénti

[1] Kuebler: Geschichte des römischen Rechts. 1925. 350. l.: „Die Gutsbesitzer hatten seit jeher die Mittel in der Hand die freien Pächter zu hindern, die Scholle zu verlassen. Fast regelmässig waren diese Leute mit ihren Pachtzahlungen im Rückstand."

[2] Codex Justinianus, XI/21., 2., XI/52., XI/21., 1.

[3] Mátyás törvényhozásában. V. ö. Mályusz id. cikke, Századok, 1930. 835. skk. l.

megváltozása. A szabad költözési jog különböző korokbeli vizsgálata — kétségtelenül — a jobbágytársadalom különböző formáinak feltárására vezet. A fentebb elmondottak talán arról is meggyőztek bennünket, hogy e jognak s vele a jobbágyság életének formai és tartalmi megváltozása nemcsak az idő, hanem a tér kategóriájában való vizsgálat nyomán is előtűnik. A szabad költözési jog nemcsak koronként, hanem egyes korokon belül megyénként, helyesebben több megyét egybefogó vidékenként is más és más volt.[1] A középkori élet e mindennapos problémáját[2] eredményesen akkor fogjuk megvilágítani, átfogó képet akkor fogunk róla nyerni, ha részleteiben vizsgáljuk. Minél apróbb részletekig megyünk el, annál közelebb jutunk a lényeghez, a valósághoz, a középkor szelleméhez annál hívebben járunk el, hisz mint a középkor annyi más kérdésében, ebben is a változatosság a legjellemzőbb vonás.

Kring Miklós.

[1] Gondoljunk arra, hogy pl. az 1474-es törvény jobbágyrendelkezéseinek kihírdetése (és talán végrehajtása, v. végre nem hajtása is) kizárólag a megyékre volt bízva.

[2] Dopsch, A.: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. Weimar, 1922. II. 227. l.: A Karoling- és merovingkori szolgaszökésekre: „die sind gewissermassen bereits zu einem ständigen Programmpunkt jeder Gesetzgebung geworden, eine soziale Erscheinung des täglichen Lebens schon."

A pietizmus Magyarországon.

IV. közlemény.

c) Erdélyben.

A pietizmus terjesztői Erdélyben a szász evangélikus egyházban Németországhoz hasonló viszonyokra találtak. Ámbár a szászok is sokat szenvedtek az erdélyi súlyos politikai helyzet miatt, történelmi és földrajzi helyzetük egyházuk számára nyugodtabb fejlődést biztosított, mint Magyarországon. A független Erdély utolsó terhes évtizedeiben nem vesztették el a szászok a német kultúrélettel való szoros kapcsolatukat. A Halléból visszatértek szembetalálták magukat a régibb generációval, mely Wittenberg szellemében elítélt minden „tévtant". A vallás tisztaságának védelmére elsősorban az egyház egységéért való aggodalom vezette őket. Ebben az egységben látták azt az erőt, mely őket eredetiségükben az idegen népek között is megóvta, kiváltságaikat és szabadságukat megőrizte.

Hermann Lukács püspöknek az 1693-i zsinathoz intézett utasításai már figyelmeztetik az espereseket a pietizmus veszélyes voltára. A pietizmus eszméinek a lassú, észrevétlen, csendes elterjedés útját kellett választaniuk. Az elmélyülő vallásosság feltételei Erdélyben éppen úgy megvoltak, mint az anyaországban. A nehéz idők szenvedései, az új habsburgi uralom rekatolizáló törekvései csak erősítették a valláshoz való ragaszkodást. Az evangélikus polgárságot saját ügyeinek intézésétől is eltiltották és 1742 óta még a szászság feje és a nemzet legfőbb vezetősége is katolikus kellett, hogy legyen. A magánéletbe való visszaszorításuk itt is elősegítette a lelki elmélyülés folyamatát és utat tört a lelkekben a pietizmusnak, mely már praktikus törekvéseivel is megfelelt a szász polgári rend kiválóan gyakorlati jellemének.

Amint kezdetben a reformációt, úgy most a pietizmust is a világiak vették először pártfogásukba. Mindjárt kezdetben, midőn az új irány friss erővel jelentkezett, midőn a hallei tanulók Francke közvetlen személyes hatására és figyelmes támogatásának segítségével a leghathatósabban hozzáláthattak elterjesztéséhez, 1710 és 30 között a szászság

világi fejében, Teutsch Andrásban lelkes támogatóra találtak. Teutsch már mint *nagyszebeni* polgármester 1704-től kezdve rendszeres reformmunkát kezdett el Spener szellemében. Az „Igaz kereszténység" érdekében 1705-ben kiadja Schade János Gáspár *Was fehlet mir noch* című könyvét, mellyel a csak névleges keresztények megjavítására törekszik; ezt követi 1706-ban az *Übung des wahren Christentums* és 1707-ben a *Kurzer Und Einfältiger Unterricht wie man die heilige Schrift zu seiner wahren Erbauung lesen sollte.* Kiadja 1708-ban Kempis Tamás Krisztus követését is. Zsoltárgyüjteményével, a *Davidische Harfen*-nel kezdődik az Erdélyben gyorsan kifejlődő, leginkább a hallei Freylinghausen mintáját követő pietista énekeskönyvirodalom. 1708-ban a hallei diákok Teutschot már Franckehez küldött értesítéseikben az új irány tudatos barátjaként mutatják be. Ugyanezen évben már maga is levélbeli összeköttetésbe kerül Franckeval. Figyelmét reá a Halléből visszatért Marci György és Dietrich János lelkes tevékenysége hívja fel. A pietista önvallomások őszinte hangján írja: „Életem nagy részét különösen az akadémiai éveket, sajnos, sötétségben és tévelygések közt töltöttem el, Németországban sem kerestem az igaz bölcseséget és istenfélelmet. Csak idők multán ébresztett fel engem a nagyon tisztelendő Spener tanítása és néhány vallásos irat." Saját egyéni megtérésének tapasztalása révén akar Erdélyben Arndt, Spener és Francke szellemében írt könyveket elterjeszteni és a tanuló ifjaknak megkönnyíteni, hogy Halléban tanulhassanak. „Ehhez okot szolgáltat növekvő meggyőződésem, hogy ott az ifjúság a minden kétségen felüli igaz evangélikus ortodoxiában és mindenféle hasznos tudományban a leghűségesebben neveltetik." Eredményesen propagálja a hallei Királyi Paedagogium látogatását az előkelő erdélyi körökben. A Halléval való kapcsolatok gyorsan megerősödtek. A hallei árvaház gyógyszertárának gyártmányai Erdélyben nagy érdeklődésre találtak, a nemesség körében is elterjedtek és éppen a németül nem értők miatt fordultak azzal a kéréssel a gyógyszertárhoz, hogy a szükséges utasításokat az orvosszerek mellett latinul is adják ki. Teutsch figyelemmel kíséri a Halléban jártak sorsát és Franckenak azt a javaslatát, hogy egy erdélyi szemináriumot rendez be, nagy örömmel üdvözli.[1] 1710-ben választották meg a szászok grófjává. Vezető állásában most már hatásosabb eszközökkel kísérelte meg elveinek terjesztését. Követte a halleiak példáját,

[1] Levelei Franckehoz. 1708—1709. Staatsb. Berlin.

akik elsősorban iskolák útján a felnövekedő nemzedékben akarták új vallási világukat megvalósítani. Ezzel a célzattal igyekezett a nagyszebeni iskolát magasabbfokúvá fejleszteni. A hallei mintára berendezendő gimnázium terve már 1709-ben felmerült. Hathatósan támogatta Hussmann von Rothenfels János is, a Teutsch helyébe lépő nagyszebeni polgármester. Mielőtt polgármesterré választották volna, mint a szászság udvari megbizottja Bécsben élt. 1708 óta élénk levelezésben volt Franckeval és fiát is Halléban neveltette. Ő volt Francke és az erdélyi szászság közti közvetítő kapocs; Teutsch leveleit is ő juttatta tovább. Befolyásos állásából éberen figyelte a pietizmus magyarországi sorsát. A pietizmus sorsára nézve — amint a mozgalom felvidéki történeténél is láttuk — igen jelentős, hogy 1713-ban ismét Bécsbe került. 1712-ben Francke két német tanítványát, Habermann Babtistot és Voigt Kristófot nevezte ki befolyásukra a nagyszebeni magisztrátus, hogy általuk a hallei intézmények alapos ismerői valósíthassák meg pedagógiai rendszerüket. A bécsi pietista körhöz tartozó Habermann Rothenfels régi ismerőse volt, Voigtot Francke ajánlotta, mint tapasztalt iskolaszervezőt, aki hallei mintára Teschenben 1709-ben egy iskolát átalakított már. Mindketten a pietisták kötelességtudó hivatásérzetével fogtak hozzá 1712-ben feladatuk teljesítéséhez. Rektorrá a brassói Obelt nevezték ki. Az új tanárok munkájukat a pietisták praktikus és lojális célkitűzésével kezdték: „Célunk az ifjúságot magában az országban nemcsak a klasszikus, hanem a magasabb tudományokban is legkegyelmesebb fejedelmünk és a köz szolgálatára előkészíteni, hogy emiatt ne kelljen a jövőben oly sok pénzt ebből a császári örökös tartományból idegenbe küldeni.“

Voigt Kristóf könyvkereskedést is alapított a pietista könyvek terjesztésének megkönnyítése céljából. Francke már korábban is megkísérelte a könyvterjesztést erdélyi tanítványai révén, most azonban hirtelen föllendült a könyvek száma. Eddig a németországi könyvkereskedőkkel való közvetlen kapcsolat révén, vagy a vándor könyvkereskedők útján fedezték a könyvszükségletet, Voigt vállalata volt az első állandó jellegű hazai könyvkereskedés. Csak két évig működhetett, de sok könyvet juttatott Erdélybe. 1734-ben, midőn 47 osztrák protestáns családot telepítettek Nagyszebenbe, minden családot megajándékoztak a könyvkereskedés hagyatékából Arndt Paradiesgärtleinjének egy-egy példányával. A konzervatív papság ellenállása meghiúsította Teutsch terveinek valóraválását. Pietistaellenes állásfogla-

lásuknak bő tápot nyujtott az a felfogás, hogy egyházuk szabadsága és önkormányzata csak addig részesülhet törvényes elismerésben, míg az augsburgi hitvallás alapján állnak. A pietizmus lényege hazájában is ismeretlen volt és sokak előtt külön felekezetként szerepelt. Mióta Erdély a Habsburg-birodalom tagjává lett, az egyház államjogi helyzetét minden támadástól meg akarták óvni, mert a magyarországi események után joggal tarthattak attól az üldözéstől, mely minden lehető jogi magyarázatot felhasznált. Méltán gondolhattak arra, hogy egyházuk evangélikus jellegükkel áll vagy bukik. A pietizmust dogmatikai szempontból támadó wittenbergi tanárok is hamar észrevették Francke nagyszebeni törekvéseit. Erdélyt érdekkörükben akarták tartani, tehát korán felfegyverezték irataikkal az erdélyi evangélikus papságot. Nagy tekintélyük nyomán. melyet a szervezett egyház ápolgatott, általánossá vált a pietizmus tévtannak való minősítése. Hatásukat fokozta a szász vezető papsághoz fűződő személyes kapcsolatuk. Már 1709-ben figyelmeztette Wernsdorff Gottlieb wittenbergi egyetemi tanár Scharzius püspököt a pietizmus eretnek voltára és a püspök nem késett a figyelmeztetést az összegyűlt papsággal közölni. Dassovius Theodor kieli tanár már határozottan a Teutsch által kiadott könyvek ellen fordult Fronius brassói lelkészhez intézett levelében és figyelmessé teszi őt a német pietistaellenes iratokra. A wittenbergiek az ősi egyetem látogatására biztatják a szászokat és fájlalva említik. hogy a szegényebbeket a hallei jótékony alapítványok tévelygésekre csábítják. A szász egyház békésebb fejlődéséből folyó rendszeresen kiépített szoros németországi kapcsolataik révén értesülnek a pietizmus elleni viták minden eredményéről. Az 1693-i és 1708-i zsinati figyelmeztetések még a felelős papság köteles óvatosságából fakadnak, lassan kialakul azonban a nyilt ellenállás is. Az 1711-es zsinat megengedte a Halléból hazatérők békés hivatalbalépését. Amíg a pietizmus szekta voltát nem hangsúlyozzák, tűrték Teutsch könyveinek elterjesztését is. Következetes határozottsággal az 1712-ben megválasztott Graffius Lukács püspök lépett fel a pietisták ellen.[1] Németországi tanulmányai közben korán megismerkedett a pietizmus elleni harc szellemével és módszerével. Természete szerint is teljesen az ortodoxia jogilag szabályozott tekintélyvilágába tar-

[1] Pietizmus elleni küzdelmeivel részletesen foglalkozik: Jekeli H.: Bischof Lukas Graffius im Kampfe mit dem Pietismus. Beiträge zur Gesch. d. ev. Kirche in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1922.

tozott. Ismételten megkísérli a nemesség elnyerését. Természetes, hogy a dogmák szenvedélyes védője, a papi felsőbbségi rendszer hű őre nehezen értékelhette a világ hiúságát lenéző pietizmust. Hogy a wittenbergiek által terjesztett felfogást enyhítsék, Teutsch köre bejuttatta Erdélybe a lipcsei egyetem teológiai fakultásának a pietizmusról hangoztatott kedvező véleményét. Graffius 1712-ben elleniratot adott ki *Prüfung des Leipziger Informats* címen. A németországiak nyomán annak bizonyítására törekszik, hogy a pietisták, köztük Francke hívei is, sok dogmatikai kérdésben eltérnek az egyház hivatalos tanításától. Erdélybe is átkerült tehát a Németországban folyó vita. Ilyen körülmények között nem szívesen látták a Nagyszebenbe hozott tanárokat sem. Hangoztatott véleményüket, hogy a pap nem hivatali tekintélyénél fogva, hanem csakis egyéni vallásossága és hivatásának buzgó teljesítése révén vezetője híveinek, az egyház tekintélye ellen irányzott támadásnak minősítették. Hanser György, a püspök jó barátja fordult először a tanárok ellen. A grófot óvatosságra inti tévtanaikkal szemben. Kívánságára a városi lelkész vizsgálatot tartott, de kifogásolhatót nem talált. Az összeülő egyházi bíróság is Teutsch álláspontját védte. A katonai parancsnok Graffius körének hatására egy régi császári rendeletre hivatkozva, mellyel Voigtot Sziléziából kiutasították, Voigtot és Habermannt az országból száműzte. Obel, mint belföldi maradhatott és 1715-ben lelkész lett Doborkán (Dobring). A könyvkereskedés készletét a katonai parancsnokság átvizsgálás céljából átadta az egyházi hatóságoknak. A püspök elnöklete alatt működő bizottság lefoglalta Francke Mayer ellen írt könyvét, Lange írásait és a szektenárius Arnold műveit, ugyanekkor bevezették a terjesztésre szánt könyvek szigorú egyházi cenzúráját. A hallei egyetem, mely tanítványainak sorsát éberen figyelte, azonnal lépéseket tett, hogy megtámadott hírnevét megvédje. Francke 1714-ben Leibnizhez fordul. A nagy filozófus közbenjárását kéri a császári udvarnál a nagyszebeni elűzött tanárok érdekében. A porosz királyi udvar figyelmét is felhívták az esetre. Frigyes Vilmos III. Károlyhoz intézett levelében tiltakozott az ellen, hogy az ő védelme alatt álló egyetemet Magyarországon tévtanok hirdetésével vádolják hivatalosan. „Nem tudunk — írja 1714-ben — országunkban semmiféle pietizmusról, mely a római birodalomban megengedett három felekezettől különböző szekta lenne ; ez csupán néhány viszálykodó és nyugtalan teológusnak — különösen a wittenbergieknek — írígy és teljesen alaptalan vádaskodása, minek következtében

egyes evangélikus papok a nagyszebeni Voigt tanár és társai ellen is felléptek." Egyúttal kéri, hogy birodalmában ne akadályozza a hallei egyetem látogatását.[1]

A nagyszebeni tanárok elűzése után a Teutsch-sal szoros baráti viszonyban lévő Dietrich János lelkész ellen fordult Graffius. Dietrich a gróffal együtt „megtért"-nek érezte magát és igen szomorúnak találta az erdélyi vallási élet helyzetét. A bolkácsi (Bulkesch) gyülekezetnél bevezetett újításai: a házi ájtatoskodás és az új énekek hívták reá a püspök figyelmét. Szigorú vizsgálatot indíttatott ellene, melynek során előtérbe került a történelmi holt hit és az emberben kialakult élő hit közti különbség. A nagy vitakérdés, mely a pietizmusnak vallásfejlődéstörténeti szempontból alapkérdése volt, így Erdélyben is alapos tárgyalás alá került. A Lutherrel való megegyezés biztos érzetében Dietrich a védelemből támadásba ment át a „merev könyvhit" ellen, azonban ügyesen meghajolt mégis a zsinat felvilágosításai előtt és hivatalába visszahelyezték.

A szászság egyházi és világi feje közti ellentét rövidesen nyilt kenyértörésre került. A püspök kedvetlenül látta, hogy Teutsch figyelmeztetései ellenére támogatja a hallei tanulókat. 1723-ban egy kéziratos gúnyiratban támadja meg és patrónusi jogaival való visszaéléssel, a papság véleményének semmibevevésével vádolja. Számos intelmet intéz a papsághoz, mely a nyilvános zsinatokon dogmatikai kérdésekben alávetette magát véleményének, habár nem osztotta mindenki merev nézeteit. Az 1726-i zsinat már jelzi az erőviszonyok megváltozását. Halle irányában szelídebb felfogás mutatkozik. A püspök jelenlétében meri már a nagyszebeni Leonhardi kifejezni, hogyha valaki Németországban jártában Hallét nem nézi meg, az olyan, mint aki Rómában járt és nem látta a pápát. A püspök dogmatikus támadásai is új irányba kanyarodnak; már nem általában a pietizmust, hanem azokat az enthusiasta áramlatokat támadja, melyek a pietista körökben fejüket felütötték. Kétségtelen, hogy az erdélyi szász pietizmus színezetét erősen befolyásolta a misztikus, szeparatista mozgalmakból származó elvek elterjedése.

Fleischer János medgyesi gimnáziumi rektor olyan eszméket kezdett terjeszteni, melyek Arnold Gottfried felekezetenfelüli indifferentizmusához állottak közel. A püspök anélkül, hogy a pietisták közé sorolta volna őt, szigorúan elítélte elveit. Azonban Teutsch és Dietrich sem állottak

[1] Jekeli H.: Quellen ... i. m. 96 l.

messze a szélsőségesebb gondolkozástól. Bár kezdetben teljesen a pietizmus gyakorlati reformeszméi szerint tevékenykedtek, a pietista önmegfigyelés útján Petersen Vilmos túlfűtött enthusiasmusához jutottak el. Elősegítette ezt az a körülmény is, hogy Teutsch alapos ismerője és kedvelője volt a hollandiai Poiretnak, aki Petersent is erősen befolyásolta. Poiretban — akinek olvasását Spener és Francke is ajánlja — találták meg a pietisták filozófusukat. A racionalista megismerés helyett az ő igazságkereső irracionális misztikus útja teljesen megfelelt a pietizmus felfogásának, mely az isteni kegyelem állapotában jut az igazság felismeréséhez. Teutsch 1708-ban Poiret legismertebb filozófiai munkájának önálló módszertani bevezetését *De vera methodo* címen ki is adja. Teutsch és Dietrich önvallomásain át Petersenben ismerik fel a Poiret által eszményül felállított újjászületett embert, aki lemondva a világ önzéséről, hiúságáról és gyűlölködéséről, közvetlen kapcsolatba lép saját személyének teljes elnyomása által Istennel. Dietrich széltében hangoztatott misztikus elvei és chilialismusa ismét püspöki vizsgálatot akasztottak nyakába, végeredményben azonban mégis hivatalában maradhatott.

Az 1726-i zsinaton már sokan kellemetlennek tartják a dogmatikus vitákat. A zsinat kívánsága, hogy szűnjön meg a béke és egység érdekében a „wittenbergi és hallei urak vitája". Ezáltal a vitázó felek közös elbírálásban részesültek, a zsinat tehát már nem áll a wittenbergiek oldalán, sőt éppen a dogmatikus vitákat elítélő és a csendben dolgozó pietizmus nyilvánul meg kívánságukban. Ez időben a pietizmus már széles körben elterjedt, sőt a hivatalos reformtörekvésekben is érvényesíti elveit. Korszerű eszméi befolyásolják az ortodox egyház mindazon törekvéseit, melyek a vallásos élet ápolására vonatkoznak. A kor lelkipásztorokat, lelki barátokat és tanácsadókat követelt. Az új irány pedig éppen ezeket szolgáltatta. Miközben a kompromittált pietisták működését gátolták, az ifjabb nemzedéket Halle magához vonzotta. A század első felében több mint 50 szász tanuló fordult meg hosszabb vagy rövidebb ideig Halléban. Korban és vidékek szerint arányos egyenletességgel oszlottak meg. Brassóból származott 20, Nagyszebenből 10, Medgyesről és vidékéről 9, Segesvárról 2, Fogarasból 1, Besztercéről 3, más helyről 7 ; 1706-ig, tehát a pietista szervezkedés lelkes éveiben 17-en tanultak Halléban, 1705 és 13 között 7 szász teológus volt Francke bizalmas körének, az árvaházi menzának tagja. Természetesen Halle erdélyi látogatóit sem befolyásolta egyenletesen. Így például Bergler

István, a vándorló renaissance tudósok utódja, Maurocordatos oláh vajda későbbi titkára és könyvtárosa mohamedán hitre tért át. Drauth János, egy híres brassói család tagja jezsuita lett, később otthagyta a rendet és kalandos életet folytatott. Eltekintve ettől a néhány esettől, mindnyájan lelkes terjesztőivé váltak a pietizmusnak. Legnagyobbrészt falusi gyülekezetük kis körében munkálkodtak, megjelentek azonban a városi templomokban és iskolákban is. Bár a hivatalos egyház vezérüket és támogatójukat gyakran megtámadta, mutatkoztak az egyházi életben olyan jelenségek is, melyek a pietizmus terjedését jótékonyan befolyásolták. Az idősebb nemzedéknél is mutatkozott egy a vallásos élet hathatósabb felkeltését sürgető irányzat. Ez a törekvés nyilt óhajokban és a reformokban nyilvánult meg. Az 1708-i zsinat már kimondja, hogy a pusztuló vallásosság helyreállításához „szeretetteljes szív, nagy türelem és szent hivatás kell". Az ő papi ideáljuk sem már a felszentelés kegyelmétől megkülönböztetett tekintély birtokosa, aki tudományosságával és hivatalbeli vezető hivatásával uralkodik gyülekezetében, hanem a vallásos áhitattól áthatott buzgó lelkiatya. A tanítás tisztaságának ortodox szempontú védelme sokakban összeolvad az érzelmi vallásosság irányzatával és a vallásos újjászületés követelményével. Legnagyobb ezek közül Fronius Márk. Mint brassói lelkész és barcasági esperes 1703 és 13 között bevezette a gyermekek rendszeres vallásoktatását és a délutáni prédikációkat. Bár tanítványaival folytatott vitatkozása során teljesen az ortodox dogmatikus álláspontot képviselte, arra törekedett, hogy a kor kívánalmaival összhangba hozza a hivatalos felfogást. Comenius pedagógiai elveit bevezette a brassói iskolába, 1708-ban elkészített *Visitationsbüchlein*-je reformtörekvéseinek lelki indítékait ismerteti. Az alapvető dolgokban Spener követőjeként mutatkozik, mélységes bűnbánat és lelki újjászületés nélkül nem tud igazi hitet elképzelni. Az újjáalakítandó vallásos élet számára a pietisták már kipróbált eszközöket és rendszeres programmot hoztak magukkal. A hivatalos egyházi reformtörekvések tehát megtalálhatták bennük — amíg az ortodoxia dogmatikus érzékenységét nem érintették — legmegfelelőbb munkatársaikat. A pietista törekvések tehát az egyház hivatalos reformtörekvéseinek hívei részéről nemcsak türelmes magatartást, hanem támogatást is élveztek. A zsinatok nem ítélnek el egyenletesen minden pietista megnyilvánulást. Éppen az a zsinat, amely Dietrichet felelősségre vonta, a collegium pietatisok megtartását engedélyezte. Sokan voltak az egyház vezetői közt, akik nem

osztoztak a püspök pietista ellenes felfogásában. Ilyen volt Binder Mihály, a schelki esperes, Lang Mihály szászsebesi (Mühlbach) lelkész és a hasonló nevű kosdi esperes. Ilyen körülmények között kaphatott az erősen kompromittált Dietrich János 1708-ban Halléban tanuló öccse, András a püspök szomszédságában lelkészi állást. Pietista kör alakult ki *Brassóban* is. Fronius nem akadályozta Halle látogatását. Gaizer Simon Christoph városi hivatalnok vezetése alatt 1711-ben nagyobb összeget gyüjtöttek, hogy Halléból könyveket rendelhessenek. Amint Franckehoz írt leveléből értesülünk, Arndt, a puritánus Bayly, Spener, Freylinghausen és Müller könyvei, melyek Teutsch révén kerültek Brassóba, elterjedtek és maga Fronius is támogatta terjesztésüket. Gaizer sok időt töltött külföldön, 1695-ben Wittenbergben járt és innen a pietizmus iránti ellenszenvvel tért haza. Csak hazatérte után ébredt fel vonzódása a pietista írások révén Halle iránt. Fronius, úgy látszik, kedvelte, mert katekizmusában három énekét közli. A világiak között később is akadtak a pietistáknak támogatói. Ilyen volt az 1712-ben Halléban tanuló Neidel Kristóf, a későbbi városi tanácsos és városbíró ; az 1726-i zsinaton, midőn a brassói papságot tévtanok hirdetésével vádolták, védelmébe vette a megtámadottakat. Halle látogatói közül sokan vittek vezető szerepet a városban. Barbennius János sok embert vonzott magához, tömegesen felkeresték prédikációit és nevét 1726 óta pártnévként emlegetik. A barbennisták Graffius szerint veszedelmes konvertiták voltak. Filstick János Halléban (1706) bensőséges barátságba került Franckeval, melyet később is fenntartott vele. 1720-ban a brassói gimnázium rektora lett. Halléban barátságot kötött volt Bél Mátyással is. Volt hallei iskolatársa Tartler Márk, szintén a városi gimnáziumban tanított. 1734-től 39-ig városi pap volt, azután 1751-ig Prázsmáron működött, majd ismét Brassóba került. Halotti beszédeiben az édeskés pietista szentimentálizmus erősen érvényesült.[1] Hasonlít hozzá Rauss Lukács, az 1729—34 közötti lelkész. Tartler András Halléból való hazatérte után a fiatal pietista papsághoz csatlakozott, később a város intézői közé került. Tartler Tamást maga a városi pap, Neidel Pál küldte ki 1717-ben Halléba. Később a brassói gimnáziumnál működött, majd 1744-ben rektor lett, 1751-ben Tartler Márkot követte a prázsmári gyülekezet vezetésében. 1718-ban[2] Honterus Jánost, a nagy erdélyi reformátor utolsó

[1] Pukánszky B. : i. m. 265—66 l.
[2] Filstick J. : lev. 1717 aug. 19. Staatsb. Berlin.

sarját ajánlják Franckenak és küldik ki Halléba. A fiatalabb nemzedékből származott Drauth János, Francke fiának tanítványa, 1753 óta a brassói gimnázium rektora, a század végén barcasági esperes. A brassói papság viselkedése Graffius ellenszenvét váltotta ki. 1726-ban figyelmezette őket, hogy nehogy ott aludjék ki éppen az evangélium fénye, ahol először felvillant Erdélyben.

1723-ban egy *Religiosa nationis saxoniae* című támadóirat Hintzel Simont, Marci Györgyöt, Enserus Klokner Mihályt, Enyedi Istvánt, Schunn Jakabot és Fabricius Mihályt pietizmusuk miatt élesen támadja. Mindnyájan Halle neveltjei. Később azonban tekintélyes gyülekezetek élén találjuk őket. Marci György, aki Dietrich Jánossal volt együtt Halléban és Teutschnak vele együtt közvetítette a hallei eszméket, Burgberg lelkésze lett a huszas években. Schunn Jakabot, miután *Szász-Ujfaluban* (Neudorf) és *Nagy-Disznódon* (Heltau) működött 1741-ben, mint *berethalmi* (Birthälm) lelkészt még püspökké is megválasztották. Pietista prédikációkat adott ki, melyekben már a racionalizmus ellenében védi a vallás jogait és ezzel a németországi pietisták működésének újabb irányzatát ülteti át Erdélybe. Weidenfelder Lóránt hallei tanuló fiatal lelkész korában a *schelki* esperességben támaszt felzúdulást a pietisták által hangoztatott „újjászületettek" megkülönböztetésével és a nem pietista jámborság elvei szerint élő papság megtámadásával. 1723 után *Szászsebesen* (Mühlbach) lett gimnáziumi rektor. Dietrich János később mint *bulki* esperes is pietista lelkületének megfelelő módon működött. A *medgyesi* gimnázium tanárait is megtámadták a húszas években a pietizmus gyanuja miatt.

A pietista bűnbánat hangja szólal meg Milas Lukács templomi énekeiben. Segesvárról (Schässburg) származott, 1708-tól Wittenbergben és Jénában tanult, azután Nagyszőlősön, majd *Szászkézden* (Keisd) lett lelkész. Mint nagyszőlősi pap adta ki 1738-ban *Gross-Szőlőscher Fast Sabbatischer Buss Wecher*-jét. Segesvári lelkész volt Kraus János is, egyike azon kevés pietistának, akik önálló vallásos munkákat adtak ki. A század második felében a régóta pietista hírben lévő *Prázsmár* (Tartlau) lelkésze lett. Kis vallásos munkája: *Das himmlisch gesinnte Herz von zukünftigen Leben* (Leipzig, Jena, 1733) Freylinghausen hatását jelzi.

Nagyszebenben Teutsch a világiak és egyháziak közt egyaránt talált elvbarátokat. Ámbár itt oltalma alatt jól meg lehetett vetni a pietizmus terjesztésének alapját, a pietista tanárok előzése és a nyomukban keletkezett nyug-

talankodás kihívták a püspök éber ellenőrzését. Teutsch elvesztette később agitatív érdeklődését és csak szűk, bensőségesen összeforrott kis körben fejtette ki mélységes áhítatából fakadó tapasztalatait. A zsinatokon hangoztatott felfogást, hogy a pietizmus a követelt egyházi reformok végrehajtásánál fontos szerepet játszik, a legeredményesebben a nagyszebeniek képviselték. Nagyszeben pietista köréhez tartozott Schunn Jakab is. Mint püspök az új irány értékeit az egyház javára általánosan érvényre juttatta. Teutsch egyik leghűségesebb híve volt Sartorius János nagyszebeni kántor. Felső-Magyarországból került Erdélybe, 1731-ben adta ki saját dalaival együtt Teutsch templomi énekeit : *Son- und Fest-tägliche Andachten über die gewöhnliche evangelische Feste* Hermannstadt 1721. című gyüjteményében. A Nagyszebenből származó Friderici János mint kolozsvári lelkész aránylag korán, 1702-ben kimutatta Halle iránti érdeklődését. Magával hozta Spener munkáit Németországból. Francke szigorú aszkétikus felfogásával szemben hozzáintézett leveleiben a kritikus álláspontjára helyezkedik. Könyveket is rendelt Halléból. Később a Brassó melletti Hermány (Honigberg) lelkésze lett. 1739 táján Nagyszebenben tartózkodott Haas Mátyás, Fenyőfalva hivatalától megfosztott lelkésze. Egykorú feljegyzések szerint már a német egyetemeken is ismert volt különös szubjektív felfogása miatt ; Halléban is tanult. Hazatérte után — amint Schmeizel Márton az Erdélyből kikerült jenai professzor írja kéziratos krónikájában[1] — pietista vezér lett belőle, azonban ezt a pártot is elhagyta és a felsőbbség jónak látta hivatalától megfosztani. Levelei túlfeszülten vallásos, eredeti egyéniségnek mutatják.

Teutsch Poiret-tisztelete mutatkozik Köleséri Sámuel szebeni orvosban is. A puritánus Tolnai egyik legbuzgóbb párthívének fia, volt leideni és franekeri diák. A Poiret-t követő Gardenius *Theologia Pacifica*ját adja ki 1709-ben. Előszót ír a könyvhöz, melyben a felekezeti ellentétek kiegyenlítését hirdeti a kereszténység békeszeretete jegyében. Az újjászületett, kegyes, békeszerető, aszkétikus emberben látja az új ideált. Így olvad össze a coccejánus-puritánus áhitatban felnőttek világszemlélete a pietistákéval a felvilágosodás hajnalán oly gyakran keresett eszményben, a kereszténység magvának, felekezeten felüli lényegének keresésében.

[1] Brukenthalisches Museum Georgii Soterii collect. tom. VI. b. p. 166.

A kis számban élő *magyar nyelvű evangélikusok* körében is tért hódított a pietizmus. Szeli József brassói lelkész személyében és működésében egyesültek a szász és dunántúli pietista hatások. 1731-ig Nagyszebenben, Győrben, majd Pozsonyban tanult. Tanulmányai alatt bejárta tehát az ország összes nevezetes pietista központját. Vásonyi Márton és Fábri Gergely segítségével Erdélybe juttatta a pietizmus magyar nyelvű kiadványait.[1] Maga is kiadta példájukra Luther Kis Katekizmusát 1748-ban. Lefordította Francke prédikációit és saját elmélkedéseit és beszédeit *Evangéliumi szent elmélkedések* és a *Penitenciának tartására serkentő trombitaszó* c. könyveiben gyüjtötte össze. Hegyfalusi imakönyvét, a Centifoliát átdolgozta. A szász pietista irodalomból Albrick Mihály kordi lelkésznek valószínűleg kéziratos munkáját *Katekizmusi Olvasások* címen fordítja le. 1757-től 63-ig *Hosszúfalu* lelkésze volt és azután 82-ig az udvarhelymegyei *Zsombor* bízta rá gyülekezetének vezetését. A tehetségesebb magyar evangélikus erdélyi ifjakat, Magdo Andrást, Kapusi Vas Istvánt, Apáczai Mártont Győrbe küldte s így a győriek közvetlen hatásukat Erdély felé is érvényesíthették.

Az erdélyi reformátusoknak is volt kapcsolatuk Franckeval. Érdeklődésüket elsősorban a halleiak pedagógiai és tudományos működése keltette fel. Páriz Pápay Ferenc, a híres nagyenyedi tudós, már 1712-ben Halléba küldi néhány tanítványát és fiát, hogy — amint ő maga írja Franckenak — Erdély jó tanférfiakra tehessen szert. A Halléban jártak közül Erdélyi István 1716-ban Kolozsvárról Francke figyelmébe ajánlja a gyógyszerészetet tanulni akaró Pókai Benjamint.

Az erdélyi pietizmus — az egyház belsejében kifejlődött általános követelménynek, mely a vallásos élet elmélyülését sürgette — csak egyik speciális alakjaként jelentkezett. Az ellene vívott küzdelem magától elcsitult, mihelyt az egyház alapinditékait magába szívta. A szász iskolareformban és az új vallásos életforma kiépítésében nagy szerepet vitt.

*

A pietizmus annyira mélyére hatolt az emberi léleknek, hogy bár tudatosan nemzetközi mozgalom volt mégis nemzetenként más-más alakban jelentkezett. Nálunk is terjesztői természetének és a hazai viszonyoknak megfelelően

[1] Szeli J. lev. Fábrihoz Brassó, 1734 aug. 22. Payr: M. Prot. Egyházt. Adattár II. évf. 1903, 168 l.

fejtette ki inditékai közül a legmegfelelőbbeket. Működése a viszonylagos nyugodt fejlődésű erdélyi szász egyházon belül egyezik meg legjobban németországi szerepével. Támadó jellege a nálunk csak mérsékelten kialakuló ortodox egyházi szervezet kinövései ellen alig érvényesült. A Felvidéken a szervezkedő ortodoxiával egyidőben Pozsony meghódítása révén magához ragadja az iskolák irányítását, míg a Dunántúl ő hívja életre a leromlott evangélikus egyházat. Irodalma majdnem teljes egészében fordítás, de ismét a viszonyokhoz mért tudatos válogatás érvényesül az átültetésben.

Míg Németországban a pietizmus sűríti magába a kor lelki kívánalmait, nálunk a rokon vallási áramlatok mind lecsapódnak. Bár külön-külön területen, de nem szigetelődtek el. Már a vallási irodalom terén is jelentkezik a kölcsönhatás. A kor szépirodalmi megnyilvánulásai ennélfogva nem csupán benne, hanem a XVII. század rokon vallási mozgalmainak egységes világában gyökereznek. Ugyanaz az elmélyülő hangulat lesz forrásuk, mely részben e mozgalmak táplálója, részben pedig nyomukban fakadt.

A XVII. és XVIII. század sajátos elmélyülő áhítatának szépirodalmi inditékait elsősorban az általa termelt életforma keltette fel. Ennek a bensőséges, önbíráló, bűnbánattal telt életnek legmegfelelőbb megnyilvánulási formája az önvallomás volt. Ez vagy a művészi önkifejezés lírájában, vagy nem kis mértékben formalizmus ellen küzdő elveinek folyományaképp, a formátlan prózai önéletrajzokban jut napvilágra. Az önvallomások egyik fontos feltételét, az önmegfigyelést, természetesen már a középkori szerzetesi reformmozgalmak felkeltették, de az egyén nagyfokú megvetése, az erős alázat érzete alkalmatlanná tette a szerzetest arra, hogy lelkiéletét értékelje is. Csak a XVII. század augustinismusa nyomán felvirágzó individualizmus vezet az önanalizálás bíráló álláspontjára. A lelkiismereti harcok, a lélek vergődése, a kegyelemélmény keresése, a lélek megtérési fokozatainak éles szemlélete a lelki fejlődésnek olynemű megfigyelését idézte elő, mely a kor irodalmi tendenciáinak, különösen a szubjektiválódás folyamatának és a szentimentálizmusnak gazdag termőtalaját képezte. A lélek érzékenysége a pszihologizáló, a gyakorlati vallásosság pedig a moralizáló irodalmi tendenciák alapjaivá vált.

Németországban a polgári rend, melynek protestáns része a pietizmus hordozója volt — az irodalomban rövidesen vezérszerepre tesz szert. A német irodalom fejlődésében jelentős szerephez jut általuk a pietizmus. Érvényesíti inditékait s míg keletkezésekor az érzelem jogait védve az orto-

doxia értelmi kultúrája ellen küzdött, neveltjei a XVIII. század második felében az érzelem fellendülő irodalmi kultuszában a felvilágosodás túlzó racionalizmusát támadják meg. A magyar szépirodalom művelése még sokáig a nemesség kezében volt. A pietizmustól legjobban befolyásolt polgárság csak a romantika korában kezd érvényesülni.

A XVII. században a kialakuló írói tudat nyomában elszaporodnak a magyar önéletrajzok is.[1] Legátfogóbban Bethlen Miklós önéletírásában (1710) nyilvánul meg a polemikus-dogmatikus kor ellenzéke. A felvilágosodás egyik sarkalatos alapelve, a kereszténység felekezeten felüli, végső lényegének keresése korán megnyilvánult nála. Nem a humanista-racionalista inditékok, hanem mély keresztény békeszerető áhitata váltja ki belőle e szavakat: „Üljön össze szeretettel a keresztény világ, vetkőztesse ki a religiót abból a cicomás, kendőzött, pézsmázott maga találmányi köntöséből, azaz: vegye el tőle, amit maga hozzáadott, viszont adja vissza azt neki, amit róla levont, az igaz szeretetnek és alázatosságnak fejér candida köntösét: mindjárt feltalálja a Krisztus mátkáját, az első ecclesia religióját". A lélekelemzés augustinismusa legmélyebben Rákóczi Ferenc Önvallomásaiban jut kifejezésre.

A XVII. és XVIII. századi vallásos emlékiratokat könnyen minősíti irodalomtörténetírásunk pietista jellegűeknek,[2] noha sokban a vallás csak mint központi érzés nyilvánul meg, anélkül, hogy tipikus pietista színezetük meglenne. Ezek az önvallomások azonban nagyrészt még a polemikus világ termékei. Bethlen Kata (1700—1759) nagyfokú felekezeti türelmetlensége — mely még máshitű gyermekeinek halálát is óhajtatja vele[3] — eleve idegenné teszi számára a pietizmus sajátos felfogását, bár kétségtelen, hogy az érzelmi vallásosság hangulatában él és korában az elmélyülő áhitat legeredetibb református kifejezője. A polemikus irodalom művelésétől fordul Arndt felé báró Petrőczy Kata Szidónia. A legszebb kifejezési formát az ő lírájában találja meg az „Igaz Kereszténység" áhitata.

Szent-Iványi Béla.

[1] Máté K.: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva Könyvtár 6. Bp., 1927.

[2] Kemény K.: Erdélyi emlékírók. Cluj-Kolozsvár, 1932. Erdélyi Tudományos Füzetek 47.

[3] Széki gróf Teleki József özvegye, Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. Közreadta Szádeczky-Kardoss L. Bp., 1922, 31. l.

Gazdaság- és településtörténet a francia földrajzban.

A francia emberföldrajz, amely mind az általánosabb érvényű tételek felállítását, mind pedig a nagyobb területekre kiterjedő szintézist ma még inkább a jövő feladatának tekinti s egyelőre beéri azok előkészítésével, keletkezésétől a mai napig főleg a regionális monográfiákban jutott szóhoz. Az előkészítő munka legcélravezetőbb formája valóban kis tájegységek gondos tanulmányozása, fizikai és emberi jelenségek kapcsolatainak olyan szűk keretek között történő elemzése, amelyeken belül még egyetlen kutató át tud mindent tekinteni. Ez biztosítja a többféle, egymást kiegészítő és ellenőrző kutatásmódszer révén a megállapítások megbízhatóságát, ezenkívül azonban a szemlélet egységét és ezen át — legalább is elméletben — a tájat összetevő tényezők súlyarányának, a táj földrajzi értelemben vett egésze szempontjából való fontosságának helyes felismerését is. Ez óv meg egyik vagy másik jelenségcsoport jelentőségének túlértékelésétől, tehát attól, hogy a földrajzinak szánt monográfia végül is rosszul sikerült vagy felemás geológiai, botanikai, történeti vagy szociológiai tanulmánnyá váljék, vagy egymástól függetlenül dolgozó specialisták kezén ilyenek mozaikjává hulljon szét.

Így a legtöbb francia regionális monográfia kis tájak teljes földrajzát tartalmazza, felépítését tekintve pedig a fizikai és emberi jelenségek külön-külön elvégzett analízisét, majd összefüggéseik kikutatását az eredmények szintézise követi. Nem tárgykör szerinti (fizikai földrajzi vagy emberföldrajzi), hanem területi szintézis ez: eredményei látszólag és közvetlenül nem általános diszciplinákat, hanem a leíró földrajzot, a tájak ismeretét gazdagítják. Hatalmas anyagot, óriási adattömeget olvasztanak eggyé ezeknek a terjedelmükben is tiszteletet parancsoló többszáz, néha majdnem ezeroldalas munkáknak, többnyire doktori értekezéseknek a szerzői. Ha az anyag kiválogatása és asszimilációja, tehát a szintézis jól sikerül, az a földrajz számára nyereség, a gondos analízis azonban ezenfelül a szomszédos tudományokat is megajándékozza eredményeivel. Vonatkozik ez a gazdaság- és településtörténetre is, amelyről ez alkalommal megemlékezni óhajtunk.

A legtöbb földrajzi monográfia tárgya olyan táj, ahol település- vagy gazdaságtörténész még nem dolgozott, ahol tehát minden ilyenféle adatot is a geográfusnak kellett összegyüjtenie.

Ezek az először feltárt adatok többé-kevésbbé feldolgozva beleépülnek a monográfiákba, igen sok esetben azonban feldolgozásuk módja olyan, hogy a történész szinte kész, nem pedig valami számára idegen foglalatból előbb kihüvelyezendő anyagot kap. Amennyire túlméretezettnek tekinthető a francia tudománynak ez a gyakorlatban tárgyi teljességet és kerekdedséget célzó rendszerezése tisztán földrajzi szempontból, hiszen az eredmény asszimilálatlan idegen anyaggal terhelt, a szintézisnek csupán alacsonyabb fokát képviselő, az elméleti célkitűzést meghazudtoló kevéssé homogén szerkezet, ugyanannyira gyümölcsöző a szomszédos tudományok, így a gazdaság- és településtörténet szempontjából. Bátran állíthatjuk, hogy olyan jelentős gazdaságtörténészek, mint például Marc Bloch vagy Henri Sée nagyobb korokat és nagyobb területet, esetleg az egész francia mezőgazdaság történetét átfogó szintéziseiben földrajzi tájmonográfiák anyaga szolgáltatja nem egyszer a legbecsesebb építőköveket. Sőt a gazdaságtörténet mint öntudatos történeti diszciplina inkább csak ezekben a tág perspektívájú összefoglaló munkákban testesül meg igazán, minthogy az ezeket előkészítő aprólékos kutatómunka részleteredményei ha nem is mindig földrajzi monográfiákban látnak napvilágot, akkor is legtöbbször a földrajz és történelem határterületén dolgozó kutatók munkájának gyümölcsei. Ilyen esetben a szerző céhbeli hovátartozása bizonytalan, de munkájáé nem kevésbbé. Lehet, hogy egy geográfus készülő tájmonográfiájának adalékait bocsátotta közre,[1] lehet — s ez is igen gyakori —, hogy a szerző a gazdasági élet kutatójának vallja magát, aki tehát nem történetet vagy földrajzot művel, hanem a gazdasági élet jelenségei térben és időben egyaránt érdeklik. Iskolázottság és érdeklődés valóban annyira elmossa a határokat ebben a problémakörben, illetőleg a kutatómunkának ezen a fokozatán történet és földrajz között, hogy a rövidebb lélekzetű dolgozatok egész seregét még a szabatos osztályozást annyira tiszteletben tartó francia bibliográfia sem tudja hová sorozni s vagy „Géographie et histoire" cím alatt könyveli el, vagy aszerint utalja a földrajzi, illetőleg történeti munkák közé, hogy szerzőjük általában inkább geográfusnak vagy történésznek tekinthető-e. A történet és földrajz kölcsönös penetrációja azonban ezeken a jobbára gazdaságtörténeti adalékokat egyszerűen publikáló vagy még inkább ideiglenes szintézisben egyesítő, egyetlen részletkérdést megvilágító dolgozatokon

[1] Mint pl. Tulippe, O.: De l'importance des exploitations agricoles au IXe siècle dans l'Ile-de-France című dolgozatában, ahol a Páris környékén művelés alatt álló földterület terjedelmét, a mezőgazdasági üzemek számát, a művelt földek térbeli elhelyezkedését és azok művelőinek településhelyét rekonstruálja a Saint-Germain-des-Prés apátság egykorú regisztere alapján. (Annales de Géographie, XL. (1931), 307. l.) Ugyanilyen jellegű Selafert, Th.: Sisteron au débat du XVIe siècle d'après un cadastre című cikke. (U. a. XXXVII. (1928.), 167. l.)

kívül — mint említettük — tapasztalható a szintézis magasabb fokán, az előbbi részletmunkák eredményeire építő földrajzi tájmonográfiákban, de nyomai észlelhetők a történész magasabbfokú szintézisében, az összefoglaló gazdaságtörténeti munkákban is. Az ilyesféle munkák legtöbbször szerzőik földrajzi érzékéről és érdeklődéséről tanuskodnak. Henri Sée az európai nagybirtok jelenlegi elterjedésének magyarázatát keresve[1] hangoztatja, hogy a nagybirtok késői fennmaradása a balti tartományokban (Holsteintől-Livoniáig) kapcsolatban áll azzal a körülménnyel, hogy ezek a területek voltak a XVII—XVIII. században Európa gabonában szűkölködő tájainak magtárai, a gabona kivitelre való termelésének lehetősége pedig a földbirtokosokat a nagybirtoknak és a parasztság kötött helyzetének minden áron való fenntartására bírta. Hogy azonban éppen ezek az aránylag közepes termőképességű területek válhattak az exporttermelés színhelyévé, annak magyarázata szerinte a Balti-tengerbe ömlő s a szárazföld belsejét mélyen feltáró nagy folyók párhuzamos rendszere s az az előny, amit ez a hidrográfiai adottság biztosított a gabonaszállítás számára az akkori fejletlen szárazföldi közlekedés idején. Korábban, míg Európa nyugatibb tájain nem nőtt meg a népsűrűség, nem volt szükség ezeknek a keletebbre fekvő tájaknak feleslegeire, később, a XIX. században a szárazföldi közlekedés megjavulásával viszont versenyképtelenné váltak az egyébként termékenyebb magyar, oláh, orosz területekkel szemben.

Szűkebb tárgykörű dolgozatok is azt bizonyítják, hogy nemcsak a geográfus rendelkezik történeti képzettséggel, hanem a történész is birtokában van a szükséges földrajzi ismereteknek. Dartigue-Peyrou Béarn XVI. századi állapotáról írt nagy munkájának első két fejezetében, amelyek a tájról, a lakosságról és Béarn államma alakulásáról szólnak, lépten-nyomon egy földrajzilag jól iskolázott szerző fejtegetéseivel találkozunk.[2] Ez az érem egyik nagyon sok tanulságot rejtő, bár a történészt talán kevésbbé érdeklő oldala: földrajz a történelemben. Csupán egy példát említek még annak igazolására, mennyire szorosakká váltak a kapcsolatok éppen a földrajz közvetítésével tájrajzi és történeti kutatómódszerek között s mennyire szokásossá vált ma már egy és ugyanazon probléma megvilágítására egyiket a másikkal ellenőrizni. A francia Alpok gazdasági életének igen súlyos problémája az elerdőtlenedés. Az erdőknek az elmult századok folyamán történt kipusztításával legtöbben a havasi pásztorkodást vádolják. Egy botanikus, Lenoble, ezt cáfolni igyekezett s érv gyanánt többek között felemlítette, hogy a multban a mainál jóval kisebbszámú állatot legeltettek az Alpokban, hiszen például a francia forradalom korától a világháborúig jelentékenyen

[1] Sée, H.: Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles. Paris, 1921.

[2] Dartigue-Peyrou, Ch.: La Vicomté de Béarn sous le règne d'Henri d'Albert (1517—1555). Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg, Fasc. 67., Paris, 1934.

megnőtt a nyájak száma. Erre az állításra a választ egy agrárkutató, Th. Sclafert úgy adta meg, hogy eddig jórészt publikálatlan levéltári anyaggal igazolta, hogy a multban századokon át mindig hatalmas nyájak tanyáztak az Alpokban és pusztításaik miatt állandó volt a panasz.[1]

A kutatómunkában együtt dolgozik történész és geográfus — de több geográfus, mint történész —, munkájuk első gyümölcse így alig különböztethető meg egymástól. Kiindulásuk tehát közös, útjuk azonban később sem válik el egészen. A földrajzi tájmonográfiákat tekintve, azok még mindig igen sok asszimilálatlan gazdaság- és településtörténeti anyagot tartalmaznak, az összefoglaló gazdaságtörténeti munkákat viszont ebből a szempontból a földrajzi szemlélet megbecsülése, a problémák megoldásában annak érvényesítése, a rendszerezésben a geográfus igényeinek és érdeklődésének kielégítése, a geográfus számára fontos problémák kidomborítása jellemzi. Vagyis a történész kész anyagot meríthet a földrajzi tájmonográfiákból s részben arra építi szintézisét, a geográfus viszont éppen az őt — természetesen inkább térbeli vonatkozásaiban — érdeklő problémákat ismerheti meg a történész más szempontú beállításában. A két tudomány művelőinek viszonya tehát részben fordítottja a nálunk megszokottnak : nálunk alig fordul elő, hogy a geográfus aknázná ki a történész számára is például a levéltárak forrásanyagát, minthogy sokkal kényelmesebb eljárás éppen ellenkezőleg, a történész kutatásainak eredményeit átvenni és azon méltatlankodni, hogy egyik vagy másik, csupán a földrajzot érdeklő kérdésre nem áll rendelkezésre azonnal kimerítő, szabatos felelet ; a franciáknál ellenben éppen a geográfusok a serényebbek s az inkább más problémák iránt érdeklődő történészek késedelmeskednek a gazdasági élet és a település történeti forrásanyagának feldolgozásában. Ebből aztán következik, hogy a fentebb vázolt szép együttműködés inkább csak elméletben áll fenn ; a valóságban a sok geográfus és kevés történész munkája között nincs meg a szükséges egyensúly. Amennyire nem egészséges tehát a mi állapotunk, éppoly kevéssé nevezhető annak az említett aránytalan munkamegosztás miatt a francia. Így az igazi történészektől művelt francia gazdaságtörténet — a településtörténetről nem is szólva — tisztán mennyiségileg akár a némettel, akár az angollal összehasonlítva, aránylag szegény. Nem csodálkozhatunk ezekután azon, milyen visszhangot kelt a geográfusok körében egy-egy összefoglaló gazdaságtörténeti mű megjelenésének ritka eseménye.[2]

[1] Sclafert, Th. : A propos du déboisement des Alpes du Sud. Le rôle des troupeaux. (Annales de Géographie, XLIII. (1934)., 126. l.)

[2] „Les géographes ouvriront le récent livre de Mr Marc Bloch avec curiosité et attention . . . Ils verront avec plaisir qu'un véritable historien les suit sur un terrain qu'on les laissait, du moins en France, seuls à exploiter et où leur manquait parfois peut-être l'expérience

A földrajz félig-meddig kisajátította a gazdaságtörténet kutatásterületét, de természetesen főleg az őt közelebbről érdeklő problémákat fejtette ki a többi rovására, viszont ezzel sem tud megbirkózni. Ebből következik, hogy egyrészt tisztán történeti szempontból fontos kérdésekre sehol sem kapunk feleletet, másrészt magát a földrajzot mégis súlyos idegen ballaszt terheli. Így maga a nyers tények ismerete, a források adatainak kiaknázottsága sem egyenletes korok szerint, bár ennek más okai is vannak. Aránylag jól ismert a független Gallia és a római provincia kora, feltűnően kevéssé feltárt például a XVI. század. Viszont érthető, hogy a XVII. századtól a jelenkorig egyre több a pontosan kikutatott részlet. Kétségtelenül igen sok köszönhető ebből a szempontból annak az érdeklődésnek, amely a nagy forradalom minden vonatkozása, így a gazdaságtörténetiek iránt is mutatkozik. A forradalom, az azt megelőző és követő kor gazdaságtörténeti forrásanyagának kikutatásában a történészek valóban elismerésreméltó buzgalmat tanusítanak. Azt hisszük, ezen a helyen elegendő a „Commission de l'histoire économique de la Révolution française" forráskiadványaira hivatkozni. Van azonban még egy másik oka is annak, miért több a publikált adat a még kiaknázhatóhoz mérten is a XIX., mint a XVIII. századból s emebből ismét miért több, mint a XVII.-ből. Ez az ok a földrajzi tájmonográfiaírók érdeklődésének különböző mértéke az egyes korok iránt. Természetes, hogy a földrajzot a mult annál inkább érdekli, minél közelebb van az a jelenhez, hiszen annál valószínűbb, hogy nyomai a jelen képében is felfedezhetők, hogy ismerete a jelen megértéséhez nélkülözhetetlen. Hogy olyan összefoglaló munkák, mint például H. Sée francia gazdaságtörténete,[1] arányosságra való törekvésük mellett is a jelenhez közeledve egyre részletesebbé válnak, abban bizonyára része van a jórészt éppen a geográfusok munkáiban feltárt közelmult alaposabb ismeretének.

Ha a történész a földrajzi monográfiákban rejlő gazdaságtörténeti anyagot a maga számára értékesíteni akarja, akkor annak korok szerinti aránytalan megoszlásán kívül számolnia kell a problémáknak a francia geográfus igényei szerint végrehajtott szelekciójával is. Valóban inkább szelekció ez, mint szűkítés: a francia tudomány egész problémákat ölel fel vagy

des choses du passé . . . Les géographes sont fiers d'avoir senti l'intérêt puissant de ces questions et de leur avoir consacré, alors que beaucoup d'historiens les désertaient, des ouvrages nombreux, quelques-uns même d'une incontestable originalité. Mr M. Bloch se plaît à les citer dans sa brève bibliographie, et leurs auteurs seront heureux de recevoir sa flatteuse attestation" — írja A. Demangeon Marc Bloch: Les caractères originaux de l'histoire rurale française (Paris, 1931) c. könyvének ismertetésében. (Annales de Géographie, XLI. (1932)., 233. l.).

[1] Sée, H.: Esquisse d'une histoire économique et sociale de la France depuis les origines jusqu'à la guerre mondiale. Paris, 1929.

zár ki, tekintet nélkül arra, hogy azok minden vonatkozása, minden szempontból való vizsgálata összeegyeztethető-e a tudomány eredeti célkitűzésével vagy sem. Éppen ezzel magyarázható a monográfiák igen tetszetős formai kerekdedsége — amit sokan tévesen „logikus" felépítésnek neveznek, holott attól merőben különbözik —, de egyúttal szempontok szerinti heterogenitása, szerkezetük lazasága, a tudomány elvi szempontok alapján — és logikusan csak ezek alapján — szigorúan megszabható határainak tudatos és ismételt átlépése. A tartalmat tehát a mindennél többre becsült formai kerekdedség és világos áttekinthetőség kedvéért inkább a konvenció, mint a logika szabja meg.

Melyek a francia tájmonográfiáknak a gazdaságtörténészt is érdeklő problémái?

Elméletben ugyanazok, mint bármely más emberföldrajzi monográfiáé: a mult gazdasági életének mindazok a jelenségei, amelyek valamilyen formában a jelenlegi gazdasági életben is észlelhetők, vagy annak valamilyen sajátságát megmagyarázzák. A jelenlegi gazdasági élet problémái bizonyos tények alapos megismerése után, ezekkel a tényekkel kapcsolatban merülnek fel. A mezőgazdasági életnek például ilyen puszta tényei: a termelés és fogyasztás adatai. (Mit, hol, mekkora területen, milyen gazdasági eszközökkel és felszereléssel, milyen technikai eljárással és módszerekkel, milyen mennyiségben termelnek és fogyasztanak; milyen terményből mennyi a felesleg és mennyi a hiány, hol a felesleg piaca, illetve a szükséglet beszerzési forrása, milyen utakat és eszközöket használ a termékek cseréje?) A birtokmegoszlás. (Nagy- és kisbirtokok aránya, a különböző nagyságkategóriákhoz tartozó birtokok száma, terjedelme és térbeli elhelyezkedése; a népesség számszerű és térbeli megoszlása birtokának nagysága szerint.) A népesség szociális helyzete. (Saját birtokukon gazdálkodók, bérlők, gazdasági cselédek, napszámosok.) A birtoklásmóddal kapcsolatos határbeosztás. (Földközösségi: vetéskényszeres-tagosítatlan, tagosított egyéni.) A táj gazdasági kihasználásának mértéke. (A különböző intenzív vagy extenzív termeléságak területi aránya: szőlők, kertek, szántóföldek, legelők, kihasználatlan területek terjedelme és elhelyezkedése.) A népesség településviszonyai, főleg a népesség térbeli elhelyezkedésének — falvakba tömörülésének vagy tanyákba való szétszórtságának — a birtoktestek elhelyezkedésével, a határbeosztással, általában a gazdaságilag művelt területtel kapcsolatos sajátságai. Mindezek, éppúgy mint a gazdasági élet egyéb ágainak, például az iparnak nyers tényei, éppen a hozzájuk kapcsolódó problémák tisztázása során válnak földrajzi anyaggá. Ilyen probléma mindenekelőtt a felsorolt tények egymásközötti összefüggése, a közöttük fennálló oksági kapcsolatnak vagy kölcsönös függőviszonynak megállapítása. A geográfusnak természetesen ezt is fel kell derítenie, ha azt más még nem tette meg; igazi feladata azonban az, amihez feltétlenül földrajzi képzettség

szükséges : kibogozni a táj különböző fizikai sajátságainak szerepét a fentebbi tények adott állapotában. De a magyarázat ezzel még mindig nem teljes : meg kell vizsgálni a környező vagy távolabbi tájak hatását, amelyet mint fogyasztók, mint terményszállítók vagy mint versenytársak gyakorolnak ; illetőleg ennek a hatásnak megint rendkívül bonyolult, fizikai és emberi tényezőkre szétbontható problémakomplexumát.

Végül mindig maradnak még hézagok : tények, amelyeket csupán a mult ismerete magyarázhat meg. A francia regionális monográfiákat jellemzi — ellentétben az emberföldrajz másutt szokásos elhatárolásával —, hogy nemcsupán ilyen, a jelen ismerete alapján kellően meg nem érthető jelenségek megmagyarázása céljából nyúlnak vissza a multba, hanem legtöbbször rekonstruálni igyekeznek az összes fentebb felsorolt gazdasági jelenségeknek és tényeknek multbeli állapotát : időkeresztmetszeteit és folytonos fejlődését egyaránt. Ennek a törekvésüknek megvalósításában legfeljebb az adatok hiánya szab határt, nem pedig a tárgykör szándékos korlátozása. Ebből a szempontból tehát a francia geográfusok nagyobb munkát végeznek el, mint amennyit a földrajz valódi célkitűzése, a jelenlegi állapotok értelmezése megkövetelne : a gyakorlatban, a monográfiákban a multnak a mai állapotok megértéséhez szükséges, tehát földrajzilag is jelentős tényeit a földrajz számára közömbösek bevonásával elmult korok teljes állapotrajzává kerekítik ki. Így ugyanazoknak a problémáknak figyelembevételével, teljesen hasonló elvek szerint rajzolják meg a monográfiák szerzői a jelenkor és valamelyik, esetleg több elmult kor gazdaságföldrajzi képét. Ezt a franciák annyira földrajzi feladatnak tekintik, hogy akárhány geográfiainak nevezett dolgozatot találunk, amely csak egyetlen ilyen multbeli időkeresztmetszetet tár elénk, például valamelyik tájnak csak a XVIII. századi mezőgazdasági földrajzát.[1] A monográfiákban ilyen gazdaságföldrajzi „tableau"-k

[1] G. Lefebvre több, mint ezeroldalas munkája (Les paysans du Nord pendant la Révolution française, Paris—Lille, 1923.) Nord département mezőgazdaságának forradalomkori állapotát rajzolja meg. Ma ezen a területen főleg a közepes nagyságú, életképes parasztbirtok uralkodik. Mellette aránylag kevés bérletbe adott nagybirtok hírdeti a mult emlékét. Ezt a mai helyzetet a forradalomkori, azt közvetlenül megelőző és követő gazdálkodásmód, agrárszociális viszonyok és birtokmegoszlás pontos ismerete magyarázza. A szerző ezeket kutatta ki, kiemelve azt a különbséget, amely területének két tájegysége : Flandria lassú folyóktól öntözött agyagos síksága, Cambrésis és Hainaut mély völgyekkel szabdalt sziklaplatója között mutatkozott a XVIII—XIX. század fordulóján. Amott intenzív mezőgazdasági termelés, rendkívül változatos növényi kultúra, istállózó állattenyésztés, amit a közeli iparos és kereskedővárosok biztos piaca is magyaráz ; emitt a hagyományos háromnyomásos gazdálkodás csaknem kizárólagos búza- és zabtermeléssel és az ugaron folyó legeltetéssel. Kevés a kereskedelmi növény, sok a gyapja miatt tenyésztett juh. A birtokviszonyokat tekintve, az előbbi vidéken

sorakoznak egymásután : eltéréseikből hámozható ki a fejlődés vonala. A problémáknak ez a kikerekítése, amely ebben az esetben anyagtöbbletet jelent, rendszerint párosul egy negatívnak nevezhető kikerekítéssel is : a mult szemlélete egy bizonyos önkényesen kiválasztott kor keresztmetszetének megrajzolásával kezdődik ; ebből a korból tehát mindent felölel a monográfia, a megelőzőekből viszont semmit, még akkor sem, ha valami mai jelenség gyökere egészen idáig visszanyúlik. Ebben az esetben tehát a geográfus a formai kerekdedség kedvéért feláldoz olyan anyagot, amelyre pedig a célkitűzéséhez szigorúan ragaszkodó földrajznak szüksége lenne. Igaz, hogy a legtöbbször a régebbi idők adatainak meggyérülése kényszeríti a multban visszafelé tapogatózó kutatót ilyen éles korhatár meghúzására, elvi szempontból azonban lényeges tudnunk, hogy a szerző szándékosan vágja el az időbeli összefüggések fonalát, még olyankor is, ha azokat egyik vagy másik jelenséggel kapcsolatban tovább lehetne visszafelé nyomozni, ellenben az adatok már nem elegendők a teljes időkeresztmetszet megrajzolásához. Ez nyilvánvaló logikai ellentmondás elmélet és gyakorlat között, nem pedig a földrajz feladatának és célkitűzésének a mienktől eltérő „francia" megfogalmazása. Elvileg a francia geográfusok is azt hirdetik, hogy a mult ismerete csak a jelen megmagyarázása céljából szükséges.[1]

a meggazdagodott városi polgárok birtokai a túlnyomóak, mellettük kisebb számban gazdag parasztok birtokait találjuk és csak nagyon kevés papi és nemesi birtokot, azt is bérlők kezén ; Cambrésisben ellenben éppen a nemesi birtok az uralkodó és nagyon sok a teljesen nincstelen, mezei munkát vállaló, házi ipart folytató lakos. Ezeknek a viszonyoknak részletes feltárását a forradalom okozta nagy átalakulás ismertetése követi. Flandriában megerősödik a polgári birtok, Cambrésisben az apró és csak részben életképes parasztbirtok. A XIX. században a nincstelenek a nagyvárosokba özönlenek, majd követi őket az új parasztbirtokosok önállóan megélni nem tudó csoportja is ; utóbbiak földjeit a tehetősebb parasztok vásárolják össze. Lehetetlen lenne itt csak fel is sorolni valamennyi ilyen jellegű munkát. A feldolgozott problémák változatosságáról azonban könyvek címei is tájékoztatnak. Íme néhány példa : Jardé, A. : Les céréales dans l'antiquité grecque. Toulouse—Paris, 1925. Sclafert, Th. : Le Haut-Dauphiné au moyen âge. Paris, 1926. (A XI—XVI. század egész gazdasági élete : népesség, birtokviszonyok és termelés, ipar és kereskedelem ; ezek egymással és a táj sajátságaival való összefüggése) Capot—Rey, R. : Le développement économique des pays sarrois sous la Révolution et l'Empire, Paris, 1928. (főleg a bányászat és vasipar fejlődése).

[1] „. . . . les géographes, préoccupés avant tout de l'état actuel et, dans le passé, de ce qui concourt à l'explication de l'état actuel, . . ." — mondja egy könyvismertetésben R. Musset. (Annales de Géographie, XL. (1931), 566. l.) Cholley, A. : Les Préalpes de Savoie (Génevois, Bauges) et leur avant-pays (Paris, 1925) c. munkájában 150 oldalt szentel a XVIII. sz. gazdasági életének ismertetésére. Emm. de Martonne meg is jegyzi róla : „Un géographe peut regretter de voir tant de place accordée à des faits du passé, dont les uns n'ont

Mindez a geográfus panasza, nem a történészé, hiszen a multbeli adatoknak teljes időkeresztmetszetekké való kikerekítése révén adódó anyagtöbbletet csupán a földrajz tekintheti idegen tehernek ; a történelem azt éppen ellenkezőleg, ajándék gyanánt könyvelheti el. Egészen más az, amit a történész hiába keres a tájmonográfiák mult időkről szóló fejezeteiben.

Ezek nem az illető kor gazdaságtörténeti, hanem gazdaságföldrajzi képét nyujtják s ennek megfelelően az egykorú gazdasági élet : a termelés és fogyasztás, a birtokviszonyok, a népesség szociális helyzete, a tér gazdasági kihasználása és a településviszonyok ábrázolásában a kollektív, a materiális és konkrét, a térbeli és tájrajzi elemeket hangsúlyozzák, éppúgy, mint ahogy azt a monográfiák szerzői a jelen gazdaságföldrajzi képének megrajzolásánál teszik. A történészt a gazdasági élet egész szellemi légköre és háttere, a működésének szabályozására alkotott egykorú jogszabályok, sőt kimagasló egyéniségek vagy társadalmi osztályok gazdasági koncepciója, törekvései és tervei önmagukban és attól függetlenül is érdeklik, hogy vajjon a tényleges gazdasági élet igazodott-e azokhoz, vagy sem. A tájmonografiák iróját a gazdasági élet csak a maga konkrét és materiális valóságában foglalkoztatja. Egy jogszabály és annak esetleg mélyebb, a korszellemben gyökerező motiváltsága tökéletesen közömbössé válik számára, mihelyt rájön, hogy azt a valóságban egyáltalán nem vagy csak aránylag ritkán tartották be s a kérdést addig sem önmagáért, hanem csupán mint a valóságos állapotok egyik megmagyarázóját, mellékesen méltatja figyelemre. Az ábrázolás kiemeli a tér-

pas laissé de trace, et dont les autres se prolongent directement dans le présent (d'où quelques répétitions inutiles)". U. a. XXXV. (1926), 365. l. Ennek ellenére igen nagy azoknak a regionális monografiáknak a száma, amelyekben valamely elmult kor gazdasági viszonyairól külön fejezet szól. Így például Cavaillès, H. : La vie pastorale et agricole dans les Pyrénées des Gaves de l'Adour et des Nestes (Paris, 1931.) c. könyve egyik fejezetének „L'exploitation ancienne" a címe s a mult ismertetésében visszamegy a középkorig. Meynier, A. : Ségalas, Lévézou, Châtaigneraie (Aurillac — Paris, 1931.) c. művének egyik fejezete „La vie rurale au XVIIIe siècle" címet viseli s a szerző a XVIII. századnál régebbi időkre nem is tekint vissza. Tulippe, O. : L'habitat rural en Seine-et-Oise. Essai de géographie du peuplement (Liège, 1934) című s a francia nyelven oly ritkán megjelenő településföldrajzi tanulmányok műfaját képviselő, tehát módszertanilag is érdekes munkája különböző kiadatlan források aprólékos kiértékelésére támaszkodva rajzolja meg bizonyos számú kiválasztott falu település- és birtokviszonyainak a százéves háborútól a jelenkorig egymás után sorakozó időkeresztmetszeteit. Deffontaines, P. : Les Hommes et leurs travaux dans les pays de la moyenne Garonne (Lille—Paris, 1932) c. könyve viszont azt a furcsa sorrendet követi, hogy először a jelenről szól, azután a XIX, XVIII., majd a XVII. századról. Mindez csupán néhány kiragadott példa ; ha valamennyi a multat is felölelő regionális monografiáról meg akarnánk emlékezni, a felsorolást még sokáig kellene folytatnunk.

belit és részben emiatt a kollektívet ; az átlagosra, a tömegesre és így a számbelileg és térbelileg jelentékenyre, nem pedig az egyénire veti a súlyt : egy bizonyos táj nagybirtokai és azok sorsa névtelenül érdeklik, nem pedig egyes nagybirtokos családoké név szerint. Az anyag elhatárolása, a keretek térbeliek : akár a gazdasági élet egészéről, akár annak valamelyik ágáról (földmívelés, ipar stb.) van szó, a vizsgálat mindig zárt területet, a térképen pontosan körülhatárolható, a környező tájaktól valamilyen lényeges fizikai vagy emberföldrajzi sajátságban elkülönülő kisebb vagy nagyobb tájegységet ölel fel. A szemlélet ezenkívül is erősen térbeli ; lényegesnek tartja a feleletet arra a kérdésre : mi, hol és mekkora területet foglalt el. Végül multban és jelenben egyaránt a tájrajzi elem hangsúlyozása, a táj többi tényezőivel való kapcsolatok felderítése révén válnak a gazdasági problémák földrajzi problémákká. Nemcsak a táj fizikai sajátságainak a gazdasági jelenségekre gyakorolt hatását kell itt kikutatni, hanem fordítva, a gazdasági élet tájalakító, kultúrtájat formáló szerepét, a táj képén kirajzolódó vonásait is. Az egész gazdasági életnek a táj összképét alakító tényezők sorába, mintegy a térbeli miliőbe való ilyen belehelyezése éppannyira sine qua non-ja annak, hogy amit írunk, földrajz legyen, mint amennyire elengedhetetlen a mult idők gazdasági életének koruk miliőjébe való szerves beillesztése, ha történelmet akarunk írni. Ezért nem fedik egymást pontosan elmult korok gazdaságföldrajza és gazdaságtörténete : kölcsönösen hiányzik mindegyikükből valami, ami éppen a másikban van meg. Sőt ebből a szempontból a francia tájmonográfiák szerzői — megint a formai kerekdedség kedvéért — a kelleténél is radikálisabbak. Bár mult idők gazdasági életéről — mint említettük — sokkal teljesebb képet adnak, mintsem arra a földrajznak szüksége lenne, ebből a képből vagy könyörtelenül kizárnak mindent, ami nem konkrét, materiális vagy kollektív, még akkor is, ha az a konkrét és kollektív jelenségek közül sokat megmagyarázna, vagy az egész komplexumot minden elemzés nélkül olvasztják be. Így igen sok tény készakarva megmagyarázatlan marad : mint puszta adat sorakozik más adatok mellé.

A francia geográfus például az erkölcs, a nyelv, a vallás problémacsoportját minden vonatkozásával a szociológiai kutatás körébe utalja, minthogy egészében ezek egyike sem földrajzi probléma. Egyes vonatkozásaik azonban az anyagi élettel való sokszoros kapcsolataik révén azok lehetnének, hiszen a morális karakter vagy a vallás igen sokszor tükrözi a gazdasági életforma sajátosságát s azon keresztül vagy attól függetlenül a tájnak valamilyen jellemző vonását és fordítva, tényezői szerepe lehet a gazdasági életben és megint azon át a kultúrtáj képében. Ezek a kapcsolatok azonban legtöbbször teljesen kimaradnak a monográfiákból, vagy ha történik is rájuk hivatkozás, csak egészen általánosan esik szó például a népesség konzervatív hajlamáról vagy radikális politikai meggyőződéséről, vagy arról, hogy azt milyen mértékben jellemzi a „curiosité de l'esprit". A további elemzéstől gondosan óvakodnak a geográfusok. Ilyenmódon a

szellemi, az immateriális hatótényezők legfeljebb csak mint analizálatlan durva komplexumok jelennek meg a francia geográfus ábrázolásában, aki így önként lemond arról a lehetőségről is, hogy ezekben a szellemi jelenségcsoportokban esetleg újból találjon materiális összetevőket. A valóság bonyolult: az összefüggések hatások és visszahatások sokszorosan ismétlődő sorozatát jelentik, mint ahogy két szembenéző tükör is a végtelenségig adogatja át egymásnak a közéje elhelyezett tárgy képét. A francia tudomány azonban erőszakkal teremt rendet a valóságnak ebben a formaérzékét sértő zűrzavarában, a tárgycsoportok körül meghúzza a határokat, többnyire ott, ahol azt a konvenció parancsolja, nem törődik azzal, hogy eleven kapcsolatokat szel át, s hogy ami a határon innen és túl marad, megmagyarázhatatlan, gyökértelen, elszigetelt ténnyé válik. A valóságnak ugyanezzel a minden áron keresztülvitt megrendszabályozásával és formailag tetszetős, könnyen áttekinthető rendszerbe való beleerőszakolásával függ össze, hogy a jelenségek magyarázata a legtöbb esetben nem megy vissza túlmesszire az okozati összefüggések bonyolult láncolatán.

A gazdasági életnek és a településnek vannak olyan jelenségei, amelyekben tisztán látszik a fizikai miliő valami sajátságának kényszerítő hatása, főleg negatív irányban, például bizonyos termelésmód bizonyos tájon lehetetlen; a legtöbbször azonban a jelenségek csupán arról tanuskodnak, hogy az ember kihasznált valami kedvező fizikai tájsajátságot. Kétségtelenül egyrészt az ember tudásán múlik, értékeli-e az ilyen lehetőségeket, felismeri-e többféle lehetőség közül a legkedvezőbbet, másrészt akaratán — akár szabad ez az akarat, akár valami más célszerűség irányítja —, hogy alkalmazkodik-e hozzájuk vagy szembehelyezkedik velük. Ha az ember szembeszáll a fizikai akadályokkal, vagy győz, vagy elbukik, aszerint, hogy képességei adott kultúrfokon és adott tájban hogyan viszonylanak az akadályhoz. A tapasztalatlanságból vagy szándékosan kedvezőtlen helyre telepített város esetleg elpusztul, esetleg fennmarad, de fenntartásához és fejlesztéséhez kétségtelenül sokkal nagyobb emberi energiakifejtés szükséges, mintha kedvezőbb helyre települt volna. Sőt a kérdés még bonyolultabb is lehet. Egy hegytetőre épült város fekvése mai szemmel kedvezőtlen, helyválasztása célszerűtlen, ellenben a multban nem volt az. Itt tehát valami fizikai tájsajátságnak multbeli, a maitól különböző értékelésével állunk szemben. Lehetséges, hogy a szóbanforgó város a multban olyan naggyá nőtt, hogy ma puszta jelenlétével megakadályozza, hogy valamelyik a közelében, mai értékelés szerint kedvezőbb helyen fekvő település várossá növekedjék. Ilyenkor szokás egészen pongyola terminológiával „történeti" tényezőkről beszélni, mintha az ellentéte volna a „földrajzi" tényezőknek, mintha a kettő kizárná egymást. Ez a fogalmazásmód a jelent a földrajz, a multat a történelem birtokának tekinti, holott „földrajzi" tényezők minden időben hatottak, csakhogy koronkint más módon; emellett az elnevezések homályos komplexumokat takarnak:

a földrajzi tényezőkben kizárólag fizikai miliőtényezőket, tehát materiális, a történeti tényezőkben az akaratban gyökerező, tehát immateriális rúgókat sejtetnek.[1] Minden attól függ, hol állunk meg az okfejtésben : ott-e, ahol Demangeon, aki kimondja, hogy Páris világvárossá való fejlődését nem nagyszerű fekvésének, helyzeti energiáinak köszönheti, hanem annak, hogy a francia uralkodók székvárosukká választották, mert Páris emelkedése szorosan összefügg fővárosi rangjával[2], vagy pedig ezen a közvetlen okon túlmegyünk s a francia királyok elhatározását nem tekintjük tovább már nem elemezhető, egészében a földrajz határain kívül eső és következményeiben megmásíthatatlan immateriális oknak.

Némileg világot vet a francia földrajzban uralkodó felfogásra és rendszerezésmódra A. Demangeonnak „La géographie de l'habitat rural" című tanulmánya is,[3] amelyben a szerző elsőnek kísérli meg az eddigi településföldrajzi kutatások eredményeinek az egész Földre kiterjedő áttekintését. A dolgozat tulajdonképen csak azzal a kérdéssel foglalkozik, hol tömörül a mezőgazdasági népesség zárt falvakban, hol él szétszórt településformában és mi a magyarázata a két különböző településmódnak. A feleletet úgy igyekszik megtalálni, hogy külön-külön sorra veszi azokat a tényezőket, amelyeknek szerepe lehet a település tömörülésének kétféle módjában. Egymásután szól a természeti feltételekről (ezeken belül a domborzat, a felszín vízrajzi viszonyai, a vízszükséglet kielégítésének lehetőségei kerülnek sorra), a szociális állapotokról (a primitív társadalmi szerkezet, etnikus hagyományok, a biztonság szükséglete, a földbirtokrendszer), a birtoklás módjáról (nomád földművelés, földközösségi birtoklás, vetéskényszerrel kapcsolatos tagosítatlan egyéni birtoklás, szabad és specializált gazdálkodás). Természetesen kiderül, hogy mindegyik tényező bizonyos mértékig kedvez a két településmód egyikének, de mindig akad példa, ahol ugyanaz a tényező éppen a másik településmóddal együtt van jelen. Az eredmény tehát negatív, de ez előrelátható is volt, a probléma ilyen megfogalmazása mellett. Éppen mert még ilyen aránylag egyszerű jelenség is, hogy a népesség falvakban vagy szétszórtan él-e, több tényező együttműködésének eredménye, minden a tényezők tájankint és koronkint változó arányától függ. Természetesen helytelen dolog lenne azt állítani, hogy vízáteresztő mészkőből felépült térszínen a kevésszámú forrás mindig falvakba tömöríti a népességet, mert hiszen olyan forrásokban szűkölködő mészkővidéket is ismerünk, ahol a lakosság szétszórtan él. Ám épp olyan helytelen lenne

[1] Csodálatos, hogy ez az egészen naiv megkülönböztetés még olyan egyébként széles látókörű munkákon is végigvonul, mint Febvre, L. : La Terre et l'évolution humaine, Introduction géographique à l'histoire c. könyve. A megjelenés időpontja (1922) ugyan némi mentségül szolgál.

[2] Demangeon, A. : Paris la Ville et sa Banlieue. Paris, 1933.

[3] Annales de Géographie, XXXVI. (1927), 1. és 97. l.

ezek miatt az eltérő esetek miatt kimondani, hogy a tájak ilyen sajátsága közömbös a település tömörülése szempontjából. Az eltérő esetek csak azt jelentik, hogy a falvakba tömörülést önmagában előmozdító ezen tényező mellett az adott tájban és adott korban jelen volt egy vagy több olyan fizikai vagy emberi tényező is, amely megint csak önmagában a szórt települést mozdítja elő. Egyik esetben az előbbi, másikban az utóbbi tényező mértéke a nagyobb. A francia geográfusnak azonban legtöbbször formai szempontból van aggálya az ilyen megkülönböztetésekkel szemben. Ezért nem beszél szívesen például a fizikai tényezők koronkint változó értékeléséről sem.

Különösen figyelemreméltó azonban Demangeon pozitív állásfoglalása a birtoklásmód szerepe tekintetében és határozott negatív állásfoglalása az etnikus hagyományokkal szemben,[1] utóbbi főleg azért, mert a francia felfogás általában hajlandó arra, hogy az etnikus hagyományt száműzze a település jelenségeit magyarázó tényezők közül. Akadnak ugyan, akik az etnikum immateriális komplexumát igyekeznek összetevőire felbontani s azok közül kiválogatni a materiálisakat, legtöbben azonban minden olyan településjelenséget földrajzilag érdektelennek tartanak, amelyben túlnyomólag az etnikum játssza a főszerepet. Minthogy pedig a francia etnográfusok is csak kivételesen foglalkoznak a település jelenségeivel, a település problémakörének tekintélyes része, éppen az, amiben a népit erősen hangsúlyozó német tudomány annyira gazdag, végkép veszendőbe megy. Részben ezért hiányzik a francia tudományból úgyszólván teljesen a település morfológiája, főleg a mikromorfológia, amihez pedig a német tudományban az etnográfusoktól művelt „Hausforschung" és a több oldalról munkábavett „Flurforschung" már eddig is rendkívül értékes anyagot gyüjtött össze. Demangeon idézett dolgozatában, de másutt is a településformáknak — akár a falvak, akár a házak alaprajzformájának és egyéb morfológiai sajátságának — csak azok a részletei kerülnek egyáltalán szóba, amelyek a gazdasági, általában az anyagi élettel valamilyen okozati összefüggésben állnak. Az idézett tanulmány is csupán három falu-alaprajztípust hajlandó megkülönböztetni, aszerint, hogy a település helye hogy viszonylik a művelt földek fekvéséhez (village à champs assolés, v. à champs contigus, v. à champs dissociés). Mint ahogy ez a dolgozat is csak a mezőgazdasági népesség településének bizonyos problémáival foglalkozik és a település vizsgálat alá vett sajátságait még leginkább a birtoklás módjával tudja legszorosabb kapcsolatba hozni, így válik általában a gazdaságföldrajz egyik részletévé az „habitat rural" problémájává zsugorodott településföldrajz. Ha tehát a történész a francia földrajzban településtörténeti anyagot keres, a táj-

[1] Bár természetesen ezzel kapcsolatban Meitzennek a kelta magános településekről vallott nézeteivel hadakozni 1927-ben már kissé idejét mult.

monográfiáknak a gazdasági életről beszámoló fejezeteit fellapozva bukkanhat a legtöbb adatra.

A gazdasági élet és a településviszonyok érdeklik a történészt is, a geográfust is. Rövid keresés után mindkét tudomány művelője a regionális monográfiáknál találkozik össze, ha az őt érdeklő problémáknak a francia tudományban eddig megkísérelt megoldásmódjával meg akar ismerkedni. Kissé csalódik mindkettő; lényegesnek tartott kérdésekre egyáltalán nem kap választ, sőt lényeges szempontok mellőzéséről győződik meg és idegenszerűnek találja a beállítást: a történész túlságosan földrajzinak, a geográfus túlságosan históriainak véli az anyag kiválogatását, elhatárolását és elrendezését. Mindegyik talál azonban újat is; anyagot, módszert, szempontot egyaránt. A legértékesebb tanulság mégis éppen a mi felfogásunk szerint legnagyobb fogyatkozás, a történeti és földrajzi célkitűzés következetes keresztülvitelét meghiusító megalkuvás mögött rejlik. A történeti és földrajzi iskolázottság egyensúlyát árulja ez el, azt, hogy a gazdasági élet és a településviszonyok tanulmányozásához a történelem és földrajz alapos ismerete nélkül nem mer hozzálátni francia kutató. A szintézisben, az eredmények rendszerezésében a francia tudományt a formai kerekdedség elvei vezérlik. A tudományok ezzel kapcsolatos tárgyi és nem szempont szerint történő elhatárolásáról aszerint lehet véleményünk elismerő vagy elítélő, hogy a világos, áttekinthető rendszerezést, vagy a tudományok célkitűzésének következetes tiszteletbentartását tartjuk-e a gyakorlat legfőbb szabályának. Ne utánozzuk a rendszerezésben a franciákat: tartsuk meg a történelmet továbbra is történelemnek, a földrajzot földrajznak. Mégis sokat tanulhatunk tőlük. Éppen a regionális monográfiák tartalma, a részleteredmények győznek meg arról, hogy a gazdasági élet és a település igen sok jelenségét, főleg az összefüggéseket csak az a kutató ismerheti fel és értheti meg igazán, aki egyesíti magában a történész és geográfus iskolázottságát. **Mendöl Tibor** (Debrecen).

Magyar történet a francia középiskolákban.

A francia középfokú oktatás 1925-ben gyökeres átalakuláson ment keresztül. A végrehajtott módosítások leglényegesebbike az, hogy ezt az addig háromtípusú iskolafajt egy közös típusra redukálták, vagy ahogy mondani szokás: megalkották az egységes középiskolát. Ez a rendelkezés szükségessé tette a tankönyvek kicserélését, illetőleg azok új szempontok szerint való átdolgozását. A francia középfokú iskolák történeti oktatásában tehát ezidőszerint 1925-nél régebben kiadott tankönyv nem szerepelhet.

Az új tanterv szerint a hétosztályos középiskola legalsó két osztályában a görögök és a rómaiak történelmét tanítják, a következőkben pedig, nevezetesen a IV., III., II., I. és a legfelső Classe de Philosophie vagy Classe de Mathématiques-ban, mely utóbbi kettő közt a tanuló választhat, a római birodalom bukásától a mai napig számított történelmet. Éspedig a IV. osztályban tanulják „Európa történetét a római birodalom bukásától a százéves háborúig, különös tekintettel Franciaországra". A harmadik osztályban, mely a mi ötödik osztályunknak felel meg, előadják „Európa történetét a XIV., XV. és a XVI. században, különös tekintettel Franciaországra". A második osztályban „a XVII. és a XVIII. századot" tanulják. Az elsőben „a XIX. század közepéig", a filozófiai és matematikai osztályban pedig „a XIX. század közepétől a jelenkorig" halad a tanuló.

Vizsgálatunk folyamán csak a IV—I. és a filozófiai, illetőleg a matematikai osztályban használatos tankönyvekről lesz szó, mint amelyekben Magyarország története is szerepelhet. A tankönyvek fejezeteit a részletesen kidolgozott programm,[1] melyet a tankönyvírónak pontosan szem előtt kell tartania, szinte mereven megszabja. Innen ered az, hogy a jelenleg használatban lévő francia történeti tankönyvek szerkezetük tekintetében alig térnek el egymástól.[2]

[1] Közölve: Horaires et programmes de l'enseignement secondaire des garçons. Paris, 1935, L. Vuibert.

[2] A francia középiskolákban használatos tankönyvek a *Bibliothèque Pédagogique* egyik, külön e célra berendezett helyiségében majdnem teljes számban megtalálhatók és nemzetiségre való tekintet nélkül minden kutatónak rendelkezésére állnak. Mi is ezt a kézikönyvtárt használtuk. A használatban lévő tankönyvek teljes jegyzékét, s így a történelmi tankönyvekét is, a legnagyobb tankönyvkiadó cég, a *Librairie Hachette* által évről-évre kiadott katalógus közli.

A magyar szempontú vizsgálónak előre ki kell emelnie azt, hogy e lényegében világtörténeti tankönyvek valamennyien „különös tekintettel Franciaországra" készültek. Tehát bennük a figyelem súlypontja a nyugateurópai fejlődésen van. A nyugati országoknak a története határozza meg az előadás kronológiai szerkezetét, az értékelés skáláját és az előadás műfaját. Másszóval a világtörténelem struktúráját nyugateurópai értelmű kategóriákkal fejezik ki. Vajjon milyen helyezése lesz e „nyugatos" szemléletmóddal megírt világtörténelemben Közép-, illetőleg Kelet-Európának, annak a történeti tájnak, amelyen a magyar história lepereg?

Minthogy a magyar história evolúciós fázisai a nyugati táj ritmusát átlag félszázaddal vagy néha — a középkorban — még ennél is később követik, azért az a furcsa eset áll elő, hogy a magyar történet nyugatival azonos értelmű jelenségei nem tárgyaltatnak a megfelelő fejezetekben. A népvándorlás kora például Nyugaton már rég lezáródott, amikor Keleten még mindig folytatódik, amikor a mi őseink is letelepedtek. Ha tehát a magyar vándorlásról a francia tankönyvek szólni óhajtanának, akkor vagy ki kellene bővíteniök a „népvándorlás kora" határát (ami fölborítaná az egész utána következő kronológiai beosztást), vagy pedig külön fejezetet kellene beiktatni. A tankönyv szűk keretei azonban egyik megoldásra sem nyujtanak lehetőséget. Így a magyar történet vagy még tágabban: Közép-, illetőleg Kelet-Európa középkori egyetemes érdekű jelenségei a népvándorlást és a középkort tárgyaló tankönyvekből rendesen kiszorulnak. Csak amikor a keleti tájnak története már szorosabban kapcsolódik Nyugatéhoz, tehát a XVI—XVII. századtól kezdve, akkor szólnak rólunk először bővebben, összefoglalva röviden egész addigi multunkat. A mi középkorunk tehát az ő újkorukban szerepel s csak kényszerű rövidséggel.

Csak egy olyan tankönyvsorozatot ismerünk, amely igyekszik számotvetni Európa középső és keleti részének kronológiai különbségével — de csak ezzel —, a Ch. Guignebert által szerkesztett sorozatot, melyben Dupont-Ferrier kötete kiemelkedik. Ez a kötet azonban, mintegy illusztrációjául kifejtett tételünknek, annyi apró fejezetre oszlik, hogy a tanuló bennük csak nagynehezen igazodhatik el s végeredményben ennek nyomán sem nyerhet nemzetünkről kielégítő képet.

A „különös tekintettel Franciaországra" álláspont másik következménye a nyugatos értékelés. A tankönyvírók nem veszik figyelembe azt, hogy Közép- és Kelet-Európa Nyugathoz képest eltolódott történeti periódusai sohasem jelentkeznek határozott és szabályos körvonalakban. Egyrészt ugyanis még az egyik kultúrforma ki sem alakulhatott, már hat rá Nyugat újabb kultúrformája. Másrészt pedig számolni kellene a külön közép-, illetőleg keleteurópai és keleti kultúrbefolyással is, melyek együttvéve a mi történeti tájunknak külön színt, külön egyéniséget, Nyugathoz képest teljes történelmi függetlenséget adnak. Ha

tehát a mi koronkénti kultúrformánkból csak a nyugatival kapcsolódó mozzanatokat értékesítik a francia tankönyvírók, azáltal egyrészt nem utalnak a mi történetünk lényegére, másrészt pedig eredetiségét teljesen elmossák. A magyar középkort tehát nemcsak hogy túlságosan röviden tanítják, hanem merő egyoldalúsággal is, mit sem szólva a magyar állam fénykoráról, az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak hatalmáról, e több mint félezer év hősi történetéről.

Az újkorral sem vagyunk különben. A nyugati szempontból választott történeti műfaj, a politikai történet ugyanis — a folyton ható nyugatos értékeléssel együtt — Mohács utáni történetünket nyomorítja meg. A tankönyvíró, már a hivatalos programm előírása szerint is, figyelmét főként a politikai természetű történetalkotó erőkre összpontosítja. Ám ez a műfaj nagyszerűen illhet Nyugat-Európára, de nem a mi történeti tájunkra, ahol a politikai határ és az etnográfiai határ nem esik egybe. Ennek az alapvető különbségnek figyelmen kívül hagyása okozza, hogy a francia tankönyvek Osztrák Birodalmától nem láthatni a magyar népet. Rólunk ezidő szerint csak akkor esik szó, ha az Ausztriai Ház ingatagságára, heterogén mivoltára mutatnak rá. Így a francia tanuló az újkorban is csak igen töredékes nemzetképet alkothat magának a Duna-Tisza völgyén lakó népről.

Minthogy így a francia tankönyvek bővebben csak akkor foglalkoznak a magyar nemzettel, amikor országunk területén már nagyobb nemzetiségi tömbök alakultak ki, tehát 1867 után, szóhasználatukban a *Hongrie* név általában csak földrajzi fogalmat takar, a *Hongrois* pedig csak gyüjtőfogalom, alatta szlávot, magyart, németet stb. egyaránt értenek. Ezért erős az a törekvés, hogy a mi népünket *Hongrois* helyett *Magyars*nak nevezzék. Ez ellen nekünk tiltakoznunk kell, mert ha ezt a XIX. századi képet a középkorra is visszavetítik — mint ahogy meg is teszik —, akkor a magyarság akkori szerepét és hatalmát lényegesen kisebbnek látják. Számukra ez a tévedés is újabb indíték arra, hogy történetünket minél kevesebb sorban higyjék összefoglalhatónak és minél hosszabb, lehetőleg „ezeréves" magyar elnyomásról leigázásról beszélhessenek.

A francia tankönyvírók észjárását ismerve, foglaljuk most össze azt a nemzetképet, amelyet a francia tanuló, könyvei nyomán a mi nemzetünkről ténylegesen kialakíthat magának.

Az 1526-ig terjedő kor rajzát ritka részletességgel A. Huby tankönyvében találjuk meg. Természetesen nem a középkorról,[1] hanem az azután következő korról szóló kötetben.[2] „A magyar királyság — írja — amelynek fővárosa a Duna mindkét partján fekvő megerősített Buda, a Duna középső völgyében terül el, félúton Nyugat- és Keleteurópa közt. Ezt a királyságot a magyarok, vagyis

[1] Huby, A.: Le moyen-âge. Paris, 1925, Delagrave.
[2] Huby, A.: La fin du moyen-âge, la renaissance, la réforme. Paris, 1931.

a hungarusok alapították, e sárga fajú nép, mely a IX. században Árpád vezetése alatt jött Európába. Sokáig kísérletezett a Németországban való megtelepedéssel s csak miután Nagy Ottó végleg visszaszorította őket, állapodtak meg a Kárpátok övezte síkságon. A X. század vége felé, vezérüknek, Istvánnak, a „magyarok apostoli királyának" példájára áttértek a keresztény hitre. Árpád és István utódai alatt ez a királyság megnövekedett, leigázván az országot környező másfajú népeket: keleten az erdélyi románokat, délen a horvátországi és dalmáciai szlávokat s hatalmukat kiterjesztették egészen az Ádriai tengerig. A XIV. század elején a magyarokat egy francia származású dinasztia, Anjou grófi családja kormányozta. E művelt fejedelmek alatt, akik a művészek és írók pártfogói voltak, az ország nyugati kultúrával ivódott át. De azért a magyarok nem kevésbbé hódításra vágyakozók maradtak ezután is és Európa közepén háborús politikát folytattak, amivel számolni kellett. A főurak nyugtalankodásai, a különféle népfajok belső küzdelmei (a leigázott népek ugyanis föl-fölemelték fejüket), valamint a sok telepest küldő s fenyegető német propaganda ellenére is arról álmodoztak, hogy területüket a szomszédos szláv államok kárára gyarapítsák. Átlépték a Kárpátokat, leszálltak a Dunán, behatoltak a Balkán félszigetre s Európa keleti részében a nyugtalanságot képviselték."[1] M. V. Bourrilly könyve ugyanilyen nemzetképet fest a középkori magyarságról. „Észak és Dél szláv államai közé — írja — ékelődött be a magyar királyság, melyet egy, a szlávoktól lényegesen különböző nép, az ő halálos ellenségük, a magyarok alapítottak. Tudjuk jól, hogy ezek az Ázsiából jött sárga fajú nomád lovasok miként rohanták meg Németországot a X. században ... Harcos nép voltak. Uralmukat kiterjesztették Horvátország déli részére, északon Szlovákiára, ahol egy, a csehekkel rokon nép lakott, keleten pedig a főként román parasztok által benépesített erdélyi hegyvidékre." Az Anjouk, "ez a francia dinasztia, mely alig egy évszázadig uralkodott, a magyarokkal megismertette a nyugati kultúrát."[2] Roman d'Amat szintén elég későn szól a középkori magyar történetről. „A magyarság — írja, — ez a mongol fajú néptörzs, Déloroszország füves pusztáiról jött." „Az Aranybulla, melyet a mágnások, azaz a magyar nemesek kényszerítettek ki II. Andrástól (1222), két országház létesítését rendelte el: a mágnások házát és a követek, azaz városi képviselők házát; e két ház igyekezett a hatalom gyakorlását a király elnöklete alatt magának fenntartani."[3] A tudós Dupont-Ferrier, akit könyve kronológiai szerkezetéért kiemeltünk, semmivel sem rajzol rólunk hűbb képet. „A hungarusok — írja[4] — a hunokkal rokonságban álló sárgák voltak s magukat magyaroknak nevezték. Az ázsiai Uralkörnyékéről jöve, előbb a Dnieper vidékén éltek. De innen más sárgák elűzték őket s ekkor indultak nyugatra. Fővezérük Árpád († 907) volt. A germánok felhasználták őket a Nagymorvabirodalom ellen, mely 905-ben összeroppant. Csakhamar kiszabadulva szövetségeseik

[1] U. ott, 21. skk. l.

[2] Bourrilly, M. V.: XIVe—XVe —XVIe siècles. Paris, 1927, Hachette. 18. l.

[3] Roman d'Amat: Les temps modernes, 1610—1789. Paris, 1927, A. Hatier. 326. l.

[4] Dupont-Ferrier, G.: Du moyen-âge aux temps modernes, 1328—1610. Paris, 1931, A. Colin, 89. l.

hatalmából, a három Frank-országra rontottak: Lotharingiára és Elzászra, Hainaut-ra és Flandriára; Champagne, a kettős Burgundia, Orléans, az Arles-királyság, Bajorország, Thüringia és Szászország ismerték meg vadságukat. Nyugat róluk vette az *Ogres*-nevet, hogy legendái emberevőit megjelölje . . . nomád kalandozások . . . a fehérekkel (szlávokkal, germánokkal, románokkal) való összeházasodások révén, ez a sárga faj átalakult . . . az avaroknak, az ő rokonaiknak helyét foglalták el . . . a nagy hódítások vágya sokat foglalkoztatta őket."

A mongol fajúság legendája, meg az ázsiai eredet, mint mulhatatlanul „világtörténeti jelentőségű" tények, minden francia tankönyvben megtalálhatók. Nyugat szempontjából ez a lényeg. Akik kedvesebbek és főleg „pontosabbak" akarnak lenni, azok megjegyzik, hogy a „hungarus, avagy magyar, turáni fajta".[1] Míg mi így állunk a francia egyetemes történetben, addig a kisantant-országok „világtörténeti jelentősége" már akkor is megvan, amikor ezek még csak in nucleo léteznek. Dupont-Ferrier idézett könyvében például szükségesnek tartja fölemlíteni azt a negativumot is, ami különben is téves, hogy a XVI. században „Románia igazában még nem szabadult fel a magyarok zsarnoki hűbérurasága alól".[2]

Mindezek a tankönyvek tehát semmit sem szólnak arról az éppen Európa szempontjából fontos kultúrmunkáról, amit a Duna völgyében az Árpádok végeztek. Elhallgatják azt is, hogy Kelet-Európa leghatalmasabb állama évszázadokon át a miénk volt, elhallgatják a mi renaissance-kultúránkat, Mátyás királyunkat és a magyar állam egész középkori igazán világtörténeti hivatását. Szerintünk pedig mindennek, mint „lényegnek", minden idegen világtörténeti középiskolai tankönyvben sokkal inkább helyet kellene kapnia, mint például annak a tudományosan többször is megcáfolt mesének, hogy honnan jön a francia nyelv „emberevő" szava.

A török-korról rajzolt képen lényeges vonásként két gondolat húzódik végig, persze megint nyugatos szempontból. Ezek: 1. Magyarország — mint terület — a Habsburg és a török hatalom versengésének tárgya, egyéni akarat nélkül; 2. a magyar nép, a bécsi kormányzat ellen lázongó csehekkel együtt, néha hasznosan avatkozik be a Habsburgokkal ellentétes érdekeket képviselő Bourbonok oldalán. Arról, hogy Magyarország egész Európának is tett volna szolgálatokat, hogy a kereszténység védpajzsa volt, megint nincs szó. Sőt az antemurale Christianitatisnak olyan groteszk ellenlábasa támad, hogy Buda volt „az Iszlám védpajzsa, bouclier de l'Islam".[3] A felszabadító háborút Ausztria

[1] Nouvel, E.: Histoire contemporaine, de 1848 à nos jours. Paris, 1930, Delagrave, 75. l.

[2] Dupont-Ferrier i. m. 9. l.

[3] Aimond, Ch.: Le XVIIe et le XVIIIe siècle. Paris, 1927, J. de Gigord, 257. l. A. Malet—J. Isaac: XVIIe et XVIIIe siècles. Paris, 1927, Hachette, 298. l.

és Lengyelország intézik. Megvilágítása csak nyugatos : „Magyarország visszahódítása — olvassuk[1] — az európai egyetemes történet szempontjából is fontos dolog. Ez a tény jelzi ugyanis Ausztria keleti államainak kiindulási pontját. Ez a fegyvertény Ausztriát a Balkánon Oroszország ellenfelévé tette. Magyarország visszahódítása tehát az első lépés a Kelet felé való törekvések felé, a *Drang nach Osten* értelmében. E gondolatnak merész kibontakozása a XX. század elején történik meg s Ausztriát végül is tönkreteszi."

A szatmári béke után következő kor logikája az oknyomozó történet értelmében arra van fölépítve, hogy az 1848-as forradalom kapcsán megismertesse a tanulóval azokat a hatóerőket, amelyek előbb a magyar-osztrák kiegyezést, utóbb Ausztria szétbomlását felidézik.

Az 1848-as országgyűlés — írja A. Roubaud[2] —, melynek többsége nemesekből állott, főleg a jogaiktól megfosztott földesuraknak kijáró kármentesítés megállapításával foglalkozott ; sőt mi több, számba sem véve a nem-magyar nemzetiségű népesség követeléseit, a magyar nyelvet az egész országban kötelező erőre emelte és tiltakozott Jellachich horvát bán törekvései ellen, aki honfitársai javára autonóm állam létesítésére gondolt." A németek és a magyarok — olvassuk a Malet—Isaac-féle tankönyvben[3] — „mind a ketten a monarchia többi népe felett való hegemóniát követelték : a magyarok a szlovákok, románok, szerbek és a horvátok felett . . . Mindezek a népek egykor külön államot alkottak, a Cseh, a Magyar, a Horvát Királyságot, az Erdélyi Nagyfejedelemséget, stb." „A magyarok Jellachichot lázadónak tekintették, mert a déli szlávokat Zágrábba nemzetgyűlésre hívta össze."[4] „A bécsi király 1848 áprilisában engedett : Magyarország *(Hongrie)* magyar államnak *(Etat magyar)* lesz, de nem adja meg Hungária más nemzetiségeinek a szabadságot."[5] „Kossuth a magyar kormánnyal a Tisza mocsarainak központjába, Debrecenbe menekült."[6] A forradalom végül is rosszra fordult : „A magyarok elvesztették Budát, Temeswart *(sic)*, Komorn-t *(sic)*. Görgey, ez a betolakodott és a magyarok közt nem kívánatos német, Világosnál kapitulált."[7] „A magyarok csak későn kaptak észbe, amikoris a nemzetek egyenlőségét kihirdették. Seregüket Timichoaranál *(sic)* megverték, a többi haderő pedig Arad közelében, Világosnál letette a fegyvert. A tizenhárom magyar tábornokot fölakasztották." „A magyarok az erdélyi" (értsd: oláh) „felkelést a legnagyobb kegyetlenséggel elnyomták, 4000 románt

[1] A. Malet—J. Isaac i. m. 300. l.

[2] Roubaud, A. : Histoire contemporaine depuis le milieu du XIXe siècle. Paris, 1932, A. Colin, 49. l.

[3] A. Malet—J. Isaac : Histoire contemporaine depuis le milieu du XIXe siècle. Paris, 1929, Hachette, 97. l.

[4] U. a. 94. l.

[5] Ancel, J. : Histoire contemporaine depuis le milieu du XIXe siècle. Paris, 1933, Delagrave, 15. l.

[6] A. Malet— J. Isaac i. m. 94. l. és J. Ancel i. m. 17. l.

[7] Champagnol, J. : Histoire contemporaine, 1848—1928. Paris, 1928, G. Beauchesne, 20. l.

kivégeztek (1848 február—április). Ezután az orosz hadsereg beavatkozott és az a magyarokat hengerelte le."[1]

Abból a mélységből, ahova az orosz beavatkozás a magyar államot döntötte, csak idővel és kedvező körülmények beálltával emelkedhetett föl. „Az 1866-os kudarcok után az osztrákok a magyarokkal 1867-ben kibékültek, megegyezve a szlávok közös fékentartásában." „Beust és Deák megegyeztek egymással abban, hogy a szlávok ellen az 1848 előtti dualizmust helyreállítják. (Őrizzétek a ti csordáitokat, — mondotta állítólag az előbbi, — mi majd őrizzük a mienket.)"[2] „A Lajtántúl, ahol a hungarus magyarok *(magyars hongrois)* uralkodtak, magábafoglalta Szent István koronájának összes régi országait: Magyarországot, Horvátországot, Szlavóniát, Erdélyt."[3] „A dualizmus rendszere a szlávoknak és a latinoknak két kisebbség által való leigázásán nyugodott: nyugaton a német kisebbség uralkodott, keleten a magyar", mert 1869-ben 9 millió némettel és 6 millió magyarral szemben 15 millió szláv és 2½ millió latin állt. „Az 1867-es kiegyezés Pesten országgyűlést állított fel, melyen a magyarok voltak többségben. Az 1868-as törvények a magyarosítást célozták. Erdély röviden és egyszerűen 'bekebelezteteti' Magyarországba." „Az 1868-as iskolatörvény a magyar nyelvet rákényszerítette az összes állami elemi népiskolákra; a többi nyelv felekezeti *(confessionnelles)* és felesleges; a szlovákok költségén alapított három líceumot bezárják; a románoknak az ország 180 líceuma közül 6 jut." A választások elve pedig: egy magyar száz szerbet, száz szlovákot vagy száz románt ér.[4]

1867-ben megkezdődik az „iskolák által való erőszakos magyarosítás".[5] „Magyarország a legbrutálisabb módszerekkel igyekszik a polyglott államból tiszta magyar államot alkotni." Erre mindenféle eszköz jó. Tisza Kálmán, a magyar miniszterelnök típusos példa: „Tisza a képviselőkkel kaszinókban, társas körökben, folyosókon tárgyal; kész megvesztegetni, de ha ez nem sikerül, erőszakot is alkalmazni." „A magyar állam — jelentette ki Tisza egy szerb meg egy szlovák előtt — elég erős arra, hogy felőrölje azokat az egyéneket, akik áruló módon élnek testén." Egyik utóda pontosabban is megmondta: „Magyarország érdeke azt követeli, hogy a nemzeti állam a legtörhetetlenebb sovinizmusra épüljön föl."[6] „A román propaganda központja ekkor is Erdély volt. A magyarok, akik itt a nagy uradalmak és a városok urai voltak, nem tűrték a vidéken sem a román nyelvet, sem a román orthodox vallást. De mivel Bécsnek szüksége volt a románokra Pest ellen, engedélyezett Kolozsvárt egy tartományi gyűlést s külön érsekséget Sibiiou *(sic)* székhellyel. Mihelyt azonban a magyarok úrrá lettek Hungária fölött, elhatározták Erdélynek Magyarországba való bekebelezését, kötelezővé tették az iskolákban a magyar nyelvet (1868), deportálták a román gyerekeket a magyarországi tanyákba (1874) s úgy kerekítették ki a választókerületeket, hogy a román szavazatok hatástalanok maradjanak (1874)."[7] „A középeurópai és a balkáni nemzetiségi

[1] J. Ancel i. m. 18., 81. l.
[2] Roubaud, A.: Histoire contemporaine depuis le milieu du XIXe siècle. Paris, 1932, A. Colin, 384, 386. l.
[3] J. Champagnol i. m. 101. l.
[4] J. Ancel i. m. 143—145. l.
[5] A. Roubaud i. m. 392. l.
[6] J. Ancel i. m. 426. l.
[7] U. a. 140. l.

törekvések megbontották az európai egyensúlyt, s a Török Birodalom valamint az Osztrák-Magyar Monarchia egész életét kockára tették; ezekben az államokban volt a háború tűzfészke, innen indult ki a nagy világégés."[1]

A nagy háborúban a magyarok részvétele éppen csak hogy említve van. Teljesen elfeledkeznek azokról a jobbára keleti fronton lejátszódott s az egész háború sorsára kiható fegyvertényekről, amelyek magyar katonák nevéhez fűződnek, mint például a limanovai győzelem és Przemysl védelme. Több gondot fordítanak ellenben a háborúutáni helyzet ismertetésére. A Magyarországra vonatkozó közlemények lényege kevés kivétellel abban foglalható össze, hogy a fennálló rend a népek akaratával és demográfiai elhelyezkedésével megegyezik. Ancel szerint „a magyar területre redukált Hungária továbbra is egy oligarchia kezében maradt, melyet a revanche gondolata fűt".[2] „Ezek a magyarok, kik most már a magyar puszták nyolcmilliónyi emberét kormányozzák, újra hatalmukba akarják keríteni a kilencmilliónyi felszabadított szlávot és románt. Nekik mindenféle eljárás jó arra, hogy a trianoni béke „revízióját" elérjék: fehér terror, fosztogatás, kínzás, a republikánusok legyilkolása, az egyetemeket zsidók elől elzáró numerus clausus, az antantot és főleg Franciaországot diszkreditáló hamis pénz, titkos hadsereg felállítása, fegyverek behozatala, „barátsági" szerződés Olaszországgal (1927 IV. 5)".[3] Ancel térképén persze a „háború után vitatott új határok" közé nincs belefoglalva a Csallóköz, se Ruszinszkó, se a Jugoszlávia felé eső magyar terület.[4] Míg Magyarország ilyen nyugtalanító, elmaradt és középkorias képet mutat, addig Csehszlovákia „kiegyensúlyozott állam — pays équilibré".[5] Malet—Isaac elismerik ugyan, hogy az új határok nincsenek éppenséggel eszményien megvonva, hiszen egyebek közt másfél millió magyar is jutott Romániába,[6] de megjegyzik: „Ami a magyarokat illeti, kiknek nemzeti büszkesége határtalan, nem szűntek meg a trianoni béke ellen tiltakozni. Mindenféle módon arra törekszenek, hogy a békeszerződés pontjait kijátsszák, végrehajtását megakadályozzák és revanche-ukat előkészítsék. Ez a magatartás a szomszédos államokra annyira fenyegetőnek bizonyult".[7]

Átnézve a francia középiskolákban alkalmazott történeti tankönyveket, elvi és gyakorlati szempontból is kénytelenek vagyunk azt megállapítani, hogy a tanuló belőlük nem nyerhet a valóságnak megfelelő, hű nemzetképet. Közép-, illetőleg kelet-

[1] A. Malet—J. Isaac: Histoire contemporaine depuis le milieu du XIXe siècle. Paris, 1930, Hachette, 643. l.
[2] J. Ancel i. m. 519. l.
[3] J. Ancel i. m. 519. l.
[4] U. a. 545. l.
[5] U. a. 520. l.
[6] A. Malet—J. Isaac i. m. 766. l.
[7] U. a. 779. l.

európai, jelesül magyar szempontból nincs is jó francia tankönyv, csak hiányos és rossz. Van egy legrosszabb is, Ancelé. mely gyűlöletet hint, tehát tudományos és pedagógiai szempontból egyaránt különösen veszedelmes.

Amint az előadottakból is láthatjuk, a francia tankönyvekkel szemben felmerült kifogásainknak aránylag csak kis része vonatkozik tárgyi tévedésekre. A kifogások zöme történetelméleti síkon, tehát a történetírás legelvontabb régióiban jelentkezik. Ebből az következik, hogy a francia tankönyvek kijavíttatása nem történhetik meg kellőképen ezeknek az alapvető hibáknak tudományos megvilágítása és kifejtése nélkül. Mert hogyan lásson meg a francia tankönyvíró olyan valamit, amire nincs szeme? És ezzel máris rámutattunk arra, hogy a magyar tudományos történetírásnak idegen nyelven milyen újabb feladatai adódtak elő s mennyire szükséges volna egy idegen nyelvű magyar történeti folyóirat létesítése. Ebben megtaníthatnánk nyugati kollégáinkat, hogy világtörténetet nem írhatunk tisztán nyugateurópai szemmel. De arra is utal ez a feladatcsoport, hogy hogyan léphetne a történelem egy újabb kapun keresztül a nemzet gyakorlati céljainak szolgálatába, megmaradva mindamellett tudománynak.

Baráth Tibor (Párizs).

Történeti irodalom.

Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Im Auftrage der deutschen Akademie herausgegeben von *Victor Roth*, bearbeitet von *C. Theodor Müller, Alexander Freiherr v. Reitzenstein, Heinz R. Rosemann*. Berlin, 1934. Deutscher Kunstverlag. 8°. 177 l. 226 kép.

A kötet szerkesztője, Roth Viktor elévülhetetlen érdemeket szerzett Erdély, illetőleg a Szászföld emlékeinek évtizedeken át tartó fanatikus buzgalmú kutatásával. Hosszú tudományos multja során nem egyszer kapcsolódott be a magyar szellemi élet eseményeibe. Kutatásainak eredményei, cikkei és tanulmányai magyar folyóiratokban láttak napvilágot s e német nemzeti öntudattól át- meg áthatott írások mind anyagi, mind erkölcsi téren a legnagyobb elismerést váltották ki a magyar fórumokon. Nem mondhatjuk el, hogy ez az elismerés, amely a nemzeti hovatartozását mindig büszkén hirdető és írásaiban gyakorlati módon alkalmazó kutatót érte, R.-t barátjává tette volna a magyarságnak. Régebben sem mutatott ugyan rokonszenvet, újabban pedig a magyar művészettörténészeket illető bírálataiban egyenesen kárörvendő és gyűlölködő hangjai is vannak a magyarság iránt. Most mégis úgy érezzük, hogy e szép kötetért elsősorban őt illeti meg az elismerés. Az ő munkáját érezzük meg minden kép és minden történeti adat mögött. Nélküle ez a könyv vagy soha, vagy csak nagyon sokára jöhetett volna létre s bár a feldolgozás örömét a kiadó német Akadémia kívánságára fiatalabb, képzettebb erőknek kellett is átengednie, a kiadás ténye mégis csak R. életművének megtisztelő bekoronázása.

Erdély művészettörténete kétségen kívül egyike a legbonyolultabb feladatoknak. Nem kétséges az sem, hogy Erdély művészi arculatának kialakításában a szász népnek döntő szerepe volt, de már erősen vitatható, vajjon a szászság művészete tart-e olyan töretlen vonalat az anyanép művészetével, mely megengedhetővé teszi a címnek olyan megfogalmazását, mint ahogyan azt a könyvön látjuk. Vajjon „német művészetről" kell-e beszélnünk Erdélyben, vagy „erdélyi német" művészetről? Sőt, ha tovább kutatjuk a mű tendenciáját s reájövünk, hogy a szerzők Erdélynek jóformán minden valamirevaló emlékét felvették tárgyalásukba, ez a vitatás mind több és több jogosultságot nyer. Nem időzünk azonban e kérdésnél, mert alább konkrétumok formájában fogunk reámutatni egyes kirívóbb ellenmondásokra.

Az épitészet emlékeit H. R. Rosemann vizsgálta és foglalta össze. A szász települések lakóházait elemezve megállapítja, hogy a parasztházak felépítése és alaprajza a mai napig sem sokat változott. Leg-

feljebb az építőanyagok kicserélődése szabott új megoldási feladatokat az építtető elé. A szász falu egy- vagy legfeljebb kétutcás sorfalu volt s a házak mindig keskeny oromfalukkal fordultak az utca felé. Anyaguk fa volt, még a XVIII. század közepén is külön rendeletekkel kell eltiltani a népet a faházak építésétől. Ilyen körülmények között természetesen gondoskodni kellett megfelelő védelmi épületekről is. Mivel a falvaknak nem állott módjukban külön várakat emelni, legegyszerűbb megoldás volt a templomot, mint a falu alkalmas középületét igénybevenni s megerősíteni, védelemre, készletek felhalmozására alkalmassá tenni, hogy akár hosszabb ostromnak is ellen tudjon állani. Így lett a megerősített templom a szász helységek jellemzőjévé. Két fajtája ismeretes. Egyik a templomerőd, amikor maga a templomépület van megerősítve s védelemre a kórus, esetleg az egész falazás, hosszában gyilokjárókkal ellátva (ilyen a szászbuzdi), a másik az erődített templom, amikor a templom épületét körfal övezi s a védelmi berendezések ezen foglalnak helyet. Ilyenkor maga a templomépület csak mint ultimum refugium szerepel. A körfal belső színén viszont az élelmiszer raktározására szolgáló helyiségek vannak elhelyezve. (Prázsmár, Szászhermány.)

E templomerődökön kívül egyes, úgynevezett parasztvárak is szolgálták a lakosság biztonságát, jóllehet a királyok nem igen kedveztek ezeknek, sőt akadályozták építésüket. Ez az idegenkedés, mely III. András egyik 1291-i okleveléből derül ki, valószínűleg még a német lovagrendnek II. András idejében történt szereplésével magyarázható. E rendnek ugyanis öt megerősített helye, illetőleg vára volt a Barcaságon (háromnak romjait ismerjük, kettőnek a helyét csak sejtjük), de e várakat csakhamar arra használták fel, hogy szembehelyezkedve a magyar királyi hatalommal, az őket uraló területeket függetlenítsék, illetőleg azokon a rend szuverénitását biztosítsák. Ez a kísérlet nem sikerült, a király kiűzte a lovagokat, akiknek szereplését azonban csak erőszakolt és a mai politikai szemlélet sugalmazta beállítás minősítheti „kérdéses", — „meghódítandó" és „biztosítandó" — területen való nagyarányú „gyarmatosítási" tevékenységnek. (12. l.)

A városépítés módját a templomerőd és a vásártér fekvése határozták meg. A XIII. században általában a párhuzamos utcaképzés volt szokásban, míg később a főútvonalat keresztező utcák váltak általánossá. Brassóban ki lehet mutatni egy sugárrendszerű település nyomait is, azonban ez még a szászok letelepedése előtt keletkezhetett.

A tulajdonképeni építőművészet szászföldi fejlődése azonban nem ezekben az épületekben, hanem a templomépítészetnek határozott stílusjegyeket felmutató emlékcsoportján szemlélhető. Még a XIII. század első tizedeibe helyezhető a kisdisznódi templom keletkezése, mert 1223-ban már a kerci apátságnak ajándékozzák. Ugyancsak ebben az évtizedben készen állt már a földvári templom is, melyet az 1225-ben elűzött német lovagok építtettek. Széles arányokat mutató, különösebb építészeti tagolást nélkülöző nehézkes román bazilika-templomok ezek, melyekhez néhány más korai templom igazodik. (Nagydisznód, Szászsebes). A kisdisznódi templom gazdag kapubéllete a legkiemelkedőbb művészi tette ennek a korszaknak, melyben a templomok jóformán minden architektonikus díszt nélkülöztek még, azonban nem oly

bizonyos, hogy a pontos és szép szerkezet, illetőleg felületmegmunkálás okvetlenül egy „nyugatról közvetlenül bevándorolt" mester jelenlétét tette volna szükségessé. Magyarország ebben az időben már néhány, sőt jónéhány magaskvalitású és óriásméretű befejezett vagy építés alatt álló székesegyház hazája volt. Kőfaragók fölös számmal akadtak az esztergomi, óbudai, kalocsai, vértesszentkereszti stb. építkezések körül, sőt Gyulafehérvárott is élénk építészeti tevékenység folyt, innen is kerülhetett megfelelő mester Kisdisznódra. Erősen kísért azonban bennünk az a feltevés, hogy a templom kapuzata csak a kerci ciszterciták birtokbalépése után keletkezett. A gyulafehérvári székesegyházzal kapcsolatban elsősorban azt kívánjuk megjegyezni, hogy e város sohasem tartozott a szász területekhez. A székesegyház építéstörténete még Szent István korára megy vissza, de bizonyos, hogy a XII. és XIII. század fordulóján átépítik. A tatárbetörés utáni átépítés kezdetének időpontját nem tudjuk; mindenesetre 1277-ben a székesegyház majdnem készen állott, de ismét nagy károkat szenvedett. A restaurálás és a templom részben való átépítése 1287-ben veszi kezdetét. Erre vonatkozóan a gyulafehérvári káptalan őriz ugyan egy okmányt, de nem azt, amelyre a szerzők hivatkoznak. Az oklevél ugyanis világosan és félre nem érthetően a Sanctus a Deo városából való Johannes lapicidát említi és nem Magister Johannest „aus Johannisdorf". (74. l.) Nem tudjuk, mi indította a szerzőket a városnévnek erre a téves értelmezésére, illetőleg fordítására. A Sanctus a Deo név csupán a franciaországi Saint Dié várossal hozható kapcsolatba s így a magyar szerzők helyesen utalták a gyulafehérvári székesegyházat a francia építőművészet magyarországi hatásának körébe. Ez a megállapítás azáltal is bizonyosabbá válik, hogy Horváth Henrik szerint Saint Dié városának templomépítkezése éppen ebben az időben fejeződik be. Így a felszabaduló erők, eleven műhelyhagyományokkal könnyen vehették útjukat hazánkba, annál is inkább, mert kevéssel előbb maga Villard de Honnecourt is megtette ezt (1244 és 1247 között).

A kerci apátsági templom stílanalízise, a mindenáron való délnémet kapcsolatok, melyeknek erősen burgundi átszíneződését maguk a szerzők is elismerik, nem egyebek mondvacsinált kapcsolatoknál. A ciszterc ieknek betelepülése jórészt a heiligenkreuzi kolostoron keresztül, ritkább esetben közvetlenül Franciaországból történt. Szerzőknek az az állítása tehát, hogy a kerci mester és legényei valamely német, erősen burgundi színezetű ciszterciépítkezésnél nyerték kiképzésüket, majd anélkül, hogy keletre vezető útjukon bárhol is időztek volna, Erdélybe vándoroltak, inkább csak kegyes kívánság, mintsem a stílkritikának mégoly liberális alkalmazásával is bizonyítható valóság. Helyes viszont, amit a XIV. század városi templomépítkezései során kifejtenek a szerzők. A XIII. századdal szemben ebben a korszakban a német befolyás erős, sőt majdnem kizárólagos. A Parler-műhely magyarországi kapcsolatai az újabb kutatás világánál mind

sűrűbbek és tisztázottabbaknak látszanak. Főként Kassával és e réven Budával fonja össze számos fonal ezt a műhelyt s valószínűnek tartjuk, hogy Erdélybe a Parler-hagyományok már Kassa közvetítésével jutnak el. A brassói építkezések kőfaragójegyei között például nyolc jel szóról-szóra megegyezik a kassai kőfaragók ismert jegyeivel s egyéb erdélyi építkezések is hasonlóan gazdag kapcsolatokat tüntetnek fel a kassai páholy felé.

Szerzők a renaissance építészetének nem sok időt és nem sok fáradságot szenteltek. Mindössze annyi a mondanivalójuk, hogy már nem olyan tiszta német művészetről van szó, mint a középkorban. Hogy mennyire igazuk van a mondat első felét illetően, utalunk a magyar szerzők (Hekler, Balogh Jolán, Csabai) e tárgyról megjelent dolgozataira. Csodálatos viszont, hogy a barokk korszak talán még mostohább elbánásban részesül. Provinciális, semmitmondó művészetnek deklarálják az erdélyi barokk építészetet s elintézik egyetlen név, jóformán egyetlen dátum, egyetlen stíluselemzés nélkül. Nem hallgathatjuk el ama gyanunkat, hogy e sommás elintézésnek talán a kutatás hiánya volt inkább az oka, mint az emlékek provinciális volta, hiszen a román stíl és a gótika emlékei a nyugat példáihoz viszonyítva nem kevésbbé voltak provinciális halvány visszfények, mint a barokk paloták és templomok, melyek között szintén akad igen figyelemreméltó is.

A festészet emlékeinek feldolgozásáról Reitzenstein, a szobrászat, illetőleg iparművészetéről Müller gondoskodott. Szempontjaik nagyjából ugyanazok, mint Rosemannéi. Stílelemzéseik azonban néhány kivételtől eltekintve sokkal pontosabbak és megbízhatóbbak. Természetesen sietnek minden lehető esetben a német eredetet hangsúlyozni s ebben a törekvésükben nem is igen lehet ellenmondani, hiszen ami az erdélyi művészet genetikáját illeti, a germán karakter elvitathatatlan. A sokat markolásból azonban sok ki is csúszik. Így túllőnek a célon akkor, mikor a kolozsvári szobrásztestvérek művészetét erdélyi sajátságokkal akarják megvilágítani. Közelmultban jelent meg e kérdésnek részletes taglalása Balogh Jolán tollából s miután ott megtalálható Müller állításainak kritikája, itt megelégszünk az utalással. Nemkevésbbé túlkapás a garamszentbenedeki oltár festőjének, Kolozsvári Tamásnak az erdélyi, illetőleg egy feltételezett kolozsvári festőiskolába való bekebelezése. Nem szólunk arról, hogy sem előbb, sem utóbb, sem a maga korában nem találkozunk Erdély területén ily magaskvalitású művészi munkával, hiszen e képek szinte társtalanul állanak a XV. század elejének magyarországi festészetében, csupán arra utalunk, hogy a históriai tényekből levonható következtetések csakis a királyi udvart jelezhetik az oltár keletkezési helyeként, mint ezt az oltár rekonstruálója s utána számos más magyar szerző is meggyőzően kimutatta. A képek stiláris kapcsolatai Szilézia felé mutatnak s e kapcsolatokat inkább magyarázzák a budai vásárok, mint a Kolozsvár—Kassa—Prága között fennálló kereskedelmi reláció,

amely Prága és Kolozsvár között a közvetlenséget illetően, tekintettel a számos kirakási és árumegállítási jogra, csak igen szerény lehetett. Harmadika e túlmarkolásnak az aacheni kincsek problémája, amely esetben ugyancsak meg vagyunk győződve arról, hogy az udvari ötvösművészet termékeivel van dolgunk és a kincseknek Besztercéről való származtatása téves feltételezés. Nem mond ennek ellen a németnyelvű felirat sem, hiszen hibás és egyszerűen a megrendelő Nagy Lajosnak a megajándékozott Aachen iránt tanusított udvariasságát bizonyíthatja. Buda ötvösművészete annyira fejlett volt ebben az időben (v. ö. a budai ötvösök lázadását), hogy csak nehezen fogadhatnók el, hogy a király ily fontos megrendeléssel Besztercéig szaladt volna. Érthetetlen, hogy miért adja Reitzenstein az almakeréki freskókat cseh mesternek, jóllehet maga is azt kénytelen írni, hogy a stiláris gyökerek nagyon mélyen feküsznek ahhoz, hogy közelebbről meghatározhassuk. Prázsmár, Almakerék, Medgyes oltárainak meghatározása nem mond ellen a magyar kutatás idevonatkozó újabb megállapításainak; a Felvidék bevonása az erdélyi oltárok stílusalakulásának elméletébe, még inkább közvetlen hatásokat keresni, felvidéki bányavárosi mesterek személyes működését Erdélyben feltételezni, teljesen téves. Így az úgynevezett Vierer-oltárok útja sem Felső-Magyarországon keresztül vezet Erdélybe. Ott ez a típus egyáltalán nem volt használatos. Ugyancsak teljesen alap nélkül kockáztatja meg Müller azt az állítást, hogy a XVII. században működött szobrász, Nicolai is a Felvidékről került volna Erdélybe. Adat erről nem beszél, stílanalógiák nem bátoríthatták a feltevésre. Helyes viszont, bár nem újdonság, a nagyszebeni Brukenthal-múzeum pietájának meghatározása. Ugyancsak fel kell említenünk, hogy letagadhatatlan tények előtt a szerzők meghajtották a zászlót és e könyvben először találkozunk németek részéről annak az elismerésével, hogy Erdélyben önálló magyar, illetőleg székely festőiskola is lehetett (Csíkmenaság, Csíksomlyó). Kár, hogy ugyanilyen megállapítás a fafaragással kapcsolatban nem hangzott el, pedig a csíksomlyói Madonna a maga különleges jellegével erre is alkalmat szolgáltathatott volna.

A barokk-idők festészete és szobrászata ugyancsak szerényebb köntöst nyert a feldolgozóktól, valószínűleg ugyanolyan okokból, mint az építészet. Pedig hogy odaadóbb kutatás szép anyaggal jutalmazta volna őket, arra csattanós bizonyság egy magyar szerzőnek, Bíró Józsefnek munkássága, aki ismeretlen mestereknek hosszú sorát közölte és már ismert mesterek művét pedig számos újabb darabbal bővítette ki. Jellemző, hogy Kolozsvár barokk emlékeivel kapcsolatban mindössze Johann König szobrásznak a nevét közlik, ezt is másodkézből, azzal a hosszú névsorral szemben, mely Bírónak ugyancsak 1934-ben megjelent s a Szent Mihály-templom barokk emlékeivel foglalkozó munkájában szerepel. Blaumannról azt írják, hogy Württembergből bevándorolva 1786-ban bekövetkezett haláláig Nagyszeben-

ben dolgozott mint szobrász. Szó sincs azonban arról, hogy mint építész is jelentékeny alkotásokat hozott létre s ő volt például mestere a Rosemann által is reprezentatívnak jellemzett kolozsvári Bánffy-palotának. Az iparművészet barokk emlékeit, a magyar irodalom adalékainak felhasználása révén, kielégítő módon taglalja a mű. Általában megfigyelhető, hogy a magyar kutatás újabb termékeit nem vették figyelembe a szerzők. Sem Genthon, sem Balogh, sem Bíró — egyenesen a tárgyra —, sem pedig Mihaliknak a sodronyzománc olasz eredetére vonatkozó dolgozatai nincsenek idézve, ami számos esetben sajnálatos. Kedves ajándék viszont s ezt minden bizonnyal Rothnak köszönhetjük, a magyarnyelvű képmagyarázat a magyar helységnevekkel.

Nem véletlen, hogy ez a könyv most jelent meg s a benne uralkodó hangot üti meg. A népiség eszméköre, a faji szolidaritás hangsúlyozása uralkodik ma a német gondolatvilágban. Talán politikai divat csak, talán mélyebb és messze kiható lelkifolyamata egy nagy népnek? Nem tudjuk. De tapasztaljuk, hogy a tudomány tárgyilagos, higgadt szemlélete e munkában is sokat vesztett ezen a réven. Már annak a kérdésnek a felvetése, vajjon nem a német nép akart-e a Magyarországba való bevándorlással a nemzeti terjeszkedésnek helyet csinálni, olyan történetietlen, annyira magán viseli a mának politikai bélyegét, hogy ebből a szempontból bízvást kirekeszthetjük a könyvet a szigorúan tudományos művek sorából. Ez a szempont ugyanis végigvonul az egész könyvön s az erdélyi szászokat mint öntudatos gyarmatosító, honfoglaló népet tekinti, Erdélyt pedig mint kizárólagosan német kultúrterületet. Sem a magyarok, sem a románok, mint az erdélyi élet tényezői, mondatnyi méltatást sem kapnak, legfeljebb a mégis eltagadhatatlan politikai eseményekkel kapcsolatban történik reájuk utalás. Itt is számos felületes és ferde értelmű s mindenesetre hátrányos beállítás található. Így például nem dinasztikus érdekek tették Magyarországot Délkelet-Európa vezető államává a XIV. század során s ha már dinasztikus érdekszférákat emleget, miért nem említi a Nagy Lajos és Mária idején fönnállott magyar-lengyel perszonáluniót. A tatárjárás sem azért vált oly végzetessé az országra, illetőleg Erdélyre, mert a német lovagokat II. András kétségtelenül alapos okok folytán elűzte stb., stb. A könyv megjelenése tehát nem annyira a tudomány nyeresége, mint inkább a németség nemzeti öntudatának újabb szép produktuma, mely azonban a tudománynak is hasznára válik.

Külön kell szólnunk a könyv kiállításáról. Elsősorban a nagyszerű képanyag váltja ki az elismerést. A szöveg után táblákra elrendezett 226 kép egytől-egyig új felvétel, melyek a művészettörténet minden követelményét szem előtt tartják és kielégítik. Krafft és Drotleff tipográfiája egészen elsőrangú s a könyv kötése ízléses. Ajánlatos volna, ha a magyar művészettörténeti irodalom kiadói mintának vennék a jövőben.

Kampis Antal.

Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 71. sz.) Cluj — Kolozsvár, 1934. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. 8°, 106 l. és 38 kép.

Alig van a magyar művészet történetének még egy olyan bonyolult kérdésektől ingoványossá tett területe, mint a prágai Szent György-szobor és az elpusztult nagyváradi királyszobrok mestereiről, a kolozsvári származású testvérpárról, Márton és György szobrászokról szóló fejezet. A problémák tömege három csoportra osztható. Mindenekelőtt tisztázásra vár a prágai Szent György-szobor stílustörténeti leszármazásának problémája, amelylyel szorosan összefügg a szobor eredetiségének, állítólagos részleges vagy teljes újraöntésének kérdése. A második problémacsoportba sorozható az elpusztult váradi királyszobrok rekonstruálása, míg a harmadik csoport a testvérpár származására, faji hovatartozására vonatkozik. E nagyjelentőségű kérdések felderítésére vállalkozik B. rendkívül széleskörű adatgyüjtésen és emlékismereten felépülő, a tényeknek és az eddigi feltevéseknek gondos kritikai mérlegelésével, új módszertani szempontok érvényesítésével készült tanulmánya.

Középkori művészetünk sok ismert mesterneve, sajnos, ma is még csak puszta név, alaktalan árnyék: míg nem tudjuk fennmaradt műemlékekhez fűzni őket, viselőik nem emelkedhetnek a közelség, a személyes érintkezés varázsával ható művészegyéniségek sorába. A kolozsvári származású szobrásztestvéreket jobb sorsuk megőrizte e fantomszerű létezéstől; egyik főalkotásuk, a Szent György-szobor, ma is még, öt és fél évszázad után, beszédesen szól messzi távlatokba illeszkedő, nagyszabású egyéniségükről, kultúrájuk magyarságáról, külföldi kapcsolataikról, s hagyománytiszteletük mellett is művészi törekvéseik merész újszerűségéről. E néma és mégis oly sokról beszélő nyelvezet legavatottabb tolmácsa az előttünk fekvő tanulmány szerzője. Egyetlen, még oly jelentéktelennek látszó körülményt sem hagy figyelmen kívül, s sohasem mulasztja el az írott forrás tanuságát ellenőrizni, kiegészíteni a műemlék nyujtotta megismerésekkel. Hogy további következtetései számára biztos alapot készítsen, mindenekelőtt megcáfolja egyes cseh és lengyel kutatóknak azt a nézetét, hogy a prágai szobor nem Márton és György eredeti alkotása, hanem az eredeti után a XVI. században készült újraöntés volna. A technikai és stílustörténeti vizsgálatok kétségtelenné teszik, hogy a XVI. századi írott forrásokban említett sérülések után a szobrot nem öntötték újra, hanem csak kijavították, s a prágai várudvar dísze nem renaissance ízű átfogalmazása a magyar szobrászok alkotásának, hanem maga az eredeti, vagyis egyetlen fennmaradt hiteles alkotása a kolozsvári testvérpárnak. Az 1373-ban készült szobor a maga korának valóban rendkívüli művészi tette, de korántsem megmagyarázhatatlan deus ex machina. A szobormű egyes alkotóelemeinek, a kompozíciónak, a ló- és lovasábrázolásnak, a sziklás talapzatnak, a sárkánynak és a díszítményeknek előzményei

meggyőzően kimutathatók az olasz és a hazai művészetben. Ezzel összeomlik a német művészettörténészeknek, főleg Pindernek az a kísérlete, hogy a prágai szobrot a német művészet számára könyveljék el. A Szent György-szobor legfontosabb előzményei Firenze, Siena és Orvieto területén vannak. Ezeken kívül azonban kimutathatók olyan hazai emlékek is, melyek kis méreteik vagy csonka állapotuk ellenére biztos alapot adnak a szobor lerögzítéséhez a magyar művészetben; ilyenek a Szent György-lovagok pecsétje (1326), István hercegnek, Nagy Lajos öccsének, pecsétje (1351) és a pécsi dómmúzeum Szent György-domborműve, melyek mind az Anjouk által meghonosított olaszos irányú helyi kultúrának eredményei.

A Magyarországon gyökeret vert és itt helyi sajátságokkal, valamint az északi gótika szellemével keveredett olasz kultúra volt tehát az a termőtalaj, amelyből a Szent György-szobor stílusa kifejlődött. A magyarországi hagyományoknak ez a szerves folytatása csak úgy volt lehetséges, hogy Márton és György szobrászok e helyi művészettel már pályájuk kezdetén a legszorosabb kapcsolatba kerültek. Ez minden valószínűség szerint Nagyváradon történt meg, mely a XIV. század derekán művészi virágkorát élte. E mellett azonban a Szent György-szobor stílusának másik gyökérága, a már említett közvetlen olasz kapcsolat is oly erős, hogy a szerzővel együtt bizonyosnak kell venni, hogy a nagytehetségű testvérpár Olaszországban, közelebbről Firenzében nyerte továbbképzését.

A szobor eredeti rendeltetését illetőleg B. szerint adatok hiányában is még mindég az a legvalószínűbb, hogy a Szent György Prága számára készült. Magyarország és a német császári székváros között éppen abban az időben igen élénk volt a kapcsolat. 1372—1373-ban folytak azok a tárgyalások, melyek Mária, Nagy Lajos idősebbik leányának és Zsigmond, IV. Károly császár fiának, eljegyzéséhez vezettek. B. feltevése szerint az 1373-ban készült szobor valamely mecénás főpap megbízásából készülhetett; a megsemmisült, de többféle régi feljegyzésből ismert felirat azonban erre nézve nem nyujt felvilágosítást.

Márton és György másik főműve Szent Lászlónak az 1380-as évek végén Zudar János püspök megrendelésére készített bronz lovasszobra volt, mely a nagyváradi várban, szintén szabad téren állott. 1660-ban, Várad elfoglalása után a törökök összetörték és darabjait Belgrádba szállították. A váradi várnak Georg Hoefnagel rajza után készült metszet-látképe legalább a szobor felépítésének fővonalairól némileg tájékoztat. E szerint a szent király alakja nyugodtan lépdelő paripán ült, s a jobbjában tartott harci bárdot méltóságteljes mozdulattal felemelte. A nyugodt ünnepélyességgel lépő lovon ülő, s uralkodói fenséget sugárzó lovas szobrászi ábrázolásának ősei megint olasz földön mutathatók ki a legszervesebb láncolatban. E külföldi kapcsolat mellett azonban a Szent László-szobor kialakításánál is közreműködtek erős helyi hagyományok. Bár a közvetlen mintaképe-

ket, a középkori magyar műemlékek szomorú sorsának következtében, ma már nem lehet kimutatni, mégis igen figyelemreméltó B. utalása a bögözi falfestménysorozat egyik rokonfelfogású Szent László-alakjára. A váradi szobor rekonstruálásában ennél is fontosabb szerep jut a győri székesegyházban őrzött Szent László-erekl.-tartó mellszobornak, melyben B. a váradi szobor hermává alakított, stilizált változatát látja, amely az eredetinek legalább főbb vonásait, kivált szellemét megőrizte. E következtetés helyessége mellett szól az a körülmény, hogy a győri Szent László-mellszobrot másrészt a prágai Szent Györgyhöz is közeli stíluskapcsolatok fűzik.

A szobrásztestvéreknek időrendben első, de legkevésbbé ismert alkotása a három magyar szentnek, Szent Istvánnak, Imrének és Lászlónak Nagyváradon felállított, bronzból készült álló szobra volt. Művészettörténeti jelentőségűket B. úgy határozza meg, hogy ezek voltak a középkor első bronzból öntött, építészettől független, álló emlékszobrai, nemcsak hazánk területén, hanem, néhány elszigetelt olasz emléktől eltekintve, egész Európában. Miskolczy Istvánnak 1609. évi leírása szerint mindhárom szobor páncélos alakot ábrázolt. Jó fogalmat ad az elpusztult szobrok művészi jellegéről egy mészkőből faragott, életnagyságon aluli páncélos szobor töredéke, mely a váradi várban végzett ásatások alkalmával került elő, s most a nagyváradi múzeumban őriztetik. B. szerencsés megsejtéssel és kellő megokolással az elpusztult bronz Szent László-szobornak régi, valószínűleg még a XIV. században készült másolatát ismeri fel benne.

A testvérpár faji hovátartozására vonatkozólag határozott választ adó, egykorú feljegyzés nem maradt fenn. B. tanulmánya rendkívül szellemes okfejtés után a magyar származás mellett foglal állást. Következtetésének legfontosabb alapja maga a prágai szobor, melynek minden stílusténye zője, felfogásbeli sajátsága a magyar kultúrával függ össze, s csakis magyar szellemből születhetett. Sem a birodalmi német, sem az erdélyi szász művészettel nem áll kapcsolatban. Ha tehát még ezután előkerülő okmányszerű adatokból netalán az tűnne ki, hogy a testvérpár nem volt magyar származású, akkor is kétségtelen, sőt többet mondó körülmény, hogy teljesen beleolvadtak a magyar kultúrába és művészetük magyar sajátosságokkal telítődött meg.

Hogy középkori művészettörténetünk két kimagasló és európai jelentőségű egyénisége végre kellő megvilágításba került, elsősorban természetesen a szerző iránymutatóan módszeres és tárgyilagos munkájának köszönhető. Nagy hála illeti azonban az Erdélyi Múzeum-Egyesületet is, amely az alapvető tanulmány megjelenését lehetővé tette, valamint az Egyesület kiadványainak érdemes szerkesztőjét, György Lajost, aki áldozatos munkásságával az Erdélyi Tudományos Füzeteknek immár egész könyvtárrá növekedett sorozatát az Erdéllyel foglalkozó kutatás központi orgánumává emelte. **Pigler Andor.**

Domanovszky Sándor: József nádor iratai. II—III. k. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Budapest, 1929—1935. Magyar Történelmi Társulat. 8°, 888, 959 l.

Hazai történelmünk egyik legkevésbbé felkutatott korszakára derítenek fényt azok a kötetek, amelyek D. rendezésében és összeállításában József nádor irataiból a „Fontes" sorozat keretén belül jelennek meg. Az a két kötet, amelyekről szólni óhajtunk, az iratokat 1805 től 1809 júniusáig közli, továbbá a nádornak 1809 június 1-től az év végéig terjedő naplóját tartalmazza. Az 1809. évre vonatkozó iratanyagnak többi — a hadiállapot beálltától keletkezett — része a következő IV. kötetre maradt, amely az 1812. évi országgyűlés bezártáig fog haladni. Ezzel párhuzamosan készül el ugyancsak D. tollából József nádor életrajzának az első kötete, amely a forrásanyag széles körültekintéssel megírt magyarázatául fog szolgálni, mint azt a már megjelent részlet[1] is mutatja. A kiadás külső körülményeire vonatkozólag meg kell jegyeznünk,[2] hogy D. nemcsak az anyag kiválasztásában járt el példaszerű gondossággal, hanem különböző bevezető és magyarázó jegyzeteivel könnyebbé teszi annak megértését, számos utalásával pedig a felmerülő részletkérdések vizsgálóit ösztönzi további kutatásokra.

A kötetek anyaga sok vonást nyujt a tárgyalt korszak mélyebb megértéséhez s közelebbről József nádor egyénisége megismeréséhez. A nádor mindig, mint a nemzet érdekeinek éber, felelőssége és kötelessége tudatában levő képviselője tűnik fel. Feladatát még a legkétségesebb helyzetekben is higgadt körültekintéssel látja el s cselekedeteiért mindig vállalja a felelősséget. Midőn az 1805. évi események után a király környezetében ellenségei megindítják aknamunkájukat és Ferencet oly rezolúció kiadására bírják, amely a pozsonyi permanens deputáció eljárását és az egész nemzet magatartását egyaránt megbélyegzi, a nádor tollat ragad annak kifejtésére, hogy nem helytálló egyik szemrehányás sem és magára vállalja a felelősséget: „Ha valami hiba történt, ezt csak az én rovásomra lehet írni." De nem marad meg a magyarsággal szemben csupán a jog álláspontján, hanem meggyőződéssel hangoztatja a király előtt, hogy Magyarország „méltán emelhet igényt arra a gondosságra, amelyben a német tartományok részesülnek".

József nádor a békés fejlődés híve s államférfiúi bölcseségével minden alkalommal mérlegelni tudja a háborúval járó veszélyeket és nehézségeket. Noha teljes erejével fáradozik azon, hogy az ország minden lehetőt megtegyen, ami katonai erejének növelésére és annak ellátására szükséges — bár igyekezete rendszerint éppen a kormánykörök gondatlanságán szenved

[1] József nádor teljhatalmú kormányzása 1805-ben. Budapesti Szemle. 1930. április—május.

[2] Az I. kötet ismertetésével kapcsolatban bővebben ír erről Miskolczy Gyula. Századok. 1926. 743. skk. l.

hajótörést —, világosan látja, hogy a fennálló viszonyok közt a háború a monarchiát romlásba dönti. Az 1805. évi háború folyamán a helyzet nehézségei feltárásával a királyt több ízben is békére akarja bírni. Aggódva állapítja meg: „Erre az országra, melyet tíz év óta kormányzok s amelynek javáért szívesen áldoznám életemet, a legszomorúbb jövő, éhinség, talán még pestis is vár." Ugyanígy felemeli az 1809. évi háború előtt is intő és kérő szavát a béke érdekében. Kéri a királyt, gondolja meg, hogy lépése 20 millió ember sorsáról fog végérvényesen dönteni, egy nem nyilvánvalóan kierőszakolt háború esetén a teljes felelősség őt terheli s a háborúskodás megindulása után többé nem lesz mód arra, hogy a kül- és belföld hangulatát megnyerje. A békét határozottabb szavakkal már nem is lehetne követelni: „Hogy kötelességemet teljesítsem, arra kell figyelmeztetnem őfelségét és ismételten meg kell kérésemet újítanom, ne engedje magát az egész államra nézve oly jóltevő békés rendszertől elvonatni, mert én az ettől való eltávozásban úgy őfelségére, mint az államra nézve előre is a legszomorúbb következményeket látom."

A nádor államférfiúi egyéniségének megismerésénél különös jelentőségük van azoknak az iratoknak, amelyek arról adnak számot, mint igyekezett a királyt rávenni arra, hogy az 1791. évi 67. t.-c. kiküldötte országos bizottságok munkálatai felvétele érdekében az 1807. évi országgyűlést hosszabbítsa meg. A rendek felfogása e kérdésben az, hogy semmiféle ügyükben nem képesek addig célszerű intézkedéseket tenni, míg e bizottsági munkálatok elintézést nem nyernek: „Akármi előadgya magát a melyeknek ezen munkákhoz valami köze vagyon, mind az országgyűlésen, mind ezen kívül is, a jurisdictioknak csak az mondódik: hogy nem lehet felelni arra, még a deputationalis munkák annak rendi szerint el nem végződnek." Jellemző, hogy e kérdésben a nádor teljesen azonosítja magát a rendek felfogásával s ennek az álláspontjának határozott kifejezését is adja. Bár a regnikoláris deputációk munkálatait önmagukban nem lehet a sérelmek és kívánatok közé sorolni, mégis nem alap nélkül számíthatják a rendek az ő különös sérelmeik közé azt, hogy e munkálatok tárgyalását az 1791. törvény ellenére egyik országgyűlésről a másikra halasztják. Azt is sérelmesnek lehet tekinteni, hogy az 1791 óta tartott országgyűlések nem akarván a munkálatok egységét megbontani, abban a biztos reményben, hogy ezek csakhamar tárgyalás alá kerülnek, az ország mindazon sérelmének és kívánságának tárgyalását, melyek további kérdésekkel voltak kapcsolatban és rendszeres rendelkezéseket kívántak, a többi munkálat tárgyalásának idejére halasztották s így azok orvoslásától és teljesítésétől mindeddig elestek. Ezek azok az okok — mondja a nádor —, amelyek miatt a rendek nem ugyan magukat a munkálatokat, melyeknek nagyrésze semmiféle sérelmet nem tartalmaz, hanem a küldöttségek munkálatainak fel nem vételét — lehet mondani: nem alap nélkül — az ország legjelentősebb sérelmének tekintették. Hangsúlyozza a nádor,

hogy az egész országnak javára szolgálna az alkotmány és közigazgatás megerősítése és javítása; igyekszik bebizonyítani, hogy az e célt szolgáló munkálatok minél gyorsabb letárgyalása nem ütközik nagyobb akadályokba; kiemeli azt is, hogy a munkálatokat a kiküldött bizottságok gondosan kidolgozták s így tartalmuk a rendek előtt máris ismeretes lévén, országgyűlési tárgyalásuk hosszabb időt nem kíván. De ha mégis hosszabb idő lenne erre szükséges, sem az országgyűlés elhúzódásával az adózókra nehezedő teher, sem az igazságszolgáltatás menetében bekövetkező késleltetés nem ad indokot, hogy az uralkodó továbbhalassza a tárgyalást. Az adózás célszerű rendezése és az urbáriumok javítása ugyanis az adózókat bőségesen kárpótolná. Ha az uralkodó a bizottsági munkálatok egész rendszerének tárgyalása elől mereven elzárkóznék, legalább azok egy részének felvételét szeretné a nádor elérni. Hangoztatja, hogy a rendek a viták alatt, a dolog természeténél fogva kevés alkalmuk lévén az ellenzékieskedésre, egyenesen mérsékelt magatartást tanusítanának és követeléseikhez nem ragaszkodnának oly mereven, amint az sérelmeik és kívánságaik vitatásánál történt, sőt kérelmük teljesítése helyreállíthatná a kölcsönös bizalmat a király és az ország között.

De nemcsak a jellemzésül kiragadott bizottsági munkálatok ügyében tanusított a nádor a nemzet kívánságai iránt őszinte megértést — még a főrendi táblán is a kisebbséghez csatlakozva támogatta ekkor a rendek törekvéseit —, hanem más kérdésben is sokat fáradozott az ellentétek áthidalásán. Az iratok között gyakran találkozunk felterjesztéseivel, melyekben az uralkodót figyelmezteti az alkotmányra és a törvényekre. A királyt mindig úgy akarta befolyásolni, hogy határozatai ne sértsék a nemzet érzékenységét. Nem vonta meg jóakaratát az ellenzék arra érdemes tagjaitól sem. Ez a körülmény, valamint a magyarság érdekeinek és a rendek álláspontjának az uralkodó és kormány előtt kifejtett védelmezése az udvar bizalmatlanságát, sőt rosszalását vonta maga után s tápot adott ellenségeinek, hogy Ferenc előtt állandóan, hevesen és alattomosan támadják. Ez a támadás — mint láttuk — az 1805. évi háborús események után nyert különös indítást, a nádor passzív, de bölcs kormányzását igyekezvén félremagyarázni s nagy erővel újult meg az 1807-i országgyűlés folyamán. Ellenségei akkor azt állították, hogy a rendeknek nagyobb, még pedig jóérzelmű, de bátortalan része magát a főherceget okolja az országgyűlési tárgyalások kedvezőtlen menete miatt. Egyébként a nádor igen gyakran volt kénytelen lépéseket tenni a magyar hivatalok, így a helytartótanács jogkörének megvédelmezésére, valamint saját nádori tekintélyét is védelmeznie kellett: Ez utóbbira vonatkozólag különösen feltűnő példa a Vay-ügy. Amidőn báró Vay Miklós generálist a király az országgyűlésen tett kijelentése miatt katonai rangjától megfosztotta, a nádor egyrészt erélyesen kelt Vay védelmére, bizonyítván, hogy ez nem tett oly kijelentéseket, melyek súlyos

büntetést vonhatnának maguk után, másrészt pedig tiltakozott, a büntetés módját kifogásolva, a törvények és a nádori jogok megsértése ellen. Rámutatott arra, hogy reá, mint a rendek fejére tartozik az országgyűlési tárgyalások rendjére felügyelni; ismertette az eszközöket, amelyek rendelkezésére állanak, hogy a tárgyalásoknál a nyugalmat, rendet, illendőséget és mérsékletet fenntarthassa; majd megállapította, hogy Vay degradálása a nádori jogokat sértette meg azáltal, hogy az uralkodó a nádor kihallgatása nélkül és anélkül, hogy vele csak akaratát is közölte volna, a törvények előírásától egészen ellenkező úton, pusztán magánjelentésre intézkedett.

A nádor gazdaságpolitikai tevékenysége abból az elvből táplálkozik, hogy Magyarország önálló ország s önállósága a pragmatica sanctióban is megerősítést nyervén, következik, hogy joga van ahhoz, hogy egyenlő elbánásban részesüljön, érdekei pedig ne rendeltessenek más ország érdekei alá. A másik elv, amely a nádor gazdaságpolitikája kialakulását döntően befolyásolta, a gazdasági szabadság építő hatásába vetett rendületlen hite. Felülemelkedvén tehát azon az irányzaton, mely a monarchia gazdasági életét csupán az örökös tartományok érdekének szempontjából volt képes vizsgálni, meggyőződéssel harcolt azon törekvések ellen, hogy a kormány Ausztriának Magyarország érdekeinek háttérbeszorításával juttasson előnyöket. Küzdött azon kiváltságok ellen, amelyek birtokában az osztrák rendek a magyar borok külföldre szállítását megnehezítették. A külföldre irányuló magyar kereskedelmet illetőleg figyelmet kívánna arra fordítani, hogy a vámok meghatározásában a magyar kereskedelem ne csupán az örökös tartományokkal egyenlő elbánásban részesüljön, hanem a számos akadályra való tekintettel még bizonyos kedvezményeket is élvezzen. Sürgeti Ausztria és Magyarország között a vámvonal eltörlését, ebben az intézkedésben az általános jólét emelésének hathatós eszközét várja: meggyőződése szerint ennek hatására a nemzeti vagyon és gazdagság megsokszorosodásával együtt az állam bevételei is szaporodnának.

A kiviteli tilalmak eltörlésétől azt reméli, hogy a verseny növekedésének és ezzel kapcsolatban az eladás biztonságának hatására nemcsak a termények ára emelkedne oly mértékben, hogy a termelő méltányos jutalmat nyerne, hanem az esetleg bekövetkező általános szükség rendkívüli eseteiben is az árak nagyobb ingadozását megakadályozván, a termelőt nagyobb szorgalomra ösztönözné s így a rossz években nagyobb készlettel rendelkezhetne. Megváltozna tehát a jelenlegi helyzet, amikor a kiviteli tilalmak életbeléptetése és eltörlése váltakozván, az árak rövid idő alatt igen magasra emelkednek és éppenoly gyorsan le is esnek. A nádor szinte a lelkesedés hangján emlékezik meg arról, hogy a közgazdasági intézkedések hatására Magyarország művelődése és gazdasági élete mily virágzásnak indulna, az országban hány hasznos intézmény keletkezne. A fundus publicus felállítása, a belső közlekedést elősegítő új utak és csatornák építése, kereskedő társulatok alakulása és más hasonló intézmények volnának a következményei a magyar kereskedelem szabadságának és igen hosszú ideig áldva emlékezne az ország az uralkodó atyai kegyére, mely az örökös tartományok érdekét nem sértve, Magyarország virágzását és nemzeti gazdaságának nagyobb fokra jutását előmozdítaná.

József nádor iratainak két hatalmas terjedelmű és gazdag tartalmú kötetéből természetesen csak részleteket emelhettünk ki és számos kérdés — például a hadi eseményekkel kapcsolatos magatartása — futólagos tárgyalását is mellőznünk kellett, mivel azok bemutatására nincs terünk. A figyelem, amelyben D. kiadványának kötetei eddig is részesültek, meggyőzően tanusítja, hogy a hazai történet művelői, a szakemberek tisztában vannak vállalkozása fontosságával. De ha valaki nem azért venné kezébe a köteteket, hogy József nádor korát minél előbb megértse, annak figyelmét is lekötnék az iratok, mert egyéni és eredeti, nemes vonásokban gazdagon bontakozik ki belőlük egy korszak kül- és belpolitikai küzdelmei között az államférfi mögött József nádor emberi alakja. **Varga Zoltán.** (Debrecen)

Bernát Gyula: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. Budapest, 1935. 8°, 295 l.

A magyar jobbágyság felszabadítása, mind lefolyásában, mind következményeiben, egyike a magyar agrár- és társadalomtörténet legfontosabb, de — sajnos — egyúttal legelhanyagoltabb kérdéseinek. Ismerjük ugyan nagyjából az események külső lefolyását, a bécsi abszolut kormány rendelkezéseit; általánosságban tájékozva vagyunk a nagy megrázkódtatás következményei felől is. Arról azonban hallgat a krónika, hogy miként folyt le mindez a valóságban, hogyan sikerült az elvi szabályozást megvalósítani, átültetni az életbe; ma még csak tapogatózunk abban az irányban, hogy mikép fogadta földesúr és jobbágya a viszonyok gyökeres változását; s hogy mikép kezdett új életet a munkaerő és gazdasági felszerelés nélkül maradt főúr, vagy köznemes, akinek majorsági gazdálkodására az új rend, különösen ritkább lakosságú vidéken, döntő csapást mért, hogyan tette meg a paraszt az első, botladozó lépéseket a gazdasági önállóság terén: minderről úgyszólván nem tudunk semmit. Nagy és nehéz feladatot vállalna magára, aki ezekre a kérdésekre kívánna megfelelni, hiszen itt nemcsak a szükséges előmunkálatok hiányzanak, de részben még a forrásanyag is megsemmisült.

B. a könnyebb végét fogta meg a dolognak s a többé-kevésbbé kitaposott úton próbál előrébb jutni, pedig a „Reichsgesetzblatt", az úrbéri törvényszékek és esetleg a megyei levéltárak anyagának felhasználásával bizonyára közelebb férkőzhetett volna a „földtehermentesítés" gyakorlati végrehajtásának problémájához. De míg a históriskust a való élet érdekli, annak jellemző apró részleteivel együtt, addig B. figyelme most is, akár korábbi, „A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáralmatai" című művében, inkább az „elvi" meggondolások és döntések felé fordul, „későbbi munkafeladatául tartva fenn az egyes részletkérdések felderítését" (!) (276. l.). Nem lep meg hát bennünket, ha új könyvének gerincét a jobbágyfelszabadítást szabályozó pátensek s a Reichsrat hozzájuk fűződő tárgyalásai alkotják. Kétségtelen, hogy a birodalmi tanács tagjainak véleményében értékes, eddig kiaknázatlan

anyaggal ismerkedünk meg, csak az a kérdés, szerencsés gondolat volt-e ezt kivonatosan közölni, hiszen hasonló esetben az ember sohasem lehet biztos afelől, vajjon a kivonat minden fontos szempont figyelembevételével készült-e. Ha pedig már ezt a formát választotta a lényeges részek szószerint való közlése helyett, akkor nem ártott volna arra ügyelni, hogy e tárgyalásokat közel másfélszáz lapon át, száraz, nehézkes jogi műnyelven előadni nem válik a munka olvashatóságának javára. Így a birodalmi tanácsosok véleményének anyaga nyers tömeg maradt, melyet csak vékony szálak fűznek a munka többi részéhez.

Nyilván maga a szerző is érezte a felépítésnek ezt a fogyatékosságát s ezért igyekezett az úrbéres birtokok jogi helyzetéről s a kárpótlás módjáról szóló 1853 március 2-i, meg a kártérítés lebonyolításáról intézkedő 1854 január 16-i pátens anyagát az előzmények és következmények keretébe foglalni. Ez azonban szükségkép ismétlésekre vezetett, úgyhogy pl. az ősiség és fiskalítás eltörléséről, a földadó-provizóriumról, a kárpótlási előlegekről többször is olvashatjuk ugyanazt, bár semmiféle logika sincs, ami ezt megkívánná. Nagyobb baj azonban az, ha ugyanazt a tényt két különböző beállításban látjuk, még hozzá a könyvnek egy olyan alaptételét, mint amilyen az, hogy az abszolutizmus jobbágyfelszabadítása az 1836., 1840. és 1848-i törvényeket vette alapul s ezekre támaszkodott. Hogy a bécsi kormány ilyen módon lemondott saját művének eredetiségéről és a jogfolytonosság mellé állt, azt B. azzal magyarázza, hogy egyfelől nem akart a népszerűvé vált alapokról letérni, másfelől pedig kénytelen volt elismeréssel adózni a rendi törvényhozásnak (74. és 242. l.). Más helyt pedig azt mondja, hogy ez a látszólag meglepő állásfoglalás „helyes sakkhúzás" volt csupán, mellyel a csekély mértékű kártérítés ódiumát igyekezett a reformkorra hárítani (267. l.). Aki elolvassa, hogy Bach még a pátens címében is hivatkozni akart a reform-országgyűlések végzéseire, aki figyelmesen tanulmányozza a birodalmi tanácsosok votumait, az előtt nem lehet kétséges, hogy csak a második megokolás lehet helyes, hogy szó sem volt itt a magyar törvények megbecsüléséről, hanem a földesúr-ellenes állásfoglalás irányított mindent. Bizonyság erre az, hogy pl. az üres telkek, a maradványföldek és a taksás jobbágyok birtokai körül kialakult vitákban — hogy csak a legfontosabbakat és legjellemzőbbeket említsük — az osztrák tanácsosok szinte kivétel nélkül a radikális megoldás mellett foglaltak állást s velük szemben a földesurak iránt méltányosabb Zichy, Szögyény és Torkos kisebbségben maradt.

Ha így az abszolutizmus rendelkezéseiben is a radikális irány érvényesült s végül a magyar jobbágy minden közvetlen fizetség nélkül lett ura telkének és önmagának, nyilvánvaló, hogy a magyarországi jobbágyfelszabadítást csak nagyon óvatosan szabad az ausztriaival, vagy éppen a poroszországival összehasonlítani. Hiszen egyáltalában nem áll az, amit B. mond (10. l.), hogy Poroszország szerencsés kivétel, „ahol a fontolva haladás

egészséges elvei érvényesültek", sőt az úrbériség megszűntetése, úgy, ahogy az a porosz magánbirtokokon lefolyt, európai viszonylatban is igen súlyos következményekkel: a földesurak megerősödésével és a parasztság elproletárizálódásával járt. Ez a példa is mutatja, hogy a magyarországi „földtehermentesítés" hatását a porosz analógia, „a nyugati országok gazdaságtörténetírása" (252. l.) — értsd: Sombart fejtegetései — alapján leméri nagyon bajos, mert ezek a fejlődés általános irányát többé-kevésbbé felfedhetik ugyan, de a részleteknél — amilyen pl. a napszámosmunka visszaszorulása (255. l.), — teljesen cserben hagynak. Ezen nincs mit csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy nálunk a fejlődés majdnem ellenkezője volt a porosznak: az abszolut kormány teljesen tönkretette a köznemességet azáltal, hogy a kárpótlásból csak jelentéktelen előleget folyósított, azt is későn, összegét pedig alacsonyan és átlátszó tendenciával (mely a királyhű arisztokrácia támogatására irányult), csökkent értékű kötvényekben fizette ki s ha nagy előnyöket juttatott is a jobbágyságnak, ez kellő iskolázottság híján nem tudott velük élni.

B. előtt is feltűnnek halványan a fejlődés ilyen körvonalai, amikor a jobbágyfelszabadítás következményeit vizsgálva, a külföldi analógiát a jobbágytelek értékének kiszámítása, az adóterhek és a hitelhiány kimutatása révén igyekszik biztosabb alapokra fektetni. Mindezt kellőképen kidomboríthatta s általában kerekebb, teljesebb képet adhatott volna, ha legalább Szekfű „Három nemzedék"-ét ismeri. Ha nagyobb olvasottsággal rendelkezik, akkor — egyebet nem említve — nem esik meg vele az sem, hogy a jobbágytelek holdját 1600 négyszögölesnek veszi s ezen a téves alapon végez széleskörű számításokat (260—61. l.). A tudományos igénnyel fellépő munkákhoz szokott olvasónak fel fog még tűnni a lapalji jegyzetek hiánya s ami ezzel együtt jár: hogy a szerző mindössze öt esetben tartja szükségesnek lapszámokat is idézni. Annyit azonban készséggel elismer, hogy B.-ból nem hiányzott az igyekezet megbirkózni a nehéz tárgygyal, hogy a birodalmi tanács tárgyalásainak közlésével hasznos szolgálatot tett s hogy végül a nagy agrárreform hatásainak mérlegelésében elérte a bevezetésben megjelölt célt: „sikerült az általa tárgyalt problémáknak legalább egyes részleteit az eddiginél jobb megvilágításba helyezni". **Wellmann Imre.**

Nadler, Josef: Das stammhafte Gefüge des deutschen Volkes. München, 1934. Verlag Josef Kösel & Friedrich Pustet. 8°. 206 l. (1 térképpel.)

Ez a könyv célkitűzésében és megvalósításában csodálatosan egységes tudóspálya eredményeit összegezi. N. első írásaitól kezdve következetesen a német törzseknek és tájaknak a földrajzi, települési viszonyokból, történelmi hagyományokból adódó sajátos, egyéni vonásait kutatta főként a szellemi életben, e törzsi és táji egységek együttes szemléletéből a német irodalomtörténet hatalmas, újszerű szintézisét építette fel (Litera-

turgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften. 4 kötet, 3. kiadás. Regensburg, 1929—32.), legújabb munkájában pedig azt vizsgálja, hogy mit jelent a törzsi egységek történelmi sorsa és teljesítménye az egész németség szempontjából, milyen része és szerepe van a törzseknek az egész német néptest kialakulásában és életműködésében. A hatalmas anyag, melyet a könyv felölel, még N. csodálatos szintétikus tehetségét is erős próbára teszi : intuiciója legtöbbször biztosan rátalál ugyan a tények és adatok sokrétű tömegéből adódó fejlődési vonalra, de természetes, hogy a részletekkel ismerős kritikus olvasó nem mindig követi fenntartás nélkül összefogó és általánosító képzeletének lendületét. Fokozza az olvasó kételyeit az a körülmény, hogy N. a könyv végén rövid jegyzetben sommásan nagy irodalomtörténetének bizonyító anyagára hivatkozik, a szövegben azonban — noha következtetései legalább olyan mértékben épülnek a település-, gazdaság-, társadalom- és helytörténet anyagára, mint az irodalomtörténetére — egyetlen egyszer sem utal forrásaira.

A könyvben felvetett kérdés önmagában is kissé időszerűtlen ma, amikor szinte az összes német szellemtudományok egyértelműen a népi egység gondolatának történelmi folytonosságát igyekeznek kimutatni. A törzsek külön hagyományainak, sajátos belső életének kidomborítása — bármennyire az egész néptest alkotórészeiként szerepeljenek is — kétségkívül szembehelyezkedést jelent a napjainkban uralkodó tudományos áramlattal. N. érzi, hogy szemlélete ebből a szempontból is igazolásra szorul. Ezért könyvének bevezetésében és összefoglaló fejezetében színpompás stílusának minden meggyőző erejét kifejti, hogy a törzsek életműködését, mint egyúttal a népegység kialakulásának erőforrásait, mint a hatalmas néptest középponti szerveit állítsa olvasói elé. A nép történelme folyamán — úgymond N. — sohasem egész testével lép cselekvésbe, hanem tájhozkötött s a környezet által edzett tagjainak célszerű sokaságával. A német egység nem más, mint az egyes törzsek életfolyamatának szükségszerinti, észszerű egybekapcsolódása, együttes akarat a közösség alapvető kérdéseivel szemben, nem pedig a hatalmas szervezet tagjainak szürke egyformasága. A törzsek egysége N. szerint egyenlő lelki készségben nyilvánul az eszményi német birodalom megvalósítására ; ennek annál teljesebben kell szellemi és lelki jelenséggé válnia, mennél elérhetetlenebb álomkép marad állampolitikai téren. S amint egyedül a törzsekből, a német népiség sejtjeiből kiinduló szemlélet értteti meg igazán a német történelem sajátos feszültségeit, végletes erőbeli eltolódásait, akként egyedül ez a szemlélet mutatja a németségnek szinte példátlanul álló, minden más népénél hatalmasabb erőtartalékait : míg a legtöbb európai nép idegen vérre szorul, hogy megtartsa fiatalos lendületét és akcióképességét a számtalan összeütközésben s a nagy versenyfutásban, amely az együttélésből adódik, addig a német nép saját belső erejéből újhodik meg s a törzsek önálló életműködésének jóvoltából folyton pihent

energiákkal indulhat a küzdelembe céljai megvalósításáért. A német történelem folyamán az egyes törzsek, mint a néptestnek kimerült vagy pihent szervei szüntelenül felváltják egymást. Végül pedig a törzsekből kiinduló szemlélet szinte végtelen látókört tár a kutató elé: a Duna-medence, a Keleti-tenger partvidéke, sőt Ázsia, Afrika és Amerika egyes tájai a törzsek és törzsek töredékeinek „honfoglaló" kísérletei révén — N. szerint — éppen úgy szemléleti anyaga a német történelemnek, mint a mai német államhatárok által körülzárt terület.

Bármennyire csodálattal adózik az olvasó a szerző szuggesztív stílusművészetének, mellyel szemléletét indokolja, a legfontosabb kérdésre hasztalanul keresünk választ: mi határozza meg tehát a „törzs" fogalmát, mely N. gondolatmenetének középpontjában áll? A könyv felosztásából (Hochdeutsches Muttervolk — Niederdeutsches Muttervolk — Der deutsche Herzraum — Neustämme und Siedelgemeinden) némi fény vetődik a problémára: megtudjuk, hogy az „ősi", „eredeti" törzsek mellett az újabban kialakult „másodlagos" törzsek rétege áll, melynek — ha nem is a politikai élet, de a szellemi élet terén — az elsőkkel egyenlő mértékben volt része az egész németség sorsának irányításában. De már itt, a könyv anyagának felosztásában — s még inkább gondolatmenetének részleteiben —, hol a származás, vérség, közös település, hol pedig a táj, a földrajzi elhelyezkedés sajátos jellege szerepel a törzs lényeges jegyeként. Hol azt olvassuk, hogy például a frankok, alemannok és bajorok a bennük rejlő ősi hajlamoktól indíttatva helyezkedtek el lakóhelyükön és munkájukkal maguk szabták meg jórészt a táj jellegét, hol pedig azt, hogy a táj teremtett települési lehetőségeket, a táj alakította ki a letelepedett németség „törzsi" sajátosságait és egységét. Még kirívóbb a „törzs" fogalmának ez a kétféle meghatározása, ha azt vizsgáljuk, miként alkalmazza azt N. a kisebb és újabb eredetű német nyelvszigetekre (Siedelgemeinden). Az úgynevezett „dunai svábság" (Donauschwabentum) jellemzésénél például maga is kénytelen elismerni, hogy származás és település szempontjából szinte minden község külön egységet képvisel, a „táj" pedig — melybe itt a Bakony vidéke éppen úgy beletartozik, mint a bánáti és bácskai síkság — szintén nem formálhatott a sokfelől bevándorolt németségből egységet. Igaz, hogy N. az úgynevezett „dunai svábságot" nem teljes értékű, hanem csupán „kialakulóban lévő" törzsnek tekinti, de nem az egységes származás vagy táj hiánya miatt, hanem azért, mert ez a néptöredék eddig nem ébredt igazán „törzsi" és „népi" összetartozásának tudatára. Ime, itt tehát új törzsmeghatározó tényező lép fel a származás, vérség és táj mellé: a törzsi vagy népi öntudat s e három tényező kissé ötletszerű alkalmazásán alapul a könyv egész gondolatmenete.

A szemlélet kiindulópontját alkotó fogalomnak ez a tisztázatlansága helyenként a könyvnek a fejlődés részleteire vonatkozó megállapításait is elhomályosítja. Pedig tagadhatatlan,

hogy N. hatalmas tárgyi készültségével és művészi megérző erejével a legtöbbször új, találó képet ad a német törzsek fizikai és szellemi sajátosságairól. A frankok formatehetségének és az antik kultúrával legszorosabban összeforrt szellemi életének, az alemannok vallásos és filozófiai hajlamának, a bajorok röghözkötött valóságérzékének, muzsikális alkotóerejének és ősi színjátszó ösztönének, a poroszok katonai és politikai szervezőképességének mesteri jellemzése például a könyv legszebb részei közé tartozik s szinte új világot tár az olvasó elé. Egyenetlenségek — főképen a törzs vagy nép és a táj vagy szülőföld fogalmának összekeveredéséből — persze minduntalan adódnak. Sőt helyenként N. saját szemléletével is ellenmondásba kerül: a budapesti születésű E. G. Kolbenheyer például a négykötetes irodalomtörténetben a Kárpátok németségének legnagyobb költőjeként szerepel, most pedig — nyilván a trianoni békeparancs jóvoltából — a Szudéta-németség legigazibb költőjévé válik, aki történelmi regényeivel, drámáival és lírájával ennek a német népcsoportnak erkölcsi megújhodását készíti elő. Íme, a Szudéta-németség törzsfogalmát és a Kárpátok németségének tájfogalmát éppen nem az egész német néptest belső fejlődéséből adódó változások határozzák meg és módosítják!

A magyar olvasót elsősorban a könyvnek a magyar földhöz fűződő fejtegetései fogják érdekelni (Hochdeutsches Tochtervolk 169—187. l.). Már fentebb említettük, hogy itt is akadnak logikai zökkenők, melyek a munka egész szemléletének gerincét alkotó fogalom tisztázatlanságából adódnak. Most csak néhány megjegyzést a magyarság és németség együttélésére vonatkozó fejtegetéseihez. Mindenekelőtt örvendetesen meglepő, hogy N.-t nem fűti az a tudományos imperializmus, amely a legújabb német történetírás jórészében meglehetős kíméletlenséggel nyilatkozik meg. Bizonyos, hogy a tények egyoldalú értékelésén és téves általánosításon alapuló megállapításoktól ő sem mentesíti magát teljesen. A három nagyobb német település, a nyugatmagyarországi, szepesi és erdélyi szász között szerinte „az egész országon keresztül német polgársággal telnek meg a városok" (170. l.), a középkori magyar szellemi élet sajátos, egyéni vonásait egyedül a dalköltészetben (?!) látja, a szepesszombati XV. századi krónikát merészen megteszi a „magyarországi történetírás" kiindulópontjának, nem véve tudomást Árpád- és Ánjou-kori történetíróinkról (171. l.) s általában erősen túlbecsüli a német műveltség szerepét hazánkban, midőn azt állítja, hogy a feltámadó nacionalizmussal a magyar nyelv és irodalom a német szellem örökébe lépett s hogy a német polgárság volt az, mely a Szent Korona uralma alatt egyesült népeket az önálló nemzeti élet útjára vezette (178—79. l.). A település- és várostörténet magyar kutatója bizonyára még egész csokor kisiklást és túlzást talál majd a könyvben, mely szempontjaival és erős szintétikus lendületével mégis sok tanulságot nyujt, hiányaival és tévedéseivel pedig arra int, hogy kutatásaink ered-

ményeit minden rendelkezésünkre álló eszközzel tegyük hozzáférhetővé a külföldi tudomány számára. Mert N. elvitathatatlanul jóhiszemű tudós, aki — ha módja van rá — történetírásunk újabb megállapításait jórészt elismerésreméltó elfogulatlansággal illeszti szemléletébe ; kevés könyv akad a legújabb német tudományos irodalomban, melyben a magyarság önálló állami és szellemi életének megteremtésére irányuló törekvésekkel szemben annyi megértést találunk, mint az övében. A XVIII. század utolsó negyedében fellendülő magyar szellemi élet rajzában főkép Farkas Gyula könyveire, a hazai német irodalmi törekvések ismertetésében e sorok írójának dolgozataira és az erdélyi szász kutatás eredményeire támaszkodik. Erős német érzéséből eredő szubjektivizmusa természetesen többször előretör, olykor bántóan is. Nem értjük egészen például azt a kissé elégikus hangú mondatot, hogy a magyar földön letelepedett németség a nyugati műveltség megmentése érdekében áldozta fel népiségét (180. l.) s egyenesen megdöbbentő az az állítás, hogy a nyugatmagyarországi területnek Ausztriához való csatolása „gyakran megnyilvánult történelmi akarat" teljesülése volt. Aki csak felületesen ismeri a békediktátumok keletkezésének kulisszatitkait, az nagyon jól tudja, hogy a „hiencek egyesülése bajor törzstestvéreikkel" lelkiismeretlen és gonosz diplomáciai játszma, nem pedig „történelmi akarat" műve volt. A könyv ilyen mondatainak zavaró hatását a magyar olvasóra alig feledtetik azok a részletek, amelyekben N. meggyőzően kimutatja, hogy a mai utódállamok népei nemzeti művelődésük legfontosabb eszközeit magyar földön, jórészt a magyar szellemi élet lendületétől kapták.

Ismételjük : a könyv gazdag, munkás tudóspálya eredménye. Újszerű, mindvégig lenyügözően mozgalmas képet ád a németség kialakulásáról, népi erőforrásairól, a magyar kutató elé pedig — metodikai tanulságain kívül — a magyar-német életközösségnek olyan rajzát tárja, mely fény- és árnyoldalaival egyformán további munkára ösztönöz. **Pukánszky Béla.**

Kuhn, Walter: Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. (Ostdeutsche Forschungen, II. k.) Plauen i. Vogtl. 1934. Günther Wolff Verlag. 8⁰, 403 l.

Aki figyelemmel kíséri a németek népiségirodalmát és látja annak tartalomban való elmélyülését és terjedelemben való bővülését és ezt a céltudatos munkát összehasonlítja a mi ilyen irányú irodalmunkkal, annak fájó szívvel kell tapasztalnia, hogy amíg ott a birodalmonkivüli németség (Auslanddeutschtum), a határmenti németség (Grenzdeutschtum) és a nyelvszigeti németség (Sprachinseldeutschtum) megismerésére külön tudományos intézetek keletkeztek (v. ö. Hóman B. : A magyar történetírás új útjai. 1932. 244. l.), addig nálunk a határmenti és a nyelvszigeti magyarság életviszonyainak, életformáinak, kultúrájának, népiségi jellegének a megismerése, kutatása terén alig

történik valami, s ami történik is, azt a munkát sok esetben elavult felfogás és módszer jellemzi. Pedig elszakított területeink magyarságának népiségkutatása a magyarság egyetemes érdeke és sok tekintetben fontosabb és sürgősebb feladat, mint a csonka haza népiségkutatása, mert a megszállterületi magyarság az elszakítás óta idegen népiségi hatások alá került, amelyek jogi viszonyait, nyelvét, kultúráját, szokásait, szóval egész lelki szerkezetét érintik, befolyásolják. A magyarság egyéni faji sajátosságának, testi és lelki életformáinak, sajátos anyagi és szellemi kultúrájának ismerete nélkül nem fejlődhetik ki a magyar népben az a belső ellenálló erő, amely egy nép fennmaradását a legnagyobb elnyomatás közepette is biztosítja.

Az alábbiakban egy olyan munkára hívom fel a népiségkutatók figyelmét, amely a német nyelvszigetkutatás kérdéseivel foglalkozik ugyan, de azért egyetmást tanulhatunk belőle módszertani szempontból. A munka főleg nyelvszigetkutatás-módszertan, de felöleli a nyelvszigetkutatás történetét, feladatait és eljárásait is. Miután a német népiségkutatás és nyelvszigetkutatás olyan gazdag irodalmat teremtett, hogy elérkezett az ideje annak, hogy egy leendő nyelvszigettudomány, a nyelvszigetrajz (Sprachinselkunde) alapfogalmai tisztáztassanak, a szerző hozzáfogott a módszertani alapelvek kialakításához. Ez új tudományágnak a feladata a külföldön élő néptestvérek életviszonyainak, népiségformáinak kutatása és az eredmények beillesztése a belföldi népiségtudományba, végső eredményben pedig egy általános népiségtudomány kialakítása.

A munka bevezető részeiben az alapfogalmak tisztázására és az új tudományág területének a megjelölésére törekszik. Az eddigi kutatásoknál pl. olyan fogalmak, mint nép és nemzet, határmenti, nyelvszigeti és szórványnémetség (Streudeutschtum), vagy nyelvszigeti és külföldi németség fogalmai nem voltak tisztázva és sokszor nyelvszigetről beszéltek ott, ahol külföldi németségről volt szó és megfordítva. Ugyanilyen zavarosak voltak pl. a néptalaj és kultúrtalaj (Volksboden, Kulturboden), fogalmai is, és ezek helytelen értelmezése és alkalmazása szolgáltatott alkalmat nálunk is, másutt is sok félreértésre és támadásra. A néptalaj fogalmát a német népre vonatkozólag pl. Penck (Deutscher Volks- und Kulturboden. 1925, 62. l.) így határozza meg: „Wo deutsches Volk siedelt, ist deutscher Volksboden, da hört man deutsche Sprache und sieht deutsche Arbeit". A magyar népre ezt így lehetne formulázni: Ahol magyar nép települt, ott magyar néptalaj van, amely lehet magyar földön, amerikai földön stb. Kultúrtalaj pedig ott van, ahol egy nép jellegzetes kultúrája (pl. háztípus, viselet, útépítés, földmívelés, erdőgazdaság, monda stb.) van elterjedve. A néptalaj és kultúrtalaj területe fedheti ugyan egymást, de túl is léphetik egymás határait. A néptalaj és kultúrtalaj fogalmával szemben áll a nemzettalaj (Nationsboden) és az államtalaj (Staatsboden) fogalma. Az előbbi kettő tudományos, az utóbbi pedig inkább politikai jellegű és tar-

talmú fogalom. A félreértések és támadások oka rendszerint az, hogy ezeket a fogalmakat összezavarják.

A nyelvszigetrajz nem önálló tudomány, hanem sok tudományágnak az összessége. A nyelvszigetrajz területe kiterjed a következő tudományokra : a földrajzra és annak résztudományaira mint a morfológiára, klimatológiára, növény- és állatföldrajzra, emberföldrajzra, talajtanra, kultúrföldrajzra, továbbá a fajok tanára (Rassenkunde), a néprajzra, nyelvtudományra, nyelvjárástudományra, a dűlőnév- és családnévkutatásra, a településkutatásra, a társadalomtudományra, statisztikára, a népességtanra (Bevölkerungskunde), a történelemre, az eredetkutatásra (Herkunftsforschung), a jogra, gazdaságtörténetre, az iskola- és egyháztörténetre, a művészet- és tudománytörténetre stb.

A magyar kutatót is közelről érdekelheti K. könyvének az a része, amely felsorolja azokat a kérdéseket, amelyekre a nyelvszigetkutatónak meg kell keresnie a feleletet. Részletesen kidolgozott módszert talál itt, amely a statisztikai adatok felkutatására, az adatok helyes kiaknázására és tanulságos következtetések levonására tanítja. Igen érdekes a nyelvszigetek formaváltozásairól szóló fejezet is. Az anyaországtól elszakadt ember magával viszi fajának jellegzetes vonásait, népének kultúráját, életközösségének életformáit. Mindezek az új környezetben erejükhöz képest kisugárzó hatással vannak a környező nép faji jellegére, kultúrájára és életformáira, de viszont éppúgy ki vannak téve az idegen nép hatásának is. A kölcsönös behatások folytán ezek a formák itt is, ott is változásoknak vannak alávetve. Ezeknek a formaváltozásoknak és formavándorlásoknak a kimutatása a nyelvszigetkutatás egyik legérdekesebb és legtanulságosabb feladata. Az anyaországtól elszakadt nép lelki világa rendszerint már a második nemzedéknél különbözik az anyaország népének lelki világától, s ez a különbség az idővel állandóan nő. Bizonyos alapvonások azonban állandóak. A kutató rendszerint csak a jelen állapotokat és formákat látja, ezek azonban mindig hosszabb vagy rövidebb fejlődésnek az eredményei. A kutató feladata megállapítani az egyes kultúrformák időbeli, térbeli és tárgyi összefüggéseit, elterjedését. Módszere tehát a szellemtudományok ismert módszere, az összehasonlító történeti, tipológikus és a földrajzi módszer. Ezt a németek és újabban a szlávok igen kifejlesztették és ügyesen alkalmazzák a magyar nép- és kultúrtalaj rovására (Hóman, i. m. 240. l.). A magyar nép- és kultúrtalajkutatónak éppen a megszállt területen lehet bőséges alkalma annak a megállapítására, milyen ellenálló erő, ill. befogadó hajlam nyilatkozik meg a különböző népfajoknál a különböző kultúrformákkal szemben. Ez a kutatás legnehezebb területe, de ez vezet legmélyebben egy nép belső életének a megismeréséhez.

A különböző nyelvszigetek kutatáseredményének összehasonlítása révén jutunk el a nyelvszigettípusok megállapításához. A nyelvszigetek különböző okok miatt, különböző időben és különböző helyen keletkeznek. Mindegyiknél különböző alap-

formák (vallás, nyelv, szokás, nemzet, állam, környezet stb.) hatnak egymásra, jutnak uralomra és adják meg egy-egy nyelvsziget jellegét. Az alapformák érvényesülése, uralomrajutása tekintetében bizonyos rendszeresség tapasztalható, hasonló feltételek közt ható erők hasonló formaképződéshez vezetnek s így keletkeznek a nyelvszigettípusok. Ilyen alapforma pl. a vallás, amely sokszor az ugyanazon fajhoz tartozó, ugyanazon a nyelvszigeten megtelepedett, de különböző vallásfelekezethez tartozó népközösségnek nemcsak a vallási formáit, egyházi szervezetét, szokásait határozza meg, hanem viseletét, életmódját, háztípusát, idegen kultúrhatások iránti fogékonyságát vagy konzervativizmusát, a környezethez való viszonyát stb. Általában három főtípust különböztethetünk meg: eredet-, környezet- és korszerinti típusokat. Így pl. a körmöci német nyelvsziget sziléziai eredetű katolikus nyelvsziget, keletkezésének oka gazdasági ok, valószínűleg földesúri alapítás a bányászat fejlesztése érdekében. Települési formája a jellegzetes Waldhufendorf néven ismeretes települési forma, földrajzilag védett helyzetben (geographische Schutzlage) van és a XIV. században keletkezett, tehát az öreg nyelvszigettípushoz tartozik. A nyelvszigettípusok összehasonlítása vezet az általános nyelvszigetrajzhoz mint a népiségtan résztudományához.

K. könyve — ismételjük — a német nyelvszigetkutatással foglalkozik ugyan, de a tárgyalt kérdések és módszerek ráillenek más népek népiségkutatására is. A részletekben persze lesznek eltérések; hiszen annyi nyelvszigete és annyi nyelvszigettípusa alig van más népnek, mint éppen a németnek. De azért nekünk is van éppen elég nyelvszigetünk, gondoljunk csak a határmenti tiszta és vegyes nyelvszigetekre, az erdélyi és a törökök kiűzetése után keletkezett nyelvszigetekre. Ha egyszer sor kerül ezek tervszerű népiségkutatására, akkor K. könyvének nagy hasznát vehetjük, annál is inkább, mert a könyvben sok magyarországi utalás is van. **Lux Gyula.**

Oddi di Perugia, P. Giacomo: La Franceschina. Testo volgare umbro del secolo XV, edito per la prima volta nella sua integrità dal **P. Nicola Cavanna O. F. M.** I—II. k. Firenze, 1931. Leo Olschki Editore. 4°. XCVI+527, 576 l., XXV táblával.

A terjedelmes és jelentős kiadványokban bővelkedő ferences-irodalomban is kiemelkedő jelenség a „Franceschina", eredeti nevén „Specchio de l'Ordine Minore" közzététele P. Cavanna példás gondozásában, hisz a „franciskánus epopea" e talán legértékesebb forrása eddig csak kevés szaktudós előtt volt ismeretes, a magyar irodalomban pedig teljesen észrevétlen maradt. Nagy hiányt pótol tehát a kiadás, mely nemcsak abszolút becsénél fogva tarthat számot érdeklődésünkre, hanem sok magyar vonatkozása miatt is. Ezért célszerűnek tartjuk a Franceschina behatóbb ismertetését, annál is inkább, mert csupán 350 példányban és 500 lírás bolti áron kerülvén könyvkereskedői forgalomba,

a jelen kiadvány is ama nélkülözhetetlen segédeszközök számát növeli, melyek a hazai kutatók számára úgyszólván hozzáférhetetlenek.

C. bevezetéséből megtudjuk, hogy az umbriai dialektusban írt Franceschina 13 könyve magában foglalja a középkori ferences hagyományok teljességét, s mint az obszerváns szellem jellegzetes terméke, az úgynevezett „Speculum"-féle iratok csoportjába tartozik, melynek legnépszerűbb példáit a Speculum Perfectionis és a Fioretti képviseli. Négy kódexben maradt az utókorra, melyek közül a legrégibb, a perugiai városi könyvtárban lévő, 1475 közül másoltatott ; a többiek : S. Maria degli Angeli konventjéé 1483 körül, a norciai városi könyvtárban lévő 1477 és 1484 között, s végre az úgynevezett montelucei-kódex, a perugiai S. Erminio kolostorának birtokában, 1570—71-ben. A szövegből az is kitetszik, hogy a mű 1474—75-ben fogalmaztatott, de az egyes kódexekben megnevezett skriptorok közül C. állapította meg a szerzőt, Giacomo Oddi személyében. Róla csak annyit, hogy előkelő perugiai családból származott, s Capestranói Szt. János megtérésének hatása alatt 1448-ban beöltözött Szt. Ferenc rendjébe, melynek 1488-ban bekövetkezett haláláig volt tagja, egyideig mint S. Maria degli Angeli konventjének házfőnöke. Ekkor szerkesztette nagy művét, főleg a Chronica 24 Generalium, Bartolomeo da Pisa (De conformitate vitae B. Francisci) és Angelo Clareno (Tribulationes etc.) alapján, de a Franceschina sokkal több, mint e művek fordítása, mert Oddi az átvett anyagot nemcsak átdolgozta, hanem jelentékeny többlettel ki is egészítette, úgy hogy műve az utolsó századra nézve valóban forrásértékű. S ha hozzávesszük az irodalmi becset, melyet az umbriai dialektus dallamos nyelve, a dolce stil nuovo végtelen bája, s a franciskánus szellem naiv poezise kölcsönöz neki, egy oly művet találunk magunk előtt, mely C. szerint magasan felülemelkednék a Fioretti jelentőségén, pedig az tudvalevőleg a középkori olasz irodalom aranykönyve. A Franceschina értékét azonfelül növelik illusztrációi, mintegy 246 kompozicióval, melyek a franciskánus ikonografiának és az umbriai miniatur festészetnek jellegzetes alkotásai. Igen természetes tehát, hogy már a rendtagok is korán felismerték benne az obszervans szellem igazi „tükrét", s azt a rend valóságos történelmévé igyekeztek kibővíteni, mint a montelucei-kódex is bizonyítja, mely az Oddi halála után, 1488-tól 1570-ig élt nevezetesebb rendtagok történetével bővíti a Franceschina törzsanyagát. Mindezeket a problémákat kimerítően megvitatja C. bevezetése, melyet nyomon követ a textus S. Maria degli Angeli kódexe szerint, a másik három variánsaival, míg a montelucei-kódex többletét külön függelék hozza ; nagy apparátus magyarázza az egyes részek forrásait, különféle előfordulásait az irodalomban, nemkülönben a történelmi vonatkozásokat ; külön szójegyzék demonstrálja nyelvtörténeti értékét, viszont műtörténeti becsét az alapszövegül használt kódex 152 miniatürjének reprodukciója szemlélteti.

Miként a korábbi speculumok, a Franceschina is a híresebb rendtagok életrajza, legendái kapcsán igyekszik elbeszélni a franciskánus epopeát, a magyarországi provincia néhány heroikus alakjának számbavételével, főleg a Chronica 24 Generalium (kiadva : Analecta Franciscana II. k.) és Pisai Bertalan hivatkozott műve (u. ott III—IV. k.) alapján. A magyar franciskánus

szellem illusztrálásaképp mindenekelőtt a királyi dinasztiáról szól (lib. IV, § 171.) Pisai Bertalan (A. F. IV. 309.) alapján ; a fölötte érdekes, de vázlatos előadásnak végső, eddig teljesen ismeretlen forrását a firenzei Bibl. Nazionale „Palatin. 147." jegyű kódexének részletes olasznyelvű szerkesztményében sikerült megtalálnom. Szent Erzsébetről külön életrajzot ígér, de ezt nem találjuk a Franceschinában ; felkutatása még megoldandó probléma. Az Árpád-házzal kapcsolatban szól a nápolyi Anjoukról, részletes elbeszélést szentelve V. István király unokájának, Szent Lajos püspöknek. Más helyen Nagy Lajos királyról emlékezik (lib. XI. §. 48.) Pisai Bertalantól (A. F. IV. 348.) kölcsönzött elbeszélésekkel, melyek a hazai forrásokból is ismeretesek. Már kevésbbé ismeretesek szakirodalmunkban azon olasz hagyományok, melyeket a Franceschina Szent Ferenc magyarországi epigonjairól beszél el. Ezek egyike a francia királyi házból való János atya, a magyarországi provincia második főnöke, kiről már a Speculum Vitae-ből ismertünk érdekes legendákat ; a Franceschina (l. V. §. 184.) a Chrinoca 24 Generalium (A. F. II. 529.) és Pisai Bertalan (u. ott IV. 324.) alapján elmondja róla a legendát, hogy Budán elhalálozván, teteme hajóra tétetett, mely minden emberi beavatkozás nélkül a szerémmegyei Nagyolaszi (Francavilla) községbe vitte, hol örök nyugalomra helyezték. Kétségkívül azonos vele a következő fejezetben (§. 185.) „Frate Hericho"-val (Imre?) említett János, kiknek „Caravilla"-ban levő sírjuk számos csoda színhelye ; nyilvánvaló, hogy az itt említett helynév a „Francavilla" elferdített formája. A Franceschina egyik legregényesebb alakja az 1334 április 22-én (s nem 1333-ban, mint Oddi írja) vértanu halált halt Váradi István testvér (Bibliotheca Hagiographica Latina, II. k. 1145. sz.), kinek itt közölt terjedelmes életrajza (l. VIII. §§. 134—158.) a Chronica 24 Generalium (A. F. II. 514—25.) és Pisai Bertalan (u. ott IV. 333—42.) előadásával párhuzamos. Az életrajzot két miniatűr (127., 128. ábrák) is díszíti, de C. nem tud arról az ábrázolásról, melyet Kaposi J. (Szent Ferenc Virágoskertje XXXIII. l.) a Monte Verna konventjében látott. Egy másik magyar István, ki 1282-ben a kunoktól szenvedett vértanuságot, szintén illusztrált (120. ábra) életrajzzal szerepel a Franceschinában (l. VIII. §. 110.), a Chronica 24 Generalium (A. F. II. 417—19.) előadásával párhuzamosan, de részletesebben a Golubovichtól (Biblioteca della Terra Santa, I. 324.) elsorolt forrásoknál. Rövidebb elbeszélés emlékezik „Frate Gallo"-ról (l. VI. §. 108.) az előbb hivatkozott Chronica (A. F. II. 530.) és Pisai Bertalan (u. ott. IV. 325.) alapján esztergomi kultuszáról szólva. András, Miklós és László magyar testvérek vértanuságáról szóló elbeszélések (l. VIII. §. 168; l. X. §. 159.) érdemleges adatokkal egészíti ki a Chronica 24 Generalium (A. F. II. 564.) és Pisai Bertalan (u. ott IV. 336.) előadásait, de téves az 1362-es dátum 1369 helyett; viszont C. nem tudja, hogy a miniatűr mártír-jelenetét szintén ábrázolja a Monte Verna konventjének egy másik, Kapositól említett képe.

Abban a nagy többletben, mellyel a Franceschina az eddig szóbahozott források anyagát gyarapítja, fordul elő az egész gyüjteménynek magyar szempontból kétségkívül legértékesebb darabja, még pedig bizonyos Lancelao (László?) életrajza (l. II. §§. 172—177.; III. §§. 24., 36.), melynek eredetét azonban C. nem tudta megfejteni. Ő nyilván nem ismerte ez életrajznak az egyébként tőle is idézett s a római Bibl. Nazionale „Sessoriano 412." jegyű kódexében levő szerkezetét („Del beato frate Lanzilao Unghe[illegible] di casa reale"), melyre Schönherr Gyula (Századok, XXVII. 131.) hívta fel a hazai szakkörök figyelmét, anélkül azonban, hogy ez életrajz különös problémáit megoldotta volna. Egyébként ez a Lancelao rokonságban volt a magyar királyi házzal, de sikerekben gazdag katonai pályájáról a franciskánus rendbe lépve, elhagyta hazáját, a „Magyarországgal egyesített Apuliába" jött, aztán a Milano melletti angelói kolostor házfőnöke lett, végül a toscanai Scarlinóban fejezte be változatos életét. Schönherr nem ismerve más forrást, Nagy Lajos korába helyezi életét „melynek — szerinte — meseszerű adatait nehéz feladat volna a valóságtól megkülönböztetni", holott Fra Mariano da Firenze Compendiuma (Archivum Historicum Franciscanum IV. k. 123. l.) és Wadding Annalese (l. XI. §§. 13—15.) azt igazolják, hogy 1445 körül élt, amit megerősítenek az életrajz történelmi vonatkozásai is, jelesül Lancelaonak Firenzei Szent Tamással, Paviai Ferenccel és Giovanni da Stranconióval való kapcsolatai. Kétségtelen, hogy Wadding Fra Mariano Compendiuma és a Franceschina alapján írta idevonatkozó emlékezéseit, viszont ez utóbbi, meggyőződésem szerint, a Sessoriano-kódexben foglalt szerkezettel van genetikus kapcsolatban. E kódex, mint C. is mondja (XXXIV. l.), teljes egészében Fra Mariano da Firenze munkája, de C. csak Jacopone da Todi és Paoluccio da Foligno nyomtatásban is megjelent életrajzait ismeri belőle, azt állítva róluk, hogy a Franceschina alapján készültek volna. Ezzel szemben L. Oliger (Arch. Franc. Hist. XX. 613.) szerint mind a Franceschina, mind a Sessoriano-kódex szóban levő része egy közös Jacopone életrajzra támaszkodik, mely az úgynevezett Spithöver-kódexben olvasható. Igaz, C. úgy eldisputálta e feltevés értékét, hogy Oliger maga is visszakozott, de más helyzetet teremtett a Sessoriano-kódexből előkerült Lancelao-életrajz. Tüzetes összehasonlítás ugyanis azt mutatja, hogy ez az igen bő szerkesztmény nem származhatott a vázlatosabb Franceschinából, viszont a XV. századi Oddi sem kölcsönözhetett a XVI. századi Fra Marianótól; nyilvánvaló, hogy mindketten egy régebbi közös forrást használtak, mint a Jacopone-életrajz esetében. Tételünk tehát analógiája Oliger hivatkozott feltevésének, amely így új támaszt nyer C. kissé erőszakos érvelésével szemben.

Nem itt a helye, hogy akár futólagosan is szemlét tartsunk a Franceschinának egyébként nagyérdekű, de nékünk mégis csak idegen szereplőiről szóló fejezetei felett, csupán Márkai Szent Jakab és Capestranói Szent János életrajzaira utalunk.

Kiváltkép figyelemreméltó ez utóbbié az 5. könyvben, mely C. szerint is (XXXIII. l.) a Franceschina legértékesebb fejezeteinek egyike, mivel a szerző személyes ismerőse volt a szentnek, kiről sok olyan dolgot mond el, melyeket más források nem ismernek. Ez az életrajz leginkább Niccolò da Fara munkájával (Acta SS. Oct. X. 439—482.) egyezik, de számunkra legbecsesebb része (§§. 230—233.), mely az 1456-i belgrádi győzelmet beszéli el, több vitás pontban Tagliacozzo elbeszélésével mutat szorosabb egyezést. Bár nem akarjuk túlozni forrásértékét, mégis indokoltnak véljük a feltevést, hogy e részben a szerző értesüléseit saját testvérétől, Francesco Oddi assisi püspöktől nyerte, aki tudvalevőleg a távollevő Carvajal legátus nevében a hadjárat ügyeit intézte; erre vall egyebek közt az a tény, hogy Hunyadi Jánost következetesen „Conte Bianco" néven említi, tehát csaknem egyidőben azon 1471-i velencei krónikával (Új Magyar Múzeum. 1855. I. 394.), mely elsőül használja ezt az elnevezést. Ugyanezt mutatja az említett forrásokénál pontosabb kronológiája, mellyel szemben Bölcskei Ö. (II. k. 321. l.), úgy látszik, téved, midőn Szent Magdolna vigiliájára helyez olyan eseményeket, melyek a Franceschina szerint nyilvánvalóan a vigilia előtt való napon történtek. Egyébként ez életrajz kevés újat mond a belgrádi győzelemről, azonban így is mellőzhetetlen forrás, mert talán perdöntő azon vitás pontokban, melyekben a többi forrás különbözik egymástól. Az életrajzot különben, melyben egy-egy miniatűr (57. és 58. ábra) a belgrádi győzelmet és Szent János halálát ábrázolja, kiegészíti a szent csodáinak sorozata (§§. 237—263.), párhuzamosan Niccolò da Fara (u. 114—144.) előadásával, mivel mindketten közös forrásból, az újlaki jegyzőkönyvből merítettek.

Említettük, hogy C. becses kiadványa a Franceschina törzsanyagán kívül egy függelékben közli a montelucei-kódex későbbi járulékait is, melyek között két teljesen elfeledett magyar franciskánusról találunk egy-egy fejezetet. Ezek, jelesül „Frate Stefano de Ongaria sacrestano" és „Beato Frate Giovanni Ongaro", a XVI. század első felében egy közelebbről meg nem határozott dunamenti város zárdájában éltek. Itt István testvér sekrestyés lévén, fogadott szegénysége ellenére titokban pénzt gyüjtött, miért is elhalálozván, pokolra kárhoztatott volna, de a Bold. Szűz közbenjárására megengedtetett neki, hogy egy időre visszatérve a földi életbe, levezekelje bűneit. Látnivaló, hogy itt a középkori irodalomnak egy igen kedvelt vándormotivumáról van szó, melyet újabban Anatole Francenak Niccolò Nerliről szóló elbeszélése tett világhírűvé. Tehát István testvér lelke visszatért működése színterére, ott láthatatlanul továbbszolgálta rendtársait s midőn egy ízben valami kapitány lutheránus zsoldosaival rajtaütött a zárdán, sikerült oly ábrázatot öltenie, hogy láttára a megrémült garázda katonák hanyat-homlok futásnak eredtek. Még sok ehhez hasonló dolgot követett el második életében, melyeknek tanuja volt rendtársa, az említett B. János

testvér, aki később kivándorolva Itáliába, az umbriai Monteluco zárdájában élte le hátralévő napjait s itt is mondta tollba István barát különös történetét. De B. János emlékének is szentel a kódex egy fejezetet, mely bájos jeleneteket beszél el misztikus életéről, látomásairól s 1560 körül bekövetkezett haláláról.

Végül nem mulaszthatjuk el utalni a kiadványnak a magyar filológia szempontjából való jelentőségére. A Franceschina ugyanis teljes gyüjteménye a Szent Ferencről fennmaradt összes hagyományoknak, s e részben szoros tartalmi kapcsolatban állnak vele a Jókai-, Virginia- és a Simor-kódexek ; mivel pedig C. kimerítő jegyzetekkel szolgál az egyes hagyományok és legendák irodalmi elterjedését illetőleg, kiadványa nélkülözhetetlen segédeszköz lesz Szent Ferenc magyar legendáinak az új Nyelvemléktárban tervezett kiadása elkészítéséhez. **Banfi Florio** (Róma).

Aḥmed Refīḳ : Hidžrī onbirindži 'aṣırda Istanbul ḥajātī 1000—1100. (Türk tārīḫ endžümeni küllijāti, 20.) (Isztanbul élete a hidžret XI. századában 1000—1110 [= 1592—1689]. A török történelmi társulat kiadványai, 20. szám.) Isztanbul, 1931, 8°, IX + 59 l.

Ahmed Refik, a történelmi kutatásnak ez a legszorgalmasabb törökországi munkása, még néhai Karácson Imre ismeretségében kezdett érdeklődni magyar vonatkozású kérdések iránt. Eddig két kisebb kötetben közölt török forrásokból bizonyos török—magyar kapcsolatokra vonatkozó anyagot, nevezetesen II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosására és Kossuth Lajos emigrációjára (magyar ismertetésük : Levéltári Közlemények. III. 269. és V. 320. l.), egy harmadik hasonlónak igérkező forráskötetet pedig Tököli Imre szerepléséről most készít sajtó alá.

De jól ismerik őt Magyarországon túl a távolabbi Nyugaton is, egyéb munkái mellett főleg két olyan kiadványa révén, melyekről a magyar közönséget legalább pár szóval akár elkésve is tájékoztatnunk kell ; ez a két kiadvány ugyanis szintén olyan korból közöl ismeretlen iratokat, melyben a török és magyar történet szorosan egymásba kapcsolódik.

A két kiadvány közül megjelenésének idejére nézve első volt a XII. Károly svéd király törökországi tartózkodására vonatkozó oklevélkiadás (Memālik-i 'oṣmānījede Demir-baš Šarl ['Vasfejű Károly az oszmán birodalomban'] Isztanbul, 1332 [1913/14]), mely mint első szám megnyitotta a török történelmi társulat önálló tárgyú füzeteit. Ebben A. R. a nagy svéd királlyal kapcsolatos iratokat két csoportban adja közre, előbb azokat, melyek Károly törökországi időzésével egyidejűek s főleg a svéd—orosz—török politikai viszonyra vonatkoznak, majd azokat, melyek arról szólnak, hogy a török kincstár által ez alkalommal kölcsönadott pénzeket a svéd állam mikor és milyen előzmények után fizette vissza. A közléseket a szakirodalom elismeréssel fogadta s a közelebbről érdekelt svédek számára Zetterstéen lefordította (a Le monde oriental XVI. évfolyamában, 1922) svédre.

A másik kiadvány (Onundžu 'aṣr-i hidžrīde Istanbul ḥajātî, 961—1000 [Isztanbul élete a hidžret tizedik századában 1553—1592], Isztanbul 1333 [1914/15]) rövidesen követte az előbbit s tartalmával: Isztanbul életének szabályozására kiadott rendeletekkel megvilágította a város multjának négy évtizedét olyan korban, mikor Isztanbul egy hatalma csúcspontján álló birodalomnak, egyben a magyar föld egy részének is fővárosa volt. A kiadványhoz forrásul a szultáni tanács (dīvān) rendeletdefterei szolgáltak, melyek a jelzett négy évtizedből hat esztendő anyagának kivételével megmaradtak s a sztambuli levéltárban A. R.-nek rendelkezésére állottak. Ezekből másolt és adott ki 257 darab rendkívül változatos és gazdag tartalmú iratot, melyek tíz kérdés körül csoportosítva (a szultáni paloták: 32 irat, a kegyes célú alapítványok, dzsámik, csurgókutak: 33, szellemi élet, iskolák, könyvtárak: 8, asszonyokkal kapcsolatos ügyek: 8 irat főleg rendészeti ügyekben, nem mohamedánok ügyei, templomok: 21, városi közigazgatás, egészségügy: 16, pénzverési ügyek: 14, közélelmezés: 46, kereskedelmi, ipari és vámügyek: 90, rendészeti ügyek: 20 darab irat) a kérdések egyik-másikát valóban közvetlen megvilágításba helyezik s főleg a művelődéstörténet számára nagy tömeg ismeretlen adatot tárnak fel.

Hogy e munkáról közvetlenebb képet kaphassunk, az alábbiakban e csoportok közül vázlatosan bemutatom a város nem-mohamedán lakosaira vonatkozó iratokat, melyek ugyan nem a legszínesebb részei a könyvnek, de legközelebb állnak érdeklődésünkhöz. Rendelet megy ki azzal a tartalommal, hogy a keresztények birtokában lévő rabszolgák összeírassanak. Miután kereszténveknél és zsidóknál 32 rabszolgát és 52 öregasszonyt találnak, ezeket el kell adni mohamedánoknak s a máshitűeket gályarabság terhe alatt el kell tiltani attól, hogy rabszolgát tartsanak. Engedély nélkül épített templomot le kell rombolni; csak „régi" templomnak szabad fennállnia, olyannak t. i., mely a város elfoglalása előtt állt s ma is áll; Szelim és Szulejmán szultánok rendeletei megállapították, hogy melyek a „régi" templomok; vitás esetek eldöntéséhez négy öreg mohamedán személy vallomása szükséges. Keresztény kolostort, ha zavarja a közeli mecset csendjét, a mohamedánok panaszára le kell rombolni. Keresztény templomban tilos a hangos ének. Máshitűek bizonyos szövetanyagokat és mintákat nem vásárolhatnak, mert vásárlásaik következtében drágulás állna be olyan szövetekben, melyeket mohamedánok viselnek. Keresztényeknek kész ruhát nem szabad vásárolniok; viseljenek fekete sapkát, a zsidók veres sapkát és feketenadrágot. Keresztények bort tömlőben nem szállíthatnak, mert a keskeny utcákon beszennyezik vele a mohamedánok ruháját. Sőt utóbb bort vagy pálinkát nyilvánosan egyáltalán nem hozhatnak be, mert ezzel megbotránkoztatják a mohamedánokat; hangos lakzit szintén nem tarthatnak. Mohamedán városnegyedben korcsmát nyitniok, Ejjubban — egy szentéletű török dervis sírja helye és török búcsújáróhely tájéka — lakniok sem szabad. Zsidó temető számára helyet jelölnek ki; megtiltják, hogy annak csendjét mások háborgassák, sírköveit összetörjék, széthurcolják. A fővárosi zsidókat évi két jük akcse fizetése ellenében bizonyos adók fizetése alól felmentik.

Minthogy a nem-mohamedánok, nevezetsen a keresztények és zsidók vallásgyakorlatára és életkörülményeire vonatkozó török intézkedések egykorú elbeszélő forrásokból, török földön tartózkodó nyugatiak híradásaiból eléggé ismeretesek, ismétlem, nem ezek az adatok jelentik e könyv legeredetibb fejezetét. Sőt éppen az egyéb tárgyú iratok az érdekesebbek és újszerűbbek, azok t. i., melyek a nyugatiak érdeklődését meghaladták, például a mecsetek, a mohamedán-papképzés, az erkölcsrendészet, a város élelmezése, ipara és kereskedelme terén foganatosított intézkedések, melyek közül az utóbbi csoportból, hogy gazdagságát szemléltessem, legalább futólag megjelölöm néhány irat tárgyát: Eltiltják a fővárosból a bőr, a viasz kivitelét, az országból Perzsia felé a réz kiszállítását; megállapítják az isztambuli gyékény, a tetőcserép méreteit, a bőr, csizmapatkó, tüzifa, szövetfajok maximális árát; a gyertyaöntőknek fagygyút juttatnak, a tímároknak gubacsot; emezek közt felosztják a rekvirált bőrt, a szabók között az Európából érkezett szövetet; megállapítják a csizmakészítés módját; a papucskészítők piacát különválasztják a csizmadiákétól, az iparűző janicsárokat az illető iparos céh szabályai alá rendelik; eltiltják az árverési hiénák csalásait, a vámosok, akik közt sok volt zsidó, visszaéléseit; új árucsarnokot nyitnak, a szultán anyja Üszküdarban bőrgyárat és gyertyaöntőt alapít, viszont új mész-üzletek nyitását eltiltják s a százonfelüli szövőműhelyeket mint károsan feleslegeseket bezárják; az ezüstmíveseket az ezüst takarékos felhasználására intik, az ezüstáru számára próbát írnak elő, stb.

Minthogy török levéltárakból ilyen gazdag, változatos anyagot eddig nem ismertünk, nem csoda, hogy a kiadvány főleg a német szakirodalomban szinte feltűnő sikert aratott: Jacob iskolája a kieli szemináriumban német fordításokat készített és közölt belőle, témaköreit feldolgozás tárgyává tette s maga Jacob az okmánytár alapján Konstantinápoly XVI. századbeli életéről tanulmányt írt (Türkische Sittenpolizei im 16. Jahrhundert, Der Islam XI. kötet).

Nyilván ez a kedvező fogadtatás késztette A. R.-t arra, hogy mintegy folytatásul összegyüjtse és kiadja a Konstantinápoly későbbi századaira vonatkozó levéltári adatokat. A sorrendben következő s ezen ismertetés címében megnevezett legközelebbi füzet, mely nagyjában XVII. századbeli anyagot ád, a török írásban végrehajtott reform után, már új írásformában, latin betűkkel jelent meg, s mint egyik első kísérlet, mely a történettudományi kiadványokban az új török ábécé alkalmazhatóságát próbálgatja, arra is alkalmat szolgáltat, hogy az „új írás"-nak a török történetkutatáshoz, illetőleg forráskiadáshoz való viszonyát vizsgáljuk.

Kétségtelen, hogy a latin betűs új török írás magát a török nyelvet közelebb hozta, hozzáférhetőbbé tette az idegenek számára, sőt egyelőre inkább ezeknek, mint a törököknek használt, hisz az írni-olvasni tudó törököket egyetlen rendelettel szinte analfabétákká tette. A jövő fogja eldönteni, vajjon a török tudomány haladásához fűzött reményeket az új írás megvalósítja-e, de előre is bizonyosnak látszik, hogy a fejlődés magában az egyes tudományszakok művelésében aszerint, hogy azok milyen mérték-

ben táplálkoznak régi írásokból, különböző fokú, s a nyelvészetnél és a történetkutatásnál lassúbb lesz, mint eddig volt.

A latin betűkkel kiadott török munkáknak ma általában nagy fogyatkozásuk az írásmódnak erős ingadozása, az írásbeli gyakorlatnak és megszilárdult ismereteknek hiánya miatt kiadónál és szedőnél egyformán. Keleti munkákban sajtóhibák azelőtt is sűrűn fordultak elő, az új írásmódban azonban szinte hemzsegnek, ami az anyag felhasználhatóságát, az adatok értékét, megbízhatóságát csökkenti. De ez talán csak a kezdet nehézségei miatt van így s idővel a helyzet javulását lehetne várni.

Nagyobb és maradandóbb bajnak látszik maga a betűcsere, a közvetlenségnek az a hiánya, amit az eredeti írásnak az újjal való pótlása hozott magával. A történetkutatónak nem mindegy, hogy valamely fogalom nevét régi vagy új típusban kapja-e, s a kutatásnak nagy kára, hogy úgynevezett betűhív közlés az új török írás bevezetése óta lehetetlen, mert összefüggő szövegnek mohamedán ábécében való közlését törvény tiltja. Érzi a helyzet fonákságát A. R. is s ezen akkép igyekszik segíteni, hogy a tulajdonneveket és a formulák egy részét az új írásban szedett szövegben a szavak eredeti típusában, arab betűkkel közli. Noha ő eljárásában következetes, ez mégis csak kezdeti tapogatódzás, a módszer még nincs véglegesen kialakulva. Hogy egyebet ne mondjunk, éppen a sztereotíp előforduló formulák — „emelkedjék magasabbra a rangja" stb. kifejezéseknek megfelelői — arabbetűs közlése helyett, ami felesleges, fontosabb szavak betűhív közlésére kellene a „megengedett" arab betűanyagot felhasználni addig, amikor majd — amint beszélik — letelik az a bizonyos elgondolt tilalmi idő, melyen túl az arab betű az új török írás sorsára nem fog veszélyt jelenteni s felhasználása tudományos munkákhoz újból megengedhető lesz.

Sajnos, e kiadványt a kritika nemcsak e kívül álló okokból, hanem tartalma miatt se fogja oly osztatlan örömmel fogadni, mint azt A. R. egyéb okmánytáraival, főleg a korábbi isztanbuli kötettel tette. Két szempontból vethetők fel ellene kifogások, melyekért a szerző ugyan nem felelős egészen, de mégis az ő munkájának rovására esnek. Először is, minthogy a XVII. századbeli Isztanbul élete semmiben sem különbözik a XVI. századbelitől, a rendeletek is igen hasonlítanak azokhoz, melyeket a korábbi isztanbuli kötetből ismerünk, tehát csak ismétlések, mintegy új esetek, új példák. Másik hibája, hogy az anyag — és nemcsak az előbbi okból — sovány, igen kevés, a közelebb álló századból alig száz iratból áll, darabszám szerint is kevesebbet ad, holott természetszerűen többet várnánk, s ezért az előbbi kötet gazdag tartalmával összevetve csalódást kelt.

E két panaszra aligha szolgál megnyugtató magyarázatul, hogy a 110 éves korszakból 53 év defterei a levéltárból, ahogy A. R. mondja, hiányzanak. (Két hiányzó kötet idővel a drezdai Nationalbibliothekba került s ennek keleti kéziratai között őriztetik, jelzetük Eb 272 és Eb 387 ; magyar vonatkozású rendeletei-

ket a Levéltári Közlemények VI. és VII. évfolyamában bő kivonatokban ismertettem). Az eddigi iratközlések után semmiképen se hisszük, hogy pl. a török főváros XVII. századbeli életére — hogy csak ennél a példánál maradjunk — összesen száz irat volna fellelhető, s hogy ez a száz irat, mihelyt könnyű felületes gyüjtéssel kézügybe került, alkalmas volna arra, hogy hangos címmel mindjárt kiadassék. A jelek azt mutatják, hogy a török levéltári anyag az elszenvedett elemi csapások dacára sem oly szegény, hogy szívós, rendszeres munkával szebb eredményeket ne lehetne belőle napvilágra hozni. **Fekete Lajos.**

Hoszowski, Stanislaw: Ceny we Lwowie w latach 1701—1914. (Lembergi árak 1701—1914.) Lwów. 1934. 8°. VII+176*+243 l. — **Tomasewski, Edward: Ceny w Krakowie w latach 1601—1795.** (Krakói árak 1601—1795.) Lwów. 1934. 8° VIII+88*+350 l. (Fr. Bujak: Badania z dziejów spolecznych i gospodarczych. 13. és 15. k.)

H. munkája az 1928-ban megjelent és már ismertetett első kötet (Századok. 1933. 232. l.) organikus kiegészítése; módszerén a szerző nem sokat változtatott, legfeljebb annyit, hogy az ár- és fizetési viszonyok kiszámításánál tízéves periódusok helyett ötéves korszakaszokat vett alapul, amivel a könyvét értékesítő történetírónak gazdagabb, kimerítőbb anyagot nyujtott az összehasonlításhoz.

H. és T. munkái elismerésre méltó gyümölcsei annak a fáradozásnak, amely Bujak Ferenc gazdaságtörténeti intézetében a lembergi egyetemen folyik. Bujak kiválóbb tanítványaival feldolgoztatja a nagyobb lengyel városok árfejlődését; így Krakó, Varsó, Posen, Danzig, Lemberg, Vilno, Lublin ártörténetét fogjuk e munkák révén megismerhetni. Hogy ez a terv mennyire fontos a gazdaságtörténelem számára, azt fölöslegesnek tartjuk részletesebben megindokolni. Elég, ha rámutatunk arra, hogy ilyen módszeres, az árakat és kereseti lehetőségeket egyaránt figyelembe vevő feldolgozások nélkül fogalmat sem alkothat magának a történetíró az általános anyagi életszintről, a megélhetési viszonyokról, tehát a társadalmi és gazdasági élet igen fontos jellemzőiről. Különösen hiányát érzi a történetirodalom analitikus monografiáknak, részletes ártáblázatoknak. Simiand nemrég, 1932-ben megjelent nagyterjedelmű könyvében: Recherches... sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle (Paris) csak az angol és francia, kis mértékben, Wiebe munkájára támaszkodva, a német fejlődésviszonyokat boncolgatja, de már a közép- és keleteurópai fejlődéshullámot nem ismeri; szintétikus munkája tehát nem nyújt képet az általános, egész Európát érdeklő kérdésekre vonatkozólag. Németországban most foglalkoznak az ártörténet részletes feldolgozásának feladataival s e kérdés módszertani alapjait Elsas fejtette ki Zur Methode der Preisgeschichte című kisebb tanulmányában (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft

1933. 213—231. l.). Ezeken túlmenőleg a lengyel történetírás már azzal büszkélkedhet, hogy Lembergre és részben Krakóra vonatkozólag feldolgozta az ártörténet teljes képét.

Bennünket, magyarokat, a módszertani előnyökön kívül, H. könyvének tárgyi eredményei is nagyon közelről érdekelnek nemcsak azért, mert a két ország — szomszédos helyzeténél fogva — érintkezésban állott egymással, hanem, mert Magyarországnak nagy állat-, gyümölcs- és borkivitele volt Lengyelország felé és a magyar termények ottani eladási árának ismerete elsőrendűen fontos a magyar áruk konjunkturális viszonyainak tárgyalásánál. A könyv külön táblázatokban sorolja fel a növényi, állati stb. eredetű áruk maximális, minimális és középértékeit, azoknak évenkénti, majd újból ötévenkénti változásait, úgyszintén táblázatokat közöl a városi tisztviselőknek, napidíjasoknak és munkásoknak fizetéséről; mindezek után diagrammokban tünteti fel az általános árhullámzás képét, plasztikusan elénk tárva ezáltal magát a fejlődést.

Módszerileg nagyon fontos az árak maximális értékének az ismerete, mert az rávilágít a kereskedőknek az igényeire és az eladási lehetőségekre; a minimális ár pedig a fogyasztó réteg helyzetének a megismerésére nyujt felvilágosítást. Örömmel üdvözöljük a könyv táblázatait, bár helyenként sajnálattal kell nélkülöznünk az egy csoportba tartozó, de mégis külön minőséget képviselő áruk önnálló tárgyalását. Így például a boráraknál H. egy táblázatban tárja elénk a francia, magyar és görög borokat, jóllehet, azok árai között nagy különbségek mutatkoznak. Hasonlóképen nem értünk egyet H.-nak a pénzről nyujtott meghatározásával sem, ahol Spann-nak társadalomgazdaságtani felfogásának erős érvényesülését látjuk. Mindezek azonbau nem zavarják a munka élvezését. Ugyancsak előnyére írhatjuk H.-nak a tízoldalas, nagyon instruktív francianyelvű kivonat mellékelését is.

A másik könyv öt esztendő fáradozásának gyümölcse. Az európai árfejlődéssel foglalkozó bevezetését 350 oldalon közölt 193 táblázat és 32 diagramm egészíti ki, amelyekben a H.-nál megismert elvek alapján csoportosítja T. az árakat. Fontosnak tartjuk a magyar réz- és juhárakról közölt táblázatok kiemelését. Az áralakulások okairól írt fejtegetései során, nagyon helyesen, a társadalmi és gazdasági jelenségeken kívül rámutat a természeti tényezőknek — pestis, időjárási viszonyok, tűzvész stb. — befolyására is. Nagyon megszívlelendők és általános értékűek a közhatóságok ártarifáinak és az élet kivívta áraknak viszonyairól szóló magyar rázatai. A könyv gyenge oldala az összehasonlítás. A krakói gabonaárakat például nagymértékben befolyásolta a XVIII-ik században a Németország felé irányuló kivitel. Skalweit-nek hatalmas könyve: Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Preussens 1756—1806 (Berlin, 1931. Acta Borussica Abt. III. B. IV.) jó alapot nyujtott volna az összehasonlításra és közvetlenül a konjunkturális viszonyok képének

megrajzolására. T.-nél is felmerül az a hiba, hogy a borárakat egységes táblázatban tünteti fel és nincs figyelemmel a fajok különbségeire. A francianyelvű kivonatot ebben a könyvben is megtaláljuk.

Végezetül ismételten aláhúzzuk, hogy e két könyv a magyar tudomány szempontjából mindenekfölött fontos, nemcsak az európai árfejlődés egy individuumának megismerése miatt, hanem mert a lengyel gazdálkodásban a magyar bor, dohány, juh, réz stb. elsőrendű szerepet játszott. **Komoróczy György.**

Rénouvin, Pierre: La crise européenne et la grande guerre. (1904—1918.) (Peuples et Civilisations. XIX. k.) Paris. Alcan, 1934. 8°. 610 l.

A világháború történetének összefoglalása, az évek óta tervszerűen folyó forrásközlések, a megjelent emlékiratok tömege, valamint a részletkérdéseket feldolgozó tanulmányok bősége alapján többé-kevésbbé megoldható feladatnak látszik. A publikációk ezerfelé ágazó kusza halmazában már megfelelő segédeszközök nélkül alig lehet tájékozódni.[1] Éppen ezért, R. szintéziséről szólva, elsősorban annak áttekinthetőségét, részarányosságát, a logikai kifejtés és előadás biztonságát, stílusa nemes egyszerűségét kell kiemelnünk. Mint a hadtörténeti múzeum levéltári anyagának gondozója, páratlan tárgyismeretével tűnt fel első polemikus ízű írásával, melyben a háborús felelősség kérdéséről amerikai ellenfeleivel vitatkozva, mindenben az ortodox francia kormányfelfogást képviselte. Mindezt csak azért említjük, mert a jelen munkában is még mindig erősen kísért ilyirányú állásfoglalása. Az emberiségre szakadt világháború kitöréséért az erkölcsi felelősséget az osztrák-magyar monarchiára hárítja. A hadüzenet előre megfontolt és kiszámított terv, az imperialista politika elé gátat emelő Szerbia elpusztításához csak első lépés volt. Ezzel szemben elismeri, hogy „A szerb sovinizmus sokszor zajos és veszedelmes volt, az orosz politika meggondolatlan, néha nyugtalanító . . . De Németország és Ausztria-Magyarország akarata nélkül nem lett volna háború." (183. l.)

Ismertetésünk kereteit meghaladná, ha sorravennők R. megállapításait, ezért csak feldolgozásának néhány szempontjáról akarunk szólni. A háborúra vezető tényezők útját 1904-től kíséri figyelemmel. Ez évben jött létre a francia-angol megegyezés, amely egy új szövetségi rendszer körvonalait rajzolta fel az egyébként is feszültségekkel terhes európai égboltozatra. Az új nagyhatalmi csoportosulás egyelőre laza kapcsolataival mindinkább az ellentétek fegyveres megoldására utalta a szembekerülő államokat. Mindez tagadhatatlan, de a nagy történelmi események kiindulópontját, mint R. teszi, egyetlen évszámhoz kötni, reménytelen vállalkozás. 1904 csupán egyik állomása annak

[1] Wegerer Alfréd szerkesztésében rövidesen meg fog jelenni a „Bibliographie zur Vorgeschichte des Weltkrieges".

az útnak, amelyre a nagyhatalmak a frankfurti béke után léptek. R. a háború előzményeinek kutatását tíz esztendőre szorítva, az eseményeket éltető gyökereiktől vágja el. A közel félszázad történésébe ágyazódó összefüggések kellő időbeli távlat hiányában, előadása során a külügyi hivatalok egy évtizeden át folytatott mesterfogásaivá finomulnak.

A háborús felelősség ódiumát hordozó központi hatalmakkal szemben az igazság Bayard lovagjai állanak. Az önigazolásra készült jelszavak fel-felbukkannak, mint a vérzivataros négy esztendő visszatérő árnyai. Az entente hatalmak társadalmi és politikai berendezkedésük hasonlósága, a valódi parlamentárizmus és demokrácia alapján védelmezik Szerbiával egyetemben a jogot és civilizációt a központi hatalmakkal szemben, amelyek az emberi művelődést fenyegetik s mohó és csillapíthatatlan imperialista étvágyukat nem tudják türtőztetni. Igaz, R. felosztása Seignobos klasszikusnak híresztelt „A jelenkori Európa politikai története" című művén nyugszik, amelynek szerzője a XIX. század pozitívista történelemszemléletén keresztül, mint valami kései Linné-utód, osztályozza az egyes államok történetét a polgári liberális és demokratikus intézmények alapján. R. mint mércét alkalmazza Seignobos megállapításait az egyes államok belpolitikai stb. fejlődésének rajzában, abból a kissé kényelmes szempontból kiindulva, hogy a fejlődés vázlata észszerűen a pártalakulások és parlamenti válságok köré fűzhető, pedig cáfolatért nem kell a délamerikai parlamentek történetéhez folyamodni . . .

Természetes, hogy ezekután Magyarország sem nyerhetett kegyelmet. A kiegyezés óta történetünk nem egyéb, mint a nemzetiségeink ellen rendszeresen vezetett irtóhadjárat. A nyelvi és kulturális jogaiktól megfosztott nemzetiségek a Tiszák vasmarka között vergődnek s a jövendő sorsukat előre igazoló szerző könnyed gesztussal még számukat is kerek egészre növeli: az oláhokat 3, a tótokat 2, a horvátokat 2, a szerbeket 1 millióra szaporítva. Egyedül, miért, miért nem, a szászok járnak rosszul, akik csak a XVI. században kerülnek Erdélybe. Ezeket az adatokat Scotus Viator „Racial problems in Hungary", valamint Auerbach kivénhedt „Les races, les nationalités en Autriche-Hongrie" (Paris, 1898) című művéből meríti. Ez utóbbit az eljövendő béketárgyalások „tudományos alapjául" szánta, már 1917-ben, néhány lelkiismeretlen, semmiféle eszköztől vissza nem riadó európai területrendező. Ellentétben az eddig mondottakkal, a háború előzményei után bekövetkezett eseményekről szerzőnk valóban mintaszerű összefoglalást nyujt, így a háborús Európa katonai felkészültségéről, a marnei csata után megszervezett egyetemes nemzeti erőkről, a gazdasági tényezők jelentőségének állandó növekedéséről, az új fegyvernemek felhasználásáról, a blokáddal meginduló gazdasági háború körvonalairól, a semleges államok szerepéről, a hadi események politikai visszahatásáról, a békekísérletekről, azokról a felszabaduló erőkről, melyek

a távolkeleten az európai befolyás megsemmisítésére törekedtek, a monarchia szétdarabolására irányuló törekvésekről, Amerika beavatkozásáról, az összeomlásról és fegyverszünetről, csak a legfontosabbakat említve. Az óriási irodalomból válogatott bibliográfiát csatol minden egyes fejezethez s a gondos név- és tárgymutatóval nagyon megkönnyíti az olvasó tájékozódását.

Ungár László (Pécs).

Szemle.

Gróf Zichy Ladomér: A tatárjárás Magyarországon. (Veszprémvármegye multja. Kiadja a Veszprémvármegyei Történelmi, Régészeti és Néprajzi Társulat. 2. sz.) Pécs, 1934. 111 l. A szerző részletes vizsgálat alá veszi a tatárjárásról eddig alkotott képet és úgyszólván minden pontjában igyekszik megváltoztatni. Az adatok és források hitelességét gyakran kellő alap nélkül is kétségbevonja. Az élénk szineket törekszik letompítani és a tatárpusztítást jelentéktelen epizóddá süllyeszteni, mely a nemzet életére nem gyakorolt tartós befolyást. Sok érdekes, főleg a gyakorlati életből vett megállapítása van, melyet a későbbi feldolgozások nem hagyhatnak figyelmen kívül, bizonyításai azonban nem mindig meggyőzőek. — Nem az értekezés lényegét illeti ugyan, de azért megemlítjük, hogy nem tartjuk egészen szerencsés gondolatnak, hogy a fönti munkát olyan sorozatban tették közzé, melynek címe Veszprémvármegye multja, mert az értekezésnek nem sok köze van az említett megye történetéhez. **Csapody Csaba.**

Banfi, Florio: Le Stimmate della B. Margherita d'Ungheria. Estratto da „Memorie Domenicane". Firenze, 1934. 8°, 18 l. A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy Boldog Margit az olasz hagyományban stigmatizált szentként szerepel. Fejtegetéseinek során arra az eredményre jut, hogy a stigmatizációs hagyomány forrása nem lehet más, mint a legrégibb Margit-életrajz: Garbelli János, más néven Joannes Vercellensis dominikánus generális mindezideig lappangó legendája, melyet töredékes formában Jorg Walter német fordítása őrzött meg számunkra. A kis értekezés beszédes bizonysága annak a megkülönböztetett tiszteletnek, mellyel az olasz hagyomány a szentéletű magyar királylány emlékét századokon át őrizte és ápolta. **Balanyi György.**

Jorga, N.: Deux siècles d'histoire de Venise. Conférences données en Sorbonne. Revue historique du Sud-est Européen. 1932. 1—62. l.) J. Velence XII—XIII. századbeli történetét tárgyalja alaposan és helyenkint szellemesen. Mindenekelőtt megállapítja, hogy a keleti császárságnak hiányzott a polgári osztálya, s Velence helyettesítette azt. Velence népe mintegy Byzanc külső polgárságát alkotta. Ez azonban nem akadályozta meg a fejlődő köztársaságot, hogy Byzanccal is szembeszálljon, ha érdekei úgy kívánták. A XI—XII. sz. fordulóján éri a meglepetés Velencét, hogy a magyarok lenyomulnak az Adria partjáig. J. szerint a horvát állam a Karoling-Mark folytatása volt, a horvát királyok Nagy Károly utódai, mint ő mondja: folytatói. Ezeket most a magyar állam helyettesíti, amely tehát szintén a Karoling-rend folytatása. Ezt bizonyítja a „király" név. A szláv kral átvitte a magyarokra a Nagy Károly-féle császári és királyi nagy eszme örökségét. Nincs különbség a magyar és horvát

király közt. Sem az egyik, sem a másik nem sértette a helyi autonómiát. Zárában, Trauban, Spalatóban stb. sohasem volt igazi magyar kormányzat. Itt megemlíti, hogy véleménye ellenkezik Deérnek az Ungarische Jahrbücherben közölt megjegyzéseivel. (1931). A magyar királyok mindig tiszteletben tartották a helyi autonómiát. Mikor Kálmán kétségbevonja a doge Horvátország és Dalmácia hercege címének jogosságát, tagadja Velence dalmáciai uralmának törvényes voltát. Velence és Magyarország küzdelmében tulajdonképen a dalmát autonómia áll előtérben, egészen a XV. századig. Dalmácia tudvalevőleg a XII. sz. közepén Manuel kezébe jut, majd III. Béla visszaszerzi és családi összeköttetésekkel megjavítja a Velencével való viszonyt. Újabb zavaró körülmény Zára elfoglalása, melyet Konstantinápoly elfoglalása követ. Velence óriási birtokokhoz és előnyökhöz jut, a „Venise dominante" azonban a latin császárság bukása után rohamosan veszti keleten a teret. Közben szem elől téveszti Dalmáciát, mit felhasználnak a dalmát városok. A magyar királynak nagy előnye, hogy apostoli király, a szentszék állandó követe a hitetlenekkel, schismatikusokkal szemben, miként Nagy Károly az volt az egyház benedictiója folytán a szászokkal, avarokkal, a keleti császársággal szemben. Érdekes, hogy J. mindig Nagy Károly utódait látja a magyar királyokban. Téved azonban, mikor Kálmán herceget még 1242-ben szerepelteti, mint aki Zárát megszerzi. Kálmán ekkor már halott és Magyarország romhalmaz. Magyar szempontból van még egy érdekes megállapítása J. cikkének. Szerinte Velence Dalmáciában hatalmi törekvésében sohasem tudott többet elérni a „pauvre présidence"-nál. A viszony Velence és hazánk között ismét III. Endre idejében javul meg. Itt megint téved, mikor Endrét István király István nevű fiától származott unokájának mondja. J. tanulmánya mindvégig leköti érdeklődésünket és kisebb tévedésektől eltekintve, elég pontos is, csak kissé egyoldalú helyenkint a beállítás, aminek okát abban kell találnunk, hogy nagyon rábízza magát Dandolora. A felhasznált irodalomból nélkülözzük Miller alapvető művét (The Latins in the Levant). **Miskolczy István.**

Gündisch, Gustav: Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit (1530—1828). Numismatische Zeitschrift. Wien, XXV. (1932.) 67—98. l. Ez a doktori értekezés, amely a bécsi egyetemen készült August v. Loehr, a numizmatika tiszteletbeli professzora irányítása mellett, a részletek összefüggő tanulmányozásával hiányt pótol a monografiákban szerfelett szegényes numizmatikai irodalmunkban. Nagybánya már a vegyesházi királyok korában ismert pénzverőhely volt, a mohácsi csata után pedig földrajzi helyzete következtében, hol a császár, hol az erdélyi fejedelem pénzverdéjeként szerepelt, néha egészen bonyolult viszonyok között. G. csak a Habsburg uralkodók pénzverését tárgyalja, amit valószínűleg a rendelkezésére álló forrásanyagnak kell tulajdonítanunk. Bizonyos fokig sajnálattal vesszük ezt tudomásul, mert ajánlatos lett volna a verde sorsát a fejedelmek kezében is figyelemmel kísérni; a verde összefoglaló története feltétlenül nyert volna az egységes feldolgozás révén. A dolgozat négy fejezete közül — a pénzverő története, nemesfémellátás, organizáció és technikai berendezések, pénztörténet — kétségtelenül az első tekinthető a legsikerültebbnek. E résznél módjában volt a bécsi Hofkammerarchiv olyan fasciculusait is átnéznie, melyeket Newald, ki először írt levéltári kutatásokon alapuló monografiát a Habsburgok pénzveréséről, nem használt fel. Ily módon pontosan tisztázza G., hogy a folytonos változások között mely

években vertek a császár részére pénzt Nagybányán s végleg feltárja a Herberstein-bérlődinasztia működését. Világot vet arra a körülményre is, hogy a Báthoriak 1585 után, mint földesurak, verettek pénzt Nagybányán, bár az királyi területen feküdt; ezzel pedig tisztázódik Báthori István lengyel király nagybányai veretű tallérjainak a kérdése is. Különösen részletes és pontos a feldolgozás 1674-től kezdve, amikor a zavaros idők után teljesen újjászervezték a nagybányai pénzverőt. A nemesfémbányászatra vonatkozó adatok a források hiányos volta miatt már kevésbbé egységes képet adnak. Itt kifogásolnunk kell, hogy a budai márka súlyadatára nézve Belházy eredményét idézi, holott Hóman számításai azóta végleg tisztázták a budai márka súlyát. A technikai berendezést és a belső szervezetet tárgyaló részben az 1674 utáni időből mintaszerű pontossággal tájékoztat az eseményekről. A XVI. századi viszonyokról nem sokat tud s éppen ezért csak sajnálhatjuk, hogy elkerülte figyelmét két idevágó publikáció. Az egyik Debreceni László aranyfinomító feljegyzéseit ismerteti (Erd. Múz.-Egyl. Évk. 1868), a másik pedig Czémentes János könyvét (Magyar Könyvszemle, 1896). Mindkettő többek között a nagybányai verde belső viszonyairól (beváltás, adminisztráció, pénzverés technikai része stb.) is becses felvilágosításokat közöl. A pénztörténeti rész — megint csak a források hiányossága miatt — mozaikszerű részletekből áll, viszont a kezében levő adatokat G. eredményesen használja fel annak kimutatására, hogy a XVII. századtól kezdve Nagybányán, eltérve a környéki aranyforintok pénzlábától, a császári aranyak ligájára verték a dukátokat. G. érdemes munkája, amelyben több új szempontot vet fel és sok, eddig megoldatlan, vagy legalább is kétes részletre derít fényt, híven visszatükrözteti azt a sok hányattatást, amelyen a város és a bányavidék az erdélyi fejedelemség fennállásának másfélszáz éve alatt keresztülment. **Huszár Lajos.**

Vitéz Kárpáthy-Kravjánszky Mór: Rudolf uralkodásának első tíz éve. (1576—1586.) Budapest, 1933. 8°. 280 l. Ez a könyv Gróf Klebelsberg Kuno nagyvonalú tudományos célkitűzéseiről, de egyúttal ezeknek anyagi okok folytán való szomorú összezsugorodásáról tanuskodik. A jelen állapotban is a munka csupán egy nemesszívű és manapság fehér hollóként ritka nagy tudományos érzékkel és áldozatkészséggel rendelkező katolikus főpap nagylelkűségéből láthatott napvilágot. A szerző Gróf Klebelsberg megbízásából több mint hét évig végzett kutatásokat a velencei állami levéltárban. A bécsi és konstantinápolyi követek jelentéseit tanulmányozta és gyüjtötte össze s ezeket a Fontes-sorozatban jelentette volna meg. De ez a pénzügyi leromlás miatt lehetetlenné vált. A szerző eredeti terve szerint a jelen kötetben a bécsi követjelentéseknek a Habsburgok örököstartományaira, Magyar- és Csehországra, valamint a Balkánra vonatkozó teljes anyagát akarta kiadni, a kiadási nehézségek miatt azonban utóbb nagyon meg kellett kurtítania az anyagot, úgyhogy az oklevéltárba leginkább csak magyar és erdélyi vonatkozású jelentések kerültek. Ennek ellenére is bátran mondhatjuk, hogy a mű egész Középeurópa történészeinek érdeklődésére méltán tarthat számot, mind széleslátókörű, terjedelmes bevezetése, mind pedig jórészben eredeti nyelven közzétett okmánytára révén. A legfőbb eredményeket a szerző még külön, alapos német kivonatban is összefoglalta.

A velencei követjelentéseknek kiváló kútfői jelentőségét a már eddig közzétett és felhasznált anyag alapján a történetírói közvéle-

mény egyértelműleg elismeri. Tudjuk, hogy Velence nagyon értethozzá, hogyan kell velencei pártot szervezni egy-egy udvarban és a kedvezések különböző módjaival, személyes ismeretségek ápolásával, amelyek talán a páduai egyetem padjainál kezdődtek, idegen udvarokban, országokban élő olaszok megnyerése által, szinte észrevétlenül, oly szervezetet kialakítani, amely a legmegbízhatóbb hírekkel szolgált a követségnek és a legjobban tudott érvényt szerezni a Signoria akaratának. Így Bécsben Rumpf, a Titkos Tanács elnöke, Obernburger, ugyanannak első titkára, Ungnád Kristóf, a volt konstantinápolyi császári követ, Petzen, a Haditanács titkára stb. voltak a velencei követek informátorai. A török-magyar végekre, valamint a magyar politikai viszonyokra a főtájékoztató maga a magyar kancellár, Draskovich György kalocsai érsek és győri püspök volt. Lengyelországban a páduai Bucella, a király udvari orvosa volt a Signoria exponense. Sőt a velencei követek igyekeztek a pápai nunciatúrát is a maguk érdekeinek megnyerni. S a nunciusok ebben az időben mind együttdolgoztak a császári udvarban velük és különösen a császár és Báthory István lengyel-magyar politikáját illetőleg álltak rendelkezésükre. Ezeket tekintetbe véve feltétlenül nagybecsűeknek kell tartanunk e jelentéseket s anyaguk, összehasonlítva a már ismert történeti anyaggal, sokszor perdöntő jelentőségűnek mondható. A XVI. század második felében Velence minden figyelme a török és a császár közti erőviszony mérlegelésére szorítkozik. Így a Signoria követeinek jelentései elsőrangú anyagot szolgáltattak a szerzőnek Rudolf császár egész belpolitikájára azokban az országokban, amelyek kormánya alatt állottak, valamint a lengyel-orosz külpolitikára, amely uralkodása elején a legfontosabb és amelynek magyar szempontból a legnagyobb jelentősége volt. Szerzőnk mindennek alapján az akkori Közép- és Keleteurópa politikai viszonyainak szemléletes és sok újszerű ecsetvonással vázolt képét festi elénk, dicséretesen felhasználva még a szlávnyelvű, nemegyszer kevésbbé hozzáférhető helyen megjelent irodalmat is. Megállapításaiból leginkább Rudolf betegségének meghatározását kell kiemelnünk. Rudolf „morbus Gallicus"-ban szenvedett s lelkibetegségének eddig főokként tekintett tünetei éppen vérbajából származtak. Ezzel hosszú és tétova történetírói tapogatózásra tett végső pontot a szerző.

A jelentések közzétételénél K. a különleges magyar anyagra volt tekintettel. Így megkapjuk az 1580-i országgyűlés kivételével, az összes pozsonyi diéták anyagát. A Rudolf és Báthory István közötti diplomáciai viszonyról is teljes képet nyujt, Báthory dinasztikus politikájáról pedig szintén értékes anyagot adott. Az 1577-i, valamint az 1586—87-i honvédelmi és katonai reformokra is tekintettel volt az okmánytár összeállításánál. Míg ezt az anyagot (165 sz.) eredetiben közli, addig könyvének II. függelékében 229 magyar nyelvű regesztát tesz közzé a török-magyar végek életére vonatkozólag. Az okmánytárat rendszeresen nem jegyzetezte, bizonyára a tér hiánya folytán, bár minden aktánál utal rá, hogy a bevezetés mely helyén használta fel. A bevezető tanulmányban azonban, sajnos, nem utal az okmánytár megfelelő oldalára, hanem csak a jelentések keltét adja. Szívesen vettük volna, ha tanulmányának elején arról is szólott volna, hogy a velencei követek jelentéseit kik adták ki, illetve használták fel. Ez különösen a világháború utáni időre nézve lett volna igen kívánatos. De e kicsinységeken felülemelkedve, igaz örömmel és nagyrabecsüléssel köszöntjük a kiváló szerzőt, akit a mostoha viszonyok a közzétételben oly nagy tudományos önmegtagadásra kény-

szerítettek, — mert gazdag és hosszú gyüjtésének igazában csak morzsáit hozhatta napvilágra, — s jelenleg árva XVI. századi monografikus irodalmunknak elsőrendű munkását reméljük benne!

Vanyó Tihamér (Pannonhalma.)

Jori, Ilio: Eugenio di Savoia. Torino, 1934. Paravia, I—II. k. 8°. 618 l. — **Frischauer, Paul: Prinz Eugen.** Ein Mensch und hundert Jahre Geschichte. Berlin—Wien, 1933. Zsolnay, 8°. 471 l. 1933-ban 250 esztendeje volt Bécs felszabadulásának s ez a dátum megindokolja a Savoyai Jenőről az utóbbi években megjelent művek sokaságát. J. tábornok, hadosztályparancsnok munkája azonnal elárulja, hogy szerzője a katonai szakirodalomnak, a hadtörténetnek művelője. Csaknem kizárólagosan Savoyai hadműveletei bilincselik le érdeklődését, úgyannyira, hogy műve Arneth pompás, három kötetes monografiájának, (Prinz Eugen von Savoyen. 1888.) áttanulmányozása után azt a benyomást kelti bennünk, mintha szerzője csak Savoyai háborúit, a csaták katonai-szakírói megvilágítását akarná nyujtani. Így az olasz hadtörténelmi szakirodalom kitűnő hadtörténelmi munkát nyert J. könyvében, de a nagy hadvezér életét, a kort, a bécsi udvart, hősünk összeköttetéseit az udvar szereplő személyeivel, tábornokaival, katonáival, — lelki hídjait tudomány, politika, irodalom, művészet felé, Arneth könyvének történetírói avatottsággal megírt fejezetei fogják továbbra is megvilágítani. J. munkáját nem is a szaktudósok számára írta. Bár tudományos alapon mozgó, de némileg népszerűsítő jellegű munka ez az életrajz. Szerzője a már általánosan ismert történeti részt a torinoi, milánoi, bécsi levéltárak adataival egészíti ki. Ott, ahol Savoyai Jenő értékeléséről ír, a kortársak nagyon különböző véleményeit is közli. Mindenütt megnyilvánul becsületes törekvése, hogy a modern tudományosságnak megfelelő, lelkes, összefoglaló életrajzot adjon olvasóinak. Látszik, hogy Savoyai Jenő közel van az olasz katona szívéhez. Bennünket művének magyarországi vonatkozásai érdekelnek legjobban. A töröknek hazánkból való kiszorítása, a zentai csata, a boszniai betörés, a karlócai béke, II. Rákóczi Ferenc szabadságharca (l'insurrezione ungherese, ahol Rákóczi neve következetesen Racokzy-ortográfiával szerepel), az 1711-es fegyverletétel (a fejezet iránt unk nem sok megértésről tanuskodó sorait megbocsátják a szerzőnek kizárólagosan osztrák s így is nagyon hiányos nyomtatott forrásai), a pétervaradi és belgrádi csata, a passzarovitzi béke, lényegesen szerepelnek a műben. J. tábornok bécsi munkatársának, Margutti altábornagynak tollából végtelenül elismerő sorokat olvastunk e műről. Nem tudunk osztozni Margutti felfogásában; csak katonai, hadtörténelmi szempontból értékes gyarapodása ez a munka s így sem teljes mértékben, a nagyterjedelmű Savoyai-irodalomnak. — A második mű, F. könyve, lüktető élettel teljes, színvonalas, lélektani elmélyedéseken alapuló, pompás képet ad hőséről; kitűnő történelmi biográfia. Vonzó stílusa, a meleg szeretet, mellyel tárgyát megvilágítja és olvasóihoz közelebb hozza, helyes történelmi beállítása megérdemli, hogy egész röviden említést tegyünk róla, annak dacára, hogy méltatása nem vág szorosan folyóiratunk tudományos kereteibe. A nagyközönségnek alig tudnánk az utóbbi évek Savoyai-irodalmából megfelelőbb kötetet a kezébe adni.

Szőke Mihály (Szeged).

Schünemann, Konrad: Ansätze zu volkspolitischer Zielsetzung in der Ansiedlungsgeschichte des XVIII. Jh.-s. Ungarische Jahrbücher. 1934. 135—143. l. A kis értekezés, amely azt vizsgálja, hogy a XVIII.

század nagy telepítési akciói mögött meghúzódott-e nemzetpolitikai célkitűzés, bevezető soraiban céloz tárgyának mai vonatkozásaira. Külön is kiemeli, hogy modern eszméknek a XVIII. századba való visszavetítése téves megállapításokra vezethet. Tárgyválasztása azonban már magában véve is alkalmas arra, hogy a két század előtti telepítési politika egyoldalú megvilágításba kerüljön. Feltételezi, hogy — ha mellesleg is — lehettek ennek nemzetiségi determinánsai. Igyekezete oda irányul, hogy ezek legelső, halvány jelentkezéseit is napfényre hozza. Mint minden esetben, ha históriai folyamatok eredői közül egyet kiszakítva, behatóbban vizsgálunk, Sch. cikke is közel jár ahhoz a hibához, hogy a kiemelt részlet aránytalanul nagyobb jelentőségűnek tűnik fel az előadásban, mint valaha volt a valóságban. Keresve keresi a felvetett kérdés körébe eső jelenségeket, megnyilatkozásokat, melyek alapján arra az eredményre jut, hogy magyar részről a nemzeti érzésnek hasonlíthatatlanul nagyobb ereje és zártsága, német részről viszont a nacionalista gondolkodásnak a nemzettel szemben közömbös ideológiákkal való elfedeződése azt eredményezte, hogy a telepítések nemzeti, népi szempontból csak magyar részről jártak gyakorlati eredménnyel. Sch.-nak ezt az állítását, ismervén többek közt az Esterházyak tatakörnyéki, a Grassalkovichok gödöllővidéki telepítéseit, el nem fogadhatjuk. Sajnos, — mai szemmel visszapillantva mondjuk így — korántsem áll meg az, hogy a magyar földesúri telepítésnek olyan prominens, magyar nemzeti, népi célkitűzései, vagy kiváltképen ilyen irányú gyakorlati eredményei lettek volna. Mivel Sch. cikkének nem magyarországi vonatkozású részét nem tudtam ellenőrizni, csak e restrinkció hangsúlyozásával merem állítani, hogy cikke addig, míg problémákat láttat meg és gondolatokat ébreszt, kitűnő, de mihelyt csak a népi politikai célkitűzések után nyomoz, egyoldalúvá válik.

Kring Miklós.

Piszker Olivér O. S. B.: Barokk-világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743—83). Pannonhalma, 1933. 8° 80 l. A pannonhalmi bencés főiskola hallgatói magyar történelemből doktori tézisüket már hosszabb idő óta a katolikus restauráció nyugatmagyarországi történetéből választják. Ennek a programmszerű tudományos munkának az eredménye P. tanulmánya is. Munkája főként a győri püspöki és káptalani levéltár kiadatlan anyaga alapján készült s nagyon sok becses és a barokk katolicizmusra igen jellemző adatot hoz napvilágra. Feltűnő az erőszakos katolikus térítési törekvéseknek szinte teljes eredménytelensége már ebben a korban, a vegyes házasságok igen nagy száma, továbbá a zsidók aránylag nagyszámú katolizálása is. P. módszeresen dolgozza fel értékes anyagát ismétlések és felesleges kitérések nélkül. Irodalmi apparátusa is széleskörű s abban a protestáns egyháztörténeti irodalom is képviselve van. Kár azonban, hogy ezt inkább csak mellékes kérdésekben használja s így munkájának a katolikusokról szóló, érdekes adatokban bővelkedő fejezete csaknem kizárólag a katolikus szempontokat képviselő, tehát bizonyos mértékig egyoldalú, anyag alapján íródott. A történeti igazság lehető tárgyilagos megállapítása végett kívánatos volna tehát, hogy a katolikus-protestáns kontroverziák tárgyalása esetén a protestáns történeti irodalmat, sőt kiadatlan forrásanyagot is, aminek a használata aligha ütköznék nagyobb nehézségbe, az írók az eddiginél sokkal nagyobb mértékben vonják kutatásaik körébe. A módszeres történeti kritikának ilyen széleskörű anyagra való kiterjesztése nagy mértékben emelte volna

P. egyébként minden elfogultságtól ment, tárgyilagos és adatokban gazdag munkájának az értékét is. **Tóth László.**

Walter, Friedrich: Kaunitz' Eintritt in die innere Politik. Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. XLVI. (1932.) 37—79. l. — **Walter, Friedrich: Der letzte grosse Versuch einer Verwaltungsreform unter Maria Theresia.** (1764—65.) U. o. XLVII. (1933.) 427—469. l. Szerző az időközben „Die österreichische Zentralverwaltung" c. mű II. 3. kötetében kiadott iratanyag alapján ismerteti az osztrák központi kormányszervek életében 1760—61-ben és 1764—65-ben bekövetkezett két nagy reformot. Ezek lényegével az említett iratközlés megbeszélésénél már foglalkoztunk (Századok. 1935. 216. l.) s így most csak futólag érintjük őket. Az első reform legfontosabb újítása az államtanácsnak, ennek a hivatalok fölött álló, azoktól független tanácsadó testületnek a felállítása volt, azzal a rendeltetéssel, hogy az ügyeket előkészítse s a kormányzás egységét és összhangzó irányelveit biztosítsa. Ezt a célt korábban az 1749-ben felállított „Directorium in publicis et cameralibus" volt hivatva elérni, amely — porosz mintára — a közigazgatás (szűkebb értelemben) és a pénzügyi igazgatás — kancellária és kamara — egyesítéséből keletkezett. 1761-ben a Directorium megszűnvén, a kancellária és a kamara különvált; ugyanakkor a pénzügyi igazgatás három részre — szellemi vezetés, technikai kezelés és ellenőrzés — vált szét. 1764—65-ben e három ág közül az első kettőt egyesítették s ugyanekkor helyreállították — megszüntetve a korábbi kivételeket — a szellemi vezetés teljes egységét. A Directorium szervezője Haugwitz volt, a hatvanas évek reformjai Kaunitz nevéhez fűződnek, aki a pénzügyi igazgatás terén Zinzendorf elgondolását valósította meg. Haugwitz rendszere küzdött tehát Kaunitz rendszerével s ennek a küzdelemnek egyes fázisait ismerteti W., miközben határozottan Haugwitz mellett foglal állást. Ennek rendszere W. szerint jó volt, de a hétéves háborúban meg kellett buknia. A hosszú háborúban minden más rendszert ez a sors érte volna, mert a monarchia belső szervezete, az uralkodói hatalom a rendiséggel szemben gyenge volt. Kaunitz ezt a körülményt a háború megindításakor kifelejtette számításából s azután az eredménytelenségért Haugwitz rendszerét tette felelőssé; befolyása az uralkodóra olyan nagy volt, hogy Mária Terézia — bár nem szívesen — beleegyezett Haugwitz elejtésébe. A baj gyökerén, a rendiség hatalmi állásán Kaunitz sem tudott változtatni, az idő a szerző szerint Haugwitzot igazolta: az 1764—65-i reform egy lépést jelentett visszafelé, Haugwitz rendszere felé. Kaunitz laikus volt a belügyek terén, gyakorlati ismeretei hiányoztak. Amit elméletileg helyesnek tartott, azt a gyakorlatban is megvalósíthatónak vélte. Általános elveit, amelyeket megcáfolni nem lehetett, egyes esetekre alkalmazta, az ellenvetéseket pedig úgy intézte el, hogy kimutatta elméleti tarthatatlanságukat. W. ezt dialektikai formalizmusnak minősíti. Általában szembetűnő ellenszenve Kaunitz-cal szemben. Kaunitz szerinte az államtanácsot azért alkotta, hogy ilyen módon befolyást nyerjen a belügyekre; ő is tagja lett ugyanis az államtanácsnak. Kényelemszeretetből azonban kivonta magát a belügyekkel való rendszeres foglalkozás alól, nem lévén köteles résztvenni az államtanács minden ülésén. Az államtanácsot W. elhibázottnak tartja, Kaunitz „fantazmagóriájának", amellyel sikerült Mária Teréziát elvakítania. A helyes megoldás a 90 évvel azután megvalósult minisztertanács, a hivatalok vezetőinek tanácsa lett volna. Az államtanácsban végeredményben W. csak akadályt lát az uralkodó és a hivatalok között.

A szerzőnek ezeket a megállapításait, a két reformnak fejlődéstörténeti beállítását nem fogadhatjuk el. Kaunitznak és az államtanácsnak gazdaságpolitikai jelentőségét K. Schünemann már kimutatta. (Die Wirtschaftspol. Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. M. Ö. I. G. XLVII. 1933.) W. ezt utólag kénytelen elismerni, de azzal próbálja magyarázni, hogy a gazdaságpolitika közelfekszik a külpolitikához. Továbbra is mereven tagadja azonban, hogy Kaunitz értett a közigazgatáshoz, s szemére veti Schünemannak, hogy Haugwitz rendszerét nem értékeli megfelelően s hogy az államtanács egyes tagjairól egyoldalú véleménye van. W.-nek ez az érvelése nem meggyőző. A magyarázatot abban látjuk, hogy Schünemann átvizsgálván az államtanács iratanyagát, annak működését más szemmel látja, mint W., aki az államtanács felállítását elvileg sem helyesli, azután úgy látja, hogy működése sem felelt meg a hozzáfűzött reményeknek. Mindkét véleményt meg lehet cáfolni. Kaunitz azt az egységet, amelyet Haugwitz a Directoriumban, tehát egy hivatalban akart megvalósítani, az államtanácsban, vagyis a hivatalokon felül álló testületben hívta életre. Szerző ezt a különbséget nem méltányolja, hanem a priori abból indul ki, hogy az államtanács elhibázott valami. A 90 évvel később megvalósult minisztertanács lebeg szemei előtt, de elfelejti, hogy 1760-ban minisztertanácsot csak ministerialis conferencia formájában lehetett volna megvalósítani, ami a Directorium előtti megoldás újrafelvételét jelentette volna; ez 1760-ban már túlhaladott fejlődési fok volt, viszont a későbbi minisztertanács ideje még nem ért meg. Véleményünk szerint az az egység, amelyet az államtanács képviselt, sokkal magasabbra értékelhető, mint az, amelyet a Directorium működése eredményezett. Nem tudjuk elfogadni a szerzőnek azt az állítását sem, hogy az államtanács működése kudarcot jelentett. Hiányai mindenesetre voltak. De ha ezeket összevetjük a Directorium működésében észlelhetőkkel, amelyeket Haugwitz sem tagadott, az összehasonlítás bajosan fog a Directorium javára ütni. Ez az összehasonlítás ma már, sajnos, lehetetlen, mert a Directorium irattára elégett. Az államtanács iratanyaga azonban megvan s ha valaki azt alaposan áttanulmányozza, amint Schünemann is tette, bizonyára nem fog a W.-éhez hasonló lesujtó véleményre jutni s így talán az alkotót, Kaunitzot is más szemmel fogja látni. Kaunitzot a külügyek 1760 után is lekötötték, természetes tehát, hogy nem lehetett jelen az államtanács minden ülésén. Azt pedig, hogy az államtanácsot Kaunitz a maga hatalmi eszközének teremtette, nehéz elhinni, hiszen maga a szerző mutatja ki, hogy az államtanács vezető egyénisége Haugwitz volt (amit ugyan tagadnunk kell), s hogy Kaunitznak br. Borién kívül nem volt embere az államtanácsban. Ezt természetesen csak úgy tudja Kaunitzról alkotott véleményével összeegyeztetni, hogy az államtanács jelentőségét mélyen leszállítja s úgy tünteti fel, hogy Kaunitz javaslataiban sokkal nagyobb szerepet szánt az államtanácsnak, mint amilyet a megvalósításkor neki juttatott. Mennyi ellenmondás, mennyi erőszakos magyarázat, s mindez a Kaunitzról a priori alkotott kedvezőtlen ítélet kedvéért! Ugyanezért minősíti a szerző Kaunitz borotvaéles logikáját is dialektikai ügyeskedésnek, nagy általánosságok folytonos ismétlésének.

A szerző módszerbeli eljárását is a priori értékelésének rovására kell írnunk. Túlságosan ragaszkodik az aktákhoz, az időrendhez, mert így Haugwitzot többször szóhoz tudja juttatni. Nem ad magasabb szempontú áttekintést. Sokkal világosabb lett volna előadása, ha tisztázta volna Kaunitz és Haugwitz rendszerének lényegét. Ezt azonban az olvasóra bízta, maga megelégedett azzal, hogy Haugwitz

mellett foglalt állást, anélkül, hogy felfogását elvileg megokolta volna. Arra hivatkozva, hogy a gyakorlat Haugwitz mellett szólt, ennek elgondolását már tökéletesen igazoltnak is látja.

Kaunitz rendszere, amelynek csirái tulajdonképen Zinzendorf elgondolásában rejlettek, — legalább is a szerző előadásából ez tűnik ki, — s amely mellett Borié is határozottan állást foglalt, — ami viszont a szerző előadásában Borié egész jelentőségével együtt elsikkad, — Haugwitz rendszerénél egy fokkal magasabb felfogását jelentette a központi igazgatásnak. Haugwitz elgondolásának alapja a központi igazgatás tárgyi szemlélete volt. A központi hatóságokat foglalkoztató ügyek rendkívül sokfélék voltak, intézésük sok hivatalnak adott munkát. Haugwitz elgondolása az volt, hogy az egymással összefüggő ügyek lehetőleg egy hatóság alá kerüljenek. A tárgyi egységesítést a Directoriumban valósította meg, a gyakorlatban azonban a Directorium nem vált be. Kaunitz Zinzendorf elgondolására támaszkodva elvetette a tárgyi egységesítés túlhajtását, ehelyett 1761-ben a pénzügyi igazgatás terén az ügymenet természetén alapuló egységesítést valósította meg. Az egyes pénzügyi hatóságok ügymenete három részre oszlott: szellemi vezetés, technikai kezelés, ellenőrzés. Kaunitz ennek megfelelően három pénzügyi hatóságot állított fel: az udvari kamarát, az általános pénztárt és a számvevőkamarát. A hivatalt történet fejlődési tükrében Kaunitz rendszere a fejlettebb. A gyakorlatban ez sem vált be, 1765-ben már változtatni kellett rajta. Ennek oka az volt, hogy teljesen nem is lépett életbe. A fejlődésnek azon a fokán nem lehetett tisztán megvalósítani, kivételekkel kellett megszaggatni. Voltak megvalósulásának személyi és technikai nehézségei is. Az akkori viszonyokhoz képest Kaunitz rendszere túl fejlett volt. Ez azonban értékét nem csökkentheti. Az elméleteket egyedül azonnali gyakorlati használhatóságuk szerint értékelni túl gyakorlatias dolog, ebben a szerzőt nem követhetjük. Nem fogadhatjuk el végül azt a megállapítását sem, hogy 1765-ben ismét Haugwitz felé kezdtek közeledni. Éppen a szerző előadásából tűnik ugyanis ki, hogy Haugwitz az utolsó percben fogadta csak el a reformot; ebben tehát Kaunitz rendszerének módosítását, de egyben megerősítését, az akadályok kiküszöbölésére irányuló törekvést kell látnunk.

Ember Győző.

Eckhart Ferenc: A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig. Budapest, 1935. 8°. 68 l. A tanulmány, amely eredetileg a Theologia című folyóiratban látott napvilágot, a királyi kegyúri jog legjelentősebb mozzanatának, a püspöki székek és kanonoki stallumok betöltésének gyakorlatát, önálló levéltári kutatások alapján vázolja, felölelve egyúttal az új egyházmegyék szervezésének, püspökök áthelyezésének és koadjutorok kinevezésének kérdését is, attól a kortól kiindulólag, ameddig e kérdést Fraknói jórészt tisztázta. E. előadása rendkívül érdekes és tanulságos. Amióta Róma centralizáló törekvései erősödtek, egyre jobban érvényesítette befolyását és szerzett érvényt a kánonoknak. De ugyanakkor, amikor egyes kontroverz kérdésekben (például a koadjutorok kinevezése) hajthatatlanul kitartott elvi álláspontja mellett, mégis szemethúnyt az ellenkező gyakorlattal szemben. Még érdekesebben tárja fel a tanulmány Róma és Bécs, illetőleg a prímás és a kormány éles felfogásbeli különbségét és tanulságosan világít rá a kormány racionalista, minden spirituális tekintetet nélkülöző szempontjaira, egyoldalú intézkedéseire. Pl. 1838-ban a rozsnyói püspöki szék üresedésekor a kancellár úgy vélte, hogy „a küszöbönálló országgyűlés alkalmat fog adni az egyházi személyek megfigyelé-

sére" s a püspökjelölt kanonok „majd kimutathatja az országgyűlésen előnyös tulajdonságait." Nagyon jellemző az is, hogy az 1827-ben szokásba jött információs kimutatás rovatai között külsőséges adatok, majd a „politikai nézetek" után, utolsó helyen szerepel a „moralitás" — persze nincs rovat az illető papi lelkületéről, egyházias érzületéről, lelkipásztori gyakorlatáról stb. Valóban a XIX. század egyháztörténetírójának nem kell sokat töprengenie, ha a klérus nagyfokú elvilágiasodásának okait kutatja! Különösen kiemelhetjük Trefort és Simor vitáját a szabadkőművesség gyanujába keveredett és lelkipásztorkodással soha nem foglalkozott Bubics püspökjelöltsége körül. A miniszter a prímás kifogásai ellenére is úgy találta, hogy Bubics „a szükséges tulajdonokat magában egyesítő férfiú". A prímás válaszában kereken kimondja, hogy azok a tulajdonságok meg lehetnek benne, amelyeket Trefort „egy püspökjelöltben a politikai téren való működés tekintetéből kívánatosnak tart", de „a katolikus püspöknek elsősorban püspöknek, az egyház szellemétől át- és átitatott papnak kell lennie, ki a hívek vallási szükségleteit mind elméletileg, mind gyakorlatilag jól ismeri . . . s ki . . . a lelkipásztorkodást s az egyházi kormányzatot gyakorlatilag elsajátította". Mégis a miniszter álláspontja győzött. Halmozni lehetne a munka érdekesebbnél érdekesebb adatainak kiszemelgetését, de erre nincs terünk. Annyi bizonyos, hogy a szerző nemcsak igen sok érdekes adatot dolgozott fel e kisterjedelmű, de tömören megírt tanulmányban, hanem a kérdést a maga egészében tisztázta is. Örömmel kell üdvözölni, hogy avatott kezek nyúltak e mostoha területhez és azt is, hogy a feldolgozás egész napjainkig jutott el. Reméljük, hogy e munka mind tárgy, mind módszer tekintetében példát és indítást fog nyújtani. **Török Jenő** (Vác).

Pleidell Ambrus: A merkantilizmus történetéhez Magyarországon. Közgazdasági Szemle LVIII. (1934.). 43—60. l. A tanulmány meggyőzően mutatja ki, hogy a szűklátókörű bécsi politika még a XIX. század elején is Magyarországból csak a hasznot akarta látni, a befektetések gondolatától ellenben irtózott. Bécsben a merkantilizmus szellemének megfelelően a magyar terményeket külföldön akarták értékesíteni. Mivel azonban a szárazföldi és vízi utak elhanyagolt állapotban voltak, ezek helyreállítására pénzt szerzendő, felemelték a só árát. E felárból 1792—1847 között 16,500.000 forint folyt be, az összeget azonban, amellyel az egész magyar gazdasági életet át lehetett volna alakítani, a háborús szükségletek, járványok idején az egészségügyi intézmények kiadásainak fedezésére fordították. Legfeljebb helyiérdekű befektetéseket eszközöltek, amelyek sorából a Duna- és Tisza-szakaszok szabályozása volt jelentősebb mintegy 2—3 millió forint költséggel, a Vaskapu szabályozását azonban már kifogásolták Bécsben. **Bakács István János.**

Horvát István: Magyar irodalomtörténete. (Vajthó L.: Magyar irodalmi ritkaságok. 28. sz.) Budapest, é. n. 16°. 146 l. H.-nak a pesti egyetemen tartott irodalomtörténeti előadásait Pauler Tivadar, egyetemi hallgató korában, 1832-ben lejegyezte. Ezt az eddig ismeretlen kéziratot adta ki Pap Károly egyetemi tanár gondozásában a debreceni református gimnázium és a Dóczy-leánygimnázium ifjúsága. Nem csupán irodalomtörténeti összefoglalás, egyetemi előadás vezérfonala ez a könyv, hanem hű tükre H.-nak, a tudósnak és érdekes mozaikja a magyar romantikának. H. szerint a „Magyar literatúra az a tudomány, mely a magyar nyelv eredetét, viszontagságait és kifejlését terjeszti elé". Könyvének főszereplői nem az

írók és műveik, hanem maga a magyar nyelv s így egészen mellőzi előadásában a latinnyelvű irodalmat. A magyar nyelv élettörténetét H. — az hongrois enragé — egészen az ősidőkig követi, alkalmat találván arra, hogy bőven és szélesen kifejtse a „Rajzolatokból" jólismert őstörténeti ábrándos délibábjait. A kereszténység felvételével a magyar nyelv, mely addig egyedüli nyelve a vallási, állami és magánéletnek, folytonos küzdelemben él a latinnal s kifejlődésének az idegen királyok sem kedveztek, a mohácsi vész pedig erősen hátravetette. A reformáció magyarnyelvűsége a nemzeti nyelvbe új életet öntött, ezért H. behatóan méltatja a reformációt. Az egyes munkák és írók lexikális, ritkán értékelő felsorolása csupán a magyarnyelvűség fejlődésének, visszaesésének s végül győzelmének keretét tölti ki. A munka mint irodalomtörténet kora tudományosságához képest is messze áll a teljességtől és tökéletességtől és inkább mint a Herder és a német romantika hatására nálunk is meginduló nyelvszeretet és nyelvművelés egyik érdekes terméke tarthat számot a történész érdeklődésére. **Gillemot Katalin.**

Irodalomtörténeti dolgozatok. Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. Szerk. *Gálos Rezső*. Budapest, 1934. 8°. 292 l. Tizennyolc volt tanítvány ünnepli e gazdag kötetben mesterét. Tizennyolcan azok közül, akik az utóbbi tíz évben Cs. katedrája elől az életbe indultak. A tizenhét tanulmány — Szász Károly verseket közöl — oly különböző kérdéseket tárgyal, hogy méltóképen tanusíthatják az indítások sokféleségét, bőségét, amelyeket Cs. E. tanítványai nyerhetnek. Mi itt csak azokat emeljük ki, melyek a köztörténetet is közelebbről érdekelhetik. Ezek közé tartozik *Belohorszky Ferenc* tanulmánya „Bessenyei római történeté"-ről. A szerző Bessenyei egyik kiadatlan munkájáról számol be, egy nagy, sokkötetes történelmi műről. Címe: Rómának viselt dolgai, és forrásai az eseményekre nézve Millot és Rollin művei, de az eseményekhez fűzött erkölcsi és politikai reflexiók teljesen önállóak, eredetiek, s újabb adatokkal színezik a felvilágosodás ama sajátos formájának képét, melyet Bessenyei alakított ki gondolatvilágában. *Bory István* a Rádaykönyvtár sorsát ismerteti. *Ember Gyula* vázlatos adatokat szolgáltat „Arany János társadalomszemlélete" címen, melyek korrajzi érdekességgel is bírnak. Ugyancsak korrajzi érdekességű *Gálos Rezső* bő rajza Amade László olaszországi katonáskodásáról. Igen érdekes *Jenei Ferenc* tanulmányának a tárgya, „Irodalmi élet Győrött a XVIII. század végén". A század két utolsó tizedében igen mozgalmas irodalmi élet fejlődött ki a dunántúli városban, melynek nevezetes hatásai voltak az országos fejlődésre is. Révai Miklós volt ennek a mozgalomnak a középpontja, s tagjai között vannak Rájnis, Pray György, Kis János és mások. Számos nagyhatású könyv jelenik meg ekkor Győrben, nagyrészt a Streibig-nyomdában, melyek éppen olyan nevezetesek a fejlődés szempontjából, mint Révainak ugyancsak innen Győrből intézett akadémiaalapítási törekvései. Kívánatos volna, hogy minél több hasonló helytörténelmi részletmunka jelenjék meg. Meg kell még említenünk *Solt Andor* cikkét, „Történeti drámairodalmunk a szabadságharc előtt", mely a korbeli történeti tudat állapotához is adalékul szolgálhat. **Joó Tibor.**

Pavlovi Bujnákovi etitelia, priatelia, žiaci. Usporiadila *Alžbeta Göllnerová*. (Bujnák Pálnak a tisztelői, barátai, tanítványai. Szerkesztette —). Bratislava 1933. „Academia" 8° 106 l. A pozsonyi cseh egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanárának ötven éves születésnapjára készült ez az emlékkönyv, de csak halála után jelent

meg. Tíz szerzőnek rövid tanulmányait tartalmazza, amelyek legnagyobbrészt tót irodalomtörténeti és nyelvészeti kérdésekkel foglalkoznak. Történeti vonatkozású cikként Vl. Šmilauer tanulmányát lehet megemlíteni, aki a XIII. századi oklevelek hely- és személynevei alapján bizonyítja, hogy Szepes legrégibb szláv lakossága nem lengyel — mint ezt Czambel nyomán lengyel részről állítják — hanem tót jellegű volt. A magyar irodalomtörténeti cikkek közül értékes E. B. Lukáč tót költő és műfordító szép tanulmánya Adyról, amelyben megvédi Adyt a dekandencia vádjával szemben. Zapf László rövid áttekintést ad a felvidéki magyar irodalomról, a szerkesztő pedig Mikszáth Kálmánnak a tót néphez való viszonyát vázolja, de teljesen félreérti. J. Stanislav a liptómegyei *Palugya* helynevet az eddigi magyarázatokkal szemben (< vallon) a szlávból igyekszik levezetni, a magyarázat azonban nem teljesen meggyőző. A kis kötetet B. munkásságának bibliográfiája zárja be, amelyet v. Pražák állított össze. **Kniezsa István.**

Haiczl Kálmán: Léva története a XVI. század végéig. Léva története a XVII. században. Léva, 1932—1933. (Mindkettő különlenyomat a „Bars"-ból.) 8°. 48+126 l. A dolgozatokban egyrészt a felvidéki történetirodalom újabb termékeit, másrészt a nem-hivatásos történetíró munkáit üdvözölhetjük. A szerző mint bars-, majd esztergommegyei plébános, szívesen mereng el szűkebb hazájának dicső eseményekben gazdag multján, amint ezt korábbi munkái is mutatják. A feladat, amelyre most vállalkozott, elég nagy. Léva vára már a honfoglaláskori időktől ismert és később is mozgalmas események szemtanuja. Gondoljunk itt csak a XV., de még inkább a XVI. század török-magyar küzdelmeire, amelyekben a török határra tolt, végvári szerepet öltött Léva vára fontos lokalizációs pontja a török kalandozásoknak, a bányavárosoknak pedig Garamszentbenedek, Korpona, Ság mellett minden menedéke. H. kétségkívül csak a földesurak változásaira és a hadi események regisztrálására szorítkozhat az alig másfélszáz lapon, mikor a mindent egybefoglaló cím alatt Léva történetét elmondja. Egyedül csak az utolsó fejezet sejteti velünk, hogy a szerző érezte előadásának egyoldalúságát és hiányait, amikor művelődéstörténeti vonatkozások megemlítését is szükségesnek tartotta, kiterjeszkedvén a vallási viszonyok ismertetésére is. Tisztázván Léva neve eredetét, felvonultatja előttünk mindazokat, kik a királyi várbirtokkal kapcsolatba jutnak. Vitéz várnagyainak, kik között az erőszakoskodó, de vitéz katona Balassa Menyhért is helyet foglal, ugyancsak sok munkát jelentett a török közelsége. E küzdelmekben lesz döntővé a vár jelentősége Esztergom elestével a Felvidék kapujában. Ugyanebben az időben várurai is többször cserélődnek. A ruszkai Dobóké, majd 1602-ben Kollonich Szigfridé, alig negyven év multával pedig a Csákyak tulajdona lesz. Hősies magyar cselekedetekben igen gazdag kor ez. Koháry István, a négy Eszterházy-testvér önfeláldozó halála teszik színessé a visszaemlékező előtt e kor képét. A dolgozatok értékét a szorgalmas adatgyüjtésben kell látnunk. Különösen a garamszentbenedeki levéltárból és a szölgyéni plébánia irataiból való adatok értékesek. Hosszabb okmányidézetei a későbbi kutatóknak sok megbízható adatot szolgáltathatnak. Helyesebben tette volna azonban a szerző, ha a túlhosszú idézeteket (I. 119. sk. l.) nem a szövegben, hanem függelékként közli dolgozata végén. Így előadása elevenségben és áttekinthetőségben is sokat nyert volna. Ugyanez mondható többi idézetére is, amelyeknek régies, az eredetihez még helyesírásban is ragaszkodó

írásmódja fárasztó és nehezen érthető. A török-magyar bajviadalok leírása igen hosszú (I. 37—43. l.), annál is inkább, mert ezek egész előadásában egyedül Takáts Sándor hasonló című munkájára támaszkodik. Mindezek apróságok ugyan, azonban figyelembe vételük a széleskörű adatgyüjtésen nyugvó dolgozatoknak kétségtelenül előnyére vált volna. **Gerendás Ernő.**

Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX.századi helyneveinek ismeretéhez. Erdélyi Múzeum. XXXVIII. (1933.) 212—43. l. — Dűlőnév-kutatásunk mai állapotában kétszeres figyelmet érdemel ez a tanulmány, amelyben a szerző szélesebbkörű helynévkutatásai első gyümölcseként közread 322 Nagyenyed határában gyüjtött dűlő- (és utca-) nevet. Magakidolgozta módszerével, betűrendben, forrásadatok s általában óvatos magyarázat kíséretében sorakoztatja fel ezeket a levéltári anyagból és — csak mellékesen — térképekből szorgalmasan összeszedett, sokszor ismétlődő, nem egyszer semmitmondó, vagy egészen újkeletű neveket. Amikor így lemond az időrendi seregszemléről, a történeti fejlődés vonalának megrajzolásáról, tudatosan marad meg az adatközlés keretei között, aminthogy cikke a folyóirat adattári részében jelent is meg. Nem lép fel maradéktalan feldolgozás igényével a mellékelt vázlat sem; végleges következtetéseket csak olyan, nagyobb technikai követelményeket támasztó térkép engedne meg, mely elhatárolná a dűlőket s feltüntetné az — itt csupán a szövegben érintett — domborzatot, művelési ágakat stb. Útjában áll az eredmények leszűrésének az is, hogy a szerző — bizonyára kényszerűségből — gyüjtésében a középkorra nem terjeszkedett ki. Későbbi kutatásai bizonyára csak megerősítik feltevését, hogy Nagyenyed első lakói magyarok voltak. Az oláhok terjeszkedését, a földrajzi kép változásait illető s különösen gazdaságtörténeti következtetései többet adnak annál, amit a cím ígér s meghaladják a puszta adatközlés szintjét. **Wellmann Imre.**

Schneider Miklós: Fejérmegyei boszorkányperek. (Havranek József előszavával). Székesfehérvár, 1934. 8°. 44 l. Müller Frigyesnek az erdélyi szász nyelvterületre szorítkozó könyvén s Komáromy Andornak szélesebbkörű oklevéltárán kívül is, különböző tárgyú és természetű régibb és újabb munkákban, cikkekben a magyarországi boszorkányperekről többszörös megemlékezés történt s elég számos adat publikáltatott. Mind e művek a témával főleg általános kultúrtörténeti, helytörténeti vagy jogi, illetőleg folklorisztikus szempontból foglalkoznak, egyáltalában nem, vagy csak alig érintik azonban e perek orvosi vonatkozásait. Úgy véljük, hogy a kérdés a folklore szempontjából sincsen egészen kimerítve s még ennél is nagyobb mértékben kihasználható volna a boszorkányperek irataanyaga az orvostörténet számára. Hiszen a vád alá került boszorkányok többnyire bábák, kuruzslók, javasasszonyok voltak s így a tőlük, illetőleg a tanuktól kivett vallomások számos régi népies gyógyszernek, gyógyító eljárásnak stb. emlékét örökítették meg, nem is szólva azokról a pszichotikus jelenségekről, melyekről e vallatási jegyzőkönyvek szintén bő leírásokat tartalmaznak. E nézőpontok tekintetbevételével tehát — bár a történettudomány az elmúlt korok kuriozitásainak gyüjtögetésétől már régen eltávolodott — a boszorkányperekkel való foglalkozás ma sem vesztette el aktuálitását, ellenkezőleg, éppen a legutóbbi időkben jelent meg egy rövid, de egyébként elég figyelemreméltó tanulmány, mely a boszorkányperek orvostörténeti tanulságaira gyakorlatilag is rámutatott. (Bálint Nagy István: A boszorkányok gyógyító és rontó kuruzslásáról. Orvosi

Hetilap, 72. (1928.) évf., 7—8. sz. ; 196., illetőleg 226. skk. l.) Sch. munkája tehát, melyben a Fejér megye levéltárában fennmaradt boszorkányperek iratait publikálja, nem tekinthető csupán helyi érdekkel bíró vállalkozásnak, annál kevésbbé, minthogy Komáromy idézett oklevéltára az ország nyugati vidékeiről általában csak szórványos adatokat, Fejér megyéből pedig egyetlen pert sem közöl. Sch. könyve öt pert s egy levátáig nem jutott boszorkányvádat tartalmaz az 1696—1746. közötti időből, az iratanyag hiányossága által megengedett terjedelemben. A gondosan szerkesztett, csinos kiállítású könyvecskét bizonyára mindenki, akit a tárgy érdekel, szívesen fogja fogadni és forgatni. **Varga Endre.**

Rothacker, Erich : Geschichtsphilosophie. (Handbuch der Philosophie.) München und Berlin. 1934. Verlag von R. Oldenbourg. 8°. 156 l. A német történetfilozófiában ma fokozott mértékben van meg az az áramlat, mely az újkantiánus időket jellemezte : nem arról filozófálnak, ami a tárgyra tartozik, — tehát esetünkben nem a történetről, a fejlődésről, — hanem arról, aki a fejlődést felfogja, a kutatóról. Nem az objektum érdekes, hanem a szubjektum. Ezt a szubjektiváló történetfilozófiát nem érdekli, hogy mik a fejlődés tényezői ; hogy minő az okság a történelemben, mennyiben lehet uralkodó célratartásról, teleológiáról beszélni, mik a történet eredeti aktív alanyai stb., hanem az érdekli a mai német történetfilozófust, hogy milyen legyen mindezeknek a felfogása. Itt állandó intelmek hangzanak el a kutató számára s ezek hasznosak is volnának, ha nem lennének szerfölött általánosak, mintegy módszertani sztratoszférarégióban mozgók. Amit itt R. csinál, az — ha nem is szokatlan — nem való egy oly nagy kollektív vállalathoz, mint a „Handbuch". Spann is megtette s mások is. Túlságosan egyéni álláspontokat fejez ki. Az egész eddigi irodalom pedig, mintha nem is léteznék ! Hogy mi *volt* eddig a történetfilozófia, hogy meddig jutott el, arról az olvasó e könyv alapján halavány sejtelmet sem szerezhet. R. egyszerűen — éppen, mert nem történetfilozófus — úgy tünteti fel a dolgot, mintha most kezdődne a világteremtés a történetfilozófiában. Lényegében nem is történetfilozófiát ír, hanem egy olyan új tudományos diszciplínának körvonalait rajzolja fel, amit „történelmi karakterológiának" nevezhetnénk. Erről részletesebben szólok „A jellem történetisége" c. dolgozatomban. (Athenaeum, 1935. évf.). Arról van itt szó, hogy minő *általában* az alkotó szellem a *konkrét* történeti szituációk hatása alatt. De többről alig esik szó. A teremtő szellem nyomozása aztán R.-t termékeny mezőkre vezeti. Szerzőnk, a „szellemi" tudományok kitűnő képviselője, nem ajándékozza meg az olvasóit szinte egyik fogalom tisztázásával sem. Ha azt várja valaki, hogy tisztább fogalmakkal és rendszeresebben fog dolgozni R. elolvasása révén, keserű csalódással teszi le a könyvet. Kissé nagyotmondók a fejezetcímek : „kultúrák, mint életstílusok", a „történeti ontológia klasszikus rendszerei", cselekvés, helyzet, magatartás, stílus, tendencia, közeg ; „életstílusok és világok" ; átélt világok, építésterv ; kiüzdött világok és emberlét. Avagy végül : „a népszellem szerkezete" ; szubstanciák és helyzetek ; „redukció lelkekre, stílusokra, szimbólumokra és rétegekre" ; faj és népszellem — ebben végződik határozott hitlerista kihangzással a könyv — mind e fejezetcímek egy egyéni stílus kevésbbé ismert világába vezetnek. Sokszor csillogó, gyöngyházfényű szavak misztikus özöne, sokszor szokványos gondolatok kissé átstilizálva, ez a stílusa a könyvnek. A mérleg mindeddig kedvezőtlen. Azonban van igen kedvező oldal is. Szerző valóban, mélyen és finoman

ábrázolja a mai szellemtörténész Sturm und Drang-jellegű vívódásait a tárgy, a történet újszerű megragadásáért — széleskörű az olvasottsága — a maga szűk, szerinte egyedül érvényes körében. Egy szellemtörténeti újromantika van itt is előttünk, mely sok ponton igen termékeny és tág perspektívákat tár elénk : ez utóbbi nemcsak az analizis finomságára vezet, hanem széles szintézisre is. (Ilyet például az életstílus fogalma már magával hoz, avagy a „helyzet" fogalma.) Ha sajnáljuk is, hogy R. nem ad elénk történetfilozófiát, viszont örülünk, hogy egy essay-gyüjteménynél valamivel több van előttünk, ahol hivatott ember tolmácsolja a szellemtörténeti attitüdöt : nézni az embert, alkotó szellemét történeti környezetében ; nézni mindenekfölött a szellemi formát, a felfogást. Itt kétségtelen, sok a reminiszcencia Goethere és feltűnően sok Spenglerre. Új szókészlet nem volna elég, ha ezek nem volnának szintetikus nagy-elmék. Így R. nem végzett fölösleges munkát, sőt igen értékeset. Mert ilyen, önmagát tisztázó munkák emelik ki majdan a szellemtörténetet, a pozitívista meddő adathalmozás reakciójaként is jelentős irányzatnak, ma még fennálló romantikus ködéből. Ki fog így derülni, hogy a szellemtörténet éppen nem minden, de a *maga* területén igen nyomós mondani valói vannak, amelyekhez szilárd módszertani felkészülés szükséges s nem elég egy kötetlen essayhangulat tudósapparátussal való álarcozása. Még egyet sajnálunk, azt, hogy R. inkább filológus és kritikus, mint vérbeli, szinte ösztönös egyéniségéből kifolyólag író filozófus. Filozófiai kultúráját sem sokat mélyíti el, aki őt olvassa. In ultima analysi azonban mindenkép jelentős a mű, ha a tartalom nem is felel meg a címnek.

Dékány István.

Kuzsinszky, Valentin: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Führer mit einer topographischen und geschichtlichen Einleitung. Mit 2 Lageplänen und 150 Abbildungen. Herausgegeben von der Hauptstadt Budapest, 1934. 8°, 234 l. A székesfőváros bőkezűségéből az aquincumi romokat és múzeumot látogató idegenek számára készült ez a könyv, német nyelven azért, mert az a közhit, hogy a hozzánk látogató idegenek közül a legtöbb tud németül. A „Zur Topographie und Geschichte Aquincums" c. kezdő fejezet (3—29. lap) e szerénykedő cím alatt szakembert is kielégítő tájékoztatást nyujt, különös érdeméül kiemelve a mellékletül adott térképet (Óbuda a belső — most kiásás alatt levő — amphitheatrumtól a mai Római fürdőig s a Dunától az óbudai temetőig), mint első világos tájékoztatást a római város északi részének kiterjedéséről. Figyelmes olvasás közben mindinkább észrevesszük, hogy az a sok és pontos ismeret, amit eddig Aquincumra vonatkozólag magunkba szedhettünk, e könyv megjelenése óta se nem sok, se nem pontos ; tervszerű ásatások, a városban folyó földmunkáknál felszínre jutó maradványok állandó megfigyelése, az aquincumi múzeum folytonos gyarapodása, a kőfeliratok szövegei ezernyi új vonással és színnel tökéletesítik a képet, s mindinkább világossá teszik, hogy itt, a barbaricum határán civilizált városi élet volt, mint ahogy Vergilius Tityrusa a vidéki várost elképzelte, a Róma urbs városi kényelmét utánzó berendezéseivel, ahogy ma is a vidéki város a „fővárosi színvonal" felé törekszik. A történeti áttekintésben a legrégibb adat a Ti. Claudius lovaskatona síremléke Claudius császár idejéből (Kr. u. 41—54.), a legrégibb császárfeliraton Domitianus neve maradt meg. Aquincum pusztulásának idejét ma is Sidonius Apollinaris sokszor idézett verssora keltének évszámával, mint terminus post quem-mel (Kr. u. 458.) tudja K. is meghatározni. Hogy a város épületeinek falai

még a honfoglalás idején is mint föld felett kilátszó romok állottak, de lakatlanok voltak, K. itt is elmondja, de a kérdést részletesen nem fejtegeti. Hálára kötelezné azonban az érdeklődőket, a történészeket talán még inkább, mint a régészeket, ha a 26. l-on írt pár sor kiegészítéséül elmondaná nézetét a pusztulás és az új — magyar — település idejéről. Vajjon a leletek idő-adatai megerősítik-e azt, hogy a honfoglaló magyarok itt lakatlan, tehát névtelen romokat találtak s azért adtak városuknak új nevet, mint akár Solva—Esztergom, Scarbantia—Sopron, Savaria—Szombathely stb. esetében, ahol a folytonos lakottság ellen szól az új elnevezés. Ahol a római lakosság túlélte a népvándorlás zivatarait s otthonát akarvanemakarva megosztotta a betelepedő jövevényekkel, ott a római név az asszimiláló nép nyelvében megmaradt, mint nálunk a Szerémség és Sziszek város nevében, nyugatabbra, az itáliai városneveket mellőzve, pl. Köln, Lyon, Lincoln, Saragossa és számtalan más városnévben. A fejezet végén K. rövid áttekintést ad Aquincum felfedezésének és kutatásának történetéről és Contraaquincum kérdéséről is, egy rövidke mellékmondatba szorítván bele azt a fontos és jelentékeny szerepet, amely az ő személyének jutott és majdnem 50 év leforgása után ma is őt teszi Aquincum legelső és legjobb ismerőjévé. Az ásatások helyrajzi ismertetése (30—60. l.) után a múzeum gazdag anyagának ismertetése következik (61—220 l.) olyan módon feldolgozva, hogy nem csak magyaráz, hanem a már publikált feliratok vagy tárgyak mellett az irodalmi adatokat is megadja, viszont előre figyelmeztet (61. l.) arra, hogy ahol ily irodalmi adatok nincsenek, ott az illető tárgy most kerül először ismertetésre. Amennyire örvendetes, hogy emlékek kiadása legalább ily formában megindult, annyira kívánatosnak tűnik fel, hogy a külföldi hasonló kutatásokat ismertető szakmunkák mellé odaállíthassuk Aquincumnak teljes, tudományos magyar leírását is, még ha az a kívánatos veszedelem fenyeget is, hogy a folyamatban levő és ezután remélhetőleg még nagyobb erővel meginduló újabb kutatások, újabb kiadványok megjelenését teszik szükségessé. Most K. személyében megvan az első ilyen kiadvány teljességének és tudományos színvonalának biztosítéka. **Finály Gábor.**

Soós Béla: Zwingli Ulrik küzdelme a római katolikus egyház ellen 1519—1524. Debrecen, 1935. 8°. 80 l. A szerző, Zwingli műveinek és kiadott levelezésének, valamint a vonatkozó régibb és újabb forráskiadványoknak és egyéb szakirodalomnak csaknem hiánytalan ismerete alapján a magyar irodalomban legelőször ad egészen részletes képet a zürichi reformáció lassú kibontakozásáról, vezérének személyes lelki vívódásain és érlelődésén keresztül. E kép nemcsak a róm. kat., de a protestáns történeti tudat számára is nagyfokú módosulását jelenti eddigi Zwingli-képeiknek : emberibbé és drámaibbá válását. Minthogy a magyarországi reformáció jóformán a kezdetek kezdetétől fogva nemcsak lutheri, hanem Zwingliféle forrásokból is táplálkozik (svájci kapcsolatai már Honterusnak vannak !), éppen a magyar történettudomány szempontjából sem közömbös a Zwingli-kutatásnak az az örvendetes új lendülete, amelynek egyik gyümölcse ez a dolgozat, szerzőjének a Zwingli-irodalomban már a második derék műve (v. ö. Századok 1933. 230. l.). A mű előadása finoman árnyaló és részletező, élettel teljes ; kis helyre összetömörített szokatlanul gazdag anyagának logikai elrendezése azonban sok kívánni valót hagy fenn. **Révész Imre** (Debrecen).

Hoffmann, H.: Reformation und Gewissensfreiheit. Giessen, 1932. Töpelmann. 8°. 39 l. Amióta protestáns, széles köröknek a felvilágosodás korára visszamenő nézete, hogy a reformátoroknak köszönhető a lelkiismeretszabadság, a történelmi kutatások nyomán tarthatatlannak bizonyult, többen (E. Troeltsch, K. Holl, P. Wappler stb.) próbálták megoldani a kétségtelenül súlyos problémát. H. berni egyetemi tanár most újra megvizsgálva a kérdést, szintén hangsúlyozza, hogy az nagyon bonyolult s egykönnyen nem lehet határozott igennel vagy nemmel felelni. Mert bár a reformátorok abszolút igazság-fogalommal voltak eltelve s bár a kényszer, amely ebből folyt, kemény volt, a lelkiismeretszabadság csirái a reformációban fellelhetők. A római egyház tekintélyének lehanyatlása általában megrendítette a tekintély elvét — a reformátorok akarata ellenére is. Luther tanítása az egyház és állam kormányzásának szétválasztásáról az állam önálló jogának és feladatának elismerése, közreműködöt a későbbi idők azon felfogásának keletkezésében, hogy az államnal csak saját célját kell követnie s az egyházat magára hagyhatja. Mindenekelőtt azonban a reformációnak a hitről, mint isteni ajándékról való meggyőződése, amelyet a fiatal Luther felejthetetl szavakban képviselt („Erőszakkal kényszeríteni nem akarok senkit „Hitet a szívbe nem önthetek, nem tudok és nem kell nekem senki kényszeríteni; Isten egyedül teszi ezt."), nyujtott lehetőséget a későbl fejlődéshez. A következményeket a XVII. században az angol independensek határozottan levonták. Angliában jut győzelemre az a felfogás, amely már a XVI. század néhány laikusánál és a reformáció mellékágainál (spiritualisták, anabaptisták stb.) felhangzott, hogy protestantizmus és lelkiismeretszabadság feloldhatatlanul összetartoznak. Milton már azt hangsúlyozta, hogy a lelkiismeret elnyomása a keresztény szabadságnak a megsértése. Az independensek tolerancia motivumai közül sok kapcsolódik a reformáció mellékágainak tanaihoz, így az, hogy az üldözés a keresztény szeretet ellen van, hogy csak a lényeges keresztény igazságok iránti hitet kell megkívánni, s hogy az egyéniségek különfélesége miatt különféle hitnézeteknek kell adódniok. Oly felfogások, amelyeket Frank Sebestyén, Hesseni Fülöp, Zurkinden Miklós képviseltek egykor. De reformátori jellegű motivumok még erősebben léptek előtérbe. Milton abból a meggyőződésből, hogy a szentlélektől szerzett biblia az egyetlen norma, levonta a következtetést: mindenkit tűrni kell, aki a biblia alá helyezi magát, akárhogyan magyarázza, mert nincs fellebbezési forum, amely eldönthetné, ki olvassa helyesen a bibliát s ki nem. Annak felismerésével, hogy az írás helyes magyarázata nem állapítható meg tekintélyi elv alapján, a Szentírás-elv, amely egykor a kényszert megalapította, a szabadság menhelyévé vált a protestantizmus minden irányzata részére. Ezek az eszmék a felvilágosodás racionalista tolerancia-motivumainál előbb, mindjárt a XVI. században fellépnek s bár Luther későbbi éveiben, továbbá Kálvin az állam eretnek-üldözéséhez s a hit kényszerítéséhez bizonyos fokig hozzájárultak, nem vonható kétségbe, hogy a lelkiismeretszabadság csirái a reformátorok gondolataiban megvoltak, egyes szektáknál, laikusok körében mindig éltek, míg végre általános elismerést nyertek. **Botár Imre** (Szolnok).

Tárca.

Gergely Sámuel †
1845—1935.

Erdélyen kívül kevesen ismerték őt személyesen és a Királyhágón túl sem tartozott azok közé, akiknek alakja minduntalan feltűnt a nagy nyilvánosság előtt. Gergely Sámuel nem volt barátja a közéleti szereplésnek, s bátortalannak érezte magát, ha nagyobb társaságban megjelenvén, ott véleményt vagy felvilágosítást kértek tőle. Típusa volt a feltűnést kerülő, ernyedetlen szorgalommal dolgozó kutató történetírónak, s azóta, hogy Teleki Mihály, Erdély nagy politikus kancellárja korának tanulmányozására szánta magát, jóformán más sem érdekelte. Fiatalabb éveiben, különösen azóta, hogy 1885/86-ban alkalma nyílt megismerni a párizsi francia külügyminisztérium levéltárának magyar vonatkozású anyagát, nagymértékben lekötötte figyelmét Magyarország és Erdély francia, illetőleg nyugati kapcsolatainak kérdése. Magántanári képesítését is ebből a tárgykörből szerezte meg a kolozsvári egyetemen. Amidőn sorsa a gróf Teleki-családhoz kötötte, tudományos pályája végleges irányt vett. A család ugyanis őt kérte fel *Teleki Mihály levelezésének* összegyüjtésére és kiadására és Gergely Sámuel ettől az időtől fogva nem ismert más célt maga előtt, mint ennek a levelezésnek minél teljesebb összegyüjtését és minél pontosabb, hívebb kiadását. Évtizedeket töltött el ebben a munkában, s bár a Gondviselés kegyes volt hozzá, amennyiben közel kilencven esztendős életkort érhetett el, a nagy munkát rajta kívül álló okok miatt nem fejezhette be. Teleki Mihály levelezéséből mindössze nyolc vaskos kötet jelent meg társulatunk kiadásában, s bár a többi kötetre szánt anyag is nyomdakészen állott és várta a megjelenést, az 1918-ban bekövetkezett katasztrófa, nemkülönben az a nagy gazdasági válság, amely Magyarországra nehezedett, meggátolta a levélgyüjtemény kiadásának befejezését. Ez volt életének legnagyobb szomorúsága. Egy hosszú élet fáradságos gyüjtőmunkáját bevégzetlenül látta és még csak reménye sem volt arra, hogy megéri valamikor Teleki Mihály levelezése teljes sorozatának megjelenését. A másolati anyagot az ő gondoskodásából a Magyar Tudományos Akadémia történettudományi bizottsága őrzi ugyan, s ennek következtében a XVII. századi erdélyi történet iránt érdeklődő kutatók rendelkezésére áll ez a páratlanul értékes anyag, de kétséges, hogy lesz-e Gergely Sámuel munkásságának folytatója, aki azzal a tárgyszeretettel, pontossággal és lelkiismeretességgel fogja végezni majd feladatát, amely az ő munkásságát jellemezte. Volt alkalmam ismételten összehasonlítani a Gergely Sámuel által kiadott levélszövegeket a korábban megjelent levélközlésekkel; volt alkalmam ennek következtében meggyőződni a Gergely-féle kiadás hűségéről és megbízhatóságáról. Munkájának folytatása azon kötelességek közé tartozik, amelyek a Magyar Történelmi Társulatra nehezed-

nek. Hisszük, hogy társulatunk módját fogja ejteni annak, hogy ez a gyüjteményes vállalkozás méltó befejezést nyerjen. Ezzel szolgáljuk a legigazabban Gergely Sámuel emlékét, de ezzel egyúttal nagy szolgálatot teszünk a magyar történetírás ügyének is.

Lukinich Imre.

Pleidell Ambrus †
1900—1935.

A gróf Klebelsberg Kuno nevéhez fűződő új magyar tudománypolitikának, a nagy nemzeti katasztrófát követő korszak e szép lendületének helyesen felismert kiindulópontja a tudományos nevelés új alapokra fektetése, mondhatni, első intézményes megszervezése volt. Az elgondolásoknak megfelelően és a miniszternek szinte személyes irányítása mellett új tudós nemzedék nevelkedett fel, mely a külföldi kollégiumokban eltöltött évek révén közvetlen kapcsolatba lépett a nyugati nagy népek kultúrájával s eljutott a tudományos egyéniség megszerzésének és speciális kimüvelésének bő forrásaihoz. A Klebelsberg-nemzedék történetírói gárdájának egyik legtehetségesebb tagja volt Pleidell Ambrus, fájdalmasan korán elhunyt történetírónk, akinek jóformán csak arra tellett fiatal életéből, hogy igazolja az indulása által felkeltett várakozásokat.

Az Érsekújvárról származó és a csehek börtönét magyarságáért már diákkorában elszenvedő ifjú szerény anyagi lehetőségek mellett gazdag kultúráltságot és nagy történeti tudást szerzett. A tudományos körök figyelmét már első munkájával, a nyugatra irányuló magyar középkori külkereskedelemről szóló doktori értekezésével (kiadta a Budavári Tudományos Társaság, 1925) magára vonta. Értekezését, mint az 1923—1928. évkörben megjelent legjobb gazdaságtörténeti munkát, a Magyar Tudományos Akadémia a Darányi Ignác-jutalomdíjjal tüntette ki. Történetírói érdeklődése továbbra is elsősorban a gazdaságtörténelem területén maradt s különös előszeretettel kereste a merkantilizmus magyar kapcsolatait. A magyar kincstár apatini telepeiről szóló tanulmányában (Századok, 1929—1930.) szinte mintaképét alkotta meg a modern gazdaságtörténelmi monografiának, mely elvezet a gazdasági élet jelenségeinek gyökereiig s föltárja az egyes jelenségeknek a nagy történelmi áramlatokkal való összefüggéseit. Hasonlóképen a magyar merkantilizmus történetére vonatkozik a Károlyi-emlékkönyvben (1933) közzétett kitűnő tanulmánya, „A fundus publicus", valamint a Közgazdasági Szemlében „A merkantilizmus történetéhez Magyarországon" címen megjelent (1934), e tárgykörben tehát harmadik tanulmánya is.

A merkantilizmus nem szakította el véglegesen doktori értekezése korától, a magyar középkortól, sőt legkiforrottabb és eredményei szempontjából legfigyelemreméltóbb munkájával, a Századokban három folytatásban napvilágra bocsátott város-

történeti tanulmányával (A magyar várostörténet első fejezete, 1934) is ide tért vissza. Ez a tanulmány, mely ismét tudományos kitüntetést, ezúttal a Klebelsberg emlékére létesített alapítvány első ízben kiosztásra kerülő jutalmát juttatta neki, íróját a történeti módszer teljes fegyverzetében állítja elénk, mikor kimutatja a magyarországi városok eredetéről eddig konstruált elméletek tévedéseit és bebizonyítja városainknak a népvándorlás korán keresztül a római korba nyúló kontinuitását. Munkája a magyar várostörténetkutatásnak új utat nyitott, neki pedig arra is alkalmat adott, hogy a korszak egy másik jelenségére, az immunitásra (Egyházi és világi immunitás, Bécsi M. Tört. Intézet Évkönyve, 1934) is világot derítsen.

Történetírói tanulmányait a széles horizont, a módszeres munka és a formaszépség egysége jellemzi s ezek jegyeit viselik magukon nagyszámú könyvbírálatai is, melyek egyik-másika maga is önálló tanulmányszámba mehet. Társulatunk igazgatóválasztmányának tagja volt s tollával és munkájával eredményesen szolgálta a magyar levéltárügyet is, melynek előmozdításán — mint az Országos Levéltár kiváló tisztviselője és a Levéltári Közlemények szerkesztője — elhivatással dolgozott.

A fiatal tudósra még nagy feladatok és szép sikerek vártak, elvesztését méltán gyászolja a magyar levéltárügy és történettudomány. **Szabó István.**

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1934. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

Rövid főtitkári jelentésemnek lényege abban foglalható össze, hogy az a részvétlenség, amely a magyar társadalom részéről Társulatunk iránt megnyilvánulni látszik és amelyről az utóbbi évek főtitkári jelentéseiben mindenkor mély aggodalommal számot adtam, a mult év folyamán is változatlanul fennállott. A Társulat vezetőségének minden évben egyre fokozódó nehézségeket okoz a költségvetési tervezetnek összeállítása, a költségvetés hiányainak legalább formai csökkentése és az a törekvés, hogy a Társulat bevételei és kiadásai között megteremtse a szükséges összhangot. Kétségtelen, hogy a Magyar Történelmi Társulat élete azóta, hogy elvesztette törzsvagyonát és alapítványait, melyek összege 1918 december 31-én az akkor feltüntetett állapot szerint 287.808·44 korona volt, egészen bizonytalanná lett s különféle, gyakran előre nem látott eshetőségektől vált függővé. Igaz ugyan, hogy a Magyar Történelmi Társulat raktáraiban nagy értéket képviselő könyvanyag van felhalmozva, ami ez idő szerint nem egyéb, mint holt tőke, minden kamatjövedelem nélkül, sőt sokszor inkább csak teher, mert hiszen alig lehet hasznosítani. Mit ér ugyanis a könyv, ha csak raktártöltelékül szolgál, anélkül, hogy közkézen forogna? Pedig ma az a helyzet, hogy a Magyar Történelmi Társulat kiadványainak imponáló tömege a valóságban nem kamatozó tőkét kép-

visel. Ha e sajnálatos jelenségnek okát kutatjuk, azt nem a társulati kiadványok természetében és minőségében kell keresnünk, hanem annak a társadalmi osztálynak anyagi helyzetében, melyből a Magyar Történelmi Társulat olvasóközönsége idáig kikerült. Ma a magyar társadalom egy elszegényedési folyamatban vergődik s minthogy ugyanennek az osztálynak nincsenek már tartalékai, a ma reánehezedő gazdasági válságot csak kulturális igényei és szükségletei lefokozásával vagy teljes kikapcsolásával igyekszik enyhíteni, vagy elviselhetőbbé tenni. A kultúra tehát úgyszólván fényűzési cikké vált, ami annyit jelent, hogy csak azok szerezhetik meg és elégíthetik ki ezirányú szükségleteiket, akik a szükséges anyagiakkal rendelkeznek. A magyar társadalomnak az a rétege, ahonnan idáig tagjaink és olvasóink legnagyobb része kikerült, nem ebbe a kategóriába tartozik. Ebből szinte természetszerűleg következik, hogy mindazon tudományos intézmények és egyesületek, amelyek a magyar értelmiség anyagi támogatására vagy hozzájárulására voltak felépítve, tehát tagdíjakra, előfizetési díjakra, alapítványokra vagy hagyományokra, kivétel nélkül a legsúlyosabb helyzetbe jutottak. S valóban minden túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy a magyar tudományos élet válságban van. Tudományos társulataink ma létükért küzdenek, sőt egyik-másik tudományos társulat már csak nevében él, ragaszkodva ehhez a névbeli létezéshez anélkül, hogy egyébként módjában állana jelét adni életének és működésének, ragaszkodva ahhoz azért, mert egyrészt dícséretreméltó optimizmussal bízik egy jobb jövőben és mert tudja, hogy egy formailag megszűnt társulatot új életre támasztani többé már nem lehet.

Be kell azonban ismernünk azt is, hogy a magyar értelmiségi osztály a valóságban aránytalanul túl is van terhelve. Túl van terhelve oly hazafias, tudományos, társadalmi, jótékonysági és felekezeti kötelezettségekkel, melyeknek teljesítése erejét felülmulja. Nem lehet tehát azon megütődnünk, ha könnyíteni igyekszik a reája nehezedő terheken s meg kell értenünk azt is, hogy magánháztartásának süllyedő hajójából először a kulturális és a jótékonysági terheket dobja ki, melyeket valóságos tehertételeknek tart, de amelyek kidobása pillanatnyilag semmiféle személyi hátránnyal vagy következménnyel nem jár. Mindezekkel a ténymegállapításokkal szemben azonban azt is be kell ismernünk, hogy a magyar értelmiségben mindig voltak és ma is vannak olyanok, akik hajlandók áldozni irodalmi és tudományos célokra. Az, hogy egyáltalában vannak még működő tudományos társulataink, legalább is erre látszik mutatni. Csakhogy — s itt keresendő a mai tudományos közéleti válság egyik oka —, több a tudományos jellegű és célú társulat és egyesület, mint amennyit a mai elszegényedett magyar társadalom elbír. Hogy tehát a magyar társadalom említett töredékének áldozatkészségét tudományos életünk számára továbbra is biztosíthassuk, szükséges volna egy tudománypolitikának irányítania egész tudományos

közéletünket. Egy főtitkári jelentés nem lehet programmbeszéd, de talán nem követek el hatásköri túllépést, ha kifejezést adok azon *egyéni meggyőződésemnek*, hogy a magyar tudományos társulati élet terén fölötte hasznos volna a helyes ökonómia, akár a rokontermészetű tudományos társulatok vagy egyesületek szoros együttműködésének megteremtésével, akár pedig egybeolvasztásával. Egy ilyen átgondolt eljárásmóddal tudományos társulataink egyrészének életét megmenthetjük. Ha ellenben csak megállapítjuk a bajokat, de azok orvoslásával nem foglalkozunk, félő, hogy tudományos közéletünkben olyan visszaesés fog bekövetkezni, mely egyenesen kiszámíthatatlan. Úgy éreztem tehát, hogy hangot kell adnom a reánknehezedő aggodalomnak, hogy a jövő történetírója ezt a nemzedéket a kötelességteljesítés elmulasztásának igen súlyos vádjával ne illethesse.

Mindezek előadása után legyen szabad jelenteni, hogy Társulatunk 1934. év folyamán öt felolvasó ülést tartott (január 11, február 22, március 22, április 26, november 21), évi rendes közgyűlésünk 1934 október 25-én folyt le, mely alkalommal Társulatunk elnöke mondott nagyobbszabású elnöki megnyitót, Angyal Dávid tiszteleti tagtársunk pedig felolvasást tartott. Jelenthetem, hogy a Társulat 1934-ben egy elnöki tanácsot létesített, melynek rendeltetése „a társulat ügyeinek vezetésében az elnöknek és első alelnöknek segédkezni". Ez intézménynek előnyeit ez év folyamán többször volt alkalmunk tapasztalni. Végül jelenthetem azt is, hogy a Társulat folyóirata, a *Századok* 1934-ben 31 ív terjedelemben évnegyedenként pontosan megjelent, úgyszintén a Pótfüzetek is 9 ív terjedelemben, gazdag és változatos tartalommal. Megjelent továbbá Széchenyi István naplóinak IV. kötete Viszota Gyula kiadásában s a Magyar Történettudomány Kézikönyvének sorozatában Moravcsik Gyula nagy összefoglalása a magyar történet bizánci forrásairól. Mindez annak bizonyságául szolgál, hogy a Társulat igyekezett megfelelni vállalt kötelezettségeinek.

Ez a néhány sor, amelybe a Magyar Történelmi Társulat 1934. évi működésének legfontosabb mozzanatait összefoglaltam, megerősíti, hogy Társulatunk működési köre a rajtunk kívül álló körülmények hatása következtében a mult évekhez viszonyítva elég kicsinnyé vált. Meg vagyunk azonban arról győződve, hogy csak átmeneti tünettel van dolgunk, mely idővel elmúlik s be fog következni az az idő, amikor a régi hagyományoknak megfelelően és a hagyományos keretek között fejthetjük ki működésünket.

Kérem a tisztelt Közgyűlést főtitkári jelentésem elfogadására.

Lukinich Imre.

Egy-két szó Pázmány Péter ikonográfiájához. Ifj. Vayer Lajosnak a Századok legutóbbi számában közölt különben tartalmas cikkéről sajnálattal kell megállapítani, hogy a heraldikai szempontot teljesen figyelmen kívül hagyja. Ha erre vigyáz, a nagyszombati Szt. Ferenc-rendi zárda birtokában levő Pázmány portrét, ami az

eredetiséget illeti, a „nagyon kétséges" jelzővel kellett volna felruháznia s nem minősítette volna „nagy valószínűséggel autentikusnak", mely 1633-ban természet után készült.

A nevezett képen ugyanis (Vayer VI. szám alatt közli másolatát) a jólismert három structollas Panaszi Pázmány-címer helyett (mely a Vayer által közölt képek közül a IV., IX. és XIII. számún is előjön): aranykeretes kék paizsban, melyet jobbharánt veres pólya (és nem szalag, mint V. írja) vág ketté, két (alul-felül egy-egy) stilizált arany rózsa (nem pedig *cifra arany gomb*, mint V. írja) látható. A paizsra fektetett bíbornoki süveg (melynek különben vörösnek kellene lennie, nem feketének), a bíborvörös, kék selyembélésű (jobban mondva hermelin bélésű) címerköpeny, meg a hétágú rangkorona (a bárói rangot a bíbornok különben sem kapta meg, csupán unokaöccse Pázmány Miklós 1628-ban) mind elárulja, hogy a kép, de legalább is a címer, nem lehet régibb a XVIII. századnál. Igaz ugyan, hogy a munkából megtudjuk, hogy a képet 1878-ban renoválták. Ugyancsak rossz állapotban lehetett, ha a festő a structollakat veres pólyának, meg aranyrózsáknak nézte! Vagy milyen bizalmat érdemel olyan festő az arcvonások hűségében, ki a címerben ilyen durva hibát követ el? Ilyen módon még az is feltételezhető, hogy a kép eredetileg nem is Pázmányt ábrázolta, hanem másvalakit. Ha pedig, ami nagyon valószínű, egy címernélküli képre, hogy díszesebb legyen, ráfestette a bíbornok címerét, igazán kissé utánajárhatott volna, hogy milyen is volt az? Vagy a heraldikában annyira járatlan egyén volt a restaurátor, hogy azt képzelte, tetszés szerint alkalmazhat akármilyen címert? **Görzsönyi Vargha Zoltán.**

Ifj. Vayer Lajos a fenti megjegyzésekre vonatkozólag a következők közlésére kérte fel a szerkesztőséget: 1. A mult század magyar műemlék-restaurátorainak csekély történeti és művészettörténeti iskolázottsága közismert, tehát a szóbanforgó portré autenticitását az utólag ráfestett címer nem ingatja meg. 2. A címer leírását P. Smida Illuminat O. F. M. volt szíves rendelkezésére bocsátani és így, minthogy közlését személyesen ellenőriznie nem volt módjában, a forráson a pontos címertani leírás szempontjából sem változtatott.

Hivatalos értesítő.

Az 1934. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése:

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgatóválasztmány 1935. évi január hó 24-én tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1934. évi számadásait megvizsgáljuk. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi augusztus 26-án Balassa Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1934. évi bevételt 14.801 P 34 fillérben, az 1934. évi kiadást 14.561 P 24 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1934. évi december 31-én 240 P 10 fillér volt, mely összeg a Postatakarékpénztárnak 1934. évi decem-

ber hó 31-én kelt 205. számlakivonata szerint 240 P 10 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett „Forgótőke" című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint 1934. évi december 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 62 P 26 f, a Földhitelbanknál pedig 193 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk 1. és 2·/. alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1934. évi december hó 31-én összesen 495 P 36 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben, a főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1934. évi összes bevételeit 15.057 P 42 fillérben és összes kiadásait 14.562 P 06 fillérben állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1934. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 495 P 36 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1934. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 3·/. alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1934. évi december 31-én 495 P 36 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1,506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzintézetnek hitelesen kiállított és 4·/. alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmet is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében levő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1,250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomdarészvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1934. év folyamán öt különböző rendeltetésű alapot kezelt. Az öt alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők :

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1934. évi december hó 31-én az 5·/. alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újabbkori történetének forrásai" című alap, mely a 6·/. alatt csatolt számlakivonat szerint 1934. évi december 31-én 126 P és a Postatakarékpénztárnak 1934. évi december hó 28-án kelt 24. számú számlakivonata szerint 409 P 09 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1934. évi december hó 31-én 11.130 P készpénzvagyonnal rendelkezett a 7·/. alatt csatolt számlakivonat szerint.

4. A dr. gróf Klebelsberg Kuno-alap 1934. évi december hó

31-én 1857 P 70 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 8·/. alatt csatolt számlakivonat szerint.

5. A gróf Széchenyi István naplóinak kiadására létesített alap, mely a 9·/. alatt csatolt számlakivonat szerint 1934 december 31-én 1662 P 50 f és a Postatakarékpénztárnak 1934. évi december hó 22-én kelt 23. számú befizetési lapja szerint 18.579 P 98 f készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat értékpapírjait a 4·/. alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1933. évi december 31-én volt eredménnyel:

	1933	1934
1. Magyar koronajáradékkötv., 4%-os	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 „	60.150 „
3. 5·5%-os állami pénztárjegy	148.300 „	148.300 „
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1,250.000 „	1,250.000 „
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen	1,506.550 K	1,506.550 P
és	868 P	868 P
Az összes törzsvagyon 1934. évi december hó 31-én	1,506.550 K + 35.135 P 89 f.	

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Balassa Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennélfogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Balassa Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással, megadni méltóztassék.

Budapest, 1935. évi augusztus 26-án.

Maradtunk tisztelettel

dr. Varga Endre s. k.,
a számvizsgálóbizottság tagja.

Schiller Rezső s. k.,
a számvizsgálóbizottság tagja.

A Magyar Történelmi Társulat 1934. évi zárószámadása.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1934-re	Eredmény 1934-ben
1. Pénztári maradvány	679·29 P	679·29 P
2. Alaptőke utáni kamat	—·— „	—·— „
3. Forgótőke utáni kamat	50·— „	33·94 „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	6.500·— „	7.667·63 „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	120·— „	341·33 „
6. A vallás- és közokt. min. segélye	1.200·— „	1.100·— „
7. Rendkívüli bevételek	1.000·— „	3.009·78 „
8. Remélhető új alapítványok	200·— „	317·20 „
9. Átfutó pénzek	500·— „	235·83 „
10. A Századok 1933. évi pótfüzetére	—·— „	1.672·42 „
Összesen	10.249·29 P	15.057·42 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220·— P	2.220·— P
2. Szolgák díjazása	81·— „	56·— „
3. Irodai költségek	710·— „	569·54 „
4. A Századok folyó évi nyomdaköltségeire	5.200·— „	5.072·19 „
5. A Századok írói és szerkesztői honoráriumára	3.300·— „	3.120·70 „
6. Egyéb nyomtatványokra	500·— „	628·22 „
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	120·— „	113·70 „
8. Rendkívüli kiadások	1.000·— „	70·— „
9. Alapítványok tőkésítésére	713·20 „	814·40 „
10. Átfutó pénzek	500·— „	235·83 „
11. A Századok 1933. évi pótfüzetének nyomdaköltségeire	—·— „	1.661·48 „
Összesen	14.344·20 P	14.562·06 P

Összegezés:

I. Bevétel	10.249·29 P	15.057·42 P
II. Kiadás	14.344·20 „	14.562·06 „
Hiány, illetve maradvány	4.094·91 P	495·36 P

A Magyar Történelmi Társulat 1935. évi költségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1934-ben	Előirányzat 1935-re
1. Pénztári maradvány	679·29 P	495·36 P
2. Alaptőke utáni kamat	—·— „	—·— „
3. Forgótőke utáni kamat	33·94 „	30·— „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	7.667·63 „	6.500·— „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	341·33 „	120·— „
6. A vallás- és közokt. min. segélye	1.100·— „	1.100·— „
7. Rendkívüli bevételek	3.009·78 „	1.000·— „
8. Remélhető új alapítványok	317·20 „	200·— „
9. Átfutó pénzek	235·83 „	500·— „
10. A Századok 1934. évi pótfüzetére:		
a) előfizetés	872·42 „	800·— „
b) a titkárok és szerkesztők tiszteletdíjukból felajánlott hozzájárulása	800·— „	800·— „
Összesen	15.057·42 P	11.545·36 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220·—	P	2.220·— P
2. Szolgák díjazása	56·—	„	70·— „
3. Irodai költségek	569·54	„	650·— „
4. A Századok folyó évi nyomdaköltségeire	5.072·19	„	5.200·— „
5. A Századok írói és szerkesztői honoráriumára	3.120·70	„	3.300·— „
6. Egyéb nyomtatványokra	628·22	„	630·— „
7. A takarékpénztárakból felszámított díjak	113·70	„	120·— „
8. Rendkívüli kiadások	70·—	„	1.000·— „
9. Alapítványok tőkésítésére	814·40	„	200·— „
10. Átfutó pénzek	235·83	„	500·— „
11. A Századok 1934. évi pótfüzetének nyomdaköltségeire	1.661·48	„	1.700·— „
Összesen.....	14.562·06	P	15.550·— P
I. Bevétel	15.057·42	P	11.545·36 P
II. Kiadás	14.562·06	„	15.550·— „
Maradvány, illetve hiány	495·36	P	4.004·64 P

Kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténetkutatás.

Pápay József emlékére.

A világháború után a magyar őstörténetkutatás nagy eredményekkel gazdagodott. A nagy eredményekre természetesen még nagyobb feltevések épültek, amelyek azután újabb feltevéseket szültek. Az eredmények értékesek, a feltevések szellemesek, de egyik-másik már nem is az eredményeken, csak más feltevéseken nyugszik.

A kérdések központjában a bolgár-törökség áll. Melich János néhány hazai helynév bolgár-török és bolgár-szláv eredetének kimutatásával, Gombocz Zoltán a magyar-bolgár kapcsolatok helyének megállapításával, Németh Gyula névmagyarázataival alapjait rakták le az újabb magyar őstörténetkutatásnak, amely ilyen alapokon bátrabban haladt a bolgár-magyar kapcsolatok, most már etnikai kapcsolatok megállapítása felé, s mind több eredményt ér el.

Az új feltevések Gombocz egy igen fontos kis cikkének nagy eredményeket és sok termékeny gondolatot adó megállapításaiból rajzottak ki. Gombocz, igazolván azt, hogy a magyarságot az V. század közepe és a VII. század eleje között és pedig a Kaukázusban érte a legerősebb bolgár hatás, azt mondja, hogy „az a mélyreható nyelvi, műveltségi és etnikai hatás, amelyet a bolgárság az ugor-magyarságra gyakorolt, alig érthető másképp, mint ha feltesszük, hogy egy uralkodó bolgár-török réteg volt a magyarság igazi megszervezője, amely persze csakhamar éppen úgy beleolvadt a magyarságba, mint ahogy Asparuch bolgárjai beleolvadtak a szlávságba".[1] Gombocznak erre az eredményére és feltevésére épült a Zichy—Hóman-féle feltevés, amely szerint a magyarság tulajdonképen azonos a bolgárok között emlegetett onogurokkal. Németh az onogur névnek a magyarok „*oŋgur" nevével való azonosságának kimutatásával s az ugor-bolgár népek legősibb történetére vonatkozó feltevésével támogatta

[1] Gombocz Z.: A bolgár kérdés és a magyar húnmonda. Magyar Nyelv. XVII. (1921) 15—21.

ezt a gondolatot. Ugyanilyen termékeny Gombocz említett cikkének egy másik gondolata: Mivel a bolgár fejedelmi névlajstrom Irnikje, a második bolgár fejedelem, a lajstrom dátuma alapján csak Attila fia, Irnäk lehet, a magyarságot megszervező „bolgár uralkodó osztály hozta magával s tette magyar nemzeti hagyománnyá is a húnokkal való rokonságnak, a hún-magyar azonosságnak a hitét, ez hozta magával a keletre menekülő hún királyfinak s Attila pannóniai birodalmának halovány emlékét". E gondolatból Hóman egy teljesen kiképzett feltevést épít: Irnik nagy hún birodalmat alapított Keleten, amely a hún és ogur elemek „keverékéből" keletkezett bolgár nép birodalma lett. Így tehát Irnik valóban őse a dunai bolgárok fejedelmeinek, de az Árpád-családnak is, mert Árpád őse Irnik bolgár fejedelmi dinasztiájának egyik leszármazója, a VII. század végén a Don és Kuban között emlegetett Baján, Kurt fia.

E feltevések fontossága a magyar őstörténet minden kutatójának kötelességévé teszi, hogy foglalkozzék velük. Új adatokkal kell támogatnunk e feltevéseket, ha tudjuk, de rá is kell mutatnunk a gyengéikre, s ha módunkban van, helyreigazítanunk. Ez a kötelesség szülte Moravcsiknak „Az onogurok történetéhez" c. értekezését.[1] Moravcsik, aki a bizánci források ránk nézve igen fontos neveinek összeállításával foglalkozva sok értékes anyaggal gazdagítja tudományunkat, az onogur-magyar kérdésben is igyekszik új anyaggal szolgálni. E kérdésről írt munkája fontos azért, mert Priskos két helyét megvilágította, meg az onogurokra két, irodalmunkban nem tárgyalt adatot közölt, bár, mint alább látni fogjuk, véleményem szerint a két adat értéke nem az, aminek Moravcsik gondolta. E tanulmányomban én is áldozni igyekszem ama kötelességnek, amelyet a Zichy—Hóman feltevés fontossága a magyar őstörténet minden kutatójára ró; teszem ezt egy olyan értekezés bírálata keretében, amelynek szerzőjét, Moravcsik Gyulát, azt hiszem, annyira megfogta e feltevés szépsége és mindent megmagyarázni tudó volta, hogy egyszer-másszor nem tudott bizonytalan adatokból nem vonni le nagy következtetéseket.

Az alábbiakban igyekszem megállapítani, hogy a Zichy—Hóman feltevés támasztékaiból s Moravcsik pótlásaiból mi az elfogadható s mivel lehet azt megerősíteni, mit tarthatunk csak valószínűnek, s végül mi a teljesen elfogadhatatlan. Értekezésem első része a bolgár-törökök költözködésére

[1] A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 27. Budapest, 1930 = Ung. Jahrbücher. X. (1930) 53—90.

vonatkozó eredmények összefoglalása, mert ez a továbbiakban az alap. A második rész a dunai bolgárok eredetéről szól, a harmadik az onogur-magyar azonosságról. Hómannak Irnik birodalmára vonatkozó feltevését külön tárgyalom.

I.

A bolgár-törökök költözködései.

Forrásadatok híján nem tudjuk, hogy a bolgár-törökök beletartoztak-e az Attila birodalmát alkotó népek szervezetébe, mint annak egyik keleti, talán éppen a legkeletibb népe, vagy nem, csak az a bizonyos, hogy a hún birodalom felbomlását követő mozgalmak nyomták őket az európai történelem színpadára. Az óriási birodalom felbomlása természetesen elsősorban a központjában járt nagy változással. A nagy hún király halála után kitört a harc. A források szerint a hún királyfiak összevesztek az uralmon, majd az Ardarich gepida király vezetése alatt szövetkezett népek sok és súlyos harc árán legyőzték a húnok és a hozzájuk húzó népek seregeit. A döntő csatában az atyja trónjáért küzdő legidősebb hún királyfi, Attila örököse, Iläk[1] is elesett s a gepidák foglalták el a húnok dáciai szállásait.

A legyőzött húnok, Attila fiai, Dengizik és Irnäk vezetésével a Fekete-tenger partjára, a gótok lakóhelyére menekültek.[2] Erre a keleti gótok kénytelenek lévén szállásaikat a húnoknak átengedni, nyugatra vonultak s 456-ban a bizánci császár hozzájárulásával Pannóniába telepedtek.[3] De a hún királyfiak sehogysem akartak belenyugodni abba, hogy Pannónia sorsát volt alattvalóik, a keleti gótok intézzék. Megtámadták a keleti gótokat, de vereséget szenvedtek s vert hadaikkal a Dnyeper mellé vonultak vissza.[4] Majd amikor a gótok meg akarták támadni az Alsó-Pannóniában lakó „sadag"-okat, Dengizik ismét megjelenik, de megint vereséget szenved.[5] A gótok sikereinek már más népek támadásai se árthattak, ők maradtak a győztesek, amikor a svévek s szövetségeseik, Bizánc pártfogoltjai, a

[1] Jordanis Getica, MGH. Auct. ant. V, 1. p. 125_{26}: *Ellac.* v. ö. Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930, 134.

[2] Jordanes ibid. p. 125_{29}—126_{1}.

[3] Jordanes ibid. p. 126_{11}—$_{16}$. Alföldi A.: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. II, 97—104.

[4] Jordanes ibid. p. 127_{16}—$_{20}$.

[5] Jordanes ibid. p. 128_{18}—$_{27}$.

skirek törtek rájuk,[1] szintúgy a svev, skir, sarmata, rugi szövetséggel szemben is.[2]

Így a húnok s e hozzájuk húzó — legalább is a keleti gótok ellen harcoló — népek sorsa meg volt pecsételve. 466 körül a skirek maradékai, meg a sadagarok és egyes alán csoportok a gótok elől menekülve a bizánci birodalomba telepedtek, érthetően, hiszen a Birodalom a skireket a gótok elleni háborújukban jóindulatáról biztosította.[3] Most igénybe vették a megigért jóindulatot. Ekkorra már a húnok sorsa is eldőlt. Miután a gótok mindkét ízben visszaverték őket, Attila fiai végkép lemondtak Nyugat visszahódításáról és a Birodalomhoz fordultak. Bizánc nem hajlandó egyenlő félként tárgyalni velük, mire Dengizik háborúval fenyegetődzött, de öccse, Irnäk nem akart résztvenni egy Bizánc ellen indítandó háborúban, mert országában, Keleten háborúja volt.[4] Majd Keleten háborúktól szoríttatva, nyugaton meg nemcsak hogy meghiúsították a gótok a húnok minden kísérletét Pannónia visszahódítására, de azok a népek is, amelyekre a húnok még számíthattak volna, otthagyva már Pannóniát, a gótok elől a Birodalomba költöztek, — Irnäk is követte a skirek és más népek példáját, megbékél a helyzettel s a Birodalom alattvalójaként kap népével megszállóhelyet. Követték azután más hún csoportok is.[5] Hogy ez így volt, mutatja az, hogy a 466-i skir stb. letelepedéssel kapcsolatban Irnäk s más húnok is szerepelnek mint betelepedők, meg hogy később Dengizik már egyedül küld követeket Bizáncba.[6]

Hogy Irnäknak igaza volt, amikor belátta, hogy a harc nem vezethet eredményre s a Birodalom védelmére bízta magát, a legjobban bizonyítja az, hogy maga Attila idősebb fia, Dengizik is, aki pedig előbb a hún birodalom visszaállítása gondolatának a helyzettel megalkudni nem akaró harcosa volt, kénytelen arra határozni magát, hogy a császár birodalmában telepszik le. De a büszke hún királyfi nem tud

[1] Ibid. 129_{12-23}.
[2] Ibid. 129_{24}—130_{8}.
[3] Priskos, Exc. de legat. ed. de Boor, p. 587_{22-28}.
[4] Priskos ibid. 587_{29}—588_{9}.
[5] Jordanes ibid. 126_{20}—127_{5}. Mint más helyen bővebben kifejtem, Jordanes ezen adatai csak azért kerültek előbbre, mert Attila halála után — kiírva forrását — egymásután adja a népek elhelyezkedését. A skirekre s Attila fiaira vonatkozó összes adatokból kétségtelen, hogy a Birodalomba való költözés csak 466 körül történt. Helyesen látja ezt Alföldi, i. m. 98—99.
[6] Priskos ibid. 588_{24-36}.

belenyugodni a változhatatlanba, követei még Attila nyelvén szólnak a császárhoz, Dengizik nem akarja alázatosan előadni a kérelmét, hogy fogadják be népével a Birodalomba, amint azt a császár kívánja, hanem *követel* földet és pénzt, s amikor a császár nem akarja teljesíteni követeléseit,[1] felkészül még egy utolsó harcra Bizánc ellen s — talán maga se akarhatott már mást — a harcmezőn lelte halálát.[2]

A Birodalom szívesen fogadta a betelepedő hún s egyéb, az uralomért való küzdelemben vereséget szenvedett csapatokat, amelyek 466 körül kértek bebocsáttatást. A skireket, sadagárokat s egyes alán csoportokat Kis-Scythiába és Alsó-Moesiába, Attila legkisebb fiát, Irnäket Kis-Scythia szélére, Észak-Dobrudzsába, rokonait Emne-Čurt és Ulčindurt (helyesebben bizonyára Emne-Čurt az ulčindurokkal) a Vit-, Iszker- és a Lom-folyók mellékeire telepítette.[3] Ez azt jelenti, hogy a Birodalom szálláshely fejében a dunai határ védelmét bízta a húnokra és a hozzájuk húzó népekre. Ezt elsősorban az javallotta, hogy a dunai határt éppen azok a népek veszélyeztették, amelyek menekülni kényszerítették a betelepülőket. Tehát az új határőrök a legnagyobb ellenségeik ellen védték szálláshelyeiket és a Birodalmat.[4]

A végeredmény tehát az, hogy a húnok egy része, közöttük Irnäk is, mint a velük szövetséges népek egyike-másika is, beletörődött az új helyzetbe, s a Birodalom dunai határán telepedett le a Lom-folyótól a Fekete-tengerig. A húnoknak az új viszonyokba belenyugodni nem akaró elemei pedig kénytelenek keletre húzódni a Dnyeper mellé.

*

Akkor, amikor Attila birodalmának a végleges bukása bizonyossá lett, amikor ennek a híre és a hatása keletre is eljutott, ott is megindult a népmozgalom. A hún birodalom keleti határán keleti válságok kergette népek nyomakodtak, s nem tudtak előre jutni, míg Attila birodalmának vasszervezete visszatartotta őket. Most egyszerre befúrják magukat a szétmálló nagy testbe. Messze északkeletről jövő népek

[1] Priskos ibid. 588_{30}—$_{36}$.
[2] Chron. Pasch. ed. Bonn. p. 323. Marc. Comes ad a. 469.
[3] Jordanes ibid. 126_{20}—127_{5}.
[4] Jordanes szerint a Birodalom húnjainak Sacromontisi et Fossatisii a nevük. Ibid. p. 12_{4}—$_{5}$. Erre helyesen jegyzi meg Kulakovskij: Istorija Vizantii. Kiev, 1910. I. 324. l., hogy e név jogi helyzetükre vonatkozik: azt jelenti, hogy a régi milites limitanei, határőrök, granicsárok szerepét betöltő foederati voltak.

kikergetik hazájukból az avarokat, azok meg a szabírokat[1] üldözik ki szállásaikból, a szabírok erre az onogurokat, ogurokat és šaragurokat kényszerítik arra, hogy új hazát keressenek. Ezek a népek 463 körül követeket küldtek Bizáncba, tehát ekkor már Bizánc látókörébe kerültek. Közülük a šaragurokról még azt is tudjuk, — követeik beszélték ezt Bizáncban, — hogy új hazát keresve az akačirokra törtek s azokat megsemmisítették. Ezután követeket küldtek Bizáncba, akiket ott szívesen fogadtak s ajándékokkal bocsátottak haza.[2] E šaragurok, miután az akačirokat és más népeket megtámadták és legyőzték, a perzsák ellen harcoltak s ibériai és örmény területen pusztítottak.[3]

A ránk maradt adatok alapján azt kell hinnünk, hogy ezután a šaragurok és az ogurok törzsszervezetei felbomlottak, törzseik, legalább is egyes törzseik a rokon onogur törzsszervezethez csatlakoztak. Az új viszonyok, bizonyára éppen ezen törzsek, vagy törzsmaradványok csatlakozása folytán, az onogur törzsszervezet is hamarosan új csoportosulásokra kényszerült. Az egyik részük, úgy látszik a békésebb törzsek, a régi hazában, a Don torkolat és a Kuban közötti őshazában maradt s *oturgur* (= 30 ogur) néven szerepelt, — emellett a régi *onogur* név is feltűnik, — a vállalkozóbb rész kiköltözött a Don és a Dnyeper közére s ettől kezdve *kutrigur* néven ismeretes.[4]

[1] A szabírokról Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest, 1930. 203—204. l. azt mondja, hogy kazárok, mert Mas'ūdī szerint a kazárokat törökül szabíroknak, perzsául χazároknak nevezik. Ezzel szemben Zichy felfogásához kell csatlakoznunk, aki szerint ez valószínűleg földrajzi elnevezés, mely a terület régi lakóiról ment át a kazárokra. Gr. Zichy I.: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Budapest, 1923, 75. l.

[2] Priskos. Exc. de legat. ed de Boor p. 586_{7-16}. Moravcsik i. m. 4. skk. l. sikerrel bizonyítja, hogy Priskos ma ismert szövegét Suidaséval kell kiegészítenünk. Amit azonban Moravcsik itt Priskos és Herodotos kapcsolatáról mond, arra vonatkozólag azt kell hinnünk, hogy Priskos elbeszélése éppen azt mutatja, hogy neki itt nem volt semmiféle reális földrajzi képe: amit északról, a griffekről és az Óceánról mond, az azt jelenti, hogy a földrajzi látókörén kívüleső helyeket mesés északi vidékekre viszi, olyan vidékekre, amelyeket nem ismer, — helyesebben az ismeretlen távoli világról csak azt gondolja, amit Herodotosból tud.

[3] Priskos ibid. p. 588_{10-14}. Moravcsiknak i. m. 9. l. 2. jz. igaza van, az ő fordítása a helyes.

[4] Zichy i. m. 71. helyesen gondolja, hogy az utigurok valószínűleg „több törzsnek az onogurokhoz való csatlakozásából jöttek létre", de ehhez hozzá kell még tennünk, hogy e csatlakozás folytán *két* törzsszövetség alakult, az oturgur és kutrigur.

A kutrigurok nyugatra költözése bizonyosan már az V. század nyolcvanas évei előtt történt, mert 482-től kezdve állandóan szerepelnek, mint a Duna balpartján lakó szlávok és a Dnyeszter és a Dnyeper között lakó (szintén szláv) antokon túl, azokkal néha közös akciókban résztvevő nép, amely a Dnyeper és Don közötti hazájából tör a bizánci birodalom tartományaira.[1] Azt is tudjuk a kutrigurokról, hogy a Don és a Kuban köze volt az „őshazájuk", ahol együtt laktak testvéreikkel, az oturgurokkal, onnan költöztek a Don és a Dnyeper közére. Tehát, mivel néhány évvel 482 előtt, 463-ban arról értesülünk, hogy az „ogur" népeket a szabírok szorították ki hazájukból, azt kell hinnünk, hogy a kutrigurok a szabír támadást követő mozgalmak következtében költöztek el rokonaiktól kaukázusi hazájukból. Ez azt jelenti, hogy már a hún birodalom fennállása idején a kaukázusi vidékeken laktak, mert ha csak 463-tól körülbelül 470-ig laktak volna együtt kaukázusi testvéreikkel, nem gyökeresedett volna meg olyan erősen ottani együttlakásuk tudata, mint ahogy a Prokopios feljegyzette mondából látjuk.

A kutrigurok az ötödik század hatvanas éveiben a Don és a Dnyeper közére költözvén, az akkoriban keletre szorult hún töredékek szomszédságába, részben a hún csapatok szálláshelyére telepedtek. E keletre szorult hún elemek a kutrigurokhoz csatlakoztak s hamarosan beléjük is olvadtak. Így azután teljesen érthető az, hogy alighogy a Don és a Dnyeper közére telepedtek a kutrigurok, már jelentékeny erőt képviselnek,[2] hol a Birodalomnak van rájuk szüksége a barbár népekkel szemben, hol meg a barbárok szövetségében jelennek meg. Tehát az, hogy hún tömegek álltak e nyugati bolgárokhoz, természetesen éreztette hatását. Ezeket a bolgárokat ilyen nagy és harcias elemekkel való megszaporodásuk folytonosan harcban tartja. Ezzel kell magyaráznunk sűrű hadi vállalataikat: becsapásaik a Birodalom területére a menekült, nyugatra visszavágyó tömegek, a hún elemek harci kedvéből fakadtak. E harciasságuk azután a hún elemek beolvadásával folytonosan csökken.

E kutrigurok már a nyugati világ közvetlen szomszédságába kerülvén, 482 óta folytonosan szerepelnek. Távolabb

[1] Fehér G.: Bulgarisch—ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten (Keleti Szemle XIX, 2). Budapest, 1921. 74—79.

[2] V. ö. Zlatarski, I. V.: Istorija na bălgarskata dăržava prěz srědnitě věkove. Sofija, 1918. I. 1. 44.

élő oturgur testvéreikkel azonban csak 547/48-ban került Bizánc kapcsolatba. Ekkor a folytonos kutrigur betörésektől zaklatott Justinianosnak elmondották a krimi tetraxitagótok, hogy az állandó kutrigurveszedelem egyetlen ellenszere az, hogy felbéreli ellenük testvéreiket, az oturgurokat. Ez megtörténvén, kitör a testvérharc. Így aztán az egymást pusztító népek könnyen kerültek az új hódító avarok uralma alá, akik az oturgurokat, akiknek itt a régi onogur nevük is feltűnik, legyőzik, a kutrigurok meg önként hódolnak meg. Baján avar kagán büszkén emlegeti a bizánciaknak, hogy az oturgurok és kutrigurok az ő alattvalói. A nyugati-bolgár kutrigurok egy része az avarokkal együtt a Duna-Tisza vidékére, Avarországba telepszik.[1] A század vége felé a türkök uralma alól idemenekül egy másik kutrigur csoport is.

A két avar uralom alatt álló bolgár nép közül a keleti bolgárok hamarosan, már az 568 előtti évektől kezdve, új úrnak, a türköknek hódolnak. Nem tudjuk pontosan, hogy meddig tartott itt az új uralom, csak annyi a bizonyos, hogy a türköknek, hatalmuk keleten meggyöngülvén, a VII. század elején már innen is ki kellett vonulniok, mert ekkor már önálló nép a keleti bolgárok. Ekkor ugyanis a régi onogur, későbbi oturgur törzsszövetség földjén egy onogundur nevű törzsszövetség van, ami azt jelenti, hogy az avar, majd türk uralom alatt meglazult szervezet törzsei a felszabadulással újra szervezkedtek és pedig úgy, hogy az oturgur törzsek közül[2] az új csoportosulásban elsősorban az onogur törzsek vettek részt, legalább is az övék a főszerep. Elárulja ezt az új név is, amely nem egyéb, mint az onogur szó többese,[3] illetőleg *dur* képzős alakja.[4] Ennek az országnak a fejedelme Kurt, régi bolgár káni nemzetség sarja. Kurt, az onogundurok ura, hamarosan megnövelte birodalmát. A kán, valószínűleg már nagybátyja *Organ* (Arγan?) is, folytatta az oturgur ősök politikáját.[5] Népének ellenségei Bizáncnak is

[1] Fehér i. m. 28. skk. l.

[2] V. ö. Marquart, Izv. Russk. Arch. Inst. Kpl. XV (1911) 20: A VII. században ugyanott találjuk a korábban ismeretlen onogundurokat, ahol előbb az oturgurok voltak, tehát az utóbbiak maradékai beolvadtak az előbbiek törzsszervezetébe.

[3] Munkácsi K. Sz. VI. 203.

[4] Németh i. m. 59.

[5] Zlatarski i. m. 87. Azonos a Névlajstrom Gostun-jával, aki mint „helyettes"-régens kormányozott Kurt ifjúkorában s nem a kánok nemzetségéből, hanem az Ermi nemzetségből származott, tehát valószínűleg Kurt anyai nagybátyja volt. V. ö. Zlatarski i. m. 85—86.

ellenségei voltak, igyekezett tehát Bizánc terveit népe hasznára fordítani. E kor nagy bizánci császára, Heraklios, mindenképen le akart számolni ellenségeivel, közöttük a Birodalomra nagyon veszedelmes avarokkal is. Így azután örömmel lépett szövetségre az onogundurokkal, akiknek kánja, Kurt, nyugatra akart terjeszkedni, a kutrigurokat fel akarta szabadítani az avar uralom alól. Két adatunk azt vallja, hogy az onogundurok részt vettek a császár szövetségében az avarok elleni küzdelemben s hogy ez az akció eredményes is volt. Az egyik az, hogy Organ unokaöccse, Kurt, az onogundurok ura, kikergette az avarokat országából s szövetségre lépett Herakliossal s tőle 635-ben ajándékokat és patrikiosi címet kapott. (Ezt úgy kell értenünk, hogy Kurt nagybátyja, Organ volt a Bizáncban többször megforduló diplomata, azért említi meg a bizánci szerző Kurt nevénél nagybátyját, hogy egy Bizáncban ismerősebb személy neve által hozza közelebb az olvasóhoz.) A másik forrásból meg későbbről azt tudjuk meg, hogy Kurt volt az ura az onogundur-bolgároknak és a kotrag-kutriguroknak. Ez azt jelenti, hogy Kurt, az onogundurok ura a kutrigurok földjéről elűzte az avarokat s ezt a területet országához csatolta.[1]

Tudjuk, hogy az avarok 626-tól kezdve már nem voltak veszedelmesek Bizáncra, Kurt meg 635-ben a császár szövetségese, s így biztos az, hogy Kurt akkor szorongatta az avarokat, amikor Heraklios akcióba lépett.

Sőt, amikor Kurt a kutrigurokat fölszabadította az avar iga alól, a pannóniai kutrigur-bolgárok is föllázadtak. Az avar uralom meggyengülésével, 630 körül, a pannóniai bolgárok Avarországban is magukhoz akarták ragadni az uralmat. Az avarországi kutrigur-bolgár csoportok történetéből láthatjuk, hogy az avarok a bolgárokat, mint a török népek azt általában tenni szokták idegen népekkel, határaikon helyezték el. Ezek a határon lakó bolgár csoportok, mint mondottam, az avar hatalom meggyengülésével az avarok fölé akartak kerekedni, bolgár embert akartak kagánná tenni. A harcban az avarok lettek a győztesek, mire 9000 bolgár család hagyta el Pannóniát s Dagoberthez menekült. Dagobert király leölette a bolgárokat s főnökük, Alčik, mindössze 700 családdal menekülhetett el a vendekhez s onnan Itáliába, ahol e telepesek még a VIII. században is beszélnek bolgárul is.[2] Egy másik bolgár csoport meg,

[1] Zlatarski i. m. 91.
[2] L. fentiekre Fehér i. m. 44. skk. l.

amely Szerémségben az ottani lakosokkal összekeveredett, Küver kán vezetése alatt Makedóniába költözött.

Kurt egyesítette birodalmában az onogundurokat és a kutrigurokat. De nem sokkal Kurt halála után felbomlott ez a birodalom. Ennek forrásunk szerint az volt az oka, hogy Kurt fiai összevesztek, de a valódi okot természetesen nem ebben, hanem a kazárok előretörésében kell keresnünk. A század közepén a kazárok elfoglalták az onogundurok földjét s ez a nép, Kurt idősebb fia, Batbaján, vagy Baján népe kazár uralom alatt élt. Az elégedetlenek azonban északra menekültek és megalapították a középvolgai bolgár birodalmat. A kazárok előretörését a kutrigur-bolgárok is megszenvedték, a fenyegető kazár hatalom elől a kutrigurok egy része, Kurt fiatalabb fia, Esperüch vezetése alatt nyugatra vonult, Besszarábiában telepedett le.[1]

A VII. század közepén tehát a következő helyeken találunk bolgár népeket :

I. 1. A kubáni őshazában kazár uralom alatt Baján onogundurjait. 2. Ezekből kiszakadt az elégedetlen rész, amely északra menekül és megalapítja középvolgai államát.

II. 1. A kubáni őshazából az V. században a Don és a Dnyeper közé kiköltözött kutrigur-ág. 2. A VI. században az avarokkal Pannóniába költözik egy kutrigur csoport. Ezekből 630 körül 9000 család Bajorországba menekül, ahol a bajorok legyilkolják őket, csak 700 család menekül meg s a vendekhez, majd 663—668 között Benevent tartományba telepszik. Ugyanekkor egy más csoport Szerémségből Makedóniába költözik. 3. A kazárok elől a kutrigurok közül nyugatra, Besszarábiába költözik Esperüch népével.

Röviden így foglaltam össze azt, amit véleményem szerint a bolgárok dunai államalapítása előtti történetéről írott források alapján megállapíthatunk. A fent vázoltakkal ellenkező vélemények tárgyalását Moravcsik „Az onogurok történetéhez" c. munkájának bírálatával kapcsolatban adom, mert ez az értekezés az összes kérdéseket érinti, s így a fenti összefoglalásban nem tárgyalt bolgár-magyar kapcsolati

[1] A kazárok előretörése sok forrásban szerepel mint a bolgárok nyugatra költözködésének oka. Zlatarski i. m. 109—110. említi Ps. Mozes Chorenac'i adatát s József kazár kagánét, meg Theophanes-Nikephorosét. De megtaláljuk ezt a Povësti vremennyhlët kezdetű orosz évkönyvekben, meg Mihály szír pátriárcha is említi, hogy a kazárok elfoglalták a bolgárok földjét. A két utóbbi forrás azonban, sőt valószínűleg az idézett örmény adat is, Theophanes és Nikephoros forrásából való.

kérdésekre vonatkozó újabb irodalom anyagával is foglalkozhatunk.

*

A fentiek szerint az onogur nép lakóhelyén tűnik fel az oturgur nevű bolgár nép s ugyanonnan költöznek nyugatra az utóbbiakkal előbb együtt lakott testvéreik, a kutrigurok, majd meg az oturgurok lakóhelyén élő bolgár nép onogundur néven szerepel. Ez azt jelenti, hogy az onogurság (úgy látszik más bolgár népek törzsmaradványaival való megnövekedése folytán) két törzsszervezetre bomlott. Az egyik nyugatra költözött s kutrigur néven ismeretes, a másik az őshazában maradt s oturgur néven szerepel. Úgy látszik, a keleti őshazában maradt oturgur törzsszövetségben volt az onogurság zöme, mert az oturgur név helyén 558-ban újra felvetődik a régi onogur név, sőt később, amikor az idegen iga alól felszabadulva újra csoportosultak e törzsek, az onogur névből képzett onogundur a törzsszövetség neve.

E tétel helyességét a legvilágosabban bizonyítja az, hogy míg a VI. században feljegyzett eredetmondában a Don és Dnyeper közi kutrigurok és a kubáni őshazában élő oturgurok a testvérek, a VII. századi elbeszélés szerint már a Don—Dnyeper közi kutrigurok és a kubáni onogundurok.

Zichy István is elfogadja azt, hogy mivel az „unigurok" és „utigurok" nevét párhuzamosan találjuk, „de egymás mellett" soha, „a kettőt egy nép különböző megnevezésének" kell tekintenünk. A bizánciak a VI. században ismerik szövetségeseiknek, az utiguroknak a nevét, „a régi *onogur (hunugur, unigur)* név pedig talán már ebben az időben is inkább földrajzi fogalom volt. Ilyen értelemben használja a VII. századi Ravennai Geográfus is a „patria onogoria" kifejezést a Meotis vidékének megjelölésére, s a szlávok az onogur szóból eredő ugri nevet. „Az *onogur* szó eredetileg mindenesetre népnév volt. Ha az onoguroknak volt része az utigurok kialakulásában, úgy azt kellene föltennünk, hogy az utóbbiak több törzsnek az onogurokhoz való csatlakozásából jöttek létre."[1]

Hóman Bálint szerint a VI. század közepén 545 körül a szabír hatalom a Volga torkolat, Kaspi-tó és a Kaukázus környékén megsemmisült, a szabírok egyes töredékei a Kur-folyó vidékére húzódtak, a nép zöme pedig „nyugat felé nyomult és a Kuban—Don vidéki onogurokkal egy törzsszövetségbe egyesült". Így alakult ki az uturgur = 30

[1] Zichy I. i. m. 70—71.

ogur nép.[1] Hóman e föltevése összefügg az onogur-magyar feltevéssel, így ezt később tárgyaljuk. Mindenesetre azt látjuk, hogy szerinte is az onoguroknak más törzsekkel való egyesüléséből állt elő az oturgurság.

Moravcsik egészen másképp képzeli el a kérdést. Szerinte 1. az onogurok és az oturgurok két egymás mellett szereplő külön nép, 2. az onogurok történetében megvan a folytonosság is a VIII. század közepéig.

1. Moravcsik röviden igyekszik bizonyítani azt az állítását, hogy az onogurok *mellett* mint külön nép szerepelnek az oturgurok. Bizonyítását ezzel a mondattal kezdi: „Az utigurok egy része — mint Menandrosz szavai bizonyítják — 568-ban avar uralom alatt van, más részük pedig 576-ban a türkök szövetségéhez tartozik."[2] De Menandrosból éppen nem olvasható ki az, hogy az oturgurok *egy része* 568-ban avar, *más részük* meg 576-ban türk uralom alatt van. T. i. az avarok előretörésük idején leigázták az útjukba eső összes népeket s így érthető, hogy Baján 568-ban azt mondja, hogy a kutrigurok és az oturgurok az ő alattvalói;[3] amikor meg a türkök nyomultak elő, leigázták a Kaukázustól északra lakó népeket, így elfoglalták az oturgurok földjét is, természetes tehát, hogy ekkor meg a türkök alattvalói az oturgurok.[4] Tehát nincs „egy rész"-ről, meg „más rész"-ről szó, hanem arról, hogy ez a nép *előbb* az avarok, *később* meg a türkök alattvalója.

E bevetetés után következik Moravcsik bizonyítása így: „Igaz, hogy ugyanakkor az onogurokat is rabjainak nevezi a türk kagán, de éppen ez a körülmény, hogy Menandros ugyanazon év eseményeit beszélve el, ugyanazon töredékben külön említi a két nevet, kizárja azt, hogy azokat azonos jelentésben használná."[5] Ezzel szemben a forrásban a következőket látjuk: a türkök birodalmának a Kubántól északra eső részén szerepel az „unigur"-„unugur", az „utigur" és az „ugur "nép, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy itt három néppel van dolgunk.

Tudjuk, hogy a VI. század közepén a Kaukázustól északra szabirok és otorgurok, odébb nyugatra, a Don és a Dnyeper közén a kutrigurok, a Dnyeper és a Dnyeszter közén pedig a szláv antok laktak. Már most, amikor előre-

[1] Hóman B.: Magyar Történet, I. 49—50.
[2] Moravcsik i. m. 24.
[3] Exc. de legat. ed de Boor p. 196_{1-6}.
[4] Exc. de legat. ed de Boor p. 204_{18}. v. ö. 208 $_{2-3}$, 206_{15-18}.
[5] Moravcsik i. m. 24.

törtek az avarok, forrásunk, Menandros szerint leverték az „unigur"-okat és a ⟨ber⟩zäleket, a szabirokat pedig megsemmisítették,[1] ezután meg a kutrigurok csatlakoztak hozzájuk, majd az antok földje is uralmuk alá került.[2] Azután meg azt olvassuk, hogy az avar kagán azzal dicsekszik, hogy a kutrigurok és az oturgurok az ő alattvalói. Világos tehát, hogy a más helyen a leigázott népek sorában említett „unigurok" az oturgurok. E területen járó bizánci követ azt említi, hogy Anagai az oturgurok kormányzója,[3] Türk-šad türk kagán meg azt mondja a követnek, hogy az alánok és az unigurok ellenállottak, de a türkök eltiporták őket s most az ő alattvalóik.[4] Tehát a kubáni leigázott bolgár népet „utigur" néven találjuk, más helyen meg azt mondja a kagán, hogy az „unigurokat" győzte le. Ez nem azt jelenti, hogy itt két népről van szó, hanem azt, hogy egy leigázott bolgár népet egyik helyen „utigur", a másikon „unigur" néven említenek.

A név kétféleségének a legegyszerűbb magyarázata az lenne, hogy az Οὐνίγουροι egy eredeti Οὐτίγουροι alakból romlott. Emellett szólna az is, hogy ez a név Ὀνόγουροι s nem Οὐνίγουροι formában van meg Priskosnál és Agathiasnál[5] s hogy az általánosan használt Οὐτίγουροι forma nagyon könnyen romolhatott Οὐνίγουροι alakká. Ez ellen szól azonban az, hogy Menandros egyik Οὐνίγουροι-át megtaláljuk Theophylaktos Simokattesnél Οὐννουγοῦροι formában.[6] Igaz, hogy Theoph. Sim. nem ismeri az „utigur" nevet, míg „unnugur" adata van neki és pedig az, hogy az „unnugurok" városát, amelynek Βακάθ a neve elpusztította a földrengés[7] s így feltehetnők, hogy az „utigur"-formát ennek a hatásán változtatta „unnugur"-ra. De ezt eddig nem igazolhatjuk.

A megoldáshoz az vezet, ha megnézzük az adatok eredetét. Mint láttuk a VI. század közepén folytonosan emlegetnek forrásaink egy utigur nevű népet. Már most, Zemarchos követ ez utigurok területén végigmenvén az οὔγουροι-al találkozik,[8] Valentinos meg ugyanitt áthaladva az „uti-

[1] Exc. de legat. ed de Boor p. 443_{8-9}.
[2] Exc. de legat. ed de Boor p. 443_{10-28}.
[3] Exc. de legat. p. 204_{8}.
[4] Exc. de legat. p. 206_{15-18}.
[5] HGM. II, 243_{18}, kéziratokban ὀνουγούρων is, v. ö. HGM. II, 217_{3}, 240_{30}, 241_{15}, 243_{15}, 243_{30}, 245_{3}, 246_{30}, 306_{20}, 309_{18} : Ὀνόγουρις, kéziratokban Ὀνούγουρις is, v. ö. Moravcsik i. m. 11.
[6] Exc. de legat. p. 258_{20}. Figyelemreméltó, hogy Nikephoros Kallistos e helyet kiírva Οὐνιγοῦροι-t ad. Moravcsik i. m. 12.
[7] Exc. de legat. p. 260_{10-12}.
[8] Exc. de legat. p. 453_{10-13}.

gur"-okat említi, Baján avar kagán szintén „utigur"-okat, holott más helyen azt olvassuk, hogy az avarok az „unigur"-okat igázták le. Ez nem azt jelenti, hogy egyszerre csak ennyi nép került erre a területre, hanem egészen másképp kell megmagyaráznunk.

Láttuk azt, hogy a Priskos említette három ogur nép közül az onogurnak a neve szerepel tovább, amit úgy kell magyaráznunk, hogy a másik két ogur nép szétzüllött szervezetének törzsei és törzsmaradványai legalábbis jórészben az onogur törzsszervezetbe állottak. Hogy ez így volt, bizonyítja az, hogy az összefoglaló onogur név minden más neveken, sok változáson és átcsoportosuláson áttörve, később is előtűnik a régi őshazában maradt részben, „onogur"[1] majd egy újabb csoportosulás neveként, „onogundur" formában. A más törzscsoportokból nagyon megnövekedett onogur szervezet az V. század 60-as éveiben két részre vált, helyesebben két törzsszervezetté alakult, a nyugatra költözött törzsek csoportjának kutrigur, az őshazában maradottakénak oturgur a neve.

Természetes azonban, hogy az a név, amely a bizánciaknál hivatalos tárgyalásaikból ismeretes, nem jelenti azt, hogy egy-egy oturgur ember, vagy egy-egy törzs vagy csoport oturgurnak hívta magát. Még inkább, ha figyelembe vesszük, hogy az ilyen törzsszervezetek nagy politikai változások után az elsősorban éppen politikai szervezetet jelentő officiális nevüket természetesen elvesztik. Amikor az oturgur törzsek avar, majd türk uralom alá kerültek, officiális *oturgur* nevük elvesztette jelentőségét, az idegen uralom alatt álló bolgár törzseket nem kötötte már össze más, mint a közös nyelv s szokások, de nem valami összetartó politikai erő. Így azután még természetesebb, hogy a törzsek, csoportok vagy egyének nem nevezik magukat „oturgur"-nak, hanem előkerülnek a nép által használt nevek. Ez itt annál is fontosabb, mert az összes fenti esetekben helyszínen szerzett adatokkal, hallott nevekkel van dolgunk. Sőt a harmadik név egészen világosan vallja, hogy az oturgur

[1] Mint fentebb mondottam, lehetséges, hogy Menandros két Οὐνίγουροι-a valójában Οὐτίγουροι. Ez esetben az onogur név csak jóval később tűnne fel az „onogundur"-ban. Ha azonban az Οὐνίγουροι nem hiba, akkor olyan alakulás, mint Λογγόβαρδοι mellett Λογγίβαρδοι v. ö. Marquart: Altbulg. Ausdrücke 17. (Fel lehetne még azt is tennünk, hogy Οὐνίγουροι egy *ongur* név átírása anapt. i-vel, v. ö, ὑβιγί olv. *üvgi*, ἠτζιγή olv. *iċgi*, újgörög καπινός„ bizánci Καλιπόρνιος, δουλικίον. Psaltes: Grammatik der byz. Chron. Göttingen. 1913. 30. Fehér: Izv. Bălg. Arch. Inst. V. (1929) 134.)

törzseknél valóban szerepeltek más nevek is s a bizánci követ azt írta le, amit hallott. Ha ugyanis Moravcsik Menandros (és Theophylaktos Simokattes) alapján megállapít az oturgurok mellett egy onogur népet, ugyancsak Menandros alapján találhat még egy harmadikat is, amely „ugur" néven szerepel. A valóság azonban az, hogy, mint lakóhelyükből megállapítható, itt is egy, előbb az oturgur törzsek közé tartozó néppel van dolgunk. Zemarchos követ az οὖγουροι-al találkozik, ami azonban csak azt jelenti, hogy az uturgurok egy csoportja ugurok-nak nevezte magát.

Tehát mihelyt idegen uralom alá kerülvén az oturgur törzseket összekötő erő meglazult, azonnal előkerültek az oturgur mellett egy-egy csoport nem hivatalos vagy régi kapcsolatokat jelentő nevei: az onogur, a régi törzsszervezet neve s az ogur a nyelvi és kultúrális összetartozást jelentő egész neve.[1] Ez annyira így van, hogy amikor e népek megint fölszabadulnak, az nem az oturgur törzsek szervezetének fölszabadulása, hanem a régen ebbe tartozott újraalakult törzseké, amelyek új csoportosulásban jelennek meg, új névvel, *onogundur*, ami azt jelenti, hogy a régi onogur elemek voltak a vezetők.

Moravcsik is látja, hogy a kérdés lényege az, hogy az onogurok, oturgurok és onogundurok egyazon helyen laktak, de ezt így fejezi ki: „A kutrigurok és utigurok ősi lakóhelye tehát ugyanazon a területen volt, ahol az onogurok laktak, illetőleg ahová a bizánci forrás ‚Nagy Bulgáriát' helyezi".[2] Hogy azonban mégis igazolja azt, hogy egyazon időben el lehet választani az oturgurokat az onoguruktól, más helyen meg ezt mondja: „Nézetünk szerint a VI. század közepén a két név fogalmi köre nem azonos s az utigurok az onogurok-tól északra laknak".[3] Ez a feltevés teljesen önkényes. (Moravcsik e föltevés igazolására a fentieken kívül Zlatarskira hivatkozik. Zlatarski i. m. 33. lapján tényleg azt mondja, hogy az onogurok és az utigurok a bizánci írók adatai szerint két különböző helyen laktak, de ezt az állítást semmivel sem bizonyítja.)

2. Moravcsiknak másik állítása az, hogy az utiguroktól elválasztandó Maeotis menti onogur nép történetében a folytonosság is megvan az V. század derekától a VIII. század közepéig. Bizonyítéka elsősorban egy püspökségi jegyzék,

[1] V. ö. Németh i. m. 76. l.: A többféle „név közül egyszerre természetesen több is élhet".
[2] I. m. 23—24.
[3] I. m. 25.

amelyben Góthia püspökségei között szerepel ὁ 'Ονογούρων Ez Moravcsik szerint azt jelenti, hogy a VIII. század közepén tudták Bizáncban, hogy a Kubán és a Don torkolat között van egy onogur nevű nép.[1]

A jegyzék idevonatkozó része: 'Επαρχία Γοτθίας α' Δόρος μητρόπολις β' ὁ Χοτζήρων γ' ὁ 'Αστήλ δ' ὁ Χουάλης ε' ὁ 'Ονογούρων ς' ὁ 'Ρετέγ ζ' ὁ Οὔννων ἡ ὁ Τυμάταρχα. De Boor szerint a forrás e része a VI. század elején keletkezett.[2] Moravcsik egy régebbi cikkében ezt írja: „Ha nem is osztjuk a kiadó nézetét, aki ennek keletkezését a VI. század elejére teszi, annyit mindenesetre el kell ismernünk, hogy közvetlenül Justinanos kora után készült s az ő térítési kísérleteinek eredményeire vonatkozik. Terminus post quemül Ταματάρχα neve szolgálhat, mely tudvalévőleg a kazárok alapítása (-tamγan tarqan). A kazárok pedig (=türkök) 575-ben foglalták el Bosporos városát".[3] Most azonban így ír: „Magam régebbi cikkemben (i. h. 267) VI. századi eseményekre vonatkoztattam, de az onogurok történetére vonatkozó behatóbb kutatásaim kényszerítettek arra, hogy a régebbi keltezéstől eltérjek. Ennek megfelelőleg a Χοτζήρων-t sem az akacirokra, hanem a kazárokra kell vonatkoztatnunk."[4]

Mint már az általa idézett Mošin,[5] Moravcsik is kazárokat olvas ki ὁ Χοτζήρων-ból. Pedig hogy ez nem a kazárokra vonatkozik, abban senkise kételkedik, aki megismerkedik ezzel a forrással. T. i. a jegyzék végéhez egy scholiasta, mint Moravcsik is idézte régibb cikkében, ezt írja.: „'Επαρχία Γοτθείας α' ὁ Χοτζίρων σύνεγγυς Φούλων καὶ τοῦ Χαρασίου ἐν ᾧ λέγεται τό μάβρον ναιρῶν β' ὁ 'Αστὴλ ἐν ὁ λέγεται ὁ 'Αστὴλ ὁ ποταμὸς τῆς Χαζαρίας, ἔστιν δὲ κάστρον."[6] A Χοτζίρων két meghatározója a Φοῦλλαι helynév Krim déli részén és a Karasu = μαῦρο νερό ‚fekete víz', ami nem a Χωράκουλ= *kara göl*, mint Moravcsik gondolja, hanem az ugyancsak Dél-Krimben található Karasu-folyó neve.[7] Így tehát ez a püspökség a Krim-félsziget délkeleti részén van. Az 'Αστήλ

[1] I. m. 13—14.
[2] Zeitschrift für Kirchengeschichte XIV. (1893) 590.
[3] Moravcsik: Muagerisz király. MNY. XXIII. (1927) 267.
[4] Moravcsik: Az onogurok története. 14. l. 1. jz.
[5] Мошинъ: 'Επαρχία Γοτθίας въ Хазаріи въ VIII-мъ вѣкѣ. Труды IV—го Съѣзда Русскихъ Академическихъ Организацій за границей. т. 1. 1929. Бѣоградъ. 150.
[6] Zeitschrift für Kirchengeschichte XII. (1891) 533—34. V. ö. Moravcsik MNy. XXIII. (1927) 269.
[7] Mošin i. m. 149—150.

névhez fűzött ὁ Ἀστὴλ ὁ ποταμὸς τῆς Χαζαρίας világosan mutatja, hogy Ἀττήλ-nek olvasandó, ami az Atil, Etil kazár város és folyó (Volga) neve. Kétségtelen tehát az idézett megjegyzésből, hogy volt egy *kočir*, *köčir* nép a Krim-félsziget délkeleti részén, de az is, hogy aki a magyarázatban leírta ὁ Χοτζίρων szót, tudta, hogy ez egy nép neve és pedig nem a kazároké, mert Kazáriát is említi. Nem is írható a kazár szó χοτζίρ-nek. Megvan itt a kazárok püspöke is, de nem ὁ Χοτζήρων néven, hanem ὁ Ἀστήλ-Ἀττήλ, tehát a kazár főváros nevében.

Az egész Notitiából világosan látható, hogy régi forrásokat használt föl, olyan püspökségeket említ, amelyekre a bizánci egyház jogköre egykor kiterjedt,[1] meg amelyeknek alapítását szükségesnek tartotta,[2] ami ilyen munkákban teljesen érthető is.

Így azután az onogur név a püspökségi jegyzékben nem jelent egyebet, minthogy a jegyzék összeállítói régi forrásokból ismerték s tudták azt, hogy melyik területen laktak az onogurok. Az is lehet, hogy a bizánci egyház egykor valóban ki akarta terjeszteni a hatalmát az onogurukra is, talán nevezett is oda ki püspököt s így született ez a cím. Amint e jegyzékben említett hunok püspöke címből nem következik az, hogy az illető területen a VIII. században hunok vannak, csak az, hogy a bizánci egyház egykor a „hunok" területén térített s ott püspöksége volt, vagy akart ilyet állítani, az onogurok püspöke is puszta cím, vagy praetentio egy területre, de semmi bizonyítékot nem ad arra, hogy ott egy területen a VIII. század közepén valóban onogurok laktak. E püspökségi jegyzék értéke ránk nézve tehát annyi, mint a Ravennai Geográfus Onogoriajáé, azt jelenti, hogy a Maeotis és a Kubán között egykor onogurok laktak. A Ravennai Geográfus adata, mint korhatározó, teljesen értéktelen, csak azt jelenti, hogy ő olvasta egy forrásban az onogur nevet, mint maeotisi nép nevét. A Notitia onogur adata pedig, mint több más is, a VI. századból származik.

Moravcsik szerint a jegyzékből világos, hogy az onogurok számára külön püspökséget szerveztek. Ez azután bizonyítható is szerinte. T. i. „Kovrat, fiatal korában a bizánci udvarban élt, ott vette fel a kereszténységet s Heraklios császárral, akihez szoros barátság fűzte, szövetségben állt."[3] Így azután

[1] Gelzer H.: Zeitschrift für wissentschaftliche Theologie. XXXV. (1892) 426.
[2] Mošin i. m. 149—156.
[3] Moravcsik i. m. 20.

valószínű, hogy Kovrat bizánci tartózkodása és megtérése s a püspökség felállítása között kapcsolat van.[1]

Kurt keresztyén volta egyáltalán nem bizonyított. Ez megint olyan nehéz kérdés, amit csak a források alapos vizsgálata világíthatna meg. Ellene szól az, hogy Theophanes és Nikephoros semmit sem tudnak arról, hogy Kurt keresztyén lett volna s hogy népe keresztyén püspökséget kapott volna. Már pedig, ha ez meglett volna a forrásukban, vagy tudott volna erről a bizánci egyház Nikephoros és Theophanes korában, említették volna, hiszen mindketten egyházi emberek voltak, Nikephoros éppen patriarcha. Csak egy forrás beszél Kurt megtéréséről, János Nikiu püspökének sok fordításon keresztülment krónikája. Eszerint *Quetrādes* (Kubratos) a *Mūtānes* (hún) nép fejedelme, *Kuernākā* (Organas) unokaöccse gyermekkorában Bizáncban megkeresztelkedett s ott az udvarnál élt. Herakliossal közeli viszonyban volt s a császár halála után feleségét és gyermekeit támogatta. Mint fejedelem a szent keresztség segítségével legyőzte az összes barbárokat és pogányokat. Azt hihetnők, hogy a szerző, aki kortárs, itt valami eredeti forrás. Pedig világosan Nikephoros forrását írta ki. Ugyanis Nikephorosnál a 635. évnél azt olvassuk, hogy Kurt az onogundurok ura, Organ unokaöccse kiűzte országából az avarokat s szövetséget kötött Herakliosal, amelyet a szövetségesek életük végéig megőriztek. A császár ajándékokat küldött neki és a patrikios címmel tüntette ki. Biztos az, hogy János nikiui püspök ezt az adatot használta s ebből írta a maga elbeszélését,[2] de az is biztos, hogy a forrásban nem volt szó Kurt keresztyén voltáról, biztos abból, hogy Nikephoros pátriarcha ezt nem említi, pedig ő ezt nem hagyta volna el, ha forrásában olvasta volna.

Ha azután a forrás vizsgálatából még az tünnék is ki, hogy itt megbízható, az még csak azt jelentené, hogy Kurt keresztyénné lett. Ennek azonban csak annyi értéke lehetett, mint Bulcsu megkeresztelkedésének. Hiszen nem is volt hatása még magában Kurt családjában sem, mert például fia, Esperüch bizonyosan pogány volt, meg a népe is.

Kurtnak s részben a népének keresztyén volta mellett szólna még egy adat, amelyet a legerősebben Hóman hangsúlyozott, Mihály szír pátriárcha krónikájának egy megjegyzése, amely Barchebraeusnál is megtalálható. Eszerint

[1] U. o. 22.

[2] Zlatarski SbNU XI. (1894) 153; Fehér: Bulg. Ung. Bez. 40—41.

a bolgárok és a „pugur"-ok egykor keresztyének voltak, de „most" kazárokká lettek, a nevük is kazár. Ha ez a forrás, amit majd az eddiginél behatóbb vizsgálat fog megállapítani, itt megbízható, akkor voltak keresztyének a kaukázusi bolgárok között Kurt korában.

De a VII. századi névformából az is bizonyos, hogy ha küldtek ide püspököt Kurt korában, az ha nem a bolgárok püspöke, bizonyosan az onogundurok püspöke nevet viselte volna. Aki tehát onogur-t tett onogundur helyett, az az irodalomból ismerte s vette ezt a nevet.

II.

A dunai bolgár-törökök.

A dunai bolgár-törökök eredetére a legfontosabb lenne Moravcsik cikkében az a fejezet, amelyet így kezd: „Ennyit tudtunk történeti forrásokból az onogurokról, amidőn *J. Kulakovskij* bizánci történetét tanulmányozván, egy olyan történeti forrásra lettem figyelmessé, amely az onogurok további történetére is fényt vet s amelyet a kutatás eddig teljesen mellőzött. Ez az új forrás Agathon diakonusnak egy teológiai értekezése." Agathon elmondja, hogy Philippikos Bardanes császárra gyalázatos tettei miatt lesujtott az isteni igazság, mert a 11. indictio idején (713) szent pünkösd szombatján alkonyat felé egyszerre váratlanul felázadt ellene a Thrákiában összevont hadsereg, minthogy — áthágván a kötött megállapodásokat — ő volt az oka a szomszédos nép, az *onogur*-bolgárok közvetlenül akkor történt támadásának, mely a Thrákiában levő keresztények foglyulejtésével és mészárlásával járt, ezután a félbarbár tyrannust elfogták, császári hatalmától megfosztották és tüsténti megvakították. Mindez megfelel a történeti tényeknek, a bolgárok valóban betörtek 712-ben Thrákiába s a Thrákia védelmére kirendelt sereg buktatta meg Philippikos Bardanest, akit 713 június 3-án megvakítottak. Agathon ez eseményeknek kortársa volt. Ez azt jelenti, hogy a dunai bolgárokat 713-ban még onogur-bolgároknak nevezték Bizáncban, amiből kétségtelen az, hogy ezek a bolgárok onogur eredetűek: a Don-Kubán közéről költözött a mai Bulgáriába Esperüch népével.[1]

[1] I. m. 15—17. Agathon adatát ismeri a bolgár Krăstovič Gavriil: Istorija Blăgarska. Carigrad. 1869. 458, 13. jz. Erre az adatra Ivanoff Jordan figyelmeztetett.

Véleményem szerint azonban ez az adat nem használható fel a dunai bolgárok eredete megállapítására, mert irodalmi forrásból való.

Mint tudjuk, Theophanesnek és Nikephorosnak a bolgárok eredetére vonatkozó elbeszélése egy eredetileg a VII. század második felében írt feljegyzésből való. Ez a forrás már a maga korában is nagyon ismeretes volt s később is sokan merítettek belőle. Aki a bolgárok eredetéről meg akart tudni valamit, ehhez a forráshoz fordult. Ezt használta Konstantinos Porphyrogennetos is. Szerinte a bolgárok Konstantinos Pogonnatos császár uralkodásának (668—685) a vége felé keltek át a Dunán, ekkor lett a nevük is ismeretessé, mert előbb onogundurok-nak nevezték őket.[1] Moravcsik szerint ez „egy másik bizánci tudósítás" „a dunai bolgárok eredetéről".[2] A valóságban ez az adat teljesen értéktelen. T. i. Konstantinos Porphyrogennetos, ahol csak lehet, irodalmi forrásokból dolgozott, ilyen forrása volt, mint ismeretes, Theophanes krónikája is. Itt is ez a helyzet. Amikor a bolgárokról szól, nem valami új, vagy hallomásból szerzett értesülését használja, hanem Theophanes krónikáját. Theophanes Bizáncnak a dunai bolgárokkal való első összecsapását tárgyalva, forrása alapján azt írja, hogy: beszélni kell τῶν Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων, az unnogundur bolgárok és kotrágok régi történetéről is. Ennek alapján Konstantinos Porphyrogennetos azt írja, hogy a bolgárok Konst. Pogon. császár uralkodása vége felé keltek át a Dunán, ekkor lett nevük ismeretessé, előbb onogunduroknak nevezték őket. Nagyobb bizonyságul Konstantinos Porphyrogennetosnál 'Ονογουνδούρους van, éppen az a forma, amely Theoph. egyik kéziratában: ὀνογουνδούρων.[3]. Sőt ez a forma: *Onogundurensium* található Anastasios latin fordításában is.

Tehát abból, hogy Konstantinos Porphyrogennetos azt mondja, hogy a bolgárokat azelőtt onogunduroknak hívták, nem azt kell megállapítanunk, hogy ime egy új bizonyító forrás, amely szerint a dunai bolgárok onogundur eredetűek, hanem azt kell keresnünk, hogy honnan vette ezt a nevet. Először is magát Konstantinost kell ismernünk, megkérdezni, hogyan szokott ő ilyen kérdéseket megoldani. Ha lehet, írott forrásból! Ő könyvekből dolgozó tudós, amíg forrásai vannak, azokból merít. Ha a bolgárok eredetét megemlítette,

[1] De thematibus. Ed. Bonn. p. 461_4.
[2] Moravcsik i. m. 21.
[3] Ed. de Boor p. 356.

Theophanest nézte meg. Theophanesnél meg az egész elbeszélés úgy kezdődik, hogy „beszélnünk kell az onogundurbolgárok és a kotrágok régi történetéről". Itt tehát a bolgár név előtt *onogundur* van, amit, miután maga nem ismert, Konstantinos Porphygennetos csak úgy magyarázhatott, hogy a bolgárokat azelőtt *onogunduroknak* hívták.

Ugyanez a helyzet Agathonnál is. A bolgár származásmonda nagyon híres, sokat emlegetik, Agathon is ismeri s innen írja ki a bolgárok kettős nevét. De Agathon az Οὐννογούνδουροι Βούλγαροι névből, amely korában a bolgár származás-mondából ismeretes, Οὐννόγουροι Βούλγαροι-t ír, akár úgy, hogy olvasva az Οὐννογούνδουροι Βούλγαροι kifejezést Οὐννόγουροι Βούλγαροι-t ad, mert az irodalomból ismervén az ‚unnogur' nevet, tévedésnek tartja a kézirat ‚unnogundur'-ját, vagy pedig azért, mert megtévedt, kihagyott három betűt (Οὐννογού⟨νδου⟩ροι), — biztos, hogy előtte a származás-mondát tartalmazó elbeszélés Οὐννογούνδουροι Βούλγαροι neve volt. Ugyancsak irodalmi ismeret az alapja a Moravcsik említette püspökségi jegyzék ‚onogur' nevének s a Ravennai Névtelen ‚Onogoriá'-jának.

Agathonnak irodalmi források ismeretén alapuló onogurbolgár neve tehát nem bizonyítja a dunai bolgárok onogur eredetét, csak azt, hogy Agathon ismerte azt a forrást, amely a dunai bolgárok eredetéről szólva, őket onogundurbolgároknak nevezi, esetleg ugyancsak irodalmi forrásokból ismeri a régi bolgár haza lakóinak onogur nevét is. U. i. még annak sincs nyoma, hogy Kurt birodalmában lett volna onogur nevű nép: a Don és Kubán közének lakóit e korban onogunduroknak hívták. A bizánci forrásokon kívül bizonyítja ezt Ps. Mózes Chorenac'i is, akinél azt olvassuk, hogy egyik kaukázusi bolgár nép neve *ογχontor*, ami eredeti *onogondor-ongondor*-ból származik.[1]

Ezekről az onogundurokról azt tudjuk, hogy Kurt eredetileg az ő fejedelmük volt. 635-ben Kurtról azt olvassuk, hogy (még csak) az onogundurok ura. Lakóhelyük Nagy-Bulgária, az a terület, ahonnan az összes bolgárok kiszármaztak, a Don és a Kubán köze. A VII. század második felében még maguk a bolgárok is tudták, hogy erről a földről költöztek ki hajdan a kutrigurok is, átkelve a Donon s megtelepedve a Don és Dnyeper közén s hogy Kurt uralma alá

[1] A dunai bolgárok kutrigur eredetűek, csak fejedelmi családjuk onogundur, legalább is Kurtról, Terbel nagyatyjáról azt tudjuk, hogy eredetileg csak az onogundurok ura, csak később szerezte meg a kutrigur földet is.

kerültek a VII. század harmincas éveiben, meg hogy Kurt halála után a legidősebb fiú, Baján az ősi részt kapta meg, a Don és Kubán közötti onogundur országot s itt is maradt népével kazár uralom alatt is. Az újabb foglalás, a kutrigur föld, a birodalom nyugati része Kurt ifjabbik fiának, Esperüchnek a része lett, aki e kutrigurok egyrészével később kazár nyomásra Besszarábiába vonult. Világosan mutatja ezt forrásunk is, amely a dunai bolgárok (vagy legalább is egy a besszarábiai bolgárok között élő szláv ember) elbeszélése alapján készült, tehát e részben a közlő nem tévedhetett. Eszerint u. i. Kurt ifjabb fia, Esperüch, népével átkelve a Dnyeperen és Dnyeszteren, a Duna mellett telepedett le. Ebből kétségtelen, hogy Esperüch népe a Don és a Dnyeper közéről jött, tehát Esperüch a kutrigurok vállalkozóbb részét vezette nyugatra. Nem lehetséges, hogy a közlő, aki a VII. század második felében élt, tévedt abban, hogy honnan jött az ő népe.

A dunai bolgárok kutrigur eredete mellett szól a dunai bolgár-törökök hagyománya, a bolgár fejedelmi névlajstrom is. Itt t. i. mint egyebütt kifejtettem, Attila fia Irnik és atyja mesés kort ért királyokként szerepelnek, tehát a dunai bolgárok hagyománya szerint ősi királyuk volt Irnik s atyja, Avitohol-Attila. Ez csak a bolgárságba olvadt hún elemek útján válhatott a bolgárok hagyományává, már pedig tudjuk, hogy a hún birodalom bukása után a Dnyeper mellé húzódó húnok az ideköltöző kutrigurokba olvadtak s így csak a kutrigur-bolgárok hagyományába kerülhetett be a hún hagyomány.[1]

Miután a fentiekben állandóan Theophanes—Nikephoros elbeszélése a forrás, foglalkoznunk kell itt vele. Moravcsik munkájában természetesen részletesen ismerteti a Theophanes-Nikephoros-féle elbeszélést. Miután ennek az elbeszélésnek a magyrázatára elfogadja az én megállapításaimat, végül egy jegyzetben ezt írja: „A bizánci krónikás önkényes kombinációiról l. *Fehér* i. m. 35. kk. A bizánci forrás történeti hitelét helyesen ítéli meg már *Zlatarski* i. m. 111." Tehát Moravcsik nekem ad igazat, de Zlatarskinak is, holott Zlatarski homlokegyenest ellenkezőt mond, mint én.

Lássuk ezt a kérdést! A Theophanes—Nikephoros-féle elbeszélés világosan mutatja, hogy későbbi betoldás került az eredeti elbeszélésbe. T. i. azt olvassuk, hogy Kurt fiai közül az első, Batbaján az ősi hazában maradt, a második, Köträg

[1] Fehér: Imennikăt na părvitĕ bălgarski chanove (Az első bolgár kánok névlajstroma). Godišn. Narodn. Muzej za 1922—25. Sofija, 1926, 285. skk. l.

a Don és Dnyeper közé költözött, a negyedik Pannóniában lakik népével, az ötödik meg a ravennai Pentapolisban, végül a harmadik, Esperüch a Duna mellett telepedett le. Első látásra kitűnik, hogy itt késői betoldással van dolgunk. T. i. az első és második fiú után nem a harmadik jön, hanem a negyedik és ötödik s csak végül a harmadik. Ez azt jelenti, hogy a negyedik és ötödik fiúról szóló rész egy krónikás betoldása. Bizonyítja ezt az is, hogy a negyedik és ötödik fiúnak neve sincs. Mindezt úgy kell értenünk, hogy az eredeti elbeszélésben csak három fiú volt. Ezzel azonban nem elégedett meg az elbeszélés egyik bizánci leírója. Ő ugyanis úgy fogta föl ezt a részt, maga is így mondja, mint a bolgárok régi történetét, tehát azt a célt látta maga előtt, hogy meg kell magyarázni, hogyan kerültek mind a helyekre bolgárok, ahol tud róluk.[1] Mivel azután nemcsak ott tudott bolgárokról, ahol a bolgár közlő elbeszélése mondja, hanem Pannóniában és Ravennában is, úgy egészíti ki az elbeszélést, hogy ezekre a helyekre is Kurt egy-egy fiával vezetteti a bolgárokat. Persze a bizánci leíró, amikor a pannóniai és ravennai bolgárokat is Kurt egy-egy fiával vezetteti el keletről, nem említhet neveket, hiszen ez a maga ismeretei alapján való okoskodása. A pannóniai bolgár-kutrigurok még az avarokkal költözködtek ide,[2] a ravennaiak is bizonyosan ezekből szakadtak ki.

A Theophanes—Nikephorosnál fenntartott bolgár költözködés-leírásban tehát két részt különböztethetünk meg, az egyik egy bolgár közlő elbeszélése, a másik meg bizánci hozzátoldás. Kétségtelenül ilyen hozzátoldás a negyedik és az ötödik fiúra vonatkozó rész.

Az eredeti elbeszélés korát is megállapíthatjuk. T. i. azt találjuk, hogy Kurt harmadik fia, Esperüch Besszarábiába költözött népével. A forrás csak ennek a besszarábiai hazának a leírását adta, még itt ismerte Esperüch bolgárjait, magában a bolgárok költözködéseiről szóló elbeszélésben nem is találjuk azt, hogy a bolgárok elfoglalták Moesiát. Ez azt jelenti, hogy az eredeti elbeszélés abban a korban készült, amikor a dunai-bolgárok még csak Besszarábiában laktak, szóval 680—81 előtt.[3] De Kurt halála s az utána következő változások, a bolgárok Besszarábiába való költöz-

[1] Fehér: Bulg. Ung. Bez. 34. skk.

[2] Marquart, J.: Streifzüge 505.

[3] Fehér: Bulg.-Ung. Bez. 37. A bolgárok honfoglalása nem 679-ben történt, hanem mint Trifonoff legújabban bizonyította 680—681-ben. Izv. Ist. d-vo XI—XII. (1931—32) 199—215.

ködése már benne van az elbeszélésben. Kurt 641 és 668 között halt meg, számításom szerint a 657. év[1] végén. Kétségtelen tehát, hogy ezt az elbeszélést eredetileg a VII. század hatvanas-hetvenes éveiben jegyezte le a bizánci író. A besszarábiai közlő tehát benne élt abban, amit elbeszélt.

Így azonban az eredeti három fiúról szóló elbeszélésben is meg kell különböztetnünk mondai és históriai részt. T. i. ez a bolgár közlő nem mondhatta azt, hogy Köträg Kurt második fia volt, sem azt, hogy népe, a kutrigurok Kurt halála után telepedtek a Don és a Kubán közéről a Don és a Dnyeper közé, hiszen ez még az V. század második felében történt. A tévedést a közlő viszonyaiból magyarázhatjuk meg. A közlő szerint a besszarábiai bolgárok néhány éve a Don és a Dnyeper közéről telepedtek új hazájukba. Tehát a közlő kutrigur bolgár volt (vagy a besszarábiai bolgárok között élő szláv). Valóban az egész elbeszélés világosan mutatja, hogy tulajdonképen csak kétféle bolgár van: onogundurok és kutrigurok, t. i. a kezdete is az, hogy az onogundur-bolgárokról és kotragokról lesz szó. Maga az elbeszélő az utóbbiakhoz tartozott, kutrigur volt. Ezzel magyarázandó azután az, hogy ő Kurt birodalma szétbomlásának elbeszélésébe beszúrta azt, amit a maga népe, a kutrigurok eredetéről tudott. Mit mondhatott? Azt, amit a kutrigurok eredetükről tudtak, hogy ők egyeredetűek az onogundur-bolgárokkal s valamikor a két nép a Maeotis keleti oldalán levő őshazában lakott s onnan Kutrigur nevű királyuk vezetése alatt vonultak a Don és Dnyeper közére. Tehát elmondotta a Prokopios leírásából ismert mondát, azt, amit minden kutrigur-bolgár mondott volna népe eredetéről s Don—Dnyeper közére jutásáról.

Szóval a kutrigur-dunai-bolgár elbeszélő a tényállásnak megfelelően csak azt mondhatta, hogy három bolgár nép van, az egyik, a Kurt idősebb fia, Batbajan alatt az őshazában maradt onogundur csoport kazár uralom alá került, a másik az ezekkel közös eredetű s az őshazából hajdan Kutrigur király vezérlete alatt a Don és a Dnyeper közé költözött kutrigur nép, a harmadik, ez utóbbiak közül kivált s Kurt ifjabb fia, Esperüch vezérletével Don—Dnyeper közi hazájából Besszarábiába költözött dunai bolgárok.

A kutrigur-dunai-bolgár közlő e tényeknek megfelelő elbeszélését, amelyben nem tudta elhallgatni a kutrigur származás-mondát, leírta a bizánci szerző, de amikor azt hallotta, hogy Batbaján az ősi földön maradt, a kutrigurok-

[1] Fehér: Imennikät stb. 273.

köträgek Kutrigur-Köträg alatt a Don és a Dnyeper közé, Esperüch meg népével innen nyugatra költözött, két nép vezetőjét, Batbajánt s Esperüchöt Kurt fiainak látván, a harmadik vezetőjét, a régi monda Kutrigur-Köträg-jét is Kurt fiává teszi, azt hivén, hogy ez a kiköltözés is Kurt halála után történt.

Ez a bizánci szerző a bolgár elbeszélést a VII. század hatvanas-hetvenes éveiben írta le, néhány évvel Kurt halála s a bolgároknak Besszarábiába való költözködése után, tehát olyan korban, amikor az elbeszélő tudta, hogy honnan költözködtek ki a dunai-bolgárok s nem beszélhetett öt fiúról, akik közül a negyedik Avarországba, az ötödik meg a ravennai exarhátusba költözött. A bizánci leíró se tehette ezt, hiszen ő maga beszélt a közlővel s legfeljebb félreérthette azt, de nem költhetett még két bolgár népet. Csak az toldhatta meg így ezt az elbeszélést, aki már csak írásból ismerte s így tudóskodva a maga ismereteit is beledolgozta. Ez a bizánci krónikás azt látja, hogy forrása a bolgár népek különböző területeken való lakását Kurt fiainak szétválásával magyarázza, így azután, mivel ő még Pannóniában és a ravennai exarchátusban is tud bolgárokról, ide is Kurt egy-egy fiával vezetteti őket. Ez az egy bizánci krónikás kibővítette forma a VIII. század első felében keletkezett, bizonyosan a VIII. század közepe előtt, mert a ravennai exarchátus bolgárjai itt még bizánci fennhatóság alatt élnek.

Moravcsik elfogadja azt, hogy a pannóniai avar és az itáliai bizánci fennhatóság alá tartozó bolgárokat nem Kurt fiai vezették hazáikba, hanem már régen avar uralom alatt éltek, Pannóniából költöztek ki az itáliaiak is, de ehhez megjegyzi azt, hogy már Zlatarski helyesen állapította meg a bizánci forrás történeti hitelét. Ebből azt kellene hinnünk, hogy mint mindketten mondjuk, már Zlatarski is megállapította, hogy Kurtnak nem volt negyedik fia, aki Pannóniába vezette népét s ötödik, aki Ravennába, ezeket a bizánci krónikás találta ki. Pedig ellenkezőleg áll a dolog. Zlatarski éppen azt igyekszik bizonyítani, hogy a bizánci elbeszélés teljes egészében hiteles, tényleg Kurt fiai vezették Pannóniába és Ravennába is a bolgárokat, sőt igyekszik megállapítani a nevüket is. Így valahogy gondolta már Nagy Géza is, aki szerint a negyedik és az ötödik fiú hazánk területén ütött szállást, a negyedik fiú, Bezmĕr, az ötödik Alzeco.[1]

Miután tudományos irodalmunkban is gyakran tár-

[1] Nagy Géza: A honfoglalók. Ethnographia. XVIII. (1907) 327—328.

gyalják, bővebben kell foglalkoznunk ez állítólagos harmadik és negyedik fiú történetével.

Kurt negyedik fiáról azt olvassuk, hogy az avar Pannóniában telepedett le. Mint fentebb láttuk, e rész ügyetlen betoldás voltát kétségtelenül igazolja már maga az a tény, hogy a második és harmadik fiú közé kerül a negyedik és ötödik s hogy a két fiúnak neve sincs. Ez azt jelenti, hogy a forrás kora viszonyait dolgozza be a munkába, mindazokra a helyekre, ahol bolgárokat tud, Kurt egy-egy fiát telepíti. A bizánci leíró jól tudja, hogy Pannóniában és a ravennai területen vannak bolgárok, tehát ide is Kurt egy-egy fiával vezetteti őket. Forrásainkból azonban kétségtelen, hogy Pannóniába még a VI. században költöztek bolgárok s itt éltek avar uralom alatt. Másrészt tudjuk azt, hogy a pannóniai bolgárok egyes töredékei Itáliába kerültek.

Régebbi felfogásom az volt, hogy a Theophanes—Nikephoros említette Itáliában lakó bolgárokról beszélnek a nyugati források is. Így gondolta Nagy Géza, de Zlatarski és Moravcsik is. Lássuk, mire tanítanak a források. Fredegarius a VII. század közepén elbeszéli, hogy I. Dagobert uralkodásának harmadik évében, tehát a 631—632. évben Avarországban harc tört ki az avarok és a bolgárok között azon, hogy avar vagy bolgár ember legyen-e a kagán. Miután a küzdelemben az avarok lettek a győztesek, 9000 bolgár család kénytelen kiköltözni. A menekülő bolgárok I. Dagobert frank királyhoz fordulnak, aki letelepíti őket Bajorországba. Amikor már eloszlottak szállásaikon, Dagobert kiadta a parancsot bajorjainak, hogy gyilkolják le bolgár vendégeiket. Mindössze 700 család tudott elmenekülni, akik Alciccus-Alčik vezetése alatt a vendek hercegénél találtak védelmet, ahol Alčik sok évig élt övéivel.[1] E bolgárok további sorsáról néhány évtizeddel későbbi időre találunk egy adatot Paulus Diaconusnál. Az utóbbi a 663 és 668 közötti években elbeszéli, hogy „ebben az időben" Alzeco bolgár herceg nem tudni mi okból, otthagyta népét s békésen Itáliába jött seregével Grimuald királyhoz, felajánlva, hogy szolgálatába áll s letelepszik országában. Grimuald elküldte fiához, Romualdhoz Beneventbe, hogy jelöljön ki szállást Alzeconak és népének. Romuald szívesen fogadta s addig lakatlan helyeket, Sepinum, Bovianum, Isernia és más városokat jelölt ki szállásul, magát Alzecot pedig dux helyett ‚gastaldius'-nak neveztette. Ezek a bolgárok az említett helyeken laknak

[1] MGH. Meroving. II. 157.

máig is s bár beszélnek latinul, nem felejtették el a maguk nyelvét sem, — írja Paulus Diaconus.[1]

Már most, ha a VII. század közepén azt írja egy kortárs, hogy a bajor veszedelemből kimenekült Alcic-cus = Alčik 700 bolgár családdal a vendeknél lakik, 663 és 668 közötti időről pedig azt olvassuk, hogy Alzec-o = Alčik békésen Grimualdhoz jött bolgáraival, aki letelepíti őket, kétségtelen, hogy itt egyazon személyről van szó : a 663—668-ban már öreg Alčik otthagyta a vendeket s Itáliába jött, ahol szívesen fogadták a vitéz harcos népet, amely még a VIII. század második felében is beszél bolgárul is. Paulus Diaconus itt szavahihető tanu, hiszen a VIII. század közepén hosszú ideig a beneventi hercegi udvarban élt. Itt szerzett tudomást arról, hogy az említett terület lakói tudnak bolgárul is s hogy száz évvel azelőtt költöztek oda.

De tud bolgárokról Itáliában, mint fentebb láttuk, Theophanes és Nikephoros forrása is és pedig a ravennai Pentapolisban. A forrás keletkezési idejét Nikephoros alapján állapíthatjuk meg, aki szerint itt a bolgárok a „rómaiak" alattvalói, már pedig a VIII. század közepén Bizánc végleg elvesztette Ravennát. Tehát Theoph. és Nikeph. közös forrása a VIII. század közepe előtt készült.

Így tehát azt találjuk, hogy 663—668-ban a beneventi tartományban bolgárok telepedtek le s még száz évvel később is ugyanott laktak, emellett a VIII. század közepe előtt Theoph.—Nikeph. forrása is tud bolgárokról, ezek azonban a ravennai Pentapolisban laktak. Tehát itt két különböző bolgár csoportról van szó : Alčik bolgárjai Beneventben laktak, Theoph.—Nikeph. szerint meg Kurt ötödik fia a Pentapolisba vezette népét.

Zlatarski, aki arra vállalkozott, hogy Theoph.—Nikeph. minden szavát igazolja, azt bizonyítgatja, hogy Alzeco Kurt ötödik fia volt, aki otthagyta Azóvi-tó melléki hazáját s előbb a ravennai Pentapolisba telepedett s ott maradt egy ideig, majd 663 után a beneventi tartományba költözködött át. E feltevés ellen szól 1. az, amit a beneventi bolgár csoportról tudunk. Ez az Alzeco nem lehet más, mint Fredegarius Alciccus-Alčik-ja, aki, miután a 9000 Bajorországban lemészárolt bolgárból megmaradt 700 családdal a vendek hercegénél élt 30 évig, Itáliába telepedett. Zlatarski ez ellen azt mondja, hogy Paulus Diaconus Alzeco-ja Kurt ötödik fia, tehát a Fredegarius-féle krónikába csak késői betoldás

[1] MGH. SS. Rerum Langob. et Ital. S. VI—IX. 154.

útján került a neve és a vendekhez menekülés története (nincs is ez meg a Gesta Dagoberti I.-ben), a valóságban a Fredegarius említette bolgárok — 9000 család — mind elpusztultak Bajorországban, nem is hihető, hogy ilyen öldöklésből egy is megmenekülhetett volna közülük. Ez azonban minden alap nélküli feltevés. Ha ez a név, „Alciccus", később került volna a Fredegarius-féle krónikába és pedig Paulus Diaconus, vagy forrása alapján, akkor egész mást találnánk. Egy későbbi forrásból vett Alzecoról nem azt olvasnánk, hogy Vallucus vend duxhoz menekült, hanem hogy a longobardokhoz.

2. Hogy Alzeco és népe az Avarországból kiüldözött s a bajor öldöklésből megmenekült Alciccus és 700 bolgár családja, azt a vezér nevének azonosságán kívül az útvonal is mutatja : vend marka és Itália. (Ilyen csekélyszámú menekülő nép vezére viszonyainak megfelelő az is, amit Paulus Diaconusnál Alzecoról olvasunk, t. i. hogy Grimuald Alzecot dux helyett gastaldiusnak neveztette. Ez a szerény cím, egy kisebb területnek bizonyos időre kinevezett kormányzója, nagyon is ráillik a 700 családdal letelepített Alčikra.)[1] Természetesen azonban a legfontosabb az, hogy szinte képtelenség, hogy ez a bolgár nép az Azovi-tó partjáról a ravennai exarchátusba futott.

Így tehát Alzeco nem lehet Kurt ötödik fia, ő és népe nem a Kaukázus mellől, hanem Avarországból költöztek Itáliába és pedig a beneventi tartományba. A bizánci szerző nem a beneventi bolgárokról, nem Alčikról és népéről tud, hanem más területen, a ravennai Pentapolisban élő bolgárokról beszél.

Az a kérdés, hogy ez a másik itáliai bolgár csoport mikor költözhetett a ravennai exarhatus területére?

Moravcsik úgy gondolja, hogy „az avar uralom alatt élő bolgárok 630 táján föllázadtak s egy részük bajor földre menekült, más részük pedig 665 táján Felső-Itáliába költözött".[2] Itt Zlatarskira, Hómanra és rám hivatkozik, de amit mond, az egészen új. Azt se fogadja el, hogy Alzeco nem más, mint Kurt ötödik fia, amit Zlatarski mond, de azt se, hogy azonos a bajor öldöklésből megmenekültek vezérével. Szerinte a 630 táján fellázadt bolgároknak csak egy része menekült Bajorországba, a másik rész 35 évig várt s csak azután költözött el és pedig Felső-Itáliába. Ez nem igazolható semmi-

[1] Igaz ugyan, hogy Alzeco címének ilyen megváltoztatását úgy kell értenünk, hogy maga Romuald alattvalójának nem adhatta meg a „dux", csak a „gestaldius" címet.

[2] Moravcsik i. m. 26—27.

féle forrásból. Felső-Itáliába való költözésről itt szó sem lehet. T. i. Moravcsik 665-ös dátuma elárulja, hogy ő Paulus Diaconus adatára gondolt, már pedig Paulus Diaconus szerint a beneventi tartományba menekültek s még az ő korában is ott éltek a bolgárok, tehát nem Felső-Itáliában.

Moravcsik itt, úgy látszik, Hóman idevágó néhány sorára gondol. Hóman ezt írja: „De a lázadás nem vezetett eredményre ... Közülük — a 630-ban bajor földre menekült s ott lemészárolt kilencezer ember után — újabb tízezer családot űztek ki Pannoniából. Ezek Alzik vezérlete alatt a karinthiai szlávokhoz (vendekhez) menekültek s miután sok viszontagságon mentek át, egy töredékük 665 körül Felső-Itáliába költözött."[1] Az, amit Hóman mond, teljesen érthető, de a forrásokból nem igazolható: újabb 10,000 család kiűzéséről nincs szó sehol sem. Meg azután, ha Hóman elfogadja Fredegariusból, hogy a Pannóniából kiűzött bolgárok Alčik vezetése alatt a vendekhez menekültek, meg azt, hogy azután a longobardokhoz költöztek, amit meg Paulus Diaconus mond, akkor semmi kétség sem lehet arra nézve, hogy itt a Bajorországból menekült 700 bolgár családról van szó.

Végeredményben tehát tudjuk, hogy a 630-ban Avarországból elmenekült 9000 bolgár család maradékai Alčik vezetésével 663/668-ban a beneventi tartományba telepedtek s ott is maradtak legalább a VIII. század hetvenes éveiig, egy másik bolgár csoport meg a VIII. század első felében a ravennai Pentopolisban van. Hogy ez a másik csoport mikor költözött oda, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy mint Alčik csoportja, ez is egy, az avar uralommal elégedetlenkedő kutrigur-bolgár nép. Hogy ez lehetséges, bizonyítja az, hogy 630 körül nem űzték ki az összes bolgárokat az avarok, hiszen még Theophanes és Nikephoros forrása is tud Pannóniában lakó bolgárokról, tehát Pannóniának még a VIII. század első felében is volt bolgár lakossága.

III.

Onogurok-magyarok.

A magyar-onogur azonosság feltevése legújabb őstörténeti kutatásunk legfőbb tétele. Tárgyalt munkájában Moravcsik is főként ezt igyekszik igazolni. A gondolat megvan régibb hazai és külföldi kutatóknál, így pl. Thúrynál[2]

[1] Hóman: Magyar Történet. I. 56.

[2] Thúry J.: A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai. Századok. XXX. (1896) 677 skk. l.

és Marquartnál is, de tulajdonképen csak azóta hat komolyan őstörténeti irodalmunkban, mióta Gr. Zichy István igyekezett megokolni s Hóman Bálintnál egészen kidolgozott formában megjelent.

Marquart szerint Gardīzī szövege csak úgy érthető, hogy a magyarok a Don és a Kuban között laktak, tehát Gardīzī *Dūbā*-ja *Kūbā*-ra javítandó. Ez a terület pedig a régi onogur föld. Onogoriának nevezi a Ravennai Geográfus is. Emellett ugyancsak a Ravennai Geográfus Libanios után azt mondja, hogy Onogoria halban gazdag, a magyarokról meg Ibn Rusta írja azt, hogy télen halászattal foglalkoznak. Tehát a magyarok onogurok.[1] Munkácsi elfogadva Marquart feltevéséből annyit, hogy a magyarság Gardīzī szerint a Don és a Kubán között lakott, azt mondja, hogy az onogurok és a magyarok két különböző nép, amelyek szoros etnikai, talán politikai kapcsolatba is kerültek, amelynek következtében a kisebb számú török onogurok a magyarokba olvadtak, átadva nekik nemcsak etnikumuk, kultúrájuk és török nyelvük sok elemét, de nevüket is, amelyen a nyugatiak megismerik a magyarokat.[2]

Marquart föltevése, amely egy értéktelen conjecturán alapult, nem igazolhatta a magyarok Don—Kuban közti szállását, még kevésbbé az onogur-magyar azonosságot. De helyesen látta Marquart s utána Munkácsi azt, hogy Al Bakrī magyarjai a IX. század elején a Don és a Kuban között laknak.[3] A magyarságot e területen Darkó Jenő igyekezett megtalálni a bizánci forrásokban. Annyit kétségtelenül sikerült megállapítania, hogy Bizáncban a VIII. században kétféle türkökről tudnak, a kazárokról és a magyarokról. T. i. a kazárok 626-i első szereplésénél azt olvassuk, hogy Τοῦρκοι ἐκ τῆς ἑῴας οὓς Χάζαρεις ὀνομάζουσιν, tehát a keletről való türkök a kazárok. Ebből Darkó megállapítja, hogy ekkor a Maeotis és a Kaspi-tó közötti terület keleti részén lakó keleti türkökkel, kazárokkal szemben a magyarok a *nyugati türkök*.[4] E tétel helyességét, mint ez adat közlésekor Moravcsik mondja[5] (azóta Moravcsik újabb Nyugati

[1] Marquart: Streifzüge 30—32, 161 skk., 44, XXV—XXVI., 505. U. Jb. IX. (1929) 90.

[2] Munkácsi B.: Die Urheimat der Ungarn. KSz. VI. (1905) 201.

[3] Munkácsi u. o. 213. V. ö. Westberg: Bull. Acad. St. Pétersbourg. V. series. Vol. 11. (1899) 215.

[4] Darkó J.: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. Budapest, 1910. 42—45.

[5] Moravcsik Gy.: Nikolaos Mystikos a ‚nyugati turkokról', KCsA I. 157. V. ö. Czebe KCsA I. 306 skk. l.

Turkia = Magyarország adatot is talált[1]), bebizonyítja azt, hogy Nikolaos Mystikos Τοῦρκοι mellett οἱ ἐκ τῆς Δύσεως Τοῦρκοι-nak is nevezi a magyarokat.

Egészen más alapon, mint Marquart, Zichy is eljut a magyarok Don—Kuban-közi szállásának és az onogurokkal való azonosításának gondolatához. Nem fogadja el Marquart Duba—Kuba gondolatát, de Ibn Rusta, Gardīzī és Al Bakrī magyarokra vonatkozó adatainak összevetéséből arra az eredményre jut, hogy Al Bakrī őrizte meg ezt a részt „az ősszöveghez legközelebb álló alakjában". Már pedig Al Bakrī leírásában a magyarok kétségtelenül a Don és a Kuban között laknak.[2] De Zichy azt is igyekszik bizonyítani, hogy Konstantinos Porphyrogennetos Levediája is az Al Bakrī megjelölte terület, a Don és a Kuban köze.[3] Moravcsik is e feltevést minden fenntartás nélkül elfogadva azt írja, hogy „a magyarok régi lakóhelye : Levedia azonos a bizánci forrás, Nagy Bulgáriájával."[4] A valóságban azonban, mint eddig általánosan elfogadott volt s mint más helyen bővebben kifejtem, biztos az, hogy Konstantinos Porphyrogennetos Levediája a Don és a Dnyeper közti terület, pontosabban a Közép-Don és Dnyeper között terjedő s a Donec átszelte terület.

Lássuk már most, mivel bizonyítja Zichy a magyar-onogur azonosságot :

Theophanes—Nikephorosnak a bolgárokra vonatkozó elbeszélését tárgyalva azt igyekeztem bizonyítani, hogy az itáliai bolgárokról szólva Nikephoros megtartotta az eredeti elbeszélés szövegét, Theophanes meg kora viszonyainak megfelelőleg átalakította.[5] Ez alapon Zichy azt mondja, hogy miután Theophanes is megírja, nemcsak Nikephoros, hogy Kurt bolgár fejedelem legidősebb fia a kazárok adófizetője s „ezt az adót mai napig behajtja rajta", bizonyos, hogy ez így volt Theophanes korában is, tehát a IX. század elején is „tudtak Bizáncban egy bolgár — vagy legalább is annak tartott — népről, mely a Maeotis vidékén élt a kazárok fennhatósága alatt".[6]

[1] Moravcsik Gyula közléséből Németh i. m. 202, . . οὐγγρίας ἦν καὶ ἑσπέριον τουρκίαν καλοῦσι.

[2] Zichy I. : A magyarság őstörténete 66—67, Levedia és Etelköz Akad. ért. XXXVII. (1926) 172—184. V. ö. Munkácsi K. Sz, VI. (1905) 213.

[3] L. a fentiekre Akad. ért. XXXVII. 172—184. A magyarság őstörténete. 66.

[4] Moravcsik i. m. 31.

[5] Fehér : Bulgarisch-Ungarische Beziehungen. 37.

[6] Zichy : A magyarság őstörténete. 69.

Theophanes néhol valóban kijavította az elbeszélést ott, ahol újabb állapotot ismert, de a kérdéses helyen Theophanes szövegéről kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy régi, több mint száz év előtti állapotot őrzött meg, hogy itt nem gondolt a maga korára, mert akkor mást kellett volna írnia. Hiszen azt írja, hogy a kazár nép alattvalójává tette Baján „és mostanáig adót kap tőle". Hasonlóan korhatározó Nikephorosnál és Theophanesnél az, hogy Baján „mostanig az ősi földön" lakik. Mint a Bajánra vonatkozó adatokból Westberg, majd Zlatarski is megállapította, Nikephoros és Theophanes itt megtartották a közös forrás szövegét, amelynek írója Baján kortársa volt s több mint száz évvel dolgozott Nikephoros és Theophanes előtt.[1] Szóval Theophanesből nem tűnik ki az, hogy Bizáncban a IX. század elején tudtak volna arról, hogy a Maeotis vidékén élt egy bolgár — vagy legalább is annak tartott — nép kazár fönnhatóság alatt.

Így tehát csak annyit tudunk, hogy 1. A VII. század hatvanas—hetvenes éveiben az onogundur nép, amely Kurt bolgár népe volt, a Don és a Kubán között lakott s fejedelmük, Baján, Kurt fia a kazárok alattvalója volt. 2. Al Bakrīnak a IX. század elejéről szóló leírása szerint a magyarok szállásai ugyanarra a területre tehetők. Ide utal a magyarok türk neve a bizánciaknál. T. i. a Maeotis és Kaspi-tó közötti terület keleti részén lakó keleti türkökkel vagy kazárokkal szemben a fennhatóságuk alatt lévő Don és a Kuban között lakó nyugati türkök a magyarok.

Zichy föltevésének bizonyítékai közül tehát csak ennyi tartható meg. Ez a feltevés azután Hómannál jelent meg fejlettebb formában. Nála már nem Konst. Porph. és Theophanes, nem is csak Al Bakrī az alap, hanem az *onogur* és *ungr-ungar* nevek azonossága s főleg a históriai viszonyok tanusága.

Hóman szerint az onogurok az V. században a Maeotis keleti partján laktak. A szabír hatalom összeomlásával a szabír nép zöme 545 táján nyugatra vonult s egy törzsszövetségbe egyesült a Don és a Kuban között lakó onogurokkal. Ez az uturgur (= 30 ogur) nevű törzsszövetség türk uralom alá került s onogur néven is szerepelt, a bizánci irodalomban meg a politikai értelmű türk nevet alkalmazták rájuk. 620 körül Kurt, az onogurok fejedelme felszabadította népét a türk uralom alól s részben keresztyén hitre térítette, majd a kuturgur bolgárokat és a saragur-barszilokat

[1] Westberg. Viz. Vrem. XV. (1908) 241. Zlatarski i. m. 98—99.

is birodalmához csatolta. A kazár hatalom kialakulásával az onogurok fejedelme, Kurt fia, Bat-Baján a kazároknak hódolt, Kurt másik fia, Isperich, a kuturgur bolgárokkal nyugatra költözött, a barszilok meg az Atil-folyó „fekete sziget"-ére költöztek, amely „fekete sziget" azonban nem a Volga alsó folyásánál van, hanem a Volga, Káma és Szura között. Az onogurok az „I—IV. századig a húnok, ugyanez időben és később a VII. század végéig ogur rokonaik, az V. századtól szabírok, majd a VI. század közepétől türkök (kazárok) szomszédságában s velük szoros politikai kapcsolatban éltek, műveltségük új török elemekkel is gyarapodott". Emellett törökműveltségű szabírokkal, majd türk népelemekkel vegyültek. „Az onogurokat külföldön politikai hovátartozásuk szerint időnként más és más néven emlegetik. A politikai vagy etnikus tartalmú hún, kimmériai hún, ogur, bolgár, uturgur és türk nevek mellett azonban az irodalomban minduntalan felbukkant folytonosan használt individuális népnevük, az *onogur* (hunugur, unnogundur, ungur, hungar-ijje). Így nevezi a Maeotis keleti partján, a Kaukázus, Kuban és Don közt lakó népet 465-ben Priszkosz, 540 előtt Jordanész, 544 előtti időről szólva Agatiasz, 555 táján Zakariás rhétor, 558-ban Menander és Teofülaktosz, 620 és 680 közti időről szólva Teofanesz s e vidéket mondja Onogoriának a VIII. századi Ravennai Geográfus. Mikor ez a vidék 680-ban lakosságával együtt kazár uralom alá került, az onogur népnév másfél századra eltűnt." T. i. mivel „politikai értelemben „kazárrá, vagyis türkké" lettek, külföldön így nevezték őket. De a IX. század közepén a kazár hatalom hanyatlásával újra előtűnik régi nevük, az *onogur* név *ongur* < *ungur* alakjából szabályosan fejlődött *ungr* < *ungar* alakban az egykorú bizánci íróknál többnyire *türk* néven szereplő, de az araboknál már *magyar*nak is nevezett nép jelölésére". A baskirok (= beŝgur) meg egy onogur csoportnak a volgai bolgárok szomszédságában megtelepedett és később a tatárokkal keveredett ivadékai.

Mindezt Hóman igyekszik azzal is bizonyítani, hogy 1. a magyarság bizonyosan hosszabb ideig lakott a Kaukázusban, mert az „az etnikumán és kultúráján kétségtelenül elismerhető Kaukázus-vidéki intenzív hatásból is kiderül" és 2. a finnugor magyarság nem jöhetett a VIII—IX. században Onogoriába, mert „a VI. század óta semmiféle mozgalom sem indult dél felé, sőt inkább a volgai bolgárok terjeszkedtek észak felé s a finnugor őshaza szívéig nyomulva, észak felé szorították a vogulokat, osztjákokat". Így tehát

a magyarság „a VII. század végén kazár, vagyis türk uralom alá került, szabírral kevert onogur népnek, illetőleg e nép egyik törzscsoportjának" a leszármazottja, ezért szerepel onogur-ungri mellett türk néven, egy csoportja meg szabír néven.[1]

Hóman feltevése teljes egész, minden kérdésre igyekszik magyarázatot adni.

Itt meg kell még jegyeznünk azt, hogy az arab források alapján különbözőkép állapítják meg kutatóink a kaukázusi magyar haza északi és nyugati határát. Zichy szerint a Don alsó folyása is a Maeotis környéki magyarok területe volt, itt érintkezhettek a volgai bolgárokkal is. T. i. a volgai bolgárok állattenyésztők és földmívelők lévén, gazdasági okokból a Kama-volgai erdővidéktől délre lévő sík vidéket is elfoglalták.[2] Darkó Al Bakrī alapján azt mondja, hogy a magyarok a Maeotis keleti partján lakhattak együtt a bolgárokkal, Ibn Rustának a magyarok „első határára" vonatkozó adatából pedig arra az eredményre jut, hogy a magyarság őshazája nemcsak a Don—Kuban közére, de messze északra is kiterjedt, ahol a magyarság egyik szárnya a Volga balpartján lakó besenyőkkel, a másik messze északon a volgai bolgárokkal érintkezett.[3] Hóman szerint már a VII. század közepén az onogurok birtokában volt az Alsó-Don nyugati partvidéke, de a nagy Volga-könyök keleti partvidéke is, a IX. század első felében meg az onogurok-magyarok déli határa a Kaukázus, keleti határa a Kuma, Terek és a Kuban forrásvidékétől északra haladó vonal, majd a Don ; a nyugati határ a Dnyeper.[4]

A határ ilyen északra kerülésének alapja az, hogy Ibn Rusta és Al Bakrī szerint a magyarok első határa a besenyők és az eskil-bolgárok országa között van. De Németh Gyula nagyon is meggyőző bizonyítása szerint „ez a mondat a pontusi magyarságtól egészen külön, sőt messze eső baskiriai magyarokra vonatkozik". Szerinte Al Bakrīnál, a nála lévő régibb hazára vonatkozó interpolációban „a magyaroknak olyan hazájáról van szó, mely Krim, a Kaukázus, az alánok

[1] Hóman B.: Magyar történet. 44—45, 49—50.

[2] Zichy: A magyarság őstörténete. 67. A nyugati határra vonatkozólag Zichy később azt mondja, hogy „az alsó Don vidéke" Levediához tartozott. Akad. Ért. XXXVII. (1926) 174, 180, 184.

[3] Darkó: Zur Frage der urmagyarischen und urbulgarischen Beziehungen. KCsA I. 298—99.

[4] Hóman: Magyar történet. „Európa a VII. század derekán" és „Európa a IX. sz. első felében" c. térképek.

és abcházok szomszédságában, a Kuban alsó folyásának vidékén terül el".[1]

Moravcsik munkájának egyik főcélja a Zichy—Hóman feltevés igazolása. Nagy anyagismerete lehetővé teszi, hogy új adatokkal szolgáljon. Első s legfontosabb igazoló adata lenne a fentebb tárgyalt püspöki jegyzék onogur püspöksége, amely azt bizonyítaná, hogy a VIII. század közepe táján még élt a Maeotis mellett egy onogur nevű nép. Melyik lehet ez a nép? — kérdezi Moravcsik. Miután „az onogur dunai bolgárok" már egy százada nyugatra vonultak, „úgy formulázhatnók a kérdést, hogy ismerünk-e a dunai bolgárokon kívül még egy népet, melynek az onogurokkal valami kapcsolata volt?" Mivel Németh Gyula megállapította, hogy a magyarok „*ungar*" neve az *onogur*-ból származik, meg „a kialakuló magyarságra vonatkozó legrégibb nyomok, a magyar történeti és mondai hagyomány szintén a Maeotis keleti partjaira, a Kuban vidékére vezet", — „az *onogur*oknak az őshazában maradt részében a magyarság rejtőzik". „460 táján — folytatja Moravcsik — a Kaukázus vidékére vonuló ogur népek egyike már magával hozta a későbbi magyarság magvát képező finnugor törzseket." Itt élt az onogurságba tartozó magyarság századokig. Amikor azután a VII. század közepén kazár nyomás következtében az onogurok egy része a Duna mellé vonult, a másik rész Baján uralma alatt az ősi hazában maradt. Ez a nép a magyarok. „Az onogur törzsek között ott kellett lenni a velük jött és két század óta velük együtt élő finnugor törzseknek", hiszen „a magyarság régi lakóhelye: Levedia azonos a bizánci forrás „Nagy-Bulgária"-jával s végül hogy tudomásunk szerint a magyarok hosszabb ideig a kazár birodalom szövetségében éltek".[2]

Moravcsik tehát teljes egészében elfogadja Levedia és Nagy-Bulgária azonosítását. Maga, mint fentebb mondottam, elsősorban a tárgyalt püspöki jegyzékkel erősíti. Ez a püspökségi jegyzék azonban semmit se bizonyít, ilyen archaizálisokkal igen gyakran találkozunk egyházaiknál s senki se hinné el, hogy ha egy görög ember pl. a szkíthák püspöke címével büszkélkedne, az azt jelenti, hogy az ő püspökségében szkíthákat kell keresnünk.

Moravcsik erős bizonysága lenne azután az is, hogy a szlávok a dunai bolgárokat épp úgy „ugri"-nak nevezték, mint a magyarokat. Ez Moravcsik fogalmazásában azt

[1] Németh: A honfoglaló magyarság kialakulása 159, 299 skk. l
[2] Moravcsik: Az onogurok történetéhez, 28—31.

jelentené, hogy az onogur nép nyugatra vándorolt török törzsei, a dunai bolgárok és keleten maradt finnugor törzsei, a magyarok a bizánci forrásokban Ὀνόγουροι, a szláv forrásokban Угри néven szerepelnek. U. i. az orosz évkönyvek Угри Черныи és Угри Бѣлыи nevét Moravcsik úgy értelmezi, hogy az előbbiek a magyarok, az utóbbiak a dunai bolgárok."[1] Mint más helyen bővebben kifejtem, valójában itt nem lehet szó a bolgárokról; mind a két néven, meg a más helyett említett „ugrok"-on is biztosan a magyarok értendők.

Moravcsik azt állítva, hogy a magyarok Esperüch nyugatra vonulása idejétől egészen a IX. század végéig, tehát kétszáz esztendeig a Kazár Birodalom szövetségébe tartoztak, Konstantinos Porphyrogennetosra is hivatkozik, aki azt mondja, hogy a magyarok három évig laktak együtt a kazárokkal és résztvettek minden háborúikban: t. i. Moravcsik Konstantinos három évét kétszáz évre javítja.[2] Ez azt jelentené, hogy valaki a X. század közepén tudta, hogy a magyarok mikor kerültek kazár szövetségbe, tehát hogy Konstantinos Porphyrogennetos informátora tudta, hogy a IX. század vége felé kétszáz éve mult annak, hogy a magyarság a VII. század közepén kazár uralom alá került. A hagyomány nem őriz meg ilyen adatokat!

Moravcsik még egy adatot igyekszik megmagyarázni: A bolgárok 837-ben segítségül hívták a magyarokat. Szerinte ez úgy magyarázandó, hogy a Maeotis keleti partján lakó onogur-magyarok ekkor még kapcsolatban voltak balkáni onogur-bolgár testvéreikkel, ezért hívták segítségül őket.[3] Aki a besszarábiai makedónok lázadásának történetét ismeri, nem hiheti el, hogy ellenük a bolgárok a Maeotis mellékére küldenek szövetségesekért — bizonyára nem érkeztek volna meg idejére. Ha azonban tudjuk, hogy a magyarság ebben a korban a Don és Dnyeper közén, Levediában lakott, a dunai bolgárok birodalma pedig a Dnyeperig terjedt, megértjük miért hívták a bolgárok a besszarábiai lázadókkal szemben a magyarokat segítségül: azért, mert a magyarok a bolgárok szomszédságában laktak. Azt, hogy a magyarság a IX. század 30-as éveiben már a Don és a Dnyeper között lakott, bizonyítja Ibn Rustának az az adata, hogy „mondják, hogy a kazárok a megelőző időben félelemből a magyaroktól s más velök határos népek berohanásaitól

[1] U. a. 34—35.
[2] U. a. 35.
[3] U. a.

magukat körülsáncolták".[1] Bizánci forrásokból meg azt tudjuk, hogy Thophilos császár (829—842) a kazár kagán és bég kérésére felépíttette Sarkel várát.[2] Ez a vár az arab forrásban említett védelmi rendszer legfontosabb pontja volt.[3] Ez azt jelenti, hogy a IX. század harmincas éveiben a kazároknak már védekezniük kell a magyarok ellen, tehát ebben az időben kerülhettek a magyarok Levediába.[4] Omurtag egy föliratából meg azt tudjuk, hogy a bolgárok ebben a korban a Dnyepernél harcolnak,[5] ami azt jelenti, hogy a bolgároknak ekkor már a Dnyepernél kellett megharcolniuk szomszédaikkal. Érthető tehát, hogy amikor a bolgár birodalom hadereje délen van elfoglalva, a Besszarábiában kitört lázadás leverésére 837-ben magyar szomszédaikhoz fordultak.

Moravcsiknak e munkájában található sok feltevése között olvassuk azt is, hogy a bolgárság a VII. század közepén öt részre szakadt: a dunai bolgárok, a magyarok, a baskirok, volgai bolgárok és kutrigurok; így tehát, mondja Moravcsik, a bolgárok hagyománya ennek az öt népnek az emlékét őrizhette meg, ezért kerül Kurtnak öt fia a bizánci forrásba. Ilyen erőszakolt kísérleteket Kurt öt fiával kapcsolatban másoknál is találhatunk. Pl. Marquart és Zlatarski Ps. Mózes Chorenac'i bolgár népeiben akarják megtalálni bizánci források „öt hordáját", de természetesen sikertelenül.

Meg kell még jegyeznünk azt, hogy Moravcsik mindig onogurokról, Kurt onogur-bolgár birodalmáról beszél, holott forrásaink onogundurokról tudnak.

*

Így tehát az onogur-magyar azonosság mellett felhozott érvekből sok minden elesik — ma csak a következőket mondhatjuk:

1. A Don és a Kubán között *a VII. század közepétől kezdve* kazár uralom alatt éltek az onogundurok, a bolgár nép egyik ága. *A IX. század elején* meg ugyanezen a területen tudja Al Bakrī adata a magyarokat. A magyarok türk (és nyugati türk) neve, ha tudjuk azt, hogy a kazárok a

[1] MHK 169.

[2] Konst. Porph. De adm. imp. c. 42. ed. Bonn. p. 177—178; Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 122—123.

[3] Pauler: A magyar nemzet története Szent Istvánig 14, 132, 136. Marquart: Streifzüge 28—29, 492.

[4] V. ö. a fentiekre még Fehér: Bulg.-ung. Bez. 88, 170.

[5] Omurtag egy felirata szerint a Čakarar nemzetségből származó Okors Kopan háború közben belefulladt a Dnyeper folyóba.

keleti türkök, szintén a kazár kapcsolat korára mutathat, arra a korra, amikor a Kaspi-tó mellett lakó kazárok fennhatósága alatt s szomszédságukban, a Don és a Kubán között, laktak a magyarok. Hogy a magyarokat a kazárok nevén („türk") nevezték, az teljesen érthető; t. i. a politikai kapcsolat neve használatos népnévül. Lásd erre alább Mihály szír patriarcha adatát, aki szerint a bolgárok és a pagurok, miután kazárokká lettek, így is nevezik őket.

2. Ezután azt kellene bizonyítani, hogy a IX. század elején az onogundurok lakóhelyén talált magyarság nem a VIII—IX. században költözött ide, csak így lehetne u. i. az onogundurok utóda. Erre Hóman, mint láttuk, ezt mondja: A magyarság biztosan hosszabb ideig lakott a Kaukázusban. Ez valóban kétségtelen: a magyarság századokig élt a Kaukázusban a bolgárok nyelvi és művelő hatása alatt. Ez azonban eddigi tudásunk szerint az V—VI. században, esetleg ennél is korábbi időtől kezdve történt, tehát bizonyítandó az, hogy a VI. és IX. századok között is itt maradt a magyarság s nem történhetett meg az, hogy a VI. században elvonult s csak később szorult újra ide. Hóman válasza e kérdésre az, hogy a finnugor magyarság nem költözhetett Onogoriába a VIII—IX. századokban, mert „a VI. század óta semmiféle mozgalom sem indult dél felé, sőt inkább a volgai bolgárok terjeszkedtek észak felé s a finnugor őshaza szívéig nyomulva, észak felé szorították a vogulokat, osztjákokat".

3. A magyarokat idegen népek az onogurból származó *ungr*, *ungar* névvel nevezték és nevezik.

A legfontosabb e feltevésben az, hogy az *onogur* név azonos azzal a névvel, amellyel a magyarságot idegen népek nevezik. Különösen Németh tanulmánya[1] után lett ez még kétségtelenebbé. De a név egyezésének értékére nézve nagyon is figyelemreméltó Melichnek az a megjegyzése, hogy ha egy népet olyan néven neveznek, amelyet a maga nyelvében sohasem használt, arról a névről a legtöbb esetben meg lehet állapítani, hogy régen más nép neve volt, s csak históriai okokból használták később a nevezett népre. Ilyen ez a név is, amelyet a szlávok arra a magyar népre alkalmaztak, amely a bolgár-török onogurok hazájában feltűnt.[2]

Szintúgy, bár Hómannak az az állítása, hogy a VI.

[1] Németh Gy.: On ogur, hét magyar, Dentümogyer. KCsA I. (1921) 150—151.

[2] Melich J.: Über den Ursprung des Namens Ungar. ASPh XXXVIII. 244—250.

század óta nem jöhetett a finnugor magyarság északról, igen figyelemreméltó, megvan annak a lehetősége, hogy az V—VI. században délen bolgár szomszédságban és bolgár hatás alatt élt és szerveződött magyarság északra vonult s itt élt volgai bolgár szomszédságban s csak később szorult ismét délre. Miután a magyarságnak a Kaukázusban való lakása igen régi korban bizonyítható, fel kell tennünk, hogy azok a keleti válságok, amelyek a bolgárokat északra és nyugatra nyomták, északra szorították a magyarokat is; az avar, vagy a türk, esetleg a kazár előnyomulás idején északra telepedhettek, a későbbi volgai bolgár birodalom szomszédságába s csak amaz újabb keleti népmozgalom folytán a IX. század elején kerültek ismét délre, amelynek az élén a besenyők voltak, amikor a besenyők elfoglalták hazájukat és a kazár birodalom északi határára szorították őket.

Így azután megvan a lehetősége annak, hogy a magyarság az V. és VI. századokban a bolgár onogurok szomszédságában és erős nyelvi, kultúrális és etnikai hatása alatt élt s amikor (valószínűleg egy bolgár népcsoporttal együtt) északra került, a szlávok az onogurokhoz hasonló kultúrájuk, megjelenésük, régebbi politikai kapcsolatuk s lakóhelyük alapján onoguroknak nevezték őket.

Emellett az onogur-magyar egyeztetésnek van még egy akadálya, amellyel számolnunk kell: Baján népét nem nevezték *onogur*-nak, hanem *onogundur*nak s bármennyi köze is van a két névnek egymáshoz, az onogur-korban egy forrás sem ír onogundurt, később meg egy se onogurt. Így nemcsak Theophanesnél és Nikephorosnál, de Ps. Mózes Chorenac'inál is onogundurt találunk. Tehát fel kell tennünk, hogy ha a magyarság neve Baján népe, az onogundurok, nevének a származéka lenne, nem *ungri*-t, hanem az *onogundur* szó szláv alakját kapnánk.

Két adat szólna olyan feltevés mellett, hogy a Kubán és a Don-torkolat között a VII. században ottlaktak már a magyarok is, de a bolgárok *szomszédságában*. Az egyik Ps. Mózes Chorenac'i adata, amely szerint a zichektől északra türk és bolgár népek laktak. Marquart[1] és Németh[2] szerint a türkök itt csak magyarok lehetnek. Ha ezt elfogadjuk, akkor megdől az onogur-magyar azonosság feltevése, mert e forrásban a bolgár népek között szerepel az ογχontor nép is, azaz az onogundurok, tehát, ha a türkök magyarok, az ono-

[1] Marquart: Streifzüge 59.
[2] Németh i. m. 195—196.

gundurok nem azok.[1] Természetesen lehet az, hogy itt a türkök nem magyarok. Marquart és Németh szerint azért lennének ezek a türkök magyarok, mert ez a forrás a kazárokat kazár néven nevezi. De figyelembe kell vennünk azt, hogy forrásunk szerepelteti a Maeotis és a Káspi-tó közének keleti részén a szabirokat, máshelyütt meg a kazárokat, tehát nála az V—VI. századi helyzeten kívül VII. századi viszonyokat is találunk. Ennek természetesen az az oka, hogy különböző korbeli forrásokból készült.

A másik forrás, amely e tekintetben fontos lenne, Mihály szír patriarcha adata. Erre különösen Hóman hívta fel a figyelmet.[2] Marquart régibb értelmezése[3] és Hóman szerint ebben a forrásban az olvasható, hogy a bolgárok és ugurok vagy hunugurok keresztyének voltak, de miután idegen uralom alá jutottak, kazárokká lettek, így is nevezik őket. Ez azt jelentené, hogy a bolgárok mellett szerepelnek ugur-onogur néven a magyarok.

Vizsgáljuk meg ezt a forrásadatot. A középkori forrásokban található nevek igen gyakran nagyon régi forrásokra mennek vissza. A krónikaírók a tisztelt régi auktorokat, sajnos inkább azoknak a kompilációit olvasták, sok adatukat átvették és a korukbeli viszonyokra igyekeztek alkalmazni. Az átvétel oka gyakran a névforma egyezése, még többször egyszerűen tévedés. Például Ptolemaeus átdolgozásai, ahonnan ezek a krónikaírók geográfiai ismereteiket merítették, igen fontos forrásuk lett. Az említett Ps. Mózes Chorenac'i is Ps. Ptolemaeusból dolgozott, sok mindent félreértve. Ugyancsak Ps. Ptolemaeus hatását látjuk Mihály szír pátriárcha krónikájában. Az említett forrásadat szerint Alániában a kaspii kapuknál élnek a Bulgár és *Pugur* nép,[4] Barchebreus az utóbbi szót *pangur*nak írja.[5] Marquart régebben azt hitte, hogy ez a nép a „hunugurok"[6], később, hogy a phanagoriaiak[7], végül pedig a Tabari-nál említett Balangarnak[8] tar-

[1] Hacsak úgy nem magyarázzuk ezt az adatot, ahogy eddig nem magyarázták, hogy a Kup'i, Duč'i—, Oγχontor — és Č'dar bolgárok turk és bolgár népek, tehát hogy közülük egyesek, vagy egy turk.

[2] Hóman: Magyar történet 45, 54.

[3] Die Chronologie der alttürk Inschr. 83: Bulgaren und Hunuguren.

[4] Chabot: Chronique de Michel Syrien. T. I—IV. Paris, 1899—1910. T. II. 364.

[5] Marquart: Streifzüge 485.

[6] Marquart: Chron. 83.

[7] Marquart: Streifzüge 56.

[8] U. a. 490—91.

totta őket. A valóságban azonban ez a hely így magyarázandó: Mihály pátriárcha elővette a térképet, illetőleg Ptolemaeusnak egy korában használt kompilációját és kiírta onnan a Παγυρῖται népnevet.[1] Ptolemaeus *pagür*jait a középkori források és térképek, amelyekből Mihály pártiárcha dolgozott, bizonyosan a Kaukázusba tették, hiszen ott van ez a nép már Pliniusnál is, ahol Pityus város említése után ezt olvassuk: „A tergo eius Epageritae Sarmatarum populus in Caucasi iugis, post quem Sauromatae."[2] Ez azt jelenti, hogy a pagür nép a Kaukázusban lakott. Ezt a nevet használta föl Mihály pátriárcha.

Nem tudjuk tehát megállapítani, hogy a magyarság mikor telepedett az onogurok lakóhelyére, a Don és Kubán közére. Miután Al Bakrītól azt tudjuk, hogy a magyarság a IX. század elején a bolgárok Don—Kubán közti őshazájában lakott, tehát a kazár birodalom területén, bizonyos, hogy a majd kétszázada kazár uralom alatt itt élő onogundur nép egyes csoportjait magába olvasztotta.

Későbbi állapotot találunk Konstantinos Porphyrogennetos leírásában: legkésőbb a IX. század harmincas éveiben a magyarság nyugatra és északra költözik, tehát a kazár birodalom északi és nyugati határaira. Rendes szokás az a török népeknél, hogy az idegen népeket a határokon helyezik el. Ezt látjuk a Moesiát elfoglaló bolgároknál, de szintúgy a magyaroknál, avaroknál stb. Így a kazár birodalom is észak és nyugat felé terjeszkedvén északra, a Közép-Don és Alsó-Dnyeper közé eső, a Donec által átszelt területre, Levediába kerülnek Don-Kubán közi hazájukból a magyarok. Itt azonban a központtól távolesvén, annyira meglazul a magyarság összefüggése a kazároktól, hogy inkább szövetségeseik, mint alattvalóik s mint láttuk, a kazár birodalomnak már védekeznie is kell ellenük.

Tehát mai tudásunk szerint nincs bizonyítva az, hogy a magyarok az V. századi onoguroknak és Baján onogundurjainak a leszármazottai, csak az a bizonyos, hogy szoros kapcsolatban voltak velük.

Fehér Géza (Szófia).

[1] Cl. Ptolemaei Geogr. III. s. ed. L. Müller I. p. 4281.
[2] Hist. Nat. 6, 16. V. ö. Ptol. ibid. p. 428.

Magyarország és az államtanács első tagjai.

I.

Az új hivatal szervezete, feladata és Magyarország.

Rákóczi nagy harcának elcsendesedése után uralkodó is, rendek is békére vágyódtak. III Károly megegyezett az országgyűléssel, biztosította a jogokat, az alkotmányt, a nemesek pedig hozzájárultak a Habsburg-ház leányágának uralkodásához és a korszerű reformokhoz : állandó hadsereghez és adóhoz, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás újjászervezéséhez.[1] Az uralkodói és rendi viszony felszíne csak itt-ott vetett egy-egy hullámot, de a mélyebb rétegekben az ellentétek természetüknél fogva nem egyenlítődhettek ki. Ezen a helyzeten Mária Terézia uralkodásának első fele nem változtatott.

A fiatal asszonykirály ősei birodalmát neme gyengeségét meghazudtoló erős kézzel védelmezte. A magyar nemzet királyhűségének és nemes gondolkodásának fényes bizonyságát adta, amikor feledtetve az ónodi gyűlés emlékét mindenkitől elhagyott uralkodója mellé állott. Ezzel örök hálát ébresztett a fiatal asszonyszívben, amit semmi sem tudott többé kioltani. Az csak természetes volt, hogy az alkotmányt újra megerősítette, külön hangsúlyozva a legfontosabbnak tartott nemesi jogot : a föld adómentességét.[2] Uralkodó és rendek harmóniája sem azelőtt, sem azután zavartalanabb sohasem volt.

Az osztrák örökösödési háború megmutatta, hogy az örökös tartományokat milyen gyenge szálak fűzték egymáshoz. A béke megkötése után a cseh-német tartományok összekovácsolására került a sor. A rendeket ekkor szorította az uralkodói hatalom teljesen vissza. Csak adómegajánlási jogukat hagyta meg, de erre a célra is csak tízévenként

[1] E „kompromisszum" lényegét Szekfű Gyula határozta meg a Magyar Történet VI., illetve IV. kötetében.

[2] Ne onus fundo inhaereat ; 1741 : 8. art.

hívta össze gyűlésüket. A rendi szerveket a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban a központi hatalom szerveivel cserélte ki. A nagy átalakítást gr. Haugwitz Frigyes irányította, aki porosz mintára kidolgozott rendszerét először Osztrák-Sziléziában próbálta ki, majd amikor ott bevált, az egész birodalomban alkalmazta. Kivétel csak Magyarország maradt. Az ellentét közte és az örökös tartományok között így még szembeszökőbbé vált, de megszüntetésére a királynő egyelőre nem gondolt. Figyelmét elsősorban a külpolitika kötötte le, az örökösödési háborúban elvesztett Sziléziát akarta mindenáron visszaszerezni.

Az örökös tartományok átszervezése után bízott a birodalom belső erejében. A külpolitika szálait pedig hg. Kaunitz Vencel olyan ügyesen bonyolította, hogy sikerült Oroszország mellett a régi ellenséget, Franciaországot is megnyernie Nagy Frigyes ellen. A siker mégis elmaradt. A francia és orosz szövetség csalódást hozott, de a hosszú hadviselés a monarchia erejét is meghaladta. A háború sorsa már 1760-ban eldőlt, bár a békét csak három évvel később kötötték meg. Az eredménytelenség okát pedig még korábban kezdték kutatni.

A nagy fáradsággal összehozott szövetség kudarca leginkább Kaunitzot bántotta. Az igazi okot nem a szövetségesekben látta, hiszen akkor saját maga fölött tört volna pálcát, hanem a monarchia szervi hibáiban állapította meg. A felelősséget így magáról elhárította és Haugwitz nyakába varrta, hiszen a belső szervező Haugwitz volt. Haugwitz mindvégig kitartott rendszere mellett, de Mária Terézia, bár Haugwitzot nagyra értékelte, Kaunitz hatása alatt a monarchia átszervezését határozta el.[1] Az átalakítást Kaunitz

[1] A hétéves háború sikertelenségének magyarázata nem lehet feladatunk. A Mária Terézia korával foglalkozó irodalom elsősorban Nagy Frigyes egyéni kiválóságában, Poroszország hadi és gazdasági erejében, a szövetségesek erélytelenségében látja az okot. A monarchia szervezeti hibáit szintén hangoztatja, ennek a kérdésnek alapos megvizsgálásával azonban még adós. Legújabban Fr. Walter védelmébe vette Haugwitz rendszerét, az 1748-as reformot, bizonyítva, hogy ez a kimondottan békerendszer a hosszú háború követelményének természetszerűleg nem tudott megfelelni, ami azonban nem jelenti azt, hogy béke idején is rossz volt. Szerinte Kaunitz nem számolt a monarchia tényleges erejével s amikor a kudarc már elkerülhetetlen volt, Haugwitzot állította bűnbaknak. Az uralkodót külpolitikai sikereivel és egyénisége varázsával teljesen hatalmába kerítette, aki Haugwitzot meggyőződése ellenére tisztán Kaunitz kívánságára ejtette el. A kérdést szerintünk csak a Haugwitz-rendszer részletes megvizsgálásával lehetne eldönteni, amit Walter elmulasztott. Mária Terézia Haugwitzot nagyra tartotta, s méltán,

vállalta, bár addig csak a külpolitikával törődött. Az 1760-as évek elején a belpolitika irányítását is kezébe vette.

Abból indult ki, hogy a monarchiának a háborút meg kellett volna nyernie, ha a benne rejlő lehetőségeket kiaknázta volna. Szervezete azonban megakadályozta abban, hogy teljes erejét uralkodója rendelkezésére bocsássa. Ha a jövőben hasonló kudarcot el akarnak kerülni, ha a monarchia továbbra is nagyhatalom kíván maradni, szervezetét át kell alakítani. A háború tanulságából ezt a célkitűzést vonta ki mint egyetlen pozitív eredményt. A legnagyobb szervi hibát abban találta meg, hogy hiányzik a vezetésből az egység. A különböző ügyeket különböző hatóságok intézik, mindegyik a maga elgondolása szerint, anélkül, hogy az összefüggéseket tisztán látná és intézkedéseit magasabb egységes szempontoknak rendelné alá. Ez a feladat az uralkodóra hárul, aki azonban egymaga nem tudja azt betölteni, tanácsosokra van szüksége. Tanácsosai eddig a főbb hatóságok vezetői voltak. Ezek azonban nem tudtak hatóságuk szűk látókörén felülemelkedni, tanácsaikat egyéni vagy tartományi, olykor rendi érdek sugalmazta, nem az egész birodalom lebegett szemük előtt. Olyan tanácsadó testületre van szükség, amely fölüláll minden rendi, tartományi vagy egyéni érdeken, amelynek tagjai semmilyen más feladatot nem vállalnak, feladatuk egyedül a monarchia egységes vezetése, segítik az uralkodót abban, amit egymaga elvégezni munkabírásának emberi végessége miatt nem tud. Ezt a tanácsadó testületet Kaunitz az államtanács (Staatsrat) formájában Mária Teréziával folytatott megbeszélései eredményeképen 1761 januárjában életre is szólította.[1]

ez tény. Ez azonban nem zárta ki, hogy Kaunitz új elgondolását jobbnak ítélje, sőt azt sem, hogy az a régi rendszernél tényleg jobb is volt. A két rendszer alapos összehasonlító megvizsgálása erre is megadná a feleletet. Közigazgatástörténetünk parlagán járva szomorú vigasz, hogy ezen a téren nyugati szomszédunk sem halad mérföldes léptekkel előttünk.

[1] Az államtanács felállításának megokolását Kaunitz előterjesztéseiből vettem. Gondolatmenetének részletes követéséről természetesen le kellett mondanom. A felállításra, majd a szervezetbeni változtatásokra vonatkozó tárgyalások fontosabb iratait 1780-ig kiadta Fr. Walter a H. Kretschmayr szerkesztésében megjelenő osztrák központi közigazgatástörténet egyik kötetében. (D. öst. Zentralverwaltung. V. Sturz d. Directoriums b. z. Ausgang d. Regierung Maria Theresias. II. Abt. 3. Bd. Wien 1934.) Az államtanács hivataltörténete még megírásra vár. Hock-Bidermann munkája [D. öst. Staatsrath (1760—1848). Wien 1879.] Mária Terézia korára különösen szegény; az úgynevezett elnöki iratok alapján készült; tévedéseire és hiányosságára már Walter is felhívta a figyelmet.

Az államtanács nem volt bizalmatlanságszavazat az uralkodónő munkabírásával szemben[1] s nem láthatunk benne pusztán ügyes eszközt, amelynek segítségével Kaunitz a maga számára a befolyást a belügyekre a legkényelmesebb módon biztosította.[2] Egyenes folytatása volt a korábbi korok különböző tanácsainak és konferenciáinak, amelyektől azonban lényegesen különbözött abban, hogy minden ügyben minden tagja véleményt mondott, a tanácsadáson kívül más feladat nem kötötte le s így ismerve az összefüggéseket, minden kérdést az egész birodalom szempontjából ítélhetett meg. Az uralkodó hatáskörét semmiben sem érintette, javaslatait az tetszése szerint fogadhatta vagy vethette el. Az uralkodó egyéniségének érvényesülését sem korlátozta. Mária Terézia állandóan személyesen is tárgyalt az államtanácsosokkal, ezekben a közvetlen beszélgetésekben, amelyeknek írásos emlékei nem maradtak, egyénisége, felfogása nem maradhatott hatás nélkül; az alapelvekre vonatkozóan megismertette nézeteit tanácsosaival, akik azután az egyes kérdéseket ezeknek megfelelően dolgozták ki a részletekig terjedő alapossággal, amire az uralkodó természetszerűen nem vállalkozhatott. Az eléjeterjesztett javaslatokat azonban egytől-egyig az utolsó betűig átolvasta, nagy hozzáértéssel tette meg megjegyzéseit, szükség esetén változtatásait. Munkabírása, hozzáértése, a helyes megoldás meglátásában szinte ösztönösnek tekinthető nőies finomságú, de tétova nélküli határozottsága egyaránt csodálatraméltó. Amikor azt látjuk, hogy tanácsosai véleményéhez uralkodása második felében többször hozzájárul, mint a 40-es és 50-es években, ebből nem következik, hogy egyéni kezdeményező ereje csökkent, éppoly joggal lehet ezt azzal magyarázni, hogy ebben az időben kiválóbb tanácsosai voltak. Sohasem zárkozott ugyanis el az elől, hogy helyesnek megismert idegen kezdeményt a magáévá tegyen. Tanácsosai szabadon és eredményesen fejthették ki minden gondolatukat, mindig méltányolásra találtak nála. A kor, a sors csapásai (elsősorban szeretett férje halála) természetesen rája sem maradtak hatás nélkül. De nem munkakedvét és munkabírását

[1] Erre a magyarázatra hajlik K. Schünemann: D. Wirtschaftspol. Josephs II. i. d. Zeit seiner Mitregentschaft. MÖIG. XLVII. Bd. 1933. Felfogását nem tudtam elfogadni. (L. ismertetésemet: Századok 1935. 348—52. l.)

[2] Ezt a magyarázatot Fr. Walter kockáztatta meg. (Kaunitz' Eintritt in die innere Politik. MÖIG. XLVI. Bd. 1932.) Walter Kaunitzcal szemben legyőzhetetlen ellenszenvvel viseltetik, itt a gyökere ennek az egészen erőszakolt magyarázatnak.

támadták meg, hanem a porosz háborúk szorgalmazásában külsőleg jobban kifejezésre jutó energiáját a nem annyira szembeötlő, de nem kevesebb fáradságot és kitartást kívánó belső alkotómunka mezejére vezették, ahol Istentől nyert uralkodói hatalmát mély vallásosságából fakadt emberies intézkedéseiben alattvalói boldogítására fordította.

Az 1760-as évekkel uralkodásának második korszaka kezdődött. A külpolitikai aktivitást belső alkotómunka váltotta fel, a diplomáciai tárgyalások nagy mestere, Kaunitz vette kezébe a belpolitika irányítását is. Az államtanács gondolata tőle származott, az első államtanácsosokat is az ő javaslata alapján választotta ki az uralkodónő. Kivételes helyzete abban is kifejezésre jutott, hogy ő volt az államtanács egyetlen tagja, aki régi állását megtartotta. A külügyek intézését más nem vállalhatta, az államkancellária élén Kaunitzot nélkülözni nem lehetett.[1] Az államtanács legjelentősebb embere kétségtelenül ő volt. Nem érheti azonban az a szemrehányás, hogy a maga embereit helyezte az új tisztségekbe, hogy ilyen módon befolyását intézményesen is biztosítsa. A kiválasztásnál egyedül az vezette, hogy a legalkalmasabb egyének kerüljenek a monarchiának ettől kezdve legfontosabb hivatalába. Világosan mutatja ezt a kinevezett személyek névsora. Kaunitz után rangban gr. Daun következett, aki a katonai kérdéseket volt hivatva képviselni. A háború sikertelenségéért hadi szempontból akkor őt okolták, kinevezése jó alkalom volt arra, hogy a harctérről elszólítsák. Elmozdításában, bár kitüntető formában történt, Kaunitz kezét fel kellett ismernie s így őt a herceg hívének legkevésbbé sem tekinthetjük. Hasonló volt gr. Haugwitz esete. Ő is bukott ember volt, a feloszlatott Directorium éléről került az államtanácsba. A közigazgatás kérdéseiben felfogása, amely mellett szilárdan kitartott, ellenkezett Kaunitz új rendszerével,[2] a herceg vele sem erősítette helyzetét. Kaunitz, Daun és Haugwitz államminiszteri (Staatsminister) címet kaptak, rajtuk kívül még három államtanácsos (Staatsrat) kezdte meg 1761 januárjában a

[1] Az államkancellária vezetése miatt nem volt köteles az államtanács minden ülésén megjelenni. Ebben azonban nem láthatunk kényelemszeretetet, a munka kerülését, ahogyan Walter felfogja. Az államtanács egészen jelentéktelen ügyekkel is foglalkozott, ezek tárgyalásánál nem volt szükség Kaunitz személyes jelenlétére. A fontos ügyekben mindig véleményt mondott, bár tagadhatatlan, hogy utóbb már csak a fontos ügyekben hallatta szavát.

[2] A közigazgatás 1761-i újjáalakítására l. Walter id. aktakiadásáról szóló ismertetésemet Századok 1935. 216—20. l.

működést. Minthogy Daun és Haugwitz félig-meddig mellőzött emberek voltak, akik az új kitüntetést inkább aranyhídnak tekinthették, a fősúly kezdettől fogva a három államtanácsoson nyugodott. A tulajdonképeni munkát ezek végezték, Kaunitz irányítása mellett; Daun és Haugwitz, utóbbi különösen az első években, kezdeményezéssel a legritkább esetben állottak elő, egyszerűen hozzájárultak az államtanácsosok votumaihoz. Ezek közül rangban az első gr. Blümegen volt, majd br. Borié és br. Stupan következtek. Korábbi pályafutásukat az osztrák hivataltörténet még nem tisztázta;[1] Blümegen a morva hatóságoktól, Stupan a

[1] Az államtanácsosok közül br. Stupan Antal régi stájer nemesi család sarja volt. Stájerországban, Alsóausztriában, Krajnában, majd a direktóriumnál és a bankális deputációnál szolgált. Innen került az államtanácsba, ahol egészen 1776-ban bekövetkezett haláláig működött. (Wurzbach, C.: Biografisches Lexikon d. Kaiserthums Österreich. XI. Wien. 1880. 202—203. l. Arneth, A.: Geschichte Maria Theresias. Wien 1876. VII. 17. l. Továbbá Hock-Bidermann i. m.) Br. Borié Egyed (Stockbach in Vorderösterreich, 1719 nov. 8. — Regensburg, 1793 márc. 29.) francia eredetű családból származott, atyja, aki nevét még Beaurieunek írta, 1722-ben nyert birodalmi nemességet. A fiatal Borié Marburgban, Ingolstadtban, Würzburgban jogot tanult, majd hosszabb ideig gyakorolt a wetzlari birodalmi kamarai törvényszéknél, mielőtt a bambergi és würzburgi püspök szolgálatába állt, ahol udvari és kormányzósági tanácsos, majd titkos referendárius lett. Földművelés, gyáripar (különösen gyapot-, gyapjú- és kendergyártás), valamint az árva-, javító- és dologházak vezetése alkotta elsősorban munkakörét. 1752-ben birodalmi udvari tanácsosi címet kapott, 1755-ben foglalta el Bécsben ezt az állást. I. Ferenc és Mária Terézia kegyét megnyerte, birodalmi referendárius lett, majd báróságra emelték (1759). A birodalmi ügyek szakembere volt, de 1761-ben az uralkodó, József és Kaunitz bizalma az államtanácsba szólította, ahonnan 1770-ben került vissza a birodalom vezetéséhez, ettől kezdve mint osztrák és burgundi követ szerepelt a birodalmi gyűlésen, ahol döntő szava volt. 1764-ben mint cseh követ titkos utasítással résztvett a frankfurti császárválasztáson, a gyors választás az ő érdeme volt, jutalmul a Szent István-rend parancsnoki keresztjét és a valóságos titkos tanácsosi címet kapta. Kora legkiválóbb publicistái közé tartozott, birodalmi államjogi és igazságszolgáltatási kérdésekről írt mély és gazdag ismeretekkel. Jómódú birtokos, kitűnő gazda volt, birtokán a földművelést és az oktatásügyet fejlesztette, támogatta a művészeteket is. (Wurzbach i. m. II. 66—67. l. Allg. Deutsche Biographie III. 159—160. l.) Gr. Blümegen Henrik Morvaországban hivatalnokoskodott. A morva rendek engedékenységét 1749-ben Mária Terézia elsősorban neki tulajdonította. Bővebb életrajzi adatait nem ismerjük. (Arneth i. m. Guglia, Eu.: Maria Theresia. München u. Berlin 1917. II. 10. l.) Gr. Haugwitz Frigyes Vilmos pályájának főbb állomásai 1725-től kezdve: Breslau, Szilézia, Wien, Osztrák-Szilézia, a cseh-osztrák kancelláriá, a direktórium és az államtanács. (Wurzbach i. m. VIII. 68—69. l. Allg. Deutsche Biographie XI. 66—69. l.) Gr. Daun Lipót mint hadvezér ismeretes. Haugwitzról és róla számos

Directoriumból került új helyére, egyiket sem tekinthetjük Kaunitz feltétlen hívének. Egyedül Boriét ismerhette a herceg alaposabban, minthogy feltétlenül ragaszkodott hozzá, hogy a birodalmi kancellária további szolgálatáról — kitűnő munkaerő volt — lemondjon.[1]

Ezek voltak azok az emberek, akiket Mária Terézia a monarchia egységes vezetésére társakul választott maga mellé, akiktől az egész birodalom szervezetének átalakítását, hatalmának és jólétének biztosítását remélte. Az államtanács hivatal lett, de nem hatóság. Csak véleményt adott, a rendelkezés az uralkodó joga maradt, aki erre a célra továbbra is régi — bár Kaunitz elgondolása alapján újjászervezett — hatóságait használta fel. A hatóságok hatásköre továbbra is területek és ügykörök szerint oszlott meg, az államtanács minden terület minden ügyével foglalkozott.[2] Magyarország sem volt kivétel.

adat található a Mária Terézia korával foglalkozó irodalomban, ezek összeállítását nem találtuk szükségesnek, Magyarországgal szemben szerepük jelentéktelen volt. Hg. Kaunitz Vencel pályája a legismeretesebb, azzal nem is foglalkozunk e helyen, csak utalunk legjobb életrajzára. (Küntzel, G.: Fürst Kaunitz Rittberg als Staatsmann. Frankfurt a. M. 1923.)

[1] Borié a fiatal Józsefnek bizalmi embere volt. Gross, L.: D. Gesch. d. deutschen Reichshofkanzlei v. 1559 b. 1806. Wien 1933. 399—400. l.

[2] Az államtanács működésének alapja az uralkodói hatalom volt, hatása az életnek azon köreire terjedt ki, amelyeknek középpontjában az uralkodó személye állott. Az uralkodói feladatok a XVIII. században nagymértékben megszaporodtak. Ennek egyik oka az volt, hogy a rendiség hatalmát az uralkodói hatalom lassan háttérbe szorította, a rendek korábbi teendői közül egyiket a másik után vette át. A másik utat, amelyen feladatai gyarapodtak, az általános fejlődés, az élet nyitotta meg, ezek vállalására a hanyatló rendiség még csak kísérletet sem tett. Az életnek úgyszólván valamennyi szála az uralkodó kezében futott össze, aki „abszolút" hatalma gyarapodását különböző elméletekkel támasztotta alá. Hatalma gyakorlásában nem elégedhetett meg többé a központi hatóságok olykor nem is megbízható segítségével, a korábbi ad hoc összetételű, szintén különböző érdekek hálózatába bonyolódott titkos tanácsok és konferenciák ugyancsak nem feleltek meg annak a követelménynek, amit a területileg és hatáskörileg óriásira növekedett uralkodói hatalom támasztott velük szemben. Az államtanács, legalább is elméletben, minden részérdektől ment, állandó jellegű tanácsadó-szervet állított az abszolút uralkodó rendelkezésére. Minden királyi döntés alá kerülő ügy először az ő kezén ment keresztül, javaslatot tett a döntésre, amit az uralkodó vagy elfogadott, vagy pedig saját belátása szerint másképen határozott. Ennek a tisztán tanácsadó jellegnek megfelelően alakult szervezete és működése is. Szervezete elütött a korabeli hivatalok kollégiális szervezetétől, amelyek az elnök vezetése alatt az eléjük kerülő ügyeket először

A hétéves háború tanulságából Mária Terézia és Kaunitz arra az eredményre jutottak, hogy a monarchia hatalmi súlya Magyarországon nyugszik. Az ország felszabadulása a török uralom alól egycsapásra megváltoztatta a régi viszonyt közte és az örökös tartományok között. Mohács után két

megtárgyalták, azután egyhangúlag vagy szótöbbséggel, de mindig az egész hivatal nevében döntöttek. Az államtanácsnak kimondott vezetője nem volt, bár első tagja (le premier ministre), ha csak tekintélyben is, kiemelkedett a többi közül. Az eléje kerülő ügyekben minden tagja kifejtette véleményét. Ha a vélemények megegyeztek, rezolúció-tervezet formájába öntötték, amin azonban Mária Terézia tetszése szerint változtathatott; ha eltértek egymástól, megpróbálták összeegyeztetésüket, de ha ez nem sikerült, változatlanul kerültek az uralkodó elé, aki valamelyiket elfogadta, vagy pedig, ha egyik sem nyerte meg hozzájárulását, maga fogalmazta a határozatot. Minden királyi döntésre felterjesztett hatósági irat — például magyar kancelláriai felterjesztés — mellé véleményező-ív (circulare, circulandum currens) került, amelyen az államtanács referendáriusa (az első br. König Antal volt) röviden összefoglalta a kérdéses ügy lényegét, valamint az illető hatóság javaslatát. Ez az ív sorra járta a tanácsosokat, rang szerint fordított sorrendben; Stupan írta rá először votumát, utóljára Kaunitz következett. A votumok után megfogalmazták a rezolúció-tervezetet, ezt többnyire a referendárius, olykor valamelyik tanácsos végezte. Ezen a tervezeten Mária Terézia sajátkezűleg szokott változtatni, ha változatlanul elfogadta, placet-jével látta el, olykor minden jel nélkül hagyta. Előzetes megjegyzéseit külön kis cédulákra írta, ezek az évenként futó számokkal ellátott votum-ívek mellett az államtanács irattárában vannak. Az üléseken az ügyeket előszóval is megtárgyalták, ezeken rendszerint az uralkodónő, sőt többnyire József is jelenvolt, aki olykor az utolsó votum után a maga véleményét írásban is megörökítette. Az ülésekről úgynevezett protokollumokat vezettek, ezekben évek szerint futó számok alatt az ügyek rövid kivonatát és a döntés fogalmazatát találjuk. Ezek elenchusszerű tájékoztatók, a határozatok megszületését, a tanácsosok egyéniségét csak a votumívekből ismerhetjük meg. Az irnokok protokollumokat és fontosabb iratokról másolatokat készítettek. Olykor a votumokat is lemásolták, de ezek többnyire eredeti kézírást mutatnak. Csodálattal kell szemlélnünk már csak azt a fizikai munkát is, amit a tanácsosok, koruk legelső államférfiai, sajátkezű kötetekre menő javaslataikban teljesítettek. Iktatókönyveknek a protokollumokat tekinthetjük, expeditúrára nem volt szükség, az államtanács nem bocsátott ki iratokat. A döntést az uralkodó vezette rá a felterjesztésekre, többnyire sajátkezűleg. Így ezeken az államtanács működésének semmi nyoma sem maradt fenn s az uralkodó sajátkezű írása nem egy kutatót vezetett már tévútra, amikor tisztán az uralkodó személyes iniciatívájának tulajdonított olyan döntést, amit szóról-szóra megtalálhatunk valamelyik tanácsos votumában. Az a körülmény, hogy az államtanács formailag nem rendelkezett, hogy nem hatóság volt, csak tanácsadó szerv, lehetővé tette, hogy a magyar ügyeket is a kezébe vegye, mert formailag ennek semmi nyoma sem maradt, a királyi döntésben idegen hatóság részvételét kimutatni nem lehetett.

században keresztül a csonka magyar királyság, nyakán a törökkel, szemben Erdéllyel, több gondot okozott az új dinasztiának, mint amennyi örömöt szerzett. Jelentősége a nyugati tartományokéval szemben elenyészett, a Habsburg-királyok szeme mindig csak nyugat felé tekintett, nagy nyugati birodalom gondolata izgatta képzeletüket. Kelet felé csak nyugtalan pillanataikban néztek, holott ha minden erejüket a török kiűzésére fordították volna, az egyre homályosabb fényű félhold már korábban lebukott volna a magyar égről. A török birodalom belső viszonyait nem ismerték, a régi nagy támadások Bécs falai alatt utoljára fellobbanó fényénél látták csak meg, hogy ütött a leszámolás órája. 1718-ban már balkáni hódításokkal dicsekedhetett a győzedelmes savoyai herceg. A visszafoglalt területeknek csak egyrészét egyesítették közigazgatásilag a királysággal, Erdély, a Temes-vidék, a határőrvidékek egyelőre külön hatóságok kezén maradtak. Szerkezetükben voltak ugyan különbségek, de valamennyien a monarchia mérlegének keleti serpenyőjébe estek, s amikor a XVIII. század elején a nyugati nagy tervek keresztülvihetetlennek bizonyultak, jelentőségük megsokszorozódott. Az új helyzetet III. Károly még nem méltányolta, Mária Terézia előtt is csak fokozatosan vált tudatossá s következményeit csak uralkodása második felében vonta le. Az osztrák örökösödési háború — Magyarország jelentős támogatásával — aránylagos sikerrel ért véget: a monarchia fennmaradását másfél századra biztosította. A teljes siker elmaradását a német-cseh tartományok szervi hibáival magyarázták. Ezeket Haugwitz kijavította s a hétéves háborúban feltették a nagy kérdést: nagyhatalom-e a monarchia? A válasz nem volt tagadó, de nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyhatalmi állás alapjai gyengék, a szilárd alapot csak Magyarország és a német-cseh tartományok együtt alkothatják. A pragmatica sanctióban éles megfigyeléssel megállapított egymásrautaltság gyakorlati igazolást nyert. Magyarország jelentékeny mértékben kivette részét a hétéves háború terheiből is, de korántsem fejtette ki azokat az erőket, amelyek egyelőre csak mint lehetőségek kihasználatlanul szunnyadtak ölén. Magyarország szempontjából a hétéves háború, s általában Mária Terézia uralkodásának húszéves első fele ezzel a megállapítással és az ezen alapuló célkitűzéssel zárult. A Magyarországban rejlő lehetőségeket valóra kell váltani, e cél elérésére minden használható eszközt meg kell ragadni, ebben foglalhatjuk össze a célkitűzés lényegét. Magyarország szervezete a multban is eltért a német-cseh tartományokétól, ez a különbség a német-cseh

rendek lassú háttérbeszorulása után még inkább elmélyült, s a monarchia egységének, amin a nagyhatalmi állás nyugodhatott, megteremtését lehetetlenné tette. Ezt a különbséget kell, amennyire lehetséges, csökkenteni, másszóval Magyarországot is az egységes monarchia keretébe kell, mégpedig nemcsak formailag, mint a multban történt, hanem szervesen beolvasztani. Úgy látjuk s állításunk igazolását tűztük ki e dolgozat céljául, hogy a monarchia belpolitikájában az 1760-as években Magyarország került az előtérbe. Az uralkodói hatalom teljes erejét mozgósította a magyar viszonyok megváltoztatására, vele szemben a rendiség mindent elkövetett, hogy a régi helyzetet változatlanul fenntartsa. A félszázados (1711—1761) nyugalmat új küzdelem váltotta fel, de a harc eszközei is egészen újak voltak. A küzdelmet az uralkodói hatalom részéről az újonnan felállított államtanács irányította, sőt, mivel célja a monarchia egységes vezetése volt, Magyarország átalakítását tekintette legfontosabb feladatának.

Az, hogy az államtanács magyar ügyekkel is fog foglalkozni, az első perctől kezdve kétségtelen volt: ez rendeltetéséből következett. A felállítására vonatkozó tárgyalások iratai mégis azt mutatják, hogy hatáskörét csak a németcseh tartományokra kiterjedőnek tervezték. Ennek magyarázatát abban leljük, hogy a magyar törvények határozottan tiltották, hogy a király nem magyar tanácsosokkal intéztesse a magyar ügyeket. Ha tehát nyiltan kimondották volna, hogy Magyarország is az államtanács munkakörébe tartozik, magyar tanácsost is ki kellett volna nevezni tagjai közé. Ezt pedig mindenáron meg akarták akadályozni. Az államtanácsban a legbizalmasabb természetű kérdések merültek fel, éppen Magyarországgal kapcsolatban, ezek tárgyalásánál magyar ember nem lehetett jelen. Mária Terézia idejében ezt az elvet meg is tartották. József már anyja életében is amellett volt, hogy magyar tanácsost is nevezzenek ki (Festetich Pált ajánlotta, aki — amint látni fogjuk — az udvar magyar tanácsadói közé tartozott), de erre csak a királynő halála után került sor, amikor az új uralkodó nyilt homlokkal lépett a nemzet elé. Az első tanácsosok kinevezésekor a magyar hatóságok nem is emeltek kifogást. A tanácskozások megkezdése után azonban nem maradhatott titokban a való. A magyar kancellária kötelességének tartotta, hogy tiltakozzék, eredményt természetesen nem ért el. Kifogásait maga az államtanács utasította el azzal, hogy a magyar ügyekben nem intézkedik, csak tanácsot ad, amit az uralkodó tetszése szerint elfogadhat, de el is vethet. Felháborodással

tiltakozott az ellen, hogy az uralkodót ebben a jogában korlátozzák.[1] Tény, hogy az államtanács formailag nem rendelkezett s így a törvény megsértése — ami egyébként kétségtelen volt — formailag nem volt bizonyítható. A dolog a törvény értelmezésén múlott; az uralkodó a maga javára magyarázta, bár így annak lényegével határozottan ellentétbe került. De ez nem volt novum, Mohács óta az idegen uralkodó idegen tanácsosaira hallgatott. Az ország ez ellen tiltakozott, de tiltakozását még a XVI. és XVII. században sem tudta érvényesíteni, nemhogy az abszolútizmus idején. A törvényt mindegyik király megerősítette, de az — mint annyi más társa — csak a papíron maradt.[2]

A gyakorlatban Mária Terézia az államtanács véleménye szerint döntött, de ennek a gyakorlatnak csak az állam-

[1] 1762 elején br. Balassa Ferenc azt ajánlotta, hogy az államtanács mellett magyar referendáriust (referendarius in Hungaricis) alkalmazzanak. Balassa, aki különböző javaslataiban az udvar felfogását mindenben a magáévá tette, nyilvánvalóan önző szándékkal sajátmagára célzott. Önzésével az államtanács tisztában volt, szolgálatait mégis szívesen fogadta, mert hű és buzgó embert látott benne, aki a magyar alkotmányt alaposan ismerte s — Borié szavai szerint — was das Meiste ist, so ist er von denen dasigen Landesvorurtheilen ganz abgekommen, und dagegen für die Emporbringung deren königlichen Rechten beeyfert. Nach meinem geringen Ermessen ist ein solches Subiectum zu gebrauchen, indeme derselbe gleichsam das Eys bricht, dessen Belohnung andere nach sich ziehet. Jutalmazását Kaunitz is ajánlotta, da die Hungarn, so für die Jura Regia einen Eifer bezeugen, und zugleich Geschicklichkeit besizen, rar zu finden, und auf alle Weise anzufrischen seynd. Arról azonban, hogy az államtanácsba magyar ember kerüljön, ekkor még szó sem lehetett. Az államtanács alapelveivel (Verfassung) ellenkezett volna. (Kaunitz: rühret aus der Unwissenheit der eigentlichen Verfassung her, und könnte niemahlen stattfinden.) Stupan szerint Magyarországon is feltűnést és elégedetlenséget keltene, különösen olyan személy kinevezése, der noch nicht genugsam accreditiret, und bey der Nation nicht angenehm ist. Márpedig olyan magyart, akit az udvar is, a nemzet is szeretett, sohasem lehetett találni. Aki közvetíteni próbált, azzal szemben fenn is, lenn is bizalmatlanok voltak. Legérdekesebben és legjellemzőbben azonban Borié érvelt. Kaunitznak magyar indigenátusa van, mondotta, így még ha szükséges lenne is magyar államtanácsos alkalmazása, az ő személyében ez már meglenne. De a rendek ezt nem találták szükségesnek, pedig nagyon érdekes lett volna Kaunitzcal mint a rendi Magyarország képviselőjével találkozni.

[2] Szép feladat lenne megvizsgálni, hogy 1526-tól kezdve kik voltak az udvar tanácsadói magyar ügyekben s hogy Magyarországgal szemben milyen felfogást képviseltek. E helyen csak utalhatunk III. Károly idejében Mannagetta és gr. Esterházy Imre szerepére, amit egy részletkérdéssel kapcsolatban ismertünk meg. (Ember Gy.: A commissariatus provincialis felállítása Magyarországon 1723-ban. Hóman-emlékkönyv 1934.)

tanács irattárában maradt nyoma, a magyar hatóságok — bár valószínűleg tudták, mi a lényeg — megelégedtek azzal, hogy a törvényen formai sérelem nem esett. Nem is panaszkodtak egészen 1767-ig, akkor is egészen különleges helyzet kényszerítette a magyar kancellárt, gróf Esterházyt arra, hogy az államtanács magyar illetékessége ellen szavát felemelje. Az államtanács tisztán tanácsadó jellegét és a hatóságok fölötti állását felállításakor annak a kimondásával is hangsúlyozták, hogy tagjai más hivatal tanácskozásain nem vehetnek részt, más tisztviselőkkel közös tárgyalásra (ú. n. concentratio; amikor valamely ügy több hivatalt érintett, ezek kiküldöttei közösen tárgyaltak) nem ülhetnek össze. Ez alól a szabály alól idővel kivételt kellett tenni. Egyes ügyek annyira fontosak és sürgősek voltak, hogy az államtanács néhány tagja személyesen érintkezett a kérdéses ügyet királyi döntés alá terjesztő hivatallal vagy hivatalokkal. Ezek a közös tanácskozások azonban abban különböztek a concentratióktól, hogy az államtanácsosok csak a szükséges felvilágosítást kérték, véleményüket nem nyilvánították, nem szavaztak, javaslatukat utólag terjesztették az uralkodó elé. Ilyen közös tanácskozásra a magyar hatóságokkal először a magyarországi úrbérrendezéssel kapcsolatban került sor. Az úrbérrendezés kérdése olyan fontos és olyan sürgős volt, hogy az államtanácsosok nem tartották meg az egyébként szokásos formát, hanem véleményüket azonnal előadták. Így az a látszat keletkezett, mintha az államtanács hivatal, a magyar kancelláriával egy fokon álló hivatal lett volna. Amikor azután más üggyel kapcsolatban újra együttes tanácskozásra került a sor[1] s az államtanácsosok tartózkodtak a véleménynyilvánítástól, gróf Esterházy kancellár sem volt hajlandó nyilatkozni, mert a magyar kancellár — mondotta — csak őfelségének tartozik véleményadással. Eljárását írásban is megokolta az államtanács vezetője, gróf Starhemberg előtt. Szavaiból nem annyira erélyes tiltakozás, mint inkább bús lemondás hangja csendül ki. Azzal tisztában van, hogy őfelsége úgyis az államtanács javaslata alapján dönt, hogy ezt megakadályoznia nem lehet. Az egyedüli, amit tehet az, hogy megvédi a törvény formai sértetlenségét, legalább a látszatát tartja fenn annak, hogy a magyar ügyeket őfelsége a magyar kancellária felterjesztései alapján

[1] 1767 július 5-én a horvát gubernium és a horvát határőrség ügyében Starhemberg, Blümegen és Stupan államtanácsosok, Nádasdy horvát bán, Esterházy kancellár, Fekete alkancellár, Koller, az illír-bizottság alelnöke és Cothmann kamarai tanácsos tárgyaltak.

intézi. Ha a magyar kancellár az államtanács számára adott volna véleményt, még ez a látszat is veszendőbe ment volna. Más lett volna a helyzet, ha az államtanácsosok is nyilatkoztak volna, akkor egymás mellé rendelt hivatalok concentrációjának lehetett volna tekinteni a tanácskozást, de mivel ezt az államtanács célkitűzése nem engedte meg s az államtanácsosok csak a meghallgatásra voltak hajlandók, a beszédre nem, nyilvánvalóvá lett volna, hogy a magyar kancellária függ az államtanácstól, vele alárendelt viszonyban (dependentia) áll. A való csakugyan ez volt, de ennek formai elismerésére a magyar kancellár nem vállalkozhatott. A magyar törvények szerint fejtette ki az udvar előtt különben is jól ismert magyar álláspontot: Magyarországot nem lehet a többi tartomány módjára kormányozni, a magyar kancellária nem függ egyetlen más hivataltól sem, javaslatait egyenesen őfelsége elé terjeszti s egyenesen onnan várja a döntést. Szívesen hajlandó tanácskozni az államtanáccsal, de szomorúan kell tapasztalnia, hogy mindenünnen kizárják és a magyar kancellárt még csak arra sem méltatják, hogy a miniszterek őfelsége javát célzó gondolataival megismertessék. Mindamellett teljes erejével fogja őfelségét továbbra is szolgálni, de a törvények megsértésére nem vállalkozik. Véleményt csak őfelségének hajlandó adni. Lehet, hogy elfogadja, lehet, hogy elveti, de akkor is engedelmesen követi a döntést, mert lelkiismerete nyugodt.[1]

Esterházynak magyar szempontból tökéletesen igaza volt, de a valóságon változtatni nem tudott. Az államtanács nem hivatal, aminek Esterházy tekinti, — állapította meg Stupan — hanem titkos eszköz, amelytől őfelsége tetszése szerint kér véleményt, miként a multban is tetszése szerint

[1] Die Gesetze bewegen mich Ihrer Maiestät vorzustellen, das das Königreich Hungarn nicht ad normam aliarum provinciarum kann reguliert werden. Die Gesetze geben mir die Vorschrift, quod cancellaria a nullo alio dicasterio dependeat. Die Kanzley mus also directe ihre Vorträge Ihrer Maiestät übergeben, und von da die Resolution erwarten. Niemalen konnte und werde als mit besonderem Vergnügen mit dem teutschen ministerio und Staatsrath zusammentretten; schmerzlich mus aber einem hungarischen ministro fallen, von allen ausgeschlossen zu seyn, und das der hungarische Hofkanzler nicht einmal würdig ist, der anderen Ministrorum zum Besten des allerhöchsten Dienst gereichte Meynung zu wissen. Niemalen werde ich aufhören, mit allem Eyfer zu dienen; niemalen werde ich aber unterlassen, das vorzustellen, was die Gesetze mit sich bringen. Sollte aber auch die Resolution wider alles Vermuthen anderst ausfallen, so bleibt mir nichts übrig, als zu gehorsamen, und bin im Gewissen ruhig. Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatsratakten = SR. 1571/1767.

hallgatta meg minisztereit. A multban is sok államtanácskozás folyt le a magyarok nélkül, pedig azokon döntöttek a legfontosabb magyar ügyekről. És ez természetes, mert a magyar király egyben más országok ura. A magyarok ez ellen nem emelhettek kifogást, mert királyuk közvetlenül rendelkezett. Az államtanács elvesztené jellegét, ha hivatalnak tekintenék és ha tagjainak a közös tanácskozásokon véleményüket elő kellene adniok. Őfelsége ezt 1765-ben, amikor először került sor ilyen közös tanácskozásokra, határozottan megtiltotta. Ennek az az oka, hogy az államtanács az egész monarchia összefüggéseit tekinti, az uralkodóház legmagasabb kormányelveit érvényesíti, a jövővel is számolnia kell. Mindez olyan dolog, amelybe egyetlen hivatalt sem lehet beavatni, legkevésbbé a magyar hatóságokat, hiszen a magyar alkotmányt az állam érdekében át kell alakítani.[1]

[1] Der Staatsrath ist kein Dicasterium, zu welchem es der Graf Esterházy machen will, sondern ein geheimes Mittel, von welchem Ihre Maiestät nach allerhöchstem Wohlgefallen, wie vorhin von ein- und anderem Minister oder Rath in particulari, die Meinung abzuforderen geruhen. In allen vorigen Zeiten ist ein solches geschehen, und es sind viele Staats Conferenzen mit Ausschluss der Hungaren gehaltan, und dabey die wichtigsten hungarischen Geschäften überleget, folglich von den Königen in Hungarn, die zugleich andere Königreiche und Länder besessen haben, die allerhöchste Resolutiones wie dermallen, unmittelbar ertheilet worden. Der Staatsrath müste seine gantze Eigentschaft verlihren, wen selber für ein Dicasterium angesehen werden, und mit anderen Hofstellen in den Zusammentrettungen votiren solte, welches dem ersten Instituto entgegen wäre. Und da vor 2 Jahren hierwegen ein Anstand sich ergeben hat, haben Ihre Maiestät ausdrücklich angeordnet, das von den zu dergleichen Zusammentrettungen erscheinenden Hofstellen und Praesidenten allein die etwa nöthigen Erleuterungen über ihre Vorträge oder andere puncta deliberationis einverlanget, in den offentlichen Consessen aber von den Staatsrathsmitgliedern nicht votiret, sondern die Meinungen Ihrer Maiestät besonders eröfnet werden sollen. Die Grundursache dessen ist, weil der Staatsrath den ganzen Zusammenhang der Monarchie, die Hauptmaximen, oder Grundsätze des durchleuchtigsten Erzhauses, auch die künftigen Absichten vor Augen haben mus, welche von den Particular Dicasterien, am wenigsten aber von jenen der königlich hungarischen Ländern (die zum allgemeinen Nutzen des Staats in vielen Stücken noch eine ganz andere Verfassung erforderen) entdecket werden können. Stupan azt ajánlotta, hogy az államtanács maradjon változatlan. Denn gleichwie selber dermallen in corpore et in personis bey den Dicasteriis wenig beliebt ist, würde die Abneigung gegen einen oder den anderen, welcher seine Meinung nach Pflüchten aufrichtig eröfnet, noch mehr steigen, so ich zwar meines wenigen Orths nicht achte, doch aber bekennen mus, das solches niemallen angenehm seyn könne. Mária Terézia a gyakorlatot ennek megfelelően változatlanul hagyta. U. o.

Stupannak viszont a monarchia szempontjából volt igaza. A kérdést azután a korra jellemző hajlékonysággal és ügyességgel intézték el. Starhemberg Mária Terézia nevében elismerte, hogy a magyar kancellária független minden hivataltól, hogy joga van javaslatait közvetlenül terjeszteni őfelsége elé, de egyben enyhe hangon figyelmeztette Esterházyt, hogy a közös tárgyalásokon köteles az elnök által megszabott módon tanácskozni. A jövőben pedig minden maradt a régiben, csak az udvar óvatossága fokozódott. Esterházy lelkiismerete is nyugodt lehetett, amit tehetett, megtette. Az ország sorsa nem ilyen külsőségeken fordult meg.

A magyar államot képviselő rendiségnek legjelentősebb szerve: az országgyűlés, amikor Mária Terézia éppen az államtanács javaslatára 1764-ben összehívta, egyetlen hanggal sem tiltakozott az ellen a tény ellen, amit az új hivatal iratanyagából ma már kétségtelen bizonyossággal megállapíthatunk, de ami az egykorú magyarok figyelmét sem kerülhette el, hogy t. i. az uralkodó *minden* magyar ügyben az államtanácsosok meghallgatása után s majdnem mindig véleményük alapján döntött. Ami pedig nyilvánvalóan ellenkezett a korábbi országgyűlések állandóan hangoztatott és ismételten törvényben szentesített nemzetirendi kívánságával: magyar ügyekben a király csak magyarok tanácsára hallgasson. A magyar rendek tiltakozása az idegen tanács ellen nem volt indokolatlan. Az államtanács minden egyes tagja minden esetben az *egész birodalom* szempontjai szerint mérlegelt. Kétségtelen, hogy ez a körülmény az önálló magyar államiság sérelmét jelentette még akkor is, ha az idegen tanácsosok csak az egész birodalom érdekét tartották szem előtt s az osztrák-cseh tartományokat Magyarországgal szemben előnyben nem is részesítették. Ezt pedig igen kevésről, az államtanács első tagjai közül egyedül Boriéról mondhatjuk el.[1] A többiek Magyarországot mindig megkülönböztették az örökös tartományoktól, ami az ország fejlődését károsan, sőt végzetesen befolyásolta, de — s ez az érem második oldala — egyben nemzeti ellenhatást váltott ki, amivel a kitűzött cél elérését: Magyarország beolvasztását eleve meghiúsította.

[1] Az egész birodalom ideájának (Gesamtstaatsidee) érvényesüléséről az államtanács első tagjainál; arról, hogy ebben az ideában Magyarországnak milyen szerepet juttattak, az örökös tartományok és a magyar országok viszonyát hogyan fogták fel; pártatlanok maradtak-e s ha nem, miért? — külön tanulmányban óhajtok e folyóirat hasábjain beszámolni.

II.

Magyarország integritása.

A török nyomás a Mohács előtti Nagymagyarországot darabokra törte, az egyes részek különböző erők hatása alatt más-más fejlődésen mentek keresztül s amikor egymásután a Habsburg-ház birtokába kerültek, szervezetük lényeges vonásokban különbözött. A törzset a szűkebb értelemben vett Magyarország adta Szlavóniával és Horvátországgal. Ennek a területnek csak egyrészét tartotta megszállva a török, a másik rész már Mohács óta a Habsburg-királyok és a magyar rendiség viszonyának megfelelően fejlődött, közigazgatásilag a magyar kancellária, valamint az 1723-ban megszervezett helytartótanács alatt állott. A török uralom alól visszakerült Duna-Tisza melletti részek símán illeszkedtek a régi keretek közé. Erdély fejlődése a fejedelmek alatt más irányt vett s amikor az osztrák-ház csapatai 1690-ben megszállták, majd a megyerendszert megtartva közigazgatásával az erdélyi kancelláriát és guberniumot bízták meg, a különállás lehetőségét továbbra is biztosították. A török ellen létesített horvát-szlavón határőrvidék tisztán katonai igazgatás alatt állott. Végül Temesvár vidéke külön adminisztráció alatt a miniszteriális banco-deputáció zálogába került.

A magyar országgyűlések a közigazgatási egyesítést (reinkorporáció) állandóan követelték, de az udvar következetesen ellenezte. A század első felének merev elutasító álláspontját az államtanács is a magáévá tette. Amikor az 1764-i országgyűlés rendjei a sérelmek és kívánságok között a visszacsatolást is felhozták, Stupan ezt a kérdést a legkényesebbek közé sorozta. Ez a pont, mondotta, a legfontosabbak közé tartozik, ebből közigazgatási és gazdasági szempontból egyaránt súlyos következmények származhatnak. Nyíltan természetesen nem utasították el a kérést, hanem jellemző mindentmondó semmitmondással tértek ki előle: amennyiben a közjó megengedi, igyekezni fognak a rendeket megnyugtatni.[1] Borié is azt vallotta, hogy a magyar igényeket ne szavakkal, hanem tettel szereljék le.[2] Ezzel kitűnően jellemezte a kor magyar politikáját, amit az államtanács a visszacsatolás kérdésében is következetesen alkalmazott. Amikor 1761 elején Kaunitz rendszerbe foglalta ennek a politikának alapelveit, szabályként állapította meg,

[1] SR 2743/1764.
[2] SR 1027/1762.

hogy a magyar királyság különálló részeit ne csatolják az anyaországhoz, a magyar befolyást ezekre a részekre mindenképen akadályozzák meg, a monarchia egységesítését itt kezdjék, hogy az anyaországot azután annál könnyebben alakíthassák át.[1]

Kaunitz szavaiból világosan kiolvasható, hogy az államtanács az ország területi kiegészülését miért ellenezte. A nagy cél a monarchia egysége, ennek legnagyobb akadálya a magyar rendiség volt. Ha a visszacsatolás megtörténik, a magyar rendek befolyásukat a visszacsatolt részekre is kiterjesztik. Az ország átalakítását ez rendkívül megnehezítette volna. Az udvar az átalakítást a különálló részeken kezdte, ahol rendiség vagy nem volt (a határőrvidéken és Temesvárott) vagy sokkal gyengébb (Erdélyben), mint Magyarországon. A visszacsatolás elmaradását tehát végeredményben a magyar rendiség kivételes hatalmi állása okozta. A kérdést az uralkodói hatalomnak a rendiség ellen folytatott küzdelme alapján ítélhetjük meg. Mária Terézia korában az uralkodó nem lépett fel erőszakosan a rendekkel szemben, de minden járható utat megpróbált, minden elérhető eszközt megragadott a rendiség háttérbeszorítására, amennyire azt az alkotmány nyílt sérelme nélkül tehette. Az államtanács saját célkitűzésével került volna ellentétbe, ha a rendiség állását a visszacsatolással erősítette volna. Magyar politikájából logikusan következett, hogy az egyes részek különállását minden tekintetben hangsúlyozta és érvényre juttatta.[2]

[1] Aus dem nemlichen Grundsaz fliesset die Regel, dass der Hof nimmermehr gestatten müste, die Granizer und Siebenbürgen dem Königreich Hungarn zu incorporiren, oder auf andere Arth dessen Einfluss zu vergrösseren. Im Gegentheil erfordert eine vernünftige Politique, sowohl die Siebenbürger als Granizer als eine Schuzwehr zu gebrauchen, und bey den ersteren mit den guten Einrichtungen den Anfang zu machen. Vornächst solche auch um so leichter in Hungarn zu Stand gebracht werden könten. SR 1903/1761.

[2] Ennek bemutatására néhány jellemző példát hozunk fel. Különösen Erdély különállására ügyeltek nagy gonddal. Borié egy patens kihirdetésénél a szövegben teutsch- und hungarischen Erblanden helyett teutsch-, hungarisch- und siebenbürgischen Erblanden-t írt, damit aller Anlass vermeiden werde, aus welchem Ungarn angeben konte, das Siebenbürgen für eine Ungarn incorporirte Provinz anzusehen. SR 1710/1762. — Stupan kifogásolta, hogy a gubernium jelentéseiben hangsúlyozta az erdélyi és a magyar törvények azonosságát, a két nép egységét, továbbá azt, hogy Erdély az 1764-i országgyűlés iránt erősen érdeklődött. Übrigens hetten in dem Gubernial Bericht jene besondere Ausdrücke wohl übergangen werden können, das das Fürstenthum Siebenbürgen ein Volck mit Hungarn seye, und mit diesem die gleichen Fundamental Gesetze und Freyheiten genüsse, worauf das Königreich Hungarn die praetendirende Ein-

Érdekes, hogy Borié, aki a reinkorporáció legerélyesebb ellenzője volt, másrészről a magyar szent korona jogait és igényeit kutatta s azok alapján az ország területét gyarapítani igyekezett. Elsősorban ő sürgette az elzálogosított

verleibung des Fürstenthums Siebenbürgen, des Bannat Temeswar gegründet. Auch dem Vernehmen nach Siebenbürgen bey dem hungarischen Landtag sich sehr interessiret und bey dem Ausgang desselben ein gleiches Recht praetendiren will. SR 2682/1764. — Kaunitz 1765-ben Erdély nagyhercegségéhez annál szívesebben hozzájárult, mert függetlensége így kifejezésre jutott. SR 2338/1765. — 1765-ben a harmincadok megvizsgálására külön bizottságot küldtek, hogy a magyar hatóságok befolyásától ilyen módon is mentesítsék. SR 935/1765. — Hasonló okból kezelték külön a magyar és külön az erdélyi sóügyet. SR 370/1765. — Kaunitz tiltakozott az ellen, hogy a cassa parochorumból Erdélyt is segítsék, mert ezzel a magyarok Erdélyre való igényüket támaszthatták volna alá. SR 1848/1765. — 1762-ben a halmagyi és a bradi kerületeket kivették az aradi nem egyesült püspök joghatósága alól és az erdélyi püspökséghez csatolták, mivel viele politische Ursachen es rathen, das besonders bey der vorhabenden neuen Einrichtung das Fürstenthum Siebenbürgen, und alles was dazu gehörig ist, den mindesten Zusammenhang mit dem Königreich Hungarn nicht habe. (Stupan) SR 779/1762. — Hasonló körültekintéssel jártak el Temesvárral szemben. Ezért ellenezték, hogy Temesvár szabad királyi város legyen, bár megkapta ugyanazokat a jogokat, amelyeket a magyar szabad királyi városok élveztek. Zu deme aber, das die Temeswarer Handlungs Compagnie mit denen ungarischen Freystädten aequipariret, oder gar die Stadt Temeswar als eine solche Stadt reputiret werde, getreue ich mir niemahlen einzurathen, nachdeme ich alles, was nur zu einer Incorporation an Ungarn leithen kan, als höchst bedencklich ansehe. (Borié) SR 620/1762. Alle Exemplification oder andere Ausdrücke, so eine Gleichförmigkeit mit den hungarischen Freystädten andeuten, sorgfältig zu vermeiden seyen (Kaunitz). U. o. — Zengről sem akarták elismerni, hogy szabad királyi város. SR 1027/1762. A tengeri kikötőket szintén nem csatolták vissza, bár a dalmát-horvát-szlavón rendek ezt az 1764-i országgyűlésen követelték. Borié elismerte, hogy a kívánságnak van alapja: So will mann zwar der Nation zu Gutem lassen, das dieselbe auf die Beybehaltung deren zum Reich gehörigen Orthen den Bedacht nihmet (SR 2688/1764), de az egész birodalom kereskedelmi érdekére hivatkozva elutasító választ ajánlott. A rendek a Litorale Austriacum elnevezést is kifogásolták, amire Borié azt válaszolta, hogy az uralkodóház minden országban közös, az Austriacum jelzőt minden országra alkalmazhatják. U. o. — Ugyancsak az 1764-i országgyűlés alkalmából kelt ki Borié erélyesen a horvát bán javaslata ellen, aki azt indítványozta, hogy a varasdi határőrvidéket csatolják vissza. Mir scheinet es ganz unbegreiflich zu seyn, wie die ungarische Primores sich vorbilden können, ob habe der Hof so wenige Kanntnus und Einsicht in denen ungarischen Sachen, das demselben die verborgene Absichten ihrer Antragen entgehen solten. A javaslatot csirájában fojtsák el, indeme ansonsten auf diesen stante diaeta beschehenen Vorgang . . . eine Reservation sich nach der ungarischen Gedenckensart gegründet wird. SR 3079/1764.

szepesi városok visszaváltását.[1] Ő nézette át a Zrínyi-Nádasdy-iratokat, hogy azokból a magyar korona jogát igazolja két dalmát szigetre: Chersora és Vegliara. Jellemző azonban, hogy tervéről a magyar kancelláriát nem értesítette, mert siker esetén a szigeteket nem akarta Magyarországhoz csatolni.[2]

Borié célul tűzte ki, hogy az ország minél nagyobb területét kivonja a rendi befolyás alól. Ennek a nagyvonalú elgondolásnak egyik ága az a terv volt, hogy a fiskusra visszaszálló birtokokat ne adományozzák el, hanem tartsák kamarai kezelésben. Más ágon innen fakadt az a gondolata, hogy a horvát-szlavón határőrvidék folytatását az ország egész déli és keleti határvonalán építsék ki. Ennél a gondolatnál jelentős szerepet játszott a török és az orosz veszély, az udvar a támadástól komolyan félt, a védekezésre legmegbízhatóbb eszköznek a határőrség kiegészítését tartotta.[3] Emellett azonban jelentékeny momentum volt az is, hogy a határőrvidék polgári közigazgatás (provinciale) alól katonai igazgatás (militare) alá jutván közvetlenül az udvar rendelkezési körébe került, korszerű berendezését akadálytalanul hajthatták végre. A két körülmény együttes hatásának tulajdoníthatjuk, hogy az 1760-as években az erdélyi határőrséget megszervezték, majd a horvát-szlavón és az erdélyi vonalat a temesvárival kötötték össze, egyben a Tisza-Maros melletti csajkás kerületet is életrehívták. Hogy ez ilyen gyorsan létrejött, nem utolsó sorban az államtanács sürgetésének, az államtanácsban pedig Borié erélyes fellépésének volt köszönhető, aki gr. Apponyi ottani főispánnal mármarosi határőrségről is tárgyalt, sőt Lengyelország és Szilézia felé is felvetette ezt a gondolatot.[4] Helyeselte a horvát-

[1] SR 2451/1764. Kimutatta, hogy a királyi jogokat nem zálogosították el. Azok gyakorlását ajánlotta első lépésnek a kiváltás felé. SR 2357/1764.

[2] SR 842/1765.

[3] Borié aggódására a török támadás miatt l. SR 915/1761, ahol a délvidék megerősítésére részletes javaslatot tesz. Kelet felől tatár támadásról több ízben érkeztek riasztó hírek. Kaunitz szerint új porosz háború esetén legalább 30.000 embernek, ezek között 15.000 rendes katonának Magyarországon kellett volna maradnia. Ezek nem lehetnek németek, mondotta, mert a magyar erődök a németek temetői. SR 2894/1766.

[4] Az erdélyi határőrséget br. Buccow kezdte megszervezni, a székelyek iránti erős ellenszenvvel, a románok meleg pártolásával. Működését eleinte az egész államtanács bizalommal kísérte. A sikerben először Borié kezdett kételkedni, de aggodalmait társai túlzottaknak minősítették. A fejlemények azután éles előrelátását igazolták. Buccow erőszakossága véres lázadáshoz vezetett, amiért azonban az

szlavón kapitányságok területi kiegészítését is, bár a kapitányok túlzott terjeszkedését Kaunitzzal együtt elítélte, mert az adóalap csökkenésétől félt.[1] A fősúlyt a határőrvidék belső megszervezésére fektette, mégpedig nemcsak katonai, hanem elsősorban gazdasági és társadalmi téren. A kapitányságokat úgy rendezte be, ahogyan az egész országot szerette volna, ha a rendek nem akadályozzák meg. A magánbirtokosokat, a kamarát is más területekkel kárpótolták, így a jobbágyságot megszüntették. A határőrök a föld tulajdonosai lettek, robottal nem tartoztak, csak állami adót fizettek. Így szervezetük költségeit maguk fedezték, sőt még hasznot is hajtottak a kincstárnak. Éppen ezért anyagilag és szellemileg megkülönböztetett bánásmódban részesültek. A földművelés, ipar, kereskedés fejlesztésére, utak építésére, városok keletkezésére, a termelés és az értékesítés biztosítására az állam éppúgy súlyt helyezett, mint arra, hogy lelkiekben se szenvedjenek hiányt, papjaik és tanítóik legyenek.[2] Határmenti helyzetük azzal a veszély-

udvart felelősség nem terheli, mert Buccow jelentéseiben az államtanácsot tudatosan félrevezette, rendelkezéseit nem vette figyelembe. Halála után művét br. Siskovics fejezte be, most már az államtanács, illetve Borié utasításainak megfelelően. Buccow erdélyi szereplésével részletesen más helyen óhajtok foglalkozni, nem annyira katonai, mint inkább közigazgatási tekintetben. — Temesvárott volt ugyan katonaság, de a határvédésre nem alkalmas, amint azt Borié részletesen kimutatta. SR 3202/1763. Ugyancsak ő bizonyította be, hogy külön határőrvidékre szükség van. A várvonal, mondotta, ilyen módon helyre fog állni, éppen azon a részen, ahol a kiegészülés az élelmezés miatt a legfontosabb. Az ország gazdasági élete így biztosított lesz. Nem értette, hogy a bancodeputatio miért ragaszkodik a megváltáshoz, amikor őfelsége közös birtokosa a militarenak és a cameralenak. Az nem jöhet számításba, érvelt, hogy a kamara jövedelme néhány ezer forinttal csökken, hiszen az állam érdekéről van szó. Und in grosen Sachen ist gros zu gedencken, vetette a szűk látókörű hivatalok vaksi akadékoskodóinak szemére. SR 3388/1764, 1110/1766. — A csajkásokra vonatkozó részletes javaslatát l. SR 266/1763, 500/1763. A máramarosi gondolatokra l. SR 236/1763, 665/1766. A lengyel és sziléziai tervekre l. SR 1117/1766.

[1] SR 1575/1765, 1876/1766, 2894/1766.

[2] Jellemző Borié javaslata az erdélyi határőrség felállításáról. A határőrségre legalkalmasabbaknak az egyesült görög szertartásúakat tartja, hogy a nem egyesülteket moldvai hitsorsosaiktól elválasszák. Jó féket lát továbbá a határőrökben a magyar és a székely lakossággal szemben. Ellenzi azonban Buccownak azt a tervét, hogy az egyesült papság egyházi vagyonát a határőrvidék számára lefoglalják, mert annak az uniót kell szolgálnia. Ellenzi továbbá, hogy az egyesült püspöknek világi hatalma is legyen. Nem helyesli azt sem, hogy a határőrök minden teher alól mentesek legyenek. Fizessenek taxa capitis et pecorumot. Létesüljenek városok ; ezekben iparosok és kereskedők telepedjenek le, a fogyasztási és a forgalmi adó a

lyel járt, hogy könnyen kivándorolhattak, ezért igen kíméletesen bántak velük és alapelvül mondták ki, hogy a határőrvidék jövedelmét csak a határőrség jólétére fordíthatják.[1] Gondosan ügyeltek arra, hogy a magyar hatóságokat a parancsnokságok területéről minden vonatkozásban kizárják, mert attól tartottak, hogy amikor a határvédelemre nem lesz többé szükség, a magyar birtokosok birtokaikat vissza fogják követelni és igényüket azzal is erősítik, hogy a magyar joghatóság érvényben volt. A határvédelem mellett éppoly

kincstárt gazdagítsa. SR 2575/1761. — Még jellemzőbbek azok a követelményei, amelyeket a horvát-szlavón kapitányságokkal szemben támaszt, amelyeknek működésével pedig igen megelégedett volt. Részletes kimutatást kíván a lakosságról, az asszonyokról is, külön az iparosokról, kereskedőkről, cigányokról; az iparosokról mesterség szerint, annak feltüntetésével, hogy milyen iparág hiányzik. A cigányokat le akarja telepíteni. A szabad községek számát a Száva mentén a kereskedés érdekében szaporítani akarja. Jelentést kér a Nahrungs- und Gewerbsstand emelésének lehetőségéről. Telepíteni akar, mérnöki vizsgálatot rendel el a fa- és vízhiány megszüntetésére. Kimutatást kíván a papokról, iskolamesterekről. Ne legyen sok pópa. Mesterek német invalidus altisztek lehetnek. Templomok, paplakok, iskolák, tanítóházak jókarban legyenek, a költségek egyharmadát a kincstár fedezze. Minden ezred mellett német piarista iskolák létesüljenek. Németet, latint, számtant, mértant, fizikát, különösen pedig morált és kameralai tudományokat tanítsanak. A költségeket a határőrvidék jövedelméből fedezzék, ennek úgyis ez a rendeltetése. Ha a nép erkölcsös, a jövedelem is emelkedni fog. A makkoltatási, büntetés- és kobzáspénzeket, a fiscalitásokat erre a célra fordítsák, a nép így szívesebben fizeti azokat. Ilyen iskolák a szabad községekben is legyenek, de csak kis kincstári támogatást élvezzenek. Ültessenek burgonyát. A parancsnokok törődjenek a földművelés javításával, az eredményről minden év végén tegyenek jelentést. Létesítsenek fűrészmalmokat, szabályozzák a Szávát. A tisztek ne kapjanak sok fát, mert az árt az erdőknek. Stb. stb. SR 1912/1764. — A károlyvárosi és varasdi parancsnok, br. Beck működésével különösen elégedett volt. A kereskedelem fejlesztésére évi 2000, a tanulmányügy fejlesztésére pedig évi 3000 forintot bocsátott Beck rendelkezésére. SR 2061/1764. Szlavóniából a faipar kitanulására fiatalembereket rendelt Bécsbe. Megkövetelte, hogy minden ezred mellett orvos legyen. Magyar térítők menjenek Szlavóniába, német tanítók és piaristák telepedjenek meg. Minden faluban legyen pap és tanító. E célra a cassa parochorumot használják fel, továbbá gazdag apátságok jövedelmét, a határőrvidék fölös bevételét. A lakosság vallása az államra nagy veszélyt jelent. Létesüljön külön gazdasági bizottság, a legjobb gondolatot minden évben 150 forinttal jutalmazzák. SR 2188/1764.

[1] Kaunitz két pontba foglalta össze a határőrpolitika alapelveit: 1. Die Politique und das eigene allerhöchste Interesse erforderen, die Gränitzer überhaupts soviel nur immer thunlich zu erleichteren, und in einem von allen Bedruckungen ohne Ausnahme befreyten Stande dergestalt zu erhalten, das sie unter einer anderen Herrschaft nicht etwa ein besseres und leidentlicheres Schicksal finden, und also

fontos volt az is,[1] hogy a magyar rendiséget, a hivatalokat és a földesurakat kiszorítsák és az így nyert területeket ne csak katonailag megszervezzék, hanem minden tekintetben az egységes monarchia képére formálják. Jó példa erre a Károly-út vidéke. Ez az út Károlyvárost Fiúmével kötötte össze, hadi jelentősége is volt, de elsősorban a kereskedést szolgálta. III. Károly korában épült, de jelentős forgalom nem indult meg rajta, mivel lakosa kevés volt, biztonságát rablók veszélyeztették. Telepítésének kérdése gyakran foglalkoztatta az államtanácsot. A telepítés azonban nem ment könnyen, mert a horvátokban és az oláhokban nem bíztak, németek pedig nem jöttek erre a sivár vidékre. Kaunitz már 1761-ben felvetette a gondolatot, hogy őfelsége a Károly-út vidékéből minden más országtól független örökös tartományt szervezzen.[2] Ezt annál könnyebbnek tartotta, mivel a kérdéses terület részben a banco, részben az invalidus-alap kezén volt s csak kis részét kellett volna horvát birtokosoktól megváltani.[3] A nehézség nem is az anyagiakban rejlett, hanem az alkotmány megsértésében, amint azt a pesszimista Stupan már előre látta. A különböző telepítési kísérletek sikertelensége után 1767-ben újra visszatértek a megváltás gondolatához, mert a kudarcokat a birtokosok makacsságával magyarázták. Mást nem tehetnek, állapította meg Borié, mivel Magyarországon a helyes államszemlélet sajnos ismeretlen s úgy tartják, hogy a földesúr birtokával azt teheti, amit akar, anélkül, hogy a közjóra tekintettel kellene lennie.[4] Azonban a megváltást még br. Koller sem ajánlotta, pedig ő az udvar megbízható magyarjai közé tartozott. Borié nem tudta tűrtőztetni felháborodását és

zu Emigrationen angereizet werden mögen. 2. Das diejenige Abgaaben, welche von ihnen, ohne einige Ursache zu befugten Beschwerden zu geben, und ihren Nahrungsstand zu verkürzeren, gehoben werden können, niemalen als ein Cameral-Revenu angesehen, sondern einzig und allein und unmittelbar zu ihrem und ihres Nahrungsstandes Besten angewendet werden. SR 1091/1768.

[1] Borié ajánlotta, hogy a városokat és a harmincadokat is vegyék ki a magyar kamara kezéből. Bekanntlich suchet die schlaue und vorsichtige ungarische Nation derley Säze in voraus und in denen Zeiten und Gelegenheiten zu stabiliren, wo die Folgen derley Säzen noch nicht in das Aug fallen. Sie wissen aber diese sodann in ihrer Zeit auf das Würcksambste geltend zu machen. SR 2866/1767.

[2] Az uralkodó a kérdéses területet ohnmittelbar an sich zögen, und hieraus eine ganz independente erbländische Provinz unter dem allerhöchsten Nahmen Ihrer Majestät formirten. SR 1940/1761.

[3] A kivitelt a porosz háború utánra halasztották. SR 1501/1762.

[4] SR 2451/1767. Novigrad és Basilievo uradalmak, továbbá Sziszek, valamint Sziszek fölött néhány birtok megváltását követelte.

elkeseredését a rendi rövidlátás és konokság miatt.[1] Szavaiból egészen nyilvánvaló, hogy a hangsúly a rendi befolyás kiküszöbölésén volt, hogy csak az ellenkezés sikeresebb leszerelése végett hangoztatták a katonai szempontokat.

A Temesvidék önálló igazgatását is elsősorban azért tartották meg, hogy az incorporatióval együttjáró megyei, azaz rendi közigazgatást elkerüljék. Temesvárt Borié a monarchia legértékesebb részének tartotta, amelynek kincseit napfényre kell hozni.[2] Hogy ezt akadálytalanul megtehessék, teljesen az örökös tartományok mintájára rendezték be.[3] A visszacsatolás ezt nemcsak akadályozta, hanem egyenesen lehetetlenné tette volna.

Az erdélyi rendek ugyan magukat a magyarokkal mindenben egyenlőnek tartották, de a való mást mutatott. Hatalmukat már az abszolút fejedelmek megtörték, a Habsburgok már tört úton haladhattak előre. Borié helyesen figyelte meg, hogy Erdélyben a rendek az államélet irányításában, különösen a törvényhozás terén, erősen háttérbe szorultak, az országgyűlés a fejedelem rendeleteit több nyire csak utólag, a forma kedvéért fogadja el. Egész csomó rendeletet sorolt fel, így a párbajtilalmat, a kivándorlási tilalmat, a katonaszökevények rejtegetői ellen kiadottat, amelyeket nemesekkel szemben is érvényesítettek, pedig törvényerejük nem volt. Egészen új adórendszert léptettek életbe, anélkül, hogy a rendek hozzájárulását kikérték volna.[4] Mindezekkel az intézkedésekkel szemben Erdély alig tanusított ellenállást, úgyhogy Magyarországgal ellentétben példaként emlegették s remélték, hogy a példa utánzásra fog találni.[5]

A megváltott terület a kereskedelmi tanács és a haditanács alá került volna. A költségeket a kereskedelmi pénztár fedezte volna. A Károly-út Fiume—Verbosco szakasza a commerciale, a Károlyváros—Novigrad szakasz pedig a militare kezén volt. Ezen a két szakaszon már lehetett volna szállítani, csak a Novigrad—Basilievo—Verbosco vonal volt használhatatlan, mert nemesi birtokon vezetett keresztül.

[1] SR 2937/1767.

[2] Gestalten ich dieses Land als einen noch verborgenen Schatz der Monarchie ansehe, welcher, wann eine gute Administration eintrettet, grose Vortheile von mehreren hunderthausend Fl. verschaffen kan. SR 1261/1768.

[3] SR 2753/1764. Dieses Land soll . . . denen Teutscherblanden allenthalben gleichgebildet werden. SR 2345/1767.

[4] Az ú. n. Buccow-féle adórendszer, amelynek lényege a nemesi adózás és a föld adózása volt. Eredeti formájában nem tudták keresztülvinni, de még módosított alakban is az udvar célkitűzésének felelt meg. Az 1741-i országgyűlés híres ne onus inhaereat fundo elvét nem tekintették Erdélyre érvényesnek. SR 2767/1767.

[5] SR 2345/1767. Würde es ungemein nützlich seyn, auch

Kétségtelen, hogy a megkülönböztető bánásmód, amelyben a vissza nem csatolt területek részesültek, sok tekintetben előnyükre vált. A szűk értelemben vett Magyarország mindig csak utánuk következett. Amikor telepítettek, először Temesvárra gondoltak, azután Erdélyre s csak végül Magyarországra, a magyar kamarai birtokokra.[1] Amikor a gyárakról tárgyaltak, Temesvárt, Erdélyt, a határőrvidéket egész más szemmel nézték, mint Magyarországot.[2] Borié ismételten hangoztatta, hogy mivel különbség a teherviselésben köztük és az örökös tartományok között nincsen, vagy csak alig van (Erdélyben), azokkal azonos megítélésben részesüljenek. A teljesen azonos gondozást mégsem élvezték. A telepítésnél a legértékesebb iparosokat az örökös tartományokban tartották. A gyárak közül pedig még Temesvárott is csak azokat engedélyezték, amelyek az örökös tartományok piacát nem veszélyeztették. Mindamellett a határőrvidék, Temesvár és Erdély egyaránt rohamosan fejlődött az 1760-as években s bár Magyarországon is hasonló arányú haladást figyelhetünk meg, nem tagadhatjuk, hogy a határőrvidék és Temesvár, sőt bizonyos mértékben Erdély is, néhány lépéssel, némely tekintetben mérföldes léptekkel megelőzte az anyaországot, ami bizonyára nem így történt volna, ha a visszacsatolást már ekkor végrehajtották és a szervezeti eltérések továbbalakulását megakadályozták volna.

Mert tény, hogy az eltérések az anyaország és a részek között egyre gyarapodtak, a válaszfalakat az álllamtanács tudatosan és következetesen emelte. Nemcsak a külső szervezetben, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, az adórendszer terén, hanem gazdasági, társadalmi, nemzetiségi, sőt ami a legfontosabb, lelki tekintetben is. A jobb közigazgatás és igazságszolgáltatás, méltányosabb adóztatás, nagyobb jólét, a jobbágyság részbeni megszüntetése, iparos- és kereskedőosztály kialakulása, a határőrvidéken és Temesvárott

vielleicht zu einem Beyspiel in Hungarn dienen, wenn der Tabackappalto, und das Stempelgefäll in Siebenbürgen eingeführet werden könte. SR 2576/1761. — Gr. Bethlen kancellár működéséhez különösen szép reményeket fűztek. A kancellár javaslata, mondotta Kaunitz, ist wohl überlegt, und diensteifrig, auch nach soliden Principiis eingerichtet. Wenn auf diese Arth in Siebenbürgen fortgearbeitet wird, so wird diese schöne Provinz inner Kurzem völlig in Ordnung kommen. SR 2403/1761.

[1] SR 973/1761. Az iparosokat elsősorban Temesvárra és Erdélybe telepítették. SR 886/1761.

[2] SR 1198/1761, 319/1767.

idegen nemzetiségű tömegek elhelyezkedése, a kultúrális szükségletek gondos kielégítése, mindez mély szakadékot vágott az elszakított részek lelkiségében is, a különállás érzését és tudatát kifejlesztette és egyre erősítette. A külön magyar államiság szempontjából ez a politika beláthatatlan veszélyek csiráit hordozta magában. De az államtanács a független magyar állammal nem törődhetett, hiszen abban a monarchia egységének, sőt létének rémét látta. Szilárd meggyőződése volt, hogy minél több részre töredezik az ország, az egyes részek annál könnyebben olvadnak az egészbe. Arra nem is gondolt, hogy másfélszáz év mulva ezek a részek nemcsak Magyarország, hanem a monarchia testéből is sokkal könnyebben fognak kihullani, hogy amikor Magyarországot gyengíti, tulajdonképen nagy álmának, a hatalmas monarchiának ássa sírját. A monarchia legnagyobb veszedelmét Kaunitz és társai nem az idegen nemzetiségekben, hanem a magyar különállásban látták. Szemüket a magyar függetlenségi törekvések réme fátyolozta homályosra, ettől a fátyoltól nem látták a reinkorporáció elhalasztásának súlyos következményeit.

III.

Az akadály : a magyar alkotmány.

Az államtanácsosok mielőtt az államtanácsban magyar ügyekkel foglalkoztak, Magyarországot és a magyarokat alig ismerték. Az udvarban a mult tanulságai alapján bizonyára kialakult valamilyen általános vélemény a monarchia Lajtán-túli részéről, ennek hatása alól nem igen vonhatták ki magukat. A függetlenségre irányuló megmozdulások mély nyomokat hagytak a bécsi államférfiak lelkében s századokra megmerevítették a magyar kérdés szemléletének középpontját: Magyarország nem hajlandó a monarchia többi országához hasonulni, különállásra törekszik. Ezt a multból öröklődő meggyőződést a jelen tapasztalatai ismét és ismét megerősítették. Így volt ez Mária Terézia korában is, amikor pedig uralkodó és nemzet a legbensőségesebb viszonyban állottak egymással. A királynő egész uralkodása alatt nem felejtette el a magyarok hűségét, amellyel a monarchia legválságosabb perceiben állottak melléje, de államférfiai szemében ez mit sem változtatott azon a tényen, hogy az országgyűlés rendei uralkodójuk szorult helyzetét az állam céljaival ellenkező kiváltságaik megerősítésére, sőt gyarapítására használták fel, amivel újból különállásra

törekvésüknek adták tanujelét. Azt csak Mária Terézia értette meg és méltányolta, hogy a különállást sokkal egyszerűbben elérhették volna, ha királyukat egyáltalában nem segítik meg. Viszont a bécsi miniszterek helyesen látták vagy inkább érezték, hogy a magyarok Mária Teréziában csak királyukat támogatták, aki egyben, de csak mellékesen más tartományoknak is ura s hogy ezzel a Machiavelli szerint talán eléggé meg nem fontolt, de nemes forrásokból fakadt elhatározásukkal elsősorban nemzeti büszkeségüknek áldoztak, hiszen a mult hatalmas királyalakjai is hordoztak fejükön idegen koronákat. Államuk önállóságáról lemondani távolról sem szándékoztak, sőt meg voltak győződve róla, hogy azt ilyen módon még jobban biztosítják, mint ha végleges szakításra határoznák el magukat. Számításukban a királynő személyét illetően nem is csalatkoztak. Öntudatukat és fellépésük határozottságát ez rendkívül megnövelte, aminek legkézenfekvőbb bizonyítékát az 1764-i országgyűlésen nyujtották. De a Bécsben megforduló magyar férfiak minden szava, a magyar hatóságok Bécsbe intézett felterjesztéseinek minden sora erről a szilárd hitről tanuskodott. Ezek alapján alakult ki azután az államtanács tagjaiban Magyarország és a magyarok képe, amelyhez egyes jellemző vonásokat bizalmas jelentések, személyes érintkezés és utazás révén szerzett megismerések szolgáltattak.

Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy amikor Magyarországról és a magyarokról nyilatkoznak, a rendi országot és a rendeket értik. Velük szemben beállítottságuk eleve ellenséges, ami azonban államszemléletük logikus következménye, amiben speciális magyargyűlöletet nem állapíthatunk meg, bármennyire csábító az azonosság, hiszen Magyarországot jóformán minden vonatkozásban a rendek jelentették. Ilyen alapon Széchenyit is magyarfalónak nyilváníthatnók, amiért a rendi = magyar bűnöket ostorozta ugyanakkor, amikor a magyar népről a legmelegebb szeretet hangján emlékezett meg.

A magyar népről az államtanács mindig jóakarattal szólott, bár nem tagadhatjuk, hogy elsősorban az állami terhek hordozóját féltette benne a rendek kizsákmányolásától, akik ellen a városok mellett legerősebb támaszát kereste tömegében. Látta hibáit, hiányait, azokat eltüntetni igyekezett. Tanulságos Borié jellemzése, amit az első magyar árvaház megalapozásánál adott a magyarság hibáiról, amelyeket az új árvaházban megjavítani akart. A magyar szeret katonáskodni, mondotta, ebben előnyösen különbö-

zik a némettől. De lusta, a munkától irtózik, a magasabb életszínvonallal járó mesterségekhez nem ért, háza tisztaságával nem törődik, az italt szereti, csökönyös és nyughatatlan természetű, a némettel szemben bizalmatlan.[1] Borié csak a hibákat említi, azokat szokásához híven túlozza s ha túlzásait nem tekintjük, hanem csak javító szándékát nézzük, el kell ismernünk, hogy ítéletére elfogulatlanul jutott. Rosszakaratot akkor sem vethetünk szemére, amikor a rendek tulajdonságait veszi sorra.

Elismeri, hogy a magyar és az erdélyi nemzetnek sok természetes esze van, jellemző rationalismussal éppen ezért reméli, hogy megfelelő oktatás segítségével sikerül majd államszemlélete helytelenségéről meggyőzni.[2] A természetes észhez ravaszság és gondos előrelátás járul.[3] Ez az oka, hogy olyan nehezen boldogulnak vele, ugyanis mindenben kelepcét sejt, állandóan féltett kiváltságai csorbításáért remeg.[4] Kiváltságait nézi és látja egyedül, minden mással szemben érzéketlen. A német származású, de lassan magyarosodó br. Cothmann, aki az udvar túlzásait mindig mérsékelte, szintén úgy nyilatkozott, hogy a magyar nemes nem törődik a méltányossággal, nem tekinti a közösség érdekét, privilégiumaiban csodálja az ország legszebb ékszerét.[5] Ilyen módon természetesen az önzés vádját sem kerülheti el.[6] Önzése egyes kérdésekben, így a jobbágykérdésben, a lelkiismeretlenségig fajul.[7] De nem egészséges önzés. Nem-

[1] Dahingegen ist die ungarische Nation träg, und verabscheuet die Arbeit, sie ist unerfahren in denen Künsten, sie ist unreinlich in ihrem Hauswesen, sie ist dem Trunck ergeben, sie ist unbiegsam und unruhig, sie ist endlich der teutschen Nation abneigig. SR 534/1763.

[2] Die ungarische und siebenbürgische Nationen haben vielen natürlichen Verstand, sie werden also durch die Vernunftschlusse, nach welchen die Polizey- und Cameralwissenschaften gelehret werden, am geschwindesten und am sichersten zu dem vorgesteckten Zweck geleithet. SR 1310/1766.

[3] L. a 574 [62] lapon a 2. jegyzetet.

[4] Umb nun die Sachen vorlaufig, und bevor mann mit den in allen Stucken so haicklichen Hungarischen was angehet, in das Klare zu sezen. SR 266/1763.

[5] Der ob seiner Nobilitarpraerogativ so sehr eyfrende Edlman gibet nicht alle Zeit der Anständigkeit, oder dem gemeinen Besten Platz, sondern viele unter selben halten ihre aigene Privilegia vor das hochste Kleynod des Staats. SR 2884/1761.

[6] Die ungarische auf ihren Gewinn allein sehende Nation. SR 1091/1761. Die auf ihren Nuzen foderist sehende Ungarn. SR 2998/1766. (Borié.)

[7] So weit gehet der Gewalt deren Grosen, solcher auch die Regungen des Gewissens und die dem Konig und dem eigenen Vater-

csak azért nem, mert az ország nagy részének árt, mert a monarchia létét fenyegeti, hanem azért sem, mert végeredményben saját magának is kárára van. Ez természetes, mert ami rossz az egésznek, az nem lehet jó a résznek sem. Ez világos, de a magyar rendiség mégsem hajlandó elfogadni és következményeit levonni, gondolkozását egészen elhomályosítják az előítéletek, agyát megbénítja a Nationalismus, a Nationalgeist, a külön magyar államiság végtelenül káros ideája.[1] Ebben találja meg Borié és vele együtt az egész államtanács a magyar kérdés gyökerét, a magyar baj forrását, az egész monarchia létének és hatalmának fordulópontját. Magyarország, a magyar rendiség nem vállalja a sorsközösséget a monarchia többi országával, mert a rendi kiváltságok további fenntartásáról le kellene mondania. Az önálló államiságra tehát rendi önzésből törekszik. Önzését azonban az alkotmány köntösébe öltözteti.

A magyar kérdés csomópontja az államtanács szerint a magyar alkotmány volt. A magyar királyság szerencsétlen alkotmánya — die unglückseelige Verfassung des Königreichs Hungarn —, mondotta Stupan, meghiúsítja a legüdvösebb intézkedéseket, bár azok nemcsak az uralkodó és az egész birodalom, hanem Magyarország jólétét is célozzák. Miért szerencsétlen a magyar alkotmány? Mert benne nyilatkozik meg a magyar Nationalismus, a magyar Nationalgeist, az önálló magyar állam utáni vágy. A magyarok vakon ragaszkodnak ősi alkotmányukhoz, a régi törvényekhez és szokásokhoz, mert azokban látják különállásuk biztosítékát.

Stupan ezekkel a megállapításokkal a kérdés velejét ragadta meg. A magyar alkotmány a magyar állam alapköve volt, illetve az idő folyamán azzá lett. Eredetükben a magyar törvények az uralkodói és rendi hatalom erőviszonyának egyes fázisait tükrözték, ebben a tulajdonságukban egyáltalában nem különböztek más nyugati országok törvényeitől. Speciális magyar vonást Mohács után nyertek azáltal, hogy az uralkodói hatalom idegen uralkodóház birtokába jutott, amely egyben más országoknak is ura volt. Ettől kezdve nemcsak a rendiség-uralkodó erőpár

land schuldige Pflicht ersticket ; und was lasset sich von beiden weiter urtheilen. SR 1461/1764.

[1] Br. Balassáról mondta Borié : und was das Meiste ist, so ist er von denen dasigen Landesvorurtheilen ganz abgekommen. SR 91/1762. Ugyanott Nebel der wiedrigen Vorbildung-ról beszél. A magyar kancelláriánál gátat kell vetni dem daselbsten praevalirenden Nationalismo. U. o.

egyensúlyát mutatták, hanem kifejezték a magyar rendiség küzdelmét az idegen uralkodóval szemben is. Ez a magyarázata a magyar rendiség kivételes hatalmi helyzetének, amit csak 1848-ban adott fel, illetve új köntösbe, a parlamentarizmus divatos mezébe öltöztetett.

A parlamentarizmus bevezetéséig az állami élet egész Európában az uralkodón és a rendeken keresztül lüktetett. Európa legtöbb országában mindkét tényező nemzeti volt, akármelyik jutott hatalmi túlsúlyra, a nemzet életét egyiksem veszélyeztette. Más volt a helyzet Magyarországon Mohács óta. Az állami élet két tényezője közül csak az egyik képviselte a nemzetet, a másik idegen törekvéseket is hordozott tarsolyában. Állam és nemzet fogalma nem fedte tökéletesen egymást, az államot továbbra is uralkodó és rendek alkották, míg a nemzetet a rendek személyesítették meg az uralkodóval szemben. Mohács óta elsősorban ebben különbözött Magyarország Európa többi országától.

Ez a különbség mélyreható következményekkel járt nemcsak a magyar államszemlélet, hanem az egész magyar sors alakulására is. A magyar fejlődést döntően befolyásolta, hogy az uralkodói hatalom idegen kézben volt, s a nemzeti ellenállást képviselő rendiséggel szemben egyrészt nem tudta az országra kétségtelenül áldásos munkáját a nyugati országokhoz hasonló mértékben kifejteni, másrészt a rendiség ellen harcolva, mivel a rendiség magát a nemzettel azonosította, a nemzetre káros lépéseket is kellett tennie. Viszont a rendiség megakadályozta az uralkodót abban, hogy a nemzetre káros intézkedéseit végrehajtsa. Sőt sokszor olyan rendeleteket is meghiúsított, amelyek az országnak javára lettek volna, csak azért, mert sértették a rendi érdeket. Kiváltságaihoz görcsösen ragaszkodva nem alaptalanul vonta magára a vádat, hogy elsősorban önző indítékok mozgatják s makacsságával az ország túlnyomó többségének fejlődését akadályozza. Az uralkodó ellene irányuló intézkedéseit nemzeti sérelmeknek kiáltotta ki, az alkotmány fogalma alatt kiváltságait értette s azokat a nemzet legértékesebb kincsének tüntette fel. Céltudatosan hirdette, hogy Európában nincsen párja, legfeljebb az angol alkotmánnyal állította párhuzamba, holott attól mint tűz a víztől különbözött. Idővel azután csakugyan egyedülálló lett, de csak azért, mert a rendeket az uralkodó másutt mindenütt háttérbe szorította, csak Magyarországon nem boldogult velük nemzeti jellegük miatt. Ebből a nemzeti jellegből merítette erejét a magyar rendiség, ezzel palás-

tolta minden hátrányát, a történelem ítélőszéke előtt ez mentheti minden bűnéért és mulasztásáért.

Stupan rendkívül finoman tapintott rá a magyar alkotmány rendi-nemzeti kettősségére, amikor a Nationalgeistban határozta meg leglényegesebb jegyét. Az államtanács ezt a kettősséget nem fogadhatta el, ha számolnia kellett is vele. A külön magyar állam gondolata, amely a rendi nacionalizmus mélyén rejtőzött, összeegyeztethetetlen volt az egységes monarchia ideájával, amely az államtanács szeme előtt lebegett. A rendiségben az államtanács nem láthatott magyar nemzeti specifikumot, ellenséget látott benne, amellyel épp úgy meg kellett küzdenie, mint ahogyan nem sokkal azelőtt az örökös tartományok rendjeivel leszámolt az uralkodói hatalom. Itt volt a lényeges különbség a magyar és a bécsi államszemlélet között. Az előbbi a rendiséget a nemzettel, sőt bizonyos fokig az állammal azonosította, az utóbbi viszont a monarchia = állam legveszedelmesebb akadályát, ellenségét gyűlölte benne.

Az örökös tartományok rendjeinek, fejtette ki Stupan, ugyanolyan, sőt bizonyos tekintetben még nagyobb kiváltságaik vannak, mint a magyaroknak, amelyeket az uralkodó szintén megerősít, amelyekre éppúgy esküt tesz, mint a magyar privilégiumokra. De ezek felismerték, hogy az idők megváltoztak, hogy a rendi kiváltságokat nem élvezhetik csorbítatlanul tovább, hogy az állam kiadásai annyira megszaporodtak, hogy azokat a jobbágyság egymaga nem fedezheti, hogy a terhekből nekik is részt kell vállalniok. Saját jólfelfogott érdekük is ezt kívánja, hiszen végeredményben a földesúr jóléte is a jobbágy jólététől függ.[1] Ezzel szemben a magyar rendek nem hajlandók az idők változását tudomásulvenni, nem akarják annak következményeit levonni. Pedig az általuk annyira hangoztatott ú. n. ősi jogok nemcsak a monarchia, hanem Magyarország számára is inkább károsak, mint hasznosak, az ország jóléte és biztonsága egyaránt gyökeres változtatást követel.[2] Ami a monarchiát illeti, őfelsége és minden államférfi, aki a helyzetet — 1762 őszén írta ezeket a sorokat — alaposan ismeri, jól tudja, hogy a bevételek még béke idején sem fedezik a kiadásokat, valamint a porosz háborúban felvett

[1] SR 2884/1761.

[2] Die vermeintlichen alten Gerechtsame, bey dermallen gänzlich veränderten Zeiten, nicht allein dem Staat, sondern auch dem Königreich selbsten, mehr schädlich, als nützlich seyen, und ... mithin zu dem eigenen Wohlstand und Sicherheit des Landes ein ganz neues System eingeführet werden müsse. SR 1397/1762.

kölcsönök törlesztését, amit ha elmulasztanak, nemcsak az alattvalók nagy részét döntik anyagi romlásba, hanem az állam bel- és külföldi hitelét egyaránt hosszú időre aláássák. Minden országnak több adót kell fizetnie, amit természetesen csak akkor várhatnak el, ha a gazdasági életet mindenütt fellendítik, a pénz külföldre áramlását megakadályozzák, hogy a lakosság a kimerülés veszélye nélkül szolgáltathassa a súlyosabb terheket. A monarchia országai közül nagyságához, termékenységéhez, az egyházi és világi főurak vagyoni helyzetéhez, a lakosság általános állapotához képest Magyarország járult legkisebb mértékben a közös terhekhez. Az államtanács már régebben megállapította, hogy kiadós segítséget egyedül Magyarországtól lehet és kell várni. Ez azonban hiú remény, amíg a régi, a mostani időknek egyáltalában meg nem felelő alkotmányt át nem alakítják. Ezért célul tűzte maga elé, hogy Magyarországot a többi örökös tartománnyal szorosabb kapcsolatba hozza, amennyire lehetséges, ugyanúgy rendezi be, aminek az lesz az eredménye, hogy az egész állam, Magyarország maga is, jólétbe és biztonságba kerül.

Ennek a tervnek megfelelően őfelsége felszólította a magyar kancelláriát, hogy dolgozzon ki egy szisztémát Magyarország jobb berendezésére és azt részletekben terjessze elő, az összehívandó országgyűlés munkáját ilyen módon könnyítse meg. A kancellária először nem is válaszolt, őfelsége sürgetésére pedig bevallotta, hogy semmit sem végzett. Ezt azzal okolta meg, hogy nincs megfelelő számú tanácsosa, azonkívül egy rendszert részletekben nem is dolgozhatnak ki, mert minden tárgy összefügg a másikkal. Változtatást pedig egyáltalában nem ajánlott, mert az ország alkotmánya megváltoztathatatlan alapokon, törvényeken és megerősített régi szokásokon nyugszik. A kancellár külön felhívta őfelsége figyelmét arra, hogy egyesek — valószínűleg báró Balassa Ferenc szerémi főispánra célzott — új rendszer bevezetését ajánlják, amivel céljuk egyedül az, hogy érdemeket szerezzenek és jutalomban részesüljenek. Ezért óvatosságra intette őfelségét és legjobbnak találta az egész terv elejtését. Stupan nem állt jót azok önzetlenségéért, akikre a kancellár célzott, azonban a terv elejtését nem ajánlotta. A munka nem lesz könnyű, mondotta, de nem szabad az ellenvetésektől megijedni. Elismerte, hogy a kancellária létszámát fel kell emelni. Azután alakuljon a kancellárián belül egy bizottság és ez készítse el a kért rendszert. A bizottságban legyen egy kameralista is, lehetőleg br. Cothmann

Antal. A kidolgozás a különböző tárgyaknak megfelelő részletekben történjék, az általános elvek majd kialakulnak munka közben, legfontosabb, hogy azonnal hozzáfogjanak.

Az államtanács tehát Magyarország új berendezését mindenben az alkotmányos formáknak megfelelően tervezte. Az újítások kidolgozását a kancelláriára bízta, azokat országgyűlésen akarta elfogadtatni. Egyelőre a legfontosabb az volt, hogy a kancellária az udvar célkitűzését mindenben a magáévá tegye. Ezért ajánlotta Borié, hogy a tanácsosok létszámának növelésére ne a kancellár, hanem a kancellária tegyen javaslatot. A kancellár, gr. Pálffy ugyanis ellenzett minden változtatást, míg a tanácsosok közül ketten: báró Koller és Festetich az udvar hívei voltak. Tehát minden attól függött, hogy az új tanácsosok melyik párthoz csatlakoznak. A kancellár udvarellenes személyeket fog ajánlani. Ha az egész kancellária tesz javaslatot, br. Koller és Festetich embereit neveztetik ki, így az udvari párt többségre fog jutni. A kancellária azután irányíthatja az ország többi hatóságát. Az, ami az udvari párt érzületéből még hiányzik, idővel ki fog egészülni. Nem fontos, hogy az udvari tanácsosok egyéni érdeküket is szolgálják. Fontos, hogy vannak végre magyarok, akik mernek új rendszerről beszélni, van fejük és bátorságuk annak megvalósítására. Ez szerencsés és ritka körülmény. Ha jutalmat kapnak, ez másokat is csábítani fog. De az igazság is azt kívánja, hogy az érdem jutalmat nyerjen. Azonban csak a véghezvitt szolgálatot szabad jutalmazni.[1]

Gr. Pálffy helyére azután még 1762-ben gr. Esterházy került, a tanácsosok egy részét szintén kicserélték, de az új emberek nem váltották be azokat a reményeket, amelyeket az államtanács működésükhöz fűzött. Az országgyűlés anyagának rendszeres kidolgozása elmaradt, ami történt, az az államtanács és néhány magyar tanácsos nevéhez kapcsolódik. Az államtanácsosok közül Stupan állandóan panaszkodott. Magyarországtól csak igétetet kapni, még az adót sem fizeti pontosan, pedig példát vehetne a többi tartománytól.[2] Arra hivatkozik, hogy jobban megterhelték, mint a többi tartományt, hogy az adót nem az országban használják fel. Az adatok mást mutatnak. A német tartományok Magyarország nagyságát és termékenységét tekintve 1½-szer annyit fizetnek adóban, azonkívül sok

[1] SR 3085/1762.
[2] SR 134/1762.

más, Magyarországon ismeretlen accisa és egyéb szolgáltatás terheli őket.[1] Fel kell világosítani a rendeket, hogy Európa egészen átalakult, hogy a régi alkotmányt mindenütt megváltoztatták, ha Magyarország továbbra is vakon ragaszkodik hozzá, saját pusztulását készíti elő.[2] Téves az a magyar beállítás, hogy Magyarország helyzete más, mint a többi örökös tartományé. A különbség csak annyi, hogy ezek számoltak az idő változásával, belátták, hogy a régi alkotmányok fenntartása teljes összeomlásukat eredményezné. Ezzel szemben a magyar rendek csak saját hasznukat féltik, az állam érdekével nem törődnek. Inkább készek a pusztulásra, mint józan államforma elfogadására. Magyarországot gyakran idegen vér és pénz mentette meg, a török alól a Habsburg-ház szabadította fel, kitüntető kegyekkel halmozta el, jólétét neki köszönheti. Mégsem hajlandó elismerni azokat a kötelességeket, amelyekkel az uralkodóháznak és az egész államnak tartozik. Ilyen néppel szemben saját érdekében más eszközökhöz kell nyúlni.[3]

De mik ezek a más eszközök? Stupan panaszaiból erre a kérdésre csak az a válasz adódott, hogy a magyar rendek is vállalják az örökös tartományok mintájára az adózást. Ennek elérésére azonban nem volt remény, ezt Stupan is elismerte. Már határozottabb és pozitívabb volt az a programm, amit Kaunitz adott, bár ő is inkább az általános elveket szögezte le. Ezek megállapításával azonban megvetette az államtanács magyar politikájának alapjait. Ha a nagy és áldott magyar királyság ,kezdte fejtegetését, helyes alkotmányt kaphatna, a dicsőséges uralkodóház hatalma megkettőződnék és bölcs kormányzással a legszebb gyümölcsöket nevelhetnék. Magyarország tehát igen nagy figyelmet érdemel és ugyanolyan anyai gondoskodást, mint a többi hű örökös tartomány. Csakhogy alkotmánya szerencsétlen módon még olyan, hogy a király és az ország jóléte kizárják egymást. Ugyanis ha az országon terményei értékesítésével, gyárak létesítésével, a gazdasági élet fellendítésével segítenek, mindez nem az adófizető jobbágynak, hanem a nemesnek válik hasznára, aki az állam terheiből semmitsem visel. Aminek csak káros következményei származnának és a tervezett jobb berendezést méginkább megnehezítenék. Azonfelül az udvarral szemben a magyarok úgy összetartanak, mint a kullancsok és a németeknek szégyenszemre el kell

[1] SR 1902/1762.
[2] SR 1925/1764.
[3] SR 285/1765.

ismerniök, hogy mindig túljártak az eszükön, alkotmányukat homályban tartották, sőt módot találtak arra, hogy a monarchia ügyeire befolyásukat érvényesítsék, az uralkodó bizalmát és kegyét megnyerjék, anélkül, hogy az államra annyira káros kiváltságaikból valamit is engedtek volna, ellenkezőleg gyarapították azokat. Mindamellett nem szabad a nehézségektől visszariadni, hanem cselekedni kell, mivel a kérdés a dicsőséges uralkodóház számára rendkívül fontos. Semmisem lehetetlen, ha komolyan akarják. Németalföld példája bizonyítja ezt. Egy országban sincs több rendi kiváltság, mint ebben, egyetlen nép sem ragaszkodik azokhoz jobban, mint ez. Egységes és rendszeres eljárással mégis elérték, hogy egész belső szervezetét megváltoztatták. Ha Magyarországot hasonló módon át akarják alakítani, elsősorban jól átgondolt rendszerbe foglalják a teendőket, amihez minden körülmény között szilárdan ragaszkodjanak. Részletekben sohasem érik el a végső célt, mert amit az egyik helyen nyernének, azt elveszítenék a másikon. Ennek a rendszernek főbb alapelvei nyers változatban a következők lehetnek :

1. Legfontosabb, hogy a királyi hivatalok jobban törődjenek az udvar érdekével és a királyi parancsokat pontosabban hajtsák végre. Néhány szigorú fenyítés megteszi majd a magáét. Magyarországon még inkább lehet sikert remélni, mint másutt, attól, hogy a jutalmazást az udvar szándékainak segítésétől teszik függővé. Amíg más érdemekért is adnak jutalmat, a magyar érzület mindig el fogja nyomni a monarchia szempontjait és az uralkodó saját szolgálóiban leli a legnagyobb nehézséget.

2. Különösen a kancellária és a kamara személyzeténél kell a fenti szabályt érvényesíteni, ugyanis csak ezek útján várható minden javítás. Legalább ennek a két hivatalnak a vezetője legyen mindenben az udvar híve.

3. A fő- és köznemességet rá kell vezetni, hogy ha az udvar kegyét kiérdemlik, egész családjuk szerencséjét megalapíthatják, ellenkező esetben azonban semmitsem várhatnak.

4. A tapasztalat bizonyítja, hogy az országgyűlések az uralkodóra mindig hátrányosak, ezért nem kell a rendeket összehívni.

5. Ezzel szemben nagyobb gondot kell a megyegyűlésekre fordítani, az alispánokat és a kisnemességet kell megnyerni. Ilyen módon az udvar célját nem az egész rendiséggel szemben teszi ki a biztos bukásnak, hanem sorra nyeri meg annak egyes tagjait s csak azután fordul az országgyűléshez.

Ha erre óvatosan és kitartással ügyelnek, néhány év alatt rendkívül sok hasznos dolgot valósíthatnak meg. De erélyre van szükség, nem szabad az alázatosságtól és buzgóságtól csöpögő szép szavakkal megelégedni, a tettek szabják ki a jutalmat és a büntetést egyaránt.

6. A törvényeket sohase sértsék meg. A leggondosabban titkolják, hogy a nemesi tehermentességet megszüntetni vagy korlátozni akarják. Ez a terv ugyanis általános felzúdulást keltene és minden jónak egyszerre elvágná az útját.

7. Ezzel szemben a törvények és a kiváltságok értelmezését, illetve félremagyarázását ne engedjék meg. Szigorúan ragaszkodjanak a szöveghez s ahol az nem világos, az értelmezés a királyi jog javára szóljon. A kancellária ebben a kérdésben ne a nemzet oldalán álljon.

8. Ebből az alapelvből következik, hogy a határőrvidéket és Erdélyt ne csatolják Magyarországhoz, a magyar befolyást ezekre a területekre ne növeljék.

9. Ellenkezőleg ezekre támaszkodjanak Magyarországgal szemben, az új intézkedéseket először itt vezessék be, hogy a siker azután Magyarországon annál biztosabb legyen.

10. A legnagyobb figyelmet a jobbágy sorsának javítására fordítsák, mert így biztosítják az adót. A nemesség visszaéléseit akadályozzák meg, így idővel megnyerik a népet az udvar számára.

11. Az újításokat először a kamarabirtokokon vezessék be, elsősorban a jobbágyon könnyítsenek, biztosítsák létét.

12. Mivel a magyar királynak az egyházzal szemben és a fiskalitások terén különleges jogai vannak, azokat érvényesítse, ami által az egész ország alkotmányának átalakítását is szolgálja. Csak kezdjenek hozzá, tartsák az alapelveket állandóan szem előtt, sokkal könnyebben célt fognak érni, mint ahogyan gondolják.[1]

Kaunitz alapelvei lettek Mária Terézia uralkodásának második felében a bécsi udvar magyar politikájának kiinduló pontjai. Kaunitz is a magyar alkotmányban találta meg minden rossz forrását, szintén megváltoztatására törekedett, de tudta, hogy ezt nem lehet olyan könnyen elérni, mint az örökös tartományoknál, amelyekre Stupan állandó szemrehányásai közben hivatkozott. Lassan, óvatosan, de

[1] Mivel Kaunitz az államtanács magyar politikájának alapjait ebben a votumában rakta le, s mivel ahhoz a fiatal József mindenben hozzájárult, s így valószínű, hogy reá is nagy hatással volt, érdemesnek találjuk arra, hogy teljes német szövegében közöljük. L. Függelék.

állandóan és rendszeresen akart haladni. Nach und nach auf die gelindeste Arth, az alkotmány nyílt megsértése nélkül akart segíteni.[1] Legszívesebben meggyőzte volna a rendeket, hogy őfelsége csak a javukat akarja, hogy minden csak azon múlik, hogy hajlandók-e anyai gondoskodását elfogadni és annak sikeréért a maguk részéről is mindent megtenni.[2] Azt Stupan is elismerte, hogy a magyar törvények ellen nyíltan fellépni nem tanácsos,[3] e tekintetben állandóan mérsékelte a vérmesebb természetű Boriét.[4] Remélte azonban, hogy a magyarok tudomásul veszik, hogy az idők megváltoztak és hajlandók lesznek alkotmányukat az örökös tartományok példájára önként módosítani. Kaunitz ezt a hiú reményt elvetette és az udvar céltudatos fellépésétől várta a sikert. Borié pedig őszintén megmondta, hogy egészen elhibázott érvelés Stupané, amikor párhuzamba állítja Magyarországot az örökös tartományokkal, hiszen a magyar alkotmány alapelve, hogy az országot nem lehet ad normam aliarum provinciarum kormányozni.[5] Számolni kell az adott helyzettel, Magyarország speciális viszonyaival, azokhoz alkalmazzák az uralkodó intézkedéseit.

Hogy ezt megtehessék, elsősorban a magyar alkotmányt kell megismerni. Kaunitz is ezt tartotta az első lépésnek.[6] Mi németek, mondotta, eddig ezzel nem törődtünk, ezért hiányzott intézkedéseinkből a rendszer, tanácsainkból a hozzáértés. Szintén azt ajánlotta, amit Borié, hogy egy ügyes németet bízzanak meg a nemesi kiváltságok „igazi tartalmának" tisztázásával. Borié úgy gondolta, hogy ha egy német átnézné a magyar törvényeket és megállapítaná, hogy a nemesi kiváltságok sérelme nélkül mit tehetnek, kiderülne, hogy az alkotmány megváltoztatása nélkül is sok mindent megvalósíthatnak.[7] Ilyen embere azonban az udvarnak nem

[1] SR 321/1761.

[2] . . . denen Ständen recht einsehen zu machen, das Ihre Maiestät für ihr Bestes vorzüglich besorget seyen, und es nur darauf ankommen wolle, dieser landesmütterlichen Vorsorge mit gleichem Eifer entgegen zu gehen, und recht mit zu würcken. SR 1820/1761.

[3] Így pl. nem tartotta kivihetőnek br. Balassa javaslatát, hogy az adománylevélben a birtokost a telepítésre kötelezzék, mert a törvények az adomány feltételekhez kötését tiltották. SR 1908/1761.

[4] Így pl. a jobbágyföld örökösségének kérdésében. SR 1350/1761.

[5] SR 3085/1762. Ich betrachte anbey weiter, das mit allgemeinen Gegenreden nicht ausgelanget, und mit denen von denen teutschen Erblanden herleitenden Exemplificationen nichts Gutes gewürcket wird. SR 1902/1762.

[6] SR 1350/1761.

[7] SR 2356/1761.

akadt s így Borié maga vállalta a magyar törvénykönyv áttanulmányozását.[1] A kancellária felterjesztéseiről, ha azokban a magyar alkotmány valamilyen jellegzetességét látta, másolatot készíttetett a maga és az államtanács számára.[2] Az udvar magyar tanácsosainak elaboratumait gondosan megőriztette. Nappalait-éjszakáit nem kímélve átrágta magát a Corpus Jurison.[3] A különböző hatóságok felterjesztéseinél a mellékleteket is gondosan átnézte, jegyzeteket készített róluk, amiket alkalomadtán felhasznált. Jóllehet korábban csak birodalmi ügyekkel foglalkozott, rövidesen a magyar kérdés legalaposabb ismerője lett.

Borié is abból indult ki, hogy a monarchia léte forog kockán, amit csak úgy biztosíthatnak, ha Magyarország vállalja a közösségből rája szálló kötelezettséget.[4] Magyarország, a magyar rendek ezzel szemben arra hivatkoznak, hogy a jobbágy többet fizetni nem tud. Borié is elismerte, hogy ez csakugyan így van, de tagadta, hogy ezen nem segíthetnek. Az alkotmány megváltoztatása nélkül minden marad a régiben, tehát meg kell változtatni.[5] De ezt a törvények nem engedik, a király kezét egészen megkötik, minden kezdeményezését csirájában fojtják meg, ha saját és országa boldogságán fáradozik.[6] Mi tehát a teendő? Olyan intézkedést kerüljenek, amely a törvényekkel nyíltan ellenkezik.[7] Tanulságos, amit br. Cothmann ajánlott e tekintetben. Senkisem kívánja nála jobban, mondotta, hogy a nagy és szép magyar királyság az uralkodóház javára felvirágozzék, de ennek a

[1] Es ist sehr zu beloben, dass Freiherr von Borié sich die Mühe giebet, eine vollständige Kantniss der hungarischen Rechten einzuziehen (Kaunitz). Der Eyfer und die Arbeitsamkeit des Baron Borié sind sehr zu beloben. (József.) SR 2356/1761.

[2] Indeme daraus einiges Licht von der ungarischen Verfassung zu entnehmen ist. SR 632/1761.

[3] Ich habe wegen dieser in die ungarische Rechte einschlagenden Sache das Corpus Juris Hungarici nachgeschlagen. SR 2060/1761. Részletes érvelés a magyar törvények alapján.

[4] SR 3768/1762.

[5] Dahingegen aber dörfte mit desto mehrerem Ernst darauf fürzugedencken seyn, wie die Verfassung in Ungarn selbsten zu einer besseren Form zu bringen wäre, allermasen nach der dermahligen Verfassung der jezige Contribuent ein mehreres abzureichen nicht vermag. SR 1902/1762.

[6] Nun sehe ich zwar wohl, das die Leges Regni dem König alle Gelegenheit benehmen wollen, für dessen Bestes zu handlen. SR 1350/1761.

[7] Borié minden rendelet kibocsátásánál gondosan mérlegelte, alátámasztható-e az valamilyen törvénnyel, vagy nem ellenkezik-e vele. SR 2061/1761, 1397/1762.

célnak az elérésére csak olyan eszközöket mer ajánlani, amelyekkel nyílt homlokkal állhatnak a nemzet elé és szilárd meggyőződése, hogy így tovább fognak jutni, mint ha tekervényes mellékutakat választanak.[1] Borié ugyancsak elfogadta alapelvnek, hogy contra praescriptum legis semmitse tegyenek, de éppen a törvényekben találta meg az alkotmány egyedüli ellenszerét. Megengedte, sőt megkövetelte, hogy a törvényt megkerüljék, amikor a via rectán járni nem tudtak és csak per indirectum közelíthették meg a célt.[2] Azonban a Corpus Juris átlapozása után úgy látta, hogy majdnem mindent elérhetnek a magyar törvénykönyv segítségével. A magyar rendiségben gyökerező hibák, mondotta, nem annyira rosszakaratból, mint inkább téves államszemléletből fakadnak, tapintatos és gondos kezeléssel lassan javíthatók, sőt el is fognak tünni, de ehhez ugyanazokra a törvényekre van szükség, amelyekre a nemzet állandóan hivatkozik. A római császár helyzete a birodalom rendjeivel szemben hasonló a magyar királyéhoz, az ő mellének is állandóan a szabadság magasztos fogalmát és a törvények sérthetetlenségét szögezik, hatalmát így akarják egészen megkötni. Amikor a birodalmi udvari tanácsban és a birodalmi kancelláriánál szolgált, elvül tűzte maga elé, hogy csak olyasmit javasol, amit törvénnyel támogathat. Olyan országban, ahol századok óta egyik törvényt a másik után hozták, mindig lehet egy alkalmazhatót találni. Ha nem is vonatkozik éppen tisztán a kérdéses esetre, csak ügyesen kell értelmezni s a szerepek megváltoztak, a törvények szentségére, a szabadság oltalmazására az uralkodó hivatkozhat. Küztudomású, hogy a birodalomban a legfontosabb terveket ilyenmódon vitték diadalra. Hasonlóképen lépjenek Magyarországon is fel.[3]

[1] Wessentwegen dann auch ich nicht anderst, als mit gröster Behutsamkeit et iuxta praescriptum legis mit selber zu verfahren imerhin einrathen mus, unterthänigst versicherend, dass ob zwar niemand mehr, als ich, dass dieses grosse und schöne Königreich pro parte summi aerarii besser genutzet würde, wunschete, so scheinen mir doch imer hierzu diejenige die beste Mittel zu seyn, mit welchen man aperta fronte fürgehen kann, und es wird sich auch durch diese Weege mehrers als durch langsame Nebenschritte bewürcken lassen. SR 2884/1761.

[2] Ich sehe also die hierunter obwaltende Hauptfrage von der grosesten Wichtigkeit an, und da in via recta nicht wohl auszulangen seyn mag, oder doch jetzo noch nicht an der Zeit seyn dörffte, so glaube ich, das per indirectum darzu in der Not zu gelangen seyn dörffte. SR 1350/1761.

[3] Nach meinem geringen Erachten müsen derley eingewurzelte Fehler, welche mehr von einem üblen Begrif und wiedriger Vorbilnung, als von einem bösen Willen herruhren können, mit einer aus-

A magyar jog nem is jog, mert úgy magyarázhatják, ahogyan akarják.[1] Erre a tapasztalatra, amelyet Stupan is vallott,[2] épített Borié.[3] A törvények sokféleképen magyarázhatók, minden azon múlik, hogyan értelmezik őket. A homályos fogalmazás a magyarok bűne, a király kijátszására szövegezték így az articulusokat, de most saját ravaszságukon buknak el. A törvények végrehajtása ugyanis az uralkodó joga.

A legnagyobb magyar bajok közé tartozik, mondotta Stupan, amikor az 1764-i országgyűlést készítették elő, hogy a törvényhozás és a törvénykezés, az alkotmányos élet két alappillére, a rendek kezén van. Az államtanács felfogása szerint a törvényhozói és a törvénykezői hatalom egyaránt

serlich bezeigenden langmuthigen Milde, und mit einer inneren beflissensten Aufmercksamkeit corrigiret, und wie sie nach und nach erwachsen, auch nach und nach behoben, dazu aber eben jene Behelfe der Gesätzen genohmen werden, welche die Nation für ihren Behelf anzuführen vermeinet. Ein zeitlicher römischer Kayser ist fast in gleichen Umständen mit denen Reichsständen, demselben wird allenthalben der erhabene Nahme der Freyheit und der Gebuhr deren Reichsgesätzen entgegengesezet, und hiernach will dessen Gewalt fast gantz vereitelet werden. Wie ich die Ehre gehabt bey dem Reichshofrath und in der Reichskanzley zu arbeiten, so habe ich den Satz angenohmen, das ich zu nichts angerathen, als wozu ich einen gesatzlichen Behelf hatte. In einem Reich, wo so viele Gesätze von so verschiedenen Jahren existiren, kan es nicht fehlen, jederzeit eines zu seinem Behelf vorzufinden. Manglet noch was an dem klaren Ausdruck, so lasset sich der Verstand schicklich erleüten, und die Vorschrift der Gesätzen, sambt der Schutzung der Freyheit bleibet fortan der Wahlspruch. In dieser Maas ist mann bekantlich mit denen wichtigsten Antragen bey dem Reich durchgekommen. Mich beduncket also, ein gleiches dörffte auch bey Ungarn ausschlagen. SR. 2069/1761.

[1] SR 2401/1763.

[2] Dem Vernehmen nach, der Zeit, alle Rechtssprüche nach dem Gewalt und Ansehen der Personen ausfallen, oder um das Geld erkaufet werden, wozu die von vielen saeculis zusamen getragenen sich selbst wiedersprechenden Gesetze um so mehr die Gelegenheit geben, da fast kein casus zu erdencken ist, welcher nicht durch so vielfältige Gesetze pro et contra bestritten werden kan, mithin den Richtern nach Gunst oder anderen Absichten das Arbitrium verbleibet. Sofern aber dem König, wie in allen Staaten der Welt, die oberrichtliche Einsicht und Gewalt vorbehalten bleibet, werden die Edelleute, welche statthin mit unzahlbaren Processen verfangen sind, sich um so mehr angeliegen seyn lassen, die Gnade des Hofs zu erwerben und zu verdienen. SR 4177/1762.

[3] Es ist bey denen Ungarn ein schon gewohntes Studium, das in der nemblichen Zeit, da ein gutes Gesatz oder gute Ordnung gemachet wird, zugleich die Gelegenheit zu Umgebung des Gesatzes erdacht, auch mehrfältig dem Gesatz selbsten mit einigen zweydeutigen Worthen mitangefüget wird. SR 376/1767.

az uralkodó jogköréhez tartozott s ha Magyarországon egyelőre más volt is a helyzet, Stupan szerint állandóan arra kell törekedni, hogy ez a helyzet lassan megváltozzék.[1]

Ennek elérésére a legelső lépést a törvények végrehajtása terén tették meg. Ezt a jogot sértetlenül az uralkodó számára tartották fenn, a rendeket, legalább is elméletben, teljesen háttérbe szorították. Borié csak olyan ügyeket engedett az 1764-i országgyűlés elé vinni, amelyekben törvény még nem intézkedett, azt az elvet tartva szem előtt, hogy a törvény végrehajtása, a suprema custodia legum, tisztán királyi jog; egyben törekedve arra a távolabbi célra is, hogy az uralkodó törvényhozó jogát fokozatosan régi, a rendi befolyástól mentes, érvényére emeljék.[2]

A törvény, fejtette ki, sokszor nem is rossz, csak rosszul, a király ellen értelmezik. Ezért hangoztatta állandóan, hogy az értelmezés és a végrehajtás tisztán királyi jog. Még a ne onus fundo iuhaereat elv sem olyan káros, ha helyesen magyarázzák, a magyarázatra pedig egyedül őfelsége hivatott.[3]

De az uralkodó a puszta végrehajtással nem elégedhetik meg, nem is kell megelégednie. Az 1411-i, 1435-i és 1526-i törvényekkel bizonyította, hogy a király nemcsak megújíthatja az ország javát szolgáló régi törvényeket, hanem királyi hatalma és tekintélye alapján azok végrehajtásának módját is megszabhatja. Maguk a törvények követelik meg, hogy ezzel a jogával az ország kormányzásában, védelmében és más ügyeiben éljen.[4]

A király törvényvégrehajtó jogával élve úgyszólván mindent megtehet, amit az ország javára jónak lát, vallotta szilárd meggyőződéssel Borié. Ilyen módon a rendeket az állam kormányzásából egyszerűen kikapcsolhatja, intézkedéseit törvényekkel alapozva meg, a rendek hozzájárulását kérnie fölösleges, országgyűlés összehívására szükség nincsen. Tanulságos, hogyan ítélte meg ilyen alapon a jobbágykérdést. A magyar törvények átnézése után arra a meggyőződésre jutott, hogy mindaz, amit tenni akarnak, már megvan a Corpus Jurisban, tehát csak a törvények rendelkezését kell végrehajtani, amit őfelsége a rendek összehívása nélkül is megtehet. Az országgyűlésen a jobbágykérdést ne is említsék, csak a berekesztéskor olvassák fel a király rendeletét,

[1] SR 1521/1764.
[2] SR 1523/1764.
[3] SR 241/1766.
[4] SR 512/1765.

amelyben a törvények végrehajtását az ország minden tisztviselőjének megparancsolja.[1] Ez természetesen nem ment ilyen símán. Mert hiába kutatta fel Borié a régi törvényeket, az idők folyamán az országgyűlések újabb, a régiek érvényét módosító rendelkezéseket hoztak, amelyekre viszont a rendek hivatkoztak. A jobbágykérdés rendezése Borié ellenzése mellett is az országgyűlés elé került s akkor azután ő küzdött leghevesebben törvénybeiktatása érdekében. Hogy az eredmény mégis elmaradt, nem rajta múlott!

Az uralkodó a rendeket az állami élet minden ágában szorítsa vissza, ha teheti, teljesen nyomja el, erre törekedett az államtanács. Ez a célkitűzés határozta meg állásfoglalását a rendi erők megtestesülésével, az országgyűléssel szemben. A mult tanulságai az országgyűlések ellen szóltak. Az 1741-es és 1751-es gyűlések a rendiség hatalmas életerejét bizonyították, a privilégiumok újabb megszilárdulásával végződtek. Minden jel arra mutatott, hogy változásra nincsen remény. Az államtanács nagy tervei azonban elkerülhetetlenné tették a rendek összehívását. Stupan egyáltalában nem aggódott emiatt, egész sorozatát állította össze azoknak a kérdéseknek, amelyeknek megoldását az országgyűléstől várta, amelyek az országnak is, az egész államnak is hasznára lesznek.[2] Ezeknek kidolgozását a kancelláriára bízta, de ez a részletes programmal nem készült el. Borié határozottan idegenkedett a rendi tárgyalásoktól. Stupan remélte, hogy Magyarország felemeli a hadiadót és vállalja a háborús adósságok egy részét. Ennek keresztülvitelét tartotta az állam számára a legüdvösebb feladatnak, amit természetesen csak országgyűlésen oldhattak meg.[3] Borié nem elégedett volna meg azzal, ha Magyarország egyszerűen nagyobb részt vállal a közös költségekből, mert úgy találta, hogy ha szervezetén nem javítanak, többet fizetni nem tud. A fősúlyt a szervi bajok orvoslására helyezte, amit országgyűlés nélkül is megkezdhettek s csak gyógyulásuk után, sok-sok előkészítő munka elvégzésével gondolt arra, hogy a rendeket változtathatatlan tények elé állítsák és azokhoz hozzájárulásukat kedvük szerint vagy ellenére kérjék vagy kicsikarják.[4] Kaunitz 1761 elején szintén úgy

[1] SR 1209/1764.

[2] SR 3768/1762.

[3] Dieses Mittel, das nemblich ein Theil der Kriegsschulden auf die Länder proportionate übertragen werden solle, habe ich allzeit für das richtige angesehen, wodurch dem Staat aufgeholfen werden könne. SR 2884/1761.

[4] Dagegen scheint es mir bedenklich zu seyn, der Zeit alschon auf eine Diät das Absehen zu richten, und noch weniger kan ich mir

nyilatkozott, hogy az országgyűlés összehívását a leggondosabban kerüljék.[1] Az események azonban úgy alakultak, hogy Mária Terézia 1764-ben Pozsonyba szólította a rendeket. Közben sok minden történt.

A tettek embere Borié volt. Nem várta tétlenül, amíg a magyar kancellária a királynő felszólítására, amelyben az ország jobb berendezésére részletes tervezet kidolgozásával bízta meg, közel egyéves hallgatás után csak újabb sürgetésre válaszolta kelletlenül, hogy semmit sem tudott és tud végezni, hanem azonnal munkához látott. Egyedül azzal, hogy terveket kovácsolnak és a reményt csillogtatják, az államon nem segítenek. A legkisebb tett többet ér, mint a legszebben szárnyaló gondolatok, amelyek a mákony mámorába borítják az agyat.[2] A magyar alkotmány főhibáját abban látta, hogy a nemes nem fizet adót, de ez még a kisebb baj volt. Sokkal súlyosabb következményei voltak az 1741-ben törvénybeiktatott ne onus fundo inhaereat elvnek, amely az adót nem a földhöz, hanem a jobbágyhoz kötötte. Továbbá annak, hogy az adófizető jobbágyot földesura és megyéje annyira megterhelte, hogy az állami szolgáltatásokra nem maradt ereje. A teendő tehát három részre oszlott: nemesi adózás, az adó földhöz kötése, könnyítés a jobbágy sorsán. Borié mind a hármat megkísérelte.

Arra természetesen nem gondolhatott, hogy a rendek hozzájárulását a három cél közül valamelyikhez is megnyeri. Csak az uralkodói hatalom rendelkezésére álló eszközökre számíthatott. Elgondolását a fiscalitásokra építette. Az ösztönzést az udvari kamara egyik felterjesztéséből merítette, amely az uralkodó jóváhagyását kérte a magyar kamara és Beliczai János között egy fiscalis portio eladása alkalmával kötött szerződéshez. Boriét bántotta, hogy a fiscus a királyt befejezett tény elé állította, hozzájárulását csak utólag a forma kedvéért kérte. Figyelme a fiscalitásokra terelődött és arra a megállapításra jutott, hogy nem használják ki úgy, ahogyan értékesíthetnék őket.[3] A fiscalitások eladásánál, mondotta, a király érdekéről gondoskodni lehet és kell, különben minden a régiben marad. Valamennyi magyar birtok a fiscusra száll vissza, a király azután újra adományozza őket. Ha már most

die Hofnung machen, das bey solcher was Gutes dörfte erhalten seyn. Nach meinem geringen Ermessen müsen noch viele Praeparatoria vorhero nüzlich angewendet werden, bis das mann mit einer solchen Hofnung sich schmeichlen mag. SR 2884/1761.

[1] SR 1903/1761.

[2] SR 69/1765.

[3] SR 321/1761.

az új adománynál a birtokra bizonyos kamarai adót vetnek ki, a jobbágyok szolgáltatásait méltányosan állapítják meg és a jobbágytelkeket örökölhetőkké teszik, az államnak háromszoros szolgálatot tesznek. Ugyanis először lassan megszüntetik a nemesi adómentességet, a nemes fizetni fog, ha nem is hadi, de kamarai adót. Másodszor biztosítják az adófizető jobbágyot és harmadszor, ha már az adót nem köthetik a földhöz, a jobbágyot kötik hozzá, ami végeredményben egyet jelent. Mindez természetesen nem fog símán menni. Jól tudom, mondotta, hogy az ország törvényei minden utat elzárnak a király elől, amikor saját javára akar cselekedni, azt is belátom, hogy pusztán rendeletekkel intézkedni nem lesz könnyű feladat, de mégsem tartom lehetetlennek. Az ország törvényei a fiscalitások árverését is tiltották, megakadályozni mégsem tudták. És szerény ítéletem szerint ez az egyetlen mód arra, hogy Magyarországot az állam számára hasznossá tegyük. A kérdést tehát a legeslegfontosabbnak tartom és mivel egyenes úton egyelőre nem haladhatunk, úgy gondolom, hogy szükségből kerülő utat választhatunk. A szabadköltözésű jobbágyokat kössük a földhöz, adjuk el nekik a jobbágytelkeket, szolgáltatásaikat szállítsuk le méltányos mértékre. Így ha a nemes a birtokot megvásárolja, nem teheti a jobbágytelkeket földesúri allodiummá, nem lesz módja a jobbágy kizsarolására.

Borié votumát az egész államtanács nagy lelkesedéssel fogadta. A javaslat igen fontos, mondotta Kaunitz, érdemes arra, hogy alaposan kidolgozzák. Egyelőre nem szabad a kancelláriával vagy a kamarával közölni, hanem olyan egyénektől kell véleményt kérni, akik ismerik a magyar alkotmányt és az udvar teljesen megbízhat bennük. Ilyeneket ajánlani azonban nem tudott. Stupan ugyancsak elismerte, hogy a javaslat célja magasztos és emberséges, de úgy találta, hogy ellenkezik a magyar alkotmány leglényegesebb alapelveivel és csak nagy nehézségek árán valósíthatják meg. Ha ugyanis nemes embernek adják el a fiscalitásokat, semilyen adó fizetésére sem kötelezhetik. Ha pedig jobbágyoknak, országos felzúdulás lesz az eredmény. Kérdezzék meg gr. Esterházy véleményét. Az uralkodó azután a német eredetű magyar kamarai tanácsostól, br. Cothmann Antaltól kért felvilágosítást, akit Borié ajánlott figyelmébe.[1]

Cothmann válasza Stupan aggodalmait igazolta. Őszintén megmondta véleményét, bár félt, hogy megjegyzéseit az

[1] SR 1350/1761.

államtanács nem mindenben olvassa örömmel. De nem merte ajánlani, hogy olyan dologba kezdjenek, aminek sikere kétséges, különösen amikor a kivitel olyanokon múlik, akiknek érdekük a kudarc. Magyarország szomorú példákkal bizonyította be, hogy a legkisebb újítástól is irtózik. A kiváltságaira rendkívül féltékeny magyar nemes nem mindig törődik a méltányossággal, a köz javával, hanem privilégiumait tartja az állam legértékesebb kincsének. Azonnal gyanakszik, ha az adóról van szó. Igen nagy óvatossággal a törvények alapján lehet csak kezelni. Senki sem óhajtja nála jobban, folytatta, hogy a nagy és szép magyar királyság az államnak hasznos részévé váljék, de csak olyan lépéseket ajánl, amelyeket nyilt homlokkal tehetnek meg és meggyőződése, hogy így hamarabb célhoz érnek, mint ha bonyodalmas mellékutakat választanak. Borié javasatai közül egyet sem talált kivihetőnek, valamennyi ellenkezett a törvényekkel, arra pedig, hogy az országgyűlés hozzájárulását megnyerjék, semmi reményt sem látott.[1]

Cothmann ellenvetései alaposak és józanok, ismerte el Borié. „Az én elvem azonban mindenkor az, hogy a gondoktól nem ijedek meg, a nehézségeken nem csüggedek el, hanem erőmet megkettőzöm és mindent megkísérlek, hogy kitűzött célomat elérjem. És eddigi tapasztalataim arról győztek meg, hogy ha jó és igazságos dolgot akarunk, azt megvalósíthatjuk, még ha eleinte lehetetlennek látszik is, csak állandó buzgalommal dolgozzunk érdekében és idő előtt ne hagyjuk abba."[2] Ha az állam hű szolgájának szobrát egyszer megmintázzák, talapzatára Borié szavait véshetik.

A kamarai adó gondolatát Cothmann érvelésére Borié is azonnal elejtette. Elismerte, hogy a birtok adóztatását a törvények határozottan tiltják. Idővel erre is sor kerülhet, mondotta, egy pillanatra sem szabad megfeledkezni róla, egyelőre azonban az akadály nem hárítható el az útból. Azt a tanulságot azonban levonhatják, hogy az állam érdeké-

[1] SR 2884/1761.

[2] Mein Satz aber ware alle Zeit dieser, das mich keine Besorgnus geschröcket, und keine Erschwernus ermiedet hat, sondern ich habe bey solchen vorgefundenen Umständen gegläubet meine Speculationen vordoplen zu müsen, und nichts unversuchet zu lassen, umb zu dem vorgestreckten Zweck zu gelangen, und ich habe in der Erfahrnus befunden, das wann mann eine gute und gerechte Sache vor hat, diese, wann sie auch gleich anfänglich onmöglich scheinet, doch zu bewürcken stehe, wann mann anderst mit dem behörigen Fleis und der stäten Application darauf arbeitet, und dieser Arbeit die nöthige Zeit zu deren Maturation lasset. SR 1903/1761.

vel ellenkezik és a kitűzött célt elérhetetlenné teszi, ha a koronára visszaszálló jószágokat nemeseknek adják el. Minél több a nemes birtokos, annál kevesebben fizetik az állami szolgáltatásokat. Tehát a jövőben titokban tartott államelv legyen, hogy nemes ember fiscalitast nem kaphat. Aminek eredménye egyelőre az lesz, hogy az állami jövedelmek nem apadnak, idővel pedig a rendek maguk kérik a törvény módosítását. Igaz ugyan, hogy a kincstár így jövedelmének tekintélyes részéről kénytelen lemondani, de a nagy cél érdekében az áldozatoktól visszariadni nem szabad. Különben is jó gazdálkodás mellett a fiscalitások jövedelme nagyobb, mint amennyit a vételár kamatozik.

Hogy a jobbágyon könnyíteni kell, azt Cothmann is elismeri, tért át Borié másik két javaslatának védelmére. Ő is kimutatja, hogy a mértéktelen terhek és szolgáltatások erejét annyira kimerítik, hogy adót fizetni nem tud, sorsa annyira nyomorúságos, hogy vagy megszökik az országból, amire Erdélyben Beszterce környékén már akadt példa, vagy pedig fellázad ura ellen. Európa egyetlen országában sincs a jobbágynak olyan rabszolga-sorsa, mint Magyarországon.[1] Ezt a bajt már 514-ben felismerték és II. Ulászló, bár a korábbi lázadás miatt nagy volt az elkeseredés, könnyített a jobbágyon.[2] Borié sorra kimutatta a törvény különböző könnyítéseit és arra a megállapításra jutott, hogy a törvényt a rendek nem tartották meg. Bár a méltányosság és a szükség napnál fényesebben a jobbágy mellett szól, bár az 1514-i törvényből kiderül, hogy a mostani szolgáltatások törvénytelenek, Cothmann mégis azt állítja, hogy ha a fiscalitásokon mérsékelnék is a jobbágyterheket, az új birtokost a kincstár megállapodása nem kötelezné, mivel a földesúrnak a tripartitum 3. részében a 9. szakasz 5. paragrafusa értelmében joga van arra, hogy birtokának törvényes jogaival és jövedelmeivel tetszése szerint éljen. Az örökös jobbágytelkek jelentőségét szintén elismeri Cothmann, de országgyűlésen kívül nem tartja megvalósíthatónak, mivel az adóval összefüggő kérdésekben csak az országgyűlés illetékes. Borié ebben a két dologban nem értett egyet Cothmannal. Azt, hogy az új földesúr köteles a régi szerződéseket megtartani, a következő érvekkel támasztotta alá:

[1] Borié a keleteurópai viszonyokat nem vette tekintetbe, túlzását nemes szándéka menti.

[2] Jellemző, hogy az 1514-i büntetést könnyítésnek fogja fel; a jobbágy sorsa közben annyira megromlott, hogy arra nem is gondolt, hogy az 1514-i helyzetnél azelőtt jobb is lehetett. A magyar fejlődést ekkor még nem látta tisztán.

1. A törvény csak azt határozza meg, hogy a földesúrnak milyen jogai vannak, de nem kötelezi, hogy azokkal éljen és nem tiltja, hogy azokból engedjen. 2. Erdélyben a jobbágytörvények ugyanazok, mint Magyarországon. Egy 1747-i királyi rendelet pedig úgy intézkedik, hogy a földesúr és a jobbágy között kötött megegyezéseket meg kell tartani.[1] 3. Azok a szolgáltatások, amelyek az 1514-i mértéket meghaladják, törvénytelenek, a mérséklés tehát nem törvényellenes, hanem törvényszerű eljárás lesz. 4. A tripartitum idézett helye csak a törvényes jövedelmekre vonatkozik és még azok élvezetében is szabad kezet enged a földesúrnak. 5. A mérséklést az ország közös java (bonum commune regni) kívánja. Az örökös jobbágybirtok mellett pedig azt hozta fel, hogy az adóalap nem szenved sérelmet, sőt biztosabb lesz, hogy itt is az egész ország java, a jobbágyvándorlás megszüntetése a cél. Végeredményben tehát Cothmann ellenvetései után is újra azt ajánlotta, hogy a fiscalitások jobbágytelkeit tegyék örökösökké, a szolgáltatásokat pedig az 1514-i mérték némi emelésével állapítsák meg; az allodiumot eleinte adják bérbe, azután abból is jobbágytelkeket hasítsanak ki, így az egész birtokot adják jobbágykézre, aminek az lesz a következménye, hogy a nemesség lassan kihal. A kamara példáját egyes uradalmak önként követik majd, másoknál a jobbágyság zúgolódása fog változást kicsikarni. Fontos azonban, hogy az udvar a háttérben maradjon, országgyűlési előterjesztésre ne is gondoljon. A tények önmagukért fognak szólani és a nép szeretetét az udvar felé fordítják.[2]

Borié fejtegetését újra helyeselte az egész államtanács, csak Stupan nem bízott benne. Elméletben csakugyan nem lehetett érveit megcáfolni, a ratio megdönthetetlen vázára építette minden szavát. De más volt az élet, a magyar élet, amit Cothmann jól ismert. Borié döntő bizonyítékáról, az 1514-i törvénykönyvről, kimutatta, hogy arra az udvar nem hivatkozhatik, mivel azóta $2\frac{1}{2}$ század telt el és az újabb törvények megengedték a földesuraknak, hogy a szolgáltatásokat az országos szokásnak megfelelően készült urbariumok — urbaria rite confecta — alapján szedjék, aminek ellenőrzésével az 1723 : 18. t.-c. a helytartótanácsot, illetve a megyéket bízta meg. Egyébként 1514-ben az udvarra hát-

[1] Az erdélyi analógia nem volt szerencsés gondolat. Erdélyben az uralkodói hatalom és a rendiség viszonya más volt, mint Magyarországon, ahol királyi rendeletre hivatkozni meddő fáradozásnak bizonyult.

[2] SR 1903/1761.

rányos törvényeket is hoztak, úgyhogy ajánlatosabb ezt a decretumot nem bolygatni. Amit a realitások iránt rendkívül fogékony Borié azonnal el is fogadott. Eredeti elgondolását Cothmann hatása alatt a következőképen módosította. A nemesi adózásról egészen lemondott. A jobbágybirtokhoz és a könnyítéshez ellenben továbbra is ragaszkodott. Elsősorban a kamara kezelésében levő birtokokon akarta keresztülvinni. Belátom, mondotta, hogy a kamarabirtokok az egész országhoz viszonyítva elenyésznek, de hatásuk mégis meglesz, mivel szétszórtan fekszenek és idővel mindenütt követésre fognak találni. Ha pedig fiscalitásokat többé nem adományoznak és az elzálogosított koronajavakat kiváltják, ami rendkívül fontos lenne, mivel a zálogok nevetségesen alacsonyak, a kamara kezén már tekintélyes birtokállomány lesz. Ilyen módon, még ha a parasztbirtokot a rendek semmiképen sem fogadják el, a kamarai uradalmaknál az adó mégis a funduson fog nyugodni, közvetve érik el, hogy az önmagában mentes földet ne mentesítse nemes birtokosa fokozottabb mértékben. A könnyítést pedig elsősorban szintén a kamara köteles megvalósítani, de ezt már a magánföldesuraknál is elérhetik, amennyiben a szolgáltatások csak urbarium alapján szedhetők, az urbariumokat pedig a megye, a helytartótanács, a kancellária, végső fokon azután őfelsége hagyja jóvá. Csak a helytartótanácson múlik, hogy a megyék útján az urbariumokat minden uradalomnál fölülvizsgáltassa, ahol nincsenek, ott újakat készíttessen és azokat jóváhagyásra őfelsége elé terjessze. Minthogy szabályszerű urbarium az országban alig akad, ezen a teljesen alkotmányos úton is gyökeres orvoslásra nyílik kilátás. Az élet azonban keresztülhúzta Borié számítását.

A magyar kamara a jobbágytelkeket nem tette örökölhetőkké, a szolgáltatásokat nem szállította le. Hiába fogalmazta Borié egyik sürgetést a másik után. Amikor az 1764-i országgyűlésen a jobbágykérdést tárgyalni kezdték, kiderült, hogy az uralkodó olyan valamit kíván a rendektől, amit maga sem hajtott végre. Gr. Grassalkovich teljesen függetlenül vezette a kamarát, vele szemben minden kezdeményezés kudarcot vallott. Még szomorúbb volt az eredmény a magánföldesuraknál, ahol a felelősség a megyék és a helytartótanács vállán nyugodott. Egy-két esetben elkészült az új urbarium, végigjárta az udvar által előírt közigazgatási utat az úriszéken, megyén, helytartótanácson és kancellárián keresztül a királyig és vissza. A rendek ráeszméltek, hogy mi az udvar szándéka és vitatni kezdték, hogy az úrbérrende-

zés nem közigazgatási, hanem igazságszolgáltatási feladat, hogy az urbariumok átnézésénél az utolsó szó a királyi és a hétszemélyes táblát illeti, ahonnan továbbfellebbezésnek nincsen helye. Vagyis a jobbágykérdést az uralkodó kizárásával tisztán rendi hatáskörbe akarták utalni. A vitát végérvényesen el kellett dönteni, amire — legalább az udvar magyar tanácsosai, Festetich, Koller, Balassa és Cothmann úgy gondolták — csak országgyűlésen volt remény. De más célja is volt az udvarnak, amikor 1764 nyarán a rendeket Pozsonyba szólította.

A hosszú porosz háborúk alatt általánossá vált a meggyőződés, hogy Magyarország nem járul erejének megfelelő mértékben a hadi költségekhez. Azt ugyan elismerték, hogy a hadiadót aligha emelhetik tovább, mert a szegény adózó nép újabb terhet bajosan vállalhat. Azonban a rendektől vártak segítséget. A rendek arra hivatkoztak, hogy személyesen vonulnak hadba. Amire az udvar teljes joggal válaszolhatta, hogy az insurrectio fölött már eljárt az idő, a szervezetlen, gyakorlatlan nemesi hadak nem mérkőzhetnek az állandó seregek katonáival.[1] A méltányosság az udvar

[1] Stupan szerint az utóbbi nemesi felkelések csak költséget és kárt okoztak. SR 2170/1762. Blümegen szerint a tapasztalat azt bizonyította, hogy 1000 insurgens nem tud feltartani 100 rendes katonát. Haugwitz szerint az insurgens Magyarországon kívül inkább káros, mint hasznos, az országban azonban hasznát lehet venni. SR 1918/1762. A nemesi felkelés összehívásáról 1762 közepén tárgyaltak, amikor porosz és tatár betörés fenyegetett. Az udvar a Rákóczi-harcokat nem tudta feledni, azért csak végső szükség esetén nyúlt az insurrectióhoz. Borié szerint a magyar nemesség felfegyverzését alaposan meg kell gondolni. De mégis az a nézete, das ehender auf die Traue eines eigenen Landes das Vertrauen zu setzen, als aus einem beysorglichen Misstrauen der nahesten Gefahr sich auszustellen seyn wolle. SR 2085/1762. Jellemző az udvar bizalmatlanságára ! A felkelésre azután nem került sor.

Az insurrectio korszerűtlenségét egyesek a magyarok közül is elismerték. Gróf Nyáry József 1762 közepén azt ajánlotta, hogy mivel a háborúban a nemeseknek nem sok hasznát veszik és mivel a lovasok sokba kerülnek, a nemesek maguk helyett gyalogosokat állítsanak. Továbbá javasolta, hogy a hadiadót egész összegében természetben fizesse az ország. Ilyen módon nem lesz több végrehajtás, a megyei hajdúkból a cassa domestica költségén országos katonaságot létesíthetnek. Stupan nem volt ellene a természetbeni adózásnak, de csak azokon a helyeken, ahol a gabona olcsó és a szállítás könnyű. Borié azonban semmi gyakorlati jelentőséget nem talált benne. A kezelési költségek túl sokba kerülnének, mondotta, rendkívül sok alkalom nyílnék az udvar megrövidítésére. Nyáry terve elméletben és kicsiben hasznosnak látszik, nagybani kivitele azonban káros lenne. — Stupan az insurrectio kérdésében azon a véleményen volt, hogy az egyedüli megoldás a pénzbeli megváltás, ahogyan az

oldalán volt, amikor azt kívánta, hogy a rendek alkalmazkodjanak a megváltozott körülményekhez és az insurrectiót pénzen váltsák meg. A pragmatica sanctio a tényleges helyzettel számolt, amikor megállapította Magyarország és az örökös tartományok egymásrautaltságát, amiből szükségszerűen következett a közös védelem. A közös védelem alapján óhajtotta Stupan és az államtanács, hogy Magyarország, a magyar rendek a monarchia háborús adósságainak egy részét vállalják magukra.[1] Ami azonban csak jámbor óhaj maradt. A magyar kancellária tízmilliós kölcsöntervéből sem lett semmi. Sokkal reálisabb volt az a gondolat, hogy a nyugati országok mintájára Magyarország is hosszabb időre előre megállapított összegű önkéntes adományokkal, donum gratuitumokkal járuljon évenként a közös védelem költségeihez.[2] De maga Magyarország is védelemre szorult.

Európában már 200 éve történik, welche Einrichtung bey allen gesitteten Völckern gemein ist. Az országos katonaságnak elvben nem volt ellensége, 1764-ben azután ő is úgy nyilatkozott, hogy die Abänderung der Insurrection in eine Landmiliz habe ich ebenfalls für ein wertloses Wesen angesehen, weil bey dermalliger Kriegsverfassung der gröste Haufen solcher Leuten gegen eine wenige regulirte Miliz nichts auszureichen im Stande ist. SR 1174/1764. Borié a magyar törvényekkel bizonyította, hogy a nemesi felkelés elégtelenségét a rendek is többször elismerték. Ebben a fontos kérdésben nem szabad részletmegoldással kísérletezni, mondotta, hanem rendszeres tervezetet kell kidolgozni. A megyei hajdúk felhasználásában semmi realitást sem talált. Magyarország nem lenne az, ami, ha az uradalmak kényszer nélkül fizetnék az adót. Az országos katonaságnak különben sincs haszna, amit a cseh és a morva példa bizonyít. — Nyáry javaslatának igazi oka az, hogy egy pörös ügyében szeretne kedvező ítéletet. A hasznot az udvarnak ajánlotta föl, de ajánlatát Borié undorral utasította el. — Kaunitz elvben a természetbeni adózás mellett volt, mert úgy gondolta, hogy a forgalom egyéb ágai számára szabaddá válnék a pénz. Azonban tökéletes intézményre lenne szükség, amire Magyarországon van a legkisebb remény. Az insurrectio kérdésében szintén a rendszeres előkészítést kívánta, de aggódott, mert 80.000 tatár állt az erdélyi határon. SR 2170/1762.

[1] SR 2884/1761.

[2] *Stupan*: Der wichtigste Punkt ist von dem Adel oder dominis terrestribus ex proprio eine den übrigen Ländern und der Bedürftigkeit des Staats proportionirte Hilfe zu erlangen, wozu verschiedene ganz gute Gründe, besonders durch das Beyspiel voriger Zeiten, an die Hande gegeben worden sind. Mir scheinen aber die semel pro semper angetragene 5 bis 6 Millionen allzu gering zu seyn, massen eines von den geringeren deutschen Erbländern nur allein durch die neu eingeführte Schulden — fundos effective eine weit grössere Staatsschuld, als 5 bis 6 Millionen übernihmet. *Haugwitz*: und wäre zu wünschen das der Weg dahin geleitet würde, darmit der Adel einmahl den Anfang mache, jene dona gratuita so jährlich von einem Landtag bis zu dem anderen zu verwilligen sich herbey zu lassen, umb andurch

A hétéves háború alatt állandóan fenyegetett a török és a tatár támadás, ami ellen az udvar a határvőrvonal kiépítését és korszerű felszerelését látta szükségesnek.[1] Erre a célra az a 24.000 forint, amivel a rendek a vármunkákat, a gratuitus labort megváltották, édeskevésnek bizonyult.[2] Az egész magyar adórendszer átalakításra szorult, egyöntetű volt a felfogás, hogy kísérletet kell tenni a rendek összehívásával. A királyi propositióban, amit Festetich fogalmazott és Borié távollétében Stupan javított át, Mária Terézia csak a hadiadó felemelését és az insurrectio korszerű átalakítását kérte. De nyilvánvaló volt, hogy az országgyűlés a jobbágyság kimerültségére fog hivatkozni, amire azután az udvar előállhat az úrbérrendezéssel. Az 1764/65-i országgyűlés feladatának az államtanács az úrbérrendezést és az insurrectio rendezését szánta.

Az országgyűlés anyagát az udvar magyar bizalmasai, a különböző hatóságok, végső fokon pedig az államtanács készítette elő. A hatóságok egész sereg ügyet terjesztettek elő országgyűlési tárgyalásra. Az uralkodó azonban elfogadta Borié álláspontját, hogy csak olyan ügyet vigyenek a rendek elé, amelynek elintézése ezt okvetlenül megköveteli.[3] Borié célja az volt, hogy a rendeket az államéletből kizárják. A propositióba így csak két kívánság került: őfelsége a hadiadó felemelését és az insurrectio átalakítását kérte. Országgyűlésen kívül egyiket sem érhették el. Az ország anyagi és szellemi fellendítését célzó előterjesztések készültek ugyan, de Borié és az államtanács véleménye szerint ezeket az

die Insurrection zu reluiren. Ist einmahl damit der Anfang gemachet, so ist damit alles gewonnen und dörften die künftige Postulata weit leichter zu erhalten seyn. SR 1174/1764. Haugwitz az örökös tartományokban 1748-ban bevezetett 10 éves recessusokat akarta Magyarországon is meghonosítani. Ezeket a gondolatokat az államtanács valószínűleg a magyar főurakkal folytatott előzetes tárgyalásokon ejtette el, tény, hogy az országgyűlésen nem állt velük elő.

[1] Az udvar 1762-ben még azon a véleményen volt, hogy a következő országgyűlésen általános védelmi szervezet kiépítéséről kell tárgyalni. SR 2492/1762. Stupan még 1764-ben is bele vette a propositióba, hogy őfelsége helyre akarja állítani a várvonalat és a várakban tüzérséget fog elhelyezni, a katonaságot is tüzérséggel egészíti ki. SR 1295/1764. — A várvonalat azután a határőrvidék pótolta, amely, amint láttuk, egyéb tekintetben is jobban megfelelt az uralkodó céljainak.

[2] SR 1235/1762. Azt, hogy a gratuitus labort az ország természetben adja, Borié sem helyeselte. SR 1522/1764.

[3] SR 1523/1764. Haugwitz úgy találta, hogy a magyarok minden erejükkel azon vannak, hogy a főtárgy tárgyalását a legkülönfélébb mellékes ügyekkel lehetetlenné tegyék.

uralkodó a rendek nélkül is megvalósíthatta, tárgyalásukat csak arra az esetre tervezték, ha ilyen természetű kéréssel a rendek álltak volna elő.

Az országgyűlés nagy kiábrándulást hozott. Hiába hívták a főurakat előzetes tanácskozásra Bécsbe. Az alsó táblát az udvar számára megnyerni ezek nem tudták, nem is akarták ; Borié nem alaptalanul gyanította, hogy az igazi akadály a felső tábla, a főurak a kisnemeseket kezükben tartják, tetszésük szerint irányítják, miközben az udvar előtt hűségüket hangoztatják és jóakaratuk eredménytelenségéről panaszkodnak.[1] A rendek a király mindkét kérését elutasították. Az adót nem emelhetik, mondották, a jobbágyot jobban nem terhelhetik meg. A nemesi felkelésen sem voltak hajlandók változtatni. Boriét rendkívül felháborította ez a makacs és szűkkeblű rövidlátás.[2] Nem az állami adó, hanem

[1] Stupan is úgy látta, hogy az alsótáblát a főurak irányítják. SR 512/1765.

[2] Jellemző Borié votuma az országgyűlés katonai panaszairól. Mivel kitűnően tükrözi felfogását a magyar rendiségről, szószerint közöljük bevezető részét. Anfoderist erachte nach Pflicht und Schuldigkeit bemercken zu sollen, wie das aus der Erfahrnus es bekannt, welchergestalten die ungarische Stände die von dem Hof gegen dieselbe stätshin bezeigte Nachgiebigkeit auf das Auserste missbrauchen, und zu einem solchen Stolz und Licentiosität erwachsen, das sie vermeinen, als ob alles von ihrem Willen abhange, und sie dem Konig nicht allein alles, was denenselben zu ihrer Privat Conwenienz anständig, abdringen, sondern auch die Handlungen des Konigs ihrer Beurtheilung unterwerfen, somit das Wesentliche eines obristen Gewalts sich zueygenen könten. Es ist weiter aus der Erfahrnus bekannt, das sie Stände keine Schaam haben, die unziemblichste auch ofenbar ungerechte und unthuenliche Foderungen zu stellen, und dagegen des Konigs noch so gerechte und nöthige Anträge blatterdingen zu versagen. Es ist ferner wissend, und durch die Erfahrung bewähret, das sie beflisentlich unbillige Dinge foderen, umb was zu erzwingen, das sie allenthalben ihre Hände zu Erweiterung ihres Gewalts ausstrecken, und das sie besonders den Saz hegen, das an allem deme, wovon in denen Articulis eine Meldung geschiehet, ein Recht und Influenz ihres Zuthuens und ihres Gewalts hätten.

Bey dieser so weith in das Üble verfallender Laag der Sachen, und da mann nunmehro dieses grose Übel in dessen Folgen einsiehet, und nicht miskennen kan, das, wann diesem Übel langer nachgesehen wird, es umb die Authoritat und den obristen Gewalt des Königs geschehen ist, ja das Reich selbsten zerfallen mus, beduncket es mir onumbgänglich nothwendig zu seyn, das endlichen einesmahlen der königliche Gewalt und Authorität geltend gemachet, somit auf die onmaasliche Foderung deren Ständen in der Maas geantworthet werde, wie es die Würde eines sein Volck beherschenden Königs erforderet, und es nöthig ist, umb die stolze Licentiosität ihr deren Ständen in die behorige Schrancken der Unterwurfigkeit und des Respects zuruckzubringen. Es ist auch der jezige Zeitpunct in dopelter

a megyei és földesúri szolgáltatások és visszaélések teszik tönkre a jobbágyot, fejtette ki újra régi meggyőződését. Amíg ezen a bajon nem segítenek, a jobbágy csakugyan nem fizethet több adót. Hiábavaló, sőt káros dolog lenne, ha a rendek az adót felemelnék anélkül, hogy a jobbágy helyzetén változtatnának. Csak az adóhátralékot növelnék. Igazuk van a rendeknek abban, hogy az adó kivetése nem arányos. De ezen bajos segíteni. Ugyanis ott, ahol az adó alacsonyabb volt, a földesurak az urasági terheket növelték. Az adó emelését egyedül a földesúri elnyomás teszi lehetetlenné. Tudja ezt minden főúr és minden követ. A főurak nem akarnak, a követek nem mernek igazat mondani. A főurak tartják az országgyűlést a kezükben, a királlyal és a hazával nem törődnek, lelkiismeretük néma. Kár a rendekkel vesződni. A törvények határt szabnak a földesúri követeléseknek és a királyt bízzák meg, hogy a földesurak tyrannisát akadályozza meg. A király köteles a törvényeket végrehajtani. Ezt az igazságosság is követeli. A rendek előterjesztése, amely olyan könyörületesen ecseteli a nép helyzetét, megadja a legjobb alkalmat. Mi tehát a teendő? A rendek tagadó válasza után a király ne álljon elő újabb kéréssel. Ellenben mutasson rá, hogy a jobbágyot a földesúri és a megyei szolgáltatások teszik tönkre, és jelentse határozottan ki, hogy királyi hivatásának megfelelően a jobbágy segítségére siet, a földesúri szolgáltatásokat a törvényes mértékre szállíttassa le, a megyei visszaéléseket pedig akadályoztassa meg. Az adóemelés így természetesen elmarad. De nem baj. Ugyanazt, sőt többet és sokkal méltányosabban, a jobbágy kisebb megterhelésével elérhetik, ha a só árát felemelik, amit a király a rendek hozzájárulása nélkül is megtehet. Sót a nemes is fogyaszt, a nemes adóztatására ez az egyedüli lehetőség. Ha a jobbágyon könnyítenek, a só árát nyugodtan fölemelhetik mázsánként 1—1·5 forinttal. A jobbágysors javulásával a fogyasztás emelkedni fog; Magyarországon évenként kb. 700.000 mázsa sót fogyasztanak, tehát a királyi jövedelem emelkedése nagyobb lesz, mint a rendektől kért adóemelés.

Maas dazu geeygnet, anerwogen eines Theils ein tiefer Frieden auf allen Seiten der benachbahrten Machten bestehet, und anderen Theils die ungarische Stände sich bey dem gegenwärtigen Landtag so übel benohmen haben. Es erheischet ferner das allgemeine Wohl des Staats ein solches, indeme ansonsten auch andere Provincien von dem licentiosen Benehmen deren ungarischen Standen ein übles Beyspiel nehmen, und darmit das Übel Allgemein werden dörfte. SR 2688/1764.

Borié szerint a nemesi felkelés ügyét sem érdemes tovább szorgalmazni. Őfelsége itt is jelentse ki, hogy csak az ország törvényeit hajtja végre és ezek alapján követeli, hogy az egyházi rend a tized fejében állítson ki és állandóan tartson fegyverben bandériumokat. Ezáltal lemond ugyan arról, hogy a nemesség béke idején is hozzájáruljon a haza védelméhez, de ha a jobbágyszolgáltatásokat mérsékelik és a só árát felemelik, tulajdonképen a nemességet adóztatják. Ami pedig a gravameneket és a postulatumokat illeti, olyan határtalan szemtelenség árad belőlük, hogy a királyi tekintélyt a legmélyebben sértik, sőt egyenesen megsemmisítésére és arra törekszenek, hogy a legfelsőbb hatalmat rendi kézbe juttassák. Tele vannak az államra veszedelmes állításokkal. Nem ajánlatos velük foglalkozni, mivel a magyar nemzet többsége előtt a helyes államelvek még homályban vannak. Amit ezen a téren tenni kell, őfelsége tegye a nélkül, hogy a rendekkel tárgyalásba bocsátkozik, mivel a fejlemények bizonyítják, mennyire veszedelmes, ha a rendeknek a törvények magyarázata terén a legkisebb befolyást is biztosítják. Őfelsége az országgyűlést minél előbb rekessze be.[1]

Az országgyűlés azonban 1765 közepéig elhúzódott, Borié javaslatát Mária Terézia nem fogadta meg. Ugyanis megvolt a remény, hogy az adót a rendek mégis felemelik, aminthogy — ha nem is a kívánt összeggel — fel is emelték. ~~Az udvar nem~~ tudott Borié magas álláspontjára felemelkedni, a biztos kis eredményről nem mondott le a nagy, de bizonytalan tervek kedvéért. A só árát nehezen emelhették volna, erre mint végső lépésre mindig számítottak. Remélte azután az udvar, s ezt a reményt Boriét kivéve az államtanácsosok is osztották, hogy a rendek az úrbérkérdésben és a nemesi felkelés ügyében is engedni fognak. Ez a remény hiúnak bizonyult. Az államtanács ereje megfeszítésével dolgozott ezekben a napokban. A királyi jogok biztosításáról, a nép jólétéről van szó, mondotta Borié. Mindkettőt nagy veszély fenyegeti, ami szükségessé teszi, hogy az államtanács rendeltetésének megfelelő hűséggel és kitartással végezze feladatát és őfelsége bizalmának mindenben megfeleljen.[2] Stupan, Borié, Blümegen, maga Kaunitz is személyesen és állandóan tárgyaltak a vezető magyar államférfiakkal. Ezeknek a tárgyalásoknak ismertetése, az országgyűlés történetének tisztázása még adóssága a magyar történetírásnak. A nemesi felkeléshez a rendek hajlíthatatlanul ragaszkodtak.

[1] SR 1461/1764.
[2] SR 2872/1764.

De nem engedtek az úrbérkérdésben sem, pedig az udvar minden erejét ide összpontosította. Törvénybe akarta foglalni, ha csak egy mellékmondatban is, hogy az úrbérrendezés nem igazságügyi, hanem közigazgatási teendő. De a rendek átláttak a szitán, az udvar törvénytervezetén a szükséges változtatásokat mindig megtették, a tárgyalások végnélkül elhúzódtak. Mária Terézia végül is engedett, „ebben az elrontott dologban nincs már semmi tennivaló", állapította meg szomorúan és keserűen, amikor a berekesztésre elszánta magát.[1]

A rendek szívós ellenállása az államtanácsra is mély hatással volt. Bebizonyosodott Borié tételének igazsága: a rendekkel semmit sem lehet kezdeni. Ha az uralkodó nem akar minden egészséges gondolatot a végnélküli meddő tárgyalások tengerébe fojtani, önállóan kell cselekednie. Országgyűlés újabb összehívásáról szó sem lehetett. Amíg a magyar nemzet republikánus elveinek helytelenségéről meg nem győződik, ami az oktatás feladata lesz, s amíg a társas életnek megfelelő helyes államelveket magáévá nem teszi, addig országgyűlést tartani káros dolog, szögezte le Borié a tanulságot.[2] A sikertelenség okát a magyar államszemléletben találta meg és legfontosabb feladatul ennek átalakítását tűzte ki.

Milyen volt az államtanács államszemlélete, amelyet a magyar lélekbe akart átültetni? Forrásánál a ratiot, a józan emberi értelmet találjuk. A lélek másik két összetevője, az érzelem és az akarat szintén ott bugyog, hiszen a három csak az elemző okoskodás hideg kohójában válik meg egymástól, az élet forró lüktetésében megbonthatatlanul olvadnak eggyé. De egyik közülük mindig elől halad, mutatja az irányt, társai készségesen hallgatnak szavára. Azután szerepet cserélnek. A római impériumot az akarat segítette diadalra három világrész fölött, a gótikus dómok csúcsain az érzelem sugárzott a szeretet Istene felé, az újkor embere az értelem fáklyája mellett kereste az eligazodást a lét titokzatos homályában. Ami nem jelenti azt, hogy Ovidius megelőzte korát, hogy Nagy Károly az Augustusok utóda, hogy Mária Terézia vallásossága nem volt megegyeztethető Kaunitz rationalismusával. A koroknak is lelkük van, akár az egyéneknek, az előbbi az utóbbiak eredője, de egyben alakítója is. Az államtanács államszemléletének alapszövete a felvilágosodás korának összetételét mutatja, a politikai

[1] SR 684/1765.
[2] SR 505/1767.

életben azután az uralkodó érzésvilágának sejtjeivel gyarapodva érvényesült.

Fogalmai egyszerűek, a ratio választóvizében kikristályosodottak. Társadalmi síkban tekintve egyén és köz, jogi síkban nézve polgár és állam. Egyének és polgárok közül magasan kiemelkedik az uralkodó, köz és állam megtestesítője, jogainak és kötelességeinek letéteményese egyénekkel és polgárokkal szemben. Hogyan keletkezett az állam? Egy közösség tagjai közös célok elérésére egyesültek, így lettek a tagok polgárok, így alakult a közösségből állam. Mi az állam célja? A közösség java, a polgárok boldogsága. Hogyan éri el célját? Az uralkodón keresztül, akinek feladata az állam céljának megvalósítása, a közösség javának, a polgárok boldogságának szolgálása. Az uralkodó tehát az állam első szolgája (Nagy Frigyes), de amikor az állam céljai felé törekszik, tulajdonképen saját javát és boldogságát is munkálja, hiszen az állam az uralkodó (XIV. Lajos : l'état c'est moi), az állam a makrokozmosz, az uralkodó a mikrokozmosz. Az uralkodói hatalom forrása saját lényege, az uralkodó azonossága az állammal. Stupan ezt a következőképen fogalmazta meg : der Souverain, an welchen nach seiner Eigenschaft die Beherrschung des Volks übertragen worden ist. (Az uralkodó, akire a nép fölötti uralmat lényegének megfelelően ráruházták.)[1] A hangsúly azon van, hogy nach seiner Eigenschaft. Az mellékes, hogy übertragen worden ist. Nem is említi, hogy ki az átruházás alanya, vajjon Isten, ahogyan a korábbi abszolutizmusok állambölcsei a dei gratiából kiindulva magyarázták, vagy a nép ; továbbá, hogy hogyan történt az átruházás, vajjon végleg és feltételek nélkül, vagy szerződéssel szabályozott mandatum formájában, ahogyan az angol és a kontinentális államjogi irodalom különböző irányai hirdették. Az uralkodói hatalomnak nemcsak eredete, hanem korlátja is önönmagában van, felelősséggel sem Istennek, sem a népnek nem tartozik, minden tekintetben abszolút jellegű. Önmaga ellen nem cselekszik, önmaga pedig az állam, az alattvalók együttvéve. A király hatalmát egyedül alattvalói javára fordítja. Ami az alattvalónak árt, a királyra még fokozottabb mértékben ártalmas. A király és az állam java egyedül az alattvalók javára épül, fejtegette Borié.[2] Alattvalók, uralkodó, állam, célja valamennyinek ugyanaz. Ha az alattvalók boldogok, boldog az uralkodó, hatalmas az állam. Magyarország átalakításá-

[1] SR 2884/1761.
[2] SR 2153/1767.

ról mondja Borié, hogy következménye elsősorban az alattvalók jóléte lesz s csak abból következik majd az uralkodó gyarapodása. [1] Ugyanő más helyen : Csak az az állam gazdag, amelynek alattvalói jómódban élnek.[2]

A középpontban tehát a köz javát, a bonum commune-t, das allgemeine Wohl-t találjuk. Ebből ered az államot megszemélyesítő uralkodó hatalma, erre irányul minden joga és kötelessége, amelyek gyakorlásában ez szabja meg a medret, amelyből nem léphet ki. Mi a közjó? az állam életének szilárd váza, amelyre minden sejtje szövődik, amelyből spiritus rectora, az államlélek, ratio status, raison de l'état, Staatsraison fakad? Az alattvalók boldogsága. Mikor boldog az alattvaló? Erre a kérdésre határozottan körvonalozott választ nem kapunk, a feleletet a bonum commune-n fölépült állam működéséből, intézkedéseiből hámozhatjuk ki s körülbelül abban összegezhetjük : ha birtokában van azoknak a szellemi és anyagi javaknak, amelyek mint embert megilletik. Ezeket foglalták később emberi jogok — iura connata — néven rendszerbe, ezek megvalósításáért indultak rohamra a nagy amerikai és francia forradalmak, első melegágyaik azonban a felvilágosodott abszolutizmus tróntermei voltak. Közöttük első helyen az emberek természetnél fogva következő egyenlősége áll.

Az államtanács államszemléletében nem voltak különbségek ember és ember között, valamennyiben alattvalót látott. Egyénileg különbözhettek egymástól, de az állammal szemben ugyanazon jogok és kötelességek kapcsai fűzték őket szorosan egymáshoz. A kiváltságokon fölépülő rendi államszemlélet homlokegyenest ellenkezett ezzel a felfogással. És amikor a kettő szembekerült egymással, az erkölcsi fensőbbséget az államtanáccsal szemben a rendek bajosan vitathatták. Ez az etikai fölény rendkívüli erőt és önbizalmat adott az államtanács minden tagjának, a magyar rendiségre mindig fölülről tekinthettek alá. Önzést, rövidlátó, csökönyös önzést vethettek állandóan szemére. Nagyon jellemzőek Borié szavai, amikor a magyar várak megerősítéséhez a kancellária a rendek hozzájárulását a nemesi szabadság nevében tagadta meg. Igen szomorú, mondotta, hogy még a végső szükségben is, amikor Magyarország megmentéséről, lakosságának biztosításáról van szó, a kancellár csak a nemesi szabadság sérelmét emlegeti és nem restelli azt állítani, hogy az országtól semmit sem kívánhatnak. Az

[1] SR 2533/1766.
[2] SR 614/1762.

még érthető lenne, ha egy közönséges magyar nemes így beszél, aki szabadságát tévesen értelmezi és pillanatnyi hasznát az ország javánál, tehát saját félreismert érdekénél is többretartja, mivel fogalma sincs róla, hogy az állam tagjának milyen kötelességei vannak a közösséggel szemben, hiszen tudatlanságban nőtt fel és szeme még nem nyílt ki; de hogy a kancellár és az egész kancellária így nyilatkozik, amikor pedig az lenne a feladata, hogy az ország javáról gondoskodjék, a lakosság hibáit kijavítsa s meggyőzze arról, hogy a szabadság téves értelmezése végső pusztulására vezet, ez annál érthetetlenebb, mivel a kancellária tisztán királyi hivatal.[1] A baj forrását a rendi államszemléletben látta, illetve abban, hogy a rendek nem ismerik az egyedül helyes államszemléletet. S mivel az államtanács államszemlélete az értelmen épült föl, jellemző rationalismussal úgy gondolta, hogy ha a magyarok értelmét felvilágosítják, ha meggyőzik őket álláspontjuk helytelenségéről, az ész szavát követve önként feladják régi elveiket. Minden azon múlik, hogy értelmüket helyes irányba tereljék. Ezt a közjog, a ius publicum tanításával érhetik el.

Amikor az országgyűlésen előterjesztették a királyi propozíciókat, névtelen munka jelent meg, egy bosszantó irat, mondotta Stupan, amelyből kitűnik a magyar gondolkozásmód, amely a rendi hatalmat a király fölé helyezi, sőt még attól az elvetemült állítástól sem riad vissza, hogy a rendek a király ellen fegyvert is foghatnak.[2] A közjóra alapozott államtan az államhatalmon kívül, amely az uralkodó kezében összpontosult, más hatalmat nem ismert, elméletéből a rendi hatalom az egész rendiséggel egyetemben hiányzott. Az elméletben mellőzött rendiség azonban Magyarországon nagyon is élő valóság volt, az országgyűlésen váratlan fellobbanásban mutatkozott meg a teoretikusok előtt. Az uralkodói hatalom elméleti érvényesítésére az udvar az első lépést azzal tette meg, hogy Kollár Ádámmal, a tót eredetű bécsi könyvtárossal, könyvet íratott a magyar király egyházi jogköréről. A gondolat tipikus vonásokban egyezik Borié gondolkozásával. Borié vallotta, hogy a rendeket saját fegyverzetükben is legyőzhetik. Ennek megfelelően Kollár a régi magyar törvények alapján mutatta ki, hogy a magyar királyt az egyházi renddel szemben teljes főhatóság illeti meg. A fegyver visszafelé sült el. Az országgyűlésen megjelent rendek, érezve, hogy az egyházi rend ellen irányuló

[1] SR 531/1763.
[2] SR 2968/1764.

első lépést továbbiak fogják követni, zajos jelenetekben követelték a munka elégetését, mire az udvar takarodót fúvatott. A rendek fölháborodása az országgyűlés ülésezése alatt tovább viharzott, féktelen harci kedvben — mint a királyi őrség megtámadásakor — tobzódott. A tollforgatók sem pihentek. Az udvart és pártját gúnyoló pamfleteken kívül Kollár munkájának visszhangjaként egyre-másra jelentek meg a névtelen munkák, valamennyi a rendi hatalmat védte az uralkodó potestasa ellen. A propozíciókról szólót olvasva Borié szomorúan állapította meg, hogy a magyaroknak fogalmuk sincsen az „igaz" közjog tételeiről. Ez az irat szomorú következménye annak, hogy Magyarországon az igaz közjogot nem tanítják. A magyar gondolkozásmódot csak így változtathatnák meg. Ha tovább késlekednek, még szomorúbb következményeket várhatnak.[1] A Kollár munkáját boncoló névtelent[2] lapozva újra arra jutott, hogy Magyarországon az általános és a magyar közjog, továbbá az úgynevezett policiai tudományok[3] tanítását nem halogathatják tovább. A nemzeti előítéleteket csak így irthatják ki, az államra hasznos elveket csak így terjeszthetik és fogadtathatják el. Ha késlekednek, néhány éven belül nagy bajok lesznek. Stupan is magáévá tette Borié kívánságát. Kívánatos lenne, mondotta, ha a magyar nemes elsajátítaná az általános és a magyar közjog oktatása révén a helyes államelveket és lelkéből az annyira káros republikánus szabadság nemzeti szellemét kiirtanák. Amihez két dolog kell. Először egy ilyen könyv, azután, hogy a nemesség tanulja ezt a könyvet.[4]

A tankönyvben Stupan szerint a fősúlyt arra helyezzék, hogy a magyar nemes a helyes államelveket elsajátítsa, megismerje, hogy az uralkodó a köz javára mit tehet és mit kell tennie. Továbbá vegye tudomásul, hogy szabadságát és kiváltságait az alattvalói kötelességekkel összhangba kell hoznia, mert csak így biztosíthatja az állam és annak minden egyes tagja, azaz sajátmaga számára is a biztonságos fennmaradás lehetőségét.[5] Vagyis, az alattvalók saját érdekükben, azaz az állam javára engedelmességgel tartoznak az

[1] SR2968/1764.

[2] Az államtanács a jezsuita Richwaldsky Györgyben sejtette a szerzőt. Elhatározta, hogy a szemináriumokban a vezetést és az oktatást a német nyelv tanításának ürügye alatt német jezsuiták kezére juttatja.

[3] A közigazgatás alapelemei.

[4] SR 538/1765.

[5] SR 608/1765.

uralkodónak, akinek joga, de egyben kötelessége is az állam, azaz az alattvalók „általános hasznát" szolgálni. Kiváltságaikat megtartják, de csak azokat, amelyek nem ellenkeznek a köz javával. Ezen a ponton van a döntő különbség a rendi és a felvilágosodott abszolutista államszemlélet között.

A rendek szerint az alkotmány századok zivatarában hozott törvényekre épült sziklaszilárd vár, falai között él a nemzet s dicső harcokban veri vissza a szabadsága ellen vezetett támadásokat. A várból elhordani egyetlen követ sem enged, mert különben falai azonnal összeomlanának. Hogy a váron kívül a nép milliói tengetik életüket, azt természetesnek találja, hogy a várat kibővítsék, hogy katonái közé ezeket a jogtalan milliókat is besorozzák, arra nem is gondol. Ezzel szemben a felvilágosodott abszolutizmus nem nézi, ki nemes, ki nem, mindenkiben az alattvalót látja, az állam polgárát, a közösség tagját, akinek lehetnek ugyan különböző tulajdonságai, amik megismertetik a többitől, lehetnek büszke ősei s derék dolog is, ha vannak, lehet pompás palotája, végtelen mezője, számtalan gulyája, tudós elméje, szikrázó kardja vagy acélos kaszája, kiváltságai is lehetnek, de egyben egyforma mindegyik társával : joga van az emberhez méltó életre. Joga van a boldogsághoz, de nincs joga semmi olyanhoz, ami polgártársait, a többi alattvalót, a közösséget, az államot megakadályozza a boldogulás útján, ami ellenkezik a köz javával, a mindenek fölött álló bonum commune-val. Az alkotmány nem kevesek gőgös palotája, hanem közös hajlék, a törvények nem merev fegyverek, hanem hajlékony eszközök a közös boldogság békés munkálásában. Alkotmány, törvények, szokások, kiváltságok mind csak addig sérthetetlenek, ameddig a köz boldogságába nem ütköznek, abban a pillanatban erejük elenyészik, semmivé foszlik.

Amikor az államtanács a földesurakat kihalt falvaik új benépesítésére akarta kényszeríteni, a magyar hatóságok arra hivatkoztak, hogy a földesúr birtokával azt teheti, amit akar. Ezzel szemben őfelsége követelhetné Stupan szerint az elpusztult községek újratelepítését, mivel a magyar nemesi szabadság, amely szerint a nemes birtokával szabadon rendelkezik, csak abban az esetben érvényes, ha vele a király és az ország kárára nem élnek vissza. Ezzel szemben egész falvak kipusztulnak a földesurak gondatlanságából, vagy haszonlesésében, amit a nemesi szabadság leple alá rejtenek. A törvény azt mondja : nobiles *iustis* iuribus suis et omnibus proventibus . . . liberam semper, prout

volunt, fruendi habeant potestatem. Nyilvánvaló, hogy ez a rendelkezés a birtok romlását nem engedi meg. A birtokos saját és a király érdekében a jószágokat nem pusztíthatja, hanem azokat az egész ország javára javítani köteles.[1] Amikor az államtanács országos rendelettel akarta az erdőkre annyira káros kecskelegeltetést megtiltani, a magyar kancellária újra azzal érvelt, hogy a rendelet a földesúri jogkört sértené. A magyar nemesek minden visszaélésüket a nemesi szabadságokkal leplezik el, a törvényre hivatkoznak, pedig a törvény egészen mást mond, érvelt ezúttal is Stupan. A törvények csak a iustum iusról szólnak, fejtegette, miközben a törvényekre vonatkozó iustus jelzőt a bonum commune-ra vonatkoztatva a magyar törvénykönyvben is érvet, bár félreértettet, talált a maga államszemlélete mellett, amire azután állandóan és büszkén hivatkozott. A kancellária is elismeri, hogy a kecsketartás káros az erdőre, a bányászatra, a közre, mivel Magyarországon kevés az erdő. Az ország érdeke azt kívánja, hogy az erdőket gondozzák. Ami a köznek árt, az nem lehet a tulajdon jogos élvezése.[2] Szó sem lehet törvényes jogról, amikor az egész ország java forog kockán, még ha évszázados szokásnak kell is véget vetni.[3] A tripartitum híres rendelkezése, amelyre a magyarok lépten-nyomon hivatkoznak, csak abban az esetben érvényes, ha az universum, az egész ország javával nem kerül ellentétbe.[4]

Borié ugyancsak szilárdan hirdette, hogy a magánérdeknek a közjó előtt meg kell hajolnia, hogy magánosok az egész ország kárára jogaikkal nem élhetnek vissza.[5] A kancellária állítása, amely szerint a földesúri jogok a király rendeleteit abban az esetben is megkötik, ha a köz javára intézkedik, ellenkezik a társasélet legelemibb szabályaival.[6] A magyarok ezt nem látják be, mert a társasélet szabályait nem ismerik. A mostani nemzedék gondolkozásán változtatni bajos, de itt van az ifjúság, abban még nem gyökeresedett meg a balítéletek fája. Minden az ifjúság nevelésén és oktatásán múlik. Ha a fejedelem ezzel törődik, az egész nemzetet akarata szerint alakíthatja, mindent jóra fordíthat. Ez a „csendes" eszköz a leghatásosabb, ettől várhatják a legnagyobb sikert.

[1] SR 3768/1762.
[2] SR 2507/1766.
[3] SR 2928/1766.
[4] SR 2926/1766.
[5] SR 241/1766.
[6] SR 2926/1766.

Az állam számára nagy szerencse, hogy a magyarok tömegesen lépnek a Teréziánumba s így alakításukra alkalom nyílik. Ami azonban csak akkor vihető keresztül, ha a Teréziánum irányításából a magyarokat kizárják. A tanerők alkalmazásánál és fizetésénél a magyar kancelláriát ne hallgassák meg. Ez tisztán az udvar dolga legyen. Mellőzzék az esztergomi érseket is, mert magyar módra gondolkozik, egyéni érdeke is ezt parancsolja. Általában káros, ha a tanulmányügyek intézését az egyházfőkre bízzák. Az egyházi rend nem ért egyet az udvar államelveivel, ragaszkodik az exemptiókhoz és a fejedelmi hatalmat korlátozó praetensiókhoz. A tanulmányügyek irányítását és ellenőrzését bízza a fejedelem világi minisztereire, akik „csendes szándékát" egyedül ismerik. A magyarokat elsősorban a magyar polgári, köz- és egyházjogra tanítsák. Rendkívül fontosak a kamarai és a policiai tudományok is. A történetbe mélyen behatolni nem ajánlatos, az ifjúság kevés jót tanulna belőle. Rendszeres, okosan szerkesztett tankönyvre van szükség először, azután megfelelő tanárokra. Mivel az uralkodó kegye, a jutalom reménye az embereket mindenre ráveszi, találni fognak derék férfiakat. A Teréziánum rektorával a következőket közöljék :

1. Őfelsége hajlandó a magyar polgári, egyházi és közjog rendszeres tanításának költségeit fedezni.

2. A rektor, Rieger és Martini tegyenek két alkalmas férfiú alkalmazására javaslatot.

3. Ezek, mielőtt tanítani kezdenek, készítsenek legalább fővonásokban rendszeres tankönyvet, amit terjesszenek őfelsége elé.

4. A policiai és kamarai tudományok bevezetésére szintén tegyenek lépéseket.[1]

A közjog tanításáról közben Festetich Páltól kértek véleményt, aki a magyar alkotmányt legalaposabban ismerte azok közül, akik ebben az időben az udvar bizalmát élvezték. Festetich szerint Magyarországon római-német közjogot tanítani haszontalan, magyart pedig veszedelmes lenne. Egyedül az általános közjog oktatását ítélte célszerűnek. Stupan úgy gondolta, hogy a magyar gondolkozásmódot az általános közjog tételei is át fogják alakítani, úgy hogy az ifjúság rá fog eszmélni, hogy a magyar alkotmány a megváltozott kor követelményeinek nem felel meg, az ország fellendülését egyenesen megakadályozza. Minden a könyv szerzőjén múlik. Ügyesen kell az ifjúságot vezetnie, hogy a

[1] SR 608/1765.

republikánus szabadság-eszme, amely lelkében oly mély gyökereket vert, szinte észrevétlenül alakuljon gondolkozásában át.

Borié tagadta, hogy a magyar közjog tanítása veszélyes. Minden lényeges pontját olyan formában adhatják elő, amely az udvar elgondolásának megfelel, de a különleges magyar rendi törvényekkel mégsem ellenkezik. Az udvar a különleges rendi magyar jogot sértetlenül akarja hagyni, csak azt akadályozza meg, hogy félremagyarázzák, ami nemcsak a királyra, hanem az országra, sőt magukra a rendekre is káros lenne, mert valamennyien egy közösségnek a tagjai. A királyi és a rendi jogokat úgy akarja összeegyeztetni, hogy abból az egész ország java származzék, hiszen ez az, amire királynak és rendeknek egyaránt törekedniök kell. Rendkívül jellemző szavak! Boriénak számolnia kellett a magyar alkotmánnyal, amely kínai falként meredt a közjón fölépült államszemlélet elé. József 15 évvel azután, hogy Borié e sorokat írta, hatalmas lendülettel nekiment a falnak, de ledönteni nem tudta. Borié nem is akarta, de megkereste repedéseit, azokat tágítva fogott az elporlasztás munkájához. Az alkotmányt, a törvényeket, hirdette, az udvar nem akarja megsérteni, sőt ellenkezőleg, helyes értelmezésükre törekszik. Az értelmezést természetesen a közjó szempontjából végzi, de az ellen a rendek nem emelhetnek kifogást, hiszen a közjóban a rendek java is bennefoglaltatik, a közjó elérése uralkodó és rendek közös célja. Amiben Boriénak igaza is volt. Csak egy körülményt hagyott ki számításából. Azt, hogy a közt Magyarország esetében heterogén elemek alkották: idegen uralkodó, idegen tartományok, szemben Magyarországgal, amelyet a rendek képviseltek. Erre a nehézségre hívta fel figyelmét Festetich és Borié kísérletet tett annak elsimítására.

Festetich szerint az első nehézség a körül a kérdés körül merül fel, hogy milyen a viszony Magyarország és az örökös tartományok között a valóságban és milyen lenne jogi alapon? Hogy miért nem csatolják vissza Erdélyt, Temesvárt és a határőrvidékeket? Borié szerint ezeket a kérdéseket a szempontok elfogulatlan feltárásával ítélhetik meg, annak a természetes észből fakadó elvnek az alapján, hogy a magyar király egyben több egymástól különböző tartomány ura, tehát nem veheti egyedül a magyar jogot alapul. Az a haszon, amely a tartományok közös uralkodó alatti egyesítéséből ered, messze fölülmúlja azt az előnyt, amelyet Magyarország a magyar jog kizárólagos érvényesítésétől remél.

A vitás esetek megítélését bízzák az uralkodóra. Lehetséges, hogy az uralkodó ítélete más lesz, mintha tisztán a magyar jog alapján hozta volna, de ilyenkor a köz java lebegett szeme előtt. Ilyen alapon a magyar jogot egész terjedelmében taníthatják. Ha mindkét álláspont érveit felsorakoztatják s szigorú tárgyilagosságra törekszenek, rávezetik a tanulókat arra, hogy az ilyen kérdéseket hogyan ítélhetik meg szenvedélytől menten, tisztán a józan ész segítségével. Így lassan végetvetnek annak a lehetetlen állapotnak, amely a közjogi kérdések megítélésében magyar oldalon általános, amelynek gyökere abban rejlik, hogy a magyarok egyre csak azt nézik, csak arról vesznek tudomást, ami a magyar felfogásnak felel meg.

Festetich második érzékeny pontja az a kérdés volt, hogy a magyar törvények mennyiben korlátozzák a királyi felségjogokat (iura maiestatica)? Borié a közjóra hivatkozva itt sem látott leküzdhetetlen akadályt. A magyarok csak arról beszélnek, amit a király ellen tudnak felhozni. Ezzel szemben ezeknek a kérdéseknek a tárgyalásánál nemcsak a király ellen, hanem a mellette szóló érveket is fel kell tüntetni, azt is ki kell mutatni, hogy a rendek és a nép mivel tartoznak az uralkodónak, hogy továbbá a rendek és a nép jogait is korlátozza a közjó, amely királynak, rendeknek és népnek egyaránt parancsol. A közjóval szemben nemcsak a királynak, a rendeknek is kötelességeik vannak, a rendek a királynak épp úgy engedelmességgel tartoznak, mint a nép, amikor az uralkodó a köz javát szolgálja. Azaz Borié a magyar rendiséget, mivel megszüntetni nem tudta, egyszerűen beleolvasztotta a közbe, meghagyta minden kiváltságát, csak a köz java alá rendelte őket. Ilyen alapon elvetette Festetich harmadik aggodalmát is, tudniillik azt, hogy hogyan tanítsák az uralkodó és a rendek viszonyát, a rendek szerepét a törvényhozásban, mit mondjanak a törvények érvényéről? Uralkodó és rendek viszonyát, a rendek törvényhozó jogát változatlanul hagyta, csak a közjó alá helyezte. A formát így megőrizte, bár a lényeg mégis megváltozott, mivel a közjó fölött az uralkodó egyedül őrködött. A törvények érvényére vonatkozóan pedig azért sem nyugtalankodott, mivel a magyar törvények olyan ellentmondóak, hogy a király mindig találhat közöttük olyat, amelyet a maga javára magyarázhat.

Ami pedig a magyar rendiség különleges helyzetét illeti, a katonaállítást, az adózást, a vallás stb. kérdéseit, jelenleg ezeket teljesen önkényesen magyarázzák és eszerint

cselekszenek, miközben teljesen figyelmen kívül hagyják azokat az alapelveket, amelyek az elfogulatlan szemléletet lehetővé teszik, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy Magyarország különleges helyzetét az ész alapján egyeztessék össze az egész birodalom létfeltételeivel. Holott ha helyesen értelmezik a monarchia két részének kapcsolatát és ha világosan feltüntetik, hogy ez a kapcsolat a magyar különállással mennyiben egyeztethető össze, ha megmagyarázzák, hogy az egész birodalomra érvényes elvek alól Magyarországot csak akkor vehetik ki, ha ebből az „általános jónak" kára nem származik, igen nagy hasznot hajtanak nemcsak a monarchiának, hanem Magyarországnak is. Vagyis elismerte, hogy a magyar fejlődés különleges magyar viszonyokat eredményezett. Tagadta azonban, hogy ezeket más szemszögből kell megítélni, mint az egész monarchia viszonyait. Az alapelvek az egész monarchiában ugyanazok, ha a különleges magyar helyzet egyes esetekben kivételt érdemel is. Ez a kivétel azonban sohasem jelentheti a köz, az egész ország, az egész monarchia sérelmét.

Tehát végeredményben Festetich-csel ellentétben azt a következtetést vonta le, hogy a magyar közjog nyilvános tanítása lehetséges, sőt hasznos. Abban azonban igazat adott Festetichnek, hogy óvatosságra van szükség. Kezdjék az egyetemes közjog tanításával. Kezdetben ezt a nevet is kerüljék. A tárgyat a kamarai és a policiai tudományok keretében tanítsák. A magyarokat ezen tudományok tanulására támogatással vegyék rá, hogy idővel a tanárok közülük kerüljenek ki. Egyelőre bízzanak meg három alkalmas magyart, hogy jutalom és tanári vagy más alkalmazás reményében készítsék el a magyar közjog tankönyvét s nyujtsák be az udvarnak, ahol a legjobb részeket válasszák ki és olvasszák egybe. A tanári széket a legjobb szerző kapja. Bízzanak azután meg egyes magyarokat különböző magyar közjogi részletkérdések feldolgozásával. Ezeket a munkákat az udvar adassa ki. A német közjog alapjait is így vetették meg.

Fordítsanak gondot a magyar egyházjogra is. A ius regium circa sacra, a magyar király egyházi jogköre tágabb, mint Európa többi uralkodójáé. A római kúria hatalma Magyarországon korlátozott. Sajnos, a különös magyar jogok feledésbe merültek, ami a nemzet és a király sérelmét jelenti. Fontos, hogy feleleventsék őket. E célból dolgozzák ki a magyar egyházjog közjogi és magánjogi vonatkozásait és tanítsák azokat. A tanár okvetlenül magyar legyen. A tan-

könyvet Rieger írja meg. Egy magyar tanítványa tanítson Magyarországon, Bécsben maga Rieger oktathatja a magyar papjelölteket. Ebből a német tartományokra is csak haszon származik. A költségeket az udvari kamara fedezze. Ebben a kérdésben nem szabad takarékoskodni.

Kaunitz mindenben egyetértett Boriéval. Festetichet is igen megdícsérte. A Bécsben tanuló magyar papság a következő évtől kezdve, adta meg a pozitív magot, az egyházjogot ne a jezsuitáknál tanulja, ahol a közjogot egyáltalában nem, a magánjogot pedig pápai szellemben tanítják, hanem Rieger kollégiumában. Az alkalmat Pázmány kollégiumának Bécsbe történt visszahelyezése adja meg. Stupan a Prágában, Gratzban és Innsbruckban tanuló magyar papságot is Riegerhez utalta. Abban azonban kételkedett, hogy a magyar közjog kidolgoztatása sikerülni fog. A magyar kancelláriát semmiesetre se vonják be a tárgyalásokba.

Borié javaslatára azután Sonnenfelset megbízták, hogy tanítványai közül jelöljön ki három magyart. Ezek két éven keresztül évi 200 forint ösztöndíjat kapjanak. A két esztendő elteltével a legjelesebb kapja a tanári széket. Megfelelő kiképzésükről Sonnenfels gondoskodjék, erkölcsi tekintetben is ügyeljen reájuk. A közjogi tankönyv kidolgozására Festetich ajánljon személyeket, Kollár jelölje ki az anyagot.[1]

Hogy ez a magyar közjogi tankönyv azután elkészült-e, nem tudjuk. A magyar közjog külön tanítására nem került sor, a közjogi ismereteket a policiai tudományok keretében tanították. Ezek tanítása, mondotta Borié, a magyar nemes számára igen fontos és az állam szempontjából minden más tudományénál hasznosabb, mivel a jó erkölcs, jó közigazgatás, a földművelés, ipar és kereskedés fejlesztéséből származó haszon ismerete adja meg egyedül azokat az eszközöket, amelyekre Magyarországnak szüksége van, hogy lehetőségeit valóra váltsa.[2]

Az oktatás az egyetemen folyt. A Theresianum tagjai is Sonnenfelset hallgatták.[3] Az ösztöndíjak adományozására is sor került. Borié örömmel látta, hogy az ösztöndíjak reményében több magyar kezdte tanulni a kamarai és a policiai tudományokat. Ennek az lesz az eredménye, mondotta,

[1] SR 2410/1765.
[2] SR 841/1765.
[3] A Theresianum rectora nem akarta megengedni, hogy a magyar ifjak Sonnenfelshez járjanak. Az államtanács külön utasította az engedély megadására, Sonnenfelset pedig felszólította, hogy a négy magyar ifjú, (Nádasdy. Erdődy, Csáky és Orczy) mulasztását különórákon pótolja. SR 787/1766.

hogy republikánus elveiket megváltoztatják, továbbá ráeszmélnek, hogy Istentől két kézzel megáldott országukat hogyan virágoztathatják fel. A magyar és az erdélyi ifjúban sok a természetes ész, lehetetlen, hogy az észszerűség, amelyen a policiai és a kamarai tudományok felépülnek, ne hasson rájuk. Gondolkozásuk így fog a leggyorsabban és a legbiztosabban átalakulni. 1767-től kezdve 12 ösztöndíjat osszanak ki évi 200 forint összegben. Az ösztöndíjasokat az első két hónapi tanulmányi előmenetelük alapján Sonnenfels jelölje ki. Egy személy csak egy évig élvezhesse a jutalmat. Csak a kivételes tehetségek kapják meg mégegyszer.[1] Évi 2400 forintról van szó. Ezzel a csekély összeggel egy egész nemzet államszemléletét alakítják át. Meggyőzik róla, hogy mik a polgári kötelességek, amelyekkel az állam minden egyes tagja az uralkodónak, polgártársainak és saját magának tartozik, amelyeknek teljesítésével saját javát munkálja elsősorban. Be kell majd látnia, hogy ha szabadságával, földesúri jogaival visszaél, nemcsak az államot, hanem annak minden egyes tagját romlásba viszi, hogy így csak az cselekedhetik, aki saját érdekét nem ismeri. Mindezt el is fogja ismerni, mivel az ifjú lélek fogékony a józan és észszerű tanokkal szemben. Az uralkodó ezen az úton mindent elérhet, amit csak akar, a költségektől azonban nem szabad visszariadni. A gyümölcsök már 5 év elteltével mutatkoznak, 10 év mulva megsokszorozódnak, 20 év mulva általánosak lesznek.[2]

Borié az ész hatalmát alaposan túlbecsülte. Pedig ismerte az embereket, de bízott a mindenható rációban. Hányszor, de hányszor csalódott! Hiába öntötte el lelkét a meggyőződés szárnyaló hite, hogy jót akar, csak jót akar, mindenkinek a javát akarja. II. Józsefet a kudarcok felőrölték, Boriét a sors más fából faragta. Amikor a magyar gondolkozás megváltoztatását elhatározta, nem várta tétlenül, amíg az átalakul. Amikor látta, hogy az országgyűlés semmire sem megy, belenyugodott, de újabb és újabb gondolatok születtek fejében, újabb és újabb terveket kovácsolt, egyetlen pillanatra sem nyugodott.

Az országgyűlés viharai még zúgtak, amikor az államtanács már Festetichhez küldött minden magyar vonatkozású iratot és megbízta, dolgozzon ki részletes és rendszeres tervet arra nézve, mit és hogyan tehetnek az országgyűlés

[1] Az első ösztöndíjasokat Sonnenfels Kollárral együtt választotta ki. Iparkodtak horvátokat is ajánlani. SR 66/1766, 1310/1766.
[2] SR 1310/1766.

bezárása után, a rendek hozzájárulása nélkül, egyedül a királyi hatalomra támaszkodva. Festetich ismeri az országot, mondotta Blümegen, tiszta gondolkozását tapasztalták, mindenben megbízhatnak benne. Ügyes emberre van szükség, aki az országot ismeri, a törvények tekervényei között eligazodik, csak ilyen készítheti el a rendszeres tervezetet, állapította meg Haugwitz, aki élete alkonyán kezdett érdeklődni a magyar dolgok iránt. Ez a munka Magyarországon különösen nehéz lesz és igen tapintatos kézzel foghatnak csak hozzá, mivel ebben az országban a legüdvösebb intézkedések is lépten-nyomon anélkül, hogy csak sejtenék is, a törvényekbe ütköznek. A törvényeket pedig nem hagyhatják figyelmen kívül, így az udvar felfogásának megfelelően kell magyarázniok azokat.[1]

Haugwitz csak azt foglalta össze, amit Borié már korábban, még az országgyűlés előtt állandóan hangoztatott. Hogy a törvényeket megsérteni nem szabad, de nem is szükséges, mert a király a törvények alapján úgyszólván mindent megtehet, ha az alkotmány egyoldalú értelmezését nem fogadja el, hanem az ország javára magyarázza azt. Amikor az 1764-i kísérlet balul végződött s bebizonyosodott, hogy az alkotmányon a rendek hozzájárulásával nem változtathatnak, az államtanács tovább folytatta az országgyűlés előtti politikáját. Az alkotmányt nyiltan nem sértette meg s ebben különbözött Józseftől, akinek nyilt egyénisége nem bírta a kétszínű játékot. De titokban mindent megtett, amit csak megtehetett a magyar államrendszer hibáinak ellensúlyozására.

A magyar államrendszer eredendő bűne a rendiség volt. Meg nem szüntethették, de gyengítették, amennyire tudták. Arról, hogy az adófizetést vállalja, szó sem lehetett, ezt a gondolatot Borié Cothmann érvelésére, amint láttuk, azonnal elvetette. Azt sem ismerték el a rendek, hogy az adó alapja a föld, kitartottak az 1741-ben törvénybeiktatott ne onus fundo iuhaereat elv mellett. Az udvar nyiltan ezt sem tagadhatta, de Borié szavai szerint arra törekedett, hogy az adót lassan-lassan Magyarországon is a földhöz kösse. Egyetlen alkalmat sem mulaszthatnak el, mondotta, amely akárcsak egyetlen lépésnyi közeledést jelent ehhez a célhoz. Világosan mutatott rá a magyar adórendszer káros következményeire: hogy az állam nem számíthat biztosan az adóra, a jobbágy sem tudja, mennyit kell fizetnie. A fakultáson alapuló adózás

[1] SR 69/1765.

a szorgalmat megöli, minden évben új összeírást kíván, ami számtalan visszaélésre nyujt alkalmat.[1] Mindezeken a bajokon egy csapásra segíthetnének, ha az adót a földre vetnék ki, nem pedig a jobbágyra és annak évről-évre változó ingóságára (facultates fluxae). A szorosabb értelemben vett Magyarországon erre nem is gondolhattak, de már Horvátországban felcsillant Borié előtt a remény sugara.[2] Hasonlóképen Erdélyben, ahol a rendek ellenállása sokkal gyengébb volt, mint Magyarországon. Az erdélyi országgyűlést minden aggódás nélkül hívhatták össze, irányítását nyugodtan a királyi biztosra ruházhatták.[3] A nemesi jogok eltörlésére természetesen Erdélyben sem tehettek kísérletet. „Amennyire rövid hivatalos működésem idején a magyar alkotmányt megismertem, írta Borié az erdélyi kancellária egyik aggódó hangú feliratára, egyet kell értenem a kancelláriával abban, hogy őfelsége a nemesi kiváltságokat nem csorbíthatja. A kancellária nyugodt lehet, őfelsége az ország törvényeit a dicső őseitől és elődeitől kiállított szabadságlevelekkel együtt átnézte és úgy találta, hogy azok a nemesség kiváltságos helyzetét megingathatatlanul biztosítják. Azok érvényét kétségbevonni nem is akarja. Ezzel szemben azonban elvárja, hogy a nemesség is megtegyen mindent, amit az ország java a törvények alapján tőle megkövetel". Tanulságos, hogyan okolja meg Borié ezt a javaslatát. A törvény-

[1] SR 2825/1767.

[2] Borié 1767-ben, amikor Horvátország összeírásáról tárgyaltak, úgy látta, hogy itt az alkalom a német adórendszer meghonosítására. Horvátországban már 1755-ben rendezték az urbáriumokat, de az úrbérrendezést nem tartották meg. Az 1755-i összeírásba már a földet is fölvették, amit a magyarországi összeírásoknál a rendek mindig megakadályoztak. A magyar kancellária az új összeírás alapjául ismét nem a földet, hanem a vetést és a termést ajánlotta. De Borié szerint a vetés és a termés a földtől függ, s így a kancellária javaslatán könnyű lesz változtatni. A teendő azután a következő. Először határozzák meg, mennyi 1 sessio. Úgy tudja, hogy a constitutivum sessionist már 1755-ben megállapították, ezt a megállapítást vehetik alapul. A jobbágyokat mint egész-, fél- és negyedtelkeseket írják össze. Azután számítsák ki, hogy egy telekre mennyi adó esik. Akinek telke van, csak a telek után fizessen, akinek nincs, az a személyes taxán kívül a facultates fluxae alapján adózzék. A ne onus elvről hallgassanak. SR 2825/1767. Szlavóniában ugyanilyen alapon történt az összeírás. SR 1609/1768.

[3] 1761-ben egyedül a tisztviselők megválasztására hívták össze a rendeket és csak mellékesen hagyták meg a királyi biztosul kiküldött br. Buccownak, hogy szóbelileg közölheti a rendekkel, dass wann das Land zu dessen Besten in specie wegen des Commercii was vorzuschlagen wisse, den . . . Auftrag Ihre Maiestet . . . aufnehmen würde. SR 1194/1761.

könyvben, mondja, egyébről nincs is szó, csak a nemesi kiváltságokról. A törvény értelmében a királynak ezekre a kiváltságokra koronázásakor esküt kell tennie. Önmagukban ezek nem is olyan veszélyesek, a baj gyökere ott van, hogy a nemesség visszaél velük. Különösen Magyarországon. Erdélyben már egész más a helyzet, az erdélyi nemes kereskedése és városi birtokai után az örökös tartományok mintájára fizeti az adót.[1] Az erdélyi nemességet más tekintetben is megkülönböztette a magyartól.[2] Nem ismerte el, hogy az újabb magyar törvények Erdélyre is vonatkoznak. Így a ne onus fundo inhaereat törvény érvényét is tagadta.[3] Örömmel üdvözölte báró Buccow erdélyi parancsnok, majd kormányzó új adórendszerét, amelyről úgy látta, hogy az alattvalót és az uralkodót egyaránt boldoggá fogja tenni. Buccow a nemesi adózást, az adó földhözkötését akarta bevezetni. Ez természetesen nem sikerült, de a vetés és a termés adóztatásával lényegében mégis megvalósították a földadót. A nemes házanépének, cselédségének szigorú ellenőrzésével pedig a mentességet a nemesek személyére korlátozták, ami karöltve járva a jobbágyföld kisajátításának megakadályozásával, az adó kivetésének, behajtásának és elszámolásának új alapokra fektetésével, jelentős lépésekkel

[1] SR 2356/1761.

[2] Úgy látta, hogy az erdélyi nobilitas nem una eademque, hanem különböző fokozatai vannak, köztük olyan is, amelyen a nemes még adózik. Az örményeknek csak ilyen nemességet engedélyezett. SR 2772/1762. Az erdélyi fejedelmek korát tanulmányozva csodálkozva tapasztalta, hogy azok olyan nemességet osztogattak, amely nem mentesített az állami és a földesúri szolgáltatások alól. SR 2583/1762. Ajánlotta, hogy az új nemesítések ilyen alapon történjenek. Az új nemesi oklevelekbe pedig a következő pontokat vegyék: 1. A nemes korábbi személyes katonáskodása fejében jövedelmének egytizedével tartozik az államnak. Minden 60 jobbágy után minden évben 1 újoncot állít. 2. Vámot, útpénzt fizet. 3. Jobbágybirtokot nem sajátít ki, hanem kihalás esetén újra jobbágynak adja, közben az adót utána fizeti. 4. Városokban a terheket a polgárok mintájára vállalja. — Az adoptio csak királyi jóváhagyással legyen érvényes. Ha nem nemest fogadnak örökbe, csak a fenti feltételek mellett. Praefectio szintén a fenti feltételekkel járjon. — Új adományoknál az ital- és a húskimérést adóztassák meg. Régi nemesek ezeket a feltételeket csak az új birtokon kötelesek megtartani. A célt így lassan elérik. Gleichwie dann einem Souverain alles möglich ist, wann derselbe nur will ein Systema sich vorsetzen und auf dieses stätshin arbeithen. Bizakodását azonban társai nem osztották. Kaunitz úgy találta jónak, hogy általános rendeletet ne bocsássanak ki, hanem az egyes esetekben Borié feltételei szerint járjanak el. A feltűnést így elkerülték, a lényeget így is elérték. SR 2485/1765.

[3] SR 2767/1767.

siettette az erdélyi fejlődést.[1] Magyarországon csak 1765-ben, az országgyűlés berekesztése után készítette el Festetich Pál az új adórendszer tervezetét.

Borié kitörő lelkesedéssel fogadta az elaboratumot, amely, mint mondta, a legjobb, amit magyar ügyekben valaha olvasott. Nem marad meg az általános elvek magasságában, nem fest csalóka reményeket, nem állít fel olyan kívánságokat, amelyekről csak később derül ki, hogy Magyarországon egyáltalában gondolhatnak-e rájuk s ha igen, megvalósulásuk haszonnal jár-e? Azonnal a részleteket veszi sorra, csupa olyan javaslata van, amelyek a király és az ország szempontjából egyaránt a legfontosabbak. Festetich javaslata az adó kivetéséről, behajtásáról, elszámolásáról, valamint a megyei házipénztárak kezeléséről szólt. Gyakorlati tanácsai törvényeken és királyi rendeleteken alapultak, az ellenmodás lehetőségét kizárták. Biztosították a terhek méltányos megoszlását, zavartalan befolyását, helyes elszámolását. Lehetőséget nyújtottak arra, hogy a községek adósságukat törlesszék. (A magyar helységeknek több mint fele nagy adóságokkal küzdött, amik után 6%-os kamatot fizetett.) Alkalmat adtak rá, hogy a magyar hatóságok és az udvar az ország anyagi helyzetéről világos képet nyerjenek. Tulajdonképen nem új adórendszert akart Festetich meghonosítani, hanem az 1723-as, 1743-as és 1752-es királyi rendeleteket egészítette ki, amelyek részben nem léptek életbe, részben kimentek a gyakorlatból. Magyarország érdekében jobbat nem tehetnek, mondotta Borié, mint ha Festetich javaslatait végrehajtják. A végrehajtást halasztani nem szabad. Ezáltal többet fognak elérni, mint amennyit az összes többi javaslattól és tervtől várhatnak. Az elaboratumot az új magyar helytartóval is közöljék. Másolatát az államtanács tartsa meg, hogy állandóan használhassa.[2]

A nemesi adózás reménytelensége különböző mellékutak,' Borié szavai szerint via indirecta, igénybevételére szorította az udvart. Borié fejében merült fel az a gondolat, hogy a király a nemesi birtokok adományozását szüntesse meg, a fiskusra visszaszálló jószágokat a kamara kezelésére

[1] Buccow, megelőzve korunk évekre terjedő nagy vállalkozásait, 3×6 esztendő alatt akarta Erdélyt teljesen átalakítani. Tervét, ebben különbözött mai utódaitól, korai haláláig, igaz, hogy bizonyos módosításokkal, főbb vonásaiban keresztül is vitte. Részletesen más alkalommal szándékozunk vele foglalkozni. Az idézett hely SR 614/1762.

[2] SR 2413/1765.

bízza. Idővel, mondotta, minden nemesi birtok a fiskusra száll vissza, az ország nagyrésze a kamara kezére kerül. Ezt a folyamatot siettethetik, ha az elzálogosított javakat kiváltják. A zálogösszegek sokkal kisebbek a valódi értéknél, a kiváltott javak kamarai gazdálkodás mellett sokkal nagyobb jövedelmet hajtanak majd, mint ahogyan a zálogösszegek kamatoznak. A kiváltás már emiatt is rendkívüli haszonnal jár. De ennél a tisztán pénzügyi szempontnál sokkal fontosabb az a körülmény, hogy az uralkodó a fiskus területén mindazt megvalósíthatja, amit az ország és az állam érdekében szükségesnek tart, de amit a rendi kiváltságok miatt más módon életre hívni nem tudna.[1] Aminek a papíron semmi akadálya sem volt. De amikor az elméletet alkalmazni kellett, egyik nehézség jött a másik után. A legnagyobb akadály az államháztartás mindenkori labilitása volt. Bár a porosz háborúk adósságait József atyai örökségéből rendezte, a kincstár a zálogbirtokok kiváltására nagyobb összeget nem nélkülözhetett, hasonlóképen nem tudott lemondani arról az állandó jövedelemről, amit a magyar fiskalitások új adományozása, helyesebben árubabocsátása jelentett. Boriénak ezt a minden ízében rációra alapozott elgondolását nem valósíthatták meg.

Ha a nemesi adományokat teljesen nem is szüntethették meg, számukat csökkentették, gondosan mérlegelték, hogy az új birtokos milyen ember, az adományozás jogát a hűség és a megbízhatóság jutalmazására használták fel.[2] Az adományozás jogát tisztán királyi jognak minősí-

[1] E gondolat első nyomát már 1761 legelején megtaláljuk Borié egyik javaslatában. SR 321/1761. Azután ismételten visszatért reá.

[2] Borié következetesen ellenezte, hogy az új adományok a leányágra is szóljanak. Das aber die neu impopulirende Praedia ad utrumque sexum per novam donationem regiam wollen begeben werden, dazu getreue ich mir nicht einzurathen, indeme sonsten die Weiber Succession nach und nach ganz allgemein würde, und solchergestalten die Successio Fisci gar erlöschet, welche jedoch im mannigfaltigen Betracht von so grosem Werth ist. SR 2884/1761. — Ugyancsak Borié az új adományokat a következő feltételekhez kötötte: 1. Minden adománylevélbe kerüljön bele az a clausula, amelyet először 1731-ben Futak eladományozásánál foglaltak írásba: Interim vero maiestati nostrae omnia et singula, qua regi Hungariae sola competentia regalia iura et iurisdictionalia, praesertim vero militaria praesidia et inquartisationes, item contributionales et reliquae communes regni praestationes, necnon tricesimales et alii regii proventus omnimodo reservata maneant. 1731-ben a király egy idegen adományossal szemben hangsúlyozta jogait, Borié a királyi jogkör kidomborítását a magyar adományosokkal szemben is

tették. A nádor ilyen jogát alapos vizsgálat alá vetették, amennyire lehetett, korlátozták, a legjobb megoldásnak azonban, egyéb okok miatt is, azt találták, hogy a nádori méltóságot ne töltsék be, hanem az ország élére helytartót állítsanak.[1]

szükségesnek találta, mert a Corpus Juris áttanulmányozása után arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar király törvényes jogai alapján mindent megvalósíthat, amit csak jónak talál. 2. A bányák és a bányászáshoz szükséges erdők nem adományozhatók el, ugyanis a bányaművelés szintén királyi jog. 3. Minden adományozás előtt készítsenek urbáriumot, a szolgáltatásokat a lehetőség szerint mérsékeljék, az adománylevélbe foglalják bele, hogy a jobbágy az urbáriumon fölül nem terhelhető meg, hogy adózóképességét a földesúr ne veszélyeztesse. E célból a pénzbüntetéseket testi fenyítések váltsák fel, a jobbágyot se eladásra, se vásárlásra ne kényszerítsék. A kilencedet időben vegyék át, a termés ne rothadjon a tarlón. A földesúri szolgáltatásokra csak az adó után kerüljön sor. Kívánatos lenne, hogy a hús- és italmérés egyrészére is a kamara tartson igényt. Így lassan bevezethetnék az accisát. De ennek még nincs itt az ideje. Tudja, hogy ezek a pontok feltűnést fognak kelteni. Ha azonban a rendek vonakodnak azokat elfogadni, a király nem fog többé adományozni. SR 934/1765. A reversale bele is került a királyi donatiókba, bár az udvari kamara ellene volt. SR 1874/1765.

[1] A magánföldesuraknak Borié csak abban az esetben volt hajlandó állami költségen szállított telepeseket átadni, ha legalább 100 családot telepítenek, ugyanis attól félt, hogy az új telepeket a nádor eladományozza. SR 2884/1761. Mivel a nádor adományozási joga csak 32 sessióig terjedt, ezt a számot 50-re szállította le. SR 1397/1762. Legjobban szerette volna, ha ez a jog visszaszáll a koronára. A régi törvényekben nem találta nyomát. Aggódva állapította meg, hogy az idők folyamán a nádorok egyre több fiscalitást adományoztak. Nem látta tisztán, hogy mennyi föld ad 1 sessiót, továbbá, hogy lakatlan területek adományozhatók-e, mivel nincsen rajtuk sem jobbágy, sem jobbágytelek. Ezekre a kérdésekre br. Kollertől és Festetichtől, továbbá a királyi jogügyigazgatótól kért felvilágosítást, miután br. Cothmannt már előzőleg meghallgatta. Ezek közül valószínűleg az utóbbi hosszabb értekezésben mutatta ki, hogy a nádori adományozás a Habsburg-uralkodók trónralépte előtt ismeretlen volt. A magyar rendek egyik királyi jogot a másik után sajátították ki, arra törekedtek, hogy a kormányformát köztársaságivá vagy arisztokratikussá alakítsák át. Az 1446-i törvényben még csak a koronára háramlott, nem pedig háramlandó javakról van szó. Nőágról viszont nincsen említés. Ekkor még szükséges a királyi megerősítés. Az adomány nagyságát a király állapíthatja meg, mivel a sessio mennyisége nincsen megjelölve. A nádor eme jogának legnagyobb kárát abban látta, hogy a nemeseket inkább a nádorhoz köti, mint az uralkodóhoz. A nádornak és az országbírónak bíráskodási joguknál fogva egyébként is nagyobb hatalmuk van, mint a királynak. Végeredményben azt ajánlotta, hogy a nemesi birtok feldarabolását akadályozzák meg, ezen az úton védekezzenek. Borié a névtelen munkát alaposnak és okosnak ítélte, az államtanács iratai közé tétette, hogy időről-időre olvashassák. Elismerte, hogy a nádori adományozás ellen nyíltan nem léphetnek fel. Dahingegen zu Ein-

Az adományokat nemcsak a birtokoknál, hanem a nemesítésnél is csökkentették. Új nemességet nem szívesen adtak, mint Erdély esetében láttuk, feltételekhez kötötték. A régi nemességet is vizsgálat alá vetették. Ezzel azonban éppen ellenkező eredményt értek el, mint amilyenre törekedtek. A nemesi vizsgálatok ugyanis majdnem minden esetben igazolták a nemességet, úgyhogy az udvar jónak látta a vizsgálatokat megszüntetni.[1]

trettung der von dem Verfasser mit vieler Prudenz an Handen gelassenen unvermerckten und in der Folge alles würckenden Weegen von nun an der stille aber veste und onabänderliche Schluss zu fassen wäre. A nádori méltóságot ne töltsék be, hanem főherceg-helytartót állítsanak az ország élére. Von diesem die bisanherige Missbrauche unterlassen und dem königlichen endlichen Absehen sich immer mehr genaheret wird, so scheinet mir dadurch in stillen Weegen weiter als mit lauten Worthen zu gelangen zu seyn. Pártolják a maiorátusokat, de csak 400.000 fr. értékig. SR 2874/1763. Amikor azonban a nádori adományozástól 1765 után már nem félt, a nagybirtok ellen foglalt állást, sőt az adományok segítségével akarta a nemességet megnyerni. SR 2533/1765.

[1] A magyar kancellária 1761 őszén a nemesi gárda létesítésekor keletkezett adósságok törlesztésére 100 új nemesítés taxáját akarta fordítani. Stupan a javaslatot elutasította, mert a jobbágyság megterhelését látta benne. Az új nemesek a cassa domesticába fizettek volna, de az 1741 : 19. art. ad dies vitae az armalistákat ez alól is felmentette. Stupan lemondóan jegyezte meg : Wer weis ob noch alle leben, die bey der letzten Insurrection mit gegangen sind, und ob nicht ihre Kinder ein gleiches Recht genüsen. A contributionalen kívül a camerale jövedelme is csökkent volna. Borié szerint es gehete auch dieses gegen das von Ihrer Maiestät in Hungaricis aus so wichtigen Ursachen resolvirte stille Systema vollkommentlich. A gárda költségeit Magyarország vállalta. Az a veszély fenyeget, hogy néhány éven belül minden magas katonai állás magyar kézbe kerül. A javaslatot utasítsák el. SR 3031/1761. — Ugyanazt az elvet követte az államtanács egyes esetekben is, 1762-ben például Salics Antal nemesítését akadályozta meg. SR 3734/1762. — Borié tiltakozott az ellen, hogy néhány ezer forintért nemességet adjanak. SR 286/1763. — 1766-ban például egy Kophandel Mátyás nevű kereskedő 3000 forintot ajánlott fel. Jellemző Borié érvelése ellene. Az adóalap veszít, mondotta, a kereskedelem is kárt vall. Nem valószínű, hogy a folyamodó utódok nélkül hal meg s vagyona a kincstárra száll. Érdemei nincsenek. Und der Stolz dessen Weibes, die sich schamet eine Bürgerin, eine Handelsfrau zu seyn, ist in meinen Augen ein Demeritum. SR 1191/1766. — Blümegen szerint csak olyanokat nemesítsenek, akik nem adókötelesek. Kaunitz szerint ilyeneket is csak akkor, ha érdemeket szereztek, hogy példájuk másokat is vonzzon. SR 1824/1765. — A nemesített örmények nemesektől vásárolt jószágaik után is fizették az adót. SR 1102/1761. — De még az új nemesítések korlátozása mellett is egyre szaporodott a nemesek száma. Az érsek és a nádor is adhatott nemességet. Nemesi birtok adományával, vételével rendszerint gyakorolta az új birtokos a nemesi jogokat is. Az adoptio, arrogatio szintén nemesített. A püspöki praedialisták is

A nemesi kiváltságok iránti ellenszenvet és aggodalmat különösen Boriénál találjuk meg, aki azt általában minden kiváltságra átvitte. Tanulságos e tekintetben állásfoglalása az erdélyi szászokkal s rendkívül tehetséges vezetőjükkel, br. Bruckenthal Sámuellal szemben. Azt Borié is elismerte, hogy az erdélyi szászok az udvar elgondolásait legelőször teszik magukévá s hogy szervezetük minden tekintetben legjobban megközelíti azt az ideált, amelyet az államtanács Magyarország átalakításánál maga elé tűzött. Azonban nem követte vakon br. Buccowot, aki mint erdélyi parancsnok, majd kormányzó a szászoknál csak a jót látta meg s teljesen befolyásuk alá került. Nem hallgatott Stupanra és Blümegenre sem, akik Bruckenthal hatása alatt az államtanácsban a szász érdekek állandó szószólói lettek. Úgy találta ugyanis, hogy a szászok, bár rendkívül ügyesen és burkolt formában, nemesi kiváltságokra törekszenek. Emiatt ellenezte kitartóan, hogy a szász nemzet az inclita jelzőt megkapja, amit azonban mégsem tudott megakadályozni, csak annyit sikerült kivívnia, hogy az uralkodó ne motu proprio, hanem a szászok folyamodására adja meg nekik ezt a címet.[1]

nemeseknek számítottak, úgyszintén a hivatalnokok. Borié rendkívül nagy bajnak tartotta, hogy körülbelül 32.000 nemes család élt Magyarországon. Festetichcsel ellentétben az ellen nem volt kifogása, hogy nem nemes apa és nemes anya gyermeke az anyai birtokot örökölje, mert az ilyen adót fizetett s ilyenmódon az adó a földhöz kapcsolódott, jobbágybirtok keletkezett. SR 2533/1765. A kétes nemességek megvizsgálását szükségesnek tartotta. A kancellária azután a vizsgálatokról jelentést is tett. Kiderült, hogy úgyszólván minden esetben igazolták a nemességet. Borié ezen úgy akart segíteni, hogy az udvar az elintézést halassza el, de Kaunitz inkább a vizsgálat megszüntetését ajánlotta. SR 1112/1766. Borié azután a következőket javasolta: 1. A nemesség igazolására 6 év legyen a terminus peremptorius. 2. Az igazolásért az új nemesség féltaxáját fizessék. 3. Minden nagykorú nemes tegyen a megyénél esküt. A nemesekről külön könyvet vezessenek. 4. Aki nem tett esküt, nemességét veszítse el. 5. Nagykereskedő lehet a nemes, de iparűzés és paraszti foglalkozás esetén nemességét elveszíti. Ugyancsak elveszíti, ha 20 évig nem él vele. 6. Királyi adományt csak nemes kapjon, nemesi birtokot csak nemes vehessen. 7. Mindenki, aki hivatalra pályázik, igazolja nemességét. 8. Csak a király adhasson nemességet. — Ezeket az eszközöket egyenként alkalmazzák, támasszák alá magyar törvényekkel. Festetich, Kollár, Cothmann foglalkozzanak ezzel a kérdéssel. SR 2750/1766. — Borié helyeselte, hogy Erdélyben a vitás nemesség felülvizsgálására heroldi hivatalt létesítsenek. SR 1305/1768.

[1] A szászoknak, mondotta Borié, semmit se nézzenek el vagy engedjenek meg, ami a jövőben az állam, az uralkodói hatalom és a katholikus vallás számára hátrányos lehetne. A szászok, különösen br. Bruckenthal minden dolgukhoz rendkívül ravaszul fognak hozzá.

A szász tisztviselők kiváltságait éppúgy ellenezte, ahogyan a városi tisztviselők minden mentesítése ellen harcolt.[1]

Mindig az uralkodó iránti hűségükkel állanak elő, mindig arról panaszkodnak, hogy a másik két nemzet elnyomja őket. Und alles, was sie für sich suchen, kleiden sie ein in die Gestalt einer dem Staat nützlichen Sache, also zwar, das ihr eigenes Interesse niemahlen zuerst angegeben, sondern gleichsam nur per indirectum gesuchet wird. Ich mus bekennen, das diese . . . Art zu handlen bey mir einiges Misstrauen erwecket, ezért szükséges, hogy mit der beflissensten Wachsamkeit vigyázzanak, minden kívánságát gondosan vizsgálják meg. Azonban el kell ismernie, hogy az udvar törekvését eddig mindig hathatósan támogatta. Alkotmánya jó, példaadásra alkalmas, különösen az adózás tekintetében. Diese Nation eben durch diejenige Sache auf ihr Bestes würcket, durch welche mann vorhat die allgemeine Wohlfahrt des Landes zu beförderen. A szászokat támogassák, de olyat ne engedjenek meg, ami az államnak a jelenben alkalmatlan, a jövőben pedig káros lehet. SR 612/1762. Ilyen dolog volt az „inclita" jelző, amelyet a szász nemzet szeretett volna megkapni s amelynek megadását br. Buccow is ajánlotta. Borié azonban a kérdés mélyére pillantott. Két szempontból ítélhetnek, mondotta. A szász nemzetnek csak polgári jogai, iura civica, vannak. Az inclita jelzőből azt következtetné, hogy elnyerte a nemesi jogokat, iura nobilitaria, különösen ha motu proprio principis kapná meg. A szászok a nemesi jogok után már régóta sóvárognak. Másrészt, mivel a szász nemzet adóköteles, ez az egyenlősítés egy lépést jelentene a nemesi adózás felé. Az első szempont azonban fontosabb, mert természetesebb. Ha a jelzőt meg is adják, semmi esetre se motu proprio tegyék. SR 814/1762. Mária Terézia a döntést elhalasztotta, de 1766-ban a szászok újra folyamodtak. Stupan újra azt ajánlotta, hogy a döntést halasszák el. A szász nemzet, mondotta, hasznos és hű peculium regium, de nem érti, miért kell neki az inclita jelző. Valószínűleg rejtett szándékai vannak, amelyek a ius regium ellen irányulnak. Borié tisztán megmondta, hogy a szászok adómentességre törekszenek. Az államtanács az elutasítást ajánlotta. SR 1742/1766. Mária Terézia azonban, valószínűleg Bruckenthal hatása alatt, teljesítette a kérést azzal a feltétellel, hogy a szász nemzet in ihrer bisherigen Verfassung gänzlichen verbleiben, und in künftigen Zeiten eben so, wie bishero, alle gegen den Landesfürsten und das Aerarium beobachtete Pflichten und Schuldigkeiten auch fernerst genauest zu erfüllen gehalten seyn solle. (Blümegen fogalmazata.) SR 2294/1766.

[1] A szász vezetők II. Lajos 1526-i privilégiumára hivatkozva hivatalbanlétük idejére házuk, földjük és mesterségük után adómentességet kértek. Az erdélyi kancellária azon a véleményen volt, hogy a hivatalviselésért fizetést kapnak s azt ajánlotta, hogy az adómentességet kapják meg, de fizetésüket megfelelő mértékben szállítsák le. A privilégium érvényét Stupan sem vonta kétségbe, de mivel az csak a házat említette, azt javasolta, hogy a föld és a mesterség után továbbra is adózzanak. Borié a kérdést nagyon fontosnak ítélte. Alle derley Immunitates von älteren Zeiten gründen sich auf den damahligen Stand der Sachen, von welchem der jetzige in Ansehung des Militis perpetui ganz unterschieden ist. Die diesfaltige von der sächsischen Nation gemachte Frage scheinet auch nur der erstere Anwurf einer in der Folge weiter zu treiben gemeinter Forderung

Abba sem egyezett bele, hogy a kamara tisztviselői az adózás

zu seyn, nachdeme allenthalben hervorblicket, das die sächsische Nation auf die alte Zeiten wegen des gantzen Contributionswesens zurück zu kommen trachtet. Ich halte dafür, das alle derley alte Privilegia, welche mit der immitelst sich abgeänderten Forma Reipublicae nicht mehr sich vereinbahren lassen, nicht zu attendiren, sondern als durch die neuere Statuum Consensu stabilirte Formam ipso facto aufgehoben zu achten seyen.

A gubernium helyesen látja, hogy a kérés teljesítése Erdélyben is, Magyarországon is milyen következményekkel járna. A szászok kísérletét azért is gyanusnak találja, mert a házadó Erdély összes városaiban csak évi 4000 fr., tehát valamilyen nagyobb célnak kell a háttérben meghúzódnia. Ezt el is árulják. Azt vitatják, hogy régen csak a házak után fizettek adót, a ház minden más adótárgyat magában foglalt. Tehát a tisztviselők nemességét vitatják. Ha Stupanra hallgatnak és a privilégium érvényét a házakra korlátozzák, haszon ebből nem, csak kár származnék, anerwogen dadurch einmahlen die perpetua Validitas dieses Privilegii anerkennet würde, quo stante so dann die daraus fliesende Folgen nicht mehr würden abzuhalten seyn. A szász tisztviselők azért sem tiltakozhatnak, mivel az új adórendszer, amelyhez a rendek hozzájárultak, a régi kiváltságokat hatályon kívül helyezte, a hivatalnokok fizetést és a katonai beszállásolás alól mentességet kaptak, amit már 6 éven keresztül élveztek. A másik két nemzet tisztviselői sem adómentesek. Ha a szászokon könnyítenének, a másik két nemzetet terhelnék meg, amit a rendek hozzájárulása nélkül nem tehetnek meg. A kérést azonnal re adhuc integra utasítsák el, dann ich glaube pro Principio nehmen zu sollen, das dem Unterthan nichts zuzusagen, als was mann mit voller Maas und gutem Glauben ganz zu erfüllen gedencket. — A szászokkal szemben nagy óvatosságra intett. Dann so gerne ich wünsche der sächsischen Nation in allen thuenlichen Fallen aufzuhelfen, so sorgsam glaube müse mann sich auch bewahren, das mann durch deren süse Sprache nicht auf Irrwege verführet werde. SR 1644/1761. — Bruckenthal közben Stupant rávette, hogy a szász igényt az államtanácsban támogassa. Borié azonban megmaradt korábbi véleménye mellett. Azonban igen jellemző módon azt ajánlotta, hogy a döntés elől térjenek ki. A nyilt elutasítást nem helyeselte, mivel jenes, was recht, nicht alle Zeit rätlich ist, zumahlen wo mann mit einem gantzen Volck zu thuen hat, und es umb den Nahmen eines Privilegii ankommet. Így időt nyernek, a szászok az új helyzetet megszokják. Blümegen is Borié mellé állt, mondván: indessen aber sind alle Exemptionen von gemeinen Abgaben odios, gefährlich und wider die Ordnung. SR 1873/1761. A szász nemzet arra hivatkozott, hogy a székely és fogarasi tisztviselők adómentesek, hogy a fizetésemelésnek a mentességhez semmi köze. Stupan szerint a főszempont az, hogy adómentességet egyáltalában ne adjanak. De mivel a székely és fogarasi tisztviselők élveznek, nem látja indokoltnak, hogy éppen a legérdemesebb nemzetet sujtsák. Borié ezzel szemben világosan kimutatta, hogy a szászok és a másik két nemzet között nagy a különbség. A szászok iure civico, amazok iure nobilitari leben. Das Hauptaugenmerck will . . . fortan dahin zu richten seyn, umb die Nobiles nicht von ihrer Freyheit, sondern von dem Abusu abzuhalten. Nach diesem Vorsatz können die Sachsen niemahlen auf die ungarische Art exemplificiret werden, wohl aber ist

terén kivételes bánásmódban részesüljenek.[1] A Temes-vidéken és a határőrök között sem akart nemest látni.[2]

A szűkebb Magyarországon pedig, ahol csak tehette, igyekezett a polgári egyenlőséget a nemesekre is kiterjeszteni. Az adózás terén ezt a só árának emelésével érhette el, itt azonban a jobbágy is együtt izzadta a nemessel a magasabb árat.[3] A sókereskedésből a nemeseket ki akarta szorítani.[4] Az út- és hídjavítás fejében élvezett vámszedési jogukat is el akarta vitatni, de ezt csak akkor tehette volna meg, ha a fenntartást az állam magára vállalta volna, amire ekkor még nem kerülhetett sor.[5] A sóhoz hasonlóan a vámokat

alle Zeit von denen Sachsen ein Exempel gegen die Ungarn zu machen. A magyarok és székelyek között kevés a hivatalviselésre alkalmas adóköteles egytelkes nemes, aki fizetés helyett mentességet kap. A szász nemzet ezekre hivatkozik, bár a szász tisztviselők fizetést kapnak. Bármilyen nagyok a szászok érdemei, so kan jedoch die Gnad zum Abbruch des Contributions-Status, als der Quel, woraus die Gnadeserzeigungen herfliesen, nicht zu gestanden werden. SR 3564/1761. Dermahlen überhaupt das Contributionale auf die rechte Weege geleithet werden will, somit dazu allenthalben uniformiter zu operiren ist. SR 572/1762. — Borié rosszalta, hogy Pozsony városa bizonyos összeg lefizetése fejében néhány házat az adó alól mentesített, mivel ebben a nemesi kiváltságok felé közeledést látott. Aus dieser Ursache, jedoch ohne deren Meldung a királyi jóváhagyást megtagadta. SR 2315/1761. — Még a temesvári selyemtermelés számára is csak bizonyos időre adtak adómentességet. SR 792/1762. — Borié ismételten hangsúlyozta, hogy a városi szenátorok fizetést kapnak, más kedvezményt ne élvezzenek. Földesúri jogai a városnak vannak, nem pedig a tanácsosoknak. SR 2032/1763.

[1] Ha a kamarai tisztviselők cselédei mentességet kapnak, ugyanezt a nemesek is kérhetik, az új erdélyi adórendszer összeomlik, wohin des schlauen und schleichenden Grafen Grassalkovics Antrag abziehlet, mutatta ki Borié. SR 3803/1762.

[2] Borié tiltakozott az ellen, hogy Terézvárosban 59 oláh cselédet felmentettek az adó alól. Erdélyben a cselédek is adóznak, nem járhatnak el különböző elvek szerint. Azt is kifogásolta, hogy Temesvár német részén könnyítettek. Gemeine Lasten musen gemeinsam getragen werden. SR 3863/1762. — 30 évi katonai szolgálat csak német nemességre jogosít, magyarra nem, állapította meg a határőrvidékre vonatkozóan Borié. SR 740/1766.

[3] Kaunitz szerint a sóregale ein legales Mittel ist, den Adel per indirectum zu belegen. SR 412/1762. Borié szerint a só árának emelése által das ganze Land, und zwar mit Einbegrif deren Nobilium, ebensowohl als durch die Contribution in das gemeine Mitleyden gezohen werden mag. A sóár megállapítása a király joga. Da nun die ungarische Gesatze eyferen, das dem Adel und dem Unterthanen seine Jura illata bleiben und in dem Usu sie kenes Weeges beschräncket noch gehinderet werden sollen, so mus denen Juribus regiis die gleiche Wohlthat verbleiben. SR 2283/1761.

[4] SR 1418/1762.

[5] Borié szerint az út- és hídépítés a fejedelem kötelessége, vámot csak a fejedelem szedhet. Blümegen azonban kifejtette, hogy

is felhasználta a rendek megterhelésére. A külföldi áruk után a nemes is fizette a vámot, a cédulapénz lerovása alól sem volt mentes.[1] Nemesembertől minden állami kedvezményt megtagadott.[2] A hivatalokból is kiküszöbölte őket azon a címen, hogy anyagi felelősséget kötött birtokuknál fogva nem vállalhatnak.[3]

Az egyházi és világi nemességgel szemben a városi polgárságot és a jobbágyságot tekintette az állam igazi alapjának. Minél több várost akart az országban látni.[4] A polgár-

az állam nem kezelhet minden utat és hidat, mert a fenntartás, a vámszedő fizetése a jövedelmet jóval felülmúlná. SR 3074/1763.

[1] Borié úgy döntött, hogy cédulapénzt vámmentes áruk után is szedjenek, mivel azt a nemesek is fizetik. SR 223/1767. A kamarát utasította, hogy az erdélyi vámtarifánál ügyeljen arra, hogy a külföldi áruk fogyasztási illetéke magas legyen, mert így a nemességet és a papságot is megadóztathatják. SR 332/1767.

[2] Nem győzött sopánkodni, amiért a magyar katonai regulamentumba az örökös tartományoknak adott kedvezmények belekerültek. SR 2338/1762. — Nemes anya és nem nemes atya gyermeke örökölte az anyai birtokot, de Borié szerint semmilyen nemesi jogot sem élvezhet. Der Satz ist in Ungarn, ne onus inhaereat fundo. Der Gegensatz ist eine nöthige Folge, quod neque commodum inhaereat fundo. SR 1111/1766.

[3] Így 1762-ben az aradi harmincadosi állás betöltésénél. SR 4000/1762. 1763-ban a korodi (Erdély) postamesteri állás betöltésénél elfogadta az udvari kamara jelöltjét aus der weiteren stillen Ursache, die jedoch nicht kan gesaget werden, mert a másik pályázó nemesember volt. SR 2403/1763.

[4] Br. Cothmann ajánlotta a magyar gazdasági élet fellendítésére, hogy a szabad királyi városok számát növeljék. Stupan egyelőre nem tudta, hogy a városok a rendiség, vagy az uralkodói hatalom támaszai. Borié határozottan helyeselte Cothmann javaslatát. A városok, mondotta, a koronához mindig hűek, szervezetük az állam céljainak megfelel, bennük der Grausamkeit der ungarischen Sclaverey Schrancken gesetzet seynd. Blümegen abban látta a városok legnagyobb hasznát, hogy a gazdasági élet vérkeringését felfrissítik, a circulatio pecuniae-t (jellemző merkantilista fogalom) növelik és gyorsítják, amire Magyarországnak igen nagy szüksége van. Kaunitz és József szintén a városok mellett foglaltak állást. SR 1903/1761. Da aber, fejtette ki Kaunitz, aus verschiedenen höchstwichtigen sowohl oeconomischen als politischen Betrachtungen Ihrer Maiestät ungemein viel daran gelegen ist, die königliche hungarische Freystädte nicht nur von ihrem Verderben zu erretten, sondern immer mehrers emporzubringen, und das Consumo dahin zu ziehen, so erfordert auch der allerhöchste Dienst, auf die Oeconomie dieser Städten eine vorzügliche Aufmercksamkeit zu tragen. A gazdasági ok, amelyet a herceg említ, az volt, hogy a városi lakosság a termelés, a forgalom és a fogyasztás után is fizetett adót, illetve accisát, a városokban lakó nemes is viselt különböző, a vidéken ismeretlen terheket. Ezért akarta az államtanács a consumot a városokba terelni. Ja, mondotta Borié is, es hat die Anlegung deren Freystädten in Ungarn dieses zum Absehen, umb das Consumo in die Städte zu

jog és a céhmesterség elnyerését könnyítette.[1] A szabad királyi városoknak az országgyűlésen betöltött szerepével

ziehen. SR 2315/1761. Az államtanács megbízására br. Cothmann részletesen is kifejtette a szabad királyi városok előnyeit. Az adó a városokban a funduson nyugszik, az adóalap itt a legbiztosabb. A városoknak külön portáik vannak, az adót a legpontosabban fizetik. Az adó emelésére a városoknál tehetik az első lépést. A magyar paraszt ipart nem űz, így a maga körében piaca nincsen, a nervus contribuendit megszerezni nem tudja. Terményeit a városokban értékesítheti. Ez a körülmény animiret den Bauersmann in seiner Würtschaft nicht lediglich auf sein alleiniges Auskommen, sondern auch auf bessere Bearbeithung seiner Felder und bestmögliche Erhaltung dessen, so ihme Gott for seine Arbeith bescheret, mehr Fleyss und Sorg anzuwenden. A városok az ország negyedik rendje. Mivel mint peculium regium a királyi hatóságoktól bizonyos fokig függnek, az országgyűléseken a királyi tervekkel szemben jóindulatúak. Ezért van az ország szabad királyi városok létesítése ellen. Rebelliók idején a városokra számíthattak leginkább. A hétéves háborúban kitűnt, hogy a városok többízben rövid időn belül több pénzt teremtettek elő és előlegeztek, mint az összes megyék. Br. Cothmann érvelésére Stupan kétsége is felengedett, ő is aláírta, das bey allen Vorfallenheiten auf derer Unterstützung, Erweitterung und Vermehrung fürzudencken seyn wird. SR 1397/1762. Borié nem győzte jelentőségüket eléggé hangsúlyozni. Es seynd auch die Städte einem jeden Land nöthig, und in Ungarn für den Staat am nöthigst und am nuzlichsten. Nöthig, weilen damit die bürgerliche Gewerbe, die so haufig in Ungarn auf denen Dörfern und Flecken des Adels sich ansetzen, und daselbst an Contribution gar weniges zahlen, in die Städte, und darmit in die Contribution mehrer gezohen werden. Nuzlich, weilen der Adel selbsten in denen Städten von denen Hausen und Grundstücken contribuiret, und auch durch sein Consumo die Städte in einen ausgiebigen Contributionsstand sezet. 40 Städte seynd für das grose Königreich Ungarn noch gar zu wenig. Kaunitz br. Kollert szólította fel, hogy tegyen jelentést, hogyan létesíthetnének Magyarországon szabad királyi városokat. Bécsi munkanélküli kézművesek lehetnének az első telepesek, különböző támogatásban és mentesítésben részesülnének eleinte. SR 2128/1767. Br. Koller nem lelkesedett a gondolatért. Inkább azt tartotta jónak, hogy egyes kamarai helységeknek privilégiumot adjanak, amint azt Szabadkával tették. Borié úgy találta, hogy br. Koller az udvar érdeke ellen beszél, a rendi gondolkozástól szabadulni nem tud. A papság és a nemesség természetesen a városok ellen van, mert fél, hogy az uralkodó az adót a földhöz köti, ahogyan a városokban megtette, fél, hogy a németek szaporodnak, az ipar központosul. Az udvarnak azonban máskép kell gondolkoznia, indeme die Stadte unter des Königs alleiniger Gewalt stehen, dessen Peculium seynd, und in allen Fallen die ausgiebigste Hülfe leisten. SR 2848/1767. Azt azonban Borié is elfogadta, hogy ha megfelelő helység nincsen, akkor ne várost, hanem vásárhelyet létesítsenek. Így ajánlotta például, hogy a baranyamegyei Béllye kamarai birtok iparosait és kereskedőit az állami és a földesúri szolgáltatások alól 10 évre mentsék fel. SR 2332/1767.

[1] A polgárjogért és a mesterjogért fizetett taxákat eltörölték, vagy mérsékelték, a mesterlakomát eltörölték, a szolgálati időt rövidítették stb. SR 2977/1765, 1397/1766, 2196/1766.

nem volt megelégedve.[1] Bennük kereste azt a rendi eszközt, amelyet a rendi gyűlésekkel szemben felhasználhat. A jobbágyságban viszont elsősorban az adófizetőt látta. Sorsán mindenképen könnyített, elsősorban azáltal, hogy hosszú küzdelmek után keresztülvitte, hogy az urbáriumokat az egész országban rendezzék.[2] Borié méltán mondotta az úrbérrendezésről: Őfelsége dicső uralkodásának legjelentősebb alkotása.[3]

IV.

Az alap: a királyi hatalom.

Az államtanács működése az uralkodói hatalomra épült. Gyújtópontjában az uralkodó és a rendek küzdelmét találtuk. Célja az volt, hogy a rendiséget az államéletből kiküszöbölje.[4] Államszemléletében az államot az uralkodó testesítette meg, akinek hatalma az állam minden polgárára, minden alattvalóra kiterjedt, abszolút hatalom volt. Forrása céljából fakadt. Az állam rendeltetése az volt, hogy polgárait, az alattvalókat boldoggá tegye. Ugyanaz az államot megszemélyesítő uralkodóé. De forrása egyben korlátait is megszabta, csak olyat tehetett, ami az állam, az alattvalók boldogságával, a köz javával nem ellenkezett. „Véleményem szerint, mondotta Borié, az uralkodó hatalmát csak országa javára fordíthatja.[5] Hiszen csak akkor gazdag, ha alatt-

[1] Az állam számára, mondotta Borié, káros elv, hogy a városoknak csak egy szavazatuk van. Az állam érdeke azt kívánja, hogy az országgyűlésen többségre jussanak. De ezt titokban kell tartani. SR 69/1765.

[2] L. ezekre részletesen Mária Terézia magyarországi úrbérrendezése és az államtanács c. értekezésemet a bécsi Gr. Klebelsberg Kunó M. Történetkutató Intézet 1935. évi évkönyvében.

[3] SR 2715/1767.

[4] Borié Buccow adóelszámolási tervezetét azért helyeselte, mert auch alles von dem Souverain abhangen machet, somit denen Ständen die wesentliche Stärcke ihres bisanherigen Gewalts benihmet und die volle Macht in die Hände des Souverain leget. SR 614/1762.

[5] Ich erkenne, fejtegette ugyanő ugyanott, wie nöthig es in Ungarn seye, den königlichen Gewalt aufrecht und die von republicanischen Principiis jetztmahlen noch so heftig belebte Comitaten in Schrancken der Gebühr zu halten. Baranya megye ugyanis a zsidók kereskedését királyi hozzájárulás nélkül a városokra korlátozta, amivel az uralkodói hatalmon csorbát ejtett, de a köz javára cselekedett. A zsidók, mutatta ki Borié, károsak a közre, mert a keresztény kereskedőket elnyomják, károsak a kincstárra, mert csempésznek, károsak a belföldi kereskedésre, mert idegen árukat csempésznek, károsak az állami jövedelmek szempontjából is, mert csak magas földesúri bért fizetnek, a megyei terhekhez nem, vagy

valói jómódúak, csak akkor megelégedett, ha azok boldogok.[1] Amikor alattvalóin segít, tulajdonképen saját érdekében cselekszik. Nem lenne országának édes szülője, ha nem népe javát munkálná, hiszen a nép véres verejtékéből fakad hatalma, gazdagsága, fensége, mindene".[2] Nevezhetjük az abszolút uralkodói hatalom ilyen felfogását felvilágosodottnak, hiszen a ratio sem enged más következést, mint hogy király és országa egymással ellentétbe sehogyansem, legfeljebb észszerűtlen módon kerülhet. De fel kell ismernünk, hogy Borié államszemléletében, aki a királyban az ország anyját látja, aki a királyi felséget, a királyi hatalmat a nép véres verejtékével aranyozza be, a népével, amely nélkül a király senki és semmi, a szívnek dobogása elnyomja a számító ész szavát. És akinek testében emberi szív hajtja az élet folyamát az agy labirintusai felé, annak még a hazafiatlanság olyan könnyen fakadó vádjának réme sem fagyaszthatja ajkára a szót, amikor kimondja ítéletét, hogy az uralkodói hatalom abban a formában, ahogyan azt Borié értelmezte és alkalmazta, az általános humanum mértékét tekintve magasan fölötte állott a rendi egoizmusnak, amely az alkotmány páncéljával kiváltságait védelmezte, de azt, hogy a nemzet fogalmát a népre terjessze ki, hogy magát a király példájára a néppel azonosítsa, nem is gondolt.

Borié votumaiban az uralkodói hatalom magasztos, erkölcsileg mélyen átérzett és átgondolt alapvetésével találkozunk. Mária Terézia felfogását az uralkodói hivatásról az államtanácsosok közül legjobban ő közelítette meg, nézetük sok tekintetben tökéletesen fedte egymást. Az uralkodó minden tette csak az igazságosságból és a méltányosságból fakadhat, vallotta szilárd hittel és valósította meg megalkuvás nélkül.[3] Éppen ezért nyílt homlokkal és nyitott szívvel állhat alattvalói elé, képmutatásra szüksége nincsen.[4] Sőt, az

alig járulnak, türelmi illeték fejében csak 30.000 forintot fizetnek. A szegény és buta népet kijátszák, a keresztény kereskedőt és a belföldi gyárost tönkreteszik. A forgalmat a városokból a falvakba terelik. A jobbágyságot és a polgárságot egyformán veszélyeztetik. Minden zsidót ki kellene zárni az örökös tartományokból. Baranya megye önkényes rendelkezését semmisítsék meg, azután az általános tilalmat bocsássák ki. SR 3157/1766.

[1] SR 1369/1763.

[2] SR 571/1766.

[3] Da die Handlungen deren Königen nicht anderst als durch Gerechtigkeit und Billigkeit geleithet werden. SR 2852/1765.

[4] Egy commissio mixta kertelését így bélyegzi meg: Es wird in solchem vieles gesagt, nichts ausgedruckt, sondern vielmehr mit einem Worth gelaugnet, was mit dem anderen gesagt worden, und

igazságot és a méltányosságot elhallgatnia nem is szabad,[1] a közvélemény és az utókor előtt tisztán kell állnia.[2] Egyszer kimondott szavát állja, különben alattvalói bizalma megrendül benne.[3] Különösen vonatkozik ez a magyar rendekre.[4] Csak olyat ígérjen, aminek teljesítését nyugodt lélekkel és mellékgondolat nélkül vállalhatja.[5] Igéretét még akkor is tartsa meg, ha arra a nép nem is szorítja.[6] Ezt a kemény határozottságot minden tekintetben őrizze meg,

alles unter einander gemischt. Mir scheinet eine solche Sprache weder der Sache, weder denen Umbständen, noch der allerhöchsten Person, aus deren geheiligtem Mund solche fliesen, angemessen zu seyn. Das geheiligte königliche Worth, wan dieses ausgesprochen werden soll und mus, mus klar, verständlich und rein seyn. SR 3625/1762.

[1] Dan am Ende wird mann doch noch dem König gestatten, das er reden darf. Und die Nothwendigkeit zu reden erscheinet in deme, das die Stände mit so eingreifenden Zudringungen sich immer mehr bearbeiten, ihre wiedrige Anmuthungen durchzusetzen. SR 49/1765.

[2] Haben die Stände gegen Ihre Maiestät alles auf harteste, auch wieder die Wahrheit angegeben, warum solle im Nahmen Ihrer Maiestät denen Ständen nicht wenigstens die Wahrheit gesaget, und damit auch vor dem Publico und der Nachwelt die Unbilligkeit des gegen den König geschehenen Vorwurfs, als ob derselbe das Volck unterdrücke, gerechtfertiget werden. SR 2486/1764.

[3] Da alle Worthe eines Souverains als endscheidend, als heilig, verba veritatis, verba oraculi achte. SR 592/1766. Ihre Maisetät wären gewohnet, dero einmahlen gegebenes höchstes Worth heilig zu halten, und in allen Stücken auf das Genaueste zu erfüllen. SR 3625/1762. Ha az ígéreteket nem tartják meg, so würde das Publicum das Vertrauen auf die Worthe des Souverain verliehren. Dieser Verlust wäre unschazbar, ja das schadlichste was immer seyn kan. SR 104/1762. Amikor magyar katonákat azzal az ígérettel toboroztak, hogy huszárok lesznek, s azután az ígéretet nem tartották meg, Borié ezt az eljárást, amely őfelsége nevében történt, élesen elítélte. Beduncket es mich wieder die Billigkeit und wieder das Decorum zu seyen . . . ; am allerwenigsten kan ein solches wieder Trau und Glauben gehendes Factum von allerhöchsten Orten begenehmiget werden. Blümegen az eljárást szintén méltánytalannak találta, de csak így lehet, mondotta, Magyarországon gyalogosokat toborozni. Kaunitz Borié mellett foglalt állást. SR 3030/1761. Borié a tengeren kivitt magyar dohány után a rendelet ellenére szedett vámot visszafizettette, hogy a közbizalom helyreálljon. SR 1213/1763.

[4] Indeme nun bey denen Ständen überhaupt, und bey denen ungarischen insbesondere vieles daran gelegen ist, das die mit denenselben eingegangene Handlungen auf das genaueste eingehalten werden. SR 869/1761.

[5] SR 1644/1761.

[6] Und nach meinem geringen Erachten die einem Volck einmahlen ertheilte Zusag von dem Summo Imperante aus eigener Besorgung, wann auch das Volck darauf nicht dringet, heilig einzuhalten seyn will. SR 1955/1761.

elgondolásai mellett szilárdan tartson ki.[1] Félmunkával ne elégedjék meg.[2] Országa érdekében minden eszközt megragadhat,[3] elérhet mindent, ami igazságos és méltányos.[4] A magához vezető utat senki előtt se zárja el[5], de ügyeljen arra is, hogy tekintélyén csorba ne essék.[6] Óvakodjék a

1 Nebst deme ist es überhaupt dem allerhöchsten Dienst tief schadlich, wan mann bey einer einmahlen aus guten Ursachen gefaseten Endschliesung sich weich finden lasset. SR 1506/1763. Das wesentliche meines Absehens seye darmit allschon erreichet, da die Stellen sehen, das Ihre Maiestät sich nicht weich finden lassen wollen, welches allschon seinen weiteren Einflus hat. SR 347/1763.

2 Ein hoher Regent ansoderist klar in der Sache sehen und sodann alles ganz und nichts halb machen, auch mit und gegen seine Diener ohne allem Rückhalt verfahren muss, wenn derselbe anderst gehorchet seyn und alle Seitenwege behoben wissen wolle. SR 1895/1762.

3 Gestalten ein Souverain alle nur mögliche stille und offentliche Mittele zu Verbesserung seines Staates anzuwenden pfleget, und die stille öfters die beste Würckung haben. SR 385/1763.

4 Der Souverain mit der Zeit alles erhaltet, was derselbe nur billig verlangen mag, nachdeme der Unterthan den Souverain fortan nöthig hat. SR 2540/1761.— Und da es einem Regenten nicht unmöglich ist, alles, was er nur will, auszuführen, und die auch groseste Abneigung seiner Unterthanen zum Besseren zu bringen, ... SR 926/1763. — Aus der Erfahrung bekannt ist, das ein ernsthafter Will des Konigs in billigen Dingen überwiege, ... SR 181/1765. — Gleichwie dann einem Souverain alles möglich ist, wann derselbe nur will ein Systema sich vorsetzen, und auf dieses stätshin arbeithen. SR 2485/1765. — Nachdeme aber keine Sache unmöglich ist, wan dieselbe an sich gut ist, und wan solche ein Regent zum Besten seines Staats ausgeführet wissen will. SR 2688/1766.

5 Anerwogen den Recursum ad Thronum summum zu lasten das allergroseste Übel wäre, ... SR 3563/1761.

6 Borié nem ajánlotta, hogy a magyar kancelláriát kérjék, hogy igyekezzék a megyéket a hadiadó előlegezésére (anticipatiójára) rávenni. A kancellária, mondotta, országgyűlésen kívül az adó kérdésében semmit sem tehet. Az adó kétharmadát a téli, egyharmadát a nyári hónapokban fizetik. Előlegre csak kérhetik a megyéket. A kancellária nem tehet róla, ha ez a kérés nem jár eredménnyel. A kancelláriával közöljék, hogy őfelsége máshonnan kapott segítséget, anticipatióra nincsen szüksége. Az adó azonban a törvényes időben folyjon be, e tekintetben elnézésnek helye nincsen, aki hátralékos, annál végre fognak hajtani. In diesen Weegen wird das nembliche, aber in einer anstandigen und zugleich ausgiebigen Art erreichet, und Ihre Maiestät haben dabey Niemanden einen Danck. Mir scheinet es auch, das diese Sprach einen besseren Eindruck bey der Kanzley machen werde, als von denen bisanherigen klaglichen Vorstellungen zu verspühren war. Kaunitz szerint: ... solches eine Sprache ist, die sich vor den Souverain schicket, und sowohl der Landesverfassung, als denen Umständen am gemäsesten ist, auch auf anderen Weegen doch nicht mehreres erhalten wäre. SR 571/1762. Niemahlen scheinet es mir rätlich, noch anständig zu seyn, das, wie die Kanzley vermeinet, Ihre Maiestät sich bey denen Ständen

hízelgőktől,[1] kegyének éreztetésével őszinte híveket szerezhet magának.[2] Ne tűrje, hogy hivatalai fejére nőjjenek,[3] kötelességeit lelkiismeretesen teljesítse,[4] de jogain se engedjen rést ütni.

A magyarok állandóan törvényes jogaikra hivatkoznak,

endschuldigen solle, das allerhöchstdieselbe ohne Zuthuen deren Ständen eine Mappam, und zumahlen von einer Militarprovinc haben aufnehmen lassen. Eine solche Beschranckung des allerhöchsten Gewalts, und eine solche Eindringung deren Ständen in die Handlungen des Konigs würden endlich gar ein Coimperium der Ständen gebähren. SR 2688/1764. Es blatterdingen gegen die Königliche Authorität ist, das die Canzley auch wider einen offenen Unfug zu reden sich nicht getrauet. In dieser Art werden die Stände selbsten gereizet ... und werden dieselbe in diesem Weeg endlichen gar den vollen Obergewalt über ihren König gewinnen. Wahrhaft eine traurige Perspective, und ein unglückliches Schicksal, wan eine Macht, die ihren auswartigen Feinden zum Schaden werden will, sich in seiner inneren Verfassung einer gerechten Authorität nicht einmahl gebrauchen darf. U. o. Amikor az országgyűlés körében az a kívánság merült fel, hogy a király egyik rendeletét vonja vissza, Borié felháborodása nem ismert határt. Und mann scheuet sich nicht einen so humilianten Actum dem König anzumuthen! SR 181/1765.

[1] Und mit verstelten Schmeichlern dem Landesfürsten niemahlen gedienet ist. SR 814/1762.

[2] Administratort a guberium is kiküldhet, de jobb, ha királyi rendeletben kapja a megbízást, hogy a királyi kegy nyilvánvaló legyen és a buzgóságot növelje. SR 1247/1764.

[3] Tiltakozott az ellen, hogy a kamara a fiscalitasokat előzetes királyi jóváhagyás nélkül bocsássa áruba. SR 321/1761. Még br. Buccow túlkapásaitól is félt. SR 1895/1762. Gr. Grassalkovich Antal magyar kamaraelnök kivételes állásába pedig sehogysem tudott beletörődni. Das aber der hungarische Hofkammerpraesident eine independente Administration haben solle, das er in denen königlichen Gütern und Gefällen nach eigenem Gutdüncken fürgehen möge, das er weder Red und Antwort, noch Rechnung geben dörfe, sondern das Ihre Maiestät und die die allerhöchste Person repraesentirende hiesige Hofkammer mit deme sich begnügen sollen, was er Graf Grassalkovich jahrlich über Pausch und Bogen geben mag und will, und das Ihre Maiestät dero eigene Gefälle und Sachen nicht einmahl wissen und einsehen dörfen, dieses ist offenbar gegen den allerhöchsten Dienst. In der Art wäre Graf Grassalkovich Herr und Meister, Ihre Maiestät aber wären die von dem ihrigen Guth verstossene Frau, die von der Gnad und gutem Willen ihres zum Meister gewordenen Dieners leben solle. Dazu kan ich nicht einstimmen. Hasonlóképen nem fogadhatja el, hogy a magyar kamara független az udvari kamarától, das ist in effectu, von dem Souverain selbsten. Solchergestalten höhreten Ihre Maiestät gar auf Frau und Königin von Ungarn zu seyn. SR 3874/1762. — A nádori méltóságot 1765 óta azért nem töltötték be, hogy a királyi hatalmat ettől a korláttól megszabadítsák.

[4] A királyi kötelességeket Borié szerint Isten szabja meg, teljesítésüket a lelkiismeret követeli. Felfogása ezen a ponton találkozott

azokat sértetlenül és zavartalanul akarják élvezni. Az uralkodó jogai szintén a törvényeken alapszanak; amit a rendek a maguk számára követelnek, azt a királytól sem tagadhatják meg.[1] A magyar király jogköre a multban rendkívül széles volt, de az idő folyamán egyre szűkült. A rendek fokozatosan nyomultak előre s a központi hatalmat egyik állásból a másik után szorították ki. Borié a Corpus Jurist lapozva csodálkozva figyelte meg, hogy ha a király a törvényekben lefektetett jogait gyakorolná, a rendeket az államélet igen nagy területéről kiszoríthatná. Örömmel állapította meg, hogy a magyar királyok hatalmi köre jelentékenyen meghaladja a külföldi uralkodókét. Különösen megragadta figyelmét a magyar király egyházi hatósága, a ius regium circa sacra, amelynek kiaknázásához vérmes reményeket fűzött. Már az országgyűlés előtt is, de különösen amikor nyilvánvaló lett, hogy a rendektől semmitsem várhatnak s hogy minden az uralkodón múlik, rendszeresen tanulmányozta a magyar alkotmányt abból a szempontból, hogy a királyi jog alapján a törvények megsértése nélkül, sőt azok segítségével mit tehetnének az ország javára. Minthogy egymaga, bármilyen csodálatos munkaerővel rendelkezett is, ezt a munkát nem végezhette el, már csak azért sem, mert a magyar viszonyokat csak fokozatosan ismerte meg s mert töméntelen nem magyar vonatkozású ügyet is intézett, ~~egyes~~ a ~~mag~~yar jogban jártas és az udvar célkitűzésével egyetértő férfiakat bízott meg, hogy egy-egy az idő folyamán feledésbe merült vagy elhanyagolt királyi jog eredetét és fejlődését kutassák fel, a törvények segítségével szilárdan alapozzák meg, hogy azután gyakorlati alkalmazásuk esetén a rendi ellenvetéseket sikeresen verhessék vissza. Az első ilyen kísérletet az egyházjog terén Kollár Ádám munkájával tette, amely, amint ismeretes, az országgyűlésen viharos felzúdulást váltott ki és egy sereg névtelenül megjelent rendi

Mária Teréziáéval. Die Handhabung und Forderung der Justiz und die Obsorg über Wittiben und Waysen seynd die erstere Obliegenheiten jedes koniglichen Ambts, die Gott einem Konig auferleget, und deren stäte Handlung er bey der Cronung beschworen hat. Die Handlung dieser ersteren und foderisten Obliegenheiten des koniglichen Ambts konnen also nicht ausser Augen gesezet werden, sondern das Gewissen erheischet, das die die Justiz hemmende und die Waysen bedruckende Gebrechen ohne Zeitnachsicht behoben werden. SR 181/1765.

[1] Da nun die ungarische Gesatze eyferen, das dem Adel und dem Unterthanen seine iura illata bleiben und in dem usu sie keines Weeges beschräncket noch gehindert werden sollen, so mus denen Juribus Regiis die gleiche Wohlthat verbleiben. SR 2283/1761.

szellemű röpiratot vont maga után. A kudarc Boriét óvatosságra intette. A rendek még üléseztek, amikor a felsőmagyarországi bányatulajdonosok a báró Andrássy-család ellen, mivel birtokain a bányászást akadályozta, panaszukkal az országgyűlés elé akartak állni. A bányászás királyi jog volt, amikor a bányászok érveiket írásba foglalták, nemcsak a földesúri jog ellen, hanem a ius regium mellett is lándzsát törtek. Aminek Borié annál jobban örült, mert a bányákban a felvidéki kisnemesség is érdekelve volt, érdeke a földesurakkal szemben az uralkodó mellé állította. Ha magyarok lépnek fel a királyi jogkör védelmére, állapította meg, annak hatása sokkal nagyobb, mintha a kamara teszi ugyanazt. Abban igazat adott az udvari kamara magyar referenseinek, Nagynak és Festetichnek, hogy az országgyűlés túlfűtött légköre a kérdés tárgyalására nem alkalmas. A kényesebb kérdés az volt, hogy a panasziratot kinyomassák-e? A feleletet, mondotta Borié, két szempont határozza meg. Az egyik az, hogy a királyi jogokat nagyon erősíti, ha a mellettük szóló érveket, amelyek törvényeken alapszanak és az ország javára vannak, nem az udvar hangoztatja, hanem a bányászok, akik között magyar nemesek is akadnak. Ezáltal a magyar agyakat megülő homály lassan oszlani fog, egyre többen és többen látják majd be, hogy a királyi jogok érvényesítése nem alkotmánysértés. A magyarság ezideig egységes állásfoglalása az udvarral szemben a felségjogok méltányos érvényesülésének ad majd helyet.

A Kollár-eset azonban azt mutatta, hogy Magyarország igazi javát még egyetlen magyar sem ismeri, hogy a királyi jogokra éppen ezért éber és féltékeny idegenkedéssel tekintenek, azok érvényesítését minden erejükkel megakadályozzák, hogy minden intézkedésnek, amely felülről érkezik, már eleve ellene mondanak. Éppen ezért nem ajánlatos a felségjogok mellett szóló érveket nyiltan hangoztatni, hanem sokkal okosabb, ha keveset beszélnek és sokat cselekszenek. Ennek megfelelően az egyes eseteket az általános elvek alapján döntsék el, ezekről az általános megfontolásokról azonban ne tegyenek említést. Így megkímélik a magyarok nemzeti érzékenységét. Ha ugyanis elvben támadnak meg valamilyen nemesi visszaélést, az egész nemzet felzúdul ellene. Ha azonban egyenkint szüntetik meg az egyes földesurak kihágásait, a más baját nem veszik annyira szívükre.

A kitűnő emberismerő Borié belátta, hogy ennél az esetnél a második szempont a döntő. A bányászok a földesúri

jogokat elvben és általában, in thesi, támadták. Nagyrészük idegen volt, a nemzet gyűlölte őket, eredményt ilyen úton nem értek volna el. Viszont in hipothesi, az egyes esetben segíthettek a bajon anélkül, hogy az ügyet in thesi érintették volna.[1] Borié azért továbbra is ajánlotta, hogy az uralkodói jogot az abszolutizmus szellemében fejtegető munkák készüljenek,[2] a ius publicum, az egyházjog, a policiai tudományok oktatásával, amint fentebb láttuk, ugyancsak azt akarta elérni, hogy az uralkodói hatalomra alapozott államszemlélet minél általánosabbá váljék, de a realitások iránti rendkívül finom érzéke az elmélet régióiból levitte a gyakorlat rögös mezejére, ahol számtalan alkalma nyílott, hogy tézisét in hipothesi gyümölcsöztesse.

Államszemléletéből következett, hogy az élet minden vonatkozásában az államot személyesítő uralkodó hatalmát hirdette, amelyet a lelkiismeret irányított s amelynek korlátokat csak az állam java, a köz boldogsága szabott. A rendi korlátokról, a történeti fejlődés, a rendi dualizmus korának eredményéről legszívesebben nem vett volna tudomást, amit az örökös tartományok végnapjait élő rendiségével megtehetett, de ami az erejüket nemzeti forrásból merítő magyar rendekkel szemben még II. Józsefnek sem sikerült. Borié a magyar királyok történetét lapozva legszívesebben a XI. század nagy uralkodóinál időzött, Szent Istvánnál, Szent Lászlónál, Kálmánnál, amikor rendi hatalomnak még nyoma sem volt. Szent István korlátlan hatalommal hozta a törvényeket és szolgáltatta az igazságot s Borié nyilvánvalóan a székesfejérvári királynapokra gondolt, amikor az 1764-i országgyűlés meddőségén elkeseredve azt ajánlotta, hogy őfelsége akár a rendek tiltakozása mellett is iktassa törvénybe, amit az ország javára tenni akar, mivel a magyar királynak a törvényhozás előtt a rendek véleményét meg kell ugyan hallgatnia, de azután nem köteles magát ehhez tartani, ezzel homlokegyenest ellenkező törvényt is hozhat.[3]

[1] SR 2452/1764.

[2] Főleg az egyházjog terén íratta Kollárral egyik értekezést a másik után. De a ius fisci-ről is egész értekezéssorozat kiadását tervezte. Csak egy példát említünk. A fiúutód nélkül elhalt Mattyasovszky József birtokai ügyében a királyi tábla a kincstár, a hétszemélyes tábla azonban az özvegy javára ítélt. Borié azt ajánlotta, hogy a legügyesebb magyar ügyvédek egyikét bízzák meg, hogy a hétszemélyes tábla ítéletének helytelenségét s általában ilyen esetekben a fiscus jogát bizonyítsa be, ezt a munkát azután nyomassák ki. Kollár is dolgozza ki, hogy a fiscusnak az in semine deficiens birtokaira milyen jogai vannak. Irjon egy munkát de iure viduali et capillari in bonis caducis címen. SR 429/1766, 1039/1766, 1770/1768.

[3] SR 181/1765.

A magyarok első és legnagyobb királya csakugyan így cselekedett, de azóta sok víz folyt le Rákos mezeje mellett s a valóságokkal számoló államférfinek meg kellett alkudnia a ténnyel, hogy a törvényhozás és a törvénykezés király és rendek közös joga.[1] Azt megtehette, hogy az országgyűlést nem hívta egybe, hogy a bírói székekbe megbízható embereit ültette, de ez csak hipotézis volt, a tézis erején a történet történetietlen szemlélete semmit sem gyengített.

Az első királyok törvénykönyveiből vett érveknél már reálisabbak voltak a török kor artikulusai közül kiválasztottak. Az ország védelmére a rendek még az adózást is elvállalták, igaz, hogy csak egyszer s csak papíron, hiszen állandóan vérüket hullatták. A végvárakat a király tartotta fenn a környező vidék tizedéből, a rendek ez ellen nem tiltakoztak, sőt hálásak voltak érte. Abba azonban nem nyugodtak bele, hogy Borié akkor is a ius armorum et fortalitii és a ius praearendationis decimarum alapján növelje az uralkodói jogkört, amikor a töröknek már nyoma sem volt az országban.[2]

Az uralkodói hatalom igazi gyarapodását az életnek olyan ágai biztosították, amelyek korábbi fejletlenségükben még nem estek az állam gyámsága alá, amelyeket, mint

[1] Borié állhatatosan vitatta, hogy legalább a büntetőtörvények hozása tisztán uralkodói jog: Dann Criminal Gesätze hat der Landesfürst zu machen, und nicht die Stände. Ezt az elvet is csak Erdélyben valósíthatta meg, ott is csak úgy, hogy a törvénykönyv megfelelő részét német jogászokkal vizsgáltatta felül és az uralkodó azok javaslata alapján változtatott a rendi előterjesztésen. SR 2309/1767. Az államtanács egyik legfontosabb teendőnek azt tartotta, hogy az igazságszolgáltatás legfelsőbb fokon a király személyes feladata legyen. Helyesen látta ugyanis, hogy wenn die Justiz Sachen dem letzten allerhöchsten Ausspruch unterwerfen werden, das Land, und der Adel sich mehreres an den Hof halten wird, da dermallen fast eines jeden Schicksal allein von den Grossen des Königreichs abgehangen hat. 2874/1763. Itt a magyarázata, hogy a jobbágykérdés rendezését miért akarták a rendek mindenképen a törvénykezés keretébe vonni, s miért ragaszkodott az uralkodó a közigazgatási úthoz.

[2] Es ist zu beklagen, das mann anno 1741. die Stände auch sogar in das ius armorum et fortalitii hat eingreifen lassen. A ratio securitatis publicae alapján érvényesítsék a királyi hatalmat. SR 2688/1764. 1766-ban gróf Illésházyt, aki Trencsén várában a ius praesidiit akarta gyakorolni, elutasították. SR 529/1766. Borié 1762-ben megdícsérte a kamarát, amiért a ius praearendationis decimarum-ot érvényesítette. SR 3850/1762. A rendek azt vitatták, hogy ez a jog csak a határon és csak háború idején illeti meg a kincstárt. Borié a döntést attól tette függővé, hogy érdemes-e a tizedet kibérelni. Br. Cothmann és br. Koller a bérlet ellen foglaltak állást. SR 2587/1765.

például a cenzúrát,[1] a népjóléttel és biztonsággal foglalkozó policiát,[2] most az államot egyedül képviselő uralkodó egymásután birtokába vette anélkül, hogy az osztozkodásra a rendek még csak gondoltak is volna. De ezzel nem elégedett meg, hanem ereje tudatában régi, közben feledésbe merült, mert nem gyakorolt jogait is új életre támasztotta, hogy az új idők szellemében új céljai érdekében használja fel azokat.

Kezdve az állampolgárság megadásán,[3] a külföldre távozás engedélyezésén,[4] folytatva a legkülönbözőbb ügyek királyi bizottságok általi intézésének igen fontos, történeti irodalmunkban úgyszólván figyelemre sem méltatott jogán,[5] a városjogon,[6] a zsidójogon és a bányajogon[7] keresztül a

[1] SR 371/1765.

[2] Gr. Apponyi mármarosi főispán intézkedéseit, amelyeket a megye kifogásolt, erősítsék meg, weilen diese statuta wesentlich in jenes einschlagen, was ex suprema cura et authoritate regia in Policeysachen . . . zu verfügen seyn wiel. SR 3259/1766. Az árvaügy intézését maga a magyar kancellária biztosította javaslatában a király számára. SR 2426/1763.

[3] Az országgyűlés egy méltatlan horvát embernek megadta az indigenatust. Borié azt ajánlotta, hogy őfelsége a hozzájárulást tagadja meg, már csak azért is, umb das ius regium geltend zu machen, das es nicht allein von dem Willen der Ständen abhange das Indigenat zu ertheilen. SR 641/1765.

[4] A külföldre távozó polgár vagyonából a fejedelem bizonyos részt levonhatott (ius detractus). Borié tiltakozott az ellen, hogy ezt a jogot Pozsony város gyakorolja. SR 3469/1763.

[5] A dalmát, horvát és szlavón rendek az országgyűlésen panaszolták, hogy a király az urbáriumokat Alsó-Szlavóniában bizottságok útján rendeztette, hogy a zavargások ügyében kiküldött biztosok a nemeseket is kihallgatták. Borié tiltakozott az ellen, hogy az uralkodónak ezt a jogát kétségbevonják. SR 2687/1764. A magyarországi úrbérrendezés is ezen a királyi jogon történt.

[6] A városjog a váltójoggal kapcsolatban került szóba. Külön váltójog bevezetése lehetetlennek látszott, már pedig a kereskedelem fejlődése érdekében a váltótörvényszékek felállítását soká halasztani nem lehetett. Így született meg Borié agyában az a gondolat, hogy a király a városi és a zsidóbíróságot tegye meg váltóbíróságnak. Amikor egy Schmidt nevű pozsonyi polgárnak a szabad királyi városokról írt munkáját olvasta, amivel igen megelégedett volt, s amit Kaunitz is nagyon dícsért, úgy gondolta, hogy ez a Schmidt kidolgozhatná a váltójoggal bővített városjogot, amiről Festetics véleményét is kikérte. SR 1389/1765. Festetics hívta fel figyelmét a tárnokjogra, amit azután alaposan áttanulmányozott és a következő eredményre jutott. 1. Egyes magyar városokban az igazságszolgáltatás külön jog alapján történik. 2. Ezt a jogot ezek a városok a királytól nyerték. 3. A király azt tetszése szerint adta, azon tetszése szerint változtathat is. 4. Más városoknak is megadhatja. 5. Ez alá a jog alá bárki alávetheti magát. — A tárnokjogot utoljára Rudolf újította meg. A rendek a megújításhoz nem hozzájárulásukat adták, hanem csak tudomásul

királyi jogkör rendkívül szélesre terjedt skáláján haladhatunk végig, amíg eljutunk a két legfontosabbhoz, amelyekben Borié magyar különlegességet látott, amelyekkel legtöbbször foglalkozott, amelyekre hatalmas terveket épített s meg is valósított: a magyar királyok egyházi jogához,

vették azt. A magyar királyt tehát megilleti az a jog, hogy a szabad királyi városok számára a rendek közreműködése nélkül külön ius municipale-t alkosson. Ilyen ius municipale már van is. Csak tökéletesíteni, váltójoggal kell kiegészíteni. A tárnoki bíróságot a királyhoz való fellebbezéssel életbe kell léptetni. Az ország kereskedelmi forgalma a városokban bonyolódik le. Ha a városi igazságszolgáltatás jó, a kereskedelem virágzik, az ország jóléte biztosított lesz. — A tárnokjog alá mások is alávethetik magukat, de azután nem léphetnek vissza. Ha a városi jog jó lesz, mások is, nemesek is elfogadják. Remélhető, hogy a kereskedelmi ügyeket teljesen e szerint a jog szerint fogják intézni. — A tárnokjoggal kapcsolatban Borié figyelme a budai várnagy zsidóbíróságára is ráterelődött, lehetőséget látott arra, hogy a zsidókat királyi bíróság alá vonják. — A váltójogról a magyar kancelláriától, a zsidóbíróságról Kollártól kért javaslatot. SR 2411/1765. — Kollár ki is mutatta, hogy a zsidók bírája maga a király volt, akit ebben a tisztében a budai várnagy képviselt. — Jellemző, hogy Stupan nem látta át, miért akar Borié külön zsidóbíróságot. Külön zsidó jog fog keletkezni, magyarázta meg Borié, a zsidók elfogadják a váltójogot. Ez okvetlenül szükséges ahhoz, hogy a magyar kereskedelem összeköttetésbe kerüljön az örökös tartományok kereskedelmével, mert Magyarországon a zsidók jelentik a legerősebb kereskedő réteget. A zsidók ilyen módon csak a királytól függenek majd, aki a földesurakkal szemben megvédheti, de ellenőrizheti is őket, szolgáltatásaikat nyugodtan növelheti. Az országban legyen több zsidóbíró, ezek fölött egy appellatorium 4 ülnökkel és 1 titkárral. Innen a királyhoz fellebbezzenek. SR 469. 1766. — A magyar kancellária ellenvetései a váltótörvényszékekkel szemben a következők voltak. 1. A nemesek nem vethetik magukat a váltójog alá. 2. A váltójog érvénye a földesúri népre sem terjedhet ki, mert a földesúri joghatóságot sértené. 3. A törvény által nem szentesített bíróság ítéletét a többi törvényszék nem hajtaná végre. Boriét ezek az érvek nem fegyverezték le. A nemest ki kell zárni a váltótörvényszékek alól, mert még ha voluntarie el is ismerné magára a váltójog érvényét, s így a váltóbíróságot iudicium arbitrariumnak, iurisdictio spontaneának tekinthetnék is, börtönre és árverésre nem kerülhetne sor, mivel a communis opinio a nemesi kiváltságról való lemondást lehetetlennek tartja, az ingatlanokra a gyermekeknek, az osztályosoknak és a kincstárnak ius quaesituma van. A nemes így a kereskedésből kimarad, de ez nem baj, sőt haszon, mert a kereskedés így az adózó polgárságot gazdagítja. A harmadik nehézségen a tárnokjoggal segíthetnek. A tárnokjog a polgárok örökösödési és adóssági ügyeit is érinti. Ezekben az ügyekben első fokon a városi bíróság ítél. A király a tárnokjogon és annak bíróságán tetszése szerint változtathat. Elrendelheti, hogy a városi bíróság váltóügyekben néhány tanácsosból és kereskedőből álljon. Fellebbezni a tárnokmesterhez, onnan a királyhoz lehet, az utóbbi helyre cum effectu devolutivo 3000 forinton felüli ügyekben. — A budai várnagy zsidóbíróságát első fokon a városi váltótörvényszékekre ruházzák. Innen

amellyel más helyen óhajtunk foglalkozni s a ius fisci-hez, amelyre jelentőségének megfelelően bővebben ki kell térnünk.

A magyar király jogai közül legtöbbre azt értékelte, hogy a birtok az adományos halála után a fiskusra, a koronára szállt vissza. Csodálkozva és szomorúan tapasztalta

a budai várnagyhoz, tőle a királyhoz fellebbezzenek. Ha a földesurak ez ellen tiltakoznak, a zsidók joghatóságát egészen vegyék ki kezükből, a budai várnagynak minden megyében legyen megbizottja. — Temesvárott és a határőrvidéken nincsen akadálya a váltójog bevezetésének. Erdélyben pedig a tárnoki bíróság helyett a kincstartóságot használhatják fel. A kincstartóság első fokon ítél a birtoktalanok és a kamarai hivatalnokok ügyeiben. Ítél a szamosújvári, ebesfalvi, gyergyószentmiklósi örmények; az alvinci és a dévai bolgárok; a nagyszebeni és a brassói görögök és az anabaptisták kereskedelmi ügyeiben; a magánosok ügyeiben a királyi jogügyigazgató másodfokú, a kincstartóság harmadfokú bíróság, a községek ügyeiben pedig a director causarum fiscalium elsőfokon, a kincstartóság másodfokon ítél. A kereskedelem elsősorban az említettek kezén van. Őfelsége a kincstartóságot megillető bírói hatalmát a váltótörvényszékekre ruházza. Egyedül Károlyvárosban nincs a kincstartóságnak bírósága, ott külön váltótörvényszéket állítsanak fel. Elsőfokú váltótörvényszékek Károlyvárosban, Nagyszebenben, Brassón és Erzsébetvárosban legyenek, elnökük és két tagjuk a városi tanácsból kerüljön ki, két másik tagjuk kereskedő legyen. Csak váltóügyekben ítéljenek. A másodfokú törvényszék Nagyszebenben a kincstartó elnöklete alatt két kormányzósági és két kincstartósági tanácsosból álljon. 2000 forinton felüli ügyekben cum effectu devolutivo az erdélyi kancelláriához fellebbezzenek. SR 2345/1767. — Részletesen tárgyaltuk ezt a kérdést annak bemutatására, hogy Borié hat esztendő alatt milyen jártasságot szerzett a magyar kérdésekben. A legjobb magyar jogászoknak is dícséretére vált volna az a biztonság, amellyel az igazán bonyolult problémák között könnyedén és otthonosan eligazodott. Pedig nem maradt a felszínen, mindig a fenékig hatolt, s hogy figyelme a legkisebb részletre is kiterjedt, az szintén kitűnik fent ismertetett javaslatából, bár annak csak lényegét hoztuk az olvasó elé. — A magyar kancellária természetesen újabb nehézségekkel állott elő. Azonban Borié sem fogyott ki az érvekből, amikor a királyi hatalmat kellett védenie. Az 1723. évi országgyűlés, mondotta, a király kötelességévé tette, hogy a kereskedést fejlessze. A király a városokkal szabadon rendelkezik, szabadon adhat kiváltságot számukra. A kereskedelem fejlesztésére most azt a kiváltságot adja, hogy a váltótartozások minden más tartozásnál előbbre helyezendők. SR 762/1768.

[7] Báró Andrássy Károly a birtokán bányászókat állandóan zaklatta, célja Borié szerint az volt, hogy hangsúlyozza, hogy a királyt nemesi birtokon a bányajog nem illeti meg. A kérdést Borié Kollárral is megvizsgáltatta. Kollár szerint Andrássy a nemesség ősrégi szándékát igyekezett megvalósítani. Egyes magyar urak cseh mintára kaptak kiváltságot a bányászat terén. Ezt Borié is elismerte, de jobbnak látta, ha nem bolygatják a kérdést. SR 2487. 1765, 2490/1765. — Amikor Andrássy higanyt kezdett bányászni, ami t. i. nem volt a kincstár kizárólagos joga, Borié azt ajánlotta, hogy a király érvényesítse azt a jogát, amelynek alapján az olyan

azonban, hogy ezt a jogot nem aknázták ki megfelelően. A magyar korona legékesebb drágaköve a fiskus örökösödési joga a nemesi birtokokra, mondotta, sajnos, ezt a jogot annyira elhanyagolták, hogy már-már teljesen feledésbe merült.[1] Pedig törvényességéhez szó sem férhet.[2] E jog érvényesítése a királynak nemcsak joga, hanem kötelessége is, amellyel saját magának, utódainak, koronájának és népének tartozik.[3] A magyar birtok lényegében feudum, a birtokos pedig vazallus.[4] A kérdés már most az, hogy a király ezt a helyzetet hogyan fordíthatja saját és országa javára.

Semmiesetre sem úgy, ahogyan a multban történt, amikor a jószágok adományozásában csak pénzügyi forrást láttak, amelyből az uralkodó pillanatnyi, de állandó pénzzavarait enyhítette. Borié sokkal magasabb szemszögből értékelte a ius fiscit, beillesztette abba a hatalmas méretű elgondolásba, amelynek tengelyében Magyarország átalakítása állott. Ennek az elgondolásnak megvalósulását a rendek hatalma akadályozta. A rendi hatalom megtörése volt tehát az átalakítás feltétele, erre akarta Borié a fiskalitásokat is felhasználni. Úgy okoskodott, hogy idővel minden nemesi birtok a koronára száll vissza. A korona viselője a kincstár kezére jutott jószágokon megvalósíthatja mindazt, amit az ország és a nép érdekében jónak és szükségesnek talál, de amit az egész országban a rendek ellenállása miatt nem vihet keresztül. Csak akkor adományoz újra, ha az új adományos kötelezi magát arra, hogy a birtok új viszonyait nem változtatja meg. Amit azonban nem remélhettek. A törvények ugyanis úgy rendelkeztek, hogy a király az adományt feltételekhez nem kötheti, s hogy a nemes birtokán törvényes jogaival tetszése szerint élhet. Borié erre mást ajánlott. Ha a rendek a feltételekhez kötött adományt nem fogadják el, a király az adományozást szüntesse meg. Aminek több szempontból lesz nagy haszna. Ilyen módon

birtokot, amelyen bánya van, becserélheti. SR 3030/1766. Stupannal ellentétben nagy gondot fordított a bányajog érvényesítésére, megbízta Kollárt, hogy amikor az udvari kamara a montanisticumot tárgyalja, az üléseken legyen jelen és ügyeljen, hogy a fiscus jogát sérelem ne érje. SR 155/1768, 1181/1768.

[1] SR 3174/1761.

[2] SR 432/1765.

[3] Die revindicatio bonorum coronalium betrifft ein ewiges Recht, dessen Erhaltung der König sich, seinen Nachfolgern, seiner Kron, und seinem Volck schuldig ist. SR 181/1765.

[4] Ha a vasallus a birtokot elzálogosította, a király kiválthatja. SR 1265/1766.

lassan az ország nagy részében a király lesz a birtokos, az ország nagy részét az új idők szellemének megfelelően alakíthatja át. A kincstár elveszti ugyan az új adományok pillanatnyi jövedelmét, de végeredményben nem károsodik, mert a jószágok jó kamarai kezelésben sokkal többet jövedelmeznek majd, mint amennyit a vételár kamatozna.

Borié szeme előtt az első magyar királyok kora lebegett, amikor a hatalmas királyi birtoktömböket csak itt-ott szakították meg a nemzetségek és az új adományosok területei. A török kiűzése után, főleg az ország déli részében, széles sávok maradtak gazdátlanul és jutottak a király birtokába, a kamara igazgatása alá. Borié elgondolása, akármennyire légvárnak tűnik is fel az első pillanatban, nem egyedül a képzelet szeszélyes játékára épült. Realitását nem utolsó sorban Borié személye adta meg, az a hihetetlen buzgalom és kitartás, amivel a kérdés minden vonatkozását intézte.

Az első lépést az adományozás és az eladás tiltásával, illetve korlátozásával tette meg. Jellemző, ahogyan 1762 elején megakadályozta, hogy a kamara a császár egyik uradalmát áruba bocsássa. Az uradalom állítólag nem jövedelmezett annyit, amennyit az ára kamatozott volna. Ebből a szempontból Borié is csatlakozott Stupanhoz és elfogadta a kamara javaslatát. De felhívta a figyelmet arra, hogy ilyen módon ismét eltávolodnak a maguk elé tűzött céltól. Ha tekintetbe veszik a magyar ügyekben leszögezett rendszeres irányelveket, amelyeknek értelmében a nemesség gyarapodását megakadályozni, a kamarai birtokok számát növelni akarják, hogy az ország új berendezését először azokon valósítsák meg, az eladást nem hagyhatják jóvá.[1] A meggondolatlan adományozáshoz Borié sohasem járult hozzá,[2] a többi államtanácsos már sokkal felületesebben őrizte ellen a kamara eljárását.[3]

Azt természetesen Borié sem tudta elérni, hogy az adományozást az uralkodó teljesen felfüggessze. Arra azonban állandóan ügyelt, hogy az adomány csak a férfiágra terjed-

[1] Kimutatta, hogy mivel az uradalom a Száva mellett fekszik, a tengeri kivitel fellendülésével értéke rohamosan emelkedni fog. Ajánlotta, hogy a császártól a kamara vegye meg a birtokot. SR 529/1762.

[2] 1766-ban megakadályozta, hogy gr. Hadik a trencséni Lednice ¼-ét, 2 mezővárost és 14 falut kapjon. SR 1208/1764.

[3] Stupan az udvari kamara tiltakozása ellenére is hozzájárult, hogy Grassalkovics 1763-ban bizonyos szlavóniai kamarajavakat eladjon. SR 3583/1763.

jen ki.[1] Azt is sikerült kiverekednie, hogy az adományoknál az összes felségjogokat külön reverzálében biztosították.[2] Az új adományokról térképeket vagy legalább pontos leírásokat készíttetett s azokat a kamara levéltárában helyeztette el, hogy annak idején a fiskus tudja, hogy mi illeti meg.[3]

A fiskalitásokon és a kaducitásokon kívül figyelmét különösen az elzálogosított birtokok ügye ragadta meg. Úgy látta, hogy a zálogösszeg meg sem közelíti a zálog igazi értékét. Már 1761-ben ajánlotta, hogy egy megbízható kamarai tanácsos az elzálogosított jószágokat írja össze. A fiskalitások jövedelmét fordítsák a kiváltásra.[4] 1762-ben felháborodva vette tudomásul, hogy a Zichy grófok tagadták, hogy az elzálogosított koronajavakat az uralkodó visszaválthatja. Követelte, hogy példát statuáljanak, mivel a korona számára rendkívül fontos, hogy ezt a jogát megvédjék és gyakorlatilag értékesítsék.[5] 1765-ben a levéltári kutatások alapján megállapította, hogy körülbelül ötmillió forinttal az összes ismeretes zálogokat kiválthatnák, a haszon ennek az összegnek másfélszerese lenne.[6] A rejtett fiskalitások, kaducitások és zálogok felkutatására levéltári kutatást indított.[7] Felszólította Kollárt, hogy a pozsonyi kamara levéltáráról tegyen jelentést. Sajnálattal vette tudomásul, hogy rendetlen és hogy a teljes pusztulás fenyegeti. Rosenthalt, a titkos udvari levéltárost kérte meg, hogy ajánljon valamit.[8] Amikor az országgyűlés alkalmával Pozsonyban járt ,személyesen is megtekintette a levéltárat.[9] A régi magyar oklevelek kezelésére Tagányi kancellista mellé egy accessistát rendelt, az okleveleket lemásoltatta, az eredetieket zárt ladulákban őriztette.[10] A kamara embereit

[1] SR 2968/1761, 529/1762, 429/1766, 1039/66, 1770/1768.

[2] Von dieser Anordnung, so den ersten Grund zum Wohl des Reichs leget, nicht könne abgegangen werden. SR 2723/1765. — A fogarasi kerület elzálogosításakor a felségjogok biztosításán kívül (ius montanisticum, szeszfőzés, szeszmérés, húsmérés) a jövedelem 10%-át az insurrectio megváltására kötötték le, 10%-os örökösödési adót is bevezettek. SR 288/1765, 318/1765.

[3] SR 570/1762.

[4] SR 3336/1761.

[5] SR 762/1762.

[6] SR 181/1765, 1380/1765.

[7] 1762-ben egy Bercsényinek élete végéig nyugdíjat ajánlott, ha megnevezi azokat a birtokokat, amelyekre igénye van, s ha a bizonyítékokat átadja. SR 530/1762.

[8] SR 3340/1762.

[9] SR 1380/1765.

[10] SR 2875/1765.

a bécsi és a pozsonyi levéltárban kutatásra szólította fel.[1] A kamarának meghagyta, hogy a költségeket ne kímélje. A pozsonyi levéltár igazgatóját elmozdította állásából, mert a joghoz nem értett. Helyére Kollárt ajánlotta. Allevéltárnokot is alkalmaztatott. A rendezés eredményéről hónapról-hónapra jelentést kért.[2] A XVIII. század adományairól, zálogosításairól és becsléseiről külön személyzettel külön könyveket készíttetett.[3] Kromberg kamarai levéltáros elenchust állított össze a különböző magyar családok adománylevéleiről. A fontosabbakról másolat is készült.[4] A pozsonyi után a kassai kamarai levéltárat is rendezni kezdték.[5] Erdélyben fiskális levéltárat szerveztek, az első regisztrátor Kollár ajánlatára a diplomatikához, történelemhez és joghoz értő Bisztriczey László lett.[6] A püspökök és a hiteles helyek levéltárát is átnézette, a donációkról és az inskripciókról másolatot készíttetett.[7]

Hasonló fáradhatatlansággal épített ki egész hivatalszervezetet a fiscus jogainak érvényesítésére. Először egy Szőllőssy nevű ügyvédet fiscalis extraordinariussá neveztetett ki Magyarországon és Erdélyben a fiskális ügyek szorgalmazására.[8] Ajánlotta, hogy a királyi jogügyigazgatók, a fiscalis procuratorok és adiunctusok a legügyesebb ügyvédek közül kerüljenek ki, jó fizetést kapjanak, hogy a királyi tábláknál csak olyan nemeseket alkalmazzanak, akik az alsó tábláknál az udvar szellemében jártak el.[9] Az udvari kamaránál külön tanácsos intézze a magyar fiskális ügyeket.[10] Az eredménnyel azonban egyáltalában nem volt megelégedve, különösen Erdélyben. Kimutatta, hogy az erdélyi hatóságok a fiscalitasokat el akarják leplezni, hogy a királyi jogügyigazgató, a kincstárnok és a referens hasznavehetetlen emberek. Ajánlotta, hogy fiscalis procuratort nevezzenek ki, a kísértésektől fizetéssel és jutalmazással óvják meg, az általános gyűlölet ellen így fegyverezzék fel. A kincstartóság német és magyar tanácsosának külön kössék lelkére a fiscalitasok ügyét. Bécsben pedig külön bizottság intézze az erdélyi

[1] SR 1510/1766.
[2] SR 3357/1766.
[3] SR 1031/1768.
[4] SR 2059/1767.
[5] SR 2737/1767.
[6] SR 622/1767, 979/1767, 1155/1767.
[7] SR 3333/1762, 4302/1762, 2158/1763, 1031/1768.
[8] SR 2150/1762.
[9] SR 1039/1766.
[10] SR 1510/1766.

fiscalitasokat. Tagjai egy német kamarai tanácsos, Festetics, br. Von der Marck, Cserei, Végh, br. Schmidlin, elnöke Blümegen vagy gr. Herberstein legyen. Ez a bizottság minden három hónapban tegyen jelentést.[1] A bizottság működését meg is kezdte, de jellemző, hogy a részletes javaslatot, amit tárgyalt és elfogadott, Borié maga dolgozta ki.[2]

Magyarországon sem volt rózsásabb a helyzet. Borié maga megállapította, hogy a tennivaló sok, zavaros és nehéz. A mostani személyzet akkor sem végezhetné el, ha meglenne benne az akarat és a szorgalom. De csak Festetics érzülete, szorgalma és ügyessége kifogástalan. De ő minden munkát nem végezhet. Borié a következő tervezetet dolgozta ki. Magyarországon 4 királyi jogügyigazgató legyen, mindegyik mellett néhány advocatus. Szlavóniában és Horvátországban 1—1. Ezek fölött pedig 2 főigazgató álljon. Pozsonyban külön bizottságban 4 tanácsos és a 2 főigazgató, Bécsben pedig szintén külön bizottság intézze a fiskális ügyeket. Hosszú évek munkájáról van szó, de mindegyik év százszoros hasznot fog hajtani. A bécsi bizottság meg is alakult, elnöke Starhemberg, tagjai Blümegen, Borié, Binder, Stupan, Hatzfeld, Festetics, Cothmann, Bruckenthal, Cserei és Koller jegyző lettek. Ez a bizottság úgy találta, hogy mivel Alsó-Magyarországon a director causarum fiscalium mellett 4 fiscalis procurator van, Felső-Magyarországon a vicedirector mellett 2, Horvátországban és Szlavóniában 1—1, a személyzetet egyelőre ne növeljék. Pozsonyban már működik egy commissio iuridica, ez kezelje a fiscalitasokat. Ellenben az erdélyi bizottság mintájára gr. Schlick elnöklete alatt tisztán kamarai bizottság alakuljon Magyarország számára is.[3]

Bizottság tehát alakult elég, de a sok dajka között veszélyben forgott a gyermek. A jellemző Habsburg-bürokrácia ráfonódott Borié gondolataira és megfojtotta azokat. Jellemző, hogy amikor a gyakorlatban az első fiscalitas visszaszerzésére került a sor, Borié attól tartott, hogy az érdekelt fél, özv. gróf Hallerné, aki Bécsben tartózkodott, kegyelmet fog kapni a lágyszívű királynétól.[4]

[1] SR 2087/1766.
[2] SR 3296/1766. Borié arra az eredményre jutott, hogy ennél a kérdésnél csak németekben bízhatnak meg. SR 3275/1766.
[3] SR 166/1767.
[4] SR 897/1768.

V.

A mód.

Ha II. József uralkodását nézzük, azt látjuk, hogy lényegében ugyanazokra az elvekre épült, amelyek anyja életében az államtanácsot irányították. És ez természetes. Alig múlt húsz éves, amikor az államtanács ülésein megjelent, votumát már 1761-ben megtaláljuk a tanácsosok véleménye után. A fiatal lélek fogékonyságával hallgatta Borié és Kaunitz fejtegetéseit a monarchia egységéről, nagyhatalmi állásáról, az uralkodói és a rendi hatalomról, Magyarország és az örökös tartományok viszonyáról, a magyar rendekről stb. Már ezekben az években alakult ki, izzott és forrott élete nagy célkitűzése: az egységes és hatalmas monarchia, amelynek alapja az uralkodó hatalma, amelyben rendi befolyásnak nyoma sincsen, amelyben a válaszfalak az egyes tartományok között leomlanak, amelyben Magyarország is az örökös országok közé olvad. Ugyanezt a célkitűzést találtuk az államtanácsnál, Mária Terézia ugyanerre törekedett, a különbség e két nagy egyéniség országlása és annak eredménye között mégis óriási. A magyarázatot uralkodásuk módjának és eszközeinek eltérése adja meg, ami a két lélek más-más összetételére vezethető vissza.

Mindketten egyet akartak, az egyetlent, amit igazi uralkodó akarhat: országuk, népük boldogságát. József, aki az élet minden öröméről lemondott, hogy energiáját maradék nélkül a munkának szentelhesse, nem ismerte az életet, az embereket. Aki emberek sorsát akarja irányítani, annak teljes emberi életet kell élnie, jót-rosszat, nagyot-kicsit tapasztalnia, átesnie magasztoson és nevetségesen, törekednie örökké- és hiábavaló dolgokra egyaránt. Hiába akarta József a jót, a legjobbat, amit mélyen érző szívvel és szakadásig dolgozó aggyal, ereje vékségig feszítésével megtehetett, hiába volt országok korlátlan parancsolója, népek gyötrődő szolgája, tíz véres verejtékben átharcolt esztendő elteltével, amikor a legtragikusabb uralkodói élet összeomlott, a halál kegyes keze zárta le a megüvegesedett szemeket, amelyekben végtelen szomorúság, a mult emléke és határtalan bánat, a jövő elfagyott reménye tükröződött vissza. Könnyű az emberek sorsát megrontani, de nehéz javítani rajta. Mert az ember legnagyobb ellensége mindig az ember, kinek-kinek saját maga.

Mária Terézia szíve, agya, ereje semmiben sem maradt fia mögött. Ő is teljes odaadással dolgozott, de amellett

harmonikus emberi életet élt, ami a munka mennyiségét talán csökkentette, de eredményben aránytalan gyarapodást jelentett. Mindkét lábával a realitások talaján állott, számolt az élettel, az emberekkel megalkudott. Tökéletes asszonyisága segítette ebben. Mint minden embert, őt is egyik kudarc a másik után érte, de sikerei is voltak, kisebbek, nagyobbak; a kuadarcok nem szegték szárnyát, a sikerekből újabb és újabb erőt merített. A helyzeteket nem élezte ki, mint József, aki ha meggyőződött arról, hogy amit akar, az jó, nem törődött azzal, hogy az eszközök megfelelnek-e, tűzön-vízen keresztül hajszolta. Az íjat nem feszítette a pattanásig, a surlódó felületek érdességét lecsiszolta, így egyrészt könnyebben elérte célját, másrészt könnyebben túltehette magát az eredménytelenségen. Bár figyelme mindenre kiterjedt, nem vállalt minden teendőt magára, mint József, aki senkiben sem bízott. Tanácsosait jól választotta meg, jól irányította őket. Egyénisége ezen a téren érvényesült a legnagyobb hatással. Az a mód, azok az eszközök, amelyek az államtanács működését jellemzik, minden ízükben az uralkodónő felfogását juttatják kifejezésre. Különösen vonatkozik ez Boriéra, akinek szerepét a következőkben ebből a szemszögből fogjuk megvizsgálni.

Az államtanács lelke az 1760-as években Borié volt. Korábban a birodalomban szolgált, a monarchia ügyeivel nem foglalkozott, tízéves működése az államtanácsban azt bizonyítja, hogy az igazi férfi mindenütt megállja helyét. Amikor új állását elfoglalta, csodálatos és szinte hihetetlen munkabírásról tett bizonyságot. A központi hatóságok a jelentések és javaslatok egész tömegével árasztották el az uralkodót, akinek abszolút hatalma parancsolta, hogy országa minden ügyében személyesen döntsön. Ami azonban márcsak fizikailag is teljesíthetetlen feladat elé állította, amit megoldani másképen nem tudott, minthogy a hatóságok javaslata alapján intézkedett. Ami azután beláthatatlan zűrzavarra vezetett, ugyanabban az ügyben egymással homlokegyenest ellenkező rendeletek születtek, az állam vezetéséből hiányzott az egység. Ez a körülmény tette szükségessé 1761-ben az államtanács megalakítását, egyben ez akadályozta meg, hogy a többi hivatal mintájára alakuljon, hogy tanácsadó testületből hatósággá váljék. Az államtanácsosok a munkát nem osztották meg maguk között, nem alakultak osztályok, nem voltak előadók, mindenki minden ügyben véleményt mondott. Ami azt jelentette, hogy azt a feladatot, ami korábban egyedül az uralkodóra várt, most

minden egyes tanácsosnak vállalnia kellett. De nem jelentette azt, hogy mindegyikük egyformán el is végezte. Kaunitz, aki továbbra is vezette az államkancelláriát s korlátlanul intézte a külügyeket, csak a fontosabb kérdésekben hallatta szavát. Haugwitz és Daun, mindketten megsértett, mellőzött emberek, csak a similitert kanyarították nevük elé. A munka nehezét Blümegen, Borié és Stupan végezte, de ők sem egyforma mértékben. A felterjesztéseket Blümegen is, Stupan is szorgalmasan átolvasta, tett hozzá egy-két megjegyzést, olykor változtatott is rajta, de többnyire elfogadta az opiniót. Kettőjük közül még Stupannak volt a nehezebb dolga, mert a votum-ív először az ő kezébe került, míg Blümegen Borié után következett. Borié pedig alaposan áttanulmányozta nemcsak a felterjesztéseket, hanem az összes mellékleteket is. Nem nyugodott addig, amíg egész tisztán nem látott, amíg minden vonatkozás, a legapróbb részlet világosan nem állott előtte. Időt és fáradságot nem kímélve, éjszakáit nappallá változtatva dolgozott, mert számára a munka nem robot volt, hanem szellemi szükséglet, a hivatal nem börtön, hanem helytől és időtől függetlenült lehetőség hivatásának teljesítésére, az emberek boldogítására Istentől nyert képességeinek teljes kifejtésére.

Isten rendeléséből fakadt emberi sorsnak nemesebb felfogását, mint Boriénál, keresve sem találhatjuk. Minden tettének forrása, vezetője és mérlege a lelkiismeret. Lelkiismerete mély vallásosság gyümölcse. Ebből sarjad az emberek Isten előtti egyenlőségének tana, amely minden gondolatának és cselekedetének alapszövetét, a keresztény humanum leheletfinom, de átszakíthatatlan eszméjét adja. Az érzelem primér szálait az értelem vastagabb fonalai szövik keresztülkasul, a felületes szemlélő előtt, akit a kortársak tiszta rationalizmusa hasonló keresésére csábít, könnyen úgy tűnik fel, mintha Borié is az ész önmagában fogant gyermeke lenne. Pedig másképen van. A kor mindenkit magávalsodró áradata, a ratiót trónraültető felvilágosodás, amely alól még Mária Terézia sem tudta magát kivonni, Boriét is elragadta. Emberiességének, amire, akárcsak Mária Teréziánál, egész élet- és államszemlélete, uralkodó és alattvalók közösségéről, a köz boldogságának minden más fölöttiségről vallott felfogása épült, a keresztény humanum mellett másik nagy táplálója a természetjogot, az emberrel együtt született jogokat hangoztató felvilágosodás volt. Borié is rationalista volt, mindenben azt kutatta, hogy az ész szabályainak mennyiben felel meg. De értelem és érzelem, agy

és szív csodálatos egységbe forrtak benne. Csak ez magyarázza, hogy racionalizmusa olykor a naívság színét ölti magára. A száraz Stupan és a körmönfont Blümegen már régen lemondottak valamiről, amihez Borié még körömszakadtáig ragaszkodik, mert meggyőződött róla, hogy amit akar, az észszerű. Ez az olykor már makacsságnak tetsző lelkes ragaszkodás nem az ész emberére vall, aki józanul mérlegel és a lehetetlent nem erőszakolja, Boriéból ilyenkor a szív kétségbeesett viaskodása jajdul fel, a mélyen érző ember leírhatatlan fájdalma, amikor látja, hogy jót akar, csak jót akar, mindenkinek a javát akarja és mégsem teheti meg. Ilyenkor csalódik, mint Ádám óta minden halandó, de nem csügged s ebben már kevesen hasonlítanak hozzá Ádám fiai közül. Pillanatra sem lankadó akarat hajtja új és új akadályok, sikerek és kudarcok felé. És ez is mutatja, hogy nem az ész, hanem a szív szövi élete vezérfonalát. Igazi akarat, töretlen lendületű haladás vágya csak az érzelemből ered. Az értelem mindenhatóságába vetett hit összeomlik, amikor a logika csődbejut és tehetetlennek bizonyul, de akiben igazi vallásos érzés gyújtja a szikrát, az az értelem vaksötét éjszakájában is biztosan eligazodik s ha százszor alulmarad, százegyedszer újra csatára indul, küzd, küzd és küzd s hiába kíséri szenvedését Lucifer gúnyos hahotója, a diadal végül az övé. Mindent a világon keresztülvihetünk, de csak ha igazán akarjuk, vallotta Borié ismételten.[1] A ráció senkit sem fog erre a mondatra vezetni, ide csak az jut el, akinek kezdő és végső pontja minden kezdeten és végen túl, minden kezdetlegesen és véglegesen, így a ráción is felül, a megmérhetetlen örök értékek honában található.

Minden elérhető, mondotta Borié, de tudta, hogy hosszú az út és tüskés, amit be kell járnia annak, aki ezt a hitét elveszteni nem akarja. Ő maga nem egyszer haladt rajta végig. De mindig alaposan és gondosan előkészítette és egyszer sem siette el. Minden dolgot gondosan elő kell készíteni, de különösen a fontos, több különböző részből álló ügyeket. Legjobban pedig azokat, amelyeknél ellenvetésekre és kemény küzdelmekre számíthatnak.[2] A magyar hatóságok fel-

[1] 1249/1765, 1934/1766.

[2] SR 465/1767. Amikor br. Buccow Erdélyben anélkül járt el, hogy az udvart előzetesen tájékoztatta volna, Stupannal ellentétben Borié nagyon aggódott. Und ich jezo, mondotta, wie anfänglich, die üblesten Folgen vorsehe, wann die questio quomodo denen allzueyfrigen Handen, und dem eigenen der sächsischen Nation allzugünstigen Willen des B. Buccow überlassen wird. Die Sachen seynd einmahlen allzuwichtig, als das solche auf das Ungewisse überschnellett werden

terjesztéseit elejétől végig átböngészte, azokról jegyzeteket készített, átnézte a korábbi iratokat, még a levéltárban is kutatott. A fontosabb jelentésekről és javaslatokról másolatot készíttetett, hogy alkalomadtán azok alapján dönthessen. Átrágta magát a Corpus Jurison, sorra vette a régebbi és egykorú királyi rendeleteket.

Mindennek személyesen utánajárt, nem bízta magát a magyar tanácsadókra, bár Festetich, br. Koller, br. Cothmann és Kollár véleményét mindig meghallgatta és az egyes részletkérdésekkel foglalkozó javaslattevőket is szívesen fogadta, erkölcsileg és anyagilag egyaránt támogatta. Használható gondolataikat örömmel ragadta meg és tette magáévá, tévedéseit, túlzásait, ha azokról meggyőzték, készségesen elismerte, a hiúságból fakadó makacsságnak, a tehetségtelenek eme jellegzetes vonásának nyomát sem találjuk nála. Szívesen vette, ha hibáit kijavították, mivel, mondotta, ezáltal a jót jobban megközelítjük, ami bőségesen kárpótol minden másért.[1]

Nyugodtan állíthatjuk, hogy a magyar kérdéseket az 1760-as években a bécsi államférfiak közül nála jobban senkisem ismerte. Érdeklődése nem korlátozódott tárgyak szerint, minden tárgyat magábafoglalt. Sokoldalúsága nem párosult felületességgel, sőt a legkisebb részleteket is felölelő alapossággal járt együtt. A mai államgépezetet szemlélve, amikor hivatalok százain belül ügyosztályok ezrei intézik a polgárok sorsát, sokszor bizony úgy, hogy az összefüggéseket még csak nem is sejtik, öncélúságról alkotott hit duzzasztja mellüket, amiért a végtelen változatú emberi életnek egy-egy parányi megnyilvánulását az ő aktáikon lepi be a por, ezt a hatalmas mechanizmust tekintve őszinte csodálattal kell megállanunk a XVIII. század államférfia előtt, aki egyik nap árvaházat rendez be, pontosan előírja, hogy milyen ruhában járjanak, milyen legyen a heti étrend, a másikon középiskola tanrendjét állítja össze órányi szabatossággal, a harmadikon az új telepes felszerelését veszi sorra darabról-

können. Követelte, hogy Buccow die questionem quomodo ansoderist in ihrem ganzen Detaille vorlege, und nicht ehender als bis nach der erlangten weiteren allerhöchsten Endschliesung zu Werck gehe. Véleményét Kaunitz is osztotta. Es ist nichts heilsameres, als eine wahre Neigung, die alte Gebrechen zu verbesseren, und solide Sytemata einzuführen. Es muss aber hiebey mit aller Prudenz zu Werck gegangen, und nichts aus unzeitigem Eifer übereilet werden, wenn man nicht aus Übel ärger machen, und den rechten Endzweck verfehlen will. SR 1793/1762.

[1] SR 4105/1762.

darabra, a negyediken templomok alapját vetve meg a kegyszereket, mise- és imakönyveket jelöli ki. És a példákat végnélkül sorakoztathatnók, nemcsak ilyen részletkérdésekben, hanem elvi jelentőségű döntésekben is, amikor a magasabb összefüggések kristálytiszta felismerését, következményeik levonását és alkalmazását nyílik alkalmunk megfigyelni. És nemcsak országos fontosságú ügyekben, hanem viszonylag elenyésző jelentőségű kérdésekben is, az újoncozás növelésének vagy csökkentésének eldöntésénél épúgy, mint egy katonaszökevény büntetésének kiszabásánál. A benigna resolutiók végnélküli sorát vezette az uralkodó a hatóságok felterjesztésére Borié votuma alapján. Az 1760-as években Magyarország sorsát úgyszólván minden vonatkozásban a francia eredetű birodalmi báró, a monarchia egyik legtehetségesebb, legszorgalmasabb, a magyarság iránt legelfogulatlanabb államférfia tartotta kezében és irányította abban a szellemben, amelyet az uralkodónő vallásos és emberséges egyénisége sugárzott környezetére.

Az alaposság és a gondosság, amivel a munkához fogott, nem jelentette azt, hogy a bátor kezdeményezéstől visszariadt.[1] Visszatartotta azonban attól, hogy a dolgokat összezavarja, hogy egyszerre fogjon mindenbe, de semmitse vigyen keresztül.[2] A pontosság, a rend szeretete szintén arra a törekvésére vezethető vissza, hogy mindenben tisztán akart látni. Munkásságának irányelveit ő maga a következő ben foglalta össze: Ha azt akarjuk, hogy cselekedetünk hatásos legyen és eredménnyel járjon, először a tárgyat alaposan ismerjük meg, azután a tennivalókat foglaljuk rendszerbe és eszerint cselekedjünk. Ilyen módon az egyes részek között meglesz az összefüggés, nem fogunk a részletekbe veszni, egészet alkothatunk. Csak így bízhatunk a sikerben, amely nemcsak pillanatnyi lesz, hanem az időt is állja. Egy uralkodó és annak vezető hivatalai csak így járhatnak el. Ha kapkodnak, elmerülnek a részletekben és csak ritkán jutnak valamilyen eredményre.[3] Módszerében tehát Borié a rációt követte, de ez mitsem változtat azon a tényen, hogy cselekedeteinek igazi rugóját a szív adta.

Magyar politikáját is a rendszeresség jellemzi elsősorban. A magyar kancellária egyik javaslatát azért utasította vissza, mivel a magyar ügyekben megállapított „csendes rendszerrel", amelyet őfelsége is elfogadott, mindenben el-

[1] SR 301/1762.
[2] SR 1099/1763. SR 1828/1766.
[3] SR 4105/1762.

lenkezett.[1] Az ország átalakítását, ezt a nagy vállalkozást, csak úgy hajthatják végre, ha az előre leszögezett „szolid rendszertől" egyetlen pontban sem térnek el.[2] A megbízható, csendes rendszer gerincét általános érvényű irányelvek, generális ideák, regula directivák adták. Ezeket rendszerbe foglalta és minden intézkedést ennek a keretébe olvasztott be.[3]

Az alapos és gondos, pontos és rendszeres előkészítés után, amikor a kérdés minden részlete és vonatkozása tisztán állott előtte, a kivitelre került a sor. Mint minden hivatalszervezetnek, az osztrák bürokratizmusnak is ez volt a legsebezhetőbb pontja. Tárgyalást tárgyalás követett, bizottságok és albizottságok alakultak, jelentések és javaslatok egymást érték, hegyek vajudtak, születni még egér sem született. Borié jól látta ezt, nem győzte hirdetni, hogy a sok beszéd, a rengeteg írás után fogjanak végre a tetthez. Nem győzte ismételni, hogy kevesebbet tárgyaljanak és többet cselekedjenek.[4] Mit használ, ha a bajt ismerik, sopánkodnak rajta, az orvosságot szépen kigondolják, de nem cselekszenek semmit.[5] Elég volt a kérdezéskedésből, elég a tanácskozásokból, jőjjenek a tettek![6] Reális segítségre szomjaznak az alattvalók, szomjazik az állam, nem szavakban elernyedő vak időfecsérlésre.[7]

Állandóan ostorozta az akadékoskodást, a kicsinyességet. Az áldozatoktól pénzügyi tekintetben sem riadt vissza, mert tudta, hogy azok az államnak idővel sokszoros kamatot hajtanak. Ha a célt akarjuk, az eszközöktől sem riadhatunk vissza.[8] Nagy dolgokban nem gondolkozhatunk kicsinyesen.[9] Elsősorban az ügy belső jóságát nézzük, az esetleges formai hibákon tegyük túl magunkat.[10]

Ellensége volt a folytonos halogatásnak, a félmegoldásnak, a szabály alóli kivételnek. Mit ér, mondotta, ha a folytonos halogatással vakítjuk magunkat, az erélyes elhatározással egyre késlekedünk, pedig jól tudjuk, hogy

[1] SR 3031/1761.
[2] SR 133/1762.
[3] SR 3566/1761, SR 1940/1761, 385/1763.
[4] SR 3366/1762. Kaunitz ugyanúgy gondolkozott. Ist schon viel geschrieben, aber noch kein Ganzes gemacht, oder sonsten etwas Haubtsächliches verfüget worden. SR 1053/1762.
[5] SR 1593/1763.
[6] SR 2240/1763.
[7] SR 188/1768.
[8] SR 1575/1766.
[9] SR 3388/1764.
[10] SR 3259/1766.

előbb-utóbb meg kell lennie annak, amitől annyira húzódozunk.[1] Ha eltérünk a szabálytól, akárhogy meg is okoljuk, káros következményekkel fog járni.[2] Ennek megfelelően nem ingadozott, megalkuvásra sohasem hajlott.[3]

A régi rendeletek végrehajtását fontosabbnak tartotta, mint újak kiadását. A földesúri hatalmaskodások büntetéséről mondotta, hogy a mult büntetése sokkal hatásosabb, mint az új rendeletek, mert ha a régi intézkedéseket nem hajtják végre, hiába bocsátanak ki újakat, ha azonban a régieknek érvényt szereznek, újakra nem lesz szükség.[4] A jó példa erejét igen nagyra becsülte, minden rendeletnél többre értékelte. Különösen a „nyers" magyarságnál várt sokat a példa hatásától.[5] Egyetlen példa többet ér, mondotta, mintha a rendeletet tízszer újra kihirdetik.[6] Nem a törvényt tartotta fontosnak, hanem a végrehajtását.[7]

A helyesnek talált megoldás, a hasznos döntés mellett sziklaszilárdan kitartott. Úgy gondolom, mondotta, ha jó dologhoz fogtunk, hajtsuk is végre. Csak így jutunk el oda, hogy nemcsak kívánunk valamit, hanem meg is valósítjuk. És ha egyszer elértünk valamit, a többi már könnyebben fog menni.[8] Amit akarunk, kitartóan és tényleg akarjuk. Mielőtt elhatározásra jutunk, gondoljunk át minden eshetőséget, elhatározásunk mellett azután sziklaszilárdan tartsunk ki. És amire egyszer szavunkat adtuk, azt teljesítsük hűen, ha törik, ha szakad.[9] Józan megfontolás után hozott elhatározásunkat, különösen az alapelveket, ne másítsuk meg. Az általánosságban elfogadott tételek alkalmazása egyes esetekben mindig nehézségekbe ütközik, olykor éppenséggel lehetetlen. De ne a kivétel irányítson ilyenkor, ne rendüljünk meg az alapelvek érvényébe vetett hitünkben.[10]

[1] SR 3174/1766.
[2] SR 2026/1762.
[3] Kaunitz hasonló szellemben nyilatkozott. In allen Sachen will es nicht sowohl auf viele Vorschläge, Beratschlagungen und Schreibereyen, als auf einen werckthätigen Ernst und eine beständige Aufmercksamkeit ankommen, nach Erkantnus des Übels zur würcklichen Ausübung der Hülfsmittel zu schreiten, und sich hiebey durch scheinbare Einstreuungen und Difficultäten nicht irre machen zu lassen. SR 1593/1763.
[4] SR 920/1763.
[5] SR 973/1761.
[6] SR 2997/1762.
[7] SR 2991/1763.
[8] SR 123/1763.
[9] SR 1522/1763.
[10] SR 469/1767.

De nem erőszakkal vitte keresztül, amit elhatározott. A szigorú parancsnál jobban szerette a meggyőzés eszközeit alkalmazni, különösen a „nyers" magyarsággal szemben, amelynél, miként a mult tapasztalatai mutatták, vasvesszővel nem tudtak célt érni s amelynél a jövőben József egyenes, de tapintatlan politikája is megbukott. Az ész szava, a belső meggyőződés fogja a magyarságot megmozdítani, szigorú parancsokkal akarata ellenére nem kényszeríthetik.[1] Óvatosan haladt lépésről-lépésre előre, damit mann nicht wegen des mehreren das ganze verliehre.[2] A kezdeti sikertelenségtől nem riadt vissza, a tapasztalatból, ha kárral járt is, állandóan tanult. Az ország általános hibáit és bajait csak akkor irthatják ki, ha káros következményeiket állandóan érzik. Csak ez ösztökél állandó javításra.[3] Nem változtathatják meg egy csapásra a magyarok gondolkozását, máról-holnapra nem alakíthatják át az ország szervezetét, de ha pillanatnyi szünet nélkül, következetesen hordanak téglát-téglára, előbb-utóbb — nach und nach — visszhangzik állandóan javaslataiban a refrén — megvethetik a monarchia boldog jövőjének az alapját.[4] Ez a nach und nach a kulcsa a Mária Terézia-kori politikának, ez, amit József nem örökölt anyjától, aminek hiányán uralkodása hajótörést szenvedett. József egyszerre akarta keresztülvinni mindazt, amit Borié határtalan türelemmel és csüggedetlen bizalommal hosszú évek, sőt évtizedek feladatának szánt. Borié apró kudarcokon és parányi sikereken át vezette az állam szekerét, József egyszerre elért mindent, de egyszerre el is vesztette. Eredményekben Mária Terézia kora a magyar történelem leggazdagabb korszakai közé tartozik, József uralkodását inkább a nagy nemzeti ellenhatás teszi jelentőssé. A rendiség szunnyadó energiáit életre keltette, az 1790-es évek bizottsági tárgyalásain új virágzásra zsendítette. Beteljesedett, amitől Borié annyira rettegett.

Mert bármennyire idejétmult államformának tartotta a rendiséget, tudta, érezte, hogy a magyar rendiséget nem foghatja egy kalap alá az örökös tartományok főuraival és nemeseivel. A magyar rendek erejét nem rendiségük, hanem magyarságuk, az annyit kárhoztatott Nationalgeist, Nacionalismus szolgáltatta. Ezt nem vette József számításba.

[1] SR 2928/1766.
[2] SR 2576/1761.
[3] SR 199/1762.
[4] SR 825/1763. 63/1765, 2031/1767, 523/1767, 3375/1766.

De Borié számolt vele és gondosan került mindent, amivel megsérthette volna, mert látta, hogy a mesebeli sárkánnyal küzd benne, ha egy fejét levágja, kilenc nő helyébe. Nemcsak arra ügyelt, hogy mi jogos, hanem elsősorban arra, hogy mi tanácsos, mivel nem mindig ajánlatos az, ami jogszerű, különösen amikor egy egész nemzettel állnak szemben és egy nemesi kiváltság feladásáról van szó.[1] Sértő érdesség helyett tapintatot, az érzékenység kímélését ajánlotta.[2]

A törvényes forma megtartására nagy súlyt helyezett. Nagyon fontos, mondotta, hogy találjunk egy törvényt és arra hivatkozzunk, amikor elrendelünk valamit.[3] A forma (Art, Formale) tekintetében mindent tegyenek meg, amit a magyarok megkívánnak, de a lényeg (Sache, Reale) terén az udvar célkitűzését tartsák szem előtt, ezen a téren semmit se engedjenek.[4]

A nem becsületes eljárást azonban, az ország kijátszását, kétszínű félrevezetését a leghatározottabban elítélte. Tanulságos, ahogyan Buccowról nyilatkozik, aki pedig szívvel-lélekkel az udvar céljainak szentelte magát, amiért a székely és az oláh határőröket a tényleges feltételek elhallgatásával vette rá a szolgálatra, amiért a királyi leiratok tartalmát a felső parancs megsértésével a gubernium előtt titokban tartotta.[5]

A bizalom megnyerése és megtartása érdekében került mindent, amiből a nemzet az alkotmány sérelmét olvashatta volna ki. Hallgassák meg, mondotta például egy ügyben, az erdélyi gubernium véleményét is, az uralkodó attól függetlenül dönthet, de ez a lépés mégis rendkívül fontos, mivel ezáltal a nemzet bizalmát rendkívül megerősítik, szilárdan hinni fogja, hogy nem törekszenek az alkotmány megváltoztatására, sőt azt jobban megtartják, mint valaha is tették.[6] Az uralkodónak számtalan „csendes" eszköz áll rendelkezésére, amelyek ellen a magyarok semmilyen kifogást sem emelhetnek, s amelyekkel a célt könnyebben elérheti, mintha „nyilt", mindenkinek szemetszúró eszkö-

[1] SR 1873/1761.
[2] SR 3874/1762, 1825/1763, 2069/1761.
[3] SR 1818/1761.
[4] SR 488/1765. Adják meg az elintézések „schmackhafte Gestalt"-ját. SR 1524/1764. Kaunitz egy alkalommal elfogadja az erdélyi kancellária módosítását, weil es nicht sowohl auf die Sache, als die gute Arth ankommen will, und solche in allen Fällen einzuschlagen ist. SR 1153/1762.
[5] SR 1190/1763.
[6] SR 1302/1761.

zöket választ.[1] A kényes kérdésekben az elvi szempontok érintését kerüljék, esetről-esetre vigyék az udvar felfogását diadalra.[2] Így ajánlotta például, hogy az adórendszert ne országosan, hanem megyénkint szabályozzák. Az udvar elveit általánosságban az ország egyelőre nem hajlandó elfogadni. Ezzel szemben az egyes megyékben már most ezek szerint az elvek szerint járhatnak el. Az általános elveket egyelőre ne bolygassák, várjanak kedvezőbb időpontra, kísérjék figyelemmel, hogy a rendek mit cselekszenek, csak arra törekedjenek, hogy a rendi intézkedések az udvar célkitűzésének feleljenek meg.[3]

Borié mellett a többi tanácsos jelentősége elhomályosodik. Stupan sokat panaszkodik, a magyar viszonyokkal elégedetlen, a magyar korona országait állandóan az örökös tartományokkal hasonlítja össze, az eredmény természetesen mindig ugyanaz: hol éles bírálat, hol keserű szemrehányás alakjában. Rosszindulatot azonban nem vethetünk szemére. Ellenszenve inkább csendes féltékenység, gyanakvó bizalmatlanság alakjában nyilatkozik meg.[4] A magyaroktól megértést nem vár, az egész birodalom helyzetére nincsenek tekintettel, önzők, szűkkeblűek, rövidlátók. Pedig az ország gazdag, sokkal gazdagabb, mint a német-cseh tartományok, de a rendek makacsok, csökönyösen ragaszkodnak az alkotmány betűjéhez.[5] Ezen, úgy látja, nem igen segíthetnek, az egyedüli, amit tehetnek az, hogy az udvar politikáját a változtathatatlan körülményekhez alkalmazzák.

Stupant végtelen óvatosság jellemzi legjobban. Tárgyilagos szemmel tekint előre, pillantását a szenvedély köde sohasem homályosítja el. A lehetőségeket megfontoltan átgondolja, mindig a nehézségeken akad meg, nem tud rajtuk Borié magabízó könnyedségével átsiklani. A fejlemények sohasem lepik meg, legtöbbször aggodalmait igazolják. Boriét állandóan mérsékeli. Finom tapintattal, de csiga-

[1] Es werden andere stille und den Beyfall des Volcks würckende Mittel vorzufinden seyn, mondotta, amikor kifejtette, hogy az udvart meggyűlölné a nép, ha a szerzetesek ellen nyiltan fellépne. SR 69/1765. Gestalten ein Souverain alle nur mögliche stille und offentliche Mittele zu Verbesserung seines Staates anzuwenden pfleget, und die stille öfters die beste Würckung haben. SR 385/1763.

[2] In negotio religionis es allzeit am gerathensten ist, das mann de casu ad casum fürgehe, und die Gehässigkeit deren ohne ihre Application ad casum ohnehin nicht würcksamen und nur ein groses Aufsehen verursachenden Generalien vermeiden. SR 2615/1762.

[3] SR 1209/1764.

[4] SR 1180/1764.

[5] SR 1529/1762.

lassúsággal halad, mert a gyanunak még az árnyékát is kerüli. A magyar törvények nyilt megsértését ő is a legnagyobb hibának tartja. Az istenkáromlás büntetésének szigorítását például azért halasztja el, mivel Magyarországon a törvények szigorítása vagy enyhítése az országgyűlés feladata.[1] Az erdélyi új adórendszer bevezetésénél, ha már a rendek összehívását mellőzték, a kancellária és a gubernium meghallgatását feltétlenül szükségesnek tartja.[2]

Óvatossága aggodalmaskodássá fajul, túlságosan körülményessé válik, a kezdeményezéstől visszariad. Ő maga ugyan az ellenkezőt vallja.[3] De tettei mást bizonyítanak. Amikor egy vállalkozó szellem azt ajánlotta, hogy a kincstár 4000 méhest létesítsen, amiből évi 2 millió forint haszna lesz, Boriéra célozva fölényesen utasította el: neki nincs ideje ilyen haszontalan tervezgetésekre vesztegetni idejét, de bizonyára lesznek az államtanácsban olyanok, akik ezt a gondolatot is felkarolják.[4] Borié gondolatai sokszor maradtak puszta gondolatok, de sokszor tetté értek és ha tíz tervéből csak egy vált is valóra, megérte a „haszontalan gondolatokat és számításokat", amiket a többi kilencre fordított. Stupanból hiányzott Borié eredetisége, vállalkozó kedve, borúlátása lendületét kerékbe kötötte. A széles alapvetésű, nagykoncepciójú vállalkozásoktól idegenkedett. Állandó aggályai voltak például a tengeri kivitellel,[5] a telepítésekkel[6] szemben, ugyanakkor, amikor Borié töretlen bizalommal, a csalódásokon nem csüggedve hajszolta a hivatalszervezet döcögő szekerét a nehézségek rögös országútján.

Óvatossága nemcsak az előkészítésben, hanem a döntésben is befolyásolta. Borié határozottságával szemben szívesen halogatta az elintézést s amikor végre határoznia kellett, nem vágta ketté a megoldhatatlannak látszó csomót, hanem megpróbálta kibogozni, az ellentétes szálakat egyeztetve összefonni, ami természetesen legfeljebb félmegoldáshoz, ha nem teljes eredménytelenséghez vezetett.

Az elodázást Blümegen is szívesen alkalmazta, amikor más kiutat nem látott, amikor a pia fraus sem használt, amit Boriéval ellentétben elfogadható megoldásnak minősített. Boriét sokszor nem értette, tempóját mérsékelte, olykor határozottan ellene foglalt állást. Magyarországgal

[1] SR 1207/1761.
[2] SR 940/1763.
[3] SR 926/1763.
[4] SR 2321/1764.
[5] SR 922/1762.
[6] SR 1704/1762.

szemben féltékenyen ügyelt a német, de különösen a cseh tartományok érdekére. Ellenezte például, hogy az örökös tartományokból Magyarországra telepesek menjenek.[1] Amikor Borié Magyarországon be akarta vezetni a kamarai tudományok tanítását, irigyen jegyezte meg, hogy Magyarországra csak Bécs és Prága után kerülhet sor.[2] A magyar hamuzsír kivitelét meg akarta tiltani, hogy a cseh üveggyárak olcsóbban jussanak a nyersanyaghoz.[3] Egyoldalú politikáját 1770-ig Borié ellensúlyozta, 1770-től 1772-ig korlátlanul érvényesíthette, azután József közbelépésére távoznia kellett az államtanácsból.[4]

Kaunitz kétségtelenül a legkimagaslóbb egyéniség volt az államtanács első tagjai között. Bár nem dolgozott annyit, mint a fáradhatatlan Borié, a magyar kérdésekben is gyakran hallatta szavát, az államtanács magyar politikájának, amint láttuk, általános irányvonalait ő jelölte ki. Boriéhoz hasonlóan őt is lelkiismeretesség vezette javaslataiban.[5] És ezek nem üres szavak voltak nála. Az adott szó megtartására ő is gondosan ügyelt, a királyi tekintély csorbítatlanságára önérzetesen vigyázott. Őt is reális szemlélet, alaposság, rendszeresség jellemezte, a dolgok gyökerét tapintotta ki, kárhoztatta a sok beszédet, írást, ő is a tetteket akarta látni s nem habozott cselekedni. De szintén óvatosan haladt, a törvényeket nyiltan megsérteni nem akarta. A magyarokkal szemben az ember nem lehet eléggé óvatos.[6] Ügyes taktikáját diplomata módjára tudta alkalmazni, Borié érdességét nem egyszer lecsiszolta.

A magyarokkal szemben bizalmatlan volt, de sokra tartotta őket. Csak a rendiséget látta bennük, a rendi önzést, a makacsságot, a monarchia boldogságának megátalkodott hátramozdítóit. A rendeket gyűlölte is, de magyarfalónak ezért nem nyilváníthatjuk. Általában az államtanács magyar politikáját az 1760-as években nem bélyegezhetjük magyarellenesnek, hacsak nem tekintjük a rendiséget a legtökéletesebb magyar életformának. A rendiségnek az államtanács halálos ellensége volt, ez tény. Benne a magyar különállást is támadta s így a külön magyar államiságot is veszélyeztette, ez tagadhatatlan. De felfogása szerint ezzel az ország javát szolgálta, az egész országét, nem pedig egy kiváltságos tár-

[1] SR 1474/1763.
[2] SR 385/1763.
[3] SR 2569/1762.
[4] K. Schünemann: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. MÖIG. XLVII. Bd. 1933.
[5] SR 664/1762, 1635/1761. [6] SR 471/1762.

sadalmi rétegét. S hogy Mária Terézia uralkodásának, aki élete utolsó húsz évében az államtanácsra támaszkodott, az ország igen sokat köszönhetett, azt a leghazafiasabban érző magyar sem vonhatja kétségbe.

FÜGGELÉK.

Kaunitz Magyarországról. (SR 1903/1761)

Wann das grosse und fruchtbare Königreich Hungarn in eine rechte Verfassung gesetzt werden könte, so würde die Macht des durchleuchtigsten Ertzhauses verdoppelt, und die gröste Resourcen und Früchten einer weisen Regierung wären aus demselben zu ziehen. Es verdienet also dieses Königreich die meiste Aufmerksamkeit und die nehmliche landesmütterliche Sorgfalt, wie andere getreue Erblande. Allein zum Unglück ist seine innerliche Verfassung noch so beschaffen, dass die Wohlfahrt des Königs und des Landes gegen einander streitet, und alles was diesem durch Verschleiss der Naturalien, Anlegung der Manufactuen, und durch das Commercium zugewendet würde, nicht dem Contribuenten, sondern dem, von allem Beytrag zu den Staatserfordernussen befreyten Adel zu Gut kommet, solches aber zum schädlichsten Missbrauch gereichen, und eine verbesserte Einrichtung noch mehr erschweren könte.

Überdas halten alle Hungarn, so bald es gegen den Hof gehet, wie die Kletten zusammen ; und ich muss uns Teutschen zur Schande gestehen, dass sie uns zeithero übersehen, von der vollständigen Erkantnuss ihrer Verfassung abgehalten, und sich dagegen in unser Intrinsecum einzumischen, auch sich Credit, Vertraen und Gnaden zu erwerben, Mittel gefunden haben ; ohne dagegen ein Mindeste von ihren, dem Staat schädlichen Privilegiis abzuweichen, sondern solche viel ehender zu erweiteren.

Gleichwollen ist das Object allzu gross, und vor das durchleuchtigste Ertzhaus allzu wichtig, als dass man sich durch die Difficultäten abschräcken lassen solte, Hand an das Werck zu legen. Es ist nicht leicht etwas ohnmöglich, wann man nur mit Ernst will. Keine Lande haben mehr Privilegien als die Niederlande, und kein Volck ist darauf versessener als dieses ; und dannoch hat man durch einen uniformen und systematischen Betrag Mittel gefunden, ganz Flandern auf einen anderen Fuss zu sezen, und mehrere nüzliche Veränderungen vorzubereiten. Wenn aber was nüzliches in Hungarn geschehen soll, so ist unumgänglich nöthig, nicht nur ein wohl überdachtes Politisches Systema auszuarbeiten, sondern auch solches beständig und bey allen Gelegenheiten vor Augen zu halten, und auf das genaueste zu befolgen. Stuckweis erreichen wir nimmermehr unseren Endzweck, und was man auf der einen Seite gutes stiftete, solches würde auf der anderen wieder verlohren werden.

Um nun vor dem Anfang eine noch rohe Idee von einem solchem Systeme zu geben, so glaube, dass solches unter anderen auf die folfende Grundsäze gebauet werden müste.

1. Wäre vor allen Dingen die gröste Aufmercksamkeit zu tragen, dass die eigene königliche Bediente mehreren Eifer für des Hofs Interesse zeigten, und zumahlen Ihrer Majestät Befehle besser als bishero geschehen, befolgeten. Es werden nur einige Exempel einer scharfen Ahndung erfordert, um die übrige aufmercksam zu machen. Sodann ist in Hungarn es mehr, als in einem anderen Erbland, erspriesslich ja nöthig, die Gnadesbezeigungen und die Promotion

nach dem Eifer für des Hofs Interesse, und Absichten auszumessen. In so lang aber andere Wege offen bleiben, so wird die hungarische Gesinnung allezeit vordringen, und der gröste Anstand von den eigenen Bedienten veranlasset werden. 2. Besonders wäre diese Grundregel bey dem Personal der Kanzley und der Kammer zu beobachten, da diese die Haubtorgana seynd, durch welche die Verbesserungen bewürcket werden müsten. Wenigstens solten die Capi dieser Stellen dem Hof ganz ergeben seyn, und damit solches erfolge, die dienliche Mittel gebrauchet werden. Welches eine weitlauffigere Ausführung verdiente. 3. Diejenige der Magnaten und des Adels, so sich dem Hof in das Aug stellen, müsten zum voraus überzeugt seyn, dass ihnen und ihren Kindern der Weeg zu Gnaden vorbeständig verschlossen bleiben, und das Andencken des Hofs unauslöschlich seyn würde. 4. Országgyűlést ne tartsanak. 5. Dagegen ist es an die einzelne Comitaten nach Beschaffenheit der Umständen zu wenden, und zu bemühen, dass Ihre Majestät bey denselben einen überwiegenden Einfluss durch die Vicegespane und die kleine Noblesse gewinne, und solchergestalten ihre Absichten nicht bey dem ganzen Corps, als welches fast ohnmöglich in die rechte Weege einzuleiten ist, sondern bey dessen Membris vorbereiten, und wann alles seine behörige Reife erlanget hat, alsdann erst ein Ganzes zu machen suchen. Wenn dieses Mittel mit behöriger Vorsicht und Standhafftigkeit gebrauchet wird, so wäre ungemein viel Gutes in wenig Jahren zu Stand zu brigen. Allein es müste recht angegriffen, und sich nicht mit blossen schönen Worten von Devotion und Diensteifer begnüget, sondern auf die Thaten gesehen, und solche belohnet oder bestraffet werden. 6. Wäre denen Diaetalarticlen und Legibus Patriae niemahlen directe einzugreifen, oder zu wieder zu handlen. Am allerwenigsten aber zu erkennen zu geben, dass man in Absicht führe, die Freyheit der Noblesse von allen Auflagen zu beschräncken. Es wurde dieses ein allgemeines Feuer erwecken, und alles Gute auf einmahl verderben. 7. Hingegen müste keine erweiterte Interpretatio Legum et Privilegiorum gestattet, sondern sich stricte an dieselbe gehalten, und alles, was sie nicht deutlich im Munde führen, zum Favor des Juris Regii interpretiret, mithin auf das sorgfälltigste darauf gesehen werden, dass die Kanzley hierunter der Nation nicht favorisiren könne. 8. és 9. L. 572. l. 1. j. 10. Muss vor allem dafor gesorget werden, dass der Unterthan in Hungarn mehr emporkomme, und die Contribution ertragen könne. Dahero auch aller Missbrauch der Noblesse in Bedruckung der Unterthanen soviel immer möglich abzustellen, oder zu beschräncken, andurch aber mit der Zeit das Volck vor den Hof zu gewinnen ist. 11. A kamarajavaknál kell a dolgot kezdeni, dass in denselben alles, was mit des Hofs Principiis übereinkommet, eingeführet, und besonders der Contribuent auf einen erträglichen und billigen Fuss gesezet, und dabey erhalten werde. 12. Da dem König in Hungarn die gantz besondere Vorrechte über die Geistlichkeit und wegen der Fiscalitäten zukommen, so kan sich auch deren sehr nützlich bedienet werden, um nach und nach das Mangelhafte der ganzen Landesverfassung abzuänderen. Und wann hiermit nur einmahl ein guter Anfang gemacht ist, auch sich beständig an einerley Principiis gehalten wird, so dörfte leichter ein Ganzes zu machen seyn, als man dermahlen vorsiehet.

Ember Győző.

A dűlőnévkutatás történeti vonatkozásai.

A mi viszonyaink között — olvastuk néhány év előtt egy előlekő helyen megjelent tanulmányban[1] — valamely virágzó külföldi kutatási irány legvégső eredményeinek egyszerű átvétele gyökértelen és hamar elsenyvedő vállalkozás volna. A dűlőnevekkel való foglalkozás is ilyen, Németországban virágzó kutatási irány, amelynek ezernyi értekezésben, tanulmányban kialakult módszeréről hallottunk az említett dolgozatban, majd újabban Szabó T. Attila értekezésében,[2] ahol az idevonatkozó magyar irodalom egybeállítását is megtaláljuk. Mégsem végzett felesleges munkát egyik tanulmány szerzője sem, mert hiszen mindketten mindjárt a hazai viszonyokra alkalmazták a német dűlőnévkutatás eredményeit és rámutattak egyben a magyarországi teendőkre is. Örömmel látjuk, hogy a lelkes úttörők példája buzdítólag hat: itt is, ott is keletkeztek kisebb névgyüjtemények, doktori értekezések látnak napvilágot és még több egyetemi szakdolgozat készül ebből a tárgykörből, amelynek igazi jelentőségét ma sokan még nem is sejtik. Sajnos, egy központi kutatószerv felállítása azonban még mindig késik. Anélkül pedig nálunk is zavarólag fog hatni részben a névanyag bősége és a megoldásra váró problémák bonyolultsága — a kutatónak otthon kell lennie a legkülönbözőbb tudományszakokban (nyelvészet, földrajz, etnográfia, település-, gazdaság- és társadalomtörténet, alkotmány-, jog- és egyháztörténet) — részben pedig egyes avatatlanok módszertelensége vagy merész fantáziája, amivel talán már eddig is sikerült illetékes tényezők bizalmatlanságát felkelteni egy olyan munkaterület iránt, amely pedig megfelelő tárgyismerettel és kritikával kiaknázva figyelemreméltó eredményeket hozhatna. Helyénvalónak véljük, ha az alábbiakban meggyőző példák kapcsán megkíséreljük annak a bemutatását,

[1] Hóman B.: A magyar történetírás új útjai. Budapest, 1931. 237—268. l. (Mályusz E.: A népiség története.)

[2] Magyar Nyelv. 1934. 160—180. l.

hogy a kellő elmélyedés a dűlőnévkutatást hol és mennyiben teheti hasznossá a történelemtudomány számára ; vajjon remélhetünk-e tőle olyan eredményeket, melyek még rosszindulattal sem nevezhetők terméketlen ötleteknek? E sorok írója már 1930 óta gyüjti a Dunántúl déli részének dűlőnévkincsét — dűlőneveken értjük itt az összes helyneveket, kivéve a települések neveit, tehát a helységneveket — igyekezett a neveket levéltári kutatások során oklevelekkel és kézirati térképekkel beszédessé tenni és a gyüjtött névanyagot a nyelvjárási alakokkal összehasonlítani. Eddigi közleményeimben talán sikerült is a tárgyilagos kutatás követelményeinek megfelelően rámutatnom a dűlőneveknek az elpusztult falvakhoz és a településtörténethez való viszonyára.[1] Miként a jelen dolgozat, ugyanúgy régebbi írásaim is nem utolsó sorban gyakorlati célt szolgálnak ; kézzelfogható és általános érdekű eredményeikkel fel akarják hívni a tudományos körök figyelmét erre a munkaterületre, serkenteni akarják a fiatal tudósokat, sőt azt remélem, hogy a tudomány iránti érdeklődést felkeltik olyan „otthon-barátokban", akik a tudománytól mindeddig távolállottak talán csak azért, mert a tudományos oraganizációk sem fordultak még feléjük. Meg vagyunk győződve, hogy a valóság talaján mozgó dűlőnévkutatás sokirányú érdeklődésével meg fogja nyerni a művelt nagyközönséget a tudomány számára, anélkül azonban, hogy a tudomány színvonalát ezzel leszállítaná.

Évek óta tartó gyüjtőmunkám eredménye egy a Dunántúl déli részének többszáz falujára kiterjedő névgyüjtemény, amelynek alapján most ki akarom mutatni a dűlőnévkutatás (Flurnamenkunde) értékét. A magyar dűlőnévkutatás elmaradottságára való tekintettel dolgozatom nem tart igényt teljességre és nem is szándékozom a névkutatás módszerére és általános jelentőségére kitérni.[2] Nem általánosságokról lesz tehát szó, amelyek bizony elkedvetlenítőleg is hathatnak, hanem sokszor részletesen kidolgozott és szemléltető rajzokkal is ellátott példákkal akarom bemutatni, mi mindent mondhatnak a dűlőnevek helytörténeti részletkérdésekről, a táj képének lassú kialakulásáról, a korábbi gazdálkodási módról, a telepítésről és egyebekről. De ezeken túlmenőleg

[1] Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. Századok, 1934. Pótfüzet. — Dűlőnév és településtörténet. Magyar Nyelv, 1935. V. ö. Flurnamen im südl. Transdanubien (Deutschung. Heimatsblätter. 1932. évf.) és Die Bedeutung der Flurnamen für die historische Siedlungsgeographie der Schwäbischen Türkei in Ungarn (Geogr. Jahresbericht aus Österreich. Wien, 1935) c. dolgozataimat is.

[2] Erre nézve v. ö. Szabó T. Attila idézett dolgozatát.

is közelebb visznek a dűlőnevek a hazai tájak társadalmi, népi és kulturális felépítésének megismeréséhez. Dolgozatom megírásánál szem előtt tartottam az újabb német dűlőnévkutatásnak módszertani szempontból jelentős alkotásait, különösen Bach Adolf bonni egyetemi tanárnak a német szakkörök által nagy elismeréssel fogadott hasonló célú dolgozatát,[1] de figyelembe vettem egyéb részletkutatásokat is,[2] főleg a történikusok szempontjából legfontosabbat, Uhlemann Walter *Flurnamen und Flurgeschichte* című munkáját.[3]

Az alábbi fejtegetéseket olvasva sohasem szabad elfelejteni, hogy az általam vizsgált két vármegye (Tolna és Baranya) török hódoltsági terület volt, ahol a régi lakosság és vele együtt a régi dűlőnévkincs is legnagyobb részében elpusztult. Kutatásaimban ilyen módon legtöbbször csak a XVIII. század elejéig tudtam eljutni és ezért meg sem kísérlem, hogy a felszín alakulását, illetőleg a helyrajzi viszonyoknak a multban történt változásait a mai alig kétszázéves névanyagban nyomon kövessem. Egyedül a folyók medrének szabályozás előtti állapotát és a mindenfelé elszórt de már lecsapolt tavacskáknak helyzetét lehet rekonstruálni a gyakori *tó-* és *sziget*-nevekkel, amelyek azonban lassanként feledésbe mennek. A dűlőnevek tanuságul hívása itt annál szükségesebb, mivel a II. József-féle katonai felvételek nem adnak reájuk vonatkozólag eléggé megbízható feleletet. Pl. a Sárvíz mellett fekvő Hídvég és Apáti-pusztáknál az első katonai térképek alig 2—3 szigetet tüntetnek fel, a mai kataszteri térképek azonban nyolc „Sziget" nevet ismernek, egy XVIII. századi részletes határtérkép pedig tizenkettőt.[4] Szigeteket alkothattak régebben kisebb folyócskák is, mint pl. a Karasica,[5] a Baranya-[6] és a Bikal-[7]patak. A Duna mentének korábbi helyrajzi viszonyait eléggé megvilágítják a gyakori fok, árok, ér, tó, mocsár, pocsolya, böde, gyűr,

[1] Flurnamenforschung. Rheinische Vierteljahrsblätter. 1931. (I.) 209—249. l.

[2] Igen behatóan foglalkozik a dűlőnevek problémájával éppen az említett folyóirat.

[3] Sachsen und Anhalt. IV. Magdeburg 1928.

[4] Határ-sziget, Nyárfás, Mészáros-sziget, Szilos-sziget, Vargasziget, Dinnyés-sziget, Birkás-sziget, Joczka-sziget, Délő-sziget, Halom-sziget, Körtvéles-sziget és Dömény-sziget. V. ö. Bezerédy levéltár. Térképek. A Nemzeti Múzeum levéltárában. — Pesty Helységnévtárában olvassuk (1864) Némedinél, hogy „az öregek még igen sok szigetnevet ismernek".

[5] Kisbudmérnál *Inselwiese* és *Stephansinsel*.

[6] *Weräcker* (középfelnémet wert ‚sziget') Godisánál; *Werr-* és *Marastwiesen* Kishertelendnél.

[7] *Sziget* Alsómocsoládon.

sár stb. nevek. De nemcsak szigetek eltűnéséről, hanem új szigetek keletkezéséről is értesíthetnek a nevek. Paks és Géderlak között a laki Dunaágban találjuk a paksi Nagyszigetet és ehhez hozzánőve a *Pörös*-szigetet, amely a Duna hordalékából alakult a mult század közepe táján Paks és Lak határán. Birtokáért sokáig pereskedtek (ezért „Pörös-sziget"), míg végül a paksiak győztek és 1863-ban fel is osztották az új szigetet egymás között.[1]

Arranézve nincsen semmiféle adatunk, hogy a folyók medrüket emberi beavatkozás nélkül is megváltoztatták volna. A bonyhádi jegyző, aki adatait a bonyhádi Perczel-levéltárból merítette, a Pestynek 1864-ben küldött tudósításában azt írja ugyan, hogy „egy 1733-ból való okmány a szerdahelyi vonalon (azaz Bonyhádtól északra) egy *Mérges* nevű folyót említ, de ennek már medrét sem ismerik", ez az állítás azonban tévedésen alapszik. Bonyhádtól északra ma csak egy folyócska folyik, az ú. n. Határárok, melyet az első katonai felvételek Szentgáler Wassernak, feljebb pedig Wildwassernak neveznek. Hogy ez a Wildwasser név a Mérgesnek német fordítása, az csak valószínű, de hogy maga a Határárok azonos a régi Mérgessel, azt kétségtelenné teszi a folyócska völgyében fekvő *Mérges-híd* nevű dűlő, amely név bizonyítja azt is, hogy nem folyóeltűnésről, hanem csupán egy folyó nevének megváltoztatásáról van szó. A Határárok ill. Hottergraben név 1762-ből származhatik, mikor a parasztok Kakasd és Zomba határán széles árkot ástak, hogy az akkor hatalmas mocsarat alkotó vadvizet megzabolázzák.[2]

A helyrajzi viszonyok általában nem igen változnak: a hegyeknek, völgyeknek és síkságoknak a nevei legfeljebb nyelvészek számára mondhatnak újat. A helytörténetírót a természetadta terepformák neveinél jobban érdeklik az ú. n. műveltföldnevek (Kulturnamen), amelyek felvilágosítják a lakosság szimbiózisának alakulásáról és kihatásairól. Itt van mindenekelőtt a határ fokozatos kiépítésének problémája, amelyet csakis a dűlőneveknek és a

[1] Térképe a laki Dunaágban fekvő és a paksi Nagyszigethez növekedett vesszős porondnak. Felmérte és felosztotta Heöke mérnök 1863-ban. A szekszárdi törvényszék irattárában. A sziget valószínűleg 1847 után keletkezett, mikor tudvalevőleg a paksi Betlehem szőlőhegy belesüllyedt a Dunába. (Pesty Helységnévtára.) Úgy látszik, a víz ennek a hatalmas földmennyiségnek egy részét a paksi sziget alatt mindjárt le is rakta.

[2] A Dőry-család levéltárában őrzött okmány szerint. (A Nemzeti Múzeum levéltárában.)

régi térképeknek beható tanulmányozásával lehet megoldani.

A határkutatás megfelelő forrásanyagnak a felhasználásával a határkép fejlődését és jelen struktúráját igyekszik megállapítani. Legelső feladata, hogy a régebbi műveltföldeket, az ú. n. ‚régi határt' eredeti kiterjedésében megismerje. Ez azonban sok nehézségbe ütközik. A régi határ, amennyiben ilyenről a Dunántúl déli részén beszélhetünk, a vidék újjátelepítése idején erdőirtás, legelőfeltörés és mocsárkiszárítás útján kitágult, sőt még később is változásoknak volt kitéve, különösen a XIX. század közepén, a jobbágyfelszabadítás és a vele kapcsolatos határrendezések idején, amikor újból jelentős erdő- és legelőterületek kerültek megmunkálás alá. A határrendezések, rátelepítések vagy más uradalmi befolyások és öröklések a határkép teljes megváltozásával járhattak. A mi területünkön a ‚régi határon' nem szabad mindig a középkori szántóföldeket értenünk. A török hódoltság alatt az erdők és bozótok elhagyott műveltföldekre is kiterjeszkedtek és ma nem ismerünk még olyan forrásokat, amelyek segítségével a XVI. és XVII. század folyamán keletkezett erdőket vagy azoknak XVIII. századi irtásait kinyomozhatnók. Az első katonai felvételhez tartozó leírásban (Beschreibung) sokszor ilyeneket olvashatunk az 1780-as évek erdőségeiről: „Ein halbgewachsenes Holz oder Gestrüpp, welches sehr dicht ist." (Mislény). — „Auf der Höhe befinden sich schüttere Sträucher, welche bis an die Gärten gehen." (Pécsudvard). — „Eine grosse, schüttere Waldung, an denen vor sich liegenden Abfällen Gestrüpp" (Nagypall). — „Hart am Dorf ist Gestrüpp, weiterhin aber ist hochstämmige Waldung" (Szulimán). Már ezekből az adatokból is kitűnik, hogy a XVIII. század erdőségeinél különbséget kell tennünk a tulajdonképeni őserdő és annak újabberedetű bozótos kiterjeszkedése között. A Bakonynak az előrenyomulását is megfigyelhetjük az említett leírás alapján. Bakonykoppánynál (Veszprém vm.) például ezt olvassuk: „Der Bakonyer Wald, welcher vorwärts schüttere junge, weiter hinunter aber dichte, hochstämmige Eichen hat . . ." Ilyen körülmények között teljesen kilátástalan az a kísérlet, mely a középkori szántóföld határát akarja megállapítani, mert hiszen kétségtelen, hogy ezek a bozótok (Gestrüpp, Sträucher) a török hódoltság alatt elpusztult szántóföldeket is ellepték.[1] Másrészt az is biztos, hogy a békés idők be-

[1] Erdők között fekvő puszta szántókat és kerteket néha még a XVIII. századi térképek is feltüntetnek. A baranyai Vasasnál volt

álltával a földmívelő lakosság elsősorban a legkönnyebben irtható bozótokat pusztította el. (V. ö. az Égett gyakor, Pörkölőd, Gebrannte, Podasch-féle dűlőneveket.) Pontos régi erdőtérképek, melyek az erdőrészek korát is feltüntetik, bizonyára segítségünkre lennének ebben a kérdésben, de ilyent egyelőre csak egyet ismerek: „Plan uiber die zu dem Allodialgut Lengyel gehoerigen Waldung Teggla genannt, welche im Jahre 1806 geometrisch aufgenommen und zur forstmässigen Eintheilung in gegenwärtigen Plan verfasset worden."[1] Tézsla elpusztult falu,[2] melynek határa ma Lengyelhez tartozik. A tézslai erdőnek a kataszteri térképen *Stengl* a neve. Az északnyugati rész elnevezése 1806-ban: *Hoegwald von 15—20 jährigem Wachstum.* Ez tehát ú. n. tiloserdő volt az uradalom külön kezelésében, amelyet kb. az 1780-as években ültethettek. A délketeli nagyobb résznek a neve *Hutwald ob der Weingärten* volt. Ennek egyik fele 120—150, a másik 200—300 éves fákból állott. A 120—150 éves erdőrészek tehát a XVII. század folyamán keletkeztek és talán nem leszünk túlmerészek, ha azt állítjuk, hogy nem tervszerű erdőgazdálkodás, hanem a lakosság kipusztulása[3] segítette elő a még régibb erdőségek előnyomulását és korábbi szántóföldekre való kiterjeszkedését.

Az erdőségek korára vonatkozóan nincsen több adatunk, ezért egyelőre meg kell elégednünk azzal, ha a határnak a török hódoltság ill. a vidék újjátelepítése óta történt változásait, a műveltföldterületek fokozatos előretolását valamilyen más segítséggel nyomonkövethetjük. A ‚régi határ' kiterjedésének vizsgálatánál már a magyar és másnyelvű dűlőneveket is tekintetbe kell vennünk, minthogy az újabb német, szerb és horvát nevek — ahogy ezt más helyen sikerült kimutatnunk — elsősorban újabb eredetű kultúrterületeket jelölnek.[4] A német nevekkel jelölt dűlők talán sehol sincsenek olyan szépen elkülönítve a magyar és horvát nevűektől, mint a Nagykanizsától délre fekvő Szepetneken, ahol a falu közelében fekvő minden dűlőnek magyar és horvát, a falutól

pl. Deserti agri, Desertus hortus, Ager desertus, Vinea deserta. (Orsz. Levéltár. Helytartótanácsi térképek. Div. 4. 25.) A puszta szőlőkre vonatkozólag l. Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában c. dolgozatom. 13. l.

[1] A gróf Apponyi-család hőgyészi levéltárában.

[2] Csánki D.: Magyarország történeti földrajza. III. 454.

[3] Tézsla neve már az 1554. évi defterekben sem fordul elő. V. ö. Vélics—Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. Budapest, 1890. II. 167.

[4] Részletesebben a *Dűlőnév és településtörténet* c. dolgozatomban. Magyar Nyelv, 1935.

távolabbra fekvő és az urasági tagba mélyen belenyúló három dűlőnek pedig német neve van (Seitentafel, Mittelfeld, Rottberg), bizonyítékául annak, hogy a németek később kerültek oda és hogy nekik már csak az urasági részből jutott a háromnyomásos rendszer miatt szükséges három dűlő. Kaposhomok határában (Somogy vm.) pl. egymásmellett találjuk a Régi irtás és Új irtás dűlőket, melyeknek német nyelvjárási neve *alt ęrtaš* és *nai ękr*. Itt a szántóföldnek az őserdőbe való kétszeri előnyomulását láthatjuk, mégpedig egy régebbi magyar és egy újabb német periódusban, ahogy ezt a magyar és német név mutatja.

Olyan falvakban, ahol nincsenek különböző népektől származó dűlőnevek, az első szántók körülhatárolására más névcsoportokat kell segítségül hívni. A *Rókalukak*, *Farkasverem* többnyire az erdők szélén, a szántóföldek külső határán vannak, illetve voltak, hasonlóképen ott találjuk a dögtemetőket és a vesztőhelyet is.[1] A Németországban közismert Flurgrabent nálunk csak a baranyai Hercegszabaron találjuk. A *Flur-* és *Markgraben* körülfogja itt a régi szántóföldet, úgyhogy az erdők eredetileg kívülestek ezeken az árkokon. További irtások következtében eltűnt a határárok jelentősége, hogy azonban a túlsó oldalon levő mai szántóföld tényleg újabb eredetű és tényleg irtvány, mutatja a neve (Hímesházer Blöss) is. Bátaapátin talán a *Die Äcker* dűlőben kereshetjük az első szántókat, mert ez a név csak akkor keletkezhetett, mikor még elegendő volt a szántóknak a réttől és szőlőhegytől való megkülönböztetésére. A pári *Alte Äcker* név talán még ennél is világosabban beszél. Ugyanúgy a *Szélföld* Gerényesen, melyen túl csak a „Hegyalja erdő" feküdt.

Hasonló nevekkel bizony könnyen körül lehetne határolni az első művelt földeket, ha ilyen elnevezéseket másutt is találnánk. Közvetlen határjelölések hiányában irtásokra utaló dűlőnevekkel kell beérnünk. *Erdő*-vel összetett nevek (*Erdei szántó*, *Erdőrész*, *Waldfeld* stb.) és általában erdőnevek (*Cser*, *Bükkös*, *Magyalos*, *Somos*, *Tölös*, *Hajagos*, *Diós*, *Vadalmás*, *Körtvélyes*, *Avas*, *Hechwald*, *Hessler Wald*, *Rot- és Hainbuchenwald*, *Bokros*, *Sűrű*, *Stauden*, *Heck*[2]), továbbá az erdőkultúrával kapcsolatos nevek (*Sózó:* Zombán, *Salzleck:* Hőgyészen) mind irtott erdőterületeket

[1] Pécsett és Siklóson. V. ö. a II. József-féle felvételeket is.

[2] *Avas*, régi kopárosodó erdőrész. *Tölös* Tolnában tölgy, tölgyes jelentésű. Nyelvőr. III. 86. — Hainbuchenwald = Weissbuchenwald, ‚gyertyános'.

jelölnek. Az irtás módjáról is felvilágosítanak a dűlőnevek : *Tuskós, Rottberg, Rodtal, Stockäcker, Stocklöser, Stumpen.* Sok helyen felgyujtották az erdőt, — bizonyára csak a bokros területeket. Innen származnak az *Égés* (Abaliget) *Égett gyakor*[1] (Kispeterd), *Pörkölőd* (Izmény), *die Gebrannten* (Bátaapáti, Nyomja), *Brandacker* (Cseledoboka) elnevezések. Itt említjük meg a *Podasch, Pottaschäcker*[2] neveket is (Závod, Csibrák). A hőgyészi uradalomhoz tartozó falvakról Korabinszky a következőket írja a XVIII. század második felében[3] : „Ehedem ist hier auch viel Pottasche gebrannt worden, itzt aber werden die Wälder schon geschonet." Szenet is égettek sokfelé, amint az igen gyakori *Szénégető, Szeneserdő, Kohlplatte, Kohlplatzäcker, Kohltal* stb. nevek bizonyítják. Földterületek, amelyeket régebben erdők borítottak, ma kopárok (kahl, bloss, licht), innen e dűlőnevek : Kahläcker (Zsibrik), Blässe (Hímesháza, Mágocs), Lichtenkopf (Óbánya). Nevek mint Újtörés, Újföldek, Páskum, Neufeld, Neuriss, Reissland új, többnyire csak a XIX. században felosztott legelőföldeket jelölnek, de jelölhetnek irtásterületeket is. Ezek azonban csak az egyszerűbb névalakok. Mucsfán pl. a tölgyesnek középrajnai „Käs, Kees" alakja fordul elő a *grousə khēsbukl* névben, amelyet a földmérők tévesen *Túrós hát*-tal fordítottak. Ez a név a középlatin *casnus*, francia *chesnes* = *chêne* ‚tölgy' jelentésű szóhoz tartozik.[4] Szárazdon a Waldäcker és a Wüstung dűlők mellett van a *di šnāsə*, amely név ófelnémet sneitan ‚kivágni' igével függ össze és eredetileg ‚erdőn keresztül vágott utat' jelentett.[5] Az úrbéri elkülönzés idején a hőgyészi Apponyi-uradalom úgyszólván csak legelő- és erdőterületeket kapott mind a 22 falujában. A mai uradalmi birtok ezekben a helységekben tehát szintén újabb eredetű szántóföld.[6] De nem áltatjuk magunkat hiú reményekkel és nem akarjuk az erdőirtás történetének hiánytalan áttekintését pusztán a dűlőnevek alapján nyerni, mert a dűlőnevek egyáltalán nem elegendők ahhoz, hogy velük a XVIII. század elején fennállott erdőterületeket meghatározhassuk. Még az első katonai felvétel óta (1783) irtott erdők sem hagytak mindig nyomokat a dűlőnevekben, hogy a többiekről, melyeket még 1783 előtt irtottak, ne is beszéljünk.

[1] *Gyakor* sűrű bokros hely. Nyelvőr. III. 333.
[2] Pottasche = hamuzsír.
[3] Deutschung. Heimatsbl. 1931. 300. l.
[4] Vollmann, R. : Flurnamensammlung. München, 1926. 28. l.
[5] U. a. 39. l.
[6] Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. 5. és 7. l.

Az eredeti erdőállomány rekonstruálásánál a II. József-féle katonai térképekből kell kiindulnunk. Az erdőségeknek 1783 óta történt lassú visszaszorításáról a különféle katonai felvételeknek (1783, 1856 és 1880) és a mult század közepéről származó határrendezési térképeknek összehasonlítása útján nyerünk tiszta képet. A XVIII. század végén két nagy csoportba voltak osztva az erdők : voltak erdei legelők (bewaldigte Hutweiden) és ú. n. tilos erdők (Hegwälder), mely utóbbiak a jószág számára tilosak voltak. A katonai felvételek nem tüntetik fel az erdőségek között fennállott különbségeket, a „Generalplan der Herrschaft Hőgyész aus 1791" a hőgyészi uradalomra nézve azonban egész pontosan szétválasztja őket.[1] A mai állapotokat ismerve, első pillanatra láthatjuk, hogy mely erdőségek pusztultak el 1791 óta. Elpusztultak az erdei legelők, de megmaradtak az egykori tilos erdők. A Kapos—Sió közti terület mai erdőségei (a hőgyészi *Mühlberg*, a Mucsitól északra fekvő *Hertl*[2] és a lengyeli erdő) 1791-ben mind tilos erdők voltak. A régi erdei legelők azonban kivétel nélkül eltűntek és urasági szántófölddé lettek.

A XVIII. század óta keletkezett irtások méreteit Kogutowicz Károly térképe tünteti fel.[3] A zöld szín különböző árnyalatai jelölik ezen a térképen az 1783 előtt és után irtott területeket és azokat az erdőket, amelyek még ma (kb. 1880 !) is fennállanak. Ez a térkép azonban semmiképen sem elégít ki bennünket, mégpedig azért nem, mert az első katonai felvételek ideje (1783) nem jelent fordulópontot a táj életében. Sokkal fontosabb volna megtudni, milyen volt a táj arculata közvetlenül a mohácsi vész előtt és milyen volt a háborús kor lezárása után a XVIII. század elején. Így mindenekelőtt megismernők a magyarság kultúrmunkáját 1526-ig, amelyre a régi helységek sűrűsége alapján csupán következtetni tudunk ;[4] megismernők továbbá a hódoltsági területek pusztulásának méreteit, a háborúk nyomán járó visszafejlődésnek azt a mélypontját, amelyről a lakosság szorgalma és kitartása a tájat a mai színvonalra emelte. Anélkül, hogy megkísérelnők ennek a „mélypontnak" térképen való megrögzítését,[5] — ezt a geografusok annak idején pontosabban

[1] A hőgyészi uradalmi levéltárban.

[2] Az elpusztult Hertelend falu nevéből.

[3] Dunántúl és Kis-Alföld. Szeged, 1930. I. k. Harmadik térképmelléklet.

[4] Csánki i. m. III. kötet.

[5] A XVIII. századelejei állapotokat kétféleképen lehetne rekonstruálni. Ismeretes, hogy az 1715. és 1720. összeírások a lakos-

meg fogják csinálni mint mi, — csak utalni akarunk arra a telepítési szerződésekből jól ismert tényre, hogy a jobbágyok éppen a letelepedésük után való első években végezték a legnagyobb munkát, amikor az erdők és vadvizek ellen folytatott küzdelmükben a földesurak részéről is sokféle kedvezményben részesültek. A vidék újjátelepítésétől 1783-ig jó 60 esztendő telt el szakadatlan munkában és ez a két emberöltőn át végzett kultúrmunka a táj arculatát lényegében megváltoztatta.

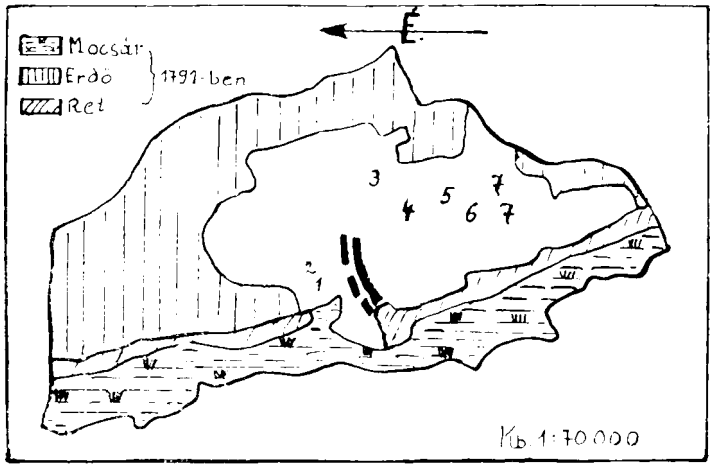
Végeredményben azt állítjuk tehát, hogy a tolnai és baranyai erdőségek 1720 körül sokkal nagyobbak voltak, mint ahogy ezt Kogutowicz térképe alapján gondolni lehetne. Állításunk példákkal való illusztrálása igen kényes területekre vezet, mert éppen az említett térkép, mely a talajtani kutatások és a növényföldrajzi ismeretek figyelembevételével készült, felvilágosít arról is, hogy Tolna megye déli és Baranya megye keleti felében hatalmas fátlan területek, ősi pusztaságok terülnek el, amelyeken erdők soha nem is voltak. Hogy a dűlőnevek ezekhez a megállapításokhoz mit szólnak, azt a következőkben még látni fogjuk.

Az alábbi vázlatok és azok rövid magyarázatai szolgáljanak például arra, hogyan lehet dűlőnevekkel egy falunak vagy nagyobb területeknek irtásait meghatározni.

Keszőhidegkút falu határában ma már nincsenek erdőségek. A mellékelt kis rajz, mely a „Generalplan der Herrschaft Hőgyész" alapján készült, mutatja, hogy még 1791-ben is erdő vette körül a helységet és a hozzátartozó szántókat. Az akkori erdő helyén — és csak ott! — ma urasági szántó (Herrschaftsfeld néven) van, ami egyben azt is bizonyítja, hogy az elkülönzés idején a földesúrnak csupán erdő, illetőleg erdei legelő jutott. Hogy a falut körülölelő erdő valaha nagyobb volt, azaz hogy a falu újjátelepítése óta eltelt 70 év alatt is irtottak erdőt, a következő dűlőnevek igazolják: 1. *Stockweingärten;* 2. *Stockwaldweingärten;* 3. *Kohlplatz* (német nyelvjárási alakja *khölplatt kr);* 4. *Rustenberg;* 5. *Hainbuchenwaldäcker;*

ságra vonatkozó adatokon kívül megmondják azt is, hogy minden faluhoz hány köblös szántó; hány kaszás rét és hány kapás szőllő tartozott. Nem kellene tehát mást csinálnunk, mint az egész határból kivonni a művelt területeket, hogy megkapjuk a meg nem munkált részek (fátlan legelők, bozótok, erdők és mocsarak) kiterjedését. Az ilyen úton nyert térképen csak színfoltokkal lehetne dolgozni, mert hiszen az egyes kultúrfajok elhelyezését a határban nem ismerjük. Van egy másik megoldási lehetőség is: a dűlőnevek útján a szántók, szőllők, erdők stb helyzetét meg tudjuk határozni, pontos nagyságát azonban aligha. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy régi irtásnevek helyére részben újabb eredetű dűlőnevek léphettek, melyekből az eredeti erdőállomány már fel nem ismerhető. A kétféle eljárásmód egyesítésével, ill. a két forrás összhangba hozásával idővel talán mégis kielégítő eredményhez lehetne jutni.

6. *Eschengraben* (szántó); 7. *Waldäcker*. Ezek mind egymással és az 1791-ben még fennállott erdővel összefüggő dűlőket jelölő irtásnevek, melyeket az 1720 előtti hidegkúti erdőségek rekonstruálásánál figyelembe kell venni. (Kis rajzunk egyben mutatja a Kapos mocsarának eredeti alakját és nagyságát; a szélén 1791-ben már keskeny rétek is voltak.)

1. Régi erdőterületek Keszőhidegkút határában.

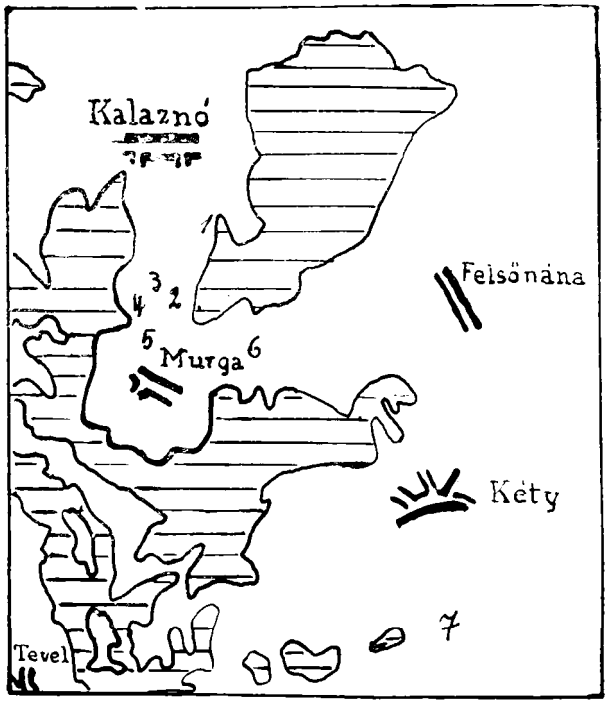
Különösen értékes felvilágosításokkal szolgálhatnak a dűlőnek akkor, ha több falu térképét összetesszük és a neveket összefüggésükben vizsgáljuk. Tolna megye közepe táján, Tevel, Kalaznó és Murga környékén 1783-ban még jelentős, de már szétdarabolt erdőségek állottak, ahogy azt a túloldali térképen láthatjuk.[1] Ezekből ma már csak a *Mühlberg* van meg (Murgától északkeletre); a Felső-Nánától északnyugatra lévő erdő a legújabb katonai térképen fel van ugyan tüntetve, de tudtommal az erdő maga már jó régen eltűnt.[2] A dűlő nevekkel igen szépen be lehet bizonyítani, hogy a Murgától északra fekvő erdőségek régebben összefüggtek egymással. Kalaznótól délre van: 1. *Stocklöser Äcker*;[3] 2. *Kohlplattacker*; 3. *Saupfitsch* (sertésdelelő lehetett) és 4. *Alte Stocklöser*. Ezekre a dűlőkre ütközik a murgai *Kohltal* (5), amelyen ma legelők és szántók vannak. A dűlőnevek már eléggé mutatják, hogy a Murgától északra fekvő erdőket irtás útján már 1783 előtt szétválasztották. Ebben az egy esetben azt is tudjuk, mikor történt az irtás. A murgaiak 1748-ban, tehát három évvel letelepedésük után egy szép tavaszi napon észrevették, hogy

[1] Ez az első katonai felvételek alapján készült. V. ö. XI. oszlop 28., 29. és XII. oszlop 28. és 29. szelvényét.

[2] Helyén a nánai Erdőföldek, Legelőföldek, Sertésjárás, Hideghegy és az uradalmi Rudolfpuszta van.

[3] A kataszteri térképen érthetetlenül ‚Siklós'-nak fordítva. Tulajdonképen sorsolással szétosztott tuskósföldet jelent (Los = sors). Magyarra talán ‚Nyilas'-nak lehetne fordítani.

erdejüknek Kalaznó felé nyúló része eltűnt. Csakhamar megtudták, hogy a határokkal tisztában nem lévő kalaznóiak szorgalmatoskodtak az ő erdejükben. Persze bíróság elé került az ügy. Az ott felvett jegyzőkönyvekből és tanuvallomásokból kitűnik,[1] hogy „azon darab erdő, amely a kalaznóiak által kivágatott, micsoda statusban volt: szép fennálló erdő volt mindaddig, valameddig kalaznóiak hatalmasan le nem vágták." Egészen biztos, hogy a Murgától északra fekvő

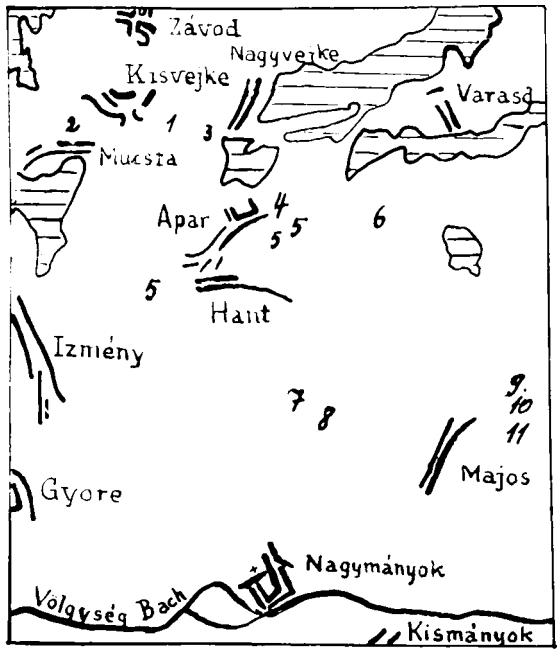
2. Irtásterület Murga körül. (Méretarány kb. 1 : 200.000.)

két erdőséget ekkor vágták két részre. Hogy vajjon a keletre fekvő erdők is érintkeztek-e valamikor, az igen valószínűtlen, mert az itt levő Apponyi-puszta (6) népi elnevezése (Felső-Nánán *altnānɔ*-nak, Murgán *nānɔr hāt* ‚Nánaer Heide'-nak hívják) inkább azt mutatja, hogy ez a terület kezdettől fogva fátlan pusztaság volt. Kétytől délre 1732-ben a *Guszlai erdő* feküdt (7), amelyből a kétyiek telepítési szerződésük értelmében épületfájukat szerezték.[2] Ennek az erdőnek a helyén ma szőlők vannak. Az 1783-ban még meglévő erdőket

[1] Jeszenszky-család levéltára. Fasc. V. Folio 18. (Orsz. Levéltár.)
[2] A Döry-család levéltára, 1732. (A Nemzeti Múzeum levéltárában.) A kétyi szerződést közli Hartmann R.: Die Schwäbische Türkei im 18. Jahrhundert 55. l. (Budapest, 1935.)

később kivágták és helyükön ma többnyire uradalmi szántók vannak (a Rudolf-puszta, a kalaznói Apponyi-puszta, Dőrypatlan I. része és Ferenc-kút), egy részük azonban már parasztkézre jutott.

Említettük, hogy a geográfusok tanítása szerint Tolna megye déli része, Bonyhádtól nyugatra az 1780-as években is megvolt kicsiny erdőkön kívül fátlan pusztaság volt. (V. ö. az ‚Irtásterületek Tolna megye déli részén' c. rajzot. Készült a II. József-féle felvételek XI. oszlopának 29. és 30. lapja után.) A dűlőnevek azonban azt mutatják, hogy csupán irtásterület, amelyen az erdőségek az első

3. Irtásterület Tolna-megye déli részén. (Méretarány kb. 1 : 220.000.)

felvétel idején már ki voltak pusztítva. Irtásnevek a következők: 1. *Gyertyános* (Kisvejke); 2. *Waldäcker* (Mucsfa); 3. *Vörösvölgyi szántók*, német nyelvjárási alakja *grōs rōtūl*, nagy irtás rész' (Nagyvejke); 4. *Zigeunerwaldäcker* (Apar); 5. *Irtás* I., II., III., németül *ertaš* (Apar); 6. *Szilfás*, német nyelvjárásban *rūštəbomakr* (Apar); 7. *Irtás, ertaš* (Hant); 8. *Waldtal* (Kismányok); 9., 10. és 11. *Waldwiesen, Waldweingärten* és *Lang Waldjoch* (Majos). A térképünkből kitűnik, hogy ezek az irtások szét vannak szórva az egész területen, amiből joggal szabad feltételeznünk, hogy a XVIII. század elején még tekintélyes és talán összefüggő erdőségek borították a Bonyhád—Györe—Kisvejke közt elterülő ma már teljesen fátlan vidéket.

Hasonló kutatásokkal más vidékekre is ki lehetne terjeszkedni, ahol az első felvételek idején már nem voltak

erdők és ahol a tudomány eddigi tanítása szerint ősidők óta fátlan pusztaság volt. Ilyen vidék van pl. Baranya megye keleti felében Szűr, Geresd és Hímesháza körül. A dűlőnevek azonban mást mondanak. Geresdtől délre találunk egy *Stockbirn*[1] és *Stockwiese* (‚Tuskós kút és Tuskósrét'), Szűr és Hímesháza közt egy *Szűrer Waldweingärten* (Hímesházán) és egy *Waldäcker* (Szűrön) dűlőt, Hímesházától északra pedig a *Kastaniengiebel* fekszik. Minthogy ma csak Pécsvárad körül találunk gesztenyeerdőket, Hímesháza pedig jó 15 km-nyire fekszik Pécsváradtól délkeleti irányban, fel lehetne tenni, hogy a gesztenyések valaha jóval nagyobb kiterjedésűek voltak, mint ma, — igaz ugyan, hogy a dűlőnevekkel is csak a szomszédos Nagypallig lehet őket nyomon követni.[2]

Az összes irtás- és vadvíznevek figyelembevételével sokszor igen szépen körül lehet határolni az első művelt földeket. A szántóknak régebbi legelőkre való előnyomulásáról értesítenek a Legelőföld, Újtörés, Újföldek, Hutweideäcker, Reiss-stück, Wasenfeld és Páskum[3] elnevezések. Más nevek mint Delelő, Csapás, die Ruh, Viehtrift, valamint Borjúskert (Oroszló), Kälberstall és Füllergarten (Hőgyész) már jóval ritkábbak. A középfelnémet *êtzen* ‚etetni, lelegeltetni' igével függ össze a hímesházai Etzfelder Weingärten dűlőnév. Ezen nevek, miként a gyakori Öreghegy, Alte Weingärten szántóföldnevek egyben azt is mutatják, mely határrészek voltak a multban a maitól eltérő használatban. Olyan esetet, hogy erdők nyomultak volna előre az utóbbi két évszázadban szántóföldekre[4] és hogy az erdő a szántóföld nevét kapta volna, egyelőre egyet sem ismerünk.

A határ felépítésének vizsgálata is értékes adatokat szolgáltathat a vidék településtörténete számára. Mindenekelőtt meg kell állapítani, milyen nagyobb részekre tagolódtak a határok. Különösen fontos ebben a vonatkozásban éppen a mi területünk dűlőnévkincse, ahol tudvalevőleg sokszor különböző nyelvekből származó nevek fordulnak elő ugyanabban a faluban, amely nevek nemcsak a különféle népek településeinek egymásutánjára vagy egymásmellettiségére, hanem a határ gazdasági és jogi fejlődésére, ill. átalakulására is rámutatnak, amiből egyben azon népek kultú-

[1] A vidék fuldai lakosainál a kút neve *Birn*.

[2] Nagypallon van t. i. egy Gesztenyés szőllőhegy.

[3] A német *pātškum* név a magyar páskumból jött, ez viszont a lat. *pascuumból* származik.

[4] De v. ö. *Új erdő deserti agri* Vasasnál a XVIII. század végéről. Orsz. Levéltár. Helytartótanácsi térképek. D. 4.

rális állapotára és telepeinek nagyságára is következtetni lehet.

A ‚magyar' föld általában nincsen elkülönítve a másnyelvű népek birtokától, mégis érdekes példák hozhatók a határnak népi különbözőségeken alapuló tagolódására. Magyar, német és szerb-horvát dűlőket többnyire olyan falvak határában találunk, ahol az egyes népcsoportok egymástól elkülönítve külön utcákban, ú. n. falvakban laknak, ahol tehát a régebbi lakosság az újabb jövevényekkel nem keveredett. Hidason pl. van egy magyar, német és rác falu, amelyeknek eredeti birtokát a dűlőnevek (Ungarisch Gebirg, Ungarische Äcker, Raczdörfer Gebirg, Raczwiesen és Deutschdörfer Gebirg) ma is mutatják. Gyönkön is találunk különálló magyar birtokot (Babuka-hegy, Magyarhegy). Nagyhajmáson van egy Krawatisch Gebirg és Deutschgebirg; Mázán két Német dűlő; Kárászon Német-hegy; Mecsekpölöskén Daicsföld (1862); Szűrön Ungarische Wiesen; Máriakéméndenden Kroatenfeld és Deutsche Grundwiesen stb.

Jóval könnyebb feladat az előzőnél az elpusztult falvaknak a kinyomozása, amelyek szintén mint nagyobb részek a mai határokhoz vannak csatolva.[1] Háromféle pusztafalut lehet megkülönböztetni: a) amelyek teljesen beleolvadtak egy mai falu határába; b) amelyek egy mai határhoz történt csatoltatásuk ellenére különállásukat részben megtartották és c) amelyeket több szomszédos határ között osztottak fel. Ezeket a lényeges eltéréseket csak településtörténeti tényekkel lehet megmagyarázni.

Nemcsak a határ felépítése és tagolódása érdekli a helytörténetírót, hanem a birtokjogok eloszlása is, nevezetesen a községi és uradalmi birtok fekvése és kiterjedése, melynek meghatározásánál szintén a dűlőnevek egészíthetik ki a levéltári kutatások eredményeit. A *Községi legelő*, *Helység rétje*-féle elnevezések régi községi birtokot jelölnek; az *Urasági szántók*, *Tilos erdő*, *Árendaföld*, *Szabadföldek*, *Paperdő*, *Papvejsz* (Vörösmart), *Barátok földje* (Abaliget), *Püspökrét* (Györe), *Herrnwiesen* (Udvari), *Grundfrauäcker* (Németszék), *Gardianwiese* (Somberek), *Domwiesen* (Geresd), *Jesuitenäcker* (Nagyárpád) stb. nevek pedig földesúri jogokra

[1] A dűlőneveknek az elpusztult falvakhoz való viszonyát behatóan tárgyaltam az *Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában* c. dolgozatomban. (Századok 1934. évi pótfüzet.) A dűlőnevek segítségével körülbelül 120 elpusztult falut mutattam ki, de ezek mai mivoltukban eltérnek egymástól.

engednek következtetni. Hasonlóképen azok a nevek is, melyek jobbágyi szolgáltatásokról tanuskodnak: *Zehentäcker* (Felsőnána), *Fünfgroschenwiesen* (Apar), *Groschentaler* (Rácpetre) és *Branntweinwiesen* (Kakasd). Itt említhetők meg az iskolák és kórházak birtokát jelölő nevek: a gyakori *Tanító-* és *Iskolaföldek* és a palotabozsóki *Lazarettföldek*(?). A parasztok birtokán belül aztán megint meg kell különböztetnünk a telkesek és kisházasok földjét, amelyeknek keletkezését kutatva megint a telepítések idejébe jutunk el. A német falvak dűlőrendszerének vizsgálatánál megtudtuk,[1] hogy az *első* telepesek felosztották egymás között a részükre kijelölt földeket úgy, hogy minden dűlőben minden igényjogosultnak egy-egy darab jutott, a később érkezettek, a kisházasok pedig csak kisebb legelőföldeket kaptak. A dűlők beosztásából sokszor ma is következtethetünk az első telepeseknek,[2] vagy a kisházasoknak a számára.[3] Mondanunk sem kell, hogy az így nyert adatok a telepítési szerződésekből ismert számokkal megegyeznek,[4] feltéve, hogy későbbi urasági beavatkozások nem tűntették el az eredeti dűlőbeosztást.[5]

A határ egyes részeihez tapadó földesúri jogoktól és azoknak dűlőnevekben való kifejezésétől könnyen jutunk el azokhoz a nevekhez, melyek más területeken őrizték meg az azóta eltűnt világi hatalmak emlékét. A *Vesztőhely* és *Akasztófa*, amelyeket csak Pécsett és Siklóson találtam, a korábbi törvénykezésekről értesítenek,[6] más nevek viszont a régi védművekre és erődítményekre vonatkoznak. A *Várhegyek* és *Sáncok*, melyeknek kőfalai és árkai sokszor még ma is kivehetők, rendszerint a történelem előtti időkbe vezetnek és így fontos adatokkal szolgálhatnak a történetírónak a hazai föld sorsát illetően. Az alábbiakban meg fogjuk tehát vizsgálni, vajjon megőrzik-e a dűlőnevek az itthon lejátszódott történeti események emlékét, ill. megbízhatók-e az ezekre vonatkozó híradásaik. Ennek a kérdésnek az eldöntésére nem a legalkalmasabb ugyan Tolna és Baranya megye területe, nem mintha ott nem játszódtak volna le nagyfontosságú történeti események, hanem azért, mert

[1] Deutschung. Heimatbl. 1932. 246—248. l.
[2] Pl. Tófű 30, Bize 50, Kaposhomok 16, Kakasd 30 stb.
[3] Pári 30, Nagymányok 55, Duzs 22.
[4] Így Murgán (30) és Hácson (32).
[5] Mint pl. Kétyen, hol 1732-ben 30 német telepedett le, de a mai dűlőbeosztásból már semmit sem lehet leolvasni.
[6] Már nem tartozik ide a somogydöröcskei Bitófa, mely a német Bildstocknak téves fordítása.

azok a háborúk és belviszályok, melyek területünket a XVI. századtól a XVIII. század elejéig állandó hadszíntérré tették, a régi lakosságot nagyrészt kiirtották, de az életben maradottak számára sem jelentettek olyan korszakot, mely alkalmas lett volna az örökölt névanyag zavartalan megőrzésére és átadására. A háborúk borzalmai, a törökök és rácok elől való gyakori „futások", a kétségbeesett szembeszállások rengeteg új lehetőséget adtak az újabb névadásra és a régi nevek elfeledésére. Ilyen körülmények között egész természetesnek fogjuk találni azt a tényt, hogy közvetlenül alig juthatunk el a mohácsi vészt megelőző időkbe a dűlőnevekkel, ami azonban nem azt akarja jelenteni, hogy ezek a régibb történet rekonstruálásánál semmiképen nem lehetnek hasznunkra.

A törökvilágot elsősorban a védelmi berendezések élték túl, mely berendezések részben már többezeréves multra tekinthetnek vissza. A dűlőnévkutatás nem vállalkozhatik arra, hogy a régiségtudomány előtt homályos kérdéseket mind megoldja és meghatározza pl. *valamennyi* régi erődítmény vagy elhagyott temető helyét: az ő feladata csupán az előkészítő munka lehet. Csak annyit mondhat, hogy ezen vagy azon a helyen ajánlatos volna ásatásokat végeztetni; de hogy a nevek alapján vont következtetés helyes volt-e vagy sem, azt a régésznek kell eldöntenie. Tudjuk azt, hogy bizonyos névtípusok vissza-visszatérnek olyan helyeken, ahol ásatások alkalmával letűnt korok emlékeire bukkantak. Amennyiben ez ismételten bekövetkezett, arra lehetett következtetni, hogy azonos nevű határrészek más vidéken is régi kultúrdokumentumokat rejtenek magukban. De teljes értékű eredményhez a dűlőnévkutatás csak a régiségtudománnyal karöltve fog eljutni, amelyet a korábbi, inkább technológiai kutatásmódtól a művelődéstörténet felé fog elvezetni.[1]

A nevek maguk nem különböztetik meg a védműveket koruk szerint. A szekcsői Öreg Duna mentén fekvő római és a mai Dunánál

[1] Így, Strunk, H.: Flurnamen und Vorgeschichte. Altpreussische Forschungen. 1930. 17. skk. l. Itt kritikai egybeállításban megvan a vonatkozó német irodalom is. V. ö. még Rheinische Viertel-Jahrsblätter 1933. 192—205. l. és U. a. 1934. 302—311. l. Alkalomadtán nálunk is felfigyeltek egyik-másik számításba jöhető dűlőnévre, rendszeresen azonban még senkisem vizsgálta meg ezt a kérdést. Wosinszky Mór Tolna megyéről írott könyvében (I. k. 189.) például azt írja, hogy a mórágyi *Feuerstein Äcker* dűlőn nagy őskori telepet talált. Vajjon a paksi *Tűzkűs*-dűlőn vagy a zengővárkonyi *Tűzköres Gödré*-n (Helytartótanácsi térképek. D. 4.) nem lehetne-e ugyanerre az eredményre jutni?

lévő újabbkori katonai telepet a mai nevük alapján nehéz volna megkülönböztetni: a réginek a neve *Vár*, a másiké *Várhegy*, 1783-ban, (az első katonai térképen) Schlossberg. A kiskőszegi római telep neve *Leányvár*,[1] a dunakömlődi (római eredetű) Bottyánváré pedig *Sánc*. Sáncnak hívják azonban a murgai és teveli népvándorláskori és a mözsi kurucsáncokat is, várnak (Schloss) pedig a legrégibb erődítményeken kívül a középkorban felépítetteket is. Valami szabályszerűséget csak annyiban lehet észrevenni az elnevezésekben, hogy a sánc név inkább csak földvárakat jelöl,[2] a vár és Schloss pedig kőfallal körülvett védműveket. A tolnamegyei katonai telepeket Wosinszky Mór már feltárta, Baranya megye belseje azonban még mindig nincsen kellőképen átkutatva, úgyhogy már csak ezért is, praktikus eredmények reményében közlöm a két vármegye területéről összegyüjtött és régi védművek jelenlétét sejttető dűlőneveket.

Nézzünk meg közelebbről egy ilyen régi várat és környékét és figyeljük meg, hogy az említetteken kívül még milyen nevek jöhetnek ennél a munkánknál tekintetbe.

A középkori *Anyavár* (másként Sártornya) nevét a mai Janyapuszta őrzi. Ez Tolnától nyugatra, Zomba mellett a Sió partján fekszik. A tulajdonképeni várnak a helyzetét pontosan tünteti fel egy 1800-ból származó térkép:[3] Rudera arcis antiquae. A Sárvíz egy kis szigetén állott ez a vár, a mellette fekvő két sziget neve pedig ugyanezen a térképen *Váreleje* és *Váralja*. Mindkettő már 1800-ban is szántóföld volt.

A Váralja és Váreleje nevek tehát szintén régi várakról adnak hírt. A baranyai Liptód falu határában találunk egy *Váralja* szőlőhegyet, közvetlenül mellette, a máriakéméndi határban egy *Schlossberg* dűlőt. Váralja Csánki szerint[4] vásáros hely volt, ahol a Kemediek (Kéméndiek) az 1404 előtti zavaros időkben várat emeltek. A vár és az alatta fekvő vásáros hely nyomtalanul eltűnt, emlékükét csak a dűlőnevek őrizték meg.[5] Váralja dűlőnév van egyébként Siklósnál és Bellyénél is.[6] Alsónyéken van egy *Váracska domb*,[7] Dunaszentgyörgyön *Várdomb*,[8] hasonlóképen Kölkeden is. Egy *Várhelye* dombot

[1] Leányvári dűlőt ismerek még Dunaföldváron (1783: Leányvár oder altes Schloss Leányvár. Pesty tudósítója csárdának mondja, melyben leányok „várták" az utasokat); Szekszárdon (1783: Leánvár Berg) és Kaposszekcsőn (Eger vagy Leányvár, németül Insel). A kárászi Leányok hegye alig tartozik ide. A kiskőszegi L.-ról szóló mondát v. ö. Várady: Baranya megye I. k. 169. l. A szekszárdiról szólót Pesty Helységnévtárában, Tolna vármegye kötetében. (48.)

[2] A sánc eredetileg vesszőfonadékkal megerősített földvárat jelentett. (Hessenben Schanz=kosár; az alsórajnai ny.-járásban pedig „rőzseköteg".) Vollmann, R.: Flurnamensammlung. München, 1926. 61. l.

[3] Mappa terraenum praedii Janya ... Anno 1800. Országos Levéltár. Helytartótanácsi térképek. Divisio 4.

[4] II. 534.

[5] Az elpusztult falvakról szóló dolgozatom megírásánál elkerülte a figyelmemet ez a név. 1554-ben Váraljának még 11 portája volt.

[6] A Ferenc József-féle katonai felvételen.

[7] Csánkinál (III. 405.) *Castrum Nyek*, csakhogy ő ezt a táborhelyet Felsőnyéken keresi.

[8] Pesty Helységnévtára (1864) szerint a kuruc háborúban ágyútelepek voltak.

ismernek Helesfán, egy *Várhegyet* Kisvaszaron, *Várhegyaljá*t pedig Tarroson. Ez utóbbiakról nevükön kívül semmitsem tudok.[1] A pécsváradi *Zengővár* a Győrheggyel, a pécsi *Kantavár* a Várheggyel (a Beschreibungból), valamint a mohácsi *Csencsevár* már ismertebbek lehetnek. Az ismeretlen eredetű dombóvári *Sülledt vár* és a némedi *Pogánvárhegy* nevének magyarázata azonban tág teret enged a fantáziának és már kívül esik a dűlőnévkutatás feladatkörén.[2]

A vár német neve *Burg, Festung, Schloss*, érdekes azonban, hogy a németek a régi várak megjelölésére nálunk kizárólag a Schloss szót használják. A Schlossberg névvel már fentebb (Dunaszekcsőn és Máriakéméndon) is találkoztunk, de ugyanez van meg Belácnál is. A beláci Schlossbergről a Beschreibung így ír: „Der Schlossberg, worauf vor Zeiten ein Schloss gestanden, wovon aber ausser den starken Verschanzugen nichts mehr zu sehen."[3] Rácmecskén is van egy ily nevű hegy, amelyen a Beschreibung tanusága szerint egykor szintén vár állott.[4] Hasonló elnevezéseket találtam azonban Szopok, Palotabozsok,[5] Feked, Apátvarasd és Püspöknádasd határában is. Várady is tudja, hogy Baranya megye belsejében is voltak például római telepek, amelyeknek nyomai részben még ma is látszanak, azt azonban ő sem tudja vagy legalább is nem mondja meg, hogy hol voltak ezek a telepek.[6] A dűlőnevek tehát megjelölik azokat a helyeket, ahol érdemes volna további kutatásokat végezni. Ebbe a csoportba tartozik még a villányi *Schlosstafel* és *Alte Schlossäcker* név is.

A földvárakat általában véve sáncoknak hívja a nép.[7] A rómaiaktól csak az egyetlen monostorit származtatja az „An der Römer Schanz" dűlőnév.[8] Az első katonai felvétel és a hozzájuk tartozó leírások is több sáncot ismernek, de római eredetűnek csak Bonyhádtól északra, a Fülöpszerdahelyit mondják: Von denen Römern eine alte Schanz. Regölynél csak ennyit mond: Hier ist eine alte, sehr kennbare Verschanzung zu sehen. A legtöbbet azonban a Beschrei-

[1] A kisvaszari Várhegy állítólag a régebben ott lakott szerzetesek megerősített kolostoráról kapta a nevét. Pesty, Helységnévtár.

[2] A Sülledt vár Pesty szerint Attala-család vára volt. Bizonyos csak annyi, hogy nem azonos a tőle nyugatra fekvő *Dárórárral* (Jágónak határában). A Pogányvárhegy sem lehet kapcsolatban az 1481-ben előforduló Pogan falu nevével (Csánki III. 446), mert annak a helyét valószínűleg a kocsolai *Pogányhegy* mutatja.

[3] Schnemann térképén (Mappa inclyti Com. Tolnensis . . . 1793. A gróf Apponyi-család hőgyészi levéltárában) Rudera Báti vár. (Egyébként őskori védmű).

[4] „Worauf vormals ein Schloss gestanden."

[5] 1770-ben templomépítésre hordták el a vár és a Várhegyen volt templom romjait. Deutschung. Heimatsbl. 1934. 324. l.

[6] Baranya vármegye. II. k. 101. l. — Bozsok és Püspöknádasd határában őskori leletekre bukkantak. Villányban római leleteket találtak. (U. a. II. k. 201. l.)

[7] Baranya megye földabrosza 1838-ban (Bécsi Hadilevéltár B. IX. a. 616. Térképosztály) ismer Mohácstól keletre a Duna szigetén egy Földvár-nevű helyet. Mohácson van Földvár-dűlő is, amely *nem* azonos Sátoristye-pusztával.

[8] Ezen a környéken több római eredetű épületről tud Várady (i. m. II. k. 188. l.).

bung, miként a nép is, a törökre vezet vissza. Tamásinál így írnak: „Hier waren alte türkische Schanzungen, welche erst geschleift werden." Nagynyárádnál: „Um die Kirche sind noch alte türkische Verschanzungen." Hercegszentmártonnál is említ egy Türkerschanznevű dombot. A felsorolt helyekben a sáncoknak pontos fekvését a dűlőnevek máig is elárulják.[1] Más forrásokban meg nem említett sáncokról adnak hírt a nevek még Sombereken, Murgán, Tevelen, Párin, Kurdon, Kajdacson és Mözsön.[2]

Az erődítményekkel kapcsolatban még egy érdekes névcsoportot kell felemlítenünk, amely a várak közt fennállott érintkezések egyik módjára mutat rá. Pesty szentlőrinci tudósítója azt írja a Kis- és Nagyhalom helynévről, hogy ezek a halmok a szájhagyomány szerint a simontornyai várból, mint a basa székhelyéből telegráfvonalakul szolgáltak. Ezekhez hasonló halmokat Szekszárdig többet is lehet találni. Az kétségtelen, hogy a középkori várak között fennállott ilyen jelzőszolgálat és hogy ennek a dűlőnevekben nyoma maradt másutt is. (Ilyen nevek Németországban például Schau, Wart, Wacht, Lausberg. Utóbbi a középfelnémet *lûzen* „lauern' igéből).[3] Az első katonai felvételek, amelyek a harcászati szempontból fontos helyeket és így az egyes vidékeket dominálló dombokat is különös pontossággal megjelölik, Tolna megye északkeleti részében, a csaknem teljesen sík Mezőföldön ilyesféle neveket ismernek: *Belátó Berg* (Németkértől délre), *Ebédlátó hegy* (Vajta é), *Żebitlátó Berg* (Györköny). Gondosabban átvizsgálva a simontornyai és a hozzá kapcsolódó térképlapokat[4] és az előbbi adatokat más halomnevekkel és egy mai dűlőnévvel (*Belátó dűlő* Pálfán) kiegészítve tényleg azt kell hinnünk, hogy a szájhagyomány a történeti tényeket őrizte meg. Simontornyától kiindulva keletnek (Paks és Dunaföldvár felé)[5] és délnek (Szekszárd felé) haladnak ezek a dombsorok. Dél felé csak Szentlőrincig lehet őket a nevek alapján nyomon követni,[6] bár kétségtelen, hogy nemcsak Szekszárdig, hanem tovább is terjedtek, mert például Mohácsnál újból beleütközünk egy Látóhegybe, amely ugyancsak beleillik a fentebb említett csoportba. Baranya megye keleti feléből csak egy *Őrhegyet* ismerek Oroszló falu határában.

A régiségtudomány számára különösen fontosak a régi temetők helyét elárulló nevek, mint pl. Ráctemető, Razenkirchhof, Alter Kirchhof, Ótemető, Stara Groblye, Magyarska groblje (Illocska) stb., amelyek rendszerint a törökvilág előtti magyar temetők helyét jelölik. Kevésbbé gyakori a *Csontos dűlő* elnevezés, melyet Pálfán, továbbá Kölesden (Csúcsos vagy Csont-hegy), Gyönkön (Csontásási) és Tolnán

[1] Nagynyárádon és a szomszédos Majson csak *Türkei Äcker*-dűlőt ismernek.

[2] Mözsön Untere Strassenäcker vagy Schanzäcker.

[3] Az Erdélyben található neveket v. ö. Magyar Nyelv 1934. 162. l.

[4] XII. és XIII. oszlop 26—28. lap.

[5] Simontornyahalom, Belátóhegy, Rózsahegy, Żebitlátóhegy, a kéri Belátóhegy és a német Lausberg mintájára alkotott dunaföldvári Tetveshalom. (?)

[6] Simontornya halom, Belátódűlő, Kis- és Nagyhalom.

(Csontos gödör) találtam. Az ilyen nevekkel jelölt helyeknek alapos átkutatása a magyar történet kutatóinak érdekes meglepetéseket hozhat, mert pl. kétségtelen, hogy a Kölesd határában, Szabatony puszta szomszédságában fekvő Csonthegy azonos azzal a *Csontmező*-vel, melyen egykorú okmány bizonysága szerint Kinizsi Pál megtámadta és szétverte 1490-ben Korvin János seregét.[1] Ez egyébként a legrégibb dűlőnév, melyet a két vármegye területéről ismerek. Fennmaradását bizonyára lehetővé tette az a tény, hogy ezen a dombon ma is még igen sok csontot találnak. A Csonthegytől nyugatra van a *Harchegy*. Állítólag itt folyt volna le a híres kölesdi csata, amelyben a Dunaföldvártól dél felé nyomuló kuruc seregek nagy mészárlást vittek végbe a rácok soraiban.

A már előbb említett török sáncokon kívül még számos nyoma maradt a dűlőnevekben a török itt-tartózkodásának. Ilyen nevek a *Törökvágása* (Váralja), *Török erdő* (Kurd), *Török csárda* (Mözs), *Türkischer Kalkofen* (Kisújbánya), *Török delű*.[2] Továbbá a *Tábor helye* (Nagypeterd), ahol a törökök Szigetvár ostrománál táboroztak (Pesty) és a *Táborvölgy* (Cserénfa); a *Hasszán dombja* (Márfa) és a *Jancsárdomb* (Dunaszentgyörgy); a *Csausz útja* (Szakcs), a *Kurbasai dűlő* (Döbrököz) és a *Basamalom* (Pécs). A gödrei *terkə grāvə* ‚török árok', amely sem a kataszteri, sem az úrbéri elkülönzési térképekre[3] nincsen felvéve, egy eddig ismeretlen római castrumot jelöl, melynek létezését Várady még kétségbe vonta. Még csak egy érdekes névre akarom itt felhívni a figyelmet: Bellye határában ismernek egy *Híd tájéka* dűlőt, ahol a földből kőkeménységű hídlábak állanak ki. (Pesty.) A népmonda szerint e lábak azon híd maradványai, melyet Szulimán Eszéktől a Dráva mocsarán át Dárdáig vagy Szigetfaluig[4] építtetett.[5]

[1] In campo Chont Mezee, prope villam Zabathon. Csánki III. 449.
[2] Csak az első katonai felvételen.
[3] A pécsi törvényszék irattárában 1835—57 és 1857-ből.
[4] Elpusztult falu Bellye határában. Helyét a mai *Faluhelyi rét* mutatja.
[5] A Zrínyi által felégetett eszéki híd helyét megrajzolja Várady (Baranya vármegye története, II. k. 112.), nem tudunk azonban arról, hogy egy ilyen kétségtelenül biztos fix pontja lett volna, melyből kiindulva nemcsak a híd fekvését, hanem a hozzácsatlakozó régi hadiút helyét és irányát is a legnagyobb pontossággal meg lehetne állapítani. Ennél a munkánál persze már az első katonai felvételek is felhasználandók, melyek sokhelyt (például Paks felett) még a régi útvonalakat tüntetik fel. — A kuruc harcokra alig emlékeztet egy-két név. Csibrákon volt 1776-ban egy Kurucvölgy; Pesty

A török az egykor népes és virágzó két vármegyét teljesen elpusztította. Falvakat és városokat tűntetett el a föld színéről, a legnagyobb pusztítást mégis a kolostorok körül végezte. A dűlőnevek sok olyan kolostorról adnak hírt, melyek soha többé fel nem épültek és pontos fekvésük többnyire máig is ismeretlen.

A Duna mentén, Vörösmart szomszédságában feküdt az oklevelek tanusága szerint Csatár helység.[1] E falu közelében a Duna egyik szigetén állt a pálosoknak a Szent Keresztről elnevezett kolostora, melyet a XIV. századi oklevelek is sűrűn emlegetnek. Csatár helység kolostorával együtt elpusztult, emlékét csak a dűlőnevek őrizték meg. Az egykori falu fekvését a *Csatári-völgy*, a lerombolt kolostor helyét pedig a *Barátok földje*[2] nevű szántóföld mutatja. Valószínű, hogy a *Papvejsz*, egy elhagyott halastó, szintén a kolostoré volt.

Birján határában találunk egy *Szent László*-dűlőt. Birján Kisgyula mellett fekszik; ennek közelében pedig Koller idejében még láthatók voltak a XIII. században Szent László tiszteletére emelt pálos kolostor romjai. E romokról az ugyanabból az időből származó első katonai felvételek mitsem tudnak, a ma is élő dűlőnév azonban helyes nyomra vezethetné a kolostor után kutató helytörténetírót.

Györgyi falu a mai Mágócs északi határában feküdt. Itt a Bodó-család 1459-ben a minoriták számára kolostort építtetett. A II. József-féle felvételen a kolostor romjai még fel vannak tüntetve (rudera); ma a helyét csak a *Klosterfeld*-dűlő mutatja.

Gödreszentmártonban is találunk egy *Kloster* és *Unterm Kloster* nevű legelőt, de nincsen semmiféle biztos adatunk arranézve, hogy itt valaha tényleg kolostor állt volna. Harra Kálmán gödrei lelkész, Pesty egyik leglelkiismeretesebb tudósítója e pusztáról azt írja, hogy itt 1780 körül még fennállottak egy templom romjai, hirdetői a szentmártoni virágzó apátságnak, amelyeket azonban a mindent anyagi haszonra változtató és a kegyeletet nem ismerő századunk szelleme magával ragadott. Ebből az adatból nyilvánvaló, hogy mégis csak kellett Szentmártonban valami romnak lennie és hogy a dűlőnevek aligha vezetnek félre bennünket, ha itt is elpusztult kolostorról értesítenek.

Az egyházi életre vonatkozólag aránylag kevés nevet sikerült találnom. Van több Bildstock, Kreuzäcker és Kapelläcker név protestáns falvakban is, így pl. Somogydöröcskén és Szárazdon, amiből arra lehetne következtetni, hogy a németek beköltözködése idején még állottak az előző kat.

Nagyszékelyen egy Kuruc dombot ismer. A Vokány határában lévő Kurucpuszta azonban már a német Krutzenwald-nak fordítása. Ez a „német" név viszont a magyar Gerec helységnévből jön. V. ö. Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. 2. l.

[1] Csánki. II. 447.

[2] Németkéren van egy Baráterdő, Pakson egy Barátrét, de ezek azért kapták ezt a nevüket, mert régebben (a németek betelepedése előtt — Kérre 1785-ben jöttek) a jezsuiták birtokához tartoztak. — Mázán is van egy *Baráthegy*-szőlő, állítólag a barátok kolostora feletti erdő volt. (Pesty.)

magyarság keresztjei és kápolnái. Különös figyelemre tarthat számot a kisvejkei *Mihály köröszt*, ahol a megszálló magyarok egy fára felszegezték Mihály arkangyal képét, továbbá a mecsekpölöskei *Miseútja* dűlő, amelyen „sok misekő létezett és misézgetés folytattatott". Az ilyen adatok figyelembevétele nélkül az elmult századok faluhatárainak egyik jellegzetes vonása hiányoznék és nem tudnánk a vallásosságnak erdőn-mezőn állított emlékeiről, a határba vezetett körmenetekről, melyeknek ismerete pedig senki előtt sem lehet közömbös, aki egy határ régebbi viszonyait és a lakosok lelkiéletét tényleg meg akarja ismerni.

A helytörténetíró a jövőben az érdeklődését ki fogja terjeszteni a falu népére is, nemcsak a földesurakra és a papságra. Észre fogja venni, hogy a falvakat nemcsak földmívesek lakták, hanem iparosok és kereskedők is, ahogy ezt meglehetősen sok név mutatja, mint pl. a *Fleischhackerstal* (Apáti), *Judenberg* (Tevel), *Müllersacker* (Óbánya), *Wirtsberg* és *Öhlmüllerstal* (Varsád), *Jägersländer* (Németpalkonya) stb. Még a földesúri szolgálatban álló személyekről és azok járandóságáról is elárulnak a nevek egyetmást: így a *Heiduckenstücke* (Mözs, Tekeres), a *Provisorsgrund* (Hímesháza) és a *Hauptmannsgrund* (Palotabozsók), De nemcsak egy falu korábbi lakosainak foglalkozásáról adnak a dűlőnevek felvilágosítást, hanem megőrizték az egykor ott lakó családok nevét és megjelölik azok birtokát is. Rengeteg ilyen név van főleg a magyarban, ahol tudvalevőleg a személynév puszta nominativusa válhatik helynévvé (pl. Tóth Péter, Mikó: Püspökszenterzsébeten). A családnevekből lett dűlőnevek még igen fontosakká válhatnak az idővel nálunk is meginduló családkutatás számára. A történészt azonban más szempontból is érdekelhetik az ilyen nevek.

Ismeretes, hogy a mai határok általában dűlőkre vannak beosztva. Dűlőkre, melyeket a község tagjai közös munkával erdőirtás vagy legelőfeltörés révén szereztek és egymás között sorsolással[1] felosztottak. Ha tehát magyar vidékeken számos családnévből alkotott dűlőnevet találunk, mint pl. Gergelék irtása, Katona irtás (Hörnyék), Ferenc irtás, Talián irtás (Liget), Kismáté földje (Csikóstöttös), Kispál kertje, Hangya-hegy (Kisvejke), Bojás-hegy és Gellér-hegy (Diósberény) stb., amelyek nemcsak kifejezetten *egy* család birtokát jelölik, hanem ugyanannak az egy családnak az irtástevékenységéről is szólnak, akkor ebből, ha másra nem is, legalább a török uralom alatt élt földmívelő magyarság

[1] Innen a Nyilas-féle nevek. Németül *Los*, Löschen.

sorsára lehet következtetni. A kisvejkei Kispál Mihály és Hangya János, akiknek nevével kisebb szántóföldeket jelölnek, több társukkal együtt az ottani erdőkben az ellenség elől bujkáltak,[1] és úgy látszik, akkoriban szerezték földjeiket is. Annyi tény, hogy igen sok személynévből lett dűlőnévről ki lehet mutatni, hogy eredetileg erdők között fekvő kisebb szántóföldeket, egy-egy megmenekült magyar család birtokát jelölték. Az ilyen szétszórt apró szántóföldek a XVIII. század folyamán urasági kézbe került erdőkben, ahol a parasztok kultúrmunkája csak lassan és igen későn tudta megváltoztatni az eredeti állapotokat, még igen szépen látszanak a XVIII. század végén felvett határtérképeken, pl. a Mercyek hőgyészi uradalmában, ahol a jobbágyokat nem kényszerítették robotmunkára. A II. József-féle Beschreibung is többször kénytelen megjegyezni: „Dicht verwachsene Eichenwaldung, die meist Felder in sich hat". A parasztoknak átadott határrészekben azonban hiába keresnők ezeken a térképeken a török hódoltság alatti vagy utáni állapotokat. Mondanunk sem kell, hogy az ilyen nevekkel csínján kell bánnunk, mert gyakran akadunk olyanokra is, melyek újabb eredetű birtokviszonyokat jelölnek, vagy éppen csak az irtás kezdeményezőjének a nevét őrizték meg. A magyarbolyi Klenice-dűlőnek egy részét a németek Steitzgebirgnek hívják, minthogy egy Steitz nevű ember kezdte ott 1864-ben a szőlőmívelést. A murgai Bartels Delle szőlő hasonló körülmény folytán kapta a nevét az elsők között 1745-ben letelepedett Bartel Steller nevű jobbágytól.

Helyesen hangsúlyozza Szabó T. Attila,[2] hogy a dűlőnevekből a nyelvészet is megszámlálhatatlan tanulságot meríthet. A Hosszisző, Bakaszó és Szóoldal (Csikóstöttös, Peterd és Gerényes), a Szár-hegy (Kaposszekcső), Küesmán (Mecsekpölöske), Kőmálló és Komálalja (Zengővárkony, Nagyág), Málmeg (Vasas[3]), Metőfa (Peterd), Rohaszlik (Máza) stb. nevek a magyar nyelv búvárai előtt sem ismeretlenek. De hány olyan szót lehetne pl. a Hegyháti járás ősi magyar falvaiban összeírni, amelyekről eddig semmit sem tudtak és amelyek nemcsak arra volnának használhatók, hogy egyes nyelvjárási sajátságokra fényt vessenek, hanem bőséges anyagot szolgáltatnának szóföldrajzi tanulmányokhoz is. Magyar vonatkozásban még korai volna

[1] Pesty: Helységnévtár.
[2] Magyar Nyelv. 1934. 167.
[3] Országos Levéltár. Helytartótanácsi térképek. D. 4. É. n. (A XVIII. század végéről.)

ilyesmiről részletesen beszélni, de hogy telepítéstörténeti szempontból is kívánatos volna ez a munka, azt egy német példa is mutathatja. Néhány faluban Gyönk vidékén, aztán Závodon és Geresden, ahol a kutat a német irodalmi nyelv hatására már *brunn*-nak hívják, több Bornacker, Stockbirn, Wiedebirnche dűlőnevet találunk, amelyekben tehát a kútnak Born alakja van meg. Ha most a Giessenben készülő délhesszeni szótárt, ill. szóatlaszt átnézzük, megláthatjuk, hogy a Brunnen szónak a Majnától északra Born felel meg, ami azt jelenti, hogy a fentebb említett falvak német telepesei nagyobbrészt a Majnától északra fekvő hesszeni és fuldai tartományokból származnak. Mekkora nyereség volna a magyar történelem számára, ha már egy-két szó alapján is meg lehetne mondani, hogy például egy tolnamegyei magyar falu lakosai a török kiűzése után az ország mely tájáról költözködtek mai lakóhelyükre! Mert hiszen tudvalévő, hogy a tolnai és baranyai magyarságnak csak egyrésze tekinthető „őslakónak," a másik rész a török háborúk befejezése után az északról és nyugatról jövő tótokkal és németekkel együtt telepedett le a felszabadított, de lakatlanná vált vidékeken. Az is bizonyos, hogy az újonnan jött magyarság új falujának utcáit, új határának egyes részeit saját nyelvéből vett, általa ismert és hétköznapi beszédében is használt szavakkal nevezte el. A fentebb közölt nevek ugyanúgy, mint az a sokszáz más név is, melyeket a Hegyhát magyar falvaiból összeszedtem, már nem voltak a XVIII. századbeli magyar köznyelvnek a szavai;[1] következésképen nem is lehetnek újonnan települt falvak azok, ahol ezeket a régi eredetű dűlőneveket használják.[2]

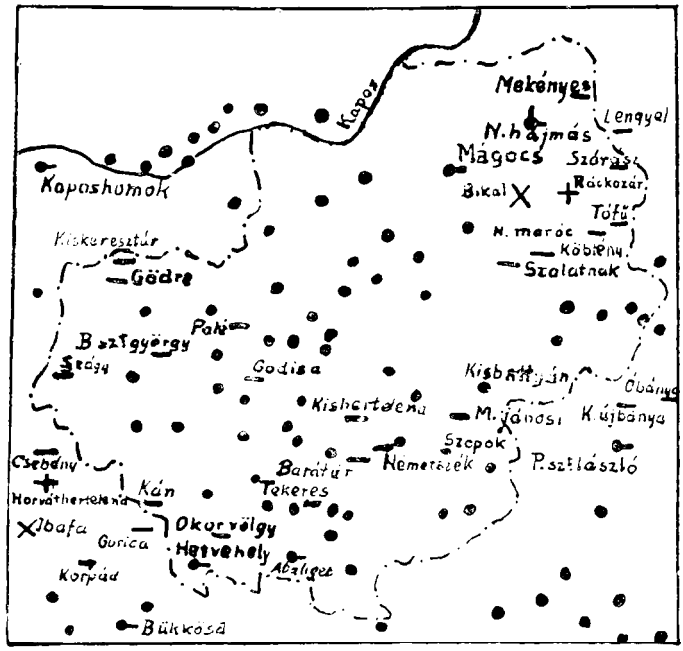
A dűlőneveknek a telepítéstörténethez való viszonyát részletesebben nem akarom tárgyalni.[1] A nevek egyik csoportjával, a ter-

[1] Így például Kékösnyei, Bacsilói, Czentesi, Bojári, Zsibrét, Csikor (Liget); Benága, Gözse, Eredék, Csönkesz (Magyarszék): Borondó, Balató, Szóoldal, Evei, Pesfő, Szódóföld, Horrófő (Gerényes). Ezzel szemben egy 1730 körül újratelepült faluban, Zombán, ilyeneket találunk: Hosszúoldali dűlő, Páskum, Pásztorházi, Kálvária, Széles hegyes, Alsó kisföldi, Kisnyulas, Hosszú, Mohári, Rókahegyi, Berekfeletti, Szentgáli dűlő. Az új és régi települések névanyaga közötti különbségek szembetűnők!

[2] A településtörténeti problémák alaposabb tanulmányozása azt mutatta, hogy a két vármegye nyugati részén, amely a főbb hadiútvonalaktól távolabb esett, részben fenn tudta magát tartani az ősi magyarság. A faluformák fejlődésének a vizsgálata is erre az eredményre vezetett. V. ö. Deutschung. Heimatbl. 1935. 22—23. l.

[3] Utalok a Magyar Nyelv 1935. évfolyamában megjelenő *Dűlőnév és településtörténet* c. cikkemre.

mészetadta terepformáknak, a hegyeknek, völgyeknek, erdőknek és legelőknek a nevével a korábbi lakosság, a műveltföldnevekkel pedig a különböző népcsoportok kultúrmunkája, illetőleg a táj mai képének kialakításában végzett tevékenysége állapítható meg. Számunkra az utóbbi csoport a fontosabb, mert hiszen a vidék korábbi lakosságáról a török defterek és az 1715-ből és 1720-ból való összeírások nagyjából megadják a szükséges felvilágosítást. A műveltföldnevek azonban

4. Magyar, német és szerb-horvát dűlőnevek Baranya-megye északnyugati részében. (Méretarány kb. 1 : 440,000.)
● magyar, ▬ német, ●▬ magyar és német nevek.
+ német és szerb-horvát, × magyar és szerb-horvát nevek.
┗ magyar, német és szerb-horvát nevek.
—·—·— a Hegyháti-járás határa.

minden más forrásnál szebben mutatják a népi rétegződéseket. Megmondják például, melyek az újonnan települt falvak, mely helységek nagyobbodtak meg egyszeri rátelepítéssel és melyek fokozatos beszivárgás folytán. Segítségükkel megállapítható, hogy a bevándorló németek másképen viselkedtek a szerb-horvátokkal, mint a magyarsággal szemben és hogy ennek az eltérő viselkedésnek oka csak a két nép kultúrája között fennállott különbség lehetett. Az alábbi térképen Baranya megye északnyugati felének viszonyait mutatjuk be.

Rajzunkból kitűnik, hogy a magyar jellegű falvak nagy száma ellenére is elég változatos képet mutat ennek a vidéknek a dűlőnév-

kincse. A XVIII. század elejéről való összeírások adatait figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a tisztán német nevekkel bíró falvak közül 1715-ben csak Barátúrnak voltak magyar lakosai,[1] Hegyhátmaróc és Szalatnak pedig szerb-horvát jellegű volt. Mindazon falvak, melyekben a magyar és német nevek vegyesen fordulnak elő, 1715 után keletkeztek, még pedig úgy, hogy Abaligeten és Bükkösdön a magyarok, Hetvehelyen (és Kaposszekcsőn) a németek voltak túlsúlyban, míg Mágocson egyenlő erejűek lehettek, ahogy ez a magyar és német nyelvű dűlőnevek számából következik. Van két falu magyar-szláv és kettő német-szláv nevekkel és csak egyben (Nagyhajmás) találunk magyar, német és horvát neveket vegyesen. Az összes német- és vegyesnyelvű dűlőnevekkel bíró falvakban a németség már többségben van, sőt néhány magyar jellegű faluban (Nagyág, Gerényes, Tékes, Csikóstöttös, Kaposszekcső) is többségre tudott szert tenni. Míg tehát Barátúrról, Marócról és Szalatnakról a németek bevándorlása idején a régi lakosság elköltözködött, addig az utóbbiakba a németség csak fokozatosan szivárgott be és kénytelen volt átvenni az őslakosság dűlőnévkincsét.

Ezek a településtörténeti kérdések egy másik még fontosabb problémát, a népi és művelődési tájak (Volks- und Kulturboden) körülhatárolásának a kérdését rejtik magukban. A „Volks- und Kulturbodenforschung" főleg a német tudományt foglalkoztatja és német kutatók voltak azok, akik ennek az új tudománynak még kialakulóban lévő módszere alapján megkísérelték a hazai németség népi és művelődési tájainak a körülhatárolását. Legfőbb feladatuknak a jelenlegi népi viszonyoknak és a birtokeloszlásnak megfigyelését tekintették, nem tették azonban külön vizsgálat tárgyává, hogy mely nemzetiségű lakosságtól származik a faluhatárok mai képe, azaz kik voltak a föld első megmunkálói. Szerintünk pedig éppen itt kellett volna megfogni az egész problémát.[2] Nagy segítséget találtak volna a kutatók a dűlőnevekben, melyek mindennél szebben mutatják a magyar, német és szerb-horvát jellegű faluhatárok elhelyezkedését, a „vegyes" művelődésű területeket, valamint azt is, hogy mely határok kialakításában nem játszott szerepet újabb eredetű lakosság. Ha a „művelődési táj" meghatározásánál nem is tekinthetők a dűlőnevek döntő bizonyítéknak, a tudományt mégis közelebb viszik céljához, az igazság megismeréséhez, mert csak az ő segítségükkel dönthető el, „hogy a kultúra fejlesztésében országrészenként és évszázadonként mely nemzetiségű lakosságnak volt több vagy keve-

[1] Ezek 1738-ban költözködtek át Magyarhertelendbe. Deutsch.-ung. Heimatbl. 1934. 326. l.

[2] A Kulturbodenforschung módszerét legmegbízhatóbban Walter Kuhn tárgyalja *Sprachinselforschung* című nagyjelentőségű munkájában. (Ismertetését l. Századok. 1935. 470. l.)

sebb része",[1] anélkül azonban, hogy a közös munka tényét bárki is kétségbe vonhatná.

A dűlőnévkutatásnak egyéb történeti vonatkozásairól (például a Kulturkreisforschunggal való kapcsolatáról)[2] részben a szükséges előmunkálatok hiánya, részben névgyűjteményem természete miatt[3] még nem igen lehet beszélni. Nem hallgathatom azonban el, hogy a pedagógus is nagy hasznát veheti a dűlőnevek ismeretének, ha eleget akar tenni a tanítás alapkövetelményének, hogy t. i. a figyelemkeltés végett mindig az ismertből, a közelfekvőből induljon ki. Mennyire más figyelemmel fogják a gyermekek hallgatni a rómaiakról és törökökről, a földesúri jogokról és jobbágykötelességekről szóló magyarázatait, ha felhívja figyelmüket a *Sáncra* vagy a *Várhegyre*, a *Puszta-templomra* ott a *Ráctemetőnél* és az *Ötgarasos-rétre* lent az *Urasági erdő* tövében. A tanításnak ilyen kiinduló pontjai megkönnyítik a tanító munkáját olyan tárgyakban is, ahol egyébként csak nehezen tudná magát növendékeivel megértetni. Egész természetes azonban, hogy előbb neki is tisztába kell jönnie a dűlőnevek értékével és be kell állnia dűlőnévgyüjtőnek és névkutatónak. Be is fog állni szívesen, ha egyszer felhívják figyelmét erre a neki is hasznothajtó munkára. Mi bízunk benne, hogy az előbb-utóbb mégis csak megalakuló dűlőnévkutatóintézet leglelkiismeretesebb munkatársai a pedagógusok sorából fognak kikerülni. **Weidlein János** (Szarvas).

[1] Mályusz i. m. 239. l.

[2] V. ö. Westphal, E.: Flurnamen und Kulturkreisforschung. Bonn, 1934. — Will, W.: Zeitliche Schichtung der Flurnamen. Rheinische Vierteljahrsblätter. 1931. 250—300.

[3] Névanyagom nagyobbik fele t. i. csak a XVIII. századból származik és nem volna alkalmas például a középkori úthálózat rekonstruálására.

A Balaton-Felvidék német falvai.

(Dűlőnévkutatási tanulmány.)

A Nyugati Középhegységnek a Veszprém—nagyvázsonyi töréstől délre eső vonulatában, a Balaton-Felvidéken a magyar lakósú falvak közé néhány német ajkú község is beékelődik. Nagyrészük: Veszprémfajsz, Veszprémhidegkút, Tótvázsony, Németbarnag és Vöröstó a Veszprém—nagyvázsonyi törés széles völgyében, kettő közülük: Balatoncsicsó és Szentjakabfa egy, a Balaton felé húzódó völgyben, Örvényes pedig egészen a Balaton partján fekszik. Tótvázsony és Balatoncsicsó dűlőnévkészletével itt nem foglalkozunk, mert német dűlőnév nem található a határban. Különben is sokkal kisebb százalékban vannak későn bevándorolt és beszivárgott német lakósaik, mint magyarok. Örvényest azonban, bár a falu már teljesen elmagyarosodott, mégis tárgyaljuk, mivel német dűlőnevei voltak.

A hat község német nyelvjárása nem egységes. Fajsz[1] frank és bajor keverék nyelvet beszél.[2] Veszprémhidegkút, Németbarnag, Vöröstó, Szentjakabfa (Tótvázsony, Balatoncsicsó) rajnai frank dialektusa nagyjából egységesnek mondható. Németországi hazája Karlsruhetól északkeleti körzetben keresendő.[3] Természetesen ezek a katolikus telepesek több helyről verődtek össze. Ez a nyelvjáráson megérezhető.

*

[1] Bleyer, J.: Das Deutschtum in Rumpfungarn. 1928. c. munkában tévesen került a frank dialektusúak közé.

[2] Feltűnőbb sajátságai: szekundär umlautot nem ismer, ófelnémet *ai (ei)* > *ā*, *r* nem vokálizálódik, *rk* hangkapcsolatban fellépő svarabakti *i* hang után *k* hang meg marad, kicsinyítőképzője *l*, a magyar szavakat hangzórendszeréhez hasonítja, egyébként hangzórendszere egyezik a bajor *ui*-nyelvjárásokéval.

[3] Dialektografice meghatározva: a *pf*-vonaltól keletre az *ei*- és *št*-vonalak között a *haben* ⌒ *hewe*, *wollt* ⌒ *wett*, *heim* ⌒ *ham-hem* alakok otthonában; gewesen ⌒ kwešt; kicsinyítőképző *le*. A magyar szavakat kezdetben hasonították, ma nem hasonítják. — Az örvényesi telepesek zöme az št vonaltól közvetlenül északra a *pf*- és *kwest*-vonalaknak a Main-folyó körüli szögletéből jöhetett.

A szisztematikus módszer, melyet a hat német falu dűlőnévkincse feldolgozásában követünk, ugyanaz maradt, miként az első ilyen tárgyú dolgozatunkban[1] kialakult. Célunk itt is az lesz, hogy a török hódoltság megszüntével újra telepített községek mai határképének kialakulását mutassuk be. Tulajdonképen a helytörténetnek egy fejezetét adjuk elő. Mert hiszen a dűlőnévkutatás a helytörténetnek nyelvészetileg megalapozott segédtudománya. A dűlőnévkutatás önállóságra nem törhet anyagának természeténél fogva. Művelőjétől heterogén ismeretanyagot tételez fel, hogy a falvak, az emberi kéz és a természeti erők alkotta tájkultúrát egységes képpé rajzolhassa meg. Művelőjétől megköveteli, hogy járatos legyen a nyelvészettudományban és a sokágú történettudományban. Továbbá nem hiányozhatik a kutatóból a pszichológiai érzék sem, mert a dűlőneveknek is van sajátos természete és jellege, a dűlőnévadásnak is van lélektana. Az ilyen felkészültséggel művelt dűlőnévkutatás általában négy pontban segítheti a helytörténetet: 1. helytörténeti tényeket hoz napvilágra (pl. Hajdinaföldek veteményfélét, Veszprémi-út a kereskedelem irányát, Maradványföldek az elkülönzés idejéből művelt földfajtát); 2. helytörténeti tényeken időpontot és helyet jelölhet meg (pl. az esetlegesen szabados földet jelölő Irtás név a XVIII. század második felében merül fel sűrűbben); 3. igazol vagy helyreigazíthat más úton is elért történeti tényt, mert a konzervatív nép emlékezetében élő név több hitelt érdemel, mint a tudálékos irnokok feljegyzései; 4. analógiás következtetés útján a kétes történeti tényeknek vagy tájföldrajzi körülményeknek bizonyító erőt kölcsönöz.

A dűlőnévkutatásunk forrásait, heurisztikus módszerét röviden így foglalhatjuk össze. A nép maga tud legtöbbet dűlőneveiről és hűen hagyományozza az új nemzedékre. Ezért elsőrendű forrás a népi hagyomány. A népnél azonban csak akkor tudakozódhatunk mindenre kiterjedően, ha előzően ismerjük a terepet. Ehhez az ismerethez a különböző térképek tanulmányozása segít. Az időben visszafelé haladva át kell tanulmányozni: 1. a legutolsó földmérési térképeket (1920—30); 2. a tagosítási térképeket (1860-as évekből); 3. a kihasítási vagy felmérési térképeket (1850-es évekből). Ezekhez a térképekhez[2] Birtokkönyv van mellékelve, mely részletesen felsorolja a dűlőneveket. Az 1840-es

[1] Péterdi Ottó: Az észak-bakonyaljai német falvak dűlőnevei. 1934.

[2] Találhatók Budapesten is az Orsz. Földmérési Hivatalban.

években minden faluban a jobbágyok szesszióit Földkönyvbe jegyezték fel. Ezt többnyire a megyei törvényszékeken őrzik esetleg térképpel egyetemben. Alkalmi térképek készültek a XVII. és XVIII. században.[1] 1780-as évekből való a Josephinische Aufnahme,[2] mely néha utmutatást ad. Dűlőneveket tartalmaznak a birtokperiratokhoz csatolt határjárások, Canonica visitatiok, urbariumok és összeírások,[3] Házikönyvek (Hausbuch). Óvatosan Pesty Frigyes gyüjteseit is fel lehet használni.

*

Veszprémfajsz.

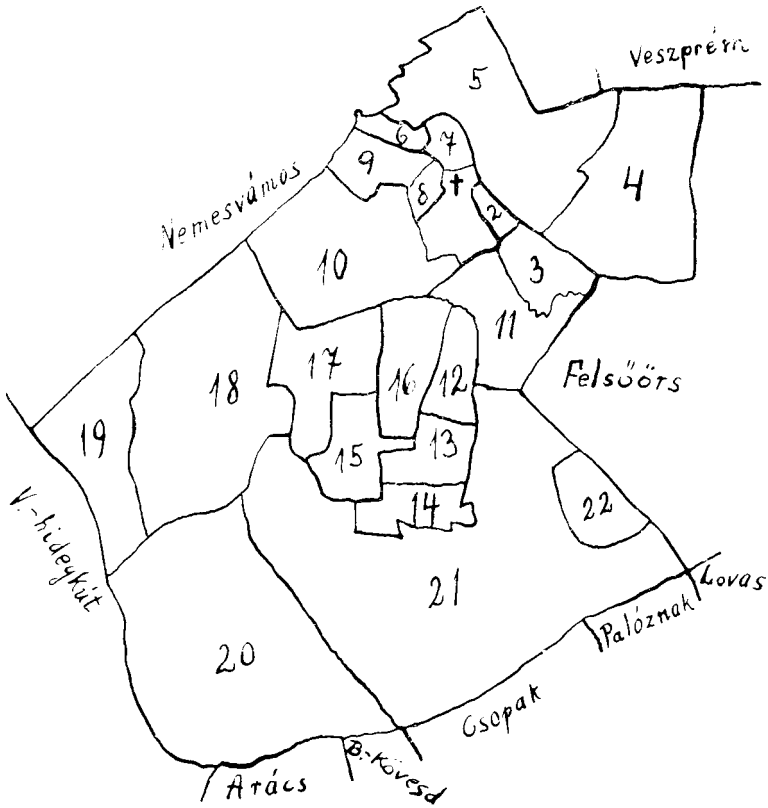
A község újratelepítése 1757-ben történt. A német telepesekkel kötött szerződés szerint a telepítés helye Puszta Edl-Faisz.[4] Ugyanis Nemes-Fajszon kívül létezett még Pór-Fajsz nevű helység is.[5] Helyét dűlőnév őrzi: Öden-Kirche (5). Bél praediumnak ismeri.[6]

Arról a munkáról, ahogyan a 24 telkes jobbágy művelni kezdte és birtokba vette a határt, levéltári adatok semmiféle felvilágosítást nem szolgáltatnak. 1774-ben 39 jobbágy 7—7 hold földet szánt. 1829-ben 39 jobbágy már 16—16 hold földet művel. Míg rétjeiket az előbbi évben egy, az utóbbi évben már két kaszás kaszálta egy nap alatt. Az 1774-es tabellák tanusága szerint 7 zsellér is művelt 3—3 hold földet és volt fél nap alatt kaszálható rétjük. Feladatunk itt tehát az lesz, hogy pusztán a dűlőnevek jelentéséből és belső természetéből, továbbá a nép elbeszélése alapján a határ átalakulásának egymásutánját kideritsük.

A legtermészetesebbnek látszik, ha feltesszük, hogy a falu körül kezdték először a földet mívelni. Feltétlenül kezdettől fogva vetettek sok kendert, mint Hanfäcker 12 név is jelzi. Ebből készült fehérneműjük és gazdasági szerszámuk. Az 1829-i összeírás a falu takácsáról tesz említést. De termesztettek káposztát is, ha talán nem is két helyen: Krautgärtchen 2, Krautgärten 6 (Krautäcker 1857, Káposztás és Köves 1923).[7] A Királyhegy (1842, 1867, 1923) lábánál rövid,

[1] Kamarai és Helytartótanácsi térképek. Országos Levéltár.
[2] Térképészeti Intézetben a fényképészeti reprodukciója. Budapest.
[3] Országos, megyei és családi levéltárakban.
[4] Az 1774-es urb. tabellákhoz mellékelve másolatban.
[5] Fényes E.: Geographiai szótár. 1851. II. 5.
[6] Not. Hung. Com. Veszpremiensis. (Kézirat a Nemzeti Múzeumban.)
[7] Zárójelben a régebbi, kívül a népi nevet adjuk.

de széles földeket hasítottak ki: Breitenäcker 10. Rendesen a domboldalak humusza száraz vagy nedves időjárás mellett egyformán mívelhető: Bergäcker 17 (Bergäcker 1857, Királyhegyi 1923) és Kölledäcker 15 (< Kelén-hegy 1842,

1. Veszprémfajsz.

1923, Köl-hegy[1] 1868). Ahol azonban a határ általában köves, ott szíves-örömest szántják a sárga-agyagos területeket is: Lehmgrubenäcker 16 (Laimgruben 1857, Agyaggödör 1923). A falu építkezéseivel kapcsolatban valószínűen innen szállíthatták a földet. Ugyanis a XVIII. században ezen a vidé-

[1] V. ö. Szamota—Zolnai: Magyar Oklevél-Szótár. 470. jelenthet „értékeset". A nyj-i névben-ed-< hegy.

ken sárból tömték a házakat, bár volt elég kövük.[1] Az 1757-es telepítési szerződés megnevezi a jobbágyok kaszálóját: Dirokh (Dörögd? ; Waldwiesen 1857, Felső erdő 1867,[2] Erdőréti 1930, a mai 18-as dűlőn). — Így körülbelül le is írtuk azt a területet, amelyet a jobbágyok 1774-ig míveltek. Egy 1768-as urbárium[3] szerint „valaminémű szántóföldeik vannak, azok mind irtások". A felsorolt dűlők fekvése plauzibilissé teszi ezt és megerősíti az 1720-ból való, a nádornak küldött megyei beadvány állításait is. Eszerint a falut nagyobb részén sűrű erdő veszi körül.

Ebben az időben már a megjavított háromnyomású gazdálkodás folyt, mely a XIX. század harmadik negyedéig fokozatosan átengedte helyét a modern gazdálkodásnak. Újabb és újabb föld szerzésére tehát a korszükséglet indított. Ha Fajsz térképére nézünk, könnyű lesz követnünk a terjeszkedés útját. — A XVIII. század második felében indult meg az egész vidéken az a törekvés, hogy a Balaton mellékén szerezzenek szőlőföldet.[4] A fajsziak Arácson vettek szőlőket. Az odavezető, nagyon sokat használt útról dűlőt is neveztek el ebben az időben: Aracseräcker 13 (Aracserwegäcker 1857, Arácsi-úti 1923). Az erdő mellett az utolsó szántóföldek: Kleine Äcker 14 (Kistelek 1923). A nyugati legelő területéből kihasítják a Langteiligen dűlőt 9 (Langtheiligen 1857, Hosszúosztás 1923). Majd újra osztanak a kopár Kálvária 11 (Seghegynek[5] is nevezték, 1867) körüli területből: Neuteiligen 3 (Neutheiligen 1857, Újosztás 1923). A telepítési szerződések rendszerint megjelölik a jobbágyok földeit. A földesúr külön meg szokta engedni hogy irtsanak is az új telepesek. Fajszon az 1770-es években a telepítő Talliánné Szalabéri Horváth Teréz panaszt emel a vármegyénél, mivel jobbágyai engedély nélkül irtanak.[6] A peres 40 hold föld talán a mai Irtás 19 (Irtásföldek 1867, Irtás 1923). Stöckäcker 22 (Világos 1923 ; Stock ⌒ fatuskó) későbbi eredetű. A Josephinische Aufnahme-n (1783) már nincs erdő feltüntetve. — Ezzel természetesen már elértük az 1829-es állapotokat.

[1] Németh G.: Adatok Nagyvázsony történetéből. 1901. 114., 116.

[2] Pesty: Helységnévtár. (Kézirat Nemzeti Múzeumban.)

[3] Veszprémi megyei lvt-ban Fajsznál.

[4] V. ö. Németh i. m. 104. l. és a balatonmelléki falvak összeírásait 1828-as évekből.

[5] Pesty: Helységnévtár. V. ö. Virágh Rózsa: Magyar helységnevek eredete. 1931. 75. (sêg = domb, hegy, halom).

[6] Veszprémi megyei lvt. Fajsznál.

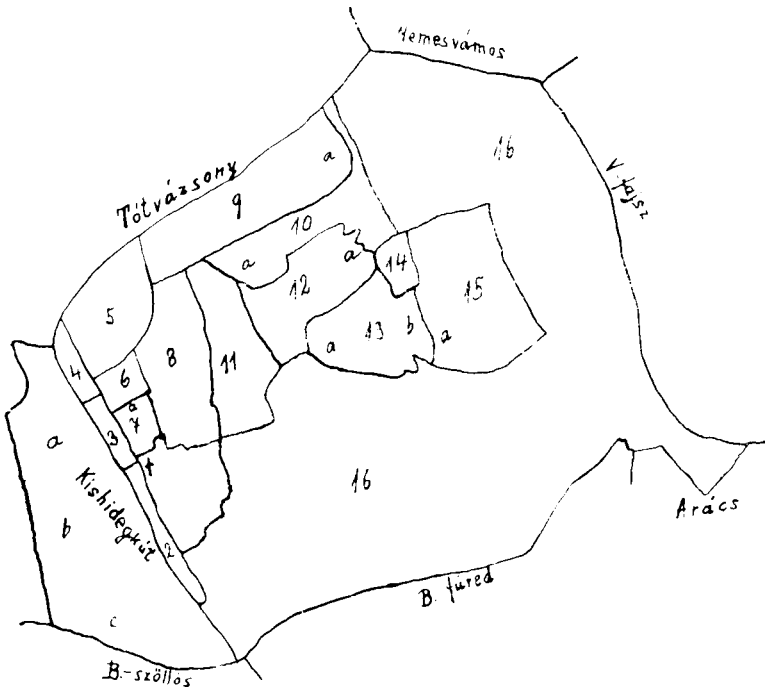
A határ többi része erdő : Világos erdő (Alsó erdő[1] 1857), vagy népi nevén Baronischwald, ugyanis az elkülönzés után ez maradt meg egyedül a báró földesúrnak ; Kelén-hegy 20 (1923) ; Király-hegy részben 10 ; Wiesenäcker 18 részben. Ezekben az erdőkben lehetett a veszprémi káptalan erdeje Soulomos 1082-ben.[2] Úgyszintén az Ányoskút vagy Ányoskert[3] a középkori földesúrról elnevezve. A Királyhegyet használták legelőnek[4] a falu melletti Szállással 8 (1923 ; marhaállás). Az 1860-as években a Waldwiesenből szántóföldet csinálnak. Nemsokára a Baronischwaldot is átveszik. Egyáltalán a földszerzésben annyira mentek, hogy 1860-tól kezdve lassanként megvették a szomszédos Kéri-pusztát :[5] Kéri-feld 5, vagy Öden-Kirche és Pusztaäcker, vagy Stadtwaldäcker 5 (mert határosak a veszprémi városi erdővel), amelyet a háború alatt a pénz romlása következtében könnyen kifizettek. A politikai községnek azonban maradt nagy adóssága. A község köves területen fekszik. Így nincs ivóvizük. Az egyetlen kút a falu északi végén egy odavezetett forrás. Az 1910-es években vízvezetéket rendeztek be innen (Motorföldek 7 ma, az egykori tó helyén). A porosz szénre berendezett gépek a világháború után nem működtek. Sok pénzt fektettek bele átalakításukba, de most is állnak.

Veszprémhidegkút.

Az 1300-as évektől kezdve szerepel az oklevelekben[6] ez a hideg ivóvizéről a környéken most is híres község. A török hódoltság idején elnéptelenedik. Bél Mátyás[7] Öreg- és Kis-Hidegkút néven praediumnak[8] jelzi a nemrégen közigazgatásilag egyesített és Veszprémhidegkútnak elnevezett Nagy- és Kishidegkutat. Új élet 1751-ben kezdődik, mikor földesura, a devecseri Eszterházy német telepesekkel köt szerződést.[9] A hagyomány szerint Schwarzwaldból jöttek.[10]

[1] Pesty : Helységnévtár.
[2] Hazai okmt. IV. 2.
[3] Pesty : Helységnévtár.
[4] Pesty : Helységnévtár.
[5] Telekkönyvi hivatali bejegyzések (Veszprém). Pesty : Helynévtár.
[6] Csánki III. 233.
[7] Not. Hung. Descript. Com. Vesprémiensis.
[8] U. C., I. Fasc. 38., XX. Fasc. 147. n. 50., XXI. Fasc. 154. n. 62. (Utóbbi szerint 1626-ban desertum.)
[9] Másolata az 1768-as urbáriális tabellákhoz mellékelve. O. L.
[10] Pesty : Helységnévtár.

A telepesek egyáltalán nem első minőségű határt vesznek át.[1] Egyik helyen sárga agyagot szántanak: Lehmäcker 13 b (Középdűlő, 1930), másik helyen vörös agyagot:[2] Rote Äcker 7 (Rothäcker 1857, Vörös földek 1930), ismét másutt köves földbe vetnek: Steinäcker 12 a (Steinäcker 1857. Lenföld 1930). Azonban megmívelik itt még a dombos része-

2. Veszprémhidegkut.

ket is: Buckeläcker 15 a (Rétföldi 1930). Buckel a Hügel szó frank—bajor változata.

Felvilágosítanak a dűlőnevek az első idők veteményeiről is. Első helyen kell megemlékeznünk a káposztáról: Krautgärtchen 4, Krautgärten 2 (Káposztáskertek 1930). Egyrészt a telepeseknek táplálékul szolgált, másrészt a nagymennyiségű termelésből arra is következtethetünk, hogy

[1] Fényes E.: Magyarország mostani állapota. 1836. I. 440.
[2] Vályi: Magyarország leírása. 1796. I. 117.

jó piaca lehetett.[1] Különben is kilencedmentes volt, nem úgy, mint a kender: Hanfäckerchen 10 a és a len: Flachsäcker 12 (Lenföld 1930), amelyekből a földesuraságnak is jutott néhány „fonyás" az 1768-as úrb. tabellák tanusága szerint. A falu kultúrnövényeiről szinte teljes képet nyerünk, ha még megemlítjük a babot: Bohnenäckerchen 7 a (Vörösföldek 1930) és a lencsét: Linsenäckerchen 14 (Hegyföldi 1930). Ezeknek azonban — úgy látszik — csak kisebb területet szántak.

Valószínűen mindjárt kezdetben kiirtottak egy erdőrészt szőlőtermesztés céljából: Weingarten-irtás 8 (Öregirtás 1930). A dűlőnek a falu felé eső részét 1857-es térkép Mariaopferung-nak jelzi egy képoszlopról elnevezve. Talán csak próbálkoztak itt a szőlővel, mert az 1768-as úrb. tabellák külön kiemelik, hogy szőlőhegyük nincs a határban. 1758-ban földesuruk bíztatására Balatonfüreden hatalmaskodással foglalnak szőlőt.[2] Majd a környékbeli falvak mintájára már korán vesznek a Balaton mellékén szőlőföldet.[3] A hidegkútiak Balatonarácson.[4] Sokat járják az arácsi utat úgy, hogy szántóföldeket neveznek el róla: Arácserwegäcker 13 a (Középdűlő 1930). Másik, szántónevet kölcsönző jelentős út a Veszprémi-út: Veszprémerwegäcker 9 a (Soósi 1930). Még a jelen napokban is a község kereskedelmi útja. Fajszról és Vöröstóról az 1828-as Összeírás említi meg, hogy terményeiket Veszprémbe szállítják. Itt dűlőnév őrzi ezt a tényt.

A XVIII. század vége felé visszaszoríthatták az erdőt: Holzschlagäcker[5] 15, (Wiesenäcker 1857, Rétföldi 1930 valószínűen hosszabb ideig erdei legelő volt). Szántják a határ legészakibb dűlőjét: Sósäcker 9 (Sósäcker 1857, Soósi 1930, a szomszédságában Sós puszta fekszik). A felszabadulás után pedig felosztották a rekettyés legelőt is: Salepuscht 10 < Salweide + Busch[6] (Rekettyés 1930), sőt még a zsellérek is kaptak kevésbbé termékeny dombon földet. Kleinhäuslerbuckel 11 (Kleinhäusler Buckeläcker 1857, Zsellérhegyi 1930).

Az 1768-as úrb. tabellák szerint több napi (2—5) munkát igénylő rétjeik vannak. A dűlőnevek ezt alátámasztják

[1] V. ö. Péterdi i. m. 26.
[2] Phalmi rendtört. XI. 358.
[3] V. ö. Németh i. m. 104. l.
[4] 1828-as összeírás (Arács).
[5] V. ö. Vollmann, R.: Flurnamensammlung. 1926. 439.
[6] V. ö. Vollmann i. m. 28. A -puscht *t* hangjához v. ö. Péterdi i. m. 17. (Mássalhangzó betoldás.)

és megmondják hol voltak és vannak. Rote Wiesen 3 (Vörösrétek 1930, a vörös, agyagos földek végében), Grabenwiesen 6 (Árokréti 1930, itt forrás van, vizét árok vezeti el), Buckelwiesen 5 (Hegyréti 1930, ma szántó).

A határ többi része erdő :[1] Recsek- és Som-hegy. A község 1850-es években vette át. Addig is legelőül szolgált.[2]

Néhány szóval meg kell még emlékeznünk a hajdani Kis-Hidegkútról. Csatár-puszta jobbágyai laktak itt a XVIII. században. Majd 1794-ben Nagyhidegkútról népesítették be.[3] Három dűlője van. A Tótvázsony és Hidegkút közötti hegyvonulat déli lejtőjén, az Eresztény (a), melyért 1780-ban pereskedtek is a tótvázsonyiakkal (Belső dűlő 1930), a Csatáräckerl vagy Szőlőcsatár b (Nemesi dűlő 1867, 1930) és a Heide ⌒ Legelő c (Malomdűlő 1867, 1930). A fentebb említett forrás vize hajtotta a malmot, mely 1768-ban még nem működött.

A dűlők nevét szemlélve, feltűnő a legutolsó földmérők eljárása a névadást illetően. Néhol fordították csak le magyarra a hagyományos neveket — ami rendben is van —, a legtöbb helyen azonban eltűntettek megbecsülendő helytörténeti értékű neveket.

Németbarnag.

A török időkben Barnag lakossága is megfogyatkozott. Az 1715-ös összeírás 11 magyarnevű telkes jobbágyot és 3 zsellért sorol fel. Ebben az évben kezdik telepíteni. A földek még ki sincsenek osztva. A hagyomány szerint Szentes és Tur (Mezőtur?) vidékéről származnak (v. ö. Turi-hegye dűlőnevet) és 1720—30-ban költöztek ide.[4] Az új telepesek nem szaporodtak, mert az 1720-as összeírás újra csak 10 magyar jobbágyról tesz említést, akik 6½—6½ hold földet szántanak két dűlőben. Bél Mátyás[5] szerint 1730 körül jöttek nagyobb számban katolikus német telepesek. A hagyomány szerint 1725-ben Svájcból sereglettek be.[6] Ez természe-

[1] Az Alsóőrsre vonatkozó 1478-as oklevélben olvasható hydegkwthygyerghhagyomana nem identifikálható. Veszprémi püspöki lvt.

[2] V. ö. 1768-as urb. tab.-ban a jobbágyoknak nincs erdeje. Vályi i. m. II. 172. Thiele : Königreich Ungarn. 1833. II. 167. Fényes E. : Magyarország mostani állapota. I. 440.

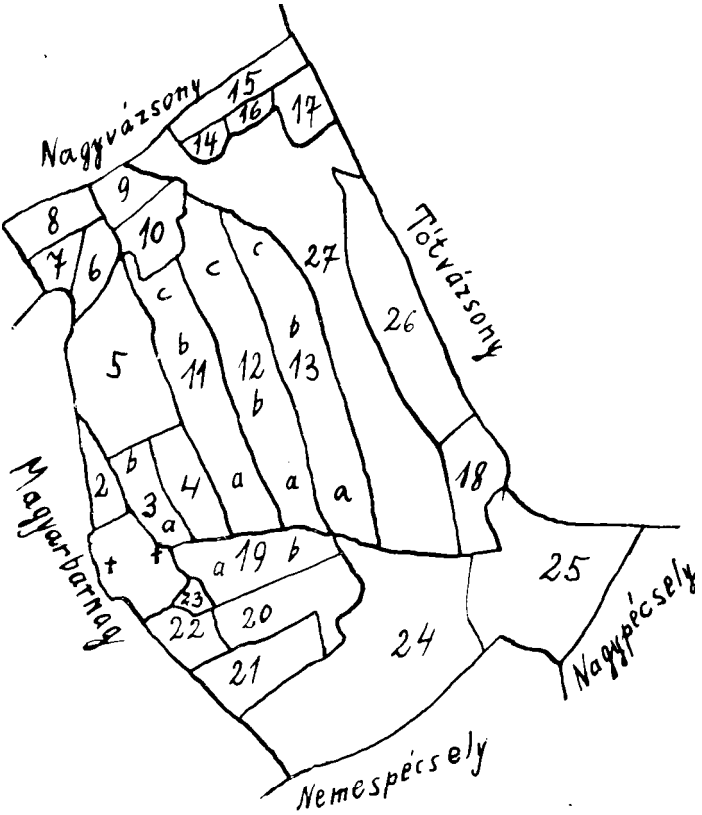
[3] Pesty : Helységnévtár.

[4] Pesty : Helységnévtár.

[5] Not. Hung. Com. Veszprém.

[6] V. ö. Németh : i. m. 76., ahol 1714 a telepítés éve. — Pesty : Helységnévtár.

tesen nem fedi a valóságot, ha a nyelvjárás szempontjából tekintjük. A régebbi magyar csoport református. A fajilag és vallásilag különböző népek — úgy látszik — nem fértek össze. Földjeik külön voltak választva.[1] A század második

3. Németbarnag.

felétől kezdve szerepel a Magyarbarnag és Németbarnag elnevezés. A két egybeépült ikerközség közigazgatásilag ma is külön áll. Németbarnag határának vázolásával kapcsolatban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az 1776-os évből származó megyei összeírásban[2] fel vannak

[1] Fényes: Magyarország mostani állapota. I. 438.
[2] Nagyvázsonyi Zichy-levéltár (a plébánián őrzik).

sorolva dűlőnevei. Így nem kell találgatásokba, vagy logikus, ill. analógiás következtetésekbe bocsátkozni az állapotokat illetően.

A németek szántóföldjei: Török-er-Grund 14—17 (Töröktemetés 1776; Türkengrund 1857; Törökvölgy 1862, 1930), Teichäcker 11 c (Toó melléke 1776, Kövestelek 1930), a mai 5-ös dűlő falu felé eső része: Heuhaufen (Kálvária mellett 1776, Heuhaufen 1857, Vadalmai 1930), Neu-Los 19 b (Újirtás 1776, Halteräcker 1857, Öreg földek 1930), Krautgärten 12 a, 13 a (Káposztaföldek 1776), Spatzenwald vagy Holzschlag (irtás) az aszófői és tótvázsonyi út szögletében 27, egy része (Veréberdő 1776, Tüskés vagy Tuskós 1930), Stein-nicht-los 11 b (Kövestelek 1776, 1930), Halteräcker 19 a (Öreg telek 1776, Halteräcker 1857, Öreg földek 1930, Halter = Schweinhüter, ugyanis a faluvégi pásztorházzal határos), Kiss mező 1776 (talán 12 c). Egyetlen rétjük:[1] Neue Wiese 18 (Remetesűrű 1776, Remetekert 1930).

Ezen a puszta felsoroláson szembeszökő először is a hivatalos közegek névelváltoztató eljárása. Csak hosszas utánajárással lehet identifikálni a neveket. Tagadhatatlan tény továbbá, hogy a telepesek nagy kultúrmunkát fejtettek ki már 1776-ig is. 1720-ban csak 6½ hold földet művelt egy telepes. Hisz a Heuhaufen — Szénaboglya dűlő erdei rét lehetett.[2] Igazolja a vele szomszédos Vadalma erdei dűlőnév a magyarbarnagi határban. Továbbá az 1720-as összeírás által említett három kaszás rét is rávonatkoztatható. A Neu-Los, Holzschlag, Neue Wiese mind-mind új szerzemények. De nemcsak a németek, hanem a magyarok is derekasan kivették részüket. Az utóbbiak serénykedése azonnal világos lesz, ha megfontoljuk, hogy a mostani németbarnagi határból ebben az időben a következő dűlőket művelik: Töröktemetés egy része, Régi kazalhegy 5, Pásztorházi földek 13 b (megelőzően birkalegelő[3] lehetett birkahodállyal), Mosókúti-telek (itt volt a birkamosó) 3 a, Pörös-földek 9 (a kétféle telepesek vitathatták hovátartozását). Ezenkívül mostani saját határukban akkor már kb. 18 dűlőt szántanak, úgymint: Járdvány, Töll alla, Nyárfástelek, Öreg koldustelek, Kis koldustelek, Hármas dió, Tűzkúti, Cziczeri-domb, Hidegkúti dűlő, Kenderföldek, Túri Hegye,

[1] Vályi i. m. I. 129. Fényes i. m. I. 438.
[2] V. ö. Péterdi i. m. 49.
[3] V. ö. későbbi német nevét: Schafleräcker. (Pásztordűlő 1930).

Koszos Berkenye, Mocsolákra dűlő, Kistelek, Kenderföld, Kis Gyertyános, Kövesmogyoró-völgy, Temetőre-dűlő. A felsorolt nevek legtöbbje konzerválta a vonatkozó terület eredeti jellegét. A mai németbarnagi határ többi része 1776-ban legelő és erdő. Ezeket a magyarok és németek közösen használták[1] még az elkülönzésig. A sertések makkoltatásra az erdőkbe[2] jártak. Cseres Magyal 26 (magyal = apró tölgy ; Cser 1930), Hosszú-hegy 24 (1930 is), Remetesűrű 25 (Rókahegy 1930), Fiastoó 6. 7, 8 (maga a tó 10. dűlőn terült el),[3] Kőhegy és Nagyberek (magyarbarnagi határban). Itt élt a rideg marha is kora tavasztól késő őszig. A sertések külön legelője volt a Saulacken 12 b, 13 d (az egyenlőtlen talajon megállt az esővíz, 1857), melyre a mai Lehmäcker-en 4 keresztül jutottak el (Agyaggödör 1930, innen hordták az első építkezésekhez a földet).

Az elkülönzésig, 1845-ig[4] a telepesek még gyarapítják a művelt földeket az erdők és legelők rovására. A falutól déli irányban a Hosszúhegyi erdőből kihasítják : Kreuzäcker 22 (Keresztfai dűlő 1930, útszéli keresztről elnevezve), Johakscht < Joch + Axt[5] 21 (Erdei dűlő 1930), Weingärtenwegäcker 20 (Szőlő-úti dűlő 1930, szőlőik Pécselyen vannak). A Fiastoó körüli erdőt kiirtják : Breite Gründel 6 (1857, Széles földek 1930), Lange Gründel 7 (Hosszú földek 1930), Aussere Gründel 8 (Országúti 1930, äussere alatt olyan külső földeket kell érteni, melyek nem tartoznak a szesszióba). Kiszikkad a tó is. Innere Streitäcker 10 (Kölesföldek 1930, talán az első veteményről elnevezve) nevet nyeri a 9-es dűlőhöz viszonyítva (Übere Streitäcker). Művelt földdé teszik a Saulacken-t és egyrészét Tótvázsonyerwegäcker-nek 11a nevezik el. (Tótvázsonyban 1828 körül az összeírás szerint sok iparos él. Ipari szükségleteik végett sokat látogathatták.)

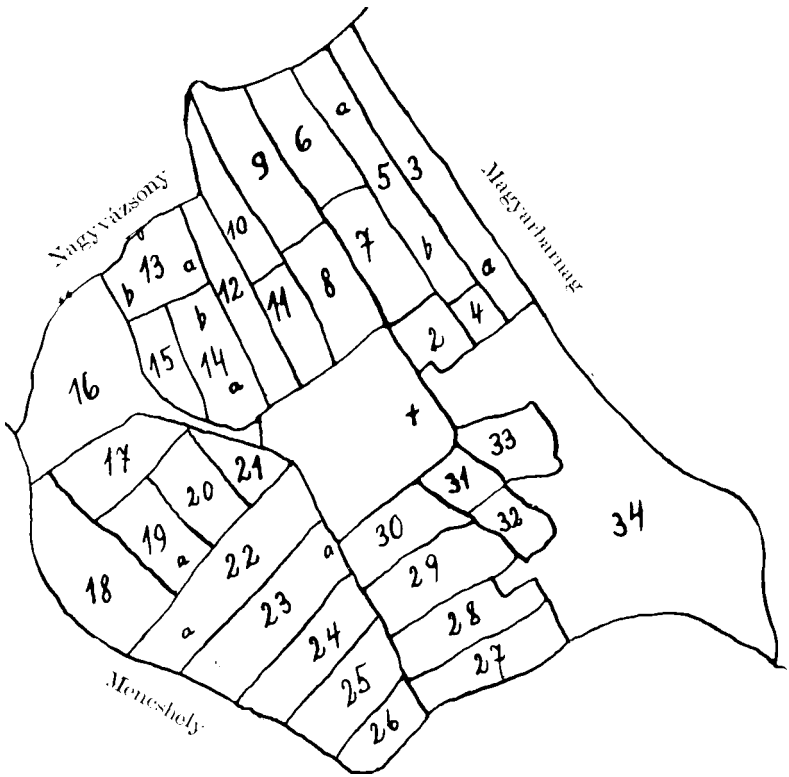
Az 1776-os megyei összeírás a kerti veteményeket is felsorolja : káposzta, kender és hajdina. Kertjeik a lakóházak mögött vannak és Postdomal úrbáriális névvel illetik. — Szőleik Pécselyen vannak. Csak az 1715-ös összeírás tesz említést barnagi szőlőkről. 1776-ban Aszófőn is vannak szőlőik.[6]

[1] Fényes i. m. I. 438.
[2] V. ö. 1720-as Összeírás. Olt.
[3] 1233-ban ad aquam Nádfeő.
[4] Németh i. m. 96.
[5] Olyan irtás, amelyet egy fejszével egy nap alatt egy ember irthatott.
[6] Phalmi rendtört. XI. 328.

Az elkülönzés idején kapta meg Németbarnag mostani határát.

Vöröstó.

1652-ben kapja meg Zichy István Barnaggal együtt. Az adománylevél még mint possessiokat említi. Azután

4. Vöröstó.

elnéptelenedik. Újratelepítése talán elsőizben 1723-ban történt.[1] Bél az 1730-as évekre teszi a végleges megtelepedést.[2] A hagyomány szerint[3] a mostani németek az Odenwaldból és Svájcból jöttek.

[1] Németh i. m. 65., 76.
[2] Not. Hung. Com. Veszprém.
[3] Pesty: Helységnévtár.

Határáról először 1776-ban értesülünk a Barnagnál már említett megyei összeírásból. Ebben az időben a jobbágyoknak öt szántóföldje van: Barnagerwegäcker 4 (Barnagi-útra dűlő 1776, Barnagerwegäcker 1857, Barnagi-úti dűlő 1930) a barnagiak járhatták, ha Vöröstóra templomba vagy Nagyvázsonyba a földesurasághoz jártak), Vázsonyerwegäcker 15 (Vázsonyi dűlő 1776, Vázsonyi-úti dűlő 1930, a földesurasághoz vezető út), Ragonya 28 (Rogonyi 1776, Ragonya 1930, szláv személynév), Waldgartenäcker 29 (Kiserdő 1776, Waldgartenäcker 1857, Erdő-úti dűlő 1930), Buckelwiesen(äcker) 13a (Nádaskúti 1776, Mocsolyai dűlő 1930). A Waldgartenäcker korábbi irtás lehet, mint a Ragonyaerdőből kihasított szántóföld. A Garten dűlő megjelölés ugyanis bekerített helyet jelent. Ez itt érthető lesz, ha hozzátesszük, hogy a vele szomszédos 30-as dűlő ökörlegelő volt (Ochsenwiesen 1857, Ökörréti dűllő 1930) és az állatok az erdőkbe is jártak. A Nádaskúti, ill. Mocsolyai dűlő nevét a Németbarnagon is átfolyó nádas sédtől kapta. A patak a 13b lapályon tószerűen kiszélesedett (pocsolya). Kenderáztatónak használták. Ma rétség: Borstlswiesen (Borst + l kicsinyítő képző = Nardus stricta, a füvet csak fiatal korában eszik az állatok).[1] Ekörül terült el az említett szántóföld.

A jobbágyság erdei 1776-ban: Rogonya 27, Vöröstói sűrű 34 és Hajagos 34 (Halagus[2] 1378, Erdők 1930).

A kertekben, amelyek nevét nem sorolja fel az összeíró szolgabíró, káposztát (Krautgarten 1857, Kövesdűlő 1930, Krautgartenäcker nyj ; 14) kendert (Hanfäcker 1857 és nyj., Kenderföldek 1930 ; 31), hajdinát és burgonyát (talán a postdomális Gartenäckerben 1857) termesztenek. Szőlőjük nincs a határukban, hanem valamivek később szereznek a balatonmelléki falvakban.

Rétjük[3] valószínűen csak egy lehetett: Wiesengründl 5a (1857, Öregréti 1930), bár elég patak van a határban. A nagyvázsonyi séd az északi határán folyik. Két ér táplálja a vöröstói határból. Az egyik ér a falu nyugati szélét metszi. A mai 12, 10a dűlőkön mocsárrá terült szét. Ma Krautgartenwiesen 12 (Rétdűlő 1930), Marktwiesen 10a (1857, Vásárréti dűlő 1930). A másik ér a község keleti végét érinti. Azután a 7-es dűlőn vág át hajdan mocsárrá áradva.

[1] Marzell, H.: Neues illustriertes Kräuterbuch. 1923.[2] 399.
[2] Szamota—Zolnai: Magyar Oklevél-Szótár; jelentése: „reich an Pimpernussbäumen".
[3] Vályi i. m. III. 651.

Csak 1815 után váltak ezek a területek kaszálható rétekké nevük után ítélve: Marktwiesenäcker 8 (Markwiesenäcker 1857, Hátsóvásártéri dűlő 1930), Marktwiesen 7 (Markwiesen 1857, Elsővásártéri dűlő 1930). Ugyanis Nagyvázsony 1815-ben kapott engedélyt hetivásárok tartására.[1] A dűlőnév az irányt jelöli, ahol a nagyvázsonyi határban eredetileg a vásárokat tartották. A falu keleti végén tó volt. Ebből eredt a nevezett második ér. Ezt a falu melletti tavat megtaláltuk Fajszon, Németbarnagon (sőt a legtöbb északbakonyaljai községben).[2] Ez a birkamosó tó. Majd kiszáradt. 1857 már Teichäcker 33 (Lapálydűlő 1930). Így érthető meg, hogy Vályi 1799-ben ezt írja: „... földje mocsaras, ... szénája kevés".

A község legelőterületei 1776-ban a már említett Ökörréten és erdőkön kívül a Heide[3] 16 (Heide 1857, Legelő 1930). Ehhez a legelőhöz tartozhatott a 17—23-as dűlők területe is. Mivel azonban kevés volt a legelő a nagyvázsonyi határban, a csepelyi pusztán kaptak legelőjogot a földesuraságtól. A marhacsapás-út a mostani 3-as dűlőn vezetett végig: Triebäcker, Triebbuckel (< treiben igéből; Triebäcker 1857, Csapásdűlő 1930, Weissäcker 3a (Weiszäcker 1857, lösz-föld). A csapásút csak az elkülönzés idején, 1845-ben lett szántó. A Heideből valószínűleg a XVIII. század utolsó negyedében hasítottak ki szántóföldet.

1829-ben már körülbelül kétszer annyit szántanak, mint 1776-ban. Sorrendet eltalálni természetesen bajos. Mégis, ha kiindulunk a 20-as dülő nevéből: Mittelgewend (nyj. mittlkwen; Mittlere Äcker 1857, Középdülő 1930), azt kell mondanunk, hogy 19, 20, 21 dülőket egyszerre kezdték művelni. Ugyanis das Gewend (Gewand) három jelentésben fordulhat elő:[4] *a)* egyenlő fekvésű és talajú szántóföldek összessége = dülő, *b)* ekével újonnan feltört műveltföld (Neubruch), *c)* kerítéssel a határból kikerített terület. Ma a szó már nem él, a falu nem tudja, mit jelent. A jelzője ‚mittel' az első jelentésre utal. Ez a ‚dűlő' beékelődik a Lange Äcker 19 (Lange Äcker 1857, Hosszú földek 1930) és a falu végi hajdani cigányviskók szomszédságában elterülő Zigeuneräcker 21 (Zigeuneräcker 1857, Cigányföldek 1930) közé.

Az 1857 térkép szerint már szántók: Heideäcker 17

[1] Németh i. m. 93. l.
[2] V. ö. Péterdi i. m. 55.
[3] A Balaton-Felvidék frankjai így nevezik a legelőt.
[4] Vollmann i. m. 6. 3. jegyzet.

(1857, Legelőföldek, 1930), Mencshelyerwegäcker 22 (1857, Mencshelyi úti dűlő 1930), Weingartenäcker 23 (1857, Szőlő-úti dűlő 1930; a szomszédos falvakban van szőlejük),[1] Buckeläcker 6 (Pukläcker 1857, Dombosföldek 1930), Sandbuckeläcker 9 (Murvásföldi dűlő 1930). Átvették az elkülönzéskor (1845) az állodiumnak tekinthető Gróf-Hanesäcker-t 11 (Gróf Johannes-Äcker 1857, Gróf János dűlő 1930; a Zichy-családnak János nevű tagja 1740-es években élt[2]), Edelmannsäcker-t 24 (Edelmannsitzäcker 1857, Első nemes dűlő 1930), Edelmannswiesen-t 25, 26 (Edelmannsiztwiesen 1857, Hátsó nemesdűlő, Nemesréti dűlő 1930). Kiírtották már — miként a nép tudja — Vászolyerwegäcker 32 (Vászolyi úti dűlő 1930) és Ragonya 27 (Hátsó Ragonya 1930) dűlők helyén az erdőt.

Vályi még azt is mondja a határra, hogy nagyon agyagos. Már a helység neve olyan tavat jelent, amelynek az alja vörös agyag. Ez a vörös tó a nagyvázsonyi határban terül el. Maga a nép azonban több dűlőn (19*a*, 22) meg is jelöli az agyagos földeket Lehmacker névvel. Lehm alatt sárga agyagot ért.

Vöröstó határának mai képe már 1857-ben kialakult.

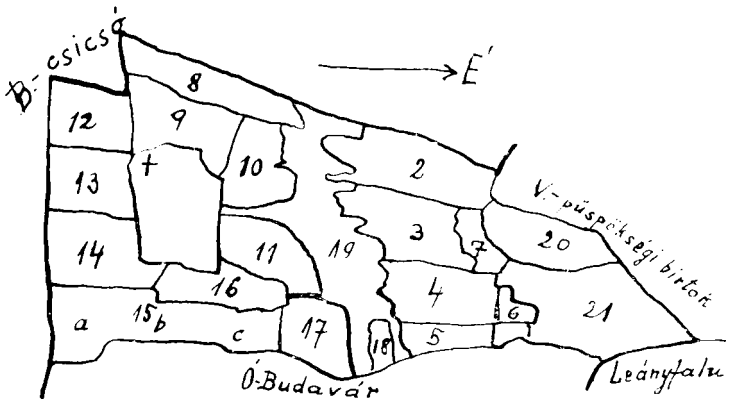
Szentjakabfa.

1713-ban kezdi telepíteni a veszprémi püspök. 1715-ben az összeírás szerint hét magyar nevű jobbágy lakja, de csak háromnak van két-két helyen terméketlen földje, amelyet váltakozva vetnek be a háromnyomású gazdálkodás módján. Rétjeik bőven teremnek szép szénát (talán Nagyrét 1857, Rétek ill. nyj. Wiesen 1930 és Bencerét vagy Bencekert 1930; 14). Felújítják a régi szőlőhegyet is. Hasonló állapotokat találunk 1720-ban, bár a magyar telepesek száma kettővel megfogyatkozott. 1751-ben kötnek a földesúrral szerződést,[3] melyben többekközt makkerdőt is biztosítanak maguknak. Az erdőt azonban négy év mulva megvette a tisztartó. A szőlőművelést idők folyamán a saját határukban feladták. Az 1777-es urbárium[4] szőlője alatt idegen határbelit kell érteni.[5] 1768-ban 17 magyar telkesjobbágy körülbelül 10—10 hold földet szánt, a 8 zsellér pedig fél-fél holdat (talán Zsellérföldek 6 vagy Zsellérbokrok 7, nyj. Äckerl, ill.

[1] A faluval határos földeket a nép Pintersäckernek nevezi. A szélső házban kádár lakott.
[2] Németh i. m. 66—67.
[3] Az 1768-as urb. tabellákban. O. L.
[4] U. C. XXIII. Fasc. 178. n. 11.
[5] Fényes i. m. I. 495.

Kleinhäuslerbusch). Kendert nagy mennyiségben termesztenek (Kenderföldek 1930, nyj. Hanfäcker 12, Szarka bokor 1857). A földesuraság is kap belőle fonást. A határ délnyugati sarkában az almakuti forrás körül volt a kenderáztató (nyj. Hanfröste 15*b*), a falu északi szomszédságában pedig a kender törő telep (nyj. Kreuzäcker 11). A néhány évvel később idetelepített németek[1] dűlőnévkincsében Flachsäcker is szerepel (15*c*).

1777-ben összesen 100 hold a szessziós birtok (talán Hosszú földek 1930, nyj. Lange Äcker 13; Fekete földek 1930, Kisföld 1857, nyj. Schwarzäcker 15*b*, Paperdő mellett

5. Szentjakabfa.

1857; Kertaljai dűlő 1930, Kertföld 1857, nyj. Gartenäcker 9, a házikertek szomszédságában; Szilvás 1930 és Kendertörő 1930 a 10 és 11 dűlőkben). Van továbbá 56 hold írtás (Lázföld 1857 < szláv „írtás", Lázföld 1930, nyj. Lazäcker 3).

A határ többi része 1777-ben legelő (Dobogó 1857, 1930, Kútaszó 1857, 1930, Székút 1857, 1930, Csoszka 1930, hídról, száraz völgyről, szikes talajról és lejtőről elnevezve a 19, 16, 17, 18-as dűlőkön), erdő (Fenyvesi dűlő 1930, Nyírföld 1857, Rétföldek 1930, Erdő 1857, 1930 a 8, 4, 5, 21 dűlőkön). Külön kiemeli az urbárium, hogy a földesúrnak nincs allodiuma a határban. Ma mégis találunk Herrschaftsfeld elnevezésű területet 20. Magyar neve: Urasági mező, arra enged következtetni, hogy legelőterület lehetett.

[1] A veszprémi püspök kicserélte a jobbágyokat. Vályi 1796-ban már német faluról beszél. I. m. III. 368.

1857-ben Fenyves, Nyírföld, Székút, Csoszka már művelt földek. Az elkülönzés idején veszik át az uradalmi 20 és 21-es határrészeket.

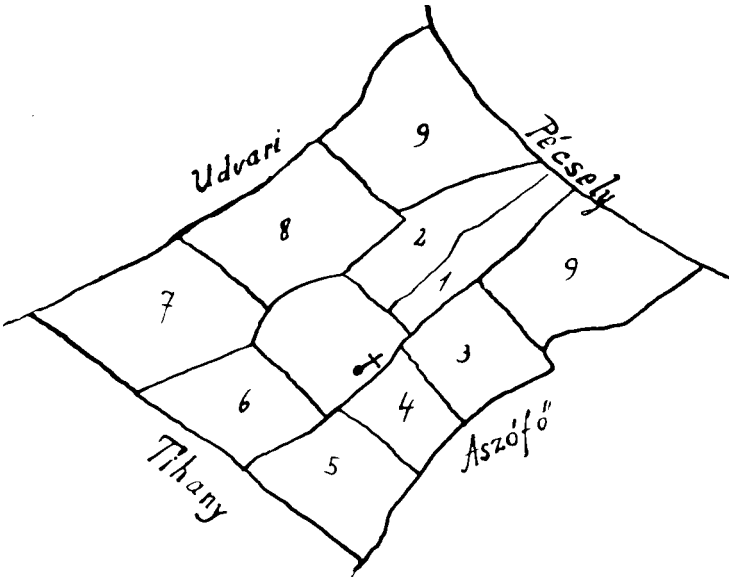
Örvényes.

Ez a helység már a legkorábbi árpádkori oklevelekben[1] előfordul (1093-ban). A tihanyi apátság történetének[2] majdnem minden lapján szerepel a dézsma-, bor- és kappanfelsorolások élén. A török időkben sok hányódtatás után a XVII. század utolsó negyedében elpusztult.[3] Az 1730-as években Városlödről települ át néhány német család. 1776-ban[4] már 26 ház áll. A házak szerződésük szerint szabadon szaporíthatók. A községben állandóan sok magyar tartózkodott.[5] Ezért is magyarosodott el teljesen. Jó borukból[6] papi földesuruknak tizedet is, meg hegyvámot is adnak. 1788-ban négy szántóföldjük és két rétjük van.[7] 1807-es összeírás[8] szerint: Langenäcker 3 (1807, 1859, Hosszúföldek 1930), Brachäcker 5 (1807, 1859, Parlagi dűlő 1930), Udvariäcker 7 (1807, 1859, Udvari földek 1930), Waldäcker 8 (1807, 1859, Erdőföldi 1930), továbbá Seewiesen, a Balaton partján 6 (1807, 1859, Tórétek 1930), Zwerchwiesen 4 (1807, 1859, Keresztrétek 1930) és természetesen a szőlők: Weingartenäcker 1 (Weingärten 1807, 1859, Szőlők 1930).

Örvényesnek ma sincs több dűlője kicsi határában. Megjegyzést csak néhány névhez szeretnénk fűzni. Az Udvari földek elnevezése az irányt jelöli meg. Az Erdőföldek, mint általában az írtások, szabados föld lehetett. A Brachäcker név[9] még a háromnyomású gazdálkodás korába utal, mikor a határ egyik részébe őszi, másikba tavaszi vetés kerül, a harmadik rész pedig parlagon marad. Ez itt világosan szemléltethető, ha a későbbi eredetű Erdőföldeket leszámítjuk. A Zwerch[10] szó jelentése nem „törpe", hanem nyelvjárási zwerich ⌒ quer ⌒ keresztben. Ezek a rétek ugyanis a Mühlgraben irányával keresztben haladnak. A Mühlgraben vagy

[1] Csánki III. 89.
[2] Pannonhalmi rendtört. X., XI. k.
[3] Pannonhalmi rendtört. XI. 347.
[4] Urb. tabellák. O. L.
[5] 1828-as összeírás. — Vályi: II. 734.
[6] Fényes E. i. m. I. 493. Korabinszky i. m. II., Thiele i. m. II. 118.
[7] Urbárium a pannonhalmi levéltárban.
[8] Tihanyi apátsági lt. c. 9. nr. 12.
[9] V. ö. Vollmann i. m. 6., 41.
[10] V. ö. Vollmann i. m. 40.

Pécselyi patak a falu nevezetessége. A középkortól kezdve több malom volt rajta és jövedelmezett a tihanyi apátságnak.[1] 1828-ban három malom működik.[2] Ma is van rajta malom.

6. Örvényes.

Az elkülönzés idején a jobbágyság a határukban levő uradalmi erdőt, amely már előtte legelőül szolgált, magának követelte. Azonban a földesúr erőszakos magatartása a határ felmérését 1859-ig késleltette.[3]

* * *

A falvak határának tárgyalása folyamán több helyen, nem új keletű, számos magyar névvel is találkoztunk. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, vajjon régi magyar, törökidők előtti dűlőnévanyaggal van-e dolgunk, továbbá egyáltalán milyen közvetítéssel jutott ez a magyar dűlőnévkészlet a német telepesekhez. A kérdés első részére oklevéltári adatok híján megnyugtató feleletet nem adhatunk. Az a megfigyelésünk azonban, hogy a hagyományt tisztelő egyszerű nép

[1] Pannonhalmi rendtört. X., XI. k.
[2] Összeírás 1828. O. L.
[3] Pannonhalmi rendtört. XI. 354.

híven őrzi örökségét, hitünket szinte meggyőződéssé érleli. A kérdés másik felére pozitív feleletet adunk.

Ezek a községek a török-időkben egymásután maradnak ki a dica-összeírásokból. Ez azonban nem jelenti azt, hogy el is pusztulnak. Németbarnag és Vöröstó 1652-ben még mint possessio szerepel. Veszprémfajsz[1] a XVII. században és a XVIII. század elején mint puszta élt tovább. Az 1740-es években elég népes major, ha a tihanyi apátság történetében[2] szereplő Fajsz azonos vele. Vályi[3] még 1796-ban is magyar falunak mondja. A magyar elem azonban lassankint kiveszett. Veszprémhidegkút puszta. Szentjakabfa magyar lakosságát pedig a XVIII. század utolsó negyedében cserélte ki földesura németekkel. Így minden faluban a régi magyar és az új német telepesek között a történeti folytonosság megvan.[4]

Az egész kérdéshez analógiát szolgáltat Tótvázsony dűlőnévkincse. Maga a helység neve már 1082-ben[5] fordult elő *Toutvasun* alakban. Tót alatt abban az időben délszlávot értettek.[6] Itt tehát valószínűen honfoglaláskori szláv telepről van szó. A honfoglaláskor Árpád törzse foglalta el ezt a vidéket[7] (v. ö. Jutas, Fajsz helységnevek, Almustova 1233,[8] Ámostisztás dűlőnév Nemesvámoson). Tótvázsony kisnemesi község lett. A török hódoltság idején elnéptelenedik. Határa török harcok színhelye (v. ö. Sánta bég völgye, Őrség, Törökkálista, Lesfa dűlőneveket). A XVIII. századi összeírásaiban nem találunk szláv telepeseket. Dűlőnevei között mégis akadnak ma szláv nevek: Dubralapos, Isztári-telek, Szanakla.

A hagyományhoz való ragaszkodása folytán őrzi a nép az elpusztult helységek nevét is, mint dűlőneveket. Tótvázsony mostani határában találkozunk az árpádkori[9] Egyházmájja (mája = napos déli hegyoldal, régi magyar szó), Billege[10] (ma Bögei tábla), Csatár (a várjobbágyok egyik

[1] N. R. A. Fasc. 52. n. 1., 8., 15., 20. V. ö. Fajsz történetét „Das Deutsche Volkslied" folyóirat 1935. szeptemberi számában.
[2] Pannonhalmi rendtört. XI. 646—48.
[3] I. m. I. 633.
[4] V. ö. Péterdi i. m. 56.
[5] Hazai okmt. IV. 5.
[6] Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország. 1925. Szamota—Zolnai: Magyar Oklevél-szótár.
[7] Hóman—Szekfű: Magyar történet. I. kötet.
[8] Hazai okmt. IV. 17.
[9] Csánki III. 223., 225., 259.
[10] 1206-ban alapítja II. Endre. Béla és a helynév talán összefüggésbe hozható. V. ö. Virágh i. m. 18.

faját jelenti[1]) községek nevével. Annak a völgynek, amelyben Balatoncsicsó és Szentjakabfa fekszik, középkori[2] neve: Nyvygh (1269), Nyweg (1272), Nemiguelgh (1353). Jelentését másik, 1353-ból való okirat hátára XVI. századi kéz írta: Nemethwelgh. Világosan megnevezi 1568-as urbarium :[3] Németvelgye. A név ma a vidéken nem ismeretes. A völgy bejáratánál volt Árokfő[4] helység, nem messze tőle Herend (Herand 1700), melynek neve talán Herrand német személynévre megy vissza. Ugyancsak a balatoncsicsói határban találjuk Szentgyörgy és Szentbalázs dűlőneveket. Talán nem is annyira helységet vagy majorságot jelölnek, mint inkább remeteséget (Barnagon Remetekert dűlőnév). A perjelségek, prépostságok, remeteségek intézménye már nálunk is korán kezdődik.[5] Egyáltalán ettől a völgytől a Badacsonyig nagyon sok falut temploma védőszentjéről neveztek el. — A Vezsenyi-család 1384-ben kap engedélyt Mária királynétól, hogy Barnagon a Szabad (Zabad) hegyen erősséget emelhessen.[6] Helyét megjelöli, vagy a barnagi Cser-erdőben egy tisztás: Sárvári rét, vagy esetleg Pusztavár (1652)[7] rom, ma a pécselyi határban. Nemesvámoson[8] van Várad (vár+d kicsinyítő képző) nevű dűlő és Likacs nevű alagútas terület. Egyiknek a történelmi vonatkozásai sem ismeretesek, ugyanúgy a Tatár-csapás névnek sem.

Az észak-bakonyaljai német falvak újkori határalakulásával kapcsolatban többször utaltunk a középkori szántóföldek helyére. A kritika[9] azonban ezt túlnagy merészségnek minősítette. Ebben a dolgozatunkban ettől eltekintettünk. A dűlőnevek alapján feldolgozott határkép teljességéhez pedig hozzátartozik a középkori kevés műveltföld kimutatása is, mint az 1750—1850-ig tartó gazdasági expanziót megelőző gazdaságtörténeti stádium. A fentvázolt határképek legtöbbjénél mindjárt első pillanatra kitűnik ez a terület a kizáró módszer alkalmazásával.

Már fentebb érintettük a települési formák kérdését. Ezen a vidéken sikerül típusokat megjelölnünk. Az észak-

[1] Virágh i. m. 25.
[2] Csánki III. 86.
[3] U. C., VIII. Fasc. 73. O. L.
[4] Csánki III. 29., 60.; U. C., II. Fasc. 117., VIII. Fasc. 73., 75., 76., 77. O. L.
[5] Pannonhalmi rendtört. I. 184., 252., 542—543., X. 133.
[6] Csánki III. 220.
[7] Németh i. m. 65. Virágh i. m. 75.
[8] Pesty: Helységnévtár.
[9] Deutsch-ungarische Heimatblätter. VI. 363—64. A bíráló nyilván félreértette könyvemet, mert csak nagyjából utaltam rá.

bakonyaljai falvak határának vizsgálatában megállapíthattuk,[1] hogy a középkori helység az erdő és műveltföld határvonalának egy pontján terült el. Közvetlenül a falu szomszédságában pedig egy tó, a birka-mosótó volt. Határozottan csak ez a tó mutatható ki Veszprémfajsz, Németbarnag és Vöröstó mellett, egyéb nem.

Tótvázsony határában egy dűlőnév: Kövesgyür vagy Gyür, honfoglaláskori szláv települési formát őrzött meg. A vidéken szétszórtan szlávok éltek. Biztonságukra szolgáltak a kis emelkedésen levő körsáncok, a gyűrű. Ez volt a kis szláv sziget központja.[2]

A Veszprém—nagyvázsonyi törésben halad ma a veszprém—tapolcai, hajdan sümegi országút. A régi út mellett talán a legrégibb falutelepek éppen Tótvázsony és Nemesvámos. Jellemző, hogy nem épültek az országút mellé, hanem tőle körülbelül másfél kilométeres távolságban.

A tanulmányunkba felvett falvak egy utcából állnak (Längendorf). Örvényes kivételével nem útvonalat kísér az egyenes házsor. A templom a faluvégen áll. Németbarnagon két ház épült egymásmögé egy házhelyre. Ezt a jelenséget nem mernénk kizáróan azzal magyarázni, hogy a telepítési szerződés meghatározta a házhelyek számát. Veszprémfajszról ugyan olvassuk az említett panasziratban, hogy a házhelyek számát úgy játszák ki a telepesek, hogy az udvarba is építkeznek. Vöröstó felesleges népessége pedig Tótvázsonyba költözött.[3] Nemesvámos azonban tipikus kisnemesi helység volt, mégis az apák fiaik számára az udvarban építettek családi házat. Némely udvarban tizet is találunk úgy, hogy egész kis rendetlen utcát alkotnak nyomorúságos színezettel.

Péterdi Ottó.

[1] Péterdi i. m. 55.

[2] V. ö. zalamegyei Tapolca (szláv ‚hévíz') melletti Gyür-hegyet, vagy 1233-oklevélben említett Körösgyür hegyei valahol a király Bakonyában (északi Bakonyban). Hazai okmt. IV. 18.

[3] Pesty: Helységnévtár.

Kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

23.069. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. (F.: Thiering Richárd.)

Szemle.

Lap

Gr. Zichy L.: A tatárjárás Magyarországon. *(Csapody Cs.)* 486

Banfi, F.: Le Stimmate della B. Margherita. *(Balanyi Gy.)* 486

Jorga, N.: Deux siècles d'histoire de Venise. *(Miskolczy I.)* 486

Gündisch, G.: Geschichte der Münzstätte Nagybánya. *(Huszár L.)* 487

Kárpáthy-Kravjánszky M.: Rudolf uralkodása. *(Vanyó T.)* 488

Iori, I.: Eugenio di Savoia. *(Szőke M.)* 490

Frischauer, E.: Prinz Eugen. *(Szőke M.)* 490

Schünemann, K.: Volkspolitische Zielsetzung in der Ansiedlungsgeschichte. *(Kring M.)* 490

Piszker O.: Barokk világ Győregyházmegyében. *(Tóth L.)* 491

Walter, F.: Kaunitz' Eintritt in die innere Politik. *(Ember Gy.)* 492

Lap

Walter, F.: Der letzte grosse Versuch einer Verwaltungsreform. *(Ember Gy.)* 492

Eckhart F.: A püspöki székek betöltése. *(Török J.)* 494

Pleidell A.: A merkantilizmus történetéhez. *(Bakács I. J.)* 495

Horvát I. irodalomtörténete. (Gillemot K.) 495

Irodalomtört. dolgozatok. (Császár-emlékkönyv.) *(Joó T.)* 496

P. Bujnákovi ctitelia, priatelia, žiaci. (Kniezsa I.) 496

Haiczl K.: Léva története. *(Gerendás E.)* 497

Szabó T. A.: Nagyenyed helynevei. *(Wellmann I.)* 498

Schneider M.: Fejérmegyei boszorkányperek. *(Varga E.)*.. 498

Rothacker, E.: Geschichtsphilosophie. *(Dékány I.)* 499

Kuzsinszky, V.: Aquincum. *(Finály G.)* 500

Soós B.: Zwingli Ulrik küzdelme. *(Révész I.)* 501

Hoffmann, H.: Reformation u. Gewissensfreiheit. *(Botár I.)* 502

Tárca.

Lukinich Imre: Gergely Sámuel † 503

Szabó István: Pleidell Ambrus †..... 504

Lukinich Imre: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1934. évi működéséről..... 505

Görzsönyi Vargha Zoltán: Egy-két szó Pázmány Péter ikonográfiájához 507

Hivatalos értesítő 508

A Századok 1935. évi pótfüzete megjelent és a napokban fogják előfizetőink megkapni.

A 202 lap terjedelmű füzet tartalma a következő:

Fehér Géza: A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténelem-kutatás. (513—553. l.)

Ember Győző: Magyarország és az államtanács első tagjai. (554—664. l.)

Weidlein János: A dűlőnévkutatás történeti vonatkozásai. (665—692. l.)

Péterdi Ottó: A Balaton-Felvidék német falvai. (693—714. l.)

Bolti ára 5 P; a Magyar Történelmi Társulat tagjai 3 P 60 f kedvezményes áron szerezhetik meg.

AZ 1935. ÉV FOLYAMÁN JELENT MEG

JÓZSEF NÁDOR IRATAI

III. KÖTETE.

Ez a kötet, amely a **MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI** során megjelenő **JÓZSEF NÁDOR ÉLETE ÉS IRATAI** c. sorozat IV. kötetét alkotja, a nádor 1807—1809. években írt legfontosabb iratait tartalmazza, köztük az 1809. évi inszurrekciós naplókat, amelyek a kötet felét teszik ki. — A kiadványt **DOMANOVSZKY SÁNDOR** rendezte sajtó alá bő jegyzetezéssel és az iratok sorsára vonatkozó magyarázatokkal. — A 960 lapra terjedő kötet

ÁRA 25 PENGŐ.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 pengőért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalánál, Országos Levéltár. (I. ker., Vár, Bécsi kapu-tér 4. szám.)

A Magyar Történelmi Társulat legújabb kiadványa

A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története

III. KÖTETE.

Ez a kötet, amely a *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai* során megjelenő *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez* c. sorozatban foglal helyet, 1848 szeptemberétől 1849 augusztusáig terjedőleg tartalmazza a szerb nemzetiségi mozgalmak történetére vonatkozó forrásanyagot a bécsi, budapesti, karlócai levéltárakból. A kiadványt **Dr. Thim József** rendezte sajtó alá, akinek gondozásában jelent meg a munka II. kötete is. A szerb iratokat nemcsak eredeti szövegükben, hanem magyar fordításban is közli a kiadó s így a forrásanyag most már a hazai történet minden kedvelője számára könnyen érthető és hozzáférhető lett. A 984 lapra terjedő kötet **ára 25 P**

A Társulat tagjai kedvezményes áron **18 pengőért** *szerezhetik meg* a Társulat titkári hivatalánál, Budapest, Országos Levéltár (I. Bécsi kapu-tér 4.)

22.726. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.)